

KĀVYAMĀLĀ. 12.

THE

RASAGANGĀDHARA

BY

JAGANNĀTH PAṆḌIT

With the Commentary of Nages'a Bhatt.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌIT DURGĀPRASĀD.

REVISED WITH HIS OWN COMMENTARY NAMED SARALĀ

BY

MATHURANĀTH S'ĀSTRĪ.

PROFESSOR, MAHARAJA SANSKRIT COLLEGE, JAIPUR.

Fifth Edition.

PUBLISHED BY

PĀṆḌURANG JĀWĀJĪ,

PROPRIETOR "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,

BOMBAY.

1939.

Price 4 Rupees.

काव्यमाला १२.

महाकविश्रीजगन्नाथपण्डितराजविरचितो
नागेशभट्टकृतटीकया सहितो

रसगङ्गाधरः ।

पण्डितप्रजलालसन्तु म. म. पं. दुर्गाप्रसादप्रमुत्तैः शोधितपूर्वोयं
महाराजसंस्कृतकॉलेज—साहित्यमहाध्यापक—साहित्याचार्य—
मञ्जुनाथोपाह्व-कविशिरोमणि-

भट्टश्रीमधुरानाथशास्त्रिणा

आमूलचूळं सन्यस्तसंस्कृत्य

निजनिर्मितया सरलाख्यया नवीनटीकया संयोजितः ।

पद्यमं संस्करणम् ।

तद्य

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः,

स्वीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ।

१९३९

मूल्यं ४ रूप्यकचतुष्कम् ।

श्रीः । प्रारम्भिकं चत्तव्यम् ।

गङ्गाधरो दिविपत्स्विव रसगङ्गाधरोऽयमलङ्कारशास्त्रग्रन्थेष्वद्वितीयः कमपि महि-
मानमाविष्करोतीति मन्ये नात्र कश्चिदपि विवेकशीलो विद्वान् विवदेत । न्यायमी-
मांसादिशास्त्रसरणिमनुसरन्ती येयं विवेचनापद्धतिः श्रीमद्भिनवगुप्तपादाचार्यैरल-
ङ्कारशास्त्रेऽङ्कुरिता, वाग्देवतापरावतारैः श्रीमम्मटभट्टैः कन्दलिता, श्रीमदप्पय्यदी-
क्षितप्रभृतिभिः पुष्पिता, सेयं पण्डितराजेतियथार्थविरुदेन श्रीजगन्नाथत्रिंशूलिना
कलवत्तामापादितेति नास्त्वत्र संशयावसरः ।

‘साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले—

तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती’

इति सत्र भवतः कवितार्किकशिरोमणेः श्रीहर्षस्य गर्वोक्तिः पण्डितराजेनाप्यक्षरशः
कृतार्थतां नीता । अयं तु विशेषः—श्रीहर्षस्य काव्यानामिव विवेचनावचसामपि
ग्रन्थग्रन्थभेदो विदुषामपि दुष्करप्रायः, पण्डितराजस्य तूभयत्रापि प्रसन्नगम्भीरा
सरस्वती सुरस्रोतस्त्रिनीमनुक्षणमनुस्मारयति । नाप्ययं महोदारो मम्मटमट्ट इव
संक्षिप्तवाक्, न वा विश्वनाथ इव विवेचनादरिद्राणां दर्पणदर्शकः, न च दीक्षितस्यैवै-
कदेशितास्य वच.सु । सर्वशास्त्रसारः साहित्यमिति स्फुटमुपदर्शयतानेन रसनिरूपणे
दाशैनिकाः सिद्धान्ता यथा प्रौढ्या विवेचिताः, तथैवालङ्कारनिरूपणे शब्दखण्डवि-
चारा अपि कणेहस्य प्रतिपादिताः । मम्मटस्याभिमतं सर्वथा निर्दोषं काव्यमपि च
यद्युपलभ्यते, तर्हि पण्डितराजस्य कृतिष्वेवेत्यपि सम्यगनुभूतम् । मधुररसग्यञ्जकेष्वपि
पद्येषु माधुर्यप्रतिकूलतया सर्वैरालङ्कारिकैरभिमतानां वर्णानां नितान्तमभावो यत्र
भवेत्, तादृशानि पद्यानि संस्कृतभाषायां सन्ति न वेत्यस्मिन्मित्रगोष्ठ्यामेकदा
विचारः प्रावर्तत । तदा—क्रियमाणेऽन्वेषणे महाकवीनामपि सुवर्णमस्मिन्निरूपे न
विद्वकालिमादिशून्यमवातरत्, पण्डितराजस्य तु सन्ति तथाविधानि पद्यानि येषां
रेखात्रापि न मनामपि मलिनायते । अलङ्कारशास्त्रस्य मार्मिको विद्वान् यदि कविर्भ-
वेत्, कीदृशः स भवेदिति पण्डितराजनिदर्शनैर्नैवानुमातुं शक्यते । अस्मद्गुरुरचरणै-
र्भारतेनिवृत्तिसारे प्रतिपादितम्—यत् पण्डितराजादनन्तरं न तथाविधः संस्कृतकविः

१ यत्तु कैश्चिद् त्रिशूली जगन्नाथोऽपर एव, पण्डितराजस्तु न त्रिशूलीनि समूहितम्, न
तदुचिनम् । आस्तां कश्चिदपरोऽपि त्रिशूली जगन्नाथः, पर पण्डितराजोऽपि त्रिशूलीरयुपनाम
दधारेति साहित्याचार्यश्रीपुरुषोत्तमचतुर्वेदमहाशयैः स्वीयहिन्दौरसगङ्गाधरभूमिकाया दृढं प्रमाण-
मवलम्ब्य मुनिर्णीतम् ।

प्रादुरभूत् । अस्माभिस्तु इदमपि वक्तुं साहसमवलम्ब्यते यदेवंविधोऽलङ्कारशास्त्रवि-
वेचनो न ततः प्राह, न चानन्तरमुदपद्यत जगतीतले । यद्ययं ग्रन्थो नाभविष्यत्,
नूनं साहित्यपदार्थानां मार्मिकः परिचयो नैव पदमलप्स्यतेति नात्र कश्चिदत्युक्तिशः ।

यथानेन रसगङ्गाधरी प्रवाहिता, तथैवालंकारा अपि निर्मलीकृत्य कामपि युनिमातो-
पिताः । रसगङ्गाधरमनधीत्य 'कस्तावद् रसपदार्थः' "कथं तत्र गुणसमावेशः" 'के
वा इमे स्थायिव्यभिचारिभावा.' इति यथा स्पष्टा प्रतिपत्तिर्न जायते, धारिभाषिका
इवेमे शब्दाः प्रतीयन्ते, परोक्ष इव चैपामयो निध्यायते तथैवालङ्कारपदार्थोऽपि न
स्पष्टं प्रतिभासते । विवेचकप्रवरैरप्यलंकारसामान्यविशेषलक्षणेपु व्यङ्ग्यभिन्नत्वं नि-
वेश्य कथं भ्रमचक्रमारोपिता जिज्ञासव इति रसगङ्गाधरमधीत्यैव करतलामलकायते ।

आस्ताम्-ग्रन्थाध्ययनेन सर्वमिदं विज्ञायत एव विद्वद्भिः । तत एव चालंकारशा-
स्त्रस्योच्चशिक्षायां सर्वत्रैव ग्रन्थरत्नस्यास्य परमः समादरः । परमेवविधस्य ग्रन्थस्य
मुद्रणाशुद्धिबाहुरयं चन्द्रस्य कलङ्क इव, पारावारस्य क्षारतेव, तरणीपुष्पस्य कण्टकि-
त्वमिव चाल्यर्थमुद्देज्जमासीत् सहृदयानाम् । 'भारतीयो विद्वांसः प्राथमिकमुद्दि-
तपत्र (शूक) शोधने न पटवो भवन्ति' इति युरोपीयैर्विद्वद्भिरारोप्यमाणः कलङ्कः
कचिन् कचिदत्यर्थं स्फुटीभवति, यत्र त्वरोपरवसानां यद्गालयाध्यक्षागामनुवर्तन-
मसहमाना महान्तो विद्वांसः शोधकत्वेन स्वीयं नाम तु निर्दिशन्ति, परं कार्यं कस्य-
चिदभतिप्रौढस्य शिष्यस्य भृत्या स्वीकृतस्य वा शिरसि निक्षिपन्ति ।

शुद्धसंस्करणप्रकाशने निर्णयसागर प्राप्तयशस्क, परं रसगङ्गाधरस्य तु तस्मिन्
यद्गालये मुद्रितस्यापि विचित्रैराभवदृशा । काश्यामपि मर्मज्ञानां महापण्डितानां
संशोधकत्वमुद्घोष्य मुद्रितोऽयम्, परं तत्राप्यशुद्धिपरिमात्रेण तु का कथा, अशु-
द्धिबाहुल्यमेव दुर्भाग्यादनेन लब्धम् । कचिद् सर्वथा विपरीतार्थशोधका. पाठा
वैचित्रीमुद्भावयन्ति स्म-कचित्पाठनिर्धारणमेवातिदुःशकमासीत् । त्रिरामचिद-
वाक्यभेदादिभिश्चापरैव विशृङ्खला समुद्भाविता । दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

निर्णयसागरस्य पूर्वसंस्करणे—

पृष्ठ १४—'एकत्रानैकान्तिकत्वमस्वेव बहुजनैकान्तिकताया अपि ज्ञाताया अनुमितिप्र-
तिकूलत्वाद् व्यक्तिप्रतिकूलत्वाच्च' । उचितं तु 'एकत्रानैकान्तिकत्वमस्वेव
... .. अनुमितिप्रतिकूलत्वाद् व्यक्त्यप्रतिकूलत्वाच्च' इति । दृश्यतां
मनाग् विद्वद्भिः—'दिवसस्य रात्रिरेव' जाता न वा ?

पृष्ठ १, ५—'तद्यथा, न, प्रस्तुता, प्रतिपादकत्वस्य, प्रतिप्रतिज्ञेतुव्यस्यस्य' अत्र, 'लक्ष्य-
तया च प्रस्तुतप्रतिपादकत्वस्य' इत्याद्युचितम् ।

पृष्ठ १४६-‘मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेः । तद्वत्त्वे तु ‘काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्’ इत्यादि ।
उचितं तु ‘मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेस्तद्वत्त्वे तु ‘काकेभ्यो’ इत्यादि ।

तत्रैवाग्रे ‘तत्र निरुद्धलक्षणाया अनुकूलप्रतिकूलानुलोमप्रतिलोमादय उदाहरणम् । नीलादयश्च धर्मस्य । “अयमनुकूलः” इत्यादौ’ अत्र धर्मस्येति पदं कुत्रान्वेतीति जगदीश्वर एव विजानीयात् । वस्तुतस्तु “तत्र निरुद्धलक्षणाया अनुकूल उदाहरणं नीलादयश्च । “धर्मस्यायमनुकूलः” इत्यादौ”-एवमुचितं स्यात् ।

पृष्ठ १५९-‘इत्यादौ धर्मान्तरस्यापि प्रतिभानादसुन्दरत्वाच्च’ । अत्र-धर्मान्तरस्या-
प्रतिभानादसुन्दरत्वाच्च’ । इत्युचितम् ।

पृष्ठ २०१-‘तृतीयसदस्यवच्छेदापत्तेः’ अत्र ‘तृतीयसदस्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः’ इत्यु-
चितम् । १०६ पृष्ठे ‘सोऽयं निगदितः सर्वोऽपि रत्यादिलक्षणो व्यङ्ग्यप्रपञ्चः’
अत्र न वाक्यसमाप्तिरेव, किन्तु प्रकरणसमाप्तिरपि कृता । परं विचार्यमा-
णेऽत्र वाक्यसमाप्तिरपि नास्ति, ‘स्फुटे प्रकरणे श्रुतिप्रतीतेषु’ इत्यादिना
सहास्यैकवाक्यताया एव प्रतिपद्यमानत्वात् ।

एवम् १२६ पृ. आरम्भे-‘तदा प्रायशो लिङ्गभेद एव । एतेन सर्वथैव ततः स्वतन्त्र
इति बोध्यम्’ । अस्य-यावत्स्य कोऽप्यर्थं प्रतिपत्तुमसमर्थः स्यात् । उचितं तु
‘तदा प्रायशो लिङ्गभेदा एव एते । न तु सर्वथैव ततः स्वतन्त्रा इति बोध्यम्’
अवगते शुद्धपाठे नात्र किमपि काटिन्यम् ।

पृष्ठ १८८-‘धात्वर्थनिवृत्त्यादेर्व्यभिचारः’ इति सर्वथा दुरवगमः पाठः, ‘धात्वर्थनि-
वृत्त्यादेर्व्यभिचारः’ इति मुख्ये पाठे तु सर्वथा सुलभो ग्रन्थः ।

पृष्ठ ३१३-‘तेनैवानुपूर्वी । अस्य च निगरणे’ । उचितं तु ‘तेनैवानुपूर्वस्य निगरणे’ ।
मन्ये संशोधकेन विच्छिद्य सरलत्वमापादयता वञ्चिताः सरलबुद्धयः । क्रिय-
द्बोदाहरणः-संख्यातिगा अंशुद्धयो विदुषोऽपि भ्रमिचक्रमारोपयन्ति ।

काशीमुद्रितेऽपि—

पृष्ठ ४९१-‘न विपर्ययभिरत्वेन’ इत्यस्य स्थाने ‘विपर्ययभिरत्वेन’ इति । ‘विपर्यय-
भेदः’ इत्यस्य स्थाने विपर्ययभेदो भासते ।

पृष्ठ ४९२-‘इदन्वादेः’ इत्यस्य स्थाने ‘इन्दुत्वादेः’ । [अतिशयोक्तिस्थलभियद्शुद्धं
यच्छोधनमकृत्वा ग्रन्थसंगनिरसंभवप्राथैव]

‘विपर्ययतावच्छेदकाऽनवगाहिनि’ इत्यस्य स्थाने-‘विपर्ययतावच्छेदकावगाहिनि’ इति
(पृष्ठ ४२४) ।

‘सति सप्तमी नानुरूपा’ इत्यस्य स्थाने ‘इति सप्तमी नानुरूपा’ । नागैश्वरीका-
यामपि ‘सप्तसप्तमीत्यर्थः’ इत्यस्य स्थाने ‘इति सप्तमीत्यर्थः’ इति (पृष्ठ ५३१)

‘अथ लुब्धकधीवरः’ इत्यस्य स्थाने आद्ये लुब्धकधीवरः इति । अन्यत्र बहुत्र आवश्यकतायामपि पदपार्थक्यं न कृतम् । किन्तु—‘ज्ञानादपि शब्दसाधिव्यात्’ इति एकपदतायामपि ‘ज्ञानादपि शब्दसाधिव्यात्’ इति पृथक् पृथक् पदद्वयं स्थापितं येन पण्डितस्यापि ग्रन्थभ्रंशो भवेत् । इत्यादि । उदाहरणमाश्रमेतद्, ग्रन्थपाठादेवा-
शुद्धिबाहुल्यं यथावदवभासेत विदुषाम् ।

सत्यप्यशुद्धिबाहुल्ये यदि ग्रन्थाक्षरसमुद्भासिनी सुस्पष्टा काचन टीका भवेत्, तर्हि न दुष्करमशुद्धिशोधनम् । इह तु महानयं खेदः, यदेवंविधस्य गम्भीरतम-
स्यास्य ग्रन्थस्य टीकापि नैकाप्युपलभ्यते सर्वाङ्गपूर्णा । काव्यप्रकाशव्याख्याने यदा व्याख्यातृणां संप्लव (बाढ) एव लक्ष्यते—तदा रसगङ्गाधरव्याख्याने नैकस्यापि
लेखनी फुरफुरायितेति महदाश्चर्यम् ।

नागेशभट्टस्य तूपलभ्यमानं यत्र कचन व्याख्यानं टिप्पणपदेनाभिलष्यम्—टीका-
पदेन वेति संशयास्पदमेव । तत्रापि स महानुभावः स्वप्रकृतिमनुसरन् ग्रन्थप्रतिक्षेपे
ग्रथा यद्परिस्फुरत्तथा न ग्रन्थलापने । नास्ति च साहित्यविषयाणां मार्मिकता
नागेशभाविताथंविचक्षणस्य नागेशस्येति—ग्रन्थसम्पादकेन भट्टमहाशयेनैतत् स्पष्टीकृ-
तम् । तदित्थं ग्रन्थरत्नस्यास्य प्रभा मलिनवस्त्रनिबद्धस्य रत्नस्येव नाखिलजननयना-
नन्दकरी समभूत् ।

पण्डितराजस्य जीवनकाले तत्प्रतिभाप्रसारे जयपुरराष्ट्रमेव हेतुतामासादितवादि-
त्यस्ति किंवदन्ती । तथैवेदानीमप्यशुद्ध्यापत्पतितस्य पण्डितराजयशसः समुद्गारे जय-
पुरेणैव पराक्रान्तम् । प्रथमं—साहित्याचार्यं श्रीपुरपोत्तमशास्त्रिणा (इदानीमजय-
मेरुस्थ ‘मेयो कॉलेज’ धर्मशिक्षकेण) भाषानुवादं प्रकाश्य ग्रन्थग्रन्थिभेदनस्थाध्वा
विशदीकृतः । परं तत्र पुस्तके मूलपाठाप्रदानात् प्रतिपदमनुवादाभावाच्च सर्वविधा-
धिकारिणां मूलपाठशोधनं न सौकर्यमवागाहत् । तत एव तामेतामनुपपत्तिं सर्वथा
परिहर्तुं जयपुरमहाराजसंस्कृतकॉलेजस्य साहित्यशास्त्रप्रधानाध्यापकः साहित्या-

१ ‘न सन्तीदानीं क्षत्रियाः, परशुरामेण एव विशतिवार नि. शैलित्वात्’, ‘नास्ति सरकृतभा-
रती सर्वादिभूता, अपि तु भरवीभाषातः सा समुत्पन्ना इति दिह्लीन्द्रस्य (शाहजहाँपानशा-
हस्य) परिषदि प्रकृत्यैव प्राचलत् । तत्समाहित्तरामेराधिपतिः (इदानीं यशराज्यं जयपुरराज्यमु-
च्यते) प्रथमः श्रीजयसिंहः (मिरजाजयत्युपपदः) वादयां विद्वांसमन्विष्यन् जगन्नाथमास-
सात् । तमेनं प्रतिभाशालिनमभिज्ञायानीतवात् । तसिन्धेवासरे जगन्नाथेनागरानगरेऽप्यरची-
भाषाशिक्षार्थं कियन्तचित्कालमुपितम् । आमेरप्रान्तेऽपि च महाराजेन सह कियन्तचित्काल
सितः । तदनु श्रीजयसिंहमहाराज एव जगन्नाथपण्डित दिह्लीन्द्रस्य समायां नीतवान् । तत्रा-
नेन पूर्वोक्तं वादद्वयं सम्पन्नं प्रतिक्षिप्तम् । निराकृताश्च यवनपण्डिताः । तऽ एव पानशाहस्य
कृपाभावनतां पण्डितराजपदं च्यासापात् दिह्लीनगरे स्थित इति प्राचीनपण्डितेभ्यः श्रूयते । श्री-
पुरषोत्तमसाहित्याचार्यमहाशयेन दिह्लीरसगङ्गाधरभूमिकायामपि प्रसिद्धिर्विस्तरेण निरूपिता ।

चार्यश्रीमंधुरानाथभट्टमहाशयः ससन्नाहं प्रवृत्तः । महाभागो नानेन सुबहु परिश्रम्य पाठशोधनं तथा विहितम्, यद्वलोक्य सहृदयाः प्रसीदियुरिति शब्दो मे विश्वासः । कियत्कष्टं महत्प्रसिद्धिर्नर्णयनेन सोढमित्यंशतोऽहंमस्मि साक्षी । सहृदयाश्चानुमानेनैवावागच्छेयुः । एवंविधेषु जटिलेषु विषयेषु निरवलायं प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रलेखा-पेक्षयापि ग्रन्थकृद्भिमतश्लोहः कठिनो भवति-इति नैतत्परोक्षमेवसिद्धज्ञाने कदाचिद्व्यतीर्णानाम् । तत्रानेन महाशयेन सर्वथा साफल्यमासादितमिति ग्रन्थं पर्यालोच्य प्राचीनसंस्करणेन तुलनां च कृत्वा विद्वांस एव साक्षिणः स्युः । नैताव-देवाग्र भट्टमहोदयेन विहितम्, अपि तु 'सरला' टीकापत्र निबद्धा ।

सेयं सरला जटिलमपि ग्रन्थं विद्यार्थिनामवबोधाय सरलीकृतं चेष्टे । लेखे मा भूद्विस्तार इति गुस्तकोद्घाटने स्वत एवोपस्थितं निदर्शनमिदमुपस्थापयामि-पृष्ठ २५ । "अरविन्दवत्सौन्दर्यमख्येत्प्रारविन्दशब्दस्यारविन्दसौन्दर्यलक्षणकितयाऽरविन्दसौ-न्दर्यनिरूपितसादृश्यधिकरणमेतत्संबन्धिसौन्दर्यमिति सुखारविन्दसौन्दर्ययोः साद-श्यबोधे शाब्दे, तयोरभेदाध्यवसायादभिन्नधर्ममूला पश्चान्मुक्तारविन्दयोगपि साद-श्यधीः" [इति मूलग्रन्थः] । टीका—'अर्थात् अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यार्थे लक्षणा, ततश्च अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यमित्यर्थः । सौन्दर्यं च सादृश्यस्य निरू-पकम् (प्रयोजकम्) । तथा च अरविन्दसौन्दर्यनिरूपितं (प्रयोज्यम्) यत्सा-दृश्यं तदधिकरणम् (तदाधारः, आश्रयः) अस्य सौन्दर्यम् अर्थात् पृतत्संबन्धि- (मुखसंबन्धि) सौन्दर्यमित्याशयः । अस्मिन् शाब्दबोधे सौन्दर्यरूपसाधारणधर्मस्य 'अस्य' इत्युपमेये, 'अरविन्दे' इत्युपमाने च संबन्धः सुस्पष्टं प्रतीयते ।'

श्लोदक्षेमेपि प्रवर्तते सरला । अत्र हि—“तत्र तस्येवेति वतेरिवाथं विहितत्वेन सा-दृश्यार्थकस्य तत्प्रयोजके लक्षणयाऽरविन्दसादृश्यप्रयोजकमेतत्संबन्धि सौन्दर्यमिति बोधे उपपन्ने अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यलक्षणा किंफला किंश्रमाणा चेति चि-न्त्यमिदम्” इति नागेशो मूलं खण्डयति । सरलाऽत्र साधु समाधत्ते—

“अरविन्दसादृश्यप्रयोजकम् पृतत्संबन्धि सौन्दर्यमिति नागेशो नोपपादिते शाब्द-बोधे तु उपमेवमात्रे सौन्दर्यस्यान्वयः प्रतीयते । अरविन्दवत्सौन्दर्यमख्येयुक्तौ स्वार-सिकश्च सौन्दर्यस्योभयत्र संबन्धः । एवं सत्यपि 'अरविन्दसौन्दर्यलक्षणा किंफला' इत्यादिना मुधैव खण्डयन् नागेशमहोदयस्तु स्युल्लक्षैव ।” इति ।

तयोरभेदाध्यवसायादभिन्नधर्ममूलेत्यादिग्रन्थं विशदीकरोति—“तयोः उभयसं-बन्धिसौन्दर्ययोः सादृश्यमूलकस्य अभेदस्य निश्चयात् अभिन्नधर्म(सौन्दर्य)मूला, सुखस्य अरविन्दस्य चापि सादृश्यबुद्धिः सिध्यति ।” इति ।

यद्यपि शाब्दी विरहता टीका सर्वविधविवेचनापूर्णस्य ग्रन्थस्यास्यापेक्षते, न तथाविधेयम्, संक्षिप्तत्वात् । अथापि ग्रन्थग्रन्थिभेदनेऽवश्यं विदुषां साहाय्यमा-

चरिष्यतीति मे विश्वासः । तदेवंविधविद्वज्जनोपकारकविद्वदुचितकार्यसंपादने लब्ध-
साफल्यं पण्डितप्रकाण्डं भट्टमहाशयमहं धन्ययादैरभिनन्दामि । सफलयन्तु चास्य
परिष्कृतं दृष्टिपातेन विद्वांस इत्याशासे ।

१४।४।३९.

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी.

[महामहोपाध्यायायनेकविरदालंकृतो
भारतसुप्रसिद्धः सनातनधर्मनेता वाग्मिनायाचस्पतिः
जयपुर'महाराजसंस्कृतकालेजस्य' अध्यक्षः]

श्रीः

समुद्रसत्त्वरिसदुक्तिसौष्टवा स्फुरत्सुधासारसहोदरोत्सवा ।
सुरैः सदा सूरिवरैश्च सेविता सुसंनिधत्तां सत्सा सरस्वती ॥

उपोद्घातः

साहित्ये उत्तरोत्तरविकासः

संगीतमथ साहित्यं सउज्वल्यः स्तनद्वयम् ।

एकमापातमधुरमन्यदालोचनाऽमृतम् ॥-

साहित्यशास्त्रे यावदेव गभीरतरमालोचनं त्रियते तावदेव तस्मिन्नुत्तरोत्तरं मर्म-
स्पर्शिता, तत्फलभूते काव्ये चाधिकाधिकमुपादेयता संपद्यते । यावन्नापासाहित्या-
नामुद्गमस्रोतस्वत्याः संस्कृतसरस्वत्याः साहित्यमिदमनादिकालादुद्भूतम्, उत्तरोत्तर-
मन्तस्तत्सर्पार्शनां साहित्यनाराणां गभीरतरैर्विचारैश्च क्रमशो मार्मिकतायाश्चरमसी-
मानमधिगतमिति सर्वैरेवालोचकैरनुमोदितम् । 'रुचिरार्थानां शब्दानामुचितः संनि-
चेतः काव्यमिदम्' कैः कैः साधनैर्लोकानां हृदयावर्जनाय प्रचुरं प्रभवतीति प्राचीनः
वाल्मीकिरभ्यासापथि सर्वे एव साहित्यनाराः स्वीयनियन्त्रेषु यथामनि मर्मतो व्यष्ट-
नन् । विमर्शयं व्यूलतया त्रिस्वरूपेऽधतिष्ठते—

१—पृथः स काल आसीद्यत्र काव्यतरीरभूतयोः दार्ढ्यार्थयोः प्रस्फुटसुस्फुरज-
लंकारात्वोऽतिशय एव काव्ये चमत्कारनारणं पर्यगन्वत । यतो हि विच्छिन्निविदो-
पतालिनी पद्मचनेय तस्मात्पिकैरालंकारिकैः काव्यस्वारमभूता निरादिश्यत ['रीति-
रात्मा काव्यस्य'] । भ्रमहोद्भूतभट्टादीनां पाष्यादप्रिमस्व व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतिभातोऽ-
वश्यमभूत्परं सोऽप्यर्थो वाच्यार्थस्योपस्कारक एव हैः प्रत्यपाद्यतेति अलंकारसंकरे
पृथासौ संनिविद्यते । रद्रटादयः प्राग्रो रसभावादिकमभिचिन्वन्तोऽपि वाच्यार्थस्य-
योपरकारकमिमं निरादितान् । अत एव हि ते रसवर्षेणभादीनलंकारानेव तान्पर्य-
गणयन् ।

२—द्वितीयः स समयोऽभूद्यत्र अभिधालक्षणादिभ्यः परां व्यञ्जनाकृतिं परिता-
पयद्भिर्ष्वनिकारादिभिर्वाच्य-लक्ष्यतो विलक्षणो चरनन-व्यञ्जकदिव्यपदेश्येन विशि-
ष्टेन व्यापारेण गरयो व्यङ्ग्योऽर्थः परेण प्रतिपादसंधर्षेण सुस्फुटं साधितोऽभूत् ।
विभ्रान्तिधामतया सोऽयमेवार्थः प्रधानीभवन् इरनिगन्व्यमुत्तममापादयति [अस्मि-
न्मध्यहाले धीमान् मग्मटभट्टो यन्मु अलंकार रसेवि त्रिविधमपि ध्वनिं काव्यव्यास्व-
त्वेन साधयामास] ।

३—एतदनन्तरं स समयः समुपतिष्ठते यत्र हि त्रिविधेष्वपि स्वज्ञेषु रस एव काव्यस्यात्मतया संभवति । अर्थात् उत्तरोत्तरमन्तस्तलं गयेपयत् साहित्यकाराणां हृदयं चरमविधान्तिधाम रसमाप्ताद्यैव सुप्रसीदति ।

प्रपञ्चेनानेन स्फुटमवबुध्येरन्मार्मिका यद्विश्वसाहित्यजन्मदायुषां संरक्षणमाहित्यकाराणां मर्मगवेषिणी दृष्टिरुत्तरोत्तरं तत्प्राज्ञोचनप्रवर्णनाऽभूत्, यद्वि साहित्यस्य चरमं श्लेषम् । एतैर्हि महाभागैः सूक्ष्मेषु शैलमपरस्यापयन्ती मर्मणोऽपि मर्मस्पर्दिनी तादृशी सूक्ष्मतया समालोचनपद्धतिरुजाविता यस्याः प्रभाषेण कवीनां प्रतिभा लोच्यते बहुचरदगच्छत् । सोयमुक्त्वैः शनैः शनैरेतावद्रूपे येन साधारण्योक्तानां कवीनां च विचारेषु भूयान् निप्रकर्षः समपद्य । कवीनामिसं साधारणी दृष्टिरभूद्यथा हि ते भूतलगतैर्हरितमणिकिरणैर्द्विष्यलोकस्यामपि देवगर्भी हरितधाममैगिनी ददन्तु । मध्यन्दिने मध्यगगनारोहेण शिथिलीभवतो रविनुरगान् राजमौघनिग्वरगता मध्याह्नमरता प्रस्फुरन्ती तेषां भवनपठाद्यैव कनारूपेणोत्तेजयतीति ते विस्पष्ट विलोकयामासुः । तेषां हृदयमेतावजन्ममर्मस्पर्शमयत् यत् मधुररसलीनतात्मये मधुरेतराण्यक्षराणि तेषां वर्णयोः कटुकतामगृह्यन् ।

साहित्यशास्त्राभिधाना श्लेषमौचित्योपनिषत् [मार्मिकाञ्चनपद्धतिः] पण्डितराजं जगन्नाथभाग्यस्य विधायनीय । नेतः परं समप्रस्तापि काव्यशास्त्रावस्थानुशासकौ विश्वजनीनः साहित्यनिपन्थो जनिं लेभे । यद्यपि अमरभारत्याः संरक्षणस्वत्याः साहित्य[अलंकारशास्त्र]विभागो नाद्यावदपि नवीनतया निजान्तं प्रदीणस्तथापि रसगङ्गाधरस्य समक्षमुक्त्वैर्गाव्यमंथपैऽपि वा साहचर्यमानाद्देदीष्टाः सर्वमान्यः साहित्यशास्त्रनिष्पन्थे न पुनराविरभूदिति मनाद् मान्यमेव भवेत्तर्हिः सर्वथापि ।

रसगङ्गाधरः

गुणवन्धस्य गुणभाग एवोद्धते पद्ये ['संगीतमथ साहित्यम्' अत्र] साहित्यशास्त्रस्य यद् आलोचनाशास्त्रमुदुष्यते, रसगङ्गाधरद्वयेमिश्रवन्धनायकैः तदेवप्रतिपदं प्रस्तुरति । रसगङ्गाधरस्य यावान् भाग उपलब्धमस्मिन् साहित्यशास्त्रस्य ते ये विषयाः प्रतिपादितास्ते ते पूर्वनिबन्धानामपेक्षया अतीव विस्तृताः, अस्याहृदयविधासिद्धितेन सुदृढेन प्रतिपादनप्रकारेण विपरीतताः, पूर्वनिबन्धप्रतिपादिषाण्विषयाद् पूर्ववद्विषयाः परम्प्य मर्मस्पर्शिता विचारमंग्रभेज परतः सिद्धान्तिताः, यावत्स-

१—'देवमिति' इति मर्मस्पर्शिता विचारमंग्रभेज परतः सिद्धान्तिताः, यावत्स-
 मर्मस्पर्शिता विचारमंग्रभेज परतः सिद्धान्तिताः ।
 कस्तो मर्मस्पर्शिता विचारमंग्रभेज परतः सिद्धान्तिताः ।
 देवमिति इति मर्मस्पर्शिता विचारमंग्रभेज परतः सिद्धान्तिताः ॥ १ ॥

भवं सर्वमप्यानुपदिक्ं परिकरविषयमप्युपादाय साकल्येन समुपबृंहिताः, वाद्युग-
कालिकया नव्यन्यायानुगतया प्रौढतावच्छेदकतावच्छिन्नया भाषया चोपपादिताः,
यद्दशाहलितल्ललिताकीर्णमिति कृत्वा साहित्यक्षेत्रेऽस्मिन् न यस्य कस्यचिद्बुद्धिः
क्षोभमुत्पादयितुं प्रभवेत् । सर्वतोऽतिशायी विशेषश्चायमेवाऽस्य ग्रन्थस्य यदस्मिन्
सर्वेष्वपि विषयेषु अन्तस्तलस्पर्शा विमर्शः कृतः । पूर्वाचार्यनिबन्धेषु नाभूत्सुवि-
धाऽप्येतस्मै विषयाय, यतो हि ते प्रायः पद्यनिबन्दाः । अतितमां समर्थोपि पद्यनि-
बन्धा नियतेष्वक्षरेषु सर्वमपि तत्तच्छास्त्रीयमतिशयं साकल्येन समावेशयितुं प्रभवे-
दिति घोरतरं कठिनमेव किं प्रायः असंभवमिव । काव्यप्रकाशे याः कारिकाः सन्ति
ताः स्वयं ग्रन्थकारस्य स्युः, भरतादेरन्यस्य वा, परं किं ताभिः सर्वोपि प्रतिपादयि-
तुमिष्टो विषयो निम्नं बुद्धिगम्यो भवति ? यद्येवं तर्हि संक्षेपवादिनां शिरोमणिः
श्रीमान् मम्मदमद् एव वृत्तौ किमिति तं विषयं विशदीकर्तुं चेष्टते ?

किञ्च—साहित्यशास्त्रस्य केचिद्विषयाः प्राचीनतमसाहित्यकाराणां समये पूर्णपरि-
णति लभमाना लप्स्यमाना वा आसन्, यथा वामनादीनां समये ध्वनिप्रपञ्चः । एवं-
विधेषु विषयेषु चूडान्तविचारः कथं वा तेषु निबन्धेषु संभवेत् ? बहवो
विषया एवंविधा भवन्ति ये विकासवादस्य सिद्धान्तानुसारं क्रमिकविपरिवर्तनेन
बहुविधाः परिस्थितौ अनुभूय क्रमश एव परिनिष्ठिता भवन्ति । यथा संस्कृतसाहित्ये
काव्यानां वर्णगुणनियमस्य कालप्रचलितानां भाषाणां सहयोगेनैव शैथिल्यं तयाज
[अयं विषयः परस्ताद्विस्तार्यते] ।

साहित्ये यावन्त्येव काव्यानि जनिं लभन्ते साहित्यशास्त्रे काव्यानां गुणदोषावे-
पणा तावदेव मर्माभिमुखी संपद्यते, नानाविधानामुदाहरणानां प्रत्यक्षोपलम्भात् ।
शब्दसाधुत्वानुशासके व्याकरणशास्त्रेऽपि सेयमेव परिस्थितिः । अत एव हि सोयम-
नुगम एव निष्पन्नः—‘उत्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्’ इति ।

रसगद्गाधरे सेयं सर्वविधापि सुविधा संघटिता । भरतमारभ्य श्रीमदानन्दवर्धना-
चार्याभिनवगुप्तपादादिभिर्यानि किल काव्यस्य जीवभूतानि तत्त्वानि गवेषितानि,
वादिप्रतिवादिसंघर्षोत्तर सिद्धान्ततया निश्चितानि च तानि पण्डितराजाजगन्नाथात्पू-
र्यभाविनां सर्वेषामेव साहित्यकाराणां निबन्धेषु पूर्णां परिनिष्ठां प्रापुः । अत एव तेषां
स्थापनप्रयासो नाऽऽवश्यकोऽभूत्पण्डितराजस्य । अपि तु सिद्धेषु तेषु उत्तरोत्तरं मर्म-
स्पर्शां परिष्कार एव तस्य कृतिवत्यातयेऽवाशिष्यत । पण्डितराजापूर्वकाल एव
संस्कृतवाङ्मये तादृशाः सर्वसमर्थाः कवयोऽभूवन् येषां काव्यानि सर्वस्मिन् भूम-
ण्डले ख्यातिमवापुः । अत एव नानाविधानामादर्शानां पुरः स्फुरितवाम्बाकाव्यगु-
म्फेषु अनालक्षितपूर्वा सूक्ष्मेक्षिका पण्डितराजस्यासाधारणायां बुद्धौ प्रास्फुरत् । एष
हि मान्यतमं धीद्वयं नैपथीयचरितकाव्यमेव मर्मालोचनायाः पात्रीकरोति ।
सूक्ष्मदर्शनामपि दृष्टौ निर्दोष एवैवस्मिन् पये स हि वाक्यार्थस्य सामान्यदोषम्

‘असंपुलता’ख्यमाह । पण्डितराजस्य गभीरतमे औचित्यविचारे एतत्पद्यनिर्मातरी व्युत्पत्तिशैथिल्यं भासते । श्रूयन्तां पण्डितराजाक्षराणि-‘वाक्यार्थो हि गाढतरव्युत्पत्तिनिपुणीकृतान्त-करणैर्नानाविधपदार्थरचनापरिवृत्तिसमर्थैरेव कविभी रचितः कामपि कमनीयतामाधत्ते, नेतरः । तथा हि—

‘उपासनामेव पितुः स्मरज्यते दिने दिने साऽवसरेषु बन्दिनाम् ।

पठसु तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिद्रोमाऽजनि शृण्वती नलम् ॥’

अस्मिन्नेपधीयपद्ये द्वयोः क्रिययोरुद्देश्यविधेयभावेन गुणप्रधानभावमकुर्वता बन्दिनः पद्यन्ततया सप्तम्यन्ततया च द्विः परामृशता कविना वाक्यार्थः प्रमेयकवदसंपुलतां प्रापितः (पृ. ४५०)

न केवलमालोचनाकरण एव पण्डितः पण्डितराजः । स हि पद्येऽस्मिन् संतो-धनं प्रदर्श्य स्वस्वासाधारणम् ‘गाढतरव्युत्पत्तिनिपुणीकृतान्त-करणत्वं पदार्थरचना-परिवृत्तिसमर्थत्वं च’ प्रत्यक्षतः प्रकटयति । कथयत्ययम्-‘यदि स एव वाक्यार्थः प्रकारान्तरेण निर्मायते—

‘उपासनार्थं पितुरागतापि सा निविष्टचित्ता वचनेषु बन्दिनाम् ।

प्रशंसतां द्वारि महीपतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥’

इति, तदा ललनाङ्गसंनिवेश इव कीदृशीं कमनीयतामाबहेदिति सहृदयैराकलनीयम् ।’

द्वयोरपि कवयिभ्योः पदरचनासु किमन्तरं संयदितमिति स्पष्टगोधनाय तत्स्थानीयां मम टीकामविकलमुद्धरामि—‘निविष्टचित्ता० इत्यादिपाठे-पितुरपासनार्थ-मागतानां द्वारि राजसामान्यं प्रशंसतां बन्दिनां वचसु निविष्टचित्तां (दमयन्तीम्) उद्दिश्य विनिद्रोमत्वं घणितमिति द्वयोः क्रिययोरुद्देश्यविधेयतया गुणप्रधानभावः संपन्न इति वाक्यार्थस्य न विसंपुलता । नैपधीयपाठे तु ‘सा बन्दिनामवसरेषु रज्यते’ ‘नलं शृण्वती विनिद्रोमाऽजनि’ इति द्वयोर्वाच्ययोः स्वतन्त्रत्वात्त गौणमुख्यभाज इत्याशयः ।’

विषयप्रतिपादनशैली

रसगङ्गाधरस्य विषयप्रतिपादनशैली अतिनमां रक्षिता । यत्किल वक्तव्यं तत्ताटशैरन्यूनतिरिक्तैः प्रौढैर्मधुरैश्चाक्षरैरुपपादयति यत्र न स्वल्पोपि संदेहस्य अर्थान्तरकल्पनस्य वाऽवकाशः । पद्यद्वेषु प्रमेयलक्षणेषु यथा स्वप्रतिपाद्योपपादनाय विवक्षातया संकोचः कर्तव्यो भवति, अन्यथाद्वारा अर्थान्तरकल्पनस्याप्यवकाशो यथा मुक्तद्वारो भवति, न तथाऽत्र ग्रन्थे । संक्षेपेच्छया वा, प्रमेयप्रतिपादनप्रकारस्य प्रौढताप्रकटनाय वा, देवदत्तात् अस्पष्टभावितायाः स्वभावाद्वा, प्रामाणिकतया

१ अत्र एव मया प्रोक्तमन्ते—‘यत्र प्रसङ्गप्रतिपत्तिरन्यथा मान्यवाच्यान्यालोचनानिकरमाप्य भव-ग्लयन्ति । न चाप्ये पदिह दोषनिरूपणे तु वाः ध्यः वशीन्द्रहृतयोऽपुत्रयोऽभविष्यन् ॥’

प्रणम्येऽपि प्राचीनग्रन्थेषु विषयप्रतिपादनशैल्यां हन्त हन्त सेद्वन्निक्रियाऽस्पष्टता प्राप्यते । लेखनाय पत्राणां दौर्लभ्यादत्र ते ग्रन्थलेखे इत्यस्संक्षेपमुच्यते यत् अति-सावधानत्वेऽपि तेषां यत्कञ्चविषयो भृशमस्पष्टः परिगमति । कारिकायां कतिपयानामेवाक्षराणां संक्षेपाय वृत्तौ तैरेव भूयस्यः पङ्क्तयो लेखितव्या भवन्ति, वराकैष्टीकाकारैस्तु कतिपयानि पत्राण्येव मपीभिरपरज्यन्ते, परं तथापि स विषयः प्रत्यूपान्धकारेऽदृष्टः पदार्थ इव न तथा स्पष्टो भवति । प्रत्युत टीकाकाराणां स्वस्वमत्यनुसारं ग्रन्थलापनभेदेन परस्परं विसंवादात् मतभेदात् च तथा सृष्टिर्भवति येन मूलग्रन्थस्य बाह्यं तस्यं सपत्नीमध्यपतितो बहुपत्नीकः प्रेषानिव दैवरक्षणीयतामेवापद्यते ।

काव्यप्रकाशशैली

आलोचनाक्षेत्रे पुरपुरपाणामवतारणं यदि न महदतिलंघनपातकेषु परिगण्यते तर्हि श्रीमन्ममटमहस्य लेखो भूयस्संक्षेपस्योदाहरणं स्यात् । काव्यप्रकाशस्य स्थाने स्थाने मूलवर्तुलयाऽक्षराणि सन्ति यानि वृत्तौ विशदीकरणेऽपि, टीकासु बहुधा व्याख्यानेषु, न चालपं स्वारस्यं निभ्रंममज्जयन्ति हृदयपटे । प्रायुत नानाविधानां मतानां नानाविधा मार्गा इतस्ततो भिद्यमाना इव दृश्यन्ते । पूर्वत एव जानन्तो विवेचकमहाभागा एकद्वाम्यामेव निर्दरनाभ्यां स्पष्टं प्रतिपद्यन्त । लक्षणाऽलक्षणमाह—‘मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्ना लक्षणारोपिना विवा ॥’

मुख्यार्थस्य वाधे सन्ति, तद्योगे (तस्य मुख्यार्थस्य योगे), सूत्रेः (प्रसिद्धेः) प्रयोजनात् (शैल्यपावनत्वादिरूपात्फलात्) वा, [शब्देन कर्ता, उपरित आक्षिप्यते इदम्] यत् अन्योऽर्थो लक्ष्यते सा लक्षणा । अत्र ‘यत्’ इत्यस्पष्टार्थपदानिवे-शेनैव विनादधीजवापो जागः । एके कथयन्ति ‘यत्’ इति लक्षणरूपत्रियाविशेषणम् । ‘अन्योऽर्थो यत् लक्ष्यते यत् प्रतिपाद्यते सा लक्षणा’ । लक्ष्यते इति हि निजन्तादा-रुपातम् । निजयो हेतोः (प्रयोजकवर्तुः) व्यापारः । हेतुः (प्रयोजकता) च शब्दः । तथा च अन्यार्थप्रतिपत्तिहेतुः शब्दव्यापारो लक्षणा ।

अपरे कथयन्ति—‘यत्’ इति ‘यथा’ इत्यर्थे लुप्तकरणवृत्तीयान्तमन्वयम् । यथा वृत्त्या अन्योऽर्थः (मुख्यार्थाद् भिन्नोऽर्थः लक्ष्यः सदादिरूपः) लक्ष्यते प्रतिपाद्यते सा (वृत्तिः) लक्षणा, इति । एते साधयन्ति यदियं ग्रन्थकारस्यास्य शैत्येव, अन्य-शाप्येवमेव ‘यत्’ इति प्रयुक्तमनेन । क्वचित् ‘यस्मात्’ इत्यर्थे यथा इह तमकारिकायाम् “यत्सोऽर्थान्तरयुद्धं तथा” इति । क्वचित् ‘यत्’ इत्यन्वयं प्रयुज्यते, न विशेषणम् । यथा १६० तमकारिकायाम् ‘उपमानात्पदन्वयस्य स्थानैरकः स एव सः’ इति ।

अस्याऽस्पष्टलेखस्यायं परिणामोऽभवद् यदेका टीका लिखति—“यत्र यद्विनि-शियाविशेषणम् । तथा च यत् लक्ष्यते यत्प्रतिपाद्यते सा प्रतिपत्तिरेव (ज्ञानमेव)

लक्षणेति कैश्चिद्व्याख्यातम्, सद्ज्ञानविजृम्भितम् । लक्षणाया अभिधास्यजनयोरेव
वृत्तिरूपतया वृत्तिजन्यायाः प्रतिपत्तेर्लक्षणाःवाऽसंभवात्” इत्यादि ।

द्वितीयपक्षवादिनः कथयन्ति यत् ‘ज्ञानमेव लक्षणा’ इत्येव मम्मटस्य हृदयम् ।
अत एव ‘प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते’ इत्यस्य समर्थनाय प्रोक्तम्—‘ज्ञानस्य
विषयो ह्यन्यः फलमन्वदुदाहृतम्’ इति स्वरसत्तः संगच्छते ।

रौदस्त्रयमेव यद् वृत्तावपि ग्रन्थकारस्तदेव संदेहात्मकमाह—‘मुरयोऽभ्युत्थो
उर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा’ इति । एदय-
ताम्, मुरयोर्थः इति पुमान्, सा लक्षणेति स्त्री । अत्र विशेषणीभाषण्य द्वयोरनयो-
रपेक्षायामपि विलक्षणं ‘यत्’ इति ह्रीषं मम्मटमहाभागः प्राह, येन मूर्तिमती भक्ष-
यता जनि लेभे ।

धीमतो मम्मटमदृश्याक्षराण्येव तथा भवन्ति येषामिदंतया मिश्रितोर्थो न केन-
चिद्वचोर्दुं प्राच्यते । एकत्र यमर्थमवबुध्यते, अपरन्तरेवाक्षररन्वयमर्थं समर्थयते—

‘मित्रे क्षापि गने, सरोरहवने यद्दाने ताग्यति,

बन्धुमु धमरेषु, यीदय दयितामघं पुरः सारगम् ।

चत्राहेण त्रियोगिना विमलता नाम्बादिता नोविशता

चण्डे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥’

इति पद्यमुदाहृत्योच्यते—‘इत्यादौ वाच्यमेव, न तु रमम् । अत्र विगलता न जीव
रोदुं क्षमा, इति प्रकृताननुगुणोपमा’ । (वामनटीका पृ. ५१७)

अस्वार्थमेवे शुर्वन्ति—‘अत्र कृतादशविमलम्भारस्वापाम् विगलता जीवं रोदुं
जीवनिरोधाय न क्षमा नाऽप्यिदं योग्या । जीवनिरोधनिमित्तं चण्डे विगलतापंगम-
नुचिन्मिस्यर्थः । विमलम्भोऽर्थे जीवनिर्गमोऽयं कृतावयव्यने न तु निरोधोऽय
इति तेषामादायः ।

अन्ये कथयन्ति यत्—‘अत्र विगलता जीवं निरोदुं न क्षमा न शक्ता’, इति प्रकृ-
ताननुगुणा उपमा । अपमादाय—उपमायां हि द्वयोः शाब्दयमनुगुणं भवेत्तदेव मा
नोभते । अर्गला मनुष्यादेर्गमनागमनादिकं रोदुं शक्नोति । किन्तु विगलता निर्ग-
च्छन्ते प्राणवायं न निरोदुं शक्ता । अत्रः अर्गलत्वात् सद् मत्तदयमत्र श्रयोऽनुगुणा-

कुला सुरताशिवानितुमक्षमा हरेरिण्णोः दक्षिणनयनं स्वगयति' इति निरगलं व्याख्यानं टीकाट्टमिः कर्तव्यं भवति । विमेतत् ?

समासोक्तिर्यत्ने अप्रकृतार्थस्य व्यञ्जनया प्रतीतिरिति सर्वेषां प्राचां मतम् । स्वयं प्रज्ञानारोऽपि स्वयमेतत्स्वीकरोति, किन्तु 'परोक्तिर्भेदकैः क्षिष्टैः समासोक्तिः' इति लक्षणे, तद्व्याख्यायां च—'क्षिष्टविशेषणमाहात्म्यात्, न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि यत् अप्रकृतार्थस्याभिधानम् मा ममाप्तोक्तिः' । अत्र 'अभिधानम्' इति कथनं कियदुचितम् ? मूलकारो यत्किञ्चिदाह । किन्तु पराशैष्टीकारैरल्लक्षनिर्णहणं कर्तव्यं भवति—“अभिधानम् अप्रकृतगतप्रयहाररूपस्वार्थस्य व्यञ्जनया बोधनम् इत्यर्थः ।” अभिधानमिति पदेन व्यञ्जनया बोधनमित्यर्थं, विना पक्षपोषकैः कश्चिदोक्तुं शक्नुवान् ? (पृ. ७४१) ।

रसगङ्गाधरशैली

रसगङ्गाधरे नैरन्विधा विद्यता । तत्र हि यावदपेक्षितानि पदान्युपादाय स्वबन्धये तादृशी दृढता संप्राप्यते यत्रैकमपि पदं न मंदिग्धम्, नाधिकम्, न न्यूनम्, न पर-रहायतयाऽप्येवोपक्रमम् । संस्कृतसाहित्ये तदेतद्वादयुगमासीत् । अत्र हि नव्यन्याय-संपुटेन तादृशी मुनियद्धा भावा संप्रतिता यत्र न तिलमात्रस्यापि इतस्ततः संभवः । अन्वया तु आसन्नधासक्तसंनिहितः प्रतिगदी स्वरितमेव निर्दयतया मर्दयेत् । ग्रन्थ-शीर्षके प्रतिज्ञैव पण्डितराजेन कृता—“मया सर्वानपि पूर्वोक्तिग्रन्थानन्तमालं विचार्य तादृशेन मुहुरेन मननेन सोयं ग्रन्थो रचितो येन न कोऽप्यत्र दोषं शक्येपयितुमव-कासो लभ्येत, प्रयुक्त अस्यामे पुरातना. सर्वेऽपि निरन्धा निष्प्रभाः (हुष्टा इत्यर्थः) प्रनीयेरन् ।” सोऽप्रासमाह सः—

‘निमग्नेन श्लेशैर्मननजालधेरन्तरदरं

मयोञ्जीतो लोके ललितरसगङ्गाधरमणिः ।

हरसन्तर्धान्तं हृदयमधिरुढो गुणवता-

मलंकारान्सर्वानपि गलितगार्वान् रचयतु ॥’

ग्रन्थस्वरूपनिज्ञासूनां कृते एकमात्रमुदाहरणं पर्याप्तं स्यात् । उपमालंकारस्य स्वतः पूर्वाणि सर्वाण्यपि लक्षणानि आलोचनानिक्रमे कथितानि पण्डितराजेन—

‘उपमितिक्त्रिधानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनमदुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः’ इति महता दाढ्येन घटितमण्यवदीक्षितलक्षणमेवं रण्डितं यत्—‘उपमा अर्थालंकारः । अत एव शब्दवाच्यता अपेक्षिता । वर्णनस्य यत्फलंकारत्वं तर्हि स्वयं शब्दरूपं वर्णनं शब्द-वाच्यं कथं स्यात् ? अव्यङ्ग्यत्वादिपददानमपि व्यर्थम्, व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयोरवितरे-धात् । इत्यादि ।’

‘स्वतन्त्रित्वेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साध्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेक-गोपमा ॥’ इति विद्यानाथेन (प्रतापरुद्रीये) प्रोक्तं लक्षणं निरस्तम्—‘यत्र साद-

इयस्य निषेधे पर्यवसानं भवति तस्मिन्व्यतिरेकालंकारेपि तादृशं साम्यमस्त्येव । अतः अतिव्याप्तं लक्षणमिदम् ।'

'उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः । ह्यं साधर्म्यमुपमेयुच्यते कान्यवेदिभिः ॥' इत्यन्यदपि प्राचीनानां लक्षणं दूषितम्—'ह्यपददानेनैव विवक्षितार्थलाभे पदान्तरदानं व्यर्थम् ।'

तत्रभवता मम्मदेन काव्यप्रकाशे प्रोक्तं लक्षणम्—'साधर्म्यमुपमा भेदे' इत्यपि न रमणीयम्, पूर्ववद् व्यतिरेकेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । किञ्चायं प्रसङ्गः काव्योपस्कारकस्याऽलंकारस्य । अत्र 'साधर्म्यम् उपमा' इति सामान्यलक्षणे उपस्कार्या (व्यङ्ग्या) पाद्या लौकिकी अलौकिकी सर्वाप्युपमा अन्तर्भवति । अतः असमर्पकमिदं लक्षणम् ।'

एवमेव 'भेदाभेदतुल्यत्वे साधर्म्यमुपमा' इति सामान्यतः प्रोक्तम् 'अलंकारसर्वस्व'कारस्य लक्षणमपि निरस्तम्, अत्रापि सर्वविधानामप्युपमानां बोधसंदेहात् ।

इत्थमेव—'प्रसिद्धगुणेनोपमानेन, अप्रसिद्धगुणस्योपमेयस्य सादृश्यमुपमा' इत्यलंकाररत्नाकरोक्तं लक्षणमपि दूषितम्—'श्लेषमूलिकायामुपमायां श्लिष्टशब्दरूपो धर्मः कविनैव कल्प्यते, न पूर्वतः प्रसिद्धो भवति । अत एव तस्यासंग्रहः स्यात् ।'

एवं सर्वाणि लक्षणानि निरस्त—'चमत्कृत्याधायकं वाक्यार्थोपस्कारकं सादृश्यमुपमा' इति स्वलक्षणं तथा दृढैरक्षरैः संघटयति येन स्वल्पमपि शैथिल्यं न प्रसजितुं शक्नुयात् ।

शैथिल्यप्रतिज्ञानुसारमयं प्रबन्धः सर्वातिशायी । अत एवास्मिन् कस्यापि स्वलक्ष्यानुपद्विक्रोऽपि विषयो नाऽवशिष्येत तथाव्यापिनी दृष्टिर्बन्धकारस्य । उपमायाः प्राचीनान् भेदान्साकल्येन प्रतिपाद्य, उदाहृत्य, 'इहान्यानपि भेदानन्वे निरादमित' इति पुनर्भेदान्बर्णयित्वा द्वात्रिंशद्भेदा उपमा संपादिता । एतावद्भेदवत्यपि सेयमुपमा वस्त्वलंकाररूपरूपाणां प्रधानव्यङ्ग्यानाम्, वस्त्वलंकारयोर्वाच्ययोश्चोपस्कारिका भवतीति उपस्कार्यभेदेन प्रत्येकं पञ्चभिर्भेदैः [३२×५=१६०] पष्टयुत्तरं शतं भेदा जाताः ।

इतोऽप्यग्रे भेदानाह—'इतश्चान्वेऽपि प्रभेदाः कुशाग्रीषधिपणैः स्वयमुद्गावनीयाः क्वचिदनुगाम्येव धर्मः, क्वचित्केवलं विम्बप्रतिविम्बभावापत्तः, क्वचिदुभयम् । क्वचिद्दस्तुप्रतिवस्तुभावेन कर्म्मिबतं विम्बप्रतिविम्बभावम् (आपन्नः) । क्वचिदुपचरितः । क्वचित्केवलशब्दारम्भकः ।' एवमुपमाघटकस्य सामान्यधर्मस्थाऽतिसूक्ष्मरूपेणानुसंधानं विधाय उपमायामतीव सूक्ष्मतमं विचारं संचारयति ।

पुनरप्यसंतोषः । पुनः प्राह—'इतोऽप्यधिकं प्रकारान्तरं च लक्ष्यानुसारेण सुधीभिः स्वयमुद्येयम् । यथा—

'यथा लतायाः स्तम्भकानतायाः स्तम्भकानन्त्रे नितरो समासि ।

तथा लता पल्लविनी समर्वे शोणाधरायाः सदसी तवापि ॥' (५.२३२)

अत्र हि सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारस्याप्यतिशयं दर्शयति । इह हि पद्ये तिस्र उपमाः सन्ति । यथातथाप्रतिपाद्या एका प्रधानम् । 'समासि' 'सदशी अस्ति' इतिरूपेण प्रतिपाद्ये द्वे उपमे तु प्रधानभूतायास्तस्याः समानधर्मभूते । उपमायाः साधारणधर्मो गुणक्रियादिस्तु सर्वैरन्विष्ट एव, परम् उपमायाः साधारणधर्मः स्वयमुपमैव भवतीति चमत्कारः पण्डितराजेन प्रत्यक्षं दर्शितः । सोयं चमत्कारः सहृदयानां तदैव प्रत्यक्षी-भूतो यद्वा ह्येतादृश्या विलक्षणोपमाया उदाहरणमपि किञ्चित्संमुखस्वमभूत् । पर धान्देवतावतारभूता अपि धीमन्मग्मटादयः परकीयानां पद्यानामेव मुसमवेक्षन्ते, येन यस्य स्थलस्योदाहरणमुपलब्धं तदेव तैर्निर्दिशतम् । उदाहरणेऽप्यपि यदि किञ्चिद्गुणम्, अनुचितं च, अत एव स्वस्याऽसंमतं तथापि परवशात्तया तद् ग्राह्य-मेवाऽभूत्, उदाहरणान्तरालाभात् । [यथा संबद्धसंबन्धस्य व्यङ्ग्यस्य देवतार-तिरूपं पूर्वोक्तमुदाहरणम्]

किन्तु सर्वविषयेषु समर्थः अद्वितीयः कविः पण्डितराजस्तु उपस्थितविषयस्य तदैव अङ्घ्रिं मधुरं चोदाहरणं स्वयं निर्माति । अनेन हि वादसंघर्षेऽप्यसाधारणो लाभः सोयं भवति यद् वादी मुद्रितमुखः सन् भूमिमेवाल्लिखति, नान्य उपायः । दृश्यताम्—

अप्ययदीक्षितकृतानां प्रतीपालंकारभेदानां खण्डनेऽयमाह—

'उपमानस्याऽद्वितीयतागवं परिहर्तुं तत्समानस्य द्वितीयस्य प्रदर्शनेन तत्तिरस्कारो यदि द्वितीयं प्रतीपं तर्हि तिरस्कारवत् पुरस्कारेऽपि कश्चिन्नानीनेऽलंकारः कल्पनीयः स्यात् ।' परम् उदाहरणं विना अन्यः साहित्यकारो नेमामापत्तिं यथावत्साधयितु-मशक्यत् । किन्तु पण्डितराजः स्वयमुदाहरणं निर्माति—

'एको विश्वसतां हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-

मित्येवं परिचिन्त्य मा स्म मनसि व्याधाऽनुतापं कृथाः ।

भूपगनां भवनेषु किंच विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः

साधूनामरथो वसन्ति कति न स्वचतुल्यकक्ष्याः खलाः ॥' (पृ. ६६९)

किमिदानीं प्रतिविधानम् ? तस्याऽसंप्रतिपत्तिरेव हि वरं न प्राग्यमत्रोत्तरम् ।

समासोक्तौ प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारसमारोप एव मन्यते दीक्षिणेन, न रूपसमा-रोपः । किन्तु पण्डितराजस्वदेतत्खण्डयस्तादृशमुदाहरणं सद्यो निर्माति यत्र रूपस-मारोपं विना नान्य उपायः—

'निलेक्षमीकाऽभवत्प्राची प्रतीचीं याति भास्करे ।

प्रिये विपक्षरमणीरक्ते का मुद्मञ्जति ॥'

अत्र पूर्वार्धगतायां समासोक्तौ भास्करादीनां नायकत्वं यावन्न प्रतीयेत तावत् उत्तारार्धे 'प्रिय'पदेन समर्थेनरूपोऽधोन्तरन्यासः कथं सिध्येत् ? नायकत्वारोपश्च रूपसमारोप एव । उच्यतां किमत्रोत्तरम् ? (पृ. ५०४)

मिथ्याध्यवसित्यलंकारं खण्डयन्नाह—‘यदि मिथ्याध्यवसिनिरलंकारस्तर्हि सत्या-
ध्यवसिनिरप्यलंकारः स्वीकार्यः स्यात् । किन्त्वन्यः साहित्यनिबन्धकारः कुत्रोदाहरणं
प्राप्तुयात् । पण्डितराजस्तु तत्कालं स्वयं निर्माति—

‘हरिश्चन्द्रेण संज्ञाः प्रगीता धर्मसूनुना ।

खेलन्ति निगमोन्मत्ने मातर्गङ्गे गुणास्तव ॥’ (पृ. ६७९)

एवं किल सद्यः स्वयमुदाहरणसामर्थ्येन स्थाने स्थाने विजितं पण्डितराजेन ।
अयमप्यस्य ग्रन्थस्य सर्वातिशायी विशेषः ।

प्रौढतया ग्रन्थस्य दुष्प्रधर्ष्यता

नवीनन्यायशैलीपरिमहणेन ग्रन्थो दुष्प्रवेशोऽवश्यमभूत् किन्तु अन्वयास्यनिव्या-
प्तिरहिततया निश्छिद्र-प्रमेयनिरूपणार्थं तमिमं प्रकारं विहाय नास्तीदम्य उपायः ।
किञ्च वाद्युगो संस्कृतवाङ्मयमात्रे सेयं शैली पाण्डित्यप्रतिष्ठाजुक्ता पर्यगपद्यत ।
एतस्मिन् प्रशान्तविवादप्यतिकरे भगवत्याः सुरस्वरस्त्रत्या विश्राण्णितमयेऽपि समये
कतिचित्पण्डितमहाभागाः सांप्रतमपि तादृशीमेव भाषां प्रौढपाण्डित्यविशुनां मन्यन्ते
यां हि न कोपि संस्कृतज्ञः कोपादिदर्शनं विना सहसा बोद्धुं प्रभवेत्, तर्हि तस्मिन्
प्रञ्जलस्परस्परपाण्डित्यसंघर्षानले काले निश्छिद्रप्रमेयप्रतिपादनपरः पण्डितराजस्तां
शैलीमादातुं परवशः सार्त्तर्हि किमाश्चर्यम् ?

किञ्च—कोमलकान्तपदावलीकलितकाव्यकलापोषकारकतया साहित्यं सुप्रधर्ष-
मिति कृत्वा मासिघ्नन्यशास्त्रज्ञाः खलतया खेलन्तिविति बुद्धिपूर्वकमेव पण्डितरा-
जेन सुप्रौढा प्रतिपादनशैली पर्यगृह्यत । व्याकरणादिषु प्रौढपण्डितः उपनिषदादिषु
प्रविष्ट एव चाऽत्राधिकारीति सूचयन् प्राय उदाहरणान्यपि (पूर्वपक्षार्थम्) तादृ-
शानि वदन्ति यत्र सामान्यानां तु चञ्चुप्रवेश एव न सुसंभवः । योऽप्यस्या न सर्व-
प्राऽर्थः, असिधुदाहरति—‘इंशानो भूतभव्यस्य स पदाय स उ श्वः’ (पृ. १४५),
‘शब्दादेव प्रमितः’ (ब्रह्मसूत्रम्) । सादृश्यमात्रं यद्युपमा तर्हि यत्र परस्परसाभ्यम्,
तत्रोपमा स्यात् । अत्रोदाहरणम्—‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ (पाणिनीयसूत्रम्)
(पृ. २०९) । स्थाने स्थाने धात्वर्थे-प्रत्ययार्थविचारमदशा व्याकरणशास्त्रस्य प्रौढा
विषया विस्तरेणालोचिताः । ‘भावप्रधानमार्यातम्’ इति यास्कवानपस वैयाकरणा-
नुसारं विस्तृत्य विचार उल्लेखायाम् (पृ. ३९३) कृतः । अन्ते च ‘प्रत्ययार्थं प्रकृ-
त्यर्थो विशेषणम्’ इति सर्वत्र स्वीकृतस्योत्सर्गस्य विरोधं प्रदर्श्य वैयाकरणानां भक्तं
स्वतन्त्रतया तिरस्कृतम्—‘न च वैयाकरणविरोधो दूषणमिति धात्वम्, स्वतन्त्रत्वे-
नाऽऽलंकारिकतन्त्रस्य तद्विरोधस्याऽदूषणत्वात्’ (पृ. ३९५) ।

अलंकारेषु शाब्दबोधस्य मार्मिकतया विचारः कृतो यत्र हि आख्यातवादिशिरोम-
णिव्याख्यातृसदृशा अपि प्रत्याख्यायन्ते (पृ. २४७) । साहित्यशास्त्रस्याऽस्मोन्पता-

प्रदर्शनायैव बहुत्र दार्शनिकपदार्थानां विस्तृत्य विचारः । यथा विभावनायां कार्यकारणभावस्य (पृ. ५७८-५८५) । व्याप्यत्व-पक्षधर्मतयोः कान्वलित्ते (पृ. ६२९) । योग्यताज्ञानस्य कारणत्वं यथासंख्ये (पृ. ६४२) । कुत्रचित्तु प्रसक्तानुप्रसक्तेनापि शास्त्रीयविचारः परिगृहीतः । यथा हि प्रश्न उत्तरं चेति सर्वेषामेव परिज्ञाते । ततश्चोचरालंकारे तस्य भेदादिकमेव वर्णनीयमासीत्, किन्तु 'इष्टसाधनदाज्ञाने जाते जिज्ञासैव नोदेति' इति सुप्रसिद्धं निगूढार्थं चोपन्यस्यति (पृ. ६९९) । एतत्सर्वमभिसंभाव्यैव मया स्वटीकासमाप्तौ प्रोक्तम्—

'पुरा प्रविश्यात्र निजप्रसङ्गादन्ये व्यञ्जम्भन्त बुधाः कदाचित् ।
अद्यानया पण्डितराजशक्त्या त्वसाधि साहित्यमभेद्युर्गम् ॥'

रसगङ्गाधरस्य वर्ण्यविषयक्रमो विशेषश्च

प्रथमानने—पूर्वैः साहित्यकारैः कान्यस्य त्रयो भेदाः स्वीकृताः, पण्डितराजेन तु चारवारस्ते मार्मिकतया समर्थिताश्च । कान्यस्यैकमात्रं कारणं प्रतिभा स्वीकृता । रसस्य स्वरूपं दार्शनिकविषया विस्तृत्य विवेचितम् । भग्मटादीनां ग्रन्थे लोहटादीनां चन्द्रायैव मतानि वर्णितानि, अत्र तु एकादश । तेषु पदं स्फुटरूपाणि । अन्यानि तु स्वल्पभेदादेव पृथग् व्यपदेश्यानि । करण-धीमत्सादीनां रसत्वं विमर्शपूर्वकं रचिरतया समर्थितम् । वीरस्य भेदविषये रचिरो मार्मिकश्च विमर्शः । प्राचीनैः स्वीकृतानां दशगुणानामिह विशदं विवेचनम् । तत्तद्गुणानुगुणरचनायां वर्जनीयवर्णादीनां सूक्ष्मो रोचकश्च विचारः । भावध्वनेलक्षणविचारो मार्मिकः । संचारिभावानां लक्षणोद्गाहरणादिना विस्तृत्य विवेचनमस्मिन्नैव ग्रन्थे । रस-भावादयः पूर्वैरसंलक्ष्यक्रमा एव स्वीकृताः, अत्र तु ध्वनिकारादृतेन संलक्ष्यक्रमा अभीमे साधिताः ।

द्वितीयानने—अभिधानियामकानां संयोगार्दीनां विस्तृतो मार्मिकश्च विचारः । ध्वनिप्राधान्यविषये मर्मस्पर्शा विमर्शः । शक्ति-लक्षणार्दीनां प्रौढया प्रणाल्या स्वरूपादिकमुपपादितम् । रूपके लक्षणया, अथवा अभेदान्वयेनैवोपपत्तिरिति प्राचीन-नवीनमतविषयो मार्मिकविषया सुरचिरमुपपादितः । लक्षणाप्रसङ्गेनैव च अलंकाराणां निरूपणम् । अलंकाराणां विषये तु सर्वापेक्षयाऽप्यपूर्वो मार्मिकश्च विमर्शः । तत्र उपमारूपकपरिणामोपेक्षातिशयोक्तिप्रतिबस्तूपमानिदर्शनासमासोत्तयप्रस्तुतप्रशंसाविभावनाशृङ्खलातद्गुणोत्तरादयः के के वर्ण्यन्ताम् ? सर्वं एव रचिरया सरण्या निरूपिताः । उत्तरालंकार एव चाऽपूर्णतया ग्रन्थस्य परिसमाप्तिः ।

अतिमार्मिकमालोचनम्

एकस्यालंकारस्याऽपरस्मिन्नन्तर्भावविचारे बहुत्र अप्यपदीक्षितादिप्रतिस्पर्धावशात्कृत इव प्रनीयेत यथा पूर्वरूप-ललित-विक्रमरात्रिणु । किन्तु कुत्रचित्तुत्रचित् तथा मार्मिक्यालोचनासि या झालोचनाचतुराणामपि चमत्करोति चेतः । आह सः—

‘गुणग्रहणहेतौ उत्कृष्टगुणवस्तुसंनिधाने सत्यपि तद्गुणग्रहणरूपकार्याऽभावोऽयमतद्गुणो विशेषोक्तेरवान्तरभेद एव न त्वलंकारान्तरम् । ननु कार्यकारणभावो नात्र विवक्षितः, किं तु संनिधानेपि तद्गुणग्रहणाभाव इत्येतावन्मात्रम् । अतो विशेषोक्तेरतद्गुणो भिन्न एव । इति तु न युक्तम् । ‘संनिधानेपि’ इत्यपिना विरोधोपि विवक्षित इति गम्यते [अर्थात् उत्कृष्टगुणवस्तुन्तरसंनिधाने न्यूनगुणेन वस्तुना तदीयगुणोऽवश्यं ग्राह्य आसीत्तथापि न गृहीत इत्याकारः] । विरोधो नास्तीति तु न तावदप्येवमपि केनचिद्भुक्तम् । यतो ह्ययमलंकारो विरोधमूलकेष्वन्यतमः । अत्र यदि विरोधव्यामिश्रणं न स्यात्तर्हि चमत्कार एव किंकृतः स्याद्येनायमलंकारकोटिभुक्तो भवेत् । विरोधे तु स्वीकृते कार्यकारणभावोऽपि विवक्षित एव [कारणसत्तायां कार्योत्पत्तिसंभवेऽपि कार्यं न जातमिति] (पृ. १९२-९३) ।

पद्यरचनायाः प्रतिपदसमालोचनायां कीदृशी मर्मस्पर्शिनी पण्डितराजदृष्टिरिति ख्यातीपुलाकन्यायेन परीक्षेरन्विचक्षणा इति पद्यस्यैकस्याऽऽलोचनाऽविकलमुद्रियने—(भ्रान्तिमदलंकारेऽप्ययदोक्षितैरदाहृतम्—)

‘शिक्षानैर्मञ्जरीति मनकलशयुगं शुम्भितं चञ्चरीकै-

स्त्रप्रसोह्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः ।

तहोपायाऽऽलपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-

रिस्थं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥’

तत्र विचार्यते—स्तनकलशयुगे हि न तावन्मञ्जरीमादृश्यं कविसमयसिद्धम्, येन तन्मूला चञ्चरीकाणां भ्रान्तिरुपनिबध्येत । दोषान्तरमूला तु सा नालंकार इत्यनुपदमेव निरूपितम् । अपि च धर्मिणि कलशरूपकानुवादेन मञ्जरीभ्रान्तिरूपमलंकारान्तरमुपनिबध्यमानमुद्वेजकमेव सहृदयानाम् । नहि सादृश्यमूलैकालंकारावच्छिन्ने सादृश्यमूलमलंकारान्तरं शोभते । यथा ‘मुखकमलं तव चन्द्रवन्प्रतीमः’ इति प्रारोच निवेदनात् । प्रत्युत कलशरूपकेण मञ्जरीसादृश्यतिरस्काराच्च । ‘तघ्रासोह्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः’ इत्यत्र विधेयाविमर्शाद्विधेयान्तरमाकाङ्क्षितम् । ‘कीरदष्टाः’ इति भाव्यम् । जाता इत्यध्याहारेपि विवक्षितस्याविधेयत्वमविवक्षितस्य च विधेयत्वं प्रसज्येत । एवं ‘तहोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकैः’ इत्यत्र न तावत्पिकनिनदान्ताडनयोग्याः काकानाम्, येन तद्विया आलपन्त्यसंज्ञाव्येष्टम् । नापि पिकनिनदध्रम आलपन्तीषु संभवति । संभ्रमन्वा न सादृश्यमूलः । पिकनिकरधियेति तु भाव्यम् । अथ तदाहापेषु पिकनिनदधुरेपरि तासु पिकत्रुडुत्पादनद्वारा संभवत्येव ताडनोपयोग इति प्रकोज्ज्वल्यर्थक-

१ उन्माद-प्रमादादिना या भ्रान्तिः सा नालंकार इति पूर्वं साधित ग्रन्थकृता ।

२ आलपन्तीषु (धर्मिषु) निनदस्य (धर्मस्य) भ्रमः कथं साधितभावाः ।

नृनीयया पिकनिनदधीप्रयोज्यकाककर्तृकताडनकर्मत्वमालपन्तीनां सुप्रतिपादमेवेति चेत्, नैवम् । तथाप्रतीतेरसिद्धेः । 'चोरबुद्ध्या हतः साधुः' इत्यादौ चोरबुद्धि-हननयोः सामानाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावगमकन्वव्युत्पत्तेः । एवं 'दन्तिबुद्ध्या हतः शूरैर्यराहो वनगोचरः' इत्यत्रापि विशेष्यतया बराहवृत्तेर्दन्तिबुद्धेर्वराहवृत्तिहननहेतु-भावावगमः । त्वदुक्तरीत्या दन्तिबुद्ध्येति कृते बोधकदर्शनैव । किंच पिकानां हि कृजितादिशब्दैरेव शब्दो वर्ण्यते, न तु निनदादिशब्दः सिंहदुन्दुभ्यादिशब्दप्रयोगयोग्यः । तथा प्रथमद्वितीयचरणस्थयोः स्तनपाणयोर्यथाकथंचिद्व्यवहितमपि जातान्वयमपि त्वदस्मिन्विशेषणे विशेष्यभावेनेति तादस्यमेव स्यात् । विभक्तिविपरिणतावपि प्रक्रममद्वाऽसंपुल्लवाभ्यां स्थितमेवेति पद्यमव्युत्पन्ननिर्मितमेव ।'

भार्मिकस्तत्त्वविमर्शः

भामुखे निवेदितवानस्मि यत्संस्कृतसाहित्य(अलंकारशास्त्र)काराणां विचार-पद्धतिरुत्तरोत्तरं सूक्ष्मताऽभिमुखी । तर्हि काव्यानां कृते उत्तरोत्तरं तथा सूक्ष्मा अतिशया आविष्कृता यैरयमपारः काव्यसंसारो लोकतो बहूरुष्टः समजनि । यावत्किल लोकापेक्षया कश्चिदतिशयो न भवेन्न तावत्काव्ये चमत्कारकारणमुत्पद्यते । अत एव लोकोक्तो नवीनमेव कश्चिदर्थं घटयन्ती कविप्रतिभा अलंकाराणां जीवानुर्जायत इति प्राञ्चः प्रोचुः । सूचितं चैतत् 'नियतिकूलनियमरहिताम्' इत्यादिना तत्रभवन्मम्मट-भट्टादिभिः । पीयूषवर्ष-अप्पयदीक्षितादिभिः-सोयमर्थो विशदीकृतः । अतएव स-होक्ति-विनोक्तयादिषु 'जनरजनः' इति विशेषणेन 'लोकविलक्षणतया कविप्रतिभा-कल्पितत्वाच्चमकृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिः' इत्यादिरर्थस्तत्र तत्रालंकारे सूचितस्तैः । मननजलधेरन्तस्खलं प्रविष्टेन पण्डितराजेन तु साहित्यकारैर्गवेपितः सोयमतिशय उत्तरोत्तरं चरमसीमानमारोपितः । अत एव प्रायः सर्वैर्देवालंकारेषु सुरचिरपदगु-भ्केन प्रकटितोऽप्यर्थो यदि चान्त्व एव (न लोकविलक्षणः) तर्हि न तत्रालंकार-त्वस्य स्वीकारः । किमधिकम् अलंकारमर्थस्वकारादिसदृशैः प्रामाणिकैरलंकारत्वेन निरूपितोऽप्यर्थः स्पष्टैरक्षरैर्निरस्तः । यथा 'पद्मानां विजेता चन्द्रोपि येन विजित-त्वेन मुखेन पद्मानि विजितानीनि किमु वक्तव्यम्' इत्येवं कर्मुत्वेन यत्राप्यर्थस्य सिद्धिः साऽर्थोपत्तिरिति सर्वैः प्राग्भिरभ्युपगताम् । अत्राह पण्डितराजः—“अस्यां चार्थान्तरं लोकेऽविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कल्पयित्वा यथापाद्यते तदाऽलंकारत्वम् ।

१ अर्थात् पूर्वं तदालापेषु पिकनिनदबुद्धिः । तादृशबुद्ध्या च तासपि विरबुद्धिः । पिकबुद्ध्या च तासु ताडनमिति प्रयोज्यार्थकनृनीयया सोयमर्थः सुप्रतिपाद इति शङ्का ।

२ बराहै वर्तमाना दन्तिबुद्धिर्वराहवृत्तिहननस्य हेतुरित्याशयः ।

यथा 'पणिनां शकुन्तशिषयः' इत्यादौ । अन्यथा तु वैमुनिकन्यायमात्रम् । एवं च—
'कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः' 'अवस्थेयं स्थाणोरपि
भवति सर्वांमरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितयति वयं के पुनरसी' इत्यादि सर्वस्वकृता
यदुदाहृतं तत्रातीवहृदयंगमम्" ।

एवं परिसंख्यायाम्—'सामान्यतः प्राप्त्यर्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्भाववृत्तिरेव न
परिसंख्या । किन्तु कविप्रतिभाभिर्मिता या व्यावृत्तिः सा । यथा—'यस्मिन् शासति
वसुमतीपाकशासने महानसेषु संताप', शरधिहृदयेषु सदाह्यता, मञ्जरीषु मौख-
र्यम्.....' इत्यादौ ।

एवं काव्यलिङ्गे—काव्यलिङ्गं नालंकारः । वैचिष्यात्मनो विच्छित्तिविदोपस्थाभा-
वात् । इत्यादि (पृ. ६६२) ।

एवं विपत्ते—ननु 'कं श्रुतयः कं वा मुक्ताः कं पङ्कः कं च पङ्कजम् । कं मृगाः
कं च कस्तूरी धिस्विधातुर्विदग्धताम् ॥' इत्यादौ वस्तुकथनभावे विपमालंकारम-
सङ्गः ? न चेद्वापत्तिः, वस्तुवृत्तस्य लोकसिद्धत्वेनालंकारः वायोगात् । यतो बहिरसन्तः
कविप्रतिभामात्रकल्पिता अर्थाः काव्येऽलंकारपदास्पदम् । '.....तेन 'अख्यानी विष्यं
श्रुतकनकमुच. कं स मृगाः' इत्याद्यलंकारसर्वस्वकृतोदाहृतमपि प्रत्युक्तम् ।

एवं परिवृत्तौ—दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव न वास्तवः । यत्र वालव-
स्तत्र नालंकारः । यथा 'श्रीणन्ति प्रविकचलोचनाः समन्तान्मुक्ताभिर्वदरफलाणि यत्र
वाला.' इत्यादि ।

एवमुल्लासे—'अन्यदीयगुणदोषाभ्यामन्यस्य गुणदोषयोराधानरूप उल्लासः' ।
'लौकिकार्थमपत्वादनलंकार एव' इत्यपरे, इत्यादि ।

किनेवविधया उत्तरोत्तरमर्मप्रवणतया पण्डितराजविमर्शस्य मामिंकरवं न शक्यते
सापयितुम्?

पदरचना [अनुपमो मर्मविचारः]

काव्यजीवभूतस्य व्यङ्ग्यार्थस्याधारतया शरीरस्थानीयायाः पदरचनायाः (शब्दस्य)
काव्ये महन्महात्मम् । काव्यकृतकान्तासंमितोपदेशाय विनेयानभिमुखीकर्तुं प्रथमतः
सोऽयं शब्द एवोपतिष्ठते । यत्र पदरचनैव पूर्वतः श्रोतुमानसमाकष्टुं न प्रभवेत्तर्हि
अर्थोपरि विचारमेव कः कुर्यात् ? अत एव पदरचनायां महत्पाठ्यमपेक्ष्यते कव-

१ 'नीलानुष्ठितशारदापुरमहासप्तशतिकां पुरो

विद्यासप्तनिर्गलत्वण्मुषो वलगन्ति चेत्यामरा. ।

अथ शः पणिनां शकुन्तशिषवो दन्तावलाना शशा

सिंहानां च सुखेन मूढेषु पदं शास्त्रिणः शालवृकाः ॥'

यितुः । उक्तमाकरग्रन्थेषु—‘रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे । मुपां तिष्ठां च
श्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् । तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थन्युत्पत्तिरिदरी ॥’ ।
प्राचीनतरैस्तु पदरचनाया प्रस्तावत्पर्यन्तं गौरवमुद्घोषितं येन हि सा काव्यस्यात्मरू-
पापि स्वीकृता [रीतिरारामा काव्यस्य], किन्तु मध्यकालिका अपि तस्या महत्त्वमुत्तरो-
त्तरं पर्यसाधयन् । एतन्मूलका एव स इमे प्रसंसावादाः—

‘अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु घमति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलापि च हरति दृशं मालतीमाला ॥’

विन्तु व्याकरणनियमैः शुश्रूक्षलितायामेतस्यां संस्कृतभारत्यां मधुररसानुकूलं केवलं
मधुराणामेव पदानां गुम्फो न कठिन एव, अपि तु किञ्चिदसंभव इव । एतत्कथनेन
न सहसैवोत्तम्येषुः साहित्यौजस्विनः, अत्रियेदनं शूद्रमतयाऽऽलेचनीयम् । टवर्गम्,
झंयुसंयोगम्, झयुघटितसंयोगपरह्रस्वादिकं च परिहृत्य, करण-विप्रलम्भादिषु केव-
लकोमलपदरचना क्रियत्कठिनेति त एव ज्ञातुं शक्त्युद्देशं व्यवसितं स्यात् । इदं-
ताम्, पूर्वकालिकोऽर्थः पदे पदे उपतिष्ठत्येव । तत्र हि संयोगवाही ‘खा’प्रत्ययोयं
मधुराक्षरघटितमपि हलन्तघातुं ‘दृष्ट्वा’ ‘ऊट्वा’ इत्यादिरूपे परिणमयति । उपसर्ग-
योगं कृत्वा ‘य’ (ल्यप्) रूपे आनीयते चेदथापि हलन्तघातोयोगे एकसंयुक्ताक्षरं
त्वनिवार्यमेव । एवं हलन्तघातोः ‘क्त’, ‘तमुच्चादिप्रत्ययेष्वपि कष्टाक्षरत्वमभिमुख-
मेति । अस्तु. मुधैव विस्तरौ भवेत्, परं संस्कृतभाषायां केवलमधुरवर्णसंघटना न
सामान्यकवेः कार्यम् । अमरकृतसमः कविर्यस्यैकैकं पद्यं प्रयत्नशैतवारसंमानमुप-
याति सोऽप्यस्मिन्निवपये स्थाने स्थाने निराधारमधोमुखः पतति । तत्रभवान्
मम्मटोपि च शृङ्गारे तानीमान्युदाहरन् पदरचनापरिचये अप्रीढ इव परिगण्यते ।
तथाहि—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनाहुस्थाय किञ्चिच्छनै-

निद्राध्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्यं पत्युर्मुखम् ।

विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥’

इत्यस्मिन्ग्रन्थे—उत्थाय, किञ्चिच्छनैः, शनैर्निद्रा, निर्वर्ण्यं पत्युर्मुखम् । विश्रब्धम्,
परिचुम्ब्य, लज्जा-नम्र इत्यादीनि बहूनि माधुर्योद्दिप्रतीपानि पदानि । सत्या वार्ता
स्वियम्—यत्साहित्यकारैर्मौपुयंगुणार्थम्—‘अटवर्गाः संयुक्ताक्षरपररहिताः’ इत्यादि-
रूपेण वर्णाः कामं परिगणिताः, किन्तु प्रयोगे तदिदं न यथावन्निरवोद्गमशक्यत ।
अत एव हि यस्मिन्काले प्राकृतभाषा पूर्णं प्रकर्षमधिगतवती तस्मिन्काले सेयं संस्कृ-
तपदरचना क्षिष्टाक्षरा पर्यगण्यत ।

उक्तं हि प्राकृतकविभिः—

‘ललिपु महुरस्वरपु जुवईजणवलहे ससिगारे ।
संते पाइमकन्वे को सकइ सकअं पडिउं ॥’

प्राकृतभाषाकवय एव केवलमात्रमप्रसंशामि मामकुर्वन्तित्येव न । संस्कृतकवयः,
तेष्वपि मूर्धन्यतमाः धीमन्तो राजशेखरसदृशा अपि प्राकृतमाधुर्यमुग्धाः संस्कृतपद-
बन्धमिमं कठिनमुद्घोषयन्ति स्म । आह स कर्पूरमञ्जर्याम्—

‘पैरसा सकअवंधा पाउअयंधो वि होइ सुउमारो ।
पुरुसमहिलाने जेत्तिअमिहंतरं तेत्तियमिमाणं ॥’

किमधिकविस्तरेण, साहित्यशास्त्रस्य यत्किञ्चिदनुशासकपुस्तकं गृह्यतां तस्मिन्
मधुररसशोदाहरणीभूतानि कतिचिदेवेदृशानि पद्यानि भवेयुर्यानि निषिद्धसंयुक्ता-
क्षरविरहादिपरीक्षानिकषे निष्टङ्कं निर्दोषाणि सिध्येयुः ।

प्राकृतसाहित्यस्य सहयोगेन यदा सेयं मार्मिकता संस्कृतकविभिरपि हृदयतो-
ऽभिमता तदा हि पदरचनायां भूयस्तरामेव समवधानमदीयत । मार्मिकैरालोच्यताम्—
मम्मटभट्टस्य समये संस्कृतभाषाया मधुररचनाविषये यावान्विचारोऽक्रियत तदपे-
क्षया साहित्यदर्पणस्य निर्माणकाले किञ्चिदधिको विचारः प्राचलत्, येन हि स्वयं
विश्वनाथरचितान्यन्यानि वा तत्सामयिकानि पद्यानि भूयस्तरां लालित्यमभिरू-
शन्ति । श्रीमत्तः पण्डितराजस्य तु स समयो यस्मिन्निह संस्कृतसाहित्यात्सुन्दरसुन्दर-
मंशमादाय समृद्धान्ती सेयं व्रजभाषा (हिन्दी) पूर्णमुत्कर्षमविन्दत् । सूरदास-
तुलसीदासाभ्यां व्रजभाषासाहित्यस्य यद् गौरवमाविष्कृतं ‘सतसई’ निर्मात्रा विहा-
रीलालेन तद्भूयस्तरां संवर्धितम् । आम्बेरधरणीशो विहारिणे प्रतिपद्यतेकां स्वर्णमु-
द्रामदिशादिनि तु नाधिकं महत्त्वम्, किन्तु सूरतुलसीरसज्ञानामपि हृदि विहारिणः
प्रत्येकं पद्यं वाण इव गैभीरमभिरूढमभूदिति सत्यं महते गौरवाय । अनेन हि दोहा-
सदृशे लघुकाये छन्दसि धण्यांर्धविस्तारः, व्यङ्ग्यचमत्कारः, तत्तदङ्कणशाङ्कारः,
वर्णगुम्फपरिष्कारश्च स दर्शितो यमास्वाद्य राजानमारभ्य रङ्गपर्यन्तः सहृदयसमा-
जोऽस्य वशीभूतोऽभवत् । व्रजभाषायामपभ्रंशद्वारा वर्णानां लघुगुरूकरणादिप्रिये
यद्दुतरं स्वातन्त्र्यमासीद्येन हि रचनायां विहारिणा महत्सौकर्यमुपलब्धम् । विहारिणः

१ ‘ललिते मधुराक्षरे युक्तीजनवलभे सशृङ्गारे ।

सति प्राकृतकान्ये कं शक्नोति संस्कृतं पठितुम् ॥’

२ ‘पुरुषाः संस्कृतबन्धाः प्राकृतबन्धोपि भवति हुकुमारः ।

पुरुषमहिलानां चापदिहांतर तापदेवेणाम् ॥’

३ ‘सतसईयाको दोहरा ज्यो नावको तीर ।’

प्रायः प्रत्येकमेव पद्यमस्योदाहरणमिति केवलमेकेनोदाहरणेन परीक्षेरन्प्रामाणिकाः ।
आह बिहारी—

‘दीर्घि न परत समानदुति कनक, कनकसे गात ।

भूपन कर करकस लगत परस पिंठाने जात ॥’

अत्र हि दृष्टि, श्रुति, गात्र, कर्कश, स्पर्शशब्दा यदि साक्षात्संस्कृतरूपेणैव प्रयुज्ये-
रंलर्हि माधुर्यमवश्यं हीयेतेति को वा न मार्मिको मन्येत । अस्तु. एवं किल हिन्दी-
साहित्यस्य, तेन सहैव च कवेर्विहारिलालस्यापि महती प्रतिष्ठा सर्वस्मिन्नपि सह-
व्यसमाजे देशमाप्रव्याप्ताऽभूत्स्मिन्समये । जयपुरराजधान्याम्, देहलीनगरे
चेत्युत्तरभारते एव स्वकविताप्रसारं कुर्वन् पण्डितराजसदृशः सर्वतोमुखः कविर्ब्रज-
भाषायास्तादृशं प्रभावं नाऽवेदीदिति को वा मन्येत ? विशेषतः किल विहारिमहा-
कवेर्भागिनेयः कुलपतिमिश्रः श्रीमतः पण्डितराजस्य साहित्ये शिष्यं एवासीत् ।
अत एव पूर्वं यथा प्राकृतस्य सहयोगेन संस्कृतपदरचनायामधिकावधानं प्रारभ्यत
तथा पण्डितराजस्य समये हिन्दीसाहित्यस्यापि भूयान्प्रभावः संस्कृतपदरचनायाम-
पनदिति वक्तव्यं भवेत् । यदा हि ब्रजभाषाकवयः शृङ्गार-करुणादिरसेषु तदनुकूलां
मधुरवर्णसंघटनां यथावन्निराहयन्ति तद्द्वारा च रमपरिपोषं परितः प्रसारयन्ति
तदा देवभाषायामेवायं नियमः शिथिलः स्यात् (केवलं साहित्यपुस्तकेष्वेव निबद्धः
स्यात्) इति नाभक्तसहं मानिनः पण्डितराजस्य ।

अत एव संस्कृतसाहित्यस्य पुरातनं सर्वमपि विषयजातं विमर्शनिक्रमेण प्रस्फुटं
परिष्कृतं पण्डितराजेन रसगङ्गाधरे पदरचनाविषये बहवो नियमा दृढीकृताः ।
शृङ्गारादिषु संयुक्तवर्णविषयका बहवश्च नवीना योजिताः । (पृ. ७९) । पण्डित-
राजो हि प्रतिभावतां चूडामणिरासीत् । अतएव पदरचनाविषये संस्कृतसाहित्ये तादृशो
मार्मिकविचारः प्रवर्तितो यस्याग्रे ब्रजभाषापक्षपोषका अपि (ये हि मधुररचनायां
संस्कृतात् स्वस्य गौरवमघोषयन्) निष्प्रभा अभवन् । वर्णानां स्वानन्तर्यादिविषये
(पृ. ८२) तादृशो मार्मिको विचारः प्रारभ्यत यो हि नासीत्स्वाश्रिदपि भाषायाः
साहित्ये । न केवलं नियमनिर्माणमेव, प्रयुत तेषामनुवर्तनमपि पण्डितराजेन प्रत्य-
क्षतो दर्शितम् । वाग्देवताऽवतारभूत्वा अपि स्वग्रन्थेषु मधुररचनायां केवलं नियम-
मात्रमलिखन्, स्वयं तादृशोदाहरणनिर्माणस्य का कथा, परकीयोदाहरणान्यपि मधु-
रसंघटनायामविकलमनुकूलानि नाऽलभन्त । किन्तु पण्डितराजेन मधुरसंघटनाया
उदाहरणानि तादृशान्यदीयन्त येषु प्रतिपक्षी न कथंचिदपि दोषमाविष्कर्तुं प्रभवेत् ।
यथाहि—

१ ‘दृशुमपति कनक न चपुराप्य कनकसमधानि ।

भूपगानि करकर्कशस्पर्शनवा प्रलिभानि ॥’ इति ‘साहित्यवैभवे’ विहारिणोनुपादः ।

२ ‘हिन्दीरसगङ्गाधर’स्य भूमिका द्रष्टव्या । विस्तरमयान्नात्रोद्धिष्यते ।

‘लोलालकावटिवलन्नयनारविन्द-

स्त्रीलावशंवदितलोकविलोचनायाः ।

सायाहनि प्रणयिनो भवनं प्रजन्त्या-

श्वेतो ज कस्य हरते गतिरङ्गनायाः ॥’

(पृ. ८५)

‘वस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं

श्वेरानना सपदि शील्य सौधमौलिम् ।

श्रौंई भजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा-

मुह्लासपन्तु परितो हरितो मुञ्जानि ॥’

(पृ. ८९) इत्यादि

पृतादशो मारमिकविचारः पण्डितराजस्य तद्वन्यस्य वा न किं विशेषः परिगण्येत ?

अनुप्रासः (पदान्तानुप्रासः)

अनुप्रास—यमकादयः शब्दालकारा अनुशिष्टा एव संस्कृतसाहित्यकारैः । प्रयुक्ता-
श्चापि तैस्तैः संस्कृतकविभिरिति को वा न जानाति । किन्तु जगन्नाथपण्डितराजस्य
समयपर्यन्तं ब्रजभाषाकविभिः प्रयुक्तः पदान्तानुप्रासः स्थानविशेषमहिम्ना तथा
माधुर्यमलभत येन समग्रस्यापि तस्य पद्यस्य शोभैवाऽऽम्बादृशी समभवत् । विशेषतो
हि ‘घनाक्षरी’छन्दस्सु । यथा ‘तुलसी विलोकि अकुलानी जातुधानी कहँ, चित्र
हूके कपिसों निसाचर न लागि हैं’ । ‘बीती औधि आवनकी लाल मनभावनकी
टग भई बाँवनकी सावनकी रतियाँ’ (सेनापतिः) । विहारिणो दोहाछन्दस्सु
यथा—

‘टैटकी घोई घोवती चटकीली मुख जोति ।

लसति रसोई के बगर जगरमगर हुति होति ॥’

‘नभ लाली चाली निसा चटकाली धुनि कीन ।

रति पाली आली भनत आये बनमाली न ॥’

‘छिनक चलति छिठकति छनक भुज प्रीठम गरुडारि ।

चढी अटा देखति घटा दिङ्गुछटासी नारि ॥’

परस्ताब्दाविनां पत्राकरादीनां तु सुप्रसिद्धा एव पदान्तानुप्रासाः । यथा—‘कटि-
गो अक्षीर पै अक्षीरको कई नहीं’ । ‘इन्दौररैनैनी तू कलिन्द्रीतीर जैयो ना ।’
इत्यादि । ‘बाने परतापके मुहाने जगजाने आज, जयके निसाने फहराने माधवे-
सके ।’ [अस्मद्वंशजाः सरस्वत्युपनामकाः श्रीद्वारकानाथकवयः]

१ ‘रुधिरा मुखरुधिरालसनि विशया शायी भाति ।

महाकान्तिरामाऽऽवका मदानसे प्रतिभाति ॥’

‘क्षमणमार्गीना निहा वधरकीष्पतिरेति ।

रतिपाली परया सम बनमाली न समेति ॥’

‘क्षण चलेत्तिष्ठेक्षण नारौ धिकमासाय ।

हर्षवदाद् पदवति फणमवला तद्विच्छटाऽप ॥’ ‘सारित्यवेभवे’ विशार्वनुवादः ।

अयं किलाऽन्तानुप्रासः प्राचीनसंस्कृतकविभिर्नोपात्त इति न । बहुव्रीहोपात्तः, सफलतया चोपात्तः । किन्तु पण्डितराजपद्येषु पदान्तानुप्रासस्यापूर्वैव छटा, विशेषतश्च मालभारिणीछन्दस्सु । सेयं ब्रजभाषाकवीनां तामिमां सरणिमाश्रित्य प्रसूदापि पण्डितराजस्य प्रतिभापाटवेन ततोऽप्यतिशयं लेभे इति मार्मिका एव परिचिनुयुः । यथा—

‘नितरां हितयाऽद्य निद्रया मे वत यामे चरमे निवेदितायाः ।

सुदृशो वचनं शृणोमि यावन्मयि तावत्प्रचुकोप वारिवाहः ॥’ (श्रु. १०६)

‘प्रणिपत्य विधे भवन्तमद्वा विनिवद्धाञ्जलिरिकमेव याचे ।

जनुरस्तु कुले कृपीवल्गनामपि गोविन्दपदारविन्दभाजाम् ॥’ (श्रु. १६६)

‘कुमुमानि शरा मृणालजालान्यपि कालयसकर्कशान्यभूवन् ।

सुदृशो दृहनायते स्य राका भरनाकाशमथाऽभवत्स्योधिः ॥’ (श्रु. ५०१)

शिखरिण्यां सोयमनुप्रासः शंकराचार्यै-भवभूतिप्रभृतिभिरपि प्रायुज्यतेव । यथा—

‘तवोत्सङ्गे गङ्गे यदि पतति कायस्तनुभृतां

तदा मातः क्षातकृतवपदलामोऽप्यनिलयुः ॥’ (शङ्करा.)

‘तथाप्येषा तन्वी रमयति च संतापयति च’ । (भवभूतिः)

किन्तु पण्डितराजस्य शिखरिणीप्रपूर्ववानुप्रासच्छटेति किं बोद्धाहरणदानेन । सोयं परिपाको ब्रजभाषाकवीनामपि पदान्तानुप्रासान्बहुधा विभावयता धीमता पण्डितराजेन परिनिष्ठापित इति मार्मिका जानीयुः । अश्रुघाटीछन्दसोऽनुप्रासं बहुधा भाषाकवयः अमृतैश्च निच्छन्दस्सु घनाक्षरी (कवित्त)चतुर्थचरणेषु चोपजीह्य शनैः शनैस्तस्मिन् भूयसीमुन्नतिमदर्शयन् । किन्तु स्थाने स्थाने स एव परिपाकः प्रदर्शितः पण्डितराजेन । यथा—

- १ ‘किं गङ्गापरिवह्नादनारतमनद्वाजुलोभिरमसे
शृङ्गारपीथिनवभृद्वायित्रो रणितरङ्गान्तरापनसि सिन् ।
गङ्गामवाप्य शृङ्गमङ्गान्दुदस्य हृदि रङ्गान्तराहितममं
त्वं गाय भूरिमवमहाय तोषितुरङ्गानाङ्घ्रिकमलम् ॥’

(मादिसर्वैभ्ये मम)

- २ ‘तरलिन होत मुङ्गवर, परत गंग उत रत्त ।
जटाजूट छूटत जगहिं, मृच्छत हर निच ॥
मृच्छतहर निचत्तवदि दुबिच छिमुवन ।
पिच्छत धुमि त्रिचत्तगहिं न त्रिचत्तु गन ॥
त्रिचत्तगुन गिच्छभिरमपिच्छत्तनित ।
त्रिचत्तसतिमिच्छत्तगहिं चपिच्छत्तलि ॥’

(भक्तसंज्ञाः भीष्ममदृष्टविक्रान्तिधयः)

‘वल्गाद्गाण्डिवमुत्क्राण्डवलयज्वालावलीताण्डव-

भ्रश्यत्खाण्डवर्ष्टपाण्डवमहो को न क्षितीनाः स्मरेत् ॥’ (पृ.२८५)

भार्मिकः पण्डितराजकवितां सुदमेक्षिकया विविच्य निश्चिनुयुर्यत्तस्य पदरचनायां कश्चन चमत्कारकोऽनुप्रासः अन्यो वा कश्चन शब्दकृतो विशेषो वाऽवश्यं प्राप्येत । नच्छून्यं प्रायो नैकमपि यत्नं भवेत् । इयद्गवादिशब्दकृतचमत्कारसत्तायामपि शब्दकृतः कश्चिदतिशयः कवितायामवश्यं स्यात् । यतो हि तद्द्वारैव विनेयानां प्रथमभाकर्य-
णम् । शब्द एव प्रधानतः कविप्रतिभाया आधारभूतः । अत एव हि काव्यलक्षणेपि ‘शब्दः काव्यम्’ इत्यस्योपरि पण्डितराजस्य भूयानाप्रहः । ये त्वालोचकमन्याः शब्दकृतानि शयेन कश्चिन्कवि ‘शब्दकवि’नाम्ना व्यपदेष्टुं घाष्ट्यंभाचरन्ति ते स्वलन्ति । अथेचातुर्येण सह शब्दकृतोऽतिशयोऽपि यस्य कवेः, स एव प्रशंसनीयः । अस्तु. सोयमतिशयः पण्डितराजे पूर्णरूपेण प्रतिभामत इति विवेचनीयं भार्मिकैः ।

सामयिकः प्रभावः

पण्डितराजस्य विचारशैल्यपि तत्सामयिकैरन्यभापासेविभिः सह भूयस्तरां संव-
दते । यथा हि—

‘केशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना-

चागामिन्यखिलेश्वरे रतिपतौ तत्कालमस्याज्ञया ।

आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्मोरहां

किं चासीदसृत्तस्य भेदविगमः साचिस्मिते तारिककः ॥’ (पृ ३२१)

इति वयसन्धिः—

‘छुटी न सिमुताकी शलक शलकयो जौवन भङ्ग ।

दीपति देह दुहून मिलि दिपति ताफतारङ्ग ॥’

‘अपने अँगके जानिकेँ जौवन-नृपति प्रधीन ।

स्तनमननैननितम्बको यज्ञो हुआफा कीन ॥’

‘नवनागारितन-मुलक लहि जौवन-आमिल जोर ।

घटि बड़ितेँ बडि घटि रकम करी औरकी ओर ॥’

इत्यादीनि विहारिपद्यानि स्मारयति ।

१ ‘छुटी न सिमुताकी’ इत्यादीना प्रयाणा विहारिपद्यानामथ ‘साहित्यवैषवे’ऽनुवादः—

‘गता न शिशुताश्रितिरितो यौवनमङ्गमुपैति ।

द्विविधरङ्गश्लेषमिव तनुराभ्यां रुचिमेति ॥’

‘निजाङ्गानि मत्वाऽभिनवयौवननृपतिवरेण ।

स्तनमितम्बदृक्चैतर्ता रचितोश्रितिरचिरेण ॥’

‘नवलजनातनुजनपदे यौवनसामग्नेन ।

इव वस्तु एषु गुरुतरम्, युक्तं लु कृतं बलेन ॥’

इयामं सितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
किं तु स्फुटं गरलमेतद्रथामृतं च ।

नो चेत्कथं निपतनादनयोस्तदैव

मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥' (पृ. ३१५) इति पद्यम्

'अमीहलाहलमदभरे स्वेत स्याम रतनार ।

जियत मरत ह्युक्किञ्चुकि परत जिहिं चितवत ह्कवार ॥'

इति प्राचीनतमं भाषापद्यमुपजीवति ।

'नीलाब्जलेन संभृतमाननमाभाति हरिणनयनायाः ।'

प्रतिशिवित इव यमुनागभीरनीरान्तरेणाङ्कः ॥' (पृ. २५६)

इति पद्यम्—

'लिप्यो छयीलो मुँह लसै नीले आँचलधीर ।

मनों कलानिधि झलमलै कालिन्दीके नीर ॥'

इति विहारिपद्येनाऽधिकलं संवदते । समसामयिकयोरनयोः केन क उपजीवित
इत्यत्र तु गवेषकमहोदया एव हस्तलाघवं दर्शयेयुः ।

विलासमयमोगलराजधान्या अपि तस्सामयिकान् विलासान्तिकलयं चित्रय-
तीति पण्डितराजाक्षरैरेव प्रत्यक्षीक्रियताम्—

'कुतश्चिदागच्छन्त्या. पथि तदीयरूपयौवनगृहीतमानसैयुंयभिरनुगम्यमानायाः
कस्याश्चिद्भवप्रवेशसमये निजसेवासाधैक्यविज्ञानाय गमनाशापनरूपलाभलालसेपु
तेषु परमपरिधमस्मरणसंजातकरणाया गमनाज्ञाननिवेदकस्य विलोचनाम्बुजमा-
लापरिहोपस्थानुभावस्य वर्णनादभिव्यज्यमाना रतिर्यद्बुधचनेन बहुविषया गम्यते" ।
तथा हि पद्यम्—

'भवनं करुणावती विशन्ती गमनाशालयलाभलालसेषु ।

तरुणेषु विलोचनाङ्गमालामथ बाला पथि पातयांशभूव ॥'

(पृ. १२०)

गृहे कपोतमिधुनाना पालनं तस्सामयिकानां मोगलविलासिनां दिनोदेषु पर्यग-
ण्यत, यं हि शिष्टाचारं तस्संप्रदायाभिमानिनः साम्प्रतमपि निर्वाहयन्त्येव । अस्तु-
उक्तं पण्डितराजेन—

'निहृद्गर यान्तीं तरसा कपोतीं कृतःकपोतस्य पुरो ददाने ।

मयि स्मिताद्गं वदनारविन्दं सा मन्द्रमन्द्रं नमयांशभूव ॥ (पृ. ९७)

पण्डितराजोक्तौ काश्चिद्विप्रतिपत्तयः

ग्रन्थस्यास्य विशेषा रिलारभयादिष्याप्रतो दर्शिता एव । निन्तु पण्डितराजविधा-

१ 'रात्रति नीलरङ्गान्तरितमेतन्मुसमवेषेहि ।

मुवं कलानिधिदृष्टमति कालिन्दीमस्तिने हि ॥'

(साहित्यमेरे)

रेषु याः काश्चिद्विप्रतिपत्तयो मम प्रतिभानास्ता अपि सरलायां यथास्थलं सूचिताः ।
यथा—

‘धात्रा सुमेपोरविलङ्घनीया किं वा तदीया नवचापयष्टिः ।

वनस्थिता किं वनदेवता वा शकुन्तला वा मुनिबन्धकेयम् ॥’ (पृ. ३४५)

अत्र किंपदसत्त्वेपि वाच्यं ससंदेहालंकारं गाढीकरोति पण्डितराजः । किन्तु ‘किं
वात्प्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी’ इत्यादिषु किंशब्दस्य ससंदेहवाचकत्वं
प्रसिद्धं सर्वत्र । अन्यभाषासाहित्यकारा अपि ‘कैधौ ये उजागर प्रभाकरस्वरूप राजै’
इत्यादिषु किंशब्दार्थकानां पदानां संदेहवाचकत्वमाहुः । ‘संशय’—‘संदेह’ प्रभृतिप-
दानामेव सत्तायां संशयस्य वाच्यत्वमिति तु केवलमाग्रहः स्यात् । स्वयं पण्डितराजे-
नापि ‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत्’ इत्यादिपद्ये मम्मटप्रोक्तः संदेहोऽनुमतः
[संशयादिपदाभावेऽपि] ।

‘वर्णानां स्वानन्तर्यं सकृद्वेकपदत्वे किञ्चिदध्वन्यम्, यथा ‘पल्लमिवाभाति’
इत्यादि । असकृच्चेदधिकम् । अमकृद्भिन्नपदत्वे ततोऽप्यधिकम्’ । इत्याह पण्डित-
राजः (पृ. ८२) । किन्तु ‘मुदितं च सकलललनाचूडामणिसामनेन मदनेन’ (पृ.
१७०) इति स्वयं प्रयुज्यते पण्डितराजेन । मधुररसेषु ‘शयू’ (‘य र ल व श ष
स ह’ पृथग्विहाय व्यञ्जनवर्णाः) धटितसंयोगपरह्रस्वं सवर्णस्यूद्ध्यधटितसंयोगं
रेफधटितसंयोगपरह्रस्वं च विशेषतो वर्जनीयमाह (पृ. ८४, ८५) । किन्तु सोऽयं पण्डि-
तराजोक्तावपि दृष्टः । यथा—‘निर्यग्भीवं यद्द्राक्षीत्तक्षिप्पन्नाऽकरोज्जगत्’ (पृ.
३६५) । अस्तु. एवमादिकं पौरौभाग्यायितमपि विमर्शानुरोधेन कृतं तत्तत्स्थल एव
मम टीकायां दृश्येतेत्यलमेतेन ।

पण्डितराजस्येतिवृत्तविषये—

नाहं प्रवर्तितुमिच्छामि । सोऽयं विषयः प्राक्संस्करणप्रस्तापनया, हिन्दीरसगद्गा-
धरभूमिक्रया च परिचीयेतैवेति विष्टेपणं नाहमभिरोचयामि । किन्तु जगन्नाथस्य
यवनसंस्पर्गापवादे कारणमिदमनुमीयते यत् आचाररक्षायामनितमामवहितेन तैल-
ङ्गसमाजेन सर्वतः प्रथमं तु यवनसेवास्वीकारः । ते हि असूयया जातिद्वेषेण वा अस्य
पाण्डित्यादप्रभवन्तो जातिस्वभावानुसारं निन्दां चक्रुः । अन्यथा न किञ्चिप्रमाण-
मुपलब्धमभिन् । (संस्कृतचन्द्रिकासंपादक) अग्रगण्यविप्रभृतिभिरपि स्रण्डित-
मिदम् । किञ्च स्वयमिदं पङ्कीनां लेखको जाता दाक्षिणात्यः, तैलङ्गः । अयं समयस्तु
जातीनां धराकीर्णां मोक्षकाल एव । सुधारकसमाजेन किम्, भगवता कालेनैव
संप्रति सर्वास्तामपि जातीनां यन्धनानि न केवलं शिथिलितान्येव, अपि तु भग्ना-
न्येव । किं तु त्रिंशत्वारिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वं यैर्भारतवर्षीयो जातिविभागश्चमुभ्यां च
सुदृढा चालोचितस्ये जानन्ति यत् तत्तज्जातिसमाजे रुदिरक्षायां कीदृशी सुदृढता
यज्ञघटिताऽऽसीत्ता हि साम्प्रतिकैः ‘संरीणता’नाम्ना व्यपदिश्यते ।

नाधिकमनुधावनस्यापेक्षा । प्रत्यक्षीकृतमावेद्यते—चत्वारिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वं यदा स्थापितृन्व्या राजकीयाङ्गलविद्याशालायामाङ्गलभाषाध्ययनाय प्रविष्टवन्तस्तदा निष-
मरक्षापरैर्जातीयैरनाचार इति कृत्वा तत्कुटुम्भीया बहुतरमधिक्षिताः, यमदण्डस-
म्राह्यचारी जातिदण्डश्च निचिक्षिपिपितः । यदा पञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वमेव तैलद्विजपु-
ङ्गवानां सेयं जाति'कटर'ताऽभूत्तदा सार्धद्विशतवर्षेभ्यः पूर्वमदष्टवैदेशिकसभ्यता-
कस्य, अष्टदृष्टजात्यौदार्यस्य तैलसमाजस्य का वा परिस्थितिः स्यादिति स्वयमिदमनु-
भविभिरनुमातव्यं स्यात् । भाषाध्ययनप्रवृत्तिमात्र एव यदा सेयमारूढता, तदा
यवनराजानामाश्रयणमेव किम्, 'दिहीशरो वा जगदीशरो वा मनोरथानुपूरयितुं
समर्थः' इत्याकारकमाग्रहम्, वादानुशीलनप्रसङ्गेन वा, राजपरिवारकृतश्रेहेन वा,
पण्डितराजोचितमर्यादया वा, रयात्यादिलाभलोभेनैव वा रात्रिदिवं यवनराजसह-
वासं च निसर्गत एव परोत्कर्षाऽसहिष्णुजातीयरक्तं मुद्रितमुखं सर्किं सोढुं शक्नुयात् ?
तस्मादस्मादशैस्तु निभ्रममेवानुमीयते यज्जार्तीयानां राज्ञामाश्रयमेव दृष्ट्वा आहिता-
श्रयस्तैलद्विपुङ्गवा अस्मत्पूर्वजान् अन्यथैव दशा यदा ददशुस्तर्हि—यवनसम्राज एता-
दशं संसर्गम् इत्यप्राचीनस्तैलद्विसमाजः कया दशा पश्येदिति ।

विशेषतो हि जयपुरमहाराजानां सानिधायगौरवमाश्रयं चिरादनुवर्तमानानामस्म-
त्पूर्वजानां पण्डितराजेन सह संबन्धोऽपि कश्चिदासीत् । पण्डितराजो यदा जयपुर-
माजगाम तदा समभूदस्मत्पूर्वजैः सह सख्यं वा श्रेहो वा जातिगतसमवायो वा ।
एतदुत्तरमप्यस्याऽनुवृत्तिर्न निरुद्धा । अस्मत्पूर्वजेषु नारायणभट्टो जगन्नाथपण्डित-
राजस्य सविधे अधिजगो । (सप्तदश)शतके लिखिते 'कुलप्रबन्धे' लिखितम्—

'लब्ध्वा विद्या निखिलाः पण्डितराजाजगन्नाथात् ।

नारायणस्तु देवादरूपायुः स्व.पुरीमगमत् ॥' इति ।

यत्किञ्चिदस्तु, ये किल महोदयाः पण्डितराजस्य सामेतामपयादकथां परमाश्रे-
णोद्योपयन्ति ते हि प्राचीनमिदं मनोरञ्जकमिनिवृत्तमिति वृत्तमिदं हृदयमभूपायां
निभृगं निदधतु । अलि च कश्चिद्भूमिकासु तदिदमुद्धतमपि । ययं तु महारजसामा-
धारणीं प्रभाम्, लोचनरोचकं वर्णम्, अनितरमामान्यां महामूर्ख्यताम्, अनुपमं
माङ्गल्यं च वर्तमानमभिनन्दामः । न तस्य कृपणात्पुरातनीमनभिशकृतामवहेलाम् ।

अस्तु. दर्शनव्याकरणन्यायादीनां प्रगाढपण्डितोऽसौ परममार्मिकेऽस्मिन्विमर्श-
ग्रन्थे यास्त्रियन्धान् प्रमाणरूपेण खण्डनविधया या जग्राह तेषां परिज्ञानम् 'रसरा-
ज्ञाधरे प्रभापकाः' इति शीर्षकेण पृथक् संगृहीतारप्रज्ञावेत् ।

नागेशमट्टस्तटीका च

टीकाकारस्य नागेशभट्टस्य विषये शान्त्यो भूयान्तः प्राचीनसंस्करणस्यात्तद्विदर-

१ साहित्यवेमवस्य 'वचसीष्याम्' द्रष्टव्यमिदं भाष्यम् । साहित्यवेमं 'अज्ञानपुराणावगच्छी,
भट्टगार्दन रेडिन्वेन्तीरोड, जयपुर (राजपुताना)' इति स्थानात्प्राप्यम् ।

णादवगम्येतैव, किन्तु तद्दीकायाः स्वरूपमिह बोधनीयमत्यावश्यकं मन्ये । टीका हि ग्रन्थस्य सर्वांशतस्तत्त्वबोधनाय भवति । टीकते सह गच्छतीति टीकापदेन, ग्रन्थस्य प्रत्येकमर्मविषये तस्याः साहाय्यं भवतीति महद् गौरवं टीकायाः । यत्र ह्यन्यान्यैरास्यैरपि ग्रन्थस्य मर्म अन्यथा योज्यते तत्र हि सिद्धान्तस्य स्थिरीकरणाय टीकामुल्लेखमेवापेक्षन्ते प्रामाणिकाः । अत एव सर्वतः प्रसिद्धं 'टीका गुरुणां गुरुः' । यस्य निदर्शनभूता याज्ञवल्क्यस्मृतेर्मिताक्षरा, मनुस्मृतेः बुद्धभट्टीयटीकादयः । एता हि मूलस्य सुविशदमर्थमादौ बोधयित्वा ततस्तत्संबद्धमपेक्षितं ज्ञातव्यप्रपञ्चम्, अन्ते च परमतक्षोदक्षेममारभन्ते ।

नागेशभट्टस्य समये संस्कृतवाङ्मयस्य परिस्थितिः

किन्तु भगवत्याः संस्कृतभारत्या इतिहासे विलक्षणविकासमयः सोपि समयः सम्भवन्न हि नवीनन्यायस्य व्याकरणस्य च परिष्कारपरिजृम्भणेन पण्डितानां परिसरे (वि)वाद्वाच्यैव वेगतः प्रावहत् । पदार्थपरिष्कारे पण्डितानां प्रतिभा तादृशविकासोन्मुखी सम्भवत्येकैकवाक्यस्य का कथा, एकैकशब्दस्य एकैकवर्णस्य एकैकमात्रापयन्तस्त्रापि विषये तेषां गभीरतमो विचारसंघर्षः समघटत । विचारपर्यवसाने जाते विवादविषयीभूतायाः पूर्णाया एकस्या मात्राया अलाभावस्थायाम्, अर्धमात्राया अपि लाघवलाभो जातस्तर्ह्यस्मिन् लोके तु तेषां कृते नातः परो लाभः । यतो 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ।'

आर्यविचारानुसारं पुरुषस्य कृते परमार्थबोधकानां वेदानामद्भूतमिदं व्याकरणम् । एतस्य संक्षेपाय तत्रभवान्पाणिनिः सूत्राणि, तेष्ववश्यकवित्तराय वृत्तिवारो वृत्तीः, श्रीमान् भाष्यकारश्च भाष्यं प्रणिनाय । एतन्नयीपरिष्कृतस्य व्याकरणस्य विशदीकरणाय व्याडिप्रभृतीनां संग्रहादयो ग्रन्थाः, माधव-जयन्तादीनां काशिकादयो वृत्तयश्च प्राचीनकाले प्रादुर्बभूवुः । एतदुत्तरं पूर्वसूचितस्य विवादयुगस्य मध्यकाले शास्त्रार्थसंघर्षेण प्राचीनान्वेद्याकरणाच्चिरस्मिन् भट्टोजिदीक्षितः कौमुदीं कौस्तुभादींश्च निबन्ध । अनेनैव महाभागेन व्याकरणे वादसंघर्षस्य बीजपापः कृतः । यतो ह्यनेन तादृशानां पण्डितानां मलनिरासः कृतोऽभूद्ये हि तस्मिन्समये परमां प्रतिष्ठामधिजग्मुः । अस्तु. तस्मिन्काले पण्डितानां वादोन्मुखी विकासशक्तिरासीदेव, अत एवैते परमोत्तमज्ञोऽज्ज्वलिताः सर्वरूपेण प्रतिभाया अस्मिन्नेवोपयोगमकार्षुः । नवीनन्यायस्य पुटं प्रहाय व्याकरणपारदस्य तथा संस्कारा अक्रियन्त यथा तत्सेवनेन पण्डितमहानां शक्तिर्निःसीममुदञ्जृम्भत । सीमानिश्चायित्वादेवैतेषु परस्परं मल्लव्यायोगा इव शास्त्रविचाराः प्राचरन् । प्रकृततत्त्वविचारमुपसर्जनीहृत्य (उपेक्ष्येत्यर्थः) परस्परस्य शब्दसंनिवेश एव प्रायो भूयान् संरम्भोऽभवत् । अस्तु. धीमतः पण्डितराजस्य प्रतिभोज्जृम्भणं तदा भवति यदा हि वयसः परिपाकमुपगच्छन् भट्टोजिदीक्षितः स्वग्रन्थान् प्रणीय लोकेषु ख्यातिभरमिव जरसमप्यधिगच्छति । पण्डित-

राजः स्वगुरुकुलनिकारमसहमानः कविजनोचितनाम्ना ग्रन्थेन भट्टोजिदीक्षितमतं खण्डयन् विवादक्षेत्रेऽवतरति ।

गुरुमर्मप्रकाशस्य समयः

श्रीमतो नागेशभट्टस्य प्रतिभोज्ज्वलनसमयस्तु वादप्रणाल्याः पक्षे पूर्णोहासमयः । तस्मिन् समये हि संस्कृतभारत्याः साहित्याऽवनौ प्रह्वदो वादप्रणालीपादपः शास्त्रा-प्रशास्त्राभिः पूर्णोज्ज्वलनमगमत् । न केवलं न्याये व्याकरण एव वा, संस्कृतवाङ्-मयस्याऽन्यान्येष्वपि विभागेषु ये ये ग्रन्थास्तस्मिन्काले प्राणीयन्त प्रायः सर्वेष्वेव तेषु सोऽयं प्रणाली प्रचुरं प्राचरत् । नवीनग्रन्थप्रणेतुः कृत्वामियतैव परीक्ष्यते स्म यदनेन सुपरिष्कृतभाषया तथा विषयविचारः कृतोऽस्ति यस्मिन् शोदक्षेमस्य मूयान्विस्तरः । श्रद्धया मृदुलहृदयेषु धार्मिकेषु धर्मतत्त्वबोधनाय प्रवृत्ततया सरल-सुबोधभाषोचिता धर्मशास्त्रनिबन्धा अपि तस्मिन्नेव रागे रञ्जिताः प्रादुरासन् । भगवद्भावनामयेषु सरसहृदयेषु भक्तेषु भगवत्तत्त्वप्रकटनाय सरसभाषानिबन्धनीयोः सांप्रदायिकनिबन्धा अपि तमेव वीरवेपं वहन्तोऽदृश्यन्त । किमधिकम्, तस्य पण्डितस्य व्युत्पत्तिरेव मुच्यते नागप्यत येन हि स्वग्रन्थे नेयं प्रणाली परिगृहीता । किं चहुना, प्रसादमाधुर्ययोगुणगीतीगौरयेण गायन्तः साहित्यनिबन्धकारा अपि तदा ग्रन्थप्रणयनविषये एतस्या एव शैल्या संमुखे निजमसकं नमयामासुः । एतस्य हि प्रत्यक्षं प्रमाणं वपुष्मानयं रसगङ्गाधरः ।

परमितोऽप्यधिकोज्ज्वलनस्य समयो नागेशभट्टस्य ग्रन्थप्रणयनकालः । भट्टोजिदी-क्षितस्य समये योऽसौ वादभानुरदगात्रागेशभट्टस्य समये तस्य पूर्णो मध्याह्नकाल आसीदिति मन्ये नाऽप्युक्तये । यतो हि मध्यमध्याह्ने सूर्यस्योत्तापस्त्राचर्ती परकाष्ठा-मारोहति यस्या अग्रे पुनः सोऽयं ऋमेणावसादमेवाधिगच्छति । भोगलसत्राद्सु औरङ्गजेबस्य शासनकालः प्रतापस्य धरमसीमानमधिरुदः श्याप्यते, यतो हि तद-धिको नाभवत्प्रतापः । प्रप्युक्त शनैः शनैरवरोह इव प्रारभ्यत । एवमेव एतत्प्रया-वलम्बिषु सर्वसंभावितग्रन्थकारेषु धीमात्रागेशोऽन्तिमः । एतस्मादग्रे तु वादरङ्गभू-मिरियं कदाचित् कदाचित् समरभूमावपि परिणमन्ती दृष्टा, यत्र हि परेषां कृते विपदिर्गौरिव नच्यन्यावघटितैः कृत्वास्त्रैर्बहुधा मर्मघात एवाक्रियत, न तु मर्मवि-चारः । प्रावृत्सरितां पुरोपठव इव ('बाढ') सोऽयं वादविठ्ठवस्त्रादर्शी परिस्थितिभ-षाप यत् जलोपठवस्याऽपगमोत्तरं यथा तद्गुमिभागस्य विरूपा दशाऽवलोचयते तथा चादयुगस्य व्यतिक्रमेऽस्माकं वाङ्मयस्यापि । सामयिकी आवश्यकताऽस्मान् जनप्र-वाहाभिमुखं नेतुमिच्छति, चादयुगीया. पाठ्यग्रन्थास्तु शब्दजालमये निर्जने प्राचीन-विधिने । अत एव समयपरिवर्तनहृत्कमिदमेतदपि श्रावयति—'घनाशरी'—

‘शब्दशास्त्रोवधिः खिडकिकामयीक्ष्य मनाह्
 नस्यतर्कफक्किकामु हम्पाः प्रतिदीयन्ते
 बाह्यज्ञानसंपादकसामयिकचर्चा नास्ति
 व्युत्पादककाव्यकथाः कर्णं मोपनीयन्ते ।
 अश्रुतान्यवाच्यं घोरनिर्घोषाः क्रियन्ते तमां
 मञ्जुनाथ सत्यं वचिन्, चेन्मे क्षमा दीयन्ते
 विषमविवादोदैकैतसास्त्रकमात्रपराः
 केवलमलकंसमाः साम्प्रतं प्रतीयन्ते ॥’

विज्ञानभाषायां ‘क्षितिजं’ तद्भवति दृष्टिप्रसारे कृते यत्र हि स्थाने गगनं च भूतलं च मिलितमिवालोच्यते । मन्मत्सनुसारं भ्रमीतो नागेशभट्टस्य कालो वादशैल्योः ‘क्षितिज’स्वानीयः । यतो ह्यसिन्नेव समये कृतप्रथाया अन्वयारम्भोऽभूत् । यद्यप्ये-
 तस्याः प्रथायाः सूत्रपातो बहोः कालादेवासीत्परं मुस्फुटरूपे दर्शनं निदर्शनं चास्यैव
 समये प्राप्यते । विचारशीला विद्वांसः आलोचनाप्रवणं हृदयमादाय धैर्येण चेन्म-
 त्त्रिवेदनं शृणुयुः, सर्वमहं विज्ञापयेयम् ।

टीकानां शास्त्रं स्वरूपम्

गुरुणामपि गुरुभूतायाष्टीकाया ग्रन्थयोजनाविषये कियद्वा महत्त्वपूर्णं स्थानमिति नागेशभट्टप्रघट्टकारम्म एव निवेदितवानस्मि । ग्रन्थपारगामितायै इमाष्टीका एव नौका इव परमं साहाय्यमारचयन्ति । इमा ग्रन्थस्य तथा सहगामिन्यो भवन्ति यथा विभ्रष्टो मूलग्रन्थ एतासां साहाय्येन गवेषकैः पुनः समीकृत इति श्रूयते । असदादीनां गुरुवैरविघ्नावाचस्पतिश्रीमद्युसूदनशर्ममथिलमहाभागैरेव टीकाद्वारा जानकीपरिणयनाटकं साङ्गीकृत्य तात्कालिकशिक्षाविभागाध्यक्षाय प्रचम् । किन्तु मूलकारो यथा दिशा प्रचलति टीकाकारस्ततो विपरीतयैव दिशा गच्छेत् ग्रन्थत-
 त्तजिज्ञासूतां का स्यादशा ? किञ्च टीकाकारस्यासनं मूलकारस्य परिचर्यानुगुणम् । अग्रगामिना मूलकारेण यो मार्गः परिगृहीतटीकाकारस्तं सर्वेभ्यो जिज्ञासुभ्यः सुस्पष्टी-
 कुर्वन् तत्कण्टकाऽवकरादीन् दूरे करोति । यदि टीकाकारस्तं मार्गमबोधयित्वा सर्वत्र विपरीतमेव मूयात्, मार्गेऽधिष्ठाधिकं कण्टकानेव किरैर्त्तर्हि किं टीकाकारेणानेन कृतं स्वासनोचितं कर्तव्यम् ?

अपि च—मूलकारटीकाकारश्चेति द्वावपि संभूय साहित्यसेवामारचयतः । सेयं च सेवा परमार्थतः सहृदयानां सेवा । यदि टीकाकरणसमये द्वयोस्तुमुलं संघटते तर्हि

१ व्याकरणशास्त्ररूपस्य लिपेः खिडकिका लघुकारम् । लिपेर्गुंतीकरणाय यथा लघु द्वार निर्मायते तथा निरवृत्ते संस्कृतवाच्यमे प्रवेशाय सक्षिप्तमभिदं व्याकरणम् । २ क्षमाः (प्रकार-
 बद्धसाद्गुणवचनम्) । ३ विषमो विवाद एव उदकः (परिणामः) येषां तादृशाश्च, ते द्वाशाश्च ।

विषयजिज्ञासोन्मुखानां सहृदयानां का दशा स्यात् ? मृदङ्गवादनगुणो न सामान्यः । प्लवसिन्धारगामी संगीतसमाजे महान्तमादरं लभते । गायकापेक्षयापि मृदङ्गवादक-
स्त्रालविषये प्रधानभूतः । किन्तु गानसमये स गायकस्यानुचर एव शोभते, न स्वतन्त्रः । तौ यदि संगीतगोष्ठ्यां परस्परसंघर्षमवलम्बेते तदा रसलोलुपानां संगीत-
श्रोतॄणां का दशा भवेत् ?

कूटप्रयोगः

वाद्ययुगे—पण्डितमण्डले खण्डनमण्डनयोः काण्डमेवाऽखण्डं यदा प्राचरत्तदा-
परमतखण्डनस्य प्रकारा जनतायां तत्प्रचारोपाया अपि विविधा आविर्भूताः । लोड-
संमानितस्य कस्यचिद् ग्रन्थस्य निकाराय कूटप्रयोगोऽयमवलम्बितः पण्डितैरेतद्
टीकाया व्याजं कृत्वा तत्खण्डनस्य प्रचारः प्रशान्तः । ग्रन्थस्य स्वारस्यमवगन्तुं लोका-
धीकामुपाददत् परं मूलकारस्य तत्पक्षीयाणां च खण्डनमेव बहुधा तत्राऽलभ्यत तैः ।
प्रकृतविषयं परित्यज्य येन केनापि प्रकारेण पराभिमतधर्म-संभदायादेक्षिरस्कारष्टी-
कया पर्यसाध्यत पण्डितपुद्गलैः । इत्यताम्, अमरकोषेणानेन व्युत्पत्त्यर्थे क्रियानुप-
कारः कृतः क्रियते चेति नाऽविदितं कस्यापि । न चार्थं ग्रन्थो धर्मसंभदायविषयक
एव । किन्तु विवाद्युगे टीकाव्याजेन पण्डितपुद्गलैरेखायपि प्रसादः भूत एव । शा-
क्यमुनेर्नामटीकायां प्रोक्तम्—‘यद्यपि वेदविद्वद्धार्यानुष्ठात्स्वाग्निनशाक्यौ नरकपार्श्वे
वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धपुपारोहादत्रैवोक्तौ ।’ [व्याख्यासुधा पृ. ९]

इष्टं स्थानमार्तिकैः—भाष्या एककशोकटिचालकेषु यदा कदापिन्मिथः स्पर्धा संभ-
वति तदा हि स्पर्धमानाभिमौ द्वावपि चालकौ पुनःपुनः कशाप्रहारवर्षया घोटकं
तथा प्रवाहयतो यथा शकटिस्थिता यात्रिणः पतनोन्मुखा एव भवन्ति । अभीष्टस्था-
नप्राप्तेः का कथा, प्राणभिक्षामीधराघाचन्ते वराकाः । एवमेव यत्र मूलग्रन्थ एव
दुरुहः, विषयोपि जटिलतमस्तत्र परमया प्रत्याशया वराको जिज्ञासुर्नर्चिष्टीकोपरि
दीनां दृष्टिं ददाति । किन्तु टीकायां इत्यते—ग्रन्थयोजनस्य का कथा, जिज्ञासुना
स्वप्रतिभया यावान् विषयो बुद्धौ उपारोहितः सोपि टीकयाऽन्यथा कृतः ।

अयमेव कूटप्रयोगः श्रीमता नागेशभट्टेन रसगङ्गाधरटीकायां व्यवहृतः । साहित्य-
विषयमादाय काव्यप्रकाशादिसदृशदुरुहग्रन्थानां विमर्शात्मको विषय एव पूर्व
कठिनः । ततो वाद्ययुगीया प्रणाली । तदुपर्यपि—बुद्धिपूर्वकमेव तारती इदमौदा सर-
णिर्ग्रन्थकारेणोपात्ता येन साधारणबुद्ध्या नासिन् ग्रन्थे यः वञ्चन प्रतिवार्दा प्रवेश-
मर्हेत् । एतदुपर्यपि कुष्ठे खर्चुरिव सोयं संकटो यन्मुद्रितो ग्रन्थः स्थाने स्थाने तथाऽ-
शुद्धो यथा ग्रन्थाशयो न कथंचिद्बुद्धिगम्यो भवेत् । अतएव सर्वतः काटिन्ये प-
तितो जिज्ञासुरुपतप्तः सन् नागेशटीकायां दृष्टिं ददानि । किन्त्वितो नागेशस्याभिस-
न्धिरेवाऽन्यादृशः । स हि ग्रन्थयोजनाय न प्रवृत्तः, अपि तु जगत्तापस्याभिभवं

कर्तुम् । अत एव सावजिज्ञासाख्याकुलैरस्माभिर्नीचैर्दृष्टौ दत्तायां बहुत्र 'चिन्त्यमिर्दम्' इति खण्डनमुपलभ्यते । यदि कुत्रचिद्ग्रन्थो लाप्यतेऽपि, तर्हि मूलाद्विपरीतपये-
नैव, येन हि खण्डनाय तन्मार्गः प्रशस्तो भवेत् । बहुधा तु अतीव दुरुद्धैरक्षरैरिष्प-
णीमात्रं क्रियते । समग्रोयं ग्रन्थः कष्टं सोढ्वा यैरवधानेन योजितस्ते तदेतदवगन्तुं
शक्नुयुः । पण्डितराजेनापि विमर्शविधया परपक्षनिरासः कृत एव, परं स्पष्टरूपेण ।
व्याकरणादिविषयेषु यत्र परपक्षखण्डनमावश्यकमासीत्तत्र द्विग्विधमधोपपूर्वकं
स्वतन्त्रो ग्रन्थ एवारब्धो न तु टीकारूपः कूटप्रयोगोऽवलम्बितः । 'तस्मिन् समये
खण्डनमण्डनादेः सैषा सरणिरेवासीदिति' वक्तुं शक्येत, किन्तु टीकामिपमवलम्ब्य
ग्रन्थयोजनस्थाने ग्रन्थभ्रंशो न न्यायदृष्ट्या समाधातुं पायैत ।

अस्तु. रसगङ्गाधरे—यस्य पण्डितराजस्य संमुखे साहित्यसौधे बलात्प्रवेशार्थं न,
तन्मतखण्डनायापि चेष्टते सोयं श्रीमान् नागेशमठः साहित्यमर्मसु कियञ्चिपुण इति
नातिसूक्ष्मस्य विचारस्य विषयः । स्थूलदृष्ट्यापि टीकादर्शनेन प्रतीयेत यत्कान्य-
साहित्यविषये नागेशमहाभागस्य प्रौढिरत्यन्तं परिमितैव ।

नागेशटीकायास्तत्त्वविमर्शनम्

नागेशः स्वटीकायां बहुशः शब्दविषयकं विचारमेव व्याख्यातुं समाधातुं च
चेष्टते । अलंकारविषये तु यत्र यत्र कुवलयानन्दकारस्य पक्षपरिपुष्टिं करोति भूय-
स्स्वशेषु तत्र तत्रालंकारचन्द्रिकायाः (कुवलयानन्दटीकायाः) विचारा एवाऽऽधाराः ।
यथा—चिकीर्षायाः कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वं यद्यं खण्डयति तदेतदसंगस्यलंकारस्था-
लंकारचन्द्रिकास्यमखिलम् । पङ्क्तयोऽप्यविकलास्ता एव (पृ. ५९४) ।

त्रिज्ञोसि भुवेत्यादिविषये पण्डितराजेन साधिताया अनिष्टप्राप्तेर्निरासः अलंकारच-
न्द्रिकास्य एव । किन्त्वलंकारचन्द्रिकोपजीवनेपि तस्या यथा मर्मस्पर्शान्विशराणि न
तथा नागेशस्य । केवलं विषयमात्रमपहृत्योजगार । (पृ. ६०१) ।

एवमेव अनिष्टस्याऽप्यवाप्तिश्चेत्यत्र अपिना इष्टानवाप्तेः संग्रहोऽप्युत्पत्त्या दूषितः
पण्डितराजेन । एतस्य समाधानमप्यत्र अलंकारचन्द्रिकास्यमेव (पृ. ६००) । एव-
मेव 'भक्ष्याशयाहिमज्जूपाम्' इति पद्यस्थन्यूनपदत्वदोषसमाधानमप्यलंकारचन्द्रि-
कास्यमेव (पृ. ६०१) । एवं स्थाने स्थानेऽलंकारचन्द्रिकाऽऽचमनेपि न कुत्रचि-
दुल्लेखः । किन्तु पर्यायोक्तप्रकरणे प्रत्येतुं शक्येत यन्नागेशमहोदयः कुवलयानन्दप-
क्षपरिपुष्टिं क्रिमाधारेण करोतीति । यतो हि तत्राकस्माल्लेखनीतो निर्गतम्—“अन्दे-
ष्ट्या इत्यन्तो ग्रन्थश्चिन्त्य इति कुवलयानन्दे प्वनितं तटीकायां रपष्टं तत एव यो-
प्यमिति दिह्” । (पृ. ५५६) ।

‘उन्मूलितः सह मदेन बलाद्बलारेरेत्यापितो बलभृतां सह विसर्पेन ।

नीलातपत्रमणिदण्डरचा महैव पाणौ धृतो गिरिधरेण गिरिः पुनातु ॥’

अत्र गिरिधरेण मणिदण्डकान्या सह गिरिः पाणौ धृतः । मणिदण्डकान्तिर्मणि-

दण्डे तिष्ठेत् सा कथं पाणौ प्राप्नुयात् । अत एव अन्य(उपमान)धर्मस्य अन्यत्र (उपमेये) आरोपात्पदार्थनिदर्शनेति स्पष्टं सर्वेषाम् । किन्तु नागेशो व्याख्याति 'सदृशवाक्यार्थयोरैक्यारोपाधिदर्शना ।' अर्थात् वाक्यार्थनिदर्शना । को वाऽऽलंकारिको नोपहसेदिदम् ? अत्रैव उन्मूलितः इत्यस्य व्याख्यां करोति 'समूलं खण्डितः' । किन्तु गोविन्देन गोवर्धनः खण्डित इति नाद्यारधि कापि पुराणे ध्रुतम् (पृ. ४८९) । मद्बुद्धानुसारम् 'उन्मूलितः' इत्यस्य 'समूलमुत्खातः' [उत् (उत्खात)मूलं करोतीत्युन्मूलयति (णिष्)] इति व्याख्यानमुचितम् ।

। 'प्राची सन्ध्यः० इति पद्यस्थपरम्परितरूपके नयनशोणित्ति ज्वालास्वारोपस्तदैव भवेद्यदा श्लोके कालानलत्वारोपो भवेत् । किन्तु राज्ञां हितैष्यपि नागेशः 'राज्ञि अनलसमारोपम्' करोति ! धन्यः । (पृ. ३०९) ।

। निर्भिद्य श्मासहाणामितिपद्यस्थभ्रान्तिमद्भ्रवनी 'भ्रान्तिमतां तिरश्चामप्येवमानन्दं जनयतीति जगदानन्दहेतुर्भगवानिति व्यज्यते' इत्यनेन तिरश्चामेव भ्रमं स्पष्टमाह पण्डितराजः । किन्तु 'स्वर्णदण्डभ्रमेण भृतं पोषितं मनो येषां ते जनाः पादान् किरणान् धिस्मन्ति घर्तुमिच्छन्ति' इति जनानां भ्रममाह । स्थापनार्थकस्य 'धा'धातोर्ग्रहणे न क्वचित्प्रयोगः । अत्र हि वास्तवोऽयमर्थः—'वृक्षाणामतिग्रहनं मध्यं निर्भिद्य गोश्राम् (पृथ्वीम्) गतेषु येषु (प्रातःकालिककिरणेषु) स्वर्णदण्डभ्रमेण संभृतमानसाः शुकशिशवः पादान् स्वचरणान् धिस्मन्ति स्थापयितुमिच्छन्ति, निर्यकप्रसूतशास्त्रासु स्थित्यभ्यासिवात् । विविच्यतामिदानीं साहित्यमार्मिकत्वं नागेशमहोदयस्य । शुकशावरा इत्यादिप्रयोक्तव्ये 'शुक्यालकाः' इति प्रयोग एव साहित्याक्रमणपराक्रमं सूचयेत् । (पृ. १६९) ।

'निजसेविजाड्यनाशनचतुरो हरिभूतयेस्तु' अत्र हरिपदं सूर्यं विष्णुं च सिद्धम् । जाड्यस्य अज्ञानस्य नाशने चतुरो विष्णुः, जाड्यस्य हिमदृढगाप्रपिण्डीभावस्य नाशे चतुरः सूर्य इति प्रसङ्गे नागेशकृतोऽर्थः—'जाड्यमज्ञानं सूर्यत्वं च' । अन्विष्यन्तु तत्त्वमस्य वैज्ञानिकाः । (पृ. ५२३) ।

'पुरः पुरस्तादरिभूपतीनाम्०' अत्र अरिभूपतीनां पुरः (नगर्यः) भस्मावशेषा भवन्तीत्यादिः स्पष्टोऽर्थः । किन्तु नागेशः 'पुरःपुरस्तात् पूर्वं पूर्वं'मिति वैयाकरणानामतीव हास्यास्पदं द्विर्भावं प्रयुज्य श्लोकमेवाऽसंगतं चकार । तथा हि 'भस्मशेषाः' इति बहुव्रीहिममासाश्रयणे 'अरिभूपतीनाम्' इति पष्ठीविभक्तेरनन्वयः । तदा हि 'अरिभूपतयः' इति प्रथमा योग्या । शत्रुरूपाणां राज्ञां भस्मरूपाः शेषा भवन्ति इति तादृक्व्याख्यानेऽपि राज्ञामिति पद्यः शेषा इत्यत्रान्वये, शेषा इत्यस्य चोद्देश्यसमर्पकत्वे 'राज्ञां शेषाः' कीदृशा भवन्तीति विधेयममर्पकपदाभावान् वाक्यार्थाऽनिष्पत्तिः । 'भस्मशेषाः' इत्यस्य विधेयममर्पकत्वे, 'के भस्मशेषा जायन्ते' इत्याकाङ्क्षा जायते, न तु केषामिति । किञ्च 'मर्षस्य द्वे' इति सूत्रेण 'पुरःपुरः' 'पुरस्तात् पुर-

स्तात्' इति वा द्विर्भावो युक्तः, न तु असम्प्रत्ययान्त-अस्तातिप्रत्ययान्तपदयोः, असांभवाधिकत्वात् । (पृ. ४१९) ।

'सरसि ह्रवदाभाति जम्बीरं सुपचेलिमम्' अत्र सुपकृतया सुवर्णवल्पीतवर्णं जलोपरि ह्रवत् (तरत्) जम्बीरसुपमेयम् । तोयौघोपरि भासमानं सुवर्णमयं ब्रह्माण्डं चोपमानम् । अत्र हि जम्बीरस्योपमेयस्य ब्रह्माण्डसुपमानं प्रमाणतो नानुरूपम् (अत्यधिकविस्तीर्णत्वात्), इति ग्रन्थहायेऽपि नागेशो व्याख्याति—'ह्रवत्' 'चञ्चलम्' । किन्तु ब्रह्माण्डमण्डले चञ्चलमिति विशेषणं कियदुचितमिति सुधिय एव विभावयन्तु । पुनः स्वारसं दृश्यताम् । नागेशमहोदयो व्याख्याति—'अत्र प्रमाणत आनुरूप्यम्, तयोरत्यन्तवैलक्षण्यात् । एतत्सुपकमपि 'सुपचेलिमम्' इति विशेषणम् । पक्षस्य अत्यन्तसूक्ष्मत्वात्' । आनुरूप्यस्य पचेलिममिति कथं सुपकम्? पक्षे हि जम्बीरे पीतवर्णेन ब्रह्माण्डेन सह आनुरूप्यमुदेति, अथवा अनुरूप्यम्? नागेशमहोदयः प्राह—'पक्षं जम्बीरमतिसूक्ष्मं भवति, अत एव तत् अनुरूप्यम् ।' पक्षं जम्बीरं रसाधिक्येन परिमाणाधिक्यं लभते, उत सूक्ष्मत्वम्? अस्तु. यदि सुपचेलिमम् इति विशेषणं नाऽदास्यत तर्हि किं ब्रह्माण्डेन सह उपमायामानुरूप्यमभविष्यत्? अत एव न तत्त्वं ज्ञायते, किमुच्यते नागेशेन । यदि पक्षपदेन शुष्कत्वं स्वीक्रियते तर्हि न पक्षशब्दस्य तादृशोऽर्थः । तदर्थेस्वीकारेपि शुष्कस्य तस्य धूसरवर्णत्वं निम्नोन्नतत्वं च जायते । कविर्येतुंलेन पीतवर्णेन च ब्रह्माण्डेन कथं तस्य सादृश्यं निबन्धीयात्? (पृ. २५५) ।

'निदर्शनं पारदोऽत्र रसः' 'दृष्टान्तो वा' । इति पण्डितराजाक्षराणि । अर्थात् 'निदर्शनं पारदोऽत्र रसः' 'दृष्टान्तः पारदोऽत्र रसः' इत्युभयमपि उदाहरणस्योदाहरणं भवति । किन्तु नागेशमहोदयपीकयति—'वा शब्द एवार्थे' । स्वयमवतरणिकं पूर्वमकरोत्—'निदर्शनपदस्थाने पाठान्तरमाह—दृष्टान्तो वेति' । (पृ. २८२)

'शरदिन्दुरिवाऽऽह्लादजनको रघुनन्दनः ।

वनस्रजा विभाति स्र सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥'

अत्र शरदिन्दुरित्यादिपूर्वार्धे आह्लादजनक इति धर्मः सकृन्निर्देशात् रामे मेघे चानुगामी । द्वितीयार्धे (वनस्रजेत्यत्र) तृभयम् । अर्थात् 'विभाति खेति' मेघ-रामयोरनुगामी, वनमाला-इन्द्रधनुषोश्चाभेदाध्यवसानेन विम्बप्रतिविम्बभावापन्न इत्युभयविधः । इति पण्डितराजाशयः । किन्तु नागेशो व्याख्याति—'द्वितीयार्धे कापायवसनो यातीत्यादौ' । अत्र हि कुङ्कुमालेपादेर्यतिमात्रविशेषणतया साधारण-धर्मैवाभावेन उपमैव न संभवतीति न ज्ञातं नागेशेन । (पृ. २२८) ।

इदानीं पदार्थज्ञानविषये काचिद्वर्णिका ('बान्दरी') दृश्यताम्—

'अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तः०' अत्र 'बान्दरी'पदस्य तृणधान्यतृणेत्यर्थेनाह । विचार्यतामिदं मामिकैः (पृ. २९०) ।

‘वटमीकोदरसंभूतऋषिकच्छसहोदराः’ । अत्र कषिकच्छुः ‘कौञ्ज’ इति भाषास्या-
तौषधिः सर्वत्र प्रसिद्धा । किन्तु नागेशमहोदयः प्राह—कषिकच्छुर्वृश्चिकः ।
(पृ. ६७०) ।

एवमेव ‘लवली’ ‘रायआँवळे’ इत्याह (पृ. ६७१) ।

‘साम्राज्यलक्ष्मीरियमृष्यकेतोः’ इत्यत्र ‘ब्रह्मसूर्जस्यकेतुः स्वात्’ इति कामदेवार्ध-
बोधकोऽमरकोषः सुप्रसिद्धः । किन्तु नागेशो व्याख्याति—‘ऋष्यकेतोश्चन्द्रस्य’ ।
‘ऋष्य’पदस्य कोषान्तरात्कुरङ्गरूपार्थस्य साधनेऽपि स्पष्टमस्वारस्यम् । सहृदयसंप्र-
दाये स्मर एव कामिनां सद्भाद समीर्यते । सुरभि-मुधाकरयोस्तु सचिवतैव साहित्ये
समीक्षिता, समुचिता च । (पृ. ३४४) ।

इदानीं भक्ति—पुराणयोरपि नागेशसंबन्धी परिचयः प्राप्यताम्—अजामिलस्यो-
द्धारो भगवत्कथामु सर्वत्र सुप्रसिद्ध इति सर्वेपि जानन्त्येव यदजामिलः क आसी-
दिति । किन्तु नागेशमहोदयो व्याख्याति—‘अजामिलो राजा ! !’ । नेदमेतानदेव,
किन्तु स्वस्य पुराणपरिचयं प्रत्यापयन्प्राह—‘भागवते प्रसिद्धोऽयमर्थः ! !’ । कथा-
मात्रेण भागवतं श्रुतयन्तस्तु जानन्ति—‘कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिदासीपतिरजा-
मिलः’ (पृ. ७६) ।

काव्यादिषु कियन्परिचय इत्यपि परिचीयताम्—‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत्’
इति सुप्रसिद्धं कालिदासस्य विक्रमोर्वशीयं पद्यं यद्धि काव्यप्रकारे दंपणे चाप्युदा-
हृतम् । किन्तु नागेश एतद्व्याख्यायामाह—‘मालतीमाधवे मालतीवर्णनमिदम्’ ।
इत्यादि (पृ. ३४३) ।

लघुनि मुर्ये महती चार्तेति न भमोपरि कुप्यन्वार्थमिधाः । किन्तु नयन्यायप-
ण्डिताः केवलवैयाकरणा वा स्वस्वविषयस्य संबन्धमात्रेण ये सरलतममिति वराके-
ऽस्मिन् साहित्ये ‘दीनस्य योपिजगतः प्रजावती’ति हठात्प्रगल्भन्ते, अन्तस्तलपरि-
क्षायां तेषां सर्वेषामियमेव दशा विलोकयेतेति कृतं कोषाविकारेण हृदयदाहेन वा ।
अस्तु भूमिकायां मुधा विस्तरः स्वादत्तो नागेशमहाभागस्य विषये वा विप्रतिपत्तयो
मया स्वटीकायां दत्तास्तासु काश्चिपृष्ठाङ्कं प्रदाय सूच्यन्ते । सहृदयास्तत्र तत्र निरी-
क्षितुं प्रभवेयुः ।

‘रतिं तदीयामपि’ अत्र अप्यर्थविषये (पृ. ११९) । वृष्टवविषये (पृ. ७८) ।
यन्धतैथिल्ये (पृ. ७२) । ‘गावरताः’ इति विदोषणविषये (पृ. ६१) ।
‘गामवतीणां’ अत्र व्याजोक्तिविषये (पृ. १४३) । अभिधया प्रतिपादकत्वमित्यस्य
समाधाने (पृ. १०७) । अरविन्दवर्षीन्दर्यमस्येत्यस्य शाब्दबोधे (पृ. २५१) ।
आरोप्यमाणस्य प्रकृतौषयोग इत्यत्र (पृ. ३३२) । ‘नरमिह धरानाथ’ अत्र (पृ.

३३९) । सुपर्णुः प्रेयसीमुखमित्यस्य समाधाने (पृ. ३६८) । द्विनेत्र इव वासव इत्यस्वार्थे (पृ. ३८२) । नासत्ययोग इत्यस्वार्थे (पृ. ४०६) । 'पियतामनल्पसुखदा' अत्र (पृ. ४०७) । 'न मनागपि निश्चिन्ते' इत्यत्र समाधाने (पृ. ४२५) । पातयति हीनसत्त्वमित्यत्र (पृ. ४३२) । दिवि भाति यथा भानुरित्यत्र (पृ. ४४१) । ईश्वरेण समो ब्रह्मा इति व्यतिरेकोदाहरणे (पृ. ४७९) । उन्मीलन्तो निर्मीलन्तः' अत्र (पृ. ४८२) । आब्रह्मासीति पद्ये (पृ. ४९३) । 'श्लेषप्रकरणे 'तत्र' इत्यस्वार्थे (पृ. ५२२) । रूपकदाक्षिण्यकौपीनमित्यस्वार्थे (पृ. २९९) । 'अनन्वयप्रकारस्य न व्यङ्ग्यता' इत्यस्वार्थे (पृ. २७६) इत्यादि ।

ससं त्विदम्—अर्थबोधाय कीदृशी टीकाऽपेक्षितेति विचारो नागेशमहाभागस्य नाभूदावश्यकः, खण्डनमात्राय टीकायां प्रवृत्तत्वात् । न चास्य विषयस्य सर्वथाऽनुभव एव । यतो हि टीकाप्रापेक्षाणि कठिनस्थलानि सर्वथा परित्यजतीति तु स्पष्टमेव । किन्त्वाश्रयमिदं यत् अतिप्रसिद्धान्पदार्थान् यान् बालकोऽपि जानाति तान् स्थाने स्थाने व्याख्याति । यथा—'कीर्णं व्याप्तम् । तन्वीं कृशा । शिथ्यं शोभाम् ।' (पृ. ८९) ।

'कलितकुलिशाघाता०' (पृ. ८६) एवंविधपद्यानां प्रतिपदव्याख्यां करोति । 'स्वाभावाद्दण्डमुक्ताफल०' (पृ. ६६०) एवंविधपद्यानि तु स्पष्टतापि न ।

टीकायां लेखनक्रमोऽत्यन्तं भ्रामकः । बहुलानुसंधानेन बहुसमयव्ययेन च कथं-चिदर्थस्य प्रतीतिः स्यात्सापि फलाः । यथा—'परस्परार्ध्यापनस्य बाधान्माधुर्यसंश्रान्तिविशेषस्य लक्षणया' इति मूलं व्याख्यातुं टीकाऽस्ति—'लक्षणयेत्यस्याध्यापयितुमिति पदेत्यादि' । कोऽर्थ इति भीमांसलां ग्रहेलिकेयम् । नागेशमहोदयेनोच्यते 'माधुर्यसंश्रान्तिविशेषस्य अध्यापयितुं पदलक्षणया' । अर्थात् अध्यापयितुं पदस्य माधुर्यसंश्रान्तिविशेषरूपे लक्षणां कृत्वा । इदानीं विचार्यताम्—कियन्तो बुधेरन्ननया टीकया ? (पृ. २९८) ।

'अग्नेत्यस्य इतीत्यादिः' । अर्थात् 'अहं लतायाः०' इत्यनन्तरं केवलम् 'अत्र' इति न घक्तव्यम् । किन्तु 'इत्यत्र' इति घक्तव्यम् । किमनेन खण्डनाभासेन निष्पन्नमिति मार्मिका बुधेरन् (पृ. २६५) । एवं प्रायः स्थाने स्थाने ।

प्रतीकदात्मप्रकारोऽत्यन्तं भ्रामकः । 'विभेति० । प्रवदिति०' प्रतीकैः 'विभावादीनां बोधे' 'प्रवत्सन्पतिका' इत्यादिपदं बोधयितुमिच्छति । त्रिमेतत्सालतया बुधेयै ? व्याकरणे 'लशकु' 'अदकु' इत्यादिना 'लशक्तदित्ते' 'अदकुष्वाइनुमृग्यवायेऽपि' इति यथा बुधोपयिपति तथाऽत्रापि 'मञ्जीति०' इत्येतावन्मात्रं लिखति । अनेन 'मञ्जिर्मिताः पद्म लहयः' इति प्रतीकं कथं वा झटिति बुधेयै ? (पृ. १३३) ।

किञ्च—'अनुत्थानात्' इति पदं सूचयितुम् 'उदिति' पदं कथमिध बोधकं भवतिविधीमाद्यगोस एव जानीयात् (पृ. १७३) ।

एवं सत्यपि मर्मस्पर्शिनो विद्वांसष्टीक्याऽनया संकेतेनापि सूचितं तत्त्वमरगम्
प्रनययोजने साहाय्यमुपलभन्त एवेति को वा न वदेत् ?

१५

पूर्वसंस्करणम्

ग्रन्थस्यास्य दुस्सहत्वाच्छुद्धपुस्तकानां चाऽलाभाल्पूर्वेषु संस्करणेष्वपरिज्ञाता अशु-
द्धयस्त्रयाऽवाशिष्यन्त याभिर्वास्त्रवत्त्वावधारणं विवेकिनामपि कठिनतममेवामूढ ।
शुद्धिपूर्वकं सुदृढ-प्रौढभाषया निबद्धत्वात्प्रथमतो ग्रन्थ एवायं दुष्प्रवेशः । ततोपि
मार्मिकतमानां निगूढसाहित्यविषयाणां गभीरतमो विमर्शः, यद्विषयको नान्यो ग्रन्थः
संस्कृतसाहित्ये । तत्रापि चान्यैरालंकारिकैः सह संपर्षविषय इत्युत्तरोत्तरं काटिन्यपर-
म्परैव । यद्यपि नयन्यायाद्विपण्डिताः प्रकटं प्रगल्भन्ते किन्तु तेषां कृते यावत्सा-
हित्यग्रन्थानां मर्मपरिज्ञानमनिवार्यमेव, यतो हि त एवाऽश्रालोचनाविषयाः । एवं
सत्यपि ये महानुभावाः प्रतिपदपाण्डित्यमुचा न वेचलं वाचा, अपि तु पाठनसंरम्भे-
णापि सर्वतो डिण्डिमं घोषयन्त्येतद्ग्रन्थगतविरोधाभिज्ञताया आत्मनस्ते न कथं
धन्याः ? तैरेतद्विषयको विशेषो यथावाचमयदयावश्यं प्रकाश्य एव । यद्यः खलु
सुरतो घोषयन्त एव वराकाः परलोकपथिका बभूवुः । कायंयुगमिदम्, न केवलं
विकल्पनेन प्रतिष्ठाडम्बरं तिष्ठेत् । प्रकाण्डपण्डितस्वभावानुसारं लेखनादिषु न प्र-
त्तिश्रेण्मादराः सेवको नियोज्यो येन तत्रविलोपरतु न भवेत् । निश्चलनिषेदनं हि
मम 'साहित्यवैभवे'—

'कवित्त'

'वाचां मर्मं विशयैव वाचां विस्मृजन्ति सदा
ये केचिद्, ययं वै तेषां गृह्यकां गुणज्ञानाम्
सुहृदां सहायाः, पुनः प्रणताः प्रसन्नहृदां,
चारुश्रुतराणां, ययं बन्धवो बहुज्ञानाम् ।
मशुनाथ मिष्यैवाऽभिमानभरासुहृत्पुत्राः
केचिहुसुंग्रा ये, तेषां भेत्तारोऽनभिज्ञानाम्
अज्ञानां सपत्नाः, धाद्यविज्ञानां कृतज्ञाः, पुन-
निश्चलप्रतिज्ञा ययं सेवका रसज्ञानाम् ॥'

मार्मिकाणामपि मार्गे भ्रममुपादयन्त्यः क्रियत्य षीट्श्यश्चाशुद्धय आसक्तिनि तु
न संप्रति मुग्धतो वक्ष्यस्याऽऽनश्यकता । एतामसंस्करणेन निष्पन्ना विद्वांसः स्व-
मेयावगच्छेयुः ।

काशीसंस्करणम्

आश्चर्यमिदं यद्विषयिदित्यीर्तानां सुप्रसिद्धविद्वन्महाभागानां नाप्ता यत् पुस्तकं
काश्यां मुद्रितं तदपि इयदशुद्धं यत्तेषु पुस्तकेन यथावैज्ञानं गृह्यणाधिभवेव । प्रथम

विच्छेदो विरामचिह्नादिपरिष्कारस्तु संस्कृतपण्डितानां कृते विमार्ग्य एव, मुद्रणस्व-
लितान्दपि सोढव्यान्वेव । किन्तु मार्मिकस्थलेषु मूलशुद्धिं तु सुप्रसिद्धपण्डितेभ्य
आशासीरन्नेव जिज्ञामुवरांकाः । विद्वन्महाभागैर्मूमिनायां काव्यमालातः पूर्वमेव वा
समकालमेव वा काश्यामेतन्मुद्रणं सूचितम्, किन्तु तैरेव लिखितं यत् 'थावद्द्वयं
संपूर्णरसगद्गाधरस्यान्वेपणं कुर्मस्ततः पूर्वमेव काव्यमालायां प्राक्काश्यत तदिदम् ।
लामोपि मुंबईमुद्रितपुस्तकेनैव, तथापि जनैरनुरुद्धा वयमेतत्प्रकाशयामः' । स्पष्टमस्य
प्रकाशने शास्त्रिमहाभागानामरथिरभिव्यज्यते । भूमिकायां श्रीमन्तो लिखन्ति—
'यथाशक्ति शोधने यतितम्, परमव्यक्ताः काश्चिद्विद्वाय व्यक्ताः शोधिताः' । एवं
सत्यपि प्रतिस्थलं सुव्यक्तमानानामशुद्धीनां बाहुल्यं श्रीमताममनोयोगं स्फुटमभिव्य-
नक्ति । श्रीमद्भिः स्वयमकृत्वा, एतस्य शोधनमव्युत्पन्नस्य फट्टिकापण्डितस्य कस्यचि-
दस्ये दत्तम् । फलमस्येदमभूत् यत् श्रीमतां नाममुद्रया स्थाने स्थाने सत्यमार्गांस्था-
विता वराकाः ।

दृष्टान्तविधया चिन्मि, न मे दुरभिसन्धिः । साहित्याचार्येण श्रीमता पुरपोत्तम-
शर्मचतुर्वेदमहाभागेन रसगद्गाधरे क्रियान्परिश्रमः कृत इति त एव तत्त्वतो जानीयु-
यैन्नदृष्टितो हिन्दीरसगद्गाधरस्याचावधि मुद्रितो भागो मनोयोगेन पौरोभागेनापि
चा दृष्टः स्नात् । मूलशोधनं कृत्वा, एवंविधभाषायां लिखितस्य पुस्तकस्य हिन्दीभा-
षायामर्थविशदीकरणं न यस्य कस्यचित्कार्यम् । सोपि यद् यत्र कुत्रचिन्मार्गं परित्य-
जति तत्र सेयं काशीनाममुद्रैवापराध्यतीति जाने । भावोदयध्वनौ—वीक्ष्य वक्षसि०
इति पद्ये (प्राची० सं०१०३) 'हारलक्ष्मदर्शनं विभावः । बाहुलताकर्षणमनुभावः ।
रोपोदयो व्यङ्ग्यः' इति सुस्पष्टोयं ग्रन्थः (यतो हि भावोदयध्वनिरुदाह्रियते) ।
किन्तु मुंबईपुस्तके मुद्रितमस्ति 'रोपादयो व्यङ्ग्याः' । शास्त्रिनाममुद्रावाहिनि काशी-
पुस्तकेपि तथैव । अत एवाहं तु सुदृढं विश्वसिमि यद्यत्तुर्वेदमहाभागो 'रोपादयो
व्यङ्ग्याः' इत्यत्र पुस्तकद्वयसंवादं दृष्ट्वैव 'इनसे रोपादिक व्यङ्ग्य है' इति हिन्दीमक-
रोत् । (पृ. २८१) ।

अतिशयोक्त्यादीनि कानिचित्स्थलानि तु काशीपुस्तके तथाऽमुद्धानि सन्ति यानि
दृष्ट्वा प्रत्येकमनसि भवेत् 'वाचाल(बहुगुहंवाक्)तापेक्षया घराकस्य मूकस्य यथा
मूकतैव वरं तथा ईदृशमुद्रणाऽपेक्षयाऽमुद्रणमेव श्रेयस्करम्' इति ।

अस्तु, यथामनि विहितमिदं मे शोधनं संमुखस्थमेव । मम नितान्तं मन्दप्रज्ञतया
भ्रूयांसि स्वलितानि संभाव्यन्तेऽस्मिन्सांप्रतमपि । अक्षरयोजककृता दृष्टिदोषनिमित्ता
अनुद्वयस्वनिवार्यो एव । यथा 'केवला मालारूपरूपपरिष्कारिता' इत्यग्निमपद्रितः
केवलापदमाकृष्य, पूर्वपक्ष्यां संयोज्य 'मालारूपताविरहाच्च केवला' इत्यस्मिन् संस्कर-
णे कृतम् । किन्तु अक्षरयोजकानां कृत्या 'केवला'पदरूपो वेतालः पुनस्तथैवावल-
म्बितो दृश्यते (पृ. २४२) । किन्तु ग्रन्थयोजने वैपरीत्यमुपतिष्ठेतादृशमुद्वयो न
कस्यचित्स्युरिति मे विश्वासः ।

लघुटीका सरला

साहित्यशास्त्रे विमर्शविषय एकमात्रोयं ग्रन्थ इति सर्वेषामेव साहित्यमार्मिकाग्राम-
घद्यानुशीलनीयत्वेऽपि सांप्रतमाचार्यपरीक्षायां पाठ्यतया नियत इति यथा कर्षवि-
स्थाटनोपयोगमयमहन्ति । किन्तु पूर्वोक्तकारणैर्विधिपार्थिनां हेतुमुपतर्कयता मया वर्षद्व-
याभ्यामेव पञ्चदशवर्षैर्निजानुभवानुसारमध्यर्धग्रन्थस्य विस्तृतैरा टीका शर्तः शर्तः
समगृह्यत । किन्तु पद्यमेऽस्मिन्तंस्वरणे लघुटीकायोजनमेवान्वमन्यत 'निर्णयमा-
गरा'धिपतिभिः । अत एव प्रथमानने अत्याशयकमनां विज्ञापयन्ती लघुटीका सेयं
'सरला'समारभ्यत, किन्तु भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन शर्तः शर्तः शर्तः स्वल्पं विस्त-
तमेवाऽभवत् । प्रथमानने हि न तादृशः क्लिष्टो विषयः, भाषानुदितग्रन्थोपि च
विद्यार्थिनां बहुत्रोपररोतीति तर्कयन् द्वितीयानने एव यथाऽपेक्षमन्तरं विमरम् ।
गुणप्राहिणो मुद्रणालयाधिकृता अपि तमिममभ्यनन्दन् ।

अत्र हि तर्कसौलीपरिप्लवाः पदार्थां यारच्छत्रयं विनादीकृताः । प्रतियोगि-अनु-
योगि-अवच्छेदकादीनां प्रतिशब्दाभाषेऽपि तस्मिन्निहिताध्यादिभिरेव शब्दैरेषामर्थ-
स्वभावा विनादीकृतो येन विज्ञासूनां तात्पर्यबोधे न बाधो भवेत्, कामं रुदिभगा
विरता भवेयुः । एवं मूलपद्विनामर्थविनादीकरणेऽप्यनिसरला भाषा व्यवहृता । अर्थ-
बोधे भ्रमो मा भूदित्यभिर्माध्याय्याकारणसन्धिपरि न कृत इति न कुर्वन्तु विमर्शं
पण्डितपुंगवा इत्यर्थे । आरम्भे प्रकाशकानां संकोचेन क्वचित्प्रेष्यन्तिन्वृत्तय टी-
कास्ति, यत्र जटिलार्थानां याच्यमानां पदानां च अथयवविस्फेरेण सह तात्पर्यबो-
धाय यतिगम् । द्वितीयानने तु—पद्विनां दुरुहतायां प्रतिपदव्याख्या, संपूर्णप्रपञ्च-
वस्तुवै काठिन्ये 'प्रपञ्चवस्तुवै विनादीकरणम्' इत्यादिशीर्षकेण संदर्भकत्वं तस्य स्पष्टी-
करणम्, इत्यादियद्भिः—प्रकारैर्ग्रन्थसारव्याय सेष्टिगम् । उल्लेखान्तेऽपि यथोक्तं मंजु-
घम्भी मन्तेऽव्याख्या केवलं नाममात्रायैव । आयदयचना च तत्र पूर्वोऽप्यधिहा ।
तत्र हि सेयं मरलैव मूलविनादीकरणाय प्रयतत इति स्वल्पेन भयेत्पाठकानाम् ।

उपकारः

अस्य ग्रन्थस्य संपादने—प्राह्वयनलेखनेन, पाठसंशोधनानुमननेन, ग्रन्थप्रति-
पाठिणीकरणेन च जयपुरराजविषयसंस्कृतकालेऽप्यश्वमेधमधितिष्ठितसंज्ञामहोराज्या-
यधीगिरिधरसमंषुर्दमहोदयैर्महत् साहाय्यं मे व्यधायीति हृदयतलेऽपि हृत्तना-
मावहामि । दशनादिशास्त्रादिग्रन्थेषु संस्कारसाहित्ये कविनागादिभ्यो धर्मोद्देशाने
नीतिनैतुष्येऽधिकारोपेतप्रबन्धपाठये याग्यित्वायां च धीमन्नाः सर्वत्रापि लक्ष-
यनाम् इति महद्गौरवं संस्कृतपण्डितममात्रम् । एवमेव परममार्मिकस्य साहि-
त्याचार्यव.धीपुरोत्तमपुत्रेणैवमहाभागव्याप्युरकारभारमहमनसं धारयामि एते
दिन्दीरमगङ्गाधरावच्छेदकमपि मे शोधने साहायकमागीन् । धीमच्छास्त्रिःशृणु
भूताम्पानमिदुपा साहित्यासंस्कारमांशुदयोगवेदान्तमिदुपा जगत्वेदुराचार्येण सह

दशष्टुष्टारिमहायां लघुतमायां पुलिकायां रसगङ्गाधरपूर्वतंस्करणगत-१३५, १७४,
१९१, ३१३, षष्ठेषु या नागेशस्य टीका तस्याः सव्यकरण्डनं कृतम् । अग्रेपि यदि
चेंकटाचार्यमहोदय प्रैक्षिष्यत तर्हि नागेशस्य रहस्यान्युपाल्प्यत । महाभागमिम-
नभिनन्दप्रहं सरलामिमामैकवारं प्रष्टुमनुरन्धे । अस्तु. अस्मिन्नध्यवसाये यः कश्चन
गुणलेख स षण्णदादीनामनुग्रहजन्यः । पदे पदे संभाष्यमाना दोषास्तु ममैव मति-
र्यममिति सविनयं विज्ञान् विज्ञापयामि—

दुर्देवादममखोपि प्रदास्येयं प्रबन्धराद ।

एषोऽणुमात्रशेषोऽपि राक्शेसो रमयेन्मनः ॥

श्रीनारायणार्थशास्त्रिप्रवरवरगया प्रापितो वाक्प्रवेशं

श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिप्रवदपरिचयान्छारुपाण्डित्यमाह ।

साहित्यं कृष्णशास्त्रिप्रणिहितदयया लब्धवान्, मातुलैः स्वै-

वांग्गुणं लम्बितोऽमाविति विनयभराद्दन्दते मञ्जुनाथः ॥

विदुषामनुचरो

पालु. पु. ४ }
सं. १९९५. }

मञ्जुनाथोपनामा भट्टधीमधुरानाथशास्त्री

रसगङ्गाधरे प्रमापकाः ।

अप्पयदीक्षितः १४ ४१, १४९, १७६,
 इत्यादि.
 अभिनवगुप्तपादान्चार्याः २७, १३०, ३४८,
 इत्यादि.
 अलंकारभाष्यकारः ३१७, ४९१
 अलंकाररत्नाकरः २१२, २१५, २६८,
 इत्यादि.
 अलंकारसर्वस्वम् २१२, २६६, २७४,
 ५६८ इत्यादि.
 आख्यातवादशिरोमणिव्याख्यातारः २४७.
 आनन्दवर्धनाचार्याः १३०, ३२७, ३४८.
 आलंकारिकाः २३०, २८७, ५६८, इत्यादि.
 आलुबन्दादस्तोत्रम् ४५०.
 उत्तरमीमांसा १४५, ५३४.
 उद्भटः ४९८, ५१०, ५२५, इत्यादि.
 औद्भटाः ५३५, ६४३.
 करुणालहरी ४३.
 कालिदासः २६७, २८४.
 काव्यप्रकाशः १५, २०, ४५ इत्यादि.
 काव्यप्रकाशटीकाकाराः ७१, १२५, १५३,
 इत्यादि.
 कुवलयानन्दः २९१, २९९, ३०२, इत्यादि.
 कैयटः २२३.
 गीतगोविन्दम् ६४.
 गीता (महाभारते) ५२, १०६, ६५७,
 चित्रमीमांसा १४, १९, २०९, इत्यादि.
 जयदेवः ६४.
 घनिकारः ७, १६, १३७, इत्यादि.
 घनिसाराणुयायिनः ५५३.
 घन्यालोचनम् ५५९.
 नैयायिकाः २५४, ५३४, ५७०, इत्यादि.
 नैपथीयम् ४५०.

पद्य लहरीः १३३.
 वादरायणचरणाः १४५, ५३४.
 महृनायकः २८.
 भरतमुनिः ५६.
 भवभूतिः २२९.
 भागवतम् ५५.
 मामहः ४९८, ६१०.
 मनोरमाकाराः ४८४.
 मम्मटभट्टाः २७, ३७, ६७, इत्यादि.
 महाकविः (कालिदासः) २२५.
 महाभाष्यम् २०१, २२३.
 सुरारिः ४५३.
 यमुनावर्णनम् ३३, १५९.
 यास्कः ४६५.
 योगवाशिष्ठम् १३३.
 रत्नावली १३३.
 रामायणम् १३३.
 लोचनकारः ५५२.
 वामनः ५०८, ६४४.
 विद्याधरः ३३६.
 विद्यानाथः २११.
 रिमार्दिनीकारः २६७, ३००, ३४२, इत्यादि.
 वृत्तिवार्तिकम् १४२, १७६, १७७.
 वेदः ६२५.
 वेदान्तवाक्यम् ५३४.
 वैयाकरणः २२५, २५४, ५७०, इत्यादि.
 व्यक्तिविवेककृत् १६.
 शार्ङ्गदेवः ५४.
 श्रीमत्सलागुप्तः ४७.
 संगीतरत्नाकरः (रत्नाकरः) ३६, ३८.
 साहित्यदर्पणम् ८.

जगन्नाथपण्डितराजः ।

“जगन्नाथपण्डितसैलङ्गदेशाज्यपुरे समागत्य पाठशालां स्थापितवान्, पराजित-
वांश्च विवादे तत्र दिल्लीनगरादागतं ‘काजी’ति प्रसिद्धं कंचन यवनपण्डितं सत्वरमेव
तन्मतग्रन्थानधीत्य. ततश्च ‘काजी’मुखात्तद्विधातुद्विचमत्कारमारुप्यं परितुष्यता दिल्ली-
नरेन्द्रेण पण्डितो जयपुरात्समाहृतः, सभाजितश्च. तत्र च कस्यांचन यवनकन्या-
यामासक्तो बादशाहाजुग्रहेण तां परिणीय तथा सह सुखेनातिवाहितयान्यौवनं बाद-
शाहसमाश्रय एव. वार्धके च वाराणस्यां गतो ‘यवनीसंसर्गदूषितोऽयम्’ इत्यप्यय-
दीक्षितादिपण्डितैस्त्रिस्तुतो ज्ञातिग्रहिष्कृतश्च गङ्गातटे गत्वा सोपानपङ्क्तिद्वारे
समुपविष्टस्तक्ष्णनिर्मितैर्मंक्तिभरितैः पद्मैर्गङ्गां स्नोतुमुपचक्रमे. भक्तवत्सला गङ्गापि
प्रतिश्लोकमेकैकं सोपानमधिरोहन्ती द्वापद्वाशम्भिते श्लोके प्रणीते प्राप्तवती पण्डित-
राजोपकण्ठम्, प्लावितवती च सत्वरमेव यवनीसमेतमेनम्. ततश्चासूयामत्सराभ्यां
दूषिता वाराणसेयाः पण्डितास्तादृशं पण्डितराजप्रभावमालोक्यातीव विलक्षा बभूवुः”
इत्येके वदन्ति. अपरे त्वेवं कथयन्ति—“दिल्लीनरेन्द्रकृपापात्रतां प्राप्तस्य तत्प्रसादा-
हृन्वध्रियस्सारण्यतिमिरतिरस्कृतविवेकालोकस्य जगन्नाथपण्डितस्य बभूव कस्यांचन
यवनयुवत्यामासक्तिः सा च कियत्कालानन्तरं पञ्चत्वं गता. ततस्तद्विरहातुरः पण्डि-
तोऽपि दिहीं परित्यज्य वाराणस्यामागतस्तदाचरणमाकर्णितवद्विस्तत्रत्यैः पण्डितैर-

१. जयपुरे तु महाराष्ट्रदेशस्यब्राह्मणः सम्राट्जगन्नाथपण्डितो भिन्न पवासीत्, यत्संततिरपापि
जयपुरसमीपे महापुर्यां वर्तते, यश्च महाराजसवाईजयसिंहादया १७३१ ख्रिस्ताब्दे सिद्धान्त-
सम्राजम्, सिद्धान्तकौस्तुभम्, पञ्चदशध्यायात्मकस्य ‘श्रीक’भाषानिबन्धस्य ‘युद्धीद्’प्रणीतस्य
ग्रन्थस्य रेखागणितनामकं संस्कृतानुवादं च विरचितवान्. महाराजसवाईजयसिंहस्तु १६८८
ख्रिस्ताब्दे जन्म लेभे, १७०० ख्रिस्ताब्दे राज्यसिंहासनमधिरूढः, १७१४ ख्रिस्ताब्देऽथमेध-
वागं हृतवान्, १७२८ ख्रिस्ताब्दे च परलोकं जगामेति जयपुरेतिहासे समुपलभ्यते. २ ‘यव-
नीरमणी विपदः शम्नी कमनीयतमा नवनीतमना । लहिज्जद्विचोऽयूतपूर्णमुखी स मुखी जग-
तीह यदङ्गता ॥’, ‘यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कदाचिद् । अवनीतलमेव
साधु मन्ये न वनी भाषवनी विनोदहेतुः ॥’, ‘न याचे गङ्गां न वा वाजिराजिं च विठेपु
चित्तं मदीयं कदापि । इयं मुस्तनी मस्तकन्यस्तदस्ता एवञ्चो कुरञ्जीदगङ्गीकरोतु ॥’ श्लोकाः पण्डि-
तराजप्रणीता यवन्यासबलनुमापकाः श्लोकाः सन्तीति केचिद्वदन्ति, परमेते पण्डितराजग्रन्थेष्व-
सादृशेषु नोपलभ्यन्ते. ३. सैव खुतिरधुना ‘गङ्गावहरी’नाम्ना प्रसिद्धा सर्वत्र भागीरथीभक्तैः
पठ्यते. ४. अत्र भासिनीविलासस्य तृतीयो विलासः प्रमाणमिति वदन्ति, ०स्तु रसगङ्गाधरे
करुणकरणे समुदाहृताद् ‘अपहाय सकलबन्धवचिन्तामुदास्य गुरुकुलप्रणयम् । हा तनय विनय-
शालिन्कपमेव परलोकपथिकोऽभूः ॥’ श्लोकात्पद्यात्पण्डित(राज)स्य पुत्रमरणमपि कुनो नानुमीयते ?

नादतो दुराचरणानुशयेन तिरस्कारेण प्रियतमाविरहानलेन च दूयमानमनाः कुत्रापि निर्वृतिमलभमानः स्वकृतां गङ्गालहरीं पठन्प्रावृषि प्रवृद्धे गङ्गाप्रवाहे शम्भामदत्त, निममज्ज च तत्रैव." एवमन्या अपि नानाविधाः पण्डितराजविषयिण्यो जनश्रुतयः श्रूयन्ते. एताः सर्वा अपि प्रमाणशून्या इत्युपेक्ष्य पण्डितराजप्रणीतग्रन्थेभ्यो यद्वागवत् यच्चानुमितं तदेवात्र सप्रमाणमस्माभिः पुरस्त्रियते—

आसीत्तैलङ्गाभिजनो वेगिनौडकुलोत्पन्नः परैर्भट्टाभ्यो महीसुरसत्तमः, यो वाराणस्यां ज्ञानेन्द्रभिक्षोर्वेदान्तशास्त्रम्, महेन्द्रपण्डिताचार्यवैशेषिकदर्शने, खण्डदेवात्पूर्वमीमांसां, शेषोपाह्वरीरेश्वरपण्डिताच्च महाभाष्यमधीतवान्. तस्माद्धमीनामिकायां तद्धर्मपत्र्यां जगन्नाथो जन्म लेभे, पठितवांश्च निखिलानि शास्त्राणि प्रायः स्वपितुरेव. प्राप्तयौवनश्चाश्रयेच्छया दिल्लीनगरे समागत्य शकोपमवैभवस्य शाहजहानाभिधयचनसार्वभौमस्य संसदि प्रवेशं लब्धवान्. अधिगतवांश्च निजविद्याचमत्कारपरितोषितार्त्तसादेव पण्डितराजपदवीम्. स्थितश्च मध्यमे वयसि प्रायस्तत्रैव तस्मामीपे तत्सूनोर्दाराशिकोदस्य समीपे च. शाहजहानमहीपतिस्तु १६२८ ख्रिस्ताब्दे राजसिंहासनमधिरूढः, १६५८ ख्रिस्ताब्दे औरङ्गजेननाशा स्वपुत्रेण कारागारे निवेशितः, १६६६ ख्रिस्ताब्दे च पञ्चमं गतः. दाराशाहस्तु प्रागेव दुर्दशासनुभाव्य औरङ्गजेन घातितः. पण्डितराजोऽपि चार्धके कौश्यां मधुरायां वा गत्वा परमेश्वराराधनेन वय.शेषं नीतवान्. तस्मात्स्त्रिस्ताब्दीयसप्तदशशतकमध्यभागे पण्डितराज आसीदिति सुव्यक्तमेव.

१. 'तैलङ्गान्वयमङ्गलालय-' इत्यादि प्राणाभरणसमाप्तिस्ये पद्ये, अथे समुद्रुते आसफविलास-प्रारम्भस्ये गये च एष्टमस्य तैलङ्गत्वम्, २ केयुचिन्मिनीविलासपुस्तकेषु समाप्तौ 'इति श्रीमद-सिलान्भवेगिनाडिकुलावनस-' इत्यादि समुपलभ्यते. ३. परममृष्य परमभट्ट इत्यपि नामान्तर प्राणाभरणान्ते समुपलभ्यते. ४. सिद्धान्तकौमुदीटीकायास्तत्त्वबोधिण्याः कर्ताय ज्ञानेन्द्रभिक्षुः स्यात्. ५. स्वपितुर्गुरो. शेषोपाह्वरीरेश्वरपण्डितादपि किञ्चिदधीतवानिति मनोरमाकुचमर्दनारम्भे समुपलभ्यते. ६ 'अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुप-द्वनवस्यगपयापनेकविद्याविद्योतितान्. करणैः सविभिरपास्यमानेन कृतपुगीकृतस्त्रिवातेन कुमति-लुण्जालसमाच्छादितवेदवमार्गाविलोकनाय समुदीपितमुनर्वदहनज्वालामालेन मूर्तिमतेव भव्या-वासफरानमनःप्रभादेन दिजकुलसेवाहेवाकिवाच्यन.वायेन माधुरालुसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देना-दिष्टेन सार्वभौमश्रीशाहजहानप्रमादादधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावनसेन पण्डित-जगन्नाथेनासफविलासारूढेयमाखवायिका निरमीयव । सेयमनुपदेण सहदयानामनुदिनमुञ्जातिता भवन्त्य ।' एतद्रूपमासफविलासप्रारम्भे समुपलभ्यते. ७. 'द्विधीवलयमपाणिपल्लवले नीर्न नवीर्न वय.' इति भामिनीविलासान्ते वर्तते. ८. जगदाभरणे दाराशाहस्यैव वर्णनं कृतमस्ति. ९. भामिनीविलासान्ते संमलन्यवशासनस्य नगरे तत्त्वं परं किल्यते' इत्यस्ति. केयुचिन्मिनीविलासपुस्तकेषु 'संप्रसुभिक्षनवासनं मधुपुरीमध्ये इतिः सेव्यते' इत्यपि पाठः समुपलभ्यते. तत्रान्यकदासनस्य नगरे काशी, मधुपुरी च मधुरेति द्वयम्.

अद्यावधि ज्ञावाः पण्डितराजप्रणीता ग्रन्थास्वेते—

(१) अमृतलहरी—यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः काव्यमालायां मुद्रितः.

(२) आसफविलासः—अत्र नव्यासफसानस्य वर्णनमस्ति. रसगद्गाधरेऽपि पद्यद्वयमासफनामाङ्कितं समुपलभ्यते, तच्चास्मादेव समुद्धृतं स्यात्. ग्रन्थोऽयमद्यापि नास्माभिरपलब्धः. केवलं पूर्वं टिप्पण्यामुद्धृतं गद्यमलवरमहाराजाश्रितपण्डिनमवानन्दोदयानन्दरामचन्द्रशर्मभिलिखित्वा पूर्वतरे वर्षे प्रहितमासीत्. असत्प्रमीपेऽप्ययं ग्रन्थः संपूर्णो नास्तीत्यपि तैरुक्तम्.

(३) करुणालहरी—विष्णुस्तुतिरूपा काव्यमालायां मुद्रिता.

(४) चित्रमीमांसाखण्डनम्—अत्राप्यदीक्षितकृतचित्रमीमांसायां दूषणानि संकलितानि सन्ति. काव्यमालायां मुद्रितम्.

(५) जगदाभरणम्—अत्र शहाजहानसूनोदाराशिकोहस्य स्तुतिरस्ति. किंतु प्राणाभरणसमानमेवैतत्काव्यम्. प्रायः प्राणनारायणनामस्थले दाराशाहस्य नाम न्वस्तमस्ति. अस्यैकं पुस्तकं कोटानगरनरेन्द्राश्रितकैलासवासिगद्गावल्लभपण्डितसमीपे दृग्मारात्.

(६) पीयूषलहरी—इयं गद्गालहरीनाम्ना सुप्रसिद्धा सदाशिवचतुर्भुंजरामचन्द्रादिकृतकतिपयटीकासमेता सुलभा मुद्रिता च.

(७) प्राणाभरणम्—अत्र कामरूपदेशाधिपतेः प्राणनारायणमहीभृतो वर्णनमस्ति. मुद्रितं चैतत्काव्यमालायाम्, एतद्विष्णुमपि पण्डितराजकृतमेवास्ति.

(८) भामिनीविलासः—अयं पण्डितराजप्रणीतपद्यसंग्रहरूपो ग्रन्थः सर्वत्र सुलभ एव, मुद्रितश्च बहुवारम्. मोडकोपाह्वपण्डिताच्युतरायप्रणीता भामिनीविलासटीका समूला निर्णयसागरत्यञ्जालये मुद्रिता.

(९) मनोरमाकुचमर्दनम्—अयं ग्रन्थो भट्टोजिदीक्षितप्रणीताया मनोरमायाः खण्डनरूपो विरलप्रचार एव. तत्रास्माभिरपलब्धस्य पुस्तकस्य प्रारम्भे—“लक्ष्मीकान्तपदाभोजमानम्य श्रेयसां पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः स्वति गर्वं गुरुरुहाम् ॥” इह केचिद्विखिलविद्वन्मुकुटमयूपमालालालितचरणकमलानां गीर्वाण-गणनौरवप्राममांयलमहिममण्डिताखण्डमहीमण्डलानां शेषवंशावतंसानां श्रीकृष्णपण्डितानां चिरायार्चितयोः पादुकयोः प्रसादासादितशब्दानुशासनस्तेषु च पारमेश्वरं पदं प्रयातेषु कलिनालवशंघदीभवन्तस्त्रैभवन्निरह्लासितं प्रैक्रियाप्रकाशमानायानवधे-धनिवन्धनिवन्धनैः (नवबोधनिवन्धनैः) दूषणैः स्वयं निर्मितायां मनोरमायामाहुल्यकार्पुः

१. भट्टोजिदीक्षितानाम् २. भट्टोजिदीक्षिता . ३. अयमेव शेषश्रीकृष्णपण्डितः कस्यच-पारिजातहरणयोः कर्तेति भाति, यतः कंसवधप्रस्तावनायामप्यात्मनो वैवाचरणा प्रकटयति, अथ च समवेऽपि साम्यमस्तीति सुधीर्भिर्विचारणीयम्. ४. शेषश्रीकृष्णैः. ५. प्रक्रियाप्रकाशः प्रक्रियावोमुदीदीवा.

सौ च प्रक्रियाप्रकाशकृतां पौत्रैरखिलशास्त्रमहार्णवमन्थाचलायमानमानसानामस्मदुत्पण्डितवीरेश्वराणां तनयैर्दूषितापि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्माभिर्निरीक्ष्यते । तत्र तावत्सार्धघातुकमपिदिति सूत्रगतकौस्तुभे—इत्यादिना संख्यावद्भिरहसनीयमर्थं निरूपयताम्, तथाणुदित्सूत्रगतकौस्तुभे—इत्यर्थस्य निर्णयेन विलक्षणं स्वयुत्पत्तिपाटवमुद्गिरताम्, भवेतर इति सूत्रगतमनोरमायां—शपः प्रवृत्तिं समर्थयमानानां गुणद्वेष्टदूषितमतीनां यद्यपि पुरुषायुषेणापि न शक्यन्ते गणयितुं प्रमादास्तथापि दिव्यात्रेण कानपि कुशाग्रीयधिषणेषु निरूपयामः ।” इत्यादि वर्तते.

(१०) यमुनावर्णनम्—गद्यनिबद्धोऽयं ग्रन्थो नाद्याप्युपलब्धः. रसगङ्गाधर उदाहृतानि द्वित्राणि गद्यान्यस्य समुपलभ्यन्ते.

(११) लक्ष्मीलहरी—काव्यमालायां मुद्रितैव.

(१२) सुधालहरी—काव्यमालायां मुद्रितैव.

(१३) रसगङ्गाधरः—अयं पण्डितजगन्नाथस्य मुख्यो ग्रन्थः, किंतु सर्वत्रासमाप्त एव लभ्यते. अद्यावधि दृष्टेष्वस्माभिर्भवसु पुस्तकेष्वेकमप्युत्तरालंकारप्रकरणं नातिक्रामति. पण्डितराजास्वल्पकालानन्तरं समुत्पन्नेन नागेशभट्टेनाप्ययं ग्रन्थ उत्तरालंकारप्रकरणान्तमेव प्राप्तः, यत्सुप्रणीता रसगङ्गाधरटीकाप्युत्तरालंकारप्रकरणपर्यन्तमेवास्ति. अतः पञ्चाननाम्नकः संपूर्णोऽयं ग्रन्थः कदाचिदुपलप्स्यत इति दुराशाभात्रम्. ग्रन्थसमाप्तिं कर्तुमपारयन्मध्य एव पण्डितराजः परलोकं गत इत्यपि धर्तुं न युज्यते. यत्त्रिप्रमीमांसाखण्डनमनेन रसगङ्गाधरानन्तरं प्रतीतमिति तत्प्राद्वैभ्ये स्फुटमस्ति. केवलमेतावदनुमीयते—अप्ययदीक्षितद्वेषेण चित्रमीमांसातुकरणाप्रवृत्तः पण्डितराजोऽपि स्वग्रन्थं चित्रमीमांसायदसमाप्तमेव स्थापितवान्. चित्रमीमांसा तु बुद्धिपूर्वमेवाप्ययदीक्षितेन समाप्तिं न कीतेति तत्समाप्तिस्यल्लोकयो ज्ञायते.

एवं त्रयोदशग्रन्थाः पण्डितराजप्रणीता ज्ञायन्ते. शशिसेना, पण्डितराजशतकं चेत्यन्यदपि ग्रन्थद्वयं पण्डितराजप्रणीतमस्तीति कैश्चिदुच्यते.

(१) शैशधाटी-रतिमन्मथ-वसुमतीपरिणयकर्ता तज्जौरनगरवासी जगन्नाथः, (२)

१. मनोरमा. २. पुस्तकपञ्चमसामिः साक्षाद्दृष्टम्, पुस्तकचतुष्टयस्य स्वन्तिमा पक्रिरस्मिन्नेः वाङ्मयादिनगरैभ्यो लिखित्वा प्रहेता दृष्टा. ३. ‘नामंनामं घनद्वयार्थं धाम तामरसेक्षणम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथरामां निर्माति शीतुवम् ॥’, ‘रसगङ्गाधरे चित्रमीमांसायां मयोदिताः । ये दोषास्तेऽत्र सक्षिप्य कथ्यन्ते विदुषां मुदे ॥’, ‘घृष्टं विभास्य मयका समुदीरितानामप्ययदीक्षितकृतामिह दूषणानाम् । निर्मत्सरो यदि समुद्ररूपं विदध्यादस्याहमुज्वलमतेश्वरणौ बहामि ॥’ इति चित्रमीमांसाखण्डनप्रारम्भश्लोकाः. ४. ‘अप्ययं चित्रमीमांसा न मुदे वस मांमला । अनु-रविष टीक्ष्णाशेरपेन्दुरिव धूँडे. ॥’ अयं चित्रमीमांसाप्रमाता श्लोकः. ५. काव्यमालाया द्वितीयेऽङ्के प्राणामरणप्रारम्भटिप्पणोऽश्वधाटी रतिमन्मथं वसुमतीपरिणयं चेति ग्रन्थत्रयं पण्डितराजप्रणीतग्रन्थनाममालायां भ्रमेण लिखितमानीदिति ज्ञेयम्.

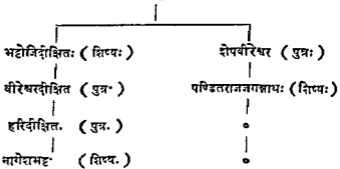
देवगणितगणितार्थं सद्ग्राह्यगणनायः, (३) विद्यादमहागणयकतां जगन्नाथगणयकतां, (४) अनन्तद्वयद्विक्रमादकृतां जगन्नाथगणयकतां, (५) अनन्तद्वयभागकतां श्रीनि-
 धामसूनुर्गणनायपण्डितः, (६) समानरहकतां जगन्नाथपण्डितः, (७) अद्वैतगणयकतां
 जगन्नाथसरस्वती, (८) समुदायप्रकरणकतां जगन्नाथपण्डितः, (९) दारुणताप्रतिष्ठाप-
 कतां जगन्नाथः, (१०) ज्ञानविलासकाव्यकतां नारायणद्वैपयसूनुर्गणनाथः, (११)
 अनुसोमकल्पवृक्षकतां जगन्नाथः, इत्याद्या बहवो जगन्नाथगणनाथः पण्डिताः सम्-
 भूवन्, ते सर्वेऽपि पण्डितराजाद्विद्या इति श्रेयम्.

नागेशभट्टः ।

अयं रसगङ्गाधरटीकाप्रणेता कालोपनामकदेशरुमहाराष्ट्रमाखणशिवभट्टसतीदेव्यो
सूनुर्नागेशभट्टः काश्यां कस्मिन्समय आसीदिति विचारे मनोरमाकुचमर्दन-शब्दरत्न
मञ्जूपादिग्रन्थविलोकनेनेत्यं पुरुषपरम्परावगता—

शेषश्रीकृष्णः

अत्र पण्डितराजाद्वितीयः पुरयो नागेश आसीदिति ज्ञायते. पूर्वलिखिते आम्ने जगन्नाथपण्डितराजसमये १६६६ ख्रिस्ताब्दे पुरपद्वयपर्याप्तानि चण्धारिसाहस्र्याणि योज्यन्ते चेत्तदा १७०६ ख्रिस्ताब्दोऽयमासन्नो नागेशसमय. समायाति. अथ च "जयपुरमहाराजा श्रीसवाईजयसिंहधर्माणोऽश्वमेधप्रसङ्गे नागेशभट्टाय निमग्नपत्रं प्रहितवन्तः. तदा नागेशेन 'अहं क्षेप्रसंन्यासं गृहीत्वा काश्यां स्थितोऽस्मि, अतन्नां परित्यज्यान्वयं गन्तुं न शक्नोमि' इत्युत्तरं प्रहितम्" एषां किंवदन्ती जयपुरेऽधुनापि प्रसिद्धास्ति. श्रीजयसिंहमहाराजाश्च १७१४ ख्रिस्ताब्देऽश्वमेधं कृतवन्त इत्युक्तमेव प्राक्, अयमश्वमेधसंवत्सरोऽपि पूर्वलिखित १७०६ ख्रिस्तसंवत्सरामन्न एष्येति ख्रिस्ताब्दीयाष्टादशशतकप्रथमतुरीयादौ नागेशभट्ट आसीदिति व्यक्तमेव. केचित्तु ख्रिस्ताब्दीयाष्टादशशतकपूर्वाधानन्तरं नागेशसत्तां कथयन्ति

हरिदीक्षितशिष्योऽयं नागेशभट्टः स्वशिष्याच्छृङ्गेयैरपुराधीशविसैनवंशसमुद्भूतराम-

१. 'अपीत्य कणिमाध्याग्धि सुधीन्द्रहरिदीक्षितात् । शायतश्च रामरामाशदिरशोमरामनः ॥
याचकानां कल्पनरोररिकशुहुताशनात् । शृङ्गेयैरपुराधीशरामनो लब्धजीविनः । वैदाकरणनागेश-
रकोटावनकचेनैतन् । परिच्छूलोक्तशांसेन प्रीयतामुपया शिवः । हृदन्तरेऽस्य नाभ्याम इति
चिन्त्य न पण्डिते । हृदोऽपि हि संतीर्णां. पयोधौ रामयोगत. ॥' एते श्लोका मञ्जूपादि-
ममानो वर्तन्ते. २. विसैनवशात्कथो पूर्णः सीतश्रोऽवरः । —नाद्या हिम्मावमांमूर्द्धेयं
दिमरागिन् । —तन्नाभ्यातो रामश्चक्षुद्राद्यान्द्रिवापर । —तेन श्रीराममकेन सर्वा
विद्या. प्रयान्ता । शृङ्गेयैरुदेन रिपुवधुरवाग्निना ॥ अधिना कल्पश्लेण निदम्बनममगता । भट्ट-

नृपाल्लभजीविको बहून्प्रन्धान्प्रणीतवान्, तत्राद्यावधि ज्ञाता ग्रन्थास्त्वैते—(१) काव्यप्रदीपोद्घोतः, (२) परमलघुमञ्जूषा, (३) परमार्थसारविचरणम्, (४) परिभाषेन्दुशेखरः, (५) प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः, (६) गृहच्छन्देन्दुशेखरः, (७) बृहन्मञ्जूषा, (८) भाष्यप्रदीपोद्घोतः, (९) योगसूत्रवृत्तिः, (१०) रसगङ्गाधरभर्मप्रकाशः, (११) रसतरङ्गिणीटीका, (१२) रसमञ्जरीटीका, (१३) लघुमञ्जूषा, (१४) लघुशब्देन्दुशेखरः, (१५) वृत्तिसंग्रहः, (१६) वेदान्तसूत्रवृत्तिः, (१७) सप्तशतीस्रोत्रटीका, (१८) सांख्यसूत्रवृत्तिः, (१९) सापिण्ड्यनिर्णयः.

काव्यप्रकाशोद्घोतः, न्यायसूत्रवृत्तिः, मीमांसासूत्रवृत्तिः, वैशेषिकसूत्रवृत्तिः, एतद्ग्रन्थचतुष्टयमन्यदपि नागेशप्रणीतमस्तीति केचिद्ब्रूवन्ति. स्वगुरोर्हैरिदीक्षितस्य नाझा शैश्वरवन्, स्वप्रभोः शृङ्गवेरपुराधीश्वरामस्य नाझाध्यात्मवाल्मीकीश्वरानाश्रययोष्टीकाद्वयं च नागेशभट्टेनैव प्रणीतमित्यपि प्रसिद्धिरस्ति.

नागेशशिष्येण कश्चित् रामवर्मणः ॥ — सेतुः शरोरङ्कतयेऽध्यात्मरामाध्यात्मगुणी ।' एते श्लोका अध्यात्मरामाध्यात्मटीकाप्रारम्भे सन्ति. ३. शृङ्गवेरपुर गङ्गातीरे वर्णन इति वाल्मीकिरामायणेऽप्यो-
ध्याकाण्डे पनाशमित्ते सर्गेऽस्ति. अध्यात्मरामाध्यात्मोऽथोऽथाकाण्डे पञ्चमे सर्गे च 'गङ्गातीरे
समागच्छन्तुर्द्विवेराविदूरतः ।' इत्यादि (१०) श्लोकमीवायां 'शृङ्गवेरे शृङ्गिकण्वाश्रयः । तद-
विदूरलक्षात्पूर्वभागे ।' इत्यस्ति. कोलब्रुक (H. T. Colebrook) एण्डितोऽपि 'मिस्सेले-
निअस् एसेन् (Miscellaneous Essays) नामकग्रन्थे (द्वितीयभागे १३ पृष्ठे दिव्ये)
'शृङ्गवेरपुर गङ्गातीरेति सिधोरनाम्ना स्वयं प्रयागाहुपरिभागे बर्तते' इति वदति.

२. शम्भुरले नागेशस्य तत्कृतयोऽपरमञ्जूषयोश्च नाम समुल्लभ्यते.

‘पण्डितराजजगन्नाथकृतो रसगङ्गाधरः सस्वरमेव प्रसिद्धिं प्रापणीयः’ इति नाना-
देशवासिभिर्वहुभिर्मित्रैः प्रोत्साहिताः, विशेषतश्च मान्यवर्यभाण्डारकरोपाह्वारमकृष्ण-
शर्मभिर्विद्वन्मूर्धरसैः समादिष्टा वयं काव्यमालायामेतन्मुद्रणे प्रवृत्ताः स्मः. तथासं-
न्मुद्रणाधारभूतानि पुस्तकान्येतानि सन्ति—

१ जयपुरीयराजगुरुरर्षणीकरनारायणभट्टानां मूलमात्रमुत्तरालंकारप्रकरणान्तं मा-
तिशुद्धम्

२ जयपुरीयराजगुरुभट्टलक्ष्मीदत्तमूनुभट्टश्रीदत्तानां तादृशमेव.

३ जयपुरीयराजगुरुरुधाभट्टचन्द्रेश्वराणां मूलमात्रमस्तुतप्रसंज्ञाप्रकरणान्तमशुद्ध-
मेव प्रायः.

४ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टनारायणभट्टैरेव ग्वाह्वेरनगरादनायितं मूलमात्रमपह्नुति-
प्रकरणान्तं प्रायः शुद्धम्.

५ जयपुरीयजैनपाठशालाप्रधानाध्यापकद्रविडकाशीनाथशास्त्रिणां टीकामात्रं प्रायः
शुद्धम्.

६ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टभट्टश्रीदत्तानां टिप्पणमात्रं शुद्धमेव.

अत्र मूलपुस्तकचतुष्टयेऽप्यशुद्धतामपहाय प्रायो नास्ति पाठभेदः. अत एव पाठा-
न्तरप्रदर्शनाय न यतितम् विहिते चानेकपुस्तकावलम्बेनापि मुद्रणे मानुष्यमुलभा-
ष्यमादाद्गुप्तसिद्धिसौधित्यादक्षरयोजकादिदोषाद्वा संजाता चित्कचिदशुद्धतेति स्थूल-
दृष्ट्या मूलग्रन्थशोधनपत्र विधाय ग्रन्थान्ते निहितम्. अतन्साहाय्येन प्रथमं
ग्रन्थशोधनं कृत्वा विद्वद्भिः पठनपाठनादि विधेयमस्य ग्रन्थस्येति शिवम्

—————

१. एतद्विषयं तु केनचिन्नामोक्तकृतस्य गङ्गाधरटीकाय एव समुद्धृतम्. २. टीकाया दृश्यते
पुस्तकं समुपलम्बनिति बहुषु स्थेषु संदेहो वर्तते. अत्र एव टीकायाः शोधनपत्रमपि कर्तुं न
परितम्.

रसगङ्गाधरीयविषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रथममाननम्		शृङ्गारद्विविधम्	४०
मङ्गलाचरणादिकम्	१	करुणः	४२
काव्यलक्षणम्	४	शान्तः	"
काव्यप्रकाशीयलक्षणे आक्षेपः	६	रौद्रः	४४
साहित्यदर्पणीयलक्षणे आक्षेपः	८	वीरः	४५
प्रतिभाया एव काव्यकारणता	९	अद्भुतः	५१
काव्यस्य चातुर्विध्यम्	११	तत्र प्रकाशोदाहरणे आक्षेपः	५२
उत्तमोत्तमलक्षणम्	११	हास्यः	"
उत्तमलक्षणम्	२०	भयानकः	५४
मध्यमलक्षणम्	२२	पीभस्तः	"
अधमलक्षणम्	२३	रसानां सहयानियमः	५५
प्रकाशद्वयेषु कटाक्षः	२४	रसानां विरोधाविरोधचिन्ता	५६
रसस्वरूपम्	२५	रसदोषाः	६१
तत्र वादिभेदेन तस्यैष्टी विधाः	२६	गुणनिरूपणम्	६६
भरतसूत्रस्याष्टधा व्याख्यानम्	२६-३४	अत्र खमतोक्तिः	६८
रसानां भवधात्वम्	३५	अत्र कामनासीनां मतम्	"
शान्तस्य रसत्वव्यवस्थापनम्	३६	शब्दगुणानां लक्षणम्	
रतिलक्षणम्	३८	श्लेषः	६९
शोकलक्षणम्	"	प्रसादः	"
कदम्बविप्रलम्भसांशतः करणैः उदाहृतः	"	समता	७०
य शृङ्गारेऽन्तर्भावः	"	माधुर्यम्	"
निर्वेदः	"	छुड्गारता	"
श्लोषः	३९	अर्थव्यक्तिः	७१
उत्साहः	"	उदारता	"
विस्मयः	"	ओजः	"
हासः	"	छान्तिः	७२
भयम्	"	समाधिः	"
सुगुप्ता	"	अर्थगुणानां लक्षणम्	
विमानादिस्वरूपम्	"	श्लेषः	७३

१ विषयसूचीनिर्दिष्टोऽयमन्ते शोचनपत्र च श्रीमदायुर्वेदविशारदसंगीतकलासर्वसाधिलक्षणवि-
हासिननुनुषा भीत्रिदेन्द्रेण शाकिना बाव्यगीर्भेन वेदान्तात्मनारेणोद्धृत पूर्वसंस्करणे । २ रघुल्ल-
रम् । अन्यथा एवाद्वाद विधाः । संख्यापूर्वं नवीनसंस्करणेऽस्मिन् मूल पत्र द्रष्टव्याः ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रसादः	७३	अमर्षः	१०७
समता	७४	अवहित्यम्	१०८
माधुर्यम्	७४	उपना	१०९
सुष्ठुमारता	७४	उन्मादः	१०९
अर्थव्यक्तिः	७५	मरणम्	११०
उदारता	७५	वितर्कः	११०
श्लोकः	७७	विषादः	१११
क्रान्तिः	७७	शौचसुष्यम्	१११
समाधिः	७७	भावैगः	११२
अथैतेषां त्रिधैवान्तर्भावः	७७	जडता	११२
गुणानां व्यञ्जिका रचना	७९	शालस्यम्	११३
रचनायां वर्जनीयम्	८२	असूया	११४
तत्र विशेषतो वर्जनीयम्	८४	अपस्मारः	११५
अथ भावध्वनिः	९०	चपलता	११५
भावलक्षणम्	९२	निर्वेदः	११६
हयैः	९४	व्यभिचारिणां संख्या	११८
स्मृतिः	९५	रसामानाः	११८
श्रीडा	९६	भावशान्तिः	१२३
मोहः	९७	भावोदयः	१२३
धृतिः	९८	भावसन्धिः	१२४
शङ्का	९९	भावशयलता	१२५
ग्लानिः	९९	अलक्ष्यक्रमध्वनेरपि क्वचिलक्ष्यकमता	१२९
दैन्यम्	१००	वर्णरचनादीनां रसाभिव्यञ्जकत्वनिरा-	
चिन्ता	१००	करणम्	१३२
मदः	१०१		
ध्रमः	१०२	द्वितीयमाननम्	
गर्वः	१०३	संलक्ष्यक्रमध्वनिः	१३४
निद्रा	१०३	शब्दशक्तिमूलकध्वनौ मम्मटमतम्	१३५
मतिः	१०४	अत्रैव ध्वनिकारमतम्	१३५
व्याधिः	१०४	अत्रैव स्वमतम्	१३७
त्रासः	१०५	मानार्थे शक्तिनियामकरूपणम्, तत्र	
सुप्तम्	१०५	सयोगः	१४६
विबोधः	१०६	विप्रयोगः	१४७

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
साहचर्यम्	१४७	अलंकारनिरूपणम्	
विरोधिता	१४९	उपमालक्षणम्	२०३
अर्थः	१५१	उपमाभेदाः प्राचा दशा	२१२
प्रकरणम्	१५२	स्वमतेनाक्षेपः प्राचा नये	२११
लिङ्गम्	"	पुनः प्रकारान्तरेण विभागः	२२५
शब्दस्यान्यस्य संनिधिः	"	सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे बोधः	२४५
सामर्थ्यम्	१५४	सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे बोधः	२५३
औचित्यं	"	उपमादोषाः	२५४
देशः	१५५	उपमेयोपमा	२६१
कालः	"	अनन्वयः	२६९
व्यक्तिः	"	असमः	२७७
स्वरः	"	उदाहरणम्	२८०
शब्दशक्तिमूलको ध्वनिः		स्मरणम्	२८५
तत्रालङ्कारध्वनिः	१५६	रूपकम्	२९६
तत्र वस्तुध्वनिः	१६२	परिणामः	३२८
अर्थशक्तिमूलको ध्वनिः		ससन्देहः	३३९
स्वतःसंभविना वस्तुना वस्तु	१६४	आन्तिमान्	३५२
तत्रैव वस्तुनाऽलङ्कृतिः	१६५	उल्लेखः	३५७
तत्रैवालङ्कृत्या वस्तु	"	अपहृतिः	३६५
तत्रैवालङ्कृत्याऽलङ्कृतिः	१७०	उत्प्रेक्षा	३७३
कविप्रौढोक्तिसिद्धे वस्तुना वस्तु	"	अतिशयोक्तिः	४०९
तत्रैवालङ्कृत्या वस्तु	१७१	तुल्ययोगिता	४२२
तत्रैव वस्तुनाऽलङ्कृतिः	"	वीपकम्	४३०
तत्रैवालङ्कृत्याऽलङ्कृतिः	१७२	प्रतिवस्तूपमा	४३९
उभयशक्तिमूलकः	१७३	दृष्टान्तः	४५१
अथ लक्षणामूलः		निदर्शना	४५५
तत्र जहत्स्वार्थामूलः	१७४	व्यतिरेकः	४६६
तत्रैवाजहत्स्वार्थामूलः	१७५	सहोक्तिः	४८०
अभिधाशक्तिनिरूपणम्	"	विनोक्तिः	४८९
वाचकशब्दनिरूपणम्	१८१	यमासोक्तिः	४९२
लक्षणाशक्तिनिरूपणम्	१८४	परिकरः	५१६
लाक्षणिकवाक्यानां शाब्दबोध- निरूपणम्	१८६	श्लेषः	५२२
		अप्रस्तुतप्रशंसा	५३६

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
पर्यायोक्तम्	५४६	परिवृत्तिः	६४७
व्याजस्तुतिः	५५६	परिसंख्या	६४९
आक्षेपः	५६२	अर्थापत्तिः	६५२
विरोधः	५७०	विकल्पः	६५६
विभावना	५७७	समुच्चयः	६५९
विशेषोक्तिः	५८५	समाधिः	६६३
असङ्गतिः	५८९	प्रत्यनीकम्	६६४
विषमम्	५९५	प्रतीकम्	६६६
समम्	६०३	प्रौढोक्तिः	६७०
विविन्नम्	६०७	ललितम्	६७३
अधिकम्	६०९	प्रहयैगम्	६७९
अन्योन्यम्	६११	विपादनम्	६८१
विशेषः	६१३	उद्देशः	६८२
व्याघातः	६१६	अवशा	६८४
शङ्खलक्षणम्	६१९	अनुशा	६८६
कारणमाला	६२०	तिरस्कारः	६८९
एतावली	६२३	लेशः	६९१
सारः	६२५	तद्गुणः	६९१
धाव्यलिङ्गम्	६२७	अतद्गुणः	६९२
अर्धान्तरन्यासः	६३३	मीलितम्	६९३
अनुमानम्	६३९	सामान्यम्	६९४
यथासक्यम्	६४१	उत्तरम्	६९९
पर्यायः	६४४		

काव्यमाला ।

पण्डितराजश्रीजगन्नाथविरचितो

रसगङ्गाधरः ।

नागेशभट्टकृतया गुरुमर्मप्रकाशाख्यव्याख्यया मञ्जुनाथ-
कृतया सरलया च समेतः ।

प्रथममाननम् ।

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृपा-
ममङ्गुरतनुत्विषां बलपिता शतैर्विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयनतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

नत्वा गङ्गाधरं मर्मप्रकाशं तनुते गुहम् ।
रसगङ्गाधरमणेरतिमूढार्थसन्दि ॥
वाचकानां कल्पतरोररिक्कुक्षुताशनात् ।
नागेश शृङ्गेरेशरामनो लब्धजीविक ॥

प्रारिभितप्रतिबन्धकदुरितशमनाय शृङ्गारालम्बनादिभिर्भावतया वदेत्नाथेन च
गमुचितत्वेऽदेवताबलुनिर्दशरूपं मङ्गलमाचरन्निगम्यसिद्धायै व्याख्यातुं भोतृणां मनुपहतौ
मङ्गलाय च निबध्नानि—स्मृतापीति । वाचम्बिनी भेषपङ्क्तिवैनाभ्यवसिता कृष्णमूर्ति ।
विलक्षणदेशाभ्यस्तवल्लभेषकार्याकरावाच । अत एव भेषवेताप्यास । वापीत्यनेनात्र
तद्दर्शनत्वेऽपि कर्तुं शक्तिर्वाप्येकारित्वेन प्रतिद्ववादम्बिनीनो व्यतिरेकस्तत्र घोष्यते ।
मत्तिसुम्बिनी मत्तिविषय । भवत्विति प्रार्थने लोड् । व्यतिरेकपोषक विशेषणत्रयम् ।
प्रसिद्धा सा तु दृष्टा वर्षेणद्वारा स्पृष्टा वा स्नाभाव्याद्वृत्तभान्वातपान्वाताप केषात्पि
तु सर्वेषां भूतभविष्यद्गतमानभेदेन हृतवती । इयं तु स्मृतापि । दृष्टादिसुमुखायकोऽपि ।
तरुणातपम् । तनपि वदुण्या न तु अथाकप्रचित् । कृष्णं सर्वेषां न तु केषाचित् ।
हरन्ती न तु उद्धार हरिष्यति वा । किं च सा मङ्गली शतनुवाति हविष्यता बलमिता वेष्टिता ।

शमनाथे प्रथमता मञ्जुनाथेन साक्षिणा । °

गङ्गाधराप्यतरला सरला परित्पाप्यते ॥

श्रीमज्जानेन्द्रमिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः

काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं

शेषाङ्कप्राप्तशेषामलमणितिरमूत्सर्वविद्याधरो यः ॥

पापाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।

तं वन्दे' पेरुमट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥

निमग्नेन क्लेशैर्मनमजलधेरन्तरुदरं

मयोञ्जीतो लोके ललितरसगङ्गाधरमणिः ।

इयं तु चिरकालम्भादिशरीरकान्तीनां विद्युता तत्त्वेनाध्यवसितानां गोपाङ्गनानां धर्तॄणां त्वैरद्विन्द्यादिभिर्वल्लयिता वेष्टिता । यद्वा 'धान्येन धनवान्' इतिवत्तृतीया । तदभिन्नमत-
तबल्या । कलिन्दारख्यमहीधरोत्पन्नयमुनातीरे सुरद्वमा नीपा । तेषां तत्त्व तु हरिप्रिय-
त्वान् । 'मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणियुद्धे' इति लिङ्गाच्च बोध्यम् । यद्वा तीरमेव
सुरद्वमास्तत्त्वेन प्रसिद्धा पथ, तदाश्रयिका । सा तु वियत्सरण्याश्रयिकेति भावः ।
यद्वा कादम्बिनात्त्वेनाध्यवसिता काली । सा च कृष्णमूत, घृन्दावनाधिष्ठानी देवता
राधा वा । विद्युत्त्वेनाध्यवसितास्तत्परिचारकदेव्यः । तृतीयविशेषणार्थस्तु स्पष्ट एवेति
बोध्यम् । अत्र व्यतिरेकरूपकतिशयोक्तयोरङ्गाग्निभावाख्य सवर ॥

स्वाके कल्पितत्वनिरासाय स्वविद्यायां सांप्रदायिकत्वसूचनाय च गुरुर्नातिं द्वाभ्या-
माह—श्रीमदिति । श्रीं सरस्वतीं ब्रह्मवर्चसं वा । ज्ञानेन्द्राख्ययते समाशादित्वर्थं ।
'पूर्वार्धं य इत्युभयत्रान्वेति' । उत्तरार्धं य इति नियुः । प्रपञ्चे निहितल्लोकोक्त्या देशतोऽपि
तद्वत्साग सूचितः । कणादाक्षपादाभ्यां प्रोक्ता गम्भीरवाप्य । न्यायवैशेषिकशास्त्राणीति
भावन् । देवादेव । एव प्रसिद्धौ । खण्डदेवादेवेत्यर्थः । स्मरेति । कास्या जैमिनिप्रोक्त
शास्त्रम् । शेष इत्यङ्क उपनाम यस्य तस्माद्वीरेश्वरपण्डितान्प्राप्ता शेषस्य पतमलेरमग
मणितिरमहाभाष्यरूपा यन तादृशः । उपमहरति—सर्वेति । एतेन तदितरशास्त्रवेदादि-
ज्ञानत्वं सूचितम् । अत्र य इत्यस्य तमित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥

पापाणादपीति । यच्चेशविशेषेण जडादध्यमृतस्त्रावधेननादिति तु किमु वाच्यम् ।
इत्यनेन महामहिमशालिता वर्णिता । तेन तन्मुखधरणमात्रेण पापाणतुल्यस्य स्वस्य मक-
रप्रियाविर्भावोऽनायासेन सूचितः । लक्ष्मीति तत्पत्नीनाम । यद्वा लक्ष्मीकान्तं विष्णु
स्वरूपम् । नवविद्यानामेरुस्मादेव लम्भात्तत्र महत्त्वम् ॥

ततः किमत आह—निमग्नेनेति । शुचिहेतुकां चिन्तनरूपोदध्युदरमध्ये न तु यत्र
वचिन् । हेतौर्न तु हेतौर्न । नितरा न तु यथाकथञ्चिन् । मग्नेन मया जगन्नाथेन लोके
भूगोक् उञ्जीत आनीतो ललितो रमणीयो रसगङ्गाधर एव मणिर्गुणवत्ताम् । अनेन

सतोरपि व्युत्पत्त्यभ्यासयोर्भेदो न प्रतिभोत्पत्तिस्त्रान्वयव्यभिचार इति चाध्यम् । तत्र तयोस्तादृशवैलक्षण्ये गानामावेन कारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वात् । पापविशेषस्य तत्र प्रतिषन्धकत्वकल्पनाद्वा न दोषः । प्रतिषन्धकाभावस्य च कारणता समुदितशक्त्यादित्रयहेतुतावादिनः शक्तिमात्रहेतुतावादिनश्चाविशिष्टा । प्रतिवादिना मन्नादिभिः कृते कतिपयदिवसव्यापिनि वाक्यसमये विहितानेकप्रयन्धस्यापि कुर्वेः काव्यानुदयस्य दर्शनात् ।

तच्चोत्तमोत्तमोत्तममध्यमाधमभेदाच्चतुर्धा ।

शब्दार्थौ यत्र गुणीभावित्वात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यङ्ग्यस्तदाद्यम् ॥

आह—पापेति । न पेवमिदमेव गौत्वमत आह—प्रतीति । एव च काव्यमात्रं प्रति प्रतिषन्धकाभावस्य कारणताया क्लृप्तत्वेन काव्यं प्रति यथोभाभ्या स्वीक्यते तथात्र पीति न भेदधिरकल्पनस्यौरवमिति भावः । समुदितहेतुतादिमते तन्वीकार आवश्यक इत्याह—प्रतिवादीति । विहितेति । कृतानेकवाक्यव्यापित्वर्थं ॥

तच्चेति । काव्यं चेत्यर्थः । शब्दार्थाविति । गुणीभावित्वात्मानौ शब्दार्थौ यत्र कमप्यर्थमभिव्यङ्ग्य इत्यन्वयः । भूमिं निदानम् । व्यङ्ग्यपदसोभयत्र संशयः । एवमत्रे-

१ विशिष्टकाव्यं प्रति प्रतिवादिनित्वस्यैव न रणरमुपपत्तये । सर्वादि द्विविधा, उत्पत्तिर्या व्युत्पादित्वा च । अथवा पदसंघातस्य योजनेऽपि द्विविधत्वात् अत्रावे विनेयत्वमेतद्विलक्षणवाच्यार्थविशोऽसंभवेन लोपोत्तरवर्णानादौपुण्यस्य कवियत्ररूपभावादिशिशुकविकल्पनाया स्तरान्त एव संभवत् । अत्र द्विविधैक निपुणता चात्र । अन्वयो लोपोत्तर एव प्रत्ययोपयुक्तौ । तथा च लोकोत्तरवर्णानानिपुणताविशिष्टकविवर्णैरुक्तान्य प्रति विवक्ष्यैव कारणवमुचितम् इति न. म. राजाधरशास्त्रिणः ।

अतदुपरि द्वि-द्विरसङ्गापरनिर्मातु साहित्याचारपुण्योत्तमचतुर्वेदस्य शिष्यनीम्वर— सर्वोपायैव मतेन अलौकिकचमत्कारिण एव गुणकनस्य नाम काव्यं न पुनस्तद्व्युत्पत्त्यन्वयमात्रस्य । अर्थात् भवन्मते विशिष्टं काव्यं तदेव हि सामान्यतः काव्यम् । काव्योपादिका शक्तिरभ्युपेयवे सा हि काव्यस्योपादिका तदेव भवेद् यदा सा विशिष्टकविसमोपादिका तिष्येत् । अत एव प्रकाशकारोऽपि अमुपहस्यनोपकापनिनागञ्जिकि प्रतीत्यामाह । यत्र एव विशिष्टतापचक्षितेव प्रतिभेति काव्यं प्रति तथा एव अरुणतरम्, प्रतीत्याविरास प्रति च व्युत्पत्त्यभ्यासवोति ।

कमपीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्ग्ययोर्निरासः ।
पराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यस्यापि चमत्कारितया तद्वारणाय गुणीभावित
त्मानाविति स्वापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् ।

उदाहरणम्—

‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।

दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलजयना निरीक्षते ॥’

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाक्षिप्तस्य रह.स्थानादेरुद्धीपनस्य ।
च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य, प्रपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचा-
रिणः, संयोगादतिरिभिव्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते । न च
यद्ययं शयितः स्वात्तदास्थाननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायिकेच्छाया एव
व्यङ्ग्यत्वमत्रेति वाच्यम् । मनोरथान्सफलीकर्तुमसमर्थेत्यनेन मनोरथाः
सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्तीति प्रतीतेः । स्वशब्देन मनोरथपदेन सामान्या-
कारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वा-
कारेण सामान्येच्छाया अभिधानेऽपि चुम्बेयमिति विषयविशेषविशिष्टे-
च्छात्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । चमत्कारो न स्यादित्य-
सैव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणा-
भिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिमुत्पादयितुमीष्टे । कथमपि वाच्यवृत्त्य-

ऽपि । निरास इति । अमुन्दरस्येति बोध्यम् । गुणीभावित्वात्मानावित्त्वेनाप्यस्य
निरास इति ध्वनयितुं द्वयोरेवोक्तिः । एवं संदिग्धप्राधान्यनुल्यप्राधान्यकाङ्क्षाशिक्षाना-
मपि बोध्यम् । स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थाद्व्ययितस्य । कारणत्वेऽपि कार्या-
नावादहो श्लाघ्ये । रह एवान्तम् । प्रपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन श्रया
यान्ता, निरीक्षणं चोत्सुक्यमिति बोध्यम् । संयोगान्मन्धान् । रतिरिति । नायि-
ताया इति शेषः । शयित इति । वर्तते भूते च । ‘तदास्थाननाम्बुजम्’ इति पाठः ।
एव उक्तव्यवच्छेदे । स्वशब्देनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथपदे
वर्ष । तथा च वाच्यम्याव्यङ्ग्यमिति भावः । सामान्येनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति ।
इति सामान्येनेच्छात्वेन । अवच्छिद्यत्वं वृत्तीयार्थः । चमत्काराभावे हेतुमाह—न हीति ।
अ हेतुमाह—कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एवं च ध्वनिनि-
षेध एवैवद्वोध्यम् । स्पष्टथायमर्षो गूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पद्यमोहाते रसशे-

नाल्लिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकैः स्त्रीकारात् । चुम्ब-
नेच्छाया रत्ननुभावतयैव सुन्दरत्वेन तदव्यङ्गने चुम्बमीति शब्दबला-
च्चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एवं त्रपाया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्य-
रम् । अनुवाचतावच्छेदकतया प्रतीक्षायां तस्यां मुख्यवाक्यार्थत्वायो-
गात् । न च दरमीलनयनात्वविशिष्टनिरीक्षणं विधेयमिति नानुवाचताव-
च्छेदकत्वं तस्या इति वाच्यम् । एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्य-
त्वेऽपि दरमीलनयनात्वविशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्यत्वात् । त्रपाया
एव मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । वाच्य-
वृत्त्या रतेरनुभावे निरीक्षणे त्रपाया अनुभावस्य दरमीलनस्येव व्यङ्ग्यनया
तस्यां तस्या अपि गुणीभावप्रत्ययौचित्यात् ।

मथा वा—

ॐ

‘शुरुमध्यगता भया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेण मन्दम् ।
दरकुण्डलताण्डवं नतभ्रूलतिकं मामवलोक्य धूर्णितासीत् ॥’

पतिरूपेण सप्तमोऽङ्गो च । व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे वगनाख्यदोष इति प्राज्ञ । नन्वत्र
पक्षे वद्रेषोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यत इत्यादिपर्यायोक्तप्रकरणम्यमू-
लप्रत्ययविरोधोऽत आह—चुम्बनेच्छाया इति । सप्तमालंकारनिरूपणे च सुन्दरं
निरूपयिष्यत एव ग्रन्थिता । एवतीदन्वधात्वेन तदव्यङ्ग्यच्छेदे । तदव्यङ्गने रत्नव्य-
ङ्गने । एवमिच्छाया इव अथाकथञ्चित्तत्त्वमत्त्वादाह—प्राधान्येनेति । तस्या उगा-

कमपीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्गयोरनिरासः । अ
पराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यत्वापि चमत्कारितया तद्वारणाय गुणीभाविता
त्मानाविति स्वापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् ।

उदाहरणम्—

‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।
दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते ॥’

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाक्षिप्तस्य रहःस्थानादेरुद्दीपनस्य
च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणदेरनुभावस्य, त्रपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचा-
रिणः, संयोगाद्गतिरभिव्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते । न च
यद्ययं शयितः स्यात्तदास्थाननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायिकेच्छाया एव
व्यङ्ग्यत्वमत्रेति वाच्यम् । मनोरथान्सफलीकर्तुमसमर्थेत्यनेन मनोरथाः
सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्तीति प्रतीतेः । स्वशब्देन मनोरथपदेन सामान्या-
कारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वा-
कारेण सामान्येच्छाया अभिधानेऽपि चुम्बेयमिति विषयविशेषविशिष्टे-
च्छात्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । चमत्कारो न स्यादित्य-
स्यैव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणा-
भिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिसुत्पादयितुमीष्टे । कथमपि वाच्यवृत्त्य-

ऽपि । निरास इति । अमुन्दरस्येत्यपि बोध्यम् । गुणीभावितात्मानावित्प्रनेनाप्यथ
निरास इति ध्वनयितुं द्वयोरैवोक्तिः । एव सदिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाङ्क्षाशिक्षाना
मपि बोध्यम् । स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थादयितस्य । कारणसत्त्वेऽपि कार्या-
भावादहो इत्याथर्वे । रह एतन्तम् । त्रपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन त्रपा
व्यङ्ग्या, निरीक्षणेन चात्सुक्यमिति बोध्यम् । संयोगान्तबन्धात् । रतिरिति । नायि-
काया इति शेषः । शयित इति । कर्तरि भूते क । ‘तदास्थाननाम्बुजम्’ इति पाठः ।
एव उक्तव्यवच्छेदे । स्वशब्देनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथत्वे
त्यर्थः । तथा च वाच्यस्याव्यङ्ग्यत्वमिति भावः । सामान्येनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति ।
यद्वा सामान्येनेच्छात्वेन । अवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः । चमत्काराभावे हेतुमाह—न हीति ।
तत्र हेतुमाह—कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एवं च ध्वनिवि-
शेष एवैतद्वोध्यम् । सप्तध्यायमूर्धे गूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पञ्चमोऽंशे रसतो-

नालिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकै स्वीकारात् । चुम्ब-
नेच्छाया रत्यनुभावतयैव सुन्दरत्वेन तदव्यञ्जने चुम्बमीति शब्दबला-
चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एव त्रपाया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्य-
त्वम् । अनुवाद्यतावच्छेदकतया प्रतीताया तस्या मुख्यवाक्यार्थत्वायो-
गात् । न च दरमीलनयनात्वविशिष्टनिरीक्षण विधेयमिति नानुवाद्यताव-
च्छेदकत्व तस्या इति वाच्यम् । एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्य-
त्वेऽपि दरमीलनयनात्वविशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्यत्वात् । त्रपाया
एव मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । वाच्य-
वृत्त्या रतेरनुभावे निरीक्षणे त्रपाया अनुभावस्य दरमीलनस्यैव व्यञ्जनया
तस्या तस्या अपि गुणीभावप्रत्ययौचित्यात् ।

यथा वा—

१११७

‘गुरुमध्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकौरकेण मन्दम् ।
दरकुण्डलताण्डव नतभ्रूलतिक मामबलोक्य घृणितासीत् ॥’

निरूपणे समनोजसे च । व्यङ्ग्यस्य वाचरीकरण चमत्कार्यदोष इति प्रायः । न वद-
पक्षे यदेवाच्यते तदेव व्यङ्ग्य यथा तु व्यङ्ग्य न तथोच्यते इत्यादिपर्यायोक्तप्रकरणव्यमू-
लप्रथमिरोधोऽसि आह—चुम्बनेच्छाया इति । सशयादरनिरूपणे च स्फुटतरं
निरूपयिष्यते एव प्रयच्छता । एवमसदन्यथा चैव तत्त्वव्यवच्छेदे । तदव्यञ्जने रत्यव्य-
चने । एवमिच्छाया इति भवार्थचित्तत्त्वसत्त्वादाह—प्राधान्येनेति । तस्या त्रपा-
याम् । एवमप्यपि । मुरयेति । मुख्यतया वाक्यतात्पर्यविषयत्वायोगान्ति-
तत्कार्येति । त्रपायायत्यथ । मात्रपदेन तदव्यव्यवच्छेद । ननु मील-
विधेयमास्तामत् आह—त्रपाया इति । त्रपायनकतया निरीक्षणस्योपयोगादा-
तीति । ननु निरीक्षणेन निरीक्षणविशिष्टदरमीलनयनाचमेष विधेयमास्ता-
वाच्येति । भावप्रधानमाख्यात मिति सिद्धा तादिति भाव । तस्या रतौ । त-
गुरुमच्येति । धृश्रादिमभीपप्रदेशापविष्टा । कमलमुकुलेन मन्द नितरा इ-

कमपीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्ग्ययोर्निरासः । ४
पराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्ग्यङ्ग्यस्यापि चमत्कारितया तद्धारणाय, गुणीभावित
मानाविति स्वापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् ।

उदाहरणम्—

‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।

दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलज्जयना निरीक्षते ॥’

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाक्षितस्य रहःस्थानादेरुद्दीपनस्य
च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य, त्रपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचा-
रिणः, संयोगादतिरमिव्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते । न च
यद्ययं शयितः साचदास्याननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायिकेच्छाया एव
व्यङ्ग्यत्वमत्रेति वाच्यम् । मनोरथान्सफलीकर्तुमसमर्थेत्यनेन मनोरथाः
सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्तीति प्रतीतेः स्वशब्देन मनोरथपदेन सामान्या-
कारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वा-
कारेण सामान्येच्छाया अभिधानेऽपि चुम्बेयमिति विषयविशेषविशिष्टे-
च्छात्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । चमत्कारो न स्यादित्य-
सौव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणा-
भिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिमुत्पादयितुमीष्टे । कथमपि वाच्यवृत्त्य-

ऽपि । निरास इति । अमुन्दरस्येत्यपि बोध्यम् । गुणीभावितान्मानावित्यनेनाप्यस्य
निरास इति ध्वनयितुं द्वयोरेवोक्तिः । एवं संदिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यवाक्त्राक्षिप्ताना-
मपि बोध्यम् । स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थाद्वितस्य । भारणसत्त्वेऽपि कार्य-
भावादहो इत्याश्चर्यं । रह एकान्तम् । त्रपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन त्रप
व्यङ्ग्या, निरीक्षणेन चौत्सुक्यमिति बोध्यम् । संयोगात्संबन्धात् । रतिरिति । नायि-
काया इति शेष । शयित इति । कर्तरि भूते क् । ‘तदास्याननाम्बुजम्’ इति पाठ ।
एव उक्तव्यवच्छेदे । स्वशब्देनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथत्वे-
त्यर्थः । तथा च वाच्यस्याव्यङ्ग्यमिति भावः । सामान्येनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति ।
यद्वा सामान्येनेच्छात्वेन । अवच्छिन्नत्वं तृतीयाथं । चमत्काराभावे हेतुमाह—न हीति ।
तत्र हेतुमाह—कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एवं च ध्वनिवि-
शेष एवैतद्बोध्यम् । स्पष्टशायमर्थो गूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पद्यमोक्षसे रसते-

नाल्लिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकैः स्वीकारात् । चुम्ब-
नेच्छाया रत्ननुभावतयैव सुन्दरत्वेन तदव्यञ्जने चुम्बमीति शब्दबल-
चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एवं त्रपाया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्य-
त्वम् । अनुवाद्यतावच्छेदकतया प्रतीतायां तस्यां मुख्यवाक्यार्थत्वायो-
गात् । न च दरमीलनयनात्वविशिष्टनिरीक्षणं विधेयमिति नानुवाद्यताव-
च्छेदकत्वं तस्या इति वाच्यम् । एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्य-
त्वेऽपि दरमीलनयनात्वविशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्यत्वात् । त्रपाया
एव मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । वाच्य-
वृत्त्या रतेरनुभावे निरीक्षणे त्रपाया अनुभावस्य दरमीलनस्यैव व्यङ्ग्यतया
तस्या वसा अपि गुणीभावप्रत्ययौचित्यात् ।

यथा वा—

ॐ

'गुरुमव्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेण मन्दम् ।
दरमुण्डलताण्डव नतन्नूलतिकं मामवलोकय घृणितासीत् ॥'

अत्र घूर्णितासीदित्यनेनासमीक्ष्यकारिन्किमिदमनुचितं कृतवानसीत्यर्थसंवलितोऽमर्षध्वर्षणाविश्रान्तिधामत्वात्पाधान्येन व्यज्यते । तत्र शब्दोऽर्थश्च गुणः ।

यथा वा—

‘तल्पगतापि च सुतनु. श्वाससङ्गं न या सेहे ।

संप्रति सा हृदयगतं प्रियपाणिं मन्दमाक्षिपति ॥’

इदं च पद्यं मन्निर्मितप्रबन्धगतत्वेन पूर्वसाकाङ्क्षमिति दिङ्मात्रेण व्याख्यायते—या नववधुः पश्यङ्कशयिता श्वासस्यासङ्गमात्रेणापि संकुचदङ्कलतिकामूत्सा संप्रति प्रस्थानपूर्वरजन्यां प्रवत्स्यत्पतिका प्रियेण सशङ्केन समर्पित हृदि पाणिं नववधुजातिस्वाभाव्यादाक्षिपति; परं तु मन्दम् । अत्र शनैः स्वस्थानप्रापणात्मना. मन्दाक्षेपेण रत्याख्यः स्यायी संलक्ष्यक्रमतया व्यज्यते । उपपादयिष्यते च स्याद्यादीनामपि संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम् । अमुमेव च प्रमेदं ध्वनिमामनन्ति । यत्तु चित्रमीमासायामप्यव्यदौक्षितैः ‘नि.शेषच्युतचन्दनम्’ इति पद्यं ध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे व्याख्या-

घूर्णनं भ्रमणम् । तादृशी सा मामवलोक्य दरेति नतेति च यथा स्वात्तया घूर्णितासीदित्यन्वयः । मन्दत्वफल दरेति । गुरुमध्यगतत्वाच्चतेति । नायकोक्तिरिय सत्याय प्रति । कृतवानसीत्यर्थेति । अस्याप्यमर्षं प्रति गुणतैव । तत्कार्यत्वात् । खलितो विधिष्ट । ध्वर्षणेति । पार्यन्तिकास्वादा प्रयत्वादित्यर्थः । तत्रामर्षं । अयमेव पूर्वोदाहरणाद्विशेषः । तस्य निरास इति शङ्केन हेतुगर्भं विशेषेण सुतनुरिति । स्वहृदयस्थित शनैः स्वस्थान प्रापयतीत्यर्थः । अपि बोध्यम् । मिनीविलासाख्य । नवोडाप्रकरणादाह—नवेति । आह इपदर्थे । सप्रतीत्यभावादहो इत्या—प्रस्थानेति । प्रकरणादाह—प्रवदिति । सशङ्केनेति । सुतनुवाजाशब्दव्यङ्ग्या, निरीक्षणे । मन्दमिति । भाविधिरहसाङ्ग्येति भावः । संलक्ष्येति । व्यङ्ग्यव्यप

काया इति शेषः प्रकरणे, शरिते प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु, मार्मिकतमेन प्रमात्रा रसस्य लक्षणव्यवहारेण सोय रञ्जादि सभ्रमणेनैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतो पौर्वापर्यक्रमः । संलक्ष्यत्वादलक्ष्यक्रम इति व्यपदेशः । यत्तु विचारवैष प्रकरणम्, न तु स्तुतम् । विभावोदाहोऽपि बुद्ध्या उपशान्तर रसाभिन्वयलिङ्गाममीकिलम्वात् चमरकृतयोर्भयम् । अतः ‘यत्तु इति’ ‘यत्तुपरात्पुनरेव’ ‘जामस’ ‘संलक्ष्यत्वात्’ ‘स्फितिः’ ‘श्रीलक्ष्मणे’ ‘संप्रति’ ‘श्री’ ‘पद’ ‘पूर्व’ तस्या नववधुदे अन्वैव संकोचपरिसिद्धिरासीत्, अथुना तु संकोचस्यापि क्रमिच्छ संरोच इति’ पूर्वोपरातुसंधानादधीवगतिविलम्बेन । तदश्च क्रमस्य संलक्ष्यत्वात् ।

तम्—‘उत्तरीयकर्षणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय नि.शेषग्रहणम् । ततश्चन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय तटग्रहणम् । स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु स्नानयोसट उपरिभाग एव दृश्यते । इयमाश्लेषकृतैव । तथा निर्मृष्टरागोऽघर इत्यत्र . ताम्बूलग्रहणविलम्ब्यात्प्राचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य नि शेषमृष्टतोक्ता । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम् । उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैव’ इत्यादिना, ‘इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्’ इत्यन्तेन सदभेदेन । ‘तटादिघटिता वाक्यार्थाः स्नानव्यावृत्तिद्वारा संभोगाज्ञानामाश्लेषचुम्बनादीनां प्रतिपादनेन प्रधानव्यङ्ग्यव्यञ्जने साहायकमाचरन्ति’ इति, तदेतदलंकारशालतत्त्वानवबोधनिबन्धनम् । प्राचीनसकलग्रन्थविरुद्धत्वादुपपत्तिविरोधाच्च । तथा हि पञ्चमोल्लासशेषे ‘नि.शेषेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति । यतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि’ इति काव्यप्रकाशकृतोक्तम् । तथा तत्रैव तेन—

‘भ्रम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मालिदो तेण ।

गोराणहकच्छनिकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ॥’

कयो क्रम संलक्ष्यो यत्र तथैवार्थः । अयमेव पूर्वतो विशेषः । ननु स्थाव्याचीनामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वमेव प्राचीनरसकमत आह—उपेति । अनुमुत्तमोत्तमम् । व्याख्यानमेवाह—उत्तरीयेत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन । इत्यादीत्यादिना प्रातर्दत्तमञ्जन कालविलम्बेन किञ्चिद्विभ्रामिलान्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमिति । अल्लार्थमिल्यापाततोऽर्थः । एतेन कालान्यथासिद्धिपरिहाराय । पुन स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय दूरे प्रान्त इति हृदयस्थितोऽर्थः । कालत स्नानेन सर्वतोऽप्यनलोप स्यात्तत्र तु लोचनयो क्वचित्प्रान्त एवानुपान्वयमिदं चुम्बनकृतमेवेत्यादिपरिग्रहः । वाक्यार्था विशेषणवाक्यार्था । प्रधानव्यङ्ग्य संभोगः । तत्र ग्रन्थविरोधमाह—पञ्चमोल्लासेति । अस्योक्तमित्यत्रान्वयः । गमकेति । संभोगेत्यादि । अत्रैव नि शेषेत्यादौवैव । प्रतिबद्धानि जन्वतया न तत्रैव सबद्धानि । अनैकान्तिकानि साधारणानि । तत्रैव पञ्चमोल्लास एव । तेन प्रकाशकृता । अभ्युपगतमित्यत्रान्वयः । भ्रमेति । ‘भ्रम धार्मिक विप्रबध स शुनकोऽय मारुतस्तेन ।

इत्यादौ लिङ्गजलिङ्गिज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्तिं गतार्थयतो व्यक्तिविवेक-
कृतो मत्वं प्रत्याचक्षणेन व्यभिचारित्वेनासिद्धत्वेन च सदित्यमानादपि
लिङ्गाद्यजनमभ्युपगतम् । इत्यमेव च ध्वनिकृतापि प्रथमोद्घोते । एवं च
व्यञ्जकानां साधारण्यं प्रतिपादयतां प्रामाणिकानां अन्यैः सहासाधारण्यं
प्रतिपादयतस्तत्र ग्रन्थस्य विरोधः स्फुटः । किं च यदिदं नि शेषेत्याद्यना-
न्तरवाक्यार्थानां वापीज्ञानव्यावृत्तिद्वारेण व्यङ्ग्यासाधारण्यं सपाद्यते
तत्किमर्थमिति पृच्छामः ? व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनार्थमिति चेत् । व्यञ्जकग-
तासाधारण्यस्य व्यञ्जनानुपायत्वात् ।

‘औष्णिहं दोष्णहं चिंता अलसंतणं सणीसत्तिभम् ।

मह मद्भाहणीए केरं सहि तुह वि परिभवइ ॥’

इत्यादौ साधारणानामेवौष्णिद्यादीना वज्रादिवैशिष्ट्यवशादर्थविशेषव्यञ्ज-
कताया अभ्युपगतेः । प्रत्युतासाधारण्यस्य व्याप्त्यपरपर्यायत्वाजानुमानानुक्र-
लतया व्यक्तिप्रतिकृतत्वाच्च । अथ तदादिघटितत्वेऽपि न नि शेषेत्यादिवा-
क्यार्थानामसाधारण्यम् । सलिलाद्रवसनकरणकप्रोञ्जनादिनापि तत्संभ-

गोदानवीकच्छनिङ्गजवासिना दत्तासिहेन ॥’ इत्युपायचयार्थं कुञ्जे धार्मिकपरिभ्रमणेन
खण्डितसक्रेतायास्तन्निवारणोक्तिरियम् । अप्र वाच्येन भीरुस्वभावस्य गृहे ध्वनित्तया
भ्रमणेन निकुञ्जे सिहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्य । इत्यमेवेति । उक्तं स्त्रीकृतं
चेत्त्वर्थ । ननु तौ साधारण्ये व्यञ्जने स्त्रीकृतंसाधारण्ये सुतरामश्रीकृतम्, प्रकृते च तथा
सम्भ्रान्तमयोगप्रदितमिति वस्तुविरोध इति चेत्सत्यम्, अत एवोपपत्तिविरोधोऽपसो दोषो-
ऽभिहितत्वमुपायार्थयति—किं चेत्सादि । व्यङ्ग्येति । व्यङ्ग्यचमोच प्रत्युतासाधारण्य
मित्यर्थ । अनुपायत्वे हेतुमाह—औष्णिहमिति । ‘औष्णिह्य दौर्बल्य चिन्तालसत्त्व सनि-
श्रुतितम् । मम मन्दभागिन्या कृते सति त्वामपि परिभवति ॥’ इत्युपायकसभोगा दृष्टी
प्रत्युपभोगचिह्नैस्व ज्ञातवत्या नाधिक्यया इयमुक्ति । साधारणानां रोगादितोऽपि तत्संभ-
वात् । यथानैव नायिकयास्तद्वियोगत । यत्रादीति । आदिना बोद्धव्यपरिग्रह । ननु
तस्य तदनुपायत्वेऽपि सति समवे तत्प्रतिपादनमित्युक्तमेवात् आह—प्रत्युतेति ।
व्यक्तीति । व्यञ्जनेत्यर्थ । एवमत्रेऽपि । एव च व्यञ्जनास्तद्विरेष न स्वादिति भाव ।
तदादीत्यस्य वापीज्ञानव्यावर्तनायेत्यादि । आदिना जलविन्दुपानादियपरिग्रह । ‘जाताया’
इति पाठ । तन्वनं तदन्तिकमेव रन्तु गतासीति प्राधान्येनाभमपदेन व्यच्यत इति प्रका-

वादिति चेत्तर्हि वापीस्नानव्यावर्तनेन कः पुरुषार्थः । एकत्रानैकान्तिक-
त्वस्यैव बहुध्वनैकान्तिकताया अपि ज्ञाताया अनुमितिप्रतिकूलत्वाद्य-
क्षमप्रतिशूलत्वाच्च । अपि चात्र हि तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्यश-
रीरे तदन्तिकगमनं रमणरूपफलं शश्वेति द्वयं घटकम् । तत्र तावत्तदन्तिकं
गतासीत्यंशस्य त्वन्मते व्यङ्ग्यत्वं दुरुपपादम् । त्वदुक्तरीत्या विशेषणवा-
क्यार्थानां नि श्लेषेत्यादिप्रतिपाद्यानां वाच्यार्थे वापीस्नाने वाधितत्वाद्वाच्यक-
क्षागतप्रधानवाक्यार्थामृतविधिनिषेधप्रतिपादकाभ्यां गता न गतेति शब्दा-
भ्यां विरोधिलक्षणया निषेधस्य विधेश्च प्रतीतेरुपपत्तेः । नहि मुस्त्यार्थवाधे-
नोन्मीलितेऽर्थे व्यक्तिवेद्यतोचिता । यथा 'अहो पूर्णं सरो यत्र लुठन्तः
स्नान्ति मानवाः' इत्यत्र कर्तृविशेषणानुपपत्त्यधीनोऽल्लासे पूर्णत्वामाधे ।

अथ तदन्तिकगमनस्य लक्षणावेद्यत्वेऽपि रमणस्य फलंशस्य लक्ष्यशक्ति-
मूलध्वननवेद्यत्वमव्याहृतमेवेति चेत्, 'अधमत्वमप्रकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा
चा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति' इत्यादिना
संदर्भेण भवतैवाध्यापित्वेद्यतायाः स्फुटं वचनात् । अन्यलभ्यस्य च शब्दार्थ-

शमाराधुक्त्वात्स्नानव्यावृत्तिर्भया कृतात् आह—अपि चेति । त्वन्मत इत्यनेन तेषा
मते तन्मूलभापमिति सूचितम् । स्वदुक्तेति । तदादिप्रदितत्वरूपवेत्यर्थः । निषे-
धस्येति । यथाक्रममन्वयः । उन्मीलिते प्रवदिते । कर्तृविशेषणं लुठन्त इति ।
तदनुपपत्त्यधीन उल्लासे यस्य विरोधिलक्षणया पूर्णत्वामाधस्य तत्र यथा न व्यङ्ग्यनावे-
द्यतेत्यर्थः । लक्ष्येति । लक्ष्यं तदन्तिकगमनं तस्य या शक्तिः सामर्थ्यं तन्मूल यद्यप्रनं
तद्वैद्यमित्यर्थः । आदिना 'नापि स्वापराधपर्यवनामिदुर्तीसभोगादिहीनश्मार्तिरित्तेन'

१ वाच्यवौटी—वाच्यार्थे प्रधानीभूताभ्या 'वापी स्नानमिदो गताऽसि' इति विधेः 'तस्य
अधमस्य अनतिकं न' इति निषेधस्य च प्रतिपादकाभ्या 'गता' 'न गता' इति शब्दाभ्या विप-
रीतलक्षणया 'गता' इति विशिष्टान्ते निषेधस्य 'न गता' इति निषेधस्य स्थाने च विधेश्च प्रतीत्या
अर्थस्योपपादनं भवेत् । शूरवार्थेवाधे सति हि लक्षणा भवति, न स्पष्टनेति प्रतिद्वम् । ततश्च
तदन्तिकगमनरूपे व्याप्यस्य प्रथमांशेऽसिन् का वा व्यङ्ग्यतायाः प्रत्याशेलाद्यथः ।

२ स्नानवर्णनां मानवानां 'लुठन्तः' इति विशेषणस्य चर पूर्णत्वे अनुपपत्तिः । ततश्च
विपरीतलक्षणया पूर्णत्वाऽभावे साधिते व्यक्तिवेद्यता यथा न भवतीति संबन्धः ।

३ अर्थाद् व्याप्यशरीरघटकद्वितीयांशस्य ।

ताया अस्वीकृतेः । अन्ये च यथाकथंचिदङ्गीकुरु वात्र व्यञ्जनाव्यापारं तथापि न तत्रेष्टसिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटत्वादीनामधमत्वस्य च स्वदुस्करीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया दूतीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । एवं चोपपत्तिविरोधोऽपि स्फुटतर एव । तस्माद्वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकाग्निरूपितानां विशेषणवाक्यार्थानाम् । तथा हि—‘अयि वान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे स्वार्थपरायणे ज्ञानकालातिक्रमभयवशेन नदीमदीयमिययोरन्तिकमगत्यैव धार्पी क्षातुमितो ममान्तिकाद्गतसि, न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखदातृत्वेनाधमस्यान्तिकम् । यतो निःशेषच्युतचन्दनं स्तनयोस्तटमेव भोरःस्वलम्, वापीगतबहुल्युवजनत्रयापारवश्यादंसद्ग्रथलाग्रस्वस्तिकोङ्कितमुज्जलतायुगलेन तटस्वैबोन्नततया मुहुरामर्शात् । एवं त्वरथा सम्यगक्षालनेनोत्तरोष्ठो न निर्मुष्टरागोऽपरस्तु तदपेशया गण्डपजल-रदनशोधनाहुल्यादीनामधिकसमर्द्धमावहतीति तथा । किं च सम्यगक्षालनेन नेत्रे जलमात्रसंसर्गाद्दूरमुपरिभाग एवानक्षने ॥ शीतवशाच्चानवाद्य तव तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धाया गूढता-

कर्मणा, तादृशं हि दूतीप्रेषणात्प्राचीनं सर्वं सोढमेयेति नोद्गाटनार्हम्, अन्यथा स्वयं दूतीसं-
 भेयणानुपपत्तेः’ इत्यादिपरिग्रहः । तस्यापि रमणस्यापि । ननु तद्धेयत्वेऽपि व्यञ्जना कुतो
 नात् आह—अन्येति । ‘अन्यलभ्यो हि शब्दार्थः’ इति न्यायादिति भावः । यथा-
 कथंचिदिति । अर्थापत्तिप्रमाणस्यातिरेकसाभावादिति भावः । अत्र रमणे । सं-
 भोगमात्रेति । तदन्येन वाच्यस्य सिद्धेरेवाभावादिति भावः । उपसंहरति—एवं चेति ।
 उक्तीत्या गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गे चेत्पर्यः । एवं चात्र तदनुरोधेन तयोक्तानुपपत्तिविरो-
 धवत्तत्र तदनुरोधस्यानेनासाधारण्यप्रतिपादनं तद्विरुद्धमेव तदाह—अपीति । कथं तर्हि
 तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रकाशयुक्तमाह—तस्माद्वाच्यार्थेति । वापीज्ञानेत्पर्यः । निरूपि-
 नेति । धोषितेत्पर्यः । गमे इत्यन्यव्याख्या स्वार्थेति । अन्तिकमित्यत्र गतासीत्यनुपपत्तः ।
 एवं प्रपापारवदयात् । तथा निर्मुष्टरागः । तन्वील्यस्यार्थमाह—तानवाचेति । वृशत्वा-

१ तत्रान्विकं तन्नुमेव गतापीति व्यङ्ग्यार्थेनेव अधमत्वरूपवाच्यार्थलोपपत्तयानात् ।

२ ध्वनेरिदमुदाहरणमिति लोपपादनस्य विरोधः । किवा-उपपत्ति-(युक्ति-)-द्वारापि मन्-
 स्कार्यने विरोध इत्यर्थः ।

पर्ययोक्तिरुचिता, अन्यथा, वैदाध्यमङ्गापत्तेः । एवं साधारणेष्वपि वा-
 क्यार्थेषु मुख्यार्थे वाच्यार्थे वाच्यार्थस्य शब्दित्यनाकलनात्कृतोऽत्र लक्षणा-
 वकाशः । अनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिपत्तौ वैवृषोद्धव्यनायकादीनां वैशिष्ट्यस्य
 प्रतीतौ सत्यामपमपदेन सप्तमृत्तिप्रयोजको दुःखदातृत्वरूपो धर्मः
 साधारणात्मा वाच्यार्थदशायामपराधान्तरनिमित्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो
 व्यवजनाव्यापारेण दृतीसंभोगनिमित्तकदुःखदातृत्वाकारेण पर्यवसतीत्या-
 लंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः । एतेन 'अपमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या
 कर्मणा वा भवति । तत्र जात्याऽपकर्षं नोत्तमनायिका गायकस्य वक्ति ।
 नापि स्वापराधपर्यवसायिदृतीसंभोगादिहीनकर्मतिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं
 च दृतीसंभेपणात्माचीनं सोढ्येति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या संभोग-
 रूपमेव पर्यवसति' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायि-
 कायाः सतीमगशं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितु-
 मतित्वगामनौचित्येन प्राचीनानामेव सोढानामप्यपराधानामसद्यतया दृती
 प्रति प्रतिपिपादयिषितत्वादिति दिक् ।

ताया अस्तीकृतेः । अन्यच्च यथाकथंचिदङ्गीकुरु वात्र व्यञ्जनाव्यापारं तथापि
 न तवेष्टसिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटत्मादीनामधमत्वस्य च
 त्वदुक्करीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया दूतीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन गुणी-
 भूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । एवं चोपपत्तिविरोधोऽपि स्फुटतर एव । तस्माद्वाच्या-
 र्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपितानां विशेषणवाक्यार्थानाम् ।
 तथा हि—‘अयि चान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे स्वार्थपरायणे स्नानकालतिक्र-
 ममयवशेन नदीमदीयप्रिययोरन्तिकमगतैव वापीं स्नानुमितो ममान्तिकाद्ग-
 तासि,’ न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखदातृत्वेनाधमस्यान्तिकम् । यतो
 निःशेषच्युतचन्दनं स्ननयोस्तटमेव नोरःस्यलम्, वापीगतवहुलयुवजननवा-
 पारवश्यादंसद्वयलमाप्रसक्तिकीकृतमुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मुहु-
 रामशीत् । एवं त्वरया सम्यगक्षालनेनोत्तरोष्ठो न निर्मृष्टरागोऽधरस्तु
 तदपेक्षया गण्डूषजल-रदनशोधनाद्गुल्यादीनामधिकसंमर्दमावहतीति तथा ।
 किं च सम्यगक्षालनेन नेत्रे जलमात्रसंसर्गाद्दूरमुपरिभाग एवानञ्जने ।।
 शीतवशात्तानवाच्च तव तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धाया गूढता-

कर्मणा, तादृशं हि दूर्ताप्रेरणा प्राचीनं सर्वं सोऽमेवेति नोद्गादनाहम्, अन्यथा स्वयं दूतीसं-
 प्रेषणानुपपत्तेः । इत्यारिपरिमह । तस्यापि रमणस्यापि । ननु तद्वेद्यत्वेऽपि व्यञ्जना कुतो
 नान आह—अन्येति । ‘अनन्यत्वम्यो हि शब्दापं.’ इति न्ययसिद्धिर्भासः । यथा-
 कथंचिदिति । अर्थापत्तिप्रमाणस्यानिरिषसाभावादिति भावः । अत्र रमणे । सं-
 भोगमात्रेति । तदन्वयेन वाच्यस्य सिद्धेरेवाभावादिति भावः । उपसंहरति—एवं चेति ।
 उच्यतेत्या गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गे चेत्यर्थः । एवं चात्र तदनुरोधेन तयोक्तयोरपत्तिविरो-
 धवत्तत्र तदनुरोधत्वागेनासाधारण्यप्रतिपादनं तद्विरुद्धमेव तदाह—अपीति । कथं तर्हि
 तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रवासात्तुलमाह—तस्माद्वाच्यार्थेति । वापीप्रानेत्यर्थः । निरूपि-
 तेति । बोधित्वेत्यर्थः । गमे इत्यन्तज्याख्या स्वार्थेने । अन्तिकमिति तत्र गतासीत्यनुपपत्तिः ।
 एवं प्रणम्यारवदपान् । तथा निर्मृष्टरागः । तन्कील्यमार्थमाह—तानवाचेति । इति वा-

१ तदन्तिकं रन्तुनेव गन्तुमीति व्यङ्ग्यत्वेनेव अधमत्वरूपवाच्यार्थसोपपादनात् ।

२ अनेनेरिदनुदाहृतमिदं स्वोपपादनस्य विरोधः । इति वा—वापति—(पुक्ति—)शाराणि मध-
 रत्तपने विरोध इत्यर्थः ।

त्यर्थेवोक्तिरुचिता, 'अन्यथा वैदग्ध्यभङ्गापत्तेः ।' एवं साधारणेभ्येषु वा-
क्यार्थेषु मुख्यार्थे वाचाभावात्तात्पर्यार्थस्य श्रुतित्वात्कलनात्ततोऽत्र लक्षणा-
वकाशः । अनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिपत्तेर्वैकृत्योद्भव्यनायकादीनां वैशिष्ट्यस्य
प्रतीतौ सत्यामयमपदेन स्वप्रवृत्तिप्रयोजको दुःखदातृत्वरूपो धर्म-
साधारणात्मा वाच्यार्थदशायामपराधान्तरनिमित्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्वितो
व्यञ्जनाव्यापारेण दूतीसंभोगनिमित्तकदुःखदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्या-
लंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः । एतेन 'अधमपदप्रकृतत्वं तच्च जात्या
कर्मणा वा भवति । तत्र जात्याऽपकर्षं नोत्तमनायिका भायकस्य वक्ति ।
नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं
च दूतीसंप्रेषणात्प्राचीनं सोढमेवेति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या समोग-
रूपमेव पर्यवस्यति' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायि-
काया सखीसमक्षं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितु-
मतिरिक्तमामनौचित्येन प्राचीनानामेव सोढानामप्यपराधानामसंबन्धतया दूतीं
प्रति प्रतिषिपादयिषितत्वादिति दिक् ।

बैल्यर्थः । उपसहरति—एवमिति । उक्तप्रसारेत्यर्थः । प्रागुक्तलक्षणापत्तिदोष इह
नेत्याह—एवमिति । मुख्यार्थे वाचीज्ञाने । अनन्तेति । वाच्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तर
नस्यथ । मयी विदग्धोत्तमनायिका । विदग्धा दुःखीना दूती । नायकस्तादृशः । आदिना
वाचादिपरिग्रहः । अधमपदेनेति । बोधित इति शेषः । स्विति । अधमपदप्र-
तिनिमित्तमित्यर्थः । साधारणेति । तादृशकर्मांतरसाधारणेत्यर्थः । दातृत्वरूपेण
स्थित इति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य समलाभमसाधारणसंभोगावात्तत्तदर्थमस्त्वं
तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततया सीकार्या । प्रकृते तु दुःखदातृत्वरूपो धर्मः । तत्र च वाच्य
कक्षार्थां दुःखदेन रूपेणापराधांतरनिमित्तं दुःखं प्रसृज्यादिव्यादूटवीभूय मासते ।
व्यायकक्षार्थां तु दूतीसंभोगनिमित्तदुःखेन दूतासंभोगनिमित्तकं दुःखमिति भावः ।
तदभिप्रायेणोच्यते स्थितं पर्यवस्यतीति चेति । स्वापेति । स्वनायिका । दूतीसंभोगादि
रूपं यद्हीनवर्मेत्यर्थः । एतेनेत्याद्यर्थमाह—विदेति । तदुपेति । दूत्युपेत्यर्थः । अपि
तन्नामस्य तम् । प्राचीति । दूतीसंप्रेषणादित्यादि । अन्यथा वैदग्ध्यादिभङ्गापत्तिः ।
दोषान्तरमपि प्रागुक्तं तादृह—दिगिति ।

१ विदग्धायात्पक्षा हेतुमुक्तिगूतापत्त्याः । ततश्च तात्पर्यार्थस्य सदस्येन साधारणव्यपत्त्याः ।
नोद्घाटनप्रतिषिद्धाऽन्तरानीं लक्षणा कथं संभवेदित्याशयः ।

यत्र व्यङ्ग्यप्रधानमेव सच्चमत्कारकारणं तद्वितीयम् ॥

वाच्यापेक्षया प्रधानीभूतं व्याङ्ग्यान्तरमादाय गुणीभूतं व्यङ्ग्यमादायाति-
व्याप्तिधारणायावधारणम् । तेन तस्य ध्वनित्वमेव । लीनव्यङ्ग्यवाच्य-
चित्रातिप्रसङ्गवारणाय चमत्कारेत्यादि । यत्तु 'अतादृशि गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यम्' इत्यादिकाव्यप्रकाशगतलक्षणे चित्रान्वयत्वं टीकाकारैर्दत्तम्, तत्र ।
पर्यायोक्तसमासोक्त्यादिप्रधानकाव्येष्वव्याप्त्यापत्तेः । तेषां गुणीभूतव्यङ्ग्य-
तायाश्चित्रतायाश्च सर्वालंकारिकसंगतत्वात् ।

उदाहरणम्—

'राघवविरहज्वालासंतापितसद्यशैलशिखरेषु ।

शिशिरे सुखं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनसनयाय ॥' इति ।

यत्र ज्ञानकीकुशलवेदनेन राघव- शिशिरीकृत इति व्यङ्ग्यमाकर्मिक-

द्वितीयमुत्तमम् । ध्याच्येति । वाच्यार्थं प्रधानमन्यव्यङ्ग्यादप्रधान चमत्कृतं तदा-
दापेत्यर्थं । 'अपराहोदाहरणे 'अर्थं स रानोत्पत्ती' इत्यत्रापि वाच्यापेक्षया गृह्यारस न
प्राधान्यम् । शीतोत्पत्तिरतया गृह्यारूपव्याप्यापेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारकारित्वात् ।
एवं सर्वत्रापराहोदाहरणेषूपक्रमः । अथधारणे एव । तस्य प्राप्त्युक्तस्य । लीनव्यङ्ग्येति
बहुमीहि । वाच्यचित्रे तदभावादाह—धाच्येति । तत्रोत्तमत्वार्थिप्रमद्वैलभ्यं ।
उदेति । एतितद्वितीयकाव्योदाहरणमित्यर्थं । राघवविरहेति । धीतानिधोपटन

१ अर्थात् 'चमत्कारमित्येव । अर्थं भाव-यपत्र 'व्यङ्ग्यप्रधानमेव सच्च' इत्यवधारण
न दीदेव तर्हि 'स्वात्मव्यपधान रूप चमत्कारवत्' इत्यर्थो भवेत् । सर्वत्र 'अथ स रानो-
त्पत्ती' लाघपराहोदाहरणेषु कथमापेक्षया अग्रधानं गृह्यारसचमत्कारकारणमस्तीति ध्वनिवस्ताने
अस्तान्मुपलब्धत्वात् प्रसङ्गेन । सर्वकारणित्येतेषु ह्य-यत् व्यङ्ग्यप्रधानमेव ध्वनित्वमुपलब्ध-
त्वात् । अथ 'अथ स रानोत्पत्ती' त्वत्र वाच्यापेक्षया गृह्यारस न प्राधान्यम्, वाच्यस्यैव शोकेरुदाह-
रतया चमत्कारित्वात्' इति ज्ञानेशोक्तिस्तु मूलविशेष्य केवल चमत्कारिकैव । पूर्ववत् गृह्यारस
रूपमसन्ने घोषोत्पत्तिरतया चमत्कारित्वस्य प्रतीपावहीकृतत्वात् ।

२ वाच्य-विचकारणेषु व्यङ्ग्ये लीन भवति, न उदाहरणमस्तीति ; तेषामिति चकारणाय
वर्षमकारणमित्युक्तम् ।

३ चित्रान्वयस्य वाच्यविचारि-अत्रकारप्रधानरूपवाच्यमित्यवत् ।

४ राघवजीविभाषने इति मते 'राघवकीकुशलवेदने एवम. शिशिरीकृत' इति व्यङ्ग्यं

कपिकर्तृक-हनुमद्विषयककोपोपपादकतया गुणीभूतमपि दुर्दैववशतो दास्य-
मनुभवद्राजकलत्रमिव कामपि कमनीयतामावहति । नन्वेवं प्रांगुक्तमाक्षेप-
गतं मान्द्यमपि नववधूप्रकृतिविरोधादनुपपद्यमानं व्यङ्ग्येनैवोपपाद्यत
इति कथमुच्यते । तस्य काव्यस्येति चेत्, न । यतो हनुर्दिगुसह्यु-
पदेशादिभिरनतिचमत्कारिभिरप्युपपद्यमानं मान्द्यनिर्दं प्रथमचिच्छुम्बिनीं
विप्रलम्भरतिमप्रकाशयन्न प्रभवति स्वातड्येण परनिर्वृतिचर्वणागोचरता-
माघातुम् । इत्थमेव निःशेषच्युतचन्दनमित्यादिपद्येऽप्यमन्वादीनि वा-
च्यानि व्यङ्ग्यातिरिक्तेनार्थेनापाततो निष्पन्नशरीराणि व्यङ्ग्यकानीति, न
तत्रापि गुणीभावः शङ्कनीयः । अनयोर्भेदयोरनपह्वनीयचमत्कारयोरपि
प्राधान्याप्राधान्याभ्यामस्ति कश्चित्सहृदयवेद्यो विशेषः । यत्तु चित्रमीमां-
साकृतोक्तम्—

‘प्रहरविरतौ मध्ये बाहस्रतोऽपि परेण वा
किमुत सकले याते वाऽहि प्रिय त्वमिहैष्यसि ।
इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य गियासतो
हरति गमनं बालाऽऽलपैः सवाप्यगलज्जलैः ॥’

इत्यत्र सकलमहः परभावधिस्रतः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति
व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गमतो गुणीभूतव्यङ्ग्यम्’ इति ।
तत्र । सवाप्यगलज्जलानां प्रहरविरतावित्याद्यालपानामेव प्रियगमननिवा-

रामभिरहावल्ज्वालासतापितसधनामहाद्रिशिखरेषु शिशिरतीं सुरत यथा तथा शयाना
इत्यादिरर्थं । कोपो वाच्य । प्रागुक्तं ध्वनिनृतीयलक्ष्ये ‘तल्पगतापि च’ इति पद्ये
उक्तम् । व्यङ्ग्येनैव रत्याक्यस्थायिनैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । प्रथममेव । चित्ताह्वामि-
त्यर्थं । अप्रेति । अव्यञ्जयन् । स्वेति । मन्दत्वमात्रेणेत्यर्थं । परेति । परमसुरा-
स्ताद्विषयतामित्यर्थं । अर्थेनापराधान्तरनिमित्तत्वं यदातृत्वरूपेण । तय वाग्यभा-
वादाह—आपातत इति । ननूक्तभेदयोश्चमत्कारेस्तौल्यादैक्यमेवास्तामत आह—
अनयोरिति । प्रहरविरताविति । हे प्रिय, त्वं किं प्रहरसमाप्तौ दिनमध्ये याते

१ कथमन्वादीनि शेषल इतीहयोगकारित्वमात्रेणैव न निष्पद्यन्ते, अपराधान्तराकृतत्वं च-
दाहवेनापि संभवन्तीति व्याख्यात्रोपपादत्वं वाच्यस्य नास्तीत्याशयः ।

रणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गताया व्यङ्ग्यस्य गुणीभावाम्भावात् । आलापैरिति तृतीयया प्रकृत्यर्थस्य हरणक्रियाकरणताया स्फुट प्रतिपत्ते । न च व्यङ्ग्यस्यापि वाच्यसिद्ध्यङ्गतात्र संभवतीति तथोक्तमिति वाच्यम् । नि शेषच्युतचन्दनमित्यादाविवाधमत्तरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गताया दूतीसंभोगादौ सम्भवाद्गुणीभावापत्ते । अस्तु वा तत्र पर प्राणाभ्वास्थितु न शक्नोमीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गताया गुणीभावस्तथापि नायकादेर्विभावस्य वाष्पादेरनुभावस्य चित्तावेगादेश्च सचारिण संयोगादभिव्यज्यमानेन विप्रलम्भेन ध्वनित्व को निवारयेत् ।

यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तत्तृतीयम् ॥

यथा यमुनावर्णने—‘तनयमैनाकगवेपणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टरिगिरिमुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्या सखी’ इति । अत्रोत्प्रेक्षा वाच्यैव चमत्कृतिहेतु । श्वैत्यपातालतरुबुम्भित्वादीना चमत्कारो

वा मध्याह्नादपि पूरेण तृतीयग्रहरेण यातन वा सर्वदिने गते वेह मत्समापे उत निश्चयेनैष्यस्वामिभ्यर्षीस्त्रिव प्रशारेण । आलापेऽस्यावय । अत्रे स्पष्टम् । शतानन्दोऽतिमतसरशावानी । एवमुच्चव्यङ्ग्यव्यवच्छेदे । व्यङ्ग्यस्य शक्नोमीत्यन्तस्य । ननु विनिगमनान्विरहोऽत आह—आलापैरिति । प्रकृत्यर्थस्य तादृशालापस्य । अपि रत्नममुचये । ननु सथापय इज्ज इतदुच्छालापाना गमनोत्तरचिरवालावस्थितिनिवारणतथाप्युपपत्तेर्व्यङ्ग्यसहितानामेव गमननिवारणसामप्यमत आह—अस्तु वेति । आन्तरास्त्रिव्यङ्ग्यसादर्यैव ध्वनियुणीभूतव्याङ्ग्यव्यवहारस्योपपद्यमानतया विप्रलम्भेन ध्वनित्व को निवारयति तत्रित्वम् । अन्यथा ‘श्रामतरुणम्’ श्लारियुणीभूतव्यङ्ग्यीयप्रकाशाशुक्तोदाहरणानामप्यसमत्कारौ व्याजुली स्यात् । तत्रापि व्यङ्ग्यसक्रेतभङ्गन वाच्यसु समाहित्यातिशयपर्यायानुभावमुत्प्रेक्षेनैव विप्रलम्भमाभासपोषण न केवलेन सक्रेतभङ्गेन । नसा फलव्यत्यनुव्यापि समवायानि नोप्यम् ।

व्यङ्ग्यप्रति । तदसमानाधिकरणत्व चास्फुटतया बोध्यम् । द्विमात्रस्य मैत्राशुभ्र । लम्बीहन वप्रविष्टवे भुनविशेषणे । तादृदाचरिता । ‘उपमानादाचारे इति कथम् । सखी यमुना वाच्यैव । तदर्थे कथम् सत्यात् । अत्र श्वैत्यपातालतरुगामिनी भागीरथी तादृशानिष्ठभुनवेनोत्प्रेक्ष्यते । एवव्यावर्त्त व्यङ्ग्यमाह—श्वैत्येति । व्याजानामिति

१ व्यङ्ग्यचमत्कारस्य असमानाधिकरण (असहवासी), व्यङ्ग्यचमत्कारादप्युच्य वाच्यचमत्कार एषः अङ्गुष्ठश्च इत्र स्यात् श्लाघय ।

लेशतया सन्नप्युत्प्रेक्षाचमत्कृतिजठरनिलीनो नागरिकेतरनायिकाकल्पितका-
श्मीरद्रवाङ्गरागनिगीर्णो निजाङ्गगौरिमेव प्रतीयते । न तादृशोऽस्ति
कोऽपि वाच्यार्थो यो मनागनामृष्टप्रतीयमान एव स्वतो रमणीयतामाधातुं
प्रभवति । अनयोरेव द्वितीयतृतीयभेदयोर्जागरूकाजागरूकगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः
प्रविष्टं निखिलमलंकारप्रधानं काव्यम् ।

यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्दचमत्कृतिः प्रधानं तदधमं चतुर्थम् ॥

यथा—

‘मित्रान्निपुत्रनेत्राय त्रयीशात्रवशत्रवे ।

गोत्रारिगोत्रजत्राय गोत्रात्रे ते नमो नमः ॥’ इति ।

अत्रार्थचमत्कृतिः शब्दचमत्कृतौ लीना । यद्यपि यत्रार्थचमत्कृतिसामा-
न्यशून्या शब्दचमत्कृतिस्तत्तच्चममधमाधममपि काव्यविधासु गणयितु-
मुचितम् । यथैकाक्षरपद्यार्थावृत्तियमकपञ्चनन्धादि । तथापि रमणी-
यार्थप्रतिपादकशब्दसारूप्यकाव्यसामान्यलक्षणानाकान्ततया वस्तुतः काव्य-

शेष । नागेति । धार्मणैलथे । अत एव सम्पत्कल्पनास्वादिगौरवनिगरणम् ।
काश्मीरप्रव केसररस । सन्नपीलनेन व्यङ्ग्यात्मनानार्थिकरणत्वमित्येव इतो नोचमिद्वयस्य
निरास । तत्राह—न-तादृश इति । मनागिति । ईगदस्पृष्टव्यङ्ग्य एवेत्यर्थ ।
उपरुतत्व पोषितत्वम् । अत एव तस्या प्रधान्यम् । मित्रेति । गोत्रान इति तृप्त-
न्तस्य चतुर्थ्यन्तम् । शिवाय विष्णवे वा । सूर्याचन्द्रनेत्राय । त्रयी वेदत्रयी तत्र
शान्तव शत्रुत्व यस्य मदनस्य, वेपा वा देव्यानाम्, तच्छत्रवे । गोत्रारिन्द्रस्तत्रोत्रजा
देवासद्रभकायेत्यर्थ । लीनेति । अप्रधानत्वेनास्फुटत्वास्ति भाव । न्यूनता परि-
हरति—यद्यपीति । विधासु भेदेषु । महत्त्वेन तथानिग्रन्थे योग्यता सूचिता ।
परम्परामित्यनेनान्धपरम्परावदविचार सूचित । काव्येषु तत्र तत्र स्थलविशेषे ।
प्राचीनोक्ते सूचितासगल्यहेतुमाह—वस्त्विति । केचिन् प्रकाशकारादय । एवं
सारतम्यज्ञत्वेन । ‘विनिर्गत मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपशुल बहच्छयापि यम् । सप्तभ्रमे-
न्द्रुतपातितार्गला निर्मालिताशीव भियामरावती ॥’ इति प्रकाशाद्युक्तम् । ‘स चिद्व-

१ जागरूक चमत्कृतिशाली गुणीभूतो व्यङ्ग्यो यस्मिन् स च, अतावत्को म रायमानः
गुणीभूतो व्यङ्ग्यो यस्मिन्स चेति तयो ।

त्वाभावेन महाकविभिः प्राचीनपरम्परामनुस्न्धानैस्तत्र तत्र काव्येषु
निबद्धमपि नास्माभिर्गणितम्, वस्तुस्थितेरेवानुरोधत्वात् । केचिदिमा-
नपि चतुरो भेदानगणयन्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्यमाच-
क्षते । तत्रार्थचित्र शब्दचित्रयोरविशेषेणाधमत्वमयुक्तं 'वक्तुम्, तारतम्यस्य
स्फुटमुपलब्धे । 'को ह्येव सहृदयः सन् 'विनिर्गत मानदमात्ममन्दिरात्',
'स च्छिन्नमूल क्षतजेन रेणु' इत्यादिभिः काव्यैः 'स्वच्छन्दोच्छलद्'
इत्यादीनां पामरश्लाघ्यानामविशेषं ब्रूयात् । सत्यपि तारतम्ये यथेकमे-
दत्त्वं कस्तर्हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरीषदन्तरयोर्विभिन्नभेदत्वे दुरामह ।
यत्र च शब्दार्थचमत्कृत्योरैकाधिकरण्यं, तत्र तयोर्गुणप्रधानभावः पर्या-
लोच्य यथालक्षणं व्यवहर्तव्यम् । समप्राधान्ये तु मध्यमतैव ।

यथा—

'उल्लास फुल्लपङ्केरुहपटलपतनमत्तपुष्पधयाना

निस्तार शोकदावानलविकलहृदा कोकसीमन्तिनीनाम् ।

उत्पातस्तामसानामुपहतमहसा चक्षुषां पक्षपात

सघात कोऽपि धाम्नामयमुदयगिरिप्रान्तत प्रादुरसीत् ॥'

मूलं धननेन रेणुलासोपरिष्ठापवनेनावधूत । अद्वारनेपस्य हुताग्नस्य पूर्वोचितो घूम
इवावभावे ॥ इत्यप्ययदीनितोक्तम् । काव्ये अर्थचित्ररिति शेषः । स्वच्छन्दो-
च्छलद् छक्च्छुद्धरच्छातेनराम्भच्छामुच्छे मोहमहार्पहपविहितानानादिकाहाय व ।
मिथाद्युद्युदारदर्वुरदरीदैष्यादरिद्रुमत्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मदाभिनी मदताम् ॥'
इति प्रकाशाद्युक्तम् । पामरेति । शब्दचित्रवादिभिः भावः । ईषदन्तरेति । प्राधा-
न्याप्राधायकत्वेत्यर्थः । उल्लास इति । रविषण्णम् । उदयाचलप्रातभागादयं कोऽपि
विलम्बो धाम्ना तेजसा ममूह प्रादुर्भवति । तत्र रूपं चतुर्धा । विनितितकमन्तसू-
क्ष्मध्यावधिकनि सरण्युतरमपानतो गादवद्भ्रमराणांमुपास । तादृशरोधीना निस्तारा
दु रोद्धता । नागिततेजसा तामसानां तम समूहानामुपातो नागक । नराणां पक्षपात
सहचारी । 'आदृत्तर्णसंपूर्णं वृत्त्यनुप्रास' इत्येव । अत्र स्यात्प्रौढिर्यस्य सक्षेपो वाति

१ रक्षणादुत्तरम् । अर्थचमत्कृतिप्राधान्ये मध्यमतम्, शब्दचमत्कृतिप्राधान्ये चाऽध-
मार्थं मध्यदेशमिलाशयः ।

अत्र वृत्त्यनुपासप्राचुर्यादौजोगुणप्रकाशकत्वाच्च शब्दस्य, प्रसादगुणयो-
गादनन्तरमेवाधिगतस्य रूपकस्य हेतुलंकारस्य वा वाच्यस्य, चगत्कृत्योस्तु-
त्यस्कन्धत्वात्सममेव प्राधान्यम् ।

तत्र ध्वनेरुचमोचमस्यार्तस्यभेदस्यापि सामान्यतः केऽपि भेदा निरू-
प्यन्ते—द्विविधो ध्वनिः, अभिधामूलो लक्षणांमूलश्च । तत्रापस्त्रिविधः ।
रसवस्तुलंकारध्वनिभेदात् । रसध्वनिरित्यलक्ष्यकमोपलक्षणाद्रसमायतदामा-
समावशान्तिभावोदयगावसंधिभावशमलत्वानां ग्रहणम् । द्वितीयश्च द्विविधः ।
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च । एवं पर्यात्मके ध्वनौ परम-
रमणीयतया रसध्वनैस्तदात्मा रसत्रावदभिधीयते—

समुचितललितसंनिवेशचारुगा काव्येन समापितैः सहृदयहृदयं
प्रविष्टस्तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदुष्य-
न्तरमणीत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः
शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैः, चन्द्रिकादिभिर्दृष्टीपनकारणैः, अशु-
पातादिभिः कार्यैः, चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च, संभूय प्रादुर्भाषिते-
नालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दांशावरणाज्ञानेनात्र एव
प्रमुष्टपरिमितप्रभातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया चास्तवेन
निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्निविष्टयासनारूपो
रत्यादिरेव रसः ॥

भूदगः ॥ यस्मादन्तःस्थितः गरः स्पष्टमर्थोऽथभाषते । मन्त्रिल्येव गृह्यते न प्रगा-
इति स्मृतः ॥ इति तद्व्युत्पत्तयानि धोष्यानि । स्वरस्योत्पत्तयानि चैव स्वरस्य । मनुष्याणा-
दीनां तत्कार्यवान्धत्वं स्वरस्य आह—हेतुलमिति । हेतुहेतुमत्ता गार्थं वार्थं हेतु-
चंच्यते इति तद्व्युत्पत्तयः । तत्र चतुर्णां मध्ये । प्रविष्टोपपत्तये आह—रसेति । एते-
नप्रथमयाप्रविष्टमनुपपन्नमिलानाम् । तदामासेति । रगामागभावामातेतरार्थः ।
एतेषां स्वरुपाच्ये स्फुटीभवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण । पत्रकन्वं गार्थस्यैः । रगज्जो-
परमरमणीयतवेत्यर्थः । तदामा ध्वन्यामा । समुचितेति । तद्व्युत्पत्तयानि धोष्यानि ।
अत एव लीकत इति धोष्यम् । सहकारिभेदस्य चर्च्यमाणैरिति शेषः । आनन्दा-
शेति । आनन्दान्नांशावरणरूपमज्ञानं यस्मैति बहुव्रीहिः । प्रमात्रुमिशेषमिदम् । अत
एव । आवरणनिवृत्तेरेवेत्यर्थः । तत्रलक्ष्यप्रमाणभवादिनि गार्थः । प्रमात्रेतरस्य

(२) भट्टनायकास्तु "ताटस्थ्येन रसप्रतीतापनास्वाद्यत्वम् । आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घट । शकुन्तलादीना सामाजिकान्प्रत्यविभावत्वात् । रविना विभावमनालम्बनस्य रसादेरप्रतिपत्ते । न च कान्तात्वं साधारणविभावत्ववच्छेदकमत्रैप्यस्तीति वाच्यम् । ५ अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गिताऽगम्यात्प्रकारकज्ञानविरहस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदककोटाववश्य निवेश्यत्वात् । ७ अन्यथा स्वसादेरपि कान्तात्वादिना तत्त्वापत्ते । एवमशोच्यत्वकापुरुषत्वादिज्ञानविरहस्य तथाविधस्य करुणरसोदी ।

८ तादृशज्ञानानुत्पादस्तु तत्प्रतिबन्धकान्तरनिर्वचनमन्तरेण दुरूपपाद । स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरेव तथेति चेत्, न । नायके धराधारेयत्वधीरत्वादेरात्मनि चाधुनिकत्वकापुरुषत्वादेर्वैधर्म्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरभेदबोधस्येव दुर्लभत्वात् । किं च केय प्रतीतिः ६ प्रमाणान्तरानुपस्थानाच्छब्दीति चेत्, न । व्यावहारिकशब्दान्तरैरजन्यनायकमिथुनवृत्तान्तविचीनामिवासा ज्ञप्यहृद्यत्वापत्ते । नापि मानसी । चिन्तोपनीतानां तेषामैव पदार्थानां मानस्या प्रतीतेरस्या वैलक्षण्योपलम्भात् । न च स्थिति । तथा प्रागननु-

१ ताटस्थ्येन रसेति । स्वसम-भराहिलेनलर्थ । विभाव विनैवास्यामत्र आह—
 २ विनेति । अनात्मन्यनस्य निराधारस्य १ अत्रापि वपेऽपि । अनादिदितत्व ज्ञानविशेष । विशेष्यतास्यैव समवायः । आवश्यकवमुच्यते इति विपरीतं साधयन्माह—
 ३ अन्यथेति । एवमुक्तत्वात् । तयानिधस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य ।
 ४ रसादायित्वस्य विभावतावच्छेदककोटाववश्यनिवेश्यत्वमिति शेषः ॥ ६ तादृशेति । अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गितत्वेत्यर्थः । 'धराधारेय इति पाठः । मिश्रितोऽत्र धम उभययुक्तः ।
 ५ प्रमेति । प्रत्यभासीत्यर्थः । शब्दान्तरैति । काव्यान्यव्यवहारसाधकशब्देत्यर्थः । घृत्ता

१ शृङ्गारे कान्तादेर्विभावतावच्छेदकस्योद्ये (अथाद् विभावत्वनिवारणं) समवायसंबन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता यस्य ईदृशस्य, अप्रामाण्यनिश्चये तादृशस्य, 'इयमगम्याऽस्ति' इत्याकारकज्ञानस्याऽभावोवश्य निवेश्यः । अयं भावः—कथायां शृङ्गाररसे विभावत्व तदैव भवेत् यदा इयमगम्या नास्तीति प्रामाण्ये निश्चयः स्यात् ।

२ अप्रामाण्येतिप्रकारकस्य 'इयमगम्या' इति ज्ञानस्याऽनुपपत्तिः ।

३ व्यावहारिकैरान्ये शब्दैर्वागानां नायक-नायिकयोश्चान्तद्वानानां यथा कथयन्तं तथेवामर्षिवाच्यम् ॥

मवात् । तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकत्वव्यापारेणाऽगम्यत्वादि-
 रसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा १ कान्तात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्य-
 न्ते । एवं साधारणीकृतेषु दुष्यन्तशकुन्तलादेशकालत्रयवस्थादिषु, पक्षौ
 पूर्वव्यापारमहिमनि, तृतीयस्य भोगकृत्वव्यापारस्य महिम्ना निगोर्णयो
 रजस्रमसोरुद्विर्कसत्त्वजनितेन निजचित्त्वभावनिवृतिविश्रान्तिलक्षणेन सा-
 क्षात्कारेण विषयीकृतो भावनोपनीतः ५ साधारणात्मा रत्यादिः सायी
 रसः । तत्र मुख्यमानो रत्यादिः, रत्यादिभोगो, वैल्युमपमेय रसः । सौज्यं
 भोगो विषयसंबलनाद्ब्रह्मात्सार्दसविधवर्तास्युच्यते । एवं च त्रयोऽंशाः
 काव्यस्य—“अभिधां भावना चैव तद्रोगीकृतिरेव च” इत्याहुः । मतस्यैतस्य
 पूर्वस्नानमताद्वावकत्वव्यापारान्तरस्वीकार एव विशेषः । भोगस्तु व्यक्तिः ।
 भोगकृत्वं-तु व्यञ्जनादविशिष्टम् । अन्या तु सैव सरणिः ।

(३) नव्यास्तु काव्ये नाट्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु
 व्यञ्जनव्यापारेण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतौ गृहीतायामनन्तरं च सहृदय-

न्तेति । पृष्ठान्तज्ञानानामित्यर्थः । अस्या अपि । उक्तशब्दाप्रतीतेरित्यर्थः । १ अगम्य-
 त्वादीति । तत्प्रकारकं रसविरोधि यज्जनं तत्प्रतीत्यर्थं १ कान्तेति । कान्तात्वादी
 रसानुकूलो धर्मस्तद्विशिष्टेनेत्यर्थः । एवमुक्तव्यापारेण । भावतैष सापत्येनाह—
 ३ पक्षाविति । सतिरासमी । तमसोरित्यत्राप्येवम् । उद्रेकश्च स्वैतरावभिभूयावस्थानम् ।
 ५ साधारणेति । स्वन्धिविशोधनवच्छिन्नेत्यर्थः । विनिगमनाद्विरहादाह—तत्रेति । वि-
 शिष्ट इत्यर्थः । भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशते य आनन्दस्वस्वरूपानव्यालम्ब्यता या
 संवित्तत्त्वरूपो लौकिकगुणानुभवविलक्षणः । सत्त्वरजस्रमसां गुणानामुद्रेकेण प्रत्यासृ-
 त्तुः समोहाः प्रवाश्यन्ते । सविधेति । न तु स एवेति भावः । अशा व्यापाराः ।

१ तास्रदृशः, ननु स एव । अज्ञानन्दे विषयाणामसंबलनात् ।

२ पूर्वस्नानमतात् (अभिनवगुप्तादेः) भावकत्वव्यापारस्य नवीनस्य स्वीकार एव विशेषः ।
 भोगस्तु व्यञ्जना । व्यञ्जनया अशाधारणमपसार्यं संशोद्रेकाद्भगवत्पणचिदिशिधो रत्यादिः,
 अशाधारणा चिदेव वा, यथा रसात्वेनास्तादृशविषयीक्रियते तथा भोजकत्वव्यापारेण सत्त्ववृद्धौ
 सत्त्वा निजचित्त्वभावनिवृति(चित्तन्यावर्णमह)लक्षणेन साक्षात्कारेण विषयीकृतो रत्यादिरेव
 रसात्वेनाग्न्युपेयते । तत्रश्च भोजकत्वं व्यञ्जनास्यानीयम् । केवलं विभावादि साधारणीकारको
 भावनाव्यापार एव नवीन इत्याशयः ।

तोहासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते
 स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनि-
 र्वचनीयः साक्षिभास्यशकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः । अयं च फार्शो
 दोषविशेषस्य । नाश्यश्च तत्राशस्य । खोत्तरभाविना लोकोत्तराहादेन
 भेदाऽऽग्रहात्सुखपदं व्यपदेश्यो भवति । स्वपूर्वोपस्थितेन रत्यादिना तदग्र-
 हात्तद्वृत्तित्वेनैकत्वाध्यवसानाद्वा व्यङ्ग्यो वर्णनीयश्चोच्यते । अवच्छादकं
 दुष्यन्तत्वमप्यनिर्वचनीयमेव । अवच्छादकत्वं च रत्यादिविशिष्टबोधे
 विशेष्यतावच्छेदकत्वम् । एतेन—“दुष्यन्तादिनिष्ठस्य रत्यादेरनासाद्य-
 त्वात् रसत्वम् । स्वनिष्ठस्य तु तस्य शकुन्तलादिभिरतत्संबन्धिभिः
 कथमभिव्यक्तिः । स्वसिन्दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिस्तु बाधबुद्धिपराहता” इत्यादि-
 कमपास्तम् । यदपि विभावादीनां साधारण्यं प्राचीनैरुक्तं तदपि काव्येन
 शकुन्तलादिशब्दैः शकुन्तलाद्यादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु
 शकुन्तलादिषु दोषविशेषकरूपेण विना दुरुपपादम् । अतोऽवश्यकरूप्ये
 दोषविशेषे तेनैव स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपादा ।

नन्वेवमपि रतेरस्तु नाम दुष्यन्त इव सहृदयेऽपि सुखविशेषजनकता,
 करुणरसादिषु तु स्वायिनः शोकादेर्दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सह-

सैवेति । प्रागुक्त एव मार्ग इत्यर्थः । तन्नादौति । दोषविशेषनाशेत्यर्थः । स्वपूर्वो-
 पेति । दुष्यन्तादौ गृहीतशकुन्तलाद्यरत्यादिनेत्यर्थः । तदग्रहादिति । भेदाग्रहादित्यर्थः ।
 नन्वेवमपि कथं तद्वर्मलाभोऽत आह—तद्गतीति । एतेनेति । उच्यतेत्या गवोपपाद-

१ सदसदिच्छजनया निर्वचनानर्थः ।

२ रसोत्पत्तेः पूर्वं शकुन्तलादिषु दुष्यन्तादेर्वा रतिजनकतया गृह्यते तथा साकं स्वात्मनि
 कल्पिताया रतेः (प्रियाः) अभेदे महतीति अयमपि (रसः) स्पष्टयो वष्यंश्च प्रतीयत इत्याशयः ।

३ रत्यादिविशेषणरत्याद्यभेदे विशेष्यतावच्छेदकत्वम् । अर्थात् सारसंबन्धिन एव रत्या-
 दयः सन्तीति आत्मनि रत्यादीनां विशेष्यताकरूपमेव अवच्छादकत्वमित्याशयः ।

४ भावनाविशेषमहिम्ना कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते आत्मनि शकुन्तलाविषयकरतेः
 परिगृहीतत्वात् “दुष्यन्तादिनिष्ठा रतिरनासाया, दुष्यन्ताद्यभेदबोधय पराहता” इत्यादिमहि-
 मादिशङ्कानामनवसर एवेत्याशयः ।

दयाहादहेतुत्वम् । प्रत्युत नायक इव सहृदयेऽपि दुःखजननस्यैवोच्य-
 त्यात् । न च सत्यस्य शोकादेर्दुःखजनकत्वं क्लृप्तं न कल्पितस्येति नाय-
 कानामेव दुःखम्, न सहृदयस्येति वाच्यम् । रज्जुसर्पादिर्मयकम्पाद्यनुत्सा-
 दकतापत्तेः । सहृदये रतेरपि कल्पितत्वेन मुखजनकतानुपपत्तेश्चेति चेत् ।
 सत्यम् । शृङ्गारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि
 केनराहाद एव सहृदयहृदयप्रमाणकस्तदा कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनी-
 यत्वालोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाहादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्वमपि
 कल्पनीयम् । अथ यथाहाद इव दुःखमपि प्रमाणसिद्ध तदा प्रति-
 बन्धकत्वं न कल्पनीयम् । स्वस्वकारणवशाद्बोधयमपि भविष्यति । अयं
 तत्र कधीना क्लृप्तम्, सहृदयानां च श्रोतुम्, कथं प्रवृत्तिः ? अनिष्टसाधन-
 त्वेन निवृत्तेरुचितत्वात् । इति चेत् । इष्टसाधिकादनिष्टस्य च न्यूनत्वाच्च-
 न्दैनप्रवलेपनादाविव प्रवृत्तेरुपपत्तेः । केवलाहादवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रत्यु-
 हैव । अक्षुपातादयोऽपि तत्तदानन्दानुभवस्वामाव्यात्, न तु दुःखात् ।
 अत एव भगवद्भक्तानां भगवद्दर्शनाकर्षणादक्षुपातादय उपपद्यन्ते । न
 हि तत्र आत्सवि दुःखानुभवोऽस्ति । न च करुणरसादौ—आत्मनि शो-
 कादिमद्दशरथादितादात्म्यारोपे यथाहादस्तदा स्वमादौ संनिपातादौ वा
 स्वात्मनि तदारोपेऽपि स स्वात्, आनुभविकं च तत्र केवलं दुःखमिती-
 हापि तदेव युक्तमिति वाच्यम् । अयं हि लोकोत्तरस्य काव्यव्यापारस्य
 महिमा, यत्प्रयोज्या 'वरमणीया अपि शोकादयः पदार्था आहादमलौ-

नेनेत्यर्थः । तस्य रसादे । रज्जुसर्पादिरिति । तद्वत्सर्पादिरित्यर्थः । क्लृप्तस्येति ।
 दुःखमिदमेत्यर्थः । तु स्वप्रतिबन्धेति । मुक्तकालिकदन्तावापातस्येवेत्यर्थः । प्रमाणस्य
 सहृदयेत्यर्थः । तत्र करुणप्रधानकाव्ये । द्वितीयमनेनेदमुक्तं नाथमतेनेत्याह—केव-
 लेति । न चाद्यमतेऽक्षुपातादयो न स्युः, तेषां तु सकार्यत्वात्त आह—अक्षुपाताद-
 योऽपीति । नेद क्लृप्तमिदम आह—गत एवेति । आत्वपीपदपि । तदारोपेऽपि
 शोकादिमद्दशरथादितादात्म्यारोपेऽपि । स आत्सव । तत्र स्वमादौ । इहापि करुणरसा-

१ चन्दनद्रव्ये—यथा पर्यगन्तव्यं धम, तेषुलोकोत्तरं शुद्धपर्यटिकाच्छुक्तिरित्यादिव न-
 निर न्यूनम् । इष्ट शैलज वा निवृत्तिस्तथाधिका तथाऽशापीत्याद्यम् ।

किं जनयन्ति । विलक्षणो हि कमनीयः काव्यव्यापारज आस्वादः प्रमा-
णान्तरजादनुभवात् । जन्यत्वं च स्वजन्यभावनाजन्यरत्यादिविषयकत्वम् ।
तेन रसास्वादस्य काव्यव्यापाराजन्यत्वेऽपि न क्षतिः । शकुन्तलादावगम्या-
त्वज्ञानोत्पादस्तु स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्ध्या प्रतिबध्यते' इत्याहुः ।

(४) परे तु 'व्यञ्जनव्यापारस्यानिर्वचनीयैख्यातेश्वानभ्युपगमेऽपि प्रागु-
क्तदोषमहिम्ना, स्वात्मनि दुष्यन्तादितादात्म्यावगाही शकुन्तलादिविषयक-
रत्यादिमदभेदबोधो मानसः काव्यार्थभावनाजन्मा विलक्षणविषयतां-
शाली रसः । स्वामादिस्तु तादृशबोधो न काव्यार्थचिन्तनजन्मेति न
रसः । तेन तत्र न तादृशाह्लादापत्तिः । एवमपि स्वसिन्नविद्यमानस्व
रत्यादेरनुभवः कथं नाम स्यात् । मैवम् । न ह्ययं लौकिकसाक्षात्कारो
रत्यादेः, येनावश्यं विषयसद्भावोऽपेक्षणीयः स्यात् । अपि तु भ्रमः ।
आस्वादनस्य रसविषयकत्वव्यवहारस्तु 'रत्यादिविषयकत्वालम्बनः' इत्यपि
वदन्ति । एतैश्च स्वात्मनि दुष्यन्तत्वं धर्मितावच्छेदकशकुन्तलादि-

दावपि । 'तदेव तु खमेव । यत्प्रयोज्याः काव्यव्यापारप्रयोज्याः । प्राचीनोक्तदोषमुद्ध-
रति—शकुन्तलादाविति । प्रागुक्तदोषमुद्धरति—स्वामादिस्त्विति । नन्वेवं
बोधस्यैव सत्त्वेन कथमास्वादे रसविषयकत्वव्यवहारोऽत आह—आस्वादेति । एतैश्च

१ स्व काव्यं ह्यजन्या या भावना तज्जन्यो रत्यादिविषयक आस्वाद एव काव्यव्यापारज
आस्वाद इत्यभिधीयत इति भावः ।

२ 'अनिर्वचनीयः साक्षिभास्यः शकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः' इति रसानुभवे अनि-
र्वचनीयता (सदसद्विलक्षणतयाऽनिर्वाच्यता) पूर्वमपे स्वीक्रियत इति तात्पर्यम् ।

३ भ्रमस्य शानरूपत्वात्तादास्वादः कथं यदपेति शङ्कापरम्—'शकुन्तलादिरेतरात्मनि
भ्रमो भवति । रेतेरास्वादश्चानुभवतिष्ठः । ततश्च रतिविषयकास्वादव्यवहारमवलम्ब्य रससा-
प्यास्वादो व्यवहियते' इत्युत्तरम् ।

४ सङ्घटयस्व निजामनि—दुष्यन्तत्वं धर्मितावच्छेदकं यस्मिन् (अर्थात् यस्मिन् रतिवि-
शिष्टे दुष्यन्तो धर्मा भवति) ईदृशं यत् शकुन्तलाविषयवरतिवैशिष्ट्यं ताप्रतिपादकः अर्थात्
'शकुन्तलादिविषयिका या रतिस्त्वयुक्तः अहं दुष्यन्तोऽसि' इति मानसः प्रथमो बोधः ।

— स्वात्मत्वविशिष्टे (स्वात्मनि) शकुन्तलादिविषयिका या रतिस्त्वदिशिष्टे यो दुष्यन्तः तस्य
तादात्म्यावगाही (अभेदबोधकः) अर्थात् 'शकुन्तलादिविषयकरतिविशिष्टे दुष्यन्तः अहमसि'
इति द्वितीयः ।

विषयकरतिवैशिष्ट्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे शकुन्तलादिविषयकरति-
विशिष्टदुष्यन्ततादात्म्यावगाही, स्वात्मत्वविष्टे दुष्यन्तत्वशकुन्तला-
विषयकरत्वोवैशिष्ट्यावगाही, वा त्रिविधोऽपि बोधो रसपदार्थतयाभ्यु-
पेयः । तत्र रतेर्विशेषणीमूलायाः शब्दादप्रतीतत्वाद्यज्ञानायाश्च सत्प्रत्यायिकाया
अनभ्युपगमाद्येष्टादिलिङ्गकमादौ विशेषणज्ञानार्थमनुमानमभ्युपेयम् ।

(५) सुष्यतया दुष्यन्तादिगत एव रसो रत्यादिः कमनीयविभावाद्य-
भिनयप्रदर्शनकोविदे दुष्यन्ताद्यनुकर्तरी, नटे समारोप्य साक्षात्किवते'
इत्येके । मतेऽस्मिन्साक्षात्कारो दुष्यन्तोऽयं शकुन्तलादिविषयकरतिमानि-
त्यादिः प्राग्बद्धर्म्यंशे लौकिक आरोप्याशे त्वलौकिकः ।

'परेतु', इति वादिभिः । अभ्युपेय इति । विनिगमनाविरहादिति भावः । रस इति ।
रत्यादिरूपो रस इत्यन्वयः । दुष्यन्ताद्यनुकर्तरीति । ध्वजकाव्ये तु वाक्यपाठक इति
बोध्यम् । मतेऽस्मिन्निति । अस्मिन्नते इत्यादि । साक्षात्कारस्तत्र लौकिकोऽन्यत्रा-

स्वात्मनि दुष्यन्तत्वस्य शकुन्तलाविषयकरतेश्च वैशिष्ट्यप्रतिपादक अर्थात् 'अह दुष्य' तत्त्वेन
शकुन्तलाविषयकरत्वाच्च विशिष्टः अस्ति' इति तृतीयः ।

त्रिष्वपि तात्पर्यैकमेव, किन्तु प्रथमे 'अह दुष्यत' इति अहमित्युद्दिश्य दुष्यन्तत्व विधी-
यते । द्वितीये 'दुष्यन्त अहमस्ति' दुष्यन्तत्वमाभातीत्यल अहत्वं विधीयते । तृतीये आत्मनि
दुष्यतत्वं रतिश्च विशेष्यते ।

१ त्रिष्वपि बोधेषु रतिविशेषणतया प्रविष्टाः । सा शर्मैस्तु न प्रतिपादयितुं शक्या ।
न्यञ्जना च्छस्ति' नवे नाऽशीकृता । ततश्च-नयरीना चेत्यारूपेण हेतुना विशेषणभूतायास्तस्या
ज्ञानार्थमनुमानं स्वीकार्यमिति तात्पर्यम् । अनुमानेन शकुन्तलादिरतिदुष्यन्ते साधनीयाः ।
ततश्च दोषविशेषमादात्म्यादेदप्रतीतित्वमन विषय तादृशरतिमता दुष्यन्तेन सह आत्मनोऽपि
पेनात्म्यं सौधनिला 'मानसो रतिगदभेदबोध एव रस' इति 'परे तु' इति मठम् ।

२ अथ (नट) शकुन्तलादिविषयकरतिमान् दुष्यन्तः । इति रोप साक्षात्कार प्राग्बद्ध
पूर्वमतश्च त्रिभिः प्रकारैः [अथदुष्यन्तः, दुष्यन्त अदन्, अथ दुष्यत शकुन्तलादिरतिमाद्य]
भवति । अथ तत्र भर्म्यंशे अर्थात् 'अयम्' इति नटविषये, धर्मिण प्रत्यक्षोपस्थितत्वात् सोऽयं
साक्षात्कारो लौकिकः । आरोप्याशे (दुष्यन्तपक्षे) अतथावादर्लौकिकः ।

छोटादिमतेऽस्मिन्—चेष्टादिमिदुष्यन्ते रतिमनुनाय, तदनुकर्तरी नटे वाभिनयपाठ-
वाहुष्यन्तस्मारोप इत्या, आरोपवतस्तस्य (नटस्य) ऐकार्त्वं दोषविशेषमादात्म्यापथाकथ-
चिदात्मनि कृत्वा सट्टदयेनाम्नापमानस्य रत्यादे परिणति रसो भवतीति बोध्यम् । अथ एवं
वाक्यप्रकाशे-पठन्मते सामाजिकस्य रसानुदयरूपया अक्षया मता तस्यावतरणम् ।

(६) 'दुप्यन्तादिगतो रत्यादिर्नटे पक्षे दुप्यन्तत्वेन गृहीते विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैर्भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वाद्नुमीयमानो रसः' इत्यपरे ।

(७) 'विभावादयस्त्रयः समुदिता रसाः' इति कतिपये । (८) 'त्रिषु एव चमत्कारी स एव रसोऽन्यथा तु त्रयोऽपि न' इति बहवः । (९) 'भाव्यमानो विभाव एव रसः' इत्यन्ये । (१०) 'अनुभावस्तथा' इतीतरे । (११) 'व्यभिचार्येव तथा तथा परिणमति' इति केचित् ।

७- तत्र 'विभावानुभावव्यभिचारिसयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति सूत्रं तत्तन्मत्परतया व्याख्यायते—'विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद्यज्ञानाद्रसस्य चिदानन्दविशिष्टस्याख्यात्मनः स्थाय्युपहितचिदानन्दात्मनो वा निष्पत्तिः स्वरूपेण प्रकाशनम्' इत्याद्ये । 'विभावानुभावव्यभिचारिणां सम्यक्संसाधारणात्मनो यो गाद्भावकत्वव्यापारेण भावनाद्रसस्य स्थाय्युपहितसत्त्वोद्रेकप्रकाशितस्वानन्दरूपस्य' निष्पत्तिर्भोगाख्येन साक्षात्कारेण विषयीकृतिः' इति द्वितीये । 'विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्भावनाविशेषरूपाद्दोषाद्रसस्यानिर्वचनीयदुप्यन्तरत्याद्यात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिः' इति तृतीये । 'विभावादीनां संयोगाद्ज्ञानाद्रसस्य ज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिः' इति चतुर्थे । 'विभावादीनां संबन्धाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरारोपः' इति पञ्चमे । 'विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैः संयोगादनुमानाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरनुमितिः, नटादौ पक्ष इति शेषः' इति षष्ठे । 'विभावादीनां त्रयाणां संयोगात्समुदायाद्रसनिष्पत्ती रसपदव्यवहारः' इति सप्तमे । 'विभावादिषु सम्यग्योगा-

लौकिक इत्यन्वय । मतान्तरमाह—दुप्यन्तादीति । कतिपये केचन । त्रिषु विभावादिषु । तथा भाव्यमानोऽनुभावस्तथा रस इतीतरे इत्यर्थ । तथा भाव्यमानो व्यभिचारिभाव एव तथा रसरूपतया परिणमतीत्यर्थ । उक्तार्थानां समूहत्वनाह—तत्रेति । उक्तपक्षसिद्ध्यर्थमित्यर्थ । संयोगादित्यस्य व्याख्या व्यचनादिति । विनिगमनाविरहादाह—स्थाय्युपेति । निष्पत्तिरित्यस्य व्याख्या स्वरूपेणेत्यादि । जायेऽभिनवगुप्तमते । संयोगादित्यस्य विच्छिद्यार्थमोह—सम्यगिति । द्वितीये भट्टनायकमते । तृतीये नव-

१ सम्यग् योगक्षमत्वात्, तच्छास्त्री ।

२ भावनायाः (पुन पुनरनुसंधानस्य) विषयीकृत ।

धमत्कारात्' इत्यष्टमे । तदेवं पर्यवसितस्त्रिषु मतेषु सूत्रविरोधः । विभावानुभावव्यभिचारिणामेकस्य तु रसान्तरसाधारणतया नियतरसव्यञ्जकतानुपपत्तेः सूत्रे मिलितानामुपादानम् । एवं च प्रामाणिके मिलितानां व्यञ्जकत्वे यत्र कचिदेकसादेवासाधारणाद्रसोद्बोधस्तत्रैतरद्वयमाक्षेप्यम् । अतो नानैकान्तिकत्वम् । इत्थं नानाजातीयाभिः श्रेणुपीभिर्नानारूपतया वसितोऽपि मनीषिभिः परमाहादाविनाभावितया प्रतीयमानः प्रपञ्चेऽस्मिन्सो रमणीयतामावहतीति निर्विवादम् ।

स च—

‘शृङ्गारः करुणः शान्तो रौद्रो वीरोऽद्भुतस्तथा ।

हास्यो भयानकश्चैव वीभत्सश्चेति ते नव ॥’

इत्युक्तेर्नवधा । मुनिवचनं चात्र मानम् ।

केचित्तु—

‘शान्तस्य शमसाध्यत्वात्तटे च तदसंभवात् ।

अष्टावैव रसां नाष्ट्ये न शान्तस्तत्र गुज्यते ॥’

इत्याहुः । तच्चापरे न क्षमन्ते । तथा हि—नटे शमाभावादिति हेतुरः

भवे । चतुर्थे परे त्वितिमते । पचमे इलेके इतिमते । अनुमितिरित्यन्तोऽर्थः । अपरे शेषपूरणम् । षष्ठे इत्यपरे इतिमते । सप्तमे इति क्विपये इतिमते । अष्टमे इति बहव इतिमते । उपसंहरति—तदेवमिति । त्रिषु मतेषु भाव्यमान इत्यादिष्वभिप्रेतेषु । ननु तत्रैव त्रयाणां किमित्युपादानं चेन मतत्रये सूत्रविरोधोऽत आह—विभावेति । निर्धारणार्थयम् । रसान्तरेति । तदुक्तम्—‘व्याप्रादयो विभावा भयानकमेव रौद्राद्भुतवीर्याणाम् । अधुपानादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्यैव करुणभयानकयोः । चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्यैव करुणवीरभयानकानाम्’ इति । एवं च उच्येतेतदनुपपत्तां च । यत्र कचिदिति । ‘परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः किवातु । कलयति च हिमांशोर्निःफलद्रव्य लक्ष्मीमभिनवरिदन्तच्छेदफण्डुः कपोलः ॥’ इत्यादावित्यर्थः । परमप्रकृतमुपसंहरति—इत्थमिति । उक्तप्रकारैरित्यर्थः । श्रेणुपीभिर्मतिभिः । अधिनेति । तन्नियतसंक्थितवेलार्थः । तद्भेदमाह—स चेति । अत्राप्राप्ताप्यशङ्कां निराचरे—मुनीति । ‘शृङ्गारहास्यदरुणरौद्रवीरभयानकः । वीभत्साद्भुतरसान्नाथ कश्चै नर रसाः स्मृताः ॥’

संगतः, नटे रसाभिव्यक्तेरस्वीकारात् । सामाजिकानां शुभवृत्तेन तत्र रसोद्बोधे बाधकाभावात् । न च नटस्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य मयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसंगत्यापत्तेः । यदि च नटस्य क्रोधादेरभावेन वास्तवतत्कार्याणां वधबन्धादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाम्यासादित उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथ नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्त्वात्सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्तत्र शान्तस्य कथमुद्रेक इति चेत्, नाट्ये शान्तरसमभ्युपगच्छद्भिः फलबलात्तद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन्विरोधिताया अकरुणत्वात् । विषयचिन्तासामान्यस्य तत्र विरोधित्वस्वीकारे तदीयालम्बनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य पुराणश्रवण-सत्सङ्ग-पुण्यवन-तीर्थावलोकनादेरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः । अत एव च चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे—

‘अष्टादेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन् ।

तदचारु, यतः कंचिन्न रसं खदते नटः ॥’

इत्यादीनां नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । यैरपि नाट्ये शान्तो रसो नास्तीत्यभ्युपगम्यते तैरपि बाधकाभावान्महाभारतादिप्रबन्धानां शान्तरसप्रधानताया अखिललोकानुभवसिद्धत्वाच्च काव्ये सोऽवश्यं

इतीत्यर्थः । शमसाध्यत्वाच्छमस्थायिकत्वात् । नाट्ये इत्यस्येतीति शेषः । प्रकृतेऽपि तुल्यमिति । न च शान्तस्य रोमाञ्चदिराहिलेनानभिनेयत्वात्कथं नाट्ये स इति वाच्यम् । सर्वचेष्टाराहित्यरूपेणैव तदभिनयसमवादित्याहुः । अत एव च उच्यते तत्र तस्य रमन्वादेव च । व्यवस्थापितमित्यत्रान्वयः । बंधित्वन्विदपि । नाट्येऽपि शान्तो रस इति । अत एव प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाटकत्वस्वीकृतं सर्वैः । अभ्युपेत्याह—यैरपीति । अत एव काव्ये आवश्यकरूपादेव । उपसमहार्पणरूपसंहारं वृत्तवन्तः । तथा च तेषां नवत्वे न विवाद इति भावः । अभीषा च शृङ्गारादीनां च । मतयोरभिनवगुणभट्टनामकोक्तयोः । तृतीये नव्यमते । चतुर्थे परे त्विति मते । ननु पाट-

१ वास्तवे तत्कार्याणां (क्रोशकार्याणाम्) वधस्य बन्धनादेक्ष उत्पत्तिरसंभवा तथापि कृत्रिमार्थां क्रोशकार्याणां वधबन्धनादीनां शिक्षया अभ्यासादिना च उत्पत्तौ बाधो नास्तीत्याशयः ।

आपरम्परया विदग्धचेष्टितस्य तदस्फुटत्वस्य तदुपपाद-
 युक्तैर्वा सामानाधिकरण्यारूपः संसर्गः श्लेषः ॥

दर्थकपेदत्वरूपमर्थवैमल्यं प्रसादः ॥

यथा—'कमलानुकारि वचनं किल तस्याः' इत्यादि । प्रत्युदाहरणं तु
 —'न्यनुकारि वचनम्' इत्यादि ।

प्रकामाऽभङ्गेनार्थघटनात्मकमवैपम्यं समता ॥

यथा—

'हरिः पिता हरिर्माता हरिर्माता हरिः सुहृत् ।

'रिं सर्वत्र पश्यामि हरैरन्वज्ज भाति मे ॥'

स्य माधुर्यस्य । घृयम्पदत्वस्य तत्र निविष्टत्वेन तदभावादिति भावः । सोऽपि
 'होऽपि । तथा च संकर्ममिति भावः । एवं शब्दगुणानां प्रपञ्चमुक्तत्वाये-
 नां त्रमाह—एवमिति । उक्तवदित्यर्थः । विदग्धचेष्टितस्येति । यथा 'दृष्टे-
 तसैनसस्थिते प्रियतमे' इत्याद्यमन्वयपद्यादौ । अत्रकामतिक्रम्यान्वाचुम्बनं विदग्धचे-
 ष्टितम् । तस्यास्फुटत्वमन्यथा तदज्ञानात् । तत्रोपपत्तिश्च नयनविधानपूर्वकं क्रीडानु-
 न्य । एषा च पश्चादागतनयनविधानक्रीडाकरणादिक्रियापरम्परया सामानाधि-
 कृत्यं च न्ये निवद्धम् । इदं च 'क्रियापरम्परया' इति तृतीयान्तपाठे बोध्यम् । पश्य-
 न्तपाठे तु तस्य(स्या) तेषां च सामेत्वापर्यं । याद्यदिति । अर्थाऽन्यूनान्वितपदव-

१ विदग्ध—(चतुर—)चेष्टितस्य, तदस्फुटत्वस्य (तचेष्टिताऽस्फुटत्वस्य अपकदतस्य)
 तदुपपादकयुक्तं (तचेष्टितप्राधिकार्या युक्तं) च क्रियापरम्परया (पश्चादागत-नयनवि-
 धान-क्रीडानुबन्धादिक्रियाया शृङ्खलया) सामानाधिकरण्यारूपः एकसित्तधिकरणे (श्ले)
 नपदगौरवरूपः संसर्गः । पश्यन्तपाठे तु क्रियापरम्परयाः विदग्धचेष्टिरीदीना च संधेया
 सामानाधिकरण्यामित्यर्थः । अथ भावः—चातुर्येण कार्यानुष्ठानम् इत्योपपन्नम्, तस्मात्स-
 थं पदेर्वा क्रमिकक्रियाद्वारा एकसित्तत्वेन श्ले तथा वर्णनं यथा तेषां परस्पर सदन्यो
 पदा न भवेत्, पताहृशी भवेत्संपदगौरव श्लेषः ।

मात्रात् अर्थेत्वावन्त्येव पदाणि, अर्थापेक्षया न न्यूनानि न प्राधिकारि पश्यामि वच,
 'द्वैकासनसस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्वाऽऽदरा-
 देकस्या नयने निमीत्य विदितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
 १ ईषदकिलवन्धरः सपुलक-प्रेमोत्सृग्मानसा-
 मन्तहांसलसत्कपोलकलां धूर्त्वाऽपरा चुम्बति ॥'

अत्र विष्णुर्नातित्यादिनिर्माणे प्रक्रमभङ्गात्मकं वैपद्यम् । ,

एकस्या एवोक्तेर्भङ्गान्तरेण पुनः कथनात्मकमुक्तिवैचित्र्यं मा-
धुर्यम् ॥

यथा—

‘विधत्तां निःशङ्कं निरवधिसमाधिं विधिरहो
सुखं शेषे शोतां हरिरविरतं नृत्यतु हरः ।

कृतं प्रायश्चित्तैरलमथ तपोदानयजनैः

सवित्री कामानां यदि जगति जागर्ति भवती ॥’

अत्र विध्यादिभिर्नास्ति किमपि प्रयोजनमित्येषोऽर्थः समाधिविधानादि-
भ्ररणारूपेणोक्तिवैचित्र्येणाभिहितः । अन्यथाऽनवीकृतत्वापत्तेः ।

अकाण्डे शोकदायित्वाभावरूपमपारुष्यं सुकुमारता ॥

यथा—‘त्वरया याति पान्थोऽयं प्रियाविरहकातरः’ ।

‘प्रियामरणकातरः’ इत्यत्र शोकदायिनो भरणशब्दस्य सत्त्वात्पारु-
ष्यम् । इदं चाश्लीलतादोषव्याप्यम् ।

धस्तुनो वर्णनीयस्यासाधारणक्रियारूपयोर्वर्णनमर्थव्यक्तिः ॥

यथा—

‘शुभ्रमध्ये कमलाक्षी कमलक्षेण प्रहर्तुं कामं माम् ।

रदयन्नितरसनाग्रं तरलितनयनं निवार्याचके ॥’

शब्दार्थः । प्रत्युदाहरणे कान्तील्लापिकम् । प्रक्रमेति । उपक्रमभङ्गेनेत्यर्थः । शाब्दबोधे
शब्दस्यापि प्रसारतया भानस्य ‘न सोऽस्ति’ इत्यादिना हरिणा प्रतिपादितत्वादिति भावः ।
भङ्गान्तरेण रीलान्तरेण । विधत्तामिति । देशी प्रति भक्तोक्तिः । कामाना मनोरथाना
सवित्री निष्पादिवा एषोऽर्थे इत्यस्यैक एवेति शेषः । अन्यथा तथैव प्रलोकमुक्ते
अनवीति । दोषोऽयम् । अकाण्डेऽनवसरे । मार्गे विवक्षितदेशप्राप्तेश्चेत्यत्वे ना
इति शोकस्थानवसरः । प्रत्युदाहरणमाह—प्रियेति । ननु शोकदायित्वरूपं पारुष्यं
दोषेषु गणितमत्र आह—इदं चेति । तदन्तःपालयमङ्गलरूपत्वादिति भावः ।
स्वरूपम् । कमलाक्षीति स्वरूपम् । रदत्यादि क्रिया । अयमेव लक्ष्यव्यक्त्याल्यगुण एव ।

१ अश्लीलतादोषो व्यापकः जुगुप्सादायित्वापधिकदेशव्यापित्वात् । इह तु शोकदायि-
(अमङ्गल-)-माप्रसंबद्धतया न्यूनदेशव्यापितया व्याप्यम् । अश्लीलतादोषान्तर्गतमित्यर्थः ।

२ गद्गा प्रवीति मन्ये नागेशशयः ।

अप्रगेवेदानीतैः स्वभावोक्त्यलंकार इति व्यपदिश्यते ।

‘सुम्बनं देहि मे भार्ये कामचाण्डालवृत्तये’ इत्यादिग्राम्यार्थ-
सिंहार उदारता ॥

एकस्य पदार्थस्य बहुभिः पदैरभिधानं बहूनां चैकेन तथैकस्य
वाक्यार्थस्य बहुभिर्वाक्यैर्बहुवाक्यार्थस्यैकवाक्येनाभिधानं विशेष-
णानां साभिप्रायत्वं चेति पञ्चविधमोजः ॥

यदाहुः—

‘पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिव्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥’ इति । निरूपणार्थं

पूर्वार्धप्रतिपाद्यं द्वयं व्याससमासौ चेति चतुष्प्रकारा प्रौढिः, साभिप्रा-
यत्वं चेति पञ्चप्रकारमोज इत्यर्थः । प्रौढिः प्रतिपादनवैचित्र्यम् ।

यथा—

८१) ‘सरसिजवनवन्युथ्रीसमारम्भकाले

रजनिरेमणराज्ये नाराशाशु प्रयाति ।

परमपुरुषवक्त्रादुद्गतानां नराणां

मधुमधुरगिरां च प्रादुरासीद्विनोदः ॥’

अत्रोपरीत्येकपदार्थस्याभिधानाय प्रथमचरणः । इत्याद्यत्रेऽपि बोध्यम् ।

१२) ‘सण्डितानेत्रकञ्जालिमञ्जुरञ्जनपण्डिताः ।

मण्डिताखिलदिवप्रान्ताश्चण्डांशोर्मान्ति भानवः ॥’

उक्तकनेर्गैवाह—पदार्थ इति । व्यासेति । तथेत्यादिनोक्तौ । अस्य विशेषणस्य । प्रौढि-
पदार्थमाह—अतीति । कमेष्णोदाहरणान्याह—यथेत्यादिना । इत्याद्यत्रेऽपीति ।
द्वितीयचरणोऽपि तदर्थे । तृतीयचरणेन ब्राह्मणानामित्यर्थलाभः । ईशमुखजत्वात्तोपाम् ।
उद्गतानामित्यस्य गिरा चेत्यत्रापि संबन्धः । अत एव च वेदानामित्यर्थलाभः । द्वितीयो-

१ कवेन वाक्येन वर्णनीयस्वार्थस्य बहुभिर्वाक्यैर्वर्णनमिति विसृते भासः, अनेकैर्वाक्यै-
र्नैर्गैत्पार्थस्य एतेन वाक्येन वर्णनमित्यर्थस्येशः समासः ।

२ चन्द्रः ।

३ सति सत्तमी ।

दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥

तच्च स्फुटप्रतीयमानरसत्वम् । उदाहरणं च वर्णितमेव - रसप्रकरणे ।
वर्णयिष्यते च ।

अवर्णितपूर्वोऽयमर्थः पूर्ववर्णितच्छायो वेति कवेरालोचनं स-
माधिः ॥

ज्ञानस्य विषयतासंबन्धेनार्थनिष्ठत्वादर्थगुणता ।

आद्यो यथा—‘तनयमैनाकगवेपण-’ (१९ पृष्ठे) इत्यादी । द्वितीयस्तु
प्रायशः सर्वत्रैवेत्याहुः । अपरे त्वेषु गुणेषु कतिपयान्भागुकैस्त्रिभिर्गुणैर्व-
क्ष्यमाणदोषाभावालंकारैश्च गतार्थयन्तः, कांश्चिद्वैचित्र्यमात्ररूपतया क्वचि-
होपतया च मन्यमाना न तावतः स्वीकुर्वन्ति । तथा हि—श्लेषोदारताप्र-
सादसमोधीनामोजोव्यञ्जकघटनायामन्तर्भावः । न च श्लेषोदारतयोः
सर्वांशे गाढबन्धात्मनोरोजोव्यञ्जकघटनान्तर्भावोऽस्तु नाम, प्रसादसमाध्योस्तु
गाढशिथिलात्मनोर्शोनौजोव्यञ्जकान्तर्भावेऽप्यंशान्तरेण कुत्रान्तर्भाव इति
चाच्यम् । माधुर्याभिव्यञ्जके प्रसादाभिव्यञ्जके वेति सुवचत्वात् । माधुर्यं
तु परेषामसदभ्युपगतमाधुर्यव्यञ्जकमेव । एवं च सर्वत्र व्यञ्जके व्यञ्ज्य-

• प्रकृते मयि मुख्यरीमत्वाभावादाह—तद्येति । रसेलस्य पूर्वाङ्गवयः । छायास्तत्सदृशः ।
नन्यालोचने ज्ञानं तद्यथागुणो नार्थगुण इत्यत आह—ज्ञानस्येति । श्लेषो तथाभा-
वादाह—प्रायश इति । दोषामावेति । द्वयोर्वहुवचनान्ताना द्वन्द्वः । तावतो दश ।
तत्रादौ शब्दगुणानां तेषामन्तर्भावायाह—श्लेषोदेति । घटनाया वर्णरचनावाम् ।
तदंशे सर्वत्र माधुर्यगत्वे मानाभावात् । प्रसादस्य सर्वरससाधारण्यायाह—प्रसादा-
मीति । प्रतिपाद्येति । प्रतिपाद्यस्य यदुद्भूतत्वमनुप्रदत्तं च ताभ्यामित्यर्थः । प्राप्य-

१ पृथक्पदत्वं माधुर्यम्, मधोयु भसमस्ताडसन्धिकानां पदानां पृथक्पृथक्प्रयेण सन्निवेश
एव माधुर्यमिति वर्णरचनायु व्यवहृत्वं वामनादिसंमत माधुर्यं मग्मयानुसारं माधुर्यगुणस्य
व्यञ्जकं शब्दसंघटनारूपमेव ।

२ अर्थ भावः—मग्मटादीनां भजे रसधर्मा अनी माधुर्यादिगुणः शब्दार्थान्यामभिव्य-
ज्वाते, तवस्य व्यत्ययेषु (गुणेषु) माधुर्यादिशब्दप्रयोगः । वामनादिरता तु—‘एकजातीव-
बलीभियासः श्लेषः, पृथक्पदत्वं माधुर्यम्, संयोगपरदसवाद्बलमोजः’ इत्यादिना शब्दार्थ-
संघटनैव माधुर्यादिनाशा व्यपदिश्यते । तथा च मग्मटमजानुसारं व्यञ्जके (शब्दार्थगुणके)
व्यवहृत्वाचकानां माधुर्यादिशब्दानामवचारेण प्रयोगः कृतः इति ।

शब्दप्रयोगो भाक्तः । समता तु सर्वत्रानुचितैव । प्रतिपाद्योद्भूतत्वानुद्भूतता-
भ्यामेकस्मिन्नेव पद्ये मार्गभेदस्येष्टत्वात् ।

यथा—

‘निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-

न्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्दुराणां गिराम् ।

काव्यं तर्हि सखे मुखेन कथय त्वं संमुखे मादृशां

नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्बहिर्मा कृथाः ॥’

अत्र पूर्वार्धे तृतीयचरणे च लोकोत्तरनिर्माणप्रतिपादके यो मार्गो
न स चतुर्थचरणे कदर्यकाव्यप्रतिपादक इति वैषम्यमेव गुणः । प्राप्य-
त्वकष्टत्वयोस्त्यागात्कान्तिसौकुमार्ययोर्गतार्थता, प्रसादेन चार्थव्यक्तेरिति ।

अर्धगुणेष्वपि—‘क्षेपः, अोजस आद्याश्चत्वारो भेदाश्च, वैचित्र्यमा-
त्ररूपा न गुणान्तर्भावमहन्ति, अन्यथा प्रतिश्लोकमर्धवैचित्र्यवैरक्षण्या-
द्गुणभेदापत्तेः । अनधिकरूपदत्तात्मा प्रसूदः, उक्तिवैचित्र्यवपुर्माधुर्यम्,
अपाहृष्यशरीरं सौकुमार्यम्, अप्राप्यरूपोदारता, वैषम्याभावदर्शना

त्वकष्टत्वयोस्त्यागादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—एतन्नमो चोच्चकवर्णत्वम्, सुसुमारत्वं माधुर्य-
व्यञ्जकवर्णत्वम् । तथा चानयो ‘परस्परमावृत्ताभावात्कथं तेनान्यस्यान्यथा विद्विरिति ।
अर्धव्यक्तेरित्यन्य गतार्थतेत्यस्यानुपपत्तः । इति शब्दगुणान्तर्भावादिसमाप्तौ । अन्यथा
वैचित्र्यमात्ररूपत्वेऽपि गुणान्तर्भावे गुणभेदापत्तेरिति । एतेन समत्कारानुगुणवरूपत्व
वैचित्र्यस्य गुणत्वसाधकत्वेत्यापास्तम् । कान्तियेत्यस्यतानीति शेष । अनधिकरूपदेत्य-

१ कटवत् सुतिकटुत्वमिति सर्वभिरित्वात् काव्यप्रकाशाद्यय । सुतिकटुत्वं च सुसुन्दरकवर्ण-
व्यञ्जकत्वम् । तत्रापि परस्परवर्णपटनया सुसुन्दरकवत् कटवित्यर्थः सर्ववर्णितः । अत्रदिपरीता सुसु-
मारता च अपरस्परवर्णपटित्वम् । सर्वं च अत्राप्ये ‘परस्परवर्णपटित्वत्वरूपकष्टत्वाभावात् एव हीड-
नार्थमिति स्पष्टमेव । तत्रापि न मम्मगानुसारी दीर्घावकाशः ।

२ मार्गेशसु—‘ओजोम्यञ्जकवर्णत्वं कटवत्’ इति व्याख्याय सेच्यपेक्ष काव्यप्रकाशाद्य-
यमपरकवर्ण-‘अपरस्परवर्णपटित्वत्वं सुसुमारत्वम्’ इति भावसंभवत्वात्प्रसंगान्ते ‘माधुर्यव्यञ्जकवर्ण-
सुकुमारत्वमिति’ श्लेषकवचनया प्राधान्यप्राप्तये कटवत्त्वं येन केनापि प्रकारेण मूलतन्म-
पाण्डित्यं प्रकटयितुमभिलिखिते । किन्तु माधुर्यहीनुमार्थो रणुटपार्थस्य स्वीकृतं प्राचा-
मनुसाराभिरं न पठेत् । सेरानुपपन्नकृतेत्यादेकत्रैव सते माधुर्यहीनुमार्थोः इष्ट इति-
र्येनात् । मम्मगानुसारी तु परस्परवर्णपटनमवधारय साधितमेवेति विरो विदां कुर्वन्तु ।

समुत्ता, सामिप्रायत्वात्मकः पञ्चम ओजसः प्रकारः, स्वभावस्फुटत्वात्मिकाऽर्थव्याप्तिः, स्फुटरसत्वरूपां कान्तिश्च, अधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपी-
शीलग्राम्यभङ्गप्रकृमापुष्टार्थरूपाणां दोषाणां निराकरणेन स्वभावोक्त्यलंकारस्य
रसध्वनिरसपदलंकारयोश्च स्वीकरणेन च गतार्थानि । समुधिस्तु कविगतः
काव्यस्य कारणं न तु गुणः । प्रतिभाया अपि काव्यगुणत्वापत्तेः ।
अतस्तस्य एव गुणा इति गम्भटभट्टादयः ।

तत्र टवर्गवर्जितानां वूर्गाणां प्रथमचृतीयैः शर्मिन्तस्यैश्च षडिता,
नैकद्येन प्रयुक्तैरनुस्वारपरसवर्णैः शुद्धानुनासिकैश्च शोमिता, वक्ष्यमाणैः
सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धैः संयोगाधैरनुम्बिता, अवृत्तिर्दृष्टिर्वा
रचनानुपूर्व्यात्मिका माधुर्यस्य व्यञ्जिका । द्वितीयचतुर्थास्तु वर्या
गुणस्यास्य गानुकूलाः, नापि प्रतिकूलाः, दूरतया संनिवेशिताश्चेत् ।
नैकद्येन तु प्रतिकूल अपि भवन्ति, यदि तदायत्तोऽनुप्रासः ।
अन्ये तु वर्गस्थानां पञ्चानामप्यविशेषेण माधुर्यव्यञ्जकतामाहुः ।

उदाहरणम्—

‘तां तमालतरुकान्तिलङ्घिनीं किंकरीकृतनवाम्बुदल्लिपम् ।

खान्त मे कलय शान्तये चिरं नैचिकीनयनगुम्बितां श्रियम् ॥’

भ्योक्तानीति तदर्थः । प्रमेणाह—अधिकेति । अर्थव्यक्तेः संप्रहायाह—स्वभाविति ।
कान्तेराह—रसेति । प्राधान्ये रसत्वमन्यथा रसवदलंकारत्वमिति भावः । समाधि-
स्त्विति । शानरूप इत्यर्थः । तस्यानगुणत्वादिति भावः । तदाह—कषीति । न तु
गुण इति । अर्थस्य तत्वारणमिति शेषः । प्रतीति । तस्या अपि विषयतासंबन्धेन
तदर्थगुणित्वादिति भावः । उपसंहरति—अत इति । अर्थं यासु रचनासंग्रहार्थं
उच्यता रचना आह—तत्रेत्यादिना । तत्र वामां मध्ये । शभिः शपसैः । ‘अन्तः-
स्थाभिश्च’ इति पाठः । यत्प्रवैरिति तदर्थः । वक्ष्यमाणैरित्यस्यानुपदमित्यादि । अ-
वृत्तिर्दृष्टिगामान्याभाववती । बाधादाह—मृदुचिर्चेति । गुणस्यास्य माधुर्यस्य ।
नैकद्येन संनिवेशिताश्चेदित्यस्यानुपपत्तः । अपिनानुहूलतरनुपपत्तः । तदेवाह—यदीति ।
तदायत्तस्य दर्शिनः । वर्गस्य टवर्गान्येत्यादिः । अत्रादिकीनयनमुक्तमेव । उदेति ।
उदाहरणमित्यर्थः । तामिति । हे खान्त मनः, तां श्रियं कृष्णमूर्तिशोभां शान्तये मे

• यथा वा—

‘स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपालि-

रन्तःसितालसविलोकनवन्दनीया ।

ज्ञानन्दमङ्कुरयति स्मरणेन कापि

रम्या दशा मनसि मे मदरेक्षणायाः ॥’

प्रथमे पद्येऽतिशयोक्त्यलङ्कृतस्य भगवद्भ्यानौत्सुक्यस्य भगवद्विषयक-
रतेर्वा ध्वन्यमानाया. शान्त एव पर्यवसानाच्छ्रुतमाधुर्यस्याभिव्यञ्जिका
रचनेयम् । द्वितीये तु स्मृत्युपपद्यशृङ्गारगतस्य ।

नैकत्वेन द्वितीयचतुर्ध्वर्गवर्ण-टवर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गसकार-
बहुलैर्घर्णैर्घटितो श्लेषरेफान्यतरघटितसंयोगपरह्रस्वैश्च नैकत्वेन प्रयुक्तैरालिङ्गितो
दीर्घवृत्त्यात्मा गुम्फ ओजसः । अस्मिन्नपिति । प्रथमद्वितीयवर्ग्या गुणस्यास्य
नानुकूल नापि प्रतिकूला. संयोगघटकाश्चेत् । तद्वटकास्वनुकूला एव ।
एवमनुस्वारपरसवर्णा अपि । यथा—‘अयं पततु निर्दयं दलितदृप्त-’
(४४ पृष्ठे) इत्यादौ प्रागुदाहृते ।

ध्रुतमात्रा वाक्यार्थं करतलबदरमिव निवेदयन्ती घटना प्रसादस्य ।

चिर कलयेत्यर्थं । नैकिकयोर्गावसत्वेप्रचुम्बितामित्यर्थं । स्वेदाम्ब्विति । गतोऽय
श्लोक (७० पृष्ठे) यद्यपि पाल्यत्रे ‘दोलायितश्रवणकुण्डल’ इति तत्र पाठ, तथापि टवर्गस्य
यज्यत्वादाह—‘अन्त स्थितालसविलोकन’ इति । अत एवानयोर्मध्ये ‘यथा वा—स्मृतापि’
इति क्वानित्तोऽपपाठ इति बोध्यम् । अत एवाह—प्रथमे इति । तामिलत्रेत्यर्थं ।
विनिगमनाविरहादाह—भगवदिति । तद्व्रतेति । शान्तगतेत्यर्थं । द्वितीये
स्वेदाम्ब्विति पद्ये । स्मृत्युपेति । तद्विषयेत्यर्थं । गतस्येत्यस्य माधुर्येत्याद्यनुपपन्न । प्रसा-
दस्थल आह—नैकत्वेनेति । ‘टवर्गजिह्व’ इति पाठ । ‘टवर्गज्ञय’ इत्यपपाठ । गुम्फो
रचनाविशेष । व्यणक इति शेष । बहुलैरित्यनेनान्येषामपि सत्ता सूचिता । तदाह—
अस्मिन्निति । वर्ग्या वर्गसंबन्धिवर्णा । अस्य ओजसः । चेदन्त पूर्वान्वयि । सवर्णा
अपीति । गुणस्येत्वादे सर्वस्यानुपपन्न । ओजसो लक्षणमाह—यथेति । मात्रपदेन

१ ‘शमन् घटवत् ज्वरगददत्त सफरुठयचटतत् कपत्’ इति पाणिनीयभ्याकरणप्रसिद्धः ।

द्वितीयोपादिमाश्रितारो वर्णा इत्यर्थे. । पभिवर्णे रेपेण वा संपन्नो य संयोगस्तत्परेनिकट-
मिकट प्रयुक्ते. अ-इ इत्यादिह्रस्वाऽपेमिलित ।

अयं च सर्वसाधारणो गुणः । उदाहरणान्यत्र प्रायशो मदीयानि सर्वाण्येव पद्यानि ।

तथापि यथा—

‘चिन्तामौलितमानसो मनसिजः सख्यो विहीनप्रमाः

प्राणेशः प्रणयाकुलः पुनरसावास्तां समस्ता कथा ।

एतत्त्वां विनिवेदयानि मम चेदुकिं हितां मन्यसे

मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिर्जेप्स्यति ॥’

अत्र सर्वावच्छेदेन प्रसादामिव्यञ्जकत्वमंशभेदेन तु माधुर्याजोमिव्यञ्जकत्वमपि, मनसिजान्तस्य माकुर्वादेश्च माधुर्यामिव्यक्तिहेतुत्वात्, सख्य इत्यादेशोऽजोगमकत्वात् । नन्वत्र शृङ्गाराश्रयस्य माधुर्यस्यामिव्यक्तये तदनुकूलास्तु नाम रचना, ओजसस्तु कः प्रसन्नो यदर्थे तदनुकूलवर्णविन्यास इति चेत् । नायिकामानोपदान्तये कृतानेकयत्नायास्तदीयं हितमुपदिशन्त्याः सख्याः संक्रोधत्वस्य व्यञ्जनीयतया तथाविन्यासस्य साफल्यात् । किं बहुना रसस्यौजस्विनोऽमर्षादिर्भावस्य चाविवक्षायामपि वक्तुरि कुद्वलया प्रसिद्धे, वाच्ये वा क्रूरतरे, आख्यायिकादौ प्रबन्धे वा, परुषवर्षाघटनेष्यते । यथा चा—

‘वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाय शिक्षामदा-

स्तां रुमेऽपि न संस्पृशान्यहमहंभावावृते निरुपः ।

इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्त्रीयेषु मां विभ्रत-

स्त्वतो नास्ति दयानिधिर्व्यदुपते मतो नृमत्तः परः ॥’

अत्र गुणान्तरासमानाधिकरणः प्रसादः ।

वर्णविशेषनियमादिव्यवच्छेद । घटना रचना । व्यपिकेति श्लेषः । उदेलस्य वदपी-
स्त्रादि । अत्र प्रसादे । तथापि यथेति । विशिष्योदाहरणमित्यर्थः । चिन्तेति ।
‘एतत्त्वां विनि-’ इति पाठः । जेप्स्यति पीडादानेन । मानमलीनसत्त्वमुल्लसादस्य
स्वस्मिन्संपादनेन वा । अत एव राकापतिरित्युक्तम् । राका पूर्णमा । अन्यदा तु
चन्द्रे सर्वथा साम्यामस्तिजिरेति भावः । तथा ओजोमुकूलवर्णमित्यर्थः । रसस्य वीर्य-
दपीभलात्मकस्य । भावस्य च व्यभिचारिभाषस्य च । प्रसादस्योदाहरणान्तरमाह—
‘यथा वेति । उदाहरणान्तरदाने षीजमाह—अत्रेति । ध्यानन्तरं स्वाथ्यवहितोत्तर-

इदानीं तच्चद्रुणव्यञ्जनक्षमाया निर्मितेः परिचयाय सामान्यतो विशेष-
तश्च वर्जनीयं किञ्चिन्निरूप्यते—वर्णानां स्वानन्तर्यं सकृदेकपदगतत्वे
किञ्चिदश्रव्यम् । यथा—‘ककुमसुरभिः, विततगात्रः, पल्लमिवाभाति’
इत्यादौ । असकृच्चेदधिकम् । यथा—‘वितततरस्तरुरेप माति भूमौ’
एवं भिन्नपदगतत्वेऽपि । यथा—‘शुरु करोपि कथं विजने रुविम्’
इत्यादौ । असकृद्भिन्नपदगतत्वे ततोऽप्यधिकम् । यथा—‘पिक ककुमो
मुखरीकुरु प्रकामम्’ । एवं स्वसमानवर्णानन्तर्यं सकृदेकपदगतत्वे किञ्चि-
दश्रव्यम् । यथा—‘वितथस्ते मनोरथः’ । असकृच्चेदधिकम् । यथा—
‘वितथतरं वचनं तव प्रतीमः’ । एवं भिन्नपदगतत्वे । यथा ‘अथ तस्य
वचः श्रुत्वा’ इत्यादौ । असकृद्भिन्नपदगतत्वे तु ततोऽप्यधिकम् । ‘अथ तथा
कुरु येन मुखं लभे’ । एतच्च वर्णानां प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोरान-
न्तर्यम् । प्रथमतृतीययोर्द्वितीयतृतीययोर्वोऽऽनन्तर्यं तु तथा नाश्राव्यम् । किं
त्वीपत्, निर्माणमार्मिकैकवेद्यम् । एतदप्यसकृच्चेत्ततोऽधिकत्वात्साधारणैरपि वे-
द्यम् । यथा—‘स्वग कलानिधिरेप विजृम्भते’ । ‘इति वदति दिवानिशं स-
घन्यः’ । पञ्चमानां मधुरत्वेन स्ववर्णानन्तर्यं न तथा । यथा—‘तनुते तनुतां
तनौ’ । स्वानन्तर्यं त्वश्रव्यमेव । यथा—‘मम महती मनसि व्यथाविरासीत्’ ।
एतानि चाश्रव्यत्वानि गुरुव्यवायेनापोद्यन्ते । ‘संजायतां कथंकारं
काके केकाकलस्वनः’ ।

यथा वा—

‘यथा यथा समरसायतेक्षणा मयां सरागं नितरां निपेविता ।

तथा तथा तत्त्वकथेव सर्वतो विरूप्य मामेकरसं चकार सा ॥’

त्वम् । किञ्चिदीपत् । एवं वर्णानां स्वानन्तर्यं सट्ट्विचिच्छ्रव्यमित्यर्थः । एवमप्येऽपि ।
अत एवामे ततोऽप्यधिकमित्युक्तम् । एतद्येति । स्वसमानवर्णानन्तर्यं चेलर्थः । तेषां
तयोद्यनन्तर्यं बोध्यमित्यन्वयः । इत्पदार्थमाह—निर्माणेति । साधारणैरपि निर्माणमा-
र्मिकभिर्नैरपि । आचोदाहरणमाह—एतेति । द्वितीयोदाहरणमाह—इतीति । चतुर्थं
गतिशुक्त्वा प्रथमानामाह—पञ्चेति । न तथा नाश्रव्यम् । स्वानन्तर्यमिति ।
प्रथमानामित्यस्यानुपपन्नः । एतेषामपवादमाह—एतानिति । गुर्विति । गुरुत्वव्यप-

इदं तु दीर्घव्याये । संयोगपरव्याये तु—

‘सदां जयानुपद्धानामङ्गानां संगरस्यलम् ।

रङ्गाङ्गणमिवाभाति तत्तत्सुगताण्डवैः ॥’

इदं तु बोध्यम्—गुरुर्व्योर्ज्यवधायकत्वयोरेव वर्णयोरानन्तर्यकृतमश्रव्यत्वमप्यदति । तेनात्र यकारतकारानन्तर्यकृतदोषापवादोऽपि तकारश्कारानन्तर्यकृतमश्रव्यत्वमनपोदितमेव । एवं ज्यादीनां संयोगोऽपि प्रायेणाश्रव्यः । ‘राष्ट्रे तवोमूयः परितश्चरन्ति’ इत्येवमादयः श्रुतिकाटवभेदा अन्येऽप्यनुमानानुसारेण बोध्याः । अथ दीर्घानन्तर्यं संयोगस्य भिन्नपदगतस्य सहृदप्यश्रव्यम्, असकृत् सुतराम् ।

‘हरिणीप्रेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते ।

सेवितं सर्वसंपदिरपि तद्वचनं वचम् ॥’

एकपदगतस्य तु तथा नाश्रव्यम् । यथा—‘जाग्रता विचित्रः पन्थाः शात्रवाणां वृथोद्यमः’ । परसवर्णकृतस्य तु संयोगस्य सर्वाथा दीर्घाङ्गिन्नपदगतत्वाभावात्प्रसङ्गान्तर्यं न मनागप्यश्रव्यम् । यथा—‘तां तमारुतरुकान्ति—’ इत्यादिपद्ये (७९ पृष्ठे) । अत्र तामित्यत्र नीमित्यत्र च परसवर्णस्य पूर्वपदभक्ततया न संयोगो भिन्नपदगतः । प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षेऽपि भिन्नपदगतः संयोगो न दीर्घादव्यवहितपरः । नवान्मुदेत्यत्र त्वेकादेशस्य पदद्वयभक्ततया दीर्घाङ्गिन्नपदगतत्वे सत्यव्यवहितोत्तरत्वं, यद्यपि

भानेनेत्यर्थं । ‘शक’ इति पाठे संनोयनम् । तं प्रत्युक्तिः । बुजस्तु सतन्मन्तपाठः । तत्त्वस्या गङ्गास्था । सर्वसाक्षिपयावाहृष्य । एकरत स्वपर्वं प्रथमवचं च । गुरुद्वेषा, दीर्घं संयोगपरस्य । तत्राद्योदाहरणमुक्तम्, अन्वस्योच्यत इत्याह—इदं त्वित्यादि । गुरुव्यायेन तदशे दोषाभावो न सर्वाशे इत्याह—इदं त्वित्यति । प्रायेणेति । श्रुत्वकटुत्वे तु न तथेति भावः । उपसर्गहरणं—एवमादय इति । आद्योदाहरणं हरिणीसमीप्याचम् । गतस्तेत्यस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमिति शेषः । न दीर्घादव्यवेति । परसवर्णेनैव श्रव्यधानादिति भावः । समस्तो पदे विशेषनाह—नवान्मुदेति । अद्योप इति ।

१ देशविशेषाच्चम् ।

२ पूर्वपदावपकपेलाशयः । यत्रमथेति बोद्धव्यम् ।

३ नव-अन्मुदेत्यत्र दीर्घादेश पदद्वयस्यापि सक्त्वा गणयितुं शक्यते । एतच्च पूर्वपदभक्ततया तत्र, नवान्मुदेत्यत्र ‘म्बु’ इति संयोगो दीर्घात्परो भिन्नपदगतश्च गणयितुं शक्य इति पूर्वोक्तदोषः प्रसज्येति च । समवाच एवम् ।

परसवर्णकृतसंयोगस्य भवति तथाप्यत्र भिन्नपदगतत्वमेकपदगतभिन्न-
त्वं विवक्षितमित्यदोषः । असकृत् सुतराम् । यथा—'एषा प्रिया मे क
गता त्रपाकुला' । इदं चाश्रव्यत्व काव्यस्य पङ्क्तमिव प्रतीयते । अथ
स्नेच्छया संध्यकरणं सकृदप्यश्रव्यम् । यथा—'रम्याणि इन्दुमुखि ते कि-
लकिञ्चितानि' । प्रगृह्यताप्रयुक्तं त्वसकृदेव । 'अहो अनौ इन्दुमुखीविरासा'
एवमेव च य-व-लोपप्रयुक्तम् । 'अपर इषव एते कामिनीना दृगन्ता' ।

कथं तर्हि—

'भुजगाहितप्रकृतयोभ्गारुडमन्त्रा इवावनीरमण ।

तारा इव तुरगा इव सुखलीना मन्त्रिणो भवत ॥'

इति भवदीयं काव्यमिति चेदकृत्वैव यलोपं पाठान्न दोषः । एवं रोह-
त्वस्य हलि लोपस्य यण्गुणवृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वरूपादीनां नैकत्वेन बाहु-
ल्यमश्रव्यताहेतुः । एवमिमे सर्वेऽप्यश्रव्यभेदा काव्यसामान्ये वर्जनीयाः ।

अथ विशेषतो वर्जनीयाः । तत्र मधुररसेषु ये विशेषतो वर्जनीया अनु-
पदं वक्ष्यन्ते त एवौजस्विष्वनुकूला, ये चानुश्लतयोक्तास्ते प्रतिकूला
इति सामान्यतो निर्णयः । मधुररसेषु दीर्घसमास शय्घटितसयोगपरह-
स्वस्य विसर्जनीयादेशसकारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां टवर्गशया रेफह-

घस्तुत एकपदगतत्वेन तत्त्वाभावादिति भावः । असकृत् सुतरामिति । भिन्नपद-
गतस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमसकृत्चेत्तर्हि सुतरामश्रव्यमित्यर्थः । अश्रव्यत्वमशे इति
शेषः । काव्यस्य पङ्क्तमिवेत्यन्वयः । रसाद्यप्रतीतेस्तत्त्वमिति भावः । किलकिञ्चितानि
हावविशेषा इत्यर्थः । प्रयुक्तं तु संध्यकरणमित्यनुपदं । एवमप्येऽपि । असकृदेवेति ।
अन्यथा शास्त्रानर्थस्य स्यादिति भावः । यवलोपे 'लोपः शाक्यस्य' इति । तत्र यलो
पोदाहरणमाह—अपर इति । इषव इति 'इष त' इति पाठान्तरम् । भुजगेति ।
हे पृथ्वीनाथ, तवानासा गारुडमन्त्रा इव भुजगाहितप्रकृतयः, तारा इव तुरगा इव
सुखलीना इत्यन्वयः । भुजगाना सर्पाणां विगाना चाहिता प्रकृतिर्येषाम् । सुरेष्वान-
सत्ता । सुषु खे आवासे लीना । सुषु खलीन येषां ते तादृशाश्चैत्यर्थः । उपसहरति—
एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । सर्वेऽपि वर्णानां खानन्तर्यमित्यादिनोक्ता । तत्र
तेषां मध्ये । ये चेत्यादी यथाक्रमं सप्तम्यन्तद्वयानुपदं । समासमित्यस्य वर्णयेदित्यन्वा-
न्वयः । अग्रिमसर्वं प्रकृतान्ताप्रकृतद्वयोरग्रमित्यन्वयः । सर्वर्णोति । तुल्यास्यमिति

१ मन्त्रासिच तारासिचैत्यादि पठनीयमिति भावः ।

कारान्तरघटितसंयोगस्य हलां ल-म-न-भिलानां स्वात्मना संयोगस्य द्वय-
द्वयघटितसंयोगस्य चासकृत्प्रयोगं नैकत्वेन वर्जयेत् । सर्वज्ञयुद्धयघटित-
संयोगस्य शर्भिकमहाप्राणघटितसंयोगस्य सकृदपीति संक्षेपः ।

दीर्घसमासो यथा—

‘लोलालकावलिंवलत्तयनारविन्द-

लीलावशंवदितलोकविलोचनायाः ।

सायाहनि प्रणयिनो भवनें व्रजन्त्या-

श्वेतो न कस्य हरते गतिरङ्गनायाः ॥’

श्लघघटितसंयोगपरहस्त्वानां प्राचुर्यं नैकत्वेन यथा—

‘हीरस्फुरद्भद्रनशुभ्रिमशोभि किं च

सान्द्रामृतं वदनमेणविलोचनायाः ।

येषा विधाय पुनरुक्तमिवेन्दुबिम्बं

दूरीकरोति न कथं विदुषां वरेण्यः ॥’

अत्र त्रिशब्दपर्यन्तं शृङ्गाराननुगुणम् । शिष्टं तु रमणीयम् । उत्त-
राधे ककारतकाररूपश्लघघटितसंयोगस्य सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावाल दोषः ।
यदि तु ‘दन्ताशुकान्तमरविन्दरमापहारि सान्द्रामृतं’ इत्यादि क्रियते तदा
सर्वमेव रमणीयम् ।

विसर्गप्राचुर्यं यथा—

‘सानुरागाः सानुकम्पाश्चतुराः शीलगीतलाः ।

हरन्ति हृदयं हन्त कान्तायाः स्वान्तवृत्तयः ॥’

अत्र शकारद्वयसंयोगान्तं पूर्वाधे माधुर्याननुगुणम् ।

मवर्णसंज्ञकेलधं । अपिना सकृत्समुच्चयः । नैकत्वेन प्रयोगं वर्जयेदित्यस्मानुपपन्नः । ‘चलन्’
इति पाठेऽपि स एवार्थः । वशंवदितानि स्थायीनीकृतानि । सायाहनि सायंकाले ।
हीरेति । हीरेहीरवद्धा स्फुरन्ती । ये रदना दन्तास्त्रेषा शुभ्रिण्या शुभ्रत्वेन शोभते
तच्छीलम् । सान्द्रं घनममृतं यस्मिन्नात् । यद्वा नञ् काङ्गाम् । अपि तु दूरीकरो-
त्येव । परिवेष्यच्छलेनेति भावः । यदि त्विति । दन्तकिरणरम्यं कमलशोभापहारी-

* अतश्चात्र लोलालकावलिंवलत्तयनारविन्दे च यथा लीलावा वशंवदितानि लोकलोचनानि यथा ।

जिह्वामूलीयप्राचुर्यं यथा—

‘कलितकुलिशघाताः केऽपि खेलन्ति वाताः
 कुशलमिह कथं वा जायतां जीविते मे ।
 अयमपि वत गुञ्जन्नालि माकन्दमौलौ,
 चुलुकयति मदीयां चेतनां चञ्चरीकः ॥’

अत्र द्वितीयजिह्वामूलीयपर्यन्तमननुगुणं माधुर्यस्य । यदि च ‘कथं
 कथमिवाशा जायतां जीविते मे मलयमुज्जगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः’
 इति विधीयते, तदा नायं दोषः ।

उपध्मानीयप्राचुर्यं यथा—

‘अलकाः फणिशावतुल्यशीला नयनान्ताः परिपुद्गितेपुलीलाः ।
 चपलोपमिता खलु स्वयं या वत लोके सुखसाधनं कथं सा ॥’
 अत्र द्वावुपध्मानीयावेव न शान्तानुगुणौ ।

टवर्गक्षयां प्राचुर्यं यथा—

‘वचने तव यत्र माधुरी सा हृदि पूर्णा करुणा च कोमलेऽमृत् ।
 अधुना हरिणाक्षि हा कथं वा कटुता तत्र कठोरताविरासीत् ॥’

स्वयं । हरन्ति । ममेति शेषः । नायकोधिरियम् । पूर्वार्धं तदेवमभूत् । जिह्वे-
 विसर्गादेशेलादिः । एवमत्रेऽपि । कलितेति । नाविशोक्तिः सती प्रति । कलित-
 कृतः कुलिशवद्भवद्वातो रम्यादृशाः केऽपि पिलशया वाताः खेलन्ति कीडां पुपुन्ति
 अत इह देशे मम जीविते पुसलं कथं जायताम् । वाक्यन्दः पादपूरण इत्यर्थे वा
 कारणांतरमाह—अयमिति । हे शालि, माकन्दतरुमांशुसामनरुमन्ताके गुञ्जन्तनी
 चञ्चरीको ध्रमरः । वतेति शब्दे । मदीयां चेतनां चुलुकयति । चुलुकवरापिमतीत्यर्थः ।
 मलयाचलन्धतरुस्थितगर्भमुगानि-गुला इत्यर्थः । अत एव कृतान्ताः । अत्र राष्ट्र-
 रगत्येऽपि प्राचुर्याभावः । अलका इति । रम्या इति शेषः । पुद्गुक्कयाभ्यगता-
 शीलाः । चपला तिसुर । एतेनाभ्यगर्वं रमणीयमिति सूचितम् । वचन इति । हे-
 कोमले, तव यत्र वचने गा माधुरी, शान्ते पूर्णा करुणा चाभूत् । हे हरिणाक्षि, भ-

१ पूर्वार्धवचनमिति व्याख्येया किं विरिषिकं भावेऽमरोदवसः । उकारद्वयमो-
 रान्तं पूर्वार्धं माधुर्यान्तनुगुणमिति सूत्रे सोऽवमभोऽप्यस्यः इति ।

२ इदं संशोधनं इदं सत्यं विद्वेषनं वेति सहरदैरिवालीवत् ।

‘अधुना सखि तत्र हा कथं वा गतिरन्यैव विलोक्यते गुणानाम्’ इति त्वनुगुणम् ।

रेफघटितसंयोगस्यासकृत्प्रयोगो यथा—

‘तुलामनालोक्य निजामखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि कुर्याः ।
लसन्ति नानाफलमारवत्यो लताः कियत्यो गहनान्तरेषु ॥’

यदि तु ‘तुलामनालोक्य महीतलेऽस्मिन्’ इति निर्मायते तदा साधु ।
हलं ल-म-न-भिन्नानां स्वात्मना संयोगस्यासकृत्प्रयोगो यथा—‘विग-
पय मे निकाय्यं तामनुयातोऽसि नैव तन्न्याय्यम् ।’ ल-म-नानां स्वात्म-
॥ संयोगस्तु न तथा पारुष्यमावहति । यथा—

‘इयमुच्छसिता मुखस्य शोभा परिफुल्लं नयनाम्बुजद्वयं ते ।
जलदालिनयं जगद्धितन्वन्कलितः कापि किमालि नीलमेघः ॥’

शयुद्दयघटितसंयोगस्य यथा—

‘आ सायं सलिलमरे सवितारमुपास्य सादरं तपसा ।
अधुनाब्जेन मनाक् तव मानिनि तुलना मुखस्वासा ॥’

अत्र द्वितीयार्थभ्रमस्यम् । ‘सरसिजकुलेन संप्रति मामिनि ते मुखतु-
लाधिगता’ इति तु साधु ।

स्यर्णशयुद्दयघटितसंयोगस्य सकृत्प्रयोगो यथा—

‘अयि मन्दस्मितमपुरं वदनं तन्वन्नि यदि मनाक्कुरूपे ।
अधुनैव कलयः शमितं राकारगणस्य हन्त साप्राज्यम् ॥’

धुना । हा इति खेदे । कथमिव तत्र यथाक्रमं कटुता बडोरता चाखिरासीदित्यर्थः । अनो-
त्तरार्धे टवर्गज्ञयां नैवट्येन प्राचुर्यं बोध्यम् । अत एवाह—अधुनेति । अथर्वं गर्व-
मिलन्वयः । गहनं काननम् । साध्विति । एवत्र सत्त्वेऽपि प्राचुर्यभावः । हकारघटिः
संयोगस्यासकृत्प्रयोगोदाहरणं युक्तमन । निकाय्यं निवामम् । तां सपत्नीम् ।
नापितोऽस्मिन्पक्षं प्राप्तिः । जहतीति । अतस्तदन्वयः । विचोत्तापिती भावः । इय-
मिति । अधुना द्वितीयेऽपि । अयीति । अदि तन्वन्नि, यदि वदनं मनाक् मन्दस्मि-

१ हे आलि । किं नीलमेघः (संपत्तेनाप्यवसितः शीतुष्यः) कलितो मलितः । ‘कल’
कामपेन । लक्षिता नापिका ।

नन्वत्र ककारद्वयसंयोगस्य हृद्यघटितत्वात्मसंयोगत्वेनैव निषेधात्-
स्वसंयोगस्य महाप्राणसंयोगनिषेधविषयत्वात्तृतीयसंयोगस्य चासंभवात्सर्व-
ज्ञस्यद्वयसंयोगनिषेधो निरस्यकाश्च इति चेत्, न । सकृत्प्रयोगविषयत्वे-
नास्य पार्थक्यात् । अन्यथा मनाङ्कुरूप इति निर्दोषं स्यात् ।

महाप्राणघटितसंयोगो यथा—

‘अयि मृगमदविन्दुं चैद्भाले बाले समातनुपे ।’

उत्तरार्धं तु प्राचीनमेव ।

एवं त्वमत्ययं यदन्तानि यद्गुणान्तान्यन्यानि च शाब्दिकप्रिया-
प्यपि मधुररसे न प्रयुञ्जीत । एवं व्यङ्ग्यचर्वणोतिरिक्तयोजनाविशेषापेक्षा-
नापाततोऽधिकचमत्कारिणोऽनुप्रासनिचयान् यमकादींश्च संभवतोऽपि क-
विर्न निवर्धीयात् । यतो हि ते रसचर्वणायामनन्तर्भवन्तः सहृदयहृदयं
स्वाभिमुखं विदधाना रसपराङ्मुखं विदधीरन्, विप्रलम्भे तु सुतराम् । यतो
मधुरतमत्वेनास्य निर्मलसितानिर्मितपानकरसस्येव तनीयानपि स्वातङ्ग्यमा-
वहन्पदार्थः सहृदयहृदयारुंदतया न सज्जैव सामानाधिकरण्यमर्हति ।

यदाहुः—

‘ध्वन्यात्ममृते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।

शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥’

तमधुर कुरपे तर्हि अधुनैव । न तु कालान्तरे । हन्वेति ह्ये । चन्द्रस्य साप्राग्
शमितं कलय । जानीहीत्यर्थः । कथ्येति । सादिधानुषाठे इति भावः । व्यङ्ग्येति ।
व्यङ्ग्यान्वादान्यो यो योजनाविशेषः पदार्थानां तदपेक्षा नैत्यर्थः । यतो हीति ।
निपातगमुदाहो हेतौ । सुतरामिति । पूर्वोक्तगर्भानुपपन्नः । तनीयानपि पदार्थो रजःकनः
पदार्थैकदेशश्च स्वातङ्ग्यं स्वाभिमुखं सुवर्णित्यर्थः । निबन्धनं शक्तावपि प्रमादित्वमर्थं

१ सवर्णस्युपदिनसंयोगो यो यः संभवति तस्य प्रकरणेऽस्ति निषेधमन्त्रेणप्रकारे निरिदर-
‘निबन्धनं (सवर्णस्युपदिनसंयोगः) निषेधेषु गणित इति’ इति । अन्येषाममन्त्रप्रयोगो निषेधः,
अस्य तु सङ्घट्टेति पार्थक्यार्थं गाननिषि समाधानम् ।

२ व्यङ्ग्यात्स्वार्थं विहाय देशं योजनायां विशेषप्रकारस्य वक्षस्वांशां पठ्याइत्यात् ।

३ सह संनिषेद्यम् ।

ये तु पुनरङ्घ्रितयानुन्नतस्कन्धतया च न पृथग्भावनामपेक्षन्ते, किं तु रस-
चर्चणायमेव सुसुखं गोचरीकर्तुं शक्याः, न तेषामनुभासादीनां त्यागो युक्तः ।

यथा—

‘कस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं
क्षैरोनना सपदि शील्य सौघमौलिम् ।

मौढिं मजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा-

मुद्गासयन्तु परितो हूरितो मुखानि ॥’

इत्थमेते प्रसङ्गतो मधुररसाभिव्यञ्जिकायां रचनायां संक्षेपेण निरू-
पिता दोषाः ।

‘एभिर्विशेषविषयैः सामान्यैरपि च दूषणै रहिता ।

माधुर्यभारभङ्गुरमुन्दरपदवर्णविन्यासा ॥

व्युत्पत्तिमुद्गिरन्ती निर्मातुष्या प्रसादयुता ।

तां विबुधा वैदर्भी वदन्ति वृद्धिं गृहीतपरिभाषाम् ॥’

अस्यामुदाहृतान्येव कियन्त्यपि पद्यानि ।

यथा वा—

‘आयातैव निशा निशापतिकरैः कीर्णं दिशामन्तरं

माभिन्यो भवनेषु मूपणगणैरुद्गासयन्ति धियम् ।

वामे मानमपाकरोपि न मनागद्यापि, रोपेण ते

हा हा बालमृणालतोऽप्यतितमां तन्वी तनुस्ताम्यति ॥’

शैर्बलीत्यर्थः । मनुप्रतेति । अनुभवविस्तारतया चेत्यर्थः । सुमुखमहान्तमुखं यथा
तथा । कश्चिद् ‘सुखम्’ इत्येव पाठः । सौघमौलिं सुधाभिर्मित्त्राकारोर्ध्वप्रदेशम् । मुदां
मौढिमिलन्वयः । उपसंहरति—इत्थमिति । प्रमादादिति निरूपयति—एभिरिति ।
माधुर्यभारेण भङ्गुरोऽत एव मुन्दरः पदानां वर्णानां च विन्यासो रचना यस्यां सा ।
निर्मातुष्यन्तीमुद्गिरन्तीत्यन्वयः । प्रसादयुतेन युता । गृहीतः परिभाषो रसचर्चणा
यस्यां सा । कीर्णं व्याप्तम् । धियं शोभाम् । तन्वी कृशा । अस्या वैदर्भ्याः । भङ्गमुदा-

१ अनेन हि शशाङ्गवनेचक्रचिद्वसंपरया कुमुदागीतामुदात्तनाय पूर्णवन्दनं भवत्येते ।

२ अनेन हि वधोल्लामालविभुरन प्यत्यते ।

३ हरिवः (दिशः) समुदायि वद्गासयन्तु इत्यन्वयः ।

४

अस्याश्च रीतेर्निर्माणे कविना नितरामबहितेन भाव्यम् । अन्यथा तु परिपाकमङ्गः स्यात् ।

यथामरुककविपद्ये—

‘शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥’

अत्रोत्थाय किञ्चिच्छनैरित्यत्र सवर्णशय्यद्वयसंयोगस्तत्रापि नैकट्येनेति सुतरामश्रव्यः । एवं शय्यघटितसंयोगपरहस्यस्यापि । तथा शनैर्निद्रेत्यत्र, निर्वर्ण्य पत्युर्मुखमित्यत्र च रेफघटितसंयोगस्य, शय्यघटितसंयोगपरहस्यस्य च प्राचुर्यम् । विस्रब्धमित्यत्र महाप्राणघटितस्य, लज्जेत्यत्र स्वात्मसवर्ण-शय्यद्वयघटितस्य, मुखी प्रियेणेत्यत्र भिन्नपदगतदीर्घानन्तरस्य संयोगस्य, तथा क्त्वाप्रत्ययस्य पञ्चकृत्वः, लोकतेश्च धातोर्द्धिः प्रयोगः कवेर्निर्माणसामग्रीदारिद्र्यं प्रकाशयति । इत्यलं परकीयकाव्यविमर्शनेन । इति संक्षेपेण निरूपिता रसाः ।

अथ भावध्वनिर्निरूप्यते—

अथ किं भावत्वम् ? विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसव्यञ्जकत्वमिति चेत्, रसकाव्यवाक्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः । अर्थद्वारा शब्दस्यापि व्यञ्जकत्वात् । द्वारान्तरनिरपेक्षत्वेन व्यञ्जकत्वे विशेषिते त्वसंभवः प्रसज्येत । भावस्यापि भावनाद्वारैव व्यञ्जकत्वात्, भावनायामतिव्याप्त्यापत्तेश्च ।

हरति—यथेति । अत्र लज्जेति पृथग्पदम् । तेन गमानकर्तृत्वोपपत्तिः । एवमिति । उक्तमर्थ एवेत्यर्थः । नैकट्येनासदृशप्रयोगोऽश्रव्य इति भावः । प्राचुर्यमिति । तथा चाश्रव्यमिति भावः । स्वात्मेति । स्वामघटितः रावणशय्यद्वयघटितधेति दोषद्वयम् । घटितस्येति । द्वयस्य संयोगत्वेत्यत्रान्वयः । सदृशिति तस्य शेषः । तस्य च प्रयोग इत्यत्रान्वयः । एवमग्रेऽपि । तस्य प्रकाशने कर्तृत्वम् । निर्माणत्वस्य काव्येचादिः । अथ रसानिरूपणानन्तरम् । भावना पुनः पुनरनुसंधानम् । अत एव च भावनायामति-

१ भावना हि द्वारान्तरमनपेक्ष्य रसं भ्यनक्ति । तत्रश्च तस्यामपि विभावानुभावभिन्नरी सति द्वारान्तरनिरपेक्षं रसव्यञ्जकत्वं—भावनामिति प्रसक्तमिति भावः ।

अत एव च विभावानुभावभिन्नत्वस्यैव शब्दभिन्नत्वस्यापि तद्विशेषणत्वे न निस्तारः । प्रधानध्वन्यमानभावे रसव्यञ्जकताभावादव्याप्त्यापत्तेश्च । न च तत्रापि भ्रान्ते रसोऽभिव्यज्यत एवेति वाच्यम् । भावध्वनिविलोप-प्रसङ्गात् । भावचमत्कारप्रकर्षाद्भावध्वनित्वम् । रसस्तु तत्र व्यज्यमानोऽप्यचमत्कारित्वान्न ध्वनिव्यपदेशहेतुरित्यपि न शक्यं वदितुम् । चमत्काररहितरसव्यक्तौ मानाभावात् । रसे हि धर्मिग्राहकमानेनानन्दांशाऽविनाभावस्य प्रागेवावेदनात् ।

अस्तु वा प्राधान्येन ध्वन्यमानस्यापि भावस्य भ्रान्ते रसामिव्यञ्जकत्वम् । तथापि देशकालवयोवस्थादिनानापदार्थघटिते पद्यवाक्यार्थे तथा-

आप्तेरेव च । तद्विशेषणत्वे व्यञ्जकत्वविशेषणत्वे । अस्तु वा प्राधान्येनेति । रसं प्रति गुणीभूतत्वेऽपि वाच्यत्वनिर्गमित्वात्तद्व्यक्तित्वं राजानुगम्यमानपिबहवप्रवृत्तमूल्यस्यैव रसापेक्षयापि हि अस्य प्राधान्यमस्ति । अत एव न भावध्वनिविलोप इति भावः । तथापि उक्तस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्यभावेऽपि । तथापि विभावानुभावभिन्नत्वे सति [शब्द-भिन्नत्वे सति] रसव्यञ्जनत्वमित्युक्तावपि । भिन्नात्वे सतीत्युपलक्षणं शब्दभिन्नत्वे सती-

१ भावना हि शब्दाद् भिन्ना सत्त्वेव द्वापन्तरनिरीक्षा रसं व्यञ्जयतीति ।

२ तत्र हि स भाव एव विभावादिषामभ्या व्यङ्ग्यो भवति, न च रसव्यञ्जकस्य भावत्वं न सिद्धेदित्याशयः ।

३ चरमा रसामिव्यक्तिरेव चेत्प्रतिगम्येत तर्हि भावध्वनिस्वलेषु रसत्वव्यपदेशः स्यादिति भावध्वनिव्यपदेशस्य लोप एव स्यादित्याशयः ।

४ ननु भावध्वनित्वे रससत्तायामपि भावकृतचमत्कार एव तत्र प्रकृष्टो न रसस्य चमत्कार इति विभावानुभावभिन्नत्वे सति शब्दभिन्ने रसामिव्यञ्जको भाव इति लक्षणे न दोषः स्यादिति चेत्, न । अभिव्यक्तौ रसचमत्काररहितो भवेदत्र न विधिमानम् ।

५ धर्मिणो रसस्य ग्राहकं प्रत्यापकं यन्मानं प्रमाणं तेनैव रसस्य ज्ञानान्दांशाऽविनाभावित्वस्य प्रतिपादनात् । अयं भावः—विभावादिभ्यञ्जनया यया सामभ्या रसामिव्यक्तिः साभिता वयैव हि रसोऽपि सति ज्ञानान्दस्यावर्षभभित्पमभ्यावेदितम् । भद्रावरणस्य विज्ञानान्दस्यैव रसत्वव्यपदेशात् ।

६ ननु भावध्वनित्वे चरमचमत्कारिरसामिव्यक्तौ स्वीकृतायामपि विभावानुभावभिन्नत्वे सति शब्दभिन्न-रसामिव्यञ्जकरूपे भावत्वे भावध्वनित्वविशेषे न स्यात् । रसं प्रति गुणीभावेऽपि वाच्यतापि शापित्वाद्भावध्वनित्वाऽसृष्टेः, रसचमत्कारेऽपि राजानुगतस्य विभावात्प्रवृत्त-मूल्यस्यैव ध्वन्यमानभावस्य प्राधान्यात् । इति पूर्वपक्षिण उक्तेः तथापि देशकालेत्यादिव्य-शेषोपात्तरदानम् ।

प्यतिव्याप्तिः । तस्य विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसामिव्यञ्जकत्वात् । नापि रसामिव्यञ्जकचर्चणाविषयचित्तवृत्तित्वं तत्त्वम् । भावादिकर्चणायामतिप्रसङ्गवारणाय चर्चणाविषयेति चित्तवृत्तिविशेषणमिति वाच्यम् ।

‘कालागुरुद्रवं सा हालाहलवद्विजानती नितराम् ।

अपि नीलोत्पलमाला बाला व्यालवलिं किरामनुते ॥’

इत्यत्र हालाहलसदृशत्वप्रकारज्ञाने अतिव्याप्ते । तस्य विप्रलम्भानुभावत्वेन रसामिव्यञ्जकचर्चणाविषयत्वात्, चित्तवृत्तित्वाच्च । नाप्यखण्डम् । तत्त्वे मानाभावात् । अत्रोच्यते—

विभावादिव्यज्यमानहर्षाद्यन्यतमत्वं तत्त्वम् ॥

यदाहु —‘व्यमिचार्यञ्जितो भाव’ इति । हर्षादीनां च सामाजिकगतानामेव स्थायिभावन्यायेनाभिव्यक्तिः । सापि रसन्यायेनेति केचित् ।

व्यङ्ग्यान्तरन्यायेनेत्यपरे मन्यन्ते ।

त्वस्यापि । नापीत्यस्य वाच्यमित्यत्रा वयं । चर्चणा आस्ताद् । चर्चणायामतीति । रसामिव्यञ्जकचित्तवृत्तिवस्य तस्या सत्त्वादिति भावः । कालागुरुद्रवं नितरा हालाहलवद्विजानती सा बाला नीलोत्पलमालामपि व्यालवलिं किरामनुते इत्यत्र वयं । तस्य ज्ञानस्य । चित्तवृत्तित्वाच्चेति । अनुभावानुभावभिन्नत्वे सतीति विशेषणदाने षो दोष इति चित्तम् । अखण्डः भावत्वमिति शेषः । तद्वै अखण्डत्वे । विशेष्यमात्रोक्तौ तर्पणशब्दवाच्यत्वे तत्त्वापत्तिः । अतः विभावादीति । तावन्मानोक्तौ रसेऽतिप्रसङ्ग इति समुदितमुपात्तम् । अभितोऽभिव्यक्तौ व्यभिचारी भाव इत्यर्थः । स्थायिभावेति । प्रतिपादितमेतदपेक्षाद्बहुता । सापि तद्गतानां तथा अभिव्यक्तिरपि । व्यङ्ग्यान्तरेति । रसापेक्षया भिन्न यद्यद्भवत्कारादि तद्रीत्येत्यर्थः । तथा च रसापे

१ भावत्वमखण्डोपाधि । एतस्मिन् हि लक्षणनिर्देशो भावददकः ।

२ वासनारूपेण सामाजिकानां हृदि स्थिता स्थायिभावा नाटककाम्यादिपूरणितैर्विहङ्ग-
ऽविहङ्गभावेनभिभूततया तत्तदभिव्यक्तिप्रामाण्या यथा स्थिरामभिव्यक्तिं छमत्ते तथा इने
हृषादयोपीति सिद्धान्तभूत प्रथमं पद्य ।

सामाजिकानां हृदि निरुत्तरेण वर्तमानोऽपि विभावानुभावापभिव्यक्तिप्रामाण्या सत्त्वोद्वेगेन विधाननिवृत्तौ स्थायिभावेपदितो भ्रमावरणविदग्धनाद एव यथा रसत्वेनाभिव्यज्यते तथा विभावापभिव्यक्तिप्रामाण्या अत्रिचसत्त्वतया भ्रमावरणचिद्विशिष्टा भाषा अपि सामाजिकानां हृदि भिव्यज्यन्ते इति केचित्पदसंहृष्टे द्वितीयः कथ्यः ।

वाचक-लक्षकादिशब्दद्वारा वाच्य-लक्ष्यापयोंपलक्षणविषयस्योद्भव्यादिविशिष्टे सत्त्वोद्वेगेन यायेन वस्त्वलक्षकारमद्ये व्यङ्ग्यो यथा श्लोकाणां हृदिभिव्यज्यते तथा विभावादिवाचक-
लक्षकादिप्रत्ययानन्तरमेतदुपलक्षणं यायेन भावा अत्रैव सामाजिकानां हृदिभिव्यज्यन्ते इत्यत्रे
पदसहितं सूचीयं मतम् ।

विभावानुभावौ चान्न व्यञ्जकौ । न त्वेकस्मिन्व्यभिचारिणि ध्वन्यमाने व्यभिचार्यन्तरं व्यञ्जकतयावश्यमपेक्ष्यते, तस्यैव प्राधान्यापत्तेः । वस्तुतस्तु प्रकरणादिवशात्प्राधान्यमनुभवति कस्मिंश्चिद्भावे तदीयसामग्रीव्यङ्ग्यत्वेन नान्तरीयकतया तनिमानभावहतो व्यभिचार्यन्तरस्वाङ्गत्वेऽपि न क्षतिः । यथा गर्वादावमर्पस्य, अमर्पादौ वा गर्पस्य । न चैवं सति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिः । पृथग्विभावानुभावाभिव्यक्तस्यैव (भावस्य), गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशहेतुत्वात् । अत एव नान्तरीयकस्य भावस्य ध्वननं भवति । अन्यथा गर्वादिध्वनेरुच्छेद एव भवेत् । विभावस्त्वत्र व्यभिचारिणो निमित्तकारणसानान्यम् । न तु रसस्यैव सर्वथैवालम्बनोद्दीपने अपेक्षिते । यदि तु क्वचित्संभवतस्तदा न वार्यते । हर्षादयस्तु—

हर्षस्मृतिर्नाड्यामोहधृतिश्चङ्काग्लानिदन्यचिन्तामुद्वृत्तमगवनिद्रा-
 मातृव्याघ्रिनाससुसुविषाधामपीषहित्योग्रतोन्मादभरणवितर्कविषादा-
 सुकयावेगजडतालस्याद्युपापसारचपलताः । प्रतिपक्षकृतधिकारादि-

क्षयापकर्षं सूचितं । अत्र भावे । तस्यैव व्यभिचार्यन्तरस्य । प्रकरणादीनां तापयें नियामकत्वेन न तेषांपत्तिरित्याशयेन तिद्धान्तमाह—वस्तुतस्त्विति । तदीयेति । [धानभावीवेत्यर्थं । नान्तरीयकत्वे हेतुरयम् । अत एवाग्रे 'अत एव नान्तरीयकस्य' इति यक्ष्यति । तनिमानमिति । कश्चिमानमित्यर्थं । विनिगमनाविरहादाह—अमर्पादौ चेति । एव सति व्यभिचार्यन्तरस्य प्रधानभावेऽङ्गत्वे सति । भावस्यीरनिविष्टहर्षादीनाह—हर्षादय इति । एतेन पुनरिद्विपर्ययरतेमुनिना भाववगणनेनेत्यर्थं ।

• १ नित्यसंभक्तया । अथ सदभस्याशयः—प्रकरणवशात्पदाने कस्मिंश्चिद्भावे, तेन भावेन सह नित्यसंबद्ध, तनिमानभावदम् (श्लोक प्रकाशमानं) इत्यपि कश्चिद्भावे प्रधानाभिव्यक्तिसामर्थ्येन यथाशक्त्याऽभिव्यज्यते, यथा गवादावगर्प, तत्र परकस्मिन् भावे न केवलं विभावानुभावयोरेव, अपि तु भावात्तरस्यापि व्यञ्जकत्वे न दोषः । ननु भावः प्रति भावोत्र गुणो भूत इतिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य व्यपदेशो भवेन्न ध्वनिरस्य । इति तु न शक्येत्तन्म, यथाहमूने भावः पृथग्विभावानुभावाभ्यामेवाभिव्यज्यते न तु प्रधानभावाभिव्यक्तिसामर्थ्या, तत्रैव शुणभूतव्यङ्ग्यत्वव्यवहारात् । अथवा गवादिस्थले अमर्पादेर्नांतरीयकतया गर्वादिध्वनेरुच्छेद एव स्यात् ।

२ पृथग्विभावानुभावाभिव्यक्तस्य अत एवाऽनांतरीयकस्य भावस्य भावान्तरगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशहेतुत्वात् । इति कान्तीशुद्रितपुस्तकपाठः ।

जन्मा निर्वेदथेति त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः । गुरुदेवनृपपुत्रादिविषया
रतिथेति चतुस्त्रिंशत् ।

एतेन वास्तव्यास्यं पुत्राद्याल्म्बनं रसान्तरमिति परास्तम् । उच्छृङ्खलताया
मुनिवचनपराहतत्वात् ।

तत्र

इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः ॥१॥

तदुक्तम्—

दिवभर्तृगुरुस्वामिप्रसादः प्रियसंगमः ।

मनोरथाप्तिरप्राप्यमनोहरघनागमः ॥

तथोत्पत्तिश्च पुत्रादेर्विभावो यत्र जायते ।

नेत्रवक्रप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः ॥

अश्रुत्वेदादयश्चानुभावा हर्षं तमादिशेत् ॥ इति ।

उदाहरणम्—

अवधौ दिवसावसानकाले भवनद्वारि विलोचने दधाना ।

अवहोष्य समागतं तदा मानथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥

अत्रावधिकाले प्रियागमनं विभावः । मुखविकासोऽनुभावः ।

२ संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ॥ २ ॥

यथा—

तन्मञ्जु मन्दहसितं श्रुसितानि तानि

सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः ।

अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हेन्त

सायंतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः ॥

तदाह—उच्छृङ्खलेति । तत्र हर्षादीनां मध्ये । देवेत्यादि उत्पन्नो विभावो यत्र
जायते, नेत्रेत्यादौ अनुभावा यत्र जायन्ते त हर्षमादिशेदित्यर्थः । तदा अवधिकाले ।
अथ हर्षानन्तरम् । धीरित्येव चेति शेषः । तद्वनित्येव मायध्वनित्वम् । पूर्वमते स्मृति-

१ कथुनो दण्डमषण्णदिना दृश्ये षोडशं संस्कारः संवत्सरे तज्जन्यं ज्ञानमित्यर्थः ।

२ अक्षरीक्षरं निमीलनोत्सृज-जयनाया इत्याशयः ।

चिन्ताविशेषोऽत्र विभावः । अत्रतिगात्रनिश्चलत्वादय आशेषगंग्या
 अनुभावाः । यद्यप्यत्रास्या एव स्मृतेः संचारिण्याः, नायिकारूपस्य विभा-
 वस्य, हन्तपद्गम्यस्य हृदयवैकल्यरूपानुभावस्य, संयोगाद्विप्रलम्भर-
 ताभिव्यक्तेरसंपन्नित्वं शक्यते बाह्यम्, तथापि स्मृतेरेवात्र पुरःस्फूर्तिक-
 त्वाद्यमत्कारित्वाच्च तद्गनित्यमुक्तम् । तदादेवुद्विस्वपकारावच्छिन्ने शक्ति-
 रिति नये बुद्धेः शक्यतावच्छेदकानुगमकतया न वाच्यतासंस्पर्शः ।
 बुद्धिसत्त्वं शक्यतावच्छेदकमिति नयेऽपि स्मृतित्वेन स्मृतेर्व्यक्तियेयतेष ।

नयेन स्मृतेर्वाच्यत्वात्सर्वं भाष्यनिःमत आह—बुद्धेरिति । शक्यतावच्छेदकतावच्छे-
 दकत्वैरप्यं । द्वितीयमतं बुद्धिसम्बन्धस्य वाच्यत्वेऽपि न स्मृतिरिति तद्वत्तमिति आह—स्मृति-
 रयेन स्मृतेरिति । न्युपनिर्णयना । 'न्यायवर्ण' रूपमपि वाच्यवृत्तवनात्त्रिभिर्व्येन

तस्याश्चात्र वाक्यवेद्यत्वेऽपि पदस्यैव कुर्वद्रूपत्वात्पदध्वनिविषयत्वम् ।
एतेन भावानां पदव्यङ्ग्यत्वे न वैचित्र्यमिति परास्तम् । सायंतनाम्बुजोप-
मानेन नयनयोरुत्तरोत्तराधिकनिमीलनोन्मुखत्वध्वनेनद्वारा तस्या आनन्द-
ममताप्रकाशः ।

‘दरानमत्कंधरबन्धमीपन्निमीलितस्निग्धविलोचनाब्जम् ।

अनुरूपनिःश्वासभरालसाङ्गं सरामिं सङ्गं चिरमङ्गनायाः ॥’

इत्यत्र स्मृतिर्न भावः, स्वशब्देन निवेदनादव्यङ्ग्यत्वात् । नापि सार-
णालंकारः, सादृश्यामूलकत्वात् । सादृश्यमूलकस्यैव सारणस्यालंकारत्वम् ।
अन्यस्य तु व्यञ्जितस्य भावत्वमिति सिद्धान्तात् । किं तु विभाव एव
सुन्दरत्वात्कथंचिद्रसपर्यवसायी ।

२५- स्त्रीणां पुरुषमुखावलोकनादेः, पुंसां च प्रतिज्ञामङ्गपराम्भवादेरु-
त्पन्नो वैवर्ण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा ॥ ३ ॥

चमत्कारित्वमिरालंकारिकममयः’ इति पूर्वतन्मध्येन विरोधाच्चिन्त्यमेतत् । व्यङ्ग्यता-
वच्छेदकतया भासमानजालादिरूपेण यत्र वाच्यता तत्रैवाचनन्वारिता । शूर्पेदाहरणे
हि मनोरथत्वेच्छात्वयोर्धटवत्फलशात्ववदेतया तेन रूपेणैव वाच्यतास्तीति न दोष
इत्यपि कथित् । तस्या नाविकायाः । विभाव एव नाविकारूप एव । कथंचित्प्राम-

१ सर्वेण वाक्येन स्मृतिभावो यद्यपि बोध्यते तथापि ‘वत्पदमेव प्राधान्येन रश्मिभिर्य-
जने स्फुरत्प्रामथ्येनिति पदमकारध्वनित्वस्यपदेश इत्याशयः ।

२ उपमया ।

३ नाविकैव चमत्कारितया ईषत्बन्धराज्यनमनारिकमनुभावं, आक्षिप्तान् वीर्यादीभ
संचारिणः, समुपस्थाप्य रसमभिव्यनत्तीत्याशयः । एतनाद्येव परंपराव्यपत्तित्वेव हेतु इति
कथंचित्पदव्याकृतम् ।

४ शयिता सदिपे इत्युदाहरणे वाच्यवृत्तेः कथमपि रपते-र्यमित्यभिप्रायक इत्युक्तम् ।
अथ च बुद्धिसारवर्षितित्तुद्वित्वरूपेण रश्मिरेषि सामान्यतया, वाच्यता रपते इति कथमर्थ
पत्तिः पूर्वग्रन्थविशेषात् । इति येषांविदासैः ।

व्यङ्ग्यतावच्छेदकतया भासमाना या, जातिसज्जालादिरूपेण यत्र वाच्यता तत्रैव भवन्-
स्कारकनो ध्वनित्वनिरासः । शयिता सदिपे इत्युदाहरणे धटवत्फलशात्ववत् मनोरथत्वेच्छा-
वच्छेदकतया तत्रैव रूपेण वाच्यतारपको भवतीति यत्र ध्वनिरं निरसते । अत्र तु मया नेति
परिहृतासौ न दोषः इति क्षमाधानम् ।

यथा—

‘कुञ्चकलशयुगान्तर्माभकीनं गखाङ्कं

सपुलकतनु मन्दं मन्दमालोकमाना ।

विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे

चकितनतनताक्षी सद्य सद्यो विवेश ॥’

अत्र प्रियस्य दर्शनं तेन नायिकाकर्तृकतत्त्वुचान्तर्वर्तिप्रियनखक्षतावलो-
कनजन्यहर्षावेदकतत्पुलकादेर्दर्शनं च विभावः । सद्यः सदनप्रवेशोऽनुभावः ।

यथा वा—

‘निरुद्धा यान्ती तरसा कपोतीं कूजत्कपोतस्य पुरो ददाने ।

मयि स्मिताद्रं वदनारविन्दं सा मन्दमन्दं नमयांमभू ॥’

पूर्वत्र त्रास इवात्रापि हर्षो लेशतया सन्नपि व्रीडाया अनुगुण एव ।
प्रियकर्तृकं कपोतस्त्राभ्रे कपोत्याः समर्पणं विभावः । वदननमनमनुभावः ।

—मयवियोगादिप्रयोज्या वस्तुतत्त्वानवधारिणी चित्तवृत्तिर्गोहः ॥’

‘अवस्थान्तरशचलिता सां तथा’ इति तु नव्याः ।

उदाहरणम्—

‘विरहेण विकलहृदया विलपन्ती दयित दयितेति ।

आगतमपि तं सविधे परिचयहीनेव वीक्षते बाला ॥’

अत्र कान्तवियोगो विभावः । इन्द्रियवैकल्यं लज्जाधभावध्वानुभावः ।

यथा वा—

‘शुण्डादण्डं कुण्डलीकृत्य कूले कलोलिन्या, किञ्चिदाकुञ्चिताक्षः ।

नैवाकर्षत्यम्बु नैवाम्बुजालं कान्तापेत कृत्यशून्यो गजेन्द्रः ॥’

म्यन्तराभावकृत क्लेशः । सपुलकतन्विति क्रियाविशेषणम् । गवाक्षे विनिहितवदनमि-
त्यन्वयः । चकितेत्यत्र कर्मधारयद्वयम् । तेनेति । प्रियेणेत्यर्थः । तत्कर्तृकमिति यावत् ।
पुलकादेर्दर्शनमित्यत्रान्वयः । तत्कुचेति । नायिकाकुचेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । सप्रसा-
दार्थमाह—सदनेति । तरसा शीघ्रम् । स्मितेनार्द्रमिव नमयावभूत् नमयाचवार ।

१ तेन प्रियेण अर्थात् प्रियशरत् ।

२ वस्तुतत्त्वानवधारणरूपमवस्थान्तरं प्राप्ता सा चिन्तास्यचित्तवृत्तित्वे तथा अर्थात् गोहः ।

चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु नाशरूपाया ग्लानेः कथं समावेश इति ध्येयम् । यद्यपि 'बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्यापिसमुद्भवः ।' इति लक्षणवाक्यादपचयशब्देन नाश एव प्रतीयते, तथापि प्रागुक्तानुपपत्त्या बलनाशजन्यं दुःखमेव बलापचयशब्देन विवक्षितम् ।

दुःखदारिद्र्यापराधादिजनितः स्वापकर्षभाषणादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषो दैन्यम् ॥ ८॥

उदाहरणम्—

'हृत्केन मया वनान्तरे वनजाश्री सहसा विवासिता ।

अधुना मम कुत्र सा सती पतितस्यैव परा सरस्वती ॥'

सीतां परित्यक्तवती भगवतः श्रीरामभद्रस्यैवमुक्तिः । अत्र सीताप-
रित्यागरूपोऽपराधतन्त्रन्यं दुःखं वा विभावः । पतितसाम्यरूपस्वापकर्ष-
भाषणमनुभावः ।

यदाहुः—

तत्र 'चित्तानुबन्धान्मनसापदौर्गत्याच्च विभावतः ।

अनुभावाच्च शिरसोऽभ्यावृत्तेर्गात्रगौरवात् ॥

देहोपस्करणत्यागादैन्यं भावं विभावयेत् ॥' इति ।

'दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ।' इति च ।

अत्र हृत्केन मया विवासिता न तु विधिनेत्येतस्यार्थस्य पतितोप-
स्यैव परियोपः, न तु शृङ्गाद्युपमया । यतः शृङ्गस्य जात्यैव श्रुतिदौर्लभ्यं
विधिना कृतम् । पतितस्य तु व्याख्यादेर्विधिना श्रुतिसुलभत्वे स्वभावेन

मुन्दुकेत्यादिः । अनुपपत्तिरस्मावेशरूपा । विवक्षितमिति । एवं तु कविब्रह्म-
स्येपि मुख्य इति भावः । हृत्केन हृतसदृशेन । भाग्यरहितेनेति यावत् । वनजाश्री
जलजाश्री । सहसा कारणं धिनेव । परा उच्यते सरस्वती । श्रुतिरित्यर्थः । विनिष्प-
न्नाभावादाह—तल्लन्यमिति । चित्तानुबन्धादिरूपविभावप्रयतः, शिरसोऽभ्या-
वृत्त्यादिषुपानुभावप्रयतो दैन्यं भावं जानीयादित्यर्थः । यच्चानन्तरमाह—दौर्गत्यादे-
रिति । अनौजस्यनोजोत्पन्नाभावः । सर्वं वानर्थं सावधारणमिति न्यायलभ्यमर्थमाह—
। तु विधिनेति । जाल्यैव स्वभावेनैव । तेनैव पतितेनैव । तथाविधं पातितजननम् ।

कृतेऽपि तेनैव तथाविधं पापमाचरता स्वतः श्रुतिदूरीकृतेति तस्य पति-
तेन साग्यम्, तस्याश्च श्रुत्येत्युपमालंकारो दैन्यमेवालंकुरुते । तथा मयेति
सेति चोपादानलक्षणा मूलध्वनिभ्यां कृतमन्त्रकृतशास्त्रनिर्दयत्वदयावतीत्या-
द्यनेकधर्मप्रकाशनद्वारा तदेव परिपोष्यते, सेति स्मृत्या च लेशतः
प्रतीयमानया ।

३२- इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्ण्यभूलेखना-
धोमुखत्वादिहेतुश्रितवृत्तिविशेषश्चिन्ता ॥ १६

यदाहुः—

‘विमावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रंशनं तथा ।

इष्टार्थापहृतिः शश्वच्छ्वासोच्छ्वासावधोमुखम् ॥

संतापः स्मरणं चैव कार्श्यं देहानुपस्कृतिः ।

अधृतिश्चानुभावाः स्युः सा चिन्ता परिकीर्तिता ॥

वित्तकौऽस्याः क्षणे पूर्वं पाश्चात्त्ये ज्ञोपजायते ॥’ इति ।

‘ध्यानं चिन्ता हितानासतेः संतापादिकरी मता ।’ इति च । २

उदाहरणम्—

‘अधरद्युतिरक्षपलवा मुखशोभा शशिकान्तिरुद्विनी ।

अकृतप्रतिमा तनुः कृता विधिना कस्य कृते मृगीदृशः ॥’

तस्य शयस्य । तस्याः चीनायाः । साम्यमित्यस्यानुपपन्नः । एवालमिति । अलंकुरुते
एवेत्यर्थः । न तु स्वयं प्रधानं येन मृगीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरिति भावः । उपादानलक्षणा-
मूलध्वनिभ्यामिति । स्वार्थमुपादायेतरार्थलक्षणमुपादानलक्षणा । लक्ष्यतावच्छेद-
चानिच्छेदो तदस्य फलं मत्पदस्य । वनवाससखीन्वमित्यादि च तत्पदस्य । व्यङ्ग्यार्थमाह—
कृतमन्त्रवेत्यादि । यथाक्रममन्वयः । तदेवेति । दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यर्थः । न तु
प्राधान्यं येन दैन्यध्वनितोच्छेद इति भावः । सेतीति । यतस्तेन तद्रूपप्रकाशोऽपि
लेशतोऽशतः प्रतीयमानया सेति स्मृत्या च दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यस्यानुपपन्नः । न तु
प्राधान्यं येन स्मृतिध्वनिश्च स्यात्, न दैन्यध्वनिवमिति भावः । यत्र चिन्तायाम् ।
अथ विभावकथनानन्तरम् । ‘अस्माः’ इति पाठे चिन्ताया इत्यर्थः । एवमप्येऽपि । तर्था-
चेतः प्राक्तनाधिर्भावः । अस्या इत्यस्यानुभावा इत्यनेनान्वयान् । देहानुपस्कृतिर्देहाप्रा-
धनम् । वित्तकौ वक्ष्यमाणस्वरूपः । अस्तपहृतेति पद्यम्यर्थे बहुव्रीहिः । पल्लवपद-
तच्छोभा । अकृतप्रतिमेति । उपमानमित्यर्थः । कृता मृगीदृश इत्यनयोः सर्व-

इदं वा पुनरुदाहरणम्—

‘मधुरंसान्मधुरं हि तवापरं तरुणि मद्ददने विनिवेश्य ।

मम गृहाण करेण कराम्बुजं पप्रस्तामि हहा मममूतले ॥’

अत्रापि स एव विभावः । अधिकवर्णोच्चारणादिरनुभावः । पूर्वार्धगतान्मान्मोक्तिरुत्तरार्धे च तरुणीकरेऽम्बुजोपमेयतया निरूपणीये त्वक्तरस्य तदुपमेयतया निरूपणं च मदमेव पोषयतः ।

४- बहुतरशारीरव्यापारजन्मा निःश्वासाङ्गसंमर्दनिद्रादिकारणीभूतः
खैदविशेषः श्रमः ॥ १९१

यदाहुः—

‘अध्वव्यायामसेवावैर्विभावैरनुभावकैः ।

गात्रसंवाहनैरास्यसंकोचैरङ्गोदनैः ॥

निःश्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादोत्सेपैः श्रमो मतः ॥’ इति ।

‘श्रमः खेदोऽध्वगत्यादेर्निद्राश्वासादिकृन्मतः ।’ इति च । १९२

अयं च सत्यपि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते, न तु ग्लानिः । अतो ग्लानेः श्रमस्य भेदः ।

उदाहरणम्—

‘विधाय सा मद्ददनातुकूलं कपोलमूलं हृदये शयाना ।

चिराय चित्रे लिखितेषु तन्वी न स्पन्दितुं मन्दमपि क्षमासीत् ॥’

अत्र विपरीतस्वरूपः शारीरव्यापारो विभावः । स्पन्दराहित्यशयनादयोऽनुभावाः । न चात्र निद्राभावध्वननेन गतार्थेति शङ्क्यम् । सुषुप्तौ हि ज्ञानराहित्येनैव यत्नराहित्यान्मन्दगपि स्पन्दितुं न क्षमासीदित्य-

इदं वा पुनरिति । हि यतो मधुरसान्मधुरं तत्र स्वस्य । स एव भादकद्रव्यसेवनस्य प्राशुक्त एषत्वर्थः । अधिकेति । १९१ हहा ममेत्यर्थः । निरूपणं चेत्यस्योमे इति शेषः । अन्वेति त्रयाणां द्वन्द्वगर्भो बहुमीहि । अनुभावार्थे रिलस्याभेदेन रन्वयः । संवाहनं सेवनम् । मोदं मोदनमिति भागप्रतिज्ञम् । मन्दैरित्युत्तरान्वयि । अतो ग्लानेरिति । चर्षद्वेत् इत्यादौ लाने सक्त्वादित्वर्थः । दृष्टान्तेन सुषुप्तेरेव लामः, न तु स्वप्नस्थेलाशयेनाह—
सुषुप्तो हीति । नैवेति । यत्नं प्रति तस्य कारणत्वादिति भावः । ननु स्पष्टार्थेनैव

२ मधुनो रसात् ।

स्नानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः, शीङ्गाभिहिततया तस्या व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेश्च ।
श्रमे त्वानुगुण्यमुचितम् ।

रूपधनविद्यादिप्रयुक्तात्मोत्कर्षज्ञानाधीनपरावहेलनं गर्वः ॥१२१॥

उदाहरणम्—

‘आ मूलाद्भ्रजसानोर्मलयवलथितादा च कूलत्वयोधे-
र्यावन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्कं वदन्तु ।

मृद्धीकामध्यनिर्यन्मसृणरसज्ञरीमाधुरीमाग्यमार्जा

वाचमाचार्यतायाः पदमनुमवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥’

अत्र स्वकीयकविताया अनन्यसाधारणताज्ञानं विभावः । पराधिकेय-
पैतादृशवाक्यप्रयोगोऽनुभावः । इमं चासूयापि लेशतः पुष्पाति । उस्ता-
द्वप्रधानो गूढगर्वो हि वीररसध्वनिः, अयं तु गर्वप्रधान इति तस्मादस्य
विशेषः । तथा हि वीररसप्रसङ्गे प्रागुदाहृते ‘यदि वक्ति—’ इत्यादि पद्ये
गीष्पतिना गिरामधिदेवतयापि साकमहं वदिष्यामीति वचनेनाभिथक्त-
स्वोत्साहस्य परिपोषकतया स्थितः सर्वेभ्यः पण्डितेभ्योऽहमधिक इति
गर्वः, न तु प्रकृतपद्य इव नास्त्येव महीतले मदन्य इति स्फुटोदितेन
सोऽहृष्टवचनेनानुभावेन प्राधान्येन प्रतीयमानः ।

१५-श्रमादिप्रयोज्यं चेतःसंमीलनं निद्रा ॥ १३१॥

नेत्रनिमीलनगात्रनिष्क्रियत्वादयोऽस्या अनुभावाः ।

उदाहरणम्—

‘सा मदागमनवृंहिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ।

बोधितापि बुबुधे मधुपैर्न प्रातराननजसौरमल्लज्जैः ॥’

रात्रिजागरणश्रमोऽत्र विभावः । मधुपैर्बोधामावोऽनुभावः ।

१२-शास्त्रादिविचारजन्यमर्थनिर्धारणं मतिः ॥१३२॥

अत्र निःशङ्कतदर्शानुष्ठानसंशयोच्छेदादयोऽनुभावाः ।

तदस्तु अत आह—शीङ्गेति । प्रकारतयेति भावः । तस्या विद्रायाः । रत्नसानुः
सुमेरुः । मृद्धीका द्राक्षा । निर्यञ्जि.सरजू । झरी प्रवाहः । तस्माद्वीररसध्वनेः । मदन्य
इतीति गर्वाकारः । सोऽहृष्टं सामिप्रायम् । वचनेन आ मूलादित्यादि मदन्य इत्यन्तेन ।

१ ‘यदि वक्ति’ इत्यादिपद्ये उस्ताहस्य परिपोषकतया अहमभावेन स्थितो गर्वः ‘आमूलात्’
इति पद्यवत् प्राधान्येन प्रतीयमानो नास्तीति भावः ।

उदाहरणम्—

‘निखिलं जगदेव नधरं पुनरस्मिन्नितरां कलेवरम् ।

अथ तस्य कृते कियानयं क्रियते हन्त मया परिधम ॥’

‘शरीरमेतज्जलबुद्बुदोपमं—’ इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनमत्र विभावः । हन्त-
पदगम्या स्वनिन्दा राजसेवादिविरतिर्विकृष्णता चानुभावः । ज्ञाति मतेरेव
चमत्काराङ्गनिय्यपदेशहेतुता, न शान्तस्य । विलम्बेन प्रतीतेः ।

२१ रोगविरहादिप्रभवो मनस्तापो व्याधिः ॥ १५ ॥

गात्रशैथिल्यश्वासादयोऽत्रानुभावाः ।

यद्वाहुः—

‘पूर्वैकगो द्वन्द्वसो वा त्रयाणां वा प्रकोपतः ।

वातपित्तकफानां स्युर्व्याधयो ये जरादयः ।

इह तत्प्रभवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते ॥’

उदाहरणम्—

‘हृदये कृतशैबलानुपजा मुहुरज्जानि यत्रस्ततः क्षिपन्ती ।

तदुदन्तपरे मुखे सखीनामतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥’

विरहोऽत्र विभावः । अङ्गक्षेपादिरनुभावः ।

२४ भीरोर्धोरसत्त्वदर्शनस्फूर्जथुश्रवणादिजन्मा चित्तवृत्तिविशेषस्वास . . .

अनुभावाश्वास्य रोमाञ्चकम्पस्त्रम्भजमादयः ।

यद्वाहुः—

‘औत्पातिकैर्मन क्षेपस्वासः कम्पादिकारकः ।’

उदाहरणम्—

‘आलीषु केलीरमसेन नारा मुहुर्ममालापमुपाळपन्ती ।

आरादुपाकर्ष्य गिरं मदीयां सौदामिनीयां सुपमामयासीत् ॥

दोगा रात्रि । ये ज्वरादय इति । लोके इति शेष । इह शास्त्रे । तत्प्रभवो जरादि-
प्रभव । तदुदन्तैति । नायकोदन्तैत्यर्थ । मुखे इत्येकवचनेनैव चार्थे । गार्भिरुच्यते
इति व्यभिचम् । तदकार्थान्यं दृष्टौ । भीरोर्धयस्त्रीत्यम् । सारत्र प्राणी । स्फूर्जथुर्जनि-
र्षेयः । औत्पातिकेऽप्यात्मस्पर्शेणैव सारवदसनादिभिः । मन क्षेपयित्वावृत्तिविशेषः । केली-
रमनेन क्रीडासाम्येन । नायकोऽपिरियम् । आरादूर्म् । ततोऽविरक्त्यादित्येन निमुष्टो-

अत्र पत्या स्ववचनाकर्णनं विभावः । पलायनमनुभावः । न चात्र लज्जाया व्यङ्ग्यत्वमाशङ्कनीयम् । शैशवेनैव तस्या निरासात् ।

इदं वा विविक्तमुदाहरणम्—

‘मा कुरु कशां कराब्जे करुणावति कम्पते मम स्वान्तम् ।
खेलन्न जातु गोपैरम्ब विलम्बं करिष्यामि ॥’

एषा भगवतो लीलागोपकिशोरस्योक्तिः ।

१ निद्राविभावोत्थज्ञानं सुप्तम् ॥ १६ ॥

स्वप्न इति यावत् । अस्यानुभावः प्रलापादिः । नेत्रनिमीलनादयस्तु निद्राया एवानुभावा न त्वस्य, अनिदंजन्यत्वात् । यत्तु प्राचीनैः ‘अस्यानुभावा निभृतगात्रनेत्रनिमीलनं—’ इत्याद्युक्तं तदन्यथासिद्धानामपि तेषामेतद्भावव्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

उदाहरणम्—

‘अकरुण मृपाभापासिन्धो विमुञ्च ममाञ्चलं
तव परिचितः स्नेहः सम्यङ्मयेत्यनुभाषिणीम् ।
अविरलगलद्वाप्सां तर्षीं निरस्त्रविभूषणां
क इह भवतीं भद्रे निद्रे विना विनिवेदयेत् ॥’

एषा प्रवासगतस्य स्वप्नेऽपि प्रियामेवंभाषिणीं दृष्टवती निद्रां प्रति कस्यचिदुक्तिः । यद्यप्येवंमृतायाः प्रियतमावस्थाया निवेदनेन निद्रे, मम भवत्या महानुपकारः कृत इति वस्तु, विप्रलम्भशृङ्गारश्चात्र प्रतीतिपथ-

भावात् । पत्या तत्कर्तुं कम् । ‘शब्दानुशासनमाचार्येण’ इतिवत्प्रयोगः । शैशवेनैवेति । बालपदबोधेनेत्यर्थः । तस्या लज्जाया । एवं च शूले कुठारात् तदाशङ्केति भावः । ननु बालापदं न शैशवबोधकम्, किं तु विशेषबोधकमत आह—इदं वेति । कशा ताडनरज्जुम् । वस्तुतस्तत्त्वाभावादाह—लीलेति । अनिदंजन्यत्वादिति । एतन्न्यत्वाभावादित्यर्थः । स्वप्नजन्यत्वानावादिति यावत् । अन्यथेति । निद्रयेत्यर्थः । एतदिति । स्वप्नेत्यर्थः । मृपेति । सिप्याभाषिन् । इह प्रवासे । प्रियतमेति । नायि-

१ शिशुनया लज्जा स्ततो निरस्ता, अतो लज्जाया व्यङ्ग्यत्व माशङ्कनीयम् । शिशुनामेवंविधे स्थले शतो भवति न लज्जत्याशयः ।

२ निद्रार्था संभवन्तस्ते सुप्तमपि व्यामुचन्ति (स्वप्नमप्यभिर्जुर्वन्ति) इति सुप्त-भावेऽपि नेत्र-निमीलनादयः प्रोक्ता इत्याशयः ।

मवतरति, तथापि पुरःस्फूर्तिकतया स्वप्नध्वननमत्रोदाहृतं न प्रान्ते तयो-
र्ध्वननं निरोद्धुमीष्टे ।

निद्रानाशोचरं जायमानो बोधो विबोधः ॥ १८१

निद्रानाशश्च तत्पूर्ति-स्वप्नान्त-बलवच्छब्द-स्पर्शादिभिर्जायत इति त एवात्र
विभावाः । अक्षिमर्दनगात्रमर्दनादयोऽनुभावाः ।

तत्र संक्षेपेणोदाहरणम्—

‘नितरां हितयाद्य निद्रया मे वत यामे चरमे निवेदितायाः ।

सुदृशो वचनं शृणोमि यावन्मयि तावत्प्रचुकोप वारिवाहः ॥’

अत्र गर्जितध्रुवणं विभावः । प्रियावचनध्रुवणोल्लासनाशोऽनुभावस्तूत्रेयः ।

केचिद्विद्याध्वंसजन्यमप्यमुमामनन्ति । तेषां मते

‘नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

सितोऽसि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥’

इति गीतापद्यमुदाहार्यम् । न तु वारिवाहविषयाया असूयाया एवात्र
याव्ययार्थतेति शङ्क्यम् । विबोधप्रतीतौ हि सत्यां तस्मिन्ननौचित्यावगमे
सत्यनुचितविबोधजनकत्वेन वारिवाहेऽसूयाया विलम्बेन प्रतीतेः, परमु-
त्सर्गनिरीक्षकत्वात् । सादपि तस्या अपि प्राधान्यम्, यदि वारिवाहे निष्क-
रुणत्वादिवोधकं किञ्चिदपि स्यात् । नापि स्वप्नस्य, वारिवाहनादेन
तन्नाशस्यैव प्रतिपत्तेः । अस्तु वा स्वप्नभावप्रमत्तमेनासूयाया च सहास्य
संकरः ।

केल्यर्थः । अप्रोदाहृतमिति । अस्यापि बाध्यनिशादिभ्यादेतद्भिव्यवहारोऽपि । तथा
च सांकर्यमिति भावः । तत्पूर्तिनिद्रान्तः । वारिवाहो मेघः । अमुं विबोधम् । विहाय-
श्लोकनन्द्यायेनासूयाध्वनिर्बन्धं निरापद्ये—न त्यजति । हि यतः । तस्मिन्विबोधे । तस्या
अप्यमुयादा अपि । स्वप्नस्य वाक्यार्थतेति शङ्कानिलम्बानुपगतः । जलाहरणकर्तृत्वेन बोध-
कवारिवाहस्यस्य सत्त्वात्, अत आह—अस्तु वा स्वप्नभावेति । इदं वाक्यमात्रम् ।
सकलां वामिनीन्मयाप्य गृह्णामिभक्त्या । तिस्रो गात्रमग्निनाथ च प्राणमां विहाय स

१ पर्यन्ते वदि वरनु-विमत्तमावनी अपि वरुतदेष्टावनी भवतु योस्तावतः ।

२ विबोधोचरं अयवचनया तदधीनत्वमित्युच्यते ।

इदं तु नोदाहार्यम्—

‘गाढमालिङ्ग्य सकलां यामिनीं सहस्रतस्थुपीम् ।

निद्रां विहाय स प्रातरालिलिङ्गाथ चेतनाम् ॥’

विबोधस्य चेतनापदवाच्यत्वात् । यथा कश्चित्सत्यप्रतिज्ञो ह्याभ्यां नायिकाभ्यां द्वौ कालावुपभोगार्थं दत्त्वा यथोचिते काले एकानुपमुज्य कालान्तरे प्रवृत्ते तां विहायापरां मुञ्जे, तथैवायं रात्रौ निद्राम्, प्रातश्चेतनामिति समासोत्तरेवेह प्रकाशनात् ।

सुषुप्तरकृतावज्ञादिनानापराधजन्यो मौनवाक्पारुष्यादिकारणीभूतश्चिच्चञ्चिविशेषोऽमर्षः ॥ १८१ ॥

प्राग्बत्कारणानां कार्याणां च क्रमेण विभावानुभावत्वम् ।

उदाहरणम्—

‘वक्षोज्ञामं पाणिनामृश्य दूरे यातस्य द्रागाननाब्जं मियस्य ।

शोणाभ्यां भामिनी लोचनाभ्यां जोषं जोषं जोषमेवावतस्ये ॥’

इह स्वाकस्मिकस्तनामस्पर्शो विभावः । नयनारुप्यनिर्निमेषनिरीक्षणो अनुभावौ । ननु क्रोधामर्षयोः स्वायत्तचारिणोर्भावयोः किं भेदकमिति चेत्, विषयतावैलक्षण्यमेवेति गृहाण । तत्र तु गमकं श्रुतिरिति परविनाशादौ प्रवृत्तिर्वचनवैगुल्यादिकं चेत्तु कार्यवैलक्षण्यम् ।

चेतनानालिलिङ्गोत्पन्नव्य । नन्वेवं विबोधभावध्वनित्वाभावेऽपि कस्येदमुदाहरणम्, अत्र आह—यथेत्यादि । प्राग्बद्विबोधवत् । कारणानां परकृतावज्ञादीनाम् । कार्याणां मौनदीनाम् । आमृश्य संस्पृश्य । जोषं जोषमिति । निर्निमेषं दृष्ट्वा दृष्ट्वेत्यर्थः । जोषमेव तूष्णीमेव । भामिनी वर्या । अत्रादिसंभ्राज्यविभावानुभावयोः सत्त्वमिच्छाह—इह त्विति । इदं च निर्निमेषनिरीक्षणं सेवार्थकञ्चुपं णमुला च गम्यं तादाह—निर्निमेषेति । इदमुपलक्षणम् । मौनमप्यनुभावो बोध्यः । किं भेदकमिति । उक्तकारणकार्ययोस्तु वैलक्षण्यमेवेति भावः । तत्र तु विषयतावैलक्षण्ये तु । कार्येति । क्रोधामर्षयोर्वै-

१ द्रव्यविषया मिथः ध्वनतीति ।

२ अत्रादायसापन्नो भावः क्रोधः, क्रोमलायसापन्नोऽमर्ष इति तादाहवत् ।

व्रीडादिभिर्निमित्तैर्हर्षाद्यनुभावानां गोपनाय जनितो भावविशेषोऽवहित्यम् ॥१०१॥

तदुक्तम्—

‘अनुभावपिधानार्थेऽवहित्यं भाव उच्यते ।

तद्विभाव्यं मयव्रीडाघाट्यकौटिल्यगौरवैः ॥’

यथा—

“प्रसङ्गे गोपानां गुरुषु महिमानं यदुपते-

रुपाकर्ण्य स्वियत्पुलकितकपोलां कुलवधूः ।

विपज्वालाजालं क्षगिति वमतः पन्नगपतेः

फणायां साध्वर्यं कथयतितरा ताण्डवविधिम् ॥’

अत्र व्रीडा विभावः । तादृशकालियकथाप्रसङ्गोऽनुभावः । एवं भयादिप्रयोज्यमप्युदाहार्यम् ।

१० अघिक्षेपाद्गमानादिप्रभवा किमस्य करोमीत्याद्याकारा चित्तवृत्तिरुग्रता ॥१०१॥

यदाहुः—

‘नृपापराधोऽसद्वेषकीर्तनं चोरधारणम् ।

विभावाः स्युरथो वन्धो वधस्ताडनभर्त्सने ॥

पते यत्रानुभावास्तदौघ्य निर्दयतात्मकम् ॥’ इति ।

यथा—

‘अवाप्य भङ्ग खलु सङ्गराद्गणे नितान्तमहाधिपतेरमङ्गलम् ।

परप्रभावं मम गाण्डिवं धनुर्विनिन्दतस्ते हृदयं न कम्पते ॥’

धाक्रमित्यादि । हर्षाद्यनुभावानामिति । हर्षादिजन्यानुभावानामित्यर्थः । भावविशेषोऽभिप्रायविशेषः । अनुभावेत्यस्य हर्षादिजन्येत्यादि । तदवहित्यम् । भयादिभिर्विभाव्य जन्यमित्यर्थः । गुरुषु तत्समीपे गोपानां प्रसङ्गे इत्याद्ययम् । पन्नगपते कालियस्य । साध्वर्यमाध्वर्येण सहितम् । ताण्डवविधिं यदुपतेरिति भावः । तादृशेति । विप वमनवर्त्तित्यर्थः । असादिति । अविद्यमानदोषकथनमित्यर्थः । अत्राधिपते कर्णात् ।

१ पूर्वांशोऽपि स्वेद रोमाद्यौ प्रेमनिलौ न, अपि तु पराक्रमवर्णनजन्याविति प्रकटनेन भावयति ।

एषां कर्णेन पराभूतं गाण्डिवं निन्दन्तं युधिष्ठिरं प्रति धनंजयस्योक्तिः ।
युधिष्ठिरकर्तृका गाण्डिवनिन्दात्र विभावः । वषेच्छानुभावः । न चामर्षो-
म्रतयोर्नास्ति भेद इति वाच्यम् । प्रागुदाहृतेऽमर्षध्वनावुप्रताया अमर्षतीतिः ।
नाप्यसौ श्लोचः । तस्य स्थायित्वेनास्याः संचारिणीत्वेनैव भेदात् ।
विप्रलम्भमहापत्तिपरमानन्दादिजन्माऽन्यसिन्नन्यावभास उन्मादः ॥ २२ १

शुक्तिरजतादिज्ञानव्यावृत्तये जन्मान्तम् ।

उदाहरणम्—

‘अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि स्वामितः परं नाहम् ।

इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजन्तस्य विकला सा ॥’

एषा प्रवासगतं सनायिकावृत्तान्तं पृच्छन्तं नायकं प्रति कस्याश्चित्सं-
देशहारिण्या उक्तिः । प्रियविरहोऽत्र विभावः । असंबद्धोक्तिरनुभावः ।
उन्मादस्य व्याघावन्तर्भावे संभवत्यपि पृथगुपादानं व्याघ्वन्तरापेक्षया वै-
चिन्त्यविशेषस्फोरणाय ।

२३ रोगादिजन्मा मूर्च्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् ॥ २३ १

न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुख्यं मरणमुचितं ग्रहीतुम् । चित्तवृत्त्या-
त्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्ते । भावेषु च सर्वेषु कार्यसहवर्तितया शरीरप्रा-
णसंयोगस्य हेतुत्वात् ।

उदाहरणम्—

‘दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती शयने सप्रति या विलोकितासीत् ।

अधुना खलु हन्त सा कृशाङ्गी निरमङ्गीकुस्ते न भाषितापि ॥’

प्रियविरहोऽत्र विभावः । वचनविरामोऽनुभावः । हन्तपदस्यात्रात्य-

परेति । उक्तश्लोचार्थं । पराभूतमिति युधिष्ठिरविशेषणम् । न चामर्षोऽप्रेति । कारण-
धिन्यादिति भावः । अमर्षतीतिरिति । अस्या वषारीच्छापि न, तस्मिन्नित्यनुभावभेदा-
दिति भावः । अज्ञायुता । भेदादिति । गुरुबन्धुभाषित्वान्य, स्वामी, व्यापकव्यपदि-
जन्म संचारीति भेद इत्यपरे । व्यावृत्तय इति । ज्ञानस्योन्मादत्वव्यावृत्तय इत्यर्थः ।
तस्याप्रसक्तेरिति । मुख्यमरणस्वान्तर्भावासंभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भावेषु
चेति । अत्रोप्यस्ते न । न प्रतिवदतीत्यर्थः । अत्र मरणे हन्तपदस्य तु खातिशयवोध-

न्तमुपकारकत्वाद्वाक्यव्यङ्ग्योऽप्ययं भावः पदव्यङ्ग्यतामावहति । एतेन
भावस्य पदव्यङ्ग्यतायां नात्यन्तं वैचित्र्यमिति परास्तम् । दयितस्य गु-
णानुस्मरन्तीत्यनेन व्यज्यमानं 'चरगावस्थायामपि तस्या दयितगुणविस्म-
रणं नामृदिति' वस्तु विप्रलम्भस्य शोकस्य वा चरममभिव्यक्तस्य पोष-
कम् । अयं च भावः स्रव्यञ्जकवाक्योत्तरवर्तिना वाक्यान्तरेण संदर्भघटकेन
नायिकादेः प्रत्युज्जीवनवर्णने विप्रलम्भस्य, अन्यथा तु करुणस्य पोषकं इति
विवेकः । कवयः पुनरमुं प्राधान्येन न वर्णयन्ति, अमङ्गलप्रायत्वात् ।

३) संदेहाद्यनन्तरं जायमान उहो वितर्कः ॥ २४ ॥

स च निश्चयानुकूलः ।

'यदि सा मिथिलेन्द्रनन्दिनी नितरामेव न विद्यते भुवि ।

अथ मे कथमस्ति जीवितं न विनालम्बनमाधितस्थितिः ॥'

स्वात्मनि भगवतो रामस्यैषोक्तिः । भुवि सीतास्ति न चेति संदेहोऽत्र
विभावः । अक्षेपशिरोऽङ्गुलिर्नर्वनमाक्षिसमनुभावः । न चासौ चिन्तेति शक्यं
वदितुम्, चिन्ताया नियमेन निश्चयं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । किं भविष्यति
कथं भविष्यतीत्याद्याकारायाश्चिन्तायाः, इदमित्यं भवितुमर्हति प्रायश
इत्याकारस्य वितर्कस्य, विषयवैलक्षण्योपलम्भाच्च । न विनेत्यादिनोक्तोऽर्था-
न्तरन्यासोऽप्यसिन्नेवानुकूलः ।

कत्वादिति भावः । प्रकृतेऽनुपदं वक्ष्यमाणरीत्या विप्रलम्भासंभवादाह—शोकेति ।
करणस्थायिभावस्येत्यर्थः । अस्य पुरोऽनभिव्यक्तेराह—चरममिति । अत एवैतद्वि-
न्यम् । तदेवाह—अयं चेति । नन्वस्य प्रधानोदाहरणं शून्यं न दत्तमत आह—कथय
इति । पुन शब्दो हिराश्र्दार्षे । आदिना विपर्ययपरिग्रहः । आलम्बनमाधारभूतात् । ननु
नियमे तदभावेऽपि लक्षणे तदनिवेशात्प्रवृत्ते स संभव एवावग्राह—किं भविष्य-
तीति । ननु न विनेत्यादिनार्थान्तरन्यासस्य प्रवृत्तेः कथं ध्वनि-व्यञ्जन आह—न विने-

१ चिन्तायामन्ते नियमेन निश्चयः स्यादिति नास्ति । अयं तु निश्चयानुकूलः ।

२ अर्थान्तरन्यासः (भाषाएत विना आशयेदस्तिनिर्देशे) निश्चयानुकूलस्य विवर्तस्य ननु शून्यो
न तु चिन्तायाः । तथा च शीघ्रं भावरोधकत्वात् अत्र न तु प्रधानमिति नास्तिप्रमाणम् ।

२५ इष्टासिद्धिराज-गुर्वाघपराधादिजन्योऽनुतापो विपादः ॥ २५ ॥

उदाहरणम्—

‘भास्करसूतावसं याते जाते च पाण्डवोत्कर्षे ।

दुर्योधनस्य जीवितं कथमिव नाद्यापि निर्यासि ॥’

अत्र स्वापकर्षपरोत्कर्षयोर्दर्शनं विभावः । जीवितनिर्याशांसा, तदा-
क्षिप्तं वदननमनादि चानुभावः । अस्मिन्नेव च विषादध्वनौ दुर्योधनस्येत्य-
र्थान्तरसकमित्वाच्चध्वनिरनुग्राहकः । न चात्र त्रासभावध्वनित्वं शङ्क्यम्,
परवीरस्य दुर्योधनस्य त्रासलेशस्वाप्ययोगात् । नापि चिन्ताध्वनित्वम्,
युद्धा मरिष्यामीति तस्य व्यवसायात् । नापि दैन्यध्वनित्वम्, सकलसै-
न्यक्षयेऽपि विषदत्तेनागणनात् । न वा वीरसध्वनित्वम्, मरणस्य श-
रणीकरणे परापकर्षजीवितस्योत्साहस्याभावात् ।

इदं पुनरत्र नोदाहार्यम्—

‘अयि पवनरयाणां निर्दयानां हयानां

श्लथय गतिमहं नो संगरं द्रष्टुमीहे ।

श्रुतिविवरममी मे दारयन्तिं प्रकुप्य-

द्भुजगनिभमुजानां बाहुजानां निनादाः ॥’

अत्र त्रासस्यैव प्रतीयमानत्वेन विपादस्याप्रतीतेः । लेशतया प्रतीतौ वा
त्रास एवानुगुण्यौचित्येन ध्वनिव्यपदेशायोग्यत्वात् ।

२६ अधुनेवास्य लामो ममास्तिवतीच्छा औत्सुक्यम् ॥ २६ ॥

त्यादीति । सामान्येन विशेषसमर्थनमत्र बोध्यम् । भास्करसूतो कर्णे । दुर्योधनस्य
जीवितेति सुबुद्धिः । हे वीरेत्थं । इवराब्दो वाक्पालकारे । निर्यासि गच्छसि । विपा-
दध्वनित्वं द्रव्यति—अस्मिन्नेवेति । घाच्यध्वनिरिति । लक्ष्मितावच्छेदकं च कर्ण-
दर्शनावधिजीवित्वम्, एकादशाशीहिणीपतिवन्द्यत्वम्, प्रतापेनागणितपाण्डवतेजस्त्वम्,
पाण्डवानां धनवासादिदातृत्वं वा, अतिदुःखित्वं व्यङ्ग्यम् । परेति । उत्कृष्टेत्थं ।
सुहेति । तथा च किं भविष्यतीत्याधाकारायास्तस्या असभव इति भावः । तेनागेति ।
तथा च ताद्विभावस्याभाव इति भावः । उत्साहस्येति । उत्साहिभावः । अपीति
षोमलामन्त्रणे । ‘धनी मे’ इति पाठः । बाहुजाना क्षत्रियाणाम् । अस्य पदार्थस्य ।

१ परापकर्षो जीवितं वक्ष्ये । परसाहे हि परस्वापकर्षं प्रथमानम्, अत्र तु स्वपकर्षो
बोध्यत इत्यर्थः ।

इष्टविरहादिरत्र विभावः । त्वराचिन्तादयोऽनुभावः ।

यदाहुः—

‘संजातमिष्टविरहादुद्दीप्तं प्रियसंस्मृतेः ।

निद्रया तन्द्रया गात्रगौरवेण च चिन्तया ॥

अनुभावितमाख्यातमौस्सुक्यं भावक्रोविदैः ॥’ इति ।

उदाहरणम्—

‘निपतद्वाप्यसरोषमुक्तचाञ्चल्यतारकम् ।

कदा नयननीलाब्जमालोकेय मृगीदृशः ॥’

३ अनर्थातिशयजनिता चित्तस्य संभ्रमाख्या वृत्तिरावेगः ॥ २१ ॥

उदाहरणम्—

‘लीलया विहितसिन्धुबन्धनः सोऽयमेति रघुवंशनन्दनः ।

दर्पदुर्विलसितो दशाननः कुत्र यामि निकटे कुलक्षयः ॥’

एषा स्वात्मनि मन्दोदर्या उक्तिः । रघुनन्दनागमनमत्र विभावः

कुत्र यामीत्येतद्व्यङ्ग्यः सैर्याभावोऽनुभावः । न चात्र चिन्ता प्राधान्ये

व्यज्यत इति शक्यते वक्तुम्, कुत्र यामीति स्फुटं प्रतीतेन सैर्याभावेनो-

द्वेगस्यैव चिन्ताया अपत्यायनात् । परं त्वावेगचर्चणायां तत्परिपोषकतया

शुणत्वेन चिन्तापि विपर्याभवति ।

५ चिन्तोत्कण्ठामयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावश्यकर्तव्यार्थ-

प्रतिसंधानविकला चित्तवृत्तिर्जडता ॥ २२ ॥

इयं च मोहात्पूर्वतः परतश्च जायते ।

यदाहुः—

‘कार्याविवेको जडता पश्यतः शृण्वतोऽपि वा ।

तद्विभावाः मियानिष्टदर्शनश्रवणे रुजा ॥

निपतदिति । निपतद्वाप्यसरोषेन मुक्तचाञ्चल्याकारणा पक्षेत्सर्पः । अलोकेय । लिंगे

हृष्य । उद्वेगस्येवेति । उद्वेगावेगौ पर्यायौ । चिन्तोत्कण्ठेति । ‘चिन्तोत्कण्ठं’ इति

पाठान्तरम् । ‘इष्टानिष्टेति’ । प्रियविश्लेषार्थं । तद्विभेति । जडतादिमत्या इत्यर्थः ।

१ यदि वेलाकाऽनुदिर्गं, तर्हि रघुवचनमिदं प्रयोक्तुं शक्यं दर्शयति ।

अनुभावास्त्वमी तूर्णीभावविसरणादयः ।

सा पूर्वं परतो वा स्यान्मोहादिति त्रिदां मतम् ॥'

उदाहरणम्—

'यद्वधि दयितो विलोचनाभ्यां सहचरि दैववशेन दूरतोऽमृत ।

तद्वधि शिथिलीकृतो मदीयैरथ करणैः प्रणयो निजक्रियासु ॥'

प्रियविरहोऽत्र विभावः । करणैश्चक्षुःश्रवणादिभिः क्रियासु तत्तत्प्र-
मितिषु प्रणयस्य शिथिलीकरणमनुभावः । मोहे चक्षुरादिभिश्चाक्षुषादेरज-
ननम्, इह तु प्रकारविशेषवैशिष्ट्येन बाहुल्येनाजननमिति तस्मादस्य
विशेषः । अत एवोदाहरणे शिथिलीकृत इत्युक्तम्, न तु त्यक्त इति ।

अतितृप्तिगर्भव्याधिश्रमादिजन्या चेतसः क्रियानुन्मुखताऽऽलस्यम् । २७

अत्र च नासामर्थ्यम् । नापि कार्याकार्यविवेकशून्यत्वम् । तेन कार्या-
करणरूपस्यानुभावस्य तुल्यत्वेऽपि ग्लानेर्जडतायाश्चास्य भेदः ।

उदाहरणम्—

'निखिलां रजनीं प्रियेण दूरादुपयातेन विबोधितो कथामिः ।

अधिकं नहि पारयामि वक्तुं सखि मा जरूप तर्वायसी रसज्ञा ॥'

एषा हि प्रियागमनद्वितीयदिवसे मुहुर्निशावृत्तान्तं पृच्छन्तीं सर्वां
प्रति रजनिजागरणजनितालस्यायाः कस्याश्चिदुक्तिः । अत्र रजनिजाग-
रणं विभावः । अधिकसंभाषणाभावोऽनुभावः । जडतायां मोहात्पूर्ववर्ति-
त्वमुत्तरवर्तित्वं वा नियतम्, न त्वत्रेत्यपरो विशेषः । गोपनीयविषयत्वा-
द्यदि कथाभिरित्यविवक्षितवाच्यं तदा भ्रमोऽस्तु परिपोषकः । श्रमज्ञान्ये

रजा रोगधेत्वर्थः । वाच्येः समुच्चये । विदामर्याद्रमज्ञानं मतमित्यम् । दूरतो दूरे ।
करणैरितिः । प्रणयः क्रोधः । अन्यासामसंभवादाह—तत्तत्प्रेति । चाक्षुषादिह्यासि-
त्वर्थः । चाक्षुषादेरिति । सामान्येनेति भावः । प्रकारेति । तत्तत्प्रकारेणेत्यर्थः ।
अत एव बाहुल्येन । अत एव सर्वथाऽस्यागादेव । अस्माकस्य तुल्यत्वेऽपि ग्लान्यादा-
विति शेषः । यथासंख्यमन्वयः । पारयामि शक्नोमि । आयसी लोहमयी । रसज्ञा जिज्ञा ।
प्रियेति । प्रियस्यागमनं यस्मिन्दिने ततो द्वितीयेत्यर्थः । जडतायां भेदान्तरमाह—
जडेति । वाच्येः । अशालसे । कथाभिरित्यविवक्षितेति । कथाभिरिति
सुरतपरं तत्पमेव लक्ष्यतावच्छेदकम् । अनिश्रममुद्वृत्तं व्यक्तम् । श्रम इत्यस्य व्यष्टेः-

। देन प्रकारेण दक्षाक्षुषादिमन्वयं भवति तेन प्रकारविशेषेण न भवति । सन्पदरूपेण-
धननमित्याशयः ।

• २ कथादेदना भाषयिता । कथाद्वारा विज्ञिता वा ।

छालस्ये धमस्य पोषकताया ज्वार्यत्वात् । अतितृन्यादिजनिते त्वालस्ये
श्रमाद्विविक्तविषयत्वं बोध्यम् ।

२६ परोत्कर्षदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणीभूतश्चित्तशुक्तिविशे-
योऽस्य ॥ ३०

इमामेवासहनादिदानैर्व्यवहरन्ति ।

— यथा—

‘कुत्र शैवं घनुरिदं क चायं प्राकृतः शिशुः ।

भङ्गस्तु सर्वसंहर्त्रा कालेनैव विनिर्मितः ॥’

एषा भङ्गहरकार्मुकस्य भगवतो रामस्य पराक्रममसहमानानां तत्र-
स्यानां राक्षसुक्तिः । अत्र च श्रीमद्दाशरथिबलस्य सर्वोत्कृष्टताया दर्शनं
विभावः । प्राकृतशिशुपदगम्या निन्दानुभावः ।

‘तृष्णालोलविलोचने कल्पयति मार्ची चकोरमजे

मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले कामे भनुर्धुग्वति ।

माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्वातुकामेऽधुना

घातः किं नु विधौ विधातुमुचितो घातापराङ्म्वरः ॥’

अत्रापि यद्यपि तदीयोच्छृङ्खलादिदर्शनजन्या अनुचिन्तकारित्वत्-
पनिन्दामकाशानुभावित्वा कविगता विधात्रालम्बनाऽसूया व्यग्न्यन इति
शक्यते वक्तुम्, तथापि कार्यकारणयोस्तुल्यत्वादभिष्यक्तेनामर्षेण शक्य-

त्वादि । परिषोदक हृत्पनेन धनधनिच निरगम् । ननु तत्र तार्ये प्रकृते गौरववच
आह—धमेति । नयेवं सर्वत्र तत्रहरेन विनायकेशेणिरुपुपाय आह—अतीति ।
प्राकृत इति । धर्मिषोऽह इत्यर्थः । तत्रतानां धर्मिषोऽप्यनार्थं जगत्पदे गम्यतानां
सदस्वनिश्चयम् । शिशुपदेति । एतद्गुणवदनेन । गुणात्प्रेषुताहराज्ञे पीज
कपदिगुणाह—तृष्णेति । कल्पनीयानि सतिगवन्वन्तम् । कल्पनीयानि दिव्यानामर्थ
संशुषेति । पश्येत्तत्रे तत्रपदे । पुत्रं सगृह । पुत्र्यति टकारयति । विधौ चन्दे ।
घाताघरेति । मेमप्याहनिर्ध । तदीयेति । पश्येत्तत्रे । प्रथमेऽन्ते । तस्मा
वाप्यत्वं सूचितम् । सक्तमिति । तथा येदमप्यस्मा उदाहरामिति भव । कार्यका-
रणयोस्तुल्यत्वादिति । अस्तु तत्रैव तत्रयोर्तानन्देऽहरेऽहरेऽपि विद्यमानत्वा-

तैरासौ न विधिक्तया प्रतीयते । नहि विधातुरपराध इव भगवतो राम-
स्यापराधोऽस्ति येन- कवेरिव वीराणामप्यमर्षोऽभिव्यज्येत । स्वभावो हि
महोक्ततक्रियानिप्यादनं वीराणाम् । अत्रापस्तुतचन्द्रवृत्तान्तेन प्रस्तुत-
राजकुमारादिवृत्तान्तस्य ध्वननात्तास्यमूयाध्वनिस्त्वमिति तु न वाच्यम् ।
एकध्वनेध्वेन्यन्तराविरोधित्वात् । अन्यथा महावाक्यध्वनेरवान्तरस्वाभ्य-
ध्वनिभिः, तेषां च पदध्वनिभिः सह सामानाधिकरण्यं कुत्रापि न स्यात् ।

११ वियोगशोकमयजुगुप्सादीनामतिशयाद्ब्रह्मवेशादेश्चोत्पन्नो व्या-
धिविशेषोऽप्यसारः ॥३१॥

व्याधित्वेनास्य कथनेऽपि विशेषाकारेण पुनः कथनं वीभत्सभयानक-
योरस्यैव व्याघेरहत्वं नान्यस्येति स्फोरणाय । विप्रलम्भे तु व्याध्यन्त-
रस्यापि च ।

उदाहरणम्—

‘हरिमागतमाकर्ष्य मधुरामन्तकान्तकम् ।

कम्पमानः श्वसन्कंसो निपशान महीतले ॥’

अत्र भयं विभावः । कम्पनिःश्वासपतनादयोऽनुभावाः ।

० अमर्षादिजन्यवाक्यपारुष्यादिकारणीभूता चित्तवृत्तिश्चपलता ॥३२॥

रितमं । अतो अमृशा प्रतीयत इत्यग्रान्वयः । एवम्यवच्छेदनाह—नेति । मेदेन
नेत्यर्थः । अत इदं नोदाहृतमिति भावः । ननु पूर्वोदाहरणेऽपि वाचयित्वात्तन्नत आह—
महीति । ननु रामस्य पुत्रो नापराधोऽन्य आह—स्वभावो हीति । अत्रस्तुतप्रसाम्बा-
त्रेति मन निराकृष्टे—अत्राप्रेति । तेषां च अत्रन्तरवाक्यध्वनीनां च । अय्य अपमार्-
रस्य । विशेषेति । अरन्तारत्वेनेत्यर्थः । श्रीमंभेलामुक्तिव्याख्यामाह—धिम्रेति ।
अस्तापि च अपमार्ग्यापि । अत्रान्वयित्वात्तन्नुपसङ्गः । कम्पमानः श्वसति ।

१ पूर्वोदाहरणे (उप देहम्०) रामस्याशोभो मालीनि वीरहनेन अमर्षेण अमिषित्वात्प्रा ।
मुष्णोदुरादते तु धातुपरारेण कौरवसं इति अमर्षेण अमिषित्वात्प्रायेति इत्येतेः ।

२ इत्येतेभ्योः संहर इति भावः ।

यदाहुः—

‘अमर्षपातिकूल्येर्ष्यारागद्वेषाश्च मत्सरः ।
इति यत्र विभावा स्फुरनुभावस्तु मर्त्सनम् ॥
वाक्पारुष्यं महारश्च ताडनं वधबन्धने ।
तच्चापलमनालोच्य कार्यकारित्वमिष्यते ॥’ इति ।

उदाहरणम्—

‘अहितव्रत पापात्मन्मैवं मे दर्शयाननम् ।
आत्मानं हन्तुमिच्छामि येन त्वमसि भावित ॥’

एषा भगवदनुरक्तिविघटनोपायमपश्यतः प्रहादं प्रति हिरण्यकशिपो-
रुक्तिः । भगवद्भेषोत्थापितः पुत्रद्वेषोऽत्र विभावः । आत्मवधेच्छा परुष-
वचनं चानुभावः । न चामर्ष एवात्र व्यज्यत इति वाच्यम् । सदैव
भगवदनुरागिणि प्रहादे हिरण्यकशिपोरमर्षस्य चिरकालसंभृतत्वेनात्मव-
धेच्छाया इदमथमतानुपपत्तेः । इदमथमकारणप्रयोज्यतया
प्राचीनचित्तवृत्तिविलक्षणाया एव चपलताख्यचित्तवृत्तेः-सिद्धेः । न चा-
मर्षप्रकर्ष एवात्मवधेच्छादिकारणमभिव्यज्यतामिति वाच्यम् । प्रकर्ष-
स्यापि स्वाभाविकविलक्षणलक्षणताया आवश्यकतया तस्यैव चपलता-
पदार्थत्वात् ।

१ नीचपुरुषेष्वक्रोशनाधिष्ठेपच्याधिताडनदारिश्येष्टविरहपरसंपदर्श-
नादिभिः, उत्तमेषु त्ववज्ञादिभिर्जेनिता विषयद्वेषाख्या रोदन-दीर्घ-
श्वासदीनमुखतादिकारिणी चित्तवृत्तिर्निर्वेदः ॥ ३३ ॥

श्रातजग्यकम्पवानिल्लयं । च मत्सर इति । मत्सरश्लेषं । अहितेति । न हित
व्रत भगवदनुरक्तिरूपं यस्य तत्सुखि । अत एव पापामन्त्रहाद । भावित
इति । उदाहरणम् । अयज्ञादिभिरिति । आदिना विरहादय ।

१ स्वाभाविकरूपादिलक्षण लक्षण यस्य तत्ता । प्रकर्षे घति वस्तुन पूर्वसिद्धाद्रुपादिवि-
सर्गस्य भवत्येव । तदश्च अमर्षादिक्रो य प्रवृत्तामर्षस्तस्यैव नाम चपलतेलाद्यय ।

उदाहरणम्—

‘यदि लक्ष्मण सा मृगोक्षणा न मदीक्षासरणिं समेप्यति ।
अमुना जडजीवितेन मे जगता वा विफलेन किं फलम् ॥’

नित्यानित्यवस्तुविवेकजन्यत्वाभावान्नासौ रसव्यपदेशहेतुः ।

देवादिविषया रतिर्यथा—

‘मर्वद्धारि क्रुध्यजयविजयदण्डाहतिदल-
त्किरीटास्ते कीटा इव विधिमहेन्द्रप्रभृतयः ।

वितिष्ठन्ते युष्मन्नयनपरिपातोत्कलिकया
वराकाः के तत्र क्षपितसुर, नाकार्षिपतयः ॥’

अत्रापमानसहनभगवद्धारनिषेवणभगवत्कटाक्षपाताभिलाषादिभिर्ब्रह्मादि-

गता भगवदालम्बना रतिर्नाभिव्यज्यते, अपि तु भगवदैश्वर्यमवाङ्मनसृगो-
चर इति चेत्तथापि तादृशभगवदैश्वर्यवर्णनानुभावितया कविगतभगवदा-
लम्बनरत्या ध्वनित्वमक्षतमेव ।

इदं बोदाहरणम्—

‘न धनं न च राज्यसंपदं गृहि विद्यामिदमेकमर्थये ।

मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणाभङ्गितरङ्गितां दृशम् ॥’

यदीति । भगवतो रामस्येयमुक्ति । सा मीता । जडोति । अचेतनजीवितेनेत्यर्थ । विफलेन
विरुद्धफलेन । नञ्चर विवेदत्वात्किञ्चान्तरसञ्चनित्वमेवात् आह—नित्येति । असौ
निवेद । भयदिति । विष्णु प्रति भक्तोक्ति । हे क्षपितसुर सुरजिन्, जयविजयौ
द्वाराणौ । वे अनिर्वचनीयप्रभाषास्ते मर्वद्धारि भवजेनपातोत्कण्ठया कीटा इव विति
ष्ठन्त इत्यन्वय । वराका बीना । नाभिव्यज्यत इति । धनाद्यभिलाषेषापि तदुपपत्ते-
रिति भाव । इतीत्यस्याभिव्यज्यत इत्यत्रातुपपत् । चेत् संयमि । नन्वस्या वैश्रा-
धान्येन कर्म तत्त्वमत आह—इदं वेति । अस्व भावस्य । अन्तर्भावे हेतुमाह—

१ नयनयोर्धेः परित् पाठ, सन्वद् निरीक्षणमित्यर्थे, तदुत्कलिकया तदावसाराभ-
स्येन । विलेष्टन्ते, अर्थित्वादन्यापेक्षया विशिष्टप्रकारेण लिङ्गन्ति ।

२ मये इत्य पूर्वमुक्तत्वात् न नाकभागस्याधिपतय कुपेतादयोऽन्वे शब्दा ।

३ इति कलवभिव्यज्यते । तत्रश्च नासौ भावध्वनिरिति शब्दा । ऐश्वर्यवर्णनानुभावेन क-
नित्या भगवद्धारिभिव्यज्यत इति समाधानम् ।

४ रतिर्यप्यपानम् । ऐश्वर्यवर्णनेनैव प्रधानमत्र एव रतिभावस्योदाहरणान्तरं क्षपणिलास्यः ।

अत्र घनाद्यपेक्षाशून्यस्य भगवद्भृगन्तपाताभिलाषो हि भगवत्यत्यन्तानुरक्तिं व्यनक्ति । एवं संक्षेपेण निरूपिता भावाः ॥

अथ कथमस्य संख्यानियमः । मात्सर्योद्वेगदम्भेभ्यां विवेकनिर्णयकैश्चक्षमाकुतुकोत्कण्ठाविनयसंशयघाट्यादीनामपि तत्र तत्र लक्ष्येषु दर्शनात् इति चेत्, न । उक्तेष्वेवैषामन्तर्भावेन सख्यान्तरानुपपत्तेः । असूयातो मात्सर्यस्य, त्रासादुद्वेगस्य, अवहित्थास्याद्वादादम्भस्य, अमर्षादीर्ष्यायाः, मतेविवेकनिर्णययो, दैन्यात्कैश्च्यस्य, धृते, क्षमाया, औत्सुक्यात्कुतुकोत्कण्ठयो, लज्जाया, विनयस्य, तर्कात्संशयस्य, चापलाद्दार्ढ्यस्य च वस्तुतः सूक्ष्मे भेदेऽपि नान्तरीयकतया तदनतिरिक्तसैवाध्ययसायात् । मुनिवचनानुपालनस्य संभव उच्छृङ्खलताया अनौचित्यात् । एवं च संचारिभावेषु मध्ये केचन केषांचन विभावा अनुभावाश्च भवन्ति । तथा हि—ईर्ष्याया निर्वेद प्रति विभावत्वम्, असूयां प्रति चानुभावत्वम् । चिन्ताया निद्रां प्रति विभावत्वम्, औत्सुक्यं प्रति चानुभावतेत्यादि स्वयमूह्यम् ।

अथ रसाभास — तत्र

अनुचितविभावालम्बनत्वं, रसाभासत्वम् ॥

विभावादावनौचित्यं पुनर्लोकाना व्यवहारतो विज्ञेयम् । यत्र तेषामनुक्तमिति धीरिति केचिदाहुः । तदपरे न क्षमन्ते । मुनिपद्यादिविषयकरत्यादेः संग्रहेऽपि बहुनायकविषयाया अनुभयनिष्ठायाश्च रतेरसंग्रहात् । तत्र विभावगतस्मानौचित्यस्याभावात् । तस्मादनौचित्येन रत्यादिविशेषणीयः । इत्थं चानुचितविभावालम्बनाया बहुनायकविषयाया अनुभयनिष्ठायाश्च संग्रह इति । अनौचित्यं च प्राग्भवेव । तत्र रसाद्याभासत्वं रसत्वा-

असूयात् इति । ननु सूक्ष्मभेदप्रयुक्तभेद कुतो नात आह—मुनीति । सचारीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तत्र निरूपणीये रसाभासे । यत्र विभावादी । तेषां लक्षणानाम् । आदिना गुरुपरन्यादिसंग्रह । तत्र तयो । तस्मादिति । तथा चानुचितविभावालम्बनकरित्वं तत्त्वं ज्ञेयम् । आदिना हासादिपरिसंग्रह । इत्थं च तथाविशेषणे च । इतिरपरमत्समाप्तौ

१ नित्यसंबद्धतया तदभिन्नस्वरूपस्यैव (भावस्य) निश्चेषात् । अर्थाद् यत्र मात्सर्यं भवेत्त्राऽप्यत्राऽप्यवश्यमेवोपलभ्येत । तल्लक्षणवोरभेदस्वीकार एव समुचितो न तु मुनिवचनेभ्य उच्छृङ्खलता । एव ज्ञानोदेगादिष्वपि बोद्धव्यम् ।

२ अनेन हि अनुचितविभावालम्बना, स्वयमनुचिता च रतिविवक्षिता । अनुचितप्रवृत्त-
सायित्वं, रसाभासत्वमिति तु सरलम् ।

दिना न समानाधिकरणम्, निर्मलस्यैव रसादित्वात्, हेत्वाभासत्वंमिव हेतुत्वेन इत्येके । 'नहनुचितत्वेनात्महानिः, अपि तु सदोपत्वादाभास-
व्यवहारः । अथाभासादिव्यवहारवत्' इत्यपरे ।

उदाहरणम्—

'शक्तेनोपायानां कथमपि गतः सौधशिखरं
सुधाफेनस्रच्छे रहसि शयितां पुष्पशयने ।

विबोध्य क्षामाङ्गीं चकितनयनां स्नेरवदनां

सनिःश्वासं श्लिष्यत्यहह सुकृती राजरमणीम् ॥'

अत्रालम्बनमनुचितप्रणया राजरमणी । रहोरजन्याद्युदीपनम् । साह-
सेन राजान्तःपुरे गमनम्, प्राणेषूपेक्षा, निःश्वासाश्लेषांदयश्चानुभावाः । शङ्का-
दयः संचारिणः । निपिद्मालम्बनकत्वाच्चात्सा स्तेराभासत्वं रसस्य । न
चात्र चकितनयनामित्यनेन परपुरुषस्पर्शत्रासाभिव्यक्त्या स्तेरनुभयनिष्ठते-
त्याभासताहेतुर्वाच्यः । अस्याश्च चिराय तस्मिन्नासक्त्या अन्तःपुरे परपु-
रुपागमनस्यात्यन्तमसंभावनया क एष मां बोधयतीत्यादावुचित एव त्रासः ।
अनन्तरं च परिचयाभिव्यक्त्या सोऽयं मत्प्रियो मदर्धं प्राणानपि तृणीकृत्या-
गत इति ज्ञानादुत्पन्नं हर्षमभिध्यञ्जयत्स्नेरवदनामिति विशेषणं रतिं तदीया-

चस्वर्थं । तत्र रसाभासेषु । आदिना भावपरिग्रहः । निर्मलस्य निर्दुष्टस्य । हेतुत्वेने-
त्यस्य न समानाधिकरणमित्यस्यानुग्रहः । नन्वत्र मते दुष्टे हेतुरितिवदुष्टो रस इत्या-
दिव्यवहारानुवर्तितत्वे गतान्तरमाह—नक्षीति । आत्महानिः स्वरूपहानिः । अथा-
भासेति । अथ इति भावः । हांयेति । सुधानिर्मितराजपृष्ठोर्गतनप्रदेशमित्यर्थः ।
फेनमालान्तम्यच्छेत्वादुक्तिः । पुष्पशयने पुष्पनाम्नायाम् । अहहेति शङ्कायाम् । अनु-
चितेति । अनुचितः प्रणयो यस्यामित्यर्थः । यस्या इति वा । इदमाद्योदाहरणमित्याह—
निपिद्मेति । अस्यां नायकनिष्ठायाः । परेत्यस्य विबोध्येति । बोधितेत्यादिः ।
स्पर्शेति । स्पर्शानुभवात्सार्थः । अनुभवेति । नायके सत्त्वेऽपि नायिकायामभावादिति
भावः । हेतुरिति । तथा च नृदीर्घोदाहरणनेतप्रायस्येति भावः । ननाधत्ते—अस्या-
धेति । सो दत्त इत्यर्थः । अन्तर्ललाप्यान्वयः । रतिमिति । नायिकामन्विधेर्नी

१ । हेत्वाभासत्वं यथा हेतुत्वेन, तथा रसाद्याभासत्वं रसत्वेन न समानाधिकरणम् । अ-
र्थात् यत्र हेत्वाभासत्वं भवति तत्र यथा हेतुत्वं न, तथा यत्र रसाद्याभासत्वं तत्र रसत्वं न
विधीयते ।

मपि व्यनक्ति । परं तु प्राधान्यं, नायकनिष्ठाया एव रतेः, सकलवाक्यार्थत्वात् ।

यथा वा—

‘भवनं करुणावती विशन्ती गमनाज्ञालवलाभल्लसेषु ।

तरुणेषु विलोचनाञ्जमालामथ बाला पथि पातयांपभूव ॥’

अत्र कुतश्चिदागच्छन्त्याः पथि तदीयरूपयौवनगृहीतमानसैर्धुवभिरनु-
गम्यमानायाः कस्याश्चिद्भवनमवेशसमये निजसेवासार्थं क्वविज्ञानाय गमना-
ज्ञापनरूपरामल्लसेषु तेषु परमपरिश्रमस्मरणसंज्ञातकरुणाया गमनाज्ञादा-
ननिवेदकस्य विलोचनाञ्जमालापरिक्षेपस्यानुभावस्य वर्णनादभिव्यज्यमाना
रतिर्बहुवचनेन बहुविधया गम्यत इति भवत्ययमपि रतामासः ।

रतिर्मैथिल्यं । हर्षसमुत्थायकोऽपि । नन्वेवं विनिर्गमनाविरहोऽत आह—परं रतिवति ।
नामिचानिष्ठा तु सेरेति पदमात्रव्यङ्ग्यत्वात् यावत्सार्थः । तथा चाद्योदाहरणतास्य सुस्थेति
भारः । द्वितीयोदाहरणमाह—यथा ज्ञेति । भवनं स्मरहम् । विज्ञानाय तदज्ञाकारणम् ।
तेषु तरुणेषु । वरुणायामन्दयः । परमेत्यस्य तरुणसंबन्धीत्यादिः । यदिति । तरुणेष्विति

१ ग्रन्थकर्तृविद्वद्भिरिदम् । ‘तदीयामपि रतिम्’ अर्थात् नायिकाया अपि रतिमिति वदन्ना
ग्रन्थकृता अपिना नायिकाया रतिः समुत्थीयते । अर्थात् उपामरुतेन सीपशिखरमारोडुर्जाय-
कस्य रतिस्तु हस्तुदेव, परं सेरवदनाया नायिकाया अपि रतिरस्त्वनेति । स्फुटं धेदमुचिषम् ।
पूर्वोपश्लेषा—परपुरपशासन्निव्यञ्जकेन शक्तिव्यवधानमिति विदेषेण नायिकाया रत्नभाषो
वदा कञ्चनदे तदा साधनपाने ‘तदीयामपि रतिम्’ अत्र एवैव नायिकाया एव रतिर्मैथिल्यमुचिषेत् ।

नागेरामहोदयस्तु—‘तदीयामपि रतिम्’ (नायिकासंनिवनीमपि रतिम्) इति स्फुटं
वदन्तं ग्रन्थकारं पराभूय ‘रतिमपि’ इत्यर्थं वदन् हर्षसमुत्थायकमाह । अर्थात् ‘नायिकामा
रतिमभिव्यज्यन्ति, हर्षमपि’ इति । ग्रन्थकारस्यैव निदधूरं गच्छदिति मनेविदो विदुषेव ।
‘हर्षमभिव्यज्यन्त’ इति मूलोत्तरपुटोक्तारवि न दीयाकर्तृद्विरिति इत् ॥ एतमेव स्थाने
स्थाने साहित्यमार्गिकव्यवधानमिति न क्वचित्पिदेव निदर्शितमिदं प्राचा वाचा विचारेत् ।

यथा वा—

‘भुजपङ्करे गृहीता नवपरिणीता वरेण वधुः ।

तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते नितराम् ॥’

अत्र रतेनैववध्वा मनागप्यस्पर्शादनुभयनिष्ठत्वेनाभासत्वम् ।

तथा चोक्तम्—

‘उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतार्यां च ।

बहुनायकविपयार्यां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥’ इति ।

अत्र मुनिगुरुशब्दयोरुपलक्षणपरतया राजादेरपि ग्रहणम् ।

अथात्र किं व्यङ्ग्यम्—

‘व्यानम्राश्चलिताश्चैव स्फारिताः परमाकुलाः ।

पाण्डुपुत्रेण पाञ्चाख्याः पतन्ति प्रथमा दृशः ॥’

अत्र व्यानम्रतया धर्मात्मताप्रयोज्यं युधिष्ठिरे सभक्तित्वम्, चलिततया स्थूलाकारताप्रयोज्यं भीमसेने सत्रासत्वम्, स्फारिततया अलौकिकशौर्यश्रवणप्रयोज्यमर्जुने सहर्षत्वम्, परमाकुलतया परमसौन्दर्यप्रयोज्यं नकुलसहदेवयोरौत्सुक्यं च व्यङ्ग्यन्तीभिर्दृग्भिः पाञ्चाख्या बहुविपयाया रतेरभिव्यञ्जनाद्रसाभास एवेति नव्याः । प्राञ्चस्त्वपरिणेतृबहुनायकविपयत्वे रते-
राभासतेत्याहुः । तत्र शृङ्गाररस इव शृङ्गाराभासोऽपि द्विविधः, संयोग-
विप्रलम्भभेदात् । संयोगाभासस्त्वनुपदमेवोदाहृतः ।

वद्विलस्य । तृतीयोदाहरणमाह—यथा वेति । भुजेति हरकम् । उपेति । आभासत्व-
मिति शेषः । प्रथमोदाहरणसंप्रदायाह—अत्रेति । अत्र वक्ष्यमाणोदाहरणे किं रसो वा
तदाभासो वैलस्यः । स्फारिता विस्तृताः । प्रथमा इत्यनेन पूर्वं दर्शनाभावः सूचितः ।
सभक्तित्वमित्यादिद्वितीयान्तानां व्यङ्ग्यन्तीभिरित्यनेनान्वयः । भास एवेत्यस्य व्यङ्ग्य
इति शेषः । एवेन रसव्यवच्छेदः । प्राञ्चस्त्विति । अत्राक्षिप्रीजं तु रत्ननैवित्यस्या-
परिणीते इवाभासो सत्त्वम् । नहि लक्ष्ये तया निवेशोऽस्तीति । अत्र रसाभासानां

१ भासिनीविक्षते तु ‘वरेण रसति वधुः’ इति पाठो दृश्यः । काशीमुद्रितरसगङ्गाधरे तु
‘रसिपदमित उद्गीर्य भवत्पदमपि रसति रसाभासः’ इति उपरिपठो गतम् ।

विप्रलम्भामासो यथा—

व्यत्यस्तं लपति क्षणं क्षणमथो मौनं समालम्बते
सर्वेसिन्विदधाति किं च विषये दृष्टिं निरालम्बनाम् ।

धासं दीर्घमुरीकरोति न मनागङ्गेषु धत्ते धृतिं

वैदेहीकमनीयताकवलितो हा हन्त लङ्घेश्वरः ॥'

अत्र सीतालम्बनेयं लङ्घेशगता विप्रलम्भरतिरनुमयनिष्ठतया जगद्गु-
रूपस्त्रीविषयकतया चाभासतां गता, व्यत्यस्तं लपतीत्यादिभिरुक्तिभिव्यं-
ज्यमानैरुन्मादधममोहचिन्ताव्याधिभिस्तथैवाभासतां गतैः प्राधान्येन परि-
पोष्यमाणा ध्वनिव्यपदेशहेतुः । एवं कलहशीलकुपुत्राद्यालम्बनतया वीत-
रागादिनिष्ठतया च वर्ण्यमानः शोकः, ब्रह्मविद्याधिकारिचाण्डालादिग-
तत्वेन च निर्वेदः, कद्रयकातरादिगतत्वेन पित्राद्यालम्बनत्वेन वा क्रोधो-
त्साहो, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनत्वेन च विस्मयः, गुर्वाद्यालम्बनतया च
हासः, महावीरगतत्वेन भयम्, यज्ञीयपशुवसासृष्णांसाद्यालम्बनतया वर्ण्य-
माना जुगुप्सा च रक्षामासाः । विस्तृतिमयाद्यामी नेहोदाहृताः सुधीभिरु-
त्तेयाः । एवमेवानुचितविषया भावाभासाः ।

यथा—

‘सर्वेऽपि विस्तृतिपथं विषयाः प्रयाता

विद्यापि सेदकलिता विमुलीचमूव ।

सा केवलं हरिणशावकलोचना मे

नेवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥'

मध्ये एहं क्षणमिति पूर्वान्वयि । अपरमुत्तरान्वयि । ननु सीतायामादभावेऽपि स्पृशे
तत्तत्स्वमन आह—जगदिति । उक्तिभिरिति । यथाक्रममिति शेषः । तथैव जग-
द्गुरुरास्त्रीविषयकतयैव । प्राधान्येनेति । तथा च न तद्रत्नाभांगपरभिरुक्तिभिः भाव ।
कलहशीलेति । अतीतरागादिविषयनिर्दम् । अत्र एवाह—धीतेति । कद्रयो
निन्धः । कातरौ भीतः । एवमेव रगाभागावदेव । सेदकलिता सेदकलिता । विनिगम-

१ अलक्षणात्तत्र उन्मादः, मौनेन भयः, निताम्बनरहता मोहः, उपेयाधिद्वेषः,
ब्रह्मविद्यापशुवसासृष्णांसाव्याधिः, यज्ञीयपशुवसासृष्णांसाव्याधिः इति बोधम् । अत्र विस्तृते मद्रथा व्यधि-
वारिणोऽप्यासासा धरन्तीति इन्द्रवर्मा इति मनेन ।

गुरुकुले विद्याभ्याससमये तदीयकन्यालावण्यगृहीतमानसस्थान्यस्य वाः कस्यचिदतिप्रतिपिद्मगमनां सरतो देशान्तरं गतस्यैयमुक्तिः । अत्र च स्वात्मत्यागात्यागाभ्यां सक्चन्दनादिषु विषयेषु चिरसेवितायां विद्यायां चं कृतम्रत्वम्, अस्यां च लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यमानं व्यतिरेकवपुः स्मृतिमेव पुष्पातीति सैव प्रधानम् । एवं च त्यागामावगतं सार्वदिकत्वं व्यञ्जयन्त्यधिदेवतोपैमापि । एषा चानुचितविषयकत्वाद्नुभयनिष्ठत्वाच्च भावाभासः । यदि पुनरियं तत्परिणेतुरेवोक्तिस्तदा भावध्वनिरेव ॥

अथ भावशान्तिः—

भावस्य प्रागुक्तस्वरूपस्य शान्तिर्नाशः ॥

स चोत्पत्त्यवच्छिन्न एव प्राद्यः, तस्यैव सहृदयचमत्कारित्वात् ।
उदाहरणम्—

‘मुञ्चसि नाचापि रूपं मामिनि मुदिरालिरुदियाय ।

इति तन्व्याः पतिवचनैरपायि नयनाञ्जकोणशोणरुचिः ॥’

इह तादृशमियवचनश्रवणं विभावः । नयनकोणगतशोणरुचेर्नाशः, तदभिव्यक्तः प्रसादो वानुभावः । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो रोपनाशो व्यङ्ग्यः । तथा—
भावोदयो भावस्योत्पत्तिः ॥

नाविरहादाह—अन्यस्येति । अत्र च स्वात्मत्यागेति विषयविरोधयकर्तृवस्वत्यागेन विषयविषयो. कृतम्रत्वम्, नामिकाकर्तृवस्वीयात्यागेन चास्यां नाविकाया लोकोत्तरत्वमित्यर्थः । एवं स्मृतिमेव पुष्पतीत्यर्थः । स च नाशधोत्रत्यवच्छिन्न एवोत्पत्तिकालावच्छिन्न एव । मुदिरालिर्भेषपङ्क्तिः । नादास्य साक्षात्कार्यन्वाभावादाह—तदमीति ।

१ चिरसेवनेति विमुखे विषय विधे कृत्रे, तदपेक्षया न्यूनकालाऽभिध्यानेऽपि सर्वदानुगामिनी मामिनी तु लोकोत्तरकृत्वहेति व्यञ्जमानोऽपि व्यतिरेकात्कारः स्मृतिभावशेषकृत्या भ्रमाभान्यात्र अन्वित्यभ्यपदेशहेतुरित्यर्थः ।

२ तत्परिणेतुनेति देवता यथा न जानु तत्परिलजति तथा सेपमपि शृणुतेचना अरुतमद्दयशोचनान्तीति उपमालंकारेणापि नास्य काव्यस्य व्यपदेशः, उपमाया अपि प्रधान-स्मृतेरेव प्रसाधकत्वादित्याशयः ।

उदाहरणम्—

‘वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनीहारलक्ष्म दयितस्य भ्रामिनी ।
अंसदेशवलयीकृतां क्षणादाचकर्म निजबाहुवल्लरीम् ॥’

अत्रापि दयितवक्षोगतविपक्षकामिनीहारलक्ष्मदर्शनं विभावः । प्रियांसदेशवलयीकृतनिजबाहुलताकर्षणमनुभावः । रोपोदयो व्यङ्ग्यः । यद्यपि भवशान्तौ भावान्तरोदयस्य, भावोदये वा पूर्वं भावशान्तेरावश्यकत्वान्नानयोर्विचिक्रो व्यवहारस्य विषयः, तथापि द्वयोरेकत्र चमत्कारविरहात्, चमत्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य अस्ति विषयविभागः ।

एवम्—

‘भावसंधिरन्योन्यानभिभूतयोऽन्योन्याभिमयनयोग्ययोः सामानाधिकरण्यम् ॥’

उदाहरणम्—

‘यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्यबलकान्तिलोमिताः ।

संकुचन्ति विकसन्ति राधये जानकीनयननीरजश्रियः ॥’

अत्र भगवद्दाशरथिगतस्य लोकोत्तरयौवनोद्गमस्य, तादृशस्यैव शीलशौर्यादेश्च दर्शनं विभावः । नयनगतसंकुचविकासायनुभावः । मीढौत्सुक्ययोः संधिर्न्यङ्ग्यः ।

ननु तत्र, किमत्र आह—चमत्कारेति । एवं च यन्त्रो पत्र चमत्कारस्य तय-
वहार इति भावः । सामानाधिकरण्यमिति । एकदेशगतत्वविशिष्टकालवृत्ति-
रूपमित्यर्थः । सूत्रभेदस्त्वकिञ्चित्कर इति भावः । शबलतायां त्वेकदेशवृत्तिव्यवसायेव

१ यौ भावो परस्परसाभिभवयोग्यतां धारयती न च परस्परमभिभूती (अत्रहृदयान्योन्य-
चमत्कारौ), तयोरेकस्मिन् सते एकस्मिन् द्वातेऽभिभूतिर्भावसन्धित्वात् । परस्परमभिभू-
योर्भावयोः सन्धौ द्वयोरेव न चमत्कारः, उदागीनयोः (परस्परमभिभवयोग्यताविरहितयोः)
अभिभूत्यर्थं न सन्धिकृतो विशिष्टव्यवहार इति उदाहरितेनदानसाहस्यम् ।

२ यव.सन्धिमाह्वया अत्रुदायाः शीताया यौवनोद्गममन्तं भगवन्तं दृष्ट्वा प्रथमवद.सा-
भाष्याण्ड्रेति संज्ञेयः ।

तथा—

भावशबलत्वं भावानां वाध्यबाधकभावभापन्नानामुदात्तीनानां वा
व्यामिश्रणम् ॥

एकचमत्कृतिजनकज्ञानगोचरत्वमिति यावत् ।
उदाहरणम्—

‘पापं हन्त मया हतेन विहितं सीतापि यथापिता
सा मामिन्दुमुखी विना यत वने किं जीवितं घासति ।
आलोकेय कथं मुखानि कृतिनां किं ते वदिष्यन्ति मां
राज्यं यातु रसातलं पुनरिदं न प्राणितुं कामये ॥’

अत्र मत्यसूयाविषादस्मृतिवितर्कमीडाशङ्कानिवेदानां प्रागुक्तस्वविभाव-
जन्मनां शबलता । यत्तु काव्यमकाशटीकाकारैः ‘उत्तरोत्तरेण भावेन पूर्वपूर्व-
भावोपमर्षः शबलता’ इत्यन्यधीयत, तत्र । ‘पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का
स्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्कमः कासि यासि’ इत्यत्र शङ्का-
सूयाघृतिस्मृतिधमदैन्यमत्यौत्सुक्यानामुपमर्दलेशशून्यत्वेऽपि शबलताया राज-
स्तुतिगुणत्वेन पद्यमौल्यसे मूलकृतैव निरूपणात् । सौत्तरविशेषगुणेन

सामानाधिकरण्यमिति विशेषः । तादृशस्यैव लोकोत्तरस्यैव । एकेति । एकं यत्तादृशं
ज्ञानं महावाचनयार्थबोधसाक्षिपयन्वमित्यर्थ । पापमिति । अत्र पापमित्यनेन मतिः, हते-
लादिनासूया, सीतापीत्यादिना विषादः, सेलनेन स्मृतिः, मामिलादिना वितर्कः, आलो-
केयेत्यादिना मीडा, किं त इत्यादिना शङ्का, राज्यमित्यादिना निवेदः, इति बोध्यम् ।
पश्येत्कश्चिदिति शङ्का । चल चपल रे इत्यसूया । या त्वरेति घृतिः । अहं कुमारीति
स्मृतिः । हस्तालम्बं वितरति धमः । हहहेति दैन्यम् । व्युत्कम इति दैन्यम् । यासीति
मतिः । यासीत्यौत्सुक्यम् । औत्सुक्यानामिति । मध्ये पूर्वपूर्वसोत्तरोत्तरेणेति

१ स्वस्वाभिष्यक्तैः पृथग्वाक्प्रेरित्भिस्त्वज्ञानानामपि तद्यज्ञानानां चमत्कारजनकैः रक्तलि-
म्बदाशक्यार्थबोधे सद्दृष्टानुभवविषयत्वमित्यादयः ।

२ चित्तवृत्तिरूपा अनी भावा नैवाधिकानां नये इच्छादिषु विशेषगुणेष्वेव समाविष्टाः स्युः ।
तत्रैव च पूर्वमावस्य भावो सत्त्वेद भारान्तरस्योदयः सात्त्विकश्च क्रयनेककाले नानाभावाणामव-
रूपा सेवं शबलतेति शङ्का । ईदृशो नाशो व्यवहय एव कथं भवेत् । न चाद्यमुपमर्ददेवाभि-
घातं शक्य इत्यादिकं समाधानम् ।

जायमानस्तु नाशो न व्यङ्ग्यः, न चोपमर्दपदवाच्यः, नापि चम-
त्कारी । तस्मात्

‘नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे ।

‘विलक्षणो यथास्वादो भावानां संहतौ तथा ॥’

अत्रेदं बोध्यम्—य एते भावशान्त्युदयसंधिशबलत्वाच्चनय उदाह-
तास्तेऽपि भावध्वनय एव । विद्यमानतया चर्च्यमाणेष्विवोत्पत्यवच्छिन्न-
त्व-विनश्यदवसत्त्व-संधीयमानत्व-परस्परसमानाधिकरणत्वैः प्रकारैश्चर्च्यमाणेषु
भावेष्चेव प्राधान्यसौचित्यात्, चमत्कृतेस्तत्रैव विधान्तोः । यद्यप्युत्पत्ति-
विनाशसंधिशबलतानां तत्संबन्धिनां भावानां च समानायां चर्च्यमाणेषु
तायां न प्राधान्यं विनिर्गन्तुं शक्यते, तथापि स्थितौ भावेषु प्रधानतायाः
सुसत्त्वात्, भावशान्त्यादिष्वपि-तेष्वेव शान्तिप्रतियोगित्वादिभिर्चर्च्यमाण-
नेषु तस्याः कल्पयितुमौचित्यात् । किं च यदि भावशान्त्यादौ भावो न

क्षेपः । गूलृत्वैव प्रकाशरूपं । तत्त्वेऽप्याह—न चेति । तत्त्वेऽप्याह—नापीति ।
अत्र च गूढदयद्वयमेव प्रमाणमिति भावः । उपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वोक्तं यम् ।
संहरति मिथये । भावशान्त्युदेति । भावसंबन्धिपदान्तादीनां ध्वनय इत्यर्थः । स्थितौ
सद्विषये । तेनेव भावेष्वेव । तस्याः प्रधानतायाः । ननु तत्र तत्त्वमन्वयः, अत्र
त्वेन तत्त्व इति बोध्यमत आह—किं चेति । सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्योपपादयति—

१ अन्यदार्थसाप्तादनुपपत्त्यो नारिकेलजलकादयः पराकां मिथो सति विद्यमानता-
त्वादं यथोपवनदति तथा वृषत्त्वगमिष्यन्माना अप्यसौ भावा महावाक्यार्थे रोरे संनिहित-
पूर्वं यमस्त्वात्सुपवनपत्नीत्याशयः ।

२ भावप्रतिषु (यत्र हि विद्यमानत्वावस्थापथो भावो यत्र, तेषु) भावसंबन्धि
द्वयमेव, न विद्यमानत्वावस्थायाः, तदनुपपत्त्युदेति । एवमेव भावेष्वेव—भावशान्त्यादि-
ष्वपि उत्पत्त्यवच्छिन्नत्व-विनश्यदवसत्त्वादीनां प्रधानतायां (अवस्थानम्) न प्राधान्यमुच्ये-
तम्, अपि तु भावानानेनेत्याशयः ।

३ भावेष्वेव—भावशान्त्यादिसंबन्धि ।

४ तावत्ति—विनाशावस्थानां तावत्संहरति भावानां च सर्वे चतस्रस प्रकृत्यन्तरी
निर्धारयति च तावत् इत्यर्थः ॥

५ शान्तिप्रतियोगित्वादिभिः प्रकृतैः (यत्र भावसंज्ञानिर्भरति ता प्रतियोगी । यथा
‘मुद्राणि नापातयि’ इति शेषस्य शान्तिः) सर्वानुपपत्त्युदेति तेषु भावेष्वेव प्रधानतायाः
दृश्यते इति शेषम् ।

प्रधानम्, किं तु तदुपसर्जनकशान्त्यादिरेवेत्यभ्युपेयते तदा व्यज्यमानमा-
वेष्वाभिहिततत्प्रशमादिषु काव्येषु भावप्रशमादिध्वनित्वं न स्यात् ।

तथा हि ।

‘उपसि प्रतिपक्षनायिकासदनादन्तिकमद्यति प्रिये ।

सुहृदो नपनाञ्जकोणयोरुदियाय त्वरयारुगद्युतिः ॥’

अत्रोत्पूर्वकैर्गैतिना मायोदयस्य वाच्यतयैव प्रत्यायनात् । (ननु) उदयस्य
वाच्यत्वेऽपि भावस्यावाच्यत्वाद्भ्रान्तित्वं सुसामिति चेत्, प्रधानस्य व्यपदे-
शानौपयिकत्वेऽप्यधानकृतव्यपदेशानुपपत्तेः । अस्मन्मते तूत्पत्तेर्वाच्यत्वे-
ऽप्युत्पत्त्यवच्छिन्नस्यामर्षस्य प्रधानस्यावाच्यत्वाद्युक्त एव भावोदयध्वनि-
व्यपदेशः ।

एवं व्यज्यमानभावनप्रतियोगिकस्य प्रसन्नस्य वाच्यत्वे भावशा-
न्तिध्वनित्वं न स्यात् ।

यथा—

‘क्षमापणैकपदयोः पदयोः पतति प्रिये ।

शेमुः सरोजनयनानयनारुणकान्तयः ॥’

ननु शब्दवाच्यानां प्रशमादीनामरुणकान्त्यैवान्वयात् - अरुणकान्ति-
प्रशमादेरेव वाच्यत्वं पर्यवसितम्, न तु तादृशप्रशमादिव्यङ्ग्यस्य रोष-

तथा हीति । अत्रहीति सप्तमी । उत्पूर्वकैर्गैतिनेति । उदुपसर्गपूर्वकेषुधातुने-
कार्थः । शङ्कते—उद्भयेति । अनौपयिकत्वेऽप्रधानत्वत्रावात्प्रभेदे । उदयस्वले दोषं
इत्या शान्तिद्वये तगाह—एवमिति । एकउदयोरसाधारणस्मानयोः । पततीति
सप्तमी । उभयत्र शङ्कते—नन्विति । वाच्यान्वयेति । सत्कलपदानामिति शेषः ।

१ सः (भावः) उपसर्जनं गौषो यस्मिन्निदृशः शान्त्यादिरेव प्रधानमिति अत्रुपेयते
तीक्ष्णये ।

२ व्यज्यमानो भावो येषु, भाविहितस्य तत्प्रशमादिषु कान्तोऽपि । अर्थात् येषु काव्येषु
भावो व्यज्यमानो गन्धः प्रशमादिषु अभिपसा येषु ।

३ मन्मते प्रधानं य उदयदिशस्य व्यपदेशार्थं (ध्वनित्वसाधनार्थम्) अनुपयोगित्वे
अप्यधानकृतो व्यपदेशो नोदयस्य इत्यर्थः ।

४ व्यज्यमानो भावः प्रतियोगी यस्य, अर्थात् यस्य प्रधानो वाच्यः स भावो व्यङ्ग्यः,
प्रसन्नस्य वाच्य इत्यर्थः ।

प्रशमादेः, व्यङ्ग्यव्यञ्जकमेदसावश्यकत्वात् । न चारुण्यव्यङ्ग्यरोषस्यैव वाच्यीभूतप्रशमाद्यन्वय इति वाच्यम् । वाच्यव्यङ्ग्यमतीत्योरानुपूर्व्येण सिद्धतया वाच्यान्वयबोधवेलायां वाच्यैः सह व्यङ्ग्यान्वयानुपपत्तेः । अन्यथा 'सुदृशो नयनाब्जकोणयोः' इत्यस्यान्वयो न स्यात् । मैवम् । एवमपि—

‘निर्वासयन्तीं घृतिमङ्गनानां शोभां हरेरेणदृशो घनन्त्याः ।

चिरापराघट्मृतिमांसलोऽपि रोषः क्षणप्राधुणिको बभूव ॥’

इत्यादावपि भावप्रशमध्वनित्वापत्तेः, भावस्य वाच्यत्वैऽपि प्रधानस्य तत्प्रशमस्य व्यङ्ग्यत्वात् । उभयोरप्यवाच्यत्वमपेक्षितमिति चेत्, प्रागुक्त-पद्यद्वये शमत्वोदयत्वाभ्यां शमोदययोर्वाच्यत्वादनुदाहरणत्वापत्तेः । इष्टा-पत्तिस्तु सहृदयानामनुचितैव । तस्माद्भावप्रशमादिष्वपि प्राधान्येन भावा-नामेव चमत्कारित्वम्, प्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतौ न 'तस्य वाच्यतादीपः । इदं पुनर्भावध्वनिभ्यो भावशान्त्यादिध्वनीनां चमत्कारवैतृक्षण्ये निदानम्—

वाच्यैः प्रशमादिभिः । व्यङ्ग्यान्वयेति । आरुण्यव्यङ्ग्यरोषान्वयेत्यर्थः । अन्यथा तदङ्गीकारे । न स्यात्, रोषोदये सुदृक्त्वस्य बाधान् । तथा च रोषप्रशमादिध्वनित्वं सुस्थमिति भावः । निर्वासयन्तीं दूरीकृतीम् । मङ्गल पुष्टः । क्षणप्राधुणिकोऽतिथिः । शङ्कते—उभयोरपीति । एवमेव उच्यतेपदयोर्भावेऽपि । प्रधानाप्रधानयोरपीत्यर्थः । पद्यद्वये 'उपनि—' 'क्षमाप—' इत्यत्रैत्यर्थः । सहृदयानामिति । अत्र शास्त्रे तेनामेव मुख्यप्रमाणत्वेनोक्तिराशिति भावः । अपिमांसस्थितिसमुच्चार्यकः । मन्वेद्यं वैतृक्षण्याना-पत्त्या भेदेनोक्तस्यस्यसापत्तिरत आह—इदं पुनरिति । यदेकत्र शुद्धभावध्वनी ।

१ 'ननु' इत्यारभ्य '—सुदृशो नयनाब्जकोणयोः' इत्यस्यान्वयो न स्यात्' एतत्पर्यन्तं प्रशमादिप्राधान्यवादिभिः पूर्वपक्षिण उक्तिः । सर्वस्य निर्गलितः सारस्वरूपम्—

शेमुः इतिपदेन अरणकान्तेः प्रशम एव वाच्यो ज्ञानो न त्वक्वचन्निप्रशमेन स्वङ्गपः वीररूपभावस्य प्रथमः । ननु 'शेमुः' इत्यनेन आरुण्यव्यङ्ग्यस्य रोषस्यैवान्वयारमिषेयता विवक्षितेति ननु न शक्यं वक्तुम् । वाच्योत्तरमेव स्वङ्गपस्य प्रतीतिर्भवतीति क्रमः । तत्र च वाच्यान्वयवत्तमेव स्वङ्गपस्य बोध एव न पूर्ववदीयते । कर्षं तेन सहान्वयः । एवं च क्षमाप-वेत्युदाहरणं प्रशमस्य वाच्यत्वात् इति न स्यादिति योऽप्यमन्तरये शेपो दृष्टः स न तिष्ठति । रोषमशमस्योऽशब्दत्वेन ध्वनेरेवमुदाहरणम्, इति पूर्वपक्षिण उक्तेः, मैवम् इत्यादिना सिद्धन्तिनः समवतरणम् ।

यदेकत्र चर्वणायां भावेषु स्थित्यवच्छिन्नमर्षादित्वम्, अमर्षादित्वमेव वा प्रकारः, अन्यत्र तु प्रशमावस्थत्वादिरर्षाति । रसस्य तु स्यायिमूलकत्वात्प्रशमादेरसंभवः, संभवे वा न चमत्कारः, इति न स विचार्यते ।

सोऽयं निगदितः सर्वोऽपि रत्यादिलक्षणो व्यङ्ग्यप्रपञ्चः स्फुटे प्रकरणे^२ झगिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयतमेन प्रमात्रा सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतोः पौर्वापर्यक्रमस्यालक्षणादलक्ष्यक्रमो व्यपदिश्यते । यत्र तु विचारवेद्यं प्रकरणम्, उन्नेया वा विभावादयस्तत्र सामग्रीविलम्बाधीनं चमत्कृतेर्मान्यर्यमिति संलक्ष्यक्रमोऽप्येष भवति । यथा—‘तरुणगतापि च सुतनुः’ इति प्रागुदाहृते (१४ पृष्ठे) पद्ये ‘संप्रति’ इत्येतदर्थव्यगतिर्विलम्बेन । न खलु धर्मिप्राहकमानसिद्धं रत्यादिध्वनेरलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम् । अत एव लक्ष्यक्रमप्रसङ्गे—

‘एवंवादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

इत्यत्र कुमारीस्वाम्यादप्यधोमुखत्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रगणनस्योपपत्त्या मनाविलम्बेन नारदकृतविवाहादिप्रसङ्गविज्ञानोत्तरं व्रीडा-

विशेषणस्याव्यावर्तकत्वाद्विशेष्यमानवृत्तचमत्कारात्वाद्—अमर्षादित्वमेव वेति । अन्यत्र भावशान्त्यादिध्वनौ । इतिनिदानसमाप्ती । ननु भावशान्त्यादिवदसशान्त्यादि-
शुद्धो नोदाहृतोऽत आह—रसस्येति । असंभव इति । तत्त्वे स्थायित्वानुपपत्तेरिति भावः । नन्वभिव्यक्तिनाशादिरैव प्रशमादिरम आह—संभवे वेति । रत्यादिलक्षणो रत्यादिस्वरूपः । समयेन कालेन । हेतुस्थितिः । विभावानुभावयैरित्यर्थः । प्रकरणस्य स्फुटत्वेऽप्याह—उन्नेया वेति । अत एव तन्मात्रत्वाभावादेव । असौभयनान्वयः ।

१ भावध्वनौ—स्थित्यवच्छिन्नमर्षादित्वस्य, केवलमर्षादित्वस्य वा प्रकारतया चर्वणा भवति, भावशान्त्यादिध्वनिषु तु भावत्वेन सह प्रशमावस्थापन्नवस्थापि । अर्थात् भावध्वनौ अमर्षादिकृतचमत्कार भवास्तादनीयो भवति, भावशान्त्यादिषु तु भावैः सह प्रशमादयादिवृत्तचमत्कारोपास्तादनीयो भवतीत्याशयः ।

२ यत्ररूपश्रीकरण पूर्ववददिष्पत्वां द्रष्टव्यम् ।

३ धर्मिणो प्राहकेण मानेन सिद्धम् । अर्थात् रलादीनां ध्वनयो येन प्रमाणेन गृह्यन्ते तेनैव प्रमाणेन वेदामसंलक्ष्यक्रमतादि गृहीता भवेदित्यपि नास्तीत्याशयः ।

याश्चमत्करणाद्वक्ष्यक्रमोऽयं ध्वनिः" इति प्राहुरानन्दवर्धनाचार्याः ।
 "रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव, न वाच्यः । तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक-
 मस्य विषयः" इति चाभिनवगुप्तपादाचार्याः । स्यादेतत्, यद्ययं रसादिः
 संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात्—अनुरणनभेदगणनप्रस्तावे "अर्थशक्ति-
 भूलस्य द्वादश भेदाः" इत्यभिनवगुप्तोक्तिः, "तेनायं द्वादशात्मकः" इति
 मम्मटोक्तिश्च न संगच्छेत, वस्त्वलंकारात्मना द्विविधेन वाच्येन स्वतः-
 संभवित्व-कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्व-कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वैस्त्रिभिर्-
 पाधिभिर्नैविध्यमापन्नेन पडात्मना वस्त्वलंकारयोरिव रसादेरप्यभिव्यञ्जना-
 दष्टादशत्वप्रसङ्गात् ।

अत्रोच्यते—प्रकटैर्विभावानुभावव्यभिचारिभिरलक्ष्यक्रमतयैव व्यज्य-
 मानो रत्यादिः स्वायिभावो रसीभवति, न संलक्ष्यक्रमतया । रसीभावो हि
 नाम शक्ति जायमानालौकिकैर्मत्कारविषयस्वापित्वम् । संलक्ष्यक्रम-
 तया व्यज्यमानस्य रत्यादेस्तु वस्तुमंत्रैव, न रसादित्वमिति तेषामाश-

देवपी नारदे । पितृहिंसात्यस्य । तथापि ध्वन्यमानः रसान्त्येऽपि । अनुरणनभेदेति ।
 ध्वनिभेदेत्यर्थः । तथेत्यादिः । रसीभवत्सरसो रसः सपश्यते । एवव्यावच्छेद्यमाह—न
 संलक्ष्येति । एवमथेऽपि । तेषामभिनवगुप्तादीनाम् । वर्णनेन । व्याख्याकारैरिति शेषः ।

१ एवंविधा चेहा कुमारीत्वभावादपि संभवति । एतच्च शेषं चैष्टा स्वाभाविकी आहोस्वित्
 कस्यचिद्भाषस्य गोपनामेति जिज्ञासायां प्रकरणाद्यन्वेषणे सोयं ग्रीढायाः (तद्गोपनात्मकंसा-
 वदिरयस्य) चमत्कारः परस्तादुदेतीति संलक्ष्यक्रमविमित्कारणः ।

२ अर्थात् संलक्ष्यक्रमोपि स भवतीति ।

३ स्यादित्यनेन पुनः दाह्या—यदि रसादिः संलक्ष्यक्रमः स्वाच्छब्दस्य क्रमस्य लक्ष्यतया अनु-
 रणनमत्रापि तिष्ठम् (पूर्वं प्राच्यानां विभाषादीनां प्रतीतिसूत्रस्य व्यर्थस्य रसस्याप्रतिष्पत्ति-
 रिति) । एवं च यथा वस्त्वलंकाररूपयोर्व्यर्थयोः स्वतःप्रमत्तित्वादिभिरपाधिभिः प्रत्येकं पद-
 भेदना तथा रसस्यापि स्यादिति प्रवाणामष्टादशपार्श्वं स्यादिति ।

४ शक्तिरिति जायमानो यः अलौकिकचमत्कारस्य विषयः स्यादी यस्य वचनम् । अर्थात्
 दाहस्यचमत्कारस्य विषयो यत्र रत्यादिस्वाभिभावः स्यात्स एव रसः ।

५ काटीमुद्रितप्रसङ्गे तु 'वस्तुनामत्रैव' इत्यत्र स्थाने 'भावयैव' । एवं 'न तदुदीरतां
 विद्येव' इति नकारोपि दृष्टः । सोयं पाठो भ्रामक एव भविष्यति ।

यस्य'वर्णनेन न तदुक्तीनां विरोधः । उपपत्तिस्त्वर्थेऽस्मिन्विचारणीया ।
रसभावादिरर्थ इत्यत्र रसादिशब्दो रत्यादिपरः ।

तदित्थं निरूपितस्यास्य रसादिध्वनिप्रपञ्चस्य पदवर्णरचनावाक्यप्रबन्धैः
पदैकदेशैरवर्णात्मकै रगादिभिश्चाभिव्यक्तिमामनन्ति । तत्र वाक्यगतानां
पदानां सर्वेषामपि स्वार्योपस्थितिद्वारा वाक्यार्थज्ञानोपायत्वे समानेऽपि
कुर्वद्रूपतया चमत्कारयोग्यव्यवच्छिन्नत्वेन कस्यचिदेव ध्वनिव्यपदेश-
हेतुत्वम् । यथा 'मन्दमाक्षिपति' . (१४ पृष्ठे) इत्यत्र मन्दमित्यस्य ।

उपपत्तिस्त्वर्थे इति । विभावादिप्रतीते रसप्रतीतेषु विद्यमानस्य सूक्ष्मबालान्तरत्वं-
रूपस्य क्रमस्य सहृदयेनाकलने तस्य विगलितवेद्यान्तरत्वानापत्त्या रसत्वभङ्गापत्तिः । विग-
लितवेद्यान्तरत्वं च सकलमहृदयानुभवसाक्षिकमिति तथापि संमतमिति तदुपपत्तिर्बोध्यः ।
नव्यास्तु—यन्तुर्वैशिष्ट्यप्रकरणादिज्ञानसहितस्यैव व्यञ्जकत्वात्तत्सहितविभावादिज्ञानोत्तरं
जायमानरसप्रतीतेर्वैभावादिज्ञानपेक्षया विद्यमानक्रमालक्षणेन चालक्ष्यक्रमत्वम् । तस्य
प्रकरणादिज्ञानविलम्बेन विभावादिज्ञानविलम्बेऽपि पूर्वोदाहरणेऽक्षतमेव । नहि विभा-
वादिज्ञानस्य तज्जनकस्य च क्रममादायालक्ष्यक्रमत्वम्, अपि तु तज्जन्यस्य । एतेदेवा-
भिप्रेत्य 'अर्थशक्तिमूलस्य द्वादशमेदाः' इत्यभिनवगुप्तोक्तिर्व्यक्तिचिद्धाच्यार्थापेक्षया
क्रमोऽपि गृह्यत इत्याभिप्रेत्य लक्ष्यक्रमत्वोक्तिर्व्याक्रमचिजेया । नहि विभावादिप्रतीति-
रहितयत्किञ्चिद्वाच्यार्थेनाप्रतीतिनां विगलितवेद्यान्तरता सहृदयानुभवसाक्षिका । येन
तत्क्रममहृदयेऽपि रसत्वज्ञानिः स्यादित्याहुः । रसभावादिपर्य इत्यत्रेति । अभिनव-
गुप्तवाक्य इत्यर्थः । अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टवेति भावः । कस्यचिदेव पदस्य । यथेति ।

१ काशीमुद्रितमुद्रके तु 'उपपत्तिस्त्वर्थे सति वारणीया' इति पाठो विचिन्त्य एव ।

२ 'रसभावादिपर्ये' वचन्यमान एव, न वाच्यः । तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक्रमस्य विषयः
इत्यभिनवगुप्तवाक्ये रसभावादिपदेन रत्यादिप्राधाः । यतो हि वृत्तवातुसारमत्तलक्ष्यक्रमप्रयामेव
रसार्थं भवति । अन्यथा अनुकरणानुसार रसस्यापि षड्विपर्य संभवेत्, तत्र च 'रसभावादि'-
पदेन रत्यादयो प्राधाः ।

३ शनत्कारस्य अयोगः अर्त्तुः इत्यर्थः तेन व्यवहियत्तं रतिदत्त । अर्त्तुः सर्वदा चमत्कार-
नदितमेव (तदपदम्) उपपन्न्येत् ।

रचनावर्णानां तु पदवाक्यान्तर्गतत्वेन व्यञ्जकतावच्छेदककोटिप्रविष्ट-
त्वमेव न तु व्यञ्जकत्वमिति यद्यपि सुवचम्, तथापि पदवाक्यविशिष्ट-
रचनात्वेन, रचनाविशिष्टपदवाक्यत्वेन वा व्यञ्जकत्वमिति विनिगमना-
विरहेण घटादौ दण्डचक्रादेः कारणत्वत्वेन प्रत्येकमेव व्यञ्जकतायाः
सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

वर्णरचनाविशेषाणां माधुर्यादिगुणाभिव्यञ्जकत्वमेव न रसाभिव्यञ्जक-
त्वम्, गौरवान्नामानामावाञ्च । न हि गुण्यभिव्यञ्जनं विना गुणाभिव्यञ्जकत्वं
नास्तीत्यस्ति नियमः, इन्द्रियत्रये व्यभिचारात् । इत्थं च स्वस्वव्यञ्ज-

प्रतिपादितमपह्लात् । अभ्यर्हितत्वाद्वचनाशब्दस्य पूर्वनिपातः । कोटीति । रचना-
विशिष्टपदत्वादिना व्यञ्जकत्वमिति भावः । इति श्लेषः । घटादाविति । दण्डविशि-
ष्टचक्रादेश्चक्रादिविशिष्टदण्डादेर्वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण यथा कारण-
तायाः प्रत्येकपर्याप्तिस्तथात्र व्यञ्जकतायां इति भावः । नव्यमतमाह—वर्णति ।

१ रचना (वर्ण-पद-गुम्फः) वर्णा वा पृथग्रूपेण नोपलभ्यन्ते, किन्तु पदानां वाक्यानां
वा अन्तर्गताः प्राप्यन्ते । एवं च रचनाविशिष्टपदत्वेन रचनाविशिष्टवाक्यत्वेन च पदानां
वाक्यानां वा व्यञ्जकत्वम्, वर्णविशिष्टपदत्वेन वाक्यत्वेन च वर्णानां व्यञ्जकत्वं निरुच्येत ।
ततश्च रचनावर्णानां व्यञ्जकतावच्छेदक- (व्यञ्जकविशेषण-) कोटिप्रविष्टत्वमेव, न स्वतन्त्र-
तया व्यञ्जकत्वमिति शङ्का । अत्र पद-वाक्यविशिष्टवर्णरचनात्वेन व्यञ्जकत्वं प्राक्षमाद्योस्त्वित्
वर्ण-रचनाविशिष्टपद-वाक्यत्वेनेति विनिगमनाविरहात् (एकतरपक्षसत्तपनाय दृढतरप्रमाण-
भावात्) 'प्रत्येकत्वेन व्यञ्जकता प्राप्ता । यथा हि षट् प्रवि दण्डविशिष्टचक्रस्य कारणत्वम्, उठ
चक्रविशिष्टदण्डस्येति, एतदत्र विनिगमनाऽभावे कारणता प्रत्येकपर्याप्ता गृह्यते इति समाधानम् ।

२ रसव्यञ्जकानां संख्या सुर्वे प्रवृद्धा स्यादिति गौरवम् ।

३ प्राण-रसन-श्रोत्रेषु । एभिर्हि गन्धादिगुणानामेव प्रत्यक्षं भवति, न गुणिनां पृथिव्या-
दीनामपि ।

४ गुणिनो गुणाश्च (पृथिव्याया गन्धायाश्च), उदासीना वा (येषां मिथो गुणगुणित्वादि-
संबन्धो नास्ति ते) स्वस्वव्यञ्जकैः (शब्दादिभिः साधनैः) पृथक्प्रत्युपस्थाप्यन्ते । परमिमे
कदाचित्परस्परमिलिताः कदाचिच्च तदस्याः सन्तः प्रमिथेः (प्रत्यङ्गस्य) गोचरा भवन्ति
[अर्थात् नार्यं नियमो यद् गुणेन सह गुणिनोऽपि प्रत्यक्षं भवेदेव] । एवमेव रसा गुणाश्चापि
स्वस्वव्यञ्जकैः पृथक्पृथगभिव्यक्ता अपि कदाचित्समिलिताः कदाचिच्च तदस्याः सन्तः अभि-
व्येर्जर्वेषया भवन्ति (अभिव्यञ्ज्यन्ते) । अर्थात् अत्रापि नापमनुगमः कर्तुं शक्यते यद्
गुणानामभिव्यञ्जने गुणिनाम् (रसानाम्) अपि अभिव्यञ्जनं स्यादिति । तत्रश्च वर्णरचनायाः
स्वतन्त्रतया माधुर्यादिगुणानामेव व्यञ्जकाः स्वीकार्या न रसादेरिति नवीनानां मतम् ।

कोपनीतानां गुणिनां गुणानामुदासीनानां च यथा परस्परोरपेक्षेणौदासी-
न्येन वा तत्त्वमितिगोचरता तथा रसानां तद्गुणानां चाभिव्यक्तिविषय-
तेति तु नव्या । उदाहरणं तु 'तां तमाल' इत्यादि प्रागुक्तमेव (७९ पृष्ठे)
वाक्यस्य व्यञ्जकतायामपि 'आविर्भूता यदवधि' इत्यादि च (४१ पृष्ठे) ।
प्रबन्धस्य तु योगवासिष्ठरामायणे शान्तकरुणयो, रत्नावल्यादीनि च
शृङ्गारस्य व्यञ्जकत्वान्निदर्शनानि प्रसिद्धानि । मन्निर्मिताश्च पञ्च लहरी
भावस्य । पदैकदेशस्य च 'निखिलमिदं जगदण्डकं वहामि' (५० पृष्ठे)
इति करूपतद्वितो वीररसस्य प्रागेवोदाहृतः । एवं रागादिभिरपि व्यङ्ग्यत्वे
सहृदयहृदयमेव प्रमाणम् । एरमेषां रसादीना प्राधान्येन निरूपितान्यु-
दाहरणानि । गुणीभावे तु वक्ष्यन्ते, नामानि च । तत्र प्राधान्य एवैषां
रसादित्वम्, अन्यथा तु रत्यादित्वमेव । नामेति रसपदं तु रत्यादिपर-
मित्येके । अस्त्येव रसादित्वं किं तु न ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वमित्यपरे ॥

इति षष्ठोऽध्यायपदवाक्यमपराकारपरीतधीपेरन्महत्स्य
सूरे मनुना षण्णितराजजगन्नाथेन निर्मिते रसगङ्गाधरे
रसनिरूपणामक पूर्वमाननम् ।

मन्तीति । भावस्य तथाऽव्ययवन्धिप्रबन्धादिरूपव्यञ्जकस्य । उदाहरणानीति शेष ।
पदैकदेशस्य चेति । चरुषर्षे । उदाहरणमिति शेष । वीररसत्वेत्यस्य व्यञ्जक इति
शेष । रागादिभिरपीति । रसात्वेति शेष । वक्ष्यन्ते इत्यत्र उदाहरणानीत्यस्यानु-
पद, तस्य चामे नामानीति । रत्यदित्वमेत्यर्थ ॥

इति प्रथमाननप्रकाशः ।

१ योगवासिष्ठ शान्तस्य, रामायण करुणस्येति यथासंख्य प्रबन्धव्यञ्जकतायामुदाहरणे ।

२ ननु प्राधान्य एव यदा, रसादिव्यपदेशस्यार्थि गौणतया 'रस'वद् इति नाम कथमिति
शङ्का ।

३ मन्निर्मिता पञ्चलहरी इति प्रतीकम् ।

मुद्रणदोषान् जहती दधती विषमेषु सान्द्रसाहाय्यम् ।

पूर्वानवपरिसर-ला सरला सरलायता पत्रताम् ॥

1 मुद्रादारकनिरोधादिप्रमाण ध्वननसामविकृताहाय्य आदभ्य उदारपुरुषोति पूर्व-
माननगतमुपदिशतीत्यादिरप्यर्थो विद्य विदितप्राप एव ।

द्वितीयमाननम् ।

अथ संलक्ष्यक्रमध्वनिर्निरूप्यते—

स च तावद्विविधः, शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्च । तत्राद्यो द्विविधः, व्यङ्ग्यस्य वस्तुत्वालंकारत्वाभ्यां द्वैविध्यात् । द्वितीयोऽपि वस्तुत्वालंकारात्मना लोकसिद्धेन, तथाभूतेनैव प्रतिभामात्रनिर्वर्तितेन च व्यञ्जकेनार्थेन चतुर्विधेन वस्तुत्वालंकारात्मनोः द्विविधस्य व्यङ्ग्यस्य प्रत्येकं व्यञ्जनादष्टमूर्तिः । प्रतिभानिर्वर्तितत्वाविशेषाच्च कवित्तदुग्मितवक्त्रमौढोक्तिनिष्पन्नयोरर्थयोर्न पृथग्भावेन गणनोचिता, उग्मितोग्मितादेरपि भेदान्तरप्रयोजकतापत्तेः । न च तस्यापि कव्युग्मितत्वानपायात्तत्प्रयोज्यभेदान्तर्गतत्वमेवेति चाच्यम् । प्रथमोग्मितस्यापि लोकोत्तरवर्णनानिपुणत्वलक्षणकवित्वानपायात्पृथग्भेदप्रयोजकतानुपपत्तेः । एवं साकरुचेन दशभेदोऽयम् ।

तत्र केचिदाहुः—नानार्थस्य शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु संकेतग्रहस्य तुल्यत्वाच्छ्रुतमात्र एव तस्मिन्सकलानामर्थानामुपस्थितौ, शब्दस्यास्य कस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति संदेहे च सति, प्रकरणादिकं तात्पर्यनिर्णायकं पर्यालोचयतः पुरुषस्य सति तन्निर्णये, तदात्मकपदज्ञानजाया एकार्थमात्रविषयायाः पुनःपदार्थोपस्थितेरनन्तरमन्वयबोध इति नये द्वितीयायाः पदार्थोपस्थितेः प्राथमिक्या इव न कुतो नानार्थगोचरतेति प्रकरणादिज्ञानस्य तदधीनतात्पर्यनिर्णयस्य वा पदार्थोपस्थितौ प्रतिव-

तथाभूतेनैवेति । वस्तुत्वालंकारात्मनेत्यर्थः । अन्येषां भेदानां संग्रहायाहे—प्रतिभेति । तदुग्मितेति । तन्निर्वच्येत्यर्थः । तस्यापि उग्मितोग्मितस्यापि । प्रतिवन्द्या समाधत्ते—प्रथमोग्मीति । पृथग्भेदेति । वृद्धोक्तिविषयाच्छिद्युक्तिविषय इव कव्युक्तिविषयात्कवित्वेनोक्तिविषये चमत्काराधिपत्यानुभविक्त्वात्पृथगुक्तिः । ततः परं च प्रतिनिधानसाध्यप्रतीतिकतया चमत्कारस्थगनाद्योग्मितोग्मितादेः पृथग्गणनेति तु नव्याः । साकरुचेन मिलित्वा । अयं संलक्ष्यक्रमध्वनिः । तन्निर्णये तात्पर्यनिर्णये । तदात्मकपदेति । तात्पर्यज्ञानात्मकरूपेत्यर्थः । तस्य नष्टत्वादाह—तद्धीनेति ।

१ कविर्मौढोक्तिनिष्पन्नः, तदुग्मित—(कविनिबद्ध—)वक्त्रमौढोक्तिनिष्पन्नश्च तयोः ।

२ 'पुरः' इति काशीपुस्तके ।

३ अर्थात् प्रथमा उपस्थितिर्देवा नानार्थविषयिणी भवति, तथा तत्पर्यनिर्णयोत्तरं चापमाना द्वितीयाप्युपस्थितिः कुतो न नानार्थविषया ।

न्धकत्वं वाच्यम् । अन्यथा ज्ञान्वद्वेरपि नानार्थविषयत्वापत्तिः ।
अत एवोक्तम्—‘अनवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः’ इति । अनव-
च्छेदे तात्पर्यसंदेहे । विशेषस्मृतिरेकार्थमात्रविषया स्मृतिः ।
इत्थं च सुरभिमांसं शक्यतीत्यादेर्वाक्याज्जल्पमाना द्वितीया प्रतीतिर्गवाद्यु-
पस्थितेरमावात्कथं स्यादिति तदुपस्थित्यर्थं व्यञ्जनव्यापारोऽभ्युपेयः । अथै-
क्या शक्या प्राकरणिकार्थोपस्थितेरन्तरं द्वितीयया शक्या द्वितीया-
र्थोपस्थितिस्तथापि स्यादिति चेत्, न स्यादेव, प्रकरणादिज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वानुपरमात् । अन्यथा प्राकरणिकार्थोपस्थितावेवाप्राकरणिकस्वा-
प्यर्थस्य विषयत्वं स्यात् । न च प्रकरणादिज्ञानस्य तादृशपदजन्यार्थोप-
स्थितिसामान्य एव प्रतिबन्धकत्वाद्याधत्वापि कथमर्थान्तरोपस्थितिरिति
शङ्क्यम् । धर्मिप्रार्हकमानेनाप्राकरणिकोपस्थापकतयैव तादृशव्यक्तेरह्ला-
सात्तदजन्योपस्थितिं प्रत्येव प्रकरणादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् ।

द्वितीयेति । गवादिविषयेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तदाह—गवादीति ।
नानाशक्तिरेति मताभिप्रायेण शङ्कते—अथेति । तथापि प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि । तस्य
पूर्वशक्त्या पुनरुपस्थितौ चारिताप्यात् । तथा च व्यञ्जनाव्यापारो निष्कल इति
भावः । ज्ञानस्येत्युपलक्षणं तात्पर्यनिर्णयस्यापि । एवमग्रेऽपि । अनुपरमादनाशात् ।
सत्त्वादिति वाक्यत् । शक्तेर्नानात्वे न मानम्, सत्त्वेऽपि वा तत्सकोच एवेति भावः ।
अन्यथा तत्सत्त्वेऽपि । तद्विचारो व्यञ्जनाज्ञोकारोऽप्यनिर्वाह इति शङ्कते—न चेति ।
तादृशेति । द्वितीयेत्यर्थः । व्यक्त्यापि व्यपनयापि । तादृशेति । अर्थान्तरोपस्थाप-
कत्वार्थः । तदजन्येति । व्यञ्जनाद्यव्यपनयजन्येत्यर्थः । विनिगमनाविरेहादाह—

१ नानाशक्तिवादिनो मते शक्या शक्या पूर्वं गुणव्यञ्जार्थस्योपस्थितौ, द्वितीयया (गोवि-
षयया) शक्या द्वितीयस्य गवादिरर्थस्योपस्थितिः स्यात् । अर्थात् शक्या एकवारं यथा गुणव्य-
ञ्जार्थस्योपस्थितिस्तथा द्वितीयवारं शक्त्यैव गवाद्यर्थोपस्थितिरेति पूर्वेषुः ।

२ नानार्थकपदजन्या वा द्वितीयाथोपस्थितिस्तसामान्ये । अर्थात् नानार्थकपदेन शक्या
व्यञ्जनया वा यादृश्यपि द्वितीयाथोपस्थितिर्नैवेष्टा सर्वा प्रति तारपर्यंज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व
स्यादिति शङ्का ।

३ धर्मिणो आहक यमान तेन । अर्थात् देन प्रमाणेन व्यक्तेरह्लासो विदितत्वेनैरेतदपि
विदितं यत् प्रकरणादिज्ञानं व्यपनयन्योपस्थितिम् (अर्थात् व्यञ्जनाव्यञ्जोपस्थितिका वा अभिधा
सम्बन्धाथोपस्थितिम्) मत्तैव प्रतिबन्धकमिति ।

व्यक्तिज्ञानस्योत्तेजकत्वकल्पनाद्वा । एतदेव सर्वमभिसंधायोक्तम्—

‘अनैकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियमिते ।

संयोगाच्चैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ॥’

यद्गणमपराथोपस्थापनप्रतिबन्ध इति ।

अपरे त्वाहु — नानार्थशब्दजशाब्दबुद्धौ तात्पर्यनिर्णयहेतुताया अवश्य-
करूप्यत्वात्प्रथमं नानार्थशब्दादनेकार्थोपस्थानेऽपि प्रकरणादिभिस्तात्पर्यनिर्ण-
यहेतुभिरुत्पादिते तस्मिन्त्र तात्पर्यनिर्णयस्तस्यैवार्थस्यान्वयबुद्धिर्जायते, ना-
न्यस्येति सरणावाश्रीयमाणाया नैकमात्रगोचरस्मृत्यपेक्षा, नाम्यपराथोपस्थान-
प्रतिबन्धकत्वकल्पनम् । एव च प्रागुपदर्शितनानार्थस्थले प्रकरणादिज्ञानाधीना-
त्तात्पर्यनिर्णयात्प्राकरणाकार्यशाब्दबुद्धौ जातायामतात्पर्यार्थविषयापि शाब्द-
बुद्धिस्तसादेव शब्दोऽजायमाना कस्य व्यापारस्य साध्यतामालम्ब्यताम्, ऋते
व्यञ्जनात् । न च शक्तिसाध्या सेति वाच्यम् । तदधीनबोध प्रति
तात्पर्यनिर्णयस्य हेतुत्वात् । व्यक्त्यधीनबोधस्तु नावश्य तात्पर्यज्ञानमपेक्षते ।

नन्वेकमात्रगोचरस्मृतेस्तच्छाब्दबुद्धावनपेक्षितत्वे ‘विशेषस्मृतिहेतवः’ इति
प्राचा ग्रन्थ कथं संगच्छते? कथं वा प्रकरणादिज्ञानस्यापराथो-

व्यक्तिज्ञानस्येति । बोधकताविशेष शक्ति, तद्विशेषो लक्षणा तद्विशेष एव च व्यञ्जने
स्यात्कारिकसमम । तज्ज्ञान च शाब्दबोधे हेतुरित्यभिप्राय । उक्तम् । काव्यप्रकाश
कृतेति भाव । प्रथमं तात्पर्यनिर्णवापूर्वम् । तस्मिन्तात्पर्यनिर्णये । इति पूर्वोक्तार्थस्या
धिमनिषेधद्वये हेतुवबोधक । नावश्यमिति । न नियमनेत्यय । व्यञ्जयानेकस्थले
त्वपेक्षेवेति भाव । तात्पर्यज्ञानमपेक्षते इति । धामप्राहकमानेन तस्मात्सर्वथ सिद्धे
रिति भाव । इतिरपरमतसमाप्तौ । उचित्येत्यस्य कथं संगच्छत इत्यनानुपपन्न ।

१ प्रकरणादिज्ञानेन नानार्थकपदव्याप्योपरिणति प्रतिबन्धा, किन्तु व्यञ्जनात्मन्य ज्ञान
उत्त्रोत्तेजकमिति न तदर्थोपरिहितो वाच । यथा प्रतिबन्धकसत्तापामपि उत्तेजकस्य मग्यादे
सत्त्वे वक्ष्येत्शक्यस्य न प्रतिबन्ध ।

२-३ अस्मिन्ने-पूर्वमवयव एकार्थविषयिणी या पुन पदार्थोपरिणतिर्भवति न तदपेक्षा ।
द्वितीयोपरिणतौ प्रकरणादे प्रतिबन्धकत्वकल्पनमपि नावश्यकम्, पूर्वमेव तस्य प्रतिबन्धत्वात् ।

४ काव्यार्थभावनापरिपकमतीर्ता साऽवश्य भवति । कवेरपि च तत्र संरम्भ, तादृश-
(नानार्थबोधक)व्यप्रयोगात् ।

पदानप्रतिबन्धकत्वविरहे संयोगधैरनेकार्यस्य शब्दस्य वाचकताया
नियमनोक्तिश्चेति चेत्—इत्थम्—स्मृतिशब्दस्य निश्चयपरतया विशेष-
पस्मृतिशब्देन विशेषविषयस्वात्पर्यनिर्णयो गृह्यते । संयोगधैर्वाचक-
ताया नियमनं चैकार्थमात्रविषयकतात्पर्यनिर्णयजननद्वारा शाब्दबुद्ध्य-
नुकूलत्वम् । अवाच्यार्थोऽतात्पर्यार्थः । एवं च न ग्रन्थीसंगतिरि-
त्यपि यदन्ति । अथ प्राकरणीकार्यबोधानन्तरं तादृशपदज्ञानस्योपर-
मात्कथं व्यक्तिवादिनाप्यर्थान्तरधीः सूपादेति चेत् । मैवम् । प्रथमार्थ-
प्रतीतेर्व्यापारस्य सत्त्वाददोष इत्येके । अयंप्रतीतौ शक्यतावच्छेदकस्यैव
पदस्यापि विशेषणतया भानात्प्राथमिकशक्यार्थबोधस्यैव पदज्ञानत्वादि-
त्यपरे । आवृत्त्या पदज्ञानं सुलभमित्यपि कश्चित् । तदित्यं नानार्थस्य-
लेऽनुरणनीयं व्यञ्जनं शब्दशक्तिमूलम्, शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वादिति
ध्वनिकारानुयायिनो वणयन्ति ।

अन्ये त्वत्र मत्प्रवृत्तिष्ठन्ते । यत्तावदुक्तमेकार्थमात्रविषया पदार्थोपस्थिति-

इत्यपि यदन्तीति । अनरे इति भावः । तादृशेति । तात्पर्यज्ञानात्मकेत्यर्थः ।
सत्त्वादिति । तथा च तेन संबन्धेन तत्प्रवृत्तिमिति भावः । पदस्यापीति । 'न सो-
ऽस्ति प्रलयो लोके यः शब्दानुगमादते । अनुपिद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥'
इति ह्युपेतिरिति भावः । परिचृच्छीति । पर्यायान्तरभाऽधोपनादिति भावः । अत्र
मनस्ये । तत्राप्यमते आह—यत्तावदिति । ननु तात्पर्यज्ञानस्य तत्रैवोरयोग इति

१ तथा च 'संयोगो विप्रयोगश्च' इत्यादिकारिकाया अन्वयमर्थः—'शब्दार्थस्य अनवच्छेदे
तात्पर्यसंदेहे सति संयोगो विप्रयोगश्च इत्यादयः विशेषरहितैः विशेषविषयस्य तात्पर्यनिर्णयस्य
हेतवो भवन्ति' इति ।

व्यञ्जनास्वरूपोपिकायाः 'अनेकार्थस्य शब्दस्य' इत्यादिकारिकाया अन्वयमर्थः—'अनेका-
र्थस्य शब्दस्य संयोगधैः वाचकताया नियमिते पदार्थविषयकतात्पर्यनिर्णयेन (अनात्पर्यार्थ-
मिहाप्य) अभिवाचन्ये प्राप्तरूपे निश्चिते (पुनरपि) अवाच्यार्थस्य अज्ञातपर्यन्तवत्त्वस्य (सु-
मीत्यादी गवाचपर्यस्य) शोभकत्वं यो व्यापारः सा व्यञ्जनेति ।

२ पदज्ञानोपरं प्राकरणीकार्यबोधः, 'तदन्तरं च अप्राकरणीकार्ये—(व्यञ्जकार्थ-)-बोधः,
तथा च पदज्ञानोपरं बोधनव्यापारस्य शक्यता न विहितेतिव्यापारः ।

३ प्राचिन्ये वः शक्यार्थबोधः (प्राकरणीकार्यबोधः) तस्मिन् विशेषविषयपदा पदस्यापि
धाने स्यात् (न सोऽस्ति प्रलय इति ह्युक्तपुनराहम्) । एतच्च च प्राकरणीकार्यबोधः पद-
पदज्ञानस्थानीयः स्यात् ।

सदन्वयबोधोऽपेक्ष्यत इति तदसारम् । नानार्थादर्थद्वयोपस्थितावपि प्रकरणादिज्ञानाधीनतात्पर्यमहिम्नैव विवक्षितार्थशाब्दबोधोपपत्तेः, एकार्थमात्रोपस्थित्यपेक्षायां मानाभावात् । अपरार्थोपस्थापकसामग्र्याः पदज्ञानस्य सत्त्वेन तदुपस्थितेरप्यौचित्याच्च । न च प्रकरणादिज्ञानं तदधीनतात्पर्यज्ञानं वा परार्थोपस्थाने प्रतिबन्धकमिति शक्यं वक्तुम् । संस्कारतदुद्बोधकयोः सत्त्वे स्मृतेः प्रतिबन्धस्य काप्यदृष्टत्वात् । अत्रैव स्मृतावयवं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते, न स्मृत्यन्तरे इत्यप्यहृदयंगमम् । सादृश्यरूपनाया निष्कलत्वात्, अनुभवविरुद्धत्वाच्च । तथा हि नानार्थशक्तिविषयकदृढसंस्कारशालिनां प्रकरणज्ञानवतामपि पयो रमणीयमित्यादेर्वाक्यात्प्रथममर्थद्वयोपस्थितिरनुभवसिद्धा । अत एव पयो रमणीयमित्यादिवाक्यमकस्मादप्याकर्णितवद्भिः प्रकरणाद्यभिज्ञैरप्रकरणज्ञाः पांसुरपादा बहुस्तात्पर्यं बोध्यन्ते, नूतमस्य दुग्धे तात्पर्यं शब्दस्य, न तु जल इति । यदि च प्रकरणादिज्ञानं नानार्थशब्दाज्जायमानानामप्रकरणिकार्थोपस्थितिं प्रतिबन्धीयात्तत्कथमेते तदानीमनुपस्थितवन्तः । प्रकरणज्ञा जलतात्पर्यं निषेधेयुरित्यहृदयंगम एवायमप्रकरणिकार्थोपस्थापनप्रतिबन्धकभावः प्रकरणादिज्ञानस्य ।

तदावश्यकत्वमत आह—अपरेति । तदुपस्थितेरपि अपरार्थोपस्थितेरपि । सादृते—अत्रैवेति । ननूपायस्योगायान्तरादुपकृतात्सायुचितात् आह—अनुभवेति । प्रकरणेति । प्रकरणधील्यर्थं । अपिना तदज्ञानिसमुच्चयः । अत एव तस्या अनुभवसिद्धत्वादेव । विपक्षे बाधकमाह—यदि चेति । अनुपस्थितजला इति हेतुगर्भं विशेष-

१ 'तत्र त्रेचिदाह' इत्यादिना यदाद्य मतमुक्तं तत्र प्रथमा नानार्थविषयिणी । द्वितीया च तात्पर्यज्ञानाधीना एकार्थमात्रविषयिणी पदार्थोपस्थितिः । सदन्वयबोधे पदार्थान्वयबोधे (शाब्दबोधे) अपेक्षते इत्युक्तम् । तत्रान्येषां (ग्रन्थकारादीनाम्) विप्रीतिप्रति । अथमाद्य — वस्तु हि कञ्चित्समालम्ब्यैव त त नानार्थशब्दमुच्चारयेत् । तदा प्रसङ्गाधीनेन तात्पर्यज्ञानेन (भवन्मतानुसारं नानार्थविषयकपदार्थोपस्थितिप्रसङ्ग एव) विवक्षितार्थविषयकः शाब्दबोधो भवेत् । का आवश्यकता एकार्थमात्रविषयिण्याः पदार्थोपस्थितेः ? ।

२ बोधादिज्ञानबलात्प्रानार्थदृष्टये यो हनेकार्थविषयको दृढ संस्कार, सादृश्यप्रसङ्गादित्येष तदुद्बोधकस्योः सत्त्वे ।

३ भवन्मतानुसारं प्रकरणेन जले तात्पर्यं प्रतिबद्धम् । अतो जलार्थस्योपस्थितेरेव तेषां न भवेत् । दृढः रूपमेते बहुतात्पर्यं निमित्तेषु ? न हि अत्रात प्रतिबिम्बत इति ।

यदप्युच्यते 'प्रकरणादिज्ञानात्माकरणिकेऽर्थे तात्पर्यविषयतया । निर्णयिते तदीयशब्दबोधोचानन्तरमतात्पर्यविषयीमूलार्थबोधो जायमानो व्यञ्जनव्यापारसाध्य इति । तत्र किमर्थं नानार्थस्वले सर्वत्रैव व्यञ्जनोच्छासः, आहोस्वित्कचिदेवेति संमतम् । नाद्यः । प्राकरणात्माकरणिकयोरर्थयोः शाब्दबुद्धौ सर्वत्राभ्युपगम्यमानायां तात्पर्यज्ञानकारणतायाः कल्पनेऽस्य नैरर्थव्यापत्तेः । न च शक्तिजबोधे सा कल्प्यते । व्यक्तिजबोधस्तु तात्पर्यज्ञानं विनापि भवतीति तत्स्थाने शक्तिजबोधधारणाय तत्कल्पनमिति वाच्यम् । अतात्पर्यार्थबोधस्य सर्वत्रिकल्पे तस्य शक्तिजतोऽयमपि बाधकाभावात् । अथ नानार्थशब्दार्थद्वयोपस्थितौ सत्यां प्रकरणादिना सत्येकसिद्धये तात्पर्यनिर्णये तस्यैवार्थस्य प्रथमं शाब्दबुद्धिर्जायते, नापरस्वार्थस्येति नियमरक्षणाय शक्तिजतेऽर्थशब्दबुद्धौ तदर्थतात्पर्यज्ञानं हेतुरिष्यते । अन्यथा तात्पर्यविषयतया निर्णयितस्वार्थस्यैवातथाभूतस्यापरस्याप्यर्थस्य प्रथमं शाब्दधीः

पन् । नदुपस्थितेरेवाभावादिति भावः । तत्स्थाने व्यक्तिजबोधस्थाने । तत्कल्पनं तात्पर्यज्ञानकारणताकल्पनम् । कार्यकारणभावानुपकारे नियममङ्गमाह—अन्यथेति ।

१ प्राकरणाधिकार्थसंबन्धिशब्दबोधोचानन्तरम् ।

२ अप्राकरणाधिकार्थस्य बोधो यदा आरब्धता किं फले प्रकरणाज्ञानस्य ? । तत्रि अप्राकरणाधिकार्थनिवारणाधेम् । यदा हि नानार्थस्वले सर्वत्रैव (प्राक्० अप्राक्०) अपेक्षयोपस्थितिसदा निरर्थकमेव तात्पर्यज्ञानकारणताकल्पनमित्याशयः ।

३ अर्थात्तात्पर्यज्ञानकारणता न निष्फला, शक्तिजन्ये बोधे तात्पर्यार्थं परोपविष्ठे नान्य इति शक्तिजन्यबोधार्थं तदुपयोग इत्याशयः ।

४ धरन्मतानुसारं यदि सर्वत्रैवाऽतात्पर्यार्थबोधोपि भवति, तर्हि सोपि शक्तिजन्य एव जायते । वस्तुतः शब्दे उच्चारिते परस्परं सत्त्वं सार्वद्विती उच्यते इति तदर्थस्य शक्तिजन्यत्वात्कारणता वा बुद्धिमत्पेक्षाऽवयवः ।

५ शक्तिजन्यो व. प्राकरणाधिकार्थविषयकः शाब्दबोधस्तस्मिन् तदर्थविषयकं तात्पर्यज्ञानं हेतुः । अर्थं नाद्यः—तात्पर्यज्ञानकारणतायां निष्कलत्रं यदुक्तं उच्यते । नानार्थशब्दार्थद्वयोपस्थितौ प्रकरणादिना तात्पर्यं बोधिते प्राकरणाधिकार्थस्य शाब्दबोधो जायते नापरस्येति, शाब्दबोधे प्राकरणाधिकार्थस्यैवातथाभूतस्यापरस्याप्यर्थस्य प्रथमं शाब्दधीः

त्वात् । अनन्तरं तु तात्पर्यविपर्ययोर्बोधदत्तात्पर्यविपर्ययोर्विपर्यापि
शाब्दधीरिष्यत इति तज्जन्यतावच्छेदककोटीं शक्तिजत्वं निवेक्ष्यत इति
चेत् । मैवम् । 'सोऽव्यादिष्टभुजंगहारवल्यस्त्वां सर्वदो माधवः' इत्यादौ
श्लेषकाव्य इव प्रकृतेऽपि प्रकृताप्रकृतयोरर्थयोर्बोधस्य स्वीकारे माधवकामावात् ।
न च दृष्टान्तेऽर्थद्वयेऽपि प्रकरणसाग्यात्तात्पर्यज्ञानमस्तीति युगपदर्थयोर्बोध
उपपद्येत । दार्ष्टान्तिके त्वेकत्रैव प्रकरणादिवशात्तदिति न युगपदर्थद्वय-
बोधोपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यज्ञानकारणताया एवासिद्धत्वेन युगपदर्थ-
द्वयबोधानुपपत्तिवाच्योक्तेररमणीयत्वात् । तादृशज्ञानहेतुवासिद्धौ तु शक्ये-
तापीत्वं वक्तुम् । तर्हि तात्पर्यज्ञानस्य कुत्रोपयोग इति चेत् । अस्मिन्नर्थेऽयं
शब्दः प्रमाणमयनर्थः प्रमाणवेद्य इत्यादिनिर्णये प्रवृत्त्याहुपयोगिनीति
गृहाण । इत्थं च नानार्थस्वलेऽपि तात्पर्यधियः कारणतायां शिथिली-
भवन्त्यामतात्पर्यार्थविपर्ययाब्दबुद्धिसंपादनाय व्यक्तिीकारोऽनुचित एव,
शक्यैव बोधद्वयोपपत्तेः ।

नापि द्वितीयः । हेतोरभावात् । व्यङ्ग्यार्थविपर्ययककवितात्पर्यज्ञानं तथेति

अतथाभूतस्यात्तात्पर्यविपर्ययस्य । अनन्तरं त्विति । बोधादिलभेऽन्वेति । युगपदिति
ज्ञेयो बोधस्यैतस्य बोध्यः । तत्तात्पर्यज्ञानम् । वाच इति । तद्रूपवाच्योक्तेरित्यर्थः ।

द्वितीय इति । नानार्थस्वले इतिदेव व्यञ्जनोक्तास इतीत्यर्थः । तादृते—व्यङ्ग्ये-

१ तात्पर्यार्थज्ञानजन्यतावच्छेदककोटी । पूर्वापक्षेण उक्तेरयं सारः—तात्पर्यज्ञानकारणतायाः
स्वीकारे नानार्थस्वलेषु प्राकरणिक एवापे. शब्दबुद्धौ भासेठ, नात्प्राकरणिकः । तत्र
शक्तिजन्यशाब्दबोधं प्रति तात्पर्यज्ञानकारणता न निष्पद्यते । एवंविपर्ययशक्तिशाब्दबोधोत्तरं
व्यञ्जनयाऽप्योपि बोधो भवतीति द्वितीया कथा । किन्तु शक्तिबोधे तात्पर्यार्थं यथोपपत्तिहेतुः ।

२ शब्दजन्यानुपपत्तस्त्वेषुऽपि । एवकारणेन द्वयोर्बोधोपपत्ते न बाधकमित्याशयः ।

३ 'नानार्थस्वले—सर्वत्रैव व्यञ्जनोक्तासः, तादृच्यः कप्राकरणिकार्थबोधोपपत्ते' प्रथमपक्षे
तात्पर्यज्ञानकारणत्वेन निष्कटक्षया न सिध्यतीत्याशयः ।

४ प्रयोगप्रसवर्षमावश्यते "अस्मिन्नर्थे कर्तव्यं शब्दः कविभिः प्रमाणतया स्वीकृतः", इत्यादि-
निर्णये तस्मिन्प्रयोग इत्यर्थः ।

चेत् । न । व्यक्तिजयोधे तात्पर्यज्ञानकारणतायास्त्वयानम्युपगमात् । यत्रा-
 श्रीलं दोषद्वयत्राप्रकारणिकेऽर्थे सकलानुभवसिद्धे कवितात्पर्यस्य विरहात्-
 षज्ञानस्य तादृशमुद्धिहेतुताया व्यभिचारदूषितत्वाच्च । अथ श्रोतुः शक्ति-
 विशेषो व्यक्तेरुल्लासे हेतुः, स च फलनलाघमत्कारिण्येवार्थं व्यक्तिमुल्लासयति
 नाचमत्कारिणीति सिद्धं व्यजनोल्लासस्य काचित्कत्वमिति चेत् । न । हन्तैवं
 स नियमितशक्तेरेवोल्लासकोऽस्त्विति कृतं नानार्थसले व्यक्तिकल्पनया । किं
 च 'उल्लास्य फलकरवालम्हाम्नुवाहम्' इत्यादि नानार्थव्यञ्जनसलेऽगृहीतद्वि-
 तीयार्थशक्तिकस्य गृहीतमिस्मृतद्वितीयार्थशक्तिकस्य वा पुंसः सर्वथैव व्यञ्ज-
 नया द्वितीयार्थवोपानुदयाच्च तयो तदापविस्त्रव दुर्बारा । न च येन
 शब्देन योऽर्थो व्यज्यते तस्य शब्दस्य तदर्थगतशक्तिज्ञानं तदर्थव्यक्तेरुल्लासे

ति । तथा हेतुः । नन्वेवमपि फलवतात्मीनियतेऽत आह—यत्रेति । विरहा-
 दिति । शोभ्यतिपादने तात्पर्याप्रति भावः । तज्ज्ञानम्य कवितात्पर्यज्ञानम् । तादृ-
 शेति । व्यभिचैत्यर्थः । व्यभिचारेति । व्यभिचैव्यभिचारेत्यर्थः । शक्तिविशेष
 इति । शुद्धिशक्तिविशेष इत्यर्थः । सः शक्तिविशेषः । नियमितत्वस्य प्रकरणादिनेत्यादि ।
 अभ्युपेत्याह—किं चेति । विनिगमनाविरहादाह—गृहीतेति । सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव ।
 विद्वान्ते इत्यादिः । तथेति । व्यजनयेत्यर्थः । तदापतिर्द्वितीयार्थवोधापतिः । एतसो-

१ मानार्थसले कविरेव व्यजनोत्तम इति भवदभिमतानुसारं चमत्कारिणि मानार्थसले
 प्रकरणादिना नियमितशक्तेरेवोत्तमो नाचमत्कारिणीति स्वीकृते व्यञ्जनास्तोकारेणैव न
 भवतीत्याशयः ।

२ श्रोतुमुद्धिद्वितीयैरेव एव व्यञ्जनां जागरयतीति व्यञ्जनायाः काचित्करवतापके भवदनु-
 गमे शोभेऽपी । तथा वृत्तास्य कारेणादिपथे अगृहीतद्वितीयशक्तिरस्य विरगृहद्वितीयार्थशक्ति-
 कस्य वा पुरवस्य व्यञ्जनया शोभो न भवतीति स्थितिः । किन्तु भवदनुगमानुसारं 'चम-
 त्कारिण्यथै व्यञ्जनोत्तमः' इति कृत्वा चमत्कारिण्यन्वयेति व्यञ्जनया अचमत्कारेणोभ्युप-
 गम्यते शोभे ।

३ तस्य व्यञ्जकशब्दस्य तदर्थगतशक्तिजनं तादृशव्यञ्जयार्थसंज्ञितशक्तिज्ञानं तदर्थव्यञ्ज-
 नोत्तमे हेतुः । अर्थात् अनेकार्थव्यञ्जकस्यै पूर्वं शक्तिज्ञानं भवेत्तदैव द्वितीयार्थवोधिद्य व्यञ्ज-
 नाद्युपेयते । एवं च अगृहीतशब्देरेवोत्तमो न व्यञ्जनावपिः इति पूर्वशक्तिः तमाना-
 चम् । किन्तु एवं सति मि. टेरव्युपेति प्रसिद्धव्यञ्जनात्मक एव 'एतुं गन्तु' इति व्यञ्जयार्थ-
 बोधो न भवेत्, 'व्यञ्जकशब्दस्य शक्तिज्ञानं व्यञ्जनोत्तमो हेतुः' इति अन्वयानुसारम् व्यञ्ज-
 कशब्दव्यञ्जकस्य एतदर्थे उत्पद्यमानम् ।

४ व्यञ्जनात्म्ये शोभे हेतुः इत्यनुगमस्य व्यभिचार इत्यर्थः ।

हेतुरिति वाच्यम् । 'निःशेषच्युत—' इत्यादौ रमणव्यवत्पनापतेः । नह्यधम-
पदस्य कस्यचिद्रमणे शक्तिग्रहोऽस्ति । सति वा तस्मिन्नेवोपपत्तौ
व्यक्तिकल्पनवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च नानार्थव्यञ्जनस्य एवैवजातीयकः
कार्यकारणभावः कल्प्यते,† तत्र च शक्तेर्नियमितत्वेन तद्गहेत्याप्रयोजकतया
व्यक्तिकल्पनौचित्यादिति वाच्यम् । नवीनकार्यकरणभावकल्पने गौरव-
प्रसङ्गात् । नियन्त्रणस्य पूर्वमेव दूषितत्वेन तद्वेतोरेवेति न्यायावताराच्च ।

अथास्त्वप्राकरणिकोऽप्यर्थः शक्तिवेद्य एवान्वयधीगोचरः, परंतु यत्र न
बाधितः स्यात् । यत्र तु बाधितस्तत्र 'जैमिनीयमलं धत्ते रसनायामयं द्विजः'
इत्यादौ जुगुप्सितोऽर्थो वह्निना सिञ्चतीत्यादौ वह्निकरणकसेक इवाबोधो-
पैह्य एव स्यात् । बाधनिश्चयस्य तद्गच्छाज्ञान प्रति प्रतिबन्धकतायाः सर्वज-
नसिद्धत्वात् । व्यक्तेस्तु बाधितार्थबोधकत्वं धर्मिप्राहकमानसिद्धमिति व्यक्त-
वादिनामदोष इति । मैवम् । 'गामवतीर्णा सत्यं सरस्वतीयं पतञ्जलि-
व्याजात् ।', 'सौधानां नगरस्यास्य मिलन्त्यर्केण मौलयः ।' इत्यादौ वाच्या-
र्थान्वयबोधोपपादनायानुसरणीयेन यत्नेन नानार्थस्वलेऽपि बाधितार्थबोधस्यो-

पोक्षराय शक्ते — न चेति । रमणेति । नायककर्तृवरतीत्यर्थः । सति वेति ।
नायके सच्छक्तिग्रहसत्त्वादिति भावः । तेनैवेति । शक्तिग्रहेणैव बोधोपपत्तावित्यर्थः ।
एवजातीयको येन शब्देनेत्याद्युक्तः । तथा च नि शेषेलादी न दोष इति भावः । नन्व-
न्यथानुपपत्त्या गौरव मुसहमत आह—नियन्त्रणेति । तद्वेतोरिति । व्यक्त्युल्लासहे-
तोस्तदर्थगतशक्तिज्ञानस्यैव तदर्थबोधजनकत्वमस्तु किं व्यक्त्युल्लासनकत्वेनेत्यर्थः । अपि
प्राकरणिकार्थसमुच्चारकः । तत्रेत्येत्यादावित्यनेनान्वयः । जैमीति । जैमिनिप्रोक्त
पूर्वमीमांसाशास्त्रं अत्र परिपूर्णं धत्ते इत्येकोऽर्थः । जैमिनिप्रोक्तशास्त्राप्येतृणा मत्र विष्ट
धत्ते इत्यपरोऽर्थो निन्दितः । गामिति सौधानामिति च भिन्नपदार्थः । गामित्यस्य यत्
इत्यादि । यत्नेनेति । बाधज्ञानं शाब्दज्ञानेन प्रतिबन्धकम्, अयोग्यतानिश्चयश्च ।

† नि शेषेस्तत्र अधमपदं नानैकार्थकमिति नाय कार्यकारणभाव इत्याशयः ।

‡ द्वितीयार्थे शक्तिग्रहस्य ।

§ वह्निना सिञ्चतीत्यत्र यथा न बोधस्तथैव जुगुप्सितेऽपरोऽर्थेऽपि बाधाबोधभावः । व्यञ्ज-
नाया तु बाधेऽपि बोधोद्बोधकत्व इति बाधितद्वितीयार्थबोधाय अर्थान्वासीकार इति पूर्वपक्षः ।

४ रूपके व्याशुणिकबोधस्यैव नृपदे—'बाधनिश्चयप्रतिबन्धनावच्छेदकज्ञेयै अनाहार्यैस्त्वस्यैव
शान्दान्वयत्वस्यापि निवेदयत्वात् ।',... 'मुलं चन्द्र इत्यादौ आहार्ययोग्यताज्ञानाग्राह्यम् ।'
'आहार्यं एव बाधेदबोधेऽस्तु' इति ।

यपत्तिः स्यात् । अन्यथा प्रायशः सर्वेष्वप्यलंकारेषु वाच्यार्थबोधोपपत्तये व्यञ्जनाङ्गीकरणीया स्यात् । तस्मान्नानार्थस्याप्राकरणिकेऽर्थे व्यञ्जनेति प्राचां सिद्धान्तः शिथिल एव । प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरर्थयोरुपमायां तु सा कदाचित्सादृशीत्यत्रास्माकं प्रतिभाति ।

एवमपि योगरूढिस्थले रूढिज्ञानेन योगापहरणस्य सकलतन्त्रसिद्धतया रूढिनधिकरणस्य योगार्थालिङ्घितस्यार्थान्तरस्य व्यक्तं विना प्रतीतिरुक्त-
पपादा ।

यथा—

‘अत्रलानां श्रियं हृत्वा वारिवाहैः सहानिदम् ।

तिष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपस्थितः ॥’

अत्राशक्तानां द्रव्यमपहृत्य जलवाहकैः पुरुषैः सह पुंश्वत्यो रमन्त इत्यर्थान्तरं न तावदमलावारिवाहचपलाशब्दैर्योगरूढ्या शक्यते बोध-
यितुम्, मेघत्वविद्युत्त्वाद्यर्थटितस्यैव तस्यार्थस्य प्रतीतेः । अन्यथा

एवं योम्यज्ञानमपि न कारणम् । आहाव्यो वा बोध इत्यादि यत्रोऽमे मूल एव स्फुटः । अन्यथा तत्रैव यशानुत्तरणमावे । सर्वेष्विति । गमित्वन व्याजोक्तिः । सौषधानि-
त्वन सन्ध्यातिशयोक्तिः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नानार्थस्य शब्दस्य । सा व्यञ्जना ।
तया चोपमा व्यङ्ग्येति भावः । सादृशीत्यस्येव सदिग्धवचनम्, वेदाः प्रमाणं
शरीरित्वम् । तादृशद्वितीयाभ्यां वाक्यार्थस्यासवदार्थकत्वं मा भूदिति कल्पनानो-
पमाया अर्थापत्तिनेचत्वस्यापि सम्भव इत्यत उक्तं कदाचिदिति । अपहरण बाधः ।
योगार्थेति । योगशक्तीत्यर्थः । अचलेति । विद्युतो मेघे सह नाविनाया शोभा-
मपहृत्य यत्र तिष्ठन्ति स कालः समागत इति वाच्यार्थः । तस्यार्थान्तरस्य ।

१ रूढि न अपिकरोति, केवल योगार्थेवेवाऽऽतिरिक्तः, तादृशस्यार्थान्तरस्य स्वजनो विना प्रतीतिरुक्तं समर्थेया तदर्थं अत्रानास्तीत्यार इत्यभिनवमदमाह ।

२ अत्रलानां द्रव्यमपहृत्येत्यादावर्थे मेघत्व-विद्युत्त्वादिको रूढ्यर्थो न संभवतिः । एता-
दर्थस्य प्रतीतिर्योगरूढ्या न संभवति । सा हि रूढ्यर्थमपि अहकरोति । न च केवलतया
योगशक्त्वा, रूढिप्रतिष्ठाया योगशक्तेः केवलार्थानिर्वाणोपमाऽऽमर्ष्यात् । रूढ्यर्थः (विपुलमे-
वादि) संभवतिः पुंश्वतीत्यादिकोर्ध्ववेनत्वयोगशक्तेः सर्वथा अपिभवः । अत एव तदर्थं व्यञ्जना
श्रीकार्या । त्वैव च तादृशार्थप्रतीतिरिति कुर्यात्तद्यः ।

३ सौषधानित्यादौ सन्ध्यातिशयोक्तिं स्वीकृत्या पञ्चम्यादादस्यापि सौषधानित्येव
वक्तव्या । विचारणीयं भार्गवैः ।

चैमत्कारो न स्यात् । अत एव न योगशक्त्यापि केवलया । रूढ्यर्थासंबलि-
तार्थबोधकत्वस्य तस्या रूढिसमानाधिकरणाया असंगतेः । पुंश्चलीत्वादेः
सर्वथैव तदविषयत्वात् । एवं यौगिकरूढिस्थलेऽपि बोध्यम् ।

यथा वा—

‘चाञ्चल्ययोगि नयनं तव जलजानां श्रियं हरतु ।

विपिनेऽतिचञ्चलानामपि च मृगाणां कथं हरति ॥’

अत्र नैवाश्चर्यकारी चाञ्चल्यगुणरहितानां कमलानां चाञ्चल्यगुणाधि-
केन तव लोचनेन शोभायास्तिरस्कारः, आश्चर्यकृतु हरिणानां तद्गुणयु-
क्तानां तस्या स इति वाच्यार्थे पर्यवसत्तेऽपि रूढिनिर्मुक्तफेवलयोगम-
र्यादया मूर्खपुत्राणामत एव प्रमत्तानां नेतृभिश्चोराद्यैः श्रियो धनस्य हरणं
सुशकंम्, न तु गवेपकाणामत एवाप्रमत्तानामिति जलजनयनमृगशब्दे-
भ्यः प्रतीयमानोऽर्थः कथं नाम व्यञ्जनाव्यापारं विनोपपादयितुं शक्यते ।
अत एव पङ्कजादिपदेभ्यः पङ्कजनिकर्तृत्वेन युमुदाद्युपस्थितिर्लक्षणयैवेति

अन्यथा तदप्रतीती । तदघटितस्यैव प्रतीताविति यावत् । अत एवेत्यस्यार्थमाह—
रूढ्यर्थेति । तस्या इति । योगशक्तेरित्यर्थं । ननु फलमलात्तया वरत्येतेऽत
आह—पुंश्चलीति । आदिना पुरयत्वरनित्यपरिग्रह । योगरूढस्योदाहरणं तरमाह—
यथा चेति । तद्गुणेति । चाञ्चल्यगुणाधिस्येत्यर्थं । तस्याः स इति । शोभाया-
स्तिरस्कार इत्यर्थं । जलजनयनमृगेति । अल्पयोरैकमाज्जटनत्वेन मूर्खपुत्राणा-
मित्यस्य, नयतीति नयनमित्यनेन नेतृत्वेन चोराद्यैरित्यस्य, मृगयन्तीति मृगा इत्यनेन
गवेपकाणामित्यस्य लभ । ‘मृग अन्येषामे’ इत्यदन्ताद्युदादे पचायच् । अत एव
योगशक्त्या अत्राभादेव । एतन्मतेऽपि । ईशान इत्यस्य अहृष्टमात्रं पुरयो ज्योतिरि-

१ तादृशद्वितीयांशस्य प्रतीतिरेव न भवतीत्युक्तिस्तु चमरकारविपरीता । अनुभवविधिं सट्ट-
दपरेतत्र बहुपरंभिलाजय ।

२ मण्डपादिशब्दपरितकाभ्येषु ।

३ पङ्कजनिर्मुक्तत्वस्य (योगार्थस्य) शैवाद्यदिभ्यपि मत्तच्छ्रया रूढिद्वयारवद्भूतं कमलमेव
गृह्यते । ईदानीं तु ‘रूढिर्योगावहारिणी’तिनियमात् पङ्कजपदेन पङ्कजनिर्मुक्तत्वरूपेण योगमद्विष्टा
कमलविशेषाणां कुमुदानां बोधो न भवेदत एव लक्षणा तत्र मूर्खत्वेति नैपादिद्याः ।

नैयायिका मन्यन्ते । अत एव च 'ईशानो भूतभव्यस्य स एवाध स उ
 श्वः' इति वेदान्तवाक्ये किमैश्वर्यविशिष्टः कश्चिज्जीवोऽत्र प्रतिपाद्यत
 उत्तेश्वर इति संशये, जीव एवेति पूर्वपक्षे च, 'शब्दादेव प्रमित' इति
 सूत्रितमुत्तरगीमांसाकारैर्वादशयणचरणैः (ब्रह्मसूत्रे १ । ३ । २४) ।
 तस्मादर्थान्तरमिह न शक्तिवेद्यम्, अपि तु व्यक्तियेद्यमेव । यथाश्रुतार्थस्यै-
 वोपपत्तेर्बाधामावेन लक्ष्यमित्यपि न शक्यं वक्तुम् । तात्पर्यार्थबोधस्तु तदर्थ-
 बोधोत्तरं बोध्यः । स एव तु कथं स्यादित्युपायोऽयं विचिन्त्यते । नक्षप-
 हर्तृव्यवहारो वक्त्रा निवक्षित इति श्रोतुर्बोधे कश्चिदुपायोऽस्ति ऋते सह-
 द्ययहृदयोन्मिपितादस्माद्वापारात् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । साहशार्थप्रतिपत्तिरेव
 नास्तीति तु गाढतरशब्दार्थव्युत्पत्तिमसृणीकृतान्तःकरणैर्न शक्यते वक्तुम् ।

बाधुमकः' इत्यादि । कठवडीस्थानिदम् (चतुर्थवल्ली । १३) । अद्य वर्तमानकाले स
 एवास्ति । श्वो भविष्यत्कारे स एव भविष्यत्यर्थः । जीव एवेति । अहृष्टपरिमाणस्य
 लिङ्गस्य ब्रह्मण्यसम्भवादिति भावः । सूत्रितमिति । सिद्धान्तार्थमिति शेषः । स चे-
 त्यम्—परमात्मानं प्रतिपाद्यं प्रमित । कुत । शब्दादेव । ईशानो भूतभव्यस्येत्यनेशान-
 शब्दात् । नहि जीवे ईशानशब्द आश्रयः । लिङ्गश्रुत्योर्विरोधे श्रुते प्रायल्यात् ।
 एतत्पूर्वकार्थमेवैवकारः । अहृष्टमात्रत्वं तु अहृष्टमात्रजीवानुवादेन यद्भाभेदप्रतिपादना-
 शानुपपन्नमिति । ननु शक्त्यवेद्यत्वेऽप्यन्यत्र लक्षणावेद्यत्वनेवास्त्वामत आह—यथेति ।
 तथा च मुख्यार्थवाधरूपक्षणावीनामावाञ्छा सेभि भावः । नन्वेव तथापि कथं निर्वा-
 ह्योऽत आह—तात्पर्यार्थेति । ननु यत्र तद्व्यपत्तेन तदर्थान्वयबोधोत्पन्नप्रकारान्तरेण
 तदर्थं वक्तुं तात्पर्यग्रहणं प्रास्तु नाम 'वाक्येभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्त्या
 लक्षणा, प्रकृते तु न संशयेत्याह—नह्यपहर्तृव्यवहार इति । अस्माद्यज्ञनेरुपात् ।

१ यथाऽत्र (ऐश्वर्यविशिष्टः ईशान) इति योगरुद्धिशब्दे केवलयोगशक्त्या जायमानो
 जीवार्थो बाधितस्तथा पूर्वोदाहारेणैवपि योगिकोऽर्थो बाधयेत् । तदर्थं साहशार्थत्वाभावात् व्यञ्जना
 भावप्रवृत्तीति उदाहरणस्य तात्पर्यम् ।

२ मुख्यार्थबोधे सति लक्षणा भवति । अथ च 'गाविवाणां घोर्णां ह्यवा विधुतो मेघे सृष्ट
 रमते' इत्यादिको यथाश्रुतार्थस्तु—जातुपपन्न इति तात्पर्यानुपपत्तिरुपात्ताभावात्कथं लक्षणा-
 ऽन्वयत्वं एतादृशम् ।

३ 'तात्पर्यार्थबोधस्तु' इत्यारम्भे 'अस्माद्यज्ञनेरुपात्' पदपर्यन्तस्य अर्थस्य तत्रैव भावः—
 यवधिमे योगरुद्धेन लक्षणाया न निर्वाहः । तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणावीन्यत् । तत्रैव वाक्य-

तथा चैत्थं संग्रहः—

‘योगरूढस्य शब्दस्य योगे रूढ्या नियञ्जिते ।

धियं योगस्पृशोऽर्थस्य या सूते व्यञ्जनैव सा ॥’

एवं स्थिते नानार्थस्थलेऽप्युपमायाः प्राकरणिकाप्राकरणिकार्थगतायाः प्रतिपत्तयेऽवश्यं वाच्यया व्यञ्जनयैवाप्राकरणिकस्याप्यर्थस्य प्रतिपत्तावलं क्लिष्टकल्पनयैत्याशयेन प्राचीनैरुक्तं नानार्थव्यञ्जकत्वमपि न दुष्यति । तत्र नानार्थशक्तिनियमनाय तैः संयोगादयो निरूपिताः—

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः सरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’

तत्र

संयोगो नानार्थशब्दशक्यान्तरवृत्तितया अप्रसिद्धत्वे सति तच्छब्द-
व्यवृत्तितया प्रसिद्धः संबन्धः ॥

यथा—‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र शङ्खचक्रयोः संयोगो भगवन्मात्र-
निष्ठतया प्रसिद्धो भगवति हरिशब्दस्याभिधाया नियमेनावस्थापकः ।

तादृशेति । अन्येत्थं । अन्वयं वाच्ययेति । अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वे मानाभा-
वादिति भावः । क्लिष्टेति । पूर्वोक्तैर्लभं । तत्र निरूपिताया व्यञ्जनायाम् । ते प्राचीनैः ।
तत्र संयोगादीनां मध्ये । मात्रपदेन विशेषणदलगतता सूचिता । भगवति विष्णौ ।

स्वाल तात्पर्यशेषो न मनेष्टावच्छ वाच एव न चाप्येति शक्यः । अत्र च (अश्वत्थानामि-
त्यादी) अश्वत्थानां द्रव्यमपहृद्य अलकारके पुरषे, एत एवत्वो रमण्ये इत्याकारके मेपर-
विशुद्धवापयतिशो वक्तृत्वात्पर्यायेकेषु अवलकारिवाहचपटाशब्देषु वेवलां योगशक्तिमासाय
पुष्पनीत्यादिके शुद्धयोगार्थे निष्पादिते एव मनेः । ए एवापेक्षु कथं मनेः ? (स्वजाजद-
त्वाद) । एतदर्थमेव तु अश्वत्थानादिक उपायो गन्व्यते । एतच्च तात्पर्यायेष्टावच्छ परीक्षाये
यावद्विधीयोऽर्थो न निष्पाद्यते । द्वितीयोपेक्षु सप्तमनिष्पत्तौ स्वप्नवादिप्रकृत्यवच्छेदे । अन्य-
श्लेषात्प्राग् एव प्रकारान्तरेण शुभ्रतात्पर्यम् (द्वयुपकारकेषु रक्षाऽप्य विहीयिता इति)
शक्यते तत्रैव ‘कारकेषु दधि रक्षताम्’ इत्यादी लज्जा । अत्र (अश्वत्थानां मियम् इत्यादी)
पुष्पलीलादिभ्यवहारः, (चाद्यस्ययोगिनपनेत्यादी) अनर्थव्यवहारो वाक्ता विवक्षित इति
नोपेक्षु स्वप्नोपार्थं विना न चाप्यः । तथा च तात्पर्यावच्छेदयोः लक्ष्यत्वाऽत्र न विचारः ।

न त्वार्युधत्वेनायुधसामान्यसंयोगः, पाशाङ्कुशादिसंयोगो वा, दलद्वयाभावात् ।
न चासौ लिङ्गान्तर्गत इति मन्तव्यम्, शक्यान्तरे नियमेनावृत्तेरेव प्रकृते
लिङ्गत्वात् । शङ्खचक्रयोस्त्विन्द्रादिनापि कदाचिद्धारणसंभवात् ।

विप्रयोगो विश्लेषः ॥

यथा—‘अशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र तयोरेव विश्लेषस्तथा । अत्र हि
विश्लेषनियतपूर्ववर्तिनः संश्लेषस्य प्रागुक्तदलद्वयाक्रान्तत्वमपेक्ष्यते । तेनायु-
धसामान्यविभागः, पाशाङ्कुशादिविभागो वा न तथा । यद्यप्यत्र गुणैतया
वर्तमानस्तादृशसंयोग एवाभिधानियमनायालम्, तथापि गुणप्रधानयोः
संनिपाते प्रधानानुरोध एव न्याय्य इत्याशयेन विप्रयोगस्य नियामकत्व-
मुक्तम् । यद्वा संयोगस्यैव केवलत्वेन, विश्लेषगुणीभूतत्वेन च द्वैविध्यप्र-
दर्शनाय तथोक्तम् ।

साहचर्यमेकासिन्कार्ये परस्परापेक्षित्वम् ॥

यथा—‘रामलक्ष्मणौ’ इत्यत्र रामे लक्ष्मणसाहचर्यं रामशब्दस्य । अथ
किमिदं परस्परापेक्षित्वं यत्किञ्चित्कार्यं, सर्वेषु कार्येषु वा । नाद्यः । घटा-

क्रमेण दलद्वयकृत्वमाह—न त्वार्युधेति । अर्था संयोगः । लिङ्गत्वात्तत्त्वेन ग्रहणात् ।
तथा च विश्लेषणपदले नियमेनेति पूरणीयमिति भावः । तयोरेव शङ्खचक्रयोरेव । तथा
अभिधानियामक । एवमग्रेऽपि । अतिप्रसङ्गवारणायामाह—अत्रेति । तेन संश्लेषपूर्वकस्यैव
तस्य ग्रहणमिति नातिप्रसङ्गः । प्राप्तवत्कृत्वमाह—तेनेति । शुणतया प्रकारतया । ता-
दृशेति । दलद्वयाक्रान्तेत्यर्थः । अल समर्थः । विश्लेषस्य नियामकत्वकल्पनजगौरवा-
दाह—यदेति । केवलत्वेन शुद्धसंयोगत्वेन । रामशब्दस्य राघवेऽभिधानियामकमेति

१ सायुधो हरिरित्यत्र सायुधत्वम् (आयुधसंयोगः) शक्यान्तरे इन्द्रादौ अप्रसिद्धो नास्ति
अपि तु सायुधत्व उवाच्यस्तीति, प्रथमदलोवशात्तादृशसम्बन्धस्य निराहः । एव सपाशाङ्कुशो
हरिः इत्युक्तौ पाशाङ्कुशसंयोगो हरौ (विष्णौ) एव प्रसिद्धो नास्तीति, द्वितीयदलेन तद्विराहः ।

२ अनायुधो हरिरित्यत्र विश्लेषनियतपूर्ववर्ती संयोगः शक्यान्तरे इन्द्रादावप्यस्ति । एवं
अपाशाङ्कुशो हरिरित्यत्र पूर्ववत् सर्वेभ्यो विष्णावप्रसिद्ध इति विभागोऽत्राभिधानियामकश्च न ।

३ अशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र प्रकारतया संयोगोऽवश्यमन्वेति, संयोगपूर्वकत्वादिभागस्य ।
सतथ पूर्वरीत्या दलद्वयाक्रान्तः संयोग एवाभिधानियमनायाल किं शुधविभागवपनया इति
शङ्कार्वा शुधीभूतस्य संयोगस्त्वापेक्षया प्रधान विभाग एव नियामकत्वोन्वेतः ।

द्येव्यावर्तनाद्धटसाहचर्यस्यापि रामपदशक्तिनियामकतापत्तेः । न द्वितीयः ।
 लक्ष्मणसाहचर्यस्यापि निवारणापत्तेः । पक्षद्वयेऽपि रामायोध्ये रघुरामावि-
 त्यत्रानियमापत्तेश्च । न च नानार्थपदसमभिव्याहृतपदान्तरार्थस्य प्रसिद्धः
 संबन्धस्तत् । स चैकजन्यत्व-दांपत्य-जन्यजनकभाव-स्वामिमृत्युभाव-स्वस्वामि-
 मावादिरनेकविधः । तेन रामलक्ष्मणौ, सीतारामौ, रामदशरथौ, रामहनु-
 मन्तौ, रामायोध्ये, इत्यादौ साहचर्यं नियामकमिति वाच्यम् । लक्ष्मणा-
 दिसंबन्धापेक्षया चक्रादिसंबन्धस्याविशिष्टतया सशङ्खचक्र इत्यत्रापि साह-
 चर्यस्यैव नियामकतापत्तेः । न च सशङ्खचक्र इत्यादौ यत्र संबन्धः संयोग-
 रूपस्तत्राद्यस्य, यत्र च संबन्धान्तरं तत्र तृतीयस्यावकाश इति वाच्यम् ।
 संयोगस्यैव पृथक्कारे बीजाभावात् । न च यत्र संयोगः शब्दोपात्तस्तत्र स
 एव नियामकः, यत्र तु संबन्धिमात्रं न तु संबन्धस्तत्र साहचर्यम्, अत्र एव
 सशङ्खचक्र इति संयोगस्य, रामलक्ष्मणाविति च साहचर्यस्योदाहरणमिति

शेषः । निवारणेति । सर्वकार्ये तत्रभावादिति भावः । पक्षद्वयेऽपीति । कार्यमात्रे
 तयोस्वदभावात् । आद्येऽसंभवात्, अन्ये तदा रघोरगृह्णति भावः । प्रसिद्ध इति ।
 नानार्थपदार्थे इति शेषः । तत्साहचर्यम् । उपसंबन्धानां कर्णेगोदाहरणान्याह—ते-
 नेति । यत्र सशङ्खचक्र इत्यादाविलान्दयः । आयस्य संयोगस्य । यत्र च रामलक्ष्मण-
 विलादौ । संबन्धान्तरमेकजनकजनन्यादिरूपम् । तृतीयस्य साहचर्यस्य । संबन्धिनामं

१ शक्तिशिल्कार्ये परसापि रामेण सह सापेक्षमिति पदार्थोदाहरणे जातेलाक्षणः ।
 २ नानार्थपदेन समभिव्याहृतं (संयुक्तम्) वापदान्तरं तदर्थेन नानार्थपदार्थेन सह
 प्रसिद्धः संबन्धः साहचर्यम् । संबन्धस्य पदत्रयत्वादिरथे लक्ष्मणसाहचर्येण । वया राम-
 लक्ष्मणावित्यत्र—नानार्थपदेन (रामेण) सह संयुक्तं पददान्तरं कृत्वा इति तदर्थेन कृत्वा-
 म्यप्यथा नानार्थपदार्थस्य (रामस्य) पदत्रयत्वरूपः संबन्धः स एव साहचर्यं किं न स्मरति
 पूर्वपदः । एवंविधसंबन्धस्वीकारे सशङ्खचक्रो इति शिल्कार्ये स्वस्वामिभावसंबन्धात्साहचर्येण
 नियामकतापत्तिः ।

३ अत्रिदेवराज्या (अनुवर्ततेलाक्षणः) ।

४ अत्रिदेवराज्यादेव इत्यनेन संबन्धः किञ्चित् परिचयितः, तत्रार्थस्य साहचर्येण
 शिल्कार्येण ।

वाच्यम् । सलक्ष्मणो रामो विलक्ष्मणो राम इत्यत्र संयोगविभागयोरुणयो-
रप्रतीत्या साहचर्योदाहरणतायां प्रसक्तायां सलक्ष्मण इत्यादेरपि तदुदा-
हरणताया एवौचित्यादिति चेत् । उच्यते—संयोगशब्दस्य संबन्धसागा-
न्यपरतया यत्र शब्दोपात्तं प्रसिद्धं संबन्धसामान्यं शक्तिनियामकं तदाद्यस्य,
यत्र तु द्वन्द्वादिगतः संबन्धेव केवलस्तदा तत्साहचर्यस्योदाहरणमिति
प्राचामाशयात् । इत्थं च सगाण्डिवोऽर्जुनः इति संयोगस्य, गाण्डिवार्जु-
नाविति साहचर्यस्योदाहरणम् ।

विरोधिता प्रसिद्धं वैरम्, सहानवस्थानं च ॥

तत्राद्यस्य 'रामार्जुनौ' इत्युदाहरणं प्राच्यो वदन्ति । यच्चव्यप्यदीक्षितो
वृत्तिवार्तिके प्राचामुदाहरणं निराकुर्वन्नाह—'रामार्जुनपदयोर्येध्यघातकना-
वविरोधाद्गार्गवकार्तवीर्ययोरभिधा नियम्यत' इति, तदयुक्तम् । रामपद-
स्याभिधानियमने सति तद्विरोधप्रतिसंधानेनार्जुनपदस्य कार्तवीर्येऽभिधानि-
यमनम्, तस्मिंश्च सति तद्विरोधप्रतिसंधानेन रामपदस्येत्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।
तस्मादन्यतरपदस्य व्यवस्थितार्थत्व एव स्मृततद्विरोधप्रतिसंधानान्नानार्थ-
पदस्याभिधानियमनमिति रामरावणयोरित्युदाहरणं भवितुमर्हति इति ।

शब्दोपात्तमित्यनुपपद्यते । मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह—न र्व्यति । गुणयोरप्रतीत्येति ।
असम्भवादिति भावः । किं तु साहित्यतदभाषयो प्रतीत्येति शेषः । आद्यस्य संयोगस्य ।
संबन्धेवेति । द्वन्द्वादिषट्क केवल संबन्धेव तथा प्रसिद्ध शब्दोपात्त इत्यर्थः ।
भावेति । भावहृत्विरोधादित्यर्थः । तत्परशुरामेत्यर्थः । तस्मिंश्च सति कार्तवीर्येऽभिधा-
नियमने सति । तस्मात्कार्तवीर्येत्यर्थः । रामपदस्य परशुरामेऽभिधानियमनमिति शेषः । व्य-
वस्थितेति । निधितेत्यर्थः । निदामकत्वस्येत्यस्योदाहरणमित्यन्वयः । एव स्थितेऽपि

१ संयोगविभागौ विल गुणौ (द्रव्यधर्मौ), सवोर्द्वय (सदृशव्यव)सदृशवैव प्रतीतिर्न
शुभक्तया । तत्रथ संयोग-विभागयोरुदाहरणप्रतीत्या सलक्ष्मणो राम इत्यादिक साहचर्यस्योदा-
हरणं स्यात् । यदा च सलक्ष्मणो राम इति साहचर्यस्योदाहरणं तदा च सलक्ष्मणो इतिरित्यादि
साहचर्यस्योदाहरणमुचितमिति पूर्वनिर्धारितवैवाङ्गी प्रसज्येतेति शक्यः ।

किं च गुणयोरुणीभूतयोरित्यर्थः । अथ भावः—सलक्ष्मणो राम इत्यत्र लक्ष्मणसंबुद्धौ
धर्मो प्रतीचने धर्म संयोगस्तु गुणीभूतः । एवमेव विलक्षण इत्यपि लक्ष्मणरहितो धर्मो प्रथम
साहित्याभावेस्तु गुणीभूत इत्याशयः ।

तत्र तौर्द्वामरावणयोरिति व्यवस्थितार्थान्यतरपदकुमुदाहरणं विरोधिताया
नियामकत्वस्य न युक्तम् । रामलक्ष्मणयोरित्यत्रेवात्रापि साहचर्यस्यैव निया-
मकत्वात् । न च लक्ष्मणसाहचर्यं रामस्य प्रसिद्धम्, न तु रावणसाहचर्य-
मिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरसंबन्धकत्वस्यैव तत्साहचर्यपदार्थत्वात् । पितृ-
आतृजायाऽपत्यभृत्यनगरीणां संबन्धस्यैव रिपोः संबन्धस्यापि लोकप्रसिद्धत्वात् ।
एवं स्थितेऽपि विरोधितायाः प्रथमगणने मिश्रत्वादेरपि तथा गणनापत्तेः ।
तस्मात्प्राचीनोदाहरणमिव त्वदुक्तमुदाहरणमप्यशुद्धमेव ।

‘अन्यतरपदस्य व्यवस्थितार्थत्व एव’ इत्याद्यप्यसंगतमेव । हरिनागसेत्या-
द्यावुभयोरव्यवस्थितार्थत्वेऽप्येकवद्भाषामिव्यक्तेन विरोधेन धर्मविशेषाविशे-
षितेनापि युगपद्वर्तिविशेषद्वयेऽभिधाया नियन्तुं शक्यत्वात् । यदपि ‘रामा-
र्जुनगतिस्तयोरिति शब्दान्तरसंनिधेरुदाहरणम्’ इति स एवाह । तदप्य-
सत् । त्वया निरूपिते शब्दान्तरसंनिधेरुदाहरणे ‘निषधं पश्य भूमृतम्’,
‘नागो दानेन राजते’, इत्यत्र चाभिधाया नियतविषयतां विनान्वयस्यैवानुप-
पत्त्या, प्रकृते च ‘रामार्जुनगतिस्तयो’रित्यत्रार्थान्तरविषयत्वेऽप्येवमन्यतनुपपत्ते-

साहचर्यस्य नियामकत्वसंभवेऽपि । तथा पृथक् । त्वदुक्तमप्यप्यसिद्धितोषम् । तत्ति-
द्धान्तं सण्डयति—अन्यतरेति । हरीति । ‘येषां च विरोध इति शक्तिः’ इति
समाहारेकवद्भावः । अत एवाह—एकवद्भावेति । स एवाप्यप्यसिद्धित एव ।
भूमृतमित्यत्रेति । निषधपदसंनिध्याद्भूमृतपदस्य राशि, दानपदसंनिध्यात्प्रापपदस्य
गजेऽभिधानिवमनम् । अर्थान्तरविषयत्वेऽपीति । रामार्जुनवत्पराक्रमशास्त्रिभिर-
मि-

१ प्रसिद्धः तत्संबन्धः (तेन सह संबन्धः) यस्य स प्रसिद्धतरसंबन्धकः तद्भावः, तत्सा-
हचर्यमित्यर्थः ।

२ धर्मविशेषे न संज्ञातो विशेषो यस्मिन्, अर्थाद्विद्वेषेण समानैव विरोधप्रतीतिर्न
कुत्रचिद्विशेषः ।

३ निषधं पश्येत्याहुदाहरणद्वये यावत्काळं निषध-भूमृत-नाग-दानपदानामभिधानिवमो
न भवेत्तदाह-भूमृतपदस्य सर्वत्र शक्तिर्नकारात्तस्य च तत्समये दर्शनान्वयानुपपत्तिः । एवं
नागपदस्य सर्वत्र शक्तिभवेण तस्य दानसंबन्धाशेषः । अनिषधानियमे तु न सः । एवं रिवजो
(अनुपपत्तौ) उदाहरणद्वयं शब्दान्तरसंनिधेरकम् । रामार्जुनेत्यत्र तु अभिधानिवमामपरेऽपि
पराक्रमशक्तिर्नाहानुपपत्तिः । तत्रच अन्वयस्य उपपत्त्यनुपपत्तिवैषम्येति कथं समानरूपेण
शब्दान्तरसंनिधेरुदाहरणवैलास्यः ।

रमावाङ्मदति वैलक्षण्ये शब्दान्तरतनिष्पदादृशणतायोगात् । एवमपि काय-
प्रकाशमगम्य 'रामार्जुनगतिस्तयो'रिति विरोधितोदादृशणसामगतिः श्वितै-
वेति चेत् । न । तयोः पयोधित्प्रतिद्वनिरोधयो रामार्जुनगती रामार्जु-
नगदृशी गतिराचरणमिति तदर्थे र्गने विरोधेन प्रध्यायवशात्स्वीतेन युग-
द्वार्गवशात्तवीर्ययो रामार्जुनशब्दाभिधया नियमनम्बोवयेः । न च मरु-
रणादेविशेषः । विरोधस्य मरुत्तरेऽपि मार्गवशात्तवीर्ययोः शक्तिनियमा-
धिकरणयोरप्रकान्तरात् । सहानवस्थानलक्षणा विरोधित्वा तु छायावपा-
पित्यादौ बोध्या ।

अर्थः प्रयोजनं चतुर्थ्यापभिधेयम् ॥

यथा—'स्नातुं भज भजच्छिदे' इत्यादी मरच्छेदनादि स्नातुवत्स्य
भजे । गन्वर्धस्य लिङ्गात्को भेदः ! न च लिङ्गमनन्यसाधारणस्तद्धर्मः,
अर्धस्तु तद्भजनान्देः कार्यम्, न तु तद्गतो धर्म इति स्फुट एव भेद इति
वाच्यम् । मरच्छेदजनकमजनकमेतस्य कार्योपधिगवधर्मतादिति चेत् ।

अत्राहुः—उक्तस्य विशिष्टधर्मस्य शाब्दबोधोत्तरभाविमानसबोधविषयत्वेन प्रकृतशाब्दबोधाविषयत्वाल्लिङ्गतो वैलक्षण्योपपत्तिरिति । लिङ्गं त्वेकपदार्थः कोपादिः, अनन्वित एव यः पदार्थान्तरेण प्रकृतशक्यधर्मतां शक्यान्तरव्यावृत्तां च भजते । उक्तधर्मस्तु न तथेत्यपि केचित् ।

प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्यता ॥

यथा—राजानं संबोध्य केनचिद्ब्रूत्येनोक्ते 'सर्वं जानाति देवः' इति वाक्ये देवपदस्य युष्मदर्थे ।

लिङ्गं नानार्थपदशक्यान्तरावृत्तिरेकशक्यगतः साक्षाच्छब्दबोधो धर्मः ॥

यथा—'कुपितो मकरध्वजः' इत्यत्र कोपो मकरध्वजपदस्य ।

शब्दस्यान्यस्य संनिधिर्नानार्थपदैकार्यमात्रसंसर्ग्यर्थान्तरवाचकपदसमभिव्याहारः ॥

सूचितम् । उक्तस्य भवच्छेदजनकभजनसंभवस्य । शाब्देति । भवच्छेदफलकवैत्रा-
भिन्नवर्तकस्थानुक्रमकभजनमिलस्यैव शाब्दबोधव्यादिति भावः । प्राचीनारायसूचकं मता-
न्तरमाह—लिङ्गं त्विति । एकपदार्थ इत्यस्य विवरणं पदार्थान्तरेणानन्वित एवेति ।
एवं चासमसाखण्डैकपदार्थो जिह्वमिति फलितम् । भवच्छेदनादिकं च भजनादिरूप-
भिन्नपदार्थान्वितमेव भवधर्म इति भावः । कोपादिरिति । कुपितो मकरध्वज
इत्यादौ । उक्तेति । भवच्छेदजनकभजनकर्मवरूपस्तु भजनादिरूपभिन्नपदार्थान्वित एव
भवधर्मो नानन्वित इत्यर्थः । अप्राप्तयिः स्फुटीयमित्यत्रुपपदमेव । युष्मदर्थे । शक्ति-

१ नानार्थपदस्य प्रकृतशक्यत्वं अन्यस्मिन् शक्ये अवर्तमानः । 'कुपितो मकरध्वजः' अत्र प्रकृतशक्यत्वादन्यस्मिन् शक्ये समुद्रे सोढवं बोधोऽवर्तमानः ।

२ नानार्थपदस्य अनेकार्थानां मध्ये एकार्थमात्रसंसर्गिणा, अर्थान्तरवाचनेन पदेन समभि-
व्याहारः सह पठनं (संयोगः) अनिधानियमनं करोतीति पूर्वसंरन्धः । यथा—राजि-दुष्टे-
त्यनेकार्थवाचकस्य कारपदस्य अनेकबोधोत्तरयोर्नये दुष्टतायात्रार्थसंसर्गिणा अर्थान्तर (संय-
वाचकेनापि सता गत्रवाचनेन 'राज'पदेन समभिव्याहारः दुष्टतायाम्, एवं नापपदस्य कर-
पदेन समभिव्याहारो यत्ने शक्तिनियमनं करोतीति । अत्र हि करनागपदयोर्विशिष्टार्थविषया
अर्थान्तरवाचने अन्य एव नोपपद्यते । अत्र एव इत्येति पदयोर्न्ययपदेव अनिधानियमो भवति,
तेन नान्येन्वाधयः ।

'देवस्य पुत्रादौः' अत्र तु नानार्थकरोर्द्वैतेषु पदयोः अर्थद्वयमप्यत्र एव कस्याप्यर्थसो-
पस्थितापि अन्य एव उपपद्यते एव (नगरद्वैतेणः राक्षः, त्रिपुराद्वैतेणः दुरस्य गिरस्य) इति ।

तथा ए-अन्यपात्रुपपत्तादेश एकार्थमात्रसंसर्गि-पदान्तरसमभिव्याहारः । शक्तिनियमनं
करोतीत्याशयः ।

यथा—‘करेण राजते नागः’ इत्यत्र करपदस्य नागपदमादाय, नाग-
पदस्य च करपदमादाय शुण्डायां गजे च । न चात्रैकशब्दशक्तिनियमन-
मपरशब्दशक्तिनियमोऽपेक्षते, येनान्योन्याक्षयः स्यात् । किं तु करनाग-
शब्दयोरर्थान्तरग्रहणेऽवयानुपपत्त्या युगपदेव शक्तिर्नियम्यते । देवस्य पुरा-
रातेरिति प्राचामुदाहरणे सुरत्वभूर्पत्वाभ्यां देवपदान्नागरारिस्वामुरविशेषारि-
त्वाभ्यां पुरारातिपद्मचोपस्थितेरुभयोरपि नानार्थत्वादर्थान्तरस्वीकारेऽप्यन्व-
योपपत्तेश्च कथं शक्तेर्नियमः स्यात् । न च पुरारातिपदं योगरूढम् । तथा
च रूढेयोंगापहारितया शिवत्वेनैव तस्य बोधकत्वादेवपदशक्तिनियामकतेति
वाच्यम् । पुरारातिपदस्य रूढौ मानामावात् । अथ ‘देवस्य त्रिपुरारातेः’
इति पाठस्तथापि पदान्तरोपस्थापितस्य त्रिपुरामुरवैरित्वस्य लिङ्गतया लिङ्गो-
दाहरणत्वमेवास्य स्यात्, न तु शब्दान्तरसंनिध्युदाहरणत्वमिति वदन्ति ।
तत्रैकपदार्थः क्रोपादिः पदार्थान्तरेणानन्वित एव यः प्रकृतशक्यवर्षमताम्,
शक्यान्तरव्यावृत्तां च भजते स लिङ्गपदेनात्रोक्त इति प्राचामाशये तु
नोक्तदोषः । यत्तु शब्दस्याभ्यभिचारितस्य संनिधिः सामानाधिकरण्यात्
इति फाव्यप्रकाशटीकाकारैरुक्तम् । ‘तत्तु करेण राजते नागः’ इत्यादाव-
व्यापैनात्त्रियामकान्तरस्य गवेपणे गौरवात्, ‘कृषितो मकरध्वजः’ इति
तन्मूलोक्ते लिङ्गोदाहरणेऽतिव्यापैनाच्चोपेक्ष्यम् ।

नियमनमिति शेषः । एवमत्रै सर्वत्र । न चेति । गहीलथः । अर्थान्तरेति । एतत्स-
र्षेत्सर्थः । प्राचोक्तं खण्डयति—देवस्येत्यादि । वदन्तीत्यन्वेन । अर्थान्तरेति । भूप-
नगरादिरूपेत्सर्थः । तस्य पुरारातिपदस्य । देवेति । पुरेत्यादि । पदान्तरेति । त्रिपु-
रारातेरित्यीलथः । अस्य देवस्य त्रिपुरारातेरित्यस्य । वदन्तीति सूचितामरकचि-
माह—तत्रेति । ‘देवस्य त्रिपुराराते’ इति पाठे इत्यर्थः । प्रकृते च वैरित्वं त्रिपुरामुरा-
न्वितमेव शक्यान्तरव्यावृत्तमतो न दोष इति भावः । वस्तुतस्तु त्रिपुरारातिपदस्य योग-
रूढत्वेन शब्दार्थान्वितत्रिपुरामुरवैरित्वस्य तत्पीड्यमानभूसत्त्वपि सरवेन शक्यान्तर-
व्यावृत्तत्वाभावाच्च । एवं चैकपदार्थं इत्यस्य यथाश्रुतत्वमेवास्त्विति बोध्यम् । नोक्तदोष
इति । शब्दान्तरसंनिध्युदाहरणत्वाभावदोषो नैत्यर्थः । अभ्यभिचारितस्यार्थान्तराप्र-

१ देवपदात् सुरात्-भूपत्वाभ्याम् (अशुक्तिमिति प्राच्यम्), पुरारातिपदाच्च नगरारि-
भ्युपनिशेषारित्वाभ्याम् (प्रवृत्ति०), सुरभूपयोरर्थयोः उपशिवितेरित्याद्ययः ।

२ कर-नागपदे अर्थान्तरस्य प्रलायके एव सः ।

३ अभ्यभिचारितया अवगमि लिङ्गत्ववर्षमुक्तो जात इति ।

सामर्थ्य कारणता ॥

यथा—‘मधुना मत्तः कोकिलः’ इत्यत्र कोकिलमदजनकता मधुशब्दस्य वसन्ते । ‘अत्र कोकिलमादने मधोरेव शक्तिर्न तु मधुनः । मादकत्वं मधु-
न्यपीति न लिङ्गम्’ इति वदन्ति । तत्र सामर्थ्यं लिङ्गान्तर्गतमेव युतो न
स्यात्, इति शङ्कायाः कथमेतदुत्तरं संगच्छते । न च मादनसामर्थ्यस्य
सुरावृत्तितया नासाधारणधर्मत्वरूपं लिङ्गत्वमिति वाच्यम् । मादनसामर्थ्यस्य
सुरावृत्तित्वेऽपि कोकिलमादनसामर्थ्यस्य वसन्तासाधारणतया लिङ्गस्य दुर्वा-
रत्वात् । न च प्राणिमात्रमादनसामर्थ्यस्य मधुनः कोकिलमादनसामर्थ्यम-
प्यस्तीति वाच्यम् । एवं सति सामर्थ्यस्य वाचकतानियामकत्वमसंगतं स्यात् ।
न तु मधुन इति खोक्तिविरोधश्च भवेत् । प्रसिद्धांशये पुनर्लिङ्गत्वमप्रच्युतम् ।
शब्दत्वादाशब्दत्वाभ्यामेकानेकपदार्थत्वाभ्यां वा विशेषस्तु स्यात् ।

औचित्यी योग्यता ॥

यथा—‘पातु वो दयित्तामुखम्’ इत्यत्र दयित्तामुखेकर्तृकरणकर्मदा-
क्षिप्तकामार्तानां संशोध्यपुरुषाणां प्राणं हि तस्याः सांमुख्येनैव भवति, न तु

त्यायकस्य । गवेरणेऽन्वेदने । तन्गलोके प्रकाशराशेके । मधुनो मयस्य । वदन्तीति स्थि-
तामदयिमाद—तमेति । मधुनेत्युदाहरणविषयभूतमित्यर्थः । मादने करणे स्तुद ।
वाचकत्वेति । शशीत्यर्थः । असाधारणत्वाभावादिति भावः । इत्यापत्तावाद—न
त्यति । अप्रच्युतमिति । कोकिलमादनसामर्थ्यस्य वसन्त एव प्रतिदेरिति भावः ।
शब्दत्वादाशब्दत्वाभ्यामिति । मधुकरणकर्मदाशयः कोकिल इति हि तत्र बोधः
शब्दः । युक्तिो मकरव्यञ्ज इत्यत्र तु बोधाभयान्निष्ठ. इयेन तमेति भावः । एवं
नेदस्य प्रागनुषासतदापि बोधसाधनोद्देशस्य सुखन-सापाद—एकानेकेति । आक्षि-

१ यदा हि सामर्थ्यस्य लिङ्गान्तर्गतत्वमादाहृत उपनिवाधनेषु वृत्तगन्तवस्य विप्रतिपद्यते
तदा असाधारणधर्मकत्वान्तरं लिङ्गस्य नोत्तरम् । सामर्थ्यसाक्षि असाधारणतायाः ‘न च
मादनसामर्थ्यस्यैतदिति सांमुख्येनैव भवति’ इति सिद्धिः ।

२ एवं साधारणताधिकारे उपनिवाधनकाररूपा विशिष्टबोधता न विप्रतिपद्यते ।

३ कोकिलमादनसामर्थ्यं वसन्तस्यैव प्रतिदम्, एतन् मधुनः सामर्थ्यमप्रतिदन्ति साध-
र्थस्य वृत्तवृत्तवधने प्रतिदित्यपीदये, तदापि असाधारणतावृत्तता लिङ्गत्वं न दूषिभूतम् ।
अर्थः सामर्थ्य-लिङ्गबोधने वृत्तगन्तव्येति बोधो न साधितः ।

४ साधर्म्यं दशोद्देशमाह ।

५ दयित्तामुखेर्दं वदन्तं एतदंश्वि दत्तवैर्धं देन आक्षिप्तानां कामार्तानाम् ।

मुखमात्रेण, वैमुख्ये तेन त्राणायोगात् । अतस्त्राणाहृत्स्वं वदन-सांसुख्योभय-
प्रत्यापकस्य मुखशब्दस्य ।

देशो नगरादिः ॥

यथा—‘भालत्र परमेश्वरः’ इत्यादौ परमेश्वरादिशब्दस्य राजादौ । तस्य
नगरादिसंबन्ध-तदभावयोः संभवेनाभावव्यावृत्त्यर्थमधिकरणकीर्तनस्य सार्ध-
वयात् । परमात्मनस्तु सर्वगतस्य व्यावर्त्याभावान्नतदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । एवं
‘वैकुण्ठे हरिर्वसति’ इत्यत्रापि बोध्यम् । एकत्रार्थान्तरोपमहेऽधिकरणोक्ति-
वैयर्थ्यम्, अपरत्र तु तदधिकरणत्वाप्रसिद्धिरिति विशेषः ।

कालो दिवसादिः ॥

‘चित्रभानुर्दिने भाति’ इत्यादौ चित्रभान्वादिपदानां सूर्योद्विषु । एवं
‘चातुर्मासे हरिः शेते’ इत्यस्य ।

व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि ॥

यथा—‘मित्रो भाति’, ‘मित्रं भाति’ इत्यत्र मित्रशब्दस्य पुंनपुंसके
सुहृत्सूर्ययोः । एवं ‘नभो भाति’, ‘नभा भाति’ इत्यत्रापि ।

स्वर उदात्तादिः ॥

यथा—‘इन्द्रशत्रुः’ इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वमिन्द्रशत्रुशब्दस्येन्द्रस्य
घात्रौ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपासमाद्युदात्तत्वं खिन्द्रशत्रुके । आदिनाभिनयादि-
परिमहः । यथा—‘एद्दहमेतत्त्वणिआ’ इत्यादौ ।

इहार्थसामर्थ्याच्चितीनामुदाहरणेषु चतुर्थ्याच्चैस्तृतीयाचैरर्थसामर्थ्येन च

मेति । विशेषरूपेणाहितेत्यर्थः । सांसुख्येन संमुपत्येन । तेन मुक्तेन । तदुक्तीति ।
अधिकरणोच्चीत्यर्थः । एवत्र आये । अर्थान्तरेति । परमात्मवन्नरादाभिलष्य ।
आदिभ्या उन्निवहपादिपरिमहः । शेते श्लक्ष्णत्वापि बोध्यमिति शेषः । पुंनपुंसके पुंन-
पुंसकत्वे । सुहृत्सूर्ययोरिति । सूर्यसुहृदोरिति क्रमो बोध्यः । पाठ एव केत्वम् ।
नभा आवण । एद्दहेति । ‘एद्दहमेतत्त्वणिआ एद्दहमेतेर्हि अस्मिन्नस्तेर्हि । एद्दहमे-
तावत्या एद्दहमेतेर्हि दिवसेर्हि ॥’ ‘एतावन्मायस्त्वनिरा एतावन्मायैरतिपरैः । एता-
वन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिष्यते ॥’ [इति च्छाया ।] अर्थसामर्थ्येन अर्थयोग्यतया ।
यथासंख्यमन्वयः । बोधववैचित्र्येऽपि पदार्थयोर्व, कार्यकारणभावसादोषकेत्यर्थः ।

बोध्यमानकार्यकारणमात्र एव नियामकः, न तु वस्तुन्ताम् । बोधकवैशि-
 ष्ट्याश्च नियामकस्य वैचित्र्येणोक्तिः प्राचाम् । वस्तुतस्तु संयोगादीनामर्था-
 न्तरसाधारणत्वे नानार्थगद्गदस्यार्थविशेषे शक्तेः संकोच एव न संभवति,
 नियामकानामसंकुचितत्वात् । अथ प्रसिद्धत्वादिना तेषामसाधारणताबुद्धिर्य-
 थाकथंचिदुपपाद्यते, तदा प्रायशो लिङ्गभेदा एवैते, न तु सर्वथैव तत्र-
 स्वतन्त्रा इति बोध्यम् ।

तत्र शब्दशक्तिमूलाङ्कारस्य ध्वनिर्व्या—

‘करतलनिर्गलदविरलदानजलोत्सासितावनीवरप ।

धनदाभ्रमहितभूर्तिर्वयतितरां सार्वभौमोऽयम् ॥’

अत्र राजप्रकरणे कर-दान-धनद-सार्वभौमशब्दानां शकौ संकोचिताया-
 मपि तन्मूलकेन ध्वननेन प्रतीयमानस्वार्थान्तरस्यापस्तुत्वस्याभिधानं भा ग्नुदिति

नियामकस्य अर्थे । वैचित्र्येण भेदेन । अर्थानि श्रुतितममवशिष्ट—घरुतेत-
 स्थितिः । साधारणत्वे संगति शेष । अर्थानि संगतानि—यथाकथंचि
 दिति । अङ्गुलीत्यादीनामसप्रहासाद्—प्रायश इति । तेषामर्थैरभेदसंभा-
 दाद्—सर्वथैवेति । तत्र शिक्षा । तत्र प्रयोजनभेदानां मध्ये । अलङ्कारस्यमो-
 पमेतन्मि । अथिरलेति । एतन्पर्यं । अथनीराज्य भूमिपते । धनदानमे भादी
 मदीना भूमिना भूर्तिर्वयम् स । अथेति । इत्यनिर्गलदाभ्रमभूतिरा म् । तन्मू-
 लकेन शब्दशक्तिमूलकेन । अर्थान्तरेति । इत्याकथंचयम् । एतन्पर्यं
 यदुनीद्वयम् । करानभ्रसाधारणत्वात् । धनद- कुषेर । अत्रानुस्मार्थव-

* १ संकोचितायां मया संकोचितामवस्था शब्दा नियमसाधारणत्वे न, किन्तु निय-
 मस्यैव कार्यकारणत्वेन ।
 २ निरालम्बतां परस्परं भेदघर्षणात् चक्रा-संज्ञाचतुष्टयं च ।—द्विचरुद्विचरुद्वे
 कार्यकारणभास्यस्यैव कार्यकारणत्वात् । अथैवमिदं निरालम्बतां कार्यकारणत्वे-
 त्वात् । इति चक्र-
 अर्थे निश्चिदेन । इति संकोचकोटिदानस्य नियमसाधारणत्वात् । अथैवमिदं
 अर्थे इत्येवमिदं कार्यकारणत्वात् । निरालम्बतां संकोचितां च तत्र संभवात् ।
 इति च । अथैवमिदं कार्यकारणत्वात् । अथैवमिदं कार्यकारणत्वात् । अथैवमिदं
 कार्यकारणत्वात् । अथैवमिदं कार्यकारणत्वात् । अथैवमिदं कार्यकारणत्वात् ।
 (अथैवमिदं कार्यकारणत्वात् । अथैवमिदं कार्यकारणत्वात् । अथैवमिदं कार्यकारणत्वात्)
 एव नियमसाधारणत्वे च । अथैवमिदं कार्यकारणत्वात् । अथैवमिदं कार्यकारणत्वात् ।
 इति चक्र- १११ ।

प्रकृताप्रकृतयोस्त्वमानोपमेयभावः प्रधानवाक्यार्थतया कल्प्यत इत्युपमालंका-
 रध्वनिः । अथ छिद्यविशेषणायं समासोक्तौ व्यङ्ग्यस्याप्यप्रकृतव्यवहारस्य
 प्रकृतधर्मिण्यारोप्यमाणस्य प्रकृतोपस्कारकतया यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवमि-
 हाप्युचितम् । न चोपमा प्रकृतार्थोपस्कारिका न भवतीति शक्यं वदितुम् ।
 'उल्लास्य कालकरवालमहाभ्रुवाहम्', 'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोः' इत्यादौ
 प्राचीनानां पद्ये 'करतल-' इत्यादि प्रागुदाहृतपद्ये च व्यङ्ग्योपमया प्रकृतस्य
 राज्ञः प्रकर्षस्य सकलानुभवसिद्धत्वात् । अनुभवापलापे तु समासोक्तावप्यप्र-
 कृतव्यवहारस्य प्रकृतोपस्कारकत्वं नेति संभवत्वात् । ननु समासोक्तावत्रे चास्ति
 विशेषः—यत्र व्यवहारिणो नानार्थशब्दानुपस्थाप्यत्वम्, इह तु तदुपस्था-
 प्यत्वम्, इति चेत्, किं चातो न हि व्यवहारिणो नानार्थशब्दोपस्थाप्यता-
 मात्रेणाप्रकृतधर्मिनिरूपिताया उपमायाः प्रकृतधर्म्युपस्कारकत्वं वार्यते, येन
 गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं न स्यात् (न चात्रोपमादीनामलंकाराणां स्वभावतः सुन्दर-
 त्वात्काव्यप्रवृत्त्युद्देश्यतया च वस्तुमात्रे गुणीभावो न संभवति, यथा वस्तुमा-
 त्रेणामिव्यक्तानामलंकाराणां, तुल्यन्यायत्वात् । अप्रकृतव्यवहारस्य तु समा-

दस्य । निष्ठेति । 'अयमेन्द्रीमुखं पदय' इत्यादौ । व्यवहारस्य सुरसुन्दरनादिहस्य
 आरोप्येति । अन्यथा असंभवाभिधानं स्यादिति भावः । इहापि करतलेसादावपि ।
 तथा च मध्यमकाव्यत्वम्, नीतनकाव्यत्वमिति भावः । व्यङ्ग्योपमयेति । व्यङ्ग्यरूपो-
 पमयेत्यर्थः । समासोक्तावपि उक्ताहपाद्याम् । अत्र च करतलेत्यादौ । एवमप्येति ।
 व्यवहारिणो जासादेः । तदुपेति । 'छावभौमेति' नानार्थशब्दोपेत्यर्थः । स्वभावसुन्द-
 रस्यापि श्रद्धारादेः कविद्वेषभावदर्शनादाह—काव्यप्रवृत्त्युद्देश्यतया चेति । अ-
 न्यथा नानार्थशब्दप्रवृत्तिकाव्यकरणस्य कविप्रयासानर्थन्यापत्तिरिति भावः । वस्तुमात्रे
 प्रकृतार्थे । यथा वस्तुमात्रेति । 'वीररुद्रभद्रान्दृष्ट्वा जयलक्ष्मीसमाह्वानं । रणे कर्ण-
 ग्लरिवधूकेशस्ते ऋषिकिड्मनाः ॥' इत्यादाविति भावः । तुल्येति । उक्तहेतोस्तुल्यत्वा-

१ अर्थं सार्वभौमः (चक्रवर्ति) सार्वभौमः (दिग्गजः) इवेति ।
 २ अप्रधानशब्दार्थानुपस्थाप्यत्वमिति काशीपाठो विचार्य एव, समासोक्तावपि सुतर्जनापेक्ष-
 म्भयत्वात् । व्यवहारी प्रकृतव्यवहारनिर्वाहको धर्मो । यथा समासोक्ता—भवमेन्द्रीलव चन्द्रः ।
 सः (विशेष्यभूतः) न भवेत्कार्यः । अथ तु व्यवहारी 'सार्वभौमः' जातार्थक इति विशेषः ।
 ३ अतः किम् ! प्रकृतधर्मिणा 'किमित्यर्थः ।
 ४ अप्रकृतधर्मि (दिग्गज) निरूपितायाः ।
 ५ प्रधानताकृतचरमस्कारदेकत्वेति अलंकाराणां स्वभावानि । गौण्यसमादाय—वस्तुनामिव्य-
 क्तानां वैशिष्ट्यनिश्चयं न गुणीभूतत्वम् । उक्तं प्रकाशकृता—व्यङ्ग्ये वस्तुमात्रेण पराजिते-

सौवत्यवयवस्य निरलंकारतया वस्तुन्युपस्कारकत्वं समासोक्तावविरुद्धमिति वाच्यम् । एवमपि 'बाधेऽदृढेऽन्यसाम्यात्किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्' इति न्यायेनोक्तयुक्तेः सिधिलत्वात्, अपराङ्गताया दुरपहृत्त्वात् ।

अथोच्येत—उपमानमुपमेयं साधारणो धर्म इति ह्युपमाशरीरघटकम्, न तु ततः पृथग्भूतम्, तैर्विना तस्या अनिष्पत्तेः । इत्थं चोपमेयस्य सादृश्यांशेनोपस्कारेऽप्युपमाया नापराङ्गत्वम्, उपमेयस्यापरत्वाभावात् । यथा समासोक्तावप्रकृतव्यवहारेण प्रकृतस्योपस्करणेऽपि न समासोक्तेरपराङ्गत्वम्, प्रकृताप्रकृतघटितत्वात्, एवमिहापि स्यादिति । तथापि समासोक्तेरिवास्मापि प्रमेदस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेः, अस्वैव वा समासोक्तेरपि ध्वनि-

दिव्यर्थ । अनलंकारत्वेऽवयवत्वं हेतु । अदृढे इति च्छेद । सादृश्यांशेन तद्रूपोपमाङ्गे-
नोपमानेन । उक्तमेवार्थं विगदयति—यथेति । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेरिति । अयं भाव — विशिष्टस्योपमाशरीरत्वेऽपि उपमेयाशस्य न व्यङ्ग्यत्वम् । शक्यैव तात्पर्यात् । एवं च तदुपपत्तव्यङ्ग्याशस्य तदुपपत्तव्यङ्ग्यादनातिशयित्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं दुर्वार-
मिति । अत्र वदन्ति—अलंकाराणामुद्दीपनविधया रसाद्युपयोगित्वेनालम्बनोपेक्षयोद्दीपने-
ऽपि न चमत्कारित्वस्य सर्वानुभवतिद्धतया करतलेनिपदवाच्यालम्बनविभावापेक्षयानिद्रा-
यित्वात्तु नित्वमव्याहृतमेव । रसाद्युपेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं त्विष्टमेव । समासोक्तौ तु 'आगत्य सप्रति वियोगविचंडुलाश्रीम्' इति मर्षीशिभावापत्तेः प्रकृतनायकप्रकृतान्वाप्यारोपं विना तदनुपपत्तेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं स्पष्टमेव । यत्र तु तस्यापि रसाद्युपस्कारकतया वाच्या-

कृतवत्त्वात् । ह्यव ध्वन्यङ्गता तासां काव्यभूतेस्तदाभयात् । एव च अलंकारगतवैमल्यार-
हेतोस्तुत्यावादान्नापि गुणीभूतत्वं न स्यादिति शङ्का । यदि बाधिका (दशशेषनिवारिका),
युक्तिः सिधिलता, तादृं अन्यस्यैव एवं जातमिति दृष्टान्तेन किं साध्यम् ? [यथाऽप्येव अन्व-
राणामुपकारकत्वेति ध्वनिरत्रं प्रकाशे उक्तमिति दृष्टान्तेन न चलम् ।] युक्तौ प्रकृतवाग्य
अन्यदपि (निदर्शनस्वरूपे) बाध्यतात् । अर्थात् प्रधानस्योपस्कारकारत्वे गुणीभावो भवतीति
अनुगमे दृढे प्रकाशानुसंधेति—गुणीभाव एवोचितः । इति समाधानम् ।

१ उपमाशरीरसंपादकषामधी ।

२ सावैभौमेन (दिग्गतेन) साम्यम् (यत्र उपमाया परकर्मणम्) प्रकृतस्य राशे उपरघा-
रकमिति, अङ्गित्वा उपमाया अपराङ्गत्वं न स्यात् । अपर प्रति अङ्गत्वं तदैव भवेत् यत्र इवमु-
पमा स्वसादन्यस्य कस्यचिदङ्गं स्यात् । अत्र तु उपरकार्यम् उपमेयमुपमापदकमेव । यत्र अपर-
पदेन यथा तदुपपत्तेः कश्चित् ? यथा समासोक्तेरङ्गत्वं प्रकृतप्रकृतं च । तत्र अपरपदस्य प्रक-
तेपरकारकत्वेति प्रकृतप्रकृतपदिताया अङ्गित्वाः समासोक्तेर्न अपराङ्गत्वं व्यतिहिते इति शङ्का ।

व्यपदेश्यत्वापत्तेः । अन्यच्च—श्लेषे हि श्लेषमितिकमभेदाध्यवसानं द्वयोरर्थ-
शोरिति सकलालंकारिकनिबद्धम्, अनुभवसिद्धं च । तत्र मूलान्वेषणे वि-
धीयमाने एकपदोपात्तत्वात् शक्यते मूलमन्यविर्धकुम् । एकपदोपात्तो ह्यने-
कोऽप्यर्थोऽभिरुतयैव भासते । इत्थं च 'उल्लास कालकरवाल-' इत्यादाव-
प्येकपदोपात्ततया द्वयोरर्थयोरभेदाध्यवसानस्य युक्तत्वेनाभेदस्यैव व्यङ्ग्य-
त्वमुचितम्, नोपमायाः । श्लेषे द्वयोरर्थयोर्वाच्यत्वम्, एककालत्वं च । इह
त्वेकस्य वाच्यत्वम्, अपरस्य व्यङ्ग्यत्वम्, भिन्नकालत्वं चेति । एतावन्मात्रेणै-
वैकपदोपात्तत्वप्रयुक्तमभेदाध्यवसानं न शक्यं त्यक्तुम्, व्यङ्ग्यताया भिन्नका-
लत्वस्य चाभेदप्रतिपत्ताववापकत्वात् । एतेन 'रूपकस्योपमाज्ञानाधीनज्ञानत्वेन
प्रथमोपस्थिततया तस्या एव संबन्धत्वं करण्यम्' इति काव्यमकाशटीका-
कारैरुक्तं नातीव श्रेष्ठेयमिति । प्रकृतमनुसरामः ।

षड्मलंकारान्तरमपि शब्दशक्तिमूलानुरूपनस्य विषयः । यथा यमुना-
वर्णने—'रविकुलप्रीतिमावहन्ती नरविकुलप्रीतिमावहति । अवारितप्रवाहा

दतिशयितत्वं प्रागुक्तरीत्या तत्रास्तु नाम ध्वनित्वं तस्याः । न चैवमप्युपमाश्रुतौत्कर्मा-
दायास्तु ध्वनित्वम्, श्लालंकारध्वनिरिति तु कथमिति वाच्यम् । अलंकारश्रुतौत्कर्षध्वनावे-
वालंवारध्वनिरिति व्यवहारमिति । विनिगमनाविरहादाह—अस्येच चेति । प्रमेदश्लेषे-
त्यर्थः । प्राचोक्तमुपमालंकारध्वन्नुदाहरणं खण्डयति—अन्यद्येति । किं चेत्यर्थः ।
श्लेषमितिकं तन्मूलकम् । विधीयमान इति । क्रियमाण इत्यर्थः । एकपदोपात्तत्वाद्-
न्यदिल्लन्ययः । इह तु 'उल्लास-' इत्यादी तु । इतिः पूर्वप्रबन्धसमाप्तौ । अलं-
कारान्तरमिति । उपमातिरिक्तमपीत्यर्थः । रवीति । सर्वव्यपदेश्येति ननुप्यप्युभय-
समृद्धप्रीतिं च । गद्यारीति । अप्रतिबद्धप्रवाहा । शोभनं वाञ्छितं तन्मंजार्तं यस्य

१ यदि समासोक्त्या सह साम्यं स्यात्तदे तर्हि यथा समासोत्प्रेरणीभूतव्यङ्ग्येषु गणना
तथा कस्या उपमाया अपि स्वीकार्या (या हि अस्माभिः, साध्यते) । ननु समासोक्तिरेव एव-
स्तमाना कुतो न स्यादिति भाग्युक्ते, तदा भवत्युच्यते समासोक्तिरपि ध्वनिकार्यं स्यात् ।
तथादेवंविधसंश्लेषु अभेदाध्यवसानमेव (रूपकमेव) व्यक्त्यं नोपमा । इति स्वसिद्धत्वं साध-
यति, प्राचोक्तं च खण्डयति ।

२ प्राचामनुसारं तत्र प्रकरणादेरनिधानिदमाऽभावात् । अर्थाद्वयोरैव प्रकृतत्वात् ।

३ इह तु प्रकरणाद् राजावंस्य वाच्यत्वम्, दिग्गजावंस्य व्यङ्ग्यत्वम् ।

४ पूर्वयुक्तया अभेदस्यैव (रूपकस्यैव) व्यङ्ग्यत्वं सिद्धं नोपमायात्वेन उल्लास कालकरवाल-
उपमाया एव प्रकृताप्रकृतयोः संबन्धवद्वयनमसंगतमेवैत्यर्थः । तथा चान्यापि एकपदोपमाप्य-
रवकपदभेदाध्यवसानेन रूपकस्यैव व्यङ्ग्यत्वमित्याह्वयः ।

मुवारितमवादा ।' इदं नराणां यीनां च कुलस्य भीतिमारदतीति महतेऽर्थे
 सिद्धे रविकुलभीतिं नावदतीति द्वितीयोऽप्रकृतोऽर्थः विरोपश्च । एवमन्य-
 त्रापि । यदि तु रविकुलभीतिमावदन्त्यति न रविकुलभीतिमारदति । अरा-
 रितमवाहापि मुवारितमवादा इत्यतिरुन्तर्माप्यते तदा विरोपांशस्तारिगोछ-
 त्याद्वितीयार्थस्य च तद्वाक्षिप्तत्वात् घ्यनित्वम् । निराज्ञानं घेतृत्वानयेऽपि
 स्फुटमोतिर्वस्य तद्वाक्षिप्तस्य च वाच्यकल्पनात् तस्मात्तम् । गनु 'धृनादव-
 ट्यादि दवदहनसाधिः' इत्यत्र विरोपाभासस्य पर्यं वाच्यसंज्ञात्तम् ।
 विरोपांशस्य चन्द्रवाच्येऽपि विरहेण व्यञ्जनत्वात् एवाम्बुगन्तव्यत्वात् । न च
 विरोपविशिष्टाभेदस्य संसर्गत्वाद्वाच्यार्थंबोधमपिपयत्तया विरोपस्य वाच्यत्व-
 मिति वाच्यम् । विरोपाभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेनेवकारापट्टेदेनेवसंसर्ग-
 रत्त्वानुपपत्तेः । नानार्थयोरेकदेशेय संसर्गत्वात् विरोपस्यापि संसर्गरे मन्त-
 माराय । पर्यन्ते दवदहनसाधिपरस्य मट्टलाशक्तिवत्या विरोपांशस्य विरो-

घानाच्च । भैवम् । उक्तपद्यस्य विरोधोदाहरणतामात्रे तात्पर्यात्, व्यङ्ग्य-
त्वेऽपि तथात्वस्यानपघात् । वाच्यविरोधोदाहरणतायां त्वपिरन्तर्भाव्यः ।
केचित्तु—‘विरोधांशस्य व्यङ्गात्वेऽपि विरोधिद्वयस्य वाच्यतामात्रेण विरो-
धाभासस्य वाच्यालंकारव्यपदेशोपपत्तिः । इत्यमेव चांशान्तरस्य व्यङ्ग्यत्वेऽप्ये-
कांशमादाय समासोक्त्यादीनामपि वाच्यालंकारव्यपदेशः’ इत्याहुः ।

यथा वा—

‘कृष्णपक्षाधिकरुचिः सदासंपूर्णमण्डलः ।

भूयोऽयं निष्कलङ्गात्मा मोदते वसुधातले ॥’

अत्र भगवत्पक्षाधिकप्रीत्यादिलक्षणे प्रकृतभूपोपयोगित्वात्प्रकृतेऽर्थे शक्त्या
प्रतीतिपथमवतीर्णे द्वितीयोऽर्थोऽप्रकृतो वैधर्म्यात्मा तत्प्रयुक्तो व्यतिरेकश्च ।
न चात्र व्यतिरेकस्य फविगतराजविपयकारतिभावोत्कर्षकतया गुणीभूतस्य
कथं ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वम्, प्रधानस्यैव ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वादिति वाच्यम् ।
उदासीने वक्त्रि वच्यार्थकथनपरस्वास्य पद्यस्य वक्तृगतरतिव्यङ्ग्यकत्वासंगतेः,
गुणीभूतस्याप्यर्थस्य वाच्यार्थापेक्षया प्रधानतया ध्वनिव्यपदेशहेतुतायाः
प्राचीनेः स्वीकाराच्च । अन्यथा—

‘निरुपादानसंभारमभिचायेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलास्त्राय्याय शूलिने ॥’

अन्तर्भाव्यः मृणालेत्यादौ । शब्दशक्तिमूलांकारान्तरध्वनिमुदाहरति—यथा चेति ।
भगवत्पक्षेऽधिका प्रीतियस्य । उद्गिरा समन्तात्परिपूर्णं मण्डलं यस्य । निष्कलङ्गः
पवित्र आत्मा यस्य सोऽयं भूयो भुवि मोदत इति प्रकृतोऽर्थः । कृष्णपक्षेऽवितरक्षेऽधि-
करुचिः । सदा सर्पकाले संपूर्णमण्डलः । ‘निष्कलङ्गः कलङ्कशून्य आत्मा यस्य सोऽयं
भुवि मोदत इति शब्दवैधर्म्यात्मा प्रकृतोऽर्थः । यत्र कृष्णपक्षे वाच्यव्यधिकरुचिः ।
सदासं यथा तथा पूर्णं मण्डलं यस्य । निष्कलङ्गोऽत्यन्तकलङ्ग आत्मा यस्य, सोऽय-
मिलप्रकृतोऽर्थः । तत्रेति । अप्रकृतार्थप्रयुक्तव्यतिरेकालंकार इत्यर्थः । व्यन्वत इति
शेषः । उदासीने । रतिरोषोभयानामिष्टे सतीति शेषः । अन्यथा तथागतकारे । निरु-
पेति । उपादानसंभार उपकरणसंग्रहसूचिकारिकं तद्वर्तिनं यथा स्वात्तया । अभिचायेव

१ ‘वाच्यार्थं कतिपयिनि व्यङ्ग्ये, उक्तपद्य (ध्वनिः)’ एतरेव ध्वनिव्यङ्ग्ये केचन,
एतदप्यं वाच्यार्थेऽपि कतिपयके सति कस्यचिद्व्यपदेशपरस्वापेक्षया अन्तर्भाव्यकं न स्वादिति
एव बोध्यम् । संवितरात्रेण तु ध्वनिव्यङ्ग्ये गुणीभावप्रयानामिति विशेषेण वरराज्यादीनां
भिरासो विहित इत्याहुवन् ।

इत्यत्र व्यतिरेकध्वनित्वं तैरुक्तमसंगतं स्यात् । व्यतिरेकस्य भगवद्विषयकरतिभावाङ्गताया अनुभवसिद्धत्वात् ।

शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिर्यथा—

‘राज्ञो मत्प्रतिकूलान्मे महद्भयमुपस्थितम् ।
बाले वारय पान्थस्य वासदानविधानतः ॥’

अत्रोपभोगं देहीति वस्तु राजपदशक्तिमूलानुष्णनविषयः । राजपदाच्चन्द्रोपस्थितावेव चन्द्रजनितभयवारणकारणत्वेनोपभोगस्याभिव्यक्त्येः । न चात्र नृपचन्द्रयोरुपमानोपमेयभावः, भेदापोहरूपं रूपकं वा तथास्त्विति वाच्यम् । इह नृपरूपस्यार्थस्य चन्द्ररूपार्थगोपनमात्रार्थमुपात्तत्वेन युगपदुल्लसितोपमानोपमेयकयोरुपमारूपकयोस्तात्पर्यविषयताया अयोगात् । न चासंस्पृष्टार्थद्वयबोधने वाक्यभेद इति वाच्यम् । तुल्यकक्षतया द्वयोरसंस्पृष्टयोरर्थयोः प्रतिपिपादैविपितस्व एव तस्याभ्युपगमात् । इह त्वाच्छादकप्रतीतिसमये आच्छाद्यप्रतीतिः, आच्छाद्यप्रतीतौ चाच्छादकन्यग्भाव एवेति नास्ति तुल्यकक्षता ।

काव्यमकारो तु—‘शनिरशनिश्च तमुच्चैः’ इत्यादिकमुदाहृत्य ‘अत्र विरुद्धौ द्वावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यत’ इत्युक्तम् ।

इत्य एव चित्र नानाकारं जगत्तन्वते तस्मै अनिर्वचनीयस्वरूपाय, कला चन्द्रस्य षोडशो भागत्वेन स्थाप्याय शक्तिने महादेवाय नमः । पक्षे चित्रमालेख्यम् । कला आलेख्यक्रिया वीक्षणं च । तै प्राचीनैः । राज्ञ इति । हे बाले, त्वं मत्प्रतिकूलप्राज्ञं सकारादुपस्थितं महत्पान्थस्य नमः भय वासदानविधानतो वारयेत्यन्वयः । वासध दान चेत्यर्थः । भेदापोहेति । अमेदेत्यर्थः । तथास्तु अनुरणनविषयोऽस्तु । तथा च तारशालवारध्वनेरेवोदाहरणम्, न वस्तुध्वनेरिति भावः । युगपदुल्लसिते उपमानोपमेये ययोस्तयोरित्यर्थः । तस्य वाक्यभेदस्य । आच्छादकेति । नृपरूपार्थेत्यर्थः । आच्छाद्येति । चन्द्ररूपार्थेत्यर्थः । शक्तिनियमेनेति भावः । अत्र बाले इति पदेन व्यङ्ग्यस्य वाच्यायमानताकरणादयोग्यमेतत् । शनिरिति । शनिर्यह, अशनिर्वज्र च । पुनस्तर्था । उदार उद्भट ।

१ उपभोगरूपोर्ध्वत्वात् शक्तिद्वितानां न गोचर इत्यादिति ग्रन्थस्य द्रष्टव्यम् । चन्द्रेण षोडशमाडेभदयेस्तु सोऽथ स्पृष्ट इत्यादिसाम्यम् ।

२ प्रतिपादविधिम्, रत्न, प्रतिपिपादविधिश्च तत्त्वे ।

तच्च 'द्वौ शन्यशनी उदारानुदारौ चैकं कार्यं हननं भानं च' इति व्याख्या-
तृभिर्व्याख्यातम् । तत्र शन्यशन्योर्हननक्रियाकृत्वान्वयेऽप्युदारानुदार-
योर्भानं कर्तृत्वपदार्थविशेषणयोस्तत्प्रकारविशेषणयोर्वा साक्षाद्भानकृत्वान्व-
याभावात्कथमेककार्यकारित्वं सगतं स्यात् । अतो विरुद्धौ द्वावित्यादि
प्रथमार्थविषयम् । द्वितीयार्थे तु विरोधाभास एव । कर्तर्यभेदेनान्वयमात्रेण
कुरुत इत्यस्योपपत्तिश्चेत्, अस्तु द्वितीयार्थेऽपि विरुद्धौ द्वावित्यादि वस्तु
व्यङ्ग्यम् । परं त्वर्थद्वयेऽपि विरोधाभासालंकारशक्यतेमेव । शत्रुविरुद्धस्य
शत्रुत्वात्संभवादेकस्य शन्यशनिकर्तृकहननकर्मत्वायोगेनाथार्थं, उदारत्वानुदा-
रत्वयोरेकाधिकरणवृत्तिवाच्योर्गाद्वितीयार्थं च विरोधस्य स्फुटत्वात् ।

अर्थशक्तिमूलानुरणनं यथा—

‘गुह्यन्ति मञ्जु परितो गत्वा धावन्ति संमुखम् ।

आवर्तन्ते विवर्तन्ते सरसीषु मधुमज्ञा ॥’

अत्र मधुमत्रकर्तृकमञ्जुगुह्यनाथैर्वस्तुभिः कविकल्पितस्वविरहेण स्वतः -

अनुदार अनुगतदार, रूपदत्तैश्चरेणाप्रवागात् । न उदारो यस्मादिति वा । पक्षे-
ऽशनि शनिविरोधी । नच अमुरादाधिव विरोध्यर्थवत्त्वात् । अनुदार उदारादन्य
शक्यतेमेव । उक्तवस्तु व्यङ्ग्यमित्यनुपपन्नं । तदलंकारसत्त्वे हेतुमाह—**शत्रुवि-
रुद्धस्येति ।** विरोधिनायोर्विरोध्य-तरमित्त्रवादेकस्य विरोधिद्वयकर्तृवहननकर्मत्वायोगेन
तादृशहननकर्मवयोरपि विरोधादिति भावः । रातोऽपिहताग्नयमाशय धीपस्यातिशयि
तत्वमादाय वा तन्परिहारः । अशनिरिच्छन् नच विरुद्धार्थकं इत्युक्तम् । न चैव विरो-
धेऽस्य कथं व्यङ्ग्यता । तन्मूलरहननकर्मवयोर्विरोधस्य व्यङ्ग्यत्वेनाक्षते । तमादायैव
च विरोधाभासः । तस्यैव समाधानात् । न त्वनयोर्विरोधस्यास्य समाधानमस्ति ।
एतेनैरुधर्मिगतत्वे एव विरोधस्यालंकारत्वान्नात्र विरोधालंकार इति परासम् । तादृशकर्म
त्वयोरेकधर्मिगतत्वस्य स्पष्टत्वात् । अन्ये तु विरोधिनाल्पेकशत्रुसंभवात् तादृशहनन
कर्मत्वयोर्विरोध इत्याहुः । द्वितीयार्थे आनुगतदार इत्यर्थेन तत्परिहार उक्त एवेति दिक् ।
रणनं यथेति । स्वतः संभविद्वस्तुना वस्तुध्वनिर्वधेत्पर्यं । **संमुखमिति ।** सरस्या

१ कुरुत इत्यनुपपन्नं । तत्र हननकार्यकर्तृत्वैति भाग्यकार्यकर्तृत्व नास्ति । 'स उदार
अनुदारश्च भाति' अत्र प्रथानकर्ता स, उदारानुदारौ तद्विशेषणे । तत्रैव विरुद्धो उदारो
अनुदारो भातकर्तृत्व इति ।

२ भातिक्रियाकर्ता य उदरार्थे तद्विशेषणो । तत्रार्थस्य प्रकारविशेषणयोर्वा ।

३ अर्थपूर्वार्थे कश्चिद्व्यङ्ग्यम् । उदरार्थे अलंकारो व्यङ्ग्यः ।

संमविभिरासन्नसरसिजोत्पत्तिघननद्वारा शरदागमनेऽत्यल्पं यस्तु व्यज्यते ।
 काव्यमकादौ तु—‘अरससिरोमणि घुत्तागं अगिगम—’ इत्यादाह्वय ‘ममै-
 वोपभोग्य इति यस्तु व्यज्यते’ इत्युक्तम् । तत्र धेन यस्तुनेदं यस्तु,
 व्यज्यते ! न तावदलसशिरोमणित्वादिकान्तविशेषैः, तेषां धाम्यादिषुर्दमी-
 निरूपितत्वेन तवैवोपभोग्य इत्यादिरूपेणैव व्यज्यते वक्तव्यमत्रये । विरो-
 धानां फागिनीनिरूपितत्वे तु ममैवेत्यादि व्यक्त्याकारैः स्यात् । नापि परि-
 पुष्टयिलोचनत्वेन, तस्य हर्षमात्रानुभायत्वेऽदृश्यजन्माया एव हृष्टयत् ।
 ननुपभोग्यत्वं हि हर्षभावस्य विभाव । ननुनुंनारीर्मावो व्यज्यते इति तद्विभाव-

व्यञ्जनं शक्यं वक्तुम् । केवलस्य परिफुल्लविलोचनत्वस्य भ्रमैवेत्यादिव्यञ्जन-
व्यञ्जने सामर्थ्याभावात् । पुत्रागमनघनप्राप्त्यादिविभावकेऽपि हर्षभावे परि-
फुल्लविलोचनताया अनैकान्तिकत्वादिति । सत्यम् । 'इय भणिमि' इत्या-
द्यर्थवशप्रापितालसशिरोमणित्वादिविशेषणश्रवणविशिष्टपरिफुल्लविलोचनत्वेन
मदुपभोग्यत्वलक्षणविभावामिव्यक्तिद्वारा हर्षभावोऽभिव्यज्यते । तत्र द्वारीभू-
तविभावाभिव्यक्तिमादाय काव्यप्रकाशग्रन्थसंगतिः । न च भावध्वनेः संल-
क्ष्यकमत्वापत्तिः, द्वारस्य संलक्ष्यकमत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । न चाप-
सिद्धान्तः, तस्य आगेवोद्धारात् ।

‘मृद्धीका रसिता सिता समशिता स्फीतं निपीतं पयः

स्वयंतेन सुघाप्यघायि कतिधा रम्भाघरः स्वण्डितः ।

तत्त्वं ब्रूहि मदीय जीव भवता मूयो भवे आम्यता

कृष्णेत्यक्षरयोरसं मधुरिमोद्धारः क्वचिच्छक्तिः ॥’^१

क्यत्वे हेतुमाह—केवलस्येति । विशिष्टस्य तत्त्वस्य सिद्धान्ते चक्ष्यमाणत्वादिदं विशेषे
णम् । विलोचनताया इति । सत्त्वेन तस्या इति शेष । अनैकान्तिकत्वात्प्राप्ति-
धारितत्वात् । इय भणीति । इति भणितेनेत्याद्युत्तरार्धस्य योऽर्थस्तदुद्देशेन प्रापितो
यस्तादृशपरिफुल्लविलोचनत्वहपो धर्मस्तेनेत्यर्थः । तस्यैकरूपदावोष्यत्वादर्थवशप्रापित्वे-
कम् । विभावेति । हर्षभावविभावेत्यर्थः । भावध्वनेर्हर्षभावध्वने । द्वारस्य तद्वि-
भावाभिव्यक्तिरूपस्य । तस्येति । अपसिद्धान्तत्वस्येत्यर्थः । तथा च सिद्धान्त
एकायमिति भावः । मृद्धीकेति । स्वतः सुभविस्तुनालकारान्निर्ययेत्यादि । मृद्धीका
द्राक्षा । सिता राण्डशर्करा । स्वयंतेन स्वयं प्रति गतेन । अपे समुच्चयमाह—रम्भेति ।

१ इत्याद्यर्थवशेन उपस्थापितम्, अलसशिरोमणित्व-भ्रमोपपत्तिरिति विशेषणश्रवणेन सद-
कृतम्, परमपुल्लविलोचनत्वम् (अनुभाव), तेन मदुपभोग्योपमिति मदुपभोग्यत्वरूप-
विभावाभिव्यक्तिद्वारा (मदुपभोग्यत्वरूप विभावमभिव्यज्य) तत्र हर्षभावोऽभिव्यज्यते ।

२ एवं भावः—अत्र चरम हर्षं यथाभिव्यज्यते परतु तदभिव्यक्तेर्द्वारभूतं मदुपभोग्योप-
मिति विचाररूप हर्षभावस्य विभावरूप अभिव्यज्य तत्र सोऽभिव्यज्यते । तत्र—हर्षोऽभिव्यक्ते-
र्द्वारभूता मध्यवर्ता विभावाभिव्यक्तिमादाय काव्यप्रकाशेनेति—‘सर्वैशोरभोग्योपम् इति वस्तु
अभिव्यज्यते’, इति न काव्यिसंगतिरित्याद्यम् ।

अत्र निष्कृष्टजीवसंबोधक-परिदृश्यमानस्थूलदेहेन्द्रियादिचेतनाचेतनसं-
घातारम्भासत्पदबोधककर्तृकप्रश्नविषयेणार्थेन वस्तुना तथाभूतेन भगव-
न्नाम्नोऽनेकजन्मवृत्तान्ताध्यक्षीकरणकारणयोगसिद्धिविशेषतादात्म्याध्यवसाय-
रूपातिशयोक्तिर्व्यज्यते । अथ प्रश्नविषयस्यात्र नानाजन्मगतवृत्तान्तरूपतया
तज्ज्ञं प्रत्येव प्रष्टुमौचित्येनानभिज्ञं स्वजीवं प्रति प्रष्टुमयोग्यत्वात्प्रश्नान्यथानु-
पपत्त्या आक्षिप्ता, वाच्यसिद्धयङ्गत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपा चा, प्रागुक्ताति-
शयोक्तिरिह कथं ध्वनिव्यपदेशहेतुः स्यात् ? इत्यमेव च 'तदप्राप्तिमहादुःख-'
इत्यत्राप्यतिशयोक्तेरर्थापत्तिविषयत्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं वा युक्तम् । अनेक-
जन्मोपभोग्यदुःखसुखराशिम्यां तदप्राप्तिमहादुःखतच्चिन्ताविपुलाहादयोरनि-
गरणेऽज्ञोपपाप-पुण्यपुञ्जनाशकताया अनुपपत्तेः । तच्चदुःखसुखानां स्वस्वफलो-
पहितपापपुण्यनाशकताया एवान्यत्र क्लृप्तत्वात् । निगरणे तु तयोस्तन्नाशक-
ताबुद्ध्युपपत्तिः । न चं वस्तुमात्राभिव्यक्तस्यालंकारस्य न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

भूय पुनः । अयं सांप्रतमनुभूयमान । निष्कृष्टेति । परिदृश्यमानंतच्छरीरारिपृथ-
कृतैल्लक्ष्यं । तत्त्वं च तस्य भवता मरीचयेत्याभ्यामाविष्टतम् । अर्थेन मधुरिमोक्षारक्षण-
हृषेण तथाभूतेन स्वतः सभविना । नात्र इत्यस्य तादात्म्याभ्यवसायेत्यन्वयः । अनेक-
जन्मस्ववृत्तान्तप्रलक्षीकरणे कारणभूतो यो योगाभ्यासजन्यसिद्धिविशेष इत्यर्थः ।
अर्थापत्तेरानन्तरत्वाभावादाह—वाच्येति । तदिति । 'तदप्राप्तिमहादुःखविधीनाशेप-
पातना । तच्चिन्ताविपुलाहादशीघ्रपुण्यवया तथा ॥ चिन्तयन्ती जगत्सृतिं परमद्व-
खरूपिणम् । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यया ॥' इति । जगत्सृतिं श्रौष्टणम् ।
तसंबोगमाप्त्वा महादुःखम् । तच्चिन्तया विपुलाहाद- । 'नास्य प्राणा समुत्थामग्निः ।
अत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेर्मोक्षमाले निरुच्छ्वासता । चयदाचार्यमाह—पुञ्जेति ।
स्वस्येति । तच्चदुःखसुखरूपफलजनकेत्यर्थः । तादात्म्यं तृतीयानाम् । अथ प्रष्टव्यत्वे ।

१ शरीरादित् । पूरुविभाषितो यो जीवः स संरीच्यो वसिन्, परिदृश्यमानो यः स्थूल-
देहेन्द्रियादिचेतनाचेतनसंघातः । तदारम्भकः अस्मत्परबोधः कर्ता वसिन्, एतादृशेन प्रश्न-
विषयेणार्थेन—'भगवन्नाम अनेकजन्मसंबन्धिसवृत्तान्तप्रलक्षीकरणस्य कारणभूतो यो योग-
सिद्धिविशेषः तदारम्भकसिद्धि' अर्थात् नात्रा सिद्धिविशेषो भवतीति न, नाम स्वयमेव सिद्धि-
विशेषरूपम् इति योगसिद्धिविशेषेण साह नात्रा तादात्म्याध्यवसानरूपा अतिशयोक्तिर्व्यज्यते
इत्याशयः ।

२ श्रीदत्तं विष्णुपुराणे षष्ठ्यादि त्रयोदशोऽध्याये (२१।२२) वर्तते, एतादृशं च कथय-
प्रदाने चतुर्थोऽंगे.

‘व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ।’

‘सुखं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥’

इति सिद्धान्तादिति वाच्यम् । वापे दृढे सिद्धान्तमात्रेणात्र ध्वनित्वस्य स्थापयितुमशक्यत्वादिति चेत् । सत्यम् । यादृशव्यङ्ग्यपतिर्पतिं विना यत्र वाच्यस्य सर्वथाप्यनुपपत्तिस्तत्र तद्वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । यत्र च प्रकारान्तरेणापि तत्सोपपत्तिः शक्या कर्तुं न तत्र तथा । अन्यथा हि ‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्’ इत्यप्राथम्यत्वसिद्ध्याङ्गत्वाद्दूतीरमणस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेः । प्रकृते च भगवन्नाम्नि योगसिद्धितादात्म्याध्यवसायरूपामतिशयोक्तिं विनापि भगवन्नामोच्चारणमाहात्म्यप्राप्तसार्वत्र्यबुद्ध्याऽपि प्रश्लेषपत्तेर्न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । एतेनासंबन्धे संबन्धरूपामतिशयोक्तिर्नामोच्चारणमाहात्म्यप्रभवसार्वत्र्याध्यवसायेऽपि स्थितेति स दोषस्तदवस्य इति परास्तम् । भगवन्नामोच्चारणस्वाचिन्त्यमाहात्म्यतायाः पुराणप्रसिद्धत्वात् । अथ वा मास्तु प्रागुक्तनुदाहरणं वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकतायाः, इदं तु भविष्यति—

तथा च सिद्धान्तोऽन्यविषयक इति भावः । तथा वाच्यत्वव्यङ्गम् । वाच्येति । वाच्य-सिद्ध्यङ्गत्वं यद्गुणीभूतव्यङ्ग्यं तत्त्वापत्तेरित्यर्थः । यथा चात्र प्रकारान्तरेणाप्यमत्यसिद्धि-रथा स्पष्टमपलात् । सार्वत्र्येति । सर्वज्ञतेत्यर्थः । स्थितेतीति । संप्रज्ञत्वासंबन्धे तत्करपनादिति भावः । स दोषो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरूपदोषः । पुराणेत्युक्तशृणुं श्रुत्यादेरपि । तथा च वस्तुतस्तत्त्वात्, न करपनमिति न संबन्धातिशयोक्तिरिति भावः । अभ्युपेक्षाप्याह—अथ चेति । अनुगमः संबन्धः । पाण्डुभावः पाण्डुत्वम् । लपचीयते

१ ‘अथ प्रश्लेषवस्य’ इत्यारभ्य, ‘सखम्’ इत्यतः प्राक् पूर्वपक्षस्याप्य भावः—अनेकजन्म-संबन्धिपञ्चान्तविषयकः सोयं प्रश्नः अनभिष्ट जीवं पति कृतः । ततश्च अग्रमन्त्रकवियुक्तस्य प्रथमस्यान्यथाप्यनुपपत्तिरुपमा अर्थापत्त्या (प्रमाणविशेषेण) पूर्वोक्ता साऽतिशयोक्तिः (भगवन्नामो योगसिद्धितादात्म्याध्यवसायरूपा) आक्षिप्यते (यथा अनुपपन्नमरतस्य पीनत्वस्तीक्य-पर्ययं रात्रिभोजनम्) न त्वभिव्यज्यते ।

अर्थापत्तिमनङ्गीकृततां मते तु—यावाकालमनेशयोक्तिरियं नोपतिष्ठते तावदाव्यस्तास्य प्रश्लेषवार्धस्य स्थितेरेव न गर्वतीति सेवयतिशयोक्तिर्वाच्यसिद्धेरङ्गता ।

एवमेव ‘तदमासिमहादुःख’ इत्यादिप्रकाशोदाहरणेऽपि अक्षेपपातकानां पुण्यचंदस्य च क्षयस्तावत्कालं नोपपद्ये यावत्कालं तदमासिमहादुःखस्य अनेकजन्मोपभोग्यदुःखस्यपि, उच्यतेऽपिपुलाहादस्य च अनेकजन्मोपभोग्यसुखस्यपुनरेव च तादात्म्याध्यवसायं न भवेत्, (सुपुण्ड्रः लोपभोगेनैव पुण्यशपयोर्नाशनीयवाच्यः) । ततश्च सन्दर्भेऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वात्कथं ध्वनित्वमिति शङ्क ।

‘न मनागपि राहुरोधशङ्का न कलङ्कानुगमो न पाण्डुभावः ।

उपचीयत एव कापि शोभा परितो भामिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥’

अत्र राहुरोधशङ्काऽभावादिभिर्निरपेक्षैर्वस्तुभिर्व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते ।

‘नदन्ति मददन्तिनः परिलसन्ति वाजिमजाः

पठन्ति विह्वावलीमहितमन्दिरे वन्दिनः ।

इदं तदवधि प्रमो यदवधि प्रवृद्धा न ते

युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणद्युतिः ॥’

अत्र युगान्तदहनोपमया यदैव तत्र कोपोदयस्तदैव रिपूणां संपदो भस्साद्भविष्यन्तीति वस्तु व्यज्यमानं राजनिपयकरतिभावेऽहमपि वाच्यापेक्षया सुन्दरत्वाद्भुनिर्व्यपदेशहेतुः । न च भस्मीकरणपटुत्वरूपस्य साधारणधर्मस्योपमानिष्पादकत्वाद्भ्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्धाद्भवं शङ्कयम् । उपात्तशोणत्वरूपसाधारणधर्मेणापि तन्निष्पत्तेः संभवात् । उपमेयीभूतशोणद्युतिगतस्य

वर्धते । नदन्तीति । स्वतः सम्भव्यकारेण वस्तुनो मयेत्यादि । मदशब्दे अर्शआ यच् । विह्वावली स्तुतिपरम्पराम् । अहितमन्दिरे शत्रुगृहे । तदवधि तावन्पर्यन्तम् । एवमयेऽपि । उपमयेति । वाच्ययेति शेष । व्यङ्ग्यस्येति । तच्छरीरनिविष्टवारिति भावः । तन्निष्पत्तेरुपमानिष्पत्तेः । निनिगमनाविरेहेऽप्याह—उपमेयीभूतेति ।

भगवन्नाममाहातरत्यात्सर्वज्ञताप्राप्त्याऽपि सोप प्रथ उपात्तपदे, इति न वाच्यतिरूपप्रतिपत्तिमतिशयोक्तिरिति तत्समाधानम् ।

१ प्राचाननुसारेणमुक्तपण्डितराजेन । अन्वयात्सकृत्तत्पनिरुद्धने तु ‘युगीभाविता-त्यासी’ इति विशेषणेन अपराह्मव्यङ्ग्यस्य श्रुत्येष निरासः । श्लोकमिदं ‘कृष्णपद्माधिकरञ्जि.’ इति शब्दशक्तिमूलात्कारणवनेरुदाहरणे ।

२ रिपुसंपदो भस्साद्भविष्यन्तीति व्यवहृतया श्लोक यस्मिन्निष्पादत्वं तदेवोपमा निष्पादयतीति शङ्का । अत्र भस्मीकरणपटुत्वं साधारणधर्मतया न विवक्षितं किन्तु—यथा मदनकोणद्युतिः शोणा तथा युगान्तदहनोपि शोण इति शोणत्वस्यैव धर्मता विवक्षितेति समाधानम् ।

३ ननु भस्मीकरणपटुत्वमपि तु साधारणधर्मं. संभवति, तदा भवितव्यं क्वपित्याह—अत्र ‘यदैव तत्र कोपोदयस्तदैव रिपुसंपदो भस्साद्भविष्यन्ति’ इति व्यवहृत्परीरे भस्मीकरणपटुत्वयथा वाच्याया नयनकोणपदेर्भवेत्तत्र व्यवहृत्य कोपस्यापि । तत्र च वाच्यनयनकोणद्युतिगत भस्मीकरणपटुत्वमेव साधारणधर्मं सत् वाच्यामुपमा निष्पादयेत्, उपमेयेन (नयनकोणद्युत्या) अमिष्यङ्गपस्य कोपस्य सङ्घि भस्मीकरणपटुत्वं तु न । यतो ह्युपमा वाच्या, अत्र एव वाच्यावत्सयां य. साधारणधर्मं च एव तां निष्पादयेत् । अत्रपश्चात्पयोरेककालत्वाभावात् व्यवहृत्य. साधारणधर्मो न तां संशयविद्युमर्हतितात्पर्यम् ।

भसीकरणपटुत्वरूपसाधारणधर्मस्योपमानिष्पादकत्वेऽप्युपमेयव्यङ्ग्यकोपगत-
भसीकरणपटुत्वस्यातथात्वाच्च ।

यथा वा—

‘निर्भिर्व क्ष्मास्त्राणामतिघनमुदरं येषु गोत्रां गतेषु

द्राघिष्ठस्वर्णदण्डभ्रमभूतमनसो हन्त धित्सन्ति पादान् ।

यैः संभिन्ने दलभ्रमचलहिमकणै दाडिमीवीजबुद्ध्या

चञ्चूचाञ्चल्पगञ्चन्ति च शुक्रशिशुवर्ल्लेऽश्वः पान्तु भानोः ॥’

अत्र आन्तिभृतां तिरश्चामप्येवमानन्दं जनयतीति जगदानन्दहेतुर्भगवा-
निति व्यज्यते । एवंरूपाया आन्तेर्लोकैऽपि संभवात्स्वतःसंभवित्वम् ।

रूपगाया वाच्यत्वेन तदवस्थानां यदुपमेय तद्वतधर्मस्यैव तद्विष्पादकत्वम्, न तूपमेयभू-
तोपमाव्यङ्ग्यरूपकोपगतस्य तद्वर्तंस्य । तदा तस्यानुपस्थिते । तथा च यस्य तद्विष्पाद-
कत्वं न तस्य व्यङ्ग्यत्वम्, यस्य तत्त्वं न तस्य तत्त्वम् । सोऽनुपात्त इत्यन्यत् । असोदाहर-
णान्तरमाह—यथा वेत्ति । ते रविकिरणा गुम्मान्पान्तु । ते के । येषु तद्विष्पादक-
त्वं प्रदेष्ट विद्यते भूमि गतेष्वतिवीर्षसुवर्णदण्डस्रग्ध्रभ्रमेण मृतं पोषितं मनो येषां
ते जना । हन्तेत्याशयम् । पादान्किरणान्धित्सन्ति धर्तुमिच्छन्ति । किं च शुक्रवा-
ल्क्या वै संभिन्ने निभिन्ने तरुभ्रमचलहिमकणै दाडिमीवीजस्य बुद्धिस्त्वया
चञ्चूचाञ्चल्पग्रहणार्थं व्यापारमकन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थं । अत्र आन्तिमान्स्कारं ।

१ क्ष्मास्त्राणाम् (वृक्षाणाम्) अतिघनमुदरम् (मध्यम्) निर्भिष गोत्राम् (पृथ्वीम्)
गतेषु येषु (किरणेषु) अतिवीर्षैः—स्वर्णदण्डभ्रमेण संभ्रमभावता (शुक्रशिशुवर्) पादान् स्वच-
रणान् धातुमिच्छन्ति । अतिनिविटवृक्षरुत्रं प्रविश्य भूमौ गतान् पान् (किरणान्) तिर्वस्त्र-
स्तान् अतिवीर्षान् स्वर्णदण्डान् ग्राम्त्वा तिर्ववप्रसूतशाखासु स्थित्यभ्यासिन पक्षिणोऽवस्वा-
नार्थं पान्तु धातुमिच्छन्तीत्यर्थं । यैः (किरणैः) संभिन्ने (अत एव भरुणवणे) पश्यान्ति-
रनीहारकणे च दाडिमीवीजबुद्ध्या स्वचञ्चूचाञ्चल्प (ग्रहगाय) कुर्वन्ति, ते भानो किरणाः
पान्तु ।

२ अत्र गुणविवेकितां मनुष्याणां का कथा, आन्तिभृता तिरश्चामप्येवमानन्दं भानुमान्
जनकवीर्युजौ ‘अवि’ परस्परस्वात्, ‘अञ्चन्ति च’ इति ‘च’ पश्येत्वा, ‘शुक्रशिशुवर्’ इति
शिशुपदेन आन्तिपाश्र्वासास्यतनोचित्वेन च, तिरश्चामेवाऽऽनन्दं स्पष्टमुपनेयम् कविना ।

साहित्यमार्गिको नागेश्वरहोदयस्तु पृथग्निर्घटनेऽप्यु स्वर्णदण्डभ्रम वनानामेवाह । ते
(जनाः) च पादान् (किरणान्) धित्सन्ति धर्तुमिच्छन्ति । इति व्याचष्टे । ‘धा’ धातोर्धरणे न
कचित्प्रयोग इति विन्त्य शब्दमर्थः । ‘किरणान्’ इति यदि मुदगतोर. स्वात् । किन्तु ते जनाः
१५ रस०

‘न मनागपि राहुरोधशङ्का न कलङ्कानुगमो न पाण्डुभावः ।

उपचीयत एव कापि शोभा परितो भामिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥’

अत्र राहुरोधशङ्काऽमावादिभिर्निरपेक्षैर्वस्तुभिर्व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते ।

‘नदन्ति मददन्तिनः परिलसन्ति वाजिन्नजाः

पठन्ति, विरुदावलीमहितमन्दिरे भन्दिनः ।

इदं तदवधि प्रभो यदवधि प्रवृद्धा न ते

युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणद्युतिः ॥’

अत्र युगान्तदहनोपमया यदैव तव कोपोदयस्तदैव रिपूणां संपदो भस्म-
साद्भविष्यन्तीति वातु व्यज्यमानं राजविपयकरतिभावेऽङ्गमपि वाच्यापेक्षया
सुन्दरत्वाद्भुविष्यपदेशहेतुः । न च भस्मीकरणपदुत्तरूपस्य साधारणधर्मस्यो-
पमानिष्यादकत्वाद्यङ्गैस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं शङ्कयम् । उपात्तशोणत्वरू-
पसाधारणधर्मेणापि तन्निष्पत्तेः संभवात् । उपमेयीमूतशोणद्युतिगतस्य

वर्धते । नदन्तीति । सत.संभव्यलंकारेण वस्तुनो यथेलादिः । मदसन्धे अर्शआ-
यम् । विरुदावली स्तुतिपरम्पराम् । अहितमन्दिरे शत्रुग्रहे । तदवधि तावत्पर्यन्तम् ।
एवमग्रेऽपि । उपमयेति । वाच्येति शेषः । व्यङ्ग्यस्येति । तच्छरीरनिविष्टत्वादिति
भावः । तन्निष्पत्तेरुपमानिष्पत्तेः । विनिगमनाविरहेऽप्याह—उपमेयीमूतेति ।

भयवशाममाहास्यात्सर्वद्वेषाप्रामादपि शीघ्रं पश्य उपपद्ये, इति न वाच्यसिद्ध्यङ्गमित्यम-
तिशयोक्तिरिति कृतसमाधानम् ।

१ प्राचमनुसारनिदमुक्त पण्डितराजेन । अन्यथा सङ्कटव्यनिलक्षणो ह्यु ‘गुणमाविश-
दमानौ’ इति विशेषणेन अपराङ्गव्यङ्ग्यस्य सुटमेव निरासः । प्रोक्तमिदं ‘कृष्णपदापिद्वयसिः’
इति शब्दशक्तिमूलात्कृष्णवनेरुदाहरणे ।

२ रिपुसंपदो भस्मसाद्भविष्यन्तीति व्यङ्ग्यपत्रया प्रोक्तं भस्मीकरणपदुत्वं तदेवोपमा निष्पा-
दयतीति शङ्का । अत्र भस्मीकरणपदुत्वं साधारणधर्मतया न विवक्षितं किन्तु—यथा नयनको-
णद्युतिः शोभा तथा युगान्तदहनोपि शोण इति शोणत्वसंबन्धेन विवक्षितेति समाधानम् ।

३ ननु भस्मीकरणपदुत्वमपि ह्यु साधारणधर्मः संभवति, तथा च्चनितं धर्मवित्वाह—अत्र
‘यदैव तव कोपोदयस्तदैव रिपुसंपदो भस्मसाद्भविष्यन्ति’ इति व्यङ्ग्यपत्रादिरे भस्मीकरणपदुत्वं
यथा वाच्याया नयनकोणद्युतेर्धर्मत्वया व्यङ्ग्यस्य कोपस्यापि । तदुक्तं वाच्यनयनकोणद्युतिगतं
भस्मीकरणपदुत्वमेव साधारणधर्मं सत् वाच्यानुपमा निष्पादयेत्, उपमेयेन (नयनकोणद्युत्या)
अभिष्यङ्गस्य कोपस्य संबन्धि भस्मीकरणपदुत्वं ह्यु न । यतो ह्युपमा वाच्या, अत्र एव वाच्या-
वस्यायां यः साधारणधर्मः स एव तां निष्पादयेत् । व्यङ्ग्यवाच्यवोरैक्यमङ्गत्वाभावात् व्यङ्ग्य-
गतः साधारणधर्मो न तां संपादयितुमर्हदित्याशयः ।

भस्मीकरणपटुत्वरूपसाधारणधर्मस्योपमानिष्पादकत्वेऽप्युपमेयध्यङ्गकोपगत-
भस्मीकरणपटुत्वस्यातथात्वाच्च ।

यथा वा—

‘निर्भिद्यं क्षमारुहाणामतिघनमुदरं’ येषु गोत्रां गतेषु

द्राघिष्ठस्वर्णदण्डभ्रमभृतमनसो हन्त धित्सन्ति पादान् ।

वैः संभिन्ने दलाग्रप्रचलहिमकणे दाडिमीवीजबुद्ध्या

चञ्चूचाञ्चल्यमञ्चन्ति च शुक्रशिशुवर्ततेऽशवः पान्तु मानोः ॥’

अत्र भ्रान्तिभृतां तिरश्चामप्येवमानन्दं जनयतीति जगदानन्दहेतुर्भगवा-
निति व्यज्यते । एवंरूपाया भ्रान्तेर्लोकैऽपि संभवात्सतःसंभवित्वम् ।

उपमाया वाच्यत्वेन तदवस्थायां यदुपमेयं तद्रतधर्मस्यैव तत्रिष्पादकत्वम्, न तूपमेयभू-
तोपमाव्याङ्ग्यरूपकोपगतस्य तदधर्मस्य । तदा तस्यानुगस्थिते । तथा च यस्य तत्रिष्पाद-
कत्वं न तस्य व्यङ्ग्यत्वम्, यस्य तदर्थं न तस्य तत्त्वम् । सोऽनुपात्त इत्यन्यन् । अस्योदाहर-
णान्तरमाह—यथा वेति । ते रविकिरणा युष्मान्पान्तु । ते के । येषु तद्विष्णामतिनिवि-
डमन्त प्रदेशं विदार्य भूमिं गतेष्वतिवीर्यमुवर्णदण्डसंबन्धिभ्रमेण स्मृतं पोषितं मनो येषां
ते जनाः । हन्तेलाक्षर्यम् । पादान्किरणान्घित्सन्ति धर्तुमिच्छन्ति । किं च शुक्रवा-
लता यैः संभिन्ने मिथिते तरुप्रभ्रमनिष्ठचञ्चलहिमकणे वा दाडिमीवीजस्य बुद्धिस्तया
चञ्चूचाञ्चल्यं ग्रहणार्थं व्यापारमञ्चन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र भ्रान्तिमानलंकारः ।

१ क्षमारुहाणाम् (शृङ्गाणाम्) अतिगहनमुदरम् (मध्वर्गम्) निर्भिद्य गोत्रान् (पृथ्वीम्)
गतेषु येषु (किरणेषु) अतिवीर्यं—स्वर्णदण्डभ्रमेण संभ्रतमानसाः (शुक्रशिशुवः) पादान् स्वच-
रणान् धातुमिच्छन्ति । अतिनिविडदृश्यान् प्रविश्य भूमौ गतान् दान् (किरणान्) तिर्यक्प्र-
सृतान् अतिवीर्यान् स्वर्णदण्डान् आनत्वा तिर्यक्प्रसृतशरणास्तु रिपुत्वम्यासिनः पश्चिणोऽवस्था-
नार्थं पादान् धातुमिच्छन्तीत्यर्थः । वैः (किरणैः) संभिन्ने (अत्र एव अरण्यकणैः) पत्राग्रवि-
सनीशारकणैश्च दाडिमीवीजबुद्ध्या स्वचञ्चूचाञ्चल्यं (ग्रहणात्) कुर्वन्ति, ते मानोः किरणाः
पान्तु ।

२ अत्र गुणविभक्तिर्ना मनुष्याणां का कया, भ्रान्तिमतां तिरश्चामप्येवमानन्दं मानुषान्
जनयतीत्युक्तौ ‘अपि’ पदस्वारस्यात्, ‘अभ्रान्ति च’ इति ‘च’ पदोत्पत्त्या, ‘शुक्रशिशुवः’ इति
शिशुपदेन भ्रान्तिपात्रज्ञासवदनीचिलेन च, तिरश्चामेवाऽऽनन्दं स्पष्टमुपनिबद्धः कविना ।

साहित्यमार्मिको भागेशमहोदयस्तु शृङ्गनिर्गतरविकरेषु स्वर्णदण्डभ्रमं वनानामेवाह । ते
(जनाः) च पादान् (किरणान्) धित्सन्ति धर्तुमिच्छन्ति ? इति व्याचष्टे । ‘धा’ धातोर्ग्रहणे न
वचिप्रयोग इति विन्त्य यथायमर्थः । ‘किरणान्’ इति यदि मुद्रणदोषः स्यात् । किन्तु ते जनाः

उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्णेण ।

मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥

अत्र समुच्चयेन क्रियायौगपद्यात्मना कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकातिशयोक्तिः । एषु स्वतःसंभवी व्यञ्जकः ।

‘तदवधि कुशली पुराणशास्त्रसृतिशतचारुविचारजो विवेकः ।

यदवधि न पदं दधाति चिचे हरिणकिशोरदृशो दृशोर्विलासः ॥’

अत्र कामिनीहृदयलासे चेतसि पदमार्पितवति विवेकस्य नास्ति कुशलमिति वस्तुना हृदयलासकर्तृकपदार्पणस्य लोकसिद्धत्वाभावात्कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वेन सुनिषण्णे तस्मिन्का कुशलचर्चा विवेकस्येति वस्तु व्यज्यते ।

‘कस्यै हन्त फलाय सज्जन गुणभ्रानार्जने सज्जति

स्नात्प्रोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं समाकर्णय ।

ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः संश्रुता-

स्तरेवास्य कलेः कलेवरपुपो दैनंदिनं वर्तनम् ॥’

इह यद्यपि रमणीयाः पदार्थाः कलेर्नित्यमदनीया इति वस्तुना प्रौढो-

तद् व्यञ्जयमाह—अत्रेति । अपिना अतिरथाम् । उदितमिति । तादृशल्लक्षणेणाल्लक्ष्यारस्य यथेत्यादिः । तदवधीति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नवस्तुना वस्तुनो यथेत्यादिः । तदवधि तावत्पर्यन्तम् । एवमप्रेऽपि । निष्पन्नं वस्तुनेत्यन्वयः । व्यञ्जयमाह—सुनीति । हृदयलासे सुस्थित इत्यर्थः । अत्योदाहरणार्थं खण्डयति—कस्मा इति । उपस्करणाय भूषणाय । भावाः पदार्थाः । वर्तनं श्रुतिः । जीवनमिति भावः । उत्तरार्थपर्यमाह—रमेति । अदनीया भक्षणीया । अस्य नियमेन लोकसिद्धत्वाभावादाह—प्रौढो-

स्वर्णदण्डेषु तेषु पादान् चरणान् स्थापयितुमिच्छन्वीति न्यारेणस्वाशयत्तरा माये वण्ड्यां पुष्पाणामकाण्य एव स्वर्णदण्डभ्रामिः, तत्रोऽपि मार्गममनं परिलम्ब्य तदुपरि पादभरणैः क्रीणोत्पादितामेव वेष्टां निश्चिनवतीति किं वा बलम्बं विचारशीलेषु ! पाण्डवा इत्यादिप्रसक्तम्—‘शुद्धा-
रुकाः’ इत्यादिप्रसक्तोपि स्थाकरणादिकीर्त्यादिनोऽस्य सारिलाकमण्यपराकर्म श्रेष्ठशुपरीचनम् ।

१ ‘लक्ष्मणस्य अक्षयानन्दस्यमम्यं स्वयमुपनिबद्धं कविना ।’ इदं हि मन्त्रे मया विष्णुं तथा वचारेणोऽपि हेतुवदम् । अपि लक्ष्मणादशनिधानेनेव तु नेदं इत्यवधारि साः ।

किसिद्धेन मर्तुं कामयसे चेद्गुणप्राप्तौ यतश्चेति वस्तु व्यज्यते, तथापि तस्य पर्यायोक्तात्मनो वाच्यापेक्षया सुन्दरताभिरहाद्गुणीभूतत्तमेव । अलंकारा हि वाच्यसौन्दर्यसाराः प्रायशः स्वान्तर्गतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुर्वन्ति ।

देवाः के पूर्वदेवाः समिति मम नरः सन्ति के वा पुरस्ता-

देवं जल्पन्ति तावत्पतिमटपृतनावर्तिनः क्षत्रवीराः ।

यावत्तायाति राजन्नयनविषयतामन्तकत्रासिमूर्ते

मुग्धारिप्राणदुग्धाशनमसृणरुचिस्त्वत्कृपाणो मुजंगः ॥^१

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकेण त्वय्युद्धतकरवाले सति का परेषां जीवनसाधेति वस्तु व्यज्यते ।

साहंकारसुरासुरावलिकराकृष्टमन्मन्दर-

सुम्यत्क्षीरधिवरुगुवीचिवलयधीगर्भसचकपाः ।

गृष्णाताम्यदमन्दतापसकुलैः सानन्दमालोकिता

भूमीभूयण भूयन्ति सुवनाभोगं भवत्कीर्तयः ॥^२

अत्र कीर्तेः सानन्दालोकनेन वस्तुना कविकल्पितेन दुग्धम्रान्तिस्वाप-

कीर्ति । कवीत्यादिः । गुणेति । सञ्जनेत्यादिः । तस्य व्यङ्ग्यभूतवस्तुनः । पर्यायोक्तेति । 'पर्यायोक्तं तु मन्मत्स्य यपो भद्रपन्तराभयम् ।'^१ इत्युक्तेति भावः । हि यतः । देवा इति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नान्तरेण वस्तुनो अपेक्षादिः । के इति रूपमनिन्वायेनान्तेति । पूर्वदेवा अगुराः । समिति सद्गमि । मम पुरस्तादित्यन्वयः । नर इति वसन्तम् । मुग्धेति । मुग्धरूपसमुत्पन्नविप्राणरूपदुग्धमोहनकृतश्लिषधे-
'नितिरित्यर्थः । रूपकेण रात्रगर्भरूपकेण । साहंकारेति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नवस्तुना अलंकारस्य अपेक्षादिः । व्याख्यातमिदमपेक्षात् । अविषेधोऽभेदः । इदं च व्याख्य-

१ मरुतोर्ध्व इदमर्ध्वारि-शोभाभरेषु भारेषु यदि ते कपना कामनीया तर्हि गुणप्राप्तौ यत-
सोऽपि व्यङ्ग्यमेव भद्रपन्तरं अभिधया प्रोक्तमिति पर्यायोक्तालंकारतया इदमत्र स व्यङ्ग्यस्य सा-
पेक्षया भाष्यस्यैव शक्तिरूपमन्तरेण अलंकारोनेन (गुणीभूतम्भ्रगणेन) व्यपदेश इत्याद्ययः ।

२ समिति मम पुरस्तादेशः के, के पूर्वदेवाः, नये मा के सन्दीलन्वयः ।

सगता व्यज्यते । न च सानन्दालोकनस्यैव चाक्षुषभ्रान्तिरूपतया व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरविवेको व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । वस्तुन एकत्वेऽपि कीर्तिरूपविशेष्यावृत्तिदुग्धत्वप्रकारकत्वात्मकभ्रान्तित्वेन सानन्दावलोकनत्वेन च व्यङ्ग्यव्यञ्जकविवेकस्य व्यङ्ग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यताया अभावाद्यङ्गत्वस्य चोपपत्तेः । तथा चाहुः—‘यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते’ इति ।

‘दयिते रदनविपां मिषादयि तेऽमी विलसन्ति केसराः ।

अपि चालकवैषघारिणो मकरन्दसृष्ट्यालवोऽल्यः ॥’

अत्र पूर्वोत्तरार्धवर्तिनीभ्यामपहुतिभ्यां न त्वं नारी किं तु नलिनीति तृतीयापहुतिर्व्यज्यते । एषु प्रौढोक्तिनिष्पन्नो व्यङ्ग्यकः ।

यद्यपि शब्दशक्तिमूलकत्वमर्थशक्तिमूलकत्वं चेत्युभयमपि सकलव्यङ्ग्यसाधारणम्, शब्दार्थयोरनुसंधानं विना व्यङ्ग्यस्यैवानुज्ञासात्, तथापि परि-

गभ्युपेत्य वस्तुनस्तदेव नेत्याह—व्यङ्ग्यत्वेति । वाच्यत्वात्सोऽपि भावः । कीर्तीति । यथासल्यमन्वयः । उपपत्तेरिति । ‘शयिता सविधे-’ इत्यत्र । ‘व्यङ्ग्यतावच्छेदकेच्छात्वरूपजातिरूप’ इति पाठः । तेन रूपेणैव मनोरथपदेन बोधनात् पूर्वग्रन्थविरोधः । मनोरथत्वेच्छात्वरूपेणैव शक्यत्वेदेकत्वात् । इह तु भ्रान्तित्वसानन्दावलोकनत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेन भेदादिति बोध्यम् । यथा तु येन रूपेण । एवमप्येऽपि । दयितेति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नचालंकारेणालंकारस्य यथेत्यादि । पूर्वोत्तरेति । लोचनविद्रवाभावेन कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नाभ्यामित्यादि । अनुसंधानं ज्ञानम् । तदनुसंधानद्वयद्विष्णुशब्दभ्रा-

१ प्रवृत्तकस्यास्य सार — अस्तौया कीर्ति सानन्दालोकनमेव भ्रातिः । तदत्र यथा व्यङ्ग्यता भ्रान्तिः, एव व्यञ्जिका (अर्थाद् वाच्यता) जातेव । तथा च व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरभेदः स्तुत्येव प्रसक्तः (प्रथमशब्दाः) । किञ्च वा भ्रान्तिर्वाच्यता सा व्यङ्ग्यता कथं स्यात् ? इति व्यङ्ग्यतावच्छेदकवृत्तिः (द्वितीयशब्दाः) । व्यङ्ग्यता हि भ्रातिः—कीर्तिरूपे विद्येते अवृत्तिः (अवर्तमानम्) एद् दुग्धत्वप्रकारकत्वम् तदात्मिका, अर्थाद् कीर्ती (कीर्ति इति) इदं दुग्धमित्याकारिका । व्यञ्जिका (अर्थाद् वाच्यता) तु सानन्दावलोकनात्मिका । अत्रो द्वयोर्भेदः (प्र. वा. उपायानम्) । भ्रातिर्वाच्यता इत्यपि न । यथा व्यङ्ग्यं तथा (सा) नोप्यदे । अर्थाद् व्यङ्ग्यतावच्छेदकरूपेण (कीर्तिरूपविशेष्यावृत्तिदुग्धत्वप्रकारकत्वात्मकभ्रान्तित्वेन) सा नोप्यदे, अपि तु सानन्दा-

वृत्तसहिष्णुनां शब्दानां प्राचुर्ये तत्प्रयुक्तात्प्राधान्यात्सत्या अप्यर्थशक्तेरप्राधान्याच्च व्यङ्ग्यस्य शब्दशक्तिमूलकत्वेनैव व्यपदेशः । परिवृत्तिसहिष्णुनां तु प्राचुर्येऽर्थशक्तेरेव प्राधान्यात्सत्या अपि शब्दशक्तेः प्रधानानुगुण्यार्थतया मल्लमामादिवत्प्राधानेनैव व्यपदेशः । यत्र तु काव्ये परिशुद्धिं सहमानानामसहमानानां च शब्दानां नैकजातीयप्राचुर्यम्, अपि तु साम्यमेव, तत्र शब्दार्थोभयशक्तिमूलकस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिरिति द्रुत्यो ध्वनिः । न चायं शब्दशक्तिमूलकतयैवार्थशक्तिमूलकतयैव वा व्यपदेष्टुं शक्यः, विनिगमकामावात् । नापि शब्दशक्तिमूलकार्थशक्तिमूलकयोः संकरेण गतार्थयितुम्, व्यङ्ग्यमेद एव संकरस्येष्टः । इह तु व्यङ्ग्यस्यैवयेन तस्यानुत्थानात् ।

उदाहरणम्—

‘रम्यहासा रसोहासा रसिकालिनिपेविता ।

सर्वाङ्गशोमासंभारा पद्मिनी कस्य न प्रिया ॥’

अयं च वाक्यमात्रे । पदसमूहश्च वाक्यम् । तेनास्य नानार्थानानार्थपरित्तसमासविषयत्वेऽपि न विरोधः । न तु शुद्धैकपदे, तस्मिन्वानार्थानाना-

पुर्णप्रयुष्णत् । प्रधानेति । तदुपकारकत्वयैत्यर्थः । चशब्दानामिति । निर्धारणे पशु । अयं द्रुत्यो ध्वनिः । एकपदेऽपि । विनिगमनाविरहादाह—अर्थेति । गतार्थयितुमिति सानयोऽवमिल्यस्यानुगतः । उदेति । द्रुत्यध्वनेरित्यादिः । अत्र हासरनालिपिनीशब्दात्सदसहा, अन्ये तस्या इति साम्यम् । तेन पदसमूहरूपवाक्यनिष्ठत्वेन । अस्य द्रुत्यध्वनेः । न विरोध इति । तस्यान्वयान्तरपदत्वमादाय पदसमूहत्वारिति भावः । माप्रपदव्यावर्तनाद्—न स्थिति । सामान्यशून्यत्वमिति । सामान्याभाव इत्यर्थः । तथा

१ प्रधानानुगुण्येन अर्थो यस्याः कथया । प्रधानानुगुणः (प्रधानानुगुणः) अर्थो यस्या इति वाक्यम् । प्रधानानुसारमर्थस्य व्यपदेशेऽप्यवयवः, यथा मल्लमाम इत्यत्र । अन्येषु श्लोकेषु च-रसपि मठानां एव प्राधान्यात्पथा नामेत्याद्ययः ।

२ शब्दशक्तिमूलकार्थशक्तिमूलकयोः संकर एव कुतो नाशोक्तः, अथपदशक्त्युक्त इति पृथगेदः क्रिमिलशक्ति इति शब्दाः । व्यङ्ग्यभेदे सत्वेव संकरस्य इत्यत्र । अर्थो एवमपदशक्त्ये इयोः उक्तयोः मिश्री मिश्री व्यङ्ग्यो यत्र अभिप्रेत्ये सात् । तदेव संकरत्वं संपदे । प्रहृते तु—अथपदशक्तिमूलके उक्तिप्रयुक्तयोः एक एव व्यङ्ग्यो भवतीति न संकरसोत्थानमिति समर्थानम् ।

र्थयोरसमावेशात् । अन्ये तु—‘अर्थशक्तिमूलकत्वव्यपदेशे नानार्थप्रकाश-
कशब्दशक्त्युल्लास्यत्वसामान्यशून्यत्वं तन्नम्, विषयप्राचुर्यात् । शब्दशक्ति-
मूलकत्वव्यपदेशे तु नार्थशक्त्युल्लास्यत्वसामान्यशून्यत्वं तथा, विषयदौर्लभ्या-
पत्तेः । नहि नानार्थशब्दमात्रघटितं पद्यं प्रचुरविषयम् । अतः शब्दशक्ति-
मूलकत्वेनैवायं शक्यव्यपदेशो ध्वनिः’ इत्यप्याहुः । इत्यमभिधामूलस्त्रि-
विधोऽपि संक्षेपेण निरूपितो ध्वनिः । निरूपयिष्यते चांशतो यथावसरम् ।

लक्षणामूलस्तु निरूप्यते—

तत्र वक्ष्यमाणलक्षणायां लक्षणायां प्रयोजनवत्याः पङ्क्तिघायाः सारो-
पसाध्यवसानाभ्यां गौणीशुद्धाभ्यां च विभक्तानां भेदानां चतुर्णामलंकारा-
त्मना परिणतत्वाद्भौ भेदो ध्वन्याश्रयतया स्थितौ, जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था
चेति । तन्मूलौ च द्वौ ध्वनेः प्रभेदौ ।

तयोर्जहत्स्वार्थामूलो यथा—

‘कृतं त्वयोन्नतं कृत्यमर्जितं चामलं यशः ।

यावज्जीवं सखे तुभ्यं दास्यामो विपुलाशिपः ॥’

तन्नम् । कारणमिति तदर्थः । अत इति । तथा वक्तुमशक्यत्वेन । तद्विभक्त एव
तत्त्वस्माद्व्यवकथ्यत्वादित्यर्थः । अयं सुत्यो ध्वनिः । उच्यते भवेदसंभव एकाश्रयिः ।
उपसंहरति—इत्यमिति । तत्र निरूपणीये तस्मिन् । वक्ष्यमाणोति । वक्ष्यमाणं
लक्षणं यस्यास्तस्यामित्यर्थः । सत्वामिति शेषः । अलंकारात्मनेति । रूपरातिगयोक्ति-
हेत्वर्थवारात्मनेत्यर्थः । जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेति । अनयोरेवोपादानलक्षण-
लक्षणोति व्यवहारः । कथं कीदृशम् । अत्रोन्नतारिपदानां स्वार्थत्यागेनापत्तादौ लक्षणा ।

१ यत्र व्यङ्ग्योपस्थापका नानार्थशब्दाः सर्वथा न भवेयुस्तत्रैव अर्थशक्तिमूलकत्वनिव्यवहा-
ररूपा च अर्थशक्तिमूलकत्वनिव्यवहारे नानार्थकशब्दशक्त्युल्लास्यत्वाभावः कारणम् । अन्ये-
रकीदृशानि बहूनि अर्थशक्तिकाम्यानि यत्र नानार्थशब्दप्रयोगो न स्यात् । शब्दशक्तिमूलकत्व-
व्यवहारे तु अर्थशक्त्युल्लास्यत्वाभावः कारणं न । अर्थात्तत्रैव शब्दशक्तिनिव्यवहारे भवेदसिन्
काम्ये सर्वानि पदानि नानार्थोपस्थापकान्येव स्युः, किञ्चिदपि पदमेकार्थकं न स्यादिति न
शक्यते वक्तुम्—इत्यनुपस्थापकत्वेनलतानार्थशब्दपरिधानि काम्यानि अतिविरणानि स्युरिति ।
२ तथा च शब्दशक्तिमूलकत्वनिव्यवहारे नानार्थकशब्दप्रयोगो न स्यात् । अत्र भवन्तीति सिद्धम्, एवं
च रम्यहासा रसोत्थासेलादि हृद्यव्यवहारेण शब्दशक्तिमूलकत्वेनैव व्यवहरेतुं शक्यम्, न
इत्येति अन्येषां मन्त्रम् ।

इयं कस्याचिदपकारिणं प्रत्युक्तिः । त्वया कृतेऽप्यपकारे परमखेदहेतौ मधुरमेव यो भाषेय, न परुषं तस्मिन्नेवंजातीयके मयि पापमाचरतस्तव पापिष्ठत्वं कथं शक्यते वक्तुमिति व्यङ्ग्यम् ।

अपरामूलो यथा—

‘वधान द्वागेव द्रष्टिमरमणीयं परिकरं

किरीटे बालेन्दुं नियमय पुनः पत्रगणैः ।

न कुर्यात्स्वं हेलामितरजनसाधारणधिया

जगन्नाथस्यायं सुरधुनि रामुद्धारसमयः ॥’

अत्र जगन्नाथस्येत्यनेन शक्य एवानेकपापविशिष्टत्वेन लक्ष्यते । पापानां पदान्तरेणानिर्वाच्यत्वं व्यङ्ग्यम् । कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ तु वाच्यगततैक्ष्ण्यादिलक्ष्यम् । तदेवमेते प्रागुक्ता द्व्युत्पातिरिक्ताः सर्वेऽपि ध्वनय एकस्मिन्वाच्ये यथेकपदमात्रगतास्तदा पदध्वनितया व्यपदिश्यन्ते । नानापदगततायां तु वाक्यध्वनितयेति ।

अथ केयमभिधा नाम यन्मूलः प्रथमं निरूपितोऽयं ध्वनिप्रपञ्चः । उच्यते—

शक्यत्वार्योऽर्थस्य शब्दगतः, शब्दस्यार्थगतो वा संबन्धविशेषोऽभिधा ॥

सा च पदार्थान्तरमिति केचित् । ‘अस्माच्छब्दादयमर्थोऽवगन्तव्य-

अपरेति । अत्रहत्त्वार्थत्वर्थं । द्रष्टिमेति तृतीयात्पुरुषः । नियमय वधान । शक्य एवेति । जगन्नाथत्वेनेति शेषः । अनेनात्रहत्त्वार्थत्वं प्रकटितम् । पदान्तरेण जगन्नाथपदातिरिचन । तैक्ष्ण्यादिलक्ष्यमिति । वाच्यार्थगतं यतैक्ष्ण्यादि तत्क्ष्यशक्तिनया व्याप्यमित्यर्थः । उपसंहरति—तदेवमिति । विविगमनाविरहादाह—शब्द-

१ जगन्नाथत्वेन शक्यः अभिधेयः (जगन्नाथः) एव अनेकपापविशिष्टत्वेन लक्ष्यते । अर्थात् जगन्नाथपदस्य अनेकपापविशिष्टेऽर्थे लक्षणा । अनेन जगन्नाथपदस्य अनेकपापविशिष्ट-जगन्नाथे लक्षणेति स्वार्थापरित्यागः सूचितः । ईदृशोऽयं पापी अस्ति यत्पदान्तरेण न वक्तुं शक्यः, अतिशयपापित्वं व्यङ्ग्यमित्याशयः ।

२ कुन्ताः प्रविशन्तीति अत्रहत्त्वार्थायां तु कुन्तपदेन कुन्तकन्तः पदान्तरवन्दे, ततश्च एतद् एव स्वार्थापरित्यागः । वाच्यार्थः कुन्तः तदर्थं एव तैक्ष्ण्यादि, तद् लक्ष्यं यस्त ईदृशं व्यङ्ग्यम् । अर्थात् वाच्यार्थगतं तैक्ष्ण्यं लक्ष्ये (कुन्तवति) व्यङ्ग्यपदरेण प्रतीयत इत्याशयः ।

३ अर्थं शब्देन, शब्दमर्थेन च संवाच्यं (शब्दवाचिधेयः) अभिधेति यावत् ।

इत्याकारेधरेच्छैनामिधा । तस्माच्च विषयतया सर्वत्र सत्त्वात्पदादीनामपि
 घटादिपदवाच्यता स्यात् । अतो व्यक्तिविशेषोपधानेन घटादिपदाभिधात्वं
 वाच्यम्' इत्यपरे । 'एवमपीश्वरज्ञानादिना विनिगमनाविरहः स्यात्,
 अतः प्रथममतमेव ज्यायः' इत्यपि वदन्ति । यत्तु वृत्तिवार्तिके—'शक्त्या
 प्रतिपादकत्वमभिधा' इत्यप्ययदीक्षितैरुक्तं तत्तुच्छम्, उपपत्तिविरोधात् ।
 तथाहि—इह शब्दाज्जायमानायामर्थोपस्थितौ कारणीभूतं यदीयज्ञानं सा शब्द-
 वृत्तिरभिधास्या लक्ष्यतया प्रस्तुता । प्रतिपादकत्वस्य च प्रतिपत्तिहेतुत्वरूपस्य
 शब्दगतस्य न ज्ञानं प्रतिपत्तौ कारणम् । अतः कथं नाम प्रतिपादकत्वम-
 भिधेस्तुच्यते ? अथ प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्त्यनुकूलव्यापाररूपं ज्ञातं सदैवो-
 पयुज्यते प्रतिपत्तावित्युच्येत, एवमपि शक्येत्यनेन शब्दगतार्थगता वा
 काचिच्छक्तिः प्रतिपत्तिहेतुतया विवक्षिता, सैवामिधेति 'अभिधया प्रति-
 पादकत्वमभिधा' इति लक्षणं पर्यवसन्नम् । तथा च स्फुटैवासंगतिरात्माश्र-
 यश्च । न चाभिधातः शक्तिरतिरिक्ता शब्दनन्यप्रतिपत्तिप्रयोजिका काचि-
 दस्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति ।

स्येति । केचित्, वैवाहरणमीमांसवादयः । अपरे, नैयायिकाः । एवमपि उक्तरी-
 त्यातिप्रसङ्गकारणेऽपि । निवक्षितेति । शस्त्रेति । तृतीयाधुवेति भाष । सज्ञाने
 स्वज्ञानापेक्षत्वेनात्माश्रयस्य स्पष्टत्वादसंगतिमुत्पादयति—न चेति । नहीत्यर्थः ।
 प्रमाणमस्तीति । प्रह्लादिन्यादान्येन धनवानित्यादिवचनीयाया अभेदार्यवृत्तेन न

१ इश्वरेच्छा विषयतासंभवेन यथा घटे तथा घटेऽपि वर्तमाना । अभेदोपिकावास्तव्याः
 सर्वत्र समानं वर्तमानतया घटपरबोधसमये पदापेक्षीश्वरपि स्यात् । अतो व्यक्तिविशेषमुत्पादि-
 रूपेण संबन्ध-पदोपदिता घटपरमभिधा, एवमेतिहा पदामिधेति नैवापिधानं समम् ।

२ ननु ईश्वरज्ञानेनैव अभिधारूपेण कुतो न स्वीकार्यमित्यन्वयमनेकारणे न द्विप्रमाण-
 मिति वैवाहरणादीनामेव मर्तं सम्प्रगितार्थः ।

३ कारणीयुक्तं तु इदं भाषयेश्च सर्वं नाबल्लेख्यते ।

४ उपरिप्रोक्तस्य स्पष्टतन्प्रपञ्चकार्यं सारं—उद्यो मोक्ष प्रतिपादकत्वं प्रीपत्तेः
 (ज्ञानस्य) हेतुत्वमिति निरुच्येत् । तत्र अभिधापदवाच्यत्वं स्यात् । एतच्छब्दनिष्ठ प्रति-
 पादकत्वमस्तीत्यत्र ज्ञानमात्रेण किं प्रतिपत्तिः (ज्ञानम्) भवेत् ? तत्र, कथं प्रतिपादकत्वम-
 भिधेति कथयन् ?

एषि तु प्रतिपादकत्वस्यार्थं, प्रतीकत्वमुक्तं (येन बोधो भवेत् तादृशः) अत्रैव इति ।
 स च व्यापारो हाव एव अभिधेयार्थेऽपेक्षे कथयुक्तः स्तदित्युच्येत [इतिशामिधा वास्तव्येति

सेयमभिधा त्रिविधा—केवलसमुदायशक्तिः, केवलवयवशक्तिः, समुदायावयवशक्तिसंकरश्चेति । आधाया हिर्यादिरुदाहरणम्, तत्रावयवशक्तेरभावात् । द्वितीयायास्तु पाचकपाठाकादिः, तत्र धातुप्रत्ययशक्तिबोध्ययोरर्थयोरन्वयेनोच्छसितात्पाककर्तृरूपादर्थाद्वेत्तेऽर्थान्तरस्यानवभासेन समुदायशक्तेरभावात् । तृतीयायाः पङ्कजादिः । इह धातूपपदप्रत्ययरूपावयवशक्तिवैधानां पङ्कजनकर्तृणामाकाहादिवशादन्वये मकाशमानात्पङ्कजनिकर्तृरूपादर्थादतिरिक्तस्य पञ्चत्वविशिष्टस्य प्रत्ययेन तदर्थं समुदायशक्तेरपि कल्पनादुभयोः संकरः । एता एव विधा रूढि-योग-योगरूढिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । यत्तु 'अखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः । अवयवशक्तिमात्रसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः । उभयशक्तिसापेक्षनेकार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढिः ।' इति वृत्तिवार्तिकेऽप्ययदीक्षितैरुक्तम्, तत्र । अभिधाच्छणोक्तदूर्ध्वणामिहापि दुर्वारत्वात् ।

अथ अश्वगन्धा-अश्वकर्ण-मण्डप-निरान्त-कुवल्यादिसाब्देषु का शक्ति-

कश्चिरोप इति चिन्त्यमेतैस्तत्त्वम् । निरूपिताभिधा विभजते—सेयमिति । धातुश्रेति पद्मादिभिर्न्यासासंख्येनान्वय । उभयो समुदायावयवशक्तयोः । विधा. प्रकारः । रूपणानां

कार्थत्वं] । ततोऽपि 'शक्त्या प्रतिपादकत्वम्' इति कथनं नोपपद्येत । शक्तिर्हि अभिधात्वैव । एतच्च 'अभिधया प्रतिपादकत्वमभिधा' इति लक्षणं स्वभावे स्वज्ञानापेक्षतया आत्माश्रयोप-
 दुष्टम् । अभिधातोऽन्या शक्तिः काचित्प्रमाणसिद्धैव नेति लक्षणे असंगतिरपि स्यादेव ।

१ पञ्चाङ्गः, शुद्धप्रत्ययः. अनयोर्थां शक्तिस्त्वरूपोऽर्थः ।

२ जम्पातुः पदेषुपपदम् इत्यत्ररूपा ये अवयवालोका शक्त्या वेदाः पद-जनन-कर्तृ-
 रूपाः तेषामाकाहादिवशात् अन्वये ।

३ पङ्कजनिकर्तृरूपार्थः शैलादिभ्वपीति उशिवारकस्य पञ्चत्वविशिष्टस्य पङ्कजावयव-
 प्रतीत्या ।

४ लक्षणे गृहीतस्य प्रतिपादकत्वस्य प्रतिपादकत्व न संभवति, शक्तेरन्यत्वाभावादसंगतिः,
 पूर्वोक्त आत्माश्रयोऽर्थेति ।

५ तृतीयाविभक्तिसाधुत्वसाधन मनेद्देयाकरण्युद्भवस्य नान्येयपरोदयस्य मते घनाधानम्,
 किन्तु यत्र शब्दपुनरुक्तिरेव हेया एव साहिते 'अभिधया प्रतिपादकत्वमभिधा' इत्यस्येदमुत्तर-
 किं मान्यता नावदेत् ।

रिति । अत्र केचित् 'अश्वगन्धारसं पिबेत्' इत्यादिषु विषयविशेषे केवल-
समुदायशक्तिः । अश्वगन्धा वाजिशाला, इत्यादिषु तु केवलयोगशक्तिः ।
समुदायावयवशक्त्योरुभयोरेकशब्दाश्रयत्वे कथं केवलत्वविशेषितयोराद्यद्वि-
तीयभेदयोः प्रसक्तिरिति तु न शक्यम् । समुदायावयवशक्तिवेद्ययोरर्थ-
योरनन्वयेन तादृशशक्त्योः कैवल्यस्य साप्ताज्यात् । इदमेव हि केवलत्वमिह
विवक्षितम्, यदन्वयायोग्यार्थबोधकत्वम् । संकरस्त्वन्वययोग्यार्थबोधकयो-
रेवेति न तस्यात्र प्रसक्तिः' इत्याहुः । अन्ये तु—'अश्वकर्णादिशब्देषु
नाभिधायाः प्रथमद्वितीययोर्विधयोः प्रसक्तिः, कैवल्यविरहात् । परंतु संकरस्य
द्वौ भेदौ—योगरूढियौगिकरूढिश्चेति । तत्राद्यत्सोदाहरणं पङ्कजादिशब्दाः ।
द्वितीयस्य त्वश्वकर्णादयः' इत्याहुः । 'चतुर्थ एवायमभिधाया भेदः' इत्य-
प्यन्ये । 'अखण्डा एव हि शब्दाः । तत्र समासेषु पदानाम्, कृच्छ्रद्वितितद-

प्रतिपादकत्वनिष्ठत्वत्त्वासंभवस्तंगतिरात्माश्रयाणाम् । विषयविशेष इति । ओषधिरूपे-
त्यर्थः । शक्यते—समुदेति । अनन्वयेन मीय इत्यादि । यदन्वयायोग्येति । एवं च
'योगबोध्यार्थान्वयायोग्या' प्रतिपादकत्वं रुढेः केवलत्वम् । रुढिबोध्यार्थान्वयायोग्या-
र्थप्रतिपादकत्वं योगस्य, केवलत्वम् । परस्परप्रतिपाद्योरन्वययोग्यत्वे संकर
इति फलितम् । बोधकयोरेवेतीति । भेदयोरित्यर्थः । तादृशकैवल्यविषयार्था
मानाभावादाह—अन्ये त्विति । संकरस्य योगरूढिशब्देनैव प्रसिद्धेभूतान्तरमाह—
चतुर्थ एवेति । एतेनाभिप्रायसंबन्धेन संकरभेदनिरागतः । तथा चाभिधा चतुर्विधेति
माव । सिद्धान्तमाह—अखण्डा इति । हिल्वर्थे । तत्र अखण्डाना मध्ये । तथा

१ अर्थात् केवलसमुदायशक्ति—केवलवयवशक्त्योरत्र एकसिद्धेव अश्वगन्धापदे कथं प्रसक्तः
स्यात् । केवलप्रदानं केवला समुदायशक्तिमेव स्वीकरोति नावयवशक्तिम् । एवमेव केवला-
वयवशक्तिपदे केवलविशेषमवयवशक्तिमेव स्वीकरोति, न समुदायशक्तः सहाकारम् । अत्र
त्वेकसिद्धेव पदे केवेति विशेषणविशिष्टे लभे शरी स्वीक्रियेते, कथमेतत्संगच्छेतेति शङ्का ।
अत्र हि केवल्यस्य (केवलप्रदानस्य) अर्थमेवार्थो यद् 'यदन्वयायोग्यार्थबोधकत्वम्' स्वप्ता-
दन्त्या वा (शक्तिः) एतद्वन्निबोधन्वयस्य अयोग्यो बोधेत्तदतोपरत्वम् । अर्थात् यस्मिन्मये
समुदाय(रूढि)शक्तेरन्वयेन औषधिरूपोऽपेक्षसिन् समये अवयवशक्तेः अन्वयो न । यस्मिन्
समये अवयव(योग)शक्त्या वाजिशालाऽर्थः कियते तस्मिन्समये समुदायशक्तेर्योगो न । तत्र
परस्परमन्वयव्यतिरेक एव देवत्वमिति उभावाचनम् ।

२ यत्र द्वयोः शक्त्योः संकर एवात्र स्वीक्रियताम् । न । यत्र द्वयोः शक्त्योः (समु. अव.)
अन्वयेन अपेक्षयैव तयोः संकरः । तदत्र संकरे बोधिकयोः शक्त्योः स्वीक्रियते । अत्र तु
यस्मिन्समये यद्, तस्मिन्समये द्वितीया नास्तीति न संकर इत्याशयः ।

न्तेषु च प्रकृतिप्रत्ययानां विभागः काल्पनिक एवेति कुत्रास्ति योगशक्तिः ?
विशिष्टस्य विशिष्टार्थे रूढैरेवाम्युपगमात्' इत्यपि वदन्ति ।

अथ

*

‘गीष्पतिरप्यान्निरसौ गदितुं ते गुणगणान्सर्वो न ।

इन्द्रः सहस्रनयनोऽप्यद्भुतरूपं परिच्छेत्तुम् ॥’

इत्यादौ रूढ्यर्थमादाय पुनरुक्त्यापत्तिः । न चैवंविधपदद्वयसमभिव्याहारस्थले
योगरूढपदस्यावयवार्थमात्रबोधकत्वम्, सावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोग्यतिशय-
विशेषसमर्पकत्वात्, इति वाच्यम् । एवमपि योगरूढपदस्य रूढिशकेर-
नियमणेन योगार्थमात्रप्रतिपादकताया अनुपपादनादुक्तदोषस्तानुवृत्तेः । एके-
नैव पदेन योगार्थरूढ्यर्थयोरुभयोरप्यावश्यकयोरर्थयोरुपस्थितिसंभवेन द्विती-
यपदप्रयोगस्य नैरर्थक्यापत्तेश्च, इति चेत्, अत्राहुः—‘एकपदोपात्तत्वाद्-
न्तरङ्गाकाङ्क्षावशेन प्रथमं योगार्थरूढ्यर्थयोरन्वये सति समुल्लसितस्य विशि-
ष्टार्थस्यैव पदान्तरार्थेनान्वयः, न तु तयोरेव विशिष्टयोरिति यद्यपि
न्यायसिद्धोऽर्थः, तथापि शक्यत्वाऽर्थस्य प्रतिपादने स्यादेवम् । लक्षणाया तु
योगरूढेन योगार्थमात्रप्रतिपादनेन न किञ्चिद्वाधकमस्ति । नापि द्वितीय-
पदप्रयोगस्य नैरर्थक्यम् । तथा सति रूढ्यर्थबोधनेन गतार्थेन योगरूढशब्देन
प्रतिपाद्यमानस्य योगार्थस्य गङ्गाक्षीत्यादाविव नान्तरीयकत्वशक्या कुर्न-
द्रूपताया अपहतौ प्रकृतोपयोग्यतिशयविशेषव्यञ्जनस्य पाक्षिकत्वापत्तेः ।

चाग्निपापा रुद्रादन एक एव भेद इति भाव । अत्र शङ्कते—अथेति । गीष्पति-
रिति । राजवर्णनमिदम् । अतिशयेति । रात्रिनिष्ठगुणायतिशयेत्यर्थ । अनियमणेन
असंकोचेन । प्रहरणादिसंश्लेषाभावादिति भाव । प्रहरणादिपदत्वे आह—एकैवै-
थेति । आवश्यकयोरिति । पदद्वयोरन्वयेनोक्तानि शक्यव्यञ्जनापेक्षितेति भाव । एकपदो-
पेति । अन्तरङ्गादौ हेतुरयम् । तयो योगार्थरूढ्यर्थयो । निराकलितेति । पदा-
न्तरार्थेनान्वय इत्यस्मादुपपन्न । एवं योगार्थमात्रबोधकत्वानुपपादनापदोपसुद्धल द्विती-
यदोषमुद्धरति—नापीति । तथा सति द्वितीयपदानुपादाने सति । नान्तरीयकत्वेति ।
मुख्यतात्पर्याधिपत्यत्वेत्यर्थ । शङ्काया अभावे विद्ययार्थादिरत आह—पाक्षि-

द्वितीयपदयोगे तु तेनैव रूढ्यर्थप्रतिपादने सिद्धे योगरूढपदप्रतिपाद्यस्य योगार्थस्य नान्तरीयकत्वशङ्काया अयोगात्कुर्वद्रूपत्वेन व्यङ्ग्यविशेषव्यङ्ग्यत्वं नियमेन सिद्ध्यति । एषा पदद्वयोपादानस्थले गतिरुक्ता ।

यत्र तु 'पुष्पधन्वा विजयते जगत्करुणावशात्' इत्यादावेकेनैव पदेन रूढ्यर्थोपस्थितियोगार्थद्वारा निःसारत्वाद्यवगमश्च भवति, तत्र कविकृतमन्मथरूढपदान्तरानुपादानपूर्वकपुष्पधन्वपदोपादानप्रतिसंधानेन तदीययोगार्थे कुर्वद्रूपताघानं बोध्यम् । तदित्यं द्वितीयपदस्योपादानेऽनुपादाने वा न क्षतिः । एवं आत्यन्तरविशिष्टवाचकपदसमभिव्याहारेऽपि । 'दिशि दिशि

केति । अत एवाग्रे नियमेनेति वक्ष्यामि । जगत् कर्म । कविकृतत्वमुपादानेऽन्वेति ।

१ गीष्पतिरप्या० इत्यादेः प्रपञ्चकस्य दुरूहत्वादिर्दं तद्विशदीकरणम्—'गीष्पतिः (वर्णान्-समर्थानां वाक्पन्नात्रगिरां स्वामी) अपि आक्षिप्तो गुणवर्णेने-एवं प्रसङ्गीकरणसाधनेः तद्वत्-नयनेदिशिद्योपि इन्द्रस्य रूपस्य रूपतां कर्तुं समर्थो न' इति उक्तवर्णेनपुत्रे योगरूढपदाभ्यानेक योगार्थरूढ्यर्थयोः प्रतीतिः संभवे-आक्षिप्त-इन्द्र-पदप्रयोगो सत्यर्थनिश्चये पुनरुक्तयोवायेति शब्दा । एवदिपस्थले योगरूढपदं केवलं योगवाचकमेव, तावन्मात्रेणैव प्रकृतस्यातिशयस्य प्रतिपा-दनात्, इत्यपि न शक्यं समाधानम् । प्रसरणादिबलं शक्तिर्भवेत्तद्व्यसामने स्तेनियवन्न-स्यात्तदप्यथा घनहृत्पयसाऽधारणीयत्वात् । शक्तिर्भवेत्तदप्यनेन किम्, एकेनैव योगरूढपदेन उभयार्थयोः संभवे द्वितीयपदस्य रूपं निरर्थकत्वाद्येति पूर्वपक्षः ।

एकपदोपात्त्वादिभिरुपपत्तिभिः संमितशक्तिरूपेण संरक्षितशक्तिरूपस्य (योग-रूढि) गीष्पत्यादिपदस्य पदान्तरेण (आक्षिप्तदिना) योगः स्यात् इति शक्या पदार्थोपस्थितौ स्यात् । अर्थं तु अप्रमत्तस्य कर्तुः पुनः पदप्रयोगरूपेण बाधेन-गीष्पतिरप्यसमयनेति पदाभ्यां लक्षणा योगार्थमात्रमुपस्थाप्य, तदुत्तरं प्रमुक्तान्यामाक्षिप्तदिपदाभ्यां संरूपेण निरिच्छितां स्वामी उपरति तत्र गुणवर्णेने न समर्थ इति शक्योतिशयं साधयामः । एकेनैव योगरूढपदेनार्थद्वयत्वो द्वितीयपद निरर्थकमित्यपि न दोषः । पञ्चशतीत्यादीं पञ्चपदेन सङ्गर्थः (समसम्) एव गृह्यते । एव योगार्थः नान्तरीयकः (मुख्यतत्त्वार्थाऽपिबधः), इति तस्य कुर्वद्रूपता (हातरात्रनुपुष्प-त्वेन एतद्रूपता) अरहीयते । परमेव गीष्पत्यादिसन्नेति-सङ्गर्थापदस्य योगार्थस्य कुर्व-द्रूपताबाधेः शब्दा तथा तु निरर्थकत्वमिति योगार्थमाप्येतिशयो न । अथा तु सा शब्दा नोदेति तदा कुर्वद्रूपता योगार्थेन होतिशयो भावते इति उक्तवर्णेनेऽसिद्ध्यति अतिशयो वेदितव्यः काः १. द्वितीयपदप्रयोगे, तु आक्षिप्तदिपदाभ्यां योगार्थेन शक्तिरूपेण शक्तिरूपः प्रतीयते इति द्वितीयपदप्रयोगस्य न निष्कलत्वंमिति समाधानम् ।

२ आक्षिप्त (कर्मकारणपदान्यस्याति शक्तिरूपस्य) अर्थस्य (समसस्य) वाचकं अर्थद्वयम् ।

जलजानि सन्ति कुमुदानि' इत्यत्रापि जलजादिपदानां लक्षणया योगार्थ-
मात्रबोधकत्वम्, योगशक्त्युल्लासितस्य तु तादृशार्थस्य रूढ्यर्थोपक्षिप्तत्वेन
स्वातन्त्र्येण कुमुदादावन्वयायोगात् । इत्थमभिधा निरूपिता ।

अनया यः शब्दो यमर्थं बोधयति स तस्य वाचकः । इयं च यस्य
शब्दस्य यस्मिन्नर्थेऽस्ति तस्य सोऽर्थोऽभिधेयः । स च जातिगुणक्रियाया-
दृच्छिकात्मकः । तत्र जातिगोत्वादिः संस्नानविशेषामिष्यज्ञया प्रत्यक्षसिद्धा
गवादिपदानामभिधेया । अनुमानसिद्धा च प्राणरसनत्वादिर्प्राणरसनादिपदा-
नाम्, आनन्त्यात्, व्यभिचाराच्च व्यक्तीनामभिधेयताया अकल्पनात् ।
न च ज्ञातगोत्वादिरूपया गोत्वादिज्ञानरूपया वा प्रत्यासत्या प्रत्यक्षेण
परिकलितासु सकलतदीयव्यक्तिष्वभिधायाः कल्पने नास्ति दोष इति

प्रतिसंधानेन श्रोत्ररिति श्लेषः । इत्यत्रापि श्लेषादावपि । शक्यता न निर्वाह इत्याह—
योनेति । प्रत्यक्षेति । गवादीनां प्रत्यक्षत्वादिति भावः । अनुमानेति । प्राणेन्द्रि-
यादीनामतीन्द्रियत्वादिति भावः । आनन्त्यादिति । अनन्तशक्तिरूपनजर्गारवादित्यर्थः ।
शायमानं सामान्यं प्रत्यासत्तिरितिभतेनाह—ज्ञातगोत्वादीति । सामान्यज्ञानं

१ ध्यक्तौ शक्तिस्वीकारे अनन्तव्यक्तीनामुपस्थितिरवसमवैव । ततश्च प्रत्यक्षोपस्थित्यां
यस्यां व्यक्ती तफेनग्रहो भवेत्तस्मानेव तदभिधायाः प्रत्ययात्तदितरव्यक्तौ तत्पदाभिधेयताया
व्यभिचारः स्पुट एव । तेन च कर्मवैगुण्यम् । यथा—'गौरबन्ध्याः' इति पशानुशिष्यत्वे तत्र
यावद्गोव्यक्तीनामनुबन्धनाऽसमभवाद् गवानुबन्धनकर्मणः स्पुटमेव वैगुण्यम् ।

२ अलौकिकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिर्नैवाधिकैः स्वीकृता । तत्र 'शायमानं सामान्य
प्रत्यासत्तिः' इति भवेत् यत्किञ्चित्स्थले बुद्ध्या परिगृहीतं यत्सामान्यं (गोत्वादिकम्) तदेव
प्रत्यक्षाय सन्निकर्षस्थानीयं भूत्वा यावद्गोव्यक्तीनामुपस्थितिं कारयति । अर्थात् अनन्ता व्यक्ती-
रजासन्तोपि वयं गोत्वादिसामान्येन (इयं गोपदवाच्या इत्येकत्र परिशय) तत्प्रजातीनास्त्वं-
न्यास्वपि गोव्यक्तित्तु गोपदशक्तिं गृहीमः ।

यत्रैको घटः संयोगसंबन्धेन भूतले ज्ञातस्तदनन्तरं तादृशानां सर्वेषामेव घटवतां भूतानां
सामान्यलक्षणया भानं भवति । तत्र यावद्भूतत्वानां घटवत्त्वज्ञानार्थं घट एव सन्निकर्षो भवति ।
किन्तु यत्र घटनशोचत घटवद्भूतत्वमासीदिति स्मरणं तत्र सामान्यलक्षणया यावद्भूतत्वानां
घटवत्त्वज्ञानं न स्यात् । सामान्यस्य (सन्निकर्षस्थानीयस्य घटस्य) अभावात् । एसाद् 'सामा-
न्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः' इति द्वितीयः पक्षः ।

पञ्चदशानुसारमपि सामान्यलक्षणया गोव्यक्तित्तु गोपदाभिधाया ग्रहणे न व्यभिचार
इति शङ्का ।

वाच्यम् । सामान्यप्रत्यासत्तेर्निराकरणात् । गौरवदोषस्यानुद्धारश्च । एतेन शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकतयैव हेतुहेतुमद्भावादगृहीतसंकेतानामपि व्यक्तिविशेषाणामन्वयबोधविषयताया उपपादनेऽपि न निस्तारः । व्यक्तीनां प्रत्ययस्त्वाक्षेपौलक्षणया वेत्यन्यदेतत् । अयं च जातिरूपः शब्दार्थः प्राणद इत्युच्यते । प्राणं व्यवहारयोभ्यतां ददाति संपादयतीति व्युत्पत्तेः । तदुक्तम्—‘गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौः, गोत्वाभिसंबन्धाद्गौः’ इति । अस्यार्थः—गौः साक्षादिमान्धर्मा स्वरूपेण अज्ञातगोत्वकेन धर्मिस्वरूपमात्रेण न गौः न गोव्यवहारनिर्वाहकः । नाप्यगौः नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्वाहकः । तथा सति दूरादनभिव्यक्तसंस्थानतया गोत्वाग्रहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् । स्वरूपस्याविशेषाद्भेदे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसंबन्धाद्गोत्ववचनया ज्ञानाद्गौर्गोशब्दव्यवहार्य इति ।

प्रत्यासत्तिरिति मतेनाह—गोत्वादिज्ञानेति । प्रत्यक्षेण अलौकिकेन । गौरवदोषस्येति । द्वितीयदोषोद्धारोऽप्याद्यदोषस्येत्वर्थः । एतेन गौरवदोषानुद्धारेण । एवकारेण समानविशेष्यकत्वादिव्यवच्छेदः । तदुक्तमिति । प्रत्यासत्तेरिति शेषः । एवमग्रेऽपि । तथा सति धर्मिस्वरूपमात्रेण व्यवहारनिर्वाहकत्वाङ्गीकारे सति । गौरिति व्यवहारे इष्टापत्त्या आह—गोभिन्न इतीति । अविशेषादिति । व्यक्तिरूपाणां स्वतोऽव्यावृत्त्वादिति भावः । गौरित्यन विशेषणज्ञानविधया तस्योपयोगेऽपि नाप्यगौरित्यनेन व्यवहारमात्रं धर्मज्ञानसाध्यमित्युच्यते । अभावज्ञानेऽपि

१ सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरन्वयेन स्वीकृता । प्रत्यक्षेण अलौकिकेन । अस्मिन् प्रत्यक्षे किं तत्तद्व्यक्तीनाम्येषविशेषपरिषयो भवेत् । तथा चाकिञ्चित्कथं सैषा प्रत्यासत्तिरिति तद्भावः ।

२ शक्तिग्रह-पदार्थोपस्थिति-शाब्दरोपेण पूर्वपूर्वस्य उच्छरोत्तरं प्रति समानप्रकारकत्वाद् हेतुता । अर्थात् यत्प्रकारको यद्विशेष्यकश्च शक्तिग्रहः स तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकपदार्थोपस्थिति प्रति हेतुः, एवं यत्प्रकारिका यद्विशेष्यकश्च च पदार्थोपस्थितिः सा सामकारकतद्विशेष्यकज्ञानरोधं प्रति हेतुः । तथा च व्यक्तीनामनन्ततया येषु व्यक्तिविशेषेषु शक्तिग्रहो न जानन्नविषयकस्यास्त्वोपस्य पूर्वोक्तीत्या (गोत्वेन प्रकारेण) सिद्धिः स्यात् । इत्येवं समर्थनेति न दोषमुक्तः, अस्मिन् प्रकारेणोद्धारो अस्मिन् शक्तिग्रहेण गौरवत्त्व-व्यवहारवत्त्वात् ।

३ ननु जातिशक्तिकारे तत्पदार्थोपस्थापकं व्यक्तीनां भान कथं व्यादित्याह—व्यक्तिविना जातेरभावात् आशेषः अनुमानम् । अनुपपत्त्या गोत्वादिज्ञानेर्भवेत् लक्षणा वा ।

गुणः शुक्लादिः शुक्लादिपदानामभिधेयः । क्रिया चलनादिशब्दानाम् ।
 शुक्लादीनां चलनादीनां च प्रतिव्यक्तिभेददर्शनादानन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्ति-
 शक्तिवाददोषाभ्यामिहापि कल्पणीकरणमिति चेत्, तेषां लघवात्प्रत्यभिज्ञा-
 बलाच्चैकताया अभ्युपगमात् । तदुक्तम्—‘गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत
 एकलुपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते’ इति । तथा च भेदप्रतीतिर्भ्रम
 एवेति भावः । इदमुपलक्षणम् । उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरपि तथैव, वर्णनित्य-
 तावादे गकाराद्युत्पत्तिविनाशप्रतीतिर्भ्रमत्वस्य स्वीकारात् । यादृच्छिकंस्तु
 वक्रा स्वेच्छया दित्यादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तत्वे संनिवेशितो धर्मः । स
 च ‘परम्परया व्यक्तिगतधर्मवर्णाभिव्यङ्ग्योऽखण्डः स्फोटः’ इत्येके ।
 ‘वानुपूर्ववच्छिन्नो वर्णसमुदायः’ इत्यपरे । ‘केवला व्यक्तिरेव’ इतीतरे ।
 तत्राद्यमतद्वये विशेषणज्ञानाद्विशिष्टप्रत्ययः । तृतीयमते च निर्विकल्पका-

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्य वा हेतुत्वादित्याहुः ।
 शङ्कते—शुक्लादीनामिति । इहापि गुणक्रियायोरभिधेयत्वेऽपि । चेदित्यस्य
 तत्रेति शेषः । एकताया इति । तथा च नित्यत्वमपि सिद्धमिति भावः । तथैव
 भ्रम एव । व्यक्तिगतोऽर्थव्यक्तिगतः । अतिरिक्तस्फोटाङ्गीकारे फलभाषादाह—
 बानुपूर्व्येति । वर्णानां जन्यत्वेन समुदायासंभवादाह—केदलेति । दर्शनं मतम् ।

१ यथा हि लुपाणमुकुरतीत्यादीनां प्रतिविम्बाधाराणां भेदादेकभेदं मुप खरे दीर्घम्, मुकुरे
 अणु—नदृष्टम्, तैके लघुम्, एवंतीत्या नामाकारत्वेन भासते, तथैव शुक्लादिगुणश्चलनादि-
 क्रिया चाश्रयभेदेन नामाकारा भासत इत्यानन्त्य-व्यभिचारश्चाह वेत्ताशयः ।

२ यदृच्छाद्यदस्य यादृच्छियोऽर्थस्येत्यतो व्यक्तिरूप एव सिध्यति, अत एवात्र वक्ष्यत्यपि
 ‘केवला व्यक्तिरेव’ इतीतरे । किन्तु उपाधिशक्त्यादिभिः स हि व्यक्तेः पृथगवस्थाप्यते । एत-
 दुपपादने प्रकारभेदः । एके आहुः—‘परम्परया व्यक्तिगतः’ । अर्थं चावः—‘वानुविनाशिता
 क्रमिकानां वर्णानां मेलनामावाशान्नुपूर्व्यां असंपत्तौ कथं वा स स्फोटोऽभिव्यञ्जतां यो हि
 शब्दानामभिधेयः प्रख्यायते । तदथ पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितेनान्द्रमवर्णेन यः
 स्फोटः (स्फुटवत्स्यम्) अभिव्यज्यते स एव यदृच्छाशब्दानामभिधेय इत्यर्थः । स वाच्यं
 स्फोटो वस्तुगता आकाशनिष्ठ एव । किन्तु तत्परमं कलं व्यक्षयभिगमनभेदेत्तत्वाद—‘पर-
 म्परया व्यक्तिगतः’ ।

३ अर्थात् तित्य इति संज्ञाशब्दस्य अर्थं वर्णसमुदायं प्रमाये इति ।

४ तित्यशब्दस्य तत्रानिका व्यक्तिरेवाऽभिधेय इत्यर्थः ।

५ विशेषणयोः (स्फोट-वर्णसमुदाययोः) शानाद् विशिष्टस्य (विशेष्यस्य) तादृशव्यक्ति-
 रूपापेक्ष प्रत्ययः ।

६ निर्विशेषणतया शुक्लाया व्यक्तेरेव बोध इत्यर्थः ।

लकः प्रत्ययः । तदित्थं चतुष्टयीं शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनं व्यवस्थितम् । सर्वेषां शब्दानां जातिरेवार्थः । गुणक्रियाशब्दानां गुणक्रियागतायाः, यदृच्छाशब्दानां च बालवृद्धशुकाद्युदीरिततत्त्वच्छब्दवृत्तेस्तत्समयमिन्नार्थवृत्तेर्वा जातिरेवाभिधेयतासंभवात् । इति जातिशक्तिदर्शनम् ।

अथ केयं लक्षणा, यन्मूलश्वरमं निरूपितो ध्वनिः । उच्यते—

शक्यसंबन्धो लक्षणा ॥

तस्याश्चार्थोपस्थापकत्वे मुख्यार्थतावच्छेदके तात्पर्यविषयान्वयितावच्छेदकताया अभावो न तन्नम् । शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यमानस स्वीकारात् । किं तु तात्पर्यविषयान्वये मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण मुख्यार्थप्रतियोगिकताया अभावो रूढिप्रयोजनयोरन्यतरच्च तन्नम् । मुख्यार्थान्वयानु-

मतान्तरमाह—सर्वेषामिति । जातियुगक्रियायदृच्छाशब्दानामित्यर्थः । शब्दवृत्तेपरम्परया तन्निष्ठत्वकल्पने गौरवादाह—तत्समयेति । बालत्वयुवत्ववृद्धत्वरूपे-

१ बालवृद्ध-शुकादिभिरुदीरिताः ये नानाविधादिशब्दास्तेषु सर्वेषु विद्यमानेषु जातिरभिधेया सिध्यति । अर्थगता जातिरितिपक्षे-तत्समये शल्प-वीचन-वार्थक्यसमये निन्ना ये विष्णवर्णः (व्यञ्जयः) तेषु विद्यमानेषु जातिरभिधेया भवतीत्याशयः ।

२ शक्यस्य प्रवाररूपस्य अन्वयेन तदादित्थयाथेन सह संबन्धः । अर्थात् शक्यसंबन्धितया तत्संबन्धस्य अन्वार्थस्य प्रत्यासनं लक्षणेत्याशयः ।

३ मुख्यार्थतावच्छेदकम् (गङ्गापदस्य मुख्योऽर्थः गङ्गा (प्रवाहः), मुख्यार्थतावच्छेदकं गङ्गात्वम्), तद्वि सर्वथैव तात्पर्यविषयान्वयितावच्छेदकं न भवेत्, अर्थात् तात्पर्यविषयीभूतेऽन्वये मुख्यार्थतावच्छेदकस्य (गङ्गात्वस्य) सर्वथैव यपनन्वयस्यैव लक्षणाऽवतरेत् इति न कारणम् । त्वस्य तदावर्धस्य मुख्यार्थतावच्छेदक- (प्रवाहत्व)-रूपेण प्रतीतेः स्वीकारात् । तदैव हि शैलपावनस्वरूपप्रयोजनस्य प्रतिपत्तिः ।

४ तात्पर्यविषयीभूतेऽन्वये मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण मुख्योऽर्थः अभावस्त प्रतीतोऽप्यवति, अर्थात् तत्र मुख्योर्थः (प्रवाहः) मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण नाऽऽवेति, अपि तु लक्ष्यार्थेन सह संबन्धतयाऽऽनुपत्तिकरूपेण । तत्रश्च-लक्षणाया मुख्यार्थत्वान्वये सत्यपि मुख्यार्थत्वरूपेण मुख्यार्थस्य अन्वयो न भवति । एव च मुख्यार्थतावच्छेदकतया मुख्यार्थप्रतियोगिकोऽभावः, रूढिप्रयोजनयोर्मध्ये पक्षतरच लक्षणायां कारणमिति शारम् ।

तत्रार्थवर्गे सादृश्यसंबन्धेन द्वितीयवर्गे च तदितरसंबन्धेन लक्षणायाः प्रवृत्तिरुद्घातयामपि गौणीत्वशुद्धत्वाभ्यां द्वैविध्यमानन्ति ।

विषयविषयिणोः पृथङ्निर्दिष्टयोरभेद आरोपः । अपृथङ्निर्दिष्टे विषये विषयभेदोऽध्यवसानम् । तत्राद्येन सहिता सारोपा । द्वितीयेन तु साध्यवसाना । उदाहरणानि च 'मुखं चन्द्रः' इत्यादीनि गौण्याः सारोपायाः । 'पुरेऽस्मिन्सौधशिखरे चन्द्रराजी विराजते' इत्यादीनि च तस्याः साध्यवसानायाः । अत्राद्यायां विषयप्रतिपादकैश्चन्द्रादिशब्दैर्लक्षणयोपस्थापितानां चन्द्रादिसदृशानामभेदसंसर्गेण मुखादिशब्दोपस्थापितैर्मुखत्वादिविशिष्टैर्मुखादिभिरन्वयः । सादृश्यरूपधर्मलक्षणायां तु तेन सह मुखादीनानन्वयो न स्यात्, नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंसर्गेण विशेष्यविशेषणभावस्यानुपपत्तेः । नन्वेवं सति बोधावैलक्षण्याच्चन्द्रसदृशं मुखमित्युपमातो मुखं चन्द्र इति रूपकस्य कथं भेदः । न च सदृशविशेषणचन्द्रसंबन्धासंबन्धाभ्यामिति

फलम् । विषयविषयिणोरिति । उपमेशोपमानयोरित्यर्थः । आद्येनारोपेण । द्वितीयेन त्विति । अध्यवसानेनेत्यर्थः । सहितेत्यस्यानुपपत्तेः । तस्या इति । गौण्या इत्यर्थः । ननु गौरवात्सदृशरूपधर्मिलक्षणा न युक्ता अत आह—सादृश्येति । तेन सादृश्येन । न स्यात्कथमपि न स्यात् । अतिरिक्तेति । अभेदेन तु बोधाशेति भावः । एवं सति धर्मिलक्षणाऽभेदेनान्वयाङ्गीकारे सति । धर्मिलक्षणा व्युत्पत्तिचकोचमग्रीहृत्व भेदान्वये तु स्याद्वैलक्षण्यमिति भावः । बोधावैलेति । उपमायामप्यभेदेनैव बोधादिति

१ अनुकूल—प्रतिकूल्यदिषु ।

२ नीलदिषु ।

३ ततश्च गौण-सारोपलक्षणायां सत्वान् 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रसदृशाभिन्नं मुखमिति शान्दबोधस्य सारः ।

४ ननु लक्षणया रूपकेऽपि चन्द्रसदृशमिति बोधे जायमाने, चन्द्रसदृशं मुखमिति प्रतिबोपमापेक्षया बोधस्य अवैलक्षण्यवाङ्मनारूपकयोः कथं दृयगलंकारत्र साधनीयेति पूर्वपक्षः ।

५ नन्वस्ति रूपके उपमायां च मिथो बोधवैलक्षण्यम् । यतो हि—मुखचन्द्र इति रूपके सदृशलक्षणया चन्द्र इत्येकेनैव पदेन चन्द्र-तत्सदृशयोर्बोधनात् द्वयोरनयोः संबन्धः संसर्गवया न भासते [मित्रपदोपस्थाप्ययोरैवार्थयोः संबन्धः संसर्गतया स्वीक्रियते इति नियमान्] । चन्द्रसदृशं मुखमित्युपमायां तु चन्द्र-तत्सदृशयोर्भिन्नपदार्थवाच्ययोः संबन्धस्य संसर्गतवैव भासमिति शङ्कायाम्—एतावन्मात्रभेदेन मुख चन्द्रः इति शाब्दोपमायाः, चन्द्रसदृशं मुखमित्या-

षपत्तेः तद्वत्त्वे तु 'काकेभ्यो दधि रक्षयताम्' इत्यत्र लक्षणोत्थानं न स्यात् । 'गद्गायां घोषः' इत्यत्र सामीप्यम्, 'मुखचन्द्रः' इत्यादौ सादृश्यम्, व्यतिरेकलक्षणायां विरोधः, 'आयुर्धृतम्' इत्यादौ कारणत्वादयश्च संबन्धा यथायोगं लक्षणाशरीराणि ।

इयं तावद्विविधा, निरूढा प्रयोजनवती च । तत्रापि द्वितीया द्विविधा, गौणी शुद्धा च । तत्राद्या सारोपा, साध्यवसाना चेति द्विविधा । अन्त्या चतुर्विधा—जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था, सारोपा, साध्यवसाना चेति प्रयोजनवती षड्विधा संपद्यते । तत्र निरूढलक्षणाया अनुकूलप्रतिकूलानुलोम-प्रतिलोमलाभ्यादय उदाहरणं नीलादयश्च । 'धर्मस्यायमनुकूलः' इत्यादौ मुख्यार्थस्य कूलानुगतत्वादेर्वाधात् अनादिप्रयोगप्रवाहवशादेकवस्तुप्रवर्णत्वात्मना कूलानुगतादिरूपशक्यस्य सादृश्येन संबन्धेनानुकूलादिशब्दैरनुगुणादयो लक्ष्यन्ते । एवं नीलादिपदानां लाघवाद्गुणगतजातेरेव शक्यतावच्छेदकतया गुणद्रव्ययोः 'नीलो घटः' इत्यादौ सामानाधिकरण्येनान्वयस्यानुपपत्तेः समवायात्मना गुणरूपशक्यस्य संबन्धेन नीलादिशब्दैर्गुणिनो लक्ष्यन्ते ।

स्वर्थ । तत्रं कारणम् । व्यतिरेकलक्षणेति । 'उपकृतं बहु नाम—' इत्यादौ । यथायोग यथासंभवम् । लक्षणाशरीराणीति । लक्षणान्नानवार्थतावच्छेदकं च तादृशशक्यसंबन्धप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकचान्दबुद्धित्वमिति प्राचीनालंकारिकमतम् । तदनन्तरं व्यञ्जनया तादृशशक्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यबोध इति च । एकप्रवणत्वं तदेकस-

१ काकेभ्यो दधि रक्षयताम्, अत्र काकपदमुख्यार्थस्य काकस्य रक्षणक्रियामन्वये न बाधः, तेभ्योऽपि दधिरक्षा षक्तुर्विबक्षितैव । ततश्च मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति स्वीकारे काकपदस्य दधनुपघातके लक्षणा नावतरेदित्याशयः ।

२ अनुकूलपदस्य 'कूलम् अनुगत.' इति यः शक्योऽर्थः, तस्य एकवस्तुप्रवणत्वात्मना (एकसिद्धिं वस्तुनि शब्द प्रवणत्वं संसक्तत्वम् उद्गुपेण) सादृश्येन संबन्धेन ।

३ नीलादिपदानां नीलादिगुण—तद्विशिष्टद्रव्यैस्तुभयवाचकत्वापेक्षया गुणभावनाचक्षते लाघवम् । ततश्च—नीलादिपदानां शक्यतावच्छेदकं नीलादिगुणगता जातिर्न तु द्रव्यगता । 'नीलो घटः' इत्यत्र तु नील इति गुणस्य घट इति द्रव्यस्य च सामानाधिकरणत्वेन (विशेषण-विशेष्यत्वात्) अन्वयस्य बाधात् नीलादिगुणरूपशक्यस्य समवायरूपेण संबन्धेन नीलादिश-

।यते । तत्तत्पदलक्षणाज्ञानस्य तत्तत्पदशक्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यान्वय-
 पोषत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतायाः, पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः समानाकार-
 वस्यानुभवसाक्षिकवैलक्षण्यकलाक्षणिकबोधातिरिक्तविषयतायाश्च कल्पनात् ।
 अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र तदत्वेनाप्युपस्थितस्य तदस्य गङ्गात्वेनान्वय-
 बोधस्तत्प्रयोज्यः शैत्यपावनत्वादिप्रत्ययश्च संगच्छते । प्रकृते तु विषयि-
 चन्द्रादिनिष्ठासाधारणगुणवत्त्वप्रत्ययः फलम् । न हि चन्द्रत्वप्रतीतिं विना
 मुखे चन्द्रत्वनियतगुणवत्त्वधीः शक्योपपादयितुम् । ताद्रूप्यपदेन तदसाधा-
 रणगुणवत्त्वमेव प्राचीनैरुक्तम् । इत्थं च स्वरूपसंविचिकृतः फलीभूतसंवि-
 चिकृतश्चोपमातो रूपकस्य भेदः स्फुटं एव' इति वदन्ति ।

कथं तथा बोधोऽत आह—तत्तत्पदेति । नन्वेवमपि तदुपस्थितिबोधयोः समानप्रकार-
 त्वनिश्चयमत्रोऽत आह—पदार्थोपेति । कल्पनाया आवश्यकतामाह—अत एवेति ।
 अपिना समीपत्वसमुच्चयः । ननु प्रकृते फलाभावोऽत आह—प्रकृते स्थिति । नन्वेवं
 प्राचीनविरोधः । ताद्रूप्यसंवेदनस्य फलत्वस्य तैरुक्तत्वादत आह—ताद्रूप्येति ।
 तदसाधारणेति । विजातीयाह्लादकत्वेत्यर्थः । इत्थं चेति । रूपके तथा बोधे तथा
 फलेऽप्रीक्ष्यमाणे चेत्यर्थः । उपमातो रूपकस्येति । उपमाया तथा बोधाभावात्सा-

१ नन्वेवं चन्द्रसदृशाभिन्नं मुखमिति लाक्षणिकबोधः पूर्वमुक्ते विरुद्धः स्यादित्येको दोषः ।
 पदार्थोपस्थिति-शाब्दबोधयोः समानप्रकारकत्वनिश्चयमपि च खण्डितः स्यादित्यपरो दोष इति
 द्वयोः समाधानार्थमाह—तत्तत्पदलक्षणेति०—

तत्तत्पदानां (चन्द्रादीनाम्) यत् लक्ष्यानन्त्यं ज्ञानं (चन्द्रसदृशमिति) तद्वि लक्ष्याणां
 (चन्द्रसदृशादीनाम्) ताद्रूप्यं लक्ष्यान्वयबोधं प्रति हेतुर्थं तत्तेषां पदानां (चन्द्रादीनाम्)
 शक्यतावच्छेदकं (चन्द्रत्वम्) प्रकारः (विशेषणीभूतः) स्यात् । अर्थात् चन्द्रसदृशादीनां
 लाक्षणिकपदानान्वयबोधे चन्द्रादीनां शक्यतावच्छेदकं चन्द्रत्वमपि प्रवेष्टं भवति, ततश्च
 चन्द्रत्वेन रूपेण मुखस्याग्नेरो न दुर्लभं इत्याशयः ।

द्वितीये च—पदार्थोपस्थिति-शाब्दबोधयोः समानाकारकता अनुभवसाक्षिकं वैलक्षण्यं
 यस्य ईदृशं लाक्षणिकबोधम् अतिरेच्य (विहाय) एव कल्प्यते । लाक्षणिकबोधत्वादेव तदुल-
 लूनेन न दोष इति ।

२ लक्ष्यार्थस्य तदत्वेन रूपेण शाब्दबोधान्वये तु शैत्यपावनत्वप्रतीतिर्न स्यात् ।

३ केचित्तु इति मते उपमाया रूपकेण सह ताद्रूप्यसंवेदनकृत एव भेदः, स्वरूपसंवेदन
 त्वेकमेव । असिन्मते तु—मुखचन्द्र इति रूपके पदार्थोपस्थितिः 'चन्द्रसदृशं मुखम्' इति,
 शाब्दबोधस्तु चन्द्ररूपं मुखमिति द्वयोर्भेदः । उपमाया तु चन्द्रसदृशं मुखमिति पदार्थोपस्थितिः
 शाब्दबोधश्च द्वावपि समानाकारौ । एवं च—स्वरूपसंविचिकृतताद्रूप्यसंविचिकृतश्च द्विविध
 एव द्वयोर्भेदः ।

अपरे तु—“भेदकरञ्चितं सादृश्यमुपमाजीवातुभूतम्, भेदाकरञ्चितं च
गौणसारोपलक्षणाया इति स्फुटे भेदे कृतं फलकृतवैलक्षण्यपर्यन्तानुपावनेन ।
पक्षेऽस्मिन्भेदगर्भसादृश्यप्रतिपक्षेऽद्रूप्यप्रतीतिः कथं नाम फलं भवितुमीष्टे,
इत्यनुपपत्तिं परिहर्तुं भायासोऽपि नापततीत्यपरमनुकूलम्” इत्यप्याहुः । तदित्थं
माचामाशयो मतभेदेन वर्णितः ।

नव्यास्तु—“मुखं चन्द्रः, वाहीको गौः” इत्यादौ चन्द्रादीनां सुप्ता-
दिभिः सह संभवति लक्षणां विनैवाभेदसंसर्गेणान्वयबोधः । बाधनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनाहार्यत्वस्यैव शाब्दान्यत्वस्यापि निवेश्यत्वात् ।
अत एव ‘अत्यन्तासत्यपि हर्षे ज्ञानं शब्दः करोति हि’ इति प्राचा प्रवा-
दोऽपि संगच्छते । न च ‘वह्निना सिञ्चति’ इत्यतो वाक्यादपि शाब्द-

धारणस्यैव गुणस्य प्रतीतिश्चेति भावः । अत्रापि पक्षेऽस्यैव सूचयन्मतान्तरनाह—अपरे
निरिति । करञ्चितं विधिश्च । सादृश्यस्य धर्मरूपत्वेऽतिविशेष्ये च भेदागर्भत्वादि
भावः । जीवातुजीवनौपमम् । स्फुटे भेद इति । उपमायां चन्द्रभिन्नं चन्द्रसदृशमिति
बोधः । रूपके तु चन्द्रसदृशमित्येवेति भावः । पक्षेऽस्मिन्वैलक्षण्यपरमित्यनेनान्वयः ।
ननु मुपं न चन्द्र इत्यादिनापदानसत्त्वेन कथं तथा बोधोऽत आह—वापेति । अना-
हार्येति । तत्सत्त्वेऽपीच्छारूपोतेजकवशादाहार्यस्य जायमानत्वान्तरिति भावः । न चेतस्त्व-
मिति शेषः । शाब्दान्यत्वनिवेशे इति तदर्थः । नन्वेवं प्रकृतेऽपि बोधयताज्ञानभावात्कथं

१ भेदो गर्भे यत्ना ईदृशी सादृश्यप्रतीतिरुपमाया भवति, तदभेदादृश्यप्रतीतिः फलं सादृ-
ष्य(अभेद)प्रतीतिः कथं स्यात् ? भेदाभेदबोधोर्मयो विशदयात् । रूपके तु सादृश्यरोपे सत्यपि
सादृश्यप्रतीतिरेव लक्षणायाः फलं स्वीक्रियते । तथा च दूषोरनदोरुच्छारयोः दूषणेऽसाधनाय
नादासः कर्तव्यो भवतीत्याशयः ।

२ बाधनिश्चयेन यत्र ज्ञानं प्रतिरूप्यते तद्वच्छेदक (साध्याहने) कोटौ यथा व्याहर्तृज्ञा-
नमित्यर्थं निवेश्यते तथा शाब्दान्यत्वमपि निवेश्यम् । अर्थात् बाधे सत्यपि कश्चित् बोधः
(आहार्यः) यथा बाधत्वान्न न प्रतिरूप्यते तथा चन्द्रमात्रेण बलिष्ठः (न तु यदाऽदारीक-
रूपेण जगत्पुरुषः) बोधोऽपि न प्रतिरूप्यते । तथा च मुपं यत्र इत्यारेः चन्द्रमात्रबलिष्ठ-
बोधयताज्ञानां विनैव अनेदबोध इत्याशयः ।

३ अत्रापि चन्द्रमात्रबलिष्ठबोधं स्वीकृत्य साधरोधः स्यादेति उच्यते ।

बोधोपत्तिः । योग्यताज्ञानविरहात् । मुखं चन्द्रः, गौर्वाहीकः, इत्यादौ त्विष्ट-
चमत्कारप्रयोजकताज्ञानाधीनाया इच्छायाः सत्त्वादाहार्ययोग्यताज्ञानसाम्रा-
ज्यम् । अत एव शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य कारणत्वोक्तिः प्राचां संगच्छते ।
आहार्य एव चाऽभेदान्वयबोधोऽस्तु । मास्तु बाधबुद्धिप्रतिबन्धतावच्छेद-
ककौटौ शाब्दान्वयत्वम् । मा चास्तु शाब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानस्य कारणत्वम् ।
आहार्यं प्रात्यक्षिकमेवेति नियमश्च । अवश्यं मुखचन्द्र इत्यादौ पराभिमतसा-
रोपलक्षणोदाहरणे वाच्यार्थयोरेवामेदान्वयोऽभ्युपगन्तव्यः, न तु वाच्य-
लक्ष्ययोः । अन्यथा 'राजेंनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्', 'पादा-

बोधोऽत आह—मुखमिति । अत एवाहार्ययोग्यताज्ञानसत्त्वादेव । शाब्दबोधे शाब्द-
बोधत्वावच्छिन्ने । लक्षणान्मतान्तरमाह—आहार्य एव वेति । मा चास्त्विति ।
बहिना सिद्धतीत्यादावप्याहार्यज्ञानस्येष्टत्वादिति भावः । अस्योभयत्रान्वयः । उक्तं
द्रवयति—अवश्यमित्यादिना । अभेदेत्वस्याहार्यत्वादिः । एवव्यवच्छेद्यमाह—

१ मुखं चन्द्र इत्यादिवैधः अनीष्टस्य चमत्कारस्य प्रयोजक इति ज्ञानाधीनाया असाहमि-
च्छायाः सत्त्वात् आहार्य (आरोपित) योग्यताज्ञानस्य तत्राधिकारो भवति येन न शाब्दबोधे
प्रतिबन्ध इत्याशयः ।

२ आहार्यमारोपितं प्रबुद्धिसिद्धमेव भवतीति नियमश्चापि 'मास्तु' इति पूर्वोक्तान्वयः । अर्थात्
शाब्दजन्यस्यापि तस्य स्वीकारे सौम्यं नियमो न स्वीकार्य इत्याशयः ।

३ परैः (प्राचीनैः) मुखं चन्द्रः अत्र लक्षणां स्वीकृत्य चन्द्र इति लक्ष्यस्य मुखमिति
बान्धवस्य च परस्परमभेदान्वयः प्रोक्तः । बर्धं तु लक्षणां विनैव वाच्ययोरेवानयोः अभेदं (नामार्थ-
योस्त्वर्थेवोचितत्वात्) स्वीकृत्य इति सन्धानामाशयः ।

४ 'अन्वया नारायणं लक्ष्मीस्तितारन्व्य' 'तत्रिवर्तकताया अव्योगादिति' पर्यन्तर
प्रवृत्तत्वायं सारः—

राजा नारायण इत्येत्तुप्रमितसमासाधीनायामुपमायां लक्ष्मीकर्तृकमालिङ्गनं नोपपद्यते
लक्ष्म्यालिङ्गनार्थं हि राष्ट्रि नारायणाऽनेदोऽपेक्षते न तु नारायणसदृश्यम् । तत्रु रूपके उप-
पद्यते, नोपमायाम् । एवमेव मयूरत्वंसकं (विशेषण) समासाधीने रूपके पाद एवाम्बुत्र
मिन्नत्र पादस्य अम्बुत्ररूपत्वे तिद्धे नूपुरमनोहरत्वं नोपपद्यते । नूपुरधारणं हि चरणे उपपु
पद्यते न तु कमले ।

प्राचीनानां रीत्या रूपके सदृशलक्षणास्वीकारे तु रावैव-नारायण इति रूपकेऽपि सदृश-
लक्षणाया नारायणसदृश इति बोधे आलिङ्गनानुपपत्तौ तत्रैव स्थितायाम् उपमानुपपत्ते रूपक-
निर्णायकता प्रोक्ता न सपच्छेत् । एवमेव पादान्बुजमित्यत्र रूपकस्वीकारेण प्राचीनानां मते
लक्षणाया अम्बुत्रसदृशमिति बोधेन नूपुरशिञ्जितद्वारा मनोहरताया उपपत्तौ उपमितसमासस्य
रूपकनिवर्तकताया उक्तिः प्राचां नोपपद्यते । तस्मान्मुखं चन्द्र इत्यादौ वाच्ययोरेवामेदः न तु
वाच्यलक्ष्ययोरेति ।

म्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जुमञ्जीरिशिञ्जितमनोहरमम्बिकाया.' इत्यादौ क्रमेणोपमारूपकयोरुपमितविशेषणसमासाधीनयोर्लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनमञ्जुमञ्जीरिशिञ्जितमनोहरत्वयोरनुपपत्तिर्निर्णायिका रूपकोपमयोः प्राचीनैस्तत्र तत्रोपनियद्धा विरुद्धा स्यात् । आद्यपद्ये उपमाया इव रूपकस्यापि स्वीकारे बाधकस्य तुल्यतया तन्निर्णायकताया असंगतेः । द्वितीयपद्ये रूपकस्यापि स्वीकारे बाधकाभावेन तन्निवर्तकताया अयोगात् । न च मुखचन्द्रादौ समासे कचिदस्तु नाम प्रागुक्तरीत्या लक्षणा विनापि बोधोपपत्तिः, व्यासे तु लक्षणाया नास्ति बाधकमिति वाच्यम् । 'कृपया सुषया सिञ्च हरे ना तापमूर्च्छितम्' इत्यादौ व्यासेऽप्यनुपपत्तेः । न च सिञ्चतेरपि विषयीकरणे लक्षणाया नानुपपत्तिः । उत्प्रेक्षाधतिरिक्तातिशयोक्त्यपह्नुवादिष्विवाहार्यज्ञानेनोपपत्तौ लक्षणाया बीजाभावादानुभवविरोधाच्च ।

अपि चोपमानवाचकस्य चन्द्रादिपदस्य रूपके उपमानसदृशे लक्षणा इति हि प्राचा समयः । तत्र च लक्ष्यतावच्छेदक सादृश्यम् । तच्च

न त्विति । अन्यथा वैपरीत्याङ्गीकारे । विरुद्धेत्प्रास्यान्वय । उपमितविशेषणेति । 'उपमित व्याप्रादिभि' । 'मयूरव्यसनादयध' इतीत्यर्थ । तत्र तयो स्वीकारे वा नदनुपपत्ति सा वैपरीत्ये निर्णयिवेत्खण्डार्थ । बाधकस्य तत्कर्तृकालिङ्गनासम्भवस्य । बाधकाभावेन तादृशमनोहरत्वासम्भवाभावेन । प्रागुक्तेति । प्राचीनोक्त्यर्थ । नास्ति बाधकमिति । प्राचानुक्तत्वादिति भाव । सिञ्चतेरिति । अपिरेवार्थ । उत्प्रेक्षेति । अत्र तु यथा लक्षणा तथा स्फुटीभवित्यति । विनिगमनाविरहादाह—अनुभवेति । तत्र विलवादादाह—अपि चेति । सु च समानधमश्च । एवमादौ

१ समासामात्रे तु सदृशलक्षणमेव कार्यं स्मरिति शङ्का । कृपया सुषयेत्यत्र व्यासेऽपि सदृशलक्षणार्थं सुषासदृश्या कृपया लेचनं तावन्न सपठ्ये यथा सुषाऽभिप्राया । अत्र पद्य-ययोदयोरमेद स्वीकार्य इति समाधानम् ।

२ भतिशयोक्त्यै विषयिण (उपमानस्य) पद्ये यथा विषयीकरणम् (उपमेयतया स्थापनम्) तथाऽप्रापि 'कुह' इत्यस्य (विषयस्य) स्थाने सिद्धेति विषयिण प्रयोग । भतिशयोक्तिसंबन्धने चापमथ —'तापमूर्च्छितस्य मनोपरि सुषासेचनसदृशीं रूपां कुह' इति फलिहोर्ष । तथा च अक्षमासस्यल्लेऽपि लक्षणास्वीकारे नानुपपत्तिरिति पूर्वपक्ष । उत्प्रेक्षादिक विहाय भतिशयोक्त्यपह्नुवादिषु यथा आहार्यज्ञानेनैवोपपत्तिस्तथाप्रापि आहार्यज्ञानेनैकोपपत्तौ लक्षणास्वीकारे हेतोरभावः, अनुभवविरोधश्चेति तत्समाधानम् ।

समानधर्मरूपम् । स च लक्ष्यांशे सुन्दरत्वादिना विशेषरूपेण प्रतीयते, उताहो सामान्यरूपेण ? नाद्यः । सुन्दरं मुखं चन्द्र इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तेः । न चैवमादावुपात्तधर्मके रूपके तद्धर्मातिरिक्तो धर्म एव लक्ष्यतावच्छेदकीभूतसादृश्यरूप इति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् ।

‘अङ्कितान्यक्षसंघातैः सरोगाणि सदैव हि ।

शरीरिणां शरीराणि कमलानि न संशयः ॥’

इत्यादौ श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितधर्मं विना धर्मान्तरस्य सर्वथैवास्फूर्तेश्च । नान्त्यः । सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेनोपमात्वापत्तेः । न च सादृश्यस्य

इत्यादावित्यर्थः । अत्रादिसदस्य प्रकारार्थत्वात्तत्रयोजकधर्ममाह—उपात्तेति । तद्धर्मोति । उपात्तधर्मान्याह्लादकत्वादिरित्यर्थः । तत्रानुभवे विसंवादादाह—अङ्कितानीति । अङ्गानीन्द्रियाणि, अक्षः पद्माक्षाद्य तत्समूहैर्घ्याताति । रोगसहितानि, सरोगानीतीत्यर्थः । श्लेषेति । शब्दश्लेषनिमित्तरो यो विशेषणार्थयोरभेदाध्यवसायस्तद्विपर्ययीभूतो यो धर्मस्तस्यास्तवसुरोगत्वरूपस्तमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । एवं चात्र पौनरुक्त्यं दृढमिति भावः । शब्दोपात्तेति । लक्षणयेति भावः । तथा च रूपकोच्छेदापत्ति-

१ समानधर्मो यदि सुन्दरत्वादिना विशेषरूपेण प्रतीयते तर्हि सुन्दरं मुखं चन्द्रः न च सुन्दरत्वस्य शब्दद्वारा उक्तिः पौनरुक्त्यम् । यतो हि सुन्दरत्वमेव यदा लक्ष्यतावच्छेदकं तदा मुखं चन्द्र इत्यस्यैव चन्द्रेण समानं सुन्दरं मुद्रमित्यर्थेऽपत्त्या पुनः कथनं पुनश्चिरेव ।

२ शरीराणि कमलानीति व्यस्तरूपकम् । लक्षणया कमलसदृशानाम् (शरीराणाम्) लक्ष्यतावच्छेदकं सादृश्यं च शब्दश्लेषरूपया भित्त्या (निमित्तन) विशेषणीभूतयोरर्थयोः एकपदोपस्थाप्यत्वरूपस्य अभेदाध्यवसानस्य विषयीभूतो यो धर्मः अक्षसंघातैः (इन्द्रियसमूहैः पद्माक्षरांशभिश्च) व्याप्तत्वम्, सरोगतत्वम् (रोगसहितत्व सरोगामित्वं) च विहाय नान्यो (धर्मः) भवितुमर्हति । अर्थात् ‘सुन्दरं मुखं चन्द्रः’ अत्र तु उपात्त धर्मं सुन्दरत्वं विहाय अन्योपि कश्चन धर्मः (आह्लादकत्वं गौरव वा) लक्ष्यतावच्छेदकसादृश्यरूपेण निर्वक्तुं शक्यते । अत्र तु शरीराणाम् (उपभेदानाम्) कमलानाम् (रूपमानानां) च पूर्वोक्तम् अभेदाध्यवसितधर्मं विना अन्यो न कोपि समानधर्मः प्रतीयते । तस्य च भवन्मत्तानुसारं लक्ष्यतावच्छेदकसादृश्यरूपत्वेन ‘शरीराणि कमलानि’ इत्यस्यैव ‘कमलसदृशानि अक्षसंघाताङ्कितानि सरोगाणि शरीराणि’ इत्यर्थो जातः । पुनः पदे ‘अङ्कितान्यक्षसंघातैः’ इत्याद्युक्तिः पौनरुक्त्यापत्तेः । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकं सादृश्यं विशेषरूपेण न प्रतीयते पौनरुक्त्यापत्तेः । इति वक्तव्यं स्यात् ।

३ लक्ष्यतावच्छेदकं सादृश्यं सादृश्यत्वेन सामान्यरूपेण प्रतीयते इति अन्योपि पक्षो न । तथा सति लाक्षणिकेन चन्द्रादिपदेन यथा लक्ष्योर्थः प्रतिपाद्यते तथा लक्ष्यतावच्छेदकम् (सादृश्यम्) अपि प्रोच्यते । तत्र रूपकेऽपि शब्दोपात्तस्य सादृश्यस्य सिद्धत्वावुपमात्कारो भवेत् । रूपकस्य चोच्छेदः स्यादित्याशयः ।

वाच्यतायामेवोपमाव्यपदेशः । 'नलिनप्रतिपक्षमाननम्' इत्यादौ तदभावापत्तेः । किं च 'विद्वन्मानसहंस—' इत्यादौ छिद्यपरम्परितरूपके श्लेषनिष्पत्तौ श्लेष-
मिच्छिकामेदाध्यवसानेन मानसवासित्वरूपे भूपहंसयोः सादृश्ये सिद्धे
सदृशलक्षणामूलस्य भूपे हंसरूपकस्य सिद्धिः । तस्यां च सत्यां सरोमनोरूपा-
र्थद्वयाभिधानलक्षणस्य श्लेषस्य निष्पत्तिरिति परस्परार्थयः । नहि रूपका-
स्फूर्तौ सरोरूपेऽर्थे मानसशब्दस्य तात्पर्यं वेदयितुं किञ्चित्प्रमाणवत्तरति ।
स्फुरिते तु रूपके तद्भटकसादृश्यान्वयानुपपत्तिरूपेण प्रमाणेनार्थद्वयानेद-
बोधफलकस्य तदुभयप्रतिपादनात्मनः श्लेषस्य निष्पत्तिः । अतो नामार्थयोर-

रिति भावः । वाच्यतायामेवेति । शक्येति भावः । तदाभावेति । प्रतिपक्ष-
शब्दस्य न सादृश्ये शक्तिः किं तु लक्षणेति भावः । इष्टाप्रतावाह—किं चेति । विद्व-
दिति । 'विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासक्नोचशीतपुटे दुर्गमार्गणनीललोहित समिस्ती-
कारवैश्वानर । सत्वप्रीतिविधानदक्ष विजयश्याम्भारभीम प्रभो साम्राज्यं वरवीर वत्सर-
शत वैरिबभूवैः क्रियाः ॥' इत्यादावित्यर्थः । अत्र मानसमेव मानसमित्यादिश्लेषः । तस्यां
रूपकसिद्धौ । तद्भटकेति । लक्ष्यतावच्छेदकेत्यर्थः । अर्थद्वयेति । सरोमनोरूपै-

१ यत्र सादृश्यमभिधया प्रतिपाद्यं तत्रैवोपमा । अत्र तु सादृश्यं लक्षणाया प्रतिपाद्यं ततो
नोपमा प्रसज्येतेति शङ्का । नलिनप्रतिपक्षम् इत्यादावपि प्रतिपक्ष(शत्रु)पदेन सादृश्यं च
वाच्यम्, अपि तु लक्षणागम्यमेव । सर्वसंमता येवमुपमा । एसादृशियथा शक्ये पत्र सादृश्ये
उपमा इति नोपपन्नमिति समाधानम् । तत्रस्य रूपके लक्ष्यतावच्छेदकं सादृश्यं न विशेषरूपेण,
न वा सामान्यरूपेण प्रतिपादयितुं शक्यत इति सर्वसाध्यः ।

२ विदुषां मानसम् (मनः) एवं मानसम् (सरः) तस्य हंसः । वैरिकमलायाः (लक्ष्म्याः)
संज्ञोच पत्र वैरिकमलानाम् आ (समन्तात्) संज्ञोचः तस्य कृते शीतपुटे (चन्द्रः) । इत्या-
दिषु मानसवासित्वरूपे भूपहंसयोः सादृश्ये सिद्धे सति (लक्ष्यतावच्छेदकस्य धर्मस्य संशया)
भूपे हंसरूपकस्य सिद्धिः । रूपकसिद्धौ कलां तु राजनि इत्यप्राचीनविद्वद्भिः सरोमनोरूपस्य
वर्णद्वयस्य प्रत्यायकः मानसपदकेषु सिद्ध्येत् । [यावत्सर्वं राजनि हंसरूपकं न सिद्ध्यति
तत्र च विद्वदपदसदृशतया मनोरूपार्थे दृढीभूतस्य मानसपदस्य सरोरूपमर्थं बोधयितुं न सिद्धि-
स्यमागमदप्यसि] एवं च रूपकसिद्धौ शेषापेक्षा, शेषसिद्धौ च रूपकमपेक्षितमिति भण्योन्वा-
अवशेषाद्व्ययोरभेदान्वयसरणिरनोपमा, न तु सादृश्यलक्षणेतावत्तः ।

भेदान्वयसरणिरेव रूपकस्थले रमणीया । सदृशलक्षणायाः फलं रूपके ताद्रूप्यप्रत्यय इत्यपि न हृदयंगमम् । तत्सदृश इति शब्दात्सादृश्यप्रत्यये सत्यपि ताद्रूप्यप्रत्ययापत्तेः" इत्याहुः ।

अत्रेदं विचार्यते—यत्तावदुच्यते नामार्थयोरभेदान्वयबोधेनैवोपपत्तौ रूपके नास्ति लक्षणेति, तत्र चमत्कारिसाधारणधर्मानुपस्थितिदशायामुपमालंकारस्थेव रूपकालंकारस्यापि नास्ति निष्पत्तिश्चमत्कारो वेति सकलहृदयसिद्धम् । कथमन्यथा 'भारतं नाकमण्डलम्', 'नगरं विधुमण्डलम्' इत्यादिवावयवश्रवणानन्तरमनुमिपन्त्या रूपकप्रतिपत्तेः सुपर्वालंकृत—सकलकलादिशब्दश्रवणोत्तरमेव समुन्मेषः सर्वेषाम् । इत्थमेव च मुखं चन्द्र इत्यादिप्रसिद्धोदाहरणेषुऽपि । इयांस्तु विशेषः—यदेकत्र साधारणो धर्मः प्रसिद्धतया नियमतः स्वबोधकश्रुतिं नापेक्षते । इतरत्र त्वप्रसिद्धतया तथा । एवं स्थिते

त्यादि । प्राचोकमन्वत्त्वण्डयति—सदृशेति । नास्ति लक्षणेतीति । मासु लक्षणा । नामार्थयोश्चभेदान्वय एवास्तु । न च बाधज्ञानं प्रतिबन्धकम् । सादृश्यज्ञानरूपदोषस्योत्तेजकत्वात् । एतज्ज्ञानं च प्रसिद्धसादृश्यस्थले साधारणधर्मानुपादाने एकसबन्धिज्ञानादपरसबन्धिस्मरणन्यायेन । साधारणधर्मस्मृतौ दोषविशेषसहकारेण शब्दाद्भेदप्रत्ययः । शब्दे पीतत्वाभावनिधये वाच-कामलादिदोषेण तत्पीतत्वप्रलक्षवत् । रूपके आहार्यबुद्धिरिति प्राचीनव्यवहारे बाधबुद्धिकालिकाकालिकत्वमात्रे आहार्यपद व्यक्षणात्मकम् । इवशब्दादिसमभिव्याहारे तु तेन भेदधर्मसादृश्यस्यैवोपस्थापनात्ताभेदप्रतीतिरिति मन प्रतिभाति । तत्र दोष बहुमाह—सत्रेत्यादिना । चमत्कारी य साधारणधर्मस्तदनुपेत्यर्थः । उभयत्र क्रमेण साधारणधर्ममाह—सुपर्वेति । देवालंकृतत्वं पण्डितालंकृ-

१ यथा सदृशलक्षणार्था उत्तरदृशेभ्यं जाते ताद्रूप्य लक्षणाप्रयोजनं रूपावते तथा 'तत्सदृश' इति परेण ताद्रूप्यम् (लभेदः) प्रवीयेत । न तु तथा भवतीति रूपके सदृशलक्षणा नोन्निवेति नवीनाजामाशयः ।

२ 'भारतं नाकमण्डलम्' इति वा रूपकप्रतीतिः पूर्वं नाभ्युदेति स, सा 'सुपर्वालंकृतम्' (सुपर्वभिः देवैः अलंकृतं स्वर्गमण्डलम्, सुन्दरैः समा-वयव-विष्टादिभिः पर्वभिश्च अलंकृतं महाभारतम्) इति साधारणधर्मभङ्गणे स्फुट स्फुटिति । यत्रमेव 'नगरं विधुमण्डलम्' इति रूपकमपि 'सकलकलम्' (सकला कला, षोडशभागाः यत्र तादृश चन्द्रमण्डलम्, कलकलेन स्रितं चन्द्रबहिर्कलासङ्घट्टितं वा नगरम्) इति सामान्यधर्मभङ्गणे हुत इदंवाक्यं भवति ।

३ स्वस्य (साधारणधर्मस्य) बोधिकां ध्वतिं शब्दभङ्गम् । साधारणधर्मवाचकशब्दश्रवण-मिलनैः ।

साधारणधर्मवत्त्वरूपं सादृश्यं यदि रूपकमर्घ्यं न प्रविशेत्तदा कथमिव धर्म-
विशेषानुपस्थितिदशायां रूपकं न पर्यवस्येत् । चमत्कारं वा न जनयेत् ।
उपमानोपमेययोराहार्याभेदबुद्धेरनन्यापेक्षपर्यवसानायाः साम्राज्यात् । न
चाहार्यपदार्थद्वयाभेदबुद्धौ तच्चमत्कारे वा साधारणधर्मविशेषज्ञानं प्रयोजक-
मिति शक्यं वक्तुम् ।

‘यद्यनुष्णो भवेद्वह्निर्यद्यशीतं भवेज्जलम् ।

मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्वादप्यसत्यवाक् ॥’

इत्यादौ साधारणधर्मस्याप्रत्ययेऽपि बह्वधनुष्णत्वादीनामभेदप्रत्ययोपगतेः ।
न चोपमानोपमेयस्य एवायं नवीनो विशेष इति वाच्यम् । ईदृशविशे-
षरूपने मानाभावात् । साधारणधर्मानुपस्थितिदशायामपि ‘मुखं यदि

तत्त्वं सकलकलत्वं चेत्यर्थः । कला षोडशो भागः कौशलं च । एकत्र प्रविद्धोदाहरणे ।
इतरत्राप्रविद्धोदाहरणे तु । तथेति । नियमेन स्वबोधकश्रुतिमपेक्षत इत्यर्थः । कथ-
मिव कथमपि । अनन्यापेक्षेति । रूपकस्य तु धर्मविशेषोपस्थित्यपेक्षं पर्यवसानमिति
भावः । विशेषज्ञानमिति । तथा च तदभावाद्भेदबुद्धिरपि न स्वादिति भावः ।
बह्वधनुष्णेति । बह्वधादानुष्णायभेदप्रतीचेरित्यर्थः । न चोपमेति । बह्वधनुष्णा-

१ न अन्यत् (साधारणधर्मवत्त्वरूपं) अपेक्षते पर्यवसानं (सिद्धिः पूर्णता वा) यस्याः,
ईदृश्याः उपमानोपमेययोः आहार्याभेदबुद्धेः साम्राज्यात् पूर्णाधिकारात् । अर्थात् भरतीत्या-
न्तमार्थयोर्दोषोः आहार्याभेदस्य बुद्धिभिन्नतिरोपेक्षं तत्र वृत्तं एव । तस्मां बुद्ध्यां च न कस्यचित्
साधारणधर्मवत्त्वानुपेक्षा । एवं तस्यपि साधारणधर्मवत्त्वम् (सादृश्यम्) यावत्कालं रूपक-
मर्घ्यं न प्रविशति तावत् (नानार्थयोर्दोषोरेवदुद्धौ सिद्धायामपि) रूपकं न पूर्णं भवति, नापि
वा चमत्कारकं भवति । किमेतत् !

२ ‘बहिः अनुष्णः’ ‘अशीतं जलम्’ अत्र अनुष्णमिन्द्रो बहिः, भरतीतामिधं जलम्, इति
द्वयोः पदार्थयोरेवप्रतीतिः साधारणधर्मज्ञानं विनैव भवतीत्यर्थः ।

३ उपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयोराहार्याभेदः साधारणधर्मं प्रयोजकं कुर्यात् संभवति,
अन्यथा न, इत्यपि न शक्यते वक्तुम् । यतो हि ‘मुखं यदि चन्द्रः स्यात् तदा भूयवसितं
न स्यात्’ अत्र मुखचन्द्रयोरेवमेवोपमानान्ये सत्यपि साधारणधर्मस्य (आहार्यवत्त्वादेः) अभा-
वेऽपि आहार्याभेदज्ञानं स्वीक्रियते । अन्यथा ‘मुखं चन्द्रः स्यात्’ इत्यन्वय एव न संभवेत् ।
द्वयोर्नानार्थयोरेवदोषोऽस्ति चेन्न संभवेत् अन्यथाश्चैवाऽस्तीकारात् । तस्मै मुखचन्द्रमपि उपमेयो-
पमानेषु साधारणधर्मोपस्थितिं विनापि अभेदबोधः संभवति, परं साधारणधर्मप्रयोजकस्य सादृ-
श्यस्याभावे आहार्याभेदज्ञानमात्रेण रूपकं न सिध्यति । एवं च रूपकसिद्धयपेक्षेति तस्य
सादृश्यस्य प्रतीत्ये सद्गुणगुणा स्वीकर्तव्येतादयः ।

'चन्द्रः स्यात्तदा भूयवस्थितं न स्यात्' इत्यादौ तादृशप्रतीत्युपगमाच्च । ननु रूपकप्रतीतेरुपमानाभेदविषयत्वविरहे 'सिंहेन सदृशो नाथ किं तु सिंहो नराधिप' इत्यादौ निषेधविधेययोरसंगतिरिति चेत्, न । अनुपदमेव प्राचीनमतद्वयेऽपि रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तेः स्वीकारस्य प्रतिपादनात् ।

अथ विधेयकोटौ प्राचा मते सादृश्यस्यापि प्रविष्टतया तन्निषेधानुपपत्ति-
स्त्वर्थपि स्थितैवेति चेत्, भेदघटितसादृश्यरूपाया उपमाया एव निषेध्य-
त्वात् तिरोभूतभेदसादृश्यलक्षणस्य रूपकस्य विधेयत्वाच्च नानुपपत्तिः । यद्-
प्युक्त रूपके लक्षणास्वीकारे 'राजनारायणम्' इत्यत्र 'पादाम्बुजम्' इत्यत्र
चोपमारूपकयोर्बाधकतया रूपकोपमयोर्निर्णायकतया च लक्ष्मीकर्तृकालिङ्ग-
नमञ्जुमञ्जीरशिक्षितत्वयोरनुपपत्तिः प्राचीनैरुक्ता विरुद्धा स्यादित्यादि, तदपि
न । रूपके उपमानतावच्छेदकरूपेण तत्सदृशप्रत्ययस्योपपादितत्वेन 'राज-
नारायणम्' इत्यादौ विशेषणसमासायत्तस्य रूपकस्य स्वीकारे प्रधानीभूतो-

वीना तु नोपमानोपमेयत्वम् । अत एव तत्र रूपकादिकं न । अभेदशुद्धिस्तु तत्रास्तीति
भावः । न त्वन्यवानुपपत्तिरेव मानं तत्राह—साधारणेति । तादृशेति । उपमानोपमे-
ययोश्चन्द्रमुखयो रूपकसत्त्वेनाभेदप्रतीत्यङ्गीकारादित्यर्थः । तस्मादभेदशुद्धौ 'तस्य प्रयोज-
कत्वस्य दुर्वचतया सैव स्यात् । रूपकं न पर्यवसेत् । अतस्तदुपस्थित्यर्थं लक्षणावश्यमा-
श्रयणीयेति भावः । तत्र शङ्कते—ननु रूपकेति । विरहे इति । नामार्थयोरभेदान्वय
इति सरण्यनङ्गीकारे इत्यर्थः । विधेयकोटाविति । 'सिंहो नराधिप' इत्यादावि-
त्यर्थः । तथापि ताद्रूप्यप्रतिपत्त्यङ्गीकारेऽपि । एवेन सादृश्यस्य विधिनिषेधव्यावृत्तिः ।
तिरोभूतभेदेति बहुव्रीहिः । सादृश्येति । सादृश्यरूपस्येत्यर्थः । विशेषणसमासेति ।

१ रूपके कवल लक्षणेव न, उपमानाभेदोऽपि स्वीक्रियत इति शङ्कासमाधानार्थ्यां सिद्धी-
करोति । 'ननु रूपकप्रतीतेः' इत्यादिना ।

२ 'किं तु सिंहो नराधिप' अनेन निरेभोत्तरं यदिधीयते तत्रापि प्राचानुसारं सदृशलक्ष-
णया 'नराधिप सिंह' अत्र 'सिंहसदृश' इत्येवार्थः स्यात् । 'अथ सिंहेन सदृशो न, किं
नराधिप सिंह.' अथात् सिंहसदृशः । एव च 'सिंहसदृशो न अपि तु सिंहसदृश' (लक्ष-
णया) इत्येवार्थः सपत्नो यो हि स्फुटमनुपपन्नः । तत्रैव लक्षणार्था कथमर्थसिद्धिः ? इति शङ्का ।
सिंहेन सदृशो नाथमित्यत्र सदृशस्य निषेधः सिंहत्वस्य विधानं न । अपि तु भेदघटितसादृश्या
उपमा निषिध्यते । तिरोभूतसादृश्यस्य रूपकस्य विधानम् । इति न काविदसंगतिरित्युत्तरम् ।

३ 'चन्द्रसदृशत्वेनापि रूपेणोपस्थितानां मुखार्थानां चन्द्रत्वेन रूपेणैव मुखार्थोपस्थापितै-
सदृशभेदान्वयबोधो जायते' इति ।

उपपदायत्स नागायमसदृशस्यापि नागायपत्वेनैव प्रतीतिर्लक्ष्मीकवृत्तक्रातिप्रान-
 कर्मताया अनुपपत्तेरभावात् । उपमाया उपमितसमासायद्याः स्त्रीकारे तु
 प्रथानीभूतपूर्वपदार्थस राज्ञो राज्ञत्वेनैव प्रत्ययासादृशकर्मताया अनुपपत्तेः ।
 'पादाम्बुवन्' इत्यादावपि रूपकस्य स्त्रीकारे प्रथानीभूतोपरपदत्वायंस्ताम्बुव-
 सद्यस्याम्बुवत्त्वेनैव प्रतीतेर्भुवमङ्गीरशिक्षितननोद्वरताया अनुपपत्तेः । उप-
 नितसमासायचोपमायां तु प्रथानस्य पादस्य पादत्वेनैव प्रतीतस्य नाति तन्वा
 अनुपपत्तिरिति न कोऽपि दोषः । न चोपमितसमासे पूर्वपदार्थस्योपमेय-
 स्योपमेयतावच्छेदकत्वेष्वेव प्रतीतिरिति न युक्तम् । 'वके पद्मनसि'
 इति प्रागुक्तरूपक इवोपमानतादृश्यवद्भेदयुक्त्या तदपद्रव्यत्वाभावि प्रतीत्यर्थं
 शक्यसाक्षात्क्षणावास्तुव्यत्यादिति वाच्यम् । उपमितसमासे भेदपटितस्य दृश्यत्वं
 लक्ष्यकोटिप्रविष्टत्वा वैलक्षण्यस्य बक्ष्यमागतात् । यदप्युक्तं सादृश्यस्य

मयूरव्यगढ इति गमात्वेत्यर्थः । उपमितसमासेति । 'उपमितेभ्योऽपि—' इति क्त-
 योत्सार्थः । तादृशेति । तस्मीदृशस्येति इत्येवार्थः । तस्य इति । मयूरमयीरिति वाच-
 ननोद्वरताया इत्यर्थः । उपमानतादृश्येति । उपमानतादृश्यत्वेनेव प्रतीतस्योपमेय-
 तादृश्यतागतानेवमुक्त्वा उपमेये उपमानतादृश्यत्वेरभावाभावि तां तु उपपत्तिरिति ।
 उप हेतुसाह—उत्पत्तिरिति । वके इत्युपमायायां फलत्वेरुपमासाधनेन उपमा-

इ मरुत शरत्स चकारनेव प्रतीतिर्नैव इति कर्त्तव्यं न युक्तम् । 'वके फलत्वेन तिष्ठे
 वरत्स च' उपमायायां मरुत उपपत्तेरभावात् फलत्वं च प्रतीतिरिति वाच्यम् । उपमा-
 व्यगढत्वेन तादृश्यम् (मरुतः) नैव इति । उः फलत्वेनैव च उपपत्तेनैव एव मरुतः
 (मरुतव्यगढः) दुष्टत्वात् च प्रतीति मरुतव्यगढत्वं प्रतीतिरिति । तादृशत्वं च उपपत्तेरभावात्
 कारेण मरुतव्यगढत्वं प्रतीति मयूरव्यगढत्वं प्रतीतिरिति । एतत्कारेण (मरुतव्यगढः,
 एव च मरुतव्यगढत्वेनैव च उपपत्तेरभावात् प्रतीति मरुतव्यगढत्वं प्रतीतिरिति । एतत्कारेण (मरुतव्यगढः,
 एव च मयूरव्यगढत्वेनैव च उपपत्तेरभावात् प्रतीति मयूरव्यगढत्वं प्रतीतिरिति । एतत्कारेण (मरुतव्यगढः,
 एव च मयूरव्यगढत्वेनैव च उपपत्तेरभावात् प्रतीति मयूरव्यगढत्वं प्रतीतिरिति ।

अपि उपपत्तेः भेदपत्तेः सादृश्ये मयूरव्यगढत्वेनैव च उपपत्तेरभावात् प्रतीति मरुतव्यगढत्वं
 प्रतीतिरिति । एतत्कारेण (मरुतव्यगढः, एव च मयूरव्यगढत्वेनैव च उपपत्तेरभावात् प्रतीति
 मयूरव्यगढत्वं प्रतीतिरिति । एतत्कारेण (मरुतव्यगढः, एव च मयूरव्यगढत्वेनैव च उपपत्तेरभावात्
 प्रतीति मयूरव्यगढत्वं प्रतीतिरिति ।

शब्देनोपादानादुपमात्वापत्तिरिति, तदपि न । भेदाकरञ्चितसादृश्यविशिष्टस्य रूपके लक्ष्यत्वादुपमाव्यपदेशस्यापसक्तः । 'सादृश्यमुपमा भेदे' इति तस्मिन्नाहन्तात् । ननु यत्र भेदपटितसादृश्यवति वक्रा लक्षणया मुसं. चन्द्र इति प्रयुक्तं तत्र तथाप्युपमालंकारापत्तिः स्थितैवेति चेत्, भेदपटितसादृश्यप्रतिपिपादयिपाकाले लक्षणया तद्वति शब्दप्रयोगस्य विरुद्धत्वात् । लक्षणायास्त्राद्रूप्यप्रतिपिपादयिपाधीनत्वात् । नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य रूढिव्यतिरिक्त्या लक्षणयार्थं प्रतिपादयन्त्यार्याः । भेदताद्रूप्ययोर्विप्रतिपिद्धत्वेन युगपत्प्रतिपत्तुबुद्धचुपारोहासंभवाच्च ।

अथोपमितसमासे पुरुषव्याघ्र इत्यादावुत्तरपदस्य स्वार्थसदृशे लक्षणेवोपगन्तव्या । अन्यथा बोधकाभावेन समासे सादृश्यप्रत्ययो न स्यात् । न च व्याघ्र इवेतीवशब्दस्तद्वोधक इति वाच्यम्, तस्य समासे संबन्धाभावात् । सति च संबन्धे तन्निवृत्तेरयोगात्, निवर्तकशास्त्रस्याभावात् । विग्रहवाक्यगतस्तिवशब्दः स्वघटितवाक्यस्योपमाप्रतिपादकत्वं संपादयितुमीष्टे, न वाक्यान्तरस्य । तस्य विवरणत्वानुपपत्तेश्च । नहि विवरणीयवाक्यगतशब्दाप्रतिपाद्यस्यार्थस्य विवरणं युज्यते । इत्थं च लक्षणाया एवाभ्युपगम्यतया सत्यां

सत्त्वेन तस्याः समत्वादित्यर्थः । भेदाकरञ्चीति । भेदाविशिष्टैत्यर्थः । दोषान्तरमाह— भेदेति । संवन्धाभावादिति । द्वयोरेव पदयोः समासादिति भावः । अभ्युपेत्याह— सति चेति । उपमाप्रतीतिः । उपमालंकारप्रतीत्यर्थः । वाक्यान्तरस्य समासवाच्यस्य । ननु समासे नास्तु सादृश्यप्रतीतिरित आह— तस्येति । विग्रहवाक्यस्येत्यर्थः । इत्थं च ।

१ भेदमिदं सादृश्यम् (पुरुषव्याघ्र इत्यादुपमितसमासे), भेदपटितं सादृश्यं च (मुसं चन्द्र इत्यादी रूपके) इत्युपदिशयति सादृश्यं लक्षणया बोध्यं इति स्थितम् । तत्र च सादृश्यप्रयोगस्य बहुरेच्छापीनत्वात् भेदपटितं सादृश्यं द्वेषात्वात् न च प्रयोध्य 'मुसं चन्द्रः' इत्यभिहितम् । एष सादृश्यस्य भेदपटितत्वादा उपमालंकारार्थं प्रसंगेनेति ननु । समाधानं तु नूत्नं धरं एतत् ।

च तत्रयोजनीभूतताद्रूप्यप्रतिपत्तौ कथमुपमा द्विलुप्ता तत्र प्राचीनैरुक्तेति चेत्, अत्रोच्यते—उपमितसमासस्य भेदघटितोपमानसादृश्यविशिष्टोपमेये शक्येत्तद्वदकीभूतोपमानशब्दस्य भेदघटितसादृश्यविशिष्टे निरूढलक्षणाया वा स्वीकाराददोषः । इयमेव निपातानामिवादीनां द्योतकतानये मुखं चन्द्र इवेत्यादौ, वाचकलुप्तौयामुपमायां च गतिरनुसरणीया । वाचकलोपस्तूपमाना-

उक्तदोषे चेत्यर्थः । द्विलुप्तेति । उच्यतीत्या धर्मवाचकयोः सत्त्वेन कथं धर्मवाच्यरुत्तौ-
चेत्यर्थः । विशिष्टघटौ गौरवादाह—तद्वदकीति । भेदघटितेति । तथा च साधा-
रणधर्माभानादमलुप्तत्वं युज्यम् । नन्वेवमपि ताद्रूप्यप्रतीत्या कथं धर्मज्ञाचमत आह—
निरूढलक्षणेति । इयमेवेति । उच्यते गतिरित्यर्थः । धर्मज्ञतोदाहरणमाह—मुखं चन्द्र
इवेति । वाचकलुप्तौयामिति । तद्विहारीत्यादाभिरुत्तर्यः । नन्वेवमपि सादृश्यवाचकस्यो-
पमानसंज्ञस्यैव सत्त्वात्तथं वाचकलुप्तत्वनत आह—वाचकेति । यान्ये इयादुत्ताने

१ धर्म-वाचकलुप्ता कथमुक्ता । ताद्रूप्यस्य (व्यापाररूपस्य धर्मस्य) इत्यर्थस्य सादृश्यस्य
च लक्षणाया प्रतिपादितत्वादिति उक्त्वा ।

२ अर्थात् पुरुषव्यापार इति समासनेवधर्मस्यैव व्यापारविशेषो व्यापारसदृशः पुरुष इत्यर्थो-
ऽभिप्राया भवति, नाऽत्र लक्षणा ।

३ अर्थात् उपमितसमासपरितोप्यापारस्य भेदघटितसादृश्ययुक्ते (व्यापारविशेषो व्यापारसदृशे)
निरूढा (प्रयोजनानुसंधानरहिता) लक्षणा । एवं च व्यापारपक्षे लक्षणाया एवाऽभ्यासेन, द्वितीय-
पक्षे च लक्षणाया कदाचित् ताद्रूप्यप्रतिपत्तेः संशयः । तदर्थं द्विलुप्तावभिरुत्तौ न मत्सम्भव
इति पूर्वोक्तशङ्कायाः समाधानम् ।

४ इत्यस्य प्रयोगेऽपि तस्य (इत्यस्य) द्योतकत्वेन वाचकत्वाभावात्सादृश्यस्य वाच्यत्वं न
व्यपदिश्येत । तदर्थं वाचकलुप्ततायै कालिङ्गी 'चन्द्र इव' इति समुदायस्य चन्द्रमित्ये चन्द्र-
सदृशे शक्तिः । किं वा चन्द्रेत्युपमानस्य चन्द्रमित्ये चन्द्र-सदृशे निरूढा लक्षणा ।

५ तद्विहारीत्यादौ वाचकस्य लोपे तद्विसादृश्यत्वस्यैव समुदायस्यैव तद्विहारीप्रतिपत्त-
इत्यन्वयात् शक्तिः, उपमानस्य तद्विशेषो वा तद्विहारीप्रतिपत्तौर्वा निरूढा लक्षणात्वात्तथाः ।

६ नन्वेव व्यापारदेवपमानस्यैव (उच्यते लक्षणाया वा) सादृश्यवाचकत्वात्सादृश्ये पुरुष-
व्यापार इत्यर्थो वाचकलोपः कथं व्यपदिश्येत उक्त्वा । उपमानापरिप्रेक्ष्यस्य (उपमानादिप्रो-
नियस्य), सादृश्यवाचकः (इत्यर्थः) तस्य (सादृश्य) विहितवाचकः (सम-सादृश्यादिः)
अनधीनत्वस्य प्रतिपादयो यः उच्यते तच्छून्यावात्कथ्यः । अर्थ आह.—उच्यतेन साद-
र्यप्रतीत्यर्थे सादृश्यवाचकस्यैव नाङ्गीक्रियते । तदर्थं हि इत्यर्थः, उप-सादृश्यादिप्रदानार्थं
वा पुरुषस्य प्रयोगेऽप्येति । प्रकृते च उपमानस्य सादृश्यवाचकः, न इत्यर्थः सादृश्यविधि न
दोष इति समाधानम् ।

धकरन्वितसादृश्यतद्विशिष्टान्यतरप्रतिपादकशब्दशून्यत्वादुपपादनीयः । 'यच्च
'विद्वन्मानस—' इत्यत्र दूषणमभिहितं तद्रूपकप्रकरणे परिहरिष्यते । यदप्युक्तं
रूपके सादृशलक्षणायाः फलं ताद्रूप्यप्रत्ययो न युज्यते । तत्सदृश इति शब्द-
जबोधानन्तरमपि तथाप्रत्ययापचेरिति, तन्न । तत्सदृश इत्यत्र लक्षणाया
अभावेन ताद्रूप्यप्रत्ययस्यापादनायोगात् । ताद्रूप्यप्रत्ययो लक्षणायाः फलमिति
प्राचां समयः । महाभाष्यादिग्रन्थानामलिखेवानुकूलत्वाच्च । नव्यनये तु
तेषामाकुलीभावः स्यादिति दिक् ।

“साध्यवसानायां च 'चन्द्रराजी विराजते' इत्यादौ चन्द्रादिशब्दैर्लक्ष-
णया मुखत्वेनोपस्थापितस्यापि मुस्तादेः शाब्दबोधश्चन्द्रत्वादिना भवति,
लक्षणाज्ञानस्यैव नाहान्यात्” इत्येके । “लक्षणया मुखत्वेन मुस्तादेः शाब्द-

वाचकत्वत्वात्—सादृश्येति । समसदृशाद्यप्रयोगे तत्त्वायाह—तद्विशिष्टेति ।
सादृश्यविशिष्टत्वर्थः । परिहरिष्यत इति । अर्थ भावः—उपमेयोपमानबोधे एव
रूपकमिति मते सादृश्यज्ञानमूलकभेदप्रतीतिविषय एव सः । एवं च 'परिष्ठाप्येत्तरङ्गः
प्रत्यर्धिवंशोत्पन्नविजयकरिप्रौढदानाम्बुपट्टः खड्गे मालवस्य' इत्यादौ खड्गे शब्दात्प्रतीय-
मानदानाम्बुपट्टभेदे प्रत्यर्धिषु वंशभेदप्रतीतिमूलकतत्त्वत्वंबन्धित्वरूपं साधर्म्यं मूलम् ।
प्रत्यर्धिषु वंशभेदे च खड्गे दानाम्बुपट्टभेदप्रतीतिमूलकतद्द्रव्यमानत्वम् । तथेति ।
ताद्रूप्यत्वर्थः । तस्मादवश्यं रूपके लक्षणा । अत्र युक्त्यन्तरमाह—महाभाष्यादीति ।
तथा च 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे भाष्यम्—'मिथ्यानामभेदाभावात्, कथं पुन-
स्तस्मिन् स इत्येतद्भवति । चतुर्भिः प्रकारैस्ताद्रूप्यनारोप्यते, न तु मुख्यम् । तात्स्थ्यात्,
ताद्रूप्यात्, तत्त्वानीप्यात्, तत्सादृचर्यात्, इति । तात्स्थ्याद्यथा नया हसन्ति । ताद्र-
ूप्याद्यथा—'जटी ब्रह्मदत्तः' । ब्रह्मदत्ते यानि चर्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्ते । तत्त्व-
ानीप्याद्यथा—'गङ्गाया घोषः' । तत्सादृचर्याद्यथा 'कुन्वान्प्रवेशय' इति । लक्षणाभाव-
वादिनापि कथमन्योन्याश्रयः परिहार्यः । किमर्थं वा शिष्टपर्यन्तानुधावर्णनवीनैर्दक्षिणैः

* १ पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधोः समानाकारकत्वनिषमस्य लाङ्घिकरोपेतरबोधविषयज्ञायाः
पूर्वमुपपादितत्वात् चन्द्रादिशब्दानामर्थोपस्थितिमुखत्वेनोपस्थापितमुत्तररूपेण भवति इत्यपि
शाब्दबोधश्चन्द्रत्वादिप्रसङ्गरूपे भवतीति एकेषां मतस्य सारः ।

बोधे वृत्ते व्यञ्जनयैकग्रन्थोपात्तत्वमादुर्भूतया चन्द्रत्वेन बोधः" इत्यपरे । मतद्वयेऽप्यस्मिन्नुखावौ चन्द्रत्वभानसामग्र्या मुखत्वादेः स्वधर्मस्य भानं न निवार्यते । इत्थं चैकस्मिन्धर्मिणि चन्द्रत्वादीनां मुखत्वादीनां च साक्षाद्भानमेव सारोपात्तोऽस्या विच्छेदकम् । अपरे तु "निवार्यत एव विरुद्धभानसामग्र्या स्वधर्मस्य भानम् । रजतत्वभानसामग्र्या शुक्तित्वसाभानात्" इति वदन्ति । भतेऽस्मिन्विषयैतावच्छेदकास्फूर्तिस्तथा । वस्तुतस्तु साध्यवसानायां विषयतावच्छेदकधर्मभानं यदि सहृदयहृदयप्रमाणकं तदा तद्वारणाय कारणकल्प-

कृतमिति चिन्त्यमिति । अयमेव दिगर्थ इति बोध्यम् । साक्षात्स्यादिति । समानप्रकारकत्वनियमस्य लाक्षणिकबोधोपान्यबोधविषयकत्वस्य प्रागुक्तत्वादिति भावः । नियनाडौ कर्ममतमाह—उक्षणोति । इदमपि प्रागुक्तम् । मुखत्वादीनां धेति । एकपदोपस्थाप्यानामिति बोध्यम् । साक्षादिति । साधोपात्तां तु चन्द्रत्वस्य चन्द्रसदृशे भानद्वारा तत्र भानमिति परम्परया तद्भानमिति भावः । अस्या इति । साध्यवसानायां भेदकमित्यर्थः । एकधर्म्यधिकरणधर्मभानं तु समानमिति भावः । विषयतावच्छे-

१ समानप्रकारकत्वनियमं ये उक्षणायामपि स्वीकुर्वन्ति तेषां भते चन्द्रादिपदैः कथयन्वा मुखत्वेनोपस्थापितानामपि मुख्यादीनाम् एकपदप्रतिपादनोपपन्नानावद्वारं चन्द्रत्वेन रूपेण शाब्दबोधः । अर्थात् कथयन्वा चन्द्रादिपदैः पूर्वं मुख्यादीनां तदन-उपमेकपदोपादानोपधा (अर्थात् कथयन्वा चन्द्रादिपदैः चन्द्रः, कथयन्वा तु तल्लेखौ मुखमिति) स्वधर्मसा मुखस्य चन्द्रत्वेन शाब्दबोधः । इत्यपरेषां मतम् (द्वितीयम्) ।

२ अर्थात् साध्यवसानायां चन्द्रशब्दस्य लाक्षणिकोऽर्थो चन्द्रमिति धरति तत्र मुख्यावस्तु चन्द्रत्वस्य बोध्यमर्थोर्धर्मोर्धर्मं धरति ।

३ एकस्मिन् धर्मिणि (चन्द्रादीनि विपणते इत्यादिषु—उपमाये च-रे) मुख्यादीनां चन्द्रत्वस्य कथयन्वावच्छेदकत्वस्य मुख्यावस्तु च साक्षाद्भानं धरति । अर्थ भावः—साधोपात्तानामपि चन्द्रत्वमुख्यावच्छेदकोरपि यदपि भानं भवति, तथापि साधोपात्तां चन्द्रत्वस्य भानं प्रधानं चन्द्रसदृशे धरति । (यतो हि कथयन्वा चन्द्रत्वसाधेः तद्वद्वद्वत्, य तु मुखम्) तदन्तरं तु चन्द्रसदृशानि चन्द्रमिति मुखे चन्द्रत्वस्य धरति । यत्र च-साधोपात्तां चन्द्रसदृशे चन्द्रत्वस्य भानं धारयन्तुम् । तद्वद्वत् च मुखे चन्द्रत्वस्य भानम् । इति परम्परया चन्द्रत्वस्य भानं धरति । साध्यवसानायां तु एकस्मिन् धर्मिणि मुख्यावस्तु चन्द्रत्वस्य च साक्षाद्भानं धरति इति बोधोर्धर्मोर्धर्मः ।

४ द्वितीये भते एकस्मिन्धर्मिणि चन्द्रत्वस्य मुख्यावस्तु च भानं न निवार्यते । 'अपरे तु' इत्यादिना प्रतिपादिते तृतीयेऽस्मिन्भते तु कथयन्वा च-रे चन्द्रत्वविपणनस्य मुखस्य धरति-धरति न तु मुखे मुख्यावस्तु धरति ।

५ साधोपात्तां-मुख्यादिषु कथयन्वावच्छेदकत्व (साक्षात्त्वसाधेः साधोपात्तत्वेन) धरति-धरति । साध्यवसानायां तु मुखे साक्षात्त्वसाधेः ।

नानुचितैव । शुक्तिरजतमानस्यले तु शुक्तित्वेन भाते पुरोवर्तिनि रजतत्व-
मानस्य संसर्धेव विरुद्धतद्गजतत्वमानस्यमये शुक्तित्वमाननिवारणमावश्यकम् ।
न चेद्वापि तथा, अनुभवविरुद्धत्वात् । यदि तु तत्र प्रामाणिकं तदा सोचि-
तेव ।

अथास्य प्रागभिहितलक्षणस्य काव्यात्मनो व्यङ्ग्यस्य रमणीयताप्रयोजका
अलंकारा निरूप्यन्ते—

उप्रापि विपुलालंकारान्तर्भेदिन्युपमा तावद्विचार्यते—

सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालंछतिः ॥

सौन्दर्यं च चमत्कृत्यापायकत्वम् । चमत्कृतिरानन्दविशेषः सहृदयहृद-
यप्रमाणकः । अनन्वये च 'गगनं गगनाकारम्' इत्यादौ सादृश्यस्य द्वितीय-
समसंचारिनिवर्तनमात्रार्थमुपासत्त्वेन स्वयमप्रतिष्ठानादचमत्कारितैव । अत एव
तस्यान्वयाभावादनन्वयं समाहुः । व्यतिरेके 'त्वाननस्य तुलना दधानु जञ्जं
फथम्' इत्यादौ चमत्कारिणो निषेधस्य निरूपणाय प्रतियोगिनः सादृश्यस्य
निरूपणमचमत्कारकमेव । एवमभेदप्रधानेष्वपि रूपकापदुतिपरिणामभ्रान्ति-
मदुत्तरेत्यादियु, भेदप्रधानेषु दृष्टान्तप्रतिवस्तुपमादीपक्त्वुल्ययोगितादियु चम-
त्कारिषु तत्रभिष्यादकतयावस्वितस्यापि सादृश्यस्य चमत्कारित्वाविरहेण
नास्तुपमालंछतित्वम् । मुसमिव चन्द्र इति प्रतीये, चन्द्र इव मुखं मुख
इव चन्द्र इत्युपमेयोपमायां च सादृश्यस्य चमत्कारित्वाच्चातिप्रसङ्गः शङ्क-
नीयः, तयोः संमाद्यत्वात् । ननु 'द्वयि कोपो नमाभाति मुधांशादिव पावकः'

दकेति । सङ्गतवच्छेदकेत्यर्थः । द्वयित्थेव पाठः । सङ्गतवच्छेदकं च व्यपहरण-
भेदेऽप्युदाहरणस्योक्तान्ते शोध्यम् । तथेति । एतौ भेदिकेत्यर्थः । अपेक्ष्य-
काव्यात्मन इति । भेदे परीचन् । काव्यात्मनो दशम्यं संसर्धेत्यर्थः । यत्र चान्ता-
त्मन इत्यनेनारा इत्यनेनान्तेति । तत्रप्रामाण्यतदुपमाह—व्यङ्ग्यस्य रमणीय-
तेत्यादि । उप्रापि वेत्यपि । विपुलेति । शङ्कित्यर्थः । वाक्यार्थोपस्कारकमित्यनेनारास्य
गुणरन्ध्रस्य आरलंभाह—अनन्वये चेति । आनन्वयतदुपमाह । सङ्गच्छा-
रीति । एतद्वेत्यर्थः । स्वयमिति । तन्नास्त्वैवकारित्यर्थः । अत्र एव सार्धोपमे
तात्पर्यंभावादेव । तस्य शास्त्रस्य । प्रीतिं तदाह—व्यतिरेक इति । भन्त्यपि
तदाह—एवमिति । अन्वयव्यतिरेकेत्येतेत्यर्थः । तत्रभिष्यादकेति । अनेना-

इत्यादावुपमानस्यात्यन्तमसंभावितत्वात्सादृश्यमेव न तावदुपतिपत्तुं शक्यम्, चमत्कारस्तु पुनः केन सादिति चेत्, कविना हि स्वर्णशः पदार्थोपसि-
 तिमता खेच्छया संभावितत्वेनाकारेण चन्द्राधिकरणकमनलं प्रकल्प्य तेन
 सह साम्यस्यापि कल्पने बाधकाभावात् । कल्पितमसत्सादृश्यं कथं चमत्का-
 रजनकमिति तु न वाच्यम्, परमसुकुमारीभवत्कनकनिर्मिताङ्गा मणियय-
 दशनकान्तिनिर्वासितघ्वान्तायाः कान्ताया भवनया पुरोऽवस्थापिताया
 आलिङ्गनसाहायजनकत्वदर्शनात् । उपमानोपमेययोः सत्वत्वस्य लक्षणे प्रवे-
 शाभावाच्चात्रं दोषलेदोऽपि ।

पहवादिनिष्कारकेत्यर्थः । तयोत्साहस्यप्रतीरोपमेयोपमानयोः । संप्राहात्त्यादिति । विप-
 नीमाद्योपमानालक्षणरूपणावचरे इति भावः । नञ्ज्ञास्तु “यत्र चन्द्राद्युपमानप्रतियोगिक-
 त्वासादृश्यानुयोगिकत्वबुद्धिकृतधमत्कारस्वप्रोपमानार्थप्रवृत्तम् । अनन्वये तु न सादृश्य-
 बुद्धिकृतः स, किं तु निरुपमत्वबुद्धिकृत इति नोपमान्यम् । उपमेयोपमायामपि न पर-
 स्परसादृश्यबुद्धिकृतः स, किं तानयोरेव साम्यं न एतौ एतत्सादृश्य इति बुद्धिकृत इति
 तस्यामपि न तत्त्वम् । मुख्यनिव चन्द्र इति प्रतीपेऽपि मुखारी सादृश्यप्रतियोगिकत्व-
 बुद्धिकृत एव सः, न तरुन्योगिकत्वबुद्धिकृत इति तत्रापि न तत्त्वम् । ‘अहमेव मुख-’
 इति प्रतीपेऽपि उपमानविररुक्तत्ववृत्त एव स, न तु सादृश्यबुद्धिकृत इति न तत्रापि
 तत्त्वम् । अलंकारनेदे च चमत्कारनिदाननेद एव निदानम् । रूपश्लेषेऽपि तेषां
 सहायत्वात्, महदयानुभवसाक्षिकत्वात् । एतेन सादृश्यसादृश्यप्रतिष्ठानं यदि सादृश्याप्रतीपि-
 स्याद्यनुभवविशेषः । यदि नेदगर्भे तदप्रतीपिच्छदा नेदाश्रयिभेदेन तद्विररुपं किं फलम् ।
 उपमेयोपमावत्सादृश्यरूपतात्वन्निर्वाणम्” इत्याहुः । उपमानस्य चन्द्राधिकरणधन-
 तस्य । अमुभाधितत्वेन न तु सत्त्वेन रूपेणैति भावः । कल्पितमिति । याः कल्पि-
 तनत्वात्सादृश्यविररुपः । नन्वेवं नरुप सादृश्यस्यापि सादृश्यस्य चमत्कारजनकत्वं तत्रापि
 लक्षणे उपमानोपमेययोर्निवेद्येन तयोः सत्वत्वसापेक्षतायेन कथमुपस्यञ्जे निर्वाणोऽत

१ ‘सुधांशो बद्धिः’ इति संनिहितस्य पदार्थस्योपरिवृत्तिसत्यं न । अपि तु चन्द्रस्य रूपेण
 तस्य इत्यङ्क इत्युपरिवृत्तिः । तस्यः कविः श्लेषानुसारे संभावनाविररुपभूतेनाङ्कारेण चन्द्र-
 रूपेऽधिकारेण अत्रक प्रकल्प्य साम्यं करतव्यमिति । वेनितु—श्लेषसादा अत्रमतिशयोक्त्यादौग
 अर्थात् बद्धिः इत्यर्थो नास्ति सादृश्येन यत्रः कल्पितेन आकारेण न तु सादृश्यदेवैक्यवाहुः ।

२ उपमानस्य कल्पनात्सादृश्यप्रतीपेऽपि तत्राभावात् न विद्विद्यथकल्पितासादाः ।

अत एव

‘क्षनाभोगे पतन्माति कपोलत्कुटिलोऽलकः ।

शशाङ्कबिम्बतो मेरौ लम्बमान ह्वोरागः ॥’ ✓

इत्यादावपि नानुपपत्तिः । परे तु अस्याः कल्पितोपमाया उपमानान्तरमावफलकत्वेनालंकारान्तरतामाहुः । तन्न । सादृश्यस्य चमत्कारितयोपमान्तर्भावस्यैवोचितत्वात् । सन्निरूपितत्वस्य लक्षणे प्रवेशाभावात् । उपमानान्तराभावफलकत्वं ह्युपमाविशेषत्वे साधकम्, न तूपभावहिर्भावे ।

अथ

‘विलसत्याननं तस्या नासाग्रस्थितमौक्तिकम् ।

आलक्षितबुधाश्लेषं राकेन्दोरिव मण्डलम् ॥’ ✓

इत्यादौ साधारणधर्मस्याभावात्कथमुपमानिष्पत्तिः ? बुधमौक्तिकयोरेकैकमात्रवृत्तित्वात् । न चात्र यदि नासाग्रस्थितमौक्तिकं तस्या आननमालक्षितबुधाश्लेष राकेन्दोर्मण्डलमिव विलसतीति तादृशराकेन्दुमण्डलनिरूपितसादृश्यप्रयोजकविलासाश्रयस्तादृशमाननमिति तात्पर्यं तदा विपूर्वकलसत्यर्थशोभाविशेष एव समानो धर्मः । यदि च तादृशमिन्दुमण्डलमिव यत्तादृशमाननं तद्विलसतीति तादृशसादृश्यावच्छिन्नमाननमुद्दिश्य विलासाश्रयत्वं विधेयतया

आह—उपमानोपेति । भावफलकत्वमिति । उपमानान्तराभावस्य फलत्वेऽपि कविकल्पितसादृश्यकृत एव चमत्कार इति नव्यमतेऽपि न दोषः । आलक्षितेति । आलक्षिताश्लेषबुधमित्यर्थः । तथा पाठस्तूष्णित । अत एव वक्ष्यति—बुधमौक्तिकयोरिति । कथमिति । तदमौक्तिकस्थिते कारणत्वस्य तत्र प्रागभिहितत्वादिति भावः । तादृशराकेन्दुमण्डलेति । तद्विशिष्टराकेन्द्रित्यर्थः । एवमपेऽपि । तथा वक्तुं तु

१ अर्थात् जगति नान्यः कश्चन पदार्थं प्राप्यते येन एव तुलना प्रकृतस्योपमेयस्य दीदेतेति कवेस्तात्पर्येण उपमायावपर्यवसानेन अलंकारान्तरमेव किञ्चिदिति शङ्क्यते । इन्द्र (चमत्कारविजनकम्) सादृश्यमुपमेति लक्षणेन चमत्कारजनकस्य सादृश्यस्य प्रत्यक्षमुपलब्ध्यादुपमाया एव निष्पत्तिः । सादृश्यं सन्निरूपितम् अर्थात् सता सत्त्वेन उपमानेन निरूपितं स्यादिति तु लक्षणे नानुपपत्तिः । अन्यदुपमानं नास्तीति प्रतीतिरत्र फलभूतेलेतावतामि उपमाया निराश्रो न क्रियते, प्रत्युत विशिष्टोपमात्वमेव साध्यत इत्युच्यते ।

विरक्ष्यते तदास्या* लुप्तोपमात्वात्प्रमिव मुखमित्यादाविवाहादकत्वादिधर्म
वनेय इति वाच्यम् । उपमानोपमेयशोभयोरपि वस्तुतोऽसाधारणत्वात् ।

‘कोमलातपशोणाभ्रसंध्याकालसहोदरः ।

कापायवसन्नो याति कुङ्कुमालेपनो यतिः ॥’

इत्यादौ धर्मान्तरस्थाप्रतिभानादमुन्दरत्वाच्च कोमलातयादौनामसाधारणत्वा-
त्कथमुपमेति चेत्, अत्राहुः—उपमेयगतानामुपमानगतानां सासाधारणाना-
मपि धर्माणां सादृश्यमूलेनामेदाध्यवसायेन साधारणत्वकरूपनाहुपेमासिद्धिः ।

सुखम् । अथे दूतगमाह—उपमानोपेति । द्वितीयरीत्योक्तप्रसिद्धोदाहरणे निर्वाहेऽप्य-
प्रसिद्धोदाहरणे दोषनायसाधारणमाह—कोमलेति । कोमलातपत्वं शोणाभ्रत्वं च
बहुनीहिण्य संध्याकालविशेषणम् । अत एव कोमलातयादीनामिति वक्ष्यति । अमेदा-
ध्यवसायेनेति । न चैकरूपवैचर्यानिवोपमानवृत्तिधर्मोदाहरणवत्त्वननुपमाप्रयोगक-

१ उपर्युक्तस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य विगदीकरणे त्वेवम्—विभक्तत्वाचनमित्यादी साधा-
रणधर्मसिद्धये दिशा युक्तिः पूर्वपक्षे । (१)—तारुण्यं (आरुणित्युपा०) एतेन्दुमण्डलमि-
तिर्षं यामादृश्यं तत्प्रयोजकस्य (उत्कारणीभूतस्य) विजासस्य (विजसतीति प्रतीतिवत्स्य
शोभाविशेषस्य) आश्रयः तदुच्यते (नाशामसि०) आननम् । अर्थात् यथा इन्दुमण्डल
मिजसति तथा मुखं विजसतीति तादृश्येण विजास एतेमवसाधारणधर्मः । (२)—तारुण्य-
रातेन्दुमण्डलनिरूपितसादृश्यपान्धिष्यम् आननमुदितस्य विकाराभावनं विवीकत इति विजा-
सस्य विशेषतया पूर्वसिद्धाभावात्वेन साधारणधर्मत्वं न संभवतीति धर्मज्ञता हेतुमुपमासात् ।
अर्थात् आरुणित्यादिर्षंनो बुद्ध्या ऊरतीयः ।

एवस्य एवमे—(१)—मुखस्य शोभा प्रबद्ध, इन्दुमण्डलस्य च शोभा प्रबद्ध अर्थात्
असाधारणम् । एतच्च विजासस्य (शोभायाः) साधारणधर्मत्वोक्तिर्न घटते । (२)—द्वितीय-
युक्तिः (धर्मान्तरकरणम्) तत् प्रसिद्धे उदाहरणे (चन्द्र एव मुखमित्यादौ) आरुणित्या-
दिर्षंनस्य प्रसिद्धत्वेन कदाचित्संभवेत्, परं कोमलातपः इत्यादिपुंशरूपेषु धर्मान्तरादरूपत्वा-
त् न संभवति [यादीहस्य तु पूर्वोक्तोदाहरणवत् विशेषस्य करणत्वेन साधारणधर्मत्वं न संभ-
वति, यदादीहस्य धर्मो न स्फुरति] । यदि एतरेषामपि तस्य न झन्तरावत् । कोमला-
तपस्यो नपि साधारणधर्मतया साधेरत् तर्हि न ते साधारणाः, कोमल. आतपो यस्मिन्नि-
त्यादिवद्विगीतिना सन्ध्याकालविशेषणत्वेणान् । तथा च साधारणधर्मसंघादनाय युक्तिद्वयमपि
न संभवति, अथमेयमुपमेति, ‘देव’ धर्मैः पूर्वपक्षः ।

सुखस्य भौतिकस्य च, कोमलातपस्य केन्द्रात्प्रेषस्य च, मिश्रत्वेऽपि सुख-भौतिकयो. श्रेत-
कान्ता कोमलातप-केन्द्रात्प्रेषोऽप्यारुणित्यात्वात् या मिथः सन्वात्सा तद्वत्स्य मिथ. अनिष्टो मत्स्य
(सुखनध्यादमिथ भौतिकम्, कोमलातपस्यमिथः केन्द्रात्प्रेषः इत्यादिरूपेण) अर्थात् असा-
धारणानामपि धर्माणां साधारणत्वसंघर्षा उपमा सिद्ध्यतीति तदनुभावनम् ।

न च अमालकेनाहार्याभेदबोधेन कथं नाम कुङ्कुमालेपक्रीमलावपादीनां वस्तुतो भिन्नानां साधारणत्वसिद्धयेऽत्यन्तमसन्नभेदः सेदुं शक्यम्, अमेणार्थसिद्धेरभावादिति वाच्यम् । प्रागुक्तेऽपि 'त्वयि कोपो ममाभाति सुधां-शात्रिव पावकः' इत्यादावुपमानोपमेययोरत्यन्तासत्यत्वेऽपि कल्पनामात्रतो यथा निष्पत्तिस्तथैव प्रकृते साधारणधर्मस्वार्थीति व्यक्तमुपपादयिष्यामः । अयमेव विन्वप्रतिविन्वभाव इति प्राचीनैरभिधीयते ।

एवम्

‘भुजो भगवतो भाति चञ्चंश्चाणूर्चूर्णेने ।

जगन्मण्डलसंहारे वेगवानिव घूर्जटिः ॥’

अत्र घूर्जटिभगवद्भुजयोराकारेण सादृश्यस्याभावात्प्रकारनिर्मुक्तस्य केवल-भानस्याप्रयोजकतया चाणूर्चूर्णेननिमित्तकचाञ्चल्यवत्त्व-जगन्मण्डलसंहारनि-मित्तकवेगवत्त्वयोरभेदाध्यवसानेनाभिन्नधर्मप्रकारकभानविशेष्यत्वस्य साधार-णधर्मस्य सिद्धेरुपमासिद्धिः । तत्र चाणूर्जगन्मण्डलयोर्वस्तुतो भिन्नयोर्महाका-

मस्तु किममुना भेदाध्यवसायेनेति वाच्यम् । साधारणधर्मोपमानोपमेययोरभेदप्रतीतिकृ-तचमत्कारस्योपमायामिष्टस्य धर्मयोरभेदाध्यवसानं विनानुपपत्ते । तथा चोक्तमलंकार-संबन्धता—‘भेदाभेदप्रधानोपमेयी’ति बोध्यम् । प्रागुक्त इति । एव इत्यभिः १ अयमेव सादृश्यमूलभेदाध्यवसाय एव । प्राचीनैर्विन्वप्रतिविन्वभावइत्यभिधीयत इत्यर्थः । एवम् उच्येदाहरणे उपमासिद्धिवत् । भगवत् कृष्णस्य चञ्चन् चाद्यत्यवान् । धातूनाम-

१ अत्यन्त विमुक्तलितयोरपि उपमानोपमेयधर्मयोः केनापि सादृश्येन भेदप्रतीतिसम्बन्-मिलाशयः ।

२ भानक्रियाया उभयघाटन्ववात्सैव साधारणधर्मस्वार्थीया स्यादित्यपि न संभवति । प्रकार(विशेषण)शून्यावास्तव्याः सादृश्य प्रति अप्रयोजकत्वादित्याशयः ।

३ चाणूर्चूर्णेन निमित्त यस्य (अर्थात् चाणूर्मर्दनाभयं) चाञ्चल्यवत्त्वस्य (उपमेयगृ-धर्मस्य), जगन्मण्डलसंहारे निमित्त यस्य सादृश्यस्य वेगवत्त्वस्य (उपमानधर्मस्य) चेति भानस्य (प्रतीतेः) प्रकारयोः (विशेषणयोः) अनयोः पूर्वोक्तरीत्या भेदाध्यवसायेन अभिधी येषां प्रकारो (विशेषणे) यस्याः एतादृश्या भानक्रियाया विशेष्यत्वं यद्धि शिवे भगवद्भुजे चोभयत्रापि [परद्वि वैधाविकाऽनुसारम्, तेषां मते कर्तृविशेष्यकशाब्दबोधाय] परद्विधैर्भ्यः एव साधारणधर्मकोटी परिगण्यते । अत एवावोपनासिद्धिरित्याशयः ।

यत्वादिना सादृश्याद्विभ्वपतिविभ्वर्भावः । चूर्णनसंहारयोश्चाञ्चल्यवेगवत्त्वयो-
स्त्वाश्रयभेदाद्भिन्नयोरपि वस्तुत एकरूपतैवेति वस्तुप्रतिबन्धुभावः । इत्येवं
निरूपितमुपमालक्षणम् ।

अधेयमुदाह्रियते—

‘गुरुजनभयमद्विलोकनान्तःसमुदयदाकुलभावमावहन्त्याः ।

दरदलदरविन्दमुन्दरं हा हरिणदृशो नयनं न विसरामि ॥’

अत्र दलदरविन्दशब्दस्योपमानवाचकस्य सुन्दरशब्देन सामान्यवचनेन
समासे प्रतीयमानोपमा सकलवाक्यार्थस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य स्मृत्युपस्करण-
द्वारोपस्कारकतयालंकारः । न चात्र स्मृतिः प्रधानतया ध्वन्यत इति वक्तुं
शक्यम्, न विसरामीति स्मृत्यभावनिषेधमुखेन स्फुटमावेदनात् । नापि
पूर्वार्धगतत्रासौत्सुक्ययोः परस्परामिभक्कामयोः संधिः प्रधानम्, तस्य नायि-
कागतत्वेनानुवाद्यत्वात्, उत्तरार्धगतस्मृत्यङ्गत्वाच्च । तस्माद्भावसंध्युपमालंका-
राभ्यामुपस्कृता स्मृतिर्हापदगम्यः संतापोऽनुभावश्च विप्रलम्भमेवोपस्फुरत
इति तस्यैवात्र प्राधान्यम् ।

नैकार्थत्वात् । चाण्डो दैत्यः । तत्र धर्मयोर्मध्ये । वस्तुप्रतिबस्तुभाव इति ।
तत्र चूर्णनसंहारयोराश्रयभेदजभेदप्रत्ययस्त्वत्संबन्धिपचाणूरजगन्मण्डलयोर्भेदबुद्धिर्बहिरजा
नोदेतीति भावः । चाञ्चल्यवेगवत्त्वयोस्त्वाश्रयभेदाद्भेदेऽपि एकनिमित्तकत्वेनाभेदमादाय
साधारणतेति बोध्यम् । समासे इति । ‘उपमानानि—’ इति सूत्रेणेति भावः । अत
एव न श्रौतीत्याह—प्रतीयेति । सकलवाक्यार्थस्य सकलवाक्यतात्पर्यविषयभूतस्य ।
शृङ्गारस्येत्यस्योपस्कारकतयेलान्त्वयः । प्रासेति । गुरुजनभयमद्विलोकनपदवोच्यो-
र्गुरुजनभयमद्विलोकनयोर्मध्ये व्याकुलत्वोदयेन द्वयोरपि तुल्यकक्षत्वम् । अत आह—

१ वस्तुतो भिन्नयोरपि पदार्थयोस्तद्गुणानामभिन्नतया देवदप्रतिभासो विन्दप्रतिविन्दभाव
श्लाघयः ।

२ वस्तुतः अभिन्नयोरपि आश्रयस्य (आधारस्य) भेदात् (भिन्न-भिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्व-
रूपभेदाच्च) भिन्नत्वेन प्रतीययोः पदार्थयोरैक्यप्रतीतिवस्तुप्रतीबस्तुभावः ।

३ गुरुजनानां भयम् मद्विलोकनं चेतनयोः अन्तः (मध्ये) समुदयन्तं व्याकुलभावं
भारयन्त्याः ।

४ अत्र विप्रलम्भशृङ्गारः सकलवाक्यार्थतया प्रधानम् । स्मृतिभावश्च तस्माद्भूतः ।
उपमाश्चभूतं स्मृतिभावमुपरकृत्य (प्रत्याब्ध) प्रधानं शृङ्गारमुपशोषयन्ती उपमाऽशालका-
रपदभागित्याश्रयः ।

अप्यदीक्षिताः पुनश्चित्रमीमांसायाम्—‘उपमितिक्रियांनिष्पत्तिमत्ता-
दृश्यवर्णनमदुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः । स्वनिषेधोपर्यवसायि सादृश्यवर्णनं वा
तथामृतं तथा’ इति लक्षणद्वयमाहुः । तच्चिन्त्यम् । वर्णनस्य विलक्षणश-
ब्दात्मकस्य विलक्षणज्ञानात्मकस्य वा शब्दवाच्यताविरहेणार्थालंकारताया
वाधात् । तस्य सर्वथैवाव्यङ्ग्यत्वादव्यङ्ग्यत्वविशेषणवैयर्थ्याच्च । अथ यदि
वर्णनविषयीभूतं तादृशसादृश्यमुपमेत्युच्यते, तदा यथा गौस्तथा गवय इत्य-
त्रोपमालंकारापत्तेः । एवं ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इत्यादावपि । अशिष्य-
त्वादिना प्रधानप्रत्ययार्थवचनसादृश्यस्यात्रापि प्रतिपादनात् । न चात्र वचन-

परस्परैति । तस्य सधेः । पुनः शब्दार्थं । शब्दस्य शब्दवाच्यत्वमते नार्यं दोषोऽत
आह—विलक्षणज्ञानेति । अव्यङ्ग्यत्वाव्यङ्ग्यत्वाभावात् । तादृशेति । अदुष्टा-
व्यङ्ग्यत्वाविशेषणद्वयान्वयतरेत्यर्थं । इत्यादावपीति । उपमालंकारपत्तिरित्यस्यानु-
पपन्नः । आदिसंप्राह्यं चिन्त्यम् । अत्रापि कालोपसर्जनेयोरपि । अत्र ‘कालोपसर्जने च

१ यस्यात् उपमितिक्रियायाः (तुलनायाः) सिद्धिर्भवेत् ईदृश सादृश्यवर्णनमित्यर्थः ।

२ स्वस्य (उपमायाः) निषेधे यस्य पर्यवसानं न भवेत् ।

३ उपमा अर्थालंकारः । अर्थश्च शब्दवाच्यो भवति । (सादृश्य) वर्णनस्य सर्वं शब्दा-
त्मकस्य शब्दवाच्यत्वं कथं स्यात् ? यथाकथञ्चित् शब्दस्य शब्दवाच्यत्वसाधनेऽपि वर्णन-
पदेन यदि आन्तरिकज्ञानं नुच्येत तादृि ज्ञानस्य सर्वथैव शब्दवाच्यत्वान्नाशत् (वर्ण-
नम् उपमा) इति लक्षणमसंगतमित्याशयः ।

४ ‘प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात्’ इति पाणिनीयसूत्रस्य ‘प्रत्ययार्थः प्रधानं
भवति, एवंरूपं वचनमशिष्यम् (शास्त्रद्वारा नाऽनुशासनीयम्), यतः अर्थस्य लोकात् एवं-
सिद्धेः ।’ इति वृत्तिः । अयमर्थो लोक एव प्रसिद्धः । अतस्तदर्थं शास्त्रानुशासनं नापेक्षितमिति सूत्र-
स्याशयः । परदुत्तरं ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इति सूत्रम् । ‘अतीतावा रात्रेः पश्चात्तत्र आगा-
मिन्याः पूर्वार्धेन च सदितो दिवसोऽपतनः । विशेषणमुपसर्जनम्’ इत्यादि शतपूर्वार्थैः परिग्रा-
हितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानम्, लोकत एव प्रसिद्धेः । अर्थात् प्रत्ययार्थः प्रधानम् इत्यादिवचनं
यथा अशिष्यं तथा अदतनोऽर्थं कालः, विशेषणं हि उपसर्जेन भवतीत्यादिकमप्यशिष्यम् (लोक-
प्रसिद्धत्वात्) । अत्र हि प्रधानप्रत्ययार्थवचनस्य कालोपसर्जनेयोरपि अतिशयत्वरूपसामान्यवर्णने
सादृश्यं प्रतिपाद्यते, तदव्याख्याप्युपमालंकारः स्यादित्यापत्तिः ।

भेदस्य दोषस्य सत्त्वाददुष्टत्वविशेषणेन वारणं सविध्यतीति वाच्यम् । एत-
द्वाक्योपप्लुतवाक्यान्तरप्रतिपादितैकोपमेयके सादृश्ये तथाप्यतिप्रसङ्गात् । न
चात्रोपमितिक्रियाया निष्पत्तावपि न सादृश्यवर्णनम्, विषयस्याचमत्कारि-
त्वात्, चमत्कारविषयककविव्यापारस्यैव वर्णनपरार्थत्वादिति वाच्यम् । एवं
हि चमत्कारित्वस्य लक्षणेऽवश्यं निवेद्यत्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तिविशेषणस्य
वैयर्थ्यात् । नह्यनिष्पन्नमापाततः प्रतीयमानं सादृश्यं चमत्कृतिमापते । एवं
द्वितीयलक्षणेऽपि निषेधापर्यवसायित्वं निरर्थकम् । व्यतिरेके कमलादिसादृ-
श्यनिषेधसान्त्वये च सर्वथा सादृश्यनिषेधस्य चमत्कारितया तदर्थं सादृ-
श्यस्य निरूपणमिति प्रागेवाभिधानात् । किं च ।

‘सूनाभोगे पतन्माति कपोलात्कुटिलोऽलकः ।

शशाङ्कविम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥’

इत्यादौ मुख्यवाक्यार्थत्वेनालंकारैर्भूतायानुपमायामतिव्याप्तिः । उपमिति-
क्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनस्यादुष्टाव्यङ्ग्यत्वस्य चात्रापि सत्त्वात् । न चेय-

नुल्यम्’ इत्यत्र । द्विवचनोपादानादिति भावः । एतदर्थमेव द्वितीयदोषोक्तिः । उप-
सृतेति । फलिपत्तेत्यर्थः । प्रधानप्रत्ययार्थवचनवत्प्रकृत इत्यादीति भावः । तदाह—
पकोपमेयेति । अथेति । यथा गौरित्यादावित्यर्थः । व्यतिरेक इति । तथानन-
सोत्पादावित्यर्थः । कमलादिसादृश्येति । कमलादिनिष्ठसादृश्येत्यर्थः । ननु यन्नन-
दस्य चमत्कारजनकज्ञानविषयीभूतानुयोजितत्वात् तत्पर्यवसाहकमिदम्, न तु लक्षणस-
रीरपदकमिति चेत्, तत्राह—किंचेति । याक्यार्थत्वेनेति । तथा च न याक्यार्थो-
पस्कारकत्वमिति भावः । तदाह—अनलमिति । ननु अलंकारोतीति योगबोधितोपस्का-

१ ननु काठोपसर्जने इति द्विवचनम्, वृत्तम् इत्येकवचनम् । इति वचनभेदरूपेण
दोषेण दुष्टत्वादिशुभ्रमा न सिद्ध्येत्, लक्षणे अदुष्टमिति निषेधेणात् । इति पूर्वपक्षः । परमा-
न्वयार्थोपधनाय उपसृतेन (कविपदेन) वाक्यान्तरेण (काठः प्रधानमत्वार्थवचनेन शुभ्रः ।
उपसर्जनं प्रधानप्रत्ययार्थवचनेन दुक्तम् । इत्याकारेण) प्रतिपादिष्टे, परमुपमेयं च न ईदृशे
सादृश्ये वचनदोषस्याभावात्सादेव उपमासंकीर्तिरिति समाधानम् ।

२ निषेधापर्यन्तः । तदर्थं सादृश्ये न चमत्कार इत्यर्थः ।

३ एतदुपमेयं सत्त्वव्ययवार्थवार्थाप्रधानम् । अलंकारानु व्ययस्य (सत्त्वव्ययस्य प्रधानम्)
उपस्कारको यवति । तत्रच अनलंकारोक्तिप्रतिव्याप्तिरित्याहवः ।

मप्युपमा लक्ष्येति वाच्यम् । ध्वन्यमानोपमानिवारणप्रयासस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः । नद्यत्रामेदप्रधानोत्प्रेक्षा शक्या वक्तुम् । कल्पितोपमाया निर्वि-
पयत्वमसङ्गात् ।

‘व्यापार उपमानारूपो भवेद्यदि विवक्षितः ।

क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालङ्कृतिस्तु सा ॥’

इति स्वकृतसूत्रेऽलंकारभूतोपमाया एव लक्ष्यत्वेनाभिधानात् । अलंकार-
भूतोपमालक्षणत्वे तदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितमिति तत्रैव पुनरभिधानाच्च ।
नद्यत्रोपमानोपमेयसादृश्यादुपमास्वरूपादस्ति कश्चिदतिरिक्तो वाक्यार्थः, येनो-
पमा तमलंकुर्यात् । अपि च लक्षणे सादृश्यविशेषण निरर्थकम् । ‘उप-
मिति क्रियानिष्पत्तिमूर्धनमुपमा’ इत्येतावतैव स्वाभीष्टार्थलाभात् ।

एवम्

‘सुत सिद्धेन मित्रेण संमतेन च घमेतः ।

साम्भ्रमन्येन वर्ण्यस्व वाच्य चेदेकदोपमा ॥’

इति विधानाथोक्तं लक्षणमपास्तम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि साद-
श्येऽतिव्याप्तेः ।

रक्तस्मालमारुतामान्यस्वरूपत्वेन विज्ञेयलक्षणेपु तदनिवेशेऽपि क्षयभाव इत्यत आह—
अपि चेति । अत एव चित्रभूतोपमालक्षण इति तैर्नोक्तम् । पूर्ववदस्यापि तात्पर्यग्रा-
हकत्वादिदमपि चिन्त्यम् । अव्यङ्ग्यत्व च तल्लक्षणे प्राधान्येनाव्यङ्ग्यत्व बोध्यमिति हिक् ।
एवपदार्थमाह—व्यतीति । तवाननसेत्यादावित्यर्थः । एवमपेऽपि । यथासन्नवम्

१ उपमादारूपः (तुलनात्मक) व्यापारः उपमिति क्रियासिद्धिपर्यन्तं यदि विवक्षितः
तर्हि उपमालङ्कृतिरित्यर्थः ।

२ अलंकारभूताया उपमाया शब्दो लक्षणद्वय मनेचाह इदम् अदुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषित
स्यादित्युक्त्या अलंकारभूतोपमाया लक्ष्यत्व स्पष्टमभीष्टमित्याशयः ।

३ उपमेयाङ्गिनेन ।

४ एकदा एकवारं सादृश्यम् ।

५ सादृश्यादृश्य निषेधस्य प्रतिषेधोक्तिः भवति । अर्थात् यस्य निषेधः कर्तव्यो भवति । ‘तवान-
नस्य तुलना दत्तात् तुल्य कथम्’ इति व्यतिरेके जडजातेन कमलेन व्यननस्य सादृश्यपेक्ष
नास्तीति पर्यवसाने सादृश्यनिषेध एव फलदीत्याशयः ।

एवम्

‘उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः ।

द्वयं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः ॥’

इति प्राचामपि लक्षणं प्रत्युक्तम् । ह्यद्यतामत्रेण निर्वाहे विशेषणान्तर-
वैयर्थ्यात् । एवं काव्यप्रकाशोक्तमपि ‘साधर्म्यमुपमा भेदे’ इति लक्षणं नातीव
रमणीयम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्यापनात् । न च
पर्यवसितत्वेन साधर्म्यं विशेषणीयमिति वाच्यम् । अनन्वयससादृश्यस्याप-
र्यवसायित्वेनैव वारणे भेदविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । काव्यालंकारप्रस्तावे लौकि-
कालौकिकप्रधानवाच्यव्यङ्ग्योपनात्मान्यलक्षणकरणानौचित्याच्च । अत एव
‘भेदाभेदतुल्यत्वे साधर्म्यमुपमा’ इत्यलंकारसर्वेखोक्तमपि लक्षणं तथैव । एवं
‘प्रसिद्धगुणेनोपमानेनाप्रसिद्धगुणस्योपमेयस्य सादृश्यमुपमा’ इत्यलंकाररत्ना-
वरोक्तमपि न भव्यम् । श्लेषमूलकोपमायां तादृशशब्दात्मकस्य धर्मस्य कवि-
नैव कल्पनात्, तेन रूपेणोपमानस्याप्रसिद्धेऽथ इत्यलं परकीयदूषणमावेपणया ।
प्रकृतमनुसरामः ।

अस्याधोपमायाः प्राचामनुसारेण केचिद्भेदा उदाह्रियन्ते । तथाहि—
उपमा द्विविधा, पूर्णा लुप्ता च । पूर्णा तत्र—श्रौती, आर्था चेति द्विधा
भ्रुवन्ती वाचकमासतद्विद्यमानितया षोढा । लुप्ता च—उपमानलुप्ता, धर्म-
लुप्ता, वाचकलुप्ता, धर्मोभानलुप्ता, वाचकधर्मलुप्ता, वाचकोपमेयलुप्ता,

एवमर्थमाह—द्वयत्वेति । ननु तत्रैव तात्पर्यमाहकं तदत आह—काव्येति ।
अत एवेति । प्रकृतग्रन्थे । उक्तोपगच्छेद्वैलभ्यैः । तथैव नातीव रमणीयमित्यर्थः ।
पद्यमिति । व्यतिरेकेऽतिव्यापनादित्यर्थः । ननु पर्यवसितत्वेन विशेषणञ्च दोषोऽत
आह—ऋषेति । प्राचा प्रकाशकाव्यटीनाम् । तत्र तयोर्मध्ये । तत्र तासां धर्माना

१ दस साधर्म्यस्य साधर्म्ये एव पर्यवसानं भवेत्, न निवेशादी । तथा च निवेशपर्यव-
सादिनो व्यतिरेकगततादृश्यस्य निरासः ।

२ अनन्वयगततादृश्यस्यापि निषेधे एव पर्यवसानम् ।

३ भेदस्य भेदस्य च तुल्यत्वे ।

४ श्लेषमूलकोपमां न प्रतिष्ठा, कविष्यत्वात् । न च उपमेये नानुपमाने प्रतिष्ठा-
दापि उपोपमा कथञ्चि ।

पर्मोपमानवाचकलुपेति तावत्सप्तविधा । तत्रोपमानलुप्ता—वाक्यगता, समासगता चेति द्विविधा । पर्मलुप्ता—समासगता—श्रीती, आर्था । वाक्यगता—श्रीती, आर्था । तद्विगतता च—आर्थेव, न श्रीती । इति पद्यविधा । वाचकलुप्ता—समासगता, कर्मव्यगता, आधारव्यगता, व्यग्रता, कर्मणमुत्पत्ता, कर्तृणमुत्पत्ता चेति पट्टिधा । पर्मोपमानलुप्ता—वाक्यगता, समासगता चेति द्विविधा । वाचकधर्मलुप्ता किञ्चिता, समासगता चेति द्विविधैव । वाचकोपमेयलुप्ता त्वेकविधा । पर्मोपमानवाचकलुप्ता तु समासगतैकविधा । इति । एवं साकस्येनेकोनविंशतिर्लुप्ताभेदाः पूर्णभेदैः सह पद्यविंशतिः क्रमेणोदाहियन्ते ।

तत्र पूर्णा श्रीती वाक्यगता यथा—

‘प्रीप्मचण्डकरमण्डलभीप्मज्वालसंसरणतापितमूर्तेः ।

प्राकृपेप्य इव वारिधरो मे वेदनां हस्तु वृष्णिवरेण्यः ॥’

अत्र प्राकृपेप्य इत्यनेन वारिधरविशेषणेन नैराकाङ्क्षात्, इवेन समास इत्येव पाठान्तरित्वाभावाद्दारिधरेणापि नेचस्य समासः । एषा चोपमानोपमेययोर्दारिधरभगवतोर्वेदनाहरणकर्तृत्वस्य साधारणधर्मस्य सादृश्यबोधकस्येव शब्दस्य चाभिधानात्पूर्णा । सादृश्यस्य धृत्या बोधनाच्छ्रीती ।

पूर्णा आर्था वाक्यगता यथा—

‘प्राणापहरणेनासि तुल्यो हालाहलेन मे ।

शशाङ्क केन मुग्धेन सुधांशुरिति भाषितः ॥’

मध्ये । तत्र पद्यविंशतीनां मध्ये । प्रीप्मेति । मण्डलस्य भीप्ता उजात्रा चत्र तत्र देशे यद्येवस्ये गमनं वेनेलपः । वृष्णिवरेण्यः वृष्णः । वाक्यगतात्वमाह—अपेति । इत्येव समास इति ‘शुशुषा’ इत्यस्मान्नितातेनास्य तात्पर्यबवात् । एवं च वैश्वरिण्यत्वात्तदन्तः । पूर्णत्वमाह—एपेति । भुत्येति । इपेनेलपः । मिथेभ्यन्वेति भावः । प्राणापेति ।

। प्राकृपेप्य इति द्वि वारिधरस्य विशेषणम्, अत्रत्य विशेष्याद्वाक्यगत इत्यन्वयेण समासगता । त्वि वारिधर इति विशेष्येव एव समासगता । एतन्नि न । इति एव समासगता अमिताश्व (रेकीपद्यत्वात्) वारिधर इत्यनेनापि एव इत्यन्वयः ।

पूर्णा श्रौती समासगा यथा—

‘हरिचरणकमलनखगणकिरणश्रेणीव निर्मला नितराम् ।

शिशिरयतु लोचनं मे देवव्रतपुत्रिणी देवी ॥’

अत्रेवेन समासः ।

पूर्णा आर्थी समासगा यथा—

‘आनन्दनेन लोकानामातापहरणेन च ।

कलाधरतया चापि राजनिन्दूपमो भवान् ॥’

पूर्णा श्रौती आर्थी च तद्धितगा यथा—

‘निखिलजगन्महनीया यस्याभा नवपयोधरवत् ।

अम्बुजवद्विपुलतरे नयने तद्ब्रह्म संश्रये सगुणम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे वतेः ‘तत्र तस्येव’ इति सादृश्ये विधानाच्छ्रौती । उत्तरार्धे ‘तेन तुल्यं’ इति विधानात्सादृश्यवदर्थकतया आर्थी ।

उपमानलुप्ता वाक्यगा यथा—

‘यस्य तुलामधिरोहसि लोकोत्तरवर्णपरिमलोद्धारैः ।

कुसुमकुलतिलक चम्पक न वयं तं जातु जानीमः ॥’

यत्तुलनामधिरोहसीत्याद्यचरणनिर्माणे इयमेव समासगा । उपमानाभावेन सादृश्याभावस्य पर्यवसानात्सादृश्यपर्यवसानस्य चोपमाजीवितत्वादलंकारान्तरमेवात्र नोपमानलुप्तेति नाशङ्कनीयम् । यस्य तुलमारोहसि न तं वयं जानीम इत्युक्त्या अस्माकमसर्वज्ञत्वादस्मदगोचरः कोऽपि तवोपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानमस्तीत्युपमानलुप्तैवेयमुपमा, नालंकारान्तरम् ।

अत्र समासाभावाद्वाक्यगतत्वम् । विषयचन्द्रयोः प्राणापहारकवरूपधर्मस्य तुल्यशब्दस्य चोपादानात्पूर्णात्वम् । तुल्यशब्दस्य सरसार्थकत्वेऽपि प्राधान्येनेवशब्दवत्सादृश्यबोधकत्वाभावादाधत्वम् । इतीति । देवव्रतेन पुत्रिणी । पुनर्वलीत्यर्थः । अत्रापि चतुर्णामिवस्य चोपादानात्पूर्णात्वं धौलीत्वं च । समासगात्वमाह—अत्रेति । आनन्दनेनेनेति । करणे त्युद् । लोकानामिति मध्यमस्मिन्वायेनान्वेति । आ समन्तास्तपेत्यर्थः । इन्दूपमो भवानिति । अत्र समासस्य धर्मिशकत्वात्कर्मवाधनेनोपमाशब्देन समासाद्वा आर्थात्वं समासगतत्वं च । पूर्णात्वं तु स्पष्टमेव । सगुणं ब्रह्म कृष्णरूपम् । कुसुमकुलानां तैर्गुणैः तिलक श्रेतेति चम्पकविशेषणम् । यत्तुलनामिति । यस्य तुलनां यत्तुलनामित्यर्थः । शब्दत्वे—उपमानेति । यस्येति । अत इत्यादिः । इत्युक्त्येति । य नास्ती-

एतेन

‘हुँहुँणतो हि मरीहिसि कंटककलिआहँ केअइवणाइं ।

मालइकुमुमसरिच्छं भमर भमंतो न पावहिसि ॥’

इत्यत्रासमालंकारोऽयमुपमातिरिक्त इति वदन्तोऽलंकाररत्नाकरादयः

परास्ताः ।

धर्मलुप्ता श्रौती वाक्यगता यथा—

‘कलाधरस्येव कलावशिष्टा विलूनमूला लवलीलतेव ।

अशोकमूलं परिपूर्णशोका सा रामयोषा चिरमधुवास ॥’

‘ग्रीष्मचण्डकरमण्डल-’ इति प्रागुदाहृते पूर्णया उदाहरणे प्रावृष्येण्यो वारिधर इव यो वृष्णिवरेण्यः स मे वेदनां हरत्विति वृष्णिवरेण्यमात्रगतत्वेन वेदनाहरणकर्तृत्वं विवक्षितम्, वारिधरसादृश्यं च श्यामत्वादिना यदि, तदा तत्राप्येषा बोध्या । इयांस्तु विशेषः—यत्पूर्णायां वृष्णिवरेण्यमात्रमुद्दिश्य प्रावृष्येण्यवारिधरसादृश्यप्रयोजकं तादृशवारिधरसादृश्यामिन्नं वा वेदनाहरणकर्तृत्वं विधेयमित्युपमैविधेयिका धीः । धर्मलुप्तायां तु वारिधरसादृश्याव-

त्युक्तिरन्यथा स्यादिति भावः । एतेनेति । उच्यतेत्या सादृश्यपर्यवसानेनेत्यर्थः । अत्रापि तत्प्राप्तिसंख्यं दुर्लभेत्युक्तं न तु स नास्तीति भावः । ‘हुँ हुँ कला हि मरीह्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुमुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यसि ॥’ लवलीलता ‘हरफारेषमी’ इति भाषया प्रसिद्धा । अशोकमूलमिति । ‘उपान्व-’ इत्याधारः कर्म । श्यामत्वादिनेति । विवक्षितमित्यनुपपन्नः । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वे आह—प्रावृष्येण्येति । धर्मरूपत्वे आह—तादृशेति । प्रावृष्येण्येत्यर्थः । अवच्छेदिकेत्यस्येतीति शेषः । साद-

१ श्यामत्वादिना धर्मेण यद्भयोः सादृश्यं विवक्षितं तच्छब्दोपात्तं न, यच्च वेदनाहरणरूपं शब्दोपात्तं तद् उपमेये वृष्णिवरेण्यमात्रे संबन्धवत्साधारणधर्मवद्वाच्यं नेति धर्मोपमा सेयमित्याशयः ।

२ ‘वारिधर इव वृष्णिवरेण्यो मे वेदनां हरतु’ इति पूर्णोपमायां वृष्णिवरेण्योरेण्यकं यद् वेदनाहरणकर्तृत्वम् (वेदनाहरणम्) इत्यतिथिं श्लेष विधीयते तदेव वृष्णिवरेण्यवारिधरयोः सादृश्यं प्रयोजयति (संघटयति) । [यदि तु सादृश्यमतिरिक्तः पर्यायो न, किन्तु सादृश्यभावः सादृश्यमिति धर्मरूपम्, तथा यत् हरणकर्तृत्वमेव सादृश्यम्] । सादृश्यं चोरणा । अत एव उपमा विधेया वक्षिणीद्वयः शान्दबोधः ।

च्छिन्नवृष्णिवरेण्यमुद्दिश्य, वेदनाहरणकर्तृत्वमात्रं विधेयमित्युपमोद्देशयतां
च्छेदिका ।

धर्मलक्ष्णा आर्थी वाक्यगता यथा—

१. 'कोपेऽपि वदनं तन्वि तुल्यं कोकनदेन ते ।
उचमानां विकारेऽपि नापैति रमणीयता ॥'

धर्मलक्ष्णा समासगा श्रौत्यार्थी तद्धितगार्थी च यथा—

२. 'सुधेव वाणी वसुधेव मूर्तिः सुवाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः ।
पयोधिकैल्या मतिरांसफेन्दोर्महीसलेऽन्यस्य नहीति मन्ये ॥'

ईषदसमाप्तिरपि भङ्गन्तरेण सादृश्यमेव ।

वाचकलक्ष्णा समासगा—'दरदलदरविन्दमुन्दर' इति प्रागुदाहृते पद्ये ।

३. कर्माधारक्यजगता क्यङ्गता च यथा—

४. 'मलयानिलमनलीयति मणिभवने काननीयति क्षणतः ।
विरहेण विकलहृदया निर्जलमीनायते महिला ॥'

अत्रानलमिवाचरतीत्यर्थेऽनलशब्दात् 'उपमानादाचारे' इति सूत्रेण,
काननं हवाचरतीत्यर्थे काननशब्दाच्च तरसूत्रस्येन 'अधिकरणाच्च' इति वार्तिकेन
ययच् । निर्जलमीनशब्दाच्च 'कर्तुः कथञ्च सलोपश्च' इति क्यच् । आचार-

इयमेवेति । तथा च तद्धितिशयप्रतिपादकत्वादायी । कर्माधारैति । वाचकलक्षे-
त्वादिः । नन्वेवमाचारवत्सादृश्यस्यापि क्यजादिना बोधनात्क्य वाचकलक्षणात्वमत आह—
आचारेति । सादृश्यवाचकाभावादिति । अस्त्येति भावः । ननु नेर्दं युक्तम् । अत्र मते
इषादीनां शोतकृतातये सर्वत्रैव वाचकाभावादौचकलक्षणात्वापत्तेः, चन्द्रयतिपञ्चमाननमि-

१. 'शक्तिर इव (इषामः) यो वृष्णिवरेण्यः स मे वेदनां हृत्पु' इति उदाहरणं पु. छाद-
इवम् (सामान्यपदः) इवाक्यत्वम् । तदि पूर्वतः सिद्धम्, उद्देश्यच्छेदिप्रसिद्धम्, नात्र विधी-
यते । तदर्थं सादृश्यस्योद्देश्योद्दिष्टिविष्टयेव, अत्र उच्यते उद्देश्यवाचकच्छेदिका अर्थात् उद्देश्य-
योद्दिष्टिविष्टया भवतीत्याशयः ।

२ सुधेव वसुधेवैतुभयव चर्नंशुता समासगात्र शोटी ।

३ धर्मलक्ष्णा समासगा आर्थी ।

४ धर्मलक्ष्णा तद्धितपदा आर्थी ।

५ नराव आचक्यजन इति वाद्या प्रत्येदल.

मात्रार्थकतया वयञ्चयदोः प्रकृत्यैवं लक्षणया स्वस्वार्थसादृश्यप्रतिपत्तिरिति नये सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलुप्ता । अनलीयतीत्यादिसमुदायस्यैवानलादि-सादृश्यमयोजकाचरणकर्तृशक्तत्वमिति नयेऽपि सादृश्यसादृश्यविशिष्टान्यतर-मात्रवाचकाभावाद्वाचकलुप्ता ।

कर्तृकर्मणमुत्पाता यथा—

‘निरपायं सुधापयं पयस्तव पिबन्ति चै ।

जहुजे निर्जरावास वसन्ति मुवि ते नराः ॥’

अत्र सुधापायमिति सुधामिव, निर्जरावासमिति निर्जरा इवेति ‘उपमाने कर्मणि च’ इति कर्मणि चकारात्कर्तृयुपमान उपपदे णमुल् ।

धर्मोपमानलुप्ता वान्यगा समासगा च यथा—

• ‘गाहितमखिलं विपिनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।

सहकार न प्रपेदे मधुपेन तथापि ते समं जगति ॥’

तथापि ते समं’ इति हित्वा ‘भवत्सम’ इति यचार्या शुद्धैव विधीयते तदेदमेवोदाहरणं समासगायाः ।

एवमपि वाचकलुप्तात्वापत्तेश्च । तत्र हि प्रतिपक्षपदेन सादृश्यं लक्ष्यमेव । तस्मात्सादृश्य-सादृश्यविशिष्टान्यतरमात्रबोधकाभाव एव वाचकलोप इति तत्त्वम् । अत आह—अनली-यतीत्यादीति । गाहितमिति । यद्यपीत्यादि । तथापि हे सहकार ! जगति तव नुल्य वस्तु भ्रमरेण न प्राप्तमित्यर्थं । शुद्धैवेति । आर्यासामान्यलक्षणाक्रमन्तत्वात् । सा तु-

१ वयञ्चयदोः प्रलयो वसात्क्रियते तेन (अनल-कानन-मीनादिना प्रकृतिभागेन) लक्षणाद्वारा स्वस्य स्वस्य अर्थस्य (अर्थाद् अनलादेः) यत्सादृश्यं तस्य प्रदीतिर्भवतीति मुक्ते सादृश्यसादृश्यविशिष्टान्यतरमात्रवाचकाभावाद्वाचकलुप्ता ।

२ अनलीयतीत्यादिवदचूय्यदन्तानां पदानामेव अनलादिसादृश्यहेतुभूत यदाचरणं तत्त्व-वेति-वृत्तिरिति मते तु सादृश्यस्यापि प्रलयवान्यतरमात्र वाचकलुप्तात्वं न स्यादित्याह—सादृ-श्य-सादृश्यविशिष्टान्यतरमिति । अनलीयतीत्यादि पदं न केवलं सादृश्यस्यैव, न वा सादृश्यविशि-ष्टस्यैव वाचकम्, आचारादेरन्यार्थस्यापि वाचकत्वात् ।

३ सुधामिवेत्यादिविग्रहे सादृश्यवाचकनिर्गम्यत्वे, अत्र तु वेति वाचकलुप्ता हेतुः ।

वाचकधर्मलुप्ता किञ्चिन्ना यथा—

‘कुचकलशेष्ववलानामलंकायामथ पयोनिधेः पुलिने ।

क्षितिपाल कीर्तयस्ते हारन्ति हरन्ति हीरन्ति ॥’

अत्र हारहरहीरशब्दा आचारार्थके किपि लुप्ते घातवः । तत्र हारादि-
शब्दा लक्षणया हारादिसादृश्यं बोधयन्ति । लुप्तोऽपि स्मृतः किवाचारमिति
पक्षे वाचकधर्मलोपः स्पष्ट एव । हारादिशब्दा एव लक्षणया सादृश्यसाद-
र्याभिन्नमाचारमिति पक्षे सादृश्यस्यैव धर्मत्वापि तन्मात्रबोधकागावालोप एव ।

वाचकधर्मलुप्ता समासगा यथा—

‘शोणाधरांशुसंभिन्नोऽन्वि ते वदनाम्बुजे ।

केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तयः ॥’

अत्र वदनाम्बुजयोरभेदविवक्षया विशेषणसमासे दन्तालिकान्तीनां के-

मिधितेति भावः । घातय इति । तथा च हारन्तीत्यादिप्रयोगादिरिति भावः । तत्र
उक्तप्रयोगेण । आचारमिति । बोधयतीति शेषः । स्पष्ट एवेति । सादृश्यस्य शक्य-
प्रतिपाद्यत्वात्किपो लुप्तत्वाच्चेति भावः । सादृशेति । हारादीत्यर्थः । तदिलुचितम् ।
अभिन्नमिति । तस्य धर्मरूपत्वादिति भावः । संभिन्ना मिथ्याः । वान्ताथ वे दन्ता-
शैत्यर्थः । विशेषणेति । मयूरव्यंसकेतीत्यर्थः । अधिकरणेति । वदनाम्बुजे इत्यत्र-

१ अनिभया केवलसादृश्यवाचकस्य हारादेः, धर्मभूतो य आचारलक्षणावकस्य किपश्च
दुपल्लेनाभावात् ।

२ हारादिशब्दा एव हारादिसादृश्याभिन्नम् (हारादिसादृश्यरूपम्) आचारसत्र बो-
धयन्ति । एवं च धर्मेनैव हारादिपदेन सादृश्यस्य, साधारणधर्मस्य (आचारस्य) च बोधो
चतुष्टिः । तथा च सादृश्यमात्रवाचक-सादृश्यविशिष्टमात्रवाचकान्यतरत्वाभावे यथा वाचक-
लोपो व्यपदिश्यते, तथैव धर्मेमात्रवाचकसौवाभावे धर्मलोपः ह्यायेत । अत्र च हारादिशब्दा
यथा सादृश्यमात्रवाचका न, साधारणधर्मरूपस्य आधारस्वरूपि वाचकत्वात्, एवं वे (हारा-
दिशब्दाः) धर्ममात्रवाचका अपि न, धर्मेतरस्य सादृश्यत्वात् वाचकत्वात् । तथा चैवंविधे
स्थले उभयलोप एव स्वीकार्य इत्याशयः ।

३ आर्थमिथाः । केन मिधितेति शीक्यदिरिति किं तादृशं । धीमद्धिः । अस्तु ‘तथापि ते
समम्’ इतिपठित्युच्यते ‘शोतेः’ स्यात् । ‘मन्तरसमम्’ इति परिवर्तने तु युक्तं आर्थाः ।
अर्थात् आर्थासामान्यम्, न तु पध्या-विपुलादिव्यपदेशविशेषेणुंसा ।

सरसादृश्योक्तिरसंगता स्यात् । यतो ह्यम्बुजतादात्म्यसाधकं दन्तालिका-
न्तीनां केसरतादात्म्यं न तु केसरसादृश्यम् । उपमितसमाप्ते तु वदनाम्बुज-
योर्धर्मणोरौपम्ये केसरदन्तालिकान्तीनामपि तद्धर्मणामौपम्योक्तिरुचितैव ।
अतोऽधिकरणतावच्छेदकोपमामादाय वाचकधर्मल्लसोदाहृता । विधेयताव-
च्छेदिका तु पूर्णैव ।

वाचकोपमेयलता न्यजाता धर्मोपमानवाचकलता समासगा च यथा—

‘तया तिलोत्तमीयन्त्या मृगशावकचक्षुषा ।

ममायं नानुषो लोको नाकलोक इवामवत् ॥’

तिलोत्तमीयन्त्येति तिलोत्तमामिवात्मानमाचूरन्त्येत्याचारार्थके क्यचि
तिलोत्तमापदस्य तिलोत्तमासादृश्ये लक्षणिकतया वाचकस्य, स्फुटत्वेन प्रती-
यमानतया आत्मन उपमेयस्य चानुपादानाल्लोपः । स्वयं तु सा नोपमेया ।
आचारकर्मण उपमानस्य तिलोत्तमारूपस्य तत्कर्म्यामुपमेयायामुपमानत्वासं-
गतेः । अत आत्मैवात्रोपमेयैतयोन्नेयः । मृगचक्षुषेति मृगस्य चक्षुषी इव

सामिल्यर्थः । अचच्छेदिका त्विति । उपमेति शेषः । कान्तय-केतरा इव वाशान्ते
इत्यत्रत्येति भावः । वाचकस्येति । इवशब्दस्येत्यर्थः । उपमेयानुपादाने हेतुमाह—
स्फुटत्वेनेति । स्वयं त्विति । तिलोत्तमीयन्तीति बोध्येत्यर्थः । तत्कर्म्यामाचारकर्म्याम् ।

१ वदनमेव अम्बुजमिति अम्बुजेन सह ममेदस्यपक केसरतादात्म्यम् (ममेद., दन्त-
शिकान्तव पर केसरा इत्याकारकः) एव स्यात् तु दन्तपट्टिकादन्तीना केसरैः सह सादृश्यम् ।

२ दन्तकान्तीनां केसरणां चाधारभूतयोर्वदनाम्बुजयोरेपमा वाचकधर्मल्लसो (वाच-
कस्य इवस्य, धर्मस्य सुन्दरमित्यादेरनुपादानात्), सैवात्रोदाहरणभूतेलाद्ययः ।

३ ‘तिलोत्तमीयन्त्या’ अत्र तिलोत्तमापदस्यैव तिलोत्तमादृश्ये लक्षणा, नन्यथा तिलोत्तमा-
मिव-आत्मानमाचरन्त्येति विग्रहस्यार्थः सिद्धरूपे न प्रतीयेत । तत्र च सादृश्यनाशकारकता
इत्यादेरनुपादानात्, न्यचूपमलयेनेव (तिलोत्तमामिव) आत्मानमाचरन्तीति उपमेयभूतस्य
आत्मनः स्फुटं प्रतीतिर्भवति, ततश्च—स्फुटरथादेव उपमेयसानुपादानाच्च वाचकोपमेयलता
सेयमित्याशयः ।

४ ननु तिलोत्तमारूपस्योपमानस्य उपमेय नास्ति । तदाचकन्न ‘तया’ इति सर्वं स्फुट-
मुपाचम् । तत्कर्ममुपमेयलोप इति शङ्का ।

अत्र तिलोत्तमारूपमुपमानम् आचरन्तिवासाः कर्तुं । आचरन्तिवासाः कर्तुं नास्ति
तु प्रथमान्तम् । उपमानोपमेययोः समानविशलिङ्गताविरहात् प्रथमन्तस्य (नापि-

चक्षुषी, अस्या इति 'सप्तम्युपमानपूर्वस्य' इति समासोत्तरपदलोपौ । मृगप-
दस्य मृगचक्षुःसदृशलाक्षणिकत्वपक्षे, वृत्तेर्विशिष्टार्थतावाचकतापक्षेऽपि स्वस-
भात्रबोधकपदाभावात्रयाणां लोपः । इति पञ्चविंशतिरूपमाभेदाः ।

इहान्यानपि भेदानन्ये निगदन्ति—वाचकलुप्ता षड्विधोपवर्णिता ।
'कर्तुर्युपमाने' इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते । कोकिल इवालपति कोकि-
लालापिनीति । तथाऽप्यपि—'इवे प्रतिकृतौ' इति कनि 'लुम्भानुन्ये' इति
लुपि चञ्चेवेत्यर्थे 'चञ्चा पुरुषः सोऽयं यः सहितं नैव जानीते' इत्यत्र ।
नवम्यपि—आचारकिपि पदान्तरेण प्रतिपादिते समाने धर्मे दृश्यते ।
'आहादि वदनं तस्या शरद्राकामृगाङ्कति' इत्यादौ ।

उपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्विविधोपवर्णिता, तृतीयापि दृश्यते—

७) 'यचोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः ।

७) उपनतमेतदकस्मादासीत्काकतालीयम् ॥'

इत्यत्र काकतालशब्दयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनबोधकयोरिवाथे
'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकात्समासे काक इव ताल इव काकतालमिति
काकतालसमागमसदृशचोराणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमि-

तयोः समानरूपस्य तत्र तत्रत्वादिति भावः । शरद्राकेति । शारदपूर्णिमाचन्द्र इवा-
चरतीत्यर्थः । पूर्वोक्तेन 'समासाच्च~' इत्यनेन । स्थिते इत्यस्यार्थे इत्यादि । तृतीयचर-

कायाः) उपमेयस्य तिलोत्तमामिवेति द्वितीयान्तमुपमानं न भवितुमर्हति । भावरयक च
वपञ्चविधायकक्षेत्रे उपमानस्य कर्मत्वम् । तथा च आत्मानमिलेवोपमेयं न नायिका ।
आत्मानमिति तु न दृश्यते इत्युपमेयलोपस्यातिः ।

१ मृगपदस्य मृगचक्षुःसदृशमिति लक्षणया बोधः । ततो मृगचक्षुःसदृशवाचकस्य, मृग-
पदस्य चक्षुःशब्देन बहुव्रीहिसमासे मृगवत् (अर्थात् मृगचक्षुर्वत्) चक्षुषी यस्या इत्यर्थः ।
इत्येकः पक्षः ।

२ वृत्तिः बहुव्रीहिसमासवृत्तिरेव पूर्वोक्तस्य विशिष्टार्थस्य वाचिका । अर्थात् 'मृगचक्षुः'
इति समासपठितपदस्यैव मृगचक्षुःसदृशचक्षुःशालिनीत्यर्थः । इति द्वितीयः पक्षः । उभय-
त्रापि उपमानवाचकस्य चक्षुःशब्दस्य [समासे यच्चक्षुःपद श्रुते तत्र उपमेयस्य नायि-
काचक्षुषो वाचकम्], केवलसादृश्यवाचकस्य इत्यादेः, साधारणधर्मवाचकस्य विशाल्यदिश्यस्य,
चेति त्रयाणामभावात्, धर्मोपमानवाचकत्वेति स्वपदेयः ।

वेति द्वितीय इवार्थे पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण छप्रत्यये तालपतनजन्यकाकवधसदृ-
शश्चोरकर्तृको देवदत्तवध इत्येवं स्थिते प्रत्ययार्थोपमायानुपमानस्य तालपतन-
जन्यकाकवधस्यानुपादानानुपमानदुष्टा ।

वाचकोपमानदुष्टा तु नात्रैव न निर्दिष्टा । साप्यत्र प्रकृत्यर्थे दृश्यते ।
धर्मोपमानदुष्टा वाक्यसमासयोर्द्विविधैवोक्ता । सा चात्रापि तृतीयचर-
णोक्तधर्मनिरासे प्रत्ययार्थे दृष्टा ।

वाचकधर्मदुष्टा किन्तुसमासयोर्द्वयोरेव कथिता । सापि 'चञ्चा पुरुषः
सोऽयं योऽत्यन्तं विषयवासनाधीनः' इत्यत्र स्वहिताकरणरूपस्य धर्मस्यानुपा-
दाने कनो लोपे विलोक्यते । एवं च द्वात्रिंशद्भेदाः ।

अत्रेदमवधेयम्—कर्माधारक्यविषयि च वाचकदुष्टोदाहरणं प्राचा-
नसंगतमिव प्रतीयते, धर्मलोपस्यापि तत्र संभवात् । न च क्यजायर्थं
आचार एव साधारणधर्मोऽस्तीति वक्तव्यम् । धर्ममात्ररूपेसाचारस्योपमा-

नोक्तेति । 'उपनतमेतदस्मान्' इत्यस्य स्थाने चरमान्तरनिर्माण इत्यर्थः । धर्मलोप-
स्यापीति । 'उपमानानाचारै' इत्यत्रोपमानमाचारनिरूपितमेव गृह्यते । उदाहरणे च
पुत्रपदस्य पुत्रधर्मकाचारगदरो लक्षणेति वैयाकरणमते च सुतरं धर्मलोपः । न रैत-
न्मते 'प्रिविष्टं तत्पुत्रं भारतावधे' इत्यत्र क्यचोऽनुपपत्तिः । भारताचारसदृशाचारस्य
प्रिविष्टपुत्रोत्तरप्रविष्टेः । 'गुणवन्नि. शोभितम्' इत्यस्य श्लेषेणामेकाध्वनसाय एव, न
सादस्यावगाय इति वाच्यम् । एकशब्दोपात्तत्वेनाभेदबुद्धेरिव शब्दरूपमाधर्म्येण साह-

१ उपनतमेतदस्मान् कादृशाब्धिल्लसार्थे । तत्र हि उपमाने क्यकृताल्लक्षणान्तः, तथा
च समासवाचकपदाभावादानुपमानस्य, एवम् इत्यादेवाप्यदसाप्यसावासाचकोपमानलोपः ।

२ उपनतमेतदस्मान् कादृशाब्धिल्लसार्थे ।

३ निश्चयवाचकधर्मोपमा च पुत्रपदवाचक न साधारणधर्मः, चमार्था (पुत्रमेव पुत्रे)
उदाहरेण उभयसाधारणतासावासात् ।

४ मध्यात् धर्म—वाचकदुष्टोदाहरणमिदम् ।

५ वसिष्ठिर्द्वैतरूपस्य साधारणस्य सत्तया साधारणधर्मस्य सत्तया धर्मद्वैतत्वाभावे न
साधकित्वं साधके । 'धर्मलोप' इति उदाहरो धर्मोपपदमेव विवक्षितो मन्वृशो लोपमानयो-
रकः सात् ।

प्रयोजकत्वाभावात् । 'नारीयते सप्तसेना' इत्यादौ वृत्त्यन्तरनिवेदितैः कातरत्वादिभिरभिन्नतयाध्यवसितस्याचारस्वोपमानिष्पादकत्वात् । यदि च क्यञ्चर्थ आचारमात्रमुपमानिष्पादकत्वात् स्यात्तदा 'त्रिविष्टपं तत्सल्लु भारतायते' इत्यादौ सुप्रसिद्धत्वादिरूपाचारोपस्थितावप्युपमालंकृतेरनिष्पत्तेः । तस्यैव च 'सुपूर्वभिः शोभितमन्तराश्रितैः' इति चरणान्तरनिर्माणे तस्यानिष्पत्तेः क्यञ्चार्थः साधारणोऽपि नोपमां प्रयोजयति । उपमाप्रयोजकत्वावच्छेदकरूपेण साधारणधर्मवाचकशून्यत्वस्यैव धर्मलोपशब्देनाभिधानात् । अन्यथा 'मुसूरूपमिदं वस्तुं प्रफुल्लमिव पद्मजम्' इत्यादौ पूर्णोपमापत्तेरिति विद् ।

यद्याप्यदीक्षितैरस्मिन्नेव प्रस्तावे "धर्मलुप्ता वाक्यतमासतद्धितेषु दाशिता द्विर्भावेऽपि दृश्यते । 'पटुपटुर्देवदत्त,' इत्यत्र 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सादृश्ये द्विर्भावविधानात्" इति निगदितं तत्तुच्छम् । अत्र च वाचकस्याप्यनुपादानाद्वाचकधर्मलुप्तायामेतदाधिक्यमुद्भावयितुमुचितम्, न तु

इयमुद्देशेन्युपपत्तेः । इत्याहुः । ननु नारीयते इत्यादौ तस्य सत्त्वमत्नीत्यत आह—नारीति । वृत्त्यन्तरेति । मात्रप्रदेशेन किञ्चिदभिन्नतयाध्यवसितत्वव्यवच्छेदः । तस्यैव पद्यस्य । तस्या उपमालंकृते । साधारणोऽपि उभयनिष्ठोऽपि । ननु क्यञ्चार्थोपचारमात्रस्वोपमाप्रयोजकत्वाभावेऽपि साधारणत्वेनोभयधर्मत्वात्तत्त्ववाचक्ये ततोपसम्भवेऽत आह—उपमेति । अत्र चेति । चो ह्यर्थे । सूत्रार्थ इति । द्विर्भावस्य सादृश्यद्योत-

१ 'नारीयते' अत्र नारीयतेन कातरत्वा (भीरुत्वा) रूपस्वार्थस्यापि वृत्त्यन्तरेण । (व्यञ्जनाया) प्रतीयमानतया यत्किञ्चिद्धर्मरूपस्य आचारस्यैवोपमासाधकत्वं न, अपि तु व्यञ्जनानिवेदित-कातरत्वेन सद्यः अभिन्नतयाऽध्यवसितस्याचारस्यैव । नारी अर्थात् भयशालिनी (स्त्री) यथा नीरुचितमाचरणं करोति तथा नीरं स्वर्गं दृष्ट्वा सप्तसेनेति तच्छास्त्रंम् ।

२ आचारे यद्यपि उपमानोपदेशनिष्ठतया साधारणस्यापि नोपमासंपादकः । किन्तु साधारणत्वं तादृशधर्मसापेक्षा, योऽप्युपमाप्रयोजकः स्यात् ।

३ अर्थात् यो धर्म उपमाप्रयोजको भवेत्, तादृशसाधारणधर्मवाचकपदस्यैव साधारणधर्मलोपव्यपदेशो भवति ।

४ वस्तुत्वम् (पदार्थत्वम्) मुक्तेः दृष्ट्वेऽपि च साधारणसाधारणधर्मवाचकपदस्यैव साधारणधर्मलोपव्यपदेशो भवति ।

धर्मलुप्तायाम् । धर्ममात्रलुप्ताया एव धर्मलुप्ताशब्देन तैर्विवक्षणात् । अन्यथा एकलुप्ताखेव द्विलुप्तानां त्रिलुप्तायाश्च ग्रहणात्पृथगुपादानमसंबद्धमेव स्यात् । न चात्र वाचकस्य द्विर्भावस्यैव सत्त्वान्नास्ति लोपः, अपि तु धर्ममात्रस्येति वक्तुं शक्यम् । द्विर्भावस्य सादृश्यवाचकत्वोक्तेर्माप्यकैयटादिविरुद्धत्वात् । तदुक्तं कैयटेन 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सूत्रे सिद्धं त्विति प्रतीकमुपादाय—'द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्वानी इति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्यभिचाराभावात् । तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्जातस्य सादृश्ये धोत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः' इति ।

इदं चान्यत्तस्मिन्नेव प्रस्तावे चित्रमीमांसाकृद्भिरभ्यधीयत—

“नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम् ॥”

अत्र किष्कनोलेपे प्रत्येकं वाचकधर्मलोप उभयत्रापि, तदरमणीय-

कत्वेऽपि भक्तत्वरूपवाचकत्वाभावाद्वाचकत्वोप इति तत्र हृदयम् । तत्र इवादेशोक्तता-
भये चन्द्र इव मुखमित्यत्र, चन्द्रसुहृन्मुखमित्यत्र च वाचकलुप्ताव्यवहारभावाय साद-
र्यतद्विशिष्टान्यतरबोधकाभावस्यैव वाचकलुप्ताव्यवहारप्रयोजकत्वस्य वाच्यत्वेन योक्तक-
स्यापि बोधकत्वानपादेन नास्ति वाचकलोप इति तदाशयादबोधमूलकमिति चिन्त-
यितम् । इदं चान्यदिति । वक्ष्यमाणमन्यचेत्वर्थं । किष्कनोलेपे तथोक्त्युक्तत्वेऽपि

१ धर्मलुप्ताया वाचकदेरन्यस्यापि लोपे सत्यपि यदि धर्मलुप्तेरेव व्यवहारः साक्षदा भव-
न्मतानुसारमेकलुप्तायामेव द्विलुप्ताखिलुप्ता अप्नुपमा. संगृहीतः खुः (धर्मलुप्तायाम् अन्यलोपे
सत्यपि भवता एक(धर्म)लुप्तेरेव व्यवहारः क्रियते) तत्रश्च द्विलुप्ता-त्रिलुप्ताना एवकारि-
गणन व्यर्थं स्यादित्याशयः ।

२ प्रकारे गुणवचनस्येति सूत्रस्य गुणवचनपद प्रकारस्य (सादृश्यस्य) विशेषणमुत्र स्था-
नितं. (यस्य द्वित्वं त्रित्वं तस्य प्रकृतिभावस्य) ? तत्र प्रकारस्य विशेषण व्यर्थम्, प्रकारस्य
(सादृश्यस्य) सर्वत्रैव गुणवाचकत्वात् [तद्वि न क्रियारूपं न वा जातिरूपम्] । 'उभयव्य-
भिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति नियमानुसारं प्रकारे गुणवचनतायां नाल्लेख्यं व्यभि-
चारः । तत्रश्च तदग्रहणात् (अर्थात् गुणवचनपदग्रहणात्) गुणवचनो यः शब्दः इत्यादिज्ञे
मूल्योक्तोऽर्थो निष्पन्न इति सर्वस्वाशयः । तत्रश्च द्विर्भावः सादृश्यस्य धोतके न वाचकः, एव
च पदपद (अर्थात् पदसदृशः) इति धर्मवाचकलुप्ताशब्दरूपं न धर्मलुप्तायाः ।

मेव । कनो वाचकस्य लोपेऽपि तं चन्द्रकलाधरमभजत्रिति चन्द्रकलाधरभज-
नराहित्यरूपस्य धर्मस्य चञ्चामर्त्यसाधारणस्योक्तत्वात्कथं, तावद्धर्मस्य लोपः ।
न चोपमेयमर्त्यविशेषणतयोपात्तस्य चन्द्रकलाधरभजनराहित्यस्य सादृश्योप-
सर्जने चञ्चायामनन्वयात् साधारण्यमिति वाच्यम् ।

“यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं संभुमभजन्मर्त्यश्चैवात्महिताकृतेः ॥’

इति पाठे धर्मश्रवणमप्युभयत्रापि संभवति” इति खोक्तेरसंगतत्वापत्तेः ।
इहाप्युपमेयसंसारविशेषणतयोपात्तस्य सुखमयत्वस्य सादृश्योपसर्जनेऽपवर्गोऽ-
न्वयाभावात्कथंकारं धर्मस्य साधारण्यम् । उपमेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन
चोपात्तस्य धर्मस्य शब्द उभयान्वयेऽसत्यपि वस्तुत उभयवृत्तित्वज्ञानमेव
साधारणताया नियामकमिति चेत्, चन्द्रकलाधरभजनराहित्येऽपि दीय-
तामेवमेव दृष्टिः । यदि चोपमेयतावच्छेदकतयैव चन्द्रकलाधरभजनराहित्यं
मम विवक्षितम्, साधारणधर्मश्च स्वात्महिताऽकरणरूपः स चात्र लुप्त एवेति
शपथेन स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते तदा निवारितोऽयं दोषः । तुष्यतु भवान् ।

इदमप्यन्यत्रैरेव वाचकोपमेयद्वयायामुदाहरणं निरमीयत—

‘रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः ।

पुरतो हरिणाक्षीणामेव पुष्पायुधीयति ॥’

चन्द्रलोपेऽयुक्तत्वमित्याह—कन इति । तामुपपादयति—इहापीति । कथंकारं कथं-
कृत्वा । पाठान्तरवाची स्वाशयमाह—उपमेयेति । एवमेवेति । एवं च तुल्यतेति
भावः । प्रकारान्तरेण स स्वाशयमाह—यदि चेति । इदमप्यन्यदिति । वक्ष्यमाण-

१ सादृश्यं प्रति उपसर्जनीभूते (विशेषणीभूते) । अयमाशयः—स्वार्थे विहितस्य कनो
लोपेपि चञ्चापदस्य चञ्चात्तद्वृत्तः पुरुषोऽर्थः । ततश्च सद्रूपस्यार्थं प्रति शुणीभूतश्चञ्चा । किञ्च
चन्द्रकलाधरमभजत्रिति विशेषणमुपमेयेन पुरुषेणैव संबन्धमित्युभयत्र योग्यमात्रायास्य साधा-
रणधर्मतेलवान्तरपूर्वपक्षः ।

२ अर्थात् अत्र मुख्यमविशेषणस्य साधरोऽन्वयः उपमेयेन पुरुषेणैवास्ति, तथापि शब्दः
(कस्यद्रुद्धाश्चिप्रेतः) अन्वयः उपमानेन अपवर्गेणापीति साधारणतायां न वाच्यमिति
चेत्सनापीयते तदि चन्द्रकलाधरमभजत्रित्यस्यापि नोदोऽन्वये (उपमानेन चञ्चया) संभवति
धर्मततोदाहरणत्वमसंगतं स्यात् ।

३ भक्त्युद्धासि केवलमुपमेय-पुरुषविशेषणतयेव तदिदं बलुमभिप्रेतमित्याशयः ।

४ अर्थात् मौखिकशपथेन इदमनिहितस्यत्वाऽप्यशयः शेषम् ।

इदं च पद्यमपशब्ददुष्टमवैयाकरणतां कर्तुः प्रकाशयति । तथा हि पुरत इति नगरवाचिनः पुरशब्दात्तसिलि हरिणाक्षीणां नगरादित्यर्थेऽसंगतेः । नहि पूर्वेवाचकः पुरशब्दः कापि श्रूयते । पूर्वेऽशब्दात्तु 'पूर्वाधारावराणामसि-
पुरधवक्षेपाम्' इत्यसौ पुरादेशे च पुर इति भाव्यम्, न तु पुरत इति । अत एव 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' इति प्रायुङ्क्त महाकविः । एवमेव "मुत्सस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः—इत्यप्रस्तुतप्रशंसा" इति द्वितीयप्रकरणारम्भेऽप्यप-
द्यब्दितं तैः । तथा चाहुर्वैयाकरणाः—“पत्या पुरतः परतः”, 'आत्मीयं चरणं दधाति पुरतो निम्नोन्नतायां भुवि', 'पुरतः मुदती समागतं माम्' इत्यादयः सर्वेऽपि व्याकरणाज्ञानगूला अपशब्दाः" इति ।

इयं चैवंभेदोपमा यस्त्वलंकाररसरूपाणां प्रधानव्यङ्ग्यानां वस्त्वलंकार-
योर्वोच्ययोश्चोपस्कारकतया पश्यथा ।

तत्र व्यङ्गावस्तूपस्कारिका यथा—

'अविरतपरोपकरणव्यग्रीभवदमलचेतसां महताम् ।

भाषातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥'

'अत्र तादृशि वचनान्यर्थद्वारा सेवमानस्य मनागप्यनुभवतः परिणामे
परमं सुखं भवतीति प्राधान्येन व्यङ्ग्यस्य वस्तुन उपस्कारिका भेषजोपमा ।

निलयः । तसिलीति । इदं चिन्त्यम् । तदत्रागतेः । आपारित्यातांवापितुचितम् ।
महाकविः काठिन्यायः । तैः अप्यनर्थकितैः । इदं चिन्त्यम् । "पुरत इति निरावाहो-
कारार्थः । अत एव 'इयं च तेषां पुरतो विद्यन्वना' इति व्यतिशयः, 'पश्यामि तामित
इतः पुरतव पथार्' इति भवभूतिथ संगच्छते" इति चेत्ति । अन्ये तु "कशि-
पोतवन्महत्तुम्" इत्यत्र तदुभयं पुंस्त्वानेन सिद्धेऽनशुभ्रिधाननन्वस्तादपीति प्राप-
नाय । तेन पञ्चापजन्तापुरशब्दात्तसिलिधटिगितिः ।" इत्युक्तः । वस्तुतस्तु—'पुर
अप्रगमने' इति पौराणिकान्त्रिजभाषे इत्युपलक्षणे के 'कार्त्तिकेभिरुच्यतेः' इति
बोध्यम् । वैयाकरणा इति । अत्र इत्यारिः । एतेषां वचनान्यर्थयतिषा । तदेव
विशिष्टाह—यस्त्विति । भाषातेति । प्रायतुभूतपानकद्वयानोत्सर्गः । तादृशि
भाषातकाटवानि । प्राधान्येन व्यङ्ग्यस्येति । तेषां भाषातकानीति पदव्यङ्ग्यस्ते-

१ अत्रात्रेति काठिन्यायस्यैवभाष्येऽत्रोक्तम् ।

२ शेषवन्तापुत्र इव इत्यने, एतेषु तु परस्परैरेतेषां तादृशवचनानि भव-
न्तीत्यर्थे एतेषु उच्यते ।

व्यङ्ग्यालंकारोपस्कारिका यथा—

‘अङ्गायमानमैलिके मृगनाभिपङ्कं

पङ्केरुहासि वदनं तव वीक्ष्य भिन्नत् ।

उल्लासपल्लवित्तकौमलपक्षमूला-

श्चञ्चूपुटं चपलयन्ति चकोरपोताः ॥’

अत्र प्राधान्येन व्यङ्ग्ये आरोप्यमाणचन्द्रके भ्रान्तिमत्पलंकारे उपपादकस्य मालस्यमृगमदपङ्कविषयकस्याङ्गाभेदारोपस्याङ्गासाहचर्यरूपद्वोपमूलकत्वात्तुपमात्रैलंकारः ।

रसोपस्कारिका तु ‘दरदलदरविन्द—’ इत्यत्र प्रागेवोदाहृता । रसपदेनासंलक्ष्यक्रमस्योपलक्षणाद्वावाद्युपस्कारिकाप्यत्रैवान्तर्भाव्या । यथा—
‘नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव’, ‘वन्यकुरभीव वैपते नितराम्’ इत्यादियु प्रागुदाहृतेषु ।

वाच्यवस्तूपस्कारिका यथा—

‘अमृतद्रवमाधुरीभृतः सुखयन्ति श्रवसी सखे गिरः ।

नयने शिशिरीकरोतु मे शरदिन्दुमतिर्न मुक्तं तव ॥’

अत्र नयनशिशिरीकरणरूपे वस्तुनि वाच्ये मुक्तस्य शरदिन्दुमनोपस्कारिका ।

सर्पः । नन्वप्रोपमालंकारो नैवात आह—अत्र प्राधान्येनेति । व्यङ्ग्ये इति । वाक्यव्यङ्ग्ये इत्यर्थः । अलंकारे सतीति शेषः । उपपादनेत्यस्य तस्यैत्यादि । अप्रालंकार इति । तथा च तदुपस्कारकत्वमन्याः स्पष्टमिति भावः । ननु वस्तुसंज्ञारयोरेव

१ अलिके अङ्गायमानम् (चन्द्रगतनेवध्विदलदणम्) मृगनाभिपङ्कं रिभत् तव वदनं वीक्ष्येतन्वपः ।

२ उल्लासेन पल्लविते (पञ्चबाह्यरथा एतुं प्रकथिते) कौमले पक्ष्मूले (पक्ष्मोन्तरेण) विषाम् ।

३ आरोप्यमाणः चन्द्रो मलिनम् अर्वाय चकोरपोता भ्रान्तिवशात्तुपे पदसाधेयं कुर्वन्तीति भ्रान्तिमान् प्रथानव्यङ्ग्यः । तल्लिङ्गपरारदः (छापदः) उल्लासकराङ्गीदरे वल्लुम् अभेदाधेयः । अभेदाधेयं च मृगमदपङ्कं वल्लुम् च साहचर्यरूपे रोषे मूढम् । साहचर्यभेदयोपमा । तथा वैशंतीत्या उचना व्यङ्ग्यस्य भ्रान्तिवशात्तुपेपरारदरिच्यतीति उक्तंसाधयः ।

वाच्यालंकारोपस्कारिका यथा—

‘शिशिरेण यथा सरोरुहं दिवसेनामृतरश्मिमण्डलम् ।
न मनागपि तन्नि शोभते तव रोपेण तथेदमाननम् ॥’

अत्र वाच्यस्य दीपकस्योपमोपस्कारिका ।

रसादिस्तु न वाच्य इति प्रागेवाभिहितम् ।

अथ कथमलंकारस्यालंकारान्तरोपस्कार्यत्वमुच्यते । प्रधानस्यैवालंकार्यत्वादिति चेत्, मैवम् । अलंकारस्योपमादेर्ध्वन्यमानतायां प्राधान्याद्-
सादिवदलंकारान्तरोपस्कार्यत्वे न कोऽपि तावदस्ति विरोधः । एवमेव
मुख्यतया वाच्यतायामपि । यथा ह्यापणादौ विक्रीयमाणतायां कनकताट-
ङ्गस्य रत्नाद्यलंकारान्तरोपस्कार्यत्वे तस्यैव च कामिनीकर्णालंकरणतायां
पुनः प्रधानान्तरसांनिध्यात्ताटङ्गस्य तद्द्वतरत्नानां च साक्षरपरम्परया च
कर्णादिशोभोपस्कारकतया यथा तदलंकारत्वम्, एवमेव रसादिसांनिध्ये रूप-
कादेस्तदुपस्कारकस्यालंकारान्तरस्य च रसाद्यलंकारतेति ।

एवं च प्राचां मते पञ्चविंशतिभेदायाः पुनः पञ्चविधतायां सपादशतं
भेदाः । द्वात्रिंशद्भेदादिनां तु पष्ट्युत्तरं शतम् । इतश्चान्येऽपि प्रभेदाः
कुशाग्रीवधिषणैः स्वयमुद्गावनीयाः । तत्र क्वचिदनुगाम्येव धर्मः । क्वचिच्च
केवलं विम्बप्रतिविम्बभावभाष्यः । क्वचिदुभयम् । क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभा-
वेन क्वचित्तं विम्बप्रतिविम्बभावम् । क्वचिदसन्नप्युपचरितः । क्वचिच्च
केवलशब्दात्मकः ।

रसस्यापि वाच्यत्वेन दोषा वस्तुमुचितेयमत आह—रसादिरिति । प्रधानस्यैवेति ।
अलंकारत्वप्रधानमेवेति भावः । वाच्यतायामपि विरोध इत्युपपन्नः । उभयं अनुगामित्व

१ अर्थात् मुख्यतया वाच्यतादृशायामपि अलंकारः । अलंकारान्तरोपस्कार्यता भवन्ति ।

२ पूर्वस्य प्रधानस्य (ताटङ्गस्य) अपेक्षया अन्यस्य (कामिनीकर्णस्य) सांनिध्यात् तदुप-
साक्षात् ; रत्नानां च परम्परया कर्णशोभयताया अलंकारत्वम् ।

३ भाष्यः, च धर्म इति पूर्वान्वयः ।

तत्राथो यथा—

‘शरदिन्दुरिवाहादजनको रघुनन्दनः ।

वनसजा विभाति स सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥’

अत्र पूर्वार्धे सकृन्निर्देशाद्धर्मोऽनुगामी ।

केवलविम्बप्रतिविम्बभावापन्नः ‘कोमलातपशोणात्र—’ इत्यत्र बोध्यः ।

द्वितीयार्धे तुभयम् ।

तृतीयोऽपि त्रिविधः—विशेषणमात्रयोर्विशेष्यमात्रयोस्तुगुणयोर्वा वस्तु-
प्रतिवस्तुभावेन करम्बितः ।

तत्राथो यथा—

‘चलद्भ्रमिवाभोजमधीरनयनं मुखम् ।

तदीयं यदि दृश्येत कामः क्रुद्धोऽस्तु किं सतः ॥

अत्र चलनाधीरत्वयोर्विशेषणयोर्वस्तुत एकरूपयोरपि शब्दद्वयेनोपादा-
नाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेषणकयोश्च भ्रमनयनयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः ।
इति तत्करम्बितोऽयमुच्यते ।

तत्र द्वितीयो यथा—

आलिङ्गितो जलधिक्न्यकया सलीलं

लसः प्रियंगुलतयेव तल्लमालः ।

देहावसानसमये हृदये मदीये

देवश्चकास्तु भगवानरविन्दनाभः ॥’

विम्बप्रतिविम्बभावं च । अयं चोचान्तर्गतो नतिरेषो मेरुः । अत एव पश्यति—
तृतीयोऽपि त्रिविध इति । पठ इति च । वनसजा आपादतलावल्गमिमालया ।

१ शरदिन्दुरिधिपस्य द्वितीयाधे । अत्र द्वि विभाति सेति मेघ-रागवोलुगानी । वन-
मालेन्द्रपुशोरेन्दरुपश्च विम्बप्रतिविम्बभावात्पत्र. इत्युभयमपि । द्वितीयाधे इत्यस्य ‘असाव-
वसन्तो यादीत्यादी’ इति टीक्यप्रयोगस्तु भ्रान्तः । कुकुमादेशदेवंतिनात्रविशेषपत्रता साध-
रणाभावेन उपमाया पशाम्भावात् ।

२ चलनाधीरतो विशेषणे सपोखयोर्विशेष्ययोः ।

अत्रालिङ्गितत्वलक्षणत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेष्यकयोश्च जलधि-
कन्याप्रियंगुलतयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । इत्ययमपि तत्करन्वित एव ।

तत्र तृतीयो यथा—

‘दशाननेन दृष्टेन नीयमाना बभौ सती ।

द्विरदेन मदान्धेन कृप्यमाणेव पद्मिनी ॥’

अत्र विशेषणयोर्दृष्टत्वमदान्धत्वयोर्विशेष्ययोश्च नीयमानत्वकृप्यमा-
णत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावेनोभयतः संपुटितो दशाननद्विरदयोर्विम्बप्रतिविम्ब-
भावः । इत्ययमपि तत्करन्वितः ।

‘विमलं वदनं तस्या निष्कलङ्कमृगाङ्कति’ इत्यत्र वैमल्यनिष्कलङ्कत्व-
योर्वस्तुत एकरूपयोर्विम्बप्रतिविम्बभावनिसुक्तं वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नयो-
रुपमानिष्पादकत्वं यद्यस्ति तदा शुद्धं वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नोऽप्येव
पष्ठो धर्मः । न च ‘कोमलातपशोणात्रसंध्याकालसहोदरः’ इत्यादौ यति-
संध्याकालयोरुपमायां धर्मान्तरस्वानवगमात्कुङ्कुमालेपकपायवसनयोः कोम-
लातपशोणात्रयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावो यथावश्यकमभ्युपेयः, प्रकृते तु न
तथा वस्तुप्रतिवस्तुभावः । वदनमृगाङ्कयोः सौन्दर्यरूपसाधारणधर्मस्य
प्रतीयमानत्वेन धर्मान्तरानपेक्षणादिति वाच्यम् । एवं तर्हि ‘यान्त्या
मुहुर्वलितकंधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या’ इति भवभूतिपद्येऽपि

द्वितीयाधे तु ‘वायायवसनो याति’ इत्यादौ । यद्यस्ति तदेवनेनारुचिः सूचिता । तद्विभं-
तु—एकोऽप्यर्थो भिन्नशब्देनोपात्तो भिन्न इव प्रतीयते । अत एव ‘उदेति सविता
ताम्रस्ताम्र एवास्ममेति च’ इत्यादौ ‘रज एवास्ममेति च’ इति पाठे दुष्टतेति
प्रादः । प्रकृते संबन्धिभेदादपि भेदप्रत्ययस्त्वयोः । भिन्नरूपेण प्रतीयमानस्य
च न साधारणता । साधारणीकरणस्य च न कश्चिदुपायः, विना विम्बप्रतिविम्ब-
भावापन्नैकधर्मसंबन्धित्वम् । तथा च शब्दान्दरेण प्रत्यये, संबन्धिभेदाच्च भेदप्र-
त्यये, विम्बप्रतिविम्बभावापन्नैकधर्मसंबन्धित्वेन तयोरभेदाध्यवसाये साधारणत्वगत्तेति
कथं शुद्धयोपमानिष्पादकत्वम् । अत एव प्रादः विम्बप्रतिविम्बभावकरन्वित
एवायमित्याहुरिति । प्रकृते तु न तथेति । तथा तु प्रकृते नेत्यर्थः ।

१ ते आलिङ्गितत्वलक्षणे विशेष्ये ययोः, अर्थात् आलिङ्गित- विशेषणीभूतयोः (जलधि-
कन्या आलिङ्गितः इत्यादिभेदे) जलधिकन्या विशेषणम् आलिङ्गित इत्यादि च विशेष्यम् ।

प्रतीयमानेन सौन्दर्येणैव सामान्येन निर्वाहे कंधरातृन्तयोर्विम्बप्रतिबिम्बभा-
यस्य बलितत्वावृत्तत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य च सकलैरालंकारिकैः स्त्रीकारो
विरुद्धः स्यात् । अतो यथास्थितमेव साधु ।

उपचरितो यथा—

‘अतंकोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुधैकमयनूर्तः ।

चेनाकारिणि मित्रं स विकलहृदयो निधिर्वाच्यैः ॥’

एषा स्त्रीतां विवासितवतः स्वात्मगता रामस्तोक्तिः । अत्र काठिन्यं
पार्थिवो धर्मधिषे उपचरितः ।

केवलशब्दात्मको यथा—

‘यत्र वसन्ति मुमगसि मनुजपशौ च शीलवन्तः सर्वत्र समाना भविष्यो
मुनय इव ।’

अत्रोपमानोपमेयगतस्वार्थस्यैकस्याभावाच्छब्द एव धर्मः ।

एवमेतेषां धर्माणां व्यामिश्रणं च संभवति ।

१ अयमस्य प्रपञ्चस्य सार—शेषव्याख्यानं इत्यारो उपमासंसारक—बन्ध—वशात्प्रपञ्चस्य
विम्बप्रतिबिम्बभावो परंतप्या स्वास्त्रियवै । निम्न वरनम् । इत्यत्र तु वरनस्यादुषोः शो-द-
वरूपसाधारणधर्मेणोपमासिद्धिः, सापत्तः काऽऽवरवपत्ता बलुप्रतिवस्तुभावस्य साधारणधर्मेण-
स्त्रीकारे इति चह्य ।

उपमासाधनाय देशं पदार्थानां विम्बप्रतिबिम्बभावो बलुप्रतिवस्तुभावो वा साधारणधर्मे-
तया करिणा स्वरचनायामाहूतेन सूचितो भवेत्, उपमोपरकरणात् साधारणधर्मात्कारिणां
संप्रदायः, तत्र तदनुसारनेह उपमा उपसाधयित्वा । अन्वयात् वरनस्य मुद्रः ० इति भवभूते-
पक्षेण शोम्भवेणैव साधारणधर्मेण वनोत्पत्तौ विम्बप्रतिबिम्बवाशदेः साधारण्यं काऽऽवरव-
पत्ता सादृश्यात् साधनाधानम् ।

२ वरनम् ।

३ निम्ननीचः ।

४ इति शोम्भवेणैव धर्मेः अर्धे विधे आदेतिताः ।

५ ‘उपमेय इव समन्तं (विदुषि) मनुजपशौ (महादुर्गे) च सर्वत्र समाना, भविष्य’
अत्र उपमाने सुखे समानवदस्य हृदयविषयवर्षः । उपमेये भविष्ये (धर्मः नाना इत्यारो
देशं ये समानाः इत्यर्थः) उपमासंभेदेति उपसाधनकः समानधर्मः ।

यथा—

‘श्यामलेनाङ्कितं माले बाले केनापि लक्ष्मणा ।

मुखं तवान्तरासुप्तभृङ्गफुल्लाम्बुजायते ॥’

अत्र मालगताङ्कप्रसुप्तभृङ्गो विम्बप्रतिबिम्बभावमापन्नौ व्यङ्ग्ये आचारे-
ऽनुगामिन्यभेदमापद्य स्त्रितौ ।

यथा वा—

‘सिन्दूरारुणवपुषो देवस्य रदाङ्कुरो गणाधिपतेः ।

संध्याशोणाम्बरगतनवन्दुलेखायितः पातु ॥’

अत्र सिन्दूरसंध्याभ्यां गणाधिपगगनाभ्यां च विम्बप्रतिबिम्बभावमा-
पन्नाभ्यां [धर्माभ्यां] संपादिताभेदेन विशिष्टधर्मेणाभेदेनावस्त्रितः व्यङ्ग्य-
र्थोऽनुगामी ।

कचिद्वेतुहेतुर्नैद्वावेन । यथा—

‘खलः कापद्यदोषेण दूरेणैव विसृज्यते ।

अपायशक्तिमिलोकैर्विषेणाशीविषो यथा ॥’

गणाधिपगगनाभ्यामिति । गणाधिपगगनयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावे च विम्बप्रति-
बिम्बभावापन्नसिन्दूरसंध्याविशेषगङ्गरुणत्वशोणत्वे वस्तुप्रतिवस्तुभावापत्ते एव साधा-
रणधर्म इति तयोरेभेदेन विशिष्टधर्मेणेत्युक्तिरिति भावः । व्यङ्ग्यर्थोऽनुगामीति ।
यद्यपि प्रतिबिम्बत्वशोभाविशेषादिक्रमादायाप्याचारोऽनुगामी कर्तुं शक्यते तथापि

१ ‘मुखमम्बुजायते (अम्बुजवदाचरति)’ इत्युक्त्या व्यङ्ग्यप्रत्ययादे आचरणम् उपमेये
मुखे, उपमाने अम्बुजे चानुगामि (उभयस्यैव) इत्युक्त्यादे । मुखस्य अम्बुजवदाचरणं
च—मालगतस्याङ्कस्य अन्तरासुप्तस्य भृङ्गस्य च विम्बप्रतिबिम्बभाव(अभेदारोप)रूप एव । एवं
च अस्मासुपमायां विम्बप्रतिबिम्बभावस्य अनुगामिनो धर्मस्य च व्याप्तिधर्मं जातमित्योद्यतः ।

२ अर्थ भावः—वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नान्ध्यामरणत्वशोणत्वाभ्यामन्वितयोः सिन्दूर-संध्या-
योर्विम्बप्रतिबिम्बभावः । तादृशविम्बप्रतिबिम्बभावापन्न-सिन्दूरसंध्याविशिष्टयोग्येणप्रतिगग-
नबोधापि विम्बप्रतिबिम्बभावः । ए च नवउर्वाह आचाराद्य (यः उपमानोपमेययोरेतु-
गामी) अन्वितः, अर्थात् तादृशधर्मेविशिष्टयोग्यणाधिपगगनयोरेभेदः (विम्बप्रतिबिम्बभावः)
एवं स आचाररूपः साधारणधर्मोऽस्ति यद्वेतुना दन्डाङ्कुरवन्दुलेखयोरुपमा सिद्ध्यति ।

३ न्यामिधर्ममिति पूर्वसम्बन्धः । यथा श्यामलेन० सिन्दूरारुण० इति पूर्वोदाहरणयोर्वि-
म्बप्रतिबिम्बभावः अनुगामिनि अभेदेन न्यामिधः, तथाच विम्बप्रतिबिम्बभावः अनुगामिनि
कार्यकारणभावेनेत्यर्थः ।

अत्र कापत्यं विपं च विम्बप्रतिविम्बतां गतं दूरतो विसर्जनेऽनुगामि-
नि हेतुः ।

यथा वा—

‘रूपवत्यपि च क्रूरा कामिनी दुःखदायिनी ।

अन्तः काटवसंपूर्णा सुपकेवेन्द्रवारुणी ॥’

अत्र रूपवत्त्वदुःखदायित्वयोर्द्वयोरनुगामिनोर्मध्ये कौर्यकाटवे विम्ब-
प्रतिविम्बभावापन्ने दुःखदायित्वेन सह हेतुहेतुमद्भावेन मिश्रिते, अपरेण
तु शुद्धसामानाधिकरण्येन । एवमन्यैरपि व्यामिश्रणं बोध्यम् । प्रकारान्तरं
च लक्ष्यानुसारेण सुधीभिः स्वयमुच्येतुं शक्यम् ।

यथा—

यथा लतायाः स्रक्कानतायाः स्रनावनम्रे नितरां स्रमासि ।

तथा लता पल्लुविनी सगर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥’

अत्र स्रनावनम्राहं स्रक्कानताया लताया उपमानैमसीति गर्वं मा

कवितात्पर्यविषयतास्यैवेति बोध्यम् । तादृशोभाविशेषयोरैक्यप्रतिपत्तये वानयोर्वि-
म्बप्रतिविम्बभाव आवश्यक इत्याहुः केचित् । अनुगामिनि हेतुरिति । तयो-
र्विम्बप्रतिविम्बभावं विना मिश्रणप्रकारत्वेन दूरविसर्जने भेदप्रतीत्वानुगामित्वमेव

१ सुलक्ष्य संपत्तय च अत एव दूरतो विसर्जनं क्रियते यत्तद्वयोर्यथासक्य कापत्यं विप
चास्ति । एव चात्र दूरतो विसर्जने (द्वयोरनुगामिनि) विम्बप्रतिविम्बभावापन्नं कापत्यं विप
च हेतुविसर्जनं च हेतुमत् (कार्यम्) इत्याशयः ।

२ रूपवत्त्वे दुःखदायित्वे कामिनीमद्रवारुण्युपमयगामितया अनुगामिनौ धर्मौ । तयोर्मेध्यात्
दुःखदायित्वेनानुगामिना सह विम्बप्रतिविम्बभावापन्नयोः कौर्यकाटवयोर्हेतुहेतुमद्भावेन मिश्र-
णम् । कामिन्यां कर्तृत्वम्, इन्द्रवारुण्या च काटवं दुःखस्य कारणम् । अपरेण (रूपवत्त्वेन)
सह तु विम्बप्रतिविम्बयोः सामानाधिकरण्यमात्रम् । कामिनीन्द्रवारुण्योः
(आधारयोः) रूपवत्त्वकौर्वादीनां सदापिष्ठभात् ।

३ ‘लं लतायाः सदृशी’ इति इहा ल-पदार्थे (कान्तायाम्) उपमेयत्वमनस्तु न
कर्तव्यः ; ‘लतायाः सदृशी’ इति वाच्ये लताया उपमानत्वे कान्तायाश्चोपमेयत्वेति ‘यदा ल
लतायाः सदृशी तथा लता तत्र सदृशी’ इति वधातथापदप्रतिपाद्यानुपमायां कान्तायां
उपमानत्वमेव । यतो हि यथापदसंबन्धमुपमानम्, तथापदसंबन्धं चोपमेय भवति । यथा इन्द्र-
स्रथा जयपुरेन्द्रः’ अत्र यथापदसंबन्धस्य इन्द्रस्य शुद्धमेयोपमानत्वम् । इयं स्रथा न यथा-
दिना स्वयं ग्रन्थकृदेव समाहितेति त्रिद्यानुभिरवपात्रव्यम् ।

विदध्याः । यतः शोणाधराया उपमेयाधास्तथापि पृष्ठविनी लतोपमानं भवतीति वाक्यार्थे यथातथापदप्रतिपाद्या कान्तोपमानिका लतोपमेयिकोपमा निष्पादिका । अस्यां चोपमायां निरूपकतासंबन्धेनोपमानोपमेयगते द्वे उपमे समसदृशशब्दाभ्यां प्रतिपादिते विम्बप्रतिविम्बभावमापन्ने साधारणधर्मतया स्थिते । तत्र निरूपकतासंबन्धेन प्रधानीभूतोपमोपमानकान्तागतायामुपमायां प्रतिविम्बभूतायां गुच्छस्तनयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावायन्नमननश्रीभवनविशेषणयोर्विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नयोः साधारणधर्मत्वम् । एवं तेनैव संबन्धेन लटारूपोपमेयगतायां विम्बभूतायामुपमायामधरै-

न स्यादिति भावः । उपमा निष्पादिकेति । एवं च वाक्याणांप्रकारिकेयमुपमेत्वर्थः । विम्बप्रतिविम्बभावमापन्ने इति । यद्यपि समसदृशशब्दाभ्यां प्रतिपादितोपमयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभाव एव, तथापि तद्विशेषणयोः शोणाधरनामिकास्तयकावननश्रीभवनयोर्विम्बप्रतिविम्बभाव आवश्यक इति भावः । तयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावे सादृश्यानुयोगित्वमेव साधारणो धर्म इति ध्येयम् । तत्र तयोरुपमयोर्मध्ये । निरूपकतेति । प्रतियोगित्वत्वर्थः । तेनैव संबन्धेनेति । प्रतियोगितासंबन्धेनेत्वर्थः ।

१ कान्ता उपमाने यस्याम् ।

२ यथातथापदप्रतिपाद्या प्रधानभूता सेयमुपमा वाक्यार्थोपस्कारिका । वाक्यार्थसंपादिय च ।

३ अस्य प्रचट्टकस्यायं सारः—अस्मिन्पथे लिख्य उपमाः । तच्च 'यथा त्वं लटासदृशी, तथा लटा तव सदृशी' इति यथातथाप्रतिपाद्या वाक्यार्थभूता प्रधानम् । प्रधानभूताया अस्या उपमायाः 'त्वं लटासदृशी', 'लटा तवसदृशी' इति द्वे उपमे साधारणधर्मभूते । अहभूते इमे द्वे अपि उभे परस्पर विम्बप्रतिविम्बभावापन्ने । अनयोर्मध्ये 'स्तनावनश्री त्वं स्तनानताया लतायाः सदृशी' इत्याकारिकायाः प्रतिविम्बभूतायाः प्रपनोपमायाः वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नयोर्मश्रीभवन-नमनयोर्विशेषणीभूतौ स्तन-स्तवकौ [स्तनाभ्याम् आनया इत्यन्वये स्तनौ आनश्रीभवनपदार्थे विशेष्येते इति विशेषणत्वमनयोः] साधारणधर्मभूतौ, यौ हि यिथो विम्बप्रतिविम्बभावापन्नी । एव 'पृष्ठविनी लटा शोणाधरायाः तव सदृशी' इति विम्बभूताया द्वितीयोपमायाम् अधर-पठकौ साधारणधर्मौ, यौ हि यिथो विम्बप्रतिविम्बभावापन्नी । [अत्र हि विम्बप्रतिविम्बभावो वस्तुप्रतिवस्तुभावपरम्परेणो नास्तीति पूर्वोपमातो मेदः] । पूर्वमुदाहरणम्

पल्लवयोः । न च तेन सदृश इत्यादौ तन्निरूपितसादृश्याश्रयस्वोपमे-
यस्य, तस्य सदृश इत्यादौ च तत्संबन्धिसादृश्याश्रयस्वोपमानस्य प्रतीतिः
सिद्धत्वात्प्रकृते च सदृशीति शब्दान्नविवेचमानेऽप्युपमानभावे कथं नाम
लताया उपमेयतेति वाच्यम् । सदृशशब्दप्रतिपाद्यधर्मभूतोपमायामुपमान-
त्वेऽपि यथातथाशब्दवेधोपमायां लताया उपमेयत्वे वाचकाभावात् । एव-
मन्येऽपि प्रकाराः ।

‘यथा तवाननं चन्द्रस्तथा हासोऽपि चन्द्रिका ।

यथा चन्द्रसमश्चन्द्रस्तथा त्वं सदृशी तव ॥’

एभिर्भेदैः प्रागुक्तानां सधर्माणां भेदानां यथासंभवं गुणने बहुतरा भेदा
भवन्ति । तथा धर्माणां वाच्यतायां वाच्यधर्मा बहुषोक्ता । व्यङ्ग्यत्वे
व्यङ्ग्यधर्मा धर्मलोपे गदितैव ।

लक्ष्यतायां यथा—

‘सर्प इव शान्तमूर्तिः श्वेवायं मानपरिपूर्णः ।

क्षीव इव सावधानो मर्कट इव निष्क्रियो नितरान् ॥’

इत्यत्रोपमानमहिम्ना शान्तमूर्त्यादिशब्दैर्विरुद्धा धर्मा लक्ष्यन्ते ।

अधरपल्लवयोरिति । कान्ताब्तापिशोपणयोर्विन्ध्यप्रतिबिम्बभावमापन्नयोः साधारण-
धर्मत्वमित्यर्थः । तन्निरूपितेति । तत्प्रतियोगिकेत्यर्थः । सादृश्याश्रयस्य तत्प्रतियोगिन
इत्यर्थः । सधर्माणां भेदानामिति । साधारणधर्मभेदसहितानां पूर्णलतादिभेदाना-
मित्यर्थः । व्यङ्ग्यत्वे इति । धर्माणामित्यस्यानुपपन्नः । लक्ष्यतायामिति । धर्माणांमि-
त्यादिः । महिम्नेति । तेषु शान्तमूर्तित्वादेरभावादिति भावः । धर्मा लक्ष्यन्त इति ।

उपमाद्यु अन्वयान्ते नानाविधाः साधारणधर्मा उक्ताः, अथ तु उपमाया इमे द्वे उपमे एव
साधारणधर्मभूते इत्येव नवीनः प्रकार इत्युदाहरणदानस्य विशेषः ।

२ चन्द्रेण सदृशम् इत्युच्ये चन्द्रनिरूपितं यत्सादृश्यं तदाश्रय इत्यर्थप्रतीत्या चन्द्रः
उपमानिरूपकः (उपमानम्), सादृश्याश्रय उपमेयं च उपमाया आधारः (अधिष्ठानम्)
भवति । ‘चन्द्रस्य सदृशम्’ अर्थात् चन्द्रस्य सादृश्यं वहति इत्युच्ये सादृश्यं चन्द्रस्य
संबन्धि भवति तदाधारशोपमानं भवति [चन्द्रसंबन्धि सादृश्यं नृच्छे तस्मात्कारः चन्द्र एव
स्वार्थः] सादृश्यस्य (उपमायाः) निरूपकं च उपमेयं भवति । ततश्च—उदायाः सदृशीत्युच्ये
लता उपमानम्, स्वात्कर्षं लताया उपमेयत्वमिति दृष्टम् । उदायाः सदृशीति शक्ये उदाया
उपमानत्वेति ‘यथा उदायाः सदृशी त्वं तथा उदा तव सदृशी’ इति वारये तु तस्या उपमेय-
त्वमेवेति समाधानम् ।

इयं चोपमा मुख्यार्थस्य क्वचित्साक्षादुपस्कारिणी क्वचिचोपस्कारका-
रोपस्करणद्वारा । तत्र साक्षादुपस्कारिणी प्रान्नुधोदीरिता ।

परम्परया यथा—

‘नदन्ति मददन्तिनः परिलसन्ति वाजिप्रजाः
पठन्ति विरुदावलीमहितमन्दिरे वन्दिनः ।
इदं तदवधि प्रभो यदवधि प्रवृद्धा न ते
युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणद्युतिः ॥’

अत्र मुख्यार्थस्य राजविषयायाः कविरतेरुपस्कारकस्य यदैव तत्र
कोपोदयस्तदैव रिपूणां सपदो भस्मसाद्भविष्यन्तीति वस्तुन उपस्कारिका
नयनकोणशोणद्युतेर्युगान्तदहनोपमा । इयं चैवयथावादिशब्दैर्वाचकैः
प्रतिपादिता वाच्यालंकारः । लक्ष्यापि चालंकुर्वाणा इश्यते ।

यथा—

‘नीवीं नियम्य शिथिलमुपसि प्रकाश-
मालोभ्य वारिजदृशः शयनं जिहासोः ।
नैवावरोहति कदापि च मानसाम्ने
नाभेर्निभा सरसिजोदरसोदरायाः ॥’

अत्रैकोदरप्रभवस्वरूपस्य मुख्यार्थस्य बाधातदीयशोभालक्षणसमानाशह-
रत्वस्य प्रयोजनस्य सच्चात्सोदरपदेन सदृशो लक्ष्यते । आर्थी च तत्रोपमा
प्रतीयमाना । अवरोहति लक्ष्यस्य विषयतया स्मृतिशून्यीभवनस्य निषेधनेन
प्रतीयमानायाः स्मृतेरुपस्कारिका । एव प्रतिभटप्रतिमहादिशब्दाना तदी-
यन्यग्भवन्नतदीयशोभारूपसर्वस्वापहरणादेः प्रयोजनस्य सच्चात्सादृश्यवति
लक्षणैव, न व्यञ्जना । मुख्यार्थस्य बाधात् । प्रयोजने पुनर्व्यञ्जनैवेति ।

लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणमि मतेनेदम् । इयं चेति । उपनेत्यर्थः । तत्र नाभौ ।
अवरोहति लक्ष्यस्येति । एतत्पदलक्ष्यस्येत्यर्थः । व्यञ्जनैवेति । इत्यस्य चोपमिति

१ नाभिसंवन्धिनी या शोभा तद्रूपसमानाशहरत्वस्य ।

२ प्रतीका भवतीत्यर्थः ।

३ (मानसात्) अवरोहतिपदस्य लक्षणीयार्थेभूत् यद् विषयरूपया स्मृता शून्यीभवनम्
(नर्थाद् विस्मृतीवैषयी भवनम्) वृत्तिषेधनेन ।

४ चन्द्रप्रतिभटप्रियुक्त्या चन्द्रस्य -प्रभवनं प्रयोजनमिताशब्दः ।

कचिद्व्यङ्ग्यापि चैयमुपमालंकारः । यथा—

‘अद्वितीयं रुचात्मानं मत्वा किं चन्द्रं हृष्यसि ।

भूमण्डलमिदं मूढ केन वा विनिभालितम् ॥’

कस्यचिद्विदेशस्थितस्य किरणैरात्मानं संज्ञापयन्तं चन्द्रं प्रत्येयोक्तिः । अत्र च अस्ति गम प्रियायाः कदापि बहिरनिर्गतायाः, अत एव त्वया-
प्यहृष्टाया आननं त्वत्सदृशमिति प्रतीयमाना उपमा मूढपदेन ध्वन्यमा-
नायां चन्द्रविषयायां वक्तृगतायामसूयायामलंकारः । एतेनाप्पयदीक्षितै-
रुपमालक्षणे दत्तमव्यङ्ग्यत्वविशेषणमयुक्तमेव । नहि व्यङ्ग्यत्वालंकार-
त्वयोरस्ति कश्चिद्विरोधः । प्राधान्येन व्यङ्ग्यतायां तु प्रधानत्वालंकार-
त्वयोर्विरोधादलंकारलक्षणं तत्र मातिप्रसाङ्गीदित्युपस्कारकत्वेन पुनर्विशेष-
णीयम्, न त्वव्यङ्ग्यत्वेन, प्रागुक्तायामसूयालंकारोपमायामव्याख्यापत्तेः ।
विशिष्टोपमादिस्थले विशेषणाद्युपमानां वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यत्वम्, सिद्धार्थस्योपस्करणाभावाच्च नालंकारत्वमिति न काप्यसंगतिः ।

यच्चापि “सैयमुपमा संक्षेपतस्त्रिविधा—कचित्त्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता ।
यथा ‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः’ इत्यादौ । कचिदुक्तार्थोपपादनपरा ।
यथा ‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यादौ” । कचिद्व्यङ्ग्यप्रधाना सा इति तैरेव द्रविड-

शेष । विनिभालितमिति । विशेषेण दृष्टमित्यर्थः । अत्र चेति । प्रतीयमानेनैवना-
स्यान्वयः । प्रतीयमाना उपमेति । अत्रोपमानस्योपमेयत्वकरणनात्मकप्रतीपस्यैव
व्यङ्ग्यत्वम्, मूढपदत्वारस्यात्, चमत्कारातिशयाच्च । किं हृष्यसीत्येतत्त्वारस्याचेति
केचित् । एतेनेति । एतेनापीत्यर्थः । अपिना प्रागुक्तदूषणमुक्तयः । तैरेवेति । अप्प-

१ अलंकारस्यैव प्राधान्येन व्यङ्ग्यतायाम् ।

२ विम्बप्रतिविम्बभावापत्रसाधारणप्रसङ्गादिका या विशिष्टाः (विशेषप्रकारिकाः) उपमाः
पूर्वं निरदिशतास्तद्य विम्बप्रतिविम्बभूतयोर्विशेषणयोर्था अवांतरा उपमा भवति सा व्यङ्ग्यैव
भवति । तस्या निरासाय अव्यङ्ग्यविशेषणदानं न निरर्थकमिति ज्ञेयम् । एवविधोपमायाः
प्रधानोपमासाधकतया वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ; कस्यचित्पूर्वतिद्विसार्थस्वाल-
करणं तथा न कियते अपि तु प्रधानभूता उपमेवात्कियते इति तस्या अलंकारत्वमपि नास्तीति
तन्निरासार्थं दक्षो व्यर्थ इति समाधानम् ।

शिरोमणिभिरभ्यधीयत । तदप्यह्यमेव । 'नयने शिशिरीकरोतु मे शर-
दिन्दुप्रतिमं मुखं तव' इति वाच्यवस्तूपस्कारिकायाः शरदिन्दूपमाया अको-
डीकरणात् । अलंकारभूतोपमानु स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उपमायाः संग्रहे,
को नाम ध्वन्यमानायास्तस्या निरासायाव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानदुराग्रहः १
अहो महदेवेदमन्याभ्यम्—यदलक्षणीय्यायाः संग्रहः, लक्षणीयायाश्चासंग्रह
इति । प्राचीनानां तूपमासामान्यं लक्षयतां ध्वन्यमानाया इवास्या अपि
संग्रहो नानुचितः । न तु स्वस यत्नेन ध्वन्यमानोपमां निरस्य कण्ठर-
वेणालंकारभूतोपमालक्षकस्य । यदि च प्रबन्धव्यङ्ग्योपस्कारकत्वेनेयं
संगृह्यत इत्युच्यते तदा 'स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता' इति श्लोक्तिर्विर्बुद्धा स्यात् ।

यदीक्षितैरेवैलथं । स्वस्येति । तवैलथं । नानुचित इत्यस्यानुपपत्तः । इयं स्ववैचित्र्य-
मात्रविश्रान्ता । विरुद्धा स्यादिति । यत्तु तस्य उपमासामान्यलक्षणस्यापि प्रकृतत्वे-
नोपमासामान्यत्वैवायं विभागः । उपमानोपमेयतावच्छेदक्योर्भेदाच्चास्त्वोपमितिने-
प्यति । अत एव सेयमुपमेलेवोक्तम्, न त्वलंकार इति । 'नयने शिशिरीकरोतु मे
शरदिन्दुप्रतिमं मुखं तव' इत्यत्र तु उक्तार्थोपपादनपर्यं मुखकर्तृवनयनरमकमिशिरीक-
रणस्य कव्युक्तस्येन्दूपमवैवोपपत्तेः । उक्तार्थोपपादनेत्यस्य चोक्तार्थोपपादनमुक्ताथ

१ संग्रहे कृते सति । अर्थात्तस्यास्य संग्रहः कृता, व्यङ्ग्यमाया निरासार्थं यत्र इत्याक्षर्यन् ।

२ स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता न कस्यचिदस्तुनः शोभकरी, अत एव अलक्षणीया सा ।

३ या स्वस व्यङ्ग्यमाया सत्यपि प्रधानव्यङ्ग्यस्योपस्कारिका (सा शोभाकरत्वात् लक्षणीया
इत्या असंग्रहः) ।

४ ननु प्राचीनैरालंकारिकैरपि स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्तायाः संग्रहः कृतः, को मे दोष इति
वेदाह—प्राचीनानां तु ० । तैः सामान्यलक्षणं कृतम् । तत्र यथा व्यङ्ग्यमायाः संग्रहो नातु
चित्तस्तथा स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया अपि संग्रहो नानुचितः ।

५ यत्नेन ध्वन्यमानोपमां निरस्य कण्ठरवेण अलंकारभूतोपमालक्षकस्य स्वस (तव) स्ववै-
चित्र्यमात्रविश्रान्तायाः संग्रहो न नानुचितः, अपि तु अनुचित एव । इत्यर्थः ।

६ प्रबन्धस्य व्यङ्ग्यो यो शीरस्त्रालोक्योपरकारिका या (यथा सङ्घट्टय ० सदर्थस्य व्यङ्ग्य-
भूतो यो शीरस्त्रालोक्योपरकारिका) सा स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता इत्येति विशेषः ।

‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यत्र गुणसमूहसमानाधिकरण एको दोषो दोषत्वेन न स्फुरतीत्यस्यार्थस्य पूर्वार्धप्रतिपादितार्धसमर्थनात्मकस्य सामान्य-रूपस्य विशेषरूपोदाहरणप्रदर्शनमन्तरेण सम्यगनाकलनादिन्दुकिरणसमा-नाधिकरणोऽह उदाहृतः, न तूपमानतया निर्दिष्टः । सामान्यादिशेषस्य भेदाभावेनोपैमितिक्रियाया अनिष्पत्त्या उपमालंङ्कितेरानवतारादुदाहरणा-लंकारोऽयमतिरिक्तः । यथा ‘इको यणचि’ इति वाक्याधंस्य सामान्यस्य विज्ञानायोकारे दधुदकेकारस्त्वेवेति वाक्यान्तरेण तद्विशेष उदाह्रियते तद्वदत्रार्पाति तत्प्रसङ्गे विवेचयिष्यामः ।

यच्चाप्यदीक्षितैः ‘लुप्तायां तु नैवं’ भेदाः । तस्यां साधारणधर्मस्यानुगा-मितानियमात्’ इत्युक्तम्, तत्र । ‘मलयं हव जगति पाण्डुवैल्मीक इवा-धिधरणि श्रुतराष्ट्रः’ इत्यत्रानुगामिधर्मस्याप्रत्ययाच्चन्दनानां पाण्डवानाम्,

योरपादनमित्यर्थद्वयम्, विनिगमनाविरहात् इति न दोष इति चिन्त्वमिदमिति बोध्यम् । उक्तार्थोपपादनपरुपमायात्तदुक्तमुदाहरणं दूषयति—अनन्तेति । ‘अनन्त-रत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् । एते हि दोषो गुणसन्निपातं निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाद् ॥’ इत्यनेत्यर्थः । स्फुरतीत्यस्यार्थस्य तृतीयचरणप्रति-पायस्य । तद्वेना निर्दिष्टत्वे हेतुनाह—सामान्येति । अनवतारादिति । अथे तथा चेति शेषः । अलंकारोऽयमतिरिक्त इति । ‘अदत्त्वा माहसो ना भूर्दत्त्वा त्वं त्वा-हसो भव’ इत्याभिन्नधर्मिणोरुपमायानुपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदकभेदेनोपमितिक्रिया-निष्पत्तेरुपमालंकारव्यवहारस्य च सर्वसमतत्वेन तद्वदिहापि सामान्यधर्मविशेषधर्मयो-स्तयोर्भेदेन तद्विषयतेः सभवाद्दुदाहरणालंकारो मास्वतिरिक्त इति तदाशयाधिगल-भेतत् । उदकेकारे दधीकारस्य च इति पाठः । तत्रप्रसङ्गे उदाहरणालंकारप्रसङ्गे ।

१ गुणसमूहेन समानमधिकरणं यस्य (गुणसमूहसहस्यधी) ।

२ अनन्तरत्नसमानाधिकरणो यस्य द्वियः सौभाग्यविलोपे न जात इति पूर्वार्धोकारादेशस-मर्थनात्मकस्य ।

३ इन्दुकिरणैः समानमधिकरणं यस्य ईदृशोऽहः कलुषः ।

४ सामान्ये विशेषोऽप्यन्तर्भवेतीति न दशोविधो भेदाः । उदमित्यत्र विशेषोऽर्थोऽर्थः ।

५ विम्बप्रतिविम्बमात्रादिनानाविधानां साधारणधर्मिणां भेदाद् वे मरुतिः च । एतान् तु साधारणधर्मैः केवलमनुगामी भवति नान्यविध इत्यर्थः ।

सर्पाणां दुर्योधनादीनां च विम्बप्रतिविम्बभावस्यैव प्रतिपत्तेः । न च शब्दे-
नोपात्तत्वं, विम्बप्रतिविम्बभावे तन्नमित्याग्रहो विदुषामुचितः । श्रौतत्वा-
र्थत्वाभ्यां विम्बप्रतिविम्बभावस्य द्वैविध्यौचित्यात् । अत एवाप्रस्तुतमशंसादौ
प्रकृताप्रकृतवाक्यार्थयोरौपम्यमवयवविम्बप्रतिविम्बभावमूलं संगच्छते ।

इयमपि रूपकवस्केवलनिरवयवा, मालारूपनिरवयवा, समस्तवस्तुविषय-
सावयवा, एकदेशविधर्तिसावयवा, केवलछिद्यपरम्परिता, मालारूपछिद्य-
परम्परिता, केवलशुद्धपरम्परिता, मालारूपशुद्धपरम्परिता चेत्यष्टधा । तत्रो-
पमायां केवलत्वं मालानन्तर्गतत्वं निरवयवत्वं चोपमान्तरनिरपेक्षत्वम् ।
इयं च शतशः प्रागेवोदाहृता ।

मालारूपनिरवयवा यथा—

आहादिनी नयनयो रुचिरैन्दवीव
कण्ठे कृतातिशिशिराम्बुजमालिकेव ।
आनन्दिनी हृदि गता रसभावेनैव
सा नैव विस्मृतिपथं मम जातु याति ॥^१

यथा वा—

‘कलेव सूर्यादमला नत्रेन्दोः कृशानुपुञ्जात्मतिमेव हैमी ।
विनिर्गता यालुनिवासमध्यादध्यावनौ राघवधर्मपत्नी ॥’
पूर्वमनुगौमिना धर्मेण भिन्नदेशकालावच्छेदेन, अत्र तु विम्बप्रतिवि-

अत एव तस्य द्वैविध्यादेव । इयमपि उपमापि । नत्र तासा मध्ये । इयं च केवलनिरवयवा
च । ऐन्दवीति । ऐन्दवी रुचिरैवेत्यर्थः । यालुनिवासेति । राक्षसनिवासत्वार्थः ।

१ येन हि चन्द्रना इव लोकानन्दनाः पाण्डवा उत्साहिताः । येन च सर्पा इव नयनयो
दुर्योधनादयो जनिताः ।

२ अवयवानाम् अर्थः (अर्थवशादाशेष्यः) यो विम्बप्रतिविम्बभावमूलम् । तथा च
शाब्देतरः (अर्थः) अपि आवश्यक इत्याशयः ॥

३ पूर्वपदे आहादिनीत्यादिर्धर्मोऽनुगामी ।

४ यो देशकालौ रज्जुकृपादेनौ तौ नायिकायाः ।

५ यदस्य कृशानुपुञ्जस्य च शालुनिवासेन सह विम्बप्रतिविम्बकारः ।

म्भावात्पत्रेनैकदेशकाल्यवच्छेदेनेति विशेषः । अत्राधिकदीप्तिरूपे वाक्यार्थे उपमे उपस्कारिके । आत्यन्तिकविनाशहेतुत्वेन देदीप्यमानत्वेन च साधारण्येन सूर्यमण्डलस्य, निष्कलङ्कताभिव्यञ्जकत्वेन भस्मीभवनहेतुत्वेन कृशानुपुञ्जस्य च लङ्काप्रतिविम्बत्वात् । मालारूपत्वं चात्रैकोपमेयैकानेकोपमासामानाधिकरण्यात् ।

समस्तवस्तुविषया सावयवा यथा—

‘कमलति वदनं यस्यामल्लयन्त्यलका मृणालतो बाहू ।
शैवालति रोमावलिरद्रुतसरसीव सा बाला ॥’

यथा वा—

‘ज्योत्स्नाममद्भुहसिता सकलकलाकान्तकान्तवदनधीः ।
राकेव रम्यरूपा राघवरमणी विराजते नितराम् ॥’

द्वितीये तमुपपादयति—अत्रेति । द्वितीयपद्य इत्यर्थः । सूर्यमण्डलस्येति । लङ्काप्रतिविम्बतेत्यन्वयः । अनायासं रावणवधे सति प्रतिपदि सीतानिर्गम इत्येकदेशकाल्यवच्छेदत्वं बोध्यम् । सामानाधिकरण्यादिति । उपमान्तरानेरपेक्षन्वाप्तिरवयवत्वमित्यपि बोध्यम् । कमलतीति । अत्र चतुर्थं उपमानादाचारे ऋप् । ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नामं

१ एकदेशकालत्वं टीकायां प्रकृतम् ।

२ सूर्यमण्डल चन्द्रकलायां आत्यन्तिकविनाशकारणं रीतिशक्तिश्च । एव लंकायि सीतायां आत्यन्तिकविनाशकारणम् (अधिकविनाशे कृत्वा चासावयवभावात्) सौवर्ण्यरीतिशक्तिनी च । अत्र एव लङ्कायाः प्रतिविम्बत्वं कथं ।

अग्निपुञ्जोपि सुवर्णप्रतिमायां निष्कलङ्कताभिव्यञ्जके (कृशाः) भस्मीभवनहेतुश्च । एवं लङ्कायि सीतायां निष्कलङ्कताभिव्यञ्जिका (लसः) भस्मीभवनहेतुश्च । अत्र एव अग्निपुञ्जस्यापि लङ्काप्रतिविम्बत्वम् ।

३ एकमुपमेयं याम् परविधानामनेकसानुपमानां सामानाधिकरण्यात् (एकत्वानेकानादेशः) ।

४ यस्यां साक्षात् मलकाः अलपन्ति प्रयत्नान्ते । ‘यस्याः मलयन्त्यलकाः’ इति ऐदे ‘अलपन्ति सर्वावन्ते’ इत्येतत् शेषप्रदानसाधेयः ।

अत्र सर्वेषामुपमानानां शब्दैरेवाभिधानात्समस्तवस्तुविषया, अङ्गोपमाभि-
निष्पाद्यमानत्वाच्च साक्षा भवति ।

एकदेशविवर्तिनी सावयवा यथा—

‘मकरप्रतिमैर्महाभटैः कविभी रत्नसमैः समन्वितः ।

कविताऽमृतकीर्तिचन्द्रयोस्त्वमिहोर्धोरमणासि कारणम् ॥’

अत्रोत्तरार्धे उपमितसमास एव, विशेषणसमासवेद्यस्य तादात्म्यस्य
प्रकृतेऽनुपयोगात् । राज्ञो जलधेरुपमा शब्देनानभिहिताप्यङ्गोपमाभिराक्षिप्ता
प्रतीयते, इत्येकदेशविवर्तनादेकदेशविवर्तिनी ।

केवलछिष्टपरम्परिता यथा—

‘नगरान्तर्महीन्द्रस्य महेन्द्रमहितश्रियः ।

सुरालये खलु क्षीना देवा इव विरेजिरे ॥’

अत्र श्लेषोपस्थापितेन सुमेरुणा मदिरागारस्योपमा क्षीवानां देवोपमाया
उपाय इति छिष्टपरम्परिता, अन्योन्योपायतारूपस्यैव परम्परितत्वस्येह परि-
भाषणात् । मालारूपताविरहाच्च केवला ।

मञ्जु हसितं यस्याः । सरलः पूर्णकलः कलानन्तश्चन्द्रस्तद्द्वन्द्वनधीर्यस्याः । अत्र
उदाहरणद्वये । सर्वेषामवयवरूपागामवयविरूपाया च । तथा च तेषां तदभिधेयत्वमेव
समस्तवस्तुविषयत्वमिति भावः । अङ्गोपमेति । अवयवोपमेत्यर्थः । एवममेऽपि । साक्षा
सावयवा । तथा चोपमाना सापेक्षत्वं सावयवत्वमिति भावः । मकरा मत्स्याः । कविता
अमृतमिव । कीर्तिचन्द्र इव । चिदोपमेति । मयूरव्यंसकेतीत्यर्थः । नगरान्तरिति ।
महेन्द्रवत्पूजिता धीर्यस्य तस्य राज्ञो नगरमध्ये सुरालये मत्ता देवा इव खलु विरेजिरे
इत्यर्थः । गारस्योपमेति । सुरालये इतीति भावः । नन्वेवं छिष्टत्वेऽपि कथं परम्प-
रितत्वमत आह—अन्योन्योपायतारूपस्यैवेति । सावयवाया परस्परसमर्थकत्वेऽपि
नोपायता । ज्वोत्स्नायां हसितत्वारोपं विनापि औद्बल्यदिना सीताया राकासाम्य-
सिद्धेः । इह तु मदिरागारेषु सुमेरूपमा विना क्षीवेषु देवोपमाया न क्वचित्साधर्म्यम् ।
तस्मिन् तदाद्यसादृश्यप्रतीतिगुलभेदमापन्नं सुरालयवृत्तत्वमेव । तथा मदिरागारेषु सुमे-

१ एकदेशे (अवयवे) विवर्तनात् स्वस्वरूपगोपनेन अन्यथात्वेन वर्तनात् । यदा एकदेशे
विशेषेण स्फुटतया वर्तनादेकदेशविवर्तिनीति रूपके स्फुटीकियेत ।

२ साधर्म्यं च तादृश (शिष्टतया एकशब्दोपस्थाप्यतारूप) सादृश्यप्रतीत्या सुरालयः
(मदिरागारम्) सुरालयात् (सुमेरोः) अभेदमापन्नो भवति । ततश्च तादृशसुरालयवृत्तत्व-
मेव उपायः ।

केवला मालरूपश्लिष्टपरम्परिता यथा—

‘महीमृतां खलु गणे रत्नतागुरिव स्तितः ।

त्वं काव्ये वसुधाधीश वृषपर्वेव राजसे ॥’

अत्र श्लेषोपस्थापिताभ्यां पर्वतशुक्राभ्यां राजकाव्ययोरुपमे मेरुवृषप-
र्वभ्यां राज उपमयोरुपायः । नन्वत्र पर्वतानामिव राज्ञां शुक इव कवित्वे
इत्येवंरूपा उपमा कथं प्रत्येतुं शक्या । उपमानोपमेयशब्दयोः पार्थ-
क्याभावादिति चेत्, श्लेषे द्वेकशब्दोपात्तत्वेन रूपेणाभेदाध्यवसानत्वेव
तेनैव साधर्म्येण सादृश्याध्यवसानस्यापि सुवचत्वात्, तस्यैव च प्रकृते
प्रयोज्योपमानुकूलत्वात् ।

केवलशुद्धपरम्परिता यथा—

‘राजा युधिष्ठिरो नाम्ना सर्वधर्मसमाश्रयः ।

दुमाणामिव लोकानां मधुमास इवाभवत् ॥’

मालरूपशुद्धपरम्परिता यथा—

‘मृगतां हरयन्मध्ये वृक्षतां च पटीरयन् ।

ऋक्षतां सर्वभूपानां त्वमिन्दवसि भूतले ॥’

रूपमाया च क्षीयेषु देवोपमां विना न साधारणभमे इत्यन्योन्योपायता । अन्योन्या-
ध्यपरिहारस्तु रूपकप्रवरणे वक्ष्यते । चत्वार्ये केवलपदोत्तरं वा योज्य । महीमृतां
पर्वतानां राजा च गणे समूहे । रत्नतागुः सुमेरुः । काव्ये शुकः कवित्वे च । वृषप-
र्वेव दैत्यराज इव । तेनैव एकशब्दोपात्तत्वेन साधर्म्येण । मधुमास इव चैत्रमास इव ।
अत्र मालरूपताविरहात्केवलत्वम्, श्लेषाभावात्सुद्धत्वम्, अन्योन्योपायतारूपत्वात्पर-
म्परितत्वमिति बोध्यम् । मृगतामिति । मृग इवाचरता सर्वभूपानां मध्ये हरयन्तिह

१ उपमानोपमेये यत्र वृषपर्ववृक्षशब्दाभ्यामुपलिख्यतत्रैवोपमावतीतिः । अत्र तु ‘मही-
मृतान्’ इत्यारिः श्लिष्ट एक एव ध्रुवते, तथा च रूपकप्रतीतिरेव स्यादिति शक्य । श्लेषे पर-
मोपात्तवया यथा इतिरेभेदोऽभ्यवसतीत्येते तत्रैव परकशब्दोपात्तत्वरूपं साधर्म्यमादाय इयोः
सादृश्यमपि वक्तुं शक्यम् । तत्रैव—परकशब्दोपात्तत्वरूपसाधर्म्येण महीमृतान् (पर्वतानां
राजा च) काव्यस्य (शुकस्य कविश्रेयासः) परावसुरमैत्र ‘वृषपर्वेव’ इति उपमानोपमाया
बानुकुला । [रूपकं यथाहि तत्र अहमूतेषु श्लेषेषु अनेदः । उपमा यथाहिनी तत्र श्लिष्ट-
श्लेषेषु उपमेदि सादीयेः] तथा च अहमूतेषु श्लेषेषु अनेदः । उपमा यथाहिनी तत्र श्लिष्ट-

उपमानयोः परस्परमुपमेययोश्चानुकूल्ये उपमयोरेपोपायता निरूपिता ।
प्रातिकूल्ये उपायता यथा—

‘राजा दुर्योधनो नास्ति सर्वसत्त्वभयंकरः ।

दीपानामिव साधूनां क्षब्धावात इवामवत् ॥’

अत्रोपमानयोर्दीपक्षब्धावातयोरन्योन्यमुपमेययोश्च साधुदुर्योधनयोः प्राति-
कूल्येऽप्युपमेयोः परस्परमानुकूल्यादुपायतैव ।

एवम्—

‘सरोजतामथ सतां शिशिरर्तवताधुना ।

दर्भतां सर्वधर्माणां राज्ञानेन विदर्भितम् ॥’

इत्यादौ मालारूपतायामपि ।

उपमेयानां स्वस्वोपमानानुपमानानामुपमानतायां रश्नोपमा । यथा—

इवाचरन्, वृक्षा इवाचरतां तेषां मध्ये पदीरदंश्चन्दनद्वुरिवाचरन्, त्वं ऋक्षतां नक्ष-
त्राणीवाचरतां तेषां मध्ये भूतले चन्द्रवदाचरसीत्यर्थः । आनुकूल्ये इति । अनुकूल-
ताख्यगुणे सतीत्यर्थः । मृगतां हरयन्त्रिलत्रापि नृगाधिपत्वादानुकूल्यमेवेति बोध्यम् । एवं
प्रातिकूल्ये शुद्धपरम्परितामुदाहरति—एवमिति । कमलवदाचरतां सतां मध्ये शिशि-
रर्तुवदाचरतानेन राज्ञा अधुना दर्भवदाचरता सर्वधर्माणां मध्ये विदर्भदेशवदाचरितमि-
त्यर्थः । स्वस्वोपमानानुपमानानामिति । इदं विशेषणमुपमेयोपमायामतिव्याप्ति-

१ मृग-मृगाधिपदोर्बृक्ष-चन्दनयोश्च (उपमा० उपमे०) परस्पर योगानुकूलत्वात्पूर्वाधोक्तस्य
उपमाद्वयस्य ‘इन्द्रवती’ति प्रथानोपमां प्रति उपायता, अत एव परम्परितत्त्वमित्यर्थः ।

२ अङ्गभूता उपमा ‘दीपानामिव’, भङ्गिनी च ‘क्षब्धावात इव’ इत्यनयोरद्वात्रितया पर-
स्परमानुकूल्यादुपायता (साधकता) । तेषां प्रातिकूल्ये केवलशुद्धपरम्परिता । ‘सरोजतामथ’
इत्यादि तु प्रातिकूल्ये मालारूपशुद्धपरम्परितेति बोध्यम् ।

३ विदर्भदेशे यथा दर्भान् न प्ररोहन्ति तथासिन् राशि सर्वधर्मां इत्याशयः ।

४ यत्र उपमेयानि निजोपमानानामुपमानानि न भूत्वा अन्येषामुपमानानि भवन्ति तत्रे-
त्याशयः । उपमेयोपमायाम् उपमानानि स्वोपमानस्यैव उपमानानि भवन्ति । यथा ‘धर्मैः
अर्थे इव पूर्वोभौः’ इत्युपमेयम् ‘अर्थो धर्म इव स्वयि’ इत्युपमेयान्ये स्वोपमानस्य
अर्थस्यैव उपमानं भवति । तथा च उपमेयोपमाः निराधार्यं ‘स्वोपमानानाम् अनुपमानानि यानि
उपमेयानि तेषामुपमानतायाम्’ इत्युक्तम् ।

‘वागिव मधुरा मूर्तिर्भूर्तिरिवात्यन्तनिर्मला कीर्तिः ।
कीर्तिरिव जगति सर्वेस्त्ववनीया मतिरमुष्य विभोः ॥’

इयं धर्मनेदे ।

धर्मैक्ये तु—

भूधरा इव मत्तेभा मत्तेभा इव सूनवः ।

सुता इव भटास्तस्य परमोजतविप्रदाः ॥’

धर्मलोपे तु तस्येत्यस्यानन्तरम् ‘भटा इव युधि प्रजाः’ इति बोध्यम् ।
इयमेवंमेदा प्रार्थनैर्भेदैर्गुणने वागगोचर भूमान भजमाना नेयतामर्हतीति
दिक् ।

एषैव च यदा सकलेन वाक्येन प्राधान्येन ध्वन्यते तदा परिद्धालं-
कारभावा ध्वनिव्यपदेशहेतुः । अस्या चालंकारव्यपदेशः ‘कदाप्यलंका-
रभावमप्राप्तेषु मञ्जूषादिगतेषु कटकादिप्रिवालंकुर्वाणगतधर्ममात्रसंस्पर्श-
निबन्धनः । कचिदसौ शब्दशक्तिमूलानुध्वननविषयः । कचिदर्धशक्तिमू-
लानुध्वननविषयः ।

आद्यो यथा—

‘अविरलविगलद्धानोदकधारासारसिक्कधरणितलः ।

धनदाप्रमहितमूर्तिर्जयतितरा सार्वभौमोऽयम् ॥’

यथा वा—

‘विमूलतरमतिगभीरं सुपवित्रं सत्त्ववत्सुरसम् ।

हंसावासं स्थानं मानसमिह शोभते नितराम् ॥’

अत्रानेकार्थानामपि शब्दाना प्रकरणेन कृतेऽपि शक्तिसंकोचे तन्मूलेन

चरणार्थम् । भूधरा इति । परमोजतविप्रदात्वमेकोऽन धर्म । एषैव च उपमेव । परीति ।
स्वफालकारत्वकेत्वर्थ । नन्वेव कथं तत्रालनारव्यपहारोऽत आह—अस्यां चेति ।
धर्ममानेति । उपमात्वेत्यर्थ । मानपदेनालकारत्वव्यपच्छेद । अविरलेति । अय
राजा सार्वभौम सर्वभूमीश्वर । उदरिद्वयजथ । धारापद व्यर्थमेति केचिद् । ‘य
कीचकै -’ इतिवत्प्रयोग इत्यन्ये । धनदानुनामप्रे पूजितमूर्ति । कुरेराप्रे पूजितमूर्तिथ ।
सत्त्व प्राणी बल च । रसो जल शृङ्गारादिथ । इह पशु परमात्मा च । अभेति ।

ध्वननेन प्रतीयमानस्य, सरोवररूपसार्थान्तरस्याप्रस्तुतसामिधानं मा भूदिति ।
प्रकृतप्रकृतयोरुभयानोपमेयभावः प्रधानवाक्यार्थतया कल्प्यते ।

द्वितीयो यथा—

‘अद्वितीयं रुचात्मानं दृष्ट्वा किं चन्द्रं दृष्यसि ।

भ्रूमण्डलमिदं सर्वं केन वा परिशोधितम् ॥’

अत्र मूढादिपदाप्रयोगादसूयादेरप्रत्ययान्मुस्यतयोपमैव व्यङ्ग्या ।

अथात्र सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे बोधो विचार्यते—अरविन्दसुन्दर-
मित्यत्रारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते । तच्च सुन्दरपदार्थैकदेशेन
सौन्दर्येणाभेदसंसर्गेणान्वेति । तेनारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकामिन्नसौन्द-
र्यवदभिन्नमिति धीः । निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाद-

उदाहरणद्वये इत्यर्थः । अद्वितीयमिति । वाच्यन्दो हेतुर्थः । असूयादेरप्रत्ययादिति ।
अत्र मूढादिपदाप्रयोगेऽपि किं चन्द्रं दृष्यसीत्याक्षेपेणासूया व्यङ्ग्या न वेति सहृदयैर्विना-
व्यम् । लक्ष्यत इति । अरविन्दपदेनेति शेषः । अभेदानुसरणमिति । प्रयोज-
कसौन्दर्ययोरिति भावः । ननु नित्यसाकाङ्क्षस्थले तथाज्ञीकारेऽप्यत्र न तथेति चेदत एव

१ सार्वभौमः (राजा) सार्वभौमः (पञ्चरदिग्यजः) इवास्ति । ध्वम् मानसम् (मनः)
मानसम् (सरः) इवास्ति । इत्याकारकः । सा चैवमुपमा वाचकाभावाद् व्यङ्ग्या । दानादि-
पदानां परिशुद्ध्यसदृशत्वाद् शब्दशक्तिभङ्गनविषयः सेवमुपमा । अद्वितीयमिति पदे तु पदानां
परिशुद्धिसदृशत्वादर्थेऽस्तिरिति शेषम् ।

२ अरविन्दसुन्दरमित्यत्र अरविन्दवत् सुन्दरमित्यर्थप्रतीतावपि सादृश्यवाचकस्याश्रवणात्तदर्थे
लक्षणा । उपमायां हि सादृश्यस्य निरूपकं (प्रवर्षकम्) उपमानं भवति । ततश्चात्र—अर-
विन्दपदेन अरविन्दनिरूपितं यत्सादृश्यं तत्प्रयोजकं लक्ष्यते । सुन्दरपदस्य च सौन्दर्यवदि-
त्यर्थः । ततश्च सुन्दरपदभरणे एकदेशे (भववत्) भूतं सौन्दर्यं तद्युक्तौ धर्मौ च प्रतीयते ।
निपातातिरिक्तयोर्नामार्थयोर्भेदेनैवान्वय इत्यनुगमः पूर्वं प्रतिपादितसदनुसारं ‘अरविन्द’
‘सुन्दर’ इति प्राप्तिपदिकयोरपि अभेदान्वय एव स्यादिति स्थिती—सुन्दरपदार्थस्यैकदेशेन
सौन्दर्येण सह अरविन्दपदार्थस्यभेदः कर्तव्यः [एकदेशान्वयो हि ‘देवदत्तस्य नमो’ इत्यर्थे
सर्वदेव स्वीकर्तव्यः] ततश्च—अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकामिन्न यत् सौन्दर्यं तद्वत्
(तद्युक्तेन) सह अभिन्नम् [अत्रापि नामार्थयोर्भेदात्] (मुखम्) इति शब्दतोषः ।

‘एकदेशान्वयः सर्वत्र नातुमतः’ इति मते ‘अरविन्दसुन्दर’मिति समासस्यैव अरविन्दनिरू-
पितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिन्ने ऽस्तिरिति सिद्धत्वाद्बोधोऽर्थतोषः । अन्ये तु—समासघटि-
तस्य अरविन्दपदस्यैव अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिन्नमित्यर्थो लक्षणा । सुन्दर-
पदं तु सात्यर्थमाहकम् । यदा प्रभवतीत्यादीं प्रकृतभवनं भवतीत्यस्यैवार्थः, ‘प्र’उपसर्गस्यैव-
माहकमात्रः ।

भेदानुसरणम् । एकदेशान्वयस्तु देवदत्तस्य नष्टेत्यादापिवात्राप्यभ्युपेयः ।
 'समासस्यैव विशिष्टार्थे शक्तिः' इत्येके । 'अरविन्दपदमेव लक्षणया सर्वार्थ-
 बोधकं सुन्दरपदं तु तात्पर्यग्राहकम्' इत्यपरे ।

तथा अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रेवार्थे सादृश्येऽरविन्दस्य निरूपितत्व-
 संसर्गेणान्वयः । तस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण सौन्दर्ये । एवं चारविन्द-
 निरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवद्भिननमिति । अरविन्दमिवेत्यत्र त्वर-
 विन्दनिरूपितसादृश्यवदिति निपातजन्योपसृतिप्रयोज्यप्रकारत्वानिरूपित-
 विशेष्यता—निपातजन्योपसृतिप्रयोज्यविशेष्यतान्यतरभिन्नविशेष्यतासं-
 र्गेण नामार्थप्रकारकबोध एव विशेष्यतया विभक्तिजन्योपसृतिर्हेतुत्वादिवा-
 र्थस्य नजर्वस्येव भेदसंसर्गेण नामार्थविशेष्यत्वे विशेषणत्वे च न दोषः ।
 अरविन्दमिव भातीत्यत्रारविन्दनिरूपितसादृश्यस्य प्रकारत्वासंबन्धेन धारार्ये-

मतान्तरमाह—समासेति । अप्र मवे गौरवान्नतान्तरमाह—अरविन्देति । तथेति ।
 समस्तान्बन्धेऽपीत्यर्थः । ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया विभक्ति-
 जन्योपसृतिर्हेतुत्वात्कथमिदार्थग्राह्येऽरविन्दस्यान्वयश्चास्य च कथं सौन्दर्येऽन्वयोऽऽ-
 आह—निपातेति । उच्छेदादहमे इत्यर्थेऽहमे प्रकारत्वानिरोप्यतान्यतरत्वत्तदन्व-

१ सादृश्यस्य ।

२ इत्यस्य यदपि सादृश्यमेकार्थं, किन्त्वपि कथमावसिद्धये सुधेनाम्बो विरहितः । ए च
 नामावयवविभावरूपः । अत्र दशकं 'सादृश्यस्य' इति परिग्रहान्नको बोधः ।

३ अत्र विशेष्यताप्रभित्रा वा विशेष्यता तासंबन्धेन यत्र नामार्थं प्रकटीकृत्य (विशेष्य-
 त्वं) बोधो भवति सादृश्यतासंबन्धेन यत्र विभक्त्यर्थेन विशेष्यतया हेतुत्वम् । अत्र माह —
 भेदसंबन्धेन प्रातिपदिकार्थः एतद्वच विभक्त्यर्थेन यत्र विशेष्यत्वं यदपि, विभक्त्यर्थेन विशेष्यता
 धारार्येण प्रातिपदिक-उत्पत्तेन वा युज्यते । एतं यत्र निपातप्रयोज्यो भवति तत्र निपातार्थः
 सादृश्यतासंबन्धेन विशेष्यत्वं भवितुमर्हति, विभक्त्यर्थेन न । अत्र प्रातिपदिकार्थेन विभक्त्यर्थेन
 विशेष्यता भवितुमर्हति । एवं च—निपातार्थे यत्र विशेष्यता भवेत्, निपातार्थं विशेष्यत्वं
 नास्त्येवं वा विशेष्यत्वं (निपातजन्योपसृतिप्रयोज्यप्रकारत्वानिरूप्यतेऽप्येव) भवेत्, यत्रैवं
 विशेष्यतासंबन्धेन विहाय विभक्त्यर्थेन विशेष्यतया बोधो भवति इति साहच । अत्र तु 'एव' मित उ
 दशयति, अत्र एव एतदन्वयप्रभित्रा विशेष्यता न, की तु अत्रात्रात्रेव । एतच्च मन्वये
 तथा नामार्थेन विशेष्यत्वं विशेष्यत्वं वा भवति [यथा एतः एते न, अत्र एतद्विधेयिकभेदेत्वात्
 एत इ उ वापे उमर्त्वे इति इत् । एतद्विधेयतासंबन्धेन विशेष्यत्वं एतच्च विशेष्यत्वं । अत्र हि विभ-
 क्त्यर्थेन न संभवः] एवमावति एवार्थेन सादृश्यस्य भेदसंबन्धेन नामार्थं प्रातिपदिकविशेष्यता
 विशेष्यता वा बोधे न दुष्प्रतीत्याहवा ।

ऽन्वयादरविन्दसादृश्यप्रकारकधीविशेष्य इति । तत्रैव सौन्दर्येणेति धूमो-
पादाने तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं धात्वर्थं भाने इवार्थं सादृश्ये वान्वेति ।
तेन सौन्दर्यप्रयोज्यारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकधीविशेष्य इति । तथा
गज इव गच्छति, पिक इव रौतीत्यादावुपमानपदानां तत्कर्तृकक्रियायां
लक्षणया गजादिगमनादिसदृशगमनाद्यनुकूलकृतिमानिति ।

ननु पटो न पश्यतीत्यत्र पटान्विताभावस्य दर्शने कर्मतासंसर्गेणान्वय-
वारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधं प्रति
विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्ह्युत्त्वम् । एवं च गज इव गच्छति, पिक
इव रौतीत्यादौ नेवाद्यर्थस्य सादृश्यस्य धात्वर्थेऽन्वयः संभवति । तस्माद्गजा-
दिसादृश्यस्य गमनादिकर्तृत्वेऽन्वयः स्वगमनादिसदृशगमनादिकर्तृत्वेन समा-
नधर्मण । इत्थमेव चारूयातवादशिरोमणिव्याख्यातुभिरपि सिद्धान्तितमिति

तरभिन्नत्वनिवेशः । एवेनोक्तकार्यकारणभावव्यवच्छेद । धात्वर्थमाह—धीति । तत्रैवेति ।
अरविन्दमिव भातीति वाक्य एवेत्यर्थ । तृतीयार्थाभिन्नं प्रयोज्यत्वम् अन्वये कर्तृ । भा-
नस्य तत्प्रयोज्यत्वमावादाह—इत्यर्थ इति । कर्तृत्वेनेति । एवेन लक्षणपरिव्यवच्छेदः ।

१ धीः भान तत्र विशेष्य. अर्थात् भावयः कर्ता (मुखदि) । नेवाकरणात् मते तु-
मुत्कर्तृक वर्तमानकालिकम् अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकं भानमिति बोधः ।

२ गजो यथा गच्छति तथाप्य, इति बोधनकारणत्वात् गजकर्तृकगमनक्रियायां विकर्तृक-
वगक्रियायां च लक्षण्य ।

३ घटाभावं पश्यतीति द्वितीयाविभक्तिवारणाय ।

४ अर्थ भावः—भास्वपात(तिष्ठन्तक्रिया)एते यत्र भास्वर्थो विशेष्यम् (प्रधानम्)
भवति तत्र प्रकारः निश्चिन्नबोधोऽर्थो भवति । घटे न पश्यतीत्यत्र पश्यित्वेऽन्वये विभक्त्या
उपस्थापितो नास्तीति भास्वर्थम् (दर्शनम्) प्रति न तस्य विशेष्यत्वसादृश्यः । तद्वत् न
कर्तृत्वगद्गा ।

५ इवाधिल सादृश्यस्य (प्रकारतया) धात्वर्थे (गमने) अन्वये न सात्, किन्तु कर्तृ (गजादौ) । कर्तृत्व धात्वर्थेऽन्वयः । एतत्त्व गजगमनसदृशगमनानुसूचित्विमान् इति धात्व-
र्थेन च सादृश्यत्वान्वयप्राप्ति साधरोधः कथमिति शङ्का ।

चेत्, नैवम् । गज इव गच्छतीत्यत्र सादृश्यस्य विधेयतया प्रतीतेरपला-
पापत्तेः । गज इव यः पुरुषः स गच्छति, पुरुषो यः स गज इव गच्छतीति
वाक्याभ्यां भिन्नप्रतीत्योरानुभक्तत्वात् । एवं वनं गज इव गृहं देवदत्तो
गच्छतीत्यादौ वनादेः सर्वथैवानन्वयापत्तेश्च । एवं त्रिम्बप्रतिविम्बभूतस्य
कारकमात्रस्यानन्वयो बोध्यः । तस्माद्गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमना-
श्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यत्र धीः । कारकोपेदाने तुपमानपदानां तत्क-
र्तृकक्रियायां लक्षणेत्येव साधु । न च प्रागुक्तकार्यकारणभावस्य धात्वर्थ-

समानधनणैस्त्वस्य पूर्वानन्वयः । ननु तस्य तत्त्वेन प्रतीतावेव न मानमत आह—गज
इवेति । अनन्वयो बोध्य इति । वस्तुतस्तु वनं गज इव रणभूमिं शूरो गच्छती-
त्यादौ वनकर्मकगमनानुकूलकृतिमद्गजसादृश्यं समरभूमिर्मैकगमनानुकूलकृतिमाप्शूर इ-
त्यादिबोधः । इवशाब्देन च विम्बप्रतिविम्बभावापन्नवनसमरभूमिविरोधणकगमनमेव धर्म-
त्वेन बोध्यते । इवाद्यथ धर्मत्वेनैव बोधका इति सर्वसमतम् । गज इव यः पुरुषः स
गच्छतीत्यत्र चेत्वेन गमनान्वित एव शूरत्वादि धर्मत्वेन बोध्यते । पुरुषो यः स गच्छती-
त्यत्र तु गमनमेव तथेति तयोर्वशेषोऽप्युपपद्यते । एव । उपमायां विधेयत्वं चैतदेव यद्विधे-
यस्यैव धर्मत्वेनोपमाबोधकबोध्यत्वमिति चिन्त्यमिदम् । वैयाकरणनये तु क्रिययोरेवोप-
मानोपमेयभावः । गच्छतीत्यस्य चापृष्टयोभयानन्वयः । गजादिपदानां स्वकर्तृकक्रियायां
लक्षणा वेति हि । कारकोपेति । कर्ताधीत्यर्थः । अत्रोकारे दोषमाह—

२ गमनगत सादृश्यं यद् विधेयतया (तात्पर्यविषयतया) प्रतीयते तस्मात्पलापः, कर्तव्यं
सादृश्यान्वये कर्तारिव उपमानोपमेयभावात् ।

३ पूर्ववाक्ये कर्त्रो सादृश्यम्, गमनं च न समानधर्मं । अपि तु सौस्वादिना । उच्य-
ते तु उभयकर्तृकयोर्गमनयोरेकता । कर्त्रेव सह धात्वर्थान्तरये तु उभयत्र समाना प्रतीतिः
साद्यते ।

४ अस्मान्मते तु कर्तारोपेदाने उपमानपदानां तत्कर्तृकक्रियायां लक्षणयाऽऽयः ।

५ गज इव इत्यस्य गजनिरूपित सादृश्यस्य इत्यर्थः, गच्छति इत्यस्य प्रयोजकगमनाश्रय
इति । अर्थात् गजेन सह सादृश्यस्य निमित्तं सादृश्यं गमनमेवास्ति, तस्याभयोऽपमिताद्युप ।

६ अर्थात् कर्मादिकारकं यत्र गच्छतीत्यनेन सह उपाद्यं तत्र । कर्मादि कारकमिति आयेत-
रीका तु विचारवर्तिदेव, गजादेः कर्तुः पूर्वत एवोपेदानात् । अथ एव यत्र त्रिम्बप्रतिविम्ब-
भावेन कर्मादिकारकमुपाद्यं यथा वनं गज इव गृहं देवदत्तो गच्छतीत्यत्र 'वनकर्मकगमन-
सादृश्य-गृहकर्मकगमनानुकूलकृतिमान् देवदत्तः' इति बोधः ।

निष्ठेत्यादेर्व्यभिचारः, तस्यानञ्जीकारात् । अञ्जीकारे च तूर्ष्णीमारात्पृथगित्याद्य-
र्थानां धात्वर्थान्वयोऽनुभवसिद्धोऽपलंपनीयः स्यात् । कथं तर्हि घटो न पश्य-
तीत्यादौ घटाभावं पश्यतीति नान्वयबोधः । धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
प्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधं प्रति नञ्जन्योपस्थितिमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वकल्प-
नात् । धात्वर्थस्य नामार्थभिन्नत्वेन विशेषणं तु द्वयोस्तुल्यम् । तेन पाको
न याग इत्यादौ न व्यभिचारः । इत्यलमप्रसक्तविचारेण ।

अथारविन्दतुल्यो भातीत्यत्र कथं धीः । तुल्यपदार्थस्य निपातभिन्न-
नामार्थत्वेन धात्वर्थं भेदेनान्वयायोगात् । तादृशतुल्यत्वादेर्मानोद्देश्यतावच्छे-
दकत्वे भानमात्रविधेयतायां विवक्षितार्थप्रतीतिः । न च तुल्यपदेन तुल्य-
त्वप्रकारको लक्षणयोपस्थापितो ह्यभेदेन धात्वर्थेऽन्वेष्यतीति वाच्यम् ।
क्रियाविशेषणत्वेनारविन्दतुल्यशब्दस्य नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, व्याकर-
णस्य सिद्धानुवादकत्वेन स्तोकं पचतीत्यादिमात्रविषयत्वेन क्रियाव्ययवि-

अङ्गीति । उक्तदोषमुद्धरति—कथमिति । मात्रपदेनेतरनिपातव्यवच्छेदः । कथमिति ।
भेदेनाभेदेन वेत्त्यर्थः । तत्रानाद्य इत्याह—तुल्येति । उक्तव्युत्पत्तेरिति भावः । नाप्यभे-
देनेत्याह—न चेति । धात्वर्थं भानरूपे । उपपत्तेरिति । तथा चोक्तरीत्या भवेदेनैवा-

१ यतो ह्यत्र सादृश्यस्य धात्वर्थेन सादान्वयः कृत्वः, पूर्वोक्तकार्यकारणभावानुसारं तु सादृ-
श्यस्य कर्त्तव्यं अन्वय उचितो न धात्वर्थेन ।

२ तूर्ष्णी तिष्ठति, आराद् बसति, इत्यादौ विभक्तयनुपस्थापितयोरपि तूर्ष्णीम् आरात् इति
निपातार्थयोर्धात्वर्थेऽन्वयः सकलानुभवसिद्धः ।

३ अर्थात् धात्वर्थं विशेष्यीकृत्य (प्रधानीकृत्य) प्रकारता (विशेषणता) संसर्गेण नञ्जन्या
उपस्थितिः अन्वयबोधे प्रतिबन्धिका, तत्रान्वयबोधो न भवत्यर्थः । तद्वन्न नामर्थस्य सन्ध्याप्रति-
बन्धे न कर्मताऽऽपत्तिः ।

४ अत्र धात्वर्थपदेन नामार्थं (प्रातिपदिक) भिन्नो धात्वर्थो गृह्यते । तथा च पाको न
यागः अत्र नञो धात्वर्थेन संज्ञके शाब्दबोधमिदं वाचि न व्यभिचारः, शाक इत्यादेर्नामार्थत्वात् ।

शेषणानां क्लीवतेष्यते इत्यस्योर्पपत्तेः । घातोरेव लक्षणया सकर्त्तार्यवोध-
कत्वमितरस्य तात्पर्यग्राहकतेत्यपि केचित् । अरविन्दवत्सुन्दरमित्यत्र वतेः
'तेन तुल्यम्-' इति विहितस्य सादृश्यवदर्थकस्य सादृश्ये लक्षणा । तस्य

न्वय इति भावः । मतान्तरमाह—घातोरेवेति । तथा च तस्य तादृशो विशिष्ट एवार्थ
इति नोच्युपत्यवसर इति भावः । इत्यपि केचिदिति । वस्तुतस्तु उपनाविधेयलक्षणे
तात्पर्य अरविन्दतुल्यमित्येव साधु, न तुल्य इति । यदि तु विधेयस्य धर्मत्वेनेना
बोधकबोध्यत्वमेव विधेयत्वमुपमाया इति विभाव्यते तर्हि अरविन्दतुल्यविषयक मान
मानविषयोऽरविन्दतुल्य इति वा बोधेऽपि मानस्य धर्मत्वेन मानाहुपमाया अभिधेय-
मेव । धर्मान्तरस्य तथा माने तु अरविन्दतुल्य इत्येव प्रयोगः सयुक्तः । उपमाया उदे-
श्यतावच्छेदकत्व एति ध्येयम् । अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रेवेति । वस्तुतस्तु किना-
मास्तुल्यत्वे एष तेन तुल्यम्-' इति वतिविधानादारविन्दमिव सुन्दरमित्यादिवत्कर्त्तार्यवोध
इति चिन्त्यमिदम् । अत एव प्राक्षणवदर्थाते इत्यत्र प्राक्षणकर्त्तार्यवधने प्राक्षणपदस्य
लक्षणेति महाभाष्यकारादयः । अरविन्दवत्सुन्दरं सुरामित्यत्र च भवति किंवाप्याहारायां ।
अरविन्दपदेन च सुन्दरादारविन्दभवने उच्यते । तथा च सुन्दरादारविन्दभवनेसदृश सुन्दरं

१ अधारि-देलात्स्य, 'उपपत्तेः' एतावत्-तस्य संश्लेषावमात्रम् — निष्पत्तिशो
नामाथो धारवैयं यन्नेति तदाऽभेदेनेव । स च किंवाविशेषणमिति स्वपरिदरये । एतत्तुल्य
तुल्यावप्रकारकतुल्यविशेषकस्य तुल्यपदार्थस्य यादृशत्वेन सह कथं वोगः । ननु अरवि-इत्यस्य
इति हि वृत्तेः चरणादेर्विशेषणमित्युदेरपदाऽच्छेदकस्येतिप्रतिष्ठा । भाटीलनेन तु केवलं
मानमान विधीयते । तत्रश्च विवदेन भाटीलनेन सह तुल्यस्यान्वय एव माधुर्यक इति तु
नोचितम् । अरवि-इत्यस्यो भाटीति प्रयुक्तानस्य तुल्यमानविधे मानमात्रे तादृशीभावः ।
तत्रश्च अभेदावयानुरोधेन तुल्यपदस्य तुल्यत्वप्रकारकतुल्यविशेषक इत्यर्थमप्याह तुल्यवद-
न्यारक इति भागमाने कथय्य । लक्षितः तुल्यत्वप्रकारक इत्यर्थो-भेदेन धारवैयं भादे-नेति । एवं
च अरवि-इतिरूपितुल्यत्वप्रकारकमित्यत्र भागमिति बोधः । किंवाविशेषणतया अरविन्दतुल्य-
वदस्य न्युपकारावपिच्छिन्नः । अकारणं हि तिस्रानुसारकम् (अर्थात् यथा लोकाणां प्रवोवा-
च्छदनुकूलननुशासनम्) । तत्रश्च किंवाभ्यविशेषणानां शोभतेलनुशासनस्य प्रतिष्ठेऽनु-
पवर्तीत्यादिभेद प्रवृत्तिः, नात्र । तस्मात्पूर्वोच्ये बोधो निर्वोच इत्याहाराः ।

२ अर्थात् भाटीत्वस्यैव अरविन्दतुल्यत्वप्रकारकं मानमिति बोधः । अरविन्दतुल्य इति तु
तावत्पदमाहकमात्र । यत्र च अभेदशोभ इतिभ्युपपत्तेः नवहर एव देवाद्यवः ।

३ सहजापदस्य तुल्यपदस्य सादृश्यवदर्थ इत्यर्थः । तत्रश्च तुल्यवैयं विहितस्य 'वत्' प्रव-
स्यति ग्राह्यवदर्थः । तत्रश्च कथञ्चन तस्य (वत्) सादृश्यवत्- । तस्य सादृश्यवत्
(पदार्थ-तदर्थे) शोभतेन सह प्रवोच्यप्रवोचकभावस्यैव नेना-वदार्थ 'अरविन्दनेव तु इत्ये'
इतिवत् अरवि-इतिरूपितुल्यत्वप्रकारकमित्यत्र-इत्यर्थमिति । (तुल्यम्) इति साधुबोधः ।

सुन्दरपदार्यैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रैव बोधः । एकत्र शक्यत्वाऽपरत्र लक्षणया च सादृश्यप्रतिपादनाच्छ्रौत्यार्थं चेति ।

अरविन्दवन्मुखमित्यत्र त्वरविन्दनिरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति । अरविन्दवत्सौन्दर्यमस्येत्यत्रारविन्दशब्दस्वारविन्दसौन्दर्यलाक्षणिकतयारविन्दसौन्दर्यनिरूपितसादृश्याधिकरणमेतत्संबन्धिसौन्दर्यमिति मुखारविन्दसौन्दर्ययोः सादृश्यबोधे शाब्दे, तयोरभेदाध्यवसायादभिन्नधर्ममूला पश्चान्मुखारविन्दयोरपि सादृश्यधीः । अरविन्देन तुल्यमित्यत्र तृतीयार्थो निरूपितत्वम् । तस्य च सादृश्येऽन्वयादरविन्दनिरूपितसादृश्याश्रयैभिन्नमिति । तत्रैव सौन्दर्येणेति धर्मनिर्देशे तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वम् । तेनारविन्दनि-

मुखभवनमिति शाब्दे बोधे वृत्ते अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्मकृतसादृश्यं व्यञ्जनया बुध्वते । एवमारविन्दवन्मुखमित्यत्रापि अरविन्दभवनसादृश्यं मुखभवनमित्येव बोधो युक्त इति बोध्यम् । एकत्र अरविन्दमिवेत्यत्र । अपरत्र अरविन्दवदित्यत्र । सादृश्यवदभिन्नमिति चेति । बोध इत्यस्यानुपह्व । लक्षणा नेति भावः । अत एव तु, प्रयुक्त । सौन्दर्यलाक्षणिकतयेति । तत्र तस्येवेति वतेरिवार्थं विहितत्वेन सादृश्यार्थकस्य तात्पर्ययोजके लक्षणयारविन्दसादृश्यप्रयोजकमेतत्संबन्धिसौन्दर्यमिति बोधे उपपत्ते अरविन्दपदस्वारविन्दसौन्दर्यलक्षणा किंफला किंप्रमाणा चेति चिन्त्यमिदम् । शाब्दे इति । वृत्ते इति शेषः । तयोर्मुखाऽरविन्दसौन्दर्ययोः । अभेदेत्यस्य सादृश्यमूलेत्यादि । अभिन्नधर्मेति । सौन्दर्यहपेत्यर्थः । सादृश्ये तुल्यपदार्यैकदेशे । अभिन्नमितीत्यस्य

१ अर्थात् अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यार्थे लक्षणा, ततश्च अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यमित्यर्थः । सौन्दर्यं च सादृश्यस्य निरूपकम् (प्रयोजकम्) । तथा च अरविन्दसौन्दर्यार्थेऽपि कृतम् (प्रयोज्यम्) यत् सादृश्य सदधिकरणम् (तदाधारः, आशयः) अस्य सौन्दर्यम् अर्थात् घटसंबन्धि सौन्दर्यमित्याशयः । असिन्तु शाब्दबोधे सौन्दर्यरूपसाधारणधर्मस्य अस्य इत्युपमेये अरविन्दे इत्युपमाने च संबन्धः सुरूपतः प्रतीयते ।

अरविन्दसादृश्यप्रयोजकम् घटसंबन्धि सौन्दर्यमिति नागेश्वेनोत्पादिते शाब्दबोधे तु उपमेयमाने सौन्दर्यस्त्वान्वयः प्रतीयते । अरविन्दवत्सौन्दर्यमस्येत्यक्तौ स्वारसिकश्च सौन्दर्यलोभश्च संबन्धः । एव घटस्य 'अरविन्दसौन्दर्यलक्षणा किंफला' इत्यादिना रूपैव सादृश्यम् नागेऽनुभवोदयस्तु स्थूलदृश्यैव ।

२ तयोः उभयसंबन्धिसौन्दर्ययोः सादृश्यमूलत्वं अभेदस्य निश्चयात् अभिन्नधर्म (सौन्दर्य)-मूला, मुखस्य अरविन्दस्य चापि सादृश्यप्रयुक्तिः सिध्यति ।

३ मुक्तमित्यनेन सहान्वये द्वयोरभेदत्वानुगोचरिदम् ।

निष्पत्तिप्रयोजकत्वात्प्रयोज्यत्वेन सादृश्येऽन्वयः । एकदेशान्वयः पुनरेषु पक्षेष्वगतिकतयाश्रीयत इत्युक्तमेव ।

सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे तु अरविन्दसुन्दरं वदनमित्यत्र लक्षणयार-
विन्दवृत्तिसमानधर्मः प्रतीयते । तस्य चाभेदेन सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दर-
त्वेनान्वयः । अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रारविन्दपदार्थ आधेयतया संसर्गेण
इवपदार्थेन समानधर्मेणान्वेति । शेषं प्राग्वत् । सौन्दर्येणारविन्देन सममित्यत्र
सौन्दर्योत्तरवृत्तीयया घान्येन धनीत्यत्रेव अभेदार्थिकया अन्यया च निरूपि-
तत्वार्थिकया सौन्दर्याभिन्नमरविन्दनिरूपितं यत्सादृश्यं तद्वदभिलमिति धीः ।
व्यङ्ग्यार्थोच्यते धर्ममात्रम् । तस्य चोपमानपदेन लक्षणयोपस्थितं तन्निरूपित-
सादृश्यं प्रयोजकतासंसर्गेणामेदेन वा विशेषणम् । विशेष्यं चाश्रयतयोप-
मेयम् । व्यङ्ग्यार्थार्थानुरूपक्रियादिरिति दिक् ।

लक्षणयेत्यस्यारविन्दपदस्येत्यादि । शेषमिति । तस्य चाभेदेनेत्यादीत्यर्थः । अन्यया
चेति । अरविन्दपदोत्तरया चेत्यर्थः । एकदेशान्वयः प्राग्वदेवेत्याह—सादृश्यमिति ।
उत्पत्त्यर्थे बोधमाह—व्यङ्ग्येति । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वे आह—प्रयोजकतेति ।
धर्मरूपत्वे आह—अभेदेति । विशेष्यमिति । अस्य चेत्यादि । तत्र सादृश्ये । ननु

१ ननु कुङ्कुमालेपादेः सहोदरपदस्य अथे सदृशे अन्वय उचितो न तु सादृश्यैकदेशे
सादृश्ये इति शङ्कायामाह—एकदेशान्वय इति ।

२ अरविन्दवृत्तिसमानधर्माऽभिन्न—सुन्दरत्ववदभिन्नं मुखमिति बोधः ।

३ तेन—अरविन्दवृत्तिर्यः समानधर्म इत्यर्थः ।

४ अर्थात् तस्य समानधर्मस्य अभेदेन सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयः । ततश्च पूर्व-
वत् अरविन्दवृत्तिसमानधर्माभिन्न—सुन्दरत्ववदभिन्नं वदनमिति बोधः ।

५ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यनुज्ञिष्टया ।

६ अरविन्दायते मुखम् इत्यस्य बोधः सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे समानधर्मरूपत्वे वा आह ।

७ तथा च अरविन्दनिरूपितं यत्सादृश्यं तत्प्रयोजको य आचारः (मुखवृत्तितत्पर्यैरूपः)
तदाश्रयो मुखमिति पदार्थान्तरत्वे, तदभिन्नो य आचारस्तदाश्रयो मुखमिति समानधर्मत्वे बोधः ।

८ ततश्च चन्द्रीयति मुखं नायकः इत्याशौ मुखविषयकः चन्द्रनिरूपितसादृश्याभिन्नः
(सादृश्यस्य धर्मरूपत्वे) सादृश्यप्रयोजकः (इति सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे) य आचारस्तदनु-
कूलनिमात्रायक इति बोधः ।

स्तत्रेवादीनां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वम्, निपातत्वादुपसर्गवत् । द्योत-
कत्वं च स्वसमभिव्याहृतपदान्तरेण शक्यता लक्षणया वा तादृशार्थबोधने
तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगित्वमिति नैयाकरणाः । उपसर्गणां द्योतकत्वमावश्य-
कम् । अन्यथा उपास्यते गुरुः, अनुभूयते सुखम्, इत्यादौ गुर्वादिर्लेनाभि-
धानं न स्यात् । र्थत्वर्थकर्मताविरहात् । इवादीनां तु वाचकत्वम्, बाधरौ-
भावात् । प्रागुक्तहेतुस्त्वप्रयोजकत्वात् साधकः । अन्यथा अव्ययतादिति
हेतुना अव्ययमात्रस्यैव द्योतकतापत्तिरिति नैयायिकाः ।

अथास्याश्वमत्कारस्यापकर्षकं यावत्तत्सर्वमपि दोषः । कविसमन्यपत्तिदि-
राहित्यम्, उपमानोपमेययोर्जात्या प्रनाणेन लिङ्गसंख्याभ्यां चाननुरूप्यम्,
बिम्बप्रतिबिम्बभावे धर्माणामुपमानोपमेयगतानां न्यूनाधिक्यम्, अनुगामिता-
यामनुपपद्यमानकालपुरुषविध्याधर्मकारणम्, एवमादि ।

न द्योतकत्वं नाप्यम् । अनर्पकनिपातेषु निपातत्ववत्सु द्योतकत्वाभावेन न्यनिपातत् ।
अत एव द्योतकं नाप्यनाह—न वाचकत्वमिति । तथा च वाचकत्वाभावे तात्त्वे नो-
न्यनिपात इति भावः । नानार्थनिपत्तस्थिते उपसर्ग बोधने तादृशार्थबोधनग्राह-
लक्षणमेति । तेन लक्षणेन प्रयोजकत्वादिति । 'शास्त्राधिक्यते रदिगा'
इत्यादौ तेन रदिगारेरभिधाननिवृत्ते निपातत्वे द्योतकत्वस्थेऽदृश्ये कथं ता एति
बिम्बमेतत् । द्योतकतापत्तिरिति । न पंचार्णतः । मागणैर्न मानकदेव प्रयो-
नान्तरेति न्यायः । अस्याः प्रयोजनानाः । एतच्चः संज्ञेयः । माननुरूप्यमिति ।

१ 'निपातवात्' इति हेतुना निपातेषु वाचकत्वाभावः स्यादवे । तदथ 'अरि-दन्व' इत्यत्र अरि-दन्विनिपातस्य अरि-दन्वसंज्ञित्यर्थः । 'रि' निपातस्य स्यात्कारणत्वेन तात्पर्यग्राहकत्वात् इत्यादिषु ।

२ सेन निपातेन (रवदिगा) समन्वितादृशं शरीरद्वयं दत्तस्य सत्त्व (अरिदिगा) उच्यते ।

३ स्यात्कारणत्वेनेति ।

४ अर्थ भावः—यद्यप्युपसर्ग वाचकत्वं स्यात्तर्हि 'उपसर्ग' अर्थ बोधकत्वमेव । 'रि' अर्था-
न्वमेव स्यात्, 'अरि' वा उपसर्गस्य न्यायार्थस्य । एतदेव 'अनुभूयते सुखम्' अर्था-
न्वमेव स्यात् अत्र बोधे वा 'अनु' वा उपसर्गस्य स्यात्, 'मू' शरीरः स्यात्कारणत्वेन स्यात् ।
तदथ द्योतकत्वमेव स्यात् अथ वा उपसर्गस्य बोधने न सिध्येत् । [ए. दु. 'आम्' 'मू' इति । तात्पर्यार्थ
द्योतकत्वमेव । उच्यते ।] एतच्च 'उपसर्ग' इत्यादौ कर्तृत्वकारणत्वेन द्योतकत्वमेव स्यात् अत्र
वचनम् अर्थात् अर्थबोधने स्यात् । एतच्च उपसर्गस्य बोधकत्वेन हीनत्वमेव स्यात् ।

५ अर्थान्वयान्न बोधे तात्पर्यग्राहकत्वात्प्राप्तत्वात् स्यात् इति तादृशार्थबोधने ।

क्रमेण यथा—

‘प्रफुल्लकङ्कारनिभा मुसुंश्री रदच्छदः कुङ्कुमस्यरागः ।

नितान्तशुद्धा तव तन्वि बाणी विभाति कर्पूररस्परिव ॥’

‘मुनिः श्वदयं भाति सततं पर्यटन्महीम् ।

विनिवृत्तक्रियाजातः श्यापि लोके शुकायते ॥’

‘सरसि ह्रवदामाति जम्बीरं सुपचेलिमम् ।

आदिकारणतोयौघ इव ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥’

एतस्यैव किञ्चित्पदव्यत्यासे ब्रह्माण्डस्योपमेयतायां चायमेव दोषः ।

‘द्राक्षेव मधुरं वाक्यं चरितं कौमुदी यथा ।

सदैवाद्वाग्निं चेतांसि सुभेव सुमहात्मनाम् ॥’

‘वामाकल्पितवामाङ्गो भासते माललोचनः ।

शम्पया संपरिप्यक्तो जीमूत इव शारदः ॥’

अत्र जीमूतगतो मालस्यलोचनप्रतिबिम्बो नोपाच इति न्यूनत्वम् ।

‘भगवान्भवः’ इति कृते तु बिम्बसैवाभावाच्च प्रतिबिम्बापेक्षेति साधु ।

‘विष्णुवक्षःस्यतो भाति नितरां कौस्तुभो मणिः ।

अङ्गारक इवानेकतारके गगनाङ्गणे ॥’

नम्समासोत्तरं भावप्रत्ययः । कालो भूतादिः । पुरुषः प्रथमादिः । प्रफुल्लेति । अत्र कङ्कारमुपयोः केयरोष्ठयोः कर्पूरवाश्वोथ तुर्र्वं तत्सकेताप्रतिद्वम् । कङ्कारं पुष्पविशेषः । रदानां दन्तानां छदोऽपवारकः पत्रवः । ओष्ठ इति यावत् । विनीति । विशेषेण निवृत्तक्रियासमूहः । अत्र श्वमुन्योः शुक्लशुनोथ चाल्याननुरूप्यम् । ह्रवचन्वलयम् । सुपचेलिमं अत्यन्तपक्वम् । आदिकारणेति । ‘अप एव ससर्गादौ तासु बीजमवा-
द्यजत्’ इति श्रुतेस्तत्त्वमिति भावः । अत्र प्रमाणत आननुरूप्यम् । तयोरेत्यन्तवैलक्ष-
ण्यात् । एतत्तोपकमपि सुपचेलिममिति विशेषणम् । पक्वस्यात्यन्तसुस्वत्वात् । किञ्चि-
त्पदेति । इवत्सवत्सदयोरेत्यर्थः । ‘सरसीव जमाभाति ह्रवब्रह्माण्डमण्डलम्’ इति यावत् । अयमेव प्रमाणतोऽननुरूपतास्य एव द्राक्षेति । अत्र पूर्वार्थं लिङ्गोदाहरणम् । उत्तरार्थं लिङ्गसंख्योदाहरणम् । धामेति । वामया पावला चत्वित्रं सौहृते वामाङ्गं

अत्र तारकाणां विम्बाभावादाधिक्यम् । 'विष्णोर्वैश्वसि मुक्तालियासुरे
भाति कौस्तुभः' इत्यर्थे तु न दोषः । अत्र विशेषणविशेषणयोर्मुक्तालितार-
रकागणयोर्विम्बप्रतिविम्बभावेन बक्षोगगनाङ्गणयोर्विशेषणयोर्विम्बप्रतिविम्ब-
भावः, तन्मूला चोपमा ।

'राज राजराजस्य राजहंसः करस्वितः ।

हस्तनक्षत्रसंसक्त इव पूर्णो निशाकरः ॥'

अत्र राजेति प्रतिपाद्ये भूतकालवच्छिञ्जक्रियाविशेषे राजहंसस्यान्वय
इव न निशाकरस्येत्यनुपपद्यमानकालघटितत्वं धर्मस्य ।

'रणाङ्गणे रावणवैरिणो विभोः घराः समन्ताद्बलिता विरेविरे ।

निदापमर्घ्यंदिनवार्तिनोऽम्बरे सहस्रभानोः प्रसराः करा इव ॥'

यथा वा—

'आगतः पतिरितीरितं जनैः शृण्वती चक्रितमेत्य देहलीम् ।

कौमुदीव शिशिरीकरिष्यते लोचने मम कदा मृगेक्षणा ॥'

अत्र शृण्वतीति शत्रा प्रत्यायितेन ध्वजसमकालमेव प्रियाया देहस्माग-
मनमित्यर्थेनातिशयोक्त्यात्मना गमितस्त्वरतिशयसद्गतमीलुस्यातिशयं पु-
ष्पाति । कौमुद्युपमा तु तत्परिपोषितं प्रधानीभूतं प्रियगतमीलुवयम् । च-

वस्य यः । सम्पदा प्रियुक्तया । जीमूले नेपथ्ये । राजराजस्य उपेक्ष्य । न निशाक-
रस्येति । तदीयक्रियाविशेषस्य वर्तमानत्वात् । निशाकरस्याङ्गणस्थाविम्बत्वात् । एतन्मार्ग-
बोधम् । धर्मस्य किनाभिधेयस्य । अन्यथादाहरणान्तरमाह—यथा पति । एत-
न्मार्गेषु । विभोः धीरात्मस्य । चक्रित्वात्साक्ष्यः । ईरितमिति । वच इति छन्दः ।
तद्वत् नादिभ्यगलम् । तत्परिपोषितं नादिभ्यगतौ मुहनादिचयरोषितम् । औमुद्युपमा-

१ मुक्तालियासुरे अनेककारके इति हि क्रमको रङ्गिते यथावाहने इत्यनेनैवित्येते ।
'मुक्तालिया' 'तारकागण' इति तु विदेशनदीयति विज्ञेयने इत्यर्थः ।

२ पूर्वं भवत्वं तद्वत्परिपोषितम् इत्युक्त्यायनमिति कथयति । अत्रान्त कारकस्य,
आयमनस्य च कार्यस्य सहायवर्धनान्निकेत्यर्थः ।

३ स्वच्छिञ्जः ।

कितमित्यागमनविशेषणमपि वस्तुतो विचार्यमाणमीक्ष्यविशेषणीभवत्तत्त्वैवा-
नुकूलम् । इति स्थिते भविष्यत्कालावच्छिन्नशिशिरीकरणस्य साधारणधर्म-
स्योपमेयान्वितत्वमिव नोपमानान्वितत्वम् ।

‘एतावति महीपालमण्डलेऽवनिमण्डन ।

तारकापरिपन्मध्ये राजन्राजेव राजसे ॥’

अत्र क्रियायां संबोध्योपमेयान्वय इव नोपमानान्वयः ।

‘राजेव संमृतं कोपं केदारमिव कर्पकः ।

भवन्तं त्रायतां नित्यं भयेभ्यो भगवान्भवः ॥’

अत्र प्रार्थ्यमानत्राणकर्तृत्वमुपमेये भव इवोपमानयो राजकर्पकयोर्नास्ति,
तयोत्राणकर्तृत्वंस सिद्धत्वात् । यदि तु त्रायत इति प्रार्थनानिर्मुक्तं त्राण-

मिति । पुष्पातीत्यस्यानुपपन्नः । तस्यैवेक्षणस्यैव । नोपमानान्वितत्वमिति ।
तथा चानुपपद्यमानकालार्थकत्वं सर्वत्र बोध्यम् । एषु सर्वेषु भूतभविष्यत्तत्त्वदा-
र्धानामेवोपमानीकरणेनान्वयस्य संभवोऽस्त्वैवेति विन्यान्वेतान्युदाहरणानि । ‘लक्ष्मि
नैवेद्युत्वं पुरस्तात्सुदनेमि पिपुरास्येव’ इत्यादि सूत्राद्युक्तम् । राजेव चन्द्र
इव । नोपमानेति । तथा चानुपपद्यमानपुरुषार्थकत्वमत्र बोध्यम् । विष्वादीत्यादिपद-
प्राह्यप्रार्थनोदाहरणमाह—राजेवेति । नास्तीति । विशेषणभावप्रयुक्तविशिष्टभावोऽत्र ।
तदाह—तयोरिति । प्रायते । इतीति । लडन्तमिति भावः । लडन्तपक्षे सङ्घटे—

१ ऋग्यजुषापरितस्मेषणस्य विशेषणम्, अर्थात् स्वयम् चकितमीक्ष्यं यस्या इत्यर्थः । एवं
प्रकारेण ईक्षणविशेषणीभावो विचारो विवेकिनाम् ।

२ उपमेया कान्ता आशास्ये भविष्यत्काले एव लोचने शिशिरीकरीभवति, उपमानमूता
कौमुदी तु सर्वदैव शिशिरीकरोति, न तु भविष्यत्काले एव करीष्यतीत्याशयः ।

३ ‘एवं राजसे’ इति मध्यमपुरुषस्य उपमेयेऽन्वयः, राजेव (चन्द्र इव) इति शुभ्रम्
मित्रे उपमाने नान्वय इति धर्मेस्य उपमानोपमेयसाधारणत्वाभावो दोष इत्यर्थः ।

४ राजा कोपम्, कर्पकश्च केदारं त्रायत इति त्राणकर्तृत्वस्य सिद्धत्वात् एव प्रार्थनानात्
नास्तीत्यर्थः ।

५ सर्वदास्यदित्येव हि त्रिधाकरकौमुदाहरणः । तथा च भविष्यत्कालिकानां तेषामुप-
मानीकरणे अनुपपद्यमानकालत्वं नास्ति । लक्ष्यानि वेदेऽस्यमेव तु भविष्याः पूर्वत्वक-
त्वात् भविष्यत्कालान्वयो दुष्टः ।

कर्तृत्वमुच्यते तदा धर्मस्य साधारणत्वान्न दोषः । अथ त्रयत् इति प्रार्थ्य-
मानतानिर्मुक्तैऽपि त्राणकर्तृत्वे न साधारणत्वम् । प्रार्थ्यमानताया इव विधे-
यतानुवाचत्वयोर्भेदकत्वादिति चेत् । सत्यम् । इह हि धर्मलोपरहितायामुप-
नायां धर्मवाचकशब्दप्रतिपाद्यैः प्रार्थना । भूतभविष्यद्वर्तमानत्वादिभिर्विशे-
षणैर्विशिष्टधर्मस्योपमानोपमेयसाधारण्याभावे प्रयोजकाभावात्प्रमानिष्यत्ति-
रिति निर्वादादम् । तत्र विधेयत्वानुवाचत्वान्भ्यां शब्देनानिवेदिताभ्यां विप-
यताभ्यां विशिष्टस्य धर्मस्य यदि नास्ति साधारण्यं भास्तु नाम । नमुदासी-
नैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य धर्मस्य साधारण्यमपेक्षितम् । अपि तु धर्मवाचकशब्द-
निवेदितैः । एवं चन्द्रबलमुन्दरं मुक्तमित्यत्रापि मुन्दरत्वस्योपमानेऽनुवाचत्वे
उपमेये च विधेयत्वेऽपि न साधारण्यहानिः ।

ननु

‘नीलाञ्जलेन संवृतमाननमाभाति हरिणनयनायाः ।
प्रतिविम्बित इव यमुनागभीरनीरान्तरेणाङ्कः ॥’

अथेति । विधेयतेति । उपमाननिष्ठे तत्रानुवादत्वमुपमेयनिष्ठे तत्र विधेयत्वमिति
भावः । प्रार्थ्यमानताया इवेत्यस्य प्रार्थ्यमानतातदभावयोरित्यर्थः । साधारण्याभावे
सतीति शेषः । प्रयोजकतेति । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मोभावयोरित्यर्थः । तत्र
तस्यामुपमायाम् । उदासीनैः चन्द्राप्रतिपाद्यैः । प्रतिदोदाहरणैः श्लेषमेवेत्याह—एष-
मिति । तथा च तत्कृतनेदेऽपि तस्यानपेक्षितस्य तदवगतरत्वात्तदन्तराद्ये न दोष इत्युक्तं
उपक्रमेणेति भावः । प्रतीतिः । यमुनागभीरजलमध्ये प्रतिविम्बितधन्व इत्येत्यर्थः ।

१ प्रायतानिति पाठे प्रार्थ्यमानता इति दोषोः साधारण्यविपाक्षिती वादीत्यत्रा वाक्ये
इति पाठेति उपमान(समाधि)मिहं त्रानं पूर्वलिङ्गमिति तत्रानुवाचत्वम्, अत्रमेवमिहं त्राय तु
नवीनतया इदानीं विधेयमित्युदेरविधेयवदृष्टमेदारकत्वं प्राणस्य साधारण्यमैतन्मिति सुप्र ।

२ धर्मस्योपमायामुपमायां साधारण्यधर्मस्य साधारण्यत्वात् अनेति । चन्द्रवाच्ये धर्म
उपमायाम्भेदेन भूतभविष्यद्वर्तमानत्वविशेषणैर्द्वयोः साधारण्यविपाक्षिती इत्येवमायां प्रयो-
जकस्य साधारण्यधर्मस्य अतएवसां नोपमानिष्यत्तिरिति सर्वसम्यक् । तथेति च ये तु विधे-
यानुवाचत्वे चन्द्रवाच्ये न । अत्र एव चन्द्रानुवस्यत्विधेयत्वमिति इत्यस्य धर्मस्य साधारण्य-
तादृश्येति न हानिः । धर्मवाचकशब्दनिवेदितैर्विशेषणैर्विशिष्टे धर्मो यदि साधारण्ये न अने-
पदेन दोषः परित्यक्त इति समाधानम् ।

३ यनीरानीरस्य अन्तः अन्तरेण चन्द्रः अन्तः ।

इत्यत्रोपमाने चन्द्रे योगमर्यादया भासमान एणरूपोऽङ्क आननरूपोऽमे-
यविशेषणस्वविम्बाभावात्कस्य प्रतिविम्बः स्यात् । अत आधिक्यापादकतयो
दोषः । न च हरिणनयनसदृशस्य नयनस्योपादानात्तस्यैव विम्बस्य प्रति-
विम्बः स्यादिति वाच्यम् । तादृशनयनस्य बहुव्रीह्यर्थकान्ताविशेषणतया
आननाविशेषणत्वेन विम्बत्वाभावादिति चेत्, वैयम् । शब्देनाननविशेष-
णत्वेन तादृशनयनस्याप्रतिपादनेऽपि कान्ताविशेषणत्वेनैवाननवृत्तिवस्वापि
प्रतिपत्तेः । नद्याननमविषयीकृत्य कान्तां विशेषणभूते नयनम्, अनुभ-
वविरोधात् । तर्थापि समभिव्याहारविशेषमापन्नेन शब्देनाप्रतिपादना-
च्छब्दे बोधे नाननस्य नयनविशिष्टत्वेन विषयत्वमिति चेत्, संसर्गत्वे
बाधकाभावात्प्रविशिष्टाननसंसर्गेण तादृशनयनस्य कान्ताविशेषणत्वात् ।

योगेति । बहुव्रीहिल्लर्थः । स्नेति । अङ्कल्लर्थः । तादृशेति । हरिणनयनसदृशेल्लर्थः ।
एवमप्येऽपि । ईष्टे इति । नयनस्याननमात्रसंबन्धित्वादिति भावः । तदाह—अनुभ-
वेति । शब्दे—तथापीति । तद्वृत्तिवस्वार्थिकप्रतिपत्तावपील्लर्थः । समपीति । न-
यनरूपेल्लर्थः । शब्देन हरिणनयनशब्देन । अप्रतीति । नयने आननवृत्तित्वस्येत्यादि ।
विषयता त्रिविधा—प्रकारता, विशेष्यता, सात्त्विकी च । तत्राद्ययोरभावेऽप्यन्यथा
सुखत्वेत्याह—संसर्गत्वं इति । आननस्येत्यादि । तदेवाह—स्वयि शिष्टेति ।

१ उपमेयस्य विशेषणीभूतो यः स्वस्य (यथाङ्कस्य) विम्बः, तस्याऽभावात् ।

२ हरिणनयनसदृशे नयने यस्याः स्वस्यैवात्रकहरिणनयनापदे हरिणनयनसदृश नयन-
मुपात्तमेव, तस्यैव विम्बभूतस्यायं प्रतिविम्बः स्यादिति पूर्वपक्षिणः समाधानम् ।

३ अर्थात् हरिणनयनत्वमयं नयनपदं शब्देन कान्ताया विशेषणं सदपि आननस्यापि
विशेषणमस्ति, नयनस्य आननमात्रसंबन्धित्वात् । अयं भावः—विषयतासम्बन्धेन आनने
वर्तमानमेव नयनं कान्ताया विशेषणं भवति, तथा च कान्ताविशेषणमपि आननस्यापि वि-
शेषणं स्यादेव ।

४ एवं सत्यपि समभिव्याहारविशेषम् (सहोच्चारणविशेषम्) भावेन शब्देन अर्थात्
नयनेत्याकारणेण शब्देन नयने आननवृत्तित्वस्याऽप्रतिपादनात् आननं नयनविशिष्टत्वेन
शब्दबोधस्य विषयो न स्यादिति शङ्का । वास्तवे आननं नयनविशिष्टम् । अत्र एव स्व-
(नयन) विशिष्टाननसंसर्गेण हरिणनयनं कान्ताविशेषणं भवितुमर्हति । अर्थात् संसर्गविषया
नयनस्य आननविषयतायाः शब्दबोधे प्रतीतिः स्यात् । अयं भावः—विषयता त्रिविधा ।
तत्र प्रकारता—विशेष्यता इत्येवयोरसिद्धावपि सात्त्विकी विषयता स्यादेवेति समाधानम् ।

यथाकथंचिदुपमेयवृत्तितान्नस्य विम्बताप्रयोजकत्वात् । यद्वा कान्ता-
विशेषणतया तादृशनयनयोः शब्दे बोधे वृत्ते पश्चादाननस्य तद्विशेष्य-
तया वैयञ्चनिके मानसे वा बोधे बाधकाभावात् । एवं च तादृशवाक्य-
प्रयोज्ये ज्ञाने उपमेयविशेषणतया भातस्य तादृशनयनस्य विम्बस्य
सत्त्वात्तदर्थं च चन्द्रगतस्यैणरूपस्याङ्गस्य प्रतिविम्बतयोपादानमावश्यकमे-
वेति नाधिक्यं दोषः । कविसमयसिद्धतया चमत्कारापकर्षकत्वाभावेन
लिङ्गभेदोऽपि नात्र दोषः । एवं च कविसमयसिद्धतया प्रकारान्तरेण वा
प्रागुक्तानां दोषाणां चमत्कारानपकर्षकत्वे नास्त्येव दोषत्वम् ।

यथा—

‘नवाङ्गनेवाङ्गणेऽपि गन्तुमेष प्रकम्पते ।

इयं सौराष्ट्रजा नारी महाभट इवोद्भवा ॥’

एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । शेषं स्मरणालंकारप्रकरणे विकल्पप्रकरणे च
वक्ष्यामः । इत्युपनानिरूपणसंक्षेपः ॥

इति रसगङ्गाधरे उपनायकरणम् ।

नयनविशिष्टत्वार्थः । नन्वेवमपि प्रथमतया विशेष्यतया वा उपमेयवृत्तिवृत्तानस्य विम्ब-
ताऽप्रयोजकत्वात्कथं विम्बत्वमनत आह—यथाकथंचिदिति । न तूच्छीत्वेन । तथा
च संसर्गतया तत्त्वसुरवात्तत्त्वं गुरवम् । नन्वेवमप्यतिनसङ्गपरिताः । नहि संसर्गतया
भासमानस्य शान्दात्ममत आह—यद्येति । तादृशेति । हरिणीदग्बनाय शिवात्विशिष्टे-
त्वार्थः । तद्विशेष्येति । नयनविशिष्टत्वार्थः । तादृशेति । कान्ताविशेषणतयेन नयनबो-
धत्वेत्यर्थः । साक्षात्तन्वन्तवाभ्यवादाह—प्रयोज्ये इति । ज्ञाने वैयञ्चनिकदोषः । तदर्थं
तत्प्रतिविम्बतावाहात्तान्त्वार्थम् । एवमाधिनयनोपमेयं परिहृत्य नीताशब्देनेत्यत्र लिङ्गभेदोप-
सृष्टिः—कथंति । एवमन्यत्राप्यपवादकाह—एवं चेति । तरन्नावर्तितं ध्वजार्थः ।
तत्रादौ कविसमयसिद्धतयेत्यस्य लक्षणाह—यद्येति । ननु किं तद्व्यवहारात्तरं नीताशब्द-
त्वमत्र आह—शेषमिति । परमं प्रकृतगुरवत्तरति—इत्युपमेति । अन्त्याद्येके
तु—‘अनेकस्वार्थुमस्य गाह्ये दानधेयना । शिरोर्ध्मि धरणी मित्तेर्भृङ्गाननरथी
नया ॥ स्वातन्त्र्यपूर्वना यत्र दूयोऽपि शिष्यता । पद्मनीव विनिश्चिन्ने प्राग्भाषणमुद्ये ॥’
इति भेदप्रवचनविस्मृतम् ॥ इति रसगङ्गाधरेन उपनायकरणम् ॥

१ अत्रोपे शब्दे बोधे तु हरिणोद्भवे नयने कान्ताविशेषणे एव । किन्तु कान्ताविशेषण-
नयनस्य हरिणोद्भवत्वमनयनविशिष्टतया बोधे व्यञ्जनकत्वो मानसो वा चरतीति
शिरीषं कथापाठम् ।

२ अत्रनयं पश्यत इव, अत्र पथाकथं मनुष्यवृत्तिविशेषणदोषनयनकारः ।

अथास्या एव मेद उपमेयोपमा निरूप्यते—

तृतीयसदृशव्यवच्छेदबुद्धिफलकवर्णनविषयीभूतं परस्परमुपमानो-
पमेयभावमापन्नयोरर्थयोः सादृश्यं सुन्दरमुपमेयोपमा ॥

‘तडिदिव तन्वी भवती भवतीवेयं तडिल्लता गौरी’ इत्यत्र परस्परोप-
मायामतिव्याप्तिवारणाय भूतान्तम् । अत्र तानवगौरिमभ्यामनुगामिधर्माभ्यां
प्रयोजितमुपमाद्वयं न तृतीयं सदृशं व्यवच्छिनत्ति । एकेन धर्मेणैकप्रति-
योगिके परानुयोगिके सादृश्ये निरूपितेऽपरप्रतियोगिकस्यैकानुयोगिकस्यापि
तेन धर्मेण सादृश्यस्यार्थतः सिद्धतया शब्देन पुनस्तदुक्तिः स्वनैरर्थक्यपरि-
हाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति । प्रकृते चैकेन तानवरूपेण धर्मेण
तडिल्लतियोगिके कामिन्यनुयोगिके सादृश्ये निरूपिते तेनैव धर्मेण कामि-
नीप्रतियोगिकस्य तडिदनुयोगिकस्य सादृश्यस्यार्थतः सिद्धावपि न गौरत्वेन
धर्मेण सिद्धिरिति तदर्थमुपाचस्य द्वितीयसादृश्यवचनस्य न तृतीयसदृशव्यव-
च्छेदफलकत्वम् ।

‘सदृशी तव तन्वि निर्मिता विधिना नेति समस्तसमतम् ।

अथ चेन्निपुणं विभाव्यते मतिमारोहति कौमुदी मनाक् ॥’

इति तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकवर्णनविषये सादृश्येऽतिव्याप्तिवारणाय
परस्परमिति । लिङ्गवचनभेदादिदुष्टसादृश्यवारणाय सुन्दरमिति । ३

उपमाद्वयमिति । यतोऽतः पुनर्वर्ण्यमानमिति शेषः । एकेनेत्यस्य यत इत्यादिः ।
तदर्थं तेन धर्मेण सादृश्यविषयम् । सदृशीति । व्यक्तिरित्यर्थः । समस्तेति । सर्व-
त्यर्थः । विभाव्यते विभावनाविषयीक्रियते । मतिमिति । तदेत्यादिः । तदेवं बुद्ध्यास्तु
भवति कौमुदी ईपसव सदृशीत्यर्थः । अत्र कौमुदीभिन्ने शान्तासादृश्यनिषेधस्य
शब्दतः कथनारीफसादृश्यस्य चन्द्रिकायां कथनात्तृतीयसदृशव्यवच्छेदः फलितस्तदाह—
तृतीयेति । परस्परमिति । कौमुदीसादृश्योच्छेत्तत्राभाव इति भावः । दुष्टेति ।

१ तृतीयस्य सदृशस्य व्यवच्छेदबुद्धिः फलं यस्य सदृशस्य वर्णनस्य विषयीभूतम् (उप. मे.
भावम्) ।

२ ‘तडिदिव तन्वी’ अत्र तानवधर्मेण यथा एवं तडिसदृशी यथा तडिरपि (वत्सदृशी)
इति वचनेन अनुस्यवपि अर्थतः समं सिध्यति । एवं स्थितवपि यदि ‘तडिदिव तन्वी भवती,
भवतीव तडिल्लता तन्वी’ इति पुनर्मुपगतः शोच्येत, तर्हि सर्वं पुनरुक्तिर्नराधिष्ठा माभूदिति
‘दे एव मुदां सदृशो ह्यः, तृतीया नास्ति’ इति तृतीयव्यवच्छेदः कथ्यते । धर्मेणव्योक्ति-
त्वात् परस्परोपमायां तु न उपेति तद्वारणाय भूतान्तम् ।

अथेयमुदाह्रियते—

‘कौमुदीव भवती विनाति मे अत्रराशि भवतीव कौमुदी ।

अम्बुजेन तुलित विज्ञोचन लोचनेन च तवाम्बुज सनम् ॥’

इयं च तावद्विधा—उक्तपर्णा व्यक्तपर्णा च । उक्तपर्णा तारदुग्ध-
म्यादिभिः प्रागुक्तैर्धर्मैरनेकधा ।

अनुगामी धर्मो यथा—

‘निश्चिते निगमकर्म्ये लोकेष्वप्येव निर्विकारोऽयं ।

शिव इव गुरुर्गरीयान्गुरुरिव सोऽयं सरागिरोऽपि तथा ॥’

विम्बप्रतिविम्बभावनाय यथा—

‘रमणीयस्यकजुता पितृसितवशोत्रयुगलशालिन्याः ।

लतिका इव वा वनिता वनिता इव रेभिरे लतिकाः ॥’

अत्र रमणीयत्वपितृसितव्याख्या विशेषतया सुतत्वशालिन्याणां च विशेषतया परस्परं वापुप्रतिपत्तुभावनाशाल्यां दृष्टिः अत्रकञ्जवत्परस्परं विम्बप्रतिविम्बभावनायो धर्मः ।

उपचरितो यथा—

✓ ‘कुनिशमिव कटिनस्रतां ददस्य अनादि ददस्येव कुतेयम् ।

महतिः सतां गुणगुण दुषेव हि महतीमिव च गुणा ॥’

केवलशब्दात्मको यथा—

‘अतिरंतचिन्तो लोके वृक इव पिशुनोऽत्र पिशुन इव च वृकः ।

भारतमिव सच्चित्त सच्चित्तमिवाथ भारतं सकृपम् ॥’

व्यक्तधर्मो यथा—

‘वारिधिराकाशसमो वारिधिसदृशस्तथाकाशः ।

सेतुरिव स्वर्गज्ञा स्वर्गज्ञेवान्तरा सेतुः ॥’

अत्रापारत्वादिव्यज्यमानो धर्मः । एषा सर्वापि स्फुटे वाक्यभेदे प्रपञ्चिता ।

आर्थे तु वाक्यभेदे—

‘अभिरामतासदनमम्बुजानने नयनद्वयं जनमनोहर तव ।

इयति प्रपञ्चविषयेऽपि वैषसे तुलनामुदञ्चति परस्पररत्नना ॥’

अत्र परस्पररत्नना तुलनामुदञ्चतीति संक्षिप्ताद्वाक्यादिदमेतेनैतच्चानेन तुलनामुदञ्चतीति वाक्यद्वय विचारकमुल्लमति । एवं पूर्णास्तदादयोऽप्यस्या उपमाया इव प्रायश सर्वेऽपि भेदाः संभवन्ति । ते चामुयैव दिशा सुबुद्धिमिरुचेतु शक्या इति नेह निरूप्यन्ते ।

चित्रमीमासाकृतस्तु प्राचीन लक्षणमव्यास्यतिव्याख्यादिभिर्दूषयित्वा

अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा ।

एकधर्माश्रया या स्यात्सोपमेयोपमा मता ॥’

अतीति । निरन्तरचित्तत्वस्य पिशुनवृत्तित्वेऽपि वृकावृत्तित्वात्सकृपत्वस्य साधुचित्त-
रात्त्वेऽपि भारतमन्धावृत्तित्वाच्छब्द एव समानोऽत्र धर्म । न चांगनरितत्व शङ्काम् ।
एकनिष्ठस्यान्यत्रारोपे तत्त्वेऽपि प्रकृते तत्त्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अन्तरा आकाशमध्ये, समु-
द्रमध्ये च । आदिना दुर्षटल सेतुस्वर्गज्ञयो सगृह्यते । व्यक्तपदार्थ सूचयितुमाह—
व्यज्येति । वाक्यभेद इति । उदाह्रियत इति शेष । वैषसे विधातुनिमित्ते । उदञ्चति
प्रकाशयति । परस्पररत्नना परस्पररूपतया । इदं नयनम् । एतेन नयनेन । एवम-
त्रेऽपि । विचारकमिति । विवरणरूपमित्यर्थ । एवमनुगाम्यादिधर्मभेदेवत् । अस्या
उपमेयोपमाया । असम्भावितभेदवारणाय प्रायश इति । दिशा रीत्या । प्राचीनेति ।
‘उपमानोपमेयत्व द्वयो पर्यायतो यदि । उपमेयोपमा सा स्याद्द्विविधेया प्रकीर्णता ॥’
इत्यर्थ । अव्याप्तीति । ‘तद्वल्लुना युगपदुन्मिषितेन तावत्’ इत्यत्राव्याप्ति । ‘रजोभि-

१ अविषु (भेषु) रत्ना चिन्ता मनो-वाचरो वस्तु ईदृशी वृक, निरन्तरचिन्त पिशुनः ।

२ सद्य सच्चित्तम्, कृपाचार्यतद्वित च भारतम् ।

इति स्वयं लक्षणमाहुः । अस्यार्थः संक्षेपेण सपदकृत्यलतुक्करीत्वा सह-
दयानां सौकर्यायोच्यते—अन्योन्येनेति । अन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टा
व्यक्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण वृत्त्यन्तरेण शक्त्या वा बोध्या वेद्या एकधर्माश्रया
एकधर्मप्रयोज्या या उपमा सा उपमेयोपमा मतेत्यन्वयः । अन्योन्येनेति
विशेषणादिदं तच्च समभित्युभयविश्रान्तोपमाया निरासः । अत्रान्योन्यप्रति-
योगिकत्वस्य व्यञ्जनव्यापारमात्रगम्यत्वेनोपमायाश्च शक्तिवेद्यतया परस्पर-
निरपेक्षेणैकेन व्यापारेणान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टायास्तस्या अवोधनात्,
परस्परनैरपेक्ष्यस्यात्र वाकारेणाभिधानात् । एकधर्माश्रयेति विशेषणात् 'रजो-
भिर्भूरिव द्यौर्यनसनिर्गैर्गजैश्च द्यौरिव मू' इति कस्यचित्पद्यस्यार्थे परस्परोप-
माया नातिव्याप्तिः, तत्रोपमाप्रयोजकधर्मैक्याभावात् । भूतलोपमानिकाया
प्रयोजकस्य रजसामनुगामिधर्मस्य, नभस्तलोपमानिकायां प्रयोजकस्य घनस-
द्दशगजाना विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मस्य च भेदात् । न्यक्त्येति च विशेषणं
व्यञ्जोपमेयोपमासंग्रहार्थमिति वसुपमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणमिति, तन्न ।

स्यन्दनोदृतै इत्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तृतीयार्थं प्रतियोगित्वमित्याशयेनाह—
अन्योन्यप्रतीति । लक्षणाया असम्भवादाह—शक्येति । इवादिसत्त्वे इति भावः ।
विश्रान्तेति । उभयत्र पर्यवसिता न शीवी तस्यामित्यर्थः । शकीति । समपदे
त्यादि । ननु भिद्ये निरपेक्षत्वं न विविष्टमत आह—परस्परेति । अन्यथा पक्षान्त
रकथनासंगतैरिति भावः । अर्थ इति । अर्थरूपाया तस्यामित्यर्थः । रजसामिति ।
प्रयोजकीभूतरजोभिन्नानुगामिधर्मस्येत्यर्थः । समानविभक्तिकत्वस्यैव समानवचनत्वसा-
भेदान्द्वये न तद्व्यतिरिक्तमिति भावः । एवमपेऽपि । घनगजयोर्भेदेन साधारणत्व कथमत
आह—विम्बेति । प्रयोजकमिति । अनुगतानतिप्रसक्तदृशणमात्र तु 'महत्सु
तृतीयस्य व्यवच्छेदाय वद्भयो । अन्योन्येनोपमेयावसुपमेयोपमा मता ॥' इति द्रष्टव्यम् ।
अत्रान्योन्येनेति विशेषणम् 'अहमेव गुरुः सुदारुणानाम्' इति प्रतीपविशेषणव्यावृत्त्यर्थमिति

१ क्व भावः—'इदं तच्च समम्' अत्र उपमा तु समम् इति शब्दवाच्यतया अभिधा
गत्या, अन्योन्यप्रतियोगिकत्वम् अर्थात् 'इदं तेन समम्, तच्च अनेन समम्' इति परस्परैव
मानभावस्तु व्यञ्जनया गम्यः । तदुक्त्वास्यानुपमेयोपमायां शक्तिव्यापारस्य व्यञ्जनायापारस्य
चेत्सुमनोरपेक्षणात् । परस्परनिरपेक्षेण एतेन व्यापारेण (न्यक्त्या घटतया वा) बोधत्वं
न वाशब्देन प्रोक्तमेव ।

‘अहं लतायाः सदृशीत्यखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि यायाः ।
गवेपणेनालमिहापरेपामेपापि तुल्या तव तावदस्ति ॥’

अत्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टाया उपमायास्तनुत्वादिरूपैकधर्माश्रयाया वृत्त्यन्तरेण शक्यता बोधनादुपमेयोपमात्वापत्तेः । न चात्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वमुपमायां न प्रतीयते, लतादिसंबन्धिसादृश्याश्रयत्वस्यैवात्मत्वदार्थेऽन्वयादिति वाच्यम् । ‘मुखस्य सदृशश्चन्द्रश्चन्द्रस्य सदृशं मुखम्’ इत्युपमेयोपमायामप्याप्तेः । न ह्यहं लताया इत्युपमेयोपमा भवितुमर्हति । गर्वमात्रनिरासपरत्वेनोत्तरार्धोपमायास्तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः । अत एव अत्यान्यपि तव-सदृशानि सन्त्येव तेषां गवेपणेन किं फलमित्येतदर्थकं गवेपणेनेत्युत्तरार्धं संगच्छते । तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदो ह्युपमेयोपमाजीवितमित्यालंकारिकसिद्धान्तः । अन्यथा ‘शुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम्’ इत्यत्राप्युपमेयोपमास्वनिवारणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । न च तृतीयसदृशव्यवच्छेद-

भावः । अहमिति । लतानुयोगिकसादृश्याश्रयाहमित्यर्थः । अखर्वं महान्तम् । एषापीति । त्वदनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगिकेत्यर्थः । अत्रेत्यस्य इतीत्यादि । तनुत्वेत्यस्य अनुपात्तेत्यादि । लतादीति । लतानुयोगिन्सादृश्यप्रतियोगिकत्वस्यैवेत्यर्थः । एवेन सादृश्यव्यवच्छेदः । सदृशादिपदानां धर्मबोधकत्वात् । एवं च सादृश्यस्य तदन्वये इयम्, न तु तत्रेति भावः । ननु तत्रेति । अत्रापि सदृशापदसत्त्वेन तदनुन्ययोगेमुत्त्वादिति भावः । नन्वेवं तथा दुर्बलमिति स्थितेत्सप्रहृन्मथाह—लताया इति । अस्यापि संग्रह इष्ट एवेत्यतिव्याप्तिर्नात आह—न ह्यहमिति । ननु तन्मानपरत्व एव किं वीजमत आह—अत एवेति । तत्परत्वेन तस्याः साफल्यदेवेत्यर्थः । उत्तरार्धं तदेकदेशः । अन्यथा तुर्यचरणेनैवेष्टार्थत्वात् मध्ये एतत्कथनानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । नन्वेवमुपि तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रतीतावेवेयमित्यत्र किं विनिगमकमत आह—तृतीयेति । संग्रहोति । सदृशेत्यर्थः । एवमप्येऽपि बोध्यम् । ‘सिद्धान्त’ इति पाठः । ‘सिद्धान्तात्’

१ परत्परोपमानभावाया इत्यर्थः ।

२ अत्र तनुत्वादिधर्मोऽर्थेवलादासिध्यते । तमेकं धर्ममाश्रित्य सेयमित्यर्थः ।

३ ‘लतायाः अहं, तव तुल्या’ इति कथनात् सादृश्याश्रयभूतस्य सदृशस्य धर्मैव प्रमाणयो न सादृश्यत्वमिति एकदेशिनः समाधानम् ।

४ परत्परोपमायां पुनरुपमेयोपमात्वं प्रसज्येतेषु । तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रसज्येतेषु स्त्रीकारे तु नात्र प्रसक्तिः, तृतीयसदृशव्यवच्छेदे तात्पर्याभावात् ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरवारमन्त-

क्षक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥'

इति कालिदासपद्ये प्रतिपाद्यायामुपमानोपमेययोर्गुणपदुपमेयोपमानभावा-
यामुपमेयोपमायां वाक्यभेदाभावादव्याप्तेश्च । न चात्रापाततः शब्दैक्येऽपि
पर्यवसितो वाक्यभेदोऽस्तीति वाच्यम् । तथापि—

‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥’

इति कस्यचित्कवेः पद्ये परस्परोपमायामतिव्याप्तेः । न चेयमुपमेयोपमेति
शक्यते वक्तुम्, सुखसमये दुःखदोऽपि सुखयति, दुःखसमये च सुखदोऽपि
दुःखयति इत्येतावन्मात्रस्यार्थस्य विवक्षितत्वात्तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः ।

एवम्—

‘रजोभिः स्पन्दनोद्धतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥’

इत्यत्र परस्परोपमायामतिव्याप्तिः । सदृशान्तरव्यवच्छेदफलकत्वेन विशिष्य-
माणे तु तस्मिन्नसदुक्त एव पर्यवसानम् ।

यच्च विमर्शिनीकारेणोक्तम् “स च वाक्यभेदः शाब्द आर्थश्च । तत्र
शाब्दो यथा—‘रजोभिः स्पन्दनोद्धतैः’ इत्यादिः । अस्याश्चोपमानान्तरति-
रस्कार एव फलम् । अत एवोपमेयेनोपमेयत्वार्थाभिधत्वम्” इति, तत्तु-
च्छम् । न हि ‘रजोभिः स्पन्दनोद्धतैः’ इत्यत्रोपमानान्तरतिरस्कारः प्रती-
यते । द्वयोरुपमयोरेकधर्मकत्वाभावात्, आद्याया उपमाया अनुगामिधर्म-

भावायामिति । उपमेयोपमानात्मिकायामित्यर्थः । विधवतीत्यादीन्वाचारविबन्तानि ।
यथासख्यमन्वयः । न चेति । नहीत्यर्थः । तथा च लक्ष्यत्वात्प्रतिव्याप्तिरिति भावः ।
मात्रपदव्यवच्छेदं स्फुटत्वायाह—तृतीयेति । सदृशान्तरेति । तृतीयसदृशत्वर्थः ।
विशीति । विशेषविषयीकृते त्वित्यर्थः । तस्मिन्नुपमानोपमेयत्वे । अस्मादिति ।
तृतीयसदृशव्यवच्छेदेत्यामुक्ते एवेत्यर्थः । विमर्शिनीति । अलंकारसर्वस्वव्याख्याकारेण-
त्वर्थः । स चेति । मूलीयत्वेन प्रायुक्त इत्यर्थः । अस्या उपमेयोपमायाः । उपमाना-
न्तरेति । तृतीयसदृशत्वर्थः । हि यतः । अनुगामीति । रजोहृपेत्यर्थः । विभ्येति ।

प्रयोज्यत्वात्, द्वितीयायाश्च विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मप्रयोज्यत्वात् । यदपि
 'परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमा' - इति लक्षणं विधाय 'सविता विध-
 वति-' इत्यादि प्रागुक्तपद्यं स्वाकरेणोदाहारि, तच्च तदीयेनैव 'स चोपमा-
 नान्तरनिषेधार्थः' इति ग्रन्थेन विरुद्धम् । न ह्यस्मिन्पद्ये उपमानान्तरनिषेधः
 प्रतीयत इति प्रागेवावेदनात् । प्रतीयत एवेति चेत्, पुनरपि पृच्छ हृदय-
 मेव स्वकीयम् । इत्यलं विवादेन ।

इयं चोपमेयोपमा यदि कस्याप्यर्थस्योत्कर्षाधायिका तदालंकारः । अन्यथा
 तु सवैचित्र्यमात्रपर्यवसितेति । एवमलंकारान्तरेऽपि ज्ञेयम् ।

अथ ध्वन्यमानेयमुदाह्रियते—

'शाम्भीर्येणातिमात्रेण महिम्ना परमेण च ।

राघवस्य द्वितीयोऽब्धिरम्बुधेक्षापि राघवः ॥'

द्वितीयशब्दस्य सादृश्यविशिष्टे शक्यत्वभावाद्यकिरेव ।

यदि तु लक्षणा तदेदमुदाहरणम्—

'सुधासमुद्रं तव रम्यवाणी वाचं क्षमाचन्द्र सुधासमुद्रः ।

माधुर्यमध्यापयितुं दधति स्वर्तेतरामान्तरगर्भमुद्राम् ॥'

अत्र वागादिकर्तृकस्य परस्परार्थापनस्य बाधान्माधुर्यसंक्रान्तिविशेषस्य
 लक्षणया बुध्यमानस्य प्रयोजनं स्वप्रयोज्यान्योन्योपमानोपमेयभावः ।

अथ दोषाः—

तत्र तावदागुक्ता यावन्त उपनाया दोषाः, अनुक्ताश्च विस्तृतिभयात्,

फलमजेत्सर्वं । स च मिथ उपमानोपमेयभावश्च । द्वि. पूर्वद्वेषे उपरामर्शक । इतीति ।
 अस्य बोध्यमिति शेष । अतिमात्रेण प्रतिशक्तिरेव । व्यङ्ग्यरेव व्यङ्ग्यमेव । इदं मध्वमा-
 पम् । सुषेति । राजान प्रति कर्तुंवाक । हे क्षमाचन्द्र, तत्र रम्यवाणी सुधासमुद्र
 माधुर्यमध्यापयितुं सकामवितुं सुधासमुद्रश्च तत्र वा । माधुर्यमध्यापयितुं च महर्षि मान-
 सिङ्गराम्बुलक्ष्मणरज्यकि भक्त इत्यर्थं । लक्षणे रसाध्यापयितुमिति एदेति । एवं
 सुधासंधनाध्यापयितुं प्रयोजनवती चमाद-प्रयोजनमिति । स एवम् । उत्पत्ती-
 निध वैयजनेत्येवेति भावः । दोषा इति । अन्ना इत्यारि । उच्यन्त इति शेष । तत्र
 पठव्यानां तेषां मध्ये प्रागुपमानानुपमा यावन्ती दोषा इत्यन्वयः । न तावदिति गणनमि-

ते सर्वेऽप्युपमात्वाक्रान्तत्वादस्यामपि बोध्याः । अयं पुनरन्योऽपि दोषः—
यदेकोपमावैलक्षण्यमपरस्यामुपमायाम् । यथा—‘कमलमिव वदनमस्या वद-
नेन समं तथा कमलम्’ अत्र श्रौत्यार्थाकृतं वैलक्षण्यम् । ‘कमलति वदनं
तस्याः कमलं वदनायते जगति’ किंपूष्यद्रूतमत्र वैलक्षण्यम् । एवमत्रैव
‘पद्मं वदनायते’ इति निर्माणे ‘वक्रायते’ इति वा उपमानोपमेयवाचकवैलक्ष-
ण्यम् । एवं प्रकारैरनेकैर्वैलक्षण्यं यदि सहदयोद्वेजकं तदा दोषः ॥

इति रसगङ्गाधरे उपमेयोपमाप्रकरणम् ।

अथानन्वयः—

द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकवर्णनविषयीभूतं शदेकोपमानोपमे-
यकं सादृश्यं तदनन्वयः ॥

स च कस्याप्युपस्कारत्वेऽलंकारः । अन्यथा तु शुद्धः ।

‘लोहितपातैः कुसुमैरावृतमाभाति भ्रूतः शिखरम् ।

दावज्वलेनज्वालैः कदाचिदाकीर्णमिव समये ॥’

अत्र लोहितपातकुसुमावृतं भ्रूतः शिखरं स्तेनैव कस्मिंश्चित्समये दाव-
ज्वालाकीर्णोपमीयते, इति तत्सादृश्यवारणाय भूतान्तम् ।

इदं वा प्रत्युदाहरणम्—

‘नखकिरणपरम्पराभिरामं किमपि पदाम्बुरुद्वयं सुरारेः ।

अभिनवसुरदीर्घिकाप्रवाहप्रकरपरीतमिव स्फुटं चकासे ॥’

अत्रापि नखकिरणपरम्पराभिरामं हरेः पदाम्बुजं स्वात्मनैव सुरदीर्घि-
काप्रवाहप्रकरपरीतेनोपमीयते । संप्रति सुरदीर्घिकाप्रवाहेण भगवत्पादाम्बु-
रुहस्य संबन्धाभावात्सुरनिम्नगोत्वचिकाढावच्छिन्नस्य तस्योपमानतावगमाया-

खाह—अनुक्ताश्चेति । ननुरमादोषा अत्र कथमल आह—उपमात्वेति । अत
एवास्या एव नेद इति प्रतिज्ञावाक्ये उक्तम् । तद्वृत्त्यन्यदोपमाह—भयं पुनरिति । इति
वेति । कमलमित्यादि । निर्माणे इत्यस्मानुक्तम् । उपसंहरति—अयमिति । यदीदनेन
तदभावेऽदुष्टत्वमेवेति सूचितम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाश उपमेयोपमाप्रकरणम् ॥

शुद्ध इति । स्ववैचिष्यमात्रविधानं इत्यर्थः । भ्रूतः पर्वतस्य । कदाचित्समये
तैराकीर्णं स्वमिषेत्यर्थः । स्फुटत्वाय प्रत्युदाहरणान्तरमाह—इदं वेति । अत एवाह—
अप्रारपीति । स्वात्मनैव पदाम्बुजद्वयेनैव । संप्रति वर्णनं शब्दे । तस्य प्रवाहस्य । अत्र

भिनवेति प्रवाहविशेषणम् । नद्यत्र सादृश्यवर्णनस्य फलं द्वितीयसत्रस्यचारि-
व्यवच्छेदः, तस्याप्रतिपत्तेः ।

‘क्षनाभोगे पतन्भाति कपोलकुटिलोऽलकः ।

सुधांशुबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥’

इति कल्पितोपमानिकायामुपमायामतिप्रसङ्गवारणायैकोपमानोपमेयकमिति ।
अत्रासत् उपमानस्य कल्पनया सदुपमानं नास्तीति द्वितीयसदृशव्यवच्छेद-
स्यास्ति प्रतीतिः ।

उदाहरणममृत(पीयूष)लहर्याल्पे मदीये गङ्गाक्षवे—

‘कृतशुद्राधौघानथ तपदि संवसगनसः

समुद्भर्तु सन्ति त्रिभुवनतले तीर्थनिवहाः ।

अपि प्रायश्चित्तप्रसरणपथातीतचरित्ता-

न्नरानुरीकर्तु त्वमिव जननि त्वं विजयसे ॥’

यथा वा—

‘इयति प्रपञ्चविषये तीर्थानि कियन्ति सन्ति पुण्यानि ।

परमार्थतो विचारे देवी गङ्गा तु गङ्गेव ॥’

पूर्वपद्ये वाच्योऽनुगामी धर्मः । इह तु व्यङ्ग्य इति विशेषः ।
‘तुशब्दोऽयं तीर्थान्तरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपादयंस्तत्प्रयोजकं भाग्यद्वामुदेवा-

प्रस्तुदाहरणद्वये । द्वितीयसत्रश्लोके । अनन्वयपर्यन्तनिबन्धनव-
शाद्धि द्वितीयसदृशव्यवच्छेदः फलदि । नहि धर्मान्ततपश्चित्तप्रत्यस्य धर्मान्तरायचित्तप्र-
त्येन माधर्म्यमनन्दमि । अत्र एवमेवभावच्छेदस्येवमानताश्चेदकथोर्मेद एव माधर्म्य-
पद्यो न तु धर्मिणोः इत्युक्तं प्राह । एवं चानन्वयपर्यन्तनिबन्धनप्रयोजकद्वितीयसदृशव्यव-
च्छेदफलं स्यादसदृशवर्णनमनन्दव । एते उपमानोपमेयस्यविशेषणं चाप्रैवापे लान्ययं प्राहम् ।
अन्वया धर्मिणेश्चैतत् तत्र कारणेन तदर्थं सद्यमेवेति भावः । गङ्गाह—तस्येति ।
तस्यवच्छेदस्येत्यर्थः । असत् इति । तथा च धर्मिणेश्चैतत् सद्योऽयं नास्तीति ।
अन्वया तावन्पर्यन्तपावनं व्यर्थं स्मरिति भावः । अप्य अहरात्तरगतान्तरम् । परदि
तत्फलमेव । न तु कालान्तरे । प्राचानुसुकुणोरेस्मरिति भावः । अपीति । प्रावधिग-
प्रतिरिपयत्वात्तन्वाच्यत्वान्तरार्थः । नद्यनेति पूर्णार्थेऽपि सिद्धेऽप्यम् । निग-
पत्येन स्तीर्णम् । जननि गङ्गे । उदाहरणान्तरदाने रीतमाह—पूर्वेति । सिद्धये
इति वाच्यः एतेष्वेकमेव इत्यर्थः । इह तु इति । ग एतदुपमाति छेदः । पूर्वपद्य
सद्योऽयंभावतादाह—तुशब्दोऽयमिति । ‘तुशब्दोऽयं’ इति प्राधान्यम् ।

तस्त्वं धर्मं श्रीगङ्गायां व्यनक्ति । उभयत्रापि श्रीगङ्गाविपयकरस्युपस्मार-
कत्वादलंकारोऽयम् । विम्बपतिविम्बभावापन्नो धर्मस्त्वत्र नास्ति । तस्मिन्
सति किञ्चिद्गर्भावच्छिन्नेन स्नेन सादृश्यस्य धर्मान्तरावच्छिन्ने सस्मिन्नन्वये
बाधकाभावात्सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपक्षान्त्व एव न स्यात् ।

स च पूर्णो लुप्तश्चेति तावद्विचित्रः । पूर्णस्तूपगावत्पङ्क्तिषोऽपि संगमति ।
यथा—

‘गङ्गा हृद्या यथा गङ्गा, गङ्गा गङ्गेव पावनी ।

हरिणा सहशो बन्धुर्हरितुल्यः परो हरिः ॥

गुरुबद्धुराराध्यो गुरुबद्धौरवं गुरोः ॥’

लुप्तेष्वपि धर्मलुप्तः पञ्चविधोऽपि संभवति, प्रागुक्ते सार्धपद्ये धर्मवाचक-
पदमपह्राय पदान्तरशाने । तथा वाचकलुप्तः—

‘समायमाणः श्रीरामः सीता सीतामनोहरा ।

ममान्तकरणे नित्यं विहरेतां जगद्गुरु ॥’

इत्यत्र यद्दत्तमासयोः ।

एवम्—

रतिरिति । इतिनिष्ठेलादि । अत्र उभयत्र । बाधकाभावादिति । यो वाक्यान्तरं,
हेतौ वा । सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपक्षावन्वये बाधकाभावे हि हेतु । स च अनन्वयश्च ।
पङ्क्तिषोऽपीति । धीनार्धदीप्तयो प्रलेक वाक्यसमासप्रतिगामिनेति भाव ।
गङ्गेति । अप्रायसादे धीनो वाक्यस्य पूर्णः । द्वितीयपादे समासस्य धीन पूर्णः । तृतीयपादे
आर्धं वाक्यस्य पूर्णः । तृतीयपादे समासस्य आर्धं पूर्णः । पञ्चमपादे ‘तेन तुल्य-’ इति वदे-
त्तरत्वावार्थः स तद्विषयः पूर्णः । पञ्चमपादे ‘तत्र तस्यैव’ इति वदेत् सदृशच्छ्रैतल्लक्षितस्यः
पूर्ण इति ज्ञेयम् । ‘लुप्तेष्वपि’ इति पाठः । भेदेऽपि ति शेषः । निर्धारणे एकवचनासंगते ।
पञ्चविधोऽपीति । धीनो वाक्यस्य, आर्धं वाक्यस्य, धीन समासस्य, आर्धः
समासस्य, आर्धसम्प्रित्तस्य चेल्लेखितार्थः । पूर्णं वेदान्तयोदाहरणमिति भावः । पदान्त-
रेति । ‘गङ्गा उभयत्रापि गङ्गा गङ्गे गङ्गे । हरिणा सहशो विष्णुर्विष्णुतुल्यं सदा
हरि ॥ गुरुबद्धुराराधोऽभिन्नमण्डले गुरुबद्धुरो ॥’ इति न्याय इत्यर्थः । सम्यमुन्नातमुदा-

१ निश्चिद्गर्भावच्छिन्नेन स्नेन सादृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपक्षावन्वये बाधकाभावे हि हेतु । स च अनन्वयश्च । सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपक्षावन्वये बाधकाभावे हि हेतु । स च अनन्वयश्च ।
२ निश्चिद्गर्भावच्छिन्नेन स्नेन सादृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपक्षावन्वये बाधकाभावे हि हेतु । स च अनन्वयश्च । सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपक्षावन्वये बाधकाभावे हि हेतु । स च अनन्वयश्च ।

‘लघ्नापुरादतितरां कुपितः फणीव निर्गत्य जातु पृतनारतिभिः परीतः ।
 क्रुद्धं रणे सपदि दाक्षरथिं दद्यात्सः संरन्धदाशरथिद्वयं नहो ददर्श ॥’

एतं कर्तृणमुलादावायुषम् ।

‘अभ्यस्त्यम्बरं यद्वत्समुद्रोऽपि समुद्रति ।

विक्रमार्कमहीपाल तथा त्वं विक्रमार्कसि ॥’

अत्र वाक्यार्थावयवेष्वनन्वयेषु धर्मवाचकयोर्लोपः । मुग्धवानस्यार्थस्स-
 नन्वयकृतेन निरुपमत्वेन समानधर्मेण प्रयोजितो माठीपनेव । एषा च श-
 नसौकर्यायात्रैव निरूपिता ।

‘एतावति प्रपद्येऽस्मिन्सदेवापुरमानुषे ।

केनोपमीयतां तात्रै रानो रामरराजयः ॥’

अत्र वाचरूपसोपनानाना लोपः । अत्र चोपमानतुष्ठादयोऽप्ये भेदा
 असंभवादद्दपत्वाद्य नोदाहृताः ।

यत्तु—“तेन तदेकदेशेनावसितभेदेन सोपनानतया कल्पितेन सादृश-
 मनन्वयः । उभेयैर्भेवोपनानतया कल्पितेनोपनेपत्तामु-पाशभासनात्ताप-प-
 पादनभेयोऽनन्वयः । उपभेयैकदेशस्य उभेवोपनानत्ताकस्मननसरः । उपभे-
 यस्यैव प्रतिविध्यत्वादिना भेदेनावसितस्य तादृशत्वनं तृतीयः ।

आपो यथा—‘मुद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रभितप्रकारः’ इत्यादि ।

द्वितीयो यथा—

‘एतावति प्रपञ्चे सुन्दरमहिलासहस्रभरितेऽपि ।
अनुहरति सुभग तस्मा वामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥’

तृतीयो यथा—

‘गन्धेन सिन्धुरधुरंधरवक्रः मैत्री-
मैरावणप्रभृतयोऽपि न शिक्षितास्ते ।
तत्त्वं कथं त्रिनयनाचलरत्नमिति-
स्त्रीप्रतिच्छविषु यूथपतित्वमेपि ॥’

एतूपमानान्तरविरहस्त्रिष्वपि भेदेषु गम्यते । इत्यनन्वयस्त्रिविधः ।”

इति रत्नाकरेणोक्तम् । तन्न । उपमानान्तरविरहप्रतीतिमात्रादेवानन्वयत्वे
‘स्तनाभोगे पतन्माति—’ इत्यत्रोपदर्शितायाः कल्पितोपमाया अपि तथात्वा-
पत्तेः । यद्यर्थातिशयोक्तावतिप्रसक्तेश्च । तादृशप्रतीतिफलकैकोपमानोप-
भेयकसादृश्यस्य तत्त्वे पुनः कथं नाम वामार्धदक्षिणार्धयोर्भिन्नयोः सादृश्ये
तद्भेदत्वोपन्यासः । न च स तदेकदेशस्तत्प्रतिविम्बश्चेत्येत्दन्यतमप्रतियोगि-
कसादृश्यमनन्वयः इति क्वातिव्याप्तिर्वेति वाच्यम् । नास्त्यन्वयोऽस्येति

तस्य । तत्त्वेति । उपमानत्वेत्यर्थः । महिला स्त्री । दक्षिणार्धस्येति कर्मणः शेषत्ववि-
वक्षाया पद्ये । अनोपमेयं समुदिता नायिका । गन्धेनेति । हे सिन्धुरधुरंधरवक्र गण-
ध्रेष्ठमुख गणपते, ऐरावणप्रभृतयोऽयैरावतादयोऽपि ते त्वया गन्धेन सुगन्धेन मैत्री
न शिक्षिताः । यद्वा गन्धेन सुगन्धेन लेशेन गर्वेण वा । अपिगन्धपदोत्तर मैत्रीपदोत्तर
वा योज्यः । तत्तस्मात्कारणात्त्वं कैलासाचलरत्नरत्नमितिधारकत्वप्रतिविम्बेषु यूथ-
पतित्वं दिग्गजत्वं बन्धमेयात्वर्थः । उपमानान्तरविरह इति । तत्राप्ये रफुट एव ।
द्वितीये तदवयवस्य तदवयवान्तरुपमेया तस्यां निरुपमत्वं सिध्यति । अन्यथा तत्सादृश-
पदावयवयपेनैतदवयवस्योपमा दद्यात् । तृतीयेऽपि प्रतिविम्बस्योपमानत्वन्तरुपमानान्य-
स्योपमानस्याभावो गम्यते । तथात्वेति । अनन्वयत्वेत्यर्थः । इष्टापत्तावाह—यद्यर्थेति ।
सादृशेति । उपमानान्तरविरहेत्यर्थः । सादृश्यविशेषणमुभयत्र । तत्त्वे अनन्वयत्वे ।
इतन्तद्वस्तुशब्दार्थः । भिन्नयोरिति । तथा च द्विर्तायविशेषणाभाव इति भारः ।
तद्भेदत्वेति । अनन्वयविशेषणत्वेत्यर्थः । सेति । उपमेयेत्यर्थः । इदानीमायविशेषणं न

१ ‘यद्यर्थेच्छे च कल्पनम्’ इति वाच्यप्रकाशोक्तद्वितीयातिशयोक्तयुदाहरणे—‘राकारा यदि
चन्द्रस्य निम्बलङ्कं वपुः स्थापयति तस्मा मुहं पदाभूयैत’ इत्यादी पूर्णवद्बल निम्बल-
ङ्कना न संभवतीति निरूपयं तस्मा मुहमित्यर्थः प्रतीक्ये, अत्राश्वाऽस्तिभ्यामितिर्त्यर्थः ।

योगार्थविरहेण तदेकदेशसादृश्यस्यानन्वयपदार्थत्वासंभवात् । अपि चानन्वये 'गगनं गगनाकारम्' इत्यादावुपमेयस्यैवोपमानत्वेनोपन्यासादुपमेयातिरिक्तोपमानविरहप्रतीतिद्वारा निरुपमत्वमुपमेयगतं सिद्ध्यति । अत्र च वामार्धस्योपमेयस्य दक्षिणार्धरूपोपमानकथनेन निरुपमत्वं विरुद्धमेव । कान्तागतनिरुपमत्वप्रत्ययस्तु नानन्वयस्य फलं भवितुमर्हति, तस्या अनुपमेयत्वात् ।

यदपि चालंकारसर्वसङ्कृता 'अनन्वयध्वनित्वमत्र भविष्यति । अन्यथाऽलंकारध्वनेर्विषयापहारः स्यात्' इत्युक्तम्, तदपि तुच्छम् । अत्र ह्युपमाननिषेधफलरुमभिलोपमानोपमेयकं सादृश्यं स्वरूपमित्युक्तम् । प्रकृते च वामार्धदक्षिणार्धयोस्तद्व्यतिरिक्तमित्युक्तमेव । कान्तायाः पुनरुपमाननिषेधस्य व्यङ्ग्यत्वेऽपि अभिलोपमानोपमेयकसादृश्यस्य स्वरूपस्याप्रत्ययात् । नहि निरुपमत्वप्रतीतिषु सर्वास्वभिलोपमानोपमेयकसादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमिति नियमोऽस्ति । कल्पितोपमातिशयोक्त्योरसमालंकारध्वनौ च व्यभिचारात् । तस्मान्नास्तेवात्रानन्वयगन्धोऽपि ।

देयम् । तद्विरहस्य नान्वरीयकत्वादिति भावः । विरहेणेति । अनाधितावादिति भावः । ननु रुडमेवौनन्वयपदमत आह—अपि चेति । अत्र द्वितीयभेदे च । निरुपमत्वं एवोपमानान्तरेत्यादिना प्रतिपादितम् । ननु तेन ग्रन्थेन कान्ताको निरुपमत्वं प्रतिपादितं न तत्रात आह—कान्तेति । अनन्वयध्वनित्वमिति । तद्वामार्धं दक्षिणार्धमनुहरतीत्युच्यतां सोऽनुहरतीति व्यङ्ग्यमिति भावः । एवं चास्य हीलादिना किमुच्यते तद्विचारं सादृश्यैः । ईदृगव्यङ्ग्यव्यञ्जने उपायाभाव इत्यपि कथितम् । अत्र द्वितीयलक्ष्ये । हि वतः । अस्यानन्वयस्यैवं स्वरूपमित्युक्तमनन्वयतुच्छमित्यर्थः । तदुपपादयति—प्रकृते चेति । तत् अभिलोपमानोपमेयकं सादृश्यं तयोर्भेदात् । ननु कान्तागतनिरुपमत्वस्य व्यङ्ग्यत्वेन तस्या एवोपमेयाया उपमानत्वमन्वयेन सादृश्यसादृश्यप्रतीतिसादृश्यस्य वाधित्वेऽप्यस्येनात आह—कान्ताया इति । सादृश्येऽप्यन्वयः । कल्पितोपमेति । स्वनाभोगे श्लेषेत्यर्थः । अतीति । यद्यपीतीत्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादिति । सैव त्वदागमन-

१ अभिलोपमानोपमेयकमुपमाननिषेधफलं सादृश्यमनन्वय इत्युच्यते अत्र कान्तागतः २ केवलमुपमाननिषेधः प्रतीयते, न सादृश्य सादृश्यम् । तत्रैव नापाऽनन्वयः । ननु उपमाननिषेधेनैव अभिलोपमानोपमेयकं सादृश्यमपि भवति, प्रतीयते इति चर्चा दृष्टि निषाय स्वयं परीहरति—न हि निरुपमत्वप्रतीत्यादिना ।

यच्च “अयमनन्वयो व्यङ्ग्योऽप्यस्ति ।

यथा—

‘अथ या मम गोविन्द जाता त्वयि गृह्यागते ।

कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तवैवागमनात्पुनः ॥’

अत्र गृह्यागतं श्रीकृष्णं प्रति विदुस्वावये इयं त्वदागमनप्रभवप्रीति-
र्वहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेत् नान्येन, इत्युक्तिमङ्गल्य
त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी न त्वितरप्रभवा इति व्यज्यते” इत्यप्य-
दीक्षितैरगिहितम्, तदपि न । अमुष्यास्त्वदागमनप्रभवायाः प्रीतिर्वान्त-
स्त्वदागमनप्रभवा प्रीतिः सदृशीति प्रत्ययस्य सर्वजनसिद्धतया श्रीकृष्णागम-
नजन्यप्रीतिसामान्यावयवयोर्द्वयोः प्रीतिव्यक्त्योः सादृश्यस्यावाधितत्वाद्यो-
गार्थाभावेनानन्वय एव नायं भवितुमर्हति । ‘स्वस्तिन्तादृश्यस्यान्वयाभावा-
दनन्वयः’ इत्युपमाप्रकरणे स्वयमेवाभिधानात् । उपमेयस्य प्रीतिव्यक्तिवि-
शेषस्य ‘सदृशान्तरव्यवच्छेदे बाधात्, तादृशप्रीतिसामान्यस्य चावयविनो
निरुपमतया प्रतीयमानस्यानुपमेयत्वात्पूर्वोदाहरणतुल्यमेवैतत् । कचिदवय-

प्रभवेत् । अमुष्या इति । यत् इत्यादिः । अन्वयव्यतिरेकेति शेषः । ‘योगार्थेति ।
अनन्वयपदयोगार्थेत्वर्थः । ननु रुडमेवानन्वयपदमभिमतमत आह—स्वस्तिन्निति ।
व्यवच्छेदे बाधादिति । तस्य व्यवच्छेदकरणेऽसामर्थ्यादित्यर्थः । कालान्तरस्यप्रीति-
व्यक्तिविशेषस्य सदृशस्य रत्नवादिति भावः । तादृशेति । श्रीकृष्णागमनजन्यत्वर्थः ।
पूर्वोदाहरणेति । अनुदतीत्युदाहरणेत्यर्थः । अनन्वयविनो निरुपमात्प्रतीतिवन्मद्ये

१ श्रीकृष्णागमनजन्यं प्रीतिसामान्यम् अवयवति । तस्याऽवयवभूते—अथ कृष्णागमनजन्या
प्रीतिः, वारान्तरे संभावमानकृष्णागमनजन्या प्रीतिश्च । तत्र उपमेया या (अवयवभूता)
अपङ्गी प्रीतिस्तस्याः सदृशान्तरव्यवच्छेदः (स्वसदृशस्य अन्यस्याऽभावः अर्थात्, निरुपमा-
त्वम्) बाधितः (न भवितुमर्हति) वारान्तरे संभावमानया प्रीत्या सदृश सादृश्यस्य प्रतीति-
त्वात् । परि तु अवयविभूतस्य कृष्णागमनजन्यप्रीतिसामान्यस्य निरुपमात्प्रतीतिमादाय अनन्व-
यत्वं साध्यते तर्हि तत् (प्रीतिसामान्यम्) उपमेय न । उपमेयस्यैव सादृशान्तरव्यव-
पत्तत्त्वं) अनन्वयवाङ्मारे विवक्षितः न तु यस्य कालविदनुपमेयत्वापि । अत्र एव रत्ना-
करोपमातिवचनार्थं दुश्चिन्तार्थोपमाविचारे पूर्वोक्तम्—‘रत्नदायनिष्पन्नामवदीतिस्तु नाम-
रसस्य कर्तृ भवितुमर्हति, तस्या अनुपमेयत्वात्’ इति । तथा च पूर्वोदाहरणे (एवावय-
वभवे) एवा अनन्वयो निरुपमात्प्रतीतिवन्मद्ये ।

वयोरुपमाग्यवयविगतनिरुपमत्वव्यञ्जिकेति स्थिते सामान्यस्य धीकृष्णागम-
नजन्यप्रीतेः सैव सदृशीति मध्ये स्वसादृश्यप्रत्ययकल्पनं पुनर्न सदृश-
यद्दयमारोहुमीष्टे । रत्नाकरोक्तसैवानन्वयप्रकारस्यात्र व्यङ्ग्यतेत्यपि न
युक्तम्, तस्य प्रागेव दूषितत्वात् प्रकृतेऽवाच्यत्वात्, स्वयमनन्वयप्रकरणे तस्य
प्रतिपादनविरहीच ।

इदं पुनरनन्वयध्वन्युदाहरणम्—

“पृष्ठाः खलु यरपुष्पाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।

भेदेन भुवि न पेदे साधर्म्यं ते रत्नाल मधुपेन ॥”

अत्र भेदेनेत्युक्त्याऽभेदे सादृश्यमनन्वयात्मकं तु पेदे इति ध्वन्यते ।

सादृश्यप्रतीतिरप्यस्तु अत आह—कश्चिदिति । पूर्वोदाहरण इत्यर्थः । सैव धीकृष्णा-
गमनजन्यप्रीतिरेव । मध्ये वाच्यव्यङ्ग्यार्थयोर्मध्ये । ननु क्वरीत्या न व्यङ्ग्यत्वं किन्तु रत्ना-
करोक्तीत्येति नोक्तदोषोऽत आह—रत्नेति । तस्य प्रकारस्य प्रकृतेऽवाच्यत्वान् । जना-
च्यत्वे हेतुः प्रागेव दूषितत्वादिति । ननु त्वया दूषितोऽपि न मया दूषितस्तथाह—
स्वयमिति । ‘अन्यथात्वं नारथनेविययापहारः स्यात्’ इति रत्नाकरोक्तिं सम्यग्नि-
नाह—इदं पुनरिति । परपुष्पाः कोकिलाः । हे आश्वयुज, तव भुवि भेदेन सादृश्यं
भ्रमरेण न पेदे । न श्हीतमित्यर्थः । नगेभ्यः । पर्वतेभ्यः । कपरो जटाजूटः । अत्र पूर्वोपे

१ अनयोदवर्धनभूतयोः प्रीतिरुपमाया ‘कृष्णागमनन्य प्रीतिरुपामान्यम् (अवयवि) निर-
पमम्’ इति ध्वन्यते । किन्तु निरुपमापि सा प्रीतिः उपमेया न । तस्या उपमेयत्वसाधनायं
यद्युच्येत यत् वाच्यायाः अवयवोपमायाः स्वहृत्स्य निरुपनरत्स्य च मध्ये इदमपि प्रतीपुष्टेऽत्र
यत् ‘धीकृष्णागमनजन्यप्रीतिरुपामान्यस्य सैव प्रीतिः सदृशी, नाम्ना ।’ तथा च अवयविभूत-
प्रीतिरुपामान्यस्य निरुपमस्य उपमेयत्वमपि संभवति । सादृश्यमन्वय इति पूर्वोपेक्षा उच्यतेः ‘सदृ-
श्यदृश्ये नैर्बन्धिषा प्रतीतिर्भेदितुमर्हति’ इति सिद्धान्ते निरासः ।

२ भवद्रीत्या अनन्वयस्य स्वहृत्स्य मातु परे रत्नाकरोक्तेषु त्रिषु प्रकारेषु ‘उदकरोक्तेन’ इत्यादि-
प्रकारस्य स्वहृत्स्य सादृश्यं इति यदि क्त्वापीयेत्, तदपि न । स प्रकारः अनुशरीत्युदा-
हरणविचारे पूर्वं युज्यते इति न पुनरेव स वाच्यः । ननु येषु प्रकारेषु नस्तेषुः उच्यते-
तस्तेभ्यो निरुपकोऽयः प्रकारो नमाभिरेव इति उच्यते परीक्ष्य इति—स्वयमनन्वय इति । यदन्वयः
प्रकारोऽभिहितस्तर्हि अनन्वयप्रकरणे तदप्रतिपादनं कर्तव्यमाद्यौ । किन्तु तत्रामात्र एव ।

३ भ्रान्तोऽत्र नागेशः । ‘रत्नाकरोक्तसैव अनन्वयप्रकारस्याव्यङ्ग्यता—’ इति वदतो मन्व-
कर्तुः अनन्वयस्य प्रकारः (भेदा) विवक्षितः, न तु स्वहृत्स्य प्रीतिः । एते हि ‘अपेक्ष-
दूषितत्वात्’ अथ अस्वभाव्यां स्वयं नागेशेनेव व्याख्यायते—‘तस्य प्रकारस्य दूषितत्वात्’
इति । किन्तु स्वहृत्स्य स्वहृत्स्यः प्रकारो न दूषितः, अपि तु अनन्वयसैव—रत्नाकरोदाहरणम् ।

यथा वा—

‘नगेभ्यो यान्तीनां कथय तटिनीनां कतमया
पुराणां संहर्तुः सुरधुनि कपर्दोऽधिरुहहे ।

कया वा श्रीभर्तुः पदकमलमक्षालि सलिलै-
स्तुलालेशो यस्यां तव जननि दीयेत कविभिः ॥’

अत्र कया वा त्वदितरया श्रीभर्तुः पदं सलिलैरक्षालि यस्यामितरस्यां
कविभिस्तव तुलालेशोऽपि दीयेतेत्यर्थेन त्वयि पुनः सलिलक्षालितश्रीरमण-
चरणायां तव तुल्य दीयेतैवेत्यर्थोऽनन्वयात्मा श्रीगङ्गागतनिरुपमत्वपर्यवसायी
इतरपदमहिम्ना व्यज्यते ॥

इति रसगङ्गाधरेऽनन्वयप्रकरणम् ।

सर्वथैवोपमानिपेधोऽसमाख्योऽलंकारः ॥

अयं चानन्वये व्यङ्ग्योऽपि तच्चमत्कारानुगुणतया रूपकदीर्घकादावुपमेव
न पृथगलंकारव्यपदेशं भजते । वाच्यतायां तु स्वातन्त्र्येण चमत्कारितया
पृथग्व्यपदेशं भाक् ।

यथा—

‘भूमीनाथ शहाबदीन भवतस्तुल्यो गुणानां गणै-
रेतद्भूतभवप्रपञ्चविषये नास्तीति किं ब्रूमहे ।

घाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवां भावये-
न्न स्यादेव तथापि तावकतुलालेशं दधानो नरः ॥’

तादृशव्यञ्जनाभावादाह—अत्र कया वेति । पूर्वोदाहरणे भेदेनेत्युक्त्या तादृशव्यङ्ग्यस्य
स्फुटं प्रतीतिः । अत्र त्वस्फुटा । अत एवोदाहरणान्तरदानं ध्वनयशाह—इतर-
पदमहिम्नेति ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽनन्वयप्रकरणम् ॥

उपमानिपेध इति । साक्षात्परम्परया वेत्यादि । तच्चमत्कारेति । तत्रिपेधक-
तच्चमत्कारपरिपोषकतयेत्यर्थः । पृथगिति । पृथगल्कारेत्यर्थः । शहाबदीनेति राज्ञो
नाम । एतद्भूतेति । अनेन कारणान्तरस्याप्यादौ निर्माणेन तेनाग्रिमसृष्टिकरणयोग्यत्वा
सूचिता । अन्यथा तेषामेवासत्त्वाद्संगतिः स्पष्टैव । तदाह—नूतनेति । प्रसिद्धपद्यभू-
तानिरेष्वस्वनिर्मितकारणैरित्यर्थः । अत एव सृष्टेरपि न तत्त्वम् । न स्यादेवेत्यर्थं इतीति

१ अनन्वये स्यात्तः ‘असम.’ पृथगलंकारव्यपदेशं न भजते, वाच्यसु पृथक् चम-
त्कारितया भजत इत्याशयः ।

२ एतैर्वर्तमानैः भूतैः पञ्चमहाभूतैर्जनिते प्रपञ्चविषये ।

२४ रस०

यथा वा—

‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णं विबुधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुल्यपदम् ॥’

राजस्तुत्युत्कर्षकत्वादत्रासमालंकारः । आत्यन्तिकः काचित्कश्च सदृश-
निषेधोऽसमोपमानलुप्तयोर्विषयः । सर्वथैवोपमाननिषेधेन सादृश्यस्याप्रतिष्ठा-
नालोपमागन्धोऽपि ।

यद्यु—

“‘दुण्डुलन्तो मरीहसि कण्टककलिआइं केअइवणाइं ।

मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमंतो न पावहिसि ॥’ इति ।

नेयमुपमानलुप्तोपमा, तस्याः ‘संभवदुपमानानुपादानविषयत्वात् । अपि
त्वसमालंकारः” इति रत्नाकरेणोक्तम्, तदसत् । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर
भ्रमरपि न प्राप्स्यसीत्युक्त्या वर्ततां नाम तत्सदृशं कापि, स्वया तु दुष्प्राप-
मेवेति प्रत्ययादात्यन्तिकोपमाननिषेधाभावादुपमानलुप्तोपमैवेयं भवितुमर्हति,
नासमालंकारः । अन्यथा मालतीकुसुमसदृशं नास्तीत्येव ब्रूयात्, न तु प्राप्स्य-
सीति । अथासमालंकारध्वननेनैव चमत्कारोपपत्तेरनन्वयस्य पृथगलंकारता
कथमिति चेत्, सत्यम् । दीपकादेरप्युपमाभिव्यक्त्यैव चमत्कारोपपत्तो कथं

शेषः । नृपेति सवोधनम् । पदं स्थानं विद्धं वस्तु वा । आययोर्भेदसम्बन्धः । अन्त्ये-
ऽभेदः । कालत्रयासत्त्वसुकोदाहरणादिशेषः । गन्तुदाहरणद्वयेऽपि निषेधस्य प्राधान्यात्क-
थमलंकारत्वमत आह—राजेति । अत्र उदाहरणद्वये । ननुपमानलुप्तयैव गतार्थोऽयमत्र
आह—आत्यन्तिक इति । यथासुख्यमन्वयः । नन्वात्यन्तिकनिषेधोऽपि कुतो नोपमा-
नलुप्तात् आह—सर्वथैवेति । निषेधाभावादिति । संभवदुपमानत्वात्तत्रापि बोध्यम् ।
अन्यथा तस्यैश्वर्ये । एवं वाच्यताया निषेधस्यासमालंकारे सिद्धेऽनन्वये निषेधस्य व्याप्त्यै
वासमालकारस्य ध्वननाद्रीकारे चमत्कारस्य एवास्तु नानन्वयकृत इत्यनेनैव गतार्थः
स इत्याशयेन शङ्कते—अथेति । प्रतिपन्वा समापत्ते—सत्यमिति । अत

१ असमालंकारे स्त्रीश्लेषे, अनन्वयस्ये (स्वनेन जननि इव विषयते इत्यादि) ‘तर सादृश्यं
जगति नास्ति’ इति निषेधस्य व्यङ्ग्यतया तत्कृतेन व्यङ्ग्येन असमालकारेणैवास्तु उपपदेशः,
विमन्वयालंकारस्त्रीकारेणैति शङ्का ।

नाम पृथगलंकारत्वमिति तुल्यम् । न च दीपकादावुपमाया व्यङ्ग्यत्वेऽपि गुणीभावात्प्रकृते तु स्वसादृश्यस्य स्वस्मिन्नतितमां तिरस्कारेणासमालंकारस्यैव मुख्यतया ध्वननाद्वैषम्यमिति वाच्यम् । यथा हि दीपकसमासोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यसत्त्वेऽप्यलंकारत्वं न हीयते एवमनन्वये प्रधानव्यङ्ग्यसत्त्वेऽपीति न किञ्चिद्विरुद्धम् । अनन्वयशरीरस्य स्वसादृश्यमात्रस्य वाच्यत्वेन वाच्यालंकारव्यपदेशोऽपि सुस्य एव । दीपकाद्यलंकारकाव्ये गुणीभूतस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वादस्तु नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । ध्वनित्वं पुनर्न काव्यलंकृतिकाव्ये दृष्टमिति चेत्, पर्यायोक्तसादृश्यमूलप्रस्तुतप्रशसादिकाव्ये ध्वनित्वस्य स्फुटत्वात् । प्राञ्चस्तु नेदमलंकारान्तरमित्यप्याहुः ।

अयं चासमालंकारो व्यज्यमानो यथा—

‘मयि त्वदुपमाविधौ वसुमतीश वाचयमे
न वर्णयति मामयं कविरिति कुधं मा कृथाः ।
चराचरमिदं जगज्जनयतो विधेर्मानसे
पदं न हि दधेतरा तव खलु द्वितीयो नरः ॥’

एव पूर्वं दृष्टान्तोक्ति । दीपकादेरित्यस्य पृथगलंकारत्वमित्यत्रान्वय । हि यत् । सत्त्वेऽपीति । अलंकारत्वं न हीयते इत्यस्यानुपपत्तिः । एवमत्रारत्नव्यपदेशे साधिते वाच्यालंकारव्यपदेश तस्य साधयति—अनन्वयेति । शब्दे—दीपकाद्यलंकारेति । बहुमीदि । अलंकरतीति । तद्युक्तवाच्य इत्यर्थः । तथा चैवमित्याद्युक्तिरयुक्तेति भावः । अप्रस्तुतप्रशसाया अनेकविधत्वात्सादृ—सादृश्येति । अलंकारान्तरमिति । अत्रोपपत्तिर्भ्यतिरेकात्कारप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । त्वदिति । त्वदुपमावर्णनविषये । वाचयमे भीनप्रतकति । पद चरणम् । द्वितीय सहाय । सहा इति शक्यत् । ननु निषेधस्य

१ दीपकादौ उपमाया व्यङ्ग्यत्वेति दीपकादे पृथग्व्यपदेशस्तदाहृत एव च काव्ये दीपकादिभ्यवहारस्तथाशापीति प्रतिशब्दा समाधानम् ।

२ ननु दीपकादिस्मृते उपमा गुणीभूता, तत्रश्च गुणीभूता उपादाय च व्यपदेशः, अनन्वयस्येते तु असमालंकारस्य मुख्यतया ध्वनित्वसत्त्वादासमालंकारव्यपदेश एवोचित इति शङ्कः ।

३ प्रधानीभूततया ध्वनिरूपस्य असमालंकाररूपव्यङ्ग्यस्य सत्त्वेपीत्यर्थः । ननु असमस्य मुख्यतया ध्वननात्सैव प्राधान्येन असमालंकारध्वनिभ्यवहारोक्तुं शक्येति तु न शक्यम् । स्वनिव जननि त्वनित्यत्र गङ्गागठरदरेष्व चरमव्यङ्ग्यतया ध्वयमानस्यापि असमस्य अलंकारत्वात् । अलंकारत्वस्य व्यङ्ग्यत्वस्य च न भिद्यो विरोध इति स्वनि स्वानि प्रोक्तमेव प्रत्यक्षम् ।

४ सेनेव सस्य सादृश्ये अभिपत्त्या प्रतिशब्दे वाच्योऽनन्वय इत्यर्थः ।

अत्र य एतावन्तं समयं विधातुर्मानसं नाधिरूढः सौऽप्रेऽपि नानाभावा-
ज्जारोहेत्, अतः सर्वथैव नास्तीति गम्यते । एवं च व्यज्यमानोऽप्यसमोऽत्र
प्रधानीभूतराजस्तुत्युत्कर्षकतयालंकार एव ।

मुख्यतया ध्वन्यमानोऽयं यथा—

‘सदसद्विवेकरसिकैरालोक्य समल्लोकमथ कविभिः ।

गणिता गगनलतादेर्गणनायां तन्वि तव सदृशी ॥’

अयं क्वचिदुपमानस्य निषेधात्क्वचिच्च साक्षादुपमाया एव । आद्यस्तुप-
दार्शितः ।

द्वितीयो यथा—

‘पूर्णमसुरै रसातलममरैः स्वर्गो बहुंधरा च नरैः ।

रघुवंशवीरखुलना तथापि सल्ल जगति निरवकाशैव ॥’

एवं पूर्णतया लुप्ततया चास्यापि यथासंभवं भेदा उच्येयाः ॥

इति रसगङ्गाधरेऽसमालंकारप्रकरणम् ।

सामान्येन निरूपितस्वार्थस्य सुखप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरूप्य
तयोरेवयवावयविभावं उच्यमान उदाहरणम् ॥

अर्थान्तरन्यासवारणायोच्यमान इति । वचनं च इव-यथा-निदर्शन-

वाच्यत्वेन कथं तस्य व्यङ्ग्यत्वम्, किं च छिटा भूतनिषेधप्रतिपादनेनास्वन्निकनिषेधाप्रतीक्षा
कथमयमत आह—अत्रेति । पयो इत्यर्थः । एवं च पदधारणनिषेधस्य शाब्दत्वेऽप्युपमा-
ननिषेधस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः । प्राग्बदाह—एयमिति । अथ अनन्तरम् । हे तन्वि,
तव तुल्या अस्तपदार्थगणनायां गणिता । एवं च त्वस्तुत्या असतीति प्राधान्येन ध्वन्यते
इति ध्वनिरयम्, नालंकारः । निरवेति । निःप्रसरेत्यर्थः । निराधारेति यावत् । एवं
उक्तभेदवत् । अस्याप्यसमालंकारस्यापि ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽसमालंकार-
प्रकरणम् ॥

सुखेति । इतदतरे बुद्ध्यारूढत्वाय । तयोः सामान्यैकदेशयोः । अवयवावयविभावस्त-

र गुणवदस्तुसंसर्गाद्याति स्वल्पेपि गौरवम् । पुष्पमालानुपमेण ह्यं शिरसि धार्यते ॥
इति विशेषेण सामान्यसमर्पणरूपेऽर्थांतरत्वात्ते गुणवदस्तुस्य सामान्यस्य तदेकदेशस्य पुष्प-
मालयाश्च अवयवावयविभावः (विशेषसामान्यात्मकः) यद्यप्यल्लि, परम् १६-यथादिवाचक-
सुभ्रैरप्रतिपाद्यतया न च उच्यमानः (साम्यः) ।

दृष्टान्तादिशब्दैः कान्येषु स्फुटम् । न च इव-यथाशब्दयोः सादृश्यवचन-
योरवयवावयविभावे विशेषसामान्यात्मके नास्ति वृत्तिरिति वाच्यम् । लक्ष-
णायाः साम्राज्यात् । अन्यथा छुत्प्रेक्षाबोधकतापि दुर्घटा स्यात् ।

उदाहरणम्—

‘अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति ।

निस्त्रिरसायनराजो गन्धेनोमेण लशुन इव ॥’

न चात्र पदार्थलशुनयोरुपमा शक्या बह्वम् । तयोः सामान्यविशेषभा-
वेन सादृश्यस्यानुल्लासात् । तथात्वे तु इवादिशब्दानामिव सदृशादिशब्दाना-
मामप्यलंकारेऽसिन्मयोगः स्यात् ।

यथा वा—

‘अतिमात्रबलेषु चापलं विदधानः कुमतिर्विनश्यति ।

त्रिपुरद्विषि वीरतां बहन्नबलिष्ठः कुमुमायुधो यथा ॥’

अत्र त्रिपुरद्विहीरते अतिमात्रबलचापलयोर्विशेषौ । अवलेपकुमुमायुधौ च
कुमतिरित्यत्र गुणप्रधानयोः ।

यथा वा—

‘उपकारमेव कुरुते विपद्रुतः सद्रुणो नितराम् ।

मूर्च्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥’

रूपमाह—विशेषेति । अन्यथा लक्षणानलंकारे । अनुल्लासादिति । मिथो भेदाभा-
वेन स्फुटमग्रवीधेरित्यर्थः । तथारत्ने तु सादृश्योक्तावे तु । अस्योपशतिस्येऽत्रैव स्फुटीभवि-
ष्यति । इवयुतोदाहरणमुक्त्वा यथापठितमुदाहरणमाह—यथा वेति । गुणेति । कुत्तित-
मवितद्विशेषोपरित्यक्तः । विशेषावित्यस्यानुपज्ञः । निदर्शनपदघटितमाह—यथा वेति ।
सद्रुणो विपद्रुतोऽपीत्यर्थः । दृष्टान्तपदघटितस्यापीदमेवोदाहरणमिति ध्वनयितुं निदर्शनप-

१ इनादीनाम् अवयवावयविभावे वृत्तिर्वर्तमानता अर्वाशेषकता, (अचिन्ता) नास्तीति
शङ्का । इनादिभिर्लक्षणाया सोऽर्थो बोध्यत इति समाधानम् ।

२ सामान्याद्विशेषस्य भेदाऽभावेन भेदतापेक्ष सादृश्य मिथः कथञ्चल्लेखित्वाद्ययः ।

३ अर्थात् अतिमात्रबल-चापले सामान्ये (अवयविभूते) । त्रिपुरद्वि-वीरते च तदि-
शेषो (उदेकदेशो) ।

४ कुमतिरित्यत्र कुमतिरितिः पुरुष इति बोधेन कुत्तितता मतिः गुण(विशेषण)भूता,
यदिद्विष्टः पुरुषश्च प्रधानम् (विशेष्यभूतः), उक्तस्य विशेषणविशेष्यभूतयोः कुत्तितमति-यदि-
शेष्यपुरुषयोः सामान्यभूतयोः अवलेप-कुमुमायुधौ विशेष(पददेश)भूतौ इत्याद्ययः ।

दृष्टान्तो वा । इवादिशब्दप्रयोगे सामान्यार्थप्राधान्यं वाक्यैक्यम्, निदर्शनादिशब्दप्रयोगे तु विशेषप्राधान्यं वाक्यभेदश्चेति विशेषः । तत्र तावत् 'अमितगुणः—' इति पद्ये क्रियाप्रधानमाख्यातमिति नयेऽमितगुणपदार्थकर्तृकमेकदोषहेतुकं निन्दाविषयीभवनं निखिलरसायनराजलघुनकर्तृकोपगन्धहेतुकनिन्दाविषयीभवेनावयवकमिति धीः । प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिनां तूपगन्धहेतुकनिन्दाविषयीभवनाश्रयतादृशलघुनावयवकस्तादृशपदार्थ एकदोषहेतुकनिन्दाविषयीभवनाश्रय इति । तत्रापि विशेषवाक्यार्थे क्रियान्वयो भ्रूयते हेत्वन्तरान्वयार्थम् । अन्यथा तादृशलघुनावयवके तादृशपदार्थ एव क्रियान्वये नोपपत्तिः स्यात् । एवं यथाशब्दस्यैऽपि । उपकारमेवेत्यत्र

दस्याने पाठान्तरमाह—दृष्टान्तो वेति । वाशब्द एवार्थे । इवैत्यस्य तत्रैत्यादिः । सामान्यार्थप्राधान्यमिति । तस्यापि प्राधान्यमित्यर्थः । तमेव विशेषं प्रदर्शयति—तत्रैत्यादिना । तत्र तेषां मध्ये तादृशेति । निखिलरसायनराजैत्यर्थः । तादृशेति । अमितगुणैत्यर्थः । एवमप्येऽपि धीरित्यस्यानुपपन्नः । ननु निन्दितो मन्वीत्यादेरेकैवोपादानात्कथमुभयत्र बोधोऽत आह—तत्राप्येति । हेत्वन्तरान्वयेति । उपगन्धादिरूपहेत्वन्तरेत्यर्थः । अन्यथा तदनन्वये । नोपपत्तिरिति । उपपत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

१ उभेण गन्धेन लघुन इव एकैव दोषेण अमितगुणोपि पदार्थो निन्दितो भवतीत्यत्र अमितगुणपदार्थस्य सामान्यस्य प्राधान्यं वाक्यैक्यं च स्पष्टम् ।

२ लघुगुणशाली उपकारमेव कुर्वते । शूलः पारदोऽत्र निदर्शनम्, अत्र विशेषस्य पारदस्य प्राधान्यं वाक्यभेदश्चेति रक्तम् । इदानीं वाक्यैक्यम्, निदर्शनादिशब्दप्रयोगे वाक्यभेद इत्यादिकं शाब्दबोधे स्पष्टीकृतं ग्रन्थरूपा ।

३ लघुनकर्तृकम् उपगन्धहेतुकं निन्दाविषयीभवनम् अवयवो यस्य, अर्थात् अमितगुणपदार्थस्य (सामान्यस्य, अवयवविभूतस्य) एकदोषहेतुके निन्दाविषयीभावे रसायनराजलघुनस्य (सामान्यैकदेशभूतस्य, विशेषस्य) उपगन्धेन हेतुना निन्दाविषयीभावः अवयवः एकदेशोऽप्युक्त इत्याशयः ।

४ अर्थं भावः—एकदोषकारिताया निन्दितो भवतीति क्रियाया अन्वये येष्येकदेशं प्राप्तत्वात् विशेषवाक्यार्थे (लघुनवान्वयार्थे) उपगन्धेति हेतोरन्वयार्थं दिवात्कारात्तन्ते । यदेककारणे क्रियान्वयः स्यादाह—'रसायनराजलघुनावयवकं (अर्थात् अमितगुणपदार्थप्राधान्यस्य एकदेशभूतो लघुनो यत्र) अमितगुणपदार्थकर्तृकम् एकदोषहेतुकं निन्दाविषयीभवनम्' इत्येकदा क्रियान्वये छति, एकदेशं (अवयव) परिगृह्यन्ते क्रियाऽन्वयात् पूर्णवाक्यार्थोपपत्तिर्न स्यादित्याशयः ।

५ पाठान्तरं शुकरोपि नायेदस्य शेषं श्यास्या प्रमादया ।

तु विषद्वताभिन्नः सद्गुण उपकारानुकूलकृतिमानिति पूर्ववाक्यार्थः, अत्रास्मि-
न्नर्थे मूर्च्छां गतो मृतो वा पारदो निदर्शनमेकदेश इत्युत्तरवाक्यार्थे गुण इति
केषाञ्चित् । इतरेषां तु तादृशकर्तृका तादृशक्रियेति पूर्ववाक्यार्थे तादृशः पारद
एकदेश इति । प्रधानावयवलोच गुणावयवस्यापि विशिष्टार्थावयवत्वात्,
घटमानयेत्यत्र नीलघटवत् ।

‘अर्धिशिष्टघमानोऽपि स मुनिर्न व्यकुम्भत ।

विनाशोऽप्युत्तलः स्वैर्यं न जहाति द्रुमो यथा ॥’

अत्र दधीच्यालम्बनायां तदीयलोकोत्तरचरितलक्षणोद्दीपितायामेतत्प्र-
योगानुभावितायामेतत्प्रधानीर्मातृगतायां रतो प्रधानीभूतायामर्ध्यालम्बनस्तल्ल-
तयाच्चाश्रवणोद्दीपितो गात्रच्छेदाभ्यनुज्ञानानुभावितो घृत्या संचारिभावेन
वोपितो मुनिगत उत्साहो गुणैः । तत्र चाध्यर्थतृतीयचरणगतत्यार्थान्तरन्यास-

पद्यस्थानेनस्वार्थमाह—अस्मिन्निति । केषाञ्चिन्नेषाञ्चिकानाम् । इतरेषां च केषाञ्च-
नानाम् । तादृशेति । विषद्वताभिन्नसद्गुणकर्तृशेषकारिकेत्यर्थः । पद्यस्थानेनस्वार्थ-
माह—पूर्ववाक्यार्थ इति । मूर्च्छां गतादिरूप पारद पूर्ववाक्यार्थस्यावयव इत्यर्थः ।
ननु कियत्पारदस्य पूर्ववाक्यार्थस्य कथं द्रव्यरूप पारदोऽवयव इत्यत आह—प्रधानेति ।
घटमानयेति । कमण सर्वमेते गुणवादित्यर्थः । नीलघटवदिति चिन्त्यमिति कथिन् ।
अत्रोवाहरण एववास्वतात्पर्येऽपि वाक्यैक्याक्यता पूर्वस्तादृशेषः । पूर्वत्र तु पदेक्या-
क्यतापेक्षि बोध्यम् । न दधीचि । नन्वेव कपलमद्यत्त्वमत आह—तत्र चेति ।
रतामित्यर्थः । उत्कपलमेत्यत्रास्वान्वयः । व्यप्यर्थेति । अर्धशिष्टतृतीयचरणो यस्मि-

१ गुणः गुणीभूतः । अर्थात् विज्ञेय(परदेश)प्रतिपादक उत्तरवाक्यार्थः प्रधानम्,
घामान्य(अवयव)प्रतिपादक पूर्ववाक्यार्थस्य कथं गुणभूतः । कथं पूर्वं व्यप्यता-निर्-
नेनादिप्रत्ययलोके तु विज्ञेयमात्रान्य वाक्यभेदश्च' इति ।

- २ अर्थात् कियत्पिज्ञेयकरोपकारिणां केषाञ्चिन्नेषाञ्चिकानां मते तु- तादृशकर्तृका तादृशक्रियेति
पूर्ववाक्यार्थे अर्थात् विषद्वताभिन्नसद्गुणकर्तृशेषकारिकियात् । तादृशः अर्थात् मूर्च्छां गतो
गुणो वा पारदः निदर्शनम् (एकदेशः)-इत्याश्रयः उत्तरवाक्यार्थः ।

३ ननु उत्तरस्य विज्ञेयवाक्यार्थस्यैकदेश पारदः पूर्ववाक्यार्थस्य (कियत्) कथमेकदेश
इति गृह्यते । घटमानयेति वाक्यस्य वयावयवत्ववत्, एव प्रधाने पदे समेतेऽपि तु गृह्यते
नीलघटमेव इत्यत्र । परमेव पूर्ववाक्यार्थस्य एवा उत्तरवाक्यार्थस्यैकदेश इति तात्पर्यवत् ।

४ गुणभूतः ।

स्योत्कर्षकतया स्थितस्य विवेचनद्वारालंकरणं चतुर्थचरणशकलगतमुदाहरणम् ।

एवमेव—

‘अनुन्तरत्नमभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाहः ॥’

इति कालिदासपद्येऽपि बोध्यम् । अस्मिन्ध्वलंकारेऽवयवावयवविभावबोधकस्वेषशब्दादेः प्रयोगः, सामान्यविशेषयोरेकरूपविधेयान्वयध्वार्थान्तरन्यासभेदाद्वैलक्षण्याघायक इति तत्प्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

प्राध्वस्तु “नायमलंकारोऽतिरिक्तः । उपमयैव गतार्थत्वात् । न च सामान्यविशेषयोः सादृश्यानुष्णासात्कथमुपमेति वाच्यम् । ‘निर्विशेषं न सामान्यं—’ इति सामान्यस्य यत्किंचिद्विशेषं विना प्रकृतत्वायोगाच्चादृशविशे-

स्यतस्त्वेषत्वर्थः । अत एव वक्ष्यति—‘शकलेति । विवेचनेति । उग्रापेक्षेत्वं । नस्य हिमाचलस्य । उग्रासम्भवत्वं पश्यम् । नन्वेवं संक्षेपेण तद्विशेषत्वस्यैवात्र संभवेन कथमलंकारान्तरत्वमत आह—‘अस्मिन्ध्वेति । भेदाद्विशेषत्वात् । तत्प्रकेति । अर्थान्तरन्यासप्रकरण इत्यर्थः । अयमुदाहरणरूपः । नन्वेतन्मध्यधेवादीनां सामान्यविशेषभावा-

१ ‘द्विधमानोति स मुनिर्न व्यकल्पत’ इति विशेषस्य, ‘उदाहरणो विभाषेति स्वीयं न जहाति’ इति सामान्येन समर्थनादर्थात्तत्त्वाद्योऽर्थं ‘धीभ्यालम्बनाया रतेरत्त्वैक्यः (अलंकारः) । अर्थान्तरन्यासेन समर्थनीयत्वार्थं ‘एवं उदाहरणं कुर्वन्, वाचकेन यथाऽभेदेन चतुर्थचरणस्य उग्रे शुक्रीभवत् ‘दुमो यथा’ इत्युदाहरण [विनश्यदवसापन्नत्वेऽपि स्थितीभूतस्य वप्रवत्स्य (सामान्यस्य, मरुपरिवः) दुमः पकरोऽय इति] च अर्थान्तरन्यासत्वात्तत्त्वरणमित्याशयः ।

२ ननु अर्थान्तरन्यासविशेष(धेव)एव उदाहरणत्वात् इति साक्षात् दत्तोर्ध्वगुण्यमाह—‘उदाहरणे सामान्य-विशेषयोः एकत्वे विशेषे (क्रियावाच्य) भन्ववः । अर्थान्तरविशेषनिरूपणपक्षेऽपि पूर्वप्रतिपादितसामान्यासंयतिश्च किंवा विशेषा मरुति । यथा ‘उपकारत्वेन कुर्वन् विपद्यातः सद्युक्तो निरुत्तम् । मूर्च्छां यतो वृत्तो वा निरुत्तं च पारस्येव एव ॥’ इत्युदाहरणे विशेषस्य पारस्य पक्षेति ‘उपकारत्वेन कुर्वन्’ इति सामान्यव्यतिरेक विशेषः । ‘उपकारत्वेन कुर्वन् विपद्यातः सद्युक्तो निरुत्तम् । मूर्च्छां यतो वृत्तो वा पौन्यवहति पारस्य एकत्वम् ॥’ इत्यर्थान्तरन्यासे तु एवमुदाहरण-विशेषरूपेण ‘अपारस्ये’ क्रियान्तवो मरुतीत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणे प्रतिपादितम् ।

पमादाय विशेषान्तरस्य सादृश्योलासे बाधकाभावादिवादिभिरामुखे प्रतीय-
मानस्यापि सामान्यविशेषभावस्य परिणामे सादृश्य एव विश्रान्तेः ॥^१
इत्यप्याहुः ॥

इति रसगङ्गाधर उदाहरणप्रकरणम् ।

सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालंकारः ॥

यथा—

‘दोर्दण्डद्वयकुण्डलीकृतलसत्कोदण्डचण्डध्वनिं-

ध्वस्तोदण्डनिपक्षमण्डलमथ त्वां वीक्ष्य मध्येरणम् ।

वरुणद्वण्डिवमुक्तकाण्डवैलयज्वालावलीताण्डव-

अश्यत्खाण्डवरुपाण्डवमहो को न क्षितीशः सरोत् ॥’

यथा वा—

‘सुजग्रमितपट्टिशोदलितदृप्तदन्तावलं

भवन्तमरिमण्डलकथनं पश्यतः संगरे ।

अमन्दकुलिशाहतिस्फुटविभिन्नविन्ध्याचलो

न कस्य हृदयं क्षणित्यधिरुह देवेश्वरः ॥’

अनयोः पचयोः प्रधानीभूताया राजनिपद्यककविनिष्ठरुत्कर्षकतया स्मर-

त्सकावयवाद्यविभावबोधकत्वेन कथं तदुल्लासोऽत आह—इवेति । आमुखे आदौ ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाश उदाहरणप्रकरणम् ॥

त्वा प्रकृतं राजानम् । मध्येरणमिति । रणमन्धे श्लथः । कल्पन्मनोहरम् ।
पाण्डवमर्तुनम् । दन्तावलो हस्ती । अरिमण्डलकथनेति सरोधनम् । अमन्देति ।
वीक्षणेत्यर्थः । ‘कराल’ इति द्विः पाठः । क्षणिति क्षणिति । देवेश्वर इन्द्रः । रतेर्भावस्त ।

१ निर्विशेषं न सामान्यमित्यादिः प्राचा समाधानस्तथा निर्गलियार्थः—यथा अमितगुणोपि
पदार्थं इत्युरादरणे अमुनस्य (विशेषस्य) मन्त्रान्ते अमितगुणपदार्थसामान्यस्य अग्रकृतस्य
कीर्तनं न युज्यते इति सन्दर्भत्वेन पत्किञ्चिद्विशेषपदार्थेन सह विशेषान्तरस्य (अमुनस्य)
सादृश्योलासे उपमा निर्विशेषेति प्राचामाशयः । नन्वेवाद्भसलतेस्वादिवा सामान्यविशेषभावः
(अवयवावयविभावः) नोपपद्ये, ततः कथं सादृश्यमुल्लेखेति चेत् । आदौ प्रतीयमानस्यापि
सामान्यविशेषभावस्य अन्ते सादृश्ये एव पर्यवसानं भवतीति उपमायां प्राचाऽसाधारणः ।

२ ध्वनिना ध्वस्तं विपक्षमण्डल येन दम् ।

३ काण्डवलयस्य बाणसमूहस्य ज्वालावलीनां ताण्डवेन अरण्ये (नन्दवे) पद्मं साण्डव्यं
दशमार्कं धनं दत्तं सत् पाण्डवम् ।

णमलंकारः । आद्ये वाच्यम्, द्वितीये तु लक्ष्यमिति विशेषः । वीरसौन्दरि
चात्र प्रधानोत्कर्षकतयालंकार एव ।

‘एकीमदप्रलयकालपयोधिकल्प-

मालोक्य संगरगतं कुरुवीरसैन्यम् ।

सस्वार तल्पमहिपुंगवकायकान्तं

निद्रां च योगकलितां भगवान्मुकुन्दः ॥

अत्र तल्पनिद्रयोः स्मरणं यद्यपि न तल्पनिद्रासादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कार-
प्रयोज्यम्, तथापि सैन्यगतपयोधिसादृश्यदर्शनोद्बुद्धपयोधिविषयकसंस्कारज-
न्यपयोधिस्रग्नाधीनत्वाद्व्यत्येव यत्किञ्चित्सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यम् ।
नहि सादृश्ये स्मर्यमाणसंबन्धित्वं विवक्षितम् । एवं वाच्ययोस्तल्पनिद्रास्म-
रणयोः, एतत्कारणतया आक्षिप्तस्य पयोधिस्रग्णस्य चाविशेषेण संग्रहाय लक्षणे
जन्यत्वमपहाय प्रयोज्यत्वमुपात्तम् । केचित्तु सदृशज्ञानोद्बुद्धसंस्कारजन्यं सदृ-
शविषयकमेव स्मरणमलंकारः । भुजगेन्द्रनिद्रादिसृष्टिस्तु नालंकार इत्याहुः ।

लक्ष्यद्रवदाने बीरनाह—आद्ये इति । स्मरणमित्यस्यानुपपत्तिः । लक्ष्यमिति । अधिो-
द्वेर्लक्ष्यमित्यर्थः । नन्वेवमपि वीररसस्थानयोः प्राधान्येन राजनिष्ठस्य सारवात् ध्वनि रने-
वात् आह—वीरेति । प्रधानोत्कर्षेति । पयोधिस्रग्णोत्कर्षत्वर्थः । अलमिति । रज-
वदलंकार इत्यर्थः । विवक्षितं लक्ष्ये इति शेषः । एवमिति । यथार्थं इत्यन्तः । एत-
दिति । तल्पनिद्रास्मरणकारणत्वत्वर्थः । संग्रहाय एतन्नियन्तान् । केचित्त्विति । अत्र
मते जन्यत्वनिवेद्य सादृश्ये स्मर्यमाणसंबन्धित्वेति पूर्वो भेदः । भुजगेन्द्रेति ।
एकस्यपन्थीति न्यायेन तल्पादिस्रग्णस्य पयोधिस्रग्णजन्यत्वेऽपि सादृश्यसादृश्यत्वत्वा-
दसदृशविषयकत्वाच्च पयोधिस्रग्णं तु तथेति भवति स इति भावः । अत्रास्मिन्निर्वृत्तं तु

१ सादृश्यदर्शनेन उद्बुद्धो यः पयोधिविषयकः स्रग्णस्यजन्य-पद्य पयोधिस्रग्णसाधीन-
रसात् । अर्थात् तल्पनिद्रयोः स्मरणं केचिदसादृश्येन सादृश्योः सादृश्यदर्शनात् यद्यपि न तदं
तथापि तयोः स्मरणे पयोधिस्रग्णसादृश्यदर्शनेन मूलभूतमवश्यमस्ति । अत्रापि तद्व्यत्येन सादृश्योः
सादृश्यत्वात् पयोधेः स्रग्णस्य उद्बुद्धः, तेन च पयोधिस्रग्ण जातम्, साध्यासाधीनं च तत्र-
निद्रयोः स्मरणमिति तयोः स्मरणं (पयोधेः) सादृश्यदर्शनेनोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वात् जातम् ।

२ अर्थात् यद् वस्तु स्मर्यमाणं तत्संबन्धित्वात्सादृश्यदर्शनेनोद्बुद्धत्वात् न विवक्षितम् ।

३ सादृश्यदर्शनेनोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वात् पयोधिस्रग्णस्य, अथोत्कर्षं तु पयोधिस्रग्णसाधीन-
स्मरणनिद्रास्मरणसाध्यासाधीनः ।

‘इत एव निचालयं गताया वनिताया गुरुभिः समावृतायाः ।
परिवर्तितकंधरं नतश्रु स्वयमानं वदनाम्बुजं सरामि ॥’

अत्र स्मरणं चिन्तोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यत्वान्नालंकारः । व्यङ्ग्यत्वविरहाच्च
न भावः ।

एवम्—

‘दरानमत्कंधरबन्धनीपत्रिमीलितस्निग्धविलोचनाब्जम् ।

अनल्पनिःश्वासभरालसाङ्ग्याः सरामि सङ्गं चिरमङ्गनायाः ॥’

इहापि स्मृतिर्न भावो नाप्यलंकारः । व्यङ्ग्यस्यैव व्यभिचारिणो भाव-
त्वात् । यथा ‘सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः’ । अयं चालंकारिकाणां
संप्रदायो यत्सादृश्यमूलकत्वे स्मरणं निदर्शनादिवदलंकारः । तस्माभावे व्यङ्ग्य-
तायां भावः । तयोरभावे तु वस्तुमात्रम् ।

अप्ययदीक्षितास्तु—

“स्मृतिः सादृश्यमूला या वस्त्वन्तरसमाध्रया ।

स्मरणालंकृतिः सा सादव्यङ्ग्यत्वविशेषिता ॥’

यथा—

‘अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकल्पं बाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं

रतिविगलितबन्धे केशपादो प्रियायाः ॥’

सादृश्ये स्वयंभाणसंबन्धित्वनिवेशस्यैव सति फलाभावः । नहि सादृश्यसंस्कारजन्यं स्मरणं
विसदृशविषयकं संभवति । तथा पयोधिसंस्कारस्य सदृशज्ञानत्वेन येन तत्सादिस्मरणानुबु-
द्धसंस्कारस्योद्बोधनसम्भवेन तज्जन्यत्वसत्त्वादलंकारत्वमेव तस्येति । सादृश्यज्ञाननिवेशफ-
लाभाह—इत एवेति । गुरुभिः श्वश्रादिभिः । परिवर्तितेत्यादिद्वयं स्वयमानक्रियाविशे-
षणम् । इहापि इत्यत्रापि । ननूकरीत्वानलकारत्वेऽपि भावत्वं कुनो न, अन्यङ्ग्यत्व-
स्मरणविवन्धकत्वात् । अत आह—व्यङ्ग्येति । तस्य सादृश्यमूलकत्वस्य । व्यङ्ग्यतायां
सत्ताम् । तयोर्भ्यङ्ग्यत्वसादृश्यमूलकत्वयोः । अपीति । रघुवंशे दत्तारथमृगयावर्णनम् ।

यथा वा—

‘दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्तीमसार्षीञ्जलनिधिमन्यनस्य शौरिः ॥’

एकत्र सदृशदर्शनात्सदृशकर्मिका स्मृतिः । इतरत्र सदृशदर्शनात्सदृश-
शलक्ष्मीसंबन्धिनो जलनिधिमन्यनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृश्यमूलकव-
स्वन्तरस्मृतिस्त्वमविशिष्टम् । अत एव सदृशासदृशसाधारण्यार्थतया लक्षणे
वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

‘सौमित्रे ननु सेव्यतां तदुतलं चण्डांशुरुञ्जुम्भते

चण्डांशोर्निशि का कथा रमुपते चन्द्रोऽयमुन्मीळति ।

वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः

कासि भेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

अत्र श्रुतकुरङ्गसंबन्धिनस्तन्नयनस्य स्मरणात्सदृशसीतानयनस्मृतिस्तत्संब-
न्धिर्सीतास्मृतिश्चेति । किं त्वेषा व्यङ्ग्या अलंकार्यभूता च । तद्व्यावृत्त्यर्थम-
व्यङ्ग्यत्वविशेषणम् ।

स दशाय. । सादृश्यबोधकं केशपायस्य विशेषणद्वयम् । दिव्यानामिति । माषे जल-
शीडावर्णनम् । अम्भस्तो जलात् । मन्यनस्येति ‘अधीगर्ष-’ इति कर्मणि शेषे षष्ठी ।
लक्ष्म्यवदाने बीजमाह—एकयेति । थाप इत्यर्थः । इतरत्र भन्त्ये । सदृशेति ।
लक्ष्मीसदृशनामित्रेत्सर्ष- । लक्षणं सम्ययति—उभयभेति । तथा च द्वितीयलक्ष्यसमह
एव वस्तुन्तरसमाभयेति विशेषणफलमित्याह—अत एवेति । द्वितीयस्य लक्ष्यत्वादेवे-
त्यर्थः । सदृशासदृशेति । स्मृते. सदृशासदृशान्तरविषयकत्वतामाधेतदेत्यर्थः । अन्य-
ग्रहत्वविशेषणफलमाह—सौमित्रे इति । दत्तनपालके चीताभियोगे धीरानचन्द्रस्य
लक्ष्मणं प्रत्युचिरियम् । ननु निधनेन । चण्डाण्डः सूर्यः । तदप्रयनेति । उरङ्गनयने-
त्यर्थः । तत्सदृशेति नयनविशेषणम् । इतिर्भूता पेंतरमे बोध्यः । एषा चीतास्मृतिः । अलं-
कारयामान्यलक्षणमपि नास्तीत्याह—अलमिति । चीतास्मृते. प्राधान्यादिति भावः ।

१ द्विचिदस्तु इहा कुत्रचिद् कस्यचिद् वस्तुनः स्मरणम्, कुत्रचिद् कस्यचिद् वस्तुनः
संबन्धिपदार्थस्य यस्य काश्चिद् (सदृशस्यैव) स्मरणम् । उभयत्रापि सादृश्यं मूलं यत्र
यतादृश्यम् (अर्थात् सादृश्यं इहा) वस्तुन्तरस्य स्मरणं भवतीत्याशयः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्रधान्मोघय-

ज्ञानेतानपि विभ्रती किमपि न श्रान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्रयेण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रसौनि यावद्भुव-

त्त्वावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥

अत्र स्तूयमानभूसंबन्धिनो भूमृतः स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र संरण-
लंकारः । किं तु स्मृतैः संचारिभावस्य भूमृद्विपर्यतिभावात्तत्त्वात्प्रेयोर्लंकारः ।
एतद्व्यावृत्तये सादृश्यमूलेति विशेषणम् ।' इत्याहुः ।

तदेतत्सर्वमरमणीयम् । यथावदुच्यते सदृशासदृशयोः केशपाशजलनि-
धिमन्थनयोः संग्रहाय लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवदिति । तत्र सादृश्यमूला
स्मृतिः संरणलंकार इत्येतावतैव केशपाशसंरणस्यैव जलनिधिमन्थनसंरण-
स्यापि संग्रहाद्वस्त्वन्तरसमाश्रयत्वविशेषणमनर्थकम् । एकत्र सादृश्यदर्शनो-
द्बुद्धसंस्कारजन्यत्वेन, अपत्र च सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजलक्ष्मीसंरणोद्बुद्ध-
संस्कारजन्यत्वेन च सादृश्यमूलत्वाविशेषात् । नहि सादृश्यमूलेत्युक्ते सद-
शविषयेति लभ्यते, येन जलनिधिमन्थनस्मृतेरसंग्रहः स्यात् । यदपि 'सौमित्रे
ननु सेव्यतां-' इत्यत्र स्मृतिर्बहुधा अलंकार्यभूता च, तद्व्यावृत्तयेऽव्यङ्ग्य-
त्वविशेषणमित्युक्तम् । तत्र नेयं स्मृतिरलंकार्यभूता । किं तु जानक्यालम्बनो

अत्युच्चा इति । भुवं प्रत्युक्तिरियम् । प्रसौमि करोमि । इमा भुवम् । न सादृश्येति ।
किं त्वेकमनधीति वीलेति भावः । रतिभावेति । कविनिष्टेत्यादि । अरमणी-
यमिति । नश्यमाणोपादेति भावः । तमेव दाज्यावाद्यग्रह—यथावदिति । तत्र
उच्यमाने तस्मिन् । भूम इति शेषः । तदाह—सादृश्येति । एवमप्येऽपि । केशेति ।
तस्य सादृश्यत्वेन दृष्टान्तत्वमिति भावः । स्यादिति । इतीति शेषः । सादृश्यपदस्य निय-
तसंबन्धिकृतया संबन्ध्याकाङ्क्षायामुपस्थितसर्वमाणस्यैवान्वयापत्तिः । नहि जनकत्वमूला
पूज्यत इत्युक्ते पुत्रजनकत्वेन भार्या पूज्यते । अतो वस्त्वन्तरग्रहणस्यैवावश्यकमिति
चिन्त्यमिदम् । नेयं स्मृतिरलंकार्यभूतेति । अत्र स्मृतैः हा काशीत्वादिपदयाम्य-
त्वेन धिवहनप्रवृत्तारजानुगम्यमानमूलवत्, 'शटेन विधिना निशदरीकृत' इत्यादौ
शठादिपदगम्यात्सावदा तस्या एव प्राधान्यादलंकार्यत्वम् । धनुस्कारकत्वाच्च विश्र-

१ संरणं यत् सर्वमरमणीयं, तेन बहुशो वः संश्रयः (जलनिधिमन्थनविषयः)
संश्रयः (जलनिधिमन्थनसंरणम्) इति ।

निशासमयोद्दीपितः संतापादिनानुभावित उन्मादेन संचारिणा परिपोषितं
विप्रलम्भः प्रधानत्वेनालंकार्यः । तस्य च स्मृतिरुत्कर्षहेतुत्वादलंकार एव
अतो नितरां तद्वाच्यस्यार्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानेननुचितम् । नहि व्यङ्ग्य
त्वालंकारस्वयोर्विरोध इति वक्तुं शक्यम् । नित्यव्यङ्ग्यानां रसभावादीनामपि
पराङ्गतायामलंकारत्वाभ्युपगमात् । प्रधानव्यङ्ग्यव्यावृत्त्यर्थं पुनरुपस्कारकत्वं
सर्वेष्वलंकारलक्षणेषु देयमिति प्रागेवावेदितम् । यदप्युक्तम् 'अत्युच्चाः परितः
स्फुरन्ति गिरयः' इत्यत्र स्मृतेः संचारिभावस्य भ्रूद्विषयरतिभावाङ्गत्वात्मे-
योलंकार इति, तन्न । भावस्य हि भावाद्यङ्गतायां प्रेयोलंकारत्वम् । नह्यत्र
स्मृतिर्भावः । तस्याः स्मरतिना वाचकेनाभिधानात् । नहि वाच्यस्य व्यभि-
चारिणी भावत्वं वक्तुं युक्तम् । 'व्यभिचार्यङ्गितो भावः' इति सिद्धान्तविरो-
धात् । तथा चोक्तं सर्वस्वकृता—

“प्रेयोलंकारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापिता स्मृतिर्विषयः । त-
त्रापि विभावाद्यागूरितत्वे, यथा 'अहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्' इति । न तु
स्वशब्दनिवेद्यत्वे ।

यथा—

‘अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्वरङ्गचातेन विनीतत्वेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा सरामि वानीरगृहेषु सुप्तम् ॥’

सम्भस्यैव तच्चाचेति चिन्त्यम् । विप्रलम्भः श्रीरामचन्द्रनिष्ठः । नितरामित्यस्मान्नि-
त्येऽन्वयः । तदाशयं खण्डयति—नहीति । नित्येति । सर्वधेयार्थः । कदाप्यवाच्यल-
क्ष्येति यावत् । नन्वेवं प्राधान्येऽप्यलंकारत्वापत्तिरत आह—प्रधानेति । सर्वेषु न
त्वत्रैव । तथा चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तत्वात्तस्य नातिप्रसङ्ग इति भावः । सिद्धा-
न्तेति । मम्मटभट्टादीनामिति शेषः । तद्वन्धमाह—प्रेयोलमित्यादि । इतीत्यन्वेन ।
तत्रापि तदुत्थापितस्मृतिष्वपि । आगूरितत्वे आविष्कृतत्वे । अत्रेति । पुष्पकेण
लङ्घ्यतोऽयोध्यां गच्छतः धीरामस्य सीता प्रत्युत्तिर्यं रघुवंशे । अनुगोदं मोदासमीपे ।
वानीरेति । वृणधान्यवृणेत्यर्थः । सुप्तं स्नापः । इत्यपत्तिं परिहरति—एवं चेति ।

१ तस्य (विप्रलम्भस्य) उत्कर्षहेतुत्वात्स्मृतिरलंकार इत्येवमन्वयः ।

२ सीमिषे भ्रू रगृहेः सादृश्यमूढत्वम् उपस्कारकत्वं च यदा सिद्धं तदाऽस्या अलंकारत्व-
मपि न स्वावर्तनीयम्, व्यङ्ग्यत्वं तु अलंकारत्वे न विरोधीति तु मोक्षमेव ।

इत्याद्यविति ।" ननु भाषापत्रीभूतमौक्त्यं न प्रेयोडंकारलक्षणम् । अपि तु भाषापत्रीभूतसंनारित्वमात्रम् । तथा च महते कारणस्य सप्तन्दनिषेध-
त्वेन भावत्वविरहेऽपि संनारित्वानुपायात्प्रेयोडंकारस्वामविहद्वमेवेति चेत्,
एवं तर्ह्येतदपत्रीभूतस्वामित्वात् प्रेयोडंकारत्वम्, न तु व्युत्पन्नानुरविनि-
ष्टम्, इत्यस्मानि तुवचनान् ।

एवं च—

'यथाचरोमयाकारवगारकारणविमर्शम् ।

कृत्स्नान्तच्छाद्यसंयुक्तं हरं समंहरं नुमः ॥'

इत्यत्र श्लेषस्य सप्तन्दनिषेधित्वेऽपि देवताविषयकतत्त्वानुपायात्प्रीभूतस्वामि-
त्वानुपायात्प्रेयोडंकारता स्यात् । न चेद्यपिः, अपत्तिद्वान्तात् । तन्मा-
न्युत्पन्नान्तस्यैव स्थापितः पराशरते यथा प्रेयोडंकारत्वमेवं व्युत्पन्नान्तस्यैव
संनारित्वो भाषापत्रीभूतमां प्रेयोडंकारत्वमिति नान्य स्मृतिमात्राय प्रेयोडं-
कारता वाचना, किं तु भूविषयकततेः पूर्वार्थेभ्यश्चत्वाया उपसर्गभ्यश्चभू-
विषयविभाष्यत्वात्पुच्छा प्रेयोडंकारता वक्तुम् । उक्तं च नान्यदमर्शैः—'अथ
भूविषयो तत्त्वात्प्रो भावो तत्रविषयविभाषयस्य' इति । अपि च महदिद-
मर्थं ननु क्षेत्रैव निर्मितः कुवत्तपानन्द्रात्प्रः संदर्भो विमृतः । उक्तं च
यत्—'विभाषानुभाषाभ्यामभिधायित्वो निर्भेदादिर्भावः, स यथातत्त्वात् स
प्रेयोडंकारः' इति ।

यदपि 'तद्वदनुभव' इत्यन्वयः प्रकृत्याः कारणम्' इत्यन्तंकारत्वेन-रत्नक-

रयो* सरणालकारलक्षणमुक्तम्, तदपि न । सदृशसरणादुद्भूतेन संस्कारेण जनिते सरणे अव्याप्ते ।

— यथा—

‘सन्त्येवासिजगति बहव पक्षिणो रम्यरूपा-

स्तेषा मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु ।

यैरध्यक्षैरथ निजसख नीरद सारयद्भि

स्मृत्यारूढ भवति किमपि ब्रह्म कृष्णामिधानम् ॥’

अत्र च चातकदर्शनादेकसवधिज्ञानादुत्पन्नेनापरसंबन्धिनो जलधरस्य भगवत्सदृशस्य सरणेन जनित भगवत् सरण भगवद्विषयरतिभावाद्गमम् । यदि च ‘सदृशानुभवात्’ इत्यपह्नाय ‘सदृशज्ञानात्’ इति लक्षणे निवेदयते तदा भवत्यस्यापि समह इति दिक् ।

अथास्य ध्वनि ।

यथा—

‘इद एतामि स्तवकानताभिर्मनोहरं हन्त वनान्तरालम् ।

सदैव सेव्य स्तनभारवत्यो न चेद्युषत्यो हृदय हरेषु ॥’

अत्र स्तवकानताभिर्लताभि स्तनभारवतीना युवतीना सरणमलकार्य-स्यान्यस्याभावाद्दनुपसर्जाम्, स्तनस्तम्भरूपस्य विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नस्य

सर्वस्वरजाकरयोर्धन्वयो । अध्वने प्रत्यये । अथ प्रवधानं परम् । अनुपसर्जनमिति । प्रधानमित्यर्थ । एवमकारं च निस्त्र धनित्वमुपपादयितुमाह—स्तनेति ।

१ इह हि चातक इहा तदेकाधारस्य जलधरस्य सरणे पूर्वं जायते, तत्र च जलधरा हृदयेन भगवत् स्मृतिरपविष्टते । तत्रैव भगवत् सेव स्मृति सदृशस्य सरणादुत्पद्ये य सदृशविषय (श्रीकृष्णविषय) संस्काररूपसाध्यमेतत् वर्तते, न तु सदृशानुभवत्, एते पयोऽसिन् सरणालकारलक्षणस्याभ्यापनारम्भातिशयः ।

२ रतिभाव प्रधानम्, सरणे तु तदुपरकारकत्वाद्गमम्, इत्यलकार पर्यायमित्याशयः । सेवमलकारता रसाकाराभिमतलक्षणे न संशुद्ध इत्यादिपि ।

३ ‘सदृशज्ञानात्’ इत्युच्यते तु सदृशस्य (जलधरस्य) ज्ञानात् (हेतो) यथाइ जलधराहृदयज्ञानहेतुक भगवद्गुणस्वरूपरसस्य सरणमत्रोपपन्नमिति सरणालकार संपन्न पयोऽसिन् ।

४ यथा पूर्वोदाहरणेषु कृष्णविषयहरतिभावादि प्रधान सरणे च तदुपरकारकम्, तथाच नास्ति । सरणध्ववाच चमत्कारजनयतया तदिदं प्रधानमित्याशयः ।

साधारणधर्मस्य वाच्यत्वेऽपि तत्प्रयोजितसादृश्यमूलकस्य सप्तस्य शब्दवाच्य-
त्वविरहाद्यङ्गं च । युवत्य इति च 'सर्वतोऽक्तित्थार्थत्वं' इति ङीपि साधुः ।

यथा वा—

'इदमप्रतिमं पश्य सरः सरसिजैर्घृतम् ।

सखे मा जरुष नारीणां नयनानि दहन्ति माम् ॥'

अत्रापि सरसिजज्ञानाधीनतत्सदृशनयनस्मृतिः प्राधान्येन ध्वन्यते ।

अथास्मिन्सरणालंकारे उपमादोषाः प्रायशः सर्वे एव दोषाः । विशेष-
तश्च नियमेनास्मिन्व्यज्यमानसादृश्यके सादृश्यस्य शब्दवाच्यतायां दोषः ।

यथा—

'उपकारमस्य साधोर्नैवाहं विसरामि जरुदस्य ।

दृष्टेन येन सदसा निवेद्यते नवधनश्यामः ॥'

अत्र स्मृत्यैव धनसादृश्यं भगवतः प्रतीयमानं वाच्यवृत्त्या कदर्थितं
निवेद्यते, देवकीतनय इति तु साधुः ।

अत्र सादृश्यप्रयोजकस्य साधारणधर्मस्य साक्षादुपादानानुपादानयोरुप-
नायामिवात्रापि व्यवस्था । तथा हि उपमायां तावत्कचिद्धर्मो नियमेन प्रती-
यमानः साक्षान्नोपादेय एव । यथा 'शङ्खवत्पाण्डुरच्छविः' इत्यत्र पाण्डुर-
रङ्गम् । 'शङ्खवत्पाण्डुरोऽयम्' इत्यादौ तु नानाविधेषु धर्मेष्वनेनैव धर्मेण

स्वस्य स्मरणस्य । व्यङ्ग्यं च स्मरणमिति पूर्वान्वयः । ङीपि साधुत्विति । यन्तिः शनन्तात्
ङीप्यपि साधुत्वं भवति । 'सर्वत -' इत्येतत्पर्यन्तानुधावनं व्यर्थं दृष्टं चेति प्रकृत-
मन्वयः । व्यङ्ग्येति । अर्थाप्रतीयमानसादृश्यक इत्यर्थः । अत्र सरणालंकारे ।
अस्पोपादानादायेवान्वयः । दानयो. सत्तोरिति शेषः । अत्रापि सरणालंकारेऽपि ।
सदृशत्वाय पुनरक्तिः । प्रतीयमानो गम्यमानः । साक्षादुपमानोपमेयविशेषणत्वेन ।
यद्येति । उपमेयविशेषणच्छविविशेषणतयोपस्थितपाण्डुरत्वस्यैव प्रत्यावृत्त्या अत्र गम्य-

सादृश्यमित्यस्य दुरवगमत्वात्, सर्वत्रोपमानोपमेयसाधारणस्य छिष्टशब्दात्मकस्यान्यस्य वा स्वानभिप्रेतस्य साधारणधर्मस्योपमाप्रयोजकत्वसंभवात्पदद्वाराण्य पाण्डुरत्वादिधर्मो वाच्यतां नीयते । यथा वा 'अरविन्दमिव सुन्दरं मुखम्' इत्यादौ सुन्दरत्वादिः । न नीयते च क्वचित्, वक्तुरन्यस्यानुपस्थानात्प्रसिद्धेः प्राबल्यात् । यथा 'अरविन्दमिव मुखम्' इत्यादौ स एव । अप्रसिद्धश्च धर्मोऽवश्यं साक्षादुपादेयः । अन्यथा तस्याप्रतिपत्तौ कवेस्तदुपमानिर्माण-प्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । यथा 'नीरदा इव ते भान्ति बलाकाराजिता भटाः' इत्यादौ छिष्टशब्दात्मकः । इत्थं च कश्चित्साधारणो धर्मः साक्षादनुपादेयं एव । कश्चिदुपादेयानुपादेयश्च । कश्चिदुपादेय एवेति सहृदयसंमतः समयः । एवमेवोपमाजीवातुकेऽस्मिन्सरणालंकारेऽपि बोध्यम् । तत्रानुगामिनि धर्मे 'स्मृत्यारूढं भवति किमपि' इत्यादौ पद्ये निवेदितमेव स्मरणम् । विम्बप्रति-विम्बभावापत्तेऽपि धर्मे 'भुजभ्रमितपट्टिश-' इत्यादिपद्ये निरूपितम् । कुलि-शपट्टिशयोर्भूषणदन्तावलयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावात् ।

मानत्वादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्योपमाप्रयोजकत्वाभावादेव नैव सादृश्यं दुरवगममत आह—सर्वत्रेति । अस्य द्वितीयमुदाहरणं विशेषं वक्तुमाह—यथा वेति । न नीयते चेति । वाच्यतामित्यस्यानुपपन्नः । अनुपस्थितौ हेतुमाह—प्रसिद्धे-रिति । स एवेति । सुन्दरत्वादिरित्यर्थः । बलाकाराजिता इति । बलाया बरुपङ्क्तिस्तया राजिताः । बलाकाराभ्यामजिता इत्यर्थः । उपसंहरति—इत्थं चेति । यथोपमायामिति शेषः । जीवानुर्बावनीपधम् । तत्र अनुपादेयादिधर्माण्य मध्ये । स्मृत्यारूढमिति । अत्रानुगामी इयामत्वधर्मोऽनुपाद्यः । निरूपितं स्मरणमित्यस्यानुपपन्नः । एवमप्येऽपि । अत्रोक्तहेतोस्तस्योपादानमितीह—कुलिशेति ।

१ वक्तुः अन्यस्य धर्मस्य उपस्थितिर्न भवतीति हेतुः ।

२ यथा—'शुद्धरत्नपाण्डुरच्छविः' इति ।

३ उपादेयो यथा—'शुद्धरत्नपाण्डुरोऽयम्' 'अरविन्दमिव सुन्दरं मुखम्' इत्यादिः । अनु-पादेयो यथा—'अरविन्दमिव मुखम्' ।

४ अर्थात् साक्षात् (उपमानोपमेयविशेषगत्वेन) उपादेय एव यथा—नीरदा इव ते भान्ति बलाकाः ।

५ पट्टिशदन्तावलयोर्विम्बस्य कुलिशभूषणयोश्च प्रतिविम्बत्वमिति बोध्यम् ।

उपचरिते यथा—

‘कचिदपि कार्ये मृदुलं कापि च कठिनं विलोक्य हृदयं ते ।
को न स्मरति नरापि नवनीतं किं च शतकोटिम् ॥’

यथा वा—

‘अगाधं परितः पूर्णमालोक्य स महार्णवम् । ✓
हृदयं रामभद्रस्य सस्मार पवनात्मजः ॥’

अत्र मृदुलत्वादयो धर्मा हृद्युपचरिताः । इयांस्तु विशेषः—यदेकत्रा-
नुमूयमाने हृदये सूर्यमाणनवनीतादेः सादृश्यस्य सिद्धिः, अपरत्र तु सूर्य-
माणे हृदयेऽनुमूयमानसमुद्रस्येति, सादृश्यस्योभयाश्रयत्वात् ।

केवलशब्दात्मके यथा—

‘ऋतुराजं भ्रमरहितं यदाहमाकर्णयामि नियमेन ।
आरोहति स्मृतिषयं तदैव मगधान्मुनिर्व्यासः ॥’

अत्र भ्रमरहितशब्दो व्यासवसन्तयोः साधारणः । एवमन्येऽपि प्रमेदाः
सुधीभिरुक्तेषाः । इह पुनर्दिग्भानुपदर्शितम् ।

इति रसगङ्गाधरे स्मरणालंकारनिरूपणम् ।

स पवनात्मज इत्यन्वयः । अत्रानयोः । आदिना कठिनत्वागोपत्वादिपरिग्रहः । द्वितीयो-
दाहरणदाने षीजभाह—इयानिति । एकत्र आये । अपरत्र द्वितीये । समुद्रस्ये-
तीति । सादृश्यस्य सिद्धिरित्यनुपपन्नः । उभयाश्रयत्वाद्भयनिरूप्यत्वात् । ऋतुराजं
वसन्तम् । भ्रमराणां हितम्; नानापुष्पविकासद्वारा मधुप्रापकत्वात् । व्यासपक्षे धर्मेण
रहितमित्यर्थः । नियमेनेत्युत्पन्नमिति । इति स्मरणम् ॥ इति रसगङ्गाधरमंत्रप्रसङ्गे
स्मरणालंकारनिरूपणम् ॥

१ उपचरिते षडे स्मरणं यथेत्युपपन्नः । परमर्थेति ।

२ मृदुलत्वकठिनत्वे मूर्ध् (हृद्यमान) पदार्थस्यो, अगाधत्वं च समुद्रमयः, एवं स्मरणे
वचने उपचरिताः (आरोहिता इति यावत्) ।

३ मृदुलत्वादिभिश्चिह्नस्य हृदयस्मानुपपन्नः प्रत्यक्षः, नवनीतादेशु स्मरणं यवनीताश्रयः ।

अथामेदप्रधानेषु रूपकं तावन्निरूप्यते—

उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् । तदेवोपस्कारकत्वविशिष्टमलंकारः ॥

उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणेति विशेषणादपह्नुतिभ्रान्तिमदतिशयोक्तिनिदर्शनानां निरासः । अपह्नुतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वात्, भ्रान्तिमति च तज्जनकदोषेणैव प्रतिबध्यमानत्वात्, अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणामूलकत्वात्, उपमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कारः । शब्दादिति विशेषणात् 'मुखमिदं चन्द्रः' इति प्रालम्बिकार्हायनिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यव्यवच्छेदः । निश्चीयमानमिति विशेषणात्संभावनात्मनो 'नूनं मुखं चन्द्रः', इत्याद्युत्प्रेक्षाया व्यावृत्तिः । उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् 'मुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयतादात्म्यनिरासः । सादृश्यमूलकमेव च तादात्म्यं रूपकमामनन्ति ।

प्रधानेष्वलंकारेषु । एवं च पूर्वं भेदाभेदोभयप्रधाना निरूपिताः, इदानीं बहुलंकारव्यापित्वेन प्रतिदत्तया प्राधान्येन च रूपकरूपमिति भावः । उपमेयतावच्छेदकमात्रप्रकारकप्रतीतिजनकशब्दबोधे विषये इत्यर्थः । तेनातिशयोक्ती चन्द्रादिपदान्मुसत्वादिना मुखोपस्थितिरिति मतेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । तज्जनकेति । भ्रान्तिजनकेत्यर्थः । उपमेयतेति । मध्यमगिन्यायेनोभययान्वयोऽस्य । संभावनात्मनस्तद्रूपाया उत्प्रेक्षाया वस्तुत्प्रेक्षायाः । उपमानोपमेयेति । एतद्रूपविशेषणाभ्यामित्यर्थः ।

१ मुखं चन्द्र इत्यत्र उपमेयतावच्छेदकं मुखरूपम्, तत्रैव उपमेये अर्थात् मुखत्वविशिष्टे मुखे ।

२ प्रालम्बिको य आर्हायनिश्चयः (अर्थात् शब्दात् अमेदारोपे न, अपि तु 'मुखमिदं चन्द्रः' इति चाक्षुषादिप्रत्यक्षद्वारा यः काव्यनिको निश्चयः) तद्विषयकस्य चन्द्रशब्दात्प्रत्यक्षव्यवच्छेदो निरासः । अर्थात् शब्दादितुल्यो तु 'मुखं चन्द्रः' अत्र अन्यसिन् अन्यशब्दव्यवच्छेद इति शब्दिक एव अमेदारोपः, न तु प्रालम्बिको निश्चय इति सुवर्तं सिद्धपति व्यवच्छेद इत्याशयः । 'प्रालम्बिकार्हायनिश्चयस्यैव च' इति काशीपुस्तकपाठः ।

३ अथ भावः—उपमेये उपमानस्य तादात्म्यमिति रूपकस्वरूपम् । तत्रैव उपमेयमुपमानमिति द्वे अपि तादात्म्यं प्रति विशेषणभूतेः । उपमानोपमेयभावस्य सादृश्यमित्यतः अर्थात् सादृश्ये सत्त्वे च भवति । तत्रैव विशेषणाभ्यामाभ्याम् (उपमा० उपमे०) 'उपमेये' शब्दादिनिश्चीयमानम् सादृश्यमूलकं यत् उपमानतादात्म्यं तद्रूपकम् इत्यर्थः कर्तव्यः । एवं च 'मनोरमा रामा मुखम्' अर्थात् चन्द्ररत्नो मुखकारणभूता एव किम्, स्वयं मुखरूपा । अत्र आरोपस्य (उपमाप्रत्ययेः) सादृश्येतर (कार्यकारणभाव) संबन्धमूलकत्वात् मुखोऽप्यमारोपः । एवं च शब्दा-रोपविषयस्य तादात्म्यस्य निरासे सति 'उपमा मुखम्' इति रूपकं न भवतीत्याशयः ।

तथा चाहः—

‘तद्रूपकमभेदो यं उपमानोपमेययोः ।’

‘उपमेव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।’ इति ।

तच्च यत्र विषयविषयिणोरैकविभक्त्यन्तत्वेन निर्देशस्तत्र संसर्गः, अन्यत्र तु शब्दार्थतया कचिद्विशेषणं विशेष्यं चेति विवेचयिष्यते ।

यत्तु “सादृश्यप्रयुक्तः संबन्धान्तरप्रयुक्तो वा यावान्मिन्नयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशः स सर्वोऽपि रूपकम् । सारोपलक्षणामूलकत्वस्य तुल्यत्वेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्म्यमेव संबन्धान्तरप्रयुक्तस्यापि तादात्म्यस्य संप्रदीप्तुनीचित्यात् । तस्मात् दुराग्रह एवायं प्राचाम्—उपमानोपमेययोरभेदो रूपकम्, न तु कार्यकारणयोः” इति रत्नाकरेणोक्तम्, तत्र । अपदुल्लादौ भिन्नयोः सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वाच्चत्रातिव्याप्तेः । किं च ‘सादृश्यमूलकं सरणं सरणालंकारः, न तु चिन्तादिमूलम्’ इति भवतैव पूर्वमुदितम् । तत्र यदि सादृश्यामूलकस्यापि कार्यकारणादिकयोः कश्चित्स्य तादृश्यस्य रूपकत्वमभ्युपेयते तदा सादृश्यामूलकस्य चिन्तादिमूलस्य सरणस्याप्यलंकारत्वमभ्युपेयताम् । न च सरणस्य भावत्वमुच्यमानं निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । तस्य व्यज्यमानविषयत्वेनोपपत्तेः ।

अप्ययदीक्षितास्तु—

“विम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिहुते ।

उपरत्नकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥’

उपमानोपमेयत्वयोः सादृश्यनिर्देशत्वादिति भावः । आहुरिति । मम्मटमहादय इत्यर्थः । अत्रार्थं मम्मटीयम् । अर्थमन्यटीयम् । तथा च भिन्नं लक्षणद्वयमिदम् । तद्येति । उक्तरूपतादात्म्यं चेत्यर्थः । संसर्ग इति । अपदार्थत्वादिति भावः । विविगमकान्नावादाह—कचिदिति । भिन्नयोरिति । न तुपमानोपमेययोरित्यर्थः । किं चेति । यत् इति शेषः । निर्विषयमिति । सर्वसैवानन्तरत्वेन तदन्यत्वाभावादिति भावः । व्यज्यमानेति । व्यज्यमानसरणविषयत्वेनेत्यर्थः । नखरत्नानामिति रूपकम् । विम्बेति । अयं भावः—यथा चन्द्रः सतः शुभ्रत्वाद्नासन्ननीयभावत्वस्तथा नखाः

१ अपदार्थः (पदानामर्थः) न भवन्नपि संसर्गविषया भासत इत्यर्थः ।

२ यत्र एकविभक्त्यन्तत्वेन न निर्देशस्तत्र ।

३ कारणस्य कार्यस्य च कश्चित् यत्तादृश्यम् (अभेदः) तस्य । यथा सुखकारणभूतावा भवि रामायाः सुखमित्यभेदः ।

अत्र बिम्बाविशिष्ट इति विषयविशेषणात्

‘स्वत्पादनस्वरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति निदर्शनाया निरासः । तत्र विषयस्य मार्जनस्यालक्तकादिरूपबिम्ब-
विशिष्टत्वात् । निर्दिष्ट इति विशेषणान्निगीर्णविषययाम् ‘कमलमनम्भसि
कमले च कुवलये तानि कनककलतिकायाम्’ इत्याद्यतिशयोक्तौ नातिव्याप्तिः ।
अनिद्भुते निषेधास्पृष्ट इति विशेषणादपद्भुतौ नातिव्याप्तिः । उपरञ्जकतामा-
हार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेतीत्यनेन सप्तदेहोत्प्रेक्षासमासोक्तिपरिणामभ्रान्ति-
मत्स्वतिव्याप्तिनिरासः । सप्तदेहोत्प्रेक्षयोर्निश्चयस्यैवाभावात् । समासोक्तिपरि-
णामयोर्विषयिताद्रूप्यस्यागोचरत्वात्, समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात् ।
परिणामे चारोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यगोचरत्वात् । भ्रान्तिमति च सप्तः
कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तिकस्वारसिकेभ्रमस्यैव निबन्धनेन तस्यानाहार्य-
त्वात् ।” इत्याहुः । तत्र । ‘स्वत्पादनस्वरत्नानाम्’ इत्यादिनिदर्शनाभ्यावृत्त्यर्थं
बिम्बाविशिष्टत्वं विषयविशेषणं तावदयुक्तमेव । यद्यत्र ‘मुखं चन्द्रः’ इत्या-
दिरूपकान्तैर इव सत्यपि श्रौतारोपे नेदं रूपकम्, अपि तु निदर्शनेत्युच्यते,

स्ततोऽरुणत्वादनासञ्जनीयादभ्या इति सादृश्येन नयानां चन्द्रस्य च बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावः । अलक्तकचन्दनयोरन्यत्र स्ववर्णासञ्जकत्वेन सः । तथा च बिम्बप्रतिबिम्बभा-
वापन्नपदालफकविशिष्ट एव रज्जने तत्प्रतिबिम्बभूतचन्द्रचन्दनविशिष्टं पाण्डुरीकरण-
मुपरञ्जकमिति । निर्दिष्ट इति । उच्चारित इत्यर्थः । तत्र येन यस्य व्याप्तिसिद्धक-
मेणाह—सप्तमिति । अगोचरत्वे क्रमेण हेतु आह—सप्तमिति । अत्र स्वत्पादेत्यत्र ।

१ परिणामे आरोप्यमाणस्य (विषयिणः) एव विषयताद्रूप्य भवति । यथा ‘दृग्भेन वीथुडे
मदिरेक्षणा’, अत्र विषयिणः अत्रस्यैव दृक्कृताद्रूप्यनिधुडे, वीथुणोपवोगित्वात् । न । एव
विषयस्य विषयिताद्रूप्यम् ।

२ मधुवादिपर्वन्तं स्वारसिके वा भ्रमस्तस्य निबन्धनेन, अर्थात्तत्र स्वरस्य मधुवादिपर्वन्तं
भ्रम एव भवति । यथा ‘वलाङ्गमुमुमभ्रान्ता दृक्कृते पतति.’ अत्र दृक्कृते मधुपि-
मपोनन्ते भ्रमस्तस्य सः पलाङ्गमुमुमभ्रमः (दृक्कृते पलाङ्गमुमुमभ्रमनिधुवः) यदिति
न च आहार्यं रत्नाद्यतः ।

३ रूपकान्तरे रूपकमप्ये ।

तदा 'सुखं चन्द्रः' इत्यपि निदर्शनेत्युच्यताम् । निरस्यतां च रूपकदाक्षिण्य-
कौपीनम् । किं च 'त्वत्पाद—' इत्यत्र किं पदार्थनिदर्शना, आहोस्विद्वाक्या-
र्थनिदर्शना ? नाद्यः । विम्बप्रतिविम्बभावापन्नपदार्थघटितविशिष्टार्थयोरे-
वात्रामेदप्रतीतेः । कुवलयानन्दगतनिदर्शनाप्रकरणे त्वयोक्तभागैण धर्मन्तरे
पदार्थं तदवृत्तिधर्मस्य पदार्थस्य भेदेनारोपस्याभावाच्च । न द्वितीयः । वाक्या-
र्थरूपकोच्छित्यापत्तेः । इष्टापत्तौ वैपरीत्यस्य सुवचत्वाच्च । अस्माभिर्निदर्श-
नाप्रकरणे वक्ष्यमाणया सरण्या अमेदस्य श्रौतस्वार्थत्वाभ्यामुद्देश्यविधेयभा-
वाल्लिङ्गनाल्लिङ्गनाभ्यां च रूपकनिदर्शनयोर्वैलक्षण्येन सकलव्ययस्यैवोपपत्तेः ।
तस्मादत्र वाक्यार्थरूपकमेव, न वाक्यार्थनिदर्शना । तस्याश्चैवमुदाहरणं
निर्मातव्यम्—

दाक्षिण्येति । रूपकमुखसद्योचरूपकौपीनमित्यर्थः । निर्लज्जत्वादिति भावः । विशिष्टार्थयोः
वाक्यार्थयोः । त्वद्रूपकपदार्थनिदर्शनालक्षणमपि नास्तीत्याह—कुवलयेति । वैपरी-
त्यस्य वाक्यार्थनिदर्शनोच्छित्तेः । स्वमते न कस्याप्युच्छेद इत्याह—अस्माभिरिति ।
श्रौतत्वेति । यथासंख्येनान्वयः । नन्वेवं तर्हि तस्याः किमुदाहरणमत आह—तस्या-

१ रूपकालंकारेण परिष्कानदाक्षिण्यमस्तीति विद्वत्सु स्वस्य निर्लेभ्यतानिवारकमवगुण्डनं संप्रति
निरस्यताम्, एवविधस्यले रूपकमनङ्गीकृत्य प्रसङ्गं निर्लेभ्यताप्रकटनादित्याद्यः । रूपकमुख-
संज्ञेधेलादिनागेशाद्यरत्वारसं तु नागेश एव विजानीयात् ।

२ विम्बप्रतिविम्बभावापन्ना ये पदार्थाः (नखाककचन्द्रचन्दनाः) तद्वद्विद्योर्विशि-
ष्टार्थयोः (मार्धन-पाण्डुरीकरणयोः) । 'विशिष्टयोः (विम्बप्रतिविम्बभावापन्नपदार्थविशि-
ष्टयोः) धर्मयोरेवयोरुपो वाक्यार्थनिदर्शना' इति कुवलयानन्दोक्तीत्या नात्र पदार्थनिद-
र्शनेत्याद्यः ।

३ 'उपमानोपमेययोरप्यन्तरसिद्ध्यन्तरधर्मादीयः पदार्थनिदर्शना' इति त्रैकोट्येः अन्यतर-
सिद्ध्यन्तरधर्मादीनां पदार्थनिदर्शनेति भावः ।

४ श्रौतः (शाब्दः) यथाभेदः, उद्देश्यविधेयभावसाल्लिङ्गनं यत्र तद्रूपकम् । यथा 'सुखं
चन्द्रः' अत्र शाब्दः अभेदः, सुखमुद्दिश्य चन्द्रत्वानेवो विधीयते इत्युद्देश्यविधेयभावोति त्रुट्टः ।
यत्र भाष्येः (अर्थवत्त्वाद् गम्यः) यत्राभेदः, उद्देश्यविधेयभावस्य अनाल्लिङ्गनं यत्र सा निदर्शना ।
यथा—'सो नखात् यावत्के रजयति स चन्द्रं चन्दनेन पाण्डुरीकुरते' अत्र यः सः इत्येक-
विमत्तिक्रयोः कर्त्रोरभेदः शब्दतः प्रतीयते, पर रजयति—पाण्डुरीकुरेत्योरपेक्षो न शाब्दः ।
यत्रमेव उद्देश्यविधेयभावोपि नापेति द्वयोरलंकारयोर्भवत्वात् ।

‘त्वत्पादनसारज्ञानि यो रञ्जयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥’

अत्र कर्त्रोरभेदस्य शाब्दत्वेऽपि क्रिययोरभेदस्याशाब्दत्वात्तस्यैव च सम-
भ्रमरसहिष्णुत्वाभिदर्शनैव । ननु यदीदमुदाहरणं निदर्शनायां न स्यात्तदा
कथमलंकारसर्वस्वकृता तत्प्रकरण उदाहृतमिति चेत्, भ्रान्तेनैव प्रसारि-
तोऽसि । नहि प्रामाणिकेन भवता कदापि परेणानुक्तं किञ्चिदुच्यते । यदपि
रूपके विम्बमतिविम्बभावो नास्तीत्युक्तं तदपि भ्रान्त्यैव । तथा च सर्वस्व-
टीकायां विमर्शिन्यामुदाहृतं विम्बमतिविम्बभावेन रूपकम्—

‘कंदर्पद्विपर्कणकम्बु मलिनैर्दानाम्बुभिर्लाञ्छितं

संलगाज्जनपुञ्जकालिमकलं गण्डोपधानं रतेः ।

व्योमानोकहपुष्पगुच्छमलिभिः संछाद्यमानोदरं

पश्यैतच्छशिनः सुधासहचरं विम्बं कलङ्काद्वितम् ॥’

अत्र कलङ्कस्य दानाम्बुवादिभिः प्रतिविम्बनम्, लाञ्छितत्वाद्वितत्वयोः
शुद्धसामान्यरूपत्वमित्युक्तं चेत्यास्तां तावत् । तथा निर्दिष्टे शब्देनाभिहिते
इत्यस्य येनकेनचिद्रूपेण शब्देनाभिहित इत्यर्थः, उताहो उपमेयतावच्छेदक-
रूपेण शब्देनाभिहिते ! । आये ‘सुन्दरं कमलं भाति लतायामिदमद्भुतम्’

श्लोक्ति । वाक्यार्धनिर्दर्शनाया इत्यर्थः । यावकैः अलङ्कारैः । ननु कर्त्रोरभेदनादाय
वाक्यार्थरूपकमेवास्तिवत्यत्र आह—तस्यैव चेति । क्रिययोरभेदस्यैव पक्षार्थः । सम-
भ्रमेति । मुह्यत्वादित्यर्थः । इदं योजितोक्तम् । भ्रान्तेनैवेति । भ्रान्त्येति मुख्य-
पाठः । कंदर्पद्विपर्षेति । एवं च पथीतगुणः । कम्बु शङ्खः । कलं रमणीयम् । ‘अनो-
कहः कुटः शाठः’ । शुद्धसामान्येति । अनयोर्वैतुप्रतिवस्तुभावात्प्रत्ययैर्दं विन्त्यम् ।
उक्तं चेति । अत्र उदाहृतगमुषापरकः । द्वितीयपरिच्छेपणं रूपयति—तथेति ।
उताहो अथवा । इत्यत्र रूपयतिशयोक्तिविषये । अन्वय एवेति । एष एव
चमत्कारलक्षणनिष्पाद्येति भावः । रूपयतिशयोक्तिं चनविदुनाह—कमलेति ।

१ ‘भां लेनेव’ इति काशीपुस्तकपाठः सुन्दरः ।

२ अथ उचितिभे कम्बु-मन्डोपधानं (करोन्नेपरहं ‘गाढमर्षी’ इति यावताम्) प्रभु-
धीनां रूपम् । रूपके याह उपभेद(उचितिभे)पक्षे कलङ्कस्य दानाम्बु-मन्डोपधानिभिः
चन्दनान् (कर्णकम्बुवादि)पक्षैः सह निरूपयतिविम्बभावः ।

इत्यत्रातिप्रसङ्गः । सुन्दरपदेन सुन्दरत्वेन रूपेण इदंपदेन च विषयस्वान-
नस्य प्रतिपादनात् । न चात्र सुन्दरपदार्थस्यारोप्यमाणकमलान्वय एव, न तु
वदनरूपविषयान्वय इति वाच्यम् । कमलपदेन कमलताद्रूप्येणाननस्यैव
लक्षणयोपस्थानात्तत्रैव सुन्दरादिपदार्थान्वयो युक्तः, न तु विशेषणीभूते
कमले । अथ तादृशं विषयमुद्दिश्य विषयिताद्रूप्यं यत्र विधीयते इत्यपि लक्ष-
णवाक्यार्थः । प्रकृते च सुन्दरत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य कमलताद्रूप्यस्याविधानान्ना-
तिप्रसङ्ग इति चेत् । न । 'मुखचन्द्रस्तु सुन्दरः' इत्यादिरूपके समासगतयो-
र्विषयविषयिणोः पृथग्विभक्तिमन्तरेणोद्देश्यविधेयभावाभावादव्याप्त्यौपत्तेः ।
द्वितीये त्वनिद्भुत इति विशेषणवैयर्थ्यम् । अपह्नुतावुपमेयतावच्छेदस्य निषिध्य-

तत्रैव आनन एव । न त्विति । पदार्थः पदार्थेनेति न्यायादिति भावः । तादृशं
येनकेनचिद्रूपेण शब्देनाभिहितम् । इत्यपि उद्देश्यविधेयभावपदितोऽपि । अविधाना-
दिनि । तादृशमाननमुद्दिश्य भानक्रियाया एव विधेयत्वादिति भावः । यद्वा सुन्दरत्वादे
कमलत्वादिविशिष्टे विशेषणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । इयास्तु विशेषः—यद्विषययोस्ता-
वुपमेयधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाभाव एव । रूपके त्वनियम इतीति भावः । अत एवाह—
मुखचन्द्रस्त्विति । पृथगिति । उद्देश्यविधेयभावेन योपेऽभिन्नविभक्तिजन्योपस्थितेस्त-
त्रत्वात् । तथा च व्यस्ते तथा प्रतीति, न समासे इत्यत्राव्याप्तिरिति भावः । ननुपमेयताव-
च्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते इति तदर्थेन न प्रागुक्तदोषोऽत आह—**द्वितीये त्विति ।**

१ येनकेनचिद्रूपेण (सुन्दरत्वेन रूपेण), शब्देन (इदंपदेन) विषयस्य (आननस्य) प्रति-
पादनात् सुन्दरं कमलमित्यत्र अतिशयोक्तिं परिहृत्य रूपकमेव प्रसज्येतेत्यापत्तिः ।

२ सुन्दरपदार्थस्य आरोप्यमाणे (विषयिणि) कमले एवान्वयः, न तु वदनरूपे (विषये)
अन्वय इति शङ्का ।

३ 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थकदेयेन' इति न्यायानुसारं कमलपदेन लक्षणत्वात्
उपस्थिते आनन एव सुन्दरपदार्थान्वय उचित इति तत्समाधानम् ।

४ तादृशम् अर्थात् येन केनचिद्रूपेण, शब्देनाभिहितं विषयमुद्दिश्य विषयिणः अर्मेदो यत्र
विधीयते इत्युद्देश्यविधेयभावपदितो रूपकलक्षणवाक्यार्थः स्वीक्रियते । रूपकातिशयोक्तौ
(सुन्दरं कमलम् ० अत्र) च मुखमुद्दिश्य कमलताद्रूप्यं न विधीयते, अपि तु सुन्दरम् आन-
नमुद्दिश्य भान (प्रतीति) क्रियैव विधेया । ततश्च तादृशोद्देश्यविधेयभावाऽपदितत्वात् रूप-
कापत्तिरिति पूर्वपक्षी ।

५ उद्देश्यविधेयभावस्वीकारे 'मुखचन्द्र' इत्यादावेव रूपकं न स्यादिति सिद्धान्ती पूर्वपक्षं
समाप्यते ।

६ उपमेयतावच्छेदकं मुखत्वम्, अवच्छेदकं च मुखम् तस्य ।

मानतया तेन रूपेण विषयस्यानिर्दिष्टत्वादेव लक्षणस्याप्रसङ्गेः । निश्चयगता-
हार्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं च । भ्रान्तिमति दोषविशेषेण प्रतिबध्यमानतया ना-
स्त्युपमेयतावच्छेदकसंस्पर्श इति तावतैव वारणात् । अपि च 'नायं सुधांशुः
किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इति कुवलयानन्दे द्वयोक्तायामपह्नुतावति-
प्रसङ्गः । अत्र सुधांशौ सुधांशुत्वनिवृत्तेऽप्यारोपविषयस्यानिवृत्तात् । न चेदं
रूपकमेवेति वाच्यम् । त्वदुक्तिविरोधापत्तेः । यच्चाप्युक्तमव्यङ्ग्यत्वविशेष-
णाच्चेदमेवालंकारभूतस्य रूपकस्य लक्षणमिति, तदपि न । नहि व्यङ्ग्यत्वा-

वपह्नुता 'नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम्' इत्यत्र । अनिर्दिष्टत्वादेवेति ।
अत्र निषेधप्रतियोगिविधया निर्दिष्टत्वादिदं चिन्त्यम् । न च तथा निर्दिष्टत्वेऽपि पुर-
स्काराभावः । तर्हि तावत्पर्यन्तविवक्षाबोधनार्थमेवानिडुते इति विशेषणसाफल्यमिति
बोध्यम् । तावतैव उक्तार्थकनिर्दिष्टे इति विशेषणेनैव । इदं चिन्त्यम् । आहार्यत्वविशे-
षणस्य निर्दिष्टे इति विशेषणलक्षार्थकचयनतात्पर्यकत्वात् । अतिशयोक्तौ लक्षणामाहा-
रम्याज्जायमानज्ञानस्यानाहार्यस्यैव जानमानत्वेन तावतैव वारणात् । शक्यतावच्छेदकल-
क्ष्यतावच्छेदकयोर्भानमिति त्वलिखितमतान्तरेऽपि युगपदेवोभयोर्भानेन बाधसंबन्धुप-
स्थितत्वान्न तद्दुदेराहार्यत्वम् । किं च चन्द्रवृत्तिगुणवत्त्वस्य लक्ष्यत्वच्छेदकस्य चन्द्रत्वस्य
च मिथो विरोधाभावेन न बाधप्रतिसंधानम् । मुखत्वेन मुखं लक्ष्यत इति त्वश्रद्धेयमेव ।
रूपके तु बाधस्य स्फुटमुपस्थितत्वेन साक्षाद्भजनया वा जायमाना- ताद्रूपप्रतिगतिर-
हार्येवेति वीक्षिताशय इति दिक् । अपह्नुतौ पर्यस्त्रापह्नुतौ । विषयस्य सुधांशोः । इद-
मपि चिन्त्यम् । उपमेयोपमादीना वैचित्र्यविशेषेणालंकारान्तरत्ववदिहाप्युपपत्तेः । 'मता-
न्तरेऽप्यभेदादिकृते चमत्कारे रूपकम्, निवृत्तादिकृते तस्मिन्सु सेति विषयविभागस-
म्भवात् । चमत्कारित्वस्यालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तत्वात्समुदितस्यालंकारत्वेनाशौ रूपकत्वं
इष्टापत्तेश्चेति दिक् । चित्रमीमांसायामप्ययवीक्षितोक्तमन्यदपि स्पष्टयति—यच्चापीति ।

१ 'आहार्यो यस्माद्रूपनिश्चयस्रोचरताम्' इति वदता वीक्षितेन भ्रान्तिमति भ्रमवशा-
च्चान्यमानस्य ताद्रूपनिश्चयस्य ग्रहण मा भूदिति 'आहार्य'विशेषण दत्तम् । 'निर्दिष्टे' इत्यस्य
'उपमेयतावच्छेदकरूपेण, शब्देनाभिहिते विषये' इत्यर्थस्तीकारे तु प्रमत्तमधुपत्तवन्मुख पद्वत्
वेपीलत्र भ्रान्तौ पङ्कजभ्रमदोषेण विषये (मुखे) उपमेयतावच्छेदकस्य (मुखत्वस्य) रपशोभि
नास्तीति 'निर्दिष्टे' इति विशेषणेनैव वारणादाहार्यपदनिवेशो व्यर्थ इत्याशयः ।

२ अर्थात् 'सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इत्यथे उपमेयतावच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते 'सुधांशुः'
इति विषये 'प्रेयसीमुखम्' इति विषयिण उपरशनात् रूपक प्रसङ्गेरेत्यापत्तिः ।

लंकारत्वयोर्विरोधोऽस्ति । प्रधानव्यङ्ग्यरूपकवारणाय पुनरुपस्कारकत्वं विशेषणमुचितमित्यसकृदावेदनात् । अनलंकारत्वस्य तुन्यतया प्रधानव्यङ्ग्यरूपकत्वेयं प्रधानवाच्यरूपकस्यापि वारणीयत्वेन तद्वारकविशेषणार्भावेन तत्रातिमसङ्गाच्च ।

यच्च 'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' इत्यादि प्राचीनैरुक्तम्, तच्चिन्त्यम् । अपहुत्यादावुपमानोपमेययोरभेदस्य प्रतीतिसिद्धतया तत्रातिमसङ्गात् । अथोपमानोपमेययोरित्युक्त्या उपमेयतावच्छेदकं पुरस्कृत्योपमानतावच्छेदकावच्छिन्नाभेद इत्यर्थलाभादपहुतौ चोपमेयतावच्छेदकस्य पुरस्काराभावात्त्रातिमसङ्ग इति चेत् । न । 'मूलं मुखं चन्द्रः' इत्याद्युत्प्रेक्षार्या तथाप्यतिमसङ्गेः । न च—

'प्रकृतं यन्निषिध्यान्यस्ताध्यते सा ल्यपहुतिः ।'

'संभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।'

इत्याद्यपहुत्युत्प्रेक्षादीनां नापकृत्वात्तत्परिगृहीतमिष्येतिरिक्तो रूपकस्य 'मुखं चन्द्रः' इत्यादिविषयः स्यात् । यथा 'शरमयं बर्हिः' इत्येतद्विषयातिरिक्तः 'कुशमयं बर्हिः' इत्यस्य । यथा वा वसादेशविषयातिरिक्तो विषयः सिचः ।

इदमेव प्रागुक्तं रूपकलक्षणमेव । नन्वेवं कथमतिप्रसङ्गनिवृत्तौऽत आह—प्रधानेति । नन्वेवमपि विनियमनापिरहात्तथोपिहित आह—अनलमिति । मन्मथे तु तेनैवोभयोर्भरणमिति भावः । प्रकाशोक्तिं खण्डयति—यद्येति । तथापि उक्तार्थाज्ञाकारेऽपि । अत्र तस्य पुरस्कारोऽस्तीति भावः । मुखं चन्द्र इति । अत्र गमकाभावात्तदुभयं न । तत्र प्रेम्भिनीयं दृष्टान्तमाह—यथा शरेति । आभिव्यारिके नर्मणि विशेष्यभिहितमिदम् । न्याकरणोक्तं तमाह—यथा वा वसेति । 'घट इग्' इति मि-

१ अन्वङ्ग्यत्वविशेषणेन प्रधानव्यङ्ग्यस्य (अलंकार्यस्य) रूपकस्य वारणं यदास्तिस्मात्, एते शब्दाभेदकारद्वयमध्ये पठेन अलंकारेण उपस्कार्यं यत्र प्रधानं रूपकं तस्य अलंकारणनात्वे वारणमभ्यङ्ग्येन न स्यात् । यादवकं च वारणं तस्मात् । यथा उपमानव्यङ्ग्यं रूपकम् अलंकार्यं तथा अनलंकारम् (अलंकारमिदम्) एव प्रधानवाच्यमपि अन्वाभेदकारेण अलंकार्यं तथा अनलंकारकारादलंकारणनात्वे वारणीयम् । तस्मात् उपस्कारकत्वविशेषणेनैव द्वयोर्वा-
रणे मन्वीत्याशयः ।

२ उपप्रेक्षारिपरिगृहीतविषयादतिरिक्तः । अयं भावः—'प्रकृतस्य चापवादविषयं तत्र जस्य गोऽपिनिषिद्धे' इति वैवाकरपदमेव एव अपवादगृह्यानामपहुत्यादीनां विशेषालंकारणां विषयं परिहातं वाच्यं (वाचान्व) स रूपकस्य विषयः स्यात् । इति 'शार्ङ्ग'पर्व-तः पूर्वपद्यः ।

लोकेऽपि यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि देयम्', 'तत्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र तत्संप्रदानातिरिक्तं दध्नः संप्रदानमिति वाच्यम् । वैषम्यात् । विशेषशास्त्रं हि स्वविषयातिरिक्तं विषयं ग्राहयत्सामान्यशास्त्रस्य बाधकमित्युच्यते । प्रकृते च रूपकस्य लक्षणं धर्मः । स यद्युत्प्रेक्षादिवृत्तिः स्यात् कष्टमस्माद्विषयान्तरस्य विषयान्तरं ग्राहयेत् । नहि घटत्वं स्वाधिकरणात्पृथिवीत्वं द्रव्यत्वं वा निरस्य विषयान्तरं ग्राहयितुमीष्टे । तस्मादतिप्रसक्तिर्लक्षणेऽस्मिन्दोषः । ननु संभावनात्मिकोत्प्रेक्षा, कथं तस्यामभेदत्वात्मकरूपकलक्षणातिप्रसक्तिरिति चेत् । न । विनिगमकाभावेन संभाव्यमानाभेदस्याप्युत्प्रेक्षास्वरूपत्वात् । विषयसंभावनाऽभेदाभ्यामुत्प्रेक्षायामलंकारद्वयव्यवहारापत्तेश्च । निश्चीयमानत्वेनाभेदो विशेषणीय इति चेदस्मदुक्त एव तर्हि पर्यवसितिरिति दिक् ।

तदिदं रूपक सावयवं निरवयवं परम्परितं चेति तावन्नविषयम् । तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । द्वितीयमपि केवलं मालारूपकं चेति द्विविधम् । तृतीयं च श्लिष्टपरम्परितं शुद्धपरम्परितं चेति द्विविधं सत्यत्येक केवलमालारूपत्वाभ्या चतुर्विधमित्यष्टविधमाहुः ।

हित । ग्राहयत् न त्वग्राहयत् । तस्यैव तद्दीजत्वात् । धर्मं अभेदरूपं । संभावने-
वोत्प्रेक्षेति पक्षे आह—विषयेति । अलंकारद्वयेति । रूपकोत्प्रेक्षेतीत्यर्थः । नहि प्रधा-
नत्व तद्विशेषणम्, तत्त्वस्यैव भङ्गापत्तेः । तावत् आदौ । आहुः प्रवाशकारादयः । एत-

१ विशेषशास्त्रं हि स्वप्रवृत्तेर्विषये सामान्यशास्त्रस्य प्रवृत्तिं वारयितुं शक्नोति, एतेन
शास्त्रेण अपरशास्त्रस्य प्रवृत्तेर्वारयितुं शक्यत्वात् । किन्तु रूपकस्य लक्षणम् अभेदरूपो धर्मः । स
(अभेद) यद्यप्यद्वयान्तरि उपलभ्येत, तर्हि तन्निवारणं केन शक्यम् ? घटत्वं हि पृथिवीत्वस्य
द्रव्यत्वस्य वाऽप्येक्षया विशेषधर्मः । एतत्त्वत्वं (घटत्वत्वं) अधिकरणे (कन्दुग्रीवादिमदन्वयौ)
सामान्यधर्मं पृथिवीत्वं द्रव्यत्व वा वापित्वा (निरस्य) एव घटत्वं तिष्ठेदिति किं संभवपरम् ?
तस्मादलंकारेषु (एषु) बाध्यबाधकभावः शास्त्रेष्विव न पश्यते, इति स्पष्टं वैषम्यम् ।
इत्युत्तरं पक्षः ।

२ अभेदो रूपकमित्यविशेषोक्तौ संभाव्यमानोऽप्यभेदो ग्रहेतुं शक्यत्वेत्यर्थः ।

३ ननु भवद्गीला संभाव्यमानः अभेद उत्प्रेक्षा । ये तु विषयसंभावनामेव उपेक्षां मन्यन्ते
तन्मते तु रूपकलक्षणस्य नातिप्रसक्तिरुत्प्रेक्षायान् ? इति शङ्कयामाह—विषयसंभावना—तथा
सति लक्षणभेदात् उत्प्रेक्षापरमेव उत्प्रेक्षा—रूपकमित्यलंकारद्वयव्यवहारः स्वादित्वापत्तिः ।

४ उत्प्रेक्षापरमभेदस्य संभाव्यमानतया न निश्चय इत्यतिप्रसक्तिवारणाय निश्चीयमान-
अभेदः इति विशेष्यते चेत् ।

तत्र—

परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकानां रूपकाणां संघातः सावयवम् ॥

तत्रापि—

समस्तानि वस्तून्यारोप्यमाणानि शब्दोपात्तानि यत्र तत्समस्तवस्तु-
विषयम् ॥

यत्र च कचिदवयवे शब्दोपात्तमारोप्यमाणं कचिच्चार्यसामर्थ्या-
क्षिप्तं तदेकदेशे शब्दानुपात्तविषयिके अवयवरूपके विवर्तनात्स्व-
रूपगोपनेनान्यथात्वेन वर्तनादेकदेशविवर्ति ॥

यद्वा—

एकदेशे उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण स्फुटतया वर्तनादेक-
देशविवर्ति ॥

समस्तवस्तुविषयं सावयवं यथा—

‘सुखिमलमौक्तिकतारे धवलांशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।’

वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र सदेहः ॥’

अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि वस्तुतः सम-
र्थ्यसमर्थकभावस्य परस्परं तुल्यत्वेऽपि कवे राकारूपस्यैव समर्थ्यत्वेनाभिप्रे-
तत्वात्समर्थकतयोपादानमितरेयामिति गम्यते । एवं स्थिते समर्थकरूपकाणां
विषयविषयिणोः पृथग्विभक्तेरश्रवणादनुवाद्यत्वेऽपि समर्थ्यरूपकस्य तयोः
पृथग्विभक्तिश्रवणाद्विधेयतया तदादाय सघातात्मकस्य सावयवरूपकस्यापि

त्वचिताऽरुचिरूपे स्फुटीभविव्यति । यत्र च यत्र तु समातात्मकतावयवरूपके । अव-
यवरूपके इति । रूपकसघातसावयविनोऽवयवे कस्मिंश्चिद्रूपक इत्यर्थः । विवर्तना-
दिति । विरुद्धतया वर्तनादित्यर्थः । विरुद्धत्वमेवाह—स्वेति । विनिगमनाविरहादाह—
यद्देति । अवयवे अवयवरूपके । अवयवानां मुक्तानशंनवध्रज्योत्प्लानुस्रचन्द्रनामिवा-
पूर्णमारुपाणाम् । अभिप्रेतेति । विधेयत्वेन वर्ण्यत्वादिति भावः । तयोर्विषयविष-

१ परस्परसापेक्षा निष्पत्तिर्वैशम्, अवयवरूपकाणां तिदिं विना प्रधानरूपकस्य तिदि-
रेव यत्र न भवेदित्याशयः ।

विधेयत्वमत्र व्यपदिश्यते । यथा भटसंघातान्तर्गतस्य मुख्यस्य कक्षापि भ-
टस्य जयपराजयाभ्यां भटसंघातो जितः पराजितश्चेत्युच्यते ।

‘व्योमाङ्गणे सरसि नीलिमदिव्यतोये
तारावलीमुकुलमण्डलमण्डितेऽस्मिन् ।
आभाति षोडशकलादलमङ्गभृङ्गं
सुरामिमुष्यविकचं शशिपुण्डरीकम् ॥’

अस्य तु सावयवरूपकस्यानुवाचत्वमेव । अत्र वर्ण्यस्य पूर्णचन्द्रस्य सूर्या-
भिमुख्यं ज्योतिःशास्त्रसिद्धम् । तेन सूर्याभिमुख्ये चन्द्रस्य कथं विकास इति
न शङ्कनीयम् ।

एकदेशविवर्तिं सावयवं यथा—

‘भवम्रीष्मप्रौढातपनिचहसंतप्तवपुषो
बलादुन्मूल्य द्राङ्गिगडमविवेकव्यतिकरम् ।
विशुद्धेऽस्मिन्नात्मावृतसरसि नैराश्यशिशिरे
विर्गाहन्ते दूरीकृतकलुषजालाः सुकृतिजः ॥’

अत्र सहचरैर्निगडादिरूपकैः सुकृतिषु गजरूपकमाक्षिप्यते ।

यथा वा—

‘रूपजला चलनयना नाभ्यावर्ता कचावलीभुजगा ।
मज्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरुणीतरङ्गिणी विपमा ॥’

विणोः । तदादाय तदीयविधेयत्वमादाय । अत्र पद्ये । अन्यधर्मैर्गान्ध्वत्र व्यपदेशे मान-
माह—यथेति । लक्ष्यान्तरमाह—व्योमेति । लक्ष्यान्तरदाने विशेषमाह—अस्य
त्विति । अत्र कापि पृथग्विभक्तेरध्वान्मिथ उद्देश्यविधेयभावाभावेन सर्वमुद्दिष्टाभावा
एव विधेयत्वादिति भावः । स्पष्टत्वादितरुपेक्ष्याह—अथेति । प्रौढातपेत्वत्र कर्मधा-
रयः । व्यतिकरः संबन्धः । सहचरैरित्यनेनाक्षेपकत्वयोग्यता, गजरूपकस्य प्राधान्यं च

१ ‘सुन्दरि त्वं राकारति’ अत्र सुन्दरी उद्देशवं राकारत्वं विधेयमिति यथा एतदं प्रदीयते
यथा सुविमलमौक्तिकतारे ! (सुविमलमौक्तिकानि तारा यस्याम्) इत्यादिसंबोधविशेषणेषु
मौक्तिकादीन्मुद्दिश्य तारादित्वविधानं (वर्णनम्) न एतदं प्रदीयते, समासेन उद्देश्यविधेय-
भावस्यैक-विभक्तिजोपाद्य । इति श्रद्धापाः—समर्थं(प्रधान)रूपकस्य विधेयत्वमादाय संपूर्ण-
रूपकस्यापि विधेयत्वं व्यपदेश्यमिति समाधानम् ।

२ मञ्जनपूर्वकं स्मृतम् ।

पूर्वं तु कवेः समर्थत्वेनाभिमतस्य रूपकसाक्षेपः, इह तु समर्थकत्वे-
नाभिमतस्य नयनयोर्मनिरूपकस्येति विशेषः । अत्र च चमत्कारविशेषजन-
कतया रूपकसंघातात्मकमपि सावयवरूपकं रूपकालंकृतिभेदगणनायां ग-
ण्यते । यथा मौक्तिकालंकृतिभेदगणनायामेकं नासामौक्तिकमिव संघाता-
त्मकमौक्तिकमङ्गव्यादयोऽपि गण्यन्ते । अन्यथा मालारूपस्वोपमादेस्तद्भेद-
गणनेऽणानप्रसङ्गात् । एतेन 'गवां संघातो गोभेदानां कपिलादीनां गणनायां
यथा न गण्यते तथा रूपकभेदगणनाप्रस्तुतौ न तत्संघातात्मकं सावयवं गण-
नीयम्' इति परीक्षा । एवमस्सारसंघातात्मकत्वावयवान्मालारूपकस्य संघा-
तात्मकत्वेनाविशेषेऽप्येकविषयकत्वपरस्परनिरपेक्षत्वाम्यामस्ति महान्विशेषः ।

निरवयवं केवलं यथा—

'बुद्धिर्दीपकला लोके यया सर्वं प्रकाशते ।

अबुद्धिस्तामसी रात्रिर्यथा किञ्चित् भासते ॥'

अत्र रूपकद्वयमपि सापेक्षरूपकसंघातात्मकत्वविरहान्निरवयवम् । माला-
नकत्वविरहाच्च केवलम् ।

निरवयवं मालारूपकं यथा—

'धर्मस्यात्मा भागधेयं क्षमायाः सारः सृष्टेर्वाचितं शारदायाः ।

आज्ञा साक्षाद्ब्रह्मणो वेदमूर्तेराकरूपान्तं राजतामेव राजा ॥'

सूचितम् । लक्ष्म्यान्तरदाने बीजमाह पूर्वं रियति । रूपकस्य गजेत्यादि । मीनेति ।
सन्त इत्यस्य तु साधयः मुहुरदथेत्वर्थद्वयमिति भावः । जनकत्वमेति गणनाया हेतुः ।
गण्यते इति । पृथगिति शेषः । लोकदृष्टान्तेन सिद्धमर्थं प्रतिपाद्य व्यतिरेकमुक्तेन द्रष्ट-
यति—तद्भेदेति । उपमालंकारभेदेत्यर्थः । प्रस्तुतौ प्रस्तावे । एवं अस्य पृथग्गणनवत् ।
एकविषयत्वेति । एतौ च मालारूपकनिष्ठौ धर्मो । सावयवानेकविषयकं परस्पर-
सापेक्षं चेति बोध्यम् । शारदायाः सरस्वत्याः । साक्षादिति । अत्रतिहतसाक्षादिति

१ यत्र संघातात्मक रूपक तद्गणनायां न गण्येत तर्हि मालोपमायाः (उपमासंघाता-
विषयायाः) अपि उपमाभेदेषु गणनं न कर्तव्यं साहित्युपपत्तिः ।

२ चमत्कारविशेषजनकराव मौक्तिकालंकृतिभेदेषु संघातात्मक-मौक्तिकमङ्गव्यादयो यथा
गण्यन्ते तथा संघातात्मकं सावयवरूपकमपि रूपकभेदेषु गणनीयमेवेत्याशयः ।

एकविषयकनानापदार्थारोपरूपत्वान्मालारूपमिदम् । परस्परसापेक्षत्ववि-
रहाच्च निरवयवम् ।

यत्र चारोप एवारोपान्तरस्य निमित्तं तत्परम्परितम् । तत्रापि
समर्थकत्वेन विवक्षितस्यारोपस्य श्लेषमूलकत्वे श्लिष्टपरम्परितम् ॥
यथा—

अहिलापकरणभेषज नरनाथ भवान्करस्वितो यस्य ।

तस्य कुतो हि भयं स्यादखिलामपि मेदिनीं चरतः ॥'

अत्र द्वयोरप्यारोपयोः समर्थसमर्थकभावस्य वस्तुतस्तुल्यत्वेऽप्यहिता-
नामपकरणमेवाहीनां वापकरणमिति श्लेषमूलकेनारोपेण राजनि भेषजवादा-
त्प्यारोपस्य समर्थनीयतया कवेरभिप्रायः । अत एव भङ्गश्लेषनिवेदितोऽहि-
नयामावोऽपि संगच्छते ।

इदमेव मालारूपं यथा—

'कमलावासकौसारः क्षमापृतिफणीश्वरः ।

अयं कुचलयस्सेन्दुरानन्दयति मानवान् ॥'

शुद्धपरम्परितं केवलं यथा—

'देवाः के पूर्वदेवाः समिति मम नरः सन्ति के वा पुरस्ता-

देवं जल्पन्ति तावत्प्रतिभटपृतनावर्तिनः क्षत्रवीराः ।

भावः । एकेति । राजेश्वरं । द्वयोरपीति । अहिमन्वितापकरणभेषजाश्लेषयोरित्यर्थः ।
'समर्थनीयतायाम्' इति पाठः । कवेरिति । अप्रान्यारिति भावः । अत एव तस्य
तात्पर्यविषयत्वेन समर्थनीयत्वेन तद्वैयत्यादेव । भङ्गेति । पदच्छेदेत्यर्थः । इदमेव श्लिष्टप-
रम्परितमेव । कमलेति । कमलानामावाह । कमलाया वाचः । पृथ्वीपृति । क्षान्ति-
पृतिः । पृथ्वीमण्डलस्य पुमुदस्य च । अयं वभ्यो राजा । अत्र समर्थकमलावा-
साश्लेषस्य श्लेषमूलकस्य चन्द्रारोपे निमित्तत्वाद्भङ्गि कथात्पनेरूपश्लेषरूपस्यापि
मालाश्लिष्टपरम्परितरूपकता । पूर्वदेवा देवाः । 'समिति' इति 'क इह' इति द्विः पाठः ।

१ अहिनामपकरणमेव अहीनां वापकरणमिति रूपक समर्थकम्, येषजवादात्प्यारोपस्य
समर्थनीय इति कवेरभिप्रायः ।

२ एवं भेषजमिति अतएव अहिमयाभाव इत्यर्थः ।

३ रूपकत्वा वाच एव कमलानाम् आवाहः तच्छेदे कालः (छन्दोरेव), सर्वमन्त्रेषु
सर्वत्र परम्परितया समर्थनीयाः ।

यावन्नायाति राजन्नपनचिपयतामन्तकत्रासिमूर्ते
मुग्धारिप्राणदुग्धाशनमसृणरुचिस्वत्कृपाणो भुजंगः ॥'

एत्रापि भुजंगारोपो दुग्धारोपसमर्थ्यत्वेनाभिमतः ।

तदेव मालारूपं यथा—

'प्राची संध्या समुद्यन्महिमदिनमणेर्मानमाणिव्यकान्ति-
ज्वालामाला कराला कवलितजगतः क्रोधकालानलस्य ।
औज्ञा कान्तापदाम्भोरुहत्तलविगलन्मङ्गुलाक्षारसानां
शोणीन्दो संगरे ते लसति नयनयोरुद्वया शोणिमथ्रीः ॥'

यद्यपि सावैयवेऽप्यारोपे आरोपान्तरस्योपायस्तथापि तत्रारोपातिरिक्तेन कविसमयसिद्धसादृश्येनाप्यारोपान्तरसिद्धिः संभवति । यथा प्राशुक्ते 'सुन्दरि राकासि नात्र संदेहः' इत्यत्र मौक्तिकादीनां तारात्वाद्यारोपं विनाप्यौज्ज्वल्यमात्रेणापि सुन्दर्यां राकारोपसिद्धेः, इह तु नयनशोणिमि ज्वालाद्यारोपोऽनलसमारोपं नियमेनापेक्षते । एवं 'कारुण्यकुसुमाकाशः खलः' इत्यत्राकाशखलयोः सादृश्यस्यापसिद्धतयारोपसिद्धार्थमारोप एवोपाय इति वैलक्षण्यम् ।

कश्चित्तु बह्वारोपात्मकात्सावयवादारोपद्वयात्मकमेवास्व वैलक्षण्ये वीजमित्याह ।

व्याख्यातमिदम् । दुग्धारोपेति । अनेन परम्परितत्वमुक्तम् । श्लेषमूलयोरभावाच्च्यु-
त्क्रेयत्त्वे । तदेव शुद्धपरम्परितमेव । प्राचीति । अपिना मालारूपकपरिग्रह ।
'तत्र सावयवे सिद्धि' इति पाठः । अनलसमारोपमिति । रौप्रीति शेषः । कश्चित्त्विति ।

१ का-गपादकाक्षारसानात् आका, तद नयनयो. शोणज आक्षारसानामात्रेण शोण-
काक्षारविशीलादयः ।

२ सावयवे रूपके—आरोपे एकमित् आरोपे सति, द्वितीदत्त आरोपस्य उपायो भव-
तीत्यर्थः ।

३ अत्रोर्व नागेशमहोदयस्य, श्लेषे इति वाच्यम् ।

‘काव्यं सुधा रसज्ञानां कामिनां कामिनी सुधा ।

धनं सुधा सलोभानां शान्तिः संन्यासिनां सुधा ॥’

अत्र विषयमालाकृतो न कश्चिच्चमत्कारविशेष इति न पृथग्भेदगणनायां गण्यते । आरोग्यमाणमाला तु चमत्कारविशेषशालित्वाद्गण्यत एव ।

अथ कथं नाम श्लिष्टपरम्परिते ‘कमलावासकासारः’ इत्यादावेकस्यारोग्य-
स्यारोग्यान्तरोपायत्वम् । यतः श्लेषेण कमलानामावाप्तस्य कमलाया वासस्य चा-
भेदमात्रमत्र प्रतीयते, नैकत्रान्यारोग्यः । तस्य स्वतन्त्रविषयनिर्देशापेक्षत्वात् । न
च शुद्धाभेदप्रत्यय एवारोग्यः । विषयनिगरणात्मिकायामतिशयोक्तावपि तत्र-
सङ्गात् । न च शुद्धाभेदप्रत्ययेनात्रार्थः यत्संबन्धिनि यत्संबन्ध्यभेदसंज्ञित-
त्वमेव इति ‘कमलावासकासारः’ इत्यादौ राजनि कासारारोग्यो राजसंबन्धिनि
लक्ष्याश्रयत्वे कासारसंबन्धिसरोज्यश्रयत्वामेदारोग्येण समर्थयितुं शक्यः ।
श्लेषेण तु पुनर्लक्ष्याश्रयत्वसरोज्यश्रयत्वयोरभिन्नत्वेन प्रत्ययादभिन्नधर्मनिब-
न्धनो राजकासारयोरप्यभेदप्रत्ययः स्यात्, न तु राजनि विषये कासारवि-
षयिकस्यारोग्यस्य प्रकृतस्य सिद्धिः । इमावभिन्नावित्याधाकारस्य शुद्धाभेदप्र-
त्ययस्याप्रकृतत्वात्प्रामुक्तं आरोग्यो मृग्यः । स च न श्लेषसाध्य इति । सं-
त्यम् । श्लेषेण शुद्धाभेदप्रतीतौ सत्यां प्रकृतारोग्यसमर्थनायान्तरा मान-

अत्रावधिबीजं तु प्रागुक्तरीत्या निर्वाह इति । विषयमालाकृत इति । एकस्तेष्वभेदस्य
नानोपमानकृत इत्यर्थः । ना माला । तस्यैकप्रान्यारोग्यस्य नागुरपत्तिरिति । अत्रेदं विन्द-
न्—कमलावाधेनायं राजा कासार इत्याद्यै मया श्लेषबलमभेदाप्यवशादेनेन साधार-
णधर्ममादाय राजकासारो रूपकस्य गाम्भीर्येण अनुदोष्यमित्यादाविव उभयस्यप्रकृत-
सावासधरार इत्यादावपि संबन्धातिशयोक्त्यं द्वेषः । साधारणधर्मज्ञानस्य चाभेदादे-
पप्रयोजकत्वात् । इदमेव चास्मोपान्तवमारोपे एवन्मूनीनृतसाधारणधर्मोपपत्तिः ।
साधारणधर्मोपपत्तिः आरोपेणैवेत्यत्र न किञ्चिन्मानम् । एतत्पर्यं ह्यप्यवन्वयत्ताराद्य
भाष्यः । तदपि श्लिष्टेषु सादस्यमूनककाभावादावत्यक्तम् । एवं च ‘अहम्पुत्रयुगात्प्र-

१ ‘धलम्’ पत्रपर्यन्तं पूर्वपद्यसेत् विद्यतीत्यन्—‘अमलावाधकासारः’ अत्र कश्चि, वा
वाधे कमलावाधकासारस्य चापेक्षः (रूपकम्), एतन्नि वाधालेख्ये वाधेने वयापधुः ।
अत्र एव हि परापीतावन्वयदेवः । इति कश्चिं कश्चिं संशयः ? श्लेषेण कमलाया वासस्य
कमलानामावासस्य च धराधरभेदः प्रतीयेत खानम्, परन्तु कश्चिं (कमलाया वाधे) कश्चिं
(कमलानाम् आवासस्य) वाधेने न सिद्धिः । चापेक्षे सत्यस्य (पूर्वपद्यस्यप्रतिपत्तम्)

सस्यै राजसंबन्धिनि कासारसंबन्ध्यभेदारोपस्य करुणानानुपपत्तिः । कथं तर्हि परम्परितरूपके 'सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्रो राजा' इत्यादौ रूपकत्वम्, अभेदारोपस्य सत्त्वेऽपि तस्य सादृश्यमूलकत्वाभावात् । इति चेत्, न । समर्थकारोपेण धर्मैक्यसंपादने सादृश्यस्य निष्पत्त्युहत्वात् । स्यादेतत् । सौजन्यचन्द्रिका

रत्न 'इत्यादौ' धर्मसमागान्योन्याश्रयोऽपि न । यत्नाकाशरूपरोपयुक्ताकाशभ्यकुमुदयो-
रभेदप्रत्ययस्येच्छाधीनाह्यर्थस्य समभेदेन तावत्तैवोपपत्तेः । न तु समर्थकारोपे सादृश्यमूल-
कत्वभावश्चकमित्यनुपपदभेदोक्तम् । एतेन स्यादेतदित्यादिना सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्र इत्य-
प्रत्ययपूर्वपक्षसमाधाने परास्ते । असदुक्तरीत्या पूर्वपक्षस्यैवाभावादिति । समर्थकारोपेण

विषय(उपमेय)निर्देशस्याऽपेक्षितत्वात् । शुद्धः (साक्षरः, इतरामिभिदः) अभेदप्रत्यय
एव तु नाऽऽरोप(रूपक)पदवाच्यः, अविशयोक्त्यापि तदुपलम्भात् ।

ननु शुद्धाभेदप्रत्ययस्य अयमर्थो पद-यस्य (राशः) संबन्धिनि (कर्मण्यया वासत्वे लक्ष्या-
श्रयत्वे) यस्य (कासारस्य) संबन्धिनः कर्मणानामावाप्तवस्य (सरोजाश्रयवस्य)अभेदः, तस्मिन्
(राशि) तस्य (कासारस्य) अभेद इति । अर्थात् ययोर्धर्मयोः संबन्धिपदार्थानाम् (धर्मोपपत्तौ)
परस्परभेदः, द्वयोर्धर्मिणोरपि परस्परभेदः सिध्यति । ततश्च धर्मयोः (लक्ष्यावाप्त-सरोजा-
श्रययोः) अभेदेन धर्मिणो राज-कासारयोरभेदः स्यात्, येन च राजनि कासारोऽऽरोपोपि
स्यादिति चेत् । न । शेषमूलकेन धर्मयोर्भेदेन धर्मिणोरभेद एव सिध्येत् न त्वेकशिष्यव्या-
रोपः । इमी द्वौपि पदार्थौ भिन्नौ इति शुद्धः अभेदप्रत्ययस्तु न प्रकृतः (प्रकृतकार्योपयोगी),
अपि तु राजनि कासारोप एव प्रकृतः । स चारोपः अन्वेषणीयः (साधनीयः) एव,
नाशुनाशुपपन्नः । आरोपस्य शेषताध्वत्वाभावात् । इति पूर्वपक्षः ।

१ इयोः शुद्धाभेदप्रत्यये सति, राजसंबन्धिनि पदार्थे कासारसंबन्धिपदः पदार्थस्याऽभेदा-
रोपो मानसः कल्प्यते । अर्थात् श्रेयेण द्वयोर्भेदः, अभेदोपर परस्परमारोपस्तु मनसः
(साधनेन) कल्प्यते, इत्युपरः पक्षः ।

२ अर्थात् सौजन्य-चन्द्रिकयोरभेदे संपादिते सचन्द्रिकत्व द्वयोर्निधत्तिवन्धम् ।
३ जंशमात्र स्वीकृत्य जशान्तरे शुद्धते—'सौजन्यमेव चन्द्रिका' इति षष्ठीतुल्यात्वात्
समानाधिकरणतायुक्ते उच्यते—'सौजन्यमेव चन्द्रिका' इति षष्ठीतुल्यात्वात्
यात् । ततश्च सौजन्यभेदे सति चन्द्रिका सौजन्यरूप परिणमेत् । चन्द्रिकायाः सौजन्य-
कत्वं तु न राजनि चन्द्रात्मकत्वं (रूपकत्वं) साधयेत् । 'यद्यत् चन्द्रिकायाम् (चन्द्र-
कायाम्) वासंबन्धिनः (राजसंबन्धिनः) सौजन्यस्याऽभेदः, तस्मिन् (सौ) इव (एव)
अभेदा' इति न्यायेन चन्द्रे राजाऽभेदः सिध्येत् । अभिप्रेतस्तु त्वे न्दः । तु
चन्द्रिकायां सौजन्याऽभेदः सौजन्ये वा चन्द्रिकाऽभेदो इत्यपि स्वरसंज्ञकानां सा-
धनेन, एकविभक्तिरुपया संसर्गत्वेन बोध्यम् । अत एव चन्द्रिकाऽभेदो चन्द्रिकाऽ

काचन्द्र इत्यत्र तत्पुरुषावयवे समानाधिकरणतत्पुरुषे चन्द्रिकायामभेदसं-
र्गेण सौजन्यस्य विशेषणत्वात्प्रतीयमानश्चन्द्रिकागतः सौजन्याभेदो न राजनि
चन्द्राभेदात्मकं रूपकं समर्थयितुं प्रभवति, यत्सर्वन्निधि यत्सर्वन्ध्यभेद
इत्यादिप्रागुक्तन्यायात् । अपि तु सौजन्ये विषये चन्द्रिकाऽभेदः । यथा—
'सौजन्यं ते घराभीष्टं चन्द्रिका त्वं सुधानिधिः ।' स च दुरूपपाद एव ।
न चानयोः समानवित्तिवैचत्वानुपपत्तिरिति शक्यं वक्तुम्, प्रात्यक्षिके हि
सामर्थ्यास्तुल्यत्वात् । न तु शाब्दबोधे व्युत्पत्तिवैचित्र्यनियमिते । एवम-
न्यत्रापि कथं समासगतशुद्धपरम्परिते द्वयोरारोपयोर्निर्वाहनिर्वाहकभावः ?
कथं च शशिपुण्डरीकमित्यादौ पुण्डरीकरूपकमुच्यते ? पुण्डरीकाभेदात्म-
कस्य पुण्डरीकताद्रूपस्याभावात् । शश्वभेदप्रत्ययाच्च पुण्डरीकं शशीत्य-
त्रेव शशिरूपकमुच्यते । एवं नीलिमदिव्यतोये तारावलीमुकुलमण्डलम-
ण्डिते पौडशकलादलमङ्गमृगमित्यत्राप्युत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थाभेदस्यैव भानात्पूर्-
वपदार्थरूपकापत्तिः ।

तथा—

‘सुविमलमौक्तिकतारे धवलाशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदनंपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र संदेहः ॥’

इत्यत्र सुन्दर्या विषयभूतार्या राकातादात्म्यावगमात्स्फुटमेव तावद्राका-
रूपकम् । तत्र चरणत्रयगतानि राकारूपकाण्यनुगुणतयोपात्तान्यपि नानुगु-

चन्द्रिकायां सौजन्याभेदारोपेण । चन्द्रिकाऽभेद इति । तदात्मरूपकं समर्थयितुं प्रभव-
तीत्यस्यानुपपत्तिः । स च स तु, सौजन्यचन्द्रिकेत्यत्र । अनयोरभेदयोः । तद् व्युत्पत्तिविषय-
त्वम् । अन्यत्रापि उदाहृतातिरिक्तस्थलेऽपि । उदाहृतस्यल एव शङ्कते—कथं चेति ।

भेदोपि शक्यते प्रवेद्यम् इति चेत् । न । प्रत्यक्षविषये तुल्यसामग्रीभावमादाव सधानवित्ति-
वैचत्व स्वीक्रियते । शाब्दबोधे भेदं मनु मुच्यते । तदर्थं—शशिपुण्डरीकम्, नीलिमदिव्यतोये,
सुविमलमौक्तिकतारे, इत्यादीं सर्वत्र तापुररघटिते उच्छररासे पूर्वपदार्थाभेदः प्रतीयेत,
अर्थात् तादाश्रित्य मौक्तिकारोकाभेदः प्रतीयेत । न चायम् (मौक्तिकभेदः) सुन्दर्या राका-
तादात्म्यं साधयेत्, अपि तु मौक्तिकारिषु तादासीनाभेद एव राकाभेद साधयेत् इत्युच्यते ।
इति ‘अत्र वदन्ति’ इत्यतः प्राक् पूर्वपक्षः ।

१ ‘सुविरज’ इति आशीषस्तकवाक्यम् ।

प्यमाचरन्ति । तारा-चन्द्रिका-पूणेचन्द्राणां मौक्तिक-धवलांशुक-वदना-
मिश्रत्वे सिद्धेऽपि न सुन्दर्यां राकातादात्म्यं सेदुमीष्टे । प्रत्युत विपरीतं रा-
कायां सुन्दरीताद्रूप्यम्, तेषां राकासंपन्धिकत्वासर्वमेव व्याकुलमिति ।

अत्र वदन्ति—अभेदस्तावद्विशेषणस्य संसर्गो भवति । स च यथा मुखं
चन्द्र इत्यादौ वाक्यगते रूपके स्वप्रतियोगिनश्चन्द्रस्य स्नानुयोगिनि मुखे
विशेषणताया निर्वाहकस्यैव समासगते मुखचन्द्र इत्यादौ रूपके स्नानुयो-
गिनो मुखस्य प्रतियोगिनि चन्द्रे विशेषणतायाः । एवं चोभयत्रापि वस्तुत-
श्चन्द्राभेद एव संसर्गः । क्वचिदनुयोगित्वंमुखः, क्वचिच्च प्रतियोगित्वंमुखः,
विशेषणविशेष्यभाववैचित्र्यात् । न तु मुखचन्द्र इत्यत्र मुक्ताभेदः संसर्गः ।
तथा सति चन्द्ररूपकानापत्तेः, मुखरूपकापत्तेश्च । स्वप्रतियोगिकाभेद एव
विशेषणसंसर्गो न तु स्नानुयोगिकाभेद इति तु दुराग्रहः । एवं च सौज-
न्यचन्द्रिकेत्यादौ वस्तुतः सौजन्याभेदो न सौजन्यस्य चन्द्रिकाविशेषणस्य
संसर्गः, अपि तु चन्द्रिकाऽभेद एव । तथा च सौजन्यनिष्ठाभेद-
प्रतियोगिनी चन्द्रिकेति पर्यवसितेऽर्थे, भङ्गवन्तरेण सौजन्ये चन्द्रिकाऽ-
भेदसिद्धौ जातायां राज्ञि चन्द्राभेदोऽपि निश्चयते इति परम्परिते

शस्तवर्थं । ईष्टे तदभिन्नत्वमिति शेष । सुन्दरीताद्रूप्यं तदभिन्नत्वं सेदुमीष्टे इत्यस्नानु-
ध्वजः । क्वचित्समासगते क्वचिच्च वाक्यगते । एवव्यावर्त्यमाह—न त्विति । इत्यन

१ वाक्ये—'मुख चन्द्रोक्ति' इत्यभेदः स्वप्रतियोगिनः (चन्द्रस्य) अनुयोगिनि (मुखे)
विशेषणताया निर्वाहकः । समासे—'मुखचन्द्रः' जत्र तु स्नानुयोगिनो मुखस्य प्रतियोगिनि
चन्द्रे विशेषणताया निर्वाहकः । उभयत्रापि चन्द्रस्यैवाऽभेद इत्युक्तम् ।

२ समासे—स्नानुयोगिनो मुखस्य प्रतियोगिनि चन्द्रे अभेद इति सोऽयमभेदः अनुयोगित्व-
मुखः । अनुयोगित्वं मुखे आदौ यस्य ।

३ वाक्ये—स्वप्रतियोगिनश्चन्द्रस्य स्नानुयोगिनि मुखे अभेद इति प्रतियोगित्वमुखः ।

४ अर्थात् प्रतियोगित्वमुख एव विशेषणस्य संसर्गो भवति, न तु अनुयोगिःमुख इति
तु इत् परोक्षार्थः ।

जानुपपत्तिः । शशिपुण्डरीकमित्यादावपि शशिनिष्ठाभेदप्रतियोगिनि पुण्डरी-
कमिति पर्यवसितेऽर्थे पुण्डरीकाभेदस्य भानात्पुण्डरीकरूपरुमध्याइतम् ।
एवमन्येष्वप्यवयवरूपकेषु बोध्यम् । एवं सुषिमलमौक्तिकतारे इत्यादावपि
वाराहभेद एव मौक्तिकादिगतो मौक्तिकादीनां तादादिविशेषणानां संनर्गा-
भवन्नाकाररूपकस्य समर्थको भवतीति सर्वं सुत्वम् ।

सोऽयमभेदो यत्रानुयोगित्वमुत्सन्नत्र रूपकस्य विधेयता । यत्र च प्रति-
योगित्वमुत्सन्नानुवाचत्वमिति दिक् ।

तत्र 'प्राची संध्या समुपगमहिनदिनमणे.' इत्यप्रारोप्यभाषयोः परस्परान्-
रोपविषययोश्चानुकल्पे रूपकयोरनुमाद्यनुमाहकभावो दर्शितः ।

प्रातिकूल्ये यथा—

‘आनन्दमृगदावाग्निः शीलशास्त्रिमदद्विपः ।

ज्ञानदीपमहावायुरयं खलसमागमः ॥’

यथा वा—

‘कारुण्यकुमुदाकाशः शान्तिसैत्यहुताशनः ।

यशःसौरभ्यलगुनः पिशुनः केन वर्ण्यते ॥’

एकत्र नाशयनादिकभावरूपमपरत्र चात्यन्तिकसंसर्गशून्यैतारूपं प्राति-
कूल्यमुपमानयोस्तथैवोपमेययोश्च । अनुप्रासानुप्राहकभावः पुनरारोपयो-
विशिष्ट एव ।

तथा—

‘अयं सज्जनकार्यासरक्षणेकहुताशनः ।

परदुःखामिश्रमनगरुतः केन वर्ण्यते ॥’

अत्र रक्षणशमनपदे विरोधिलक्षणया विपरीतार्थबोधके ।

एवं पदार्थरूपकं लेशतो निरूपितमेव ।

वाक्यार्थे विषये वाक्यार्थान्तरस्यारोपे वाक्यार्थरूपकम् ।

यथाहि विशिष्टोपमायां विशेषणानामुपमानोपमेयभाव आर्धस्तथात्रापि
वाक्यार्थघटकानां पदार्थानां रूपक्रमार्थवसेयम् ।

न्वमः । तस्मान्तरदशने कीजमाह—एकप्रति । आये इत्यर्थः । अयं पिशुनः । अर्था-

१ दावाग्निना यथा मृगस्तथा खलसमागमेन आनन्दो नाशये, एव य दावाग्निर्वा
मृगार्थं प्रतिहृत्स्तथा आनन्दकृते खलसमागमे इत्यादिरूपे प्रातिकूल्ये परम्परितरूपकम्
[आनन्दमृगैत्यादिपदे] ।

२ आकाशे यथा कुमुदस्त तथा खले कारुण्यस्य सर्वथा संसर्गे नेत्यादिरूपे प्रातिकूल्ये
परम्प० [कारुण्यैत्यादिपदे] ।

३ आनन्दे मृगरूपकेष्वेव खलसमागमे दावाग्निरूपकं समर्थते, इत्यादिकः ।

४ हुताशनकृत्यैक कार्पासकृत्यैक रघुर्न यथा वापित तथा पिशुनकृत्यैक इत्यनरघुर्न
वापितमिति रघुानरस्य (नाशये) लक्षणा । एवं शमनपदस्य वर्णने ।

५ परदुःखान्तरपदाये (विषये) अरुतदार्थस्य (विषयिणः) शोभनः ।

‘आत्मनोऽस्य तपोदानैर्निर्मलीकरणं हि यत् ।

क्षालनं भास्करस्येदं सारसैः सलिलोत्करैः ॥’

अत्रात्मनि तपोदानेषु चारोपविषयविशेषणतया विम्बभूतेषु, भास्करस्य सलिलक्षालनादीनां च विषयविशेषणत्वेन प्रतिविम्बानां रूपकं गम्यमानं प्रधानीमूतविशिष्टरूपकाङ्गम् । ‘नेदं रूपकम् । रूपके च विम्बप्रतिविम्बभावो नास्ति’ इति केनाप्यालंकारिकमन्येन प्रचारितस्य दीर्घध्वस उद्धि-
श्रद्धेयैव । ययोरिवादिशब्दप्रयोगे उपमा तयोरेकत्रान्यारोपे रूपकमिति नि-
यमात् । अत्र यदि रूपकं नास्तीतिरूपे भैयास्तीतिरुक्तं, तर्हि तत्रेयमथादिशब्द-
प्रयोगे उपमा मपि । एवं ‘त्वयि कोपो महीषाळ सुपांशापिष पावकः’
इत्यादौ स्वकल्पितेन विशिष्टेन धर्मिणा सादृश्यस्य प्रत्ययादुपमां मूषे मूदि

वसेयमार्थिकम् । एवमस्यनाद—आत्मन इति । सारसैः सर-संघनिर्धायिः । ‘सक्तिरे-
त्कारणीनां च’ इति पाठः । नेवमिति । किं तु निदर्शनेत्यर्थः । सोऽप्यर्थः । रूपाधारतो
उम्बकमन्य । इन्द्रियस्वाप्पयस्तीतिरस्य । तयोरिति । तदभावे इति शेषः । सुालन्तर-
नाह—एवमिति । वात्यभः । शोणभ इत्यर्थः । विषयिनधन्नाधिकरणप्रतिष्ठापोपमा-

१ अत्र प्रधानीभूतं विरिडं रूपकम् ‘यत् निर्देहीकल्पम् (विषयः), इदं छाब्दम्
विषयि’ इति । प्रधानेऽस्मिन् रूपके आद्येपविषयस्य (निर्देहीकल्पम् इत्येवम्) आद्य-
तपोदानानि विदेव्यन्ति विम्बभूतानि । भास्कर-सलिलोत्कारिणी च आरोपविषयि (छा-
ब्दकम् इत्येवम्) विदेव्यन्ति, अतः प्रतिविम्बानि । तस्य निर्देहीकल्पो छाब्दारोपकर्म
प्रधानं रूपकं एषा वाच्यम्, तथा विम्बभूतेषु आद्य-तपोदानेषु प्रतिविम्बानां भास्कर-सलि-
लोत्कारिणामारोपकर्म अत्रभूतं रूपकं स्वभावानुमतीतादयः ।

२ अर्थात् उपमायात् एव-वधादिभाववत्त्वत्पदोपेयः, रूपके च इत्यस्मिन् क-वापोऽ
अभावात्प्रायः । अथा उक्तं सामर्थी (विम्बप्रतिविम्बभावप्रकारात्प्रायस्यं एवैवम्) ।
उपमा-रूपकयोः समाना मवतीत्यालंकारिणां निरवयः ।

३ उपमायसि मा महीषाळमेषुतुषः । अर्थात् एव (आत्मनोऽस्मिन्निर्देहे) इन्द्रियवत्-
प्रयोगे उपमा भवेत् । एषा-‘तपोदानैः आत्मनो निर्देहीकल्पं सर-सलिलोत्कारिणीकल्पे इत्य-
वन्ति’ इति । तस्य विम्बप्रतिविम्बभावप्रकारात्प्रायस्यं एवैवम् अथा-रूपकयोः
साधारण्येति सिद्धम् । एवं च रूपके विम्बप्रतिविम्बभावो नास्तीति चकनवत्प्रायस्येवैवम् ।

४ एषात्प्रायः (महीषाळ) रूपकविशेष्यविहिते धर्मिणि केने, अस्मिन्नेव एषात्प्रायस्ये-
वन्ति केनेव धर्मिणा वाक्येन एव सादृश्यं प्रकृतम् उक्तम् (विम्बप्रतिविम्बभावप्रकारि-
णाम्) मूषे, तर्हि-तत्रैव (तर्हि कोऽः) एवमिति प्रतीकप्रतिवेद्येति तर्हि-
कोरे, एषात्प्रायस्येवैवम् इत्यस्य (विदेव्यस्य) सारसैः सलिलोत्कारिणो एवैवम् आर्ते-
वति (विदिद्यम्) रूपकमपि मूषे इति बोधना ।

तर्हि तत्रैवैवस निरासे 'त्वयि कोपो महीपाल सुधांशौ ह्यववाहनः' इत्यादौ रूपकमपि ।

तथा—

'कुङ्कुमद्रवलिप्लावः कापायवसनो यतिः ।

कोमलातपमालाग्रः संध्याकालो न संशयः ॥'

इत्यादावपि विशिष्टरूपकं बोध्यम् । त्वयि कोप इत्यत्र विषयिणः स्वदु-
द्विकल्पितत्वात्कल्पितं विशिष्टरूपकम् । इह तु न तथेति विशेषः ।

न चैवमादौ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वक्तुं शक्या, अभेदस्य निश्चीयमानत्वात् ।
उत्प्रेक्षायां च सत्यां संभाव्यमानता स्यात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि
प्रतीयमानोत्प्रेक्षापत्त्या रूपकविलोपापत्तेः ।

अथ बोधो विचार्यते—

तत्र प्राञ्चः—“विषयिवाचकपदेन विषयिवृत्तिगुणवतो लक्षणया सारो-
प्योपस्थितौ, विषये तस्याऽभेदेन संसर्गेण विशेषणतयान्वयः । एवं च मुखं
चन्द्र इत्यत्र चन्द्रवृत्तिगुणवदमिजं मुखमिति धीः । अत एवालंकारमाप्य-
कारः 'लक्षणापरमार्थं यावता रूपकम्' इत्याह । न च चन्द्रसदृशं मुखमि-
त्युपगतोऽस्य को भेदः । बोधवैलक्षण्याभावेन विच्छित्तिवैलक्षण्याभावात् ।
वृत्तिमात्रवैलक्षण्यस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । लक्षणिकबोधोत्तरं जायमा-
नेन प्रयोजनीमूलेनाभेदबोधेनैव वैलक्षण्यात् । निरुद्धलक्षणातिरिक्ताया लक्ष-

नस्य । इह तु कुङ्कुम इत्येवम तु । एवमादौ आत्मनोऽस्वेत्यादौ । इत्याद्यप्रयोगादाह—
प्रतीयेति । अन्यथा तस्य संभाव्यमानत्वे दृष्टापत्तौ । तत्र बोधविषये । इत्योरुपादा-
नादाह—सारोपेति । उपस्थितौ सत्यामिति शेषः । विषये तस्याभेदेनेति । विषय-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषये पूर्वोपस्थितत्वेत्यर्थः । वृत्तीति । अकिल्लक्षणाभ्यान्तरेत्यर्थः ।

१ 'यतिः (विपद्यः) संध्याकालः (विपरी)' इति प्रधानम् अङ्गि रूपकम् । अस्मिन्
रूपके कुङ्कुमद्रवलेपः कापायवसन चेति विषयविशेषणवया विन्वभूते । विन्वभूतयोरेतयोः
(सप्तमी) यथाकर्म कोमलातप-शोषाभयोः विषयविशेषणयोः प्रतिविन्वभूतयोः, इति
विन्वप्रतिविन्वभावविशिष्टमिदं रूपकम् ।

२ विषयिणि (चन्द्रादौ) कर्तव्याना ये गुणालङ्कारः सारोपया लक्षणया विषयिवाचकपदेन
उपस्थितौ सत्यामिति बोधवया ।

षाया. प्रयोजनवचानियमात् । अमेदबुद्धेश्च वृत्त्यन्तरवित्तिभाष्यत्वेन न वाप-
बुद्धिप्रतिषेधत्वम्" इत्याहुः ।

नव्यास्तु—“नागार्थयोरभेदससर्गेणान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्चन्द्राभित्तं
मुखमिति लक्षणा विनेव बोधः । फन्स्यान्यधैवोपपत्तेर्लक्षणाकरणस्यान्या-
य्यत्वात् । किं च यदि च रूपके लक्षणा स्यान्मुखचन्द्र इत्यत्रोपमितवित्ते-
पणसमासयोरुपरपदस्य लाक्षणिकत्वाविशेषादेकस्योपमात्वान्यस्य रूपकत्वे-
मिति व्याहृतं स्यात् । अपि च मुखं न चन्द्रसदृशमपि तु चन्द्र इत्यादौ
सादृश्यव्यतिरेकमिधिते सादृश्यबुद्धेरयोगात् । एव देवदत्तमुखं चन्द्र एव,
यज्ञदत्तमुखं तु न तंथा, अपि तु चन्द्रसदृशमित्यादौ ननुर्धस्य लक्ष्यमाणच-
न्द्रसदृशान्वयित्वात् 'न चन्द्रसदृशश्चन्द्रसदृशम्' इति बोधकदर्शनापत्तेश्च ।
नहि नञः फलीभूतज्ञानविषयेणाभेदेनान्वयो युक्तः, एतदन्वयपेलायां तस्मा-

वृत्त्यन्तरवित्ति । व्यञ्जनाशानेत्वर्थः । भावुरिति । एतन्मते त्वं रूपकतत्त्वम्—
अनिहुतविषयक पुरस्त्वविषयतावच्छेदक वा आहाराभेदप्रतीतिपत्तभ्रमानवापक-
दान्यप्रतीतिविषयीभूत साधर्म्यमिति । फलत्याभेदमुद । अन्यथैव, उक्तकारेण । न
तथा, न चन्द्र । सदृश इति । मुखपदार्थ इति शेषः । ननु समते वापगतान्तरकथनेर-

१ तुल्य पद इत्युपनिषत्समाप्ते समसमासापकचन्द्रसादृश्य इत्यर्थस्य प्रथमे च इ-
त्युच्ये लघुता भवति । इदानीं विधेयासमते (म०) कथं चि चन्द्राणां सादृश्यात्पुनर-
भिप्रायस्योपि उत्तरं (च १) तस्य लक्षणिकापत्तिरिति ।

२ तथा कर्णम् चन्द्रे न, अपि तु चन्द्रसदृशम् । रुचके चन्द्रासरीधरेषु 'चन्द्र-'
इत्यस्य 'चन्द्रसदृशम्' इत्यर्थे सत्त्वं । उक्तम्—'तदा न, अपि तु चन्द्रसदृशम्' इत्यस्य
'चन्द्रसदृशम्' न अपि तु चन्द्रसदृशम् इत्यर्थे छति बोधस्य तदा चन्द्रसदृशत्वात् ।

३ ननु नम 'तदा'पदसिद्धेन चन्द्रेण (चन्द्रसदृशम्) सादृश्यात्, अपि
तु लघुमात्रा क्लीबार्थे इत्त्वान्त् (तुल्य चन्द्रसदृशम्) इति च नमरेण चन्द्र नमरेण
नम । तथा च—'मुखस्य चन्द्रेण चन्द्रेण न, अपि तु तुल्य चन्द्रसदृशम्' इत्यर्थे छति न
आसिद्धत्वात्तदर्थे चि । न । वापसाधेयोपच्छेद प्रत्येकस्य भेदेन चन्द्रसदृशत्वे अत्र-
पत्तितेः । अत्र पद कथं चन्द्रसदृशम् । कर्णं चि बोधात्तदन्वयस्य तु पदार्थ-व्युत्पत्तेः ।

नुपस्थितेः । तादृशाभेदबोधस्य चाहार्यत्वान्न बाधद्विप्रतिबन्धत्वम् । यद्वा
आहार्यान्यत्वस्यैव शाब्दान्यत्वस्यापि बाधनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदरुकोटौ
निवेशः । सति च बाधनिश्चये तद्वत्ताशाब्दबुद्धेरनुत्पादः, योग्यताज्ञानविर-
हात् । सति च कचिदाहार्ये योग्यताज्ञाने तद्बुद्धेरिष्टत्वात् । अत एव योग्य-
ताज्ञानस्य बाधनिश्चयपराहतस्यापि शाब्दधीहेतुत्वम् । तस्मादेतदन्यतरमकारेण
काव्ये सर्वत्र बोधोपपत्तिः । अपि च तद्गतधर्मवत्त्वबुद्धेः कथं तदभेदबुद्धिः

धीरत आह—तादृशेति । इदं च शाब्दे तस्या प्रतिबन्धकत्वमूरीकृत्य । वस्तुतस्तदेव
नेलाह—यद्वेति । न-धेव सति बाधनिश्चये तदभावो नोपपद्येतात आह—सति
चेति । बुद्धेरनुत्पाद इति । इदं तु चि-त्वम् । शाब्दबोधो हि भवत्येव । अत एव
वद्विना सिद्धतीति वाच्यप्रयोज्यरूपेण वद्विना कथं सेहं त्रयीपोयुहास्य समच्छते ।
अबोधे हि एतदपकद्रभिडभापाधवजोत्तर पाथात्यसेव मूकतैव स्यात् । ननु पदार्थस्म-
रणमेव न शाब्दबोध इति चेत्, किमनेन प्रह्लाजाल्येन । बाधज्ञानादीना च तद्बो-
धेऽप्रामाण्यज्ञानजननद्वारा प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वम्, योग्यताज्ञानादीना च तज्जनवत्वमेव

१ तादृशाभेदबोधस्यैवसारम्य—सर्वत्र बोधोपपत्तिरेतत्पर्यन्तस्य विज्ञयीकृत्यम्—अथ च
द्रवो (नामार्थयो) अभेदबोध आहार्य (बाधे सत्यपि इच्छया वरित) । अत एव नार्थ
बाधबुद्ध्या प्रतिबन्ध । अथवा—आहार्योऽभेदबोधो यथा बाधनिश्चयेन न प्रतिबन्ध यथा
शाब्दोऽपि (शाब्दमात्रेण कल्पित, न तु वास्तव) । तथा च—मुख्यं च इत्यादी आहार्य-
त्वाऽस्वीकारेऽपि शाब्दत्वेन बाधनिर्वाह । आहार्य-शाब्दबोधनिश्चयप्रतिबन्धत्वे उच्य-
तेतिमाह—सति च बाधनिश्चयेति०—अर्थात् यत्र यद्वत्तावच्छेद *बाधनिश्चयो भवति तत्र
तद्वत्ताशाब्दबुद्धिर्नोपपद्यते । अत्र तु कल्पित योग्यताज्ञान स्वीकृत्य तद्वत्तावच्छेदरूपत्वं एव,
न प्रतिबन्धते । कस्मात्—न वतर(आहार्योऽभेदबोधो शाब्दो वा स्वीकार्य)प्रकारेण
मुख्यं च इत्यादी बोधोपपत्ति, न लक्षणान्वय गौरवमिति नथानामाशय । अथ विषयो
गौणसारोपलक्षणप्रसङ्गे पूर्वमनुपपत्तिश्च ।

२ रूपकस्ये—अभेदज्ञानमाहार्य स्वीकार्यम् [आहार्योऽपि अथवा (अनाहार्यं सत्यम्)
ज्ञानमेव बाधबुद्ध्या प्रतिबन्ध भवति । अत एव बोधे न बाध इत्यर्थ] यथा न बोधोपपत्तये
योग्यताज्ञानमेव आहार्यम् (कल्पितम्) स्वीकार्यम्, एतदन्यतरप्रकारेण बोध इत्याशय ।

३ सद्यलक्षणया तदन्त(चन्द्रगत)साधारणधर्म(आकाशकल)वत्त्वोपे सति चन्द्र-
भित्तस्य कल कथं स्यात् ? साधारणधर्मवत्ता (वस्तुता) सद्य अभेदस्य ज्ञाने सति साधारण-
धर्मवदभेदो गृह्येत, न खलु तद्यत्साधारणधर्मवत् ।

फलं स्यात् । नहि साधारणधर्मावच्छिन्नाभेदज्ञानस्य तत्तदसाधारणधर्माव-
च्छिन्नाभेदज्ञाने हेतुत्वं काप्यवागतम् । घटपटयोर्द्रव्यत्वेनाभेदग्रहेऽपि घट-
त्वादिना भेदग्रहात् । तदभिन्नत्वेन ज्ञानस्य पुनस्तद्वर्गप्रतिपत्तिः फलं स्यात् ।
प्रवाहाभिन्नज्ञानस्येव शैत्यपावनत्वादिप्रतिपत्तिः ।

अतएव—

‘कृपया सुषया सिद्ध हरे मां तापमृच्छितम् ।

जगज्जीवन तेनाहं जीविष्यामि न संशयः ॥’

इत्यादावमृताभिन्नत्वबोधे सत्येव कृपायाः सेके करणत्वेनान्वयः । तादृश-
सेकस्य जीवने हेतुत्वेन इति दिक् ।

अथ कथं ‘गाम्भीर्येण समुद्रोऽयं सौन्दर्येण च मन्मथः’ इत्यत्र बोधः ।

शृणु—माचां तावदृक्ष्यमाणैकदेशे सादृश्ये प्रयोज्यताया अमेदस्य वा
तृतीयार्थस्यान्वयाद्गाम्भीर्यप्रयोज्यसमुद्रसादृश्यवदभिन्नोऽयम्, गाम्भीर्याभिन्न-
समुद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नोऽयमिति वा धीः । लक्षणां विनैव अमेदसंसर्गेणान्व-
यवादिनां पुनरित्यम्—कविना सेच्छामात्रादुपकल्पिता असन्तोऽप्यन्तःकर-
णपरिणामात्मका अर्था उपनिबध्यन्ते मुसचन्द्रादयः । तेषु च साधारणध-

नेति रमणीयः पन्थाः । अमेदग्रहेऽपीति । अन्ये तु अमत्प्रतिपाधारणधर्मरूपसाद-
ृश्यज्ञान एव फलबलात्साधारणिकरूपने नार्यं दोष इत्याहुः । सेके करणत्वेनेति । न तु
अदृशत्वेनेत्यर्थः । ज्ञाने तत्तदृशात्कारणोत्पत्तेरनुभवविरुद्धत्वादिति भावः । नन्वेवमन्ध-

१ अमेदज्ञाने सति तु तत्तदसाधारणधर्मप्रतीतिः फलं स्यात् । नयं भावः—लक्षणाया
सादृश्यबोधे सति साधारणधर्मवदभिन्नस्य लक्ष्यस्य बोधः स्यात् न तु असाधारणधर्मवतः
साक्षात्सदृशत्वं प्रवाऽभेदो गृह्येत । द्वयोः (नामार्थयोः) अमेदे तु गृहीते असाधारणधर्म-
वदमेदोऽपि फलतया प्रतीयते । एवं च—‘कृपया सुषया सिद्ध’ अत्र लक्षणायां सुषयासदृश्या
कृपया सिद्धेत्वं सुषयासदृश्या सेवनमनुभवविरुद्धम् । द्वयोस्त्वेदे तु सुषयाऽभिन्नया कृपया
सेवनमुचितमेव । एव च रूपके न लक्षणा, अपि तु नाभार्ययोरमेदेनैवोपपत्तिरिति
नन्वमत्तम् ।

२ अर्थात् केवलमभेदान्वयेनैव न निर्वाहः, अपि तु यान्त्वात् साधारणधर्मोः प्रयोक्त्वा
न रयुक्तावत् न रूपकोपपत्तिः । मुखचन्द्रयोः तत्र (साधारणधर्म) दर्शनार्थे दि तत्र
(मुखचन्द्र इत्यादिरूपक-) निर्मितेर्भवति [सत्त्वमिदं सारोपगौणलक्षणाग्रहणे नन्वमत्तान्ते-
नाथार्य ‘अमेद विचार्यते’ इत्यादिना] ।

भाणानस्त्येव प्रयोजकत्वम्, तद्दर्शनाधीनत्वात्त्रिमितेः । एवं च गान्भीर्या-
दिप्रयोज्यसमुद्राद्यभिन्न इति बुद्धिरप्रत्युहेति । यद्वा ज्ञानजन्यज्ञानप्रकारत्वं
तृतीयार्थः, बहिमान्भूमादित्यादौ पञ्चम्यर्थतया तस्य कल्पनात् । एवं च गा-
न्भीर्यज्ञानजन्यज्ञानप्रकारसमुद्राभिन्न इत्यादिवोधः । तदिदं रूपकं विषयवि-
षयिणोः सामानाधिकरण्या अपवादार्थतया सतर्गः । यथा 'बुद्धिर्दीपफल'-
इत्यादौ । वैयधिकरण्ये च शब्दार्थतया क्वचिद्विशेष्यम् ।

यथा—

'केशोरे वयसि क्रमेण तनुतागायाति तन्व्यास्तना-
वागामिन्यखिलेधरे रतिपतौ तत्कालमसाञ्जया ।

आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्त्रादात्स्यमम्भोरुहां

किं चासीत् इत्यस्य भेदविगमः साचिसिते तार्विकः ॥'

अत्र शशाङ्कता—तादात्म्य—भेदविगमशब्दैरभिधीयमानं रूपकं प्रथमान्त-
विशेष्यतावादिनां नते विशेष्यम् । क्रियाविशेष्यतावादिनां तु तत्रैव किञ्चि-
द्व्याप्त्वासेन निष्ठान्तक्रियादाने ।

क्वेत्वात्रिमितिर्न स्यादत आह—यद्वेति । यद्वा तज्ज्ञानस्य प्रयोजकत्वेऽपि तस्यातत्त्वा-
दाह—तस्येति । ज्ञानजन्यज्ञानप्रकारत्वस्यानर्थं कल्पितत्वादित्यर्थं । क्वचिद्विशेष्य-
मिति । वाक्यार्थमुख्यविशेष्यमित्यर्थं । आयासीति सप्तम्यन्तं संबोधिशेष्यम् ।
तन्व्यास्तनाविति मध्यमगिन्यायेनाम्येति । आगामीति । शब्दत्वात् उक्तप्राया वेति
भावः । किञ्चिदिति । 'किं चासीत्' इत्यस्य स्थाने 'संपन्नो हि' इति पाठे इत्यर्थः ।

१ गान्भीर्यशनेन अन्य इव ज्ञानम् (समुद्रविषयकम्) दसिन् प्रकाटीभूतो यः
समुद्रस्तदभिन्नः ।

२ 'सुख चन्द्रः अस्ति' 'बुद्धिः दीपकला' इत्युच्यौ समानविभक्तिवत्त्वेन द्वयोर्भेदः
(रूपकम्) प्रतीयते इति सोयमभेदः कलचन परस्व नदर्थः । अत एव संसर्गरूपः सः ।

३ अस्तमाननिभक्तिरतार्यां तु केनचन शब्देन प्रतीपापः सः (अभेदः) । शब्दप्रतिपापः
भेदः क्वचिद्विशेष्यं क्वचिन्न विशेषणं भवतीत्यग्रे उदाहरणान्तरां सतीत्यत्र ।

४ तथा च 'आस्ये पूर्णशशाङ्कता आसीत्' अत्र आस्यनिष्ठाभेदप्रतिषेधिव्यवकाशानु-
सृतनभूतकालिकमवनानुकूलकृतिमान्, पूर्णशशाङ्क इति प्रथमान्तविशेष्यतावादिनाम् (नैवा-
विकाटीनाम्) नतै शब्दबोधः ।

५ 'किं चासीत्' इत्यस्य स्थाने 'संपन्नो हि' इति निष्ठा(त्वा)त्प्रक्रियाशने [लिङ्गवेष-
रिपाभेन च पूर्णशशाङ्कतादिभिः सशब्दवै] क्रियाविशेष्यतावादिनामपि नते रूपक विशेष्य
भवतीत्यन्वयः । क्वचिद्विशेष्यतावादिनामपि प्रथमान्तस्यैव विशेष्यत्वात् ।

कचिच्च विशेषणम् । यथा—

‘अविचिन्त्यशक्तिविभवेन सुन्दरि प्रथितस्य शम्बररिपो प्रभावत ।

विधुभावमञ्चतितमा तवानन नयन सरोजदलनिर्विशेषताम् ॥’

इह द्वितीयार्थे विशेषणीभूत विधुत्वादि विध्वंभेदात्मकतया रूपकम् ।

एव मुखचन्द्र इत्यादावुपमितसमासे तावदुपमैव । विशेषणसमासे तु रूपकम् । बोधश्च शशिपुण्डरीकमित्यादाविव प्राक्प्रतिपादितदिशा बोध्य ।

‘मीनवती नयनाभ्या करचरणाभ्या प्रफुल्लकमलवती ।

शैवालिनी च केशै सुरसेय सुन्दरीसरसी ॥’

इत्यादौ तृतीयार्थे अभेदार्थकत्वात्तस्य च प्रागुक्तदिशा प्रतियोगित्वमुखस्यार्थवशादन्वये, नयननिष्ठाभेदप्रतियोगिमीनवतीति बोध । मीनवैश्व च स्वाभिलङ्गारकम् । एतत्स्फोरणार्थैव नयनाभ्यामित्युक्तम् । मीनाभिलनयनवतीति तु पर्यवसितम् । नयनाभेदे तु मीनेषु गृह्यमाणे सरसीरूपकापोषणादित्युक्तमेव ।

विभवेनेति प्रख्याने हतु । शम्बररिपो कामस्य । द्वितीयार्थं कर्मणि । विध्वंभेदेति । लक्षणयेति भाव । विशेषणसमासे त्विति । चिन्त्यमिदम् । चन्द्रमुखमित्यप्यस्य । परिणामालंकारोदाहरणे तु विशेषणममास उचित । अत्र तु मयूरयसकेति समासे त्वित्युचितम् । प्रतीति । मीनप्रतियोगिकामेदस्य नयने अर्थवशात्सरसीरूपकानुरोधेनान्वये इत्यर्थे । स्वाभिज्ञेति । मीनाभिलनयनत्वर्थे । नयनाभेदे च प्रतियोगिकामेदे ।

१ विधुभाव (विधुवम्) आनने न संपन्ते इति विधुत्वस्य लक्षणया विध्वंभेदोऽर्थे । अभेदो हि रूपकम् । स चाभेद (अभाव रूपकम्) द्वितीयार्थे (कर्मणि) विशेषणीभूत । अतो रूपकमत्र विशेषणीभूतमिति न्यपदेश । आनन विधुभावमञ्चतीलस्य विधुप्रतियोगिकाभेद (विधुभाव) कर्मकाद्यनानुकूलकृतिमत् आननमिति बोध ।

२ प्रफुल्लादि वाद् या तृतीया जाता तस्या अभेदोऽर्थे । नयनशम्भरेव तृतीयाविधानाद् व्ययभेदे नयनरूपप्रतियोगित्वमुक्त एव यद्यपि ग्रहीतुमापत्तिवस्तुवापि प्रागुक्तदिशा (सौत्र न्यचन्द्रिकाचन्द्र, सुविमलमौक्तिकवारे, इत्यादी च द्वात्रिंशत्पर्यायानुरोधेन च द्वादशप्रतियोगि व्यस्येवाऽभेदस्योपपत्तिं शिंता) अत्रापि अर्थवशात् (सरसीरूपकानुरोधेन) वाक्यगामितया प्रतियोगित्वमुखस्य अभेदस्य (अर्थात् मीनप्रतियोगिकामेदस्य) नयनेऽन्वये सति ।

३ मत्र सामान्यसरसां मीनवत्त्व संभवेद् सुन्दरीरूपार्था तु तस्या वयमित्याह—मीनवत्त्वमिति । स्वाभ्याम् (मीनाभ्याम्) अभिज्ञे ये नयने तद्भारकम् । अर्थात् तस्या मीनाभिज्ञे नयने स्य, अतएव तद्भारा मीनवती सा ।

साधारणधर्मश्चात्राप्युपमायामिव क्वचिदनुगामी क्वचिद्विभ्वमतिविभ्वभावमापन्नः क्वचिदुपचरितः क्वचिच्च केवलशब्दात्मा । सोऽपि क्वचिच्छब्देनोपात्तः, क्वचित्पतीयमानतया नोपात्तः ।

उपात्तोऽनुगामी यथा—

‘जडान्घान्पुङ्खन्मृकृतिवधिरानुक्तिविकला-
न्महप्रस्तानस्त्राखिलदुरितनिस्तारसरणीन् ।
निलिम्बैर्निर्मुक्तानपि च निरयान्तर्निपततो
नरानम्ब व्रातुं त्वमिह परमं भेषजमसि ॥’

अत्र व्रातुमिति तुमुत्तन्तेन शब्देनोपात्तं जडान्घादित्राणं भेषजभागीरथ्योः ।
अपमेवानुक्तो यथा—

‘समृद्धं सौभाग्यं सकलवसुधायाः किमपि त-
न्महेश्वर्यं लीलाजनितजगतः खण्डपरशोः ।
श्रुतीनां सर्वसं सुकृतमथ मूर्तं सुमनसां
सुधासाम्राज्यं ते सलिलमशिवं नः शमयतु ॥’

अत्र सौभाग्यभागीरथ्योः स्वाभाविक्यापकदौर्भाग्यत्व-परमोत्कर्षाधायकत्वा-
दिरनुपात्तः प्रतीयमानो धर्मः । एवमोश्वरासाधारणधर्मत्व-परमगोप्यत्व-नि-
रतिशयसुखजनकत्वान्यापामरसकलजननजरामृत्युहरणक्षमत्वं चोर्वरोपसरोपेच-
नुगामीति ।

विभ्वमतिविभ्वभावमापन्नो विशिष्टरूपक्रमसङ्गे निरूपितः ।

निलिम्बा देवाः । निरयो नरकः । अन्व गच्छे । भेषजभागीरथ्योः । अनुगामी धर्म इति शेषः ।
समृद्धमिति । यत्रास्तितरेव । सौभाग्यभागीरथ्योः सौभाग्यभागीरथीशब्दयोः स्व-
देव निपन्नविषयिरणमर्थः । सुधायाभान्मिलित्याह—आपामरेति । निरूपित इति ।
‘कुङ्कुमद्रवलिहासः परपापवसनो यतिः । शोभन्ततपसोपात्रः संस्थासत्ये न संतपः’ ॥

१ ‘सुधाशोर्व’ इति पाठः ।

२ स्वसाधुभावे श्वारकं दीर्घात् यत्तु वस्राध् वरात् । स्वर्गं वारवदादरनेव ।

३ एकात्मं यथाऽनुभवम् । देवर्षे मादीरपीनये च ईशराधाध्यायनेत्यम्, मुठेसुंति
गङ्गाशिले च इरनगोप्यत्वम्, मुठे वाहरीत्रके च निरतिशयसुखजनकत्वम्, सुधासाम्राज्ये
गङ्गाभ्रमति च आपामरसकलरत्नसुहरणक्षमः । आनुगामी धर्मः (अनुपात्तः) ।

उपचरितो यथा—

‘अविरतं परकार्यकृतां सतां मधुरिमातिशयेन बचोऽमृतम् ।

अपि च मानसमन्नुनिधिर्विशो विमलशादचन्द्रिरचन्द्रिण ॥’

अत्रामृतरूपके विषये वचस्युपचरितो मधुरिमास्ति श्रयः शब्देनोपावः ।
अमृनिध्यादिरूपके च गाम्भीर्याद्यनुपावम् ।

केवलशब्दात्मको यथा—

‘अङ्कितान्यक्षसंपातैः सरोगाणि सदैव हि ।

शरीरिणां शरीराणि कमलानि न संशयः ॥’

अत्र सरोगशब्दादिरुपाव एव प्रतीयते न लक्षः । आद्यो ह्यभयो द्विती-
यस्तु भयः ।

अथनेव साधारणो यत्र युक्तिरूपेणोपन्यस्यते तद्वैतुरूपकम् ।

यथा—

‘पञ्चशास्रः प्रभो यस्ते शाखा सुरतरोत्तौ ।

अन्यथानेन पूर्यन्ते कथं सर्वमनोरथाः ॥’

एवम्—

‘प्रागेक्षविरहकान्तः कपोलस्रव सुन्दरि ।

मनोभवव्याधिमत्त्वान्मृगाङ्गः लल्ल निर्मलः ॥’

इह श्लेषेण रसचन्द्रयोः कपोले तादृश्यमत्ययाद्विरूपकं निरवयवम् । हेतुस्तु
त्रिषु छिद्य एव । एवमन्येऽपि प्रकारा ज्ञेयाः ।

इत्याशयिती भावः । चन्द्रिदेति । चन्द्रेलर्पं । उपेति । वस्तुतो मधुरिमातिशयस्य
सत्रासत्त्वात् । एवमप्येऽपि । अनुपासमिति । उपचरितमिति शेषः । अङ्कितानीति ।
व्याख्यातमिदम् । उपाच एवेति । एवं वैक एव भेदोऽस्य तदाह—लुप्त इति ।
अनुपास इत्यर्थः । अममः पदावान्तरभङ्गस्य । अमस्यपुष्पः । अस्य भेदान्तरमाह—
अयमेवेति । केवलशब्दात्मक एवेत्यर्थः । यथेति । राजानं प्रलुपे । हे राजा, ये
एवमस्य । एषाहृष्टिर्हस्तोऽसौ कल्पद्रुस्य शास्येत्यर्थः । मृगाङ्गः श्लेषेण चन्द्रो रस-
विशेषश्च । तदाह—इहेति । निरवयवमिति । मिथोऽवयवावयविनाशाभावादेति
भावः । हेतुर्नोभवत्वादि योक्तः । त्रिषु उपमानद्वये उपमेये चेत्यर्थः । त्रिष्टय एवेति ।

१ उपचरितरूपेण । अर्थात् विषयविशिष्टाधारण्येव केवलशब्दात्मको भवति यत्र आधारेण
उपपारकः स्यात् । यथा सदाः सुरतराजा, इति मनोरथपूरकः ।

‘उल्लासः फुल्लपङ्केरुहपटलपतन्मत्तपुष्पंघनानां

निस्तारः शोकदावानलविकलहृदां कोकसीमन्तिनीनाम् ।

उत्पातस्त्रामसानामुपहतमहसां चक्षुषां पक्षपातः

संचातः क्रोडोपि धाम्नामयमुदयगिरिमान्ततः प्रादुरासीत् ॥”

अत्रोपमैय उपमानस्य नारोपः, अपि तु कारणे कार्यस्येति रूपकं न भव-
तीति प्राञ्चः । एतन्मतानुसारेणैवास्माभिरपि उक्तितम् । उच्छृङ्खलाः पुनरा-
रोपमात्रं रूपकं वदन्त इहापि रूपकमेवाचक्षत् इति प्रागेव निरूपितम् ।

ननु—

‘यशःसौरभ्यलशुनः शान्तिशैत्यहुताशनः ।

कारुण्यकुसुमाकाशः पिशुनः केन वर्ण्यते ॥”

इत्यत्र लशुनहुताशनाकाशैः पिशुनस्य किं साधर्म्यम्, येन तेषामस्मिन्रू-
पकमुच्यत इति चेत्, यशःसौरभ्ययोः शान्तिशैत्ययोः कारुण्यकुसुमयोश्च
ताद्रूप्ये शब्दादुपस्थापितेऽन्तरमुपस्थितं यशोरूपसौरभ्याद्येभाववत्त्वमेतत् ।
एवमपि लशुनलशुनोस्ताद्रूप्यसिद्धौ सत्यां लशुनरूपत्वलावृत्तित्वेन यशःसौर-
भ्ययोस्ताद्रूप्यं सिद्धेत्, यशःसौरभ्ययोस्ताद्रूप्यसिद्धौ च यशोरूपसौरभ्य-
शून्यत्वेन लशुनलशुनोस्ताद्रूप्यम्, इत्यन्योन्याश्रयो नाशङ्कनीयः । सकलसिद्धेः
करुणामयत्वेन, करुणनायाश्च संप्रतिभाधीनत्वात् । शिल्पिभिः परस्परवष्ट-
म्भमात्राधीनत्वितिकामिः शिलेष्टकामिर्गृहविशेषनिर्माणाच्च ।

मनसिजातमदनघेषन्धिकिशिशिधिमत्त्व दयितायाम्, मनोभवव्याधिह्यक्षयमन्वक्तव्य
रसे, मनोभवसचन्धिराजवक्त्ररूपव्याधिमत्त्व चन्द्रे इति भावः । उल्लास इति । तदे-
वुरित्तरथं । सूर्योदयवर्णनम् । तेषां लशुनीदीनाम् । अस्मिन्पिशुने, चक्षुषं ।
नन्वन्योन्याश्रयस्योत्पत्तायिव रानेऽपि प्रतिवन्वक्तव्यारक्य तथा स्वप्रतिभाऽत आह—

१ यथात् उपमये निश्चीयमानमुपमानादात्तमिति रूपकलक्षणे उपमानोपमेयभावो
दाशेव ।

२ लशुनो हि सौरभ्यामाचवान् । अत्रापि यशःसौरभ्यानामे सिद्धे लशुनत्वमुपपद्यते ।
एव हुताशनत्वात्पि ।

३ अन्योन्याश्रयो लोचिकपटनाञ्ज प्रतिबन्धकः, कविप्रतिभोपि उक्तस्तथात्र नैवाशयः ।

अथास्य ध्वनि —

तत्र शब्दशक्तिमूलो यथा—

• 'विज्ञत्व विदुषां गणे मुकविता सामाजिकाना कुले

• मात्रत्य स्वनेषु गौरवमथो लोकेषु सर्वेष्वपि ।

दुर्बुधे शनिता नृलोकवलये राजत्वमव्याहृत

मिश्रत्व च वहन्नकिञ्चनजने देव त्वमेको भुवि ॥'

अत्र शक्तिनियमनेऽपि बुधत्वशुक्त्वादीनि बुधाद्यभेदरूपाणि रात्रि
व्यज्यन्ते ।

यथा वा—

• 'अविरलविगलद्धानोदकधाराऽऽसारसिक्धरणितुलं ।

धनदाममहितमूर्तिर्देव त्व सार्वभौमोऽसि ॥'

अर्थशक्तिमूलो यथा—

• 'कस्तूरिकातिलकमालि विधाय साय

सौरानना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।

• प्रोढि भजतु कुमुदानि मुदामुदारा-

मुल्लासयन्तु परितो हरितो मुखानि ॥'

अत्र त्वदीयमानत्र कलङ्क-चन्द्रिका-विशिष्टच-द्रामित्रमिति रूपक कुमु-
दविकासादिना ध्वन्यते, न तु भ्रान्तिमान् । कुमुदाना हरिता चाचेतनत्वात् ।
न चाचेतनेषु मुदामसम्वादयस्य कुमुदादिषु चेतनत्वारोपेण भाव्यम्, तेन
च भ्रान्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । मुत्पदस्य विकासे लक्षणिकत्वात् ।

शिल्पिभिरिति । विज्ञेति । अत्र विशदय पाण्डतानामिव बुधादीनामपि
वाचका । नानार्थत्वात् । विज्ञत्व पण्डितत्वं बुधत्वं च । मुकवितां शब्दकृतं च
शुक्लत्वं च । मात्रत्य सौभन्यमत्रारक्तत्वं च । गौरव भङ्गत्व नृहरणत्वं च । सुरत शान्तितां
अशान्तिता च । वन्नत्व मन्दत्व चेत्यर्थे । राजत्व एतत्त्वं चन्द्रत्व च । मिश्रत्वं
मात्रत्य सुर्वत्वं च । नियन्त्रयेति । प्रकरणादिति शब्द । धारासारलेत्र 'ए धीचरे'
इतिवदासारपद संपातमात्रपरम् । न्यायान्तादभेदम् । पूर्वं विशेषणेष्वेव ध्वनि, अत्र
तु विशेष्येऽपीति पृथगतो भेद । सार्वभौमशकवती दिग्गजश्च । सौधमौलि इत्यप्ययम् ।
मुदां विकामानाम् । उदारामतिराशिताम् । हरितो दिग्गजश्च । विशिष्य भ्रान्तिमद-

१ अभेदस्य रूपकम् ।

२ इतिपुस्तके एव पूर्वशुक्लत्वमाभावं च नास्ति ।

इदं वा विविक्तमुदाहरणम्—

‘तिमिरं हरन्ति हरितां पुरः स्थितं तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ।

वदनस्त्रिपञ्चव चकोरलोचने परिमुद्रयन्ति सरसीरुद्रश्रियः ॥’

इहापि वदनं चन्द्र इति गम्यते ।

आनन्दवर्षनाचार्यास्तु—

“प्राप्तशरीरेण कलात्पुनरपि मयि त्र मन्यत्वेदं विदध्या-”

त्तिद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सभावयामि ।

सेतुं वञ्चाति मूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-

स्त्वध्यायाते विकल्पानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥’

अत्र रूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थापनादपकध्वनिः” इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । अत्र च जलधिकम्पहेतुत्वेन विकल्पत्रयं कल्प्यते । तच्च

प्रकृते राजविशेष्यिका जलनिधिगतामनाहार्यविष्णुतादात्म्यज्ञानरूपं भ्रान्ति-

मेवाक्षिपति, न रूपकम् । तज्जीवातोराहार्यविष्णुतादात्म्यनिश्चयस्य कम्पा-

जनकत्वात् । केविजलधिगतत्वेन वैयधिकरण्याच्च । अज्ञातैमेव केवलं विष्णु-

मिथितम् । तज्जीवातो रूपकजीवातो । वैयधीति । कम्पो जलधौ, आहार्यविष्णुता-

दात्म्यनिश्चयस्तु कवाविति न तस्य तज्जनकत्वम् । सामानाधिकरण्याभावात् । केवल

मित्यस्यैव व्याख्याज्ञातमेवेति । चन्द्राद्येके तु—‘यत्रोपमानचित्रेण सर्वेषामुपरज्यते ।

उपमेवमयी मित्तिश्चन रूपकमित्येव ॥ समानभयमुस्ताध्यारोपात्सोपाधिरूपकम् ।

१ राजा विशेषो यस्या, राजत्वविकामित्यर्थः । अवनयल. सार—राजविषये

‘विष्णुत्वम्’ इति जलनिधेविष्णुतादात्म्यज्ञानरूपो भ्रमो जातः । अत एव न कसेदुत्पत्तिदि-

शिषयवो विकल्प, तज्जनितभयेन कम्पश्च जलपेजात् । रूपके तु अमेदनिश्चय आहार्यं

(कविपत) भवति । स्रक्विपत्तया मिथ्याकल्पनया [अथ नाछने विष्णुर्न, किन्तु आरोपितो

विष्णु इत्याकारिकाया] न कल्पयिष्य नयेत् । तस्य अनाहायविष्णुतादात्म्यभ्रममूल-

कस्य भ्रान्तिमत एव ध्वनिरस्त्वितः, न तु आरोपितानेदमूलकस्य रूपकसत्त्वात् ।

२ कृपया सुपया त्रिजैलत्र’ सेचनवद. आहार्यानेदतोपि भवादि क काव्यवर्णित सादेव-

दिति उपपत्त्यन्तर वैयधिकरण्यात्—

३ यत् तादात्म्य रूपेरेव तादम्, अतएव साः ‘विकल्पान् दधत एव पयोधे कम्प भाभाति’

इति विष्णुतादात्म्य पणपत्तिः । न तु जलपेजादस्य ज्ञानम् । अत एव अज्ञात तादस्य

न भय (कम्पम्) जनयितुमलमित्यर्थः ।

तादालयं जलधेः कम्पेऽनुपयुक्तमेव । चमत्कारिण्यपि चात्र भ्रान्तिरेवेति
ध्वनिरपि तस्या एव युक्तः ।

अथास्यापि कविसमयविरुद्धतया चमत्कारापरकर्षका लिङ्गभेदादयो दोषाः
संभवन्ति ।

यथा—

‘बुद्धिरन्विर्महीपाल यशस्ते सुरनिम्नगा ।

कृतयस्तु शरत्कालचारुचन्दिरचन्द्रिका ॥’

अत्र विषयविषयिणोर्लिङ्गादिद्वैतं वैलक्षण्यं तयोस्तादृश्यबुद्धौ प्रतिबुद्धम् ।

कचित्कविसमयसिद्धतया चमत्कारहानिराहित्ये तु नापी दोषाः । यथा

‘संतापशान्तिकारित्वाद्भदनं तव चन्द्रमा.’ इत्यादौ हेतुरूपके ।

इति रसगङ्गाधरे निरूपित रूपरूपकरणम् ।

अयं परिणामः—

विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगी न स्वातन्त्र्येण, स
परिणामः ॥

अत्र च विषयभेदो विषयिण्युपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति रूपका-
दस्य भेदः ।

जलिचरितिवृत्तप्रसङ्गच्छेदपुरंदर ॥ साधारणधर्मभित्तश्रेयमानस्य यद्वाद्योप इत्यर्थः ।

‘वृथप्रथितसादस्य दस्यसादस्यरूपकम् । उद्वस्यनसारयोऽयं तत्रते नुजभूच्छ ॥ साद-
प्रयतिरिलेवविषयभाभातरूपकम् । अह्वयतिधनुःश्रीत्यादि रूपितरूपकम् ॥’ इत्यपि दस्यत ॥

इति रसगङ्गाधरे मर्मप्रसङ्गे रूपरूपकरणम् ॥

परिणाम लक्ष्यति—अथेति । विषयी उपनानम् । विषयेति । उपनेदेत्यर्थः ।

एवव्यापर्वनाह—न स्वातन्त्र्येणेति । स्वस्वरूपेनतरयं । तमेति इव । य विषयभेदः ।

अत्र च परिणामे च । नैवमिति । किं तु विषयीतमिति भावः । रूपभादस्य भेद इति ।

वयं तु भूम — उपनानप्रतिपादिकभेदो रूपकम् । उपनेवप्रतिपादिकभेदः कारणान

प्रवीणवत् । तत्राभेदे उपनेवप्रतिपादिकत्वात्तत्पर्यभाहूक प्रत्यक्षपरमेयः । न तु तच्छ-
रीरेऽस्य प्रवेणः । एवं च यदोपनानस्य स्वात्मैव प्रकृत्यसापयोगी इव अदाधीनता

१ आदिपदेन वचनभेदो गृह्यते । यथा इव ‘कृतयः परिदस्य’ इत्येव विषये वदुवचनानां च,
विषयी एवमवचनानां इति ।

अयमुदाह्रियते—

‘अपारे संसारे विषमविषयारण्यसरणौ

मम आमं आमं विगलितविरामं जडमतेः ।

परिश्रान्तस्थायं तरणितनयातीरनिलयः

समन्तात्संतापं हरिनवतमालस्तिरयतु ॥’

अत्र भगवदात्मतयैव तमालस्य संसारतापनिवर्तनक्षमत्वम् । मार्गश्रान्त-
जनसंतापहारकस्वाद्रनणीयशोभाधारत्वाच्च तमालो विपयितयोपाचः । जयं
मानाधिकरणो वाक्यगः ।

समासगो यथा—

‘महर्षेर्व्यासपुत्रस्य श्रायं श्रावं वचःसुषाम् ।

उप(अभि)मन्युसुतो राजा परां मुदमवाप्तवान् ॥’

व्यधिकरणो यथा—

‘अहीनचन्द्रा लसताननेन ज्योत्स्नायती चापि शुचिस्मितेन ।

एषा हि योषा सितपक्षदोषा तोषाय केषां न महीतले स्यात् ॥’

इत्र रूपकमेव । एवं च परिणामो विशेषणसमासावसः रूपकं मयूरव्यंसकदिव्यमावाय-
म् । मुलचन्द्र इत्यादौ यदि तु चन्द्रमुद्रमिति प्रयुज्यते तदा विशेषणसमासायसंमपि
रूपकमिति । परे तु “उपमानोपमेकपदानामुपमानप्रतियोगिकाभेदससंगेण बोधकालं
मयूरव्यंसकत्वात्संघ” इति समासेन विशेषणसमासवाधाच्चन्द्रमुद्रमिति प्रयोग एव न”
[आहुः । आमं आमं श्रान्त्या श्रान्त्या । एवमभेदपि । विगलितेति क्रियाविशेषणम् ।
हरिरेव नवतमालः । भक्तोक्तिरयम् । भगोति । अनेत्यादिः । ननु हरेर्विपयित्वेन रूप-
रभेदेदमल आह—मार्गति । महर्षेरिति । शुकदेवस्यैतर्कः । श्रावंश्रावंवचःसुषा-
नेति विधिष्टं समस्तमेकं पदम् । मयूरव्यंसकदित्यात् । आत्वात्कालक इतिवर । मूल-
धर्योपयोगित्वपर्यन्तस्य परिणामचरितरत्वात् । अत एव हरिरेवतुपदस्यायमलत्वात्पूर्वोक्तस्य
रावयगतमित्याहुः । अचिन्तु ‘हरिरेव तमालः’ इति पाठः । तत्र वाक्यवत्त्वं स्पष्टमेव ।
तदा वच सुषामित्येव समस्तम् । श्रावं श्रावमिति भिन्नं पदमिति बोध्यम् । उप(अभि)-
मन्युसुतः परीक्षितः । आननेनेति च्छेदः । एषा कामिनी शुकपुत्रकामिनोत्पथः ।

१ संतापस्य संसारेण ‘संसारे’ इत्यनेन संज्ञकात्वात् ।

२ मूलशब्दोपयोगित्वव्युत्पन्नं ‘उप(अभि)मन्युसुतः’ इति नवतमालस्तिरयतु’ इत्यन्तमलत्वात्
वारयगतमिति नागेशाशयः ।

अत्र सर्वेषामेव तोषाय स्यादित्यनेन विरहिजनतोषजनकत्वमपि लम्बते । तच्चारोप्यमाणशुक्लरक्षरजन्त्याः स्वात्मना वाधितम्, योषारूपेण तु 'संगच्छत इति भवति परिणामः । स च परस्परसापेक्षबहुसंघातमकतया सावयवः । तत्राद्यार्धगतौ द्वाववयवौ व्यधिकरणौ द्वितीयार्धगतश्चैकः समानाधिकरणः ।

यच्चाप्पयदीक्षितैर्वैयधिकरण्येन परिणामे उदाहृतम्—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारककंधराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।

नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनाश्रिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नायाम सेयं नतिः ॥’

यथा वा—

‘द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविदपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-

श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-

ज्ञानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीचृसिंहक्षितीन्द्रः ॥’ इति ।

अत्र चिन्त्यते—तारानायकशेखरायेति पद्ये गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणि भवे, कविकर्तृका नतिः प्रकान्ता । शृङ्गारिता च शेखरादीनि भूपणान्यपेक्षत

२०

अत्र न च काकाम् । तद्वन्धमर्धमाह—अजेति । आरोप्येति । योषायामित्यादिः । तस्या उदीपकत्वेन तत्तापजनकत्वादिति भावः । नन्वेवं समानाधिकरण एवायमिति कथं विपरीतप्रतिज्ञा अत आह—स चेति । उक्तप्रधानपरिणामप्रकरणे ‘इदं वैयधिकरण्यं रूपकेऽपि दृश्यते’ इत्युक्त्वा तारानायकशेखरायेत्याद्युदाहृतम् । तत्र यो दोषः । किं च नद्या शेखरिणे इत्यंशो विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगाभावात्परिणामाभावेऽपि वाच्यमर्थं वा रूपकमपि न वाच्यम् । उपमानप्रतियोगिकाभेदस्योपमेयेऽभानात् । किं न शृङ्गारितोपपादकं शेखरादीलप्युक्तम् । नारायणेनाश्रिणे इत्यस्य तदुपपादकत्वाभावात् । किं तु नमस्यतासपादकशिवनिष्टेरुपबोधकानीमानि विशेषणानि । तदुपपादकता च शेखरस्य नदीतादात्म्यापत्त्येति परिणाम एवायम्, शेखरस्य नीचजनसाधारणत्वात् । इत एवाखरसाद्विर्भावः पुष्पकेतोरेति पदान्तरमुदाहृतं तैः । तस्मात् ‘सद्य’ इत्यादि ‘कुत्रास्ति परिणामः’ इत्यन्तं चिन्त्यमिति बोध्यम् । तारेति । चन्द्रशेखरायैत्यर्थः । धाराधरेति । नीलप्रीत्यायैत्यर्थः । नद्या गङ्गायां । दृशा भालचक्षुषा । नगेन

१ आनन-लितापहरेव योषारूपकं पूर्वत इत्याशयः ।

इति नद्या आरोप्यमाणशेखररूपतयैवोपयोगः न, स्वरूपेण । एवं दृश्योऽपि तिलकरूपतयेति रूपकमेव शुद्धं भवितुमर्हति । ननु परिणामे विषयाभिन्नत्वेन विषयवतिष्ठत इत्युक्तम्, प्रकृते च विषयवाचकभ्यो नद्यादिशब्देभ्यः परस्वास्तृतीयाया अमेदार्थकत्वाच्छेखरादेश्च तदन्वयित्वात्कथं नात्र परिणाम इति चेत्, न । विषयाभिन्नत्वेन विषयिणो भानेऽपि तेन रूपेण तस्यानुपयोगात् । द्विर्भावः पुष्पकेतोरिति पद्येऽपि कौविदानन्दजनन-जगदुत्कर्षा^१ कथ्येते राज्ञो नृसिंहस्य । तत्र कौविदानन्दजननरूपत्वमपि राज्ञ आरोप्यमाणद्वितीयमन्मथादिताद्रूपेण यथा संभवति न तथा केवलस्वरूपेण । तथाहि—अहो नयनानामसदीयानां साफल्यं यद्यमपरो मन्मथोऽस्मागिरालोक्यत इति मन्यमानानां तेषां नयनानन्दस्त्वावपुष्पकेतुनैवोपपाद्यते, न तु राज्ञा । एवमपरोऽयं कल्पतरुश्चिन्तामणिर्द्वितीयः कर्ण इन्द्रश्च भूगतोऽयमन्यो दारिद्र्यमस्माकं परिहरिष्यति । हरिः स्वरूपं संसारं हरिष्यतीत्यभिमानाज्जायमानलोपामानन्दोऽप्यारोप्यमाणैः कल्पवृक्षादिभिरेवेति न विषयात्मना विषयिण उपयोगः, अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः ? ।

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति सूत्रयित्वा ‘आरोप्यमाणं रूपके प्रकरणोपयोगित्वाभावात्प्रकृतोपरञ्जक-

कैलासेन । कौविदाना षण्डितानाम् । शुद्धं परिणाममिदम् । तदन्वयीति । तृतीयार्थाभिदान्वयित्वादित्यर्थः । कथ्येते इति । शत्रन्तलजन्ताभ्यामिति भावः । तत्र द्वयोरमध्ये । द्विर्भावः पुष्पकेतोरित्यर्थमाह—द्वितीयमन्मथेति । विद्युपेति वाक्यार्थमाह—अपरोऽयं कल्पतरुरिति । विटपिनमित्ति पशुवचनं कल्पनेदाभिप्रायेण । विकल्पश्चिन्तारजस्यैवर्थाह—चिन्तामणिर्द्वितीय इति । द्वितीय इत्यस्याप्येऽन्यनुपज्ञो बोध्यः । तदनेत्यादेरर्थमाह—कर्ण इति । वासवेत्यर्थमाह—इन्द्रश्चेति । भूगत इत्यनेन प्रसिद्धेन्द्राश्चरितरेकः सूचितः । द्वैतं देवस्येत्यर्थमाह—हरिरिति । प्रकरणोपेति । प्रकृतोपेत्यर्थः । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनेति । तस्य स्तोपरकषुदिविषयीकरणेने-

१ अर्थात् ‘विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगी’ इत्युक्त्या परिणामे ‘विषयाऽभेदः, प्रकृतोपयोगः’ इति शब्दशो, तत्र प्रथमसत्त्वेति न द्वितीय इत्याशयः ।

२ कैलाषिषविष्वसनेन धर्ममर्षादापालदस्य हरेरारोपेण संसार(जननमरणादिषंकरण)-हारकार्यं कौविदानानायासुमित्याशयः ।

स्वेनैव केवलेनान्वयं भजते । परिणामे तु प्रकृतात्मतयारोप्यमाणत्वोपयोग
इति प्रकृतमारोप्यमाणतया परिणमति' इति व्याख्यातवान् । अत्रापि
चिन्त्यते—आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोग इत्यस्य प्रकृतकार्ये उपयोग आहो-
स्त्रिप्रकृतविषयात्मतया उपयोगोऽर्थः ? न तावदशयः ।

‘दासे कृतागति भवत्युचितः प्रमूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि नालि वृत्ते ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाप्रै-
र्यस्त्रिघते तव पदं ननु सा व्यथा मे ॥’

इति तदुदाहरणरूपकोदाहरणे आरोप्यमाणानां कण्टकानां प्रकृतस्वेदप्यभा-
रूपकार्ये उपयोगेनातिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ।

‘अथ पवित्रमत्तामुपेयिवद्भिः सरसैर्वक्त्रपथाश्रितैर्वचोभिः ।

क्षितिमर्तुरुपायनं चकार प्रथमं तत्परतस्तुरंगमाद्यैः ॥’

इत्यत्र श्लोक्तव्यधिकरणपरिणामोदाहरणासंगत्यापत्तेः । यतो राजसंपदने
मुपायनस्यारोप्यमाणस्य स्वात्मनैवोपयोगः, न तु विषयवचोरूपतया । यवसां
तु विषयाणामारोप्यमाणोपायनरूपत्वेन परमुपयोग इति प्रत्युत विपरीतम् ।

तर्कः । उपयोग इति । वक्ष्यमाणार्थवदस्मात्प्रत्ययस्य । दासे इति । नानिवा
अत्र सापराधस्यानुभूतकृतप्रहारस्य नाप्यस्त्रोपेयिवत् । नादिश्रायं वक्त्रपथाश्रितैर्वचोभिः ।
पुत्रपुत्रा एव कण्टकामाणीत्यर्थः । तदुदेति । अनेकारणवंगतदुदाहरेत्त्वर्थः । एषमने-
अपि । आरोप्येति । पुत्रोपेयित्वादिः । प्रकृतेति । प्रकृतो वः संख्याभेदनिमित्तो वा
व्ययेत्यर्थः । पवित्रमतां पञ्चत्वम् । तत्परतस्तुरंगान् । राजसंपदने राजभोगने । उदय-
नस्य ‘भेट, नत्र’ इत्यादिनामप्रसिद्धस्य । आरोप्येति । पवणीत्यादिः । प्रत्युत विप-
रीति । अनेदं चिन्त्यम्—यदिष्विदृशोपायनस्य राजसंपदमनुपायनत्वात्, सिद्धव-

१ रिचदशो न सीतेत एवमेतिलानुक्त्वा एवदशेने वक्ष्यवववेदितम् । २०५—अप्ये-
प्यमाणमुपायन समाववा (आरोप्यमाणोपायनार्थेनैव) वचोभिः, न तु विषयवचन, २०६-
ववा । अथवावः—वचनेषु उपवचनार्थं वत्त आरोपितं वदेव तेषां प्रकृतोपयोगेनैव वाच्यम् ।
वचनकृतये तु न तेषां प्रकृतोपयोगः । इति इतिवत्प्रकारेणैव ‘वचनदुःखकृतस्य उभ
(वचनवचनकृत) उदाहरणात्’ इति अनेकेषुपेयिवत्त्वैव नानेकस्य ‘विभक्तम्’ इति
वचनमुदाहरणम् ।

तस्मादसदुक्तमेव व्यतिकरणपरिणामस्योदाहरणं साधु । इदं तु पुनर्व्यधि-
करणरूपक भवितुमर्हति । तृतीयार्थभेदोऽपि मीनवती नयनाभ्यामित्यत्रैव
प्रकृत्यर्थानुयोगिको बोधः ।

केचित्तु “कञ्चिकेवलो विषयः स्वात्मना न प्रकृतोपयोगीत्ययमारोप्यमा-
णाभिन्नतयावतिष्ठते, तन्नारोप्यमाणपरिणामः । यथा—‘वदननेन्दुना तन्वी
द्विशिरोकुरुते द्रशौ’ । अत्र वदनमिन्द्रभिन्नतयावतिष्ठते, केवलस्य वदनस्य
द्विच्छिशिरीकारकत्वायोगात् । कञ्चिच्चारोग्यमाणः स्वात्मना न प्रकृतकार्योपयो-
गीत्यय विषयभिन्नतयावतिष्ठते, तत्र विषयपरिणामः । यथा—‘वदननेन्दुना
तन्वी स्मरताप विलुम्पति’ । अत्रेन्दुवदनभिन्नतयावतिष्ठते, केवलसेन्द्रोः
स्मरतापानोदकत्वायोगात् । एव च परिणामद्वयात्मकमिदं रूपकमेव भवितु-
मर्हति । विषयतावच्छेदक-विषयितावच्छेदकान्यतरपुरस्कारेण निश्चीयमान-
विषयिर्विषयान्यतरत्वस्य तल्लक्षणत्वात् । अत एवोक्तम्—‘तद्रूपकमभेदो य उ-
पमानोपमेययोः’ इति । तस्मात्तत्परिणामोऽतिरिच्यते” इति वदन्ति ।

अथ बोध—

हरितवतमाल इत्यत्र भगवदभिन्नतमाल इति निर्विवादैव धीः । तथा
श्राव श्राव वच सुधामित्यत्र विशेषणसमासगतपरिणामे वचर्भाभिर्ज्ञां सुधा-
मिति, पायं पायं वच सुधामिति रूपके तु वचोनिष्ठाभेदप्रतियोगिनीं सुधा-

वचनतुरंगमादिरूपस्यैव च तदुपायत्वात्, एव च राजसघटनोपयोगित्वं तुरंगमादिरूपे-
षैशोपायनस्यैतदुक्तिरेव विपरिच्येति । अग्निमवभारणमिदं त्वित्प्रसुप्तं च चिन्त्यमिति
बोध्यम् । वदनस्येति । तस्य जगभिन्नत्वादिति भावः । इन्दोरिति । तस्योद्दीप्तत्वेन
तज्जनकत्वादिति भावः । तल्लक्षणेति । रूपकलक्षणेत्यर्थः । तदेवाह—अत एवेति ।
उक्तं मन्मटेनेति भावः । केचिद्दन्तरीलाभ्यामहचि सूचिता । चमत्कृतिनिदानत्वेनाल-
कारमेव इति सिद्धान्तनादान्येनैवात्रापि भेद एवोचित इति । परिणामे वच सुधामित्यत्र

१ प्रकृत्यर्थो नयने, ते अनुयोगिनी वच । न-रां नयनयो (विषययो) मीनवोरभेदः ।
तेन वदननिष्ठाभेदप्रतियोगिनीनकटीति बोधः ।

२ विषयतावच्छेदकं (मुखत्वम्) पुरस्कृत्य निश्चीयमान विषयि (चन्द्रे)त्वम्, विषयिता-
वच्छेदकं (चन्द्रत्वम्) पुरस्कृत्य निश्चीयमान विषयि (मुख)त्वम् वा [मुखे (विषये) विषयिण
(चन्द्रस्य) अभेदः, विषयिणि (चन्द्रे) विषयस्य (मुखस्य) अभेदो वा] रूपकशैलादयः ।

३ तमालनिष्ठाभेदप्रतियोगी हरितित्वाद्ययः ।

४ सुधानिष्ठाभेदप्रतियोगिनी वचामिति ।

मिति बुद्धिः । एवं च 'वदनेनेन्दुनां तन्वी सारतापं विलुम्पति' इति व्युत्-
परिणामे 'वदनेनेन्दुनां तन्वी क्षिप्रिरीकुरुते दृशौ' इति व्युत्तरूपके च
बोधवैलक्षण्यम् ।

तथा—

। 'घान्तिमिच्छसि चेदाशु सतां वागैर्मृतं शृणुं ।

। हृदये घारणाद्यस्य न पुनः खेदसंभवः ॥' ।

इति परिणामे, शृण्विति विहाय भिषेति कृते तत्रैव रूपके,

। 'विद्धा मर्मणि वाचैर्गैर्घूर्णन्ते साधवः स्वलैः ।

सद्विर्वचो मृतैः सिक्काः पुनः स्वस्वा भवन्ति ते ॥'

इति रूपके च बोधव्यवस्थितिः । तथा 'अहीनचन्द्रा लसताननेन ज्योत्स्ना-
वती चापि शुचिसितेन' इति व्यधिकरणपरिणामेऽभेदस्य तृतीयार्थत्वात्-
सदाननाभिन्नहीनेतरचन्द्रयुक्तेति धीः । मीनवती नयनाभ्यामित्यत्र तु सर-
सीतादात्म्यारोपो बाधकाभावाच्चावत्सिद्धः । तस्य च मीनयोर्नयनाभेदारोपे-
णासमर्थतात्पन्नयनयोर्माताभेदारोपो मृगयः । स च तृतीयायाः प्रकृत्यर्थभेदा-
र्थकतायां न संभवतीति यथाकथंचित्तस्याः प्रकृत्यर्थनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वार्थ-

इत्यर्थः । मुषामितीत्यत्र धारिल्लसानुपपन्नं । एवमिति । प्राग्बदित्वर्थं । बोधवैलेति ।
अनुयोगित्वमुखात्त्व प्रतिबोगित्वमुखात्कृतमिति भावः । एवमपेऽपीत्याह—तथेति ।
यस्य वाग्युक्तस्य । स्वामन्तरे बोधमाह—तथेति । तावत् आह । तत्र च
मुन्दर्यां सरसीजादात्म्यस्य । प्रकृत्यर्थाभेदेति । प्रकृत्यर्थप्रतियोगित्वभेदत्वार्थं । निभ-
कृत्या समर्थबोधनस्य प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकत्वेन व्युत्पत्तिविरहात्वेन उदसभवादाह—यथा-
कथंचिदिति । अत्र मीनवती नयनाभ्यामित्यत्र । उक्तप्रश्नरेणायमेव बोधोऽन्यत्रे-

१ अनुयोगित्वमुखात्त्वेन—अनुनिष्ठाभेदप्रतियोगिता वदनेनेति बोधः ।

२ प्रतिबोगित्वमुखात्त्वेन—वदननिष्ठाभेदप्रतियोगिना इ-उत्ता ।

३ वागभिननपुत्रम्, अर्थात् वागभिननिष्ठाभेदप्रतियोगिनीं वाचन् इति परिणामे ।

४ भिषेति पाठं कृत्वा रूपके तु—वाग्निष्ठाभेदप्रतियोगि अशृणुम्, इति ।

५ वाग्निष्ठाभिननिष्ठाभेद- अर्थात् वाग्निष्ठाभेदप्रतियोगिनिर्वासेनेति बोधः ।

। ६ तावदबोधपर्यन्तस्यास्य मीनवती लिङ्गकप्रसङ्गत्वेन विपर्ययकारणम्—'दृग्दृशिसरस्यै' इति
आरोपे (रूपके) न किञ्चिद् बाधकमिति प्रधानं (विशेष्यम्) । इदं रूपकं प्रथमम् । लिख्यति ।
प्रथो विशेषणरूपके नयनाभ्यामित्येवार्थकत्वादाप्रवणत्वं यद्यपि प्रकृत्यर्था(नयना)भेदः

कत्वं वाच्यम् । तेन नयननिष्ठाभेदप्रतियोगिमीनयुक्तेति धीः । एवं चारो-
प्यमाणे विषयप्रतियोगिकभेदसाभानात् परिणामः, अपि तु रूपकमेव ।
इयमेव सरणिः 'नद्या शैलरिणे दृशा तिलकिने-' इति प्रागुक्ताप्ययदीशि-
त्तदत्तोदाहरणे, 'वचोमिहपायनं चकार-' इत्यलंकारसर्वस्योदाहरणे च बोध्या ।
यदि पुनरारोप्यमाणे यथाकथंचिद्विषयाभेदप्रत्ययमात्रात्परिणामतोच्यते, नाद्रि-
यते च प्रकृतोपयोगस्तदा 'प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम्'
इति तदुदाहृतरूपकस्य परिणामतापत्तिः, प्रेमलतिकामिति समासे प्रेम्णो
विषयस्य लतिकायामारोप्यमाणायामभेदेन विशेषणत्वादिति दिक् ।

साह—इयमेवेति । उदाहरणे च बोधेति । परेतु "पूर्वपदार्थप्रधानमयूरव्यसकादिसमा-
सेन मुधाप्रतियोगिकभेदवद्वय इत्येव बोध । रूपके मीनवती नयनाभ्यामित्यत्र मुन्दर्या
सरसीतादात्म्यरूपं रूपकं मुख्यवचनार्थं । तत्र च मीनवत्यादि साधारणो धर्मः ।
तस्य च मुन्दर्यामिहात्प्राप्तबाधबुद्धिस्यगताय नयनाभ्या मीनवतीति मुन्दरीरिशेषणम् ।
सरस्या च मीनवत्य प्रसिद्धमेव । एवं च मुन्दर्या मीनवत्यस्यपादनरूपप्रकृतवार्थापयो-
गिता मीनाना नयनात्मनापत्यैवेति तदस्य परिणाम एवेति नयनप्रतियोगिकाभेदवन्मीन-
वतीत्येव बोध इति दिक् । 'पादाम्युज भवतु नो विजवाय मजु' इत्यादौ रूपकोपमयोः
सदेह एव" इति प्राहुः । तदाह—दिगिति । दूषितामित्यस्य चन्द्रात्मनेपीत्यन्तेगान्वयः ।

अर्थात् नयनप्रतियोगिशेऽभेदः प्राह, किं तु नयनाभेदे तस्य (सरसीरूपकस्य) समर्थनं न
भवति । अत एव नयनबोधीनाऽभेदः अर्थात् मीनप्रतियोगिशेऽभेदः मुख्यः । (यत्तद्विशेषणाऽपि
लीकार्यः) । स चार्थं मीनाभेदे यत्तद्विशेष विना न संभवति । यतो हि प्रकृत्यारित्वाद् या
तृतीया दृशा सा प्रकृत्यर्थस्य (तृतीयाप्रकृतिभूतस्य नयनार्थस्य) अभेद बोधयेत्, न तु
मीनयोः । तथापि सरसीरूपकानुरोधेन तृतीयादृशायाः प्रकृत्यर्थभेदबोधकतायाः स्थाने
प्रकृत्यर्थनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वबोधकता बाध्या सात् । अनेन यत्तत्-प्रत्यर्थं (नयनयोः)
निष्ठो यः अभेदस्य प्रतियोगित्वं मीनयोरेव सिद्धम् । अर्थात् नयने विषया कृत्वा मीनवती-
विशेषभेदः सपत्नो येन नयननिष्ठाभेदेत्यादिके मूलोक्ते बोधे सिद्धे सरसीरूपकसमर्थनं
निर्वाच्यम् ।

१ बोधस्तु—नदीनिष्ठाभेदप्रतियोगिशेऽभेदप्रतियोगिकभेदः । एवमेव वचोमिहपायनमित्यत्रापि ।
तथा च—नैवेपु परिणाम, अपि तु रूपकमेवेत्याशयः ।

२ अर्थात् अत्र लतिकायां निष्कन्धीभूतस्य प्रेमाः (विषयस्य) लोभः प्रतीयते । अत एव
प्रकृत्योपाभावेऽपि परिणामत्वं सात् ।

अथ परिणामध्वनिर्विचार्यते—

तत्र यत्तावदप्यदीक्षितैर्बिधापरोकं ध्वन्मुदाहरणमनूप रूपितम्—
“तथाहि—

‘नरसिंह घरानाथ के वयं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥’

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपत्याक्रमणरूपकार्यो-
पयोगिनः प्रतीतिः परिणामो व्यज्यते इति, तदयुक्तम् । तत्र आरोप्य-
माणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः, न चन्द्रात्मना” इति ॥ तदसत् !
अत्र विजृम्भणं नाम न केवलं प्रागरुम्यमात्रं कवेरभिप्रेतम्, येन यद्यःक-
र्तृत्वाक्रमणे नृपस्य नृपात्मनैव कर्मत्वरूप उपयोगः स्यात् । अपि तु निर-
तिशयनेर्मह्यगुणवशायां स्वसमानजातीयद्वितीयसाहित्यप्रयुक्तः श्रौटिविशेषः ।
आक्रमणं तु न्यग्भाव एव । एवं चैवंविधविजृम्भणे चन्द्रकर्मकमेवाक्रमण-
मुपयुज्यते, न तु नृपकर्मकमिति विषयितया व्यज्यमानस्यापि नृपस्य चन्द्रा-

अत्र प्रागुक्तयोः । एवं च विजृम्भणाक्रमणयोदकरूपत्वे च । गुणतत्त्वयोः तदुद्गता-

१ प्रोक्तस्य निर्गन्तवानेत्यवम्—‘राजानमाक्रम्य यस्य (राजा) यशो विजृम्भते’ इत्युक्ते
कवेः किंत्वं इत्यवयवस्यैव ‘प्रतिरक्षितं राजानमाक्रम्य यथाचै राजा विजृम्भते, तथा
चन्द्रेण राजा यद्यत्तद्वानायेन प्रतिक्रम्य राजानम् (चन्द्रम्) आक्रम्य (भवत्स) यस्य यशो
विजृम्भते’ इति प्राकरणिकेऽपि पूर्वकाले चन्द्रदेवेन राजकृतेऽप्यवो व्यज्यत इत्युक्तम् । एवं
च चन्द्रराजके राजनि (विषये) नृपराजकस्य राजः (विशेषः) भवेत् परिहृत्यते । अत्र
हि आक्रमणरूपे भूषितेऽपि आरोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणरूपेणैवैवात्तदवयव
उपयोग इति कोटिगोष्ठिः ।

विजृम्भते इत्यस्य न परात्तरुपविषयकमेवैवामयवो यत्र हि कर्मभूतस्य नृपदेनेन-
पयोगः । अपि तु निर्गन्तवानां निरन्तरिणोऽपि विषयप्रयुक्तः कश्चित्प्रतिरोधोऽपि, यत्र हि
[प्रादिभ्यादिनैर्नन्देन नृपराज्येण चन्द्रदेवोपयुज्यते] विषयप्रतिरोधस्येन विषयवशात् चन्द्र-
राजात्तदुपयुज्यते । अत्र यत्र अत्रचै परिणामध्वनिर्दिष्ट परिहृत्यतात्त्वाः ।

२ अर्थात् अत्र विशयशापकम्पदकार्येषु (पदकार्येषु) चन्द्रदेवोपयुक्तः, नृपराज-
रुपेण यद्यत्तदुपयुज्यतेपरिणामध्वनिर्व्यज्यते । अत्र यत्र हि देवोपयुक्तो व्यज्यमान इत्यर्थः ।
नृपकर्मभूतत्वात् कश्चित्प्रतिरोधस्यो नायेनानु-पयुक्तोऽपि चन्द्रदेवेन आरोप्यमाण-
रूपेणैवैवामयवो व्यज्यते । अत्र यत्र अत्रचै परिणामध्वनिर्दिष्ट परिहृत्यतात्त्वाः ।
इत्येवमिति इतिगोष्ठिः ।

त्मनैवाक्रमणोपयोग इति रमणीयमेव विद्याधरेणोक्तं परिणामव्यङ्ग्यताया-
मुदाहरणम् । यदपि तैरेव परोक्तिं दूषयित्वा स्वयं परिणामस्य व्यङ्ग्यताया-
मुक्तम्—

“विद्याद्विषदहसे तापं चित्त चिन्तां परित्यज ।

नन्वस्ति शीतलः शीरेः पादाब्जमलचन्द्रमाः ॥”

अत्र चिरतापार्तं प्रति हरिपादनस्रचन्द्रसद्भावमदर्शनेन तमेव निषेवस्र
तन्निषेवणादयं तव तापः शान्तिमेष्यतीति परिणामो व्यज्यते” इति, तदु-
च्यम् । ‘आरोप्यमाणस्य विषयात्मकत्वेन प्रकृतकार्योपयोगे परिणामः’
इति स्वयमेवोक्तम् । तत्र प्रकृतकार्योपयोगमात्रं न परिणामशरीरम् । अपि तु
विषयिगतायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदकीभूतं विषयताद्रूप्यम् ।

धारणधर्मैः । रमणीयमेवेति । अनेदं चिन्त्यम्—राजसुन्दरानेकार्यं चान्, विजृम्भ-
तेषु प्रागल्भ्यतदुष्कार्योमयपरत्वात्, प्रकरणादेशु स्रक्षिण्वेचकस्याभावात्, तन्त्रेण
सफलैव गुत्वतयार्थद्वयोपस्थितौ ‘सर्वदो मापवः पातु’ इतिवत् शेष एवायम्, क परिणामः क
वा चपस्र व्यङ्ग्यमानवेति प्रकृतनयसिद्धराजोत्कर्षस्य च चन्द्रधर्मैकाक्रमणेनेवेतरशुभाक्रमणे-
नापि सुपपादत्वात् । न च द्वयोरपि राजपदार्थसोरितरकियान्वये राजानाविति दिव-
चनं स्मादिति वाच्यम् । ‘न ब्राह्मणं हन्यात्’ इतिवदुपपत्तेः । समाहारस्रद्वयविषयेऽप्ये-
कशेषस्य वैधेद्वैद्याकरणैरुप्रीवारात् । अस्तु वारोप’, तथापि चपस्रैवापेष्पमाणत्वं
चन्द्रस्यैव विषयत्वमित्यत्र नियामकाभावः । अथैव च शीघ्रितत्वात्पर्यम् । अपि च प्राग-
ल्भ्यस्यापि विजृम्भलार्थत्वेन प्रकृतकार्योपयोगिता चपस्रेनापि चपस्र संभवति । अत
एव विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण प्रकृतकार्योपयोगित्वे तदुपयोगाय विषयिणो
विषयात्मना परिष्कारपेक्षयामेव परिणाम इत्युक्तम् । यदाह—‘तं परिणामं द्विविधं कथय-
न्त्वारोप्यमाणविषयतया । परिणामत्रि यत्र विषयी प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥’ इति । ननु
दात्पर्यविषयीभूतप्रकृतकार्योपयोगित्वमस्त्वैवेति चेत्, तस्यैव तात्पर्यविषयत्वे नानं
विभावयेति । तैरेव अप्यशीघ्रितैरेव । परोक्तिं विद्यायाचोक्तिम् । तापार्तं चित्तमिति

१ विषयि(आरोप्यमाण)गता वा प्रकृतकार्योपयोगिता तस्मात्पर्यविषयीभूतम् (आशा-
रण्योपयोगिता) विषयताद्रूपम् (अभेदः) । अयं अत्र.—आरोप्यमाणो विषयात्मकः सन्
यत्र प्रकृतकार्योपयोगी तत्र परिणामः, इति उच्यते विषयिणं विषयताद्रूपं तस्य पर्यविषये-
गम्य परिणामशरीरम् । उच्यते परिणामस्य अह्वनार्थं विषयिणो विषयताद्रूपस्य तदुत्त-
प्रकृतकार्योपयोगस्य पौरुषधर्मैकाक्रमणवैधेद्विषयम् । अत्र आरोप्यमाणस्य स्वकारणेन संशारता-
पदस्य मगस्रकायिण्यस्य एव शीघ्रित्वमिति आरोप्यमाणस्य विषयताद्रूपं तदु-
क्तम् (विद्याधरेणोक्ता) कविना । (नेवपि कौत्सा) —उच्यते दो नञानिश्चयदस्य संशारस्य
तदेवताद्रूपमिति वाच्यतात्पर्यात् अह्वनस्युचित्मिति सर्वसाधारः ।

एवं चात्र नलचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तन्निषेयणादयं तव तापः शान्तिनेष्यतीति
मकृतोपयोगिताया व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूतस्य विषयिणि विषयतादृश्य-
रूपस्य परिणामस्य वाक्यवाच्यत्वात् शपथसंसर्गत्वाद्वा सर्वेधैव न व्यङ्ग्यत्वं
बहुमुचितम् ।

इदं तूदाहरणं युक्तम्—

‘इन्दुना परसौन्दर्यसिन्धुना बन्धुना विना ।

समायं विषमस्त्रापः केन वा शमयिष्यते ॥’

अत्र बहुविरहितया व्यङ्ग्यमानरमणीकदनाभिन्नत्वेनेन्दुरभिप्रेतः । तेन
रूपेणैव तस्य मकृतविरहसंतापशमनहेतुत्वात् । न चात्र विषयनिगमना-
त्मिकातिशयोक्तिर्वक्तुं शक्या, तस्यां शारोप्यमाणानिन्नत्वेन विषयस्य प्रत्य-
यात् । यथा ‘कमलं कनककलतायाम्’ इत्यादी कनककलाऽभिधाय्या यनिताया
कमलाभिधेयं मुखमिति । इह तु मुखस्य चन्द्राभिन्नत्वेन प्रत्यये न पुनर्विरह-
तापशमनरूपप्रकृतकार्यमितिद्विरिति चन्द्रसारोप्यमाणस्य मुखरूपविषयानिन्नत्वं
गृह्यम् । तच्च व्यङ्ग्यतायागैव भवतीति परिणामघ्ननिरेषायम्, नातिशयोक्तिः ।
अयं त्वर्थशक्तिमूलः ।

शब्दशक्तिमूलपरिणामध्वनिर्भेदा—

‘पाण्य मन्दमते किं वा संतापमनुविन्दति ।
पयोधरं समाश्रित येन शान्तिमसामुयाः ॥’

‘शेषः । वेदाकरणवेनाह—चापयेति । नेत्रविष्णवेनाह—शपयेति । परेति ।
उत्प्रेत्यर्थः । बन्धुना विनेति । तद्व्यङ्ग्यत्वेन बन्धुनेत्यर्थः । सेनेति । तस्योत्प्रे-
त्यर्थः ।

१ इन्दुपदस्य अश्लेषभेदेऽपि विश्वरूपस्यवाद्य विश्वरूपस्यकारणत्वेनेव वा अश-
रुमाश्लेषभेदे । शारोप्यमाणशब्दस्य विश्वरूपस्यवाद्यत्वेनेव अश्लेषभेदेऽपि अश्लेष-
भेदेऽपि अश्लेषत्वेन वा अश्लेषत्वेनेति परित्यज्यन्निरीत्याद्यर्थः ।

२ अयं विदनेत्याद्यर्थः ।

३ ‘समाश्रित’ इति काण्डौपलक्षणात् शेषशुद्धिवचनम् । अथे ‘उपि’ अश्लेष-
भेदेऽप्यस्यार्थः, न अश्लेषस्यार्थः । इतिऽप्यश्लेषभेदेऽपि अश्लेषत्वेनेति नृ-
द्वयस्येनेव ।

अत्र झगिति तापशमनहेतुत्वेनोपस्थिते पश्चान्मन्दबोधनीयविशेषकसार-
तापवत्तवैशिष्ट्यबुद्धौ सत्यां सहृदयस्य तादृशतापशामकरमणीसन्नरूपविपर्यय-
ताद्रूप्यबुद्धिर्भवति । दोषाद्यात्रापि पूर्ववदुन्नेयाः ।

इति रसगद्गाधरं परिणामप्रकरणम् ।

अथ ससंदेहः—

सादृश्यमूला भासमानविरोधका समचला नानाकोट्यवगाहिनी
धी रमणीया ससंदेहालंकृतिः ॥

‘अधिरोप्य हरस्य हन्त चापं परितापं प्रश्नमय्य बान्धवानाम् ।

परिणेष्यति वा न वा युवायं निरपायं मिथिलापिनाथपुत्रीम् ॥’

अत्र मिथिलास्रजनोक्तौ तच्चिन्ताभिव्यञ्जके संशयमात्रेऽतिव्याप्तिवा-
रणाय सादृश्यमूलेति । सादृश्यज्ञानरूपदोषजन्येत्यर्थः । तेन ‘सिंहवत्प्रान्तरं
गच्छ गृहं सेवस्व वा श्ववत्’ इत्युपमाविकल्पे वाकारप्रतीतविरोधकप्रान्तर-

वत्त्वेन स्वरूपेण तस्य तापजनकत्वादिति भावः । अयं तु इन्दुनेत्युदाहृतः । झगिति
आदौ । आतपादिकृतस्रतापशामकमेतत्त्वेन तस्योपस्थितेति भावः । दोषाद्येति ।
लिङ्गमेदादय इत्यर्थः ॥ इति रसगद्गाधरमर्मप्रकाशे परिणामप्रकरणम् ॥

सद्यसं लक्षयति—अथेति । धी रमणीयेति । तादृशधीभूतिसंशयत्वप्रकारकज्ञान-
विषया साऽऽलंकार इत्यर्थः । सादृश्यमूलेत्यस्य व्यावर्त्तनाह—अधीति । हन्तेति खेदे ।
बान्धवानां विधापिनाथीनाम् । निरपायं निष्कलिवन्धनम् । किमाविशेषणमेतत् ।
सदिति । तादृशजन्येत्यर्थः । मात्प्रपदेनालंकारत्वम्यवच्छेदः । यद्यप्यधिरोप्येति पदे
सद्यस्य न सादृश्यमूलत्वमिति यथाश्रुतेनैव कारणं संभवति, तथाप्यन्यात्राप्यदोषायाह—
सादृश्येति । व्यावर्त्तनाह—तेनेति । तथार्थविदग्धुणेनेत्यर्थः । प्रान्तरंअरम्यम् ।
यथाश्रुतेऽतिप्रसङ्गमाह—वाकारेति । अभिः अशुक्लसमुच्चारकः । तेनेत्यस्यार्थनाह—

१ अयमाशयः—अत्र साधारणतः संतापशामकत्वात् पयोधरपदस्य झगिति मेव रूपोऽर्थः
ज्ञप्त्या चैतत्सुदेति । पर ‘मन्द !’ इति संबोधनाऽऽकृतेन संतापपदात् अरतापानुसंधाने
‘सादृश्यतापशामकरमणीसन्नं पत्रायौ व्यञ्जनया उपलक्षिते । तथा च पयोधरे (रमणीयाने)
पयोधरस्य (मेघस्य) आरोपः । आरोप्यमाणः पयोधरस्य सन्नाऽभिज्ञ एव कुर्यादिति,
तस्मैव सारसंतापनिर्वाणकत्वात् । ‘पयोधर पदमपरिभ्रुचिसद्विति शब्दशक्तिश्लेषे धनिः ।

२ ‘सादृश्यमूला’ इत्यस्य यथाश्रुतार्थत्वे—भासमानविरोधके समचमत्कारे नागकोट्यव-
गाहिनि उपमाविकल्पेऽसिद्धप्रतिप्रसङ्गः सादृश्यमूलत्वात्पुष्पायाः । ‘सादृश्यज्ञान(रूपदोष)वत्त्वा’
इत्यर्थे तु—वपमा सादृश्यज्ञानरूपा भवति, न सादृश्यज्ञानवत्त्वेति निराशयः ।

गमन-गृहसेवन-रूपनानाधर्मावगाहिनि सादृश्यविषयकेऽपि चातिप्रसङ्गः ।
 तस्य सादृश्यज्ञानरूपत्वात् । नात्ररूपकान्तिप्रसङ्गवारणाच्च भासमानविरोध-
 केति । जल्पेक्ष्याव्यावृत्तये समबलेति समानभासकसामग्रीत्वार्थकम् । एत-
 द्विशेषणद्वयप्राप्तस्यैवानेकत्वस्य स्फुटत्वार्थं नानेति । साणुर्वा पुरुषो वेति
 लौकिकसंशयनिवृत्तये रमणीयेति, चमत्कारिणीत्यर्थः । एतच्च विशेषणं
 सामान्यालंकारलक्षणप्राप्तमेव । एवमुपस्कारकत्वमपि बोध्यम् । एतद्विशेषण-
 द्वयस्य सादृश्यमूलत्वस्य चाभावे संशयमात्रमेव । यद्वा 'सादृश्यहेतुका निश्च-
 यसंभावनान्यतरमिच्छा धी रमणीया संशयालंक्रुतिः' ।

सा च शुद्धा निश्चयगर्भा निश्चयान्ता चेति त्रिविधा ।

तस्येति । उपमाविकल्पस्येत्यर्थः । भात्यरूपकेति । 'धर्मत्वात्सा भागधेवं क्षत्रया
 सार. छट्टे.' इत्यादावित्यर्थः । ननु कोट्योः समबलावविशेषणेन कथमुत्प्रेक्षाभ्याञ्छ्रित,
 तत्रापि तयोस्तुल्यबलत्वस्य सदृवादत्त आह—समानेति । तत्र तु विधेयाश्रे भासक-
 सामग्री उक्तयेति भावः । नन्वेवं नानेतिमात्रं न्ययंनत आह—एतदिति । भासमा-
 नेति । तत्रबल्येतेतदित्यर्थः । अनेकेति । अनेकधर्मत्वस्य संशयस्येत्यर्थः । एतदिति ।
 रमणीयत्वोपस्कारकत्वद्वयेत्यर्थः । ननु छत्रये विरोधो न भासते । नानानानात् । किं
 त्वविरोधिवत्साभावावविशिष्टनानाकौटिह्यज्ञानमेव संशय इति कथमुत्प्रेक्षाभ्याञ्छ्रित
 आह—
 यद्वेति । अन्यतरत्रोभयभेदसदृशात्तयोर्धौ तत्रातिप्रसङ्गापत्तेरुह—अन्यतररेति । तथा
 च संभावनाभिचक्षते सति निधिवभिपन्नमित्यर्थलाभाच्च रूपभेदेऽपि सादृश्यात् इति
 भावः । तथालिनेत्रं वेति वाच्यद्विशेषणानवादिनतेऽद्वित्वराजयमद्वित्वमेवदनेत्रन्वा-
 निति विशिष्टबैशिष्ट्यन्यायेन, एकत्र द्वयमिति न्यायेन वा बोधः । अक्षेयवदस्य च
 वाच्यवदसमभिध्यादारे उभयप्रान्वयः । स्युत्पत्तिर्बिभ्यात् । केचित्तु वाच्यवदस्य
 लाद्वित्वविददनेऽत्रत्वशानयं नेत्रत्वमिच्छाद्वित्वमिति बोधमाहुः । तदभाससादे तु
 अद्वित्ववानयं नेत्रत्वमिति बोधः । समुच्चये स्येतन्मतेऽपि विशेषणानन्यीकारमिति रिहः ।

१ समान भासते सादृशी । भासनेतिव्यकृतसामग्री समाना बनेदित्याद्यर्थः । जल्पेक्षयां
 विशेषणयोः प्रसङ्गः यदिति । यथा भूयसीर्यं तनः सद्मे अत्र भूयस्यमयोः समाने भासनेति
 भूयसीर्येत्सदृशत्वम् ।

२ केवलो निश्चयः केवल्य संशयन्या वा निश्चयसंभास्य (उभयविषय कथु यदपते
 इत्याद्यर्थः ।

आद्या यथा—

‘गरकतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरुखरोष वा तमालः ।

रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादृपिनिकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥’

द्वितीया यथा—

‘उरणिस्तनया किं स्मादेसा नं तोयमयी हि सा

मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ।

इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुकै-

र्वभवसतिभिः कैः कैरादौ न संदिदिहे जनैः ॥’

तृतीया यथा—

‘चपला जलदाच्युता लवा वा तरुमुख्यादिति संशये निमग्नः ।

गुरुनिःश्वसितैः कपिर्मनीषी निरणैपीदध तां वियोगिनीति ॥’

एषु संशयेषु मञ्जुपादिगतकटकादिष्विवालंकारव्यपदेशः । एवं च—

‘तं दृष्टवान्मधममद्भुतपर्येयीर्य-

गाम्भीर्यमक्षणविमुक्तसमीपजानिम् ।

वीक्ष्यथ दीनमबलाविरहव्यथार्तं

रामो न वायमिति संशयमाप लोकः ॥’

इत्यत्रापि सत्यपि चमत्कारे सादृश्यमूलत्वाभावात् संशयस्यालंकार-
त्वम् । एवमारोपमूलोऽयं संदेहालंकारः । अध्यवसानमूलोऽपि दृश्यते ।

मरकतेति । व्याख्यातं प्राक् । इति पूर्वार्थः । प्रपेदे प्राप्तः । तरणीति । कालि-
न्दीत्यर्थः । सा तज्योत्स्ना । इयं तु मधुरेति भावः । वसतिर्वासः । अत्र निषयस्य
[विना] मन्त्रे प्रतिपादनात्तद्भवेत्त्वम् । अत एव तृतीयाद्भेदः । कपिर्हनुमात् । वियो-
गिनीति । धीरामचन्द्रविकृता सीतेत्यर्थः । नन्वेतद्दाहरणेषु संशयस्यैव प्राधान्येनान्या-
नुपकारकत्वात्कथनलंकारत्वमत आह—पृथ्विति । तथा च तद्वत्तद्योग्यतामानेण ‘गौण-
स्त्वयवहार इति भावः । एवं च उक्तरीत्या संशयलक्षणपर्यवसावे च । तं धीरामम् ।
प्रथमं संयोगदशायाम् । अद्भुतेति बहुभीहिः । अक्षणेति । न क्षणं विमुक्ता समीप-
प्रदेशाज्वाया सीता येनेत्यर्थः । अथ रावणकृतसीतापहारोत्तरम् । अस्य संशयस्य
विप्रलम्भपोषकरवादाह—सत्यपीति । त्रिविधस्याप्यस्य द्वैविध्यमाह—पृथ्विति ।

१ इव हि कालिन्दी । इति संशये, न अर्थात् एवं यमुना न, हि (वतः) सा तोयमयी-
त्वादिः सर्वार्थः ।

यथा—

‘सिन्दूरैः परिपूरितं किमथवा लाक्षारसैः क्षालितं
लितं वा किमु कुङ्कुमद्रवभरैरेतन्महीमण्डलम् ।
संदेहं जनयन्नृणामिति परिव्रातत्रिलोकस्त्रिधां
व्रातः प्रातरुपातनोतु भवतां भव्यानि भासान्निधेः ॥’

अयं च सद्यः सवितृविषयककविरतिपरिपोषकतया कामिनीकरगतकु-
ङ्कुणादिरिव मस्यतयालंकृतव्यपदेश्यः । अत्र च विवक्षितविवेचने क्रियमाणे
किरणव्राते सिन्दूरत्वादिकोटिकः संशयः पर्यवस्यति । स च न सारोपः ।
विषयविषयिणोऽसदनुकूलविभक्तेरभावात् । अतः सिन्दूरत्वादिना संशयधर्म
किरणव्रातोऽध्यवस्यति इति । अत्र चिचार्यते—सिन्दूरैः परिपूरितं किम-
थवेति पद्ये तावत्सिन्दूरादिकरणकपरिपूरितत्वादिकोटिको जगन्मण्डलधर्मिकः
सद्यः शब्दात्प्रतीयते । तस्मिंश्च सद्ये किमिदं सिन्दूरतो वा स्वात्,
आहोस्त्रिलाक्षारसः, उताहो कुङ्कुमद्रव इति सूर्यकिरणधर्मिकं संशयान्तरमा-
नुगुण्यमावृत्ते । यथा पुरोवर्तिनि सुरगे स्वाणुर्वा पुरुषो वेति संशयो मूल-
मिदं स्वाणुमस्यरूपवद्वेति संशये । एवं च सूर्यकिरणधर्मिकः संशयो गुणी-
भूतो व्यञ्जनागम्यत्वाद्द्विषयविषयिणोरारोपानुकूलविभक्तिकतां नापेक्षते ।
अपेक्षते च साक्षाच्छब्दवेषतायामिति कुत्राध्यवसानमूलता संशयस्य ? एते-
नाध्यवसानमूलतां संशयस्य निरूपयतो विमर्शिनीकारस्योक्तिरप्यस्ति ।

द्वयोरुपादानादिति भावः । भासान्निधे त्वयस्य । पूर्वतो मेदान्तरमाह—अयं चेति ।
नन्वत्र महीमण्डलस्योपादानात्सारोपत्वमेवात आह—यत्र चेति । विवेति । तात्-
पर्येति । नन्वेवमपि किरणव्रातस्योपादानात्सारोपत्वमेवात आह—विषयेति ।
तदिति । आरोपेति । तथा च तत्त्वेनानुपादानमिति भावः । उपग्रहरति—अत
इति । तावदादौ । इदं किरणव्रातम् । अपेक्षते हेतुमाह—अपेक्षतेति । तर्हि कुत्र
तदपेक्षा तत्राह—अपेक्षते चेति । एव च रूपकमूल एवायमित्यध्यवसानमूल संशयः ।

१ किरणव्रातो वा सिन्दूर-लाक्षादिक वेत्याकारकः ।

२ सर्वसदभंग्य भावः—यस्यारोपम्, संशयस्य विषयविषयिणोरारोपानुकूलविभक्ति-
(प्रथमादिः) इत्यपेक्षे । यथा—रूपवृत्तिर्वा (विषयः) मरुत्तमणिमेदिनीधरो वा तमालो वा
(विषयिणौ), रूपवृत्तिकार्यच्छया वा, तरणितनया वा मरुत्तमणोरजा वा, विरोहिणी वा

न चात्र चन्द्रादिधार्मिकः संशयो युक्तो बाहुन् । एवं च मजापतेः प्रथमोद्देशो
 न स्यात् । यदपि, 'साम्पादमकृतार्थस्य या धीरनवधाणा' इति प्राचां
 लक्षणं महता मयन्धेन त एव दूषितवन्तः, तदपि न । साम्बनिगिषा निध-
 यसंभावानान्यतरभिला या धीरिति तदर्धकरणे दोषाभाक्त् । निधयत्वं तु
 संशयापटितमेव निर्वचनीयम् । उक्तैपूदाहमेपु सौष्ठवं संशयादंज्ञाः
 स्वराब्दवेद्यत्वाद्वाच्यः ।

लक्ष्यो यथा—

'साम्राज्यलक्ष्मीरियगृप्यफेतोः सौन्दर्यसूत्रेराभिदेवता वा ।
 रामस्य रामानवहोनय दोषैरिति सा दोष्य ररुदे उपानीम् ॥'

अत्र पर्यविणोर्भयस्योत्यालम्बनतया दोषासाहचर्यात्संशयोऽत्र दोष-
 शब्देन लक्ष्यते ।

व्यङ्ग्योऽयं यथा—

'तीरे वरुष्मा वदनं सदात्तं नीरे सरोजं च निरुद्रिकप्रसम् ।
 आलोच्य धावलुनमपत्र मुग्धा नरन्दनुष्पालिकिञ्जोरमात्र ॥'

। अत्र कमठपरमिकोऽनेदेन संशयैव पुरोवर्तिव्यचिन्त्यमकारकः कन्ठ-

गन्धनति—न चात्रेति । एयं चेति । ओ द्वयं । य एवंगतसर्वं । विरेक्ष्यतवा-
 रनवमिति निवमार्ति भावः । न एव भयसतीं एव एव । अनवजायेतान्य लाग्यवर्ष-
 माह—विध्ययेति । नन्धेनमन्धोन्नामराजगिरय म्हाह—विध्ययत्वं स्थिति । अन्ध-
 कोऽधन्दम्य । कस्याः कुरुः । ररुहे जलमहा । अनन्धनवत एवदूषकमेव । तीरे
 इति । आलोक्यं म्हाह । निरुद्रिकेति । कामराजमित्यर्थः । इयं पदापेति । इत्येते-

१ कामराज, कामराजस्यस्यिचके । यदपि विंतीकृतो नानेदरे । अत्र तु दोष-लक्षण-
 यत्वं कोऽप्येतेषु । 'कठदुर्लभने तु स्यात्' इति एतेऽप्येति इतिवत् । यद्यपि तुल्येपय-
 येव साहः मासे इत्येते । इतिगतादने एवै यथावदिति । इत्येपिरेव म्हाहोऽनेदेन म्हा-
 नन्धे वरु इत्येतेषु अन्धे तुल्येऽप्येति । अन्धः कामराजोऽने इत्येतेषु एतेषु अत्र अत्र
 कामराज एतेषु । इति—तुल्येऽप्येतेषु इत्येतेषु । अन्धेऽप्येति, यदुपिच्यं यथा ।
 २ यद्यपि कामराजस्येति एतेषु, इत्येतेषु एवं इत्येतेषु एतेषु इत्येतेषु इत्येतेषु
 एतेषु ।

मिदमिदं वेति अमरगतः संशयो व्यङ्ग्यः । न च कमलाभेदबुद्धेर्भ्रमप्रवृत्त्युपायतयापेक्षादिदंपदार्थाभेदबुद्धिर्निरर्थिकेति वाच्यम् । एकपदार्थधर्मिकापरपदार्थाभेदबुद्धेरपरपदार्थधर्मिकैकपदार्थाभेदबोधप्रयोजकत्वेन कमलाभेदबोधसंभ्राज्यात् । कमलत्वमेतद्बुद्धिं तद्बुद्धिं वेति संशयाकारः । सोऽयं संशयध्वनिः ।

‘भाज्ञा मुमेपोरविलङ्घनीया किं वा तदीया नवचापयष्टिः ।

वनस्थिता किं वनदेवता वा शकुन्तला वा मुनिकल्पकेयम् ॥’

यद्यप्यत्रापि वाचकशब्दाभावाद्ब्रह्म एव भवितुमर्हति संशयः, तथापि विषयनिरूपणेन स्फुटभावेदितत्वान्न ध्वनिव्यपदेशस्य हेतुः । अपि तु गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदव्यपदेशस्य । अनुगामी चात्र प्रतिप्रकारं प्रयुगेव निर्दिष्टः ।

दंपदार्येल्लघं । तथा चेदभेदं वा कमलमिलौषधिलेनानेककच्छेत्प्रत्नाभावाच्चायं संशय इति भावः । ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यम्, सा चान्यथासिद्धेतिहाह—एकेति । कसलेल्लघं । अपरेति । इदंपदार्थः । पर्यवर्तितमाह—कमलत्वमिति । ध्वनेध्दाहरणान्तर खण्डयति—आद्येति । मुमेपुमंदनः । मुमं पुष्पम् । तरीया मदनीया । इयं सीता । विषयेति । आज्ञावील्यर्थः । व्यङ्ग्येति । व्यङ्ग्यरूपो यः प्रमेदस्तद्व्यपदेशसेल्यर्थः । प्रतिप्रकारं प्रतिषेदेहम् । तत्र ह्याज्ञासंदेहेऽविलङ्घनीयत्वं वनदेवतासंदेहे वन-

१ पुरोवर्ति व्यक्तिद्वयम् (वदन-सरोवररूपम्) वृद्धा ‘अभेदसत्तर्पण इदं कमलम् । अथवा इदम् !’ इत्याकारात् कमलरूपे एकस्मिन् धर्मिणि ‘इदं वा इदं वा’ इति व्यक्तिसिद्धेतिद्वयस्य प्रकारत्वात्संशयः । इदमिदं वेत्यस्याऽऽशब्देऽप्यत्र व्यङ्ग्यत्वमित्यर्थः ।

२ शब्दासमाधानरोरिदं विशदीकरणम्—ननु इदंपदार्थे कमलाभेद एव साधनीयो न तु कमले इदंपदार्थाभेदः । यत्ने हि कमलाऽभिन्न इद्रेव अमरः प्रवर्तते । अतः कमलाभेद एव अमरस्य प्रवृत्ती कारणम्, इदंपदार्थाभेदस्तु अमरार्थे निरर्थक इति शङ्का ।

अभेदे हि द्विरुक्तः । अत एव कमले यदा इदंपदार्थाभेदः साध्यते तदा अमरपृष्ठिप्रयोजकः इदंपदार्थे कमलाभेदोपि स्वतः फलवीति तत्समाधानम् । इदानीं ‘कमलाभं पतद्बुद्धिं तद्बुद्धिं वा’ इति संशयाकारः ।

३ वाचकशब्दाभावोत्र विमर्शनीयो माग्निकाणाम् । ‘इयं शकुन्तलास्ति, किं वा भाज्ञा, किं वा चान्यथेतिः ?’ इत्युक्तौ संदेहस्य स्फुटं वाच्यत्वात् । उदाहरणमथत् ‘संशयः प्रमेदे’ ‘सतिदिहे’ ‘संशये निमग्नः’ इत्याद्युक्तानेव वाच्यत्वमिति यदि पश्चिद्धराशास्यः, तस्यैपि विचारावसरः । ‘किं तारुष्यदरोरिर्वं सचरोऽज्ञिशा नया मज्जती’ इत्यादौ सर्वत्रैव संशदेहत्वमस्तीकृतम् । संशय-संदेहादिभ्यपदेशाभावेपि ‘अज्ञाः सर्गनिर्भौ’ इति पद्ये प्रकाशेन प्रोक्तः संदेहः, यो हि पश्चिद्धराजेनापि सोत्साहं समर्थितः ।

यत्तु चित्रमीमांसायां संशयध्वन्सुदाहरणप्रसङ्गे अप्ययदीक्षिताः—

“कांचित्काश्चनगौराङ्गी वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदः संशयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत ॥”

अत्र संशयस्य शब्दोपाचत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात्तदलंकारता-
प्रयोजकस्य वक्षःस्थले स्थितैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य पुरस्तिष्ठतीत्येवं संशया-
कारस्य वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यञ्जनत्वात्सदेहालंकारध्वनिरत्रेति ।

यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदाक्षिणी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य वृम्बमनु बिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार रुञ्जया ॥”

इत्यत्र कानि कान्यपीति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थं रुञ्जा-
शब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वविभावानुभावभ्यां रसानुगुणाभिव्यक्तिरूपो ध्वनिः”
इत्याहुः, तदेतद्भूतितत्त्वविशैरुपदसनीयमेव ।

तथाहि संशयाविष्ट इत्यत्र संशयपदेनैकसिन्धुदार्थं विरुद्धनानापदार्थ-
संबन्धावगाहि ज्ञानं साक्षादेव निवेद्यते । तत्र कोऽसौ विरुद्धो नानार्थ
इति विशेषाकाङ्क्षायां वक्षःस्थलवैक्षणेन वक्षःस्थलस्यैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य
किं पुरस्तिष्ठतीत्यादिरर्थो व्यञ्जनाव्यापारेण बोध्यमानः सत्यत्या संशयशब्द-
निवेदितज्ञानविशेषणीभूतेन सामान्यार्थेन साकमभेदेन पर्यवस्यति । एवं
च संशयमात्रस्य शक्त्या बोधनाद्दक्षःस्थलस्थितैवेत्यादिविषयभागस्यापि विरु-

स्थितत्वं च पृथगुपात्तमिति भावः । कांचिदिति । इदं पद्यमप्ययदीक्षिताः—
स्थलाचार्यकृतवरदराजपसङ्गोत्पत्सम् । वरदः कार्मदेवता विष्णुः । तदिति । संश-
येत्यर्थः । तत्र सामान्यज्ञाने । अवैक्षणेमेति । व्यञ्जनार्थं पृथितरपीति भावः । संशय-
मात्रस्य सर्वस्य संशयस्य । अर्थत्वेन सामेति । एतद्रूपतानान्याकारेणेत्यर्थः ।

१ तदलंकारं (सददेहालंकारं) ता प्रयोजकस्य संशयाध्वरस्य व्यञ्जनादित्यन्वयः ।

२ कांचि कान्यपीति चेतितानां सामान्यतो निर्दिष्टेति तार्थं निषेधः प्रतीकते दक्षिणानि
रुञ्जाया अनुभावा इति तत्त्ववैत्यर्थं रुञ्जाशब्दप्रयोगः ।

द्वानानार्थत्वेन सामान्याकारेणावलीढतया तथैव कवलीकरणाद्वाच्यार्थसंश-
यपर्यवसायकत्वाच्च न कस्यापि ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वं युक्तम् । सर्वथा वाच्य-
वृत्त्यनुभितस्यैव तथात्वमिति ध्वनिमार्गप्रवर्तकैः सिद्धान्तितत्वात् ।

तथा च द्वितीयोद्घोते—

“शब्दार्थशक्त्याक्षिसोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्कियते सोकत्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेः ॥”

इति सूत्रयित्वा

“संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापदं निमीलितम् ॥”

अत्र संकेतकालमनसं ज्ञात्वा लीलापदं निमीलितमिति वदता कविना
लीलापन्ननिमीलनस्य प्रदोषाभिव्यञ्जकत्वं सोकस्यैव निवेदितमिति ध्वनि-
मार्गादयमपर एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः ।

अवलीढेति । बोध्यतयैत्यर्थः । तथैव शक्यत्वेव कवलीति । बोधनादित्यर्थः । नन्वेवमपि
विशेषरूपेण व्यङ्ग्यत्वमेवात् आह—वाच्यार्थेति । विशेषसंशयहेत्यादिः । तदाह—
कस्यापीति । विशेषस्यापीत्यर्थः । सर्वथा केनापि प्रकारेण । तथात्वं ध्वनितवम् । संके-
तेति । को वाऽऽन्यो रतिकालस्तरसचेतनमूहि इत्यत्र दत्तचित्तमित्यर्थः । हृषदिति किन्ना-
विशेषणम् । इति वदतेति । कत्वान्तावाक्यमिशिष्टं नदतेत्यर्थः । अन्यथा कत्वान्तवा-
क्येनैवार्थासदभिव्यञ्जकत्वे सिद्धे क्वन्तवाक्यानर्थक्यं स्पष्टमेव । तदाह—स्योपस्येति ।

१ तत्र कोटी विरुद्ध इत्यादिपट्टकभेदं विचारणीकराणम्—कोटी विरुद्धोपे इति विशेषा-
काङ्क्षानिवृत्तये अथनाशेषोऽप्यर्थः उक्तिरस्य संशयशब्दनिवेदिते ज्ञाने विशेषणीभूतात्
सामान्यार्थात् अमित्रः पर्यवसाने सिद्धमिति । अयं भावः—व्यङ्ग्योऽप्यर्थो विशेषाकाङ्क्षापूर्वके
अभिधाबोधसामान्यार्थरूपो भवति । एवं च सपूर्णेति संशयसंज्ञे अभिधाबोधे जाते ‘बद्धः-
सतस्ता उक्ष्मीः किं पुरालिङ्गति’ इति विशेषरूपेण अथनाशेषोऽप्यर्थः सामान्यज्ञानस्य
(सामान्यसंशयात्मकस्य) विरुद्धानाशोक्तिपूर्वके विरुद्धानाशरूपो भवतीति सोऽपि (व्य-
ङ्ग्योपे) अभिधाबोधस्य सामान्यस्य (संशयस्य) अङ्गत्वेन सामान्येनावलीढः (सामान्या-
मयन्तः, बोध्यः) भवति । अत्र एव अभिधावा सोपि कवलीकियते (बोध्यत इत्याशयः) इति
न तत्र स्वङ्गपतामित्रमः । ननु विशिष्टरूपेण बद्धःसा उक्ष्मीः इत्यावाकारेण तु अवयवार्थो
व्यङ्ग्य इत्यपि न शक्यते वक्तुम् । अयं व्यङ्ग्योपि सामान्यार्थपूर्वके उपयुज्यते इति सोऽयं
व्यङ्ग्योपि संशयममिश्र इत्यस्य वाच्यार्थे संशये पर्यवसिद्धो भवतीति न कस्यापि (सामान्य-
संशयस्य विशेषस्य वा) ध्वनिसंशयहेतुत्वं ।

यथा वा—

‘अम्बा शीतेऽत्र वृद्धा परिणतवयतामग्रणीरत्र तातो
नि.शेषाग्ररकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तथात्र ।
अस्मिन्पापाहमेका कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा
पान्थायेत्यं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥’

अत्र नि.शङ्खं रस्तुमायाहीत्यर्थश्चरणत्रयव्यङ्ग्योऽप्यवसरव्याहृतेर्व्याजत्वं
श्रुवता कविना स्फुटं श्लोकत्या निवेदित इत्ययमपि न ध्वनेर्भार्गाः” इत्याहु-
रानन्दवर्धनाचार्याः ।

तृतीयोद्घोते च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे ‘व्यङ्ग्यस्यार्थस्य यदि मना-
गप्युक्त्या प्रकाशनं तदा गुणीभावं एव शोभते । तस्माद्यत्रोक्तिं विना
व्यङ्ग्योऽर्थस्त्रात्यर्थेण प्रतीयते तत्र तस्य प्राधान्याद्भ्रान्तिवन्म्’ इति तद्युक्ति-
विवेचनेऽभिनवगुप्तपादाचार्याः ।

एव चैवविधेषु विषयेषु व्यञ्जकत्वस्य व्यङ्ग्यस्य वा मनागुक्तिसंस्पर्श-
मात्रेण ध्वनित्वं निराकुर्वाणाः ‘काचित्काञ्चनगौराङ्गी—’ इति पथे शब्दा-
मिहितव्यङ्ग्ये ध्वनित्वं कथमिव स्वीकुर्वान् । एतेन ‘दर्पणे च परिभोग-
दर्शिनी’ इति प्रागुक्तपथे लज्जाध्वनित्वं यद्दीक्षितैरभ्यधीयत तदप्यपास्तमिति
दिक् ।

अस्मिन् संशये नानाकोटिषु कचिदेक एव समानो धर्मः । कचित्पृ-
थक् । सोऽपि कचिदनुगामी, कचिद्विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नः, कचिदनि-
र्दिष्टः, कचिच्छिर्दिष्टः । तत्र ‘मरकतमणिमेदिनीधरो वा’ इति प्रागुदाहृतपथे
श्यामाभिरामत्व धर्मिणो रामस्य कोट्योश्च तमालमरकतमूधरयोरेक एवानु-
गामी धर्मः प्रतीयमानत्वाच्चिर्दिष्टः ।

अस्वान्तवाक्येभ्योऽर्थः । अत्र गृहप्रदेशविशेषे । एवमत्रोऽपि । कुम्भेति पान्थसबोधनमिति
कथितम् । तथासिद्धा दासीत्वस्य । जलायाहरणार्थं दासी, न क्रीडादासीति तु तत्त्वम् ।
वियोगात्पापात्वम् । कतिपयेत्यनेन द्रुतनागमनाभाव सूचित । अवसरे समये उच्ये-
जपूर्वमित्यर्थः । पूर्वोदाहरणाद्येनाह—व्यञ्जकैति । द्वितीयाशयेनाह—व्यङ्ग्येति ।
तत्र तेषां धर्माणां मध्ये । इयमेति । तद्विधाद्यभिरामत्वमित्यर्थः । स एव अनुगाम्येव ।

स एव निर्दिष्टो यथा—

‘नेत्राभिरामं रामायो वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।

सरोजं चन्द्रबिम्ब वेत्सखिलांः समशेरत् ॥’

अत्र नेत्राभिरामस्वरूपस्त्रिष्वेक एवानुगामी धर्मो निर्दिष्टः । पृथगनुगामी निर्दिष्टो यथा प्रागुदाहृते ‘आज्ञा सुमेपोः’ इत्यादौ ।

यथा वा—

‘सपश्यतां तामतिमात्रतन्वीं शोभाभिराभासितसर्वलोकान् ।

सौदामिनी वा सितयामिनी वेत्येवं जनानां हृदि संशयोऽभूत् ॥’

अत्रातिमात्रतनुत्वं सौदामिन्या, शोभाभिराभासितसर्वलोकत्वं च सितयामिन्या सह कान्तायाः पृथगनुगामी समानो धर्मः । अत्रैवं पूर्वार्धगत-विशेषणद्वयत्वान्ने स एवानिर्दिष्टः । बिम्बप्रतिबिम्बभावमापन्नो यथा ‘तीरे तरुण्या वदनं सहासं’ इत्यादौ प्रागुक्ते ।

यथा वा—

‘सपल्लवा किं नु विभाति बह्वरी सफुल्लपद्मा किमियं नु पद्मिनी ।

समुल्लसत्पाणिपदां स्मिताननामितीक्ष्माणैः समलम्बि सशयः ॥’

अत्र पल्लवफुल्लपद्मे पाण्याननयोः प्रतिबिम्बकोट्योः पृथक् निर्दिष्टे ।

‘इदमुदपेरुदरं वा नयनं वात्रेरुतेश्वरस्य मनः ।

दशरथगृहे तदानीमेवं संशेरते स कवयोऽपि ॥’

अत्र तदानीमिति प्रकरणसाहाय्यवशाद्दशरथगृहेण धर्मिणास्त्रिष्वेक तत्का-

नेत्रेति । तयोर्भिराममित्यर्थ । समेति । सशय वृत्तवन्त । एवमत्रेऽपि । पृथगिति । उपपादितमेवं प्राक् । सौदामिन्येति । सह कान्तेखनान्येति । बह्वरी एता । पाणिपदां स्मितेति । पादप्रतिबिम्बानिर्देशाच्चूनतात्र । अत एव पाण्याननयोरेखाश्रितोक्ति समच्छन्ने । वस्तुतस्तु फुल्लपद्म पाणिकरपादयोरपि प्रतिबिम्ब इति न दोष । व्याख्यानं न्यूलक्षणत्वेन योज्यमिति बोध्यम् । कोट्यो बह्वरीपद्मिन्यो । बिम्बप्रतिबिम्बभावा-पन्नस्य निर्दिष्टस्योदाहरणं दत्त्वाऽनिर्दिष्टस्य तदाह—इदमिति । चन्द्रस्य त्रिधोत्वत्ति, समुद्रादिनेत्रात्परमेश्वरमनस्येति भाव । तदानीं रामोत्पत्तिसमये । तदानीमिति ।

१ बिम्बभूतस्य पाणोराननस्य च प्रतिबिम्बकोट्योर्मध्ये पल्लवफुल्लपद्मे पृथक् निर्दिष्टे इत्यर्थः । पाण्याननयोर्बिम्बयोः पल्लवफुल्लपद्म इति प्रतिबिम्बो पृथगुपापाणिव्युत्पत्त्येव ।

लजातस्य भगवतो रामस्य जलधुदरादिसंशयकोटित्रयाक्षिप्तः साधारणध्वन्ः
प्रतिबिम्बः । इमौ च बिम्बप्रतिबिम्बावनिर्दिष्टावपि प्रतीयमानौ सादृश्यं
प्रयोजयतः । एतेन 'अनुगाम्यैव धर्मो लुप्तः संभवति, न तु बिम्बितः' इति
वदन्तः परास्ताः । इति दिक् ।

अयं च कचिदनाहार्यः, कचिदाहार्यः । यत्र हि कविना परानिष्ठः
संशयो निवध्यते प्रायश्चक्रानाहार्यः । यथा 'तीरे तरुण्याः', 'भरुकवमणि-
नेदिनीधरो वा' इत्यादियु प्रागुदाहृतेषु पद्येषु । तत्र अनरादीनां संशयानानां
माद्यनिश्चयाभावात् । यत्र च सगल एव उवाऽऽहार्यः ।

यथा—

१ 'अलिर्घृगो वा नेत्रं वा यत्र क्वचिद्विभासते ।

२ अरविन्दं मृगाङ्को वा मुखं वेदं मृगीदृशः ॥'

अत्र यत्तुः कवेस्तत्त्वज्ञतया संशयावाहायावैव ।

परम्परितोऽपि चायं संभवति—

प्रेति । प्रतिपाद्यप्रदर्शित्वय । इती राम-चन्द्री । अयं च संशय । परनिष्ठ
इति । स्वनिष्ठमित्यर्थः । प्रविम्बित्यादाह—प्रायश्चक्र इति । अनाशयंतुवरा-
दयति—तत्रेति । 'अनुगाम्यानां' इति पाठः । अमरादिभिस्तत्त्वज्ञेयैः । एतेन परनिष्ठ-
व्यवच्छेदः । यत्र मुरारूपवस्तुनि । इदमेवामे इदमस्यार्थः । मत्वातानिन्वायनाह—कवे-
रिति । परम्परितोऽपीति । अशांभसाधेयनामोनाकारयत्र परम्परितोऽयम्, न तु संश-
यः ।

१ बिम्बमूलस्य रामस्य, चन्द्र-वेदिभक्त्याशास्त्रे (क. विषयेऽपि संभाव.) इति १७४
इत्यर्थः ।

२ संशयकृतं यत्र (देशां संशयो जाऽश्वेकार्) अमरादीनां सादृशिवत्तः क. अ. इति
१७५नेत्यादाभावात् अयं संशय अनाहार्यः (अनाशयंति, सादृशः) इत्युच्यते ।

३ यत्र (यत्निम्बं मुखे) इदं नेत्रं वा अलिर्घृगो वा इत्येक. पद्येषु । अलिर्घृगो (अलि-
अलिर्घृगो रेति संशयो यत्र) मुखं यत्र, अमरा अलिर्घृगो यत्रेति, इति इति वा पद्येषु ।
मुखं अलिर्घृगो रेति नेत्रे अलिर्घृगो, यत्र अलिर्घृगो यत्र अलिर्घृगो यत्र इत्येक. पद्येषु ।

४ विदुषां कविमतेषु यत्र. (कवयः), तत्र इत्ये अयं इत्यं. [अमरा वेदिभक्त्याशास्त्रे
इत्ये यत्र इति, अथवा मुखं मुखे इत्येतिपकारेण संशयो] । अत्र हि इत्येऽपि यत्र
साधारणतोऽपि यत्रने संशय-प्राप्तौ न सिद्धे इत्ये एव इत्येऽपि यत्र । न तु इत्येऽपि यत्र
संशय इत्येऽपि यत्र इत्येऽपि यत्र ।

• 'विद्वद्दैन्यतमस्त्रिभूर्तिरथवा वैरीन्द्रवंशादयी-
 दावामिः किमहो महोज्ज्वलयसःशीतांशुदग्धाम्बुधिः ।
 किं वानङ्गभुजंगदष्टवनिताजीवातुरेवं नृणां
 • केषामेव नराधिपो न जनयत्यल्पेतराः कल्पनाः ॥'

अत्राप्याहार्यः ।

कचित्परनिष्ठोऽपि कविना निबध्यमान आहार्यो भवति ।

यथा—

'गगनाद्गलितो गभस्तिमानुत्त वाऽयं शिशिरो विभावसुः ।
 मुनिरेवमरुन्धतीपतिः सकलज्ञः समशेत राघवे ॥'

अत्र मुनेर्धसिष्ठस्य सर्वज्ञत्वेनोपात्तस्य संशय आहार्य एव । यद्यप्यत्र
 'मुनीनां च मतिभ्रमः' इत्युक्त्या तस्यानाहार्य एव संशयो वक्तुं शक्यः,
 तथापि कोटितावच्छेदकयोः शिशिरत्वगगनगलितत्वयोरभिर्सूर्यरूपकोटिद्वये
 आहार्यबोधस्यैवावश्यवाच्यतया पुरोवर्तिन्यभेदेन कोटिद्वयाभेदांशोऽपि तस्यैव

यस्य संशयोपायत्वेन । दैन्यादीनां तमस्त्वादिसंदेहाविषयत्वादिति बोध्यम् । त्रिभूर्तिः
 क्रम्यज्ञःसाम्राज्यः सविता । वैरीन्द्रेति । वैरिभ्रेष्ठा एव पञ्चारण्यमित्यर्थः । जीवानुजीव-
 नोपभम् । अल्पेतरा बहवः । कल्पनाः संशयाः । स्वगत एवेत्यवधारणमुक्तमित्याह—
 कचित्परनिष्ठोऽपीति । यद्यपि विद्वद्दैन्येद्युदाहृतोऽपि परनिष्ठो भवति तथापि केषा-
 मिति सामान्येन निर्देशात्सन्निष्ठोऽपि भवतीत्यत उदाहरणान्तरमाह—गगनादिति ।
 विभावसुभिः । मुनिर्वसिष्ठः । समशेत संशयं कृतवान् । अत्र गगनादितिपद्ये । कोऽन्व-
 समुच्चायकः । तस्य वसिष्ठस्य । पुरोवर्तिनि श्रीरामे । धर्तिन्यभेदेनेति चिन्त्यम् । तस्यैव

१ अर्थात् अयं गभस्तिमान् वा विभावसुर्वा इति सर्वे—अभिरूपकोटिद्वये कोटितावच्छेद-
 कस्य (कोटिविशेषणस्य) गगनगलितत्वस्य शिशिरत्वस्य च आहार्य एव बोधोऽवश्यं शक्यः
 ['नकोटि न स' वाक्यतः] । 'तदत्र' अस्मिन्नांशे आरापो नोपो यदि वाह्येच्छाहं पुरोवर्तिने
 (रामे) धमेदसंज्ञेन सर्वो वा अभिर्वा इति कोटिद्वयप्रकारकः संशयबोधेति आहार्य एव
 न्याय्य इत्याशयः ।

न्याय्यत्वात् । इह च कोट्योर्धर्मिसादृश्यदाढ्यायोप्यन्तगगनगतत्वरूपवैधर्म्य-
निरासकमविद्यमानमपि गगनगलितत्वं शिशिरत्वं चारोप्यते वक्रा । एवमा-
दयोऽन्येऽपि प्रकाराः सुधीभिः स्वयमुच्येयाः ।

इति रसगङ्गाधरे संसर्गप्रकरणम् ।

अथ भ्रान्तिमान्

सदृशे धर्मिणि तादात्म्येन धर्म्यन्तरप्रकारकोऽनाहार्यो निश्चयः
सादृश्यप्रयोज्यश्चमत्कारी प्रकृते भ्रान्तिः । सा च पशुपक्ष्यादिगता
यस्मिन्वाक्संदर्भेऽनूयते स भ्रान्तिमान् ॥

अत्र च भ्रान्तिमात्रमलंकारः । भ्रान्तिमानलंकार इति व्यवहारस्त्वौप-
चारिकः । तथा चाहुः—

‘प्रमात्रन्तरधीर्भ्रान्तिरूपा यस्मिन्ननूयते ।

स भ्रान्तिमानिति ख्यातोऽलंकारे त्वौपचारिकः ॥’ इति ।

लक्षणे भीलित-सामान्य-तद्गुण-वारणाय धर्मिग्रहणद्वयम् । रूपकविधि-
वारणायानाहार्य इति कविभिन्नगत इति वा । संशयवारणाय निश्चय इति ।
इदं रजतमिति रत्नविशेष्यकबोधवारणाय चमत्कारीति । कविप्रतिभानिर्व-
र्तित इत्यर्थः । रत्ने रजतमिति बुद्धेर्लौकिकतया न कविप्रतिभानिर्वर्तितत्वम् ।

आहार्यबोधसंबन्धे । संसर्ग इति व्यवहारस्त्वौपचारिकः, भ्रान्तिमानितिवत् ॥ इति
रसगङ्गाधरसंस्कृतप्रकाशे संसर्गप्रकरणम् ॥

अथ भ्रान्तिमन्तं लक्षयति—अथेति । अन्यत्र नैवमित्याह—प्रकृत इति ।
आदिना भनूप्यग्रहणम् । प्रतिज्ञाविरोधाभावायाह—अथेति । औपचारिक इति ।
भ्रान्तिनिष्ठालंकारत्वस्य तद्द्रव्यरोपात् । भ्रान्तिप्रकारोत्प्रेदारोपादेति भावः । संसर्ग
इति व्यवहारोऽन्वेषणेवेति प्रायुक्तम् । प्रमेति । कविभिन्नैत्यर्थः । अलंकारे अलंकाराणां
मध्ये । आपमेकवचनं वा । अनुरोधेनाह—कपीति । ननु तत्रापि चमत्कारोऽस्त्यं-

१ अथमाहार्यो बोधः, अत्र एव संसर्गधर्मिणस्य यथाभिप्रेतकस्य संघटनस्य मूलभूत
यत्सादृश्यं तदाऽर्थाय कोटिभूते एते गगनगतत्वरूपं वद् वैधर्म्यं तन्निवर्तकम्, अथौ च उभय-
त्वरूपं वैधर्म्यं तन्निवर्तकं च असदेव गगनगलितत्वं शिशिरत्वं चारोप्यत इत्याशयः ।

२ मीलिगारिषु उक्तविशेष्यविशिष्टेऽनाहार्यो निश्चयो भवति, परं च एकस्मिन्नेव धर्मा-
न्तरस्य । तथा भीलिते—परमगुणधररक्तिनले लापागपरकयो निश्चयः । परं तानाम्ब-तर-
गुणयोरपि बोध्यः । न वेत्तु परस्मिन् धर्मिणि धर्म्यन्तरस्य निश्चय इत्यर्थः ।

‘अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामितः परं नाहम् ।

इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजनस्य विकलां सा ॥’

इत्यत्र नायिकासंदेशहरस्योच्चै व्यज्यमानस्योन्मादस्य चारणाय सादृश्य-
प्रयोज्य इति । न चात्रोन्मादस्य प्राधान्यात्सकलालंकारसाधारणेनोपस्कार-
कत्वविशेषणेनैव वारणमिति वाच्यम् । तस्यापि पार्यन्तिकविप्रलम्भोपस्कार-
कत्वात् । यद्वा संदेशहरात्संदेशं श्रुतवतो नायकस्य समिन्नं प्रति यदेदं
वाक्यं ‘अकरुणहृदय-’ इत्यादि, तदास्मिन्नेव पद्ये सेति पदव्यङ्ग्यायाः
स्मृतेरुपस्कारके उन्मादे तथाप्यतिप्रसङ्गापत्तेः सादृश्यप्रयोज्यत्वमावश्यकम् ।
लक्षणे चात्रैकत्वं विवक्षितम् । अन्यथा वक्ष्यमाणानेकप्रहीतृकानेकप्रकारकै-
कविशेष्यकभ्रान्तिसमुदायात्मन्युल्लेखेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एवैकवचनमपि
सार्थकम् ।

उदाहरणम्—

‘कनकद्रवकान्तिकान्तया मिलितं राममुदीक्ष्य कान्तया ।

चपलायुतवारिदभ्रमाश्नृते चातकपोतकैर्वने ॥’

अत्र चातकगतहर्षोपस्कारकतया तद्रूता भ्रान्तिरलंकारः । अत्रैव यदि
‘परिफुल्लपत्रपङ्क्तैर्मुमुदे चातकपोतकैर्वने’ इत्युत्तरार्धं निर्मायते तदायमेव
भ्रान्तिध्वनिः ।

यच्चाप्यदीक्षितैर्लक्षणमुक्तम्—

‘कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहित्वात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥’ इति ।

‘तत्र कविसंमतसादृश्यप्रयोज्ये विषये आरोप्यमाणानुभवो यत्र वाक्सं-

वात आह—कवीति । उच्चै नायकं प्रतीति शेषः । उन्मादस्येति । ‘विप्रलम्भ-
महापदादिजन्मा अन्यस्मिन्नन्यावभास उन्मादः’ इति मतेनेदम् । नन्वत्र विप्रलम्भ-
जन्मत्वेनोन्मादस्य कथं तदुपस्कारकत्वमत आह—यद्वेति । अत एव निधय इत्यत्रैक-

१ अनेके प्रहीतारो वसिन् ईदृशः, अनेकप्रकारक इकविशेष्यकश्च यो भ्रान्तिसमुदाया-
त्मक उल्लेखस्तसिन् ‘यदस्मिन् परिणि पक्षधर्मिकारक एव निधयः’ इत्येकवचननिश्चयातो
नास्मिन्वास्मिन्निश्चयः ।

‘दर्भे स भ्रान्तिमान्’ इति भ्रान्तिमतो लक्षणं विधाय रूपकव्यावृत्त्यर्थं पिहि-
तात्मनीत्युच्यते । न चैतद्युक्तम् । नहि रूपकवाक्ये आरोप्यमाणस्यानुभवो
वर्ण्यते, किं तु तस्माज्जायते । न चानुभवान्तं भ्रान्तेर्लक्षणमग्निं च
भ्रान्तिगतः । तत्र भ्रान्तिलक्षणे रूपकेऽतिव्याप्तेर्वारणाय विषये पिहितात्म-
नीति विशेषणमिति वाच्यम् । अनुभवत्वघटितस्य भ्रान्तिलक्षणस्यानुभूय-
मानाभेदात्मके रूपके कथमप्यप्रवृत्तः । यदि च रूपकपदं रूपकबुद्धिपर-
मिति ग्रन्थसामञ्जस्यं विधीयते, तदापि विषयतावच्छेदकानवगाहिनि ‘मरक-
तमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरुखरुष वा तमालः’ इति संशयेऽतिप्रसङ्गात्,
‘कमलमिति चञ्चरीकाश्चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुभावन्ति’ इति भ्रान्ति-
समुदायात्मन्युल्लेखेऽतिव्याप्तेश्च । अत्र भ्रान्त्या संकीर्णं उल्लेख इति चेत्,
नद्येतावतोऽल्लेखांशातिव्याप्तिर्न दोषः । नहि दुग्धभागजलभागानां व्यामिश्र-
तास्तीति दुग्धलक्षणं जलांशातिव्याप्तिकं कर्तुं युक्तम् । यद्यापि भिन्नकर्तृ-
कोचरोचरभ्रान्तावुदाहृतम्—

त्वविवक्षयादेव । उच्यत इति । अयं भावः—तद्विशेषणेनारोप्यमाणानुभवस्य स्वार-
सिकस्य कविप्रतिभया कल्पनं विवक्षितम् । तस्यैव विषयविधानसामर्थ्यादिति । अप्रिमं
चेति । यत्रेत्यायुक्तमित्यर्थः । तत्रेति । तद्व्याक्यजाऽनुभवस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।
कथमपीति । ज्ञानविषययोर्भेदेन ज्ञानवृत्तिधर्मस्य विषयेऽसत्त्वादिति भावः । ननु
न नाम संशयेऽतिप्रसङ्गः, विषयस्यैव इति प्रतिपादनादत आह—कमलमिति ।
अत एव वक्ष्यति भ्रान्त्या संकीर्णं इति । अतिव्याप्तेश्चेति । उल्लेखत्वभ्रान्तिस्वरुचर संकीर्ण-
त्वम् । बाधकाभावात् । भूतत्वमूर्तावयोरिव नैर्वरगतीप्रदेशनोऽल्लेखत्वस्य, यनकद्रवै-
स्त्वन भ्रान्तित्वस्य सावकाशात्वादिति कथितः । वनिवेति वदन्त्येता एतेषा इति त्वदुदाह-
रतापहृतिचञ्चरींश्चैषे उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्यात्तथाप्यपहृतिव्यति-
व्याप्तित्वात्प्राप्त्यति । एवं तत्तदलकारसंकीर्णं तत्तदलवारलक्षणस्य सा दुर्वारैति चिन्त्य-

१ रूपके अभेदानुभवः (पूर्वसिद्धः) न भवति, अपि तु तत्रैव सोऽनेदोऽनुभूयमानो
भवति । अत एव विषयभेदानुभवात्मकस्य भ्रान्तिलक्षणारव्युत्पन्नस्य नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

२ विषयतावच्छेदकस्य (रघुपती रघुपतित्वस्य) परामर्शो यत्र न । अर्थात् विषये (रघु-
पती) आरोप्यमाणयोः (मरुतप्रभृत्-तमालयोः) एवं अनुभवः (प्रतीतिः) तथाप्यस्तीति
भ्रान्तिलक्षणस्यातिव्याप्तिः ।

३ संकीर्णत्वेऽपि एकलक्षणमन्यसिन् न्नातिव्यापकितु योग्यम् । दुग्धस्य जलमिश्रितत्वेऽपि
दुग्धलक्षणं जलातिव्याप्तं केन क्रियेत ?

‘शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-

स्तत्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदद्याः ।

तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-

रित्थं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरप्यं शरण्यम् ॥’ इति ।

तत्र विचार्यते—स्तनकलशयुगे हि न तावन्मञ्जरीसादृश्यं कविसम-
यसिद्धम्, येन तन्मूल चञ्चरीकाणां भ्रान्तिरूपनिबध्येत । दोषान्तरमूला तु
सा गालंकार इत्यनुपदमेव निरूपितम् । अपि च धर्मिणि कलशरूपका-
नुवादेन मञ्जरीभ्रान्तिरूपमलंकारान्तरमुपनिबध्यमानमुद्वेजकमेव सहृदया-
नाम् । नहि सादृश्यमूलैकालंकारावच्छिन्ने सादृश्यमूलमलंकारान्तरं शोभते ।
यथा ‘मुखकमलं तव चन्द्रवप्रतीमः’ इति प्रागेव निवेदनात् । प्रत्युत
कलशरूपकेण मञ्जरीसादृश्यतिरस्काराच्च । ‘तत्रासोल्लासलीलाः किसलय-
मनसा पाणयः कीरदद्याः’ इत्यत्र विधेयाविमर्शाद्विधेयान्तरमाकाङ्क्षितम् ।
कीरैर्दद्या इति तु भाव्यम् । जाता इत्यध्याहारेऽपि विवक्षितस्याविधेयत्व-
मविवक्षितस्य च विधेयत्वं प्रसज्येत । एवं ‘तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनद-
धिया ताडिताः काकलोकैः’ इत्यत्र न तावत्पिकनिनदास्ताडनयोग्याः
काकानाम्, येन तद्विया आलपन्त्यस्यैस्ताड्येरन् । नापि पिकनिनदभ्रम
आलपन्तीषु संभवति । संभवन्वा न सादृश्यमूलः । पिकनिकरधियेति तु
भाव्यम् । अथ तदालापेषु पिकनिनदबुद्धेरपि^१ तामु पिकबुद्धशुत्पादनद्वारा
संभवत्येव ताडनोपयोग इति प्रयोज्यत्वार्थकतृतीयया पिकनिनदधीप्रयोज्य-

मिदमित्यपरे । तावदादौ उपेति । बर्णितेत्यर्थं । ननु यथारथचित्तादृश्यमप्यस्तीत्यत
आह—अपि चेति । धर्मिणि स्तनरूपे । मुखकमलमिति रूपकम् । अभ्युपेत्याह—
प्रत्युतेति । एवमाये दोषमुक्त्वा द्वितीये दोषमाह—तत्रासोल्लेति । भ्रमरभयजनन-
जातचेष्टा इत्यर्थं । विधेयाविमर्शादिति । विधेयस्याकथनादित्यर्थं । उद्देश्यकोटिप्र-
विष्ट सर्वमिति भावः । पाणीनुद्दिश्य विशिष्टस्य कीरकर्तृकदृष्टत्वस्य विधेयत्वे को दोष
इति चिन्त्वमिदम् । विवेति । दृष्टत्वस्येत्यर्थं । तृतीये तमाह—एवमिति । तल्लोपाय
कीरद्वरीकरणाय । तावदादौ । दोषमूल संभवतीत्याह—संभवन्वेति । शब्दप्रयो-

१ आलपन्तीषु (धर्मिषु) निनदस्य (परमस्य) भ्रमः कथमिति भावः ।

२ अस्त्रिकासु इति काशीपाठः ।

काककर्तृकताडनकर्मत्वमालम्बनीनां सुप्रतिपादमेवेति चेत्, नैवम् । तथा-
प्रतीतेरसिद्धेः । 'चोरबुद्ध्या हतः साधुः' इत्यादौ चोरबुद्धिहननयोः सामा-
नाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावगमकत्वव्युत्पत्तेः । एवं 'दन्तिबुद्ध्या हतः शू-
चैराहो वनगोचरः' इत्यापि विशेष्यतया ब्राह्मणचेर्दन्तिबुद्धेर्वराहैश्चिहनन-
हेतुभावावगमः । त्वदुक्तीत्या दन्तिबुद्ध्येति कृते बोधकदर्शनैव । किं च
पिकानां हि कूजितादिशब्दैरेव शब्दो वर्ण्यते, न तु निनदादिशब्दैः सिंह-
दुन्दुभ्यादिशब्दप्रयोगयोगैः । तथा प्रथमद्वितीयचरणस्योः स्तनपाण्योर्य-
थाकथंचिद्व्यवहितमपि जातान्वयमपि त्वदरिमृगदृशामिति पृष्ठन्तमन्वेतुं
शक्नुयात्, न तु तृतीयचरणस्ये आलपन्त्व इत्यस्मिन्विशेषणे विशेष्यभावेनेति
तासां तादृश्यमेव स्यात् । विभक्तिविपरिणतावपि प्रक्रममज्ञासमुल्लवाभ्यां
स्थितमेवेति पद्यमव्युत्पन्ननिमित्तमेव । दीक्षितैस्तु भ्रान्त्यलंकारांशमात्रमादायो-
दाहृतमिति दिक् ।

यत्त्वलंकारसर्वस्वरूपा लक्षितम्, 'सादृश्याद्धस्वन्तरप्रतीतिभ्रान्तिमान्'
इति, तत्र । प्रागुक्ते संशयालंकारे बह्व्यमाण्यायामुत्प्रक्षायां चातिप्रसङ्गात् ।
प्रतीतिपदस्य निश्चयपरत्वे रूपकविजावतिप्रसङ्गात् । विषयतावच्छेदकानव-
गाहित्वेन निश्चयो विशेषणीय इति चेत्, विशेष्यताम् । तथाप्यतिशयो-
क्तिविजावतिप्रसक्तिरवारितैव । अनाहार्यत्वेन निश्चयविशेषणत्वे पुनरस-
दुक्त एव पर्यवसितिः, मनुबर्धासगतिश्च । तत्र 'कनकद्रवकान्तिकान्त्या'

नेति । शब्दे प्रनोमेत्यर्थः । आसत्त्वावाहृयो सारतिक्योरभावादाह—यथाकथं-
चिदिति । जातान्वयेति । नाप्यरुणं चरणमिति सनिहितेनेति भावः । न त्विति ।
विभिन्नविभक्तित्वात्स्मिन्स्वभेदाभावाच्चेति भावः । ननु विभक्तिविपरिणमेनाभेदान्वय-
मुल्लभोऽत आह—विभक्तीति । प्रक्रमेति । नन्वेवं दीक्षितैः कथमुदाहृतमत-
आह—दीक्षितैरिति । निश्चयपरत्व इति । तथा च संशयसम्भावनारूपयोस्तयो-
र्नातिप्रसङ्ग इति भावः । वित्तां तज्ज्ञाने । अनाहार्यत्वेनेति । नन्वेवमपि कथमति-
शयोक्तवतिभ्यातिवारणम् । तस्यामनाहार्यभेदज्ञानस्यैव सर्वव्यमत्त्वात्प्रागुक्तत्वाच्चेति
चेत्, चिन्त्यमेतत् । मनुचिति । भ्रान्तिमानिति मनुचित्यर्थः । भन पर्यमेदमाह—

२ अर्थात् पूर्वं तदाकाशेषु विक्रान्तदण्डिः । तद्वदुत्पत्त्या च तस्मिन् विद्वदितिः । विक्र-
बुद्ध्या च तादृश तादृशमिति प्रयोक्तव्यार्थकतृतीयया सोवमर्थः, सुप्रतिपाद इति शब्दाः ।

२ ब्राह्मे वर्तमाना दन्तिबुद्धिवराहैश्चिहननस्य हेतुत्वात्पत्त्यः ।

इत्यत्र सीतासडितोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः । युतत्वमिलितत्वयोश्च शुद्धसामान्य-
रूपता ।

‘रामं श्लिग्धतरश्यामं विलोक्य वनमण्डले ।

धाराधरधिया धीरं नृत्यन्ति स शिखावलाः ॥’

अत्र श्लिग्धत्वश्यामत्वयोरनुगामित्वम् ।

इति रसगद्गाधरे भ्रान्तिमत्प्रकरणम् ।

अथोल्लेखः—

एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणं
तदुल्लेखः ॥

‘अधरं विम्बमाज्ञाय मुखमठञ्जं च तन्वि ते ।

कीराश्च चञ्चरीकाश्च विन्दन्ति परमा मुदम् ॥’

अत्र कीरचञ्चरीकाम्यामधरवदनयोर्विम्बत्वेन पद्मत्वेन च ग्रहणे भ्रान्ति-
रूपेऽतिप्रसङ्गवारणायैकस्य वस्तुन इति । ‘धर्मसाक्षात् भागधेयं क्षमायाः’
इत्यादिमालारूपकेतिप्रसङ्गवारणायानेकैर्ग्रहीतृभिरित्यविवक्षितबहुत्वकं ग्रह-
णविशेषणम् ।

‘नृत्यत्वद्वाजिराजिप्रखरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालै-

रालोकालोकैर्भूमीधरमतुलनिरालोकभावं प्रयाते ।

विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः

कोकाः क्रन्दन्ति शोकानलविकलतया किं च नन्दन्त्युल्लाः ॥’

अत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य वस्तुनोऽनेकैर्लोककोकोलूकैर्ग्रहीतृभिरनेकैर्नैव रज-
नीत्वरूपेण प्रकारेण ग्रहणमिति तत्रातिप्रसङ्गवारणायानेकप्रकारकमिति ।

तत्रेति । उच्चैराहरणानां गन्ध इत्यर्थः । धाराधरो मेघः । शिखावला मधुरा ॥ इति
रसगद्गाधरसर्गत्रयोसो भ्रान्तिमत्प्रकरणम् ॥

उल्लेख लक्षयति—अथोल्लेख इति । ग्रहणं ज्ञानम् । कीराः शूराः । चञ्चरी-
रीरा भ्रमरा । नन्वेव बहुपवनान्निप्रपृल्लेव श्याम, द्वयोर्न सादत् आह—अवि-
चक्षितेति । नृत्यदिति । राजान प्रति इवेति । अनुलोति । आत्मेराडोऽम् ।
लोकालोकस्य किंचिदसौ प्रकारस्य किंचिदसौप्रकाशः । धूल्याश्चन्तत्वे तु सर्वाशेनाप्रका-

१ लोकालोकभूपर्यन्तं भूतले अनुलनिरालोकं अत्यन्तनिष्पकाशं भावं प्रयाते इति ।

ग्रहणमिति, ग्रहणसमुदायो, त्विवक्षितः । एकत्वं चात्तौ । अनेकग्रहणकारै-
कस्य ग्रहणस्याप्रसिद्धेः । तेन द्वयोर्वहना वा ग्रहणं निमित्तवशादिति तु
वस्तुकथनमात्रम् ।

उदाहरणम्—

‘नैर्वैरगतिप्रदेत्यथ सुरैः स्वकीयापगे-

त्युदारतरसिद्धिदेत्यखिलसिद्धसंघैरपि ।

हरेस्तनुरिति श्रिता मुनिभिरस्तसन्नैरियं

तनोतु मम शं तनोः सपदि शन्तनोरङ्गना ॥’

अत्र च लिप्साहविभ्या निमित्ताभ्यामस्त्यनेकग्रहीतृकवरगतिप्रदात्वाद्य-
नेकप्रकारकग्रहणसमुदायो गङ्गाविषयकरतिभावोपस्कारकः । शुद्ध एवात्राय-
मुल्लेखालंकारः, रूपकाद्यमिश्रणात् ।

संकीर्णोऽपि दृश्यते । यथा—

‘आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं

नन्दन्त्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः ।

किं चालि पूर्णमृगलाञ्छनसभ्रमेण

चञ्चूपुट चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥’

सत्यं गत इत्यर्थं । नन्वेव बहुवचनोचितेन अथमेकत्वमत आह—एकत्वमिति । अने-
केति । एकस्य वस्तुनोऽनेकप्रकारस्येत्यादि । बहुवचनमविवक्षितमित्युक्तत्वादाह—
द्वयोरिति । नन्वेवमपि निमित्तवशादित्यधिकमत आह—निमित्तमिति । न च ‘कीर्तौ
विस्मृतिमत्या ते मृगालक्षीरश्चिन्तन । द्वयेऽपि नागालम्बन्ति जिह्वान्तोऽलोलन मुहु ॥’
इति भ्रान्तिमदुदाहरणे एवस्या एव कीर्तनेनेन कुञ्जस्थुत्परूपेण ग्रहीता मृगालक्षीर-
रूपत्वानेकप्रकारेणोद्धेयनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासाय निमित्तमेवादित्यर्थक निमित्त
वशादित्यावश्यकम् । तत्र कीर्तितगत धारत्वभेकमेवोद्धेयद्वयेऽपि निमित्तमिति, वाच्यम् ।
स्वस्वप्रियाहारलिप्सारूपनिमित्तमेदस्यापि तत्र सत्त्वेन सम्राट्त्वादिति भावः । वरेति ।
ममसुखातीत्यर्थः । स्वकीयेति । मन्दारिनीत्यर्थः । उदारैति । उदारप्रतरेत्यर्थः ।
सुन्तनो तत्र स्त्री गङ्गा मम तनो च वत्याण सपदि तत्काल तनोत्वित्यर्थः । लिप्सा
रामेच्छा । तस्यालंकारत्वादाह—गङ्गैति । मविनिष्टेत्यादि । अत्रेति । पर इत्यर्थः ।
उक्त इति शेषः । सुन्दरीति आलीति च संबोधने । नाविरां प्रति सख्या नायकस्य
वोक्तिः । चिरं चकोरा इति । स्वस्वप्रियाहारलिप्सा, च निमित्तम् । एतां नायिका

अथैकैकप्रदणरूपया आन्त्या समुद्रायात्मक उल्लेखः संकीर्णः ।

‘वनितेति वदन्येतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।

धूनां परिणता सेषं तपस्येति मतं नम ॥’

अत्र विषयतावच्छेदकस्य परसंभलत्वेन निषेध्यतयोपन्यासादपहृत्या संकीर्णः ।

अप्ययदीक्षितास्तु—“एवमपि यदि—

‘कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरभेणाम्बुजं परे ।

वक्रं तव वयं धूमस्तपसैक्यं गतं द्वयम् ॥’

इत्यपहवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्क्या, तदानीमनेकधोल्लेखनं निषेधात्पृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तत्राधोल्लेखनद्वयं परमतलोपन्याससामर्थ्याद्द्वयमानेनिषेधमिति नातिव्याप्तिः” इत्याहुः । तत्र । ‘द्विविधश्चायमुल्लेखः शुद्धोऽलंकारान्तरसंकीर्णश्च’ इत्युक्त्वा “श्रीकण्ठजनपदवर्णने, ‘यस्तपोवनमिति मुनिभिरगृह्यत’ इत्यादौ शुद्धः, ‘यमनगरमिति शशुभिः, वज्रपत्नरमिति शरणागतैः’ इत्यादौ आन्तिरूपकादिसंकीर्णः” इति स्वयमेवोक्तत्वात् । इहाप्यपहृत्या संकीर्ण उल्लेख इत्यस्य सुवचत्वात् । यदि चैवंविधापहृतिवारणाय निषेधात्पृष्टत्वं विशेषणमुच्यते तदा—

‘कपाले मार्जारः पय इति कराह्लेढि शशिन-

स्वरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तत्पस्यान्दरति वनिताप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥’

जायवोफिरियम् । अवच्छेदकस्य वनितात्वस्य । निषेध्येति । आर्थिकेत्यादिः । एवमपि उक्तविशेषणदानेऽपि । गम्येति । बहुग्रीहिः । श्रीकण्ठेति । शुद्धस्यैवमुदाहरणं शोपपादनमुक्तवान्यादाह—यथा वा हृषेचरिते इत्यादि । यस्तपोवनमित्यादिगद्यम् । अशुभतेत्यस्य सर्वत्र सुवर्ण्यः । वच्छब्दार्थः । श्रीकण्ठजनपदः । शुद्ध इति । तत्र तपोवनाविभूतिप्रकारादिति भावः । यमनगरत्याम्बीना चाद्रूप्यानुभवगीचरतयान्वये आह—
अन्तीति । यदि तेषामुपरज्जकतानात्रेणान्वयस्तदाह—रूपकेति । परंविधेति ।

१ अर्थात् केचित्जनान्धन्दं विदुः, अह न वेपि इति निषेधस्य सम्भ्रमानतया निषेधात्पृष्टत्वाभावात्पहृत्यौ नातिव्याप्तिः ।

इति त्वदुदाहृतभ्रान्तावतिप्रसङ्गः कथं नाम वार्येत । मार्जारधनेकग्रही-
तृकानेकधोल्लेखनस्य तत्रापि सत्त्वात् । स्वस्वप्रियाहारलिप्सारूपनिमित्त-
नेदाच्च । तस्मात्संकीर्णेनिवारणाय यत्नोऽनर्थक एव ।

संशयसंकीर्णो यथा—

‘भानुरग्निर्यमो वायं बलिः कर्णोऽथवा शिविः ।

प्रत्यर्थिनश्चार्यिनश्च विकल्पन्त इति त्वयि ॥’

अत्र द्वयोर्ग्रहणयोः प्रत्येकं संशयत्वम् । समुदायस्य तूल्लेखता । अयं च
स्वरूपमात्रोल्लेखे स्वरूपोल्लेखः प्रागेव निरूपितः ।

फलानामुल्लेखे फलोल्लेखो यथा—

‘अर्थिनो दातुमेवेति त्रातुमेवेति कातराः ।

जातोऽयं हन्तुमेवेति वीरास्त्वा देव जानते ॥’

हेतूनामुल्लेखे हेतुल्लेखः । यथा—

‘हरिचरणनखरसन्नादेके हरमूर्धसंस्थितेऽन्ये ।

त्वां प्राहुः पुण्यतमामपरे सुरतटिनि वस्तुमाहात्म्यात् ॥’

अत्र प्रकारान्तरेणाप्युल्लेखो दृश्यते—यत्रासत्यपि ग्रहीत्रनेकत्वे विषया-
श्रयसमानाधिकरणादीनां संबन्धिनामन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्य वस्तुनोऽनेक-
प्रकारत्वम् । अयमपि द्विविधः, शुद्धोऽलकारान्तरसंकीर्णश्च ।

विलक्षणत्वार्थः । त्वदुदेति । त्वया प्रथम मुख्यत्वानोदाहृतत्वार्थः । तादृशभ्रान्तिविशेष-
स्यापि वारणवद्वयत्वान् । अन्यथा संकीर्णं तत्कथमादावुदाहृतम् । तद्विचित्रविषयस्यैवा
दावुदाहर्तुमाचित्वात् । अन्यथा उकारभेदे न स्थायि भावः । अनेकधेति । परस्त्वा-
सीत्यर्थः । उपसहरति—तस्मादिति । शिबिलक्षणाको राजा । अत्र द्वयोरिति । प्रथम-
पादद्वितीयपादप्रतिपाद्योरित्यर्थः । उत्प्रेक्षावद्भेदाद्—अयं चेति । जडत्वधेतुत्वार्थः ।
उल्लेखे सतीति शेषः । एवमप्येऽपि । अर्थिन इति । राजानं प्रति कव्युक्तिः । इरीति ।
गङ्गास्तुतिः । नखरेति । नखेत्वर्थः । वस्तुमाहात्म्यादिति । स्वस्वरूपस्यैव माहा-
त्म्यादित्यर्थः । पूर्वोदाहरणे एवस्यैव राज्ञो दातृत्वनातृत्ववहन्तृत्वप्रकारेणोल्लेखः । अत्र
त्वेऽस्य पुण्यतमात्वस्य हरिपदसङ्गादिहेतुकत्वेनोल्लेखः । प्रकारस्य फलत्वहेतुत्वाभ्या
फलोल्लेखत्वादिव्यवहार इति बोध्यम् । संबन्धिनामिति । विषयरूपाधयरूपस्यैवाधिकार-
पट्टित्वेन प्रतीयमानरूपाश्च ये संबन्धिनः । विषयाध्वजवह्वरारिरूपा ये संबन्धिन इति

शुद्धो यथा—

‘दीनव्राते दयाद्रां निखिलरिपुकुले निर्दया किं च मृद्री
काव्यालापेषु तर्कप्रतिबचनविधौ कर्कशत्वं दधाना ।
लुब्धा घर्मेष्वलुब्धा वसुनि परविपद्दर्शने कांदिशीका
राजराजन्मरम्या स्फुरति बहुविधा तावकी चित्तवृत्तिः ॥’

अत्र दीनव्रातादीनां विषयाणामनेकत्वाच्चित्तवृत्तेरनेकविधत्वम् । राज-
विषयकरतिभावोपस्कारकोऽयमुल्लेखः । यद्यपि चित्तवृत्तिव्यक्तीनामत्रैक्यं
नास्ति, तथापि तदीयचित्तवृत्तित्वेन सामान्येन तासामेकत्वं विवक्षितम् ।

यथा वा—

‘कातराः परदुःखेषु निजदुःखेष्वकातराः ।
अर्थेष्वलोभा यज्ञसि सलोभाः सन्ति साधवः ॥’

अत्रापि साधवः सन्तीत्यनेन मृता अपि न मृतास्ते, इतरे पुनरमृता
अपि मृता एवेत्वर्थाभिन्वक्तिद्वारा व्यज्यमाने साधूत्कर्षविशेषे उपस्कार-
कोऽयम् ।

यथा वा—

‘तुपारास्तापसव्राते तामसेषु च तापिनः ।
दृगन्तास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्मम भूतये ॥’

पूर्वपद्ययोर्दिपयानेकत्वप्रयुक्तम्, इह त्वाश्रयानेकत्वप्रयुक्तमनेकविधत्वं
दृगन्तानाम् ।

यावत् । तेषां मध्ये यस्य कस्यचिदनेकत्व तत्प्रयुक्तमित्यर्थं । प्राते समूहे । मृद्वीति ।
काव्योक्तिषु कोमलेत्यर्थं । काव्यालापेषूपेक्षितानेषु मृद्वीनां दशाक्षरा । मधुरेति यावदिति
वक्षिन् । तर्केति । तर्कस्य प्रतीत्यर्थं । वसुनि द्रव्ये । परेति । परस्य परा वेत्यर्थं ।
कांदिशीति । कस्यां दिशि गन्तव्यमिति धीमिश्रितेत्यर्थं । राजानं प्रति वच्युक्ति ।
अस्यालभारत्नायाद्—राज्ञेति । वधिमिश्रितेरादि । नास्तीति । तथा चैकस्य वस्तुन
इत्यन्वयाभावादेवं लक्ष्यमिति भावः । तथा लक्षणे निवक्ष्यता भन्मायादाह—यथा वेति ।
अत्र परदुःखादीनां विषयाणामनेकत्वात्साधूनामनेकविधत्व स्पष्टशुभेक्यात् । रागन्तारत्वमुप-
पादयति—अत्रापि साधव इति । एवं विषयानेकत्वप्रयुक्तमुदाहृतत्वाश्रयानेकत्वप्रयुक्त-
मुदाहरति—यथा वेति । ताडकाशत्रो श्रीरामस्य । समानाधिकरणानेकत्व प्रत्युदाह-

'विद्वल्लु विमलज्ञाना विरक्ता यतिषु स्थिताः ।

स्त्रीषु तु गरोद्वारा नानाकाराः क्षिती सलाः ॥'

अत्र विद्वदादिसहचरभेदप्रयुक्तं सलानामनेकविधत्वम् । एवमन्वेषं
संबन्धिनां भेदेऽप्युच्यते ।

संकीर्णो यथा—

'गगने चन्द्रिकायन्ते हिमायन्ते हिमाचले ।

पृथिव्यां सागरयन्ते भूपाल तत्र कीर्तयः ॥'

अत्रोपमया आपाततः प्रतीयमानया पर्यवसितया चोत्प्रेक्षया ।

'उपरि करवालभाराकाराः कृता भुजंगनपुंगवात् ।

अन्तः साक्षाद्साक्षादीक्षामुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥'

अत्रोपमाव्यतिरेकान्ध्यां तयोः समुच्चयेनोत्प्रेक्षया च संकीर्णः ।

'यमः प्रतिमहीभृता हुतवहोऽसि तमीश्वरा

सत्वां सञ्जु मुषिष्ठिरो पनपतिर्षेनास्वद्विनाम् ।

गृहं शरगनिच्छतां तुलिचक्रोटिभिर्निर्मितं

त्वमेक इह गूढे बहुविधो विभात्रा कृतः ॥'

अत्र कपिना यमरादिना रूपेण राशो ह्यसतः परमाश्रयेण, विष-
क्षभूपालादीनामेतन्निन्नायाते यमत्वादिना भ्रान्तिरपि संभवतीति भ्रान्तिवशा,

राशे—प्रिद्धशक्ति । यथा वेत्ति । नडिषु निपुण । पराशराय विशेषण । भ्रान्तिवशा-
र्थमाह—एवमिति । उज्ज्वलान्तरणे विकारात्—अत्रोपमेति । तत्राप्युच्य-
ते—पर्यवेति । उत्प्रेक्षयेति । क्षिती इति सेन । भुजंगमिति । पर्यवेति इति ।
वह्निनामयाः कर्मधारयेण वा । श्राव्येति । शशाङ्क वा भाग्युच्छेया एवम् इत्य-
दस्य । करवालभारायमा । कृता एवम् अतीत्य । अन्तः—अन्तरेकान् । हुत-
वहो—उत्प्रेक्षया येति । हुतवहोऽसि शरगनिच्छतां शरगनिच्छतां इत्येवमुच्यते ।
गृहं—उत्प्रेक्षया येति । तुलिचक्रोटिभिर्निर्मितं—तुलिचक्रोटिभिर्निर्मितं ।
सत्वां—सत्वां इति । सत्वां इति । सत्वां इति । सत्वां इति । सत्वां इति । सत्वां इति ।
सत्वां इति । सत्वां इति । सत्वां इति । सत्वां इति । सत्वां इति । सत्वां इति ।

१ अत्रोपमया 'वेद' इति शब्दो 'स' इति शब्दोऽपि च विद्यते । अत्रोपमया 'वेद' इति शब्दोऽपि च विद्यते ।

विपक्षभूपाद्यादिभिरेकैर्महीतृभिर्मत्वदिभिरेकैर्महल्लेखनाद्यागुक्तोल्लेखप्र-
कारेण च सह संकीर्णोऽयं संपन्धिपट्टयन्तभेदप्रयुक्तवर्णानेकविधत्वक
उल्लेखः ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रथमनिष्कपितोल्लेखप्रकारे 'यं महाविष्णुरिति वैष्णवाः,
शिव इति शैवाः, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, स्वभाव इति लौकायतिकाः,
ब्रह्मेत्यौपनिषदा वदन्ति सोऽयमादिपुरुषो हरिः' इत्यादौ तत्तद्महीतृकतत्त-
त्प्रकारकज्ञानसमुदायस्य चमत्कारजनकताया अनुभवसिद्धत्वेनालंकारत्वम् ।
द्वितीये तु प्रकारे 'यः शिष्टेषु सदयो दुष्टेषु करात्' इत्यादौ तत्तद्विषय-
भेदभिन्नस्य प्रकारसमुदायमात्रस्य तथात्वम् । न तु विद्यमानस्यापि ज्ञानां-
शस्य, चमत्कारित्वेनाननुभवात् । चमत्कारनिबन्धनो हलंकारमात्र उपमादी-
नाम् । अत एवास्माभिः 'विषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्य वस्तुनोऽनेक-
प्रकारत्वम्' इति द्वितीय उल्लेखो लक्षितः ।

एवं च 'लक्षणद्वयान्यतरत्वमुल्लेखसामान्यलक्षणतावच्छेदकम्' इत्याहुः ।
परे तु 'प्रकारद्वयेऽपि वर्ण्यवृत्तित्वेन भासमानप्रकारसमुदाय एवोल्लेखः'
इत्यपि वदन्ति ।

अथोल्लेखस्य ध्वनिः—

त्वपविरोधाति चिन्त्यभिदेम् । प्रागुक्तोल्लेखेति । इदमपि चिन्त्यम् । ज्ञानस्यानिबन्धने
च ज्ञानपर्यन्तस्य पूर्वोत्पत्तस्य यथमन्वयासत्त्वात् । नियतव्यञ्जकसामग्र्यभावेनाऽऽर्थस्यापि
तस्यासत्त्वाचेति दिङ् । इतोऽपि आन्तरपि सम्भवति चिन्त्यमिति बोध्यम् । विषया-
श्रवणसहचराणां सपन्धिनामप्रापत्त्वादाह—संपन्धिपट्टयन्तेति । पट्टयन्तर्षसबन्धी-
त्वर्थ । इतिर्त्तर्षव पाठ । य प्रकृत राजानम् । एवमग्रेऽपि । जनकताया इति । इदं
ज्ञान चमत्कारत्वानुभवाकार । 'भिन्नप्रकार' इति पाठ । भिन्नत्व प्रकारविशेषणमात्रव्य-
वच्छेदनाह—न विद्यति । अन्यतरत्वस्य गुरुत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वात्वाह—परे त्विति ।

१ अनेनैर्महीतृभिरेकल्लेख बहुबोल्लेखनरूपे—य महाविष्णुरित्यत्र ज्ञानसमुदायस्य चमत्कार-
कत्वादलंकारत्वम् ।

२ एकल्लेख वस्तुनो विषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रयुक्तम्, यदनेकप्रकाररूपमुल्लेखन क्तूवे—य,
शिष्टेष्वित्यत्र विषयाद्या भेदेन भिन्नस्य प्रकारसमुदायमात्रस्य चमत्कारकत्वात् नलंकारत्वम्,
न तु ज्ञानांशस्य । अनेकता ज्ञानम्, अनेकप्रकारत्वं चेति द्वयमप्युल्लेख इत्याशयः ।

यथा—

‘अनल्पतापाः कृतकोटिपापा गदैकशीर्षा भवदुःखजीर्षाः ।

विलोचय गङ्गां विचलचरहागमी समस्ताः सुखिनो भवन्ति ॥’

अत्र पूर्वार्धोदीरितानां चतुर्णां विलोकनकर्तृणां सुखित्वोक्त्या क्रमेण त्रापपापारोगभवनाशकत्वप्रकारकाणि ग्रहणान्याक्षिप्यन्ते । अयं च शुद्धसो-
ल्लेखस्य ध्वनिः ।

संकीर्णस्य यथा—

‘अयमानाननां तत्र तां विलोचय विलासिनीम् ।

चकोराश्चञ्जरीकाश्च मुदं परतरां ययुः ॥’

अत्र ध्वन्यमानया एकैकग्रहणरूपया भ्रान्त्या तदुभयसमुदायास्मा उल्लेखः
संकीर्णः । न चात्र भ्रान्तेरेव चमत्कार इति शक्यापह्नव उल्लेखः । अनेक-
कर्तृकानेकधामग्रहणस्यार्थकारान्तरनिविक्तविषयस्य चमत्कृतेरिह्यपि सत्त्वात् ।

द्वितीयस्योल्लेखस्य ध्वनिर्यथा—

‘भासयति व्योमगता जगदखिलं कुमुदिनीर्विकासयति ।

कीर्तिस्त्वध धरणिगता सगरसुतायासमफलतां नयते ॥’

अत्राधिकरणभेदप्रयुक्तमेकस्वामेव कीर्ती चन्द्रिकात्वसागरस्वरूपानेकवि-
धत्वं रूपैकसंकीर्णं ध्वन्यते ।

इति रसगङ्गाधर उल्लेखप्रकरणम् । २

अनल्पेति । बहुताया इत्यर्थः । गदैकेति । रोगप्रधानेत्यर्थः । समासः प्राग्वत् ।
विचलदिति । ‘विचलत्’ इति पाठान्तरम् । अर्थस्तु तुल्यः । स्मयेति । सख्युक्तिर्नो-
यकोचिर्वा । एकैकेति । चन्द्रत्वेन पद्मत्वेन च ग्रहणेत्यर्थः । शक्येति । नैवानोल्ले-
खोऽस्तीत्यर्थः । विषयस्य चमदिति । जन्यत्वं पञ्चमधमत्कृतावन्वेति । व्योमेति
गतिर्वचः । कुमुदिनीत्येत्यर्थः । सगरेति । सगरसुतप्रयासमित्यर्थः । सागरवार्दस्य
कीर्तौ संपादितत्वादिति भावः । रूपकेति । चन्द्रसागररूपकेत्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधर-
मनंप्रकाश उल्लेखप्रकरणम् ॥

१ अनल्पतापास्तापनाशिकां कृतपापाः पापनाशिकामित्याद्यनेकप्रकारेण एकामेव गङ्गा
शुद्धतीत्युत्प्रेषो म्यङ्ग इत्यर्थः ।

२ कीर्तिश्चन्द्रः, कीर्तिः सागरः, इत्येकैकग्रहणं ‘रूपकम्’ । व्योम—धरणीतदधिकरणभेदक-
त्वेन यदस्या एव कीर्तनेकप्रकारकोल्लेखेन च द्वितीयोल्लेखे म्यङ्ग इत्याशयः ।

अथापह्नुतिः—

उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्यानारोप्यमाणमुपमानता-
दात्म्यमपह्नुतिः ॥

रूपकवारणाय तृतीयान्तम् । अस्यां चोपमेयतावच्छेदकस्य निषेधा-
दुपमेयतावच्छेदकोपमानतावच्छेदकयोर्विरोधो गम्यते । रूपके तु तयोः
सामानाधिकरण्यप्रत्ययात्स निवर्तते ।

उदाहरणम्—

‘सितं नैतर्किकं तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं
मुखं मृते मूढः कुमुदमिदमुद्यत्परिमलम् ।
स्तनद्वन्द्वं मिथ्या कनकनिभमेतस्फलयुगं
लता रम्या सेयं भ्रमरकुलनम्या न रमणी ॥’

इयं चानुपमाद्यानुपमाहकभावापन्नावयवकसंघातात्मकतया सावयवा ।

निरवयवेयं यथा—

‘इयामं सितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
किं तु स्फुटं गरलभेतदधामृतं च ।
नो चेत्कथं निपतनादनयोस्तदैव
मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥’

अत्र प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्ये बाधकोपन्यासाद्वैत्वपह्नुतिः । अस्यां च नञा
दिभिः साक्षात्, परमतसिद्धत्वाद्युपन्यासैश्च किञ्चिद्व्यवधानेन विषयस्य निषेधो

अपह्नुतिं लक्षयति—अथेति । छेदकेति । तस्य निवेद्येत्वर्थः । रूपकवारणायैति
भ्रान्त्याधेरप्युलक्षणम् । तदुपपादयति—अस्यां चेति । स विरोधः । भ्रमरकुलन-
म्येत्वेतदंशेऽतिशयोक्तिरिति प्रकमभद्रोऽत्र काव्ये इति बोध्यम् । अत्र स्तनद्वन्द्वक्षणस-
मन्वयमुपेक्ष्य भेदमाह—इयं चेति । उदाहृता चेत्वर्थः । वयवकेति । बहुनीहिणा संघा-
तविशेषणम् । इयाममिति । अन्नभेदेनेति भावः । कव्युक्तिरियम् । विपक्षे वाचक-
माह—नो चेदिति । अनयोर्दोशोः । तदैव पतनकाल एव । ‘सदैव’ इति पाठान्तरम् ।
अत्र निरवयवत्वस्य सत्त्वात्प्राग्बुदाह—अथेति । किञ्चिदिति । भ्रान्त्यारोप्यर्थः ।

१ यदि गरलममृतं च न स्वात्तश्च गरलकार्यं मोहः, अमृतकार्यं मोहश्च न स्वादिति
गरलाश्रयतापनाय मोह—मोहस्त्वपह्नुतेत्युपन्यासात्तद्वैत्वपह्नुतिः ।

२ नञादिभिः साक्षात्निषेधे बोध्यमाने, परे एवं वदन्ति (नाहमेवं वदामि) इत्याद्यनु-
वादेन च किञ्चिद्व्यवधानेन निषेधे बोध्यमाने इत्यर्थः ।

बोधमाने प्रायशो वाक्यस्य भेदः । मिषच्छलच्छब्दकपटव्याजं च पुरात्मादि-
शब्दैस्तु तस्मिन्नास्यैवयम् । क्वचिदपहवपूर्वकत्वं क्वचिच्चारोपपूर्वकत्वं क्वचि-
द्विपयिताद्रूप्य-विपयनिषेधयोरेकस्य शाब्दत्वमेकस्यार्थत्वं क्वचिदुभयोः शाब्द-
त्वमयोभयोरार्थत्वं विधेयत्वमनुवाद्यत्वं चेति । एवमनेके प्रकाराः संभवन्ति ।
परं तु न ते वैचिध्यविशेषमावहन्तीत्यगणनीयाः । एवमपि द्विच्चारुमुप-
दर्श्यते—तत्र प्रागुक्तायां सावयवापहृतौ प्रथमावयवेऽपहवपूर्वकत्वमुभयोः
शाब्दत्वं विधेयत्वं वाक्यभेदश्च । द्वितीयावयवे तु वक्तृगतमूढत्वोक्त्या तद्ग-
तभ्रान्तिप्रतिपत्तिव्यवहिता निषेधप्रतिपत्तिरिति निषेध आर्थः । ताद्रूप्यं
शाब्दम् । विधेयत्ववाक्यभेदापहवपूर्वकत्वानि पूर्ववत् । चतुर्थावयवे पुन-
रारोपपूर्वकोऽपहवः । उभयोः शाब्दत्वविधेयत्वे वाक्यभेदश्च प्रथमवदेव ।

‘वदने विनिवेशिता भुञ्जंगी पिशुनानां रसनामिषेण धात्रा ।

अनया कथमन्यथावत्कीटा न हि जीवन्ति जना मनागमत्राः ॥’

अत्रैकवाक्यत्वं निषेधताद्रूप्ययोरार्थत्वं विधेयत्वं च, निवेशनस्य विधेय-
त्वात् । एवमन्यदप्यूहम् । अत्र च लक्षणे आरोप्यमाणमित्यस्याहार्यनिश्चय-
विषयीक्रियमाणमित्यर्थः । तेन

‘सद्धानाङ्गणसंमुखादहतकियद्विधंभराधीश्वर-

व्यादीर्णाङ्कितमध्यमागविवरोन्मीलन्नमोनीलिमा ।

तस्मिन् तन्निषेधे । तस्य वाक्यस्य । निषेधयोरिति । मध्य इति शेषः । अथेति ।
क्वचिदित्यर्थः । अनुवाद्यत्वं चेति । उभयोरप्यनुवाद्यत्वं विधेयत्वं चेत्यर्थः । क्वचिदि-
त्यस्यानुपपन्नः । असत्वेव(१)निरासायाह—एवमपीति । समत्कारित्वाभावेऽपीत्यर्थः ।
दर्शयंत इति । उक्तप्रकारजातमिति शेषः । तत्र तेषां मध्ये । प्रथमेति । स्मितमिति
पादप्रतिपाद्य इत्यर्थः । अपहववेति । निषेधस्य प्रागुक्तेरादिति भावः । उभयोस्ताद्रूप्य-
निषेधयोः । अस्य त्रिष्वन्वयः । एतत्पदार्थसोदरस्यत्वादाह—विधेयेति । द्वितीयेति ।
मुपमिति पादप्रतिपाद्य इत्यर्थः । नुस्तन्नैलक्षणे । तदेवाह—अपहवगतेति । स्वनहन्द्-
मिति पादप्रतिपाद्यगृहीत्यावयवस्य द्वितीयेन तुल्यत्वात्तमुपेक्ष्याह—अनुर्थेति । अनेति पाद-
प्रतिपाद्य इत्यर्थः । पुन. शब्दो पैलक्षणे । वाक्यैकमसोदाहरणं राप्रकारमेवमाह—अद्वय
इति । अनया रसनया । अमत्रा जीवन्तोपायशून्याः । ‘आर्थत्वमनुवाद्यत्वं च’ इत्येव
शुक्तः पाठः । ‘विधेयत्वं च’ इत्यपपाठः । अत्र एवाह—निवेशनेति । आहार्यत्वनिषे-
धफलमाह—तेनेति । तैर्नाशितमध्यभागेन यद्विवरं तस्मादुन्नीलन्नप्रकाशमान आद्याश-

१ विधेयत्वमप्येव प्रधानत्वम्, नानुवाद्यकोषे प्रविश्य गुणीभूतत्वमित्यर्थः ।

अङ्गारप्रखरैः करैः कुवलयन्सद्यो जेगन्मण्डलं

मार्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ॥'

अत्र विरहिजनवाक्ये नायं शशाङ्कः, अपि तु सच्छिद्रो मार्तण्ड इति तु च्छायामात्रमपह्नुतेः, न त्वपह्नुत्यलंकारः । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वे-
नानाहार्यत्वात्, किं तु आन्यलंकार एव ।

'अलिर्भृगो वा नेत्रं वा यत्र किञ्चिद्विभासते ।

अरविन्दं मृगाङ्को वा मुखं वेदं मृगीदृशः ॥'

इत्यत्र मुखमारविन्दं वेति कविनिष्ठाहार्यसंशये मुखनिषेधसामानाधि-
करण्येन विपर्ययीभवतोऽरविन्दतादात्म्यस्य निश्चयविषयत्वाभावात् संग्रहः ।
न चात्र विषयनिषेधस्यापदार्थत्वं शङ्क्यम्, वाशब्दार्थत्वात् । यत्तु कुवलय-
यानन्दाख्ये संदर्भे अप्ययदीक्षितैरपह्नुतिप्रभेदकथनप्रस्तावे पर्यस्तापह्नुत्याख्यं
भेदं निरूपयद्भिरभिहितम्—

'अन्यत्र तत्सारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्तु सः ।

नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥' इति ।

अत्र चिन्त्यते—नायमपह्नुतेर्भेदो वक्तुं युक्तः, अपह्नुतिसामान्यलक्षण-
नाक्रान्तत्वात् । तथा हि—'प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः,
उपमेयमसत्यं कृत्वा उपमानं सत्यतया यत्साध्यते सापह्नुतिः' इति काव्य-
प्रकाशोक्तलक्षणबहिर्भावस्तावत्स्फुट एव । एवं 'विषयापह्नुते वस्त्वन्तरप्रती-
तावपह्नुतिः' इत्यलंकारसर्वसोक्तं लक्षणमपि नात्र प्रवर्तते ।

'प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम् ।

साम्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा ॥'

मैत्र्यगुणो यस्येत्यर्थः । अङ्गारतीक्ष्णकिरणैरित्यर्थः । छायांमात्रं सादृश्यमानम् । निश्चय-
त्वनिषेधफलमाह—अलिरिति । व्याख्यातमिदम् । अपदार्थत्वं क्वमपि पदप्रतिपाद्य-
त्वम् । वाशब्देति । विरूपद्वारा वाशब्दव्यङ्ग्यत्वादित्यर्थः । एवं चार्थिको निषेध इति
भावः । स कारिकाकारः खीयव्याख्यानमाह—उपमेयमसत्यमिति । अत्र उपमे-
यपदं पदार्थोपलक्षणमावश्यकमित्येतादिसोपधिन्त्य इत्यत्रे स्फुटं निरूपयिष्यते । प्रतीता-
विति । तत्रैव प्रत्यासत्तेरिति भावः । एवं पूर्वत्रापि बोध्यम् । साम्यात्सादृश्यमूलकम् ।

इति चित्रगीमांसागतं तन्निर्मितनपि लक्षणमिह तथैव । तस्मात् 'नायं सुधांशुः किं, तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इत्यत्र दृढारोपं रूपकमेव भवितुमर्हति, नापहुतिः । उपमेयतोपमानतावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्यात् निष्प्रत्यूहं मानात् । तदुक्तं विमर्शिन्याम्—“न विपं विपमिस्त्राहुर्ब्रह्मसं विपमुच्यते” । अत्र विपस्य निषेधपूर्वं ब्रह्मस्यविषये आरोप्यमाणत्वादुद्धारोपं रूपकमेव, नापहुतिः” इति । यदि च प्राचीनमतमुपेक्षालंकाररत्नाकरेणैव मयाप्ययं प्रकारोऽपहुतिमध्ये गणित इत्युच्यते, तदा आहार्यताद्रूप्यनिश्चयस्य समानत्वाद्रूपकभेद एवापहुतिरित्यप्युच्यताम् । निरसतां च प्राचीनमुखदाक्षिण्यम् । एवमपि चित्रगीमांसागतत्वनिर्मितापहुतिलक्षणस्यात्राव्याप्तिः स्थितैव । अपि च यदि 'नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इत्यत्र पर्यंसापहुतिरित्युच्यते, तदा तस्यामेव स्वकृतचित्रगीमांसागतस्य

तथैव न प्रवर्तते । उपसंहरति—तस्मादिति । दृढारोपमारोपदाब्धिसंपादकम् । न विपमिति । अत्रेदं चिन्तयन्—नेद मुख चन्द्र इति प्रतिज्ञापहुतुदाहरणंऽपि मुखनिषेधस्य चन्द्रारोपदाब्धिसंपादकत्वस्य वस्तुं शक्यत्वेनानुभवसिद्धत्वेन चाण्डुविमानस्योच्छेदापत्तेः । यदि तु निषेधपूर्ववारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलंकारान्तरत्वं तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यमिति । प्राचीनैति । प्रकाशकारादीलक्षणे । एवमत्रेऽपि । दृष्टान्तोच्छेदेन तदनुपेक्षानाचं गणित इति सूचितम् । अपहुतिः तरवावच्छिन्नम् । ननु निषेधपूर्ववारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वेन कथमपलापः, अतो दोषान्तरमाह—एवमपीति । उच्यते तथाङ्गीकारेऽपि । दोषान्तरमाह—अपि चेति । तस्यामेव

१ अत्रापि विरोधे बलिक्रियेदृष्टव्यमित्येव नागेशस्य परिकरवचनः । 'नेद मुखम्, किन्तु चन्द्रः' इति प्रतिज्ञापहुतुदाहरणे 'मुख न' इति विषयतावच्छेदकपुरस्कारेण निषेधस्य (मुखस्य) निषेधः स्पष्ट एव । 'निषेधे यदनिहुते' इति दीक्षितउद्धृगानुसारमपि विषयस्य निषेधो रूपके विद्मः । एव चात्र रूपकतापन्नं दुरामरमाप्तम् । निषेधो रूपकदाब्धेयतादक इत्युक्तिरपि प्रतिपक्षिचक्षुषोरुद्धृतमानम् । 'मुख न' इति विषयनिषेधे कृते 'उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेण उपमेये चन्द्राक्षिणीवमानमुपमानतादात्म्यम्' एव न सिध्यतीति आरोप एव दूरापास्तः, का पुनस्तस्य दाब्धिसंपादनाशा ? तदिदं गगनकुमुदेः शिरःशेखरनिर्माणेन विनादसमारोहतापन्नं नाम । 'नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' अथ तु 'प्रेयसीमुखं सुधांशुः' इति रूपकं कादिप्रतिवादिविषया स्फुटमेव सिध्यति, 'नायं सुधांशुः' इति गगनस्यस्य चन्द्रस्य कृते निषेधः प्रकृतारोपदाब्धेर्षेनेलकामेनाप्यनुपगन्तव्यमेवेति मार्निह विद्मन्तु ।

‘विन्माविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यच्चनिहुते ।

उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥’

इति रूपकलक्षणस्यातिव्याप्तिर्वञ्जलेपायिता स्यात्, विषयिणो निहवेऽपि विषयत्वानिहुतत्वात् । अथापि चित्रनीमांतायां प्राचीनमञ्जुसारेण रूपक-
लक्षणम्, कुबलयानन्दे च रत्नाकराद्यनुसारेणापह्नुतित्वोक्तिरिति यथाव-
चित्सामञ्जस्यं विधेयमिति दिक् ।

‘अनल्पजाम्बूनददानवर्षं तथैव हर्षं जनयञ्जनेषु ।

दारिद्र्यवर्मक्षपणक्षमोऽयं धाराधरो नैव धराधिनाथः ॥’

सावयवारोपेयमपह्नुतिः ।

आरोपमात्रोपायत्वे परम्परिताप्येषा संभवति । यथा—

‘मनुष्य इति मूढेन खलः केन निगद्यते ।

अयं तु सज्जनाम्भोजवनमचमत्तङ्गजः ॥’

अस्याश्च ध्वनिर्वया—

‘द्रयिते रदनत्विषां निषादयि तेऽग्नी विलसन्ति केसराः ।

अपि चालकवेपथारिणो मकरन्दस्पृहयालवोऽलयः ॥’

अत्र ‘नैता रदनत्विषाः, किं तु किञ्जलरूपरम्पराः । न चैतेऽलकाः,
अपि खलयः’ इति पूर्वोत्तरार्थाभ्यां द्वे अपह्नुती तावत्प्राकट्येनैव निवेदिते ।
ताभ्यां च ‘न त्वं नारी, किं तु कमलिनी’ इति तृतीयापह्नुतिर्ब्रह्मनव्यापारेण

पर्यस्तापुत्रावेव । रत्नाकरादीति । आदिना दण्डप्रदणम् । इत्थं हि काव्यादर्से
(२।३०४) तेनोक्तम्—‘अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम्’ इति । यथाकथञ्चि-
रत्सामञ्जस्यमिति । एतदनन्तरमत्र किञ्चित्पठितवम् । तासवैपुत्रके दुर्लभमेव ।
अनन्तरं ‘विधेयमिति दिक्’ इति ग्रन्थः । अवयवरूपस्य-दीर्घमुदाहरति—**धनलोपेति ।**
दानवर्षयो रूपकम् । दारिद्र्यरूपस्योन्नयो नाशने समर्थ इत्यर्थः । सावयवारोपेति ।
अवयवयोपसहितैत्यर्थः । तद्रूपकसहितेति यावत् । आरोपेति । आरोपसंज्ञादिः ।
दयित इति । व्याख्यातमिदं प्राह । तावत् आदौ । अत्राद्यान्धे ध्वनित्वाभावादाह—

प्राधान्येन निवेद्यते, तत्संबन्धिर्वस्तुनिषेधारोपयोस्तन्निषेधारोपनिवेदकत्वस्य न्याय्यत्वात् । तुल्ययोगिता तु गुणतया स्थिता ।

यत्त्वप्पयदीक्षितैरपहुतिध्वनावुक्तम्—

“-त्वदालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते

विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमर्षि ।

अपि खिद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा

करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाद्य लिखति ॥’

इत्यादावपहुतिध्वनिरुदाहृतव्यः । अत्र हि चक्रमुपर्णलेखनेन ‘नायं साधारणः पुरुषः, किं तु पुण्डरीकाक्षः’ इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यथा तु तस्याप्येतादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन ‘नायं पुण्डरीकाक्षोऽपि, किं तु मन्मथः’ इति तदुभयमपमृज्य पुष्पसायकमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम्” इति । तदेतदापातरमणीयम् । यत्तावदुच्यते—‘चक्रमुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः, किं तु पुण्डरीकाक्षः’ इति कयाचिद्व्यञ्जितमिति । तथापहुतेर्द्वौ भागौ—उपमेयनिषेधः, उपमानारोपश्चेति । तयोस्तावदुपमानारोपभागः पुण्डरीकाक्षोऽयमित्याकारश्चक्रमुपर्णलेखनेनाभिव्यङ्गं शक्यः, चक्रमुपर्णोस्त-

प्राधान्येनेति । तदिति । अवयवोत्तरार्धः । ननु नित्यस-रुददाउत्तररूपक्रियागुणरूप-धर्मैक्यस्य प्रकृताप्रकृतयोः सत्त्वेन तुल्ययोगिनैवेयमत आह—तुल्येति । त्वदालेख्य इति । त्वत्प्रतिष्ठतिभूतचित्र इत्यर्थः । नायकं प्रति रसमस्तुकि । एका तन्वी सती । चक्रं मुदर्शनम् । सुपर्णासुतं गहदम् । अपि अथ । वचित्तयैव पाठः । अपमानार्जनयो-ग्यत्वाय हेतुगर्भं विशेषणम्—खिद्यत्पाणिरिति । अपरा तत्सती । तस्यापि पुण्डरीकाक्षस्यापि । तदुभयं चक्रमुपर्णद्वयम् । इत्यादावेन तथा छेदानेन । इति व्यञ्जितनि-लन्वयः । तत्रेति । उच्यते इति शेषः । एतन्मेषोऽपि भागोऽभिव्यङ्गं यस्य इत्युप-

१ अवयवयोः रदनविद्-अठकदोर्निषेधः, दिग्दरस्य अरेधापेयस्य अवयवभूत-मातीरविषेध—कमिन्नीत्वापेयदोर्निषेधकः (उपायः) साहित्यसौशीलित्तिल्लेखः । यद्गयोः रदनकान्ति-अठकदोः, अमृदयोः वेसुर-प्रतिबोधं विदुः-दीर्घनिषेधनेषाप्रक्रिया-रुद-दाउत्तररूपगुणधर्मैरपारं वा तुल्यदोर्निषेधं प्रतीयते सा गुणीभूता, अमृदमाना अरदुडिरेवात्र प्रधानमेतादृशः ।

त्संबन्धित्वात् । न तु नायं साधारणः पुरुष इत्युपभेयनिषेधमागोऽपि, व्यञ्ज-
कस्वारोपमात्रव्यञ्जनसमर्थस्य तादृशनिषेधव्यञ्जने सामर्थ्याभावात् । नाप्यनु-
भवसिद्धः सः, येन तथञ्जनायोपायो गवेष्येत । नापि गवेष्यमाणोऽपि तथ-
ञ्जनोपायः शब्दोऽर्थो वा उपलभ्यते, येनानुभवकैलहोऽपि स्यात् । न च
साधारणपुरुषनिषेधमन्तरेण पुण्डरीकाक्षतादात्म्यारोपो दुर्घट इति सोऽपि
व्यज्यत इति वाच्यम्, रूपकोच्छेदापत्तेः । मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखनिषेध-
मन्तरेण चन्द्रत्वं दुरारोपमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्रापि मुखनिषेधावगमे
जितमपह्नुत्या ।

अथ मुखं चन्द्र इति रूपके मुखत्वसामानाधिकरण्येन चन्द्रतादृश्य-
स्वारोप्यमाणतया न मुखनिषेधापेक्षेति चेत्, प्रकृतेऽपि तर्हि तादृश-
साधारणपुरुषत्वसामानाधिकरण्येन पुण्डरीकाक्षतादात्म्यारोपरूपमसौ राजा
पुण्डरीकाक्ष इत्याकारकरूपकमेव भवितुमीष्टे, नापह्नुतिः । यदपि चोच्यते
'नायं पुण्डरीकाक्षः, अपि तु मन्मथः' इत्यादि । तत्र यद्यपि चक्रमुप-
द्वरीकरणेन नायं पुण्डरीकाक्ष इति निषेधः, पुष्पचाप-ध्वजगतमकरयो-
र्लेखनेन च मन्मथोऽयमित्युपमानारोपश्च व्यङ्ग्यो भवितुमर्हति, तथापि
नासावपह्नुतिः । 'प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्स्वप्नकरूपनम्' इति त्वत्कृतलक्षण-

ज्यते । व्यञ्जकेति । चक्रमुपलेश्वनस्येत्सर्प । ननु कथं तदनुभवोऽत आह—ना-
पीति । स तादृशनिषेधभाग । उत्तपद्य इति शेषः । गवेष्येत अन्विष्येत । ननु विनि-
यमनाविरहोऽत आह—नापीति । लज्जयत इति । प्रकृतपद्य इति शेषः । दुर्घट
इति । वज्रज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । सोऽपि निषेधभागेऽपि । अन्व-
धानुपपत्त्येति भावः । ननु तत्रापि तत्क्रीडारोऽत आह—तत्रापपीति । रूपकेऽपी-
त्यर्थः । एवं च तदुच्छेदापत्तिरिति भावः । बाधज्ञानमाहार्यज्ञाने न प्रतिबन्धकमित्या-
शयेनाह—अथेति । सामेति । न त्वच्छेदकापच्छेदेनेति भावः । आरोप्येति ।
आहार्यज्ञानविषयीक्रियमाणतयेत्यर्थः । तदाकारमाह—असाविति । चत्त्वर्थः । द्विती-
यथो व्यङ्ग्यतत्त्वमुच्ये । ननु निषेधसामानाधिकरण्येनोपमानतादात्म्यारोपसत्त्वात्सर्वं

१ यदि तादृशनिषेधव्यञ्जनस्योपायभूतः छन्दः शब्दो वा उपलभ्येत चेत्तर्हि अत्रोपभेय-
निषेधत्वानुभवो भवतीति विचारोऽनुचितेदित्याशयः ।

स्याप्यत्रासत्त्वात् । अत्र हि निषेधस्य भगवतः पुण्डरीकाक्षस्यावर्ष्यत्वेना-
प्रकृततया प्रकृतनिषेधाभावात् । नहि पूर्वोरोपिततामात्रेण प्रकृतत्वं वक्तुं
शक्यम् । प्रकृतपदस्यारोपविषयपरतायां निषिद्ध विषयमित्यादिना कत्वाम-
त्ययफलं भवता भवतैव तत्र स्फुटीकरणात् । काव्यप्रकाशकृतापि 'प्रकृतं
यन्निषिध्यान्तरसाध्यते सा त्वपहृतिः' इति सूत्रं व्याचक्षणेन 'उपमेयमसत्यं
कृत्वा' इत्यादिना प्रकृतपदस्योपमेयपरतयैव व्याख्यानाच्च । प्राचीनमतसिद्धे-
यमपहृतिर्व्यङ्ग्यत्वेनास्माभिरिहोच्यत इत्यपि कुशकाशावलम्बनमात्रम्, 'प्रकृ-
तस्य निषेधेन' इत्यादिलक्षणं कुर्वता भवतैव तस्या नहिःकरणात् ।

एवमप्युक्तपद्ये कोऽलंकारो व्यङ्ग्य इति चेत् ? विच्छिन्नसिद्धलक्षण्येऽति-
रिक्तः, अन्यथा त्वपहृतिरेवास्तु । लक्षणं तु तदा प्रसक्तयत्किंचिद्वस्तुनिषेधसा-

तदभावोऽत आह—अत्र हीति । ननु पूर्वमारोपितत्वात्प्रकृत एव सोऽत आह—न-
हीति । निषिध्य विषयमित्यादिनेति । "निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोप" इति
तु नत्वाप्रत्ययेन लक्षणं नोक्तम् । वक्ष्यमाणोदाहरणे आरोपपूर्वकापहृतेऽभ्यासिप्रसङ्गात्
इति तैत्तिरीयम् । फलं क्वचिदभ्यासिरूपमनिष्टं फलम् । तत्र चित्रनीमातायाम् । अपि-
सूचितं दोषान्तरमाह—काव्येति । पुण्डरीकाक्षरूपमानमिति भावः । प्राचीनेति ।
प्रायुक्तसर्वमतसिद्धापडनिघानान्यलक्षणानामन्तत्वात्पर्यं तत्त्वमत आह—
लक्षणं त्विति । तदेति । तत्रापहृतिर्वात्रोऽपहृदभ्यासित इत्यर्थः । प्रसक्तेति ।
प्रसक्तत्वं च यथास्थितम्, ननु प्रकृतत्वापेक्षेति भावः । अस्तुतदेत्याभ्यासिमानभिमतत्वं

१ आरोपस्य विषयः प्रकृतः । निषेधश्च वर्ण्यतया उपमेयमेव भवति । अत्र तु वर्ण्यो नापहृ-
(रात्रादिः) । तत्रश्च पुण्डरीकाक्षस्य पूर्वोरोपितत्वेन वस्तुतो वर्ण्यत्वानाभावात् तस्य निषेधे
प्रकृतत्व, निषेधो न सिध्यतीत्याशयः ।

मानाधिकरण्येन क्रियमाणवस्त्वन्तरारोपत्वमेव । तस्मात्सर्वमेवेदमहृदयंगमं सहृदयानाम् ।

इति रसगङ्गाधरेऽपह्नुतिप्रकरणम् ।

अथोत्प्रेक्षाप्रकरणम्—

तद्भिन्नत्वेन तदभाववत्त्वेन वा प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयत-

सूचितम्, अत स्वस्तिदान्तरीलोपसहरति—तस्मादिति । वीक्षितोक्त-यथाकथञ्चित्त-
त्समर्थनं चेत्यर्थः । अहृदयंगममिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—वीक्षितैर्हि “दृष्टी त्वपहृते
साधर्म्यमूलत्वनियममनादह्य ‘अपहृतिरपहृस्य किञ्चिदन्यार्थमूचनम्’ इति लक्षयित्वा उदा-
जहार—‘न पक्षेषु स्मरस्वस्य सहस्य पत्रिणा यत । चन्दनं चन्द्रिका गन्धो गन्धवा-
हृक्ष दक्षिण ॥’ इत्याद्युपक्रम्य ‘त्वदात्मन्ये’ इत्याद्युक्तमिति । तदनुसारेणैव तत्रापहृति-
ध्वनिरुदाहृत इति न किञ्चिदहृदयंगमम् । प्रकाशविरोधोऽपि न । तत्रोपनेयपदस्य पदा-
र्थोपलक्षणात्वात् । अन्यथा ‘केसेसु बलामोडिअ’ इत्यत्र ‘स्वयं न प्रपश्याम्य गतास्तद्वैरि-
णोऽपि तु ततः पराभवसंभाव्यं तान् कदरा न स्वजन्तीत्यपहृतिर्ध्वज्यते’—इति प्रकाश-
ग्रन्थासंगतिः स्वादिति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरसमीप्रकाशेऽपहृतिप्रकरणम् ॥

उत्प्रेक्षा लक्षयति—अथोत्प्रेक्षेति । विनिगमनाविरहादन्योन्याभावात्सन्ताभावप-

१* तद्भिन्नत्वेन प्रमितस्य (शावस्य) पदार्थस्य रमणीयतद्वृत्तितद्वैतसंबन्धनिमित्तकम् [अर्थात्
तस्मिन्पदार्थे वर्तमानक्षमत्कारजनको यस्तत्संबन्धी धर्मो तादृशधर्मं निमित्तीकृत्य] तत्त्वेन संभा-
वनम् उत्प्रेक्षा (पक्षा कोटि) । संभावनं च अयोन्यत्वाभावात्संभानविषयीकरणम् (मुखे
चन्द्रत्वयोग्यताया अभावो न, अपि तु तादृशयोग्यता कस्तीत्यनुसंधानम्) । तदभाववत्त्वेन
प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतत्समानाधिकरणतद्वैतसंबन्धनिमित्तकं तद्वत्त्वेन संभावनं वा उत्प्रेक्षा
(द्वितीया कोटि) । अयं भावः—तद्भिन्ने अर्थात् अतस्मिन्नपि पदार्थे तत्त्वेन [चन्द्रविज्ञेदि
मुखे चन्द्रत्वेन] संभावनम् उत्प्रेक्षा, तदिदं संभावनं तादात्म्य (अभेद) संबन्धेन ।
संभावनं च—तस्मिन् (संभावनाविषयीभूते) पदार्थे वर्तमानक्षमत्कारकत्वं आह्लादक-
त्वादि निमित्तम्, तेषां धर्मोत्प्रेक्षा । तदभाववति अर्थात् यो धर्मस्तस्मिन् पदार्थे नास्ति ईदृशे
पदार्थे तद्वत्त्वेन संभावनम् [यथा निधि लावण्यानामिति पद्म जगणि (धर्मिणि) मोहो तास्त्रि
तथापि मोहवत्त्वेन संभावनम्] । तदिदं संभावनं तादात्म्येवरेण समवायसंबन्धेन । अत्र च
निमित्तं तत्समानाधिकरण (उत्प्रेक्ष्यमाणधर्मसदवासी) धर्मः । [यथा निधि लावण्यानामि-
त्यत्र मोहस्य जगणि समवायसंबन्धेन संभावनम् । निमित्तं च मोहसमानाधिकरणं धर्मि-
चार्यकारिण्यरूपो धर्मः], तेषां धर्मोत्प्रेक्षा ।

२ इत्तं नानेशसत्राणि प्रतारणशक्यमिति खेदेन वक्तव्यं स्यात् । ‘तद्वत्त्वेन’ इत्याद्यु-
दाहरणं दण्डिमतानुसारमिति स संभावये । किन्तु चित्रमीमांसार्थां ‘साधर्म्यमूलं त्वपहृति
रिति तेन व्याहृता’ अत्रैव दण्डिमतानुवादं समाप्यते । तद्वत्त्वेन इत्यादाहरणं
‘इत्यादावपहृतिध्वनिरुदाहृत्य’ इति वीक्षितानां स्वमतमिदम् । अनया धर्मोपलक्षात्
तत्तदकारणध्वनिरिति दीयते तद्वदपहृतावहृते प्रकरणपूर्वैरेव न किञ्चिदेति विचार्य

द्वेचि-तत्समानाधिकरणान्यतरतद्धर्मसंबन्धनिमित्तकं तच्चेन तद-
च्चेन वा संभावनमुत्प्रेक्षा ॥

‘लोकोत्तरमभाव त्वां मन्ये नारायणं परम्’ इत्यत्र तादृशप्रभावस्य नारा-
यणत्वव्याप्यतासंभावेनादशायां सामर्थ्यभावेनानुमित्यनुदयाज्जायमानायां नारा-
यणेनानेन प्रायशो भवितव्यमिति संभावनायामतिप्रसङ्गवारणाय तद्विषयत्वेन
प्रमित्तस्येति संभावनायामाहार्यतां गमयति । एतेन

‘रामं’ स्निग्धतरस्यामं विलोचय वनमण्डले ।

‘प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ॥’

इत्यत्र संभावनायाम्, ‘धाराधरधिया धीरं नृत्यन्ति स शिखावलाः’ इत्यत्र
भ्रान्तौ च नातिप्रसङ्गः ।

‘वदनकमलेन बाले स्मितसुपमालेशमावहसि यदा ।

जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥’

अत्र जगज्जयसंभावनायामतिप्रसङ्गवारणाय रमणीयतद्धर्मनिमित्तकमिति ।

टितं लक्षणद्वयं युगपदाह—तद्भिन्नत्वेति । लोकोचरेति । उद्भूतं प्रत्युक्तिः ।
तादृशेति । लोकोत्तरेत्यर्थः । सामग्री निश्चयरूपव्याप्तिज्ञानादिरूपावृत्तिमितिसामग्री-
त्यर्थः । ननु कथमेतासां वारणमत आह—संभावेनेति । इदंचेत्यादिः । संभाव-
नायां लक्षणघटकीभूतायाम् । तथा चोक्तसंभावनाऽनाहार्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।
अस्य कप्तान्तरमाह—एतेनेति । धाराधरो मेघः । भ्रान्तिरपीयमनाहार्या । अन्यथा
कार्याभावापत्तेः । स्मितेति । हास्यशोभालेशमित्यर्थः । तदेति पूर्वान्वयि । दशेति ।
यद्यबाणेन मदनेनेत्यर्थः । जगज्जयेति । जगति जयसंभावनायामित्यर्थः । तद्धर्मेति ।

१ संभावनाया आहार्यत्वस्वीकारेण—असामान्ये राजनि अलौकिकप्रभाववशात् या
अनाहाराणां (सखा) नारायणत्वसंभावना [नारायणत्वं काममसत्त्वं परं तदसंभावना तु
सत्त्वं], सखामुत्प्रेक्षात्वं न प्रसक्तम् । एवमेव अयं धाराधरः स्यादिति केकिनां संभावना,
‘धाराधरोऽयम्’ इति तेषां भ्रान्तिश्च, अनाहाराणां । अत एव तु नृत्तरूपकार्यजननम् । तदर्थे
विधाय संभावनायामुत्प्रेक्षाकारणं न प्रसक्तिरिति बोध्यम् ।

२ ‘तद्धर्मनिमित्तकं’ संभावनम्, इति उच्यते निवेद्यात् संभावनं दक्षिणं तद्धर्मनिमित्तकत्वं
मवेधितम् । अर्थात् तस्मिन् संभावे विषय-विषयिणो दो धर्मः स निमित्तं स्यात् । अत्र तु
निमित्तं संभावनाया अपावकमवयवम्, परं तद् (निमित्तम्) तद्धर्मः अर्थात् विषयः (जगत्), विषयी
(विधितम्, यतो विधितत्वं संभाव्यते), अनयोर्धर्मैः (एतद्विषयः) नास्तीति नास्तिव्याप्तिरित्यर्थः ।

मितस्य संभावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात्
दोषः । एतेन—

‘प्रायः पतेद्द्यूः शकलीमवेद् ग्लौः सहाचलैरम्बुधिभिः स्वलेद्वौः ।

नूनं ज्वलिष्यन्ति दिशः समस्ता यद् द्रौपदी रोदिति हा हतेति ॥’

अत्रापि रोदनकारणीभूतकेशप्रहणादिजन्यपापनिमित्तोत्थापितायां स्वर्गपतन-
संभावनाया नातिप्रसङ्गः । प्रायः स्वाणुनानेन भवितव्यम्, नूनं पुरुषेणानेन
भाव्यम्, दूरस्योऽयं देवदत्त इवाभाति, इत्यादौ निश्चलत्वचञ्चलत्वादिसाधा-
रणधर्मनिमित्तायां संभावनायामतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो रमणीयत्वं धर्मगत-
मुपात्तम् । रूपकविवावतिप्रसङ्गवारणाय संभावनमिति । अत्र च तादात्म्येन
संसर्गेण धर्मोत्प्रेक्षायाः, संसर्गान्तरेण धर्मोत्प्रेक्षायाश्च संग्रहाधिक्यत्वा लक्ष-
णद्वयं विवक्षितम् ।

सा चोत्प्रेक्षा द्विविधा—वाच्या, प्रतीयमाना च । इव, नूनम्, मन्वे,
जाने, भवैमि, ऊहे, तर्कयामि, शङ्के, उत्प्रेक्षे, इत्यादिभिः क्यञाचारकियां-
दिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री, तत्र वाच्योत्प्रेक्षा । यत्र च
प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रम्, तत्र प्रतीयमाना । यत्र तत्सामग्री-
रहित प्रतिपादकमात्रम्, तत्र संभावनामात्रमेव, नोत्प्रेक्षा ।

सापि प्रत्येकं त्रिविधा—स्वरूपोत्प्रेक्षा, हेतुत्प्रेक्षा, फलोत्प्रेक्षा चेति ।
तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपाणां तदभावरूपाणां च पदार्थानां तादात्म्येनेत-
रेण वा संबन्धेन जातिगुणक्रियाद्रव्याःभकैर्बन्धैः समुच्चिनैरुपाचैरनुपाचैर्नि-

तद्वर्गसम्बन्धेत्सर्थं । ननु सितरूपधर्मनिमित्तकत्वमस्त्वेवात् आह—सितेति । हा-
स्वस्य तत्सद्वकारित्वादिति भावः । जगदिति । जगद्विजितरूपौ यौ विषयविषयिणौ
तन्निष्ठत्वाभावादित्यर्थः । अस्य प्रत्युदाहरणान्तरमाह—एतेनेति । ग्लौश्चन्द्रः ।
गौ पृथ्वी । भूतत्व केशप्रहणादिप्रियेषणम् । पापस्य द्यूः पतेदित्यादिविषयविषयिसा-
धारणत्वाभावादिति भावः । स्वाणुना वृद्धेण । यथाक्रमेण धर्मानाह—निश्चलेति ।
आदिना विल्लङ्घनाकारत्वात्प्राह । रमणीयत्वमिति । तत्त्व च कविप्रतिमानिर्चेत-
तत्वमिति भावः । ननु ज्ञानमिल्लेवास्तु अत आह—रूपकेति । नन्वेवमपि तदभावव-
त्त्वेनेत्यादिप्रसङ्गमाह—अत्र चेति । उक्तलक्षणवाक्य इत्यर्थः । अलकारप्रवृत्तरीत्या
इमा विभजते—सा चोत्प्रेक्षेति । यत्रोत्प्रेक्षासामग्रीति । सा च रमणीयतद्वर्ग-
संबन्धादिरूपा । सापीति । एव च द्वादश भेदाः सप्तधा इति भावः । तत्र तासां

अप्यत्रैर्निष्पाद्यैर्वा निमित्तभूतैर्धर्मैर्यथासंभवं जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकेषु विषयेषु
 धर्मेषु स्वरूपोत्प्रेक्षा । तत्रामेदेन संसर्गेण धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा, संसर्गान्तरेण
 धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षेति चोच्यते । उक्तविधेषु पदार्थेषु प्रागुक्तप्रकाराणां पदार्थानां
 तथाविधैरेव निमित्तैर्यथासंभवं हेतुत्वेन फलत्वेन च संभावनं हेतुत्प्रेक्षा
 फलोत्प्रेक्षा चोच्यते ।

एताश्च कचिन्निष्पन्नशरीराः कचिन्निष्पाद्यशरीराश्चेत्येवमाद्यनल्पविकल्पाः
 संपद्यन्ते । तथापि दिङ्मात्रमुपदर्शयते ।

आरूपायिकायां जात्यवच्छिन्नस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘तनयमैनाकगवेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया
 भगवत्या भागीरथ्याः सखी’ इति । अत्र भागीरथ्यां द्रव्ये जातौ वा हिम-
 गिरिसंबन्धी भुजत्वजालवच्छिन्नस्तादात्म्येनोत्प्रेक्षयते । तत्र च भागीरथी-
 गतानां श्वैत्यशैत्यलम्बत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वानां धर्माणां निमित्ततासिद्धये
 विषयिहिमगिरिभुजगतत्वमवश्यं संपादनीयम् । तेषां च मध्येऽनुपात्तयोः
 श्वैत्यशैत्ययोर्हिमगिरिसंबन्धित्वादेव भुजगतत्वं संपन्नम् । इतरयोरपि
 संपादनाय तनयमैनाकगवेषणं फलमुत्प्रेक्षितम्, तत्साधनताज्ञानस्य लम्बत्व-
 जलधिजठरप्रवेशानुकूल्यजननकरवात् । एवं च विषयिगततादृशगवेषणफल-
 कलम्बत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वाभ्यां विषयगतयोः साहजिकलम्बत्वजलधिजठर-
 प्रविष्टत्वयोरनेदाध्यवसानातिशयोक्त्या साधारण्यसंपत्तौ निमित्तता । न चान

तिष्ठतां मध्ये । द्रव्येति । सत्ताग्रन्दानिप्रायमिदम् । एवमप्येऽपि । उक्तमेव विद्य-
 यति—तत्रेति । तासां स्वरूपोत्प्रेक्षाणां मध्य इत्यर्थः । हेतुत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षे आह—
 उक्तेति । जालादिष्वित्यर्थः । एवमप्येऽपि । अनल्पेति । बद्धित्यर्थः । तनयेति ।
 हिमगिरिरेत्यादिः । लम्बत्वप्रविष्टत्वे भुजविज्ञेयणे । द्रव्ये जातौ वेति । सत्ताग्रन्दवाच्या-
 यां जातिशब्दाख्यायां वेत्यर्थः । तेषां च उक्तधर्माणाम् । इतरयोरपि उपात्तयोर्लम्बत्वप्र-
 विष्टत्वयोरपि । तत्साधनतेति । गवेषणसाधनत्वंत्यर्थः । यद्वेति । अन्यथा गवेषणाऽसं-
 भवादिति भावः । विषयिगतेति । विषयिहिमगिरिभुजगताभ्यामित्यर्थः । तादृशेति ।

१ जातिगुणादीन् निमित्तकूल जातिगुणादिषु विषयेषु जातिगुणादिरूपानां विषयिणां
 संभावनं स्वरूपोत्प्रेक्षेति वाच्यस्य सारम्, अवशिष्टानि तेषां विशेष्यानीति बोध्यम् ।

२ जातिगुणादिषु पदार्थेषु जात्यादिभिर्निमित्तैः जातिगुणादिरूपस्य पदार्थस्य हेतुत्वेन फल-
 त्वेन च संभावनम्, जालादिरूपं पदार्थं जालादिरूपं पदार्थं प्रति हेतुः फलं वा यत्र
 संभाव्यते एव हेतुफलोत्प्रेक्षे—इत्याशयः ।

फलस्याप्युत्प्रेक्षणानलोत्प्रेक्षेति वक्तुं शक्यम् । उत्प्रेक्ष्यमाणफलनिष्पादितनि-
मित्तोत्थापितायां स्वरूपोत्प्रेक्षायामेव विधेयैवाच्चमत्कृतेर्विश्रमात्, उत्प्रेक्षा-
प्रतिपादकस्य प्रत्ययस्य फलेनानन्वयाच्च, तथैवात्र अपदेशो युक्तः । अनि-
गीर्णविषया चैयमुपात्तानुपात्तगुणक्रियात्मकनिमित्ता निष्पाद्यविशिष्टशरीरा
जात्युत्प्रेक्षा, हिमगिरिभुजस्य कविनैव निष्पादितत्वात् ।

तादात्म्येन गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अम्मोजिनीवान्धवनन्दनायां कूजनवकानां समजो विरेजे ।

रूपान्तराक्रान्तगृहः समन्तात्पुञ्जीभवन्शुक्र इवाश्रयार्थं ॥’

अत्रैकाधिकरण्यापत्ते कूजनविशिष्टे बकत्वजात्यवच्छिन्ने विषये पुञ्जी-
भवनविशिष्टः शुक्रगुणस्तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । तत्र बकगतानां कूजननैर्म-
ल्यपुञ्जीभवानां शुक्रगुणगतत्वमन्तरेण बकशुक्रयोरभेदस्य दुरुपपादत्वा-
त्तत्सिद्धये तेषां विषयिगतत्वं साध्यम् । तत्र नैर्मल्यस्यानुपात्तस्य यथा-
कथंचिदुत्प्रेक्ष्यमाणो विषयिणि सिद्धत्वात्कूजनपुञ्जीभवनयोर्निष्पादनाय रूपा-

तनयमैनाकेल्यर्थः । विषयेति । भागीरथील्यर्थः । त्रिनिगमनाविरहादाह—उत्प्रेक्षेति ।
प्रत्ययस्य वयकः । उपसंहरति—तथैवेति । एवं चेत्यादिः । स्वरूपोत्प्रेक्ष्यैवेत्यर्थः । कचित्
‘तथैव’ इति पाठः सोऽप्युक्तार्थक एव । अत्र भेदानुपपादयति—अनिगीर्णोति । भागी-
रथ्या उपादानात् । उपात्तेति । इदं च यथासंभवं बोध्यम् । न तु यथासंभवम् ।
निष्पाद्यत्वं हेतुनाह—हिमेति । एवं वैरुदेत्तस्य सिद्धत्वेऽपि विशिष्टस्य निष्पाद्यत्वं
स्पष्टमेवेति भावः । अम्मोजिनीति । इत्यं कन्यायां यमुनायामित्यर्थः । समजः
संघः । रूपान्तरेति । नीलाशील्यर्थः । ऐकाधिकरण्यापत्त इति । समुदायापत्त
इत्यर्थः । तत्र तयोर्मध्ये । तत्सिद्धये शुक्रगुणगतत्वसिद्धये । तेषामुक्तधर्माणाम् । विष-
यीति । शुक्रगुणेत्यर्थः । यथाकथंचिदिति । नन्वेवं हेतुजैवेत्येवं कुतो नात्

१ उत्प्रेक्ष्यमाणेन भवेद्यणकलेन निष्पादिते वे निमित्ते (कन्वत्य-अकथिमसिद्धत्वे) तदु-
त्थापितायाम्)

२ प्राधान्यात् ।

३ क्रियात्मके कन्वत्वप्रसिद्धत्वे उपात्ते, शैल्यश्ले शुणात्मके चानुपात्ते । अत्र यथासंभव-
मिति नावेऽशीका । क्रियात्मकस्य प्रसिद्धत्वस्य (कन्वत्यस्यापि) उपात्ततया यथासंभवात् न
घटते इति तस्यशयः ।

४ विना ।

न्तरोक्तान्तगृहत्वमाश्रयार्थित्वं च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । इहापि प्राप्तत्साह-
जिकयोः कल्पिताभ्यामभेदाध्यवसानात्साधारण्यम् । एवमन्वत्राप्युक्तम् ।
पूर्वं हि यथा फलस्योत्प्रेक्षणेऽपि न फलोत्प्रेक्षा तथेद्वारि हेतोरिति ।
क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘कलिन्दजानीरभरेऽर्धमग्ना वकाः प्रकामं कृतभूरिशब्दाः ।

ध्वान्तेन वैराद्विनिगीर्यमाणाः क्रोशन्ति मन्ये शशिनः किशोराः ॥’

अत्र, प्रथमान्तविशेष्यकवोपवादिनामभेदसंसर्गेण कलिन्दजानीरार्धम-
ग्न-कृतभूरिशब्दोभयविशिष्टेषु वकेषु विषयेषु ध्वान्तकर्तृकवैरहेतुकनिग-
रणकर्माभिन्नोत्प्रेक्षितशशिकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षणपूर्वकं क्रोशनकर्तृत्वं धर्म
उत्प्रेक्ष्यते । तत्र तादात्म्योत्प्रेक्षणे धर्म्युत्प्रेक्षायां साधारणो धर्मः, संबन्धा-
न्तरेणोत्प्रेक्षणे धर्मोत्प्रेक्षायां तत्समानाधिकरणो धर्मश्च विषयगतो निमित्त-
मिति स्थिते प्रकृते क्रोशनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षायां तत्समानाधिकरणनिगरण-
कर्मत्वरूपधर्मस्य विषयगतत्वसिद्धयेऽनुवाचतथा शशिकिशोरतादात्म्यमनुपा-

आह—पूर्वं हीति । कृतभूरिति । यो निमज्जति स शब्दं करोतीति लौकिकम् ।
वादिनामित्यस्य धर्म उद्वेक्षित इत्यन्वयः । शाननर्यमाह—कमेति । तदभिहित्वे-
नोत्प्रेक्षितेत्वर्थः । अनोत्प्रेक्षितेत्वधिकम् । तयोभेदस्य स्वारसिकत्वात् । तत्र उद्वेक्ष-
योर्मध्ये । पूर्वमाह—तादेति । द्वितीयामाह—संबन्धेति । विषयेति । वकेत्वर्थः ।
तत्कृतत्वमन्वाराभावादाह—अनुवाचेति । उद्वेक्ष्यते । वकेष्विति शेषः । नन्वेवमपि

१ कल्पितान्तगृहा हि शब्दं कुर्वन्ति पुञीभवन्ति च । एवं काश्चयार्थेनोपि शब्दादन्ते
संवीभवन्ति च ।

२ स्थाभाविकयोः पुञीभवतनैर्नैस्ययोः (अर्थात् वकनिष्ठयोः) कल्पिताभ्यां (शुद्धगुण-
यताभ्याम्) पुञीभवतनैर्नैस्याभ्यां एव अभेदाध्यवसानमित्यर्थः ।

३ ध्वान्तकर्तृकं वैरहेतुकं यद् निगरणं (गलाधःकरणम्) तस्य कर्माभिन्नत्वेन (कर्मत्वेन)
उत्प्रेक्षितत्वे शशिकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षणपूर्वकम्, अर्थात् वकेषु विषयेषु विशिष्टां शशि-
किशोराणां तादात्म्येन (अभेदसंसर्गेण) संभावनमिति पूर्व (नूत्तोत्प्रेक्षा) धर्म्युत्प्रेक्षा । तस्-
मन्वदं ‘मन्ये श्शेदन्ति’ इतिप्रतिपाद्या धर्मोत्प्रेक्षा, इत्याशयः ।

४ श्लोकेन यत्र (शशिकिशोरेषु) शिष्टति तत्रचिद्वरणत्वे यो निगरणकर्मत्वरूपो धर्मः तस्य
विषय(वक)गतत्वसिद्धये । अर्थ भावः—निगरणं शशिनः यत्र भवति न वकानाम्, तत्रच वकानां
निगरणकर्मतासिद्धये शशिकिशोरतादात्म्यमुत्प्रेक्षते इत्याशयः ।

सर्वैत्यनिमित्तकमुत्प्रेक्ष्यते । तत्र यथा विशिष्टोपमायामुपमानोपमेयविशेषण-
तद्विशेषणानामार्थमौपम्यम्, एवमत्रापि विषयवकविशेषणतद्विशेषणयोरर्थ-
मञ्जनयमुनाजलयोर्मूलोत्प्रेक्षाविषयिशशिकिशोरविशेषणतद्विशेषणाभ्यां निग-
रणध्वान्ताभ्यामभेद आर्थः । ततश्च ध्वान्तकर्तृकनिगरणे सिद्धे मुख्यो-
त्प्रेक्षानिर्वाहः । क्रोशनशब्दयोरपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनाभेदः । तेन कलि-
न्दजानीरार्थमग्रकृतमूरिशब्दोभयाभिन्ना वका ध्वान्तनिगीर्यमाणशशिकिशो-
रोभयाभिन्नाः क्रोशनक्रियानुकूलव्यापारवन्त इवेति बोधाकारः । आस्यते
भावमाधान्ये त्वभेदेन क्रोशनक्रियोत्प्रेक्षा । तत्र शब्दे वृत्ते वकविशेषणतया

साधारणधर्माभावात्कथं प्रधानोत्प्रेक्षानिर्वाहोऽत आह—**तत्रेति** । तस्मिन्सतीत्यर्थः ।
मूलोत्प्रेक्षेति । मूलोत्प्रेक्षाया विषयी यः शशिकिशोर इत्याद्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षोपपा-
दकत्वात्तस्य मूलोत्प्रेक्षात्वम् । सिद्ध इति । ववानामित्यादिः । मुख्योत्प्रेक्षेति ।
क्रियोत्प्रेक्षेत्यर्थः । प्रवृत्तान्तरेणापि साधारण्यं धर्मत्वाद्—**क्रोशनेति** । शशिकिशोरो-
भयानुकूलक्रोशेति । 'निगीर्यमाणमिजशशिकिशोराभिन्ना क्रोशनक्रियानुकूल—' इति
युक्तः पाठः । एवं नैयायिकमतेन बोधमुपत्वा वैयाकरणमतेनाह—**आस्यते** इति ।
नन्वभेदेन वके तदुत्प्रेक्षा चाभिन्ना अत आह—**तत्रेति** । उत्प्रेक्ष्यमाणक्रोशनक्रियाया-

१ विषयभूता ये वकास्तद्विशेषणम् अर्थमञ्जनम् । तस्य (अर्थमञ्जनस्य) विशेषण यदु-
पाचलम्, एतयोर्वचोः—मूलोत्प्रेक्षायाः (प्रधानभूतक्रियोत्प्रेक्षोपपादकत्वा मूलभूतायाः)
विषयिभूतानां शशिकिशोरतां विशेषणं निगरणम् तस्य (निगरणस्य) विशेषणं ध्वान्ताम्
पनाभ्यां सइ अर्थेदः ।

२ शशिकिशोराभेदेन वक्त्रनामपि ध्वान्तकर्तृकनिगरणे सिद्धे मुख्योत्प्रेक्षायाः क्रोशनो-
त्प्रेक्षाया निर्वोहः, यतो हि यो निगीर्यमाणो भवति स तदुत्प्रेक्षायाः ।

३ वकेषु ध्वान्तनिगरणतद्विना निगीर्यमाणत्वस्य शशिकिशोरत्वस्य ऐत्युभयोरभेद इति बोध्यम् ।

४ ननु भावप्रधानभास्यतामिति वैयाकरणानां यदे शब्दवक्रियायां क्रोशनक्रियाया-
स्तादात्तत्वेन संभावनमिति धर्मोत्प्रेक्षा सेवमित्युच्यते । किन्तु शब्दनम् (विषयः) नात्र इवम्
निर्दिष्टम् । अपि तु 'इतमूरिशब्दाः (वकाः)' इति वक्त्रानामेव विशेषणीभूतं एव । एवं च
शब्दने (विषये) कथं क्रोशनतादात्म्योत्प्रेक्षा इति शङ्का । मन्वाः क्रोशनतीत्यत्र मन्वेषु विषयिषु
मन्वस्त्वानां यथा अर्थेदात्तवत्त्वानम् तथा शब्दकर्तृत्वैव शब्दनस्याध्यवर्तानं इत्या, तस्मिन्
शब्दने (विषये) क्रोशनक्रियाया उत्प्रेक्षा तात्पर्ये इति तत्रमाधानम् । शब्दे रोपे विषये
इत्यनेन युचितं ग्रन्थकृता यत्र शब्दनोपल्लु पूर्वोक्त एव, वैयाकरणानां मते केवलम् आर्था
सेवं क्रोशनक्रियोत्प्रेक्षेत्याशयः । अत एव 'क्रोशनक्रियायां च वाहयनका विशेषणम्' इत्या-
युक्तम् । अन्यथा क्रोशनरूपव्यापारप्रधान्ये शशिकिशोरानामेव शब्दमर्पादया विशेषणता
स्यादिति बोध्यम् ।

प्रतीयमानमपि शब्दनं विषयतयावतिष्ठते, अध्यवसानवशात् । श्लोशनक्रियायां च तादृशबका विशेषणम्, तादृशबकेषु चाभेदेन तादृशशशिकिशोराः, न तु शशिकिशोरा एव साक्षात्क्रियायाम् । एवं च बकानामनन्वयापत्तेः । विषयविषयविशेषणानां प्रार्थदेव विम्बप्रतिविम्बभावेनाभेदप्रतिपत्तिः ।
तथा—

‘राज्याभिषेकमाज्ञाय शम्भरासुरवैरिणः ।

सुधाभिर्जगतीमघ्यं लिम्पतीव सुधाकरः ॥’

अत्रापि चन्द्रे विषये तादृशलेपनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्येकं दर्शनम् । किरणव्यापने विषये चन्द्रकर्तृकसुधाकरणकलेपनस्य तादात्म्येनोत्प्रेक्षणमिति द्वितीयम् । तत्र प्रथमे मते पवलीकारकत्वरूपनिमित्तानुपादानादनुपाचनिमित्ता, विषयस्योपादानादुपाचविषया । द्वितीयेऽपि तस्यैव निमित्तस्यानुपादानादनुपाचनिमित्ता, विषयस्य निर्गीर्णतयानुपाचविषयेति विशेषः ।

तादात्म्येन द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘कलिन्दशैलादियमा प्रयागं केनापि दीर्घा परिसा निखाता ।

मन्ये तलस्पर्शविहीनमस्थानाकाशमानीलमिदं विभाति ॥’

अत्र यमुनायां नीलत्वदीर्घत्वनिमित्तकमाकाशतादात्म्योत्प्रेक्षणम् ।

मित्यर्थः । वृत्ते बोधे निम्पते वा । अध्यवसानेति । व्यवसानं च मन्त्राः श्लोशनक्रियादिब्रह्मविद्याबकप्रत्ययेनेति बोध्यम् । तादृशेति । विशेषणद्रव्यविशिष्टेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । तादृशेति । एकविशेषणविशिष्टेत्यर्थः । क्रियायां श्लोचनेत्यारिः । एवं च एवं सति । एवं च तादृशशशिकिशोराभिन्नकर्तृकं श्लोचनमिति बोध्यम् । अत्र तादृशरूपान्तरमाह—तथेति । शम्भरस्येति । मदनस्येत्यर्थः । प्राग्बदप्रापि मतनेदमाह—मप्रापीति । तादृशेति । सुधाकरणकरगन्धधर्मकेत्यर्थः । चन्द्रेति । तदनिमित्त्यर्थः । करणकेति । जगन्मध्यकर्मकेत्यपि बोध्यम् । विषयस्य चन्द्रस्य । तस्यैव पवलीकारकत्वस्यैव । विषयस्य किरणव्यापनस्य । निर्गीर्णेति । सुधाभिर्लिम्पतीत्यनेनेति भावः । कलिन्देति । तदाकल्पपर्यन्तादित्यर्थः । इयं एता गजैश्वा । आ प्रयागं प्रयागनगरेत्याप्य । अत्रां परिसायात् । इदं इदं यमुनाकणम् । ननु प्राग्ज्यासुत्प्रेक्षेयं कुत्रो न, अत्र आह—आकाशेति । इदं च मन्त्रायां मन्त्रं एतत् ।

१ विषया इत्यः तद्विषयस्य अर्थव्ययनस्य [विशेषणविशेषणस्य अनुपाचकस्य], विशिष्टशशिकिशोराः तद्विषयस्य मित्यस्य [विशेषणविशेषणस्य ध्यात्यस्य] च विम्बप्रतिविम्बभावेनाभेदप्रतिपत्तिः ।

आकारत्वस्य स्वरूपात्मकत्वाद्भव्योऽप्येक्ष्यम् । अत एवाकारपदाच्छब्दाश्रय-
स्वाद्यनुपस्थितिदशायामप्याकाशधीः । नीलस्वरूपनिमित्तस्य विपयिणि सिद्ध्यर्थं
तृतीयचरणोपादानम् । दीर्घस्वरूपनिमित्तसिद्ध्यर्थं च पूर्वार्धम् ।

जात्यादीनामभावोऽप्येक्षा यथा—

‘बाहुजानां समस्तानामभाव इव नूर्तिमान् ।

जयत्यतिबलो लोके जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥’

अत्र जात्यवच्छिन्नाभावो विरोधित्वनिमित्तेन तादात्म्येनोपेक्ष्यते ।
‘नाश इष्येत्सुक्तौ तु ध्वंसः । ‘समस्तलोकदुःखानाम्’ इति प्रथमचरणे कृते
[णाभावः]

‘घोरञ्जनकालीभिर्जलदालीमिस्रथा वने ।

जगदखिलमपि यथासीन्निर्लेचनवर्गसर्गमिव ॥’

नन्वाकारत्वं शब्दाश्रयत्वादिरूपमिति कृतः स्वरूपात्मकमत आह—अत एवेति ।
तस्य स्वरूपात्मकत्वादेवेत्यर्थः । आदिना शब्दरूपवायिचारणत्वपरिग्रहः । विपयिणि
आकाशे । तृतीयेति । तल्लक्षणं सति प्रतिविम्बासभाव इति भावः । सिद्ध्यर्थं चेति ।
आकाश एवेति शेषः । मर्तोपरितनाकाशस्य तद्दीर्घत्वारोपादिति भावः । बाहुजानां
क्षत्रियाणाम् । जामदग्न्यः परशुरामः । जातीति । क्षत्रियत्वेत्यर्थः । विरोधित्वेति ।
जालवच्छिन्नेत्यादि । अभावोऽत्यन्ताभावः । अभावपदस्यागेनाह—विनेति । क्रिया-
भावोऽप्येक्षोदाहरणमाह—घोरिति । कञ्जलवच्छयामभेषपङ्क्तिभिरुत्थाच्छादितेत्यर्थः ।

१ अतएवदिषु पदवपदत्वादिर्कं यथा जातिर्भवति तथा आकारत्वं व्यतिर्न, अपि तु आ-
कारस्वरूपमेव । शब्दाश्रयत्वमाकारत्वमिति ये न जानन्ति तेषामपि आकारत्वस्य स्वरूपा-
त्मकत्वादाकारत्वस्य बोधो भवति । अत एव कल्पिदशैनादिस्य पद्ये द्रव्योपेक्षेलाघवः ।

२ तल्लक्षणं (तल्लक्षणं) सति तल्लक्षणस्य वर्ण-तरस्वाति प्रतीतिर्जातु स्यात् । तदभावे
तु निघ्नतया नीलतैव प्रतिभासेत्वेलाघवः । ‘तल्लक्षणं सति प्रतिविम्बास संभवो न’ इति
नागेन्द्रविद्यान तु लोकोत्तरमेव, कृतिपयाहु लिति शेषमपि जलपात्रेण प्रतिविम्बदर्शनात् ।

३ जामदग्न्यः क्षत्रियजातेर्विरोधी । तदश्च विरोधित्वेन निमित्तेन जामदग्न्ये (द्रव्ये)
क्षत्रियजातेरभावस्तदात्म्येन सम्भाव्यत इति जालभाववर्तुष्येक्षा संवन्तितासाधः ।

अत्रापि चाक्षुषज्ञानसामान्यशून्यत्वेन निमित्तेन पार्यन्तिकः क्रियामावो धर्मः । एवं द्रव्याभावोपेक्षापि स्वयमूहा ।

मालारूपाप्येषा संभवति यथा—

‘द्विनेत्र इव वासवः कर्युगो विवस्वानिव

द्वितीय इव चन्द्रमाः श्रितवपुर्मनोभूरिव ।

नराकृतिरिवाम्बुधिर्गुरुरिव क्षमामागतो

नुतो निखिलभूसुरैर्जयति कोऽपि भूमीपतिः ॥’

अत्र राजगतानां द्विनेत्रत्वादीनां वासवादितादात्म्यविरोधिनां विरोधनिवर्तनाय विषयिषु वासवादिप्वारोपेण साधारणीकरणम् । न चात्रोपमा शक्यनिरूपणा, द्विनेत्रत्वादीनामुक्तेर्निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः । न चोपमाया निष्पादकं तेषां साधारण्यम्, तद्भावेऽपि परमैश्वर्यादिभिः प्रतीयमानैस्तस्या निष्पत्तेः । असुन्दरत्वादुपमानिष्पादकत्वेन कवेरनभिधेयत्वाच्च । नद्यत्र द्विनेत्रत्वादिभिर्धर्मैर्वासवादिसादृश्यं राज्ञः कवेरभिप्रायविषयः । एवं द्वितीय-

नेत्रशून्यजनसमूहसदृशदिव्यलक्ष्यं । निमित्तेनेति । अनुपातेनेति भावः । पार्यन्तिक इति । यद्यपि सर्गमिति ननुसक्तेस्ता तार्किके जगदन्तरमित्तजगदिति पूर्व बोधः तथापि तादृशजगदन्तरप्रविष्ट्या अभावोपेक्षावाधापरया चात्रैव धर्मिणि जगति लोचनवर्गस्य सर्गो दान सर्गः प्रसरणं वा यत्र दर्शने तदभावो निरा बोध्यते इति दर्शनक्रियाभावस्त्वो धर्म उल्लेख्यते पश्चादित्यर्थः । तदाह—क्रियामावो धर्म इति । एषा उपेक्षा । कर्युगो भुजङ्गयम् । क्षमा भूमिम् । ‘अप्यारोपेण’ इति पाठः । आरोपेणेति तदर्थः । ‘अतियुक्त’पाठे तु स एवार्थः । स आरोपेणेत्यपे योज्यः । ननुपमेवानास्तु इत्याशङ्कते—न चेति । साधेति । उच्यतेति भावः । तस्या उपमायाः । ननुपात्तधर्मोभावे प्रतीयमानादरोऽत आह—असुन्दरेति । निरिच्छत्यजनकत्वादि-लक्ष्यः । उक्तधर्मस्येति । उक्तमेव निरादयति—एवमिति । राजसदृशस्य द्विती-

१ एवंन्ते (पश्चात्) क्रिया (दर्शना)भावो धर्मः उल्लेख्यते इत्यनुपमः । अयं भावः—अथ हि पूर्वम् ‘लोचनवर्गसदृशदिव्यजगदिव इदम् (वर्तमानं सचक्षुःशून्यम्) जगत्’ इति द्रव्योपेक्षेयं प्रदीयते । विचारे कृते तादृशजगदोऽभावाद्-पूर्व-ते-लोचनवर्गस्य संसर्गः प्रसरणं वा नास्ति [अत एव तु पदार्थानां दर्शनं न भवति] इति जगति (द्रव्ये) दर्शन-रूपक्रियाया अभावः प्रदीयते इत्याशङ्कते ।

२ कर्युगम् अस्वातीति कर्युगः, अर्शनायम् । कर्युगोय दक्षेत्रि देवाकरमिजु-विश्वे अप्यिद्वारपरदुर्गदिव्ये । मागेऽयिद्व्य एव मागेऽयिद्वे ।

३ द्विनेत्रत्वादीनि उच्यन्ति तु उल्लेख, पर उभावात्तया विषयिषु वासवादिषु तान्यारोप्यन्ते येन प्रकृत्यपेक्षयोः साम्यं संवृत्ते ।

त्वादीना चन्द्रादिप्वारोपोऽप्युपनाया सत्यामनर्थक एव स्यात् । अभेदप्रति-
पत्तौ तु सदसनेत्रेण सहस्रकरेण विधिसृष्टावेकेन वपुर्विहीनेन जलाकारेण
स्वर्गागतेन च तेन तेन कथमस्मानेदः स्यादिति प्रतिकूलधियमपसारयतां
विपयिगतानां द्विनेत्रत्वाद्यारोपाणामस्त्येवोपयोगः । अत्रैवेवर्शब्दस्याभावे
द्वारोपं रूपकम् । विपयिगतविशेषणानामभावे उपमा । उभयेवामेकतर-
स्वाप्यभावे शुद्धरूपकमिति विवेकः । एव स्वरूपोत्प्रेक्षादिगुपदर्शिता ।

अथ हेतुत्प्रेक्षा । यथा—

‘स्वत्प्रतापमहादीपशिखाविपुलकज्जलै ।

नूनं नभस्तले नित्यं नीलिमा नूतनायते ॥’

अत्र नीलिमसामानाधिकरण्येनोत्प्रेक्षितस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणम् । ‘कज्जल-
लेपनैः’ इति कृते इयमेव क्रियाहेतुत्प्रेक्षा ।

अस्य सत्त्वाद्वाञ्छि स्वारम्भिक द्वितीयत्वमित्याशयेनाह—चन्द्रादीति । ननूत्प्रेक्ष-
यक्षेऽपि तदुक्तवैयर्थ्यमत आह—अभेदेति । वासवादीत्यादि । करेण किरयेन ।
तेन तेन वासवादिना । अस्य राश । उभयान्भावसैकस्मिन्नपि सत्त्वादाह—एकतररेति ।
उपसहरति—एवमिति । एवदिति । राजान प्रति क्वयुक्ति । उत्प्रेक्षितस्य
कज्जलस्य । हेतुत्वेनेति । नूतनीकरण इति भाव । हेतुत्प्रेक्षेति । नीलिम

१ एवशब्दस्याभावे राजा दिनेवो वासव इत्यादिभि आरोप्यमाणेषु (वासवादिषु)
दिनेष्वल मिहाय अन्यविधसमप्रसादइत्यभूत्वात् राजतादात्म्यदृष्टीकरणेन रूपके दास्यं
संपाप्त इत्यर्थः ।

२ द्वयोर्मध्ये एकस्याऽप्यभावे, द्वयोरप्यभावे इति वाच्यम् ।

३ इह निमित्तभूत्वेन नीलिमरूपेण सामानाधिकरण्येन धर्म्येण [यतो हि एकस्मिन्नधिकरणे
(आकाशे) नीलिमा कज्जल च वर्ण्येते] आकाशे प्रतापरूप दीपशिखाननितकज्जलरूपजाति-
पदार्थस्य भर्तृत्वरूपोत्प्रेक्षा ।

४ तद्वन्दरं नीलिमो नित्यनूतनीभवनक्रियां प्रति कल्पेयितव्यासा कज्जलस्य हेतुत्वेनो-
त्प्रेक्षणमत्रोदाहरणवशादभिप्रेदयत् । ‘नूतनीकरणम्’ इति नामोद्यत्कृतसर्वो वैपकारणैर्विचार्य
एव । नूतन इवापरवि (नूतन इव भवति) इति स्थाने नूतन करोति इति व्यपदेशे तत्क-
रोतीति निष्प्रसङ्गात् ।

५ ‘लेपनैः’ इति क्रिया नीलिमनूतनीभवने हेतुरित्यर्थः ।

गुणहेतुल्लेखा यथा—

‘परस्परासङ्गसुखात्तत्रभुवः पयोधरौ पीनतरौ बभूवतुः ।
तयोरमृष्यन्नयमुन्नतिं परामवैमि मध्यस्तनिमानमञ्चति ॥’

अत्र पूर्वार्धे सुखस्य गुणस्य हेतुत्वं तावत्पञ्चम्यैव निर्दिष्टम् । अपरार्धे धर्मविशेषणतया अनुद्यमानस्य गुणाभावेत्य त्वार्थम् । यथा ‘भोक्ता मुञ्जानो वा तृप्यति’ इत्यादौ भोजनादेः ।

यथा वा—

‘व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीतामारुण्यं स्तुतिमुदयनपातिरेकात् ।
आभूमीतलनतकंधराणि मन्येऽरण्येऽसिन्नवनिरुहां कुटुम्बकानि ॥’
क्रियाहेतुल्लेखा यथा—

‘महागुरुकलिन्दमहीधरोदरविदारणाविर्भवन्महापातकावलिबेङ्गनादिव
श्यामलिता’ इति ।

द्रव्यहेतुल्लेखा यथा—

‘वराका यं राकारमण इति वरैगन्ति सहसा
सरः स्रच्छं मन्ये मिलदमृतमेतन्मखमुजात् ।

प्रतिदिनोपजीवमानत्वं विमित्तम् । अन्नति गच्छति । अपरार्ध इति । उत्तरार्ध इत्यर्थः । अचित्तयैव पाठः । आर्षत्वे हेतुगर्भे विशेषणमाह—धर्माति । मध्येत्यर्थः । गुणाभावस्य मर्षणाभावस्य । भोकेत्यत्र फालसामान्यप्रतीतिविशेषोदाहरणमाह—भुञ्जानो वेति । नैयायिकोक्तगुणस्यैव प्रहणमिति भ्रमनिरामायोदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । उदयपदिति । उदयन्ती आविर्भवन्ती वा लज्जा तस्याः संबन्धात्, आधिस्त्याद्वेत्यर्थः । भूमिमभिव्याप्त्य नद्याः कंधराः शाखा येषां तानि । वृक्षाणां समूहरूपाणीत्यभिप्रायः । अत्रापि लज्जारूपगुणस्य हेतुत्वं स्पष्टमेव । वेङ्गनात्संबन्धात् । अत्र वेङ्गनं क्रियेति स्पष्टमेव । श्यामलिता सजातश्यामा । वराकाः कृपणाः । नं चन्द्रम् । मिलदमृतमिति १. ‘लवदमृतम्’

१ अर्थात् मध्यस्य तनिमान प्रति सन्नवन्नोप्रतिमार्जनरूपगुणानात् एव हेतुः । अत्र मर्षणाभावस्तु नात्र मृष्यन् निर्दिष्टो यस्य हेतुत्वं जायेत, अत्र हि ‘मध्यन् (मध्यः)’ इति मध्यस्य विशेषणमूल एव स इति शङ्कायामाह—‘आर्षम्’ इति । अम्बतोऽनुक्तमपि हेतुत्वम् अर्षवशात्समीचीत इत्यर्थः । यथा ‘भोक्ता तृप्यति’ अत्र भोक्तुर्भोग्यो विशेषणस्यापि भोजनास्य

अमुष्मिन्या कापि द्युतिरतिघना भाति मिपता-

मिर्यं नीलच्छायादुपरि निरपायाद्गनतः ॥'

अत्रामृतसरोरूपत्वेनोत्प्रेक्षिते चन्द्रमसि नीलत्वेनाध्यवसिते कलङ्के उप-
रिवर्तिनभोहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । एतेन द्रव्यस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणं नास्तीति प्राचां
प्रवादो निरस्तः ।

एषामेवामावाना हेतुत्वोत्प्रेक्षा यथा—

'नितान्तरमणीयानि वस्तूनि करुणोज्झितः ।

कालः संहरते नित्यमभावादिव चक्षुषः ॥'

अत्र कालस्य साहजिके संहारकत्वे चक्षुरभावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा ।

'नि सीमशोभासौभाग्यं नताङ्ग्या नयनद्वयम् ।

अन्योन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम् ॥'

अत्र गुणामावस्य ।

'जनमोहकरं तवालि मन्ये चिकुराकारमिदं घनान्धकारम् । -

यदनेन्दुरुचामिहाप्रचारादिव तन्वन्नि नितान्तकान्तिकान्तम् ।'

इति पाठान्तरम् । मखभुजा देवानाम् । अमुष्मिन्त्वयि । इय द्युतिर्नैत्यरूपा ।
मिपतां पश्यताम् । उपरि । वर्तमानादिति शेषः । निरपायादनक्षरात् । नील-
त्वेनेति । द्युतिरित्यनेनेति भावः । एषामेव जालाबीनानेव । कर्षणोज्झित
इति । लक्ष्मणम् । आहिताम्नादित्वाग्निष्टान्तस्य परनिपातः । इदं जालवच्छिन्ना-
भाषहेतुत्वोत्प्रेक्षोदाहरणम् । गुणभावहेतुत्वोत्प्रेक्षोदाहरणमाह—नि सीमेति । गु-
णेति । आनन्दरूपेत्यर्थः । हेतुत्वेनोत्प्रेक्षेति शेषः । एवमप्येऽपि । त्रियाभाषहेतुत्वोत्प्रे-
क्षोदाहरणमाह—जनेति । हे कृशाङ्गि आलि, इह चिकुरे तव सुखचन्द्रमन्तीनाम-
संघन्यादिव इदं इत्यं केऽयमूह्ररूपं चिकुरवदाकाशे यस्य तादृशं जनमोहकरं निविदा-

१ अमुष्मिन् चन्द्ररूपे सरसि अतिघना नीला द्युतिर्धा मिपताम् (पश्यताम्) जनानां
भाति, सा उपरि वर्तमानाया नीलाद् गगनात् अर्थात् तस्मिन्निर्भरहेतुत्वास्तीत्यर्थः । मत्र
चन्द्ररूपेऽपि गगनरूपद्रव्यस्य हेतुत्वादीन्प्रकारान्तरान्तरम् ।

इह द्वितीयार्थं क्रियाभावस्य । प्रथमार्थे तु जात्यवच्छिन्नस्य जात्यवच्छि-
न्नाभावस्य वा स्वरूपोत्प्रेक्षा ।

‘न नगाः काननगा यद्बुदतीषु त्वदरिभूपसुदतीषु ।
शकलीभवन्ति शतघा शङ्के श्रवणेन्द्रियाभावात् ॥’

इह श्रोत्रत्वस्य जातिगुणक्रियाम्योऽतिरिक्तस्य विवेके क्रियमाणे आका-
शस्वरूपतया तदवच्छिन्नाभावस्य द्रव्याभावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा । निमित्तं
क्रियामावः । एवं हेतुत्प्रेक्षादिक् ।

अथ फलोत्प्रेक्षा—

‘दिवानिशं चारिणि कण्ठदमे दिवाकरारपनमाचरन्ती ।
वक्षोजतायै किमु पक्षमलाक्ष्यास्तपश्चरत्यभुजपङ्क्तिरेषा ॥’

अत्र वक्षोजत्यमवयववृत्ति । जातिस्वरूपप्रत्ययार्थः । स्वतलोः प्रकृतिप्रवृ-

त्तवारमर्हं मन्य इत्यर्थः । चारापयेनोदाहृतं तमाह—इत्येति । प्रचारस्य क्रियारथादिनि-
भावः । तुरुष्णवैलक्ष्ये । एतेन शान्तिरुत्पन्नस्य सूचितम् । अतएव स्युःकमेणोक्तिः ।
अन्वकारोऽतिरिक्तः पक्षार्थ इति मतेनाह—जात्यवच्छिन्नेति । घेजोभाव एव स
इति मतेनाह—जात्यवच्छिन्नभावायेति । वचिद्वैपरीत्येन पाठः । द्रव्याभावहेतुत्वो-
त्प्रेक्षोदाहरणमाह—न नगा इति । सप्तुल्यवच्छिन्नमभवत् । भोत्रत्वादाह—विवेक-
इति । भावस्वेत्यस्य व्याख्या द्रव्याभावस्येति । तस्य वरपरेनोत्प्रेक्षणे निमित्तमिति ।
क्रियेति । शकलीभवनरूपेत्तार्थः । उपसंहारोऽपि—एयमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
दिमिति । उपसंहारोऽपि येष । अथ फलमात्रं फलोत्प्रेक्षामाह—अयेति । तत्रादौ
जातिफलोत्प्रेक्षामाह—द्विवेति । कण्ठदमे कण्ठप्रमाणे । अयययेति । घनेत्यर्थः ।

१ पूर्वापेक्षितोत्प्रेक्षा प्रति ‘अन्वकारात्’ इति मन्व्यारूपकृतिवापारो हेतुपरेनोत्प्रेक्षितः ।
पूर्वोत्प्रेक्षातः अन्वयिप्रकारात् तु अन्वकारादिति निगन्तव्यमाह । अत्र हेतुत्वोत्प्रेक्षा । इदं विद-
धानोदाहरणमेव प्रकान्तम् ।

२ चित्तुर् पदान्तरात् मन्वे इति चित्तुर् पदान्तरात्स (जातिप्रकारस्य, मन्व्यारस्य
तेनोत्प्रेक्षाप्रकारे तु जात्यवच्छिन्नाभावस्य) प्रारम्भेन स्वरूपोत्प्रेक्षा ।

३ भोत्रार्थं कर्णोत्प्रेक्षादिउदाहरणकल्पम्, अत्र एव द्रव्यकल्पम् । एतां च—इत्यानाम्
(देवतां वा) श्लेषरूपस्यादावस्य उक्त्या शकलीभवनरूप-क्रियायाव इति हेतुत्वम् ।

४ प्रकृतिप्रवृत्तस्य वक्षोजस्य यद्विनिमित्तं वक्षोजार्थं हेतुत्वे भावे एतदुत्प्रेक्षितमाह ।

चित्तिमित्ते भावे विधानात् । स एव चात्र तपश्चरणक्रियायाः साहजिक-
जलावस्थानामिन्नतयाध्यवसितायाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न चात्र प्रातिक्रिया-
मन्तरेण जातेः शुद्धाया अफलत्वात्क्रियाया एव फलत्वमिति वाच्यम् ।
प्राप्तेः संसर्गतया तद्वारैव जात्यादेः फलत्वोपपत्तेः । अन्यथा फलत्वबोधक-
चतुर्थ्या अनुपपत्तेः । अत एव—'ब्राह्मण्याय तपस्तेपे विश्वामित्रः सुदारु-
णम्' इत्यादयः प्रयोगाः ।

गुणफलोत्प्रेक्षा यथा—

'वियोगवद्विकुण्डेऽस्मिन् हृदये ते वियोगिनि ।

प्रियसङ्गमुखायेव मुक्ताहारस्त्रपस्यति ॥'

क्रियाफलोत्प्रेक्षा यथा—

'हालाहलकालानलकाकोदरसंगतिं करोति विधुः ।

अभ्यसितुमिव तदीयां विद्यामद्यापि हरशिरसि [गतः] ॥'

अत्र विरहिवाक्येऽभ्यसनक्रियायास्तुमुना फलत्वं लभ्यते । एवं लक्ष्या-
नुसारेण यथासंभवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इह जात्यादयो हि नेदाः प्राचामनुरोधादुदाहृताः । वस्तुतस्तु नैयां
चमत्कारे वैलक्षण्यमस्तीत्यनुदाहार्यतैव । चमत्कारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफलस्वरू-

स पवेति । जातिरूपतलर्थ एवेत्यर्थः । अफलत्वादिति । तस्मान्निलत्वादिति
भावः । क्रियायाः प्राप्तेः । संसर्गतयेति । तथा च लक्षणा नेति भावः । अन्यथा
यथाकर्यचित्फलत्वानङ्गीकारे । उक्तार्थं द्रवयति—अत एवेति । वियोगेति । अत्र
सुखरूपगुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणं स्पष्टमेव । द्वालेति । विपभाल्मेनसर्पाणां संगतिमि-
त्यर्थः । तदीयां विपारीयाम् । प्राचामलंकारसर्वस्वकारादीनाम् । मेवेत्यस्य बोध्यमिति

१ प्रकृतिसिद्धं जलावस्थानमेव तपश्चरणक्रियात्वेनाध्यवसियते । तस्माच्च क्रियाया बध्ने-
जत्वजातिरूपं फलमुत्प्रेक्षते ।

२ ननु बध्नेजत्वप्राप्तिरेव फलं युज्यते, तत्रश्च बध्नेजत्वापदेन लक्ष्यायाः क्रियाया पद-
फलत्वोत्प्रेक्षा सेव्यं न जातेरिति च ॥

३ अत्र प्रातिक्रिया संसर्गविषया प्रदीयते [तथा च न लक्ष्येति बोध्यम्] इत्यानुपपत्तिः,
बध्नेजत्वावश्यं प्रदीयते । तद्वारैव च जात्यादेः फलत्वमुपपत्तेः । मानुषादिही ता फलं न
भविष्यदिति । जालादीनां फलत्वे ब्राह्मण्यादेलादि प्रमाणम् ।

साहजिकधर्माभिन्नतयाध्यवसीयमानो निमित्तं संपद्यते । से चोपात्त एव भवति । अन्यथा कं प्रति हेतुफल्योरन्वयः स्यादिति सक्षेपः ।

अत्र च प्राचामर्वाचां चानेकधा दर्शनं व्यवस्थितम् । तत्र प्राचामि-
त्यम्—सर्वत्रामेदेनैव विषयिणो विषये उत्प्रेक्षणम्, न संबन्धान्तरेण ।
तथा हि धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायाम् 'मुखं चन्द्रं मन्ये' इत्यादौ तावद्विषयिण-
श्चन्द्रस्यामेदो विषये' मुखे स्फुट एव, नामार्थयोर्भेदेन 'साक्षादेन्वयस्या-
स्त्युत्पत्तेः । उपात्तविषया चेयम् । एवम् 'अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे'
इत्यत्र नैषधपद्ये (७।२४) धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायामपि मुनिसंबन्धिनि धर्मा-
न्तरे विषये दमयन्तीविषयकमोहस्य विषयिणोऽभेदेनैवोत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षा-
याश्च साध्यवसानत्वाद्द्विषयस्यानुपादानं संगच्छते । निमित्तैषधर्मश्च तत्तदङ्गा-
सक्तवृत्तित्वम् । एवम् 'तिष्ठतीव तमोऽङ्गानि वर्षवीवाञ्जनं नभः' इत्यादौ

चतुर्विध इत्यर्थः । तदाह—भिन्न इति । अपि स्वाभाविकसमुच्चारणः । अत्र च
उत्प्रेक्षाविषये । अर्वाचामाधुनिकानाम् । दर्शनं मतम् । तत्र तयोर्मध्ये । विषय
इति । एतौ च धर्मस्वरूपौ धर्मस्वरूपौ वेति भावः । तावदादौ । अस्यां दम-
यन्त्याम् । धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायामपि धर्मान्तरे दर्शनादिरूपे । नन्वेवं कथं विषयस्यानुपा-
दानमत आह—उत्प्रेक्षेति । एवं धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायाम् तत्त्वमुक्त्वा धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा-
यामनुपपादयति—पद्यमिति । यस्यापि पद्ये इत्यनेन स्वीयत्वं निरस्तम् । धैया-

१ मुनिसंबन्धिनि दमयन्तीकर्मके विद्योक्तने (विषये) मोहस्य (विषयिणः) तादात्म्येनो-
त्प्रेक्षेत्यर्थः ।

२ अर्थात् उत्प्रेक्षायाम् अध्यवसानम् [विषयिवाचकपदोच्चारणेऽपि—विषयस्य विषयि-
रूपतया आहायो निश्चयः] अवश्य भवति । अत एवात्र विषयिवाचक(मोह)पदोच्चारणेन
अनुपात्तेऽपि दर्शनादौ (विषये) मोहस्य (विषयिणः) अमेदो नानुपपन्नः ।

३ अर्थात् मुनिकर्तृकविलोकनार्थो (विषये) मोहस्य तादात्म्योत्प्रेक्षायाम्—'शृणुः कुचन्तीस्त्रि-
ज्यताः, मुखं नारदमनोरथार्थं नवद, श्यासः भित्तोः' इति कुचापहासकविचित्रशिव मिमि-
त्तमित्यर्थः । पूर्णं एव तु—

'अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे भृशमं दान् वरकुचशैली ।

नानारदाहारि मुखं भित्तोः श्यासो पद्मानारवत्सर्गयोग्यः ॥'

कस्यापि पद्ये न प्रथमान्तार्थे कर्तरि लेपनकर्तृत्वादेरुल्लेखणम्, तस्याह्या-
तार्थविशेषणत्वेनैकदेशत्वात् । नापि लेपनादिकर्तुर्भेदेन, तस्य क्रियाविशेषे-
णत्वेनामाधान्यात् । किं तु तमःकर्तृकमङ्गकर्मकं लेपनमुल्लेख्यते, तमःकर्तृ-
कमङ्गनकर्मकं वर्णनं च । उल्लेख्यमाणाभ्यां च ताभ्यां विषयस्य तमःकर्तृ-
कव्यापनस्य निगीर्णत्वाद्नुपादानम् । अत एव एवमादाविषमनुपाचविषो-
च्यते । निमित्तधुर्मश्च, श्यामौकारकत्वादिरनुपात्त एव । अत एव 'संभावन-
गयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति लक्षणं विधायोक्तम् 'व्यापनादि लेप-
नादिरूपतया संभावितम्' इति मम्मटमट्टैः । एवम्

'उन्नेपं यो मम न सहते जातिवैरी निशया-

मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्रकान्त्येति हर्षा-

लम्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥'

करणरीत्या आह—तस्येति । प्रथमान्तार्थकर्तुरित्यर्थः । तथा च पदार्थः पदार्थेनेति
न्यायप्रसङ्गः । कर्तृत्वादि तु क्रियारूपतया प्रधानमेवेति भावः । एवमोऽपि । अन्नेदे-
नेति । प्रथमान्तार्थे उल्लेखणमित्यस्यानुपपन्नः । तस्येति । लेपनादिकर्तुरित्यर्थः ।
वर्णनं चेत्तस्य उल्लेख्यत इति शेषः । मनु कुत्र सा अत आह—उल्लेख्येति । अत एव
निगीर्णत्वाद्नुपादानादेव । एवमादौ इत्याद्युदाहरणे । अत्र संजाति प्रकाशकृत आह—
अत प्येति । एयमिति । उन्नेपमिति । विक्रान्तमित्यर्थः । नाधिकं प्रति नात्-
कोक्तिः । यथन्द्रः । मम पद्यस्य । हेतुप्रेक्षायामपि तद्वेनाभिमततायामपि । इदं च

१ चतुर्कर्मणीतनुषट्कटिकस्य प्रथमेऽहं पद्यनेतुम् । 'भक्तपुरकसेदेव दृष्टिदिकलता गदा'
रत्नालोचनार्थम् ।

२ तमसि लेपनकर्तृत्वस्य भेदेन नोत्प्रेक्षा । 'पदार्थः पदार्थेनाप्येति न तु तदेकदेशेन'
इति न्यायात् स्तिम्पतीत्यास्यात्संकेदेषः कर्ता (स्तिम्पतीत्यास्यादेन लेपनं (क्रिया) ताकर्ता
पेशुमवं प्रतिपादये, इति कर्ता आस्यात्संकेतेऽस्तीभूतत्वात् एकरेषः) एवपरस्वार्थे संभा-
वनात् नान्येदुमहंतीत्याद्यर्थः ।

३ मयं भावः—'तमः लेपनकर्तृ' इति तमसि रिचये लेपनकर्तुः विवक्षितत्वात्तदभेदेन
नोत्प्रेक्षा, 'भाववधानमाक्यात्तम्' इति वार्ष्णेयैरनुष्ठातव्यं भेदेनरूपा क्रिया प्रधानम्,
कर्ता तु तद्विवेकभूतः । तदस्य प्रधानमेव (क्रियायाः) अन्नेपनामन्यव कश्चिदे न तु
पुन्येभूतस्य कर्तृत्वाद्यर्थः ।

इत्यादौ प्राचीनपद्ये हेतुत्प्रेक्षायामपि न हर्षरूपं हेतुमात्रमुत्प्रेक्ष्यते लक्ष्मी-
रूपे विषये, किं तु तद्वेतुकं कार्यं छान्नादिरूपं विषयि तादात्म्येन
साहजिकलगनावौ विषये । कार्यस्य निमित्तत्वादिनापि विषयगततत्स-
मानजातीयैनाभेदाध्यवसानस्यावश्यव्याच्यत्वात् । अन्यथा हेतुरूपविषयिधर्म-
समानाधिकरणधर्मस्य कार्यरूपस्य विषयावृत्तित्वादुत्प्रेक्षैव न स्यात् । एवम्

‘चोलस्य यद्धीतिपलायितस्य भालस्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।
अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥’

तादात्म्यं परमत्वेऽप्यावश्यकमित्याह—कार्यस्येति । लक्ष्मीरूपविषये हर्षरूपहेतुमानो-
त्प्रेक्षायां कार्यमेव निमित्तं वाच्यम् । तस्य तत्त्वखिद्विरसयसाधारण्यं विनानुपपत्तेरभे-
दाध्यवसानभावस्य निति भावः । समानजातीयेन साहजिकलगनेन । तदेव व्यतिरेक-
मुत्प्रेनेपोपादयति—अव्ययेति । हेतुरूपेति । हर्षरूपेत्यादिः । धर्मस्य कार्यरूप-
स्येति । वास्तवहर्षाधिकरणचेतनवृत्तितत्कार्यस्य लगनादेः पद्मलक्ष्म्यामवृत्तेरिति भावः ।
फलोत्प्रेक्षायां तत्त्वमाह—एवमिति । चोलस्येति । चोलरूपस्येत्यर्थः । वनान्ता
वनप्रदेशाः । अनुभविष्यतीति पलायितश्चेत्स इति भावः । अक्षराणि भालस्थानि ।

१ अयं भावः—लक्ष्मीरूपे विषये ‘हर्षात्’ इति पद्मस्या हर्षरूपो हेतुः । विषयी [लक्ष्म्याः
हर्षो जातः । अत एव द्रुतलगतवशात् सा पादयोः पविता इति] नोत्प्रेक्ष्यते, अपि तु युपत्याः
स्वभावसिद्धे पद्मलक्ष्मी (रक्तता) कर्तुं पादलगने (विषये) हर्षहेतुकं पादलगनम् (विषयि)
तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । अर्थात् हर्षं सद्यलगनं हर्षहेतुकं लगनमस्तीति अत्रापि अभेदेनोत्प्रे-
क्षेति प्राचामाशयः ।

२ अर्थात् येषां नवीनानां मते—लक्ष्मीरूपे विषये हर्षमात्रं हेतुरुत्प्रेक्ष्यते, न तु तादात्म्येन
लगने लगनम्, तदनुसारमपि तत्संमतहेतुत्वोत्प्रेक्षणे पादलगनरूप कार्यमेव निमित्तं वक्ष्यं
स्यात् । तादृशं च पादपतनम्—अर्थात् हेतुरूपः (पादपतनस्य हेतुरूपः) यो विषयी धर्मः
(हर्षः), तत्समानाधिकरणः [हर्षः पादपतनं चेतुभयमपि पद्मलक्ष्म्यां तिष्ठतीति सधना-
धिकरणता] हर्षस्य कार्यरूपो धर्मः पादपतनं, विषये पद्मलक्ष्म्यां न वर्तते । यतो हि पद्म-
लक्ष्मीचेतना । अत एव तत्र निजवैरिपराभवजनितहर्षहेतुकं पादलगनं न सम्भवति । तत्र
तु प्राकृतं लगनं वर्तते । ततश्च यावत्कालं पादलगनम् (निमित्तम्) पद्मलक्ष्म्यां न सम्भवेत्
तावत् तन्निमित्तजनितत्वा हेतुत्वोत्प्रेक्षैव नोपपद्येत । अतः सामानिकपादलगनेन सह हर्षहेतु-
त्प्रेक्षादलयत्सामेदाध्यवसानं स्वीकृत्य विषय (पद्मलक्ष्मी) गतत्वा तस्य (निमित्तस्य) उपपा-
दनीया स्यात् । तथा च—न प्राचीनैरेव अभेदः स्वीकृतः, अपि तु एवविषयत्वे मेदेनोत्प्रे-
क्षावादिनाप्युक्तरीत्या अभेदाध्यवसानमस्तीकृतं स्यात् [प्राचीनमतोऽन्यातः, पूर्वपक्षः] ।

दोषः । 'भावप्रधानमाह्वयात्' इत्यस्य 'भावो व्यापारस्तदर्थकमारूपात्
तिद्' इत्यर्थकरणान्न विरोधः । 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इत्युत्तरवाक्य-
गतस्य प्रधानशब्दस्याभिधेयपरत्वात् । फलेनात्रार्थस्यापि धातोराख्याता-
र्थव्यापारव्यधिकरणत्वसमानाधिकरणत्वाभ्यामर्थगत्याभ्यां - सकर्मकाकर्मकत्व-
व्यवहारः । नौमार्थयोर्भेदेनान्वयामावाच्च भावकृदर्थव्यापारस्य न नामाः

भावेति । नाम्नः प्रातिपदिकस्य द्वयमात्रार्थत्वेन तत्प्रधान्यमुक्तम् । अर्धद्वयसत्त्व
एव तथोक्तं चिलादतस्त्रार्थान्तरभावदयकमिलाशयिनाह—सत्त्वेति । ननु धातो-
व्यापारावाचकत्वे सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागोच्छेदापत्तिरत आह—फलेति । व्यापा-
रस्योभयत्रान्वयः । अर्थेति । चत्सर्थे । अन्यथ इति । आश्रयतासंसर्गेति भावः ।

१ ननु पूर्वं भावप्रधानमाह्वयात् [व्यापारप्रधानम् आह्वयात् तिष्ठन्तम्] इति स्वीकृत्य
कर्तृप्रधानत्वमेकदेशं चोक्तम् । इदानीं प्रथमान्तस्य प्राप्तान्यं कथमुच्यते, इति पूर्वमुपन्य-
स्तस्य भावप्रधानमाह्वयात्तिल्लस्यान्तरमाह । अर्थात् 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इत्युत्तर-
वाक्ये 'प्रातिपदिकानि द्वयार्थकानि' इति प्रधानपदस्य अर्थे (अभिधेय) भावप्रथमः । ततश्च
पूर्ववाक्येऽस्मिन्नपि प्रधानपदस्याभिधेयार्थकत्वं स्वीकृत्य आह्वयात् व्यापारावाचकम् अर्थात् तिष्ठ-
न्तस्येति एव व्यापारोऽर्थः स्वीकार्य इत्याशयं प्रकृतमिति ।

२ ननु कलमात्रमेव यथा धातोरर्थः, न व्यापारस्तर्हि कलसनामाधिकरण-अधिकरण-
व्यापारावाचकत्वे यथाकर्मकर्मकत्वं सकर्मकत्वानुत्वं च न स्यादित्याह—कलमात्रार्थत्वापी-
ति० । आह्वयात्तस्य व्यापारस्य अधिकरणः अर्थः (कलम्) यस्य तत्रच सकर्मकत्वम्, एवं
व्यापारसमानाधिकरणार्थत्वमकर्मकत्वमिति धातोर्व्यापाराव्याचकत्वेति निष्पन्नमित्यर्थः ।

३ ननु व्यापारात्मकस्य कर्तृत्वस्य प्रथमान्वे उच्यते (चित्तेश्च) यथा आश्रयतासंसर्गेणा-
न्वयः [लेपनातुकूलकलाशयः उभयः] पूर्वमुक्तः, तथा भावे विहितस्य कृतत्वस्यैव (वनादेः)
अर्थो यो व्यापारस्तस्यापि आश्रयतासंसर्गेण नामार्थेऽन्वयमाशङ्क्याह—नामार्थे० । पाठः इत्यादि-
नौमार्थः । अत्र पचास्य नामार्थेन (द्वितीयेन प्रातिपदिकेन) भेदेनाऽन्वयो न । अपि तु सिद्धा-
वस्थापत्रक्रियाया अस्याः, 'भवति' इत्यादिसाध्यावस्थापत्रक्रियैव भेदेनान्वय इत्याशयः ।

ननु 'अनुकूलव्यापारात्मकस्य कर्तृत्वस्त्वेवाह्वयात्तर्थात्' इति पूर्वोक्तपुनराह 'तः क-
र्मणि०' इत्यत्र 'कर्तृत्वं' पदप्रतिपादस्य कर्तृत्वस्य व्यापार एवार्थो यदि स्वीक्रियते तर्हि 'कर्तृत्वं
कृत' इतिपुत्रेति कर्तृत्वस्य स प्रथमः स्यात्, कर्तृत्वस्य तत्र पदानुवृत्तेरिति शङ्कायामाह ।
अत्र एव कर्तृत्वं । अत्र भावः—कर्तृत्वं कृतित्वं व्यापारविशिष्टं (व्यापाराश्रये) लोकप्रसिद्धे
कर्तृत्वं कर्तृत्वस्य शक्तिः । अः कर्मणीति एतेन तु कर्तृत्वस्य कर्तृत्वं विवेकनीभूते व्यापारे
शक्तिः । यदि हि अः कर्मणीत्यत्र अतुच्छं दृश 'कर्तृत्वं कृत' अत्रापि कर्तृत्वस्य व्यापारे एव
शक्तिः स्वीक्रियेत तर्हि 'कर्तृत्वं कृत' अर्थात् कर्तृत्वं व्यापारे कृतत्वस्य भवन्तीति सामान्यतः
कृतत्वस्यानां व्यापारे (याने) विधाने सिद्धे 'भावे' इति सुत्रेण वनादिमत्वानां भावे विधाने
स्यैव स्यात् । अतः कर्तृत्वं कृतित्वं कर्तृत्वस्य व्यापारविशिष्ट एव शक्तिरित्याशयः ।

र्थेऽन्वयः । अत एव च 'कर्तरि कृत्' इत्यनेन विशिष्टशक्तिबोधकेन न घञादिषु भावग्रहणस्य विशेषणशक्तिबोधकस्य गतार्थत्वम् । शब्दानु-
वृत्तिर्षक्षस्तीकाराच्च 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र धर्मिपरस्यापि कर्तृग्रहणस्य 'ः
कर्मणि-' इत्यत्र धर्मिपरतायामपि न दोषः । यद्वा आद्यां फलव्यापारी
घातोः, आश्रयश्च तिङोऽर्थः । परं तु देवदत्तः पचमान इत्यादाविव देवदत्तः
पृषतीत्यादिष्वपि प्रथमान्तार्थ एव तिङर्थस्याभेदेन विशेषणत्वं युक्तम्,
न तु भेदेन घात्वर्थभावनायाम् । सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभावस्य भङ्गा-
पत्तेः । सत्यां हि गतौ 'प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थो विशेषणम्' इत्यस्योत्सर्गस्या-

ननु 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरिति 'ः कर्मणि-' इत्यत्रानुवर्तते । तत्र तस्यानुकूलव्या-
पारार्थकत्वे कृद्विधायकेऽपि तथैव स्यात् । पाचको देवदत्त इत्यादौ सामानाधिकर-
ण्यनिर्वाहसु लक्षणपेलादाद्यापनोदायाह—अत एवेति । तथा सति भावे इति
परं घनादिविधायकत्वं व्यर्थं स्यात्, अधिकारसूत्रस्थवर्तीलनेनेव सिद्धेरिति
भावः । नन्वेवं लकारविधायकेऽपि तदर्थकत्वापत्तिरत आह—शब्दानुवृत्तीति ।
चरुवर्थे । शब्दाधिकारस्वीकारजगोरवादाह—यद्वेति । तिङर्थस्य कर्तुः । अभे-
देनेति । सामान्यविशेषणोभेदान्वयादिति भावः । भङ्गापत्तेरिति । एकपदोप-
स्थाप्यदोषत्वमेकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति भावः । युक्त्यन्तरमाह—सत्यां हीति ।
विशेषणमिति । प्रवृत्तिप्रत्ययौ सहार्थं ज्ञातः । उपयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति श्रुत्य-

१ अर्थात् कर्तरि कृदिल्लतः 'कर्तरि' इति पदमात्रस्यानुवृत्तिः । अनुवृत्तस्य तस्यार्थस्य
पृथगित्याशयः ।

२ पूर्वसिद्धं पक्षे व्यापारल्लिङ्गर्थः, फलमार्थं भागोरर्थः । इदानीं पदान्तरमाह । परेति०-

३ अर्थात् तिङर्थस्य कर्तुः प्रथमान्ते विद्येभ्ये (तमति) विशेषणत्वं युक्तम्, न तु भाव-

४ (व्यापारं प्रति) कर्तुर्विशेषणत्वम् । भावार्थं मुख्यविशेष्यकः व्यापारो यो नोचित इत्या-

। ततश्च 'तमः लिप्दीव, लेपनकर्तृ एव (लेपनानुल्लव्यापारमथ एव)' इति कर्तुः-

५ लेपेष्टुर्णं प्रतिपाद्य न तु लेपनत्वोपेष्टुणम् ।

४ देवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्तपुरित्वे शाककर्तृत्वं विधीयते । 'तमो लिप्दीव' अत्रापि
प्रथमान्तापेः (तमः) उद्देश्यम्, लिप्दीविति क्रियापदाद्यो विधेयः । परं च लिङ्कारभ्यस्य कर्तु-
देव माधान्यं स्वीकार्यं न व्यापारोपेष्टि भावः ।

५ मत्तवस्य तिङः अभ्ये (कर्तरि) प्रकृतेः (भागोः) अभ्यो व्यापारः विशेषणम् । तस्य
प्रथमान्तविशेष्यकत्वात्ततोरे एव तद्यन्तुपत्तेः पाकनं भवतीत्याशयः ।

प्यनुग्रह एव न्याय्यः । 'भावप्रधानमाख्यातम्' इत्यस्य 'भावनार्थको धातुः' इत्यर्थकरणान्न विरोधः । न च वैयाकरणमतविरोधो दूषणमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रत्वेनार्थकारिकतत्रस्य तद्विरोधस्यादूषणत्वात् । प्रपञ्चयिष्यते चैतदधिकमुपरिष्ठादिति प्रकृतमनुसरामः ।

एवं च 'लिम्पतीव-' इत्यादौ भेदेनाभेदेन वा तिङ्र्थस्यैव प्रथमान्तार्थ एवोत्प्रेक्षणम् । न तु धात्वर्थस्य स्वनिर्णीणे व्यापनादौ, सर्वजनसिद्धाया ईवार्थस्य विधेयताया अनुपपत्तेः । तमःकर्तृकं लेपनमिवेत्यस्यादपि

हेति भावः । प्राग्बदनापि मते निरुक्तविरोधं प्रकाशन्तरेण पौहृति—भावेति । पूर्वमाख्यातपदेन विद् गृहीतः, इदानीं धातुरिति विशेषः । ननु वैयाकरणमतीत्या तथा प्रायुक्तमिति तद्विरोधोऽत आह—न चेति । पूर्वमतेनाह—भेदेनेति । द्वितीयमतेनाह—अभेदेनेति । क्रमेणैव इत्यव्यवच्छेदमाह—न त्विति । इवार्थस्य विधेयताया इति । विषयनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितमिदार्थसंभावनाविषयिणो लेपनादेः प्रतीयमानं शदिधेयत्वं तस्य भ्रान्तापत्तेरित्यर्थः । विषयस्य विषयिवाचकेन तत्र मते निर्णीणत्वादिति भावः । ननु निर्णीणमेव गृहीत्वा तदभ्रान्तोऽत आह—तम इति ।

१ प्रथमान्तार्थे तमसि लेपनकर्तृत्वस्य धर्मस्य समवायेन (भेदेन) संभावनम् (उत्प्रेक्षणम्) इति प्रथमे मते तिङ्र्थस्य कर्तृत्वस्य (धर्मस्य) भेदेनोत्प्रेक्षणम् ।

२ प्रथमान्तार्थे तमसि लेपनकर्तुः (लेपनकर्तृत्वस्य) दारात्त्वेन [तमः लेपनकर्तृ इव] उत्प्रेक्षणमिति द्वितीयमते अभेदेनोत्प्रेक्षणमित्याशयः ।

३ इवार्थस्य अर्थात् संभावनायाः [वास्तवे तु संभावनाविषयिणो लिम्पतीत्यादिक्रिया-
वैश्व] विधेयताया अनुपपत्तिः । अयं भावः—विषयमुद्दिश्य विषयिणे लिम्पतीत्यादिपदप्रति-
पाद्यस्य लेपनादेः इवपदविदिता संभावना (उत्प्रेक्षा) विधेया (दारात्पदविषया) अत्रास्तीति
सार्वजनीनप्रदीतिः । कस्यचिद्विधेयत्वं च उद्देश्यं पुरस्कृत्यैव भवति । अत्र तु भवदभिवि-
मुद्देश्यं व्यापनं निर्णीणम् । अत एव उद्देश्यबोधकस्यैव विधेयताया भङ्गः स्यात् ।

४ निर्णीणत्वेऽपि (उद्देश्यबोधकस्यैवैति) विधेयताप्रदीतिस्वीकारे 'तमःकर्तृकं लेपन-
मिव' इति वाच्यतादपि विधेयताप्रदीतिः स्वीकार्या आपत्तेवेत्याशयः ।

उद्देश्यबोधकद्वयवाक्यानुप्रासप्रतीत्यापत्तेश्च । यदि च विषयसंबन्धिना
लेपनादिना विषयसंबन्धिनो व्यापनादेर्निमित्तासंपत्तये स्वताद्रूप्यसंपादनेन
निर्णीयत्वादनुपात्तविषयत्वमध्यवसानमूलत्वं चोच्यते तदा रूपकेऽप्यनुपात्त-
विषयत्वमुच्यतामध्यवसानमूलत्वं च । 'लोकान्दन्ति खलो विषम्' इत्यादौ
खलसंबन्धिनो दुःखदानादेर्विषयसंबन्धिह्यननात्मनाध्यवसानात् । तस्मान्निमि-
त्तौशेऽतिशयोक्तिरेव । एवम् 'उन्मेषं यो मम न सहते' इत्यत्र लक्ष्मीरूपे
विषये लगनहेतुत्वेन हर्ष उद्भेद्यते । तत्र साहजिकसंबन्धे तादात्म्येनाध्य-
वसितं लगनमेव निमित्तम् । तथा—

अनुवादपुरःसरं दोषान्तरमाह—यदि चेति । विषयीति । विषयिणा तमः-
संबन्धित्वेत्पर्यः । एवं विषयसंबन्धिन इत्यपि व्याख्येयम् । सेति । लेपनेत्पर्यः ।
रूपकेऽपीति । प्रसिद्धरूपके मुखचन्द्र इत्यादावपीत्यर्थः । विषयानुपादानेनेति भावः ।
मूलत्वं च । लोकानिति । इत्यादौ तन्मूलत्वं चोच्यतामित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—
खलेति । उपसंहृति—तस्मादिति । हेतुत्वेऽयमाह—एवमिति । तत्र तस्या-
मुद्देश्यायाम् । संबन्धे शोभासंबन्धे । लगनमेव । हर्षहेतुकं लगनमित्यर्थः । उदाहरण-

१ ननु अनुपात्तविषयवाचकपदतया उद्देश्यबोधकपदरूपत्वमिदं कारणवशादिति । यतो
हि उद्देश्यमाणं तमःसंबन्धि लेपनं प्रति तमःसंबन्धि व्यापनं निमित्तम् । तादृगनिमित्ता
तावन्न प्रतीयते यानत् (व्यापनस्य) स्व(लेपन)तादात्म्यं न भवति । लेपनतादात्म्यं च
व्यापनस्य निर्णीयत्वे एव संपत्तये । तत्रैवंभूतनिमित्तासंपत्तये सेवमनुपात्तविषयता, भाव-
वसान(विषयस्य विषयिरूपतया आहार्यनिश्चय)मूलता चालीति पूर्वपक्षिणः उच्यते माह—
यदि चेत्तादि०—अर्थात् येनं वस्तुं उपपत्ते । रूपकेऽप्येवमापत्तेः । यतो हि खलसंबन्धिदुःख-
दानादिः विषय एव विषयसंबन्धिह्यननरूपविषयिण्याऽप्यवशीयते । परं प्रसिद्धरूपके मुख-
चन्द्र इत्यादौ मुखसंबन्ध्याद्गन्धकारादिशुणः चन्द्रसंबन्ध्याद्धारकरतेनाऽप्यवशीयते । तथा च
रूपनेपि अनुपात्तविषयत्वमध्यवसानमूलत्वं च स्वीकार्यं स्यात् ।

२ अर्थात् निमित्तीय० इत्यादौ तमसि लेपनकर्तृत्वस्य भेदेन अभेदेन च उद्देश्यत्वं स्वीक-
र्यम्, न व्यापने लेपनस्य । परं लेपनकर्तृत्वस्य संभावनायां यदिदमङ्गत्वेन व्यापनं निमित्तं
तदिह नोपात्तम् । अपि तु लेपनरूपेण विषयिणा निर्णीयम्, अतो निमित्तादेः अतिशयोक्तिरेव,
नोपेक्षा । इत्थिह तत्रम्—प्राचीनेः स्वरूपोद्देश्यायां ये व्यापनलेपने उद्देश्याया विषय-विष-
यितया स्वीकृते ते ब्राह्मणे विषयविषयिनोः (तयो-लेपनकर्तृत्वयोः) पर्यायं न तु स्वयं विषय-
विषयिनौ । अतस्तत्रेव अतिशयोक्तिरेव, नोपेक्षा ।

३ अर्थात् अत्र हर्षहेतुकेन साहायिकरणकल्पनेन स्वाभाविके उद्देश्यसंबन्धे निर्णीयतया
निदुष्ट एव निमित्तविषये अतिशयोक्तिरेवोपात्तः ।

‘सैषा सली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वन्वृणांरविन्दविशेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥’

अत्रापि मौनहेतुत्वेन नूपुरे विशेषदुःखमुत्प्रेक्ष्यते । तत्र निश्चलत्वनिमित्तकनिःशब्दत्वाध्यवसितं मौनं निमित्तम्, विशेषदुःखसमानाधिकरणत्वे सति नूपुरवृत्तित्वात् । न तु निश्चलत्वनिमित्तके निःशब्दत्वे विषये विशेषदुःखहेतुकमौनमभेदेन । उत्प्रेक्षायामिवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्ष्यताया उत्सर्गसिद्धत्वात् । विषयस्य निगीर्णतया विषयिणो^१ विषेयावानुपपत्तेश्च । निमित्तान्तैरगवेपणापत्तेश्च । यद्यप्येकैकालप्रभवत्वादिरस्ति साधारणो धर्मो निमित्तम् । तथापि तस्याचमत्कारित्वादुपमायामिवोत्प्रेक्षायामप्यप्रयोजकत्वात् । एवं फलोत्प्रेक्षायामपि बोध्यम् । एतेन ‘यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर-

न्तरमाह—तथेति । सैवेति । लङ्घत अयोप्यागमनाकधरे बीतां प्रति धीरान्चन्द्रो-
क्तिः । भ्रष्टमिति । पतितमित्यर्थः । तथेति शेषः । मौनं द्विविधम्—निश्चलत्वहेतुकं
दुःखहेतुकं च । तयोरभेदमाह—तथेति । निःशब्दत्वाध्यवसितमिति । निः-
शब्दत्वे तादात्म्येनाभ्यवसितमित्यर्थः । तस्योभयनिष्ठत्वमाह—विशेषेति । नन्वा-
काद्यादिना तत्रैवान्वयोऽस्तु, अत आह—विषयेति । ननु निगीर्णमादायैव तदत्र
आह—निमित्तान्तरेति । उत्प्रेक्षेतीलस्य यदुक्तमित्यन्वयः । इति उत्प्रेक्षेणाप्यपरी-

१ वत्र (विशेषदुःखे) निश्चलतायाः कारणेन यत्रिःशब्दत्व एव निमित्तम्, किन्तु वत्र
(निःशब्दत्वम्) निगीर्यं इत्यनेन मौनमुपास्यति निमित्तान्ते सेयमतिशयोक्तिरिति पूर्ववदपि
स्वीकार्यमित्याशयः ।

२ अर्थात् विषयिणः (मौनस्य) विषेयोपपादनाय उपदेवस्य (विषयस्य) पूर्वनिर्देश
आवश्यकः । उपदेवम् (विषयवाचकं निःशब्दत्वादि) तु स्वल्पे निगीर्णमत्र एव विषेयता-
ऽनुपपत्तिरित्यर्थः ।

३ मौने यदुःखं हेतुत्प्रेक्ष्यते तत्र निश्चलताहेतुकं निःशब्दत्वं निमित्तम् । यदि निःश-
ब्दत्वम् (यत्रिगीर्णम्) सर्वप्रथमं भवति तत्रेष्टाया विषयत्वेनोपादीयते । उक्त्युत्प्रेक्षायामेव-
दपि रिक्तं किञ्चिदन्वयमिच्छमानेपणीयं स्यात् । यत्रो हि प्राचीनानां मते एवविषयत्वे सर्वदैव
निमित्तमनुपास्यते संभवेत् ।

४ यस्मिन् काले विशेषस्तस्मिन् काले एव नूपुरस्य दुःखहेतुकं मौनम्, निश्चलत्वहेतुकं
निःशब्दत्वं च भवति । अत्र एव तदिदं (समानकाष्ठमवतलम्) निमित्तमादाय निःशब्दत्वे
विषये (निगीर्णे) मौनस्याभेदेन संभावनाति शोच्यदपि तु यत्रा, एवकाष्ठमवतलसाडच-
मत्कारित्वात् । उपमायां यथा चमत्कारिण एव धर्मस्य तथापातीत्यर्थः ।

येष्वपि तादात्म्येनैवोत्प्रेक्षा' इति प्राचां मतमनुसरता द्रविडपुंगवेन यदुक्तं तदपि परास्तम् ।

अलंकारसर्वस्वरूपा तावदुत्प्रेक्षाया उक्षणमित्थं निगदितम्—“विषय-
निगारेणाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । ए च द्विविधः—सिद्धः, सा-
ध्यश्च । तत्र साध्यत्वप्रतीतौ व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा इति ।” नस्तार्थः
—सिद्धत्वं निगीर्णविषयत्वम् । साध्यत्वं च निगीर्णनाणविषयत्वम् ।
यत्र हि सिद्धत्वं तत्राध्यवसितप्राधान्यम्—यथातिशयोक्त्यादी । यत्र
साध्यत्वं तत्र व्यापारत्वाध्यवसानक्रियायाः प्राधान्ये, उत्प्रेक्षा इति ।
एवमभेदगर्भमुत्प्रेक्षाउक्षणं विधाय “‘सैषा सती यत्र’ इत्यत्र नूपुरगतत्व
मीनित्वस्य देवत्वेन दुःखं गुण उपेक्ष्यते । तत्र मीनित्वमेव नूपुरगतनिः-
शब्दत्वाभेदेनाध्यवसितं निमित्तम् ।” इत्युक्तम् । एवं ‘यत्र धर्म एव धर्मि-
गतत्वेन’ इत्यादिना धर्मोत्प्रेक्षामसत्रे “लिम्पतीव तनोऽन्नाग्नि इत्यत्र केन-
नक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षणे व्यापनादि निमित्तम् ।” इत्युक्तम् । तदेतन्नयं
परस्परविरुद्धम् । नहि दुःखगुणोत्प्रेक्षायामभेदगर्भोऽध्यवसायोऽस्ति ।
मौनांशे सप्तप्यध्यवसायः सिद्धत्वादतिशयोक्तेरेव विषयो भविष्यतीति,

द्विजेनेदर्थः । अर्थां मतम्—अलंकारेति । एत तत्रोन्वये । एवमभेदः । तत्र
दुःखमप्युणोत्प्रेक्षानाम् । अध्यवसाय इति । निःशब्दताभेदेऽति । अध्यवसा-

१ नूपुरगतत्व तावत् प्रेक्षा इति तत्राध्यवसान क्रियायाः प्राधान्ये न विद्यते इति ।

२ अलंकारः—अतिशयोक्त्यादी विषयी अतिशयोक्ति विषय (दुःखी) इति अलंकारेण
इति एव विषयिणः (उपमानम्) अलंकारः । यत्र—यत्रे इ-सैषा सती इति अलंकारेण
यत्र साध्यत्वम् अर्थात् अध्यवसाने इति अलंकारेण निःशब्दत्वम् [अतिशयोक्ति विषयिणोऽध्यवसाय-
इति अलंकारेण] एव अतिशयोक्तियाः प्राधान्यम् । अत्र एव हि एव अलंकारेण विषयिणे
विषयमेव अतिशयोक्तिः, अर्थात् अतिशयोक्तियाः इत्युक्त्याये पद्ये । यत्र—यत्रे
एव अलंकारेण अतिशयोक्तिः ।

३ अतिशयोक्तिः अलंकारः अतिशयोक्तिः अलंकारः अतिशयोक्तिः अलंकारः अतिशयोक्तिः
अतिशयोक्तिः अलंकारः [अतिशयोक्तिः अलंकारः अतिशयोक्तिः अलंकारः] इति अतिशयोक्ति-
इति । अत्र एव प्रेक्षाउक्षणमेव इति ।

नोत्प्रेक्षायाः । त्वन्मते मौनस्य निमित्तत्वेनानुत्प्रेक्ष्यत्वाच्च । एवं 'लिम्प-
तीव' इत्यत्र लेपनांशोऽध्यवसायोऽपि । तस्यापि व्यापनरूपतया स्थितस्य
त्वया कर्तृत्वोत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनोक्तत्वाच्च । 'व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमि-
त्तमन्यदन्वेष्ट्यं स्यात्' इति त्वयैव बाधकोपन्यासात् । निमित्तांशा-
ध्यवसानं तूपमादावपि स्थितम् । किं च, 'नूनं मुखं चन्द्रः' इत्यादौ
कुत्राध्यवसायः, विषयस्य जागरूकत्वात् । न च सिद्धेऽध्यवसाये विष-
यस्य जठरवर्तित्वम्, साध्ये तु निगीर्यमाणत्वात्पृथगुपलब्धिरिति वाच्यम्,
साध्याध्यवसाने मानाभावात् । अन्यथा रूपकादेरप्यध्यवसानगर्भत्वापत्तेः ।
किं च, अध्यवसानं लक्षणाभेदः । न चात्र विधेयांशे लक्षणास्ति । अभेदा-

योऽपीति । सिद्धत्वावित्यादौर्तिल्यन्तानुपपन्नः । प्राग्वदाह—तस्यापीति । ननु मया
तथोक्तमपि नेदं पठित्तमित्युपलक्षणत्वेनोक्तमत आह—व्यापनादाविति । इदम-
न्यत्रापि दृष्टमित्याह—निमित्तांशेति । लक्षणाभेद इति । साध्यवसाना सारोपा

१ 'मौनित्वमेव नूपुरगतनिःशब्दत्वाऽभेदेनाध्यवसितं निमित्तम्' इति पूर्वं मौनस्य निमि-
त्तत्वमुक्तम् । ततश्च परममौनं नोत्प्रेक्ष्यं भवितुमर्हति । भवन्मते तु यस्वोत्प्रेक्षा तत्रैव अभेदप्रति-
पत्तिरावश्यकतीति स्पष्टमसंगतिः ।

२ उत्प्रेक्षायामित्यशब्दान्वित एव स्वभावतः उत्प्रेक्ष्यो भवति, ततश्च 'लिम्पतीव' इत्युपल-
स्य तमसि लेपनकर्तृत्वस्योत्प्रेक्षा । न तु व्यापने (विषये) लेपनस्योत्प्रेक्षा । लेपने व्यापनस्याध्य-
वसायस्य सिद्धः न साध्यः, अत एव न विधेयः । ततश्च सोऽयमतिशयोक्तेरेव विषयः । तद्विदं
व्यापनरूपतया स्थितं लेपनं तु तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां निमित्तम् । अत एव नोत्प्रेक्ष्यम्,
इदं व्यापनादि यदि उत्प्रेक्षायां विषयत्वेन परिगृह्येत तर्हि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां निमित्तम-
न्यदन्वेष्टनीयं स्यात् ।

अर्थ भावः—नूपुरे दुःखस्योत्प्रेक्षायां, तमसि लेपनकर्तृत्वस्योत्प्रेक्षायां वा भेदोऽध्यवसानं
वा नास्ति । निमित्तांशे [मौने, लेपने वा] यदध्यवसानं तच्च अतिशयोक्तेर्विषयः, नोत्प्रे-
क्षायाः । अत एव सर्वमिदं विरहमित्याशयः ।

३ 'मुखं चन्द्र इवाह्लादयति' अत्र निमित्तमाह्लादकत्वं चन्द्रे मुखे च भिन्नं भिन्नम्, तथापि
दयोस्तयोः केनचित्सादृश्येनैकत्वं संपाद्य समानधर्मत्वं तस्योपपत्त्यर्थं भवतीत्याशयः ।

४ विषयबाधकपदस्य पृथगुपलब्धावपि यदि अध्यवसानं स्वीक्रियेत तर्हि 'मुखं चन्द्रः'
इति रूपमेव तमसक्तिः ।

दिसंसर्गोऽह्यर्थेनोपस्यैवं स्वीकारात् । तस्मात्प्राचीनानामाधुनिकानां चोक्तयो
न क्षोदक्षमाः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—तत्र तावद्ब्रह्मुत्प्रेक्षानिष्कर्षः प्राचीनमतपरीक्षावसरे
कृत एव । हेतुत्प्रेक्षायां पञ्चम्यर्थो हेतुः, अभेदश्च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
संसर्ग इति पक्षे विकल्पदुःखामिन्नहेतुः पञ्चम्यन्तार्थः । तस्य च प्रयोज्य-
तासंसर्गेणोत्प्रेक्षणमिवादिना बोध्यते । प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थे इति दर्शने
निरूपितत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः । आद्ययत्तासंसर्गेण चोत्प्रेक्ष-
र्णम् । उभयत्रापि पञ्चम्यर्थे एवोत्प्रेक्ष्यः, तेनैवैवाद्यर्थान्वयात् । उत्प्रेक्ष्य-
तावच्छेदकसंबन्धेनोत्प्रेक्ष्यसमानाधिकरणश्च धर्मोऽतिशयोक्त्या मौनामित्त-
त्वेनाध्यवसितनिश्चलत्वादिनिमित्तम् । यद्ब्रह्मैतन् च विषयः । मौनद्वारकं

चेति भेदकरणारिति भावः । अत्र उत्प्रेक्षायाम् । परीक्षेति । विचारैत्यर्थः । उत्प्रे-
क्ष्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति । स च प्रयोज्यत्वादिः । आदिना निश्चलत्वपरिग्रहः ।

१ उत्प्रेक्षायाम् अभेद-समानादादिसंसर्गः आहार्यः (कारणिकः) शेष एव सर्वोत्प्रेक्ष्यः,
न लक्षणा ।

२ अर्थात्तत्र अभेदसंबन्धेनोत्प्रेक्षेति सर्वेषां मतेनापि निर्विवादम् ।

३ विकल्पदुःखामिन्नो यो हेतुलक्षणोऽन्यत्र नौवं नूपुरत्वैत्यर्थः । एतच्च—(हेतुः पञ्चम्यर्थे
इति पक्षे) तत्कारणविकल्पदुःखामिन्नहेतुप्रयोज्य (मौन)संभावनाविषयः यत्कर्मप्रयत्नपञ्च-
भूतकालिकदौर्गत्युत्प्रेक्ष्यापारम्परोन्पक्षलाभो नूपुरः इति शेषः । (विकल्पदुःखामिन्न-
कारणमिन्नेन प्रकारेण उत्प्रेक्ष्यतया दुःखलाभयो न प्रतीवत् इति विचार्यमेव) ।

४ एतच्च—[प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थे इति पक्षे] विकल्पदुःखामिन्नप्रयोज्यत्वात् (मौन)-
संभावनाविषयो नूपुर इति शेषः ।

५ अद्वयत्वः—पञ्चम्यर्थः [प्रयोज्यत्वं हेतुर्वा] परा अभेदप्रत्यया उत्प्रेक्ष्यतावच्छेदक-
संबन्धः प्रयोज्यत्वं आनन्दता वा सात्त्विकता इति निमित्तभूतस्य धर्मस्य हेतुना स एव
संबन्धो भवति यो हेतोरुत्प्रेक्षया भवति । एतच्च प्रयोज्यतासंसर्गेण (पञ्चम्यर्थे-आनन्दतासं-
न्धेन) उत्प्रेक्ष्यत्वं हेतुः (विकल्पदुःखस्य) समानाधिकरण्यः अर्थात् पराभवः (एतत्कारणो
यो धर्मः निश्चलत्वहेतुःकर्मिःप्रत्ययत्वं (यो हि अतिशयोक्त्या मौनामित्तत्वेनाप्यवशिष्टः) स
भोत्प्रेक्ष्यतां निमित्तम् ।

६ ब्रह्मैतन् एतत् (नूपुरम्) विषयः (उत्प्रेक्ष्यत्वात् एतदर्थः) ।

७ मौनद्वारक्य मौनेन निमित्तेन ब्रह्मैतन् (नूपुरम्) प्रयोज्यत्वं (मित्तकम्) संभाव्यते
उत्प्रेक्ष्यते । अर्थात् दुःखलाभो हेतुना प्रथमं मौनद्वारक्ये, ततो मौनेन हेतुना (निमित्तेन)
मौनद्वारक्ये (पराभवस्य नूपुरस्य) मित्तकं संभाव्यते ।

च बद्धमौनस्य प्रयोज्यत्वं संभाव्यते । एवं प्रयोज्यार्थमके धर्मिणि सर्व-
त्रापि धर्मद्वारक एव पञ्चम्यर्थान्वयः । यत्र तु धर्म एव किञ्चिद्धर्माभिन्न-
त्वेनाध्यवसितः साक्षाद्विषयस्तत्र विषयतावच्छेदकधर्मो निमित्तम् । यथा
तत्रैव 'विश्लेषदुःखादिव मौनमस्य' इति निर्माणे मौनत्वम् । एवं तृती-
यार्थेऽपि बोध्यम् ।

फलोत्प्रेक्षायां तुमुक्तादेरर्थः फलम् । प्राम्खप्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरभेदः सं-
सर्गः । तच्च साधनतासंसर्गेणान्वेतीति तेनैव संसर्गेणोत्प्रेक्ष्यते, यत्र चोत्प्रेक्ष्यते
तदंशे विशेषणतया भासमानो धर्मो निमित्तम् । स च धर्मिणि विषये
अभिन्नत्वेनाध्यवसितो धर्मः, तथाभूते च धर्मे विषये तद्विशेषणीभूतोऽन्यै

तृतीयाधेऽपीति । हेताविति शेषः । प्राम्खत् प्रागुक्तप्रथमपक्षवत् । तच्च फलं च ।
तथाभूते च विषयतावच्छेदकधर्मोभिन्नत्वेनाध्यवसिते च । तद्विशेषेति । विषयताव-

१ यस्य धर्मः उत्प्रेक्षया प्रयोज्यः (यथात्र निःशब्दत्वाभिन्नत्वेनाध्यवसित मौन पूर्व
समाभ्यते) एवविधे धर्मिणि (यथात्र बद्धमौने नूपुरे) पञ्चम्यर्थस्य हेतोरन्वयः धर्मो (मौन)-
द्वारा भवति । उत्प्रेक्ष्यस्य हेतोः पूर्वं धर्मेऽन्वयः, ततस्तादृशधर्मस्य धर्मिण्यन्वय इत्यर्थः ।

२ अत्र हि उत्प्रेक्ष्यस्य हेतोः (दुःखस्य) अन्वयः साक्षात् धर्मो (मौने) भवति, अत
यथात्र उत्प्रेक्षाया निमित्तं विषयः मौन तदवच्छेदकधर्मः मौनस्य भवतीत्याशयः ।

३ तत्रश्च अक्षरदर्शनाभिन्नफळसाधनताप्रयोजक(लळाटवर्नविपाटन)वर्षावनाविषयः
लळाटवर्नविपाटनानुलूळकृत्वाश्रयाः वनान्ता इति बोधः ।

४ यत्र अद्ये फलोत्प्रेक्षा भवति तस्मिन् (अद्ये) विषयस्य विशेषणतया भासमानो धर्मो
निमित्तम् । यथा—चोळलेति शब्दे वनान्तानान् (विषयभूतानान्) लळाटवर्नविपाटनरूपं
विशेषणं 'द्रष्टुमिव' इति फलोत्प्रेक्षाया निमित्तम् ।

५ सर्वं भावः—हेतुत्प्रेक्षावत् फलोत्प्रेक्षायांमपि धर्मो धर्मोहेतुप्रययमपि उत्प्रेक्षाया विषयो
भवति । यत्र धर्मो विषयो भवति तत्र विषयिणो धर्मस्य अभिन्नत्वेनाध्यवसितः विषयस्य धर्मो
निमित्तम् । यथा—द्रष्टुमिवाश्रयाणि अत्र वनान्तानु लळाटाक्षरदर्शनं फलमुत्प्रेक्ष्यते । तथा च-
वनान्ता इति धर्मो विषयः, अक्षरदर्शनं विषयि, वनान्तस्य (विषयस्य) धर्मः स्वभावतो लळा-
टवर्नविपाटनम् । अक्षरदर्शनस्य (विषयिणः) धर्मः अक्षरदर्शनफळकत्वमिवाटनम् । अत्र हि
साहचिक विपाटनम् अक्षरदर्शनफळकविपाटनादभिन्नत्वेनाध्यवसितम्, तदेव चानोत्प्रे-
क्षाया निमित्तम् । यत्र तु फलोत्प्रेक्षायां धर्मो विषयः साक्षात् विषयस्य विशेषणभूतोऽन्यो
धर्मः (अर्थात् अवच्छेदकधर्मः, यथा हेतुत्प्रेक्षायां 'मौनस्य' इति वादे मौनत्वम्)
निमित्तम् ।

इति विवेकः । एवं च यत्र समासप्रत्ययगुणीभूते विषये हेतुफलान्वयो न साक्षात्संभवति तत्र प्रधान एव विषये तादृशविशेषणद्वारकप्रयोज्यत्वप्रयोजकत्वाभ्यां संज्ञार्थाभ्यां हेतुफलयोरुत्प्रेक्षा बोध्या । यद्यपिविशेषणेऽपि यथाकथंचिद्धेतुफलयोरन्वयाद्विशेषणस्यापि विषयत्वमुचितम् । तथापि विषयविषयिणोरुद्देश्यविधेयभावप्रत्ययस्यानुरोधादियं सरणिरार्थिता । यदि च तस्य नास्त्येवानुरोधस्तदा प्राचां दर्शनमेव रमणीयं स्यात् ।

किं च प्राचां मते हेतुफलोत्प्रेक्षास्यले तद्धेतुकैतत्फलकयोः कार्यकारणयोरेव निर्गोर्णे विषये उत्प्रेक्षणात्स्वरूपस्योत्प्रेक्षायामेव पर्यवसानम्, न हेतुफलयोः । एवं च विभागश्चिरंतनानामुच्छिन्नः स्यात् । अथ स्वरूपतादात्म्याविशेषेऽपि हेतुफलाविशेषणकशुद्धस्वरूपोत्प्रेक्षायामेव हेतुफलविशेषणकस्वरूपोत्प्रेक्षायामस्ति हेतुफलकृत एव भेद इति चेत् 'तदनयमैनाक्रावेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्याः सखी' इति

च्छेदकपर्यन्त इत्यर्थः । समासेति । समासप्रत्ययाभ्यां गुणीभूते इत्यर्थः । यथाकथंचिद्धेतुफलयोरिति । 'स्वर्गो ध्वस्तः' इत्यादाविव, 'नीलरूपवान् जातः' इत्यादाविव चेति भावः । तस्य तयोर्द्वयविधेयभावप्रत्ययस्य । ननु तत्कोटिप्रविष्टत्वेऽपि तस्य न

१ प्रयोज्यपर्यन्तके धर्मिणि धर्मद्वाराद्यो हेत्वन्वयो यथा पूर्वमुक्तस्तथा समासप्रत्ययगुणीभूते विषये विशेषणद्वारा हेतुफलान्वय इत्याह । एवं चेति० । अर्थ भावः—समासदेर कारणात् अन्यपदस्य, प्रत्ययस्य वाऽप्यौ यत्र प्रधानं स्यात् विषयवाचकपदसार्थस्य तस्यैकदेशो भवेत्तत्र विषयेण तद् हेतुफलयोः साक्षादन्वयो जोषयमानः प्रधानम् (अन्यपदार्थम्, प्रत्ययसार्थम्) एव ज्येष्ठत्वात् विषये विदधाति । विषयताकोशं तद्विशेषणं च द्वाविश्ल प्रयोज्यतासंसर्गेण हेतोः, प्रयोजकतासंसर्गेण च फलस्योत्प्रेक्षा भवति ।

२ विषयस्योद्देश्यत्वं विषयिनस्य विषेयत्वं प्रतीयते, न तदेकदेशयोः (विशेषणयोः) रत्नजुरीभावित्वाद्यतः ।

३ सः (वर्धमानः) हेतुः यस्य (कार्यस्य), तस्य (वर्धमानम्) फलं यस्य (कारणस्य), यथेति निर्गोर्णे (अन्यवसिते) विषये उपेक्षणात् । यथा—सैषा स्वकीति हेतुत्प्रेक्षायां देवोः (विष्णुः/ऋषिः) नूपुरे (विषये) उपेक्षया स्वकीयते प्रार्थनैः, अस्मि तु विष्णुः/ऋषिः कार्यभूते (निर्गोर्णे) निःशब्दतरे योनस्य (विष्णुः/ऋषिरूपदेवोः कार्यभूतस्य) । एवं फलोत्प्रेक्षायामपि । तदस्य तेषं स्वरूपोत्प्रेक्षैव परिणमेदित्वाद्यतः ।

प्रागुदाहृतायां स्वरूपोत्प्रेक्षायां तनयमैनाकगवेषणरूपस्य फलोत्प्रेक्ष्यविशेषणकोटिप्रविष्टत्वात्फलोत्प्रेक्षात्वापत्तेः, उत्प्रेक्ष्ये साक्षाद्विशेषणताया अप्रयोजकत्वात् । इत्यलं स्वगोत्रकलहेन ।

उत्प्रेक्ष्यमाणेष्वपि यस्य विषयिण उत्प्रेक्षा विधेयतया भासते तदीयोत्प्रेक्ष्यैव व्यपदेशः, प्राधान्यात् । तेन 'विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्' इत्यत्र नूपुरगतत्वेन दुःखस्योत्प्रेक्षणेऽपि न तदुत्प्रेक्षया व्यपदेशो न्याय्यः, तस्या अङ्गत्वेनानुवाचत्वात् । किं तु पञ्चम्यर्थोत्प्रेक्षया, तस्या एव इवशब्दपेक्षत्वेन विधेयत्वात् । तथा 'चोलस्य' इति पद्येपि वनान्तगतत्वेन न ललाटाक्षरदर्शनोत्प्रेक्षयापि, अपि तु तुमुन्नर्थोत्प्रेक्षया । एवं 'तनयमैनाक-' इत्यादिगद्ये न फलोत्प्रेक्षया व्यपदेशः । नापि 'कलिन्दजानीरभरेऽर्धममा' इत्यत्र शशिकिरीरतादात्म्योत्प्रेक्षया, तदुत्थापितया ध्वान्तकर्तृकवैरहेतुकनिगणकर्मतादात्म्योत्प्रेक्षया वा, प्रागुक्तादेव हेतोरिति दिक् ।

द्विविधो हि तावद्धर्मोऽपि—स्वत एव साधारणः, साधारणीकरणोपाये-

तत्र साक्षाद्विशेषणत्वमत आह—उत्प्रेक्ष्ये इति । 'यस्य विषयिण.' इति पाठः । तस्या नूपुरगतदुःखोत्प्रेक्षायाः । पञ्चम्यर्थोत्प्रेक्ष्येति । व्यपदेश इत्यस्यानुपपन्नः । एयमपेऽपि । प्रागुक्तादेवेति । अङ्गत्वेनानुवाचत्वादिलक्षणादेवेत्यर्थः । द्विविधो हीति । हि यतः । स्वत एवेत्यादि द्वैविध्यं प्राप्नोऽतस्त्वावद्धर्मोऽपि द्विविध इत्यर्थः ।

१ अथ स्वरूपतादात्म्येत्वारभ्य जलपर्वन्तस्य प्रपट्टकत्वेन विशदीकरणम्—ननु प्राचां मते तिष्ठन्पि जप्रेक्ष्याद्यु स्वरूपस्यैव तादात्म्यम् (अभेदः) समानम्, अर्थात् सर्वत्रैव अभेदेनोत्प्रेक्ष्यं भवतीत्यविशेषात् उत्प्रेक्षाविभागो न सिध्यतीति नायं शेषः । अस्त्येवं विभागः—हेतुकपदे यत्र विशेषणीभूते न भवेतामीदृशी स्वरूपोत्प्रेक्षा । यत्र च हेतुकपदे विशेषणीभूते, क्रमशस्त्वे हेतु-फलोत्प्रेक्षे इति चेत्, न, तनयमैनाकेत्यादिगद्ये गद्गाद्यां मुञ्जस्वरूपोत्प्रेक्षणे तनयमैनाकगवेषणरूपफलस्य विशेषणकोटिप्रविष्टतया सेयमपि फलोत्प्रेक्षात्वेन व्यपदेशुमापदेत् [फलं यत्र विशेषणीभूतं सा फलोत्प्रेक्षा इति विभाजनम्] । ननु उत्प्रेक्ष्यस्य मुञ्जस्य गवेषणम् (फलम्) साक्षाद्विशेषणं नास्ति । यत्र साक्षाद्विशेषणता तत्रैव फलोत्प्रेक्षावत् (पर्व हेतवपि वेद्यम्) । इति कथनं एवमप्युक्तम्, अर्थात् अत्र अनुकूलदर्शो नास्तीति न किञ्चिदेतत् ।

२ उत्प्रेक्षणं चात्रैव क्वा उत्प्रेक्षया व्यपदेश इति प्रपट्टकमारम्भे—उत्प्रेक्ष्यमाणेष्विति ।

इहामि विषयविषयिधर्मविशेषणयोरलकालकुर्योः श्रवणवैश्रवणयोश्च श्लेषे-
णाभेदे धर्मस्य साधारण्यम् ।

यथा वा—

‘नासत्ययोगो वचनेषु कीर्तौ तथार्जुनः कर्मणि चापि धर्मोः ।

चित्ते जगत्प्राणभवो यदास्ते वशंवदास्ते किमु पाण्डुपुत्राः ॥’

अत्र पाण्डुपुत्रेषु विषयेषु राजवशंवदतादात्म्योत्प्रेक्षायां राजाश्रितस्वरूपो
विषयिधर्मः श्लेषेण विषयाणां तदाश्रितानां चासत्याभावशुक्लगुणपुण्यपरमेध-
राणामभेदसंपादनद्वारा विषयसाधारणीकृतः ।

‘स्नानान्तर्गतमाणिक्यवपुर्वीहरुपागतम् ।

मनोऽनुरागि ते तन्वि मन्ये बलभमीक्षते ॥’

अत्र बलभेक्षणस्य मनस्युत्प्रेक्षायां तन्निमित्तमन्तःप्रदेशाद्बहिरागमनमपे-
क्ष्यम् । तन्न बहिःप्रदेशसंबन्धरूपं माणिक्यमात्रवृत्ति मनसो न संभवतीति

वेति । अलकः अलका च । श्रवणः कर्णः वैश्रवणः कुबेरश्च । राजवश्यां प्रति कव्यु-
त्थित्वम् । प्राग्वदाह—यथा वेति । राजानं प्रत्युपिदिश्यम् । नासत्यौ ननुलगाह-
देर्ना असत्याभावश्च । अर्जुनः किरिटी श्वेलं च । धर्मो युधिष्ठिरे विष्णुर्धर्मः । जग-
दिति । वायुपुत्रो भीमो हनूनांश्च । यदा यद्यम्यर्धबहुनीहिणा वलुजनय परमेधरः ।
राजवशंवदेति । विषयिणो वर्णनीयराजवशंवदा ये राजानस्तादात्म्येत्वर्थः । विष-
याणां पाण्डुपुत्राणाम् । तदाश्रितानां चेति । राजाश्रितानां चेत्यर्थः । विषयेति ।
पाण्डुपुत्रेत्यर्थः । अपह्नवोदाहरणमाह—स्तनेति । स्नानमभ्यगतमानिस्यस्वरूपेण बहि-

१ विषयं (यपोत्पाठि) संवन्धिधर्मविशेषणयोः अलक-धरणयोः, विषयि (उपरदिक्)-
संवन्धिधर्मविशेषणाभ्याम् अलकापुत्री-कुबेरभ्यां सर श्लेषेणाभेदे विदे धर्मसाधि साधार-
ण्येति ।

२ राजाश्रितस्वरूपो विषयिधर्मः (उपप्रेक्ष्यमाणस्य) धर्मः विषयाणाम् (पाण्डुपुत्राणाम्)
साधारणीकृतः । कथम्? तदाह—विषयाणां पाण्डुपुत्राणाम्, तदाश्रितानां राजाश्रितानां
असत्याभावादीनां श्लेषेण अभेदसंपादनद्वारा । अर्जुन-न-अलकमिति असत्याभावः नासत्य-
(ननुलगाहदेव) रूपः, अर्जुनः श्वेतः अर्जुनात् (पायांश्च) अभिधः कृतः । इत्येवमादिना ।
अथ ‘चित्ते यदा जगत्प्राणभवः आस्ति’ इत्यस्य राजपठे ‘जगतां प्राणभूतः मयः चित्तः’
इत्यर्थः । ‘हनूनाम्’ इति नागेऽपीत्यां तु परमेधरात् कुपुत्रो प्राग्दर्शो विवका । वायुजनकः
परमेधर इत्यपि चतुस्रणनेव ।

माणिव्यापहुत्या मनोगत क्रियते । विम्बप्रतिविम्बभावस्तु 'कलिन्दजानीर-
भरेऽर्धममा' इत्यत्रैव निरूपित. ।

'माधुर्यपरमसीमा सारस्वतजलधिमथनसंभूता ।

पिबतामनस्यसुखदा बहुधाया ननु सुधा कविता ॥'

अत्र कविताया माधुर्यपानयोर्मुख्ययोरसंभवादात्सादश्रवणयोरमुख्य-
योरुपचारेण मुख्याभ्या साधारणीकरणम् । रक्षणया द्रव्याभेदेन रस्य-
वोधनात् ।

अभेदाध्यवसायमात्र यथा प्रागुदाहृताया हेतुल्लेखायाम् । 'व्यागुजन्म-
धुकरपुञ्जमङ्गुगीताम्' इत्यत्र शालानीचत्व-कधरानमनयोरभेदाध्यवसाय एव
त्रपाहेतुल्लेखनिमित्ततयोपात्तस्य कधरानमनस्य नीचशास्त्र-नतकधरोभय-
सौधारण्ये धीनम् ।

रागतमित्यर्थ । नायिका प्रति सख्युक्ति । विम्बप्रतिविम्बोदाहरणमाह—विम्बेति ।
उपचारेदाहरणमाह—माधुर्येति । रागान प्रयुक्त । या माधुर्यस्य परमसीमाऽऽधा-
रभूता सारस्वतरूपसमुद्रमथनजा भुवि ता बहुसुखदा सुधारूपकविता ननु निवदेन पिबे
त्यर्थ । उपचारेण रक्षणया । मुख्याभ्यामिति । सदाभेदसंपादनद्वारा तयोर्धर्मयो
रिति शेष । ननुपचारेऽमुख्यस्यैव प्रतीक्षा मुख्याप्रतीक्षा दोषरूपादवस्थ एवात् आह—
रक्षणयेति । मात्रपदेन पीनरुक्त्व परिहृतम् । पूर्वं रूपकमित्र उक्त इति भाव ।

१ माणिक्य वयु (स्वरूपम्) यस्य, माणिक्यमिषाद्भिव्यागतमित्याशय ।

२ अग्निर्माणिक्य इत्यादी अतिरूपसुरवाधेद्वारा अतिवृद्ध इत्यसुरवाधे एव रक्षणया
प्रतीकते । अत्र तु तद्विपरीतम् असुरवाधे (आत्माद-श्रवण-) द्वारा मुख्याधे (माधुर्य-पान)
वोधनमिति वधमुपपद्येतेति शङ्का । रक्षणया असुरवाधेस्य (लक्ष्यस्य) मदीति शक्यार्थाऽभेदेन
भवति, एवं च सुरवाधेस्य प्रतीतिरपि न दु संभवेति समाधानम् ।

अत्र विवृतमिति क्विसंमतपद्यतायावये 'या अस्ति तां विव' इति अगतिवगत्रैराप्यस्य
रूपना वाह्वरीजलेऽनकरप्रक्षेप इव नागेशमहाभागस्येति प्रशंसतां साधिल्याक्रमणपरक्रम-
क वनमुन्धेल्लम् ।

३ नीचा श्लाघा यस्य, नता कपरा यस्य, पत्रयोर्भवो साधारण्ये ।

एवं सर्वत्र हेतुफलयोरुपेक्षणे यत्स हेतुः फलं पोत्प्रेक्ष्यते सोऽनेन प्रका-
रेण साधारणीकृतो निमित्तमित्यसंशयवेदितम् ।

एवं कविदुषाचो धर्मो विषयविषयिसाधारण्यामावादमुन्दरत्नाद्वा स्व-
मुपेक्षणं साक्षादुत्थापयितुमसमर्थोऽपि तदुत्थापनक्षमधर्मान्तरोत्थापनेनानु-
स्यविधानादुपयुज्यते । यथा 'धीरंजनकालीभिः' इति प्रागुदाहृते पञ्चे दिवो
जलदालीसमावृतत्वरूपो धर्मो उपाचो जगतो निर्दोषचनर्गसर्गत्वोपेक्षायां
वैयधिकरण्यादप्रयोजकोऽपि स्वमयोग्यनिविदान्धकारप्रयुक्तचातुप्रज्ञानसामा-
न्यद्वयत्वस्य तथाविधोपेक्षानिगित्तोत्थापनेन ।

विययोऽस्युपाचो निरूपित एव । कविदयमपद्रुतोऽपि भवति । यथा—

'जगदन्तरममृतमयैरंगुभिरापूरयत्यं गितरात् ।

उदयति पदनभ्यानात्किमु राजा हरिणस्तानूनयनामाः ॥'

इति रमणनाभर उत्प्रेक्षाप्रकरणम् ।

साधारण्यस्येऽप्याह—अमुन्दरेति । उपयुज्यत इति । एवं च उपाचोऽयं नैति
भावः । उपाचोऽहदरत्नाद्—यथेति । तथाविधोत्प्रेक्षेति । जगतो निर्दोषचनर्गसर्ग-
त्वोत्प्रेक्षेत्सर्वः । अयं विषयः । जगदन्तरे जगन्नाभम् । एता चान्तः । विषयान्धकार-
स्युत्थापनात्प्रयोजनवादान्तेति बोध्यम् ॥ इति रमणनाभरमर्ममस्य उत्प्रेक्षाप्रकरणम् ।

१ यथा नूपुरे विरिचदुःखं भोजस्य हेतुत्प्रेक्षेत्प्रेक्षते, अत्र च कल्पेन नि. उपाचोऽयं नैति
निमित्तं धरति ।

२ यदपि निर्दोषचनर्गसर्गत्वम् [१५५] इति इत्येवमिदं प्रमाणम् । अन्तःप्रे-
क्षायां जलदालीसमावृतत्वरूप उपाचो धर्मो तत्र निमित्तं न विरिचदुःखे, अन्तःप्रे-
क्षायां [१५५] यदपि उत्प्रेक्षा विरिचो इति उपाचोऽयं नैति, अत्र इति ।
तथापि उपाचोऽयं निमित्तं प्रयुज्यते अन्तःप्रेक्षायां [१५५] इति उपाचोऽयं नैति ।
यदापानकरवर्णसोपाचोऽयं (एत उपाचोऽयं नैति इति उपाचोऽयं नैति) ।
[उपाचोऽयं नैति उपाचोऽयं नैति इति उपाचोऽयं नैति] ।

३ धर्मोत्प्रेक्षायां उत्प्रेक्षायां निमित्तोत्प्रेक्षायां इति उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति
उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति
उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति
उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति

४ 'अन्ते धर्मो, एता' इति उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति उपाचोऽयं नैति [उपाचोऽयं नैति] इति

अथातिशयोक्तिः

विषयिणा विषयस्य निगमणमतिशयः । तस्योक्तिः ॥

तद्य सवाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवान्यस्य बोधनम् । अत्र च विषये विषयिवाचकपदस्य लक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारक-
लक्ष्यविशेष्यकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकम् । अतः शक्यतासाधारणधर्मस्य लक्ष्यसाधारणधर्मस्य च भानामानयोर्न विरोधः । परे तु 'नार्थविशेषणं न दैवम् । तेन 'लक्ष्यसाधारणोऽपि धर्मो भासते' इत्याहुः । केचिन्तु 'लक्षणाया लक्ष्यसाधारणधर्मप्रकारेणैव बोधः । अनन्तरं च व्यापारान्त-

अथातिशयोक्तिं निरूपयति—अथेति । योगसूत्रं तद्विराह—विषयीति । निग-
मणपदार्थनाह—तथेति । सवाचकपदेनेति । लक्ष्यतावच्छेदकं च सुकृतमे-
वेति भाग्ये निरूपितं भूते । ननु रूपकारभेदत्वमाह—अथ चेति । अतिशयोक्त्या-
नित्यार्थः । एतादृशेन विरोध इति भावः । अनन्तरं च लक्ष्यार्थबोधोत्तरं च । व्यापार-
इति । व्यञ्जनयेत्यर्थः । एतानि मन्थानि पूर्वं निरूपितानि । ननु वाचनानुसारात्

१ 'तमाहः मम भवान् इत्यु' अथ विषयिवाचक(तमाह)पदेन शक्यतावच्छेदकत्वेन
[शक्यतावच्छेदकत्वार्थः तदवच्छेदकं तमाहरेण, तथा च तमाहरेण रूपेण] अ-वस (अवधारणम्)
अर्थात् भगवतो बोधनं भवति । अर्थ भावः—मम तमाहरेण शक्यतावच्छेदकत्वत्वात् भोक्तृत्वस्य
बोधो भवति परं तमाहरेण [शक्यतावच्छेदकत्वेन], न तु भोक्तृत्वत्वेन । एते हि अत्र
शक्यतावच्छेदक(तमाह)मार्गं मकारोक्तं अत्रनेत्येवमः [अर्थः भगवत्स्य विदित्वं
प्रधानं च] इत्येते बोधो अत्राप्याः कार्यम् । अर्थात् विदित्वत्वात् अत्रस्य भोक्तृत्वस्य
बोधो भवति परं तमाहरेण(शक्यतावच्छेदक)प्रकारकत्वात्, न तु (शक्यतावच्छेदक-
त्वत्वात्)प्रकारकत्वात्, यकारत्वात् वाचपदनिरेच्छात् ।

२ अर्थात् वाचनिरेच्छात् । शक्यतासाधारणधर्मस्य तदावस्यस्य भावम्, अत्राप्यावस्य-
त्वेन भोक्तृत्वस्य अभावम् । विदित्वा तमाहरेण भावमानत्वात् एत(भोक्तृत्व)धर्मस्य वाचनि-
रेच्छापदनिरेच्छेत् । अर्थं पूर्वं आह—अत्राप्यावच्छेदके 'निर्धार्य एव विदित्वाभावमानत्वात् एव-
मेव भावम्, एतद्व्यवधानमानत्वात् दुष्टिरस्य अभावम्' ।

३ भावनिरेच्छामार्गे अत्रस्य भोक्तृत्वभावि अवापारान्तः (अत्राप्यावच्छेदकम्) एव प्रकृत-
त्वात् वाचते । अत्र पूर्वं आह—अत्राप्यावच्छेदके 'दुष्प्रयोगोपपत्तिस्तानि सुधादेः साधरो-
पपन्नकारित्वात् अत्र' [एतेष्विति शक्यतावच्छेदकत्वार्थः एतान्-कारणस्य अत्रनिरेच्छामार्गे-
विषयतायाः स्वीकारात्] ।

४ अतिशयोक्त्यावच्छेदकत्वोः समानाकारत्ववद्द्वैतं बोधे—अत्राप्यावच्छेदक-
त्वेन (अत्राप्यावच्छेदकत्वार्थः) अत्राप्यावच्छेदकत्वोः अत्राप्यावच्छेदकत्वोः अत्राप्यावच्छेदकत्वोः
बोधः । अत्राप्यावच्छेदकत्वोः अत्राप्यावच्छेदकत्वोः अत्राप्यावच्छेदकत्वोः अत्राप्यावच्छेदकत्वोः
बोधः । अर्थं पूर्वं—अत्राप्यावच्छेदकत्वोः अत्राप्यावच्छेदकत्वोः अत्राप्यावच्छेदकत्वोः अत्राप्यावच्छेदकत्वोः

रेण शक्यतावच्छेदकमकारेण लक्ष्यरोषः ।' इत्याहुः । साधुज्ञानस्त न यथा न प्रतिबन्धकत्वं तथोक्तं प्राक् । अत्र चैकपदोपासत्वातोद्देश्यनिधेयभावः ।

• उदाहरणम्—

‘कलिन्दगिरिनन्दिनीतटवनान्तरं भासय-

न्सदा पथि गतागतक्लममरं हरन्मागिनाम् ।

सुरत्कनककान्तिभिर्नवच्छामिसावेत्तितो

ममाशु हस्तु भ्रमानतितमां तनाच्छ्रुतः ॥’

अत्र तनालेन भगवतो निगरणे कलिन्दगिरिनन्दिनीत्यादीनि त्रीणि चरण-
त्रयगतानि विशेषणानि तदनुमहार्थं विषयविषयिणोः साधारणपर्मतया
साक्षादुपादानि । चतुर्थमपि चतुर्थचरणगतमपेयाकर्णानां दर्शने । पेयाक-
र्णानां तूपासया तनालाभिनकर्वुकया भ्रमहरणक्रिययोर्लितं तादृशक-
र्तृत्वं तथा तयोः सितम् । द्वितीये चरणे चोष्णवचयोनिस्तचरणसं पट्या-

न्ययनया तथा बोधोऽपि आह—साधुज्ञानेति । एवं चार्थाभिनेदुक्तिः । साधुज्ञाने-
काधिकस्तेसार्थावेत्तादिभिः भावः । अथच ‘कमलननम्भ्रि-’ इत्युपासनादकृत-
दिर्भे लक्ष्यप्रारब्धेदम् । तेन स्तौत्र प्रपन्नो बोधे तद्वर्णोऽपि क्वचिन्मन्त्रेण
न्ययनानाहासं । तद्वर्णोऽपि क्वचिन्मन्त्रेण न्ययनेदवाप्युदेभासात् । अथ एव ‘भोऽसाधु-
गतामानां तपेयानेदारणमः’ इति प्रथमः । अथ के त्वार्थे एव । अथनेव क्वचि-
वस्तां विद्येत् ” इत्याहुः । यतान्तरे वनवन्तः । गतागततेति । गतनायववर्तेतेऽर्थः ।
तदनुमहार्थं तेषु तपिगमनादनुमहार्थम् । दर्शनं इति । तदर्थं तपोधारणेन साक्षादुपादानेऽपि
रोषः । तैः प्रथमान्तावेति तेषु बोधोऽपि भावः । पेयाकर्णानां सितम् ।
दर्शनं इत्यनुमहार्थं । तथा तदर्थं तपोधारणेन साक्षात्पत्न्यनुमहत्त्वं । उच्येति ।

१ इत्युपासनां न्ययनानेव ‘साधुज्ञाने’ इत्युपासनादकृतदिर्भे लक्ष्यप्रारब्धेदम् ।

२ तैवादिवादीनां बोधे प्रथमान्तावेति तेषु बोधोऽपि भावः । अथच ‘भोऽसाधु-
गतामानां तपेयानेदारणमः’ इति प्रथमः । अथ के त्वार्थे एव । अथनेव क्वचि-
वस्तां विद्येत् ” इत्याहुः । यतान्तरे वनवन्तः । गतागततेति । गतनायववर्तेतेऽर्थः ।
तदनुमहार्थं तेषु तपिगमनादनुमहार्थम् । दर्शनं इति । तदर्थं तपोधारणेन साक्षादुपादानेऽपि
रोषः । तैः प्रथमान्तावेति तेषु बोधोऽपि भावः । पेयाकर्णानां सितम् ।
दर्शनं इत्यनुमहार्थं । तथा तदर्थं तपोधारणेन साक्षात्पत्न्यनुमहत्त्वं । उच्येति ।

३ ‘वनालाभिनकर्वुकया भ्रमहरणक्रिययोर्लितं तादृशकर्तृत्वं तथा तयोः सितम् ।
द्वितीये चरणे चोष्णवचयोनिस्तचरणसं पट्या-

दिना, तृतीयेऽपि छाभिर्गोपीनां निगरणम्, तस्मिन्नेवानुमाहकतया । एवं च सावयवेयमतिशयोक्तिः । यत्र चानुमाहकं न निगरणान्तरं किं तु शुद्धं साधारणधर्मादि, सा निरवयवा ।

यथा—

‘नयनानन्दसंदोहतुन्दिलीकरणक्षमा ।

तिरयत्वाशु संतापं कापि कादम्बिनी मम ॥’

अत्र भगवतो मूर्तिर्निर्गुणा । नामार्थयोरभेदसंसर्गेण विशेष्यविशेषणभावस्य व्युत्पन्नतया रूपके तावदुचितो विषयविषयिणोक्तेन संसर्गेण विशेष्य-विशेषणभावः, न तु प्रकृते । विषयितावच्छेदकरूपेण विषयस्यैव भानाद्भेदसंसर्गस्याप्रसक्तः । अभेदप्रधानातिशयोक्तिरिति प्रवादस्तु प्रागुक्ते संसर्ग-रोपरूपक इव विषयितावच्छेदकस्यैव भेदाभावरूपतया निर्वाणः । तद्य विषयितावच्छेदकं क्वचित्प्रकृते निगरणदाव्याय विषयमात्रवृत्तिधर्म-त्वस-

हीनोत्तमयोर्निवन्मेत्यर्थः । तस्मिन्नेवानुमाहकतयेति । भगवतो निगरणे । तदा येननर्मत्वतद्वरणकर्तृत्वस्वरूपे साधारणधर्मो । साधारणत्वसंपादनमेवानुमाहकत्वमिति भावः । यत्र च यत्र तु । स्पष्टतो भेदान्तरमाह—नामार्थेति । एतेन विषयिव्या-वृत्तिः । विषयीति । तमाहवादेत्यर्थः । भेदाभावरूपतयेति । ‘भासे पूर्णस-याङ्गता’ इत्यादावन्योन्याभावस्य प्रतिमोयितावच्छेदकरूपधर्मरूपतायाः सर्वत्रप्रसिद्धत्वा-

१ अभेदसंसर्गेण विषय-विषयिणोक्तयेव विशेष्यविशेषणभावः यत्र द्वयोः पृथगुपा प्रवीतिः । अतिशयोक्तेषु विषयसंबन्धे (हरेरेव) विषयितावच्छेदक(तमाहवा)रूपेण भानाद्द्वयोरप्रतीला नाऽभेद इत्याशयः ।

२ ‘शुद्धं चन्द्रः’ इत्यादिषु द्वयोः समानरिमच्छिन्नतायां तु अभेदः (करकम्) संसर्गरूप-तया तदं प्रवीषते । किन्तु ‘भासे पूर्णसयाङ्गता’ इत्यादिसंज्ञेयु विषयितावच्छेदकम् (सया-ङ्गकम्) एव अभेदरूपं स्वीकृत्य अभेदात्मकरूपकं यथा भ्यादिरपते तथा अतिशयोक्तिसंज्ञे [तमाहो मम भगवान् इत्यु] इत्यादावपि विषयितावच्छेदकम् (तमाहत्वादि) एव भेदाभा-र(अभेद)रूपतया उपलभ्यत इति अभेदप्रधानताभ्यवदेय इत्याशयः ।

३ अर्थात् विषयितावच्छेदकं विषयमात्रवृत्तिर्धर्मो धर्मैः, सन् (विषयितावच्छेदकम्) साधमानाधिकरणः (अर्थात् विषयिमात्रवृत्तिः) च यो धर्मैः, उमाभ्यां एतत् स्यात् । अर्थ-भावः—विषयितावच्छेदकरूपेण विषयस्य ब्रह्मानं यदपि तत्र विषयितावच्छेदकधर्मैः इत्यु-त्प्रेक्षितो यो हि सामानाधिकरण्यसंबन्धेन विषय-विषयिमात्रवृत्तिधर्मैः स्यात् । अर्थात् तत्प्रवृत्तौ धर्मैः उभयसाधारणो भवेत् नैकसाधारणः । यथा कश्चिन्निर्दिष्टं तमाहर्त्

मानाधिकरणधर्मशून्यत्वाभ्यां प्रसिद्धम् । यथा 'कलिन्दगिरिनन्दिनी'
इत्यादौ तमालत्वादि । कचिदप्रसिद्धमपि कल्पितोपमादाबुपमानमिव
कविना स्वप्रतिभया कल्पितम्, धर्मिण इव धर्मस्यापि कल्पनाया
अविच्छेदत्वात् ।

यथा—'स्मृतापि तरुणातपम्' ।

यथा वा—

'जगज्जालं ज्योत्स्नामयनवसुधाभिर्जटिल्य-

जनानां संतापं त्रिविधमपि सद्यः प्रश्नमयन् ।

श्रितो वृन्दारण्यं नतनिखिलवृन्दारकनुतो

मम स्वान्तध्वान्तं तिरयतु नवीनो जलधरः ॥'

दिति भावः । खेति । विषयिमानश्रुतिधर्मैत्यर्थः । धर्मशून्यत्वाभ्यामिति । धर्म-
द्वयशून्यत्वं च सामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकम् । 'नवीनो जलधरः'
इत्यत्र च भगवद्भक्तियुक्तोत्तरत्वं तत्समानाधिकरण्यवसुधाकरणकव्यतिकर्तृत्वे जलधरत्वेना-
भ्यमानाधिकरणे, सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तदुभयविशिष्टजलधरत्वं कविकल्पितम् ।
कचिदप्रसिद्धमपीति । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तादृशधर्मद्वयविशिष्टतया अप्र-
सिद्धमपीत्यर्थः । अपूर्वध्वन् इत्यादावप्येवम् । मुसमपूर्वध्वन् इत्यादौ कविकल्पितवि-
शिष्टवन्द्रेणाहार्याभेदप्रतीते रूपकम् । केचित्तु 'कविकल्पिततादृशचन्द्रत्वस्य मुसत्त्वेन
विरोधाभावाद्नाहार्यत्वं विषयितावच्छेदकप्रकारधी, रूपकलक्षणे चाहार्यत्वं न देयम् ।
अतिसद्योत्तरनाहार्यत्वं रूपके त्वाहार्या अनाहार्या च धी.' इत्याहुः । अन्ये तु 'प्रस्तुतस्य

सामानाधिकरण्यसंबन्धेन विषय(भगवद्)विषयि(तमाल)माधुचिधर्मशून्यम् । यतो हि विष-
यितावच्छेदकेन (तमालत्वेन) सामानाधिकरण्यः कलिन्दीतटकर्मकभासनाशयत्व-कर्महारकत्व-
कनककान्तिव्यवहारैरहितवस्वो धर्मो न केवलं विषये न वा विषयिणि वर्तते, अपि तु प्रयत्नाधा-
रणः । अनेनेदमेव निगरणदाह्यं यद् विषयितावच्छेदकसमानाधिकरणोऽयं धर्मः उभय-
(विषयविषयि)बोधनक्षम इति निगरणमिदमभीष्टार्थबोधने इदम् ।

१ सारणेऽपि सीमातपहारकत्व-विरसायिशीरकान्तिनिधुच्छत्रवेदितत्व-कलिन्दीतटनी-
यद्रुमाश्रयकडवरूपधर्मैः समानाधिकरणं कादम्बिनीत्वं कविकल्पितम्, न लोके प्रसिद्धम् । यतो
हि कादम्बिनी वर्षणद्वारा तापहारिणी, भृशशीलतनुकान्तिविश्रुता (एकया) वेदिता, विद-
दाभया च । तथा च कल्पितोपमाया (स्वनाभोगे पतन्) उपमानम् (शशाङ्कविम्बापादा-
नकल्पनामय उरणः) यथा कल्पितं तथाऽत्र तादृशधर्मविशिष्टस्य विषयितावच्छेदकस्य
स्वपत्तमपि नाऽनुपपद्यमानशीलारुचयः ।

अत्र विषयधर्मविशिष्टतया कल्पितेन लोकोत्तरजलधरत्वेन रूपेण भगवतः प्रतिपादने तत्समानाधिकरणत्वेन कल्पितानां विशेषणानामानु-
गुप्यम् । एवं च निगरणे सर्वत्रापि विषयितावच्छेदकधर्मरूपेणैव विष-
यस्य भानम्, न विषय्यभिन्नत्वेनेति स्थिते 'रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगी-
र्याध्यवसानतः' इत्युक्त्वा 'अत्रातिशयोक्तौ रूपकविशेषणं रूपके दर्शि-
तानां विधानामिहापि सम्बोऽस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थम् । तेनात्राप्यभेदा-
तिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरिति' कुवलयानन्दे यदुक्तं तन्निरस्तम्'
इति नव्याः । प्राञ्चस्तु 'रूपक इवात्रापि विषय्यभेदो भासते । परं तु

यदन्यत्वमित्यतिशयोक्तिरेषु प्रकृतस्य विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनान्यवस्तुत्वेन वाऽप्य-
वसानमिति तदर्थं । अस्ति हि प्रकृतस्य मुखस्य चन्द्रत्वेनाभ्यवसानम् । आहार्यत्वा-
भावात् न रूपकम्' इत्याहुः । विषयधर्मेति । लोकोत्तरत्वेत्यर्थं । सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्ट्य बोध्यम् । एष चेतस्य निरस्तमित्यत्रान्वयः । विधाना प्रकारा-
णाम् । अतिदेशेनेति । अन्यत्रान्यशब्दप्रयोग इति न्यायादिति भावः । अत्रापि
अतिशयोक्तावपि । तन्निरस्तमिति । अत्रेदं चिन्तम्—वाच्यप्रकाशादिरीत्या तदु-
क्तम् । निर्वाधकत्वात् । किं च त्वयाप्यभेदप्रधानातिशयोक्तिरिति प्राचीनव्यवहारस-
गमनाय विषयितावच्छेदकमेवाभेद इत्यवश्यं वक्तव्यम् । एव च तथैवाभेदातिशयोक्ति-
रिति व्यवहारो भयापि सूत्रपादः । 'कोऽयं गलितहरिणः—' इत्यादौ प्रतिद्विविष-
यितावच्छेदकप्रकारकबोधस्य बाधमुद्धिपराहतत्वात्कोऽयमित्यनेन निरस्तत्वात्वावश्यं
चन्द्रकार्यकारित्वप्रकारकबोधोऽङ्गीकार्यः । एषैव च ताद्रूप्यातिशयोक्तिः । अत्रापि विष-
यितावच्छेदकप्रकारकधीराहायैव । तदर्थमिति शक्यसद्वन्धाप्रहोऽपि तथैव । तद-

१ नवमुपाकरणकन्यासिकर्तृत्वादिरूपो धर्मो विषये (भगवति) एव सम्भवेत् न जलधरे ।
ततश्च विषयधर्मविशिष्टतया जलधरत्वस्य (विषयितावच्छेदकस्य) शक्तिः कविकल्पनैव । अत्र
एव हि भवति लोकोक्तिः । एवविधनवीनत्वसाधनाय च जलधरत्वसमानाधिकरणानां मुपाकर-
णकन्यासिकर्तृत्वादि विशेषणानामानुसूयमेवेत्याशयः ।

२ अर्थात् कलिन्दगिरिः अत्र लक्षणया शरेर्बोधो भवति परं तत्रालत्वेन रूपेण, न तु
तत्रालाऽभिन्नरूपेण । विषयस्य निगरणात् ।

३ विषय्यभेदो यदा न प्रतीयते तदा अभेदातिशयोक्तिरिति व्यपदेशो नोपपद्यते इत्यर्थः ।
अत एव हि 'विषयितावच्छेदकरूपेण विषयस्यैव भानादभेदस्यसर्गसाऽप्रसक्तः' इति पूर्वमुक्तम् ।

निगीर्णे विषये इति रूपकादस्या विशेषः । अध्यवसायस्य सिद्धत्वेनाप्राधान्यान्निश्चयात्मकत्वाच्च साध्याध्यवसानायाः संभावनात्मकोत्प्रेक्षाया वैलक्षण्यम्' इत्याहुः । कथं तर्हि 'कमलमिदमनन्वुजातं जयतितमां कनककलिकायाम्' इत्यादाविदंत्वादेर्विषयतावच्छेदकरसोद्धेतान्निगमणगिति चेत्, न । इदमित्यस्य कमलत्वविशिष्टे विशेषणत्व एवातिशयोक्तिः, उद्देश्यतावच्छेदकत्वे तु रूपकमेव । एवं 'गौरयम्', 'आयुरवेदम्' इत्यादावपि बोध्यम् । अत एवातिशयोक्तावनेदोऽनुवाच' एव, न विधेय इति प्राचामुक्तिः संगच्छते । एकमेकः प्रकारोऽतिशयस्य, यत्र भेदेऽप्यभेदः ।

अथ प्रकारान्तरम्—यत्राभेदेऽपि भेदो लोकोत्तरत्वमतिपत्त्यर्थः, इदमेव प्रस्तुतस्यान्यत्वमित्यनेनोक्तम् ।

उदाहरणम्—

'अन्या जगद्विजयिणी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव कापि रचना चचनावलीनाम् ।

भेदविश्वमपि लक्ष्यस्वातेपितमेवेति बोध्यम् । अस्य विशेष इति । आहार्यत्वानाहार्यत्वकृतौ विशेष इत्यर्थः । उत्प्रेक्षातोऽन र्यलक्षणमाह—अध्यवेति । इवमिति । चत इत्यादि । अत एव सर्वथा विषयानुपादानेऽस्या अतिशयरेव । एवमिति । उक्तप्रकारेणैतद्धर्मः । निरूपित इति शेषः । इदमेव । प्रकारान्तरमेव । उक्तमिति । प्रकारकृतेति शेषः । अन्या जगदिति । विद्वद्गर्भनिदम् । कृतिष्वेय । आर्यहृषा आकृतिः

१ अतिशयोक्ती अध्यवसानं सिद्धम्, अर्थात् विषयो निगीर्णो न तु निगीर्णमात्रो भवति । अध्यवसितवस्तु (विषयिणः) च प्राधान्यं भवति । उत्प्रेक्षायां तु अध्यवसानं साध्यम् अर्थात् विषयो निगीर्णमात्रो भवति । अध्यवसानकिनायाम् एव प्राधान्यमिति उत्प्रेक्षायानन्दकारणवैलक्षण्यपरमहे पूर्वमुक्तम् । एतच्च निगीर्णे विषये अध्यवसायः (विषयिणोऽभेदप्रतिपत्तिः) भवतीति रूपकादिशेषः ।

२ अतिशयोक्ती—'अनन्वुजातमिदं कमलं जयति' इत्यत्र इदमिति पदं कमलत्वविशिष्टस्य विषयिण एव विशेषणं न तु 'इदम् (मुकुटम्), अनन्वुजातं कमलम्' इति शिखरस्य विशेषणम् । उद्देश्यतावच्छेदकत्वे अर्थात् इदं मुकुटमिदस्य कमलत्वस्य विषयते तु रूपकमेव सादित्वाद्यः ।

३ अर्थात् अभेदः पूर्वसिद्धो भवति । सिद्धं उपनृप (उरिदस्य) विषयिणो विषयस्य निगम्यं विवेकं भवतीत्याद्यः ।

लोकोचरा च कृतिराकृतिरार्यद्वया
विधावता सकलमेव चरित्रमन्यत् ॥'

एवमन्यः प्रकारः—यत्रासंबन्धेऽपि संबन्धो वर्ण्योत्कर्षार्थः ।
यथा—

‘धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भः ।
उन्मदवारणबुद्ध्या मध्येजठरं समुच्छलति ॥’

अत्र सिंहीवचने समुच्छलनाऽसंबन्धेऽपि समुच्छलनसंबन्धोक्तिः शौर्या-
तिशायिका ।

यथा वा—

‘गिरं सभाकर्णयितुं वदीयां सदा रसज्ञैरनुभावनीयाम् ।
समीहते नित्यमनन्यचेता नभस्वदात्मंभरिवंशनेता ॥’

यथा वा—

‘तिमिरशारदचन्द्रितारकाः कमलविद्रुमचम्पककोरकाः ।
यदि मिलन्ति कदापि तदाननं खलु तदा कल्या तुल्यमामहे ॥’

पूर्वत्र निर्णीयमानः, इह तु संभाव्यमान इति विशेषः ।

तथान्यः प्रकारः—यत्र संबन्धेऽप्यसंबन्धः ।

यथा—

‘पीयूषपूषकरूपामरूपानपि ते गिरं निर्णीतवताम् ।
तोषाय कल्पते नो योषापरबिम्बमधुरिमोद्रेकः ॥’

अत्र तोषसंबन्धेऽप्यसंबन्धः ।

एवमेवान्योऽपि प्रकारः—यत्र प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य च पौर्वापर्यविपर्ययः । स च द्वयोः सहभावात्, प्रयोजकस्य प्रयोज्यानन्तरभावाद्धेति द्वेषा ।

शरीरावयवसंस्था च लोकोत्तरेत्यर्थः । चरित्र व्यवहारः । मध्येजठरमिति । ‘पारेमध्ये-
पद्म्या वा’ इति समासः । यदीयामिति । प्रकृतवर्णनीयराजकीयामित्यर्थः । नभस्व-
दिति । नभस्वता वायुना आत्मानं विभ्रति ये सर्पस्त्रेषां वशस्य कुलस्य नेता वायुः,
शेष इत्यर्थः । अत्र तदाकर्णनसनीहाऽसंबन्धेऽपि तदुक्तिस्त्वद्वेष्यातिशायिका । चन्द्रि-
रेति । चन्द्रेत्यर्थः । मिलन्ति एकत्र तिष्ठन्ति । तदाननं तस्या वर्ण्यया नाशिकाया
मुखम् । कल्या न तु सर्वाद्येन । पूर्वत्र पूर्वयोः । इह त्विति । यदीत्यस्य सभावना-
योपकल्पादिति भावः । यथेति । पीयूषममृतमेव यूपो मण्डविशेषत्वेन ईष्ययूनाम् । ते

आधो यथा—‘प्रतिखुरनिकरशिलातलसंघट्टसमुच्छलद्विषुद्वलीकृतविस्फु-
लिच्छटापटलानां वाजिनाम्’ इति ह्यवर्णने समुच्छलनविषुद्वलीकरणयोः
सहोत्पत्तिर्गिन्यते ।

द्वितीयो यथा—

‘पुरः पुरस्तादरिमूपतीनां भवन्ति भूवल्लभ भस्मशेषाः ।

अनन्तरं ते भ्रुकुटीविटङ्कास्फुरन्ति रोपानलविस्फुलिङ्गाः ॥’

अत्र भेदद्वये प्रयोजकतिशयकृतः प्रयोज्यशैष्यातिशयो गम्यः ।

एवं च ‘एतद्वेदपञ्चकान्यतमत्वमतिशयोक्तिसामान्यलक्षणम्’ इति प्रा-
चीनाः ।

अन्ये तु—‘संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्ध इति भेदद्वयं नातिश-
योक्तिः । एतादृशातिशयस्य रूपकदीपकोपमापहुत्यादिषु स्वभावोक्तिभिन्नेषु

परंगनीयस्य उक्तः । समुच्छलनेति । विस्फुलिङ्गानामिलाधिः । सहोत्पत्तिरिति ।
ननुप्रत्ययेनेति भावः । ‘रात्रा समुच्छलन’ इति पाठे तु ततः प्राग्नेति शेषः । वस्तुतः
समुच्छलनं तत्र हेतुरिति बोध्यम् । पुर इति । उज्वलनमिदम् । हे भूवल्लभ, पुरः
पुरस्तात् पूर्वं पूर्वं शत्रुरूपाणां राज्ञां भस्मरूपाः शेषा अवशेषा भवन्ति । पश्चात्तत्र भ्रुकुटयेव
विटङ्गं कपोतपात्रिका तस्मात्क्रेपहरूपामेर्विस्फुलिङ्गाः स्फुटन्तीलयैः । अत्र भेदद्वये वाधि-
तत्वं परिहरति—अत्रेति । स्वभावोक्तीं सर्वथा तदस्त्वादाह—स्वभावोक्तीति ।

१ सवर्षेण समुच्छलनाम् (विस्फुलिङ्गानाम्) विषुद्वलीकृत छटापटल श्लेषाम् (वाजि-
नाम्) । पूर्वं विस्फुलिङ्गानां समुच्छलनं भवति तत्रोत्तरं विषुद्वली (विष्णुभयो जग) रूपेण
संपादनं भवति । दिनवन्न द्वयोः सहभावः ।

२ हे भूवल्लभ, पुरस्तात् प्रथमं अरिमूपतीनां शत्रुरूपाणां पुरतो नगर्षो भस्मशेषाः (भस्मैव
भवशिष्टशेषो यातां ताः) भवन्ति, अनन्तरं ते भ्रुकुटीविटङ्गात् (विटङ्गमिव विटङ्गम्, उग्रत-
प्रदेशस्तस्मात्) रोपानलविस्फुलिङ्गाः स्फुटन्तीलयैः । अत्र पुर. पुरस्तादित्येकपदमहीहृत्य पूर्व-
पूर्वमिति नागेशकृतं व्याख्यानं वैवाक्यपानानामदीव हास्यारपदम् । ‘सर्वस्य दे’ इति स्वयेण
‘पुरःपुरः’ ‘पुरस्तात् पुरस्तात्’ इति वा दिर्भावो युक्तः, न तु असमत्वयान्त-अस्मात्प्रत्ययान्त-
पदयोः, अस्मात्प्रत्ययकारणात् । एवं ‘राज्ञां भस्मरूपाः शेषा भवन्ति’ इति व्याख्यानमाप्यसं-
सम्भेदः । यद्ये हि रात्रामिति पश्चात् शेषा इत्यत्रान्वये, शेषा इत्यस्य पुरोरेवसमर्षकारे ‘राज्ञां
शेषाः षीदृशा भवन्ति’ इति जिज्ञासायां विधेयसमर्षकपृथक्पदाभावात् वाक्यार्थानिर्गम्यः ।
वक्ष्यादेवविधिं व्याख्यानं व्याख्यातुः साहित्यसंभेदं इत्यादिमण्डितं विष्णुनयवीलकं मायिकेषु ।

३ सुखे चन्द इति रूपके सुखे चन्द्राऽभेदस्य संशयो नास्ति तथापि स चन्दे । परम-
न्वयानि वेदम् ।

प्रायशः सर्वेष्वलंकारेषु सत्त्वात् । नहि यथास्थितवस्तुक्त्वावस्ति काचिद्धि-
च्छित्तिः । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्यापि तेनैव व्याप्ततया भेदान्तरताना-
पत्तेश्च । तस्माद्धिषयिणा निगीर्याध्यवसानं विपर्यय, तस्यैवान्यत्वम्, यथा-
दिशब्दैरसंभवनोऽर्थस्य कल्पनम्, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेत्येतद्व्यत-
मत्वमतिशयोक्तित्वम्' इत्याहुः ।

नव्यास्तु—'निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः । प्रभेदान्तरं त्वनुगत-
पाभावादलंकारान्तरमेव । ननु प्रस्तुतान्यत्वभेदे—भेदेनाभेदस्य, असंबन्धे
संबन्ध इति भेदे—संबन्धेनासंबन्धस्य, संबन्धेऽसंबन्ध इति भेदे—असं-
बन्धेन संबन्धस्य, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये च तेनैवानुपूर्व्यस्य च निगरणं

अन्यत्रापि षडिदसत्त्वादाह—प्रायश इति । सत्त्वादिति । तथा च तेषामप्य-
तिशयोक्तित्वापत्तिरिति भेदेन तत्कथनासंगत्यापत्तिरिति भावः । ननु तर्हि तत्र कोऽलं-
कारोऽत आह—नहीति । अभ्युपेयाह—कार्येति । तेनैव प्राचीनोक्तभेदद्वये-
नैव । अभेदस्येत्यादिपष्ठपन्तानां वक्ष्यमाणनिगरणेऽन्वयः । विपर्यये च विपर्यय इति

१ संबन्धेऽसंबन्ध इत्यादिभेदद्वयेनैव । अर्थात् कार्यकारणपौर्वापर्यवैपरीत्यस्य असंबन्धेति
संबन्धो वर्ण्यते । यथा पूर्वं रोषविस्पृष्टिह्नाः स्फुरन्ति तदन्तरमेव अरिपुराणां नाशो वास्तवः ।
किन्तु कार्यशैल्यातिशयस्यचनाव तादृशमलंकृतं (अवास्तव) वर्णनम् ।

२ नान्यप्रकाशे ये भेदा वर्णितस्तत्र एव वास्तवा इत्याशयः ।

३ भेदेन अभेदस्य निगरणम् । अर्थात् अभिप्रायि मनसः प्रवृत्तिभिन्नत्वेन वर्णितेति भिन्नया
(मनसः प्रवृत्त्या) अभिप्राया सा स्वगिठेति भेदेन अभेदस्य निगरणं जातम् । तदक्ष निगीर्वाण्य-
वसानमत्रापि सिद्धम् । एवम् असंबन्धे संबन्ध इति भेदे संबन्धेन असंबन्धस्य निगरणं भवति ।
यथा पीरुषनिगिरिल्लव गर्भे समुच्छिन्नसत्त्वाऽसंबन्धेति संबन्धो वर्णितः । अर्थात् वस्तुतः
असंबन्धो वर्णनीय आसीत्तत्र संबन्धो वर्णित इति संबन्धेन असंबन्धो निगरणे इति कथ्यते ।
तत्कथाप्राप्ति निगीर्वाण्यवसानं सिद्धमिति स्वादियमप्यतिशयोक्तिः । यत्र संबन्धे अर्थात् संबन्ध इति
भेदे—असंबन्धेन संबन्धस्य निगरणं बोध्यम् । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययः (वैपरीत्यम्) इति
भेदे तेनैव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययेण आनुपूर्व्यस्य निगरणं जातम् । अर्थात् पूर्वं कारण
ततः कार्यमिति द्वयोः पूर्वोपरभावो वर्णनीय आसीत्किन्तु पुरःपुरस्यादिति पद्ये पूर्वं भवतीत्यर्थं
कार्यमुक्त तदन्तरं रोषानन्दोदयो वर्णित इति पौर्वापर्यवैपरीत्येन आनुपूर्व्यम् (कारणकार्ययोः
समुच्चित्तः पूर्वोपरभावः) निगीर्णमित्यत्रापि निगीर्वाण्यवसानं जातमती नभ्यानामपि मते भेद-
व्युत्पन्नमतिशयोक्तौ एतन्निष्ठमिति पूर्वेपथ ।

आधो यथा—'प्रतिसुरनिकरशिल्पतलसंघट्टसमुच्छलद्विपुद्वलीरुवविष्कु-
लिप्रच्छद्यपटलानां वाजिनाम्' इति हयवर्णने समुच्छलनविद्युद्वलीकरणयोः
सहोत्पत्तिर्गम्यते ।

द्वितीयो यथा—

'पुरः पुरस्तादरिभूपतीनां भवन्ति भूवल्लभ भस्मशोषाः ।

अनन्तरं ते भ्रुकुटीविट्वात्स्फुरन्ति रोषानलविष्कुलिन्नाः ॥'

अत्र भेदद्वये प्रयोजकान्तिशयकृतः प्रयोज्यशैल्यातिशयो गम्यः ।

एवं च 'एतद्वेदपञ्चकान्यतमत्वमतिशयोक्तिसामान्यलक्षणम्' इति प्रा-
चीनाः ।

अन्ये तु—'संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्ध इति भेदद्वयं नातिश-
योक्तिः । एतादृशातिशयस्य रूपकदीपकोपमापहुत्यादिषु स्वभावोक्तिमिलेषु

वर्णनीयस्य राज्ञः । समुच्छलनेति । विष्कुलिज्ञानामिलादिः । सहोत्पत्तिरिति ।
ननुप्रत्ययेनेति भावः । 'राज्ञा समुच्छलनं' इति पाठे तु ततः प्राग्नेति शेषः । अस्तुतः
समुच्छलनं तत्र हेतुविति बोध्यम् । पुर इति । राजवर्णनमेवम् । हे भूवल्लभ, पुरः
पुरस्तात् पूर्वं पूर्वं अनुपूर्वाणां राज्ञां भस्मरूपाः शोषा अवशोषा भवन्ति । पश्चात्तव भ्रुकुट्येव
विट्वात् कपोतपालिका तस्मात्कोपस्मात्प्रोर्विष्कुलिन्नाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र भेदद्वये वाचि-
तत्वं परिहाति—अत्रेति । स्वभावोक्ती सर्वेषां तदसत्त्वादाह—स्वभावोक्तीति ।

१ संबन्धेण समुच्छलनाम् (विष्कुलिज्ञानामिलादिः) विपुद्वलीकृत छत्रपटल शैलेषाम् (वाजि-
नाम्) । पूर्वं विष्कुलिज्ञानां समुच्छलनं भवति ततश्चोर्षां विद्युद्वली (विद्युन्नदी लया) रूपेण
संपादन भवति । किन्तुत्र द्वयोः सप्तभावः ।

२ हे भूवल्लभ, पुरस्तात् प्रथमं अरिभूपतीनां अनुपूर्वाणां पुरे नगरेषु भस्मशोषाः (भस्मैव
अवशिष्टांशो पालां वाः) भवन्ति, अनन्तरं ते भ्रुकुटीविट्वात् (विट्कुमिव विट्कुम्, उग्रत-
प्रदेशस्तसात्) रोषाविष्कुलिन्नाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र पुर, पुरस्तादित्येकरमश्रीकृत्य पूर्व-
पूर्वमिति भागेशकृतं व्याख्यानं वैवाक्येणानामपीव शास्त्राण्यदम् । 'उर्वल दे' इति सूत्रेण
'पुरःपुरः' 'पुरस्तात् पुरस्तात्' इति वा दिनांशे युक्तः, न तु अस्मत्प्रदान्त-अस्मादिप्रत्ययान्त-
पदयोः, अस्माद्वायिकरबात् । एवं 'राज्ञां भस्मरूपाः शोषा भवन्ति' इति व्याख्यातन्तत्प्यसंग-
तत्वेन । यतो हि राज्ञामिति पक्ष्याः शोषा रक्षशान्तये, शोषा रत्नस्य चोद्रेणव्यपकृत्ये 'राज्ञां
शोषाः कीदृशा भवन्ति' इति विद्यास्यवां विषेयसमर्पकप्रत्ययदाभावत्वात् वाक्यार्थान्तिगच्छतिः ।
तस्याप्येवविधं व्याख्यानं व्याख्यातुः साहित्यसौमि इत्यस्मत्प्रतिष्ठे मिश्रतपदीत्यत्र मायिकेणु ।

३ मुख पद्म इति रूपके मुखे चन्द्राज्येदस्य संबन्धो नास्ति तथापि स चर्चते । स्वम-
न्वयापि शेषम् ।

प्रायशः सर्वेष्वलंकारेषु सत्त्वात् । नहि यथास्मितवस्तुत्त्वावस्ति काचिद्वि-
च्छित्तिः । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्यापि तेनैव व्याप्ततया भेदान्तरताना-
पत्तेश्च । तस्माद्विषयिणा निर्गीर्याध्यवसानं विषयस्य, तस्यैवान्यत्वम्, यथा-
दिशब्दैरसंभवनोऽर्थस्य कल्पनम्, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेत्येतदन्यत-
मत्वंमतिशयोक्तित्वम्' इत्याहुः ।

नव्यास्तु—'निर्गीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः । प्रभेदान्तरं त्वनुगत-
पाभावादलंकारान्तरमेव । ननु प्रस्तुतान्यत्वभेदे—भेदेनाभेदस्य, असंबन्धे
संबन्ध इति भेदे—संबन्धेनासंबन्धस्य, संबन्धेऽसंबन्ध इति भेदे—असं-
बन्धेन संबन्धस्य, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये च तेनैवानुपूर्व्यस्य च निगरणं

अन्यत्रापि इतिदत्तत्वादाह—प्रायश इति । सत्त्वादिति । तथा च वेगामप्य-
तिशयोक्तित्वापत्तिरिति भेदेन तत्कथनासंगत्यापत्तिरिति भावः । ननु तर्हि तत्र कोऽल-
कारोऽत आह—नहीति । अभ्युपेत्याह—कार्येति । तेनैव प्राचीनोक्तभेदद्वये-
नैव । अभेदस्वेत्यादिवद्वयन्तानां यद्व्यवधाननिगरणेऽन्वयः । विपर्यये च विपर्यय इति

१ संबन्धेऽसंबन्ध इत्यादिभेदद्वयेनैव । अर्थात् कार्यकारणपौर्वापर्यवैपरीत्यस्य असंबन्धेति
संबन्धो वर्ण्यते । यथा पूर्वं रोषविस्तुलिङ्गा. स्फुरन्ति तदन्तरमेव अरिपुराणां नाशो वास्तवः ।
किन्तु कार्यशील्यातिशयस्यनाय तादृशमलकृत् (अनास्रव) वर्णनम् ।

२ भाष्यप्रकाशे ये भेदा बर्णितान् एव वास्तव्य इत्याशयः ।

३ भेदेन अभेदस्य निगरणम् । अर्थात् अभिप्रायि मनस्य प्रशुचिर्भित्तत्वेन बर्णितेति भिन्नया
(मनसः प्रवृत्त्या) अभिप्राया सा स्थितेति भेदेन अभेदस्य निगरणं जातम् । तदस्य निर्गीर्याध्य-
वसानमत्रापि सिद्धम् । एवम् असंबन्धे संबन्ध इति भेदे संबन्धेन असंबन्धस्य निवर्णनं भवति ।
यथा शीरष्वनिमित्तस्य गर्भे समुच्छन्नस्राऽसंबन्धेति संबन्धो बर्णितः । अर्थात् वस्तुतः
असंबन्धो वर्णनीय आसीत्तत्र संबन्धो बर्णित इति संबन्धेन असंबन्धो निर्गीर्ण इति कथ्यते ।
तत्तथात्रापि निर्गीर्याध्यवसानं सिद्धमिति स्वादियमप्यतिशयोक्तिः । एव संबन्धे असंबन्ध इति
भेदे—असंबन्धेन संबन्धस्य निगरणं बोध्यम् । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययः (वैपरीत्यम्) इति
भेदे तेनैव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययेण आनुपूर्व्यस्य निगरणं जातम् । अर्थात् पूर्वं कारणं
वद. कार्यमिति इत्यो. पूर्वापरभावो वर्णनीय आसीत्किन्तु पुरः पुरस्तादिति इत्ये पूर्वं अर्थात्पदन
कार्यमुक्तं पदनन्तरं रोषानल्लेदयो बर्णित इति पौर्वापर्यवैपरीत्येन आनुपूर्व्यम् (कारणकार्ययोः
समुच्चित्तः पूर्वापरीभावः) निर्गीर्णमित्यत्रापि निर्गीर्याध्यवसानं वास्तव्यो नभ्यावामपि मते भेद-
चतुष्टयमतिशयोक्तौ सन्निविष्टमिति पूर्वपक्षः ।

आधो यथा—‘प्रतिखुरानिकरशिलतलसंपर्कसमुच्छलद्विबुद्धलीकृतविस्फु-
लिङ्गच्छटापटलानां वाजिनाम्’ इति हयवर्णने समुच्छलनविद्युद्गङ्गीकरणयोः
सहोत्पत्तिर्गम्यते ।

द्वितीयो यथा—

‘पुरः पुरस्तादरिभूपतीनां भवन्ति भूवल्लभ भस्मशेषाः ।

अनन्तरं ते भ्रुकुटीविटङ्गात्स्फुरन्ति रोयानलविस्फुलिङ्गाः ॥’

अत्र भेदद्वये प्रयोजकातिशयकृतः प्रयोज्यशैल्यातिशयो गम्यः ।
एवं च ‘एतद्भेदपञ्चकान्यतमत्वगतिशयोक्तिसामान्यलक्षणम्’ इति प्रा-
चीनाः ।

अन्ये तु—‘संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्ध इति भेदद्वयं नातिश-
योक्तिः । एतादृशातिशयस्य रूपकदीपकोपमापह्नुत्यादिषु स्वभावोक्तिभिन्नेषु

वर्णनीयस्य राज्ञः । समुच्छलनेति । विस्फुलिङ्गनाभिलादिः । सहोत्पत्तिरिति ।
शतृप्रत्ययेनेति भावः । ‘शत्रा समुच्छलन’ इति पाठे तु ततः प्राग्नेति शेषः । वस्तुतः
समुच्छलनं तत्र हेतुरिति बोध्यम् । पुर इति । राजवर्णनमिदम् । हे भूवल्लभ, पुरः
पुरस्तात् पूर्वं पूर्वं शत्रुरूपाणां राज्ञां भस्मरूपाः शेषा अपशेषा भवन्ति । यथातत्र भ्रुकुट्येव
विटङ्गं कपोतपालिका तस्मात्संबन्धरूपाभेर्विस्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र भेदद्वये बाधित-
त्वं परिहरति—अत्रेति । स्वभावोक्तौ सर्वथा तदसत्त्वादाह—स्वभावोक्तीति ।

१ सवर्षेण समुच्छलनाम् (विस्फुलिङ्गानाम्) विद्युद्गङ्गीकृत छटापटल शेषेषाम् (वाजि-
नाम्) । पूर्वं विस्फुलिङ्गानां समुच्छलनं भवति ततस्तेषां विद्युद्गङ्गी (विद्युन्मयी उता)रूपेण
संबन्धनं भवति । किन्तु च द्वयोः सहभावः ।

२ हे भूवल्लभ, पुरस्तात् प्रथमं अरिभूपतीनां शत्रुरूपाणां पुरो नगर्थे भस्मशेषाः (भस्मैव
अवशिर्षांशो यातां ताः) भवन्ति, अनन्तरं ते भ्रुकुटीविटङ्गात् (विटङ्गमिव विटङ्गम्, उग्रत-
प्रदेशस्तस्मात्) रोषार्थविस्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र पुर.पुरस्तादित्येकरदरश्लोकरत्वं पूर्व-
पूर्वमिति नापेक्षकृतं व्याख्यानं वैदाकरणानामवीच्यं हास्यस्वरदम् । ‘सर्वस्य दे’ इति सूत्रेण
‘पुर.पुरः’ ‘पुरस्तात् पुरस्तात्’ इति वा द्विर्वाचो युक्तं, न तु अस्यप्रत्ययान्त-व्यतिप्रत्ययान्त-
पदयोः, असाप्रवायिकत्वात् । एवं ‘राजां भस्मरूपाः शेषा भवन्ति’ इति व्याख्यानमप्यसं-
समेदं । यतो हि राज्ञामिति यज्ज्ञाः शेषा इत्यत्रान्यथे, शेषा इत्यस्य चोद्रेऽपसमर्पकत्वे ‘राजां
शेषाः कीदृशा भवन्ति’ इति जिज्ञासायां विधेयसमर्पकपृथक्पदानुभावात् यान्यार्थानिर्गच्छतिः ।
तस्मादेवविधेयं व्याख्यानं व्याख्यातुः सादित्यसंधेयं इत्यक्रमणमिव सिद्धान्तपटीत्यत्र नार्थिकेषु ।

३ सुखं चन्द्र इति रूपके मुखे चन्द्राऽभेदस्य संबन्धो नास्ति तथापि स कथ्यते । धनम-
न्यत्रापि कथ्यम् ।

प्रायशः सर्वेष्वलंकारेषु सत्त्वात् । नहि यथास्थितवस्तुत्कावस्ति काचिद्वि-
च्छित्तिः । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्यापि तेनैव व्याप्ततया भेदान्तरताना-
पत्तेश्च । तस्माद्विपर्ययिणा निगीर्याध्यवसानं विपर्ययस्य, तस्यैवान्यत्वम्, यथा-
दिशब्दैरसंभविनोऽर्थस्य कल्पनम्, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेत्येतदन्यत-
मत्वंमतिशयोक्तित्वम्' इत्याहुः ।

नव्यास्तु—'निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः । प्रभेदान्तरं त्वनुगत-
पाभावादलंकारान्तरमेव । ननु प्रस्तुतान्यत्वभेदे—भेदेनाभेदस्य, असंबन्धे
संबन्ध इति भेदे—संबन्धेनासंबन्धस्य, संबन्धेऽसंबन्ध इति भेदे—असं-
बन्धेन संबन्धस्य, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये च तेनैवानुपूर्व्यस्य च निगरणं

अन्यत्रापि क्वचिदसत्त्वादाह—प्रायश इति । सत्त्वादिति । तथा च तेषामप्य-
तिशयोक्तित्वापत्तिरिति भेदेन तत्त्वयनासंगत्यापत्तिरिति भावः । ननु तर्हि तत्र कोऽलं-
कारोऽत आह—नहीति । अभ्युपेक्षाह—कार्येति । तेनैव प्राचीनोक्तभेदद्वये-
नैव । अभेदस्येत्यादिपद्यन्तानां वक्ष्यमाणनिगरणेऽन्वयः । विपर्यये च विपर्यय इति

१ संबन्धेऽसंबन्ध इत्यादिभेदद्वयेनैव । अर्थात् कार्यकारणपौर्वापर्यवैपरीत्यस्य असंबन्धेपि
संबन्धो वर्ण्यते । यथा पूर्वं रोषविरुद्धिहाः स्फुरन्ति तदन्तरमेव अरिपुराणां नाशो वाह्यवः ।
किन्तु कार्यैश्चातिशयपद्यन्तया तादृशमलंकारं (भवात्तव) वर्णयन् ।

२ कान्धप्रकाशे ये भेदा वर्णितास्त एव वास्तवा इत्याशयः ।

३ भेदेन अभेदस्य निगरणम् । अर्थात् अभिप्रायि मनसःप्रवृत्तिभिन्नत्वेन वर्णितेति विज्ञया
(मनसःप्रवृत्त्या) अभिप्राया सा स्वर्णितेति भेदेन अभेदस्य निगरणं जातम् । तत्रच निगीर्याध्य-
वसानमत्रापि सिद्धम् । एवम् असंबन्धे संबन्ध इति भेदे संबन्धेन असंबन्धस्य निगरणं भवति ।
यथा धीरध्वनिभिरित्यत्र गर्भे समुच्छलनस्याऽसंबन्धेपि संबन्धो वर्णितः । अर्थात् वस्तुतः
असंबन्धो वर्णनीय आसीत्तत्र संबन्धो वर्णित इति संबन्धेन असंबन्धो निगीर्ण इति फलति ।
तत्राद्यापि निगीर्याध्यवसानं सिद्धमिति स्वादियमप्यतिशयोक्तिः । एवं संबन्धे असंबन्ध इति
भेदे—असंबन्धेन संबन्धस्य निगरणं बोध्यम् । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययः (वैपरीत्यम्) इति
भेदे तेनैव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययेण आनुपूर्व्यस्य निगरणं जातम् । अर्थात् पूर्वं कारण
ततः कार्यमिति द्वयोः पूर्वापरभावो वर्णनीय आसीत्किन्तु पुरःपुरत्वादिति पद्ये पूर्वं भलीभवनं
कार्यमुक्तं तदनन्तरं रोषानलोदयो वर्णित इति पौर्वापर्यवैपरीत्येन आनुपूर्व्यम् (कारणकार्ययोः
समुच्चितः पूर्वापरीभावः) निगीर्णमित्यत्रापि निगीर्याध्यवसानं जातमतो नव्यानामपि मते भव-
चतुष्टयमतिशयोक्तौ सतिविष्टमिति पूर्वपद्यः ।

रत्नाकरविमर्शिनीकाराद्युक्तप्रकारेण संभवतीति चेत्, न । अन्यत्वादिभिरित्यवस्तुप्रतीतेरेव चमत्कारित्वम्, न त्वैनन्यत्वादिभिः । तेषामनुभवासंगतेः न चान्यतमत्वेमनुगतमिति शक्यते वक्तुम् । विच्छित्तिवैलक्षण्ये सत्यन्यतमत्वस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथोपमारूपकादिकतिपयान्यतमत्वं सकलान्यतमतवा तल्लक्षणम्, उपमादयश्च तद्भेदा इत्येव किं न श्रूयाः । अलंकारान्तरत्वे गौरवमित्यपि न वाच्यम् । न ह्यत्राकृष्टपदार्थकल्पनं येन गौरवं स्यात् । प्रधानोत्कर्षकरूपस्यालंकारत्वस्य त्वयापि स्वीकारात् । अलंकारविभाजकौषाधिपरिगणनस्य च पुरुषपरिकल्पितत्वात् ।' इत्यपि वदन्ति ।

भेदद्वये च । तेनैव कार्यकारणपर्यायविपर्ययेणैव । न । अनन्यत्वादिभिरिति । तया च तेन रूपेण कदापि बोधाभावेन तद्रूपस्याभेदस्य भेदेन त्वदुक्तं निगमनसंगतमिति भावः । तेषामनुगतत्वादिति निर्गीर्य प्रकृतस्य समेनाभ्यवसानं भेदेनाभेदस्य संबन्धेनासंबन्धेत्वादिषु कलशाधारणस्वरूपस्य धर्मस्याभावादिदशयोक्तिलक्षणस्माननुगतत्वापत्तिरिति भावः । वैलक्षण्ये सतीति । तथा च भिन्नभिन्न एवालंकार इति भावः । अभ्युपेत्याह—अन्यथोपमेति । प्रागुक्तरीत्या आह—कतिपयेति । यस्य कस्यचिदतिशयस्य संपन्नं सत्त्वादाह—सकलेति । तादृशमतिशयोक्तिलक्षणम् । तद्भेदा अतिशयोक्तिभेदाः । ननु गौरवादाधिक्यं नात आह—अलंकारान्तरयेति । ह्यसत्वमेवाह—प्रधानोत्कर्षयेति । ननु सामान्यतोऽलंकारत्वसत्त्वेऽपि तद्विभाजकौषाधिभ्योऽपाठादाधिक्येन गौरवं तदवस्थमेवात आह—अलं-

१ अनन्यत्वं (तद्रूपम्) वस्तु यदि अन्यत्वेन न वर्ण्यते, अत्र तु अनन्यत्वेनेव (तद्रूपत्वेनेव) वर्ण्यते यदि कश्चनकारः । यथा दि—अवित्रावा मन्त्रः मन्त्रेणः मित्रादेन वर्णनमहत्त्वात् तद्रूपत्वेनेव वर्ण्यते का वा नवीनता । एवं च भेदेन अभेदस्य निगमनाभावे अधिग्रहं वस्तु भिन्नं न प्रतीयेत, किन्तु तद्रूपनेव प्रतीयेत । उक्तञ्च ज्येष्ठमानस्यमन्त्रात्प्राप्तमनुभवोऽसंगतः स्यात् । तस्मादिदं निगमनं सत्तःप्राप्तमेव न नवीनत्वाऽलंकारस्थानीयम् । एवमेव संबन्धे अर्धव्यभिचारोक्तिभ्यो बोध्यम् । अत एवविधं निगमनमलक्षणे न गमनादिनिगमनः पद्यः ।

२ ननु निर्गीर्याभ्यवसानं रिहाय अवशिष्टं भेदव्युत्थम् (अभेदेति भेदः, अर्धव्यभिचारोक्तिभ्यो इत्यादि) अतिशयोक्तेरनुगतत्वमुक्त्यानाकान्तरत्वात् नातिशयोक्तिः । अत्र तद्व्यभिचारोक्तिभ्यो पूर्वमुक्तम् । किन्तु निर्गीर्याभ्यवसानादिव्यभिचारान्वयप्रकारमतिशयोक्तिरनुगता ननु अनुगमः स्यादिति चेत्, न । भिन्ननिष्पन्नत्वात् तदतिशयस्य प्रत्येकविशेषणा विच्छित्तिरिति, तयोऽन्यतमत्वोक्तिभ्यामेव नानुगमः सुकर इति देवैः ।

३ प्रधानोत्कर्षकरूपमलक्षारसं पूर्वं स्वीकृतम् । उक्तञ्च चतुष्टयस्यात आलंकारकत्वात् ह्यसत्त्वेन कल्पनमिति न गौरवमित्याह्वयः ।

‘गगनचरं जलबिम्बं कथमिव पूर्णं वदन्ति विद्वांसः ।

दशरथचत्वरचारी हृज्जरहारी विधुस्तु परिपूर्णः ॥’^१

इत्यादौ विषयिणः स्वभाविकस्याननिह्वेन दृढाध्यवसानातिशयोक्तिः ।

यत्तु कुवलयानन्दे—

‘यद्यप्यहवर्गभत्वं सेव सापहवा मता ।

त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन्त्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ ॥’

इत्यत्र पर्यस्तापहृतिगर्भामतिशयोक्तिमाहुस्तच्चिन्त्यम् । पर्यस्तापहृतेरपहृतित्वं न प्रामाणिकसंमतमिति प्रागेवावेदनात् ।

यदपि तैरेवोक्तम्—

‘संवन्धातिशयोक्तिः स्वाद्योगे योगकल्पनम् ।

सौधाम्राणि पुरस्वास्त्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥’ इति ।

तदपि न । अत्रैव ‘स्पृशन्तीवेन्दुमण्डलम्’ इति कृते कोऽलंकारः^२ उल्ले-
क्षेति चेत्, तर्ह्यवादेरभावाद्गम्योत्प्रेक्षेयमुचिता । इवादिसत्त्वे या वाच्यो-
त्प्रेक्षा सैवेवाद्यभावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमस्य सर्वसंमतत्वात् । ‘त्वत्की-
र्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्’ इति त्वदुक्तगम्योत्प्रेक्षायाः
‘सौधाम्राणि’ इत्यस्य चोत्प्रेक्षाशो विशेषानुपलम्भात् । तथा हि ‘त्वत्कीर्तिर’
इत्यादौ बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षेति नये

कारेति । दृढाध्यवसानातिशयोक्त्युदाहरणमाह—गगनेति । गगनगानीत्यर्थः ।
जलरिम्ब चन्द्ररूपम् । विधुस्तु धीरामचन्द्रस्तु । स्वभाविकेति । गगनरूपेत्यर्थः ।
निह्वेनेनेति । कथमिवेलनेनेति भावः । मूल एव कुठार इत्याह—पर्यस्तेति ।
तैरेव अप्पयदीक्षितैरेव । तदपि नेति । सिद्धान्तविरोधादिति शेषः । तमेवाह—अ-
त्रैवेत्यादिना । नन्वन्यसमतत्वेऽपि तथा न मम समतमत आह—त्वत्कीर्तिरिति ।
इत्यस्य चेति । उत्प्रेक्षाया इति । पठ्यति भावः । ननु तस्या भूमण्डले बहुदूर-
गमनेऽपि स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा तत्र न सम्भवतीत्यत आह—स्वर्गेति । विशेषे-

१ अत्र रामचन्द्रो विषयः, विधुर्विषयी । यस्य स्वाभाविकं स्थानम् (गगनम्) कथमिवे-
त्युक्त्वा प्रतिपिच्यते ।

२ अमेदसंज्ञेनेवोत्प्रेक्षेति प्राचीनमतानुसारम् ।

स्वर्गसंबन्धित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयम् । कीर्तौ स्वर्गज्ञाकर्मकप्रवेशकर्तृ-
त्वोत्प्रेक्षेति नये तादृशगमनरूपानुपात्तधर्मनिमित्ता । विशेषणीभूतभ्रम-
णश्रान्तत्वरूपहेतुत्प्रेक्षेति नये तु तादृशगमनतादात्म्याध्यवसितस्वर्गज्ञाम-
वेश्वरूपोपात्तधर्मनिमित्तेति सर्वथा गम्यैव । 'सौषाम्राणि' इत्यत्र परमो-
र्ध्वदेशसंयोगे चन्द्रमण्डलस्पर्शतादात्म्योत्प्रेक्षायां परमोर्ध्वदेशवृत्तित्वरू-
पानुपात्तधर्मनिमित्ता । तादृशस्पर्शकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां तु परमोर्ध्वदेशसंयोग-
रूपानुपात्तधर्मनिमित्तेति इयमपि गम्योत्प्रेक्षैव । तस्मादुत्प्रेक्षासामग्री यत्र
नास्ति तादृशमुदाहरणमुचितम् । यथास्मदीयं 'धीरध्वनिमिदं' इत्यादि ।
सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलंकारसामान्यलक्षणमिहापि न विसरणीयम् ।

इयं चातिशयोक्तिर्वेदेऽपि दृश्यते । यथा—

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥'

सृष्टौ च—

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥'

येति कीर्तावित्यादिः । तादृशेति । स्वर्गगमनेत्यर्थः । परमोर्ध्वेति । शूषाम्राणा-
मित्यादिः । इयमपि गम्योत्प्रेक्षैवेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—'नूनं सुपर्णं चन्द्रः' इत्यादीं
नूनंनदानाद्ये प्रतीयमानस्य रूपकस्यानापत्तेरुत्प्रेक्षाया आपत्तेर । 'स्वत्कीर्तिर्भ्रमण-
श्रान्ता' इत्यत्र तु बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा कीर्तौ
स्वर्गज्ञाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षा वाच्यं स्वीकार्या । अन्यथा भ्रमणश्रान्तत्वरूपविशेषणवैयर्थ्या-
पत्तेः । तादृशप्रकृते उत्प्रेक्षासाधकं नास्ति येन तथा स्यात् । भ्रमणश्रान्तत्वरूपहेतुत्प्रे-
क्षायां तु न कथिहोपः । स्वर्गसंबन्धित्वं स्वर्गगमनं स्वर्गज्ञाप्रवेशरूपोपात्तो वा धर्मो
निमित्तमिति बोध्यम् । उदाहरणमिति । संयन्त्यातिशयोक्तेरिति भावः । तु तयोरि-

१ भेदसंबन्धेनाऽनुत्प्रेक्षेति अत्र चन्द्रमण्डलानुसारम् ।

२ स्वर्गगमनवेर स्वर्गज्ञाप्रवेशाभिन्नमित्यप्यवहितम् । उदात्तं तदेव च उत्प्रेक्षायां निमित्त-
मिति भावः ।

३ पूर्वार्थे—निश्चेति विषयिणा (उपमानेन) परमाध्वनिताऽभावरूपः, जागरणेन (विष-
यिणा) च प्रमादाभावरूपो विषयो निगीर्णः । उदात्तार्थे—आवर्त्तनेन (विषयिणा) वैषयि-
मद्यधिः, निन्देत्वेन तादृशतया निवृत्तिश्च विषयो निगीर्ण इति बोध्यम् ।

अथास्या ध्वनिः—

‘देव त्वद्दर्शनादेव लीयन्ते पुण्यराशयः ।

किं चादर्शनतः पापमशेषमपि नश्यति ॥’

पुण्यपापयोः सुखदुःखभोगमात्रनाशयतया दर्शनाऽदर्शनाभ्यां तज्जन्यसुख-
दुःखयो राशयशेषशब्दाभ्यां च जन्मशतोपभोग्ययोस्तयोरेवाक्षेपाद्ग्रिमाभ्यां
पूर्वयोर्निगरणं व्यज्यते । न च पूर्वाभ्यामग्रिमयोरेव निगरणं किं न स्यात्,
इति वाच्यम् । नाशोक्तिसामञ्जस्याय नाशकर्तावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन
प्रत्ययस्यावश्यकतया तन्निगरणासंभवात् । उपमानेन महता क्षुद्रस्योपमेयस्य
महत्त्वाधानाय निगरणस्यौचित्याच्च । एतेन ‘तदप्राप्तिमहादु ख-’ इत्यादि-
काव्यप्रकाशो व्याख्यातः ।

इति रसगङ्गाधरेऽतिशयोक्तिप्रकरणम् ।

स्यसाक्षेपादित्त्रान्वय । तयोरेव सुखदुःखयोरेव । अग्रिमाभ्यां पूर्वयोरिति ।
जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखाभ्यां देवदर्शनाऽदर्शनजन्यसुखदुःखयोरित्यर्थः । न च पूर्वा-
भ्यामिति । दर्शनादर्शनजन्यसुखदुःखाभ्यामेव जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखयोरित्यर्थः ।
नाशकर्तावच्छेदकेति । पुण्यराशिनाशकत्वपापराशिनाशकत्वरूपवार्थतावच्छेदकाव-
च्छिन्नकारणतावच्छेदक सकलजन्मोपभोग्यसुखत्वादिकमेव । न तु दर्शनजन्यसुख-
त्वादिकम् । तत्तत्सुखानां स्वस्वफलोपहितपुण्यनाशकताया एव ह्यस्तत्वादिति भावः ।
उपेति । जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखे उपमानम् । महत्त्वात् । दर्शनादर्शनजन्ये च ते
उपमेये । क्षुद्रत्वात् । ध्वनित्वं चान्न प्राचीनरीत्या बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रका-
शेऽतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥

१ अयं भावः—पुण्यानि सुखभोगेन, पापानि च दुःखभोगेन नाशयन्ते, इति पुण्य-पाप-
नाश प्रति सुखदुःखभोगयोरेव कारणता ह्युक्ता । तत्रैव नश्यतीति नाशमस्लापनाय दर्शनाऽदर्-
शनजन्यसुखदुःखानाशकस्य (कारणभूतस्य) जन्मशतोपभोग्यपुण्यपापजन्यसुखदुःखभोगस्य
बोध आवश्यक एव, न त्वस्य निगरणमुचितम् । ५४ च पुण्य-पापजन्यसुखदुःखभोगशारा
दर्शनादर्शनजन्यसुखदुःखभोगस्यैव निगरणमुचितम्, न तु एतद्विपरीतमित्याशयः ।

अथ तुल्ययोगिता—

प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा गुणक्रियादिरूपैकधर्मान्वयस्तु-
ल्ययोगिता ॥

औपम्यं चात्र गम्यम्, तत्प्रयोजकस्य समानधर्मस्योपादानात् । वाच-
काभावाच्च । अत एवालंकारिकाणामपि सादृश्यं पदार्थान्तरम्, न तु साधा-
रणधर्मरूपमिति निज्ञायते । अन्यथा औपम्यस्यात्र गम्यत्वोक्तैस्तुल्यत्वेः ।
केचित्तु—‘सादृश्यंभाव एवातिरिक्तः । सादृश्यं तु तत्तत्साधारणधर्मात्मक-
मेव । स चेवादिपदानां शक्यतावच्छेदकः । तत्तत्साधारणधर्मवाचकैस्तु
तत्तत्साधारणधर्मस्य स्वशक्यतावच्छेदकत्वचक्षुर्मरूपेण बोधनेऽपि सादृश्यभा-
वरूपेण बोधो व्यञ्जनसाध्य एव’ इत्यपि वदन्ति ।

तुल्ययोगिता निरूपयति—अथेति । विनिगमनाविरहादाह—अप्रकृतेति । ननु
नामं नियमोऽत आह—वाचकेति । अत एव औपम्यस्यात्र गम्यत्वादेव । अपिना
वेदाकरणादित्युच्यते । निरूपितं तत्तत्प्रकृतानामन्वयाख्यायां मन्त्रायां च । सादृश्य-
भावः सादृश्यत्वम् । य च सादृश्यभावश्च । केचिदिति । अरुचिर्न तु अन्ये

१ अथ सर्वज्ञानायः—वस्तुनामे ‘शिवे विद्यारम्भे’ इत्युदाहरणे अत्र—मानसोऽपि गम्यत्व प्र-
योगिका (साधारण्यं) विगठनक्रिया समानधर्मात्तदोपादात्ता । कश्चिन्वाप्येव साधारणधर्मो
‘लोचनान्वायसुभारेण मनसो बान्धो विनयात्’ इति इतिरिक्तता (सादृश्यम्) व्यज्जया । अत्र
हि गम्यं सादृश्यमस्तीत्युक्त्वा सादृश्यं पदार्थान्तरमेव, न समानधर्मरूपमिति विचारये । यदि
हि साधारणधर्मरूपमेव तदा स्यादिति ‘विगठन’रूपसमानधर्मस्य अन्वयाभ्यासेति औपम्यस्य
गम्यत्वचक्षणमत्रतर्गतं स्यात् ।

२ उपलभासाधारणधर्मरूपे सादृश्ये सर्वानामं सादृश्यत्वेसादृश्येति च, यदि इत्युक्त्वा
पदेऽर्थो यथासादृश्यं तद्वच्छेदकरूपमिति ।

३ तथा शिवे विद्यारम्भे इत्यत्र ‘विनयात्’ इति पदेन विगठनक्रियासाधारणधर्मस्य
(सर्वं साधारणधर्मसाधकं विनयात्तेति सर्वं तस्य साधकैः विगठनम्, तद्वच्छेदकं विगठन-
त्वम् तद्वच्छेदकं) बोधनेति सादृश्यत्वरूपेण बोधने नास्ति । सादृश्यत्वरूपेण अपि यथा बोधनं
वर्तते भवति यथा इत्युक्त्वासाधारण्यं स्यात् । एवञ्चात्र सादृश्यस्य साधारणधर्मरूपताऽप्युक्तेः
एव गम्यत्वात् औपम्यस्य गम्यत्वं हिः संभवति । अस्मिन्पदेऽपि तु—अस्मिन्पदेऽपि तु—अस्मिन्पदे-
नापि वाच्यं एव, यदि सादृश्यमेव इत्युदाहरणैः विनिगितं न स्वीकृत्य इति ।

४ ‘अथे सादृश्यविद्यारम्भेसादृश्ये प्रती वन्ति’ इति ।

उदाहरणम्—

‘प्रिये विषादं जहिहीति वाचं प्रिये सरागं वदति प्रियायाः ।

वारमुदारा विजगाल धारा विलोचनाभ्यां मनसश्च मानः ॥’

अत्र मानिन्या वर्ण्यत्वात्तदीयत्वेन प्रकृतयोः कर्त्रोरश्रुमानयोर्विगलन-
क्रिया । समांशधर्मत्वेनोपात्ता, विलोचनमनसोरपादानयोश्च । कारकाणां
सर्वेषामपि क्रियान्वयस्य तुल्यत्वात् । एवं चतुर्णां क्रियारूपधर्मक्येऽपि
द्वयोर्द्वयोरेवौपम्यं प्रतीयते न परस्परं चतुर्णाम् । तदपादानत्वत्कर्तृत्वरूपे
विशेषे सामान्यस्य पर्यवसानात् । शेषमुपरिष्ठाद्बोध्यम् ।

‘न्यञ्चति वयसि प्रथमे समुदञ्चति किं च तरुणिमनि सुदृशः ।

उल्लसति कापि शोभा वचसां च दृशां च विभ्रमाणां च ॥’

अत्र गुणः । यदि च ‘विलसन्त्यहमद्रमिकया वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च

रण्डा—’ इति न्यायविरोधापत्तिरिति । वदतीति सप्तम्यन्तम् । प्रियाया नेत्राभ्यां हृदश्च
जलानां चक्षो धारा मानश्च च्युत इत्यर्थः । विलोचनेति । उच्यतीत्या प्रकृतयोर्-
लादिः । दानयोश्चेति । विगलनेलायनुपपद्यते । ननु कर्त्रोः क्रियान्वयात्तथा संभ-
वेऽपि कथमपादानयोस्तथा । तत्रान्वयस्यैवाभावात् । अत आह—कारकेति ।
द्वयोर्द्वयोरेवौपम्यं प्रतीयत इति । तद्व्यतीतावपि नात्र तत्कृतश्चमत्कारोऽनुभवसिद्धः ।
किं तु तत्सद्वृत्तैक्यमन्यव्यकृत एवेति पृथगलंकारता । न च गम्योपमयैव निर्वाहः ।
विद्यमानस्यापि सादृश्यस्यासुन्दरसाधारणधर्मकत्वेनासुन्दरत्वादिति बोध्यम् । सामा-
न्यस्य क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वस्य । प्राचां मतेनेदं क्रियोदाहरणमुक्त्वा गुणोदाहरण-
माह—न्यञ्चतीति । तिरोभूते सतीत्यर्थः । गुण इति । शोभारूप इत्यर्थः ।
आदिपद्मप्रायोदाहरणमाह—यदीति । ननु केवलस्यैव तत्त्वं कुतो नांत आह—

१ अयं सर्वस्वाशयः—क्रियान्वयित्वं फारकरमिति स्वीकरणात् विगलनक्रियया सह कर्त्रोः
अश्रुमानयोरेवा अन्वयः, तथा विलोचन-मनसोरपादानयोरपि [मनसो विजगाल (मानः),
विलोचनाभ्यां विजगाल (अश्रुधारा), इति] । एवं च चतुर्णाम् एकक्रियासंकल्पे समानेऽपि
अश्रु-मानयोः, विलोचन-मनसोरेव परस्परम् औपम्यं न्यजनया प्रतीयते, न तु अश्रु-विलो-
चनयोः, मान-मनसोर्वा । यतो हि विगलनरूपैकक्रियासंकरूपसमानधर्मवायाः सद्येऽपि
अश्रुणि कर्तृत्वम्, विलोचनयोश्चापादानत्वम् (एवं मानमनसोरपि) इति परस्पर विशेषोप-
रम्भात्समानधर्मत्वाभाव इति ।

२ अत्र गुणः प्रकृतानां समानधर्मत्वेनोपात्त इत्यनुपपन्नः । एवमप्येऽपि ।

भृशम्' इत्युत्तरार्धे तदा क्रिया । यदि 'दधति स मधुरिमाणं वाचो गत-
यश्च विभ्रमाश्च भृशम्' इति कियते तदा गुणविशिष्टा क्रिया । केवलगुणेन
साक्षात्संपन्धाभावात् केवलक्रियायाश्चाहृषत्वात् ।

अप्रकृतानामेव यथा—

'न्यञ्चति चारुये सुदृशः समुदञ्चति गण्डसीञ्चि पाण्डमनि ।

मालिन्यमाविरासीद्राकाधिपलवलिकनकानाम् ॥'

अत्र गुणः, आविर्भावक्रियायाः साक्षाद्दर्शमभिरनन्वयात् । 'न्यञ्चति,
राकाधिपतिर्लवली पुरटं च पुण्डरीकं च' इति कृते क्रिया । 'धवली-
भवत्यनुदिनं लवली कनकं फलानिधिध्यायम्' इति कृते गुणविशिष्ट-
क्रिया ।

'त्वयि पाकशासनसमे शासति सकलं वसुंधरावलयम् ।

विपिने वैरिवधूनां यर्पन्ति पिलोचनानि च दिनानि ॥'

अत्रोभयसाधारणयोर्गुणक्रिययोरभावाच्छब्दमात्रम् । रूपैर्मूलेनाभेदाध्य-
वसानेन पिण्डीकृतोऽर्थो वा ।

यच्चलंकारसर्वसङ्घाता, तदनुगामिना कुबलयानन्दकृता च गुणक्रियाभिः
संबद्धत्वे गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयः' इति चोक्तं तदापाततः ।

केवलेति । कारकाणां मिथः क्रियाद्वारकसम्बन्धादाह—साक्षादिति । उरतिः
'हरभरवेचने' । गुणे नातिन्वयरूपः । धर्मिभिरन्वयशक्तिः । चेष्टामकारकत्वात् । पुरटं
पुराणम् । आदिपंचाद्यान्तपेदाहरणमाह—त्वयीति । पाकेति । इन्द्रवृत्त्य इत्यर्थः ।
यर्पन्ति यर्पयं कुर्वन्ति । संबसरवदावस्वीत्यर्थः । उभयेति । नेत्रादीत्यर्थः । सन्धमा-
श्रमिति । यर्पन्तीति सन्धमाश्रमैत्यर्थः । तस्य तदुभयगतित्वाभावादाह—श्लेषेति ।
पिण्डीकृत एकीकृतः । यथाक्रममाह—गुणेति । यद्वा आविक्रियाद्वयानिर्दिष्टं
धर्मनात्रं गुण इति रीत्याकरणनर्तनेऽम् । किं च 'न मनापि निधिन्ते' इत्यत्र चिन्ता-

१ विकृतनका ।

२ यथापूर्वगुणविशिष्टा धारणक्रिया ।

३ ननु मूलार्थं सन्धमेतेषु इति निदर्शनेन उक्तवर्तनेऽप्ये वाच्येणमन्तरेण च निम्नविभेदेन
निम्नविभेदव्यवहारेणः साहित्याह । केवलेत्येति०-१३१तोलसाप्यावकुरेणाऽप्येरेण वर्तगयोः
(वक्त्रवक्त्र-वर्तगवक्त्रवक्त्रयोः) देववं वाच्यम् । उच्यते इत्येभूतस्य वर्तगस्य (वर्तगस्य) एवमावयव-
तया उभयत्र एवम् इत्यर्थः ।

‘शासति त्वयि हे राजनखण्डावनिमण्डलम् ।

न मनागपि निश्चिन्ते मण्डले शत्रुमित्रयोः ॥’

इत्याभावात्पूर्वस्यैव धर्मस्यान्वयात् । गुणक्रियेत्युपलक्षणं वा धर्मभावस्य । एवम् ‘एकस्त्वं दानशीलोऽसि प्रत्यर्थिषु तथाधिषु’ इत्यादावपि दानशीलरूपैकान्वयाल्लक्षणप्रवृत्तिः, यथाकथंचिदनेकत्रैकान्वयस्य चमत्कारिणोऽपेक्षितत्वात् । एतेन—

‘हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोः समा ॥’

इत्यादिना तुल्ययोगितायाः प्रकारान्तरं यत्कुबलयानन्दकृता लक्षितमुदाहृतं च तत्परास्तम् । अस्या अपि ‘वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ।’ इति पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वात् । एकानुपूर्वीबोधितवस्तुं कर्मकदानपानत्वस्य, परम्परया तादृशशब्दस्य, प्रागुक्तमार्गेणार्थस्य, वा धर्मसैक्यात् ।

भोजवद्देदस्य चिन्तानतिरिक्ततया गुणस्यैव साधारणधर्मत्वमित्यपि वक्तुं शक्यम् । दानेति । द्रव्यस्य परामवस्य वेति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—अस्या अपीति । पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—हिताहितविषयकतुल्यव्यवहारकर्तृत्वप्रतीतिवृत्तचमत्कारे एषा । ययोक्तधर्मिणामेकधर्मोन्वयकृत एव यत्र चमत्कारस्तत्रायेति भेदात् । ‘प्रदीयते पराभूति’ ‘यश्च निम्ब-’ इत्यनयो पद्ययोर्न तादृशधर्मोन्वयान्नकृतधर्मत्कारः । किंतु राजनिम्बयोर्हिताहितविषयक-पुत्राशुभान्यतरैकजातीयकर्तृकव्यवहारकृत एनेति सद्ददयदयमेवान् प्रमाणम् । अत एव ‘जगाल मानो हृदनादमुष्या विलोचनाभ्यामिव वारिधाय’ इत्यत्र न तुल्ययोगिता । चन्द्र इव मुन्दरं मुख इत्यत्र

१ अथ भावः—अस्मात्कृतकशुभे ‘गुणक्रियादिरूपैकधर्मोन्वयः’ इति व्यादिपदेव गुणविशिष्टक्रिया-शब्द-गभाव दानशीलेत्यादिविशेषणालीनाभन्वेषां च सम्भवतां समग्रो भवितुमर्हति । ‘गुणक्रियाभिः संबद्धत्वे’ शत्रुचर्ये तु चिन्ताऽभाव इत्यादीनां गुणक्रियात्वाभावानुत्पन्नयोगितायां समग्रो न स्यादित्याशयः ।

२ पराभूतिरूपम् ।

३ दानप्राप्तवत्, पराभूतिरूपशब्दभावस्य, श्रेयभूतकेनाऽभेदात्पराप्राप्तेर्नैकीकृतत्वाऽर्थस्य वा, धर्मैक्यं वर्तते इति निमित्तं प्रकाशं । पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वसाधनम् ।

४ चिन्ताऽभावस्याऽभावः चिन्तारूपः स्यात्, न तु चिन्ताऽभाववन्नो धर्मिणोऽभावः । किंच चिन्तारूपधर्मस्य ‘शत्रुमित्रयोः मण्डले’ इति मण्डलाभ्या धर्मिभ्यामभेदान्वयो दुर्पट इति तदिदं नागेशकृत समाधानमाभासरूपमेव ।

‘यश्च निम्बं परशुना यश्चैतं मधुसर्षपा ।

यश्चैतं गन्धमारुयायैः सर्वस्य कटुरेव सः ॥’

इत्यत्रापि कटुत्वविशिष्टस्य निम्बत्वैव परम्परया छेदकत्वेचरुतुद्रुभर्मासं-
भवात् । न चात्र शूचिनिर्यामकत्तकत्वेन धर्मिशूचित्वं विवक्षितं धर्मस्य,
यद्यनापकारकशीपकाद्वाव्याप्त्यापत्तेः ।

अथ चन्द्र इव सुन्दरं मुखमित्याद्युपमायां चन्द्रमुखयोरेकधर्मान्वयादति-
व्याप्तिः । न चात्र प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेवेत्युक्तत्वात् तथेति वाच्यम् ।
‘मायुके ‘प्रिये विषादं—’ इति पद्ये ‘अगाढ मानो हृदयादमुष्या विशेष-
नाभ्यामिव वारिपात ।’ इत्युपसार्थे कृते प्रकृतयोर्निवारिभारयोक्तव्यत्वात्
तथाभ्यतिव्याप्तेः । चन्द्र इव सुन्दरं मुखमित्यत्रापि यद्यप्यनापदीपकत्तकत्वा-
दतिव्याप्तेश्च । न चोपम्यस्य गम्यत्वे सतीत्यपि विशेषणीयमिति वाच्यम् ।

‘चन्द्रांगुनिर्मलं वारि चन्द्रो हंससमप्रतिः ।

हंसास्तु सरदि ज्ञेयुषट्ठीकमनोरमाः ॥’

इत्यत्र वाचकाभावाद्ग्रन्थोपनाया तथाप्यतिप्रसङ्गात् । यदि चात्र न व्यङ्ग्या उपमा, किं तु समासस्य वाच्या, पूर्वपदस्य लक्षणा चेति सूक्ष्ममीक्ष्यते, तथापि 'हसास्तु मानसमुवश्चन्द्रा एव न संशय' इत्यादिरूपकादि-
 प्वतिप्रसङ्ग । न ह्यत्रापि चन्द्रादिसादृश्यविशिष्टे चन्द्रादिपदाना लक्ष-
 णिकत्वादुपमा लक्ष्यैवेति शययते वक्तुम् । रूपके लक्षणा नास्तीति प्रागेव
 प्रतिपादनात् इति चेत्, न । यत्र यथोक्ताना धर्मिणा यथोक्तधर्मान्वय
 एव चमत्कारी, तत्र तुल्ययोगिता, दीपक वा । यत्र तादृशधर्मान्वयप्र-
 युक्त सादृश्यमभेदो वा, तत्रोपमारूपकादिकमेवाकारताप्रयोजकम् । सुन्द-
 रत्वे सत्युपस्कारकत्वमित्यसकृदावेदनात् । अन्यथा सादृश्यस्यात्र मत्यवाच-
 दादायोपमाव्यवहारस्याप्यापत्तेरिति दिक् ।

एव च—

‘दधीचिबलिकर्णेषु हिर्महेमाचलाब्धिषु ।

अदातृत्वमर्धैर्यं च दृष्टे भवति भासते ॥’

प्रक्रमभङ्गश्च वाच्यदोषो बोध्य । अतिप्रसङ्गादिति । तुल्ययोगिताया इत्यादि ।
 शरदनुवणने सर्वथा प्रकृतत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । नैयाकरणमतेनाह—समास
 स्येति । नैयायिकमतेनाह—पूर्वेति । यथोक्तानामिति । प्रकृतानामेवाप्रकृता,
 नामेव वा प्रकृताप्रकृताना वैल्यर्थ । यथोक्तेति । गुणादीत्यर्थ । इत्यसकृदिति ।
 इत्यस्मात्सकृदित्यर्थ । अन्यथा उच्यवस्थानद्गीकारे । अत्र तुल्ययोगितायाम् । प्रल-
 याद्ग्रन्थमानजात् । अपिना साकार्यं सूचितम् । एव च अस्या अतिरिक्तत्वे च ।

१ चन्द्रागुरिव निर्मलम् (वारि), पुण्डरीकानीव मनोरमा (दद्या), इत्यादी ‘उपमानानि
 सामान्यवचनै’ इति विहित समास एव परस्परसादृश्यस्य (उपमाया) वाचक । अथवा-
 चन्द्रागु इत्यादिपूर्वपदस्यैव क्तसदृशे लक्षणा । तत्रश्च नात्र व्यङ्ग्या उपमेति न तुल्ययोगिता-
 न्तिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षिण समाधानम् ।

२-नव्यानां मते । तत्रश्च उपमा लक्षणा न स्यात्, अपि तु ‘हसाश्चन्द्रा एव’ इत्यत्र
 लक्ष्येदस्य वाच्यत्वेन उपमा (सादृश्यम्)-व्यङ्ग्यैवेति ‘हसा चन्द्रा एव’ इति रूपके तुल्ययोगि-
 ताऽतिप्रसङ्ग स्यादेवेति पूर्वपक्ष संशय ।

३ चमत्कारीति पूर्वानुपपन्न ।

४ दिमाचलहेमाचलाब्धिषु ।

इत्यादौ रक्षनारूपैषा यथासंख्यावष्टव्या ।

‘दृष्टः सदसि चेतुग्राधन्द्रचन्दनचन्द्रिकाः ।

अथ त्वं संगरे सौम्याः शेषकालानलाब्धयः ॥’

इत्यत्र च स्वरूपद्वयेन राजविषयकरतिभावभूषणतया स्थिता ।

यत्र च प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा क्रियाणामेककारकाव्ययः सा कार-
कतुल्ययोगिता ।

यथा—

‘वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।

आतुं च सकलां पृथ्वीमतीव निपुणो भवान् ॥’

अत्र राज्ञः स्थावकवाक्ये प्रकृतानां क्रियाणामेकेन कर्ता साधारणेन
धर्मैर्गौपम्यम् ।

यथा वा—

‘दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेतश्चिरंतनमघं जुलुकीकरोति ।

भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥’

रक्षनारूपैपेति । यथोचिरिव बहिर्भ्रमिरिव कर्ण इत्यादिप्रतीयेति भावः । यथासं-
ख्येति । वस्तुतयादित्यदातुं हिमालयादिष्वधैर्वमिति भावः । राजवर्णनभिरम् । दृष्ट
इति । इदमपि राजवर्णनम् । द्वे राजन्, त्वं सभायां दृष्टश्चेच्छादय उमा इत्यन्ते ।
अथ त्वं रणे दृष्टश्चेच्छेयादयः सौम्या इत्यन्त इत्यर्थः । स्वरूपद्वयेनेति । शान्तोप्ररु-
पेणैत्यर्थः । रतीति । कवितिष्ठेत्यादि । धातुं संपादयितुम् । विधातुं कर्तुम् । जुलुकी-

१ इदं विशेषणं काशीपुस्तके नास्ति ।

२ इदं काशीपुस्तके नास्ति ।

३ परस्परगौपम्यमाहास्यं सर्वास्तु क्रियास्तु यत्र यत्र कर्ताऽन्वेयीति कर्तव्यं साधारणधर्मसा-
नीयः । यथा भवान् बहुदाने निपुणस्तथा यशोधायादिषु इति ।

अत्रार्थान्तरन्यासान्विता ।

‘केऽपि सरन्त्यनुसरन्ति च केचिदन्ये
पश्यन्ति पुण्यपुरुषाः कति च स्पृशन्ति ।
मातर्मुंरारिचरणाभ्बुजमाध्वि गङ्गे
भाग्याधिकाः कतिपये भवतीं पिबन्ति ॥’

अत्रैकं कर्म क्रियाणां साधारणम् ।

व्यङ्ग्यैषा यथा—

‘अये लीलाभङ्गत्रिपुरहरकोदण्डमहिम-
न्कथा यत्रोदञ्चत्यतुल्यलघैर्यस्य भवतः ।
अयं को वा तत्र प्रसृमरफणाकोणनिहित-
क्षितिः शेषः श्रीमान्कमठकुलचूडामणिरपि ॥’

अत्र को वा इत्यनेन वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तसागणनीयत्वस्य शेषकमठा-
भ्यामप्रकृताभ्यामन्वयः प्रतीयते ।

इति रसगङ्गाधरे तुल्ययोगिताप्रकरणम् ।

करोति वाचयति । न्यासान्वितेति । कारवतुल्ययोगितेति शेषः । विशेषस्य सामा-
न्येन समर्थनात्तन्मिश्रत्वमिति भावः । अम्बुजमाध्वि कमलमकरन्दरूपे । अये इति ।
श्रीरामवर्णनमिदम् । अत एव तयोरप्रकृतत्वम् । हे राम, यत्र स्थले तव कथा नि स-
रति तत्र शेषः कूर्मश्च भूधारकः को वा । न कोऽपीत्यर्थः । इत्यनेनेति । व्यज्य-
मानस्येति शेषः । अत एव वाच्येति ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे तुल्ययोगिताप्र-
करणम् ॥

१ कुमतिदूरीकरणादीनां प्रकृतानां क्रियाणाम् एकेन कर्त्रा (सङ्गेन) साधारणधर्मस्त्वानाये-
नोपभ्यम्—यथा सत्सङ्गः कुमतिं दूरीकरोति तथा चेतो विमलीकरोतीत्यादि । . .

२ प्रकृतानां सरणादिक्रियाणामेकेन कर्मणा (गङ्गया) साधारणधर्मस्यान्वयः परस्परगोपभ्य-
य—भाग्याधिका. गङ्गा यथा सरन्ति तथा भाग्याधिका गङ्गामनुसरन्ति, पश्यन्तीत्यादि ।

३ को वा इति पदेन व्यज्यमानस्य नक्तिश्चिद्व्यगणनीयत्वरूपस्य धर्मस्य अप्रकृतयोः शेष-
कमठयोः अन्वय इति धर्मस्य व्यङ्ग्यरथाद् व्यङ्ग्या तुल्ययोगितेत्याशयः ।

अथ दीपकम्—

प्रकृतानामप्रकृतानां चैकसाधारणधर्मान्वयो दीपकम् ॥

प्राग्बदेवात्राप्यौपम्यस्य गम्यत्वम् । प्रकृतार्थमुपात्तो धर्मः पसञ्जादप्रकृ-
त्तमपि दीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति दीपकम् । यद्वा वीप इव
दीपकम्, सज्ञाया कन् । दीपसादृश्यं च प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन बोध्यम् ।

उदाहरणम्—

‘अमृतस्य चन्द्रिकाया ललितायाश्चापि कवितायाः ।

मुजनस्य च निर्माणं जनयति नहि कस्य संतोषम् ॥’

यथा वा—

‘सुधायाश्चन्द्रिकायाश्च सजीविन्या महौषधेः ।

दयादृष्टेश्च ते राजन्विश्वसंजीवनं गुणः ॥’

यथा वा—

मृतस्य लिप्ता कृपणस्य दिप्ता विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकान्ते ।

सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मैत्री पिपापृच्छ्यौ नहि दृष्टपूर्वा ॥’

अत्राभावः साधारणो धर्मः

अथ दीपकं निरूपयति—अद्येति । अप्राप्यौपम्यस्येति । परंतु प्रकृतमुपमेय
मप्रकृतमुपमातमिति बोध्यम् । योगरूपं दीपकरदमित्याह—प्रकृतेति । प्रकाशनात्वं
भवादाह—सुन्दरीति । नन्वेवमत्र भाव्यमत आह—यद्येति । ‘वेद्यया कन्’ इति
कन् । अमृतस्येति । अत्र अणित्वविशेषणोक्ते कविताया प्रकृतत्वं बोध्यम् । इदं
गुणस्योदाहरणम् । क्रियोदाहरणमाह—सुधाया इति । अत्र तापपणनेन दयादृष्टेयं
प्रकृतत्वम् । अनावोदाहरणमाह—मृतस्येति । विमार्गति । परपुराणामिन्द्र

कस्यचित्प्रकृतत्वे दीपकम्, अन्यथा तुल्ययोगितैव । यत्र क्रिया साधारणो घर्मस्तत्र यावता कर्त्रादिकारकाणां संनिधानं तेषां स्वसजातीये-
नान्येन सह तुल्ययोगिता, दीपकं वा पृथक्पृथग्भवति, औपम्यस्यापि पृथ-
गेव भासमानत्वात् ।

यथा—

‘सुजनाः परोपकारं शूराः शस्त्रं धनं कृपणाः ।

कुलवत्यो मन्दाक्षं प्राणालय एव मुञ्चन्ति ॥’

अत्र कर्तृकर्मणोः । एवं वक्ष्यमाणे ‘लावण्येन प्रमदा—’ इत्यत्र कर्तृ-
करणयोः । ‘दिवि सूर्य—’ इत्यत्र कर्त्रधिकरणयोः ।

अमुनैव न्यायेनानेकासां क्रियाणामेककारकान्वये कारकदीपकम् ।

यथा—

वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।

त्रातुं च नादृशान् राजन्तीव निपुणो भवान् ॥’

अत्र वृत्तिहीनस्य कस्यचिद्हीनस्य वचने वसुदान—स्वत्राणलक्षणांयोः
क्रिययोः प्रकृतयोः, अरिमर्दनस्य चाप्रकृतस्य, यशोधानस्य चोभयात्मनः
साधारणं कर्तृकारकम् ।

इत्यर्थः । अत्राह—कस्यचिदिति । प्रकरणादिनेति भावः । कर्त्रादीति । आदिना
कर्मकरणाधिकरणानि आह्वयानि । मन्दाक्ष राज्ञाम् । वृत्तीति । जीवनेत्यर्थः ।

१ अत्र सर्वस्वाशय—तत्र यावन्ति कर्तृ—कर्मादिवारकाणि संनिहितानि भवन्ति तेषां स्वस-
जातीयेन अर्थात् कर्तृवारकस्य अन्येन कर्तृकारकेण सह, एव कर्मणः । अन्येन कर्मणा सह
तुल्ययोगिता (यदि तानि प्रकृतान्येव अप्रकृतान्येव वा स्युः), दीपकं वा (यदि प्रकृतमकृतानि
स्युः) पृथक्पृथक्परिगण्यते । यथा—सुजनाः शूराः कृपणाः कुलवत्येति कर्तृकारकाणां यो-
जनरूपैकक्रियासम्भवात्तुल्ययोगिता (सर्वेषां प्रकृतत्वे अप्रकृतत्वे एव वा), कस्यचिदप्रकृतत्वे
अन्येषां चाप्रकृतत्वे दीपकं वा व्यपदिश्यते । यतो दि कर्तृरौपम्य कर्तृव, एव कर्मण औपम्य
कर्मणैवेति औपम्यस्य प्रणवे भासमानतया कर्तृ—रमादीनां तुल्ययोगिता—दीपकालकारकस्यप-
देशोपि पृथक्पृथगेव भवतीति ।

२ प्रकृतमप्रकृतान्यमित्यर्थः ।

यथा—

‘वासयति हीनसत्त्वानतिसत्त्वानुद्धतान्विवासयति ।

त्रासयति सकलशत्रूतीतिविदामप्रणीर्नराधिपतिः ॥’

अत्र कस्यचिद्दीनसत्त्वस्य, सत्त्वाधिकमसहमानस्य वा, शत्रुपरिपीडितस्य वा कस्यचिद्राजानं कंचित्प्रत्युत्तौ सामान्यविशेषरूपायामप्रस्तुतप्रशंसायाभे-
कक्षाः क्रियायाः प्रकृतायाः इतरयोश्चाप्रकृतयोः साधारणं तत् । यदि तु प्रागुक्तवक्तृभिन्नस्य कस्यचिद्राजस्तोर्नीतिमात्रबोधकस्य च्युयमुक्तिस्तद्वा क्रियाणां प्रकृताप्रकृतरूपत्वाभावात्तुल्ययोगितैव । यत्तु—

‘सकृद्भूतिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥’

इति लक्षणमुक्त्वा

‘स्विद्यति कूणति वेष्टति विवलयति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधुः शयने ॥’

इति द्वितीयं दीपकमुदाहृतं काव्यप्रकाशकृद्भिः । तत्र विचार्यते—
प्रथमार्धगतलक्षणेनैव दीपकद्वयस्यापि संग्रहाद्वितीयं लक्षणं व्यर्थम् ।
गुणिनां कारकाणां च गुणकार्यरूपधर्मत्वेव क्रियाणामपि कारकरूपध-
र्मस्य सकृद्भूतेः साम्राज्यात् । न च क्रियाणां प्रकृताप्रकृतात्मताविरहेऽपि

पदक्रमेणोक्तिरुक्तमाह—अत्रेति । अप्रस्तुतप्रशंसाया अनेकविधत्वादाह—सामा-
न्येति । पूर्वार्धेन सामान्यतो राजस्तुतिः, उत्तरार्धेन विशेषत इति भावः । एकस्या
इति । यद्योक्तिसंघीयाया इत्यर्थः । उत्तरार्धकारकम् । नीतिविदानप्रणीरित्युक्तत्वादाह
—नीतीति । धर्मस्य क्रियादेः । प्रकृताप्रकृतात्मनां कारकत्वम् । सैव उच्यतेति ।

१ निवासरक्षितान् करोति ।

२ प्रस्तुत राजस्तिथेयं प्रति वेत्सुक्तिः । उत्तरार्धे सामान्यतो राजप्रशंसनाय अस्तुवत्सा-
मान्येन अस्तुवत्विशेषात्प्रधानवत्प्रस्तुतप्रशंसा वाच्यतेः । विद्यतां त्रिताणाम् (प्रकृता-
प्रकृतात्मनाम्) एतेन कर्तृव्यवहारेणाज्जन्माकारकत्वोपपन्नम् । प्रकृताप्रकृतात्मनां तु तुल्ययोगिता ।
इति सर्वसाध्यः । पूर्वार्धेन उत्तरार्धेनेत्यादिना नायेदोषितु प्रामिथेव ।

३ अनेकेषां गुणिनां गुणरूपधर्मसंबन्धाय, अनेकेषां कारकाणां क्रियारूपधर्मसंबन्धाय
प्रथमलक्षणकथिता प्रत्ययोगिता यथा प्रसन्न्यते तथा अनेकक्रियायां कारकरूपधर्मसंबन्धाय
प्रथमलक्षणकथिता प्रत्ययोगिता सादेव, पुनः किं कञ्च द्वितीयलक्षणस्येति सर्वसाध्यः ।

शुद्धप्रकृतत्वे शुद्धाप्रकृतत्वेऽपि वा कारकस्य सकृद्बुद्धेर्दीपकत्वम्, क्रियाभिन्नानां तु प्रकृताप्रकृतात्मतायामेव क्रियादेर्धर्मस्येति वैलक्षण्याल्लक्षणद्वयमिति वाच्यम् । कारकतुल्ययोगितोच्छेदापत्तेः । सकलालंकारिकसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । लक्षणद्वयस्यानैनुगतत्वाच्च । तादृशलक्षणद्वयान्यतरवत्त्वस्य लक्षणत्वे गौरवादुपल्लवप्रसङ्गाच्च । एवं च 'स्त्रियति कृणति—' इत्याद्युदाहरणमपि न संगच्छते, क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात् । किं च दीपकतुल्ययोगितादौ गम्यमानमौपम्यं जीवातुरिति सर्वेषां संमतम् । नू चात्र सेदनकृणनादीनामेककारकान्वितानामप्यौपम्यं कविसंरम्भगोचरः । तस्मात्समुच्चयालंकारच्छायाऽत्रोचिता । असदुदीरितानां वसुदानादीनां हीनसत्त्ववासना-

कृणति संकुचति । धेहति क्लिप्यति । क्रियाभिन्नानामिति । गुणिनां कारकाणां चेत्यर्थः । धर्मस्येति । सकृद्बुद्धेर्दीपकत्वमित्यर्थः । उच्छेदापत्तेरिति । त्वदीत्या कारकदीपकेनैव तत्र भाव्यमिति भावः । इष्टापत्तावाह—सकलेति । तनापीष्टापत्तावाह—लक्षणेति । अनुगमसरवात्त्रायं दोषोऽत आह—तादृशेति । नन्वगत्वा गौरवस्वीकारोऽत आह—उपल्लवेति । प्रागुक्तरीत्यान्यतमवत्त्वेन सर्वेषामैक्ये उपमायुच्छेदापत्तेरित्यर्थः । एवं च उक्तभेदानङ्गीकारे च । प्रकृताप्रकृतत्वे एव तदङ्गीकारादाह—क्रियाणामिति । कविसंरम्भगोचर इति । केवल तादृशानाधिक्यभ्रुवावर्णनस्यैव तत्त्वादिति भावः । चकाराम्भावादाह—छायेति । अत्र स्त्रियतीत्यादौ । नन्वेवं त्वदुदाहरणेऽप्यौपम्यस्य तद्विपर्ययात्प्रथमेतदुदाहरणवमत आह—असदिति ।

१ कारकस्य सकृद्बुद्धेः अनेकक्रियाणां कारवरूपैकधर्मसंबन्धात् कारकदीपकत्वमित्याशयः ।

२ अनेकासां क्रियाणां प्रकृतत्वे, अप्रकृतत्वे एव वा, कारकरूपैकधर्मसंबन्धात्कारकतुल्ययोगिताऽप्रापयि सर्वैरङ्गीकृता । इदानीं लक्षणद्वयसंगत्यर्थं क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वे, अप्रकृतत्वेऽपि वा यदि कारकदीपकमेवाऽऽख्यायेत् (न तुल्ययोगिता) तर्हि कारकतुल्ययोगिताया उच्छेदः सादित्याशयः ।

३ उभे अपि लक्षणे एकस्मिन् दीपकस्वरूपे अनुगामिनी भवेतानेवं दीपकस्वरूप नास्ति । तत्कणमिदं भेदद्वयं दीपकस्यैवगम्यतामित्यर्थः ।

४ लक्षणद्वयान्तरत्वं दीपकत्व यथा भवताऽऽख्यायते तथा उपमारूपज्ञादिलक्षणान्यतमवत्त्वं दीपकत्वमिति प्रतिपद्यिष्यामि प्रोक्ते, सर्वेषामुपमा-रूपकावर्तकाराणां च दीपकमेतत्त्वसाधने अन्यालकाराणां व्यपदेशोच्छेदः सादित्याशयः ।

दीनां च राजकर्तृक्राणां पद्यद्वयगतानामौपम्यप्रतीतौ सहृदयहृदयमेव प्रमा-
णमिति न प्रतिबन्दिदानावसरः । यदि तु खेदनादीनामौपम्यं प्रतीयत
एवेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वाचतुर्ययोगिता स्यादपि, न तु दीप-
कमित्यास्तां तावत् । यदपि विमर्शिनीकृतोदाहृतम्—

“आलिङ्गितुं शशिसुखीं च मुधां च पातुं
कीर्तिं च साधयितुमर्जयितुं च लक्ष्मीम् ।
त्वद्भक्तिमद्भुतरसां हृदये च कर्तुं
मन्दादरं जनमहं पशुमेव मन्ये ॥

अत्रालिङ्गनाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेनैक एव जनो निर्दिष्ट इति ।” तदपि
चिन्त्यम् । आलिङ्गनादीनां क्रियाणां मन्दादरत्वेनैकाग्र्यकत्वसावश्यकत्वे-
ऽपि परस्परमेकाग्र्यकत्वस्यानावश्यकत्वात् । यः शशिसुखीमालिङ्गितुं
यश्च मुधां पातुं योऽपि कीर्तिं साधयितुं यश्च लक्ष्मीमर्जयितुं यश्चापि त्वद्भ-
क्तिं कर्तुं मन्दादरत्वं सर्वमपि जनं पशुं मन्ये इति तुमुन्नतानां भिन्नकर्तृ-
त्वेऽप्युपपत्तरेककारकान्वयकृतं क्रियाणामौपम्यं चमत्कारीति न शक्यते
वक्तुम् । किं तु शशिसुखीमुधाकीर्तिलक्ष्मीत्वद्भक्तीनां निम्नप्रतिनिम्नभाव-
कृतम् । नापि चात्रैककर्तृत्वे काचिदर्थस्यास्ति परिपुष्टिः । प्रत्युत प्रातिकृ-
ल्यम् । सर्वेषां पशुत्वोत्तयपेक्षया सकलतादृशक्रियाकरणमन्दादरसैकत्व
पशुत्वोक्तैरमणीयत्वात् । यदि तु विमर्शिनीकारोक्तिरवश्यं समर्थनीयेत्याग्र-
हस्तदर्थं समर्थ्यताम्—क्रियाणां कर्तुरेकत्वाभावेऽपि कर्तृतावच्छेदकस्य

आलिङ्गितुमिति । ईश्वरं प्रति कपोधिः । इदं सर्वं कर्तुं यो मन्दादरत्वं जनमहं पशु-
मेव मन्ये इत्यर्थः । आवश्यकत्वेऽपीति । मन्दादरत्वस्य सर्वत्र विशेषणत्वादिति

२ अर्थं सर्वस्याग्रहः—आलिङ्गनादिक्रियाणां सर्वासां कर्तृत्व एवावयो नास्ति । ‘यः
आलिङ्गितुं मन्दादरः तं पशुं मन्ये, यः मुधां पातुं मन्दादरत्वं पशुं मन्ये’ इत्यादिरूपेण क-
र्तृत्वादिप्रतीतिरप्युपपत्तेः । प्रात्युत एककर्तृत्वावेष्टया, त्वद्भक्तिमद्भुतरसां
सर्वेषामेकाग्र्यकत्वसावश्यकत्वं समर्थयति । तदर्थं अनेकासां क्रियाण-
मेकेन कर्तृत्वात्वेनावयो गोप्यारपितुं उच्यते । सर्वासां क्रियाणां मन्दादरत्वं एकाग्र-
योऽवश्यमस्ति एव च कर्तृत्वात् नास्ति, अपि तु कर्तृत्वेवमन् । तथा च कारकरीपक्षोदाहरण-
स्य न शक्यते ।

मन्दादरत्वस्यैक्याद्यस्यैव च परम्परासंबन्धेनानेकक्रियासाधारणधर्मस्य सकृद्बुद्धि-
रस्तीति न दोषः । कारकस्यैव कारकविभाजकोपाध्यवच्छेदकस्यापि सकृद्बुद्धेः
कारकदीपकत्वेन परिभाषितुं शक्यत्वात् । कारकसकृद्बुद्धेस्त्वस्माभिरुक्तमेवो-
दाहरणमनुसर्तव्यम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—तुल्ययोगितातो दीपकं न पृथग्भावमर्हति, धर्मसकृद्बु-
द्धिमूलाया विच्छिन्नेरविशेषात् । विच्छिन्नवैलक्षण्यस्यैवालंकारविभागहेतु-
त्वात् । न च धर्मस्य सकृद्बुद्धेरविशेषेऽपि धर्मिणां प्रकृतत्वाप्रकृतत्वाम्यां
प्रकृताप्रकृतत्वेन च तुल्ययोगितायां दीपकस्य विशेष इति वाच्यम् ।
तत्रापि तुल्ययोगितायां धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलप्रकृतत्वस्य च विशेष-
पस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः । श्लेषेऽपि द्वैतापत्तेश्च । सर्वेषामप्यलंकाराणां
प्रभेदवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यापत्तेश्च । न च दीपके वास्तवमौपग्यं गम्यम्, उपमा-
नोपमेययोः प्रकृताप्रकृतरूपयोश्च सत्त्वात् । तुल्ययोगितायां च वैवक्षि-
कम्, उपमानोपमेयस्वरूपाभावात् । अतो वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । उपमे-

भावः । नन्वेवमपि कारकस्य सकृद्बुद्धेरभावात्कथं तत्त्वमत आह—कारकस्येवेति ।
कारकशब्द उभयपर इति भावः । तर्हि कारकदीपकस्य निमुदाहरणमत आह—कार-
केति । कनेणाह—प्रकृतरवेति । न केवलमत्रैव दोषोऽपि स्वव्यन्यापीत्याह—श्ले-
षेऽपीति । भग्नभग्नभेदादिति भावः । न केवलमेतावदित्याह—सर्वेषामिति ।

१ तुल्ययोगितायां धर्मिणाम् (गुणिनां कारकाणां च) प्रकृतात्वेन अप्रकृतरत्वेन वा,
दीपके तु प्रकृताप्रकृतत्वेनेवेति तुल्ययोगितायाः (तुल्ययोगितायाः, तुल्ययोगितापेक्षया इत्यर्थः)
दीपकस्य विशेष इति पूर्वपक्षः ।

२ वरिचिच्छिन्नेषमादाय न्यपदेशसाधने तु—कुत्रचिद्धर्मिणां प्रकृतत्वेनैव, कुत्रचिच्च अप्र-
कृतरमिति तुल्ययोगितायामपि अलंकारद्वयत्वभ्यपदेशापरिचरिति तत्समाधानम् ।

३ अयं भावः—दीपके 'सुधापाक्षत्रिकापाश' इत्यत्र राजदपादृष्टिः प्रकृता उपमेया ।
अप्रकृताभिः सुधा-चन्द्रिकादिभिः सह अस्माः सादृश्यं च बलुज एव गम्यम् । प्रकृतस्य
अप्रकृतेन सह उपमाया भोवित्वात् । तुल्ययोगिता तु—केवलप्रकृतानां केवलप्रकृतत्वानेव वा
भवति । तत्र प्रकृत्यां प्रकृतकोटी एव, अप्रकृतधोटी एव वा उपमानोपमेयभावो वपुरिच्छयेव
रूपनीचः स्वाद्य वास्तव इति तुल्ययोगितादीपकयोः परस्परं विशेषः किं न स्यादिति शङ्का ।

योपमानत्वयोः प्रकृताप्रकृतरूपत्वे मानाभावात् । 'त्वमिव बर्हं बलमिव खम्' इत्याद्युपमेयोपमायां प्रतीपे चोपम्यानापदेश्च । तस्मान्तुल्ययोगिताया एव त्रैविध्यमुचितम् । प्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद्वृत्तिः, अप्रकृतानामेव, प्रकृतप्रकृतानां चेति । एवं च प्राचीनानां तुल्ययोगितातो दीपकस्य पृथगलंकारतामाचक्षाणानां दुराग्रहमात्रमिति नव्याः ।

अमुं चालंकारं धर्मस्य गुणक्रियाद्यात्मकस्यादिमध्यावसानगतत्वेन त्रिविधमामनन्ति । यथा—

'न भाति रमणीयोऽपि वैरान्येण विना यतिः ।

वैदुष्येण विना विप्रो नरलोकस्त्वया विना ॥'

'लावण्येन प्रमदा मदातिरेकेण वारणाधिपतिः ।

भाति विभवेन भवकानाजन्भवता च वसुमतीवल्लभम् ॥'

'आखण्डलेन नाकः कुण्डलिकुण्डलेन पातालम् ।

नरमण्डन रिपुखण्डन भवता भूमण्डलं विभातितमाम् ॥'

इवं तुल्ययोगितायामप्युद्धम् ।

वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यान्तगतत्वेऽपि चमत्कारवैलक्षण्याभावात्त्रैविध्योक्तिरापातमात्रात् । अन्यथा धर्मस्योपाद्युपमध्योपान्त्यगतत्वे ततोऽपि किंचिद्यूनाधिकदेशवृत्तित्वे ज्ञानन्तभेदमसङ्गात् ।

एवं केवलानुगामिसाधारणधर्मतायां दर्शितं दीपकम् । विम्बप्रतिबिम्बभावेनाप्येतत्संभवति । यथा—

नापत्तेद्येति । वैपरीलासिति भावः । गतत्वेन निश्चितेन । रमणीयोऽपि शुभाचारसंपन्नोऽपि । यतिः संन्यासी । राजवर्गनमिरम् । एवमप्येऽपि । मदेति । मद्योत्कर्षितार्थः । धारणेति । गजेन्द्र इत्यर्थः । भवकानिलकयद्रस्यः । भवानित्यर्थः । 'भगवान्' इत्यपवादः । कुण्डलीति । धर्मसमूहकुण्डलेनेत्यर्थः । नरत्वादौ संशोधनद्रवम् । आमनन्तीति सुचितामश्विनाह—घस्तुतस्त्विति । अन्यार्थवैलक्षण्याभावेऽपि भेदाश्रीधरे । उपादीत्यादि । आदिघर्नापेलायर्थः । उपसहरति—एवमिति । इ-

१ मध्युपमेयम्, अप्रकृतप्रकृतमिति विदमे न मानम् । यमिह जडमिताद्युपमेयोपमायाम्, धर्मं पृथग्वर्णयित्वा प्रतीपे च (यत्र द्विउपमेयस्य उपादानं भवति) पृथोवनिदयरीपरीलासेति उपादानम् ।

२ दीपकम् ।

‘शीलभारवती कान्ता पुष्पभारवती लता ।
अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥’
‘लता कुसुमभारेण शीलभारेण सुन्दरी ।
कविता चार्थभारेण श्रयते कामपि श्रियम् ॥’

इदमेव लतादिप्वन्यतमस्य प्राकरणिकत्वे दीपकस्योदाहरणम्, अन्यथा तुल्ययोगितायाः । अत्र विम्बप्रतिविम्बतायां न केवलं क्रियारूपमनुगामि-
मात्रं चमरकारकारणम्, अपि तु कुसुमादिविम्बप्रतिविम्बकरम्भितम् । इयां-
स्तु विशेषः—यत्केवलविम्बप्रतिविम्बभावेनाप्युपमादीनां भवति निष्पत्तिः ।
यथा ‘कोमलातपवालाञ्ज—’ इत्यादौ । प्रकृते तु न तथा, अनुगामिनं विना
धर्मस्वरूपसैवानिष्पत्तेः । न हि विम्बप्रतिविम्बमात्रेण धर्मस्य सकृद्भूतिः संभ-
वति । तथा ‘मृतस्य लिप्सा—’ इत्यादिप्रागुक्ते मृतादीनाम्, कारकदीपके
कारकतुल्ययोगितायां च ‘वसु दातुं—’ इत्यादौ क्रियाणां धर्मत्वात्तद्विशेष-
णानां वत्तादीनां च विम्बप्रतिविम्बता बोध्या ।

उत्तरोत्तरस्मिन्पूर्वपूर्वस्योपकारकतायां मालादीपकम् । यथा—

‘आस्वादेन रसो रसेन कविता काव्येन वाणी तथा
लोकान्तःकरणानुरागरसिकः सभ्यः सभा चामुना ।

मेव उदाहरणद्वयमेव । विम्बेति । विळक्षणसोभाधरणात्मिल्लादि । तुल्ययोगि-
तायां चेति । अस्मादेऽन्वयः । वत्तादीनां चेति । चेन मृतादीना समुच्चयः ।

१ बाण्वादिषु दसाः वसाक्षन प्रकृताये प्रकृता उरनेवभूता । तदितरयोः कान्ता-
लतायोक्षोपमानत्वम् । एताद्विशेषोभूतसाधारोस्तु विम्बत्वम्, शीलारेण प्रतिविम्बत्वं
नोभ्यमित्याद्ययः ।

२ गुणरूपस्य क्रियारूपस्य वा एकस्य धर्मस्य अनेकेषु गुणेषु वारणेषु वा यावत् अनु-
गमनं न प्रकटीकृतये तावत् अनेकस्य एकधर्मसंबन्धः (यो हि तुल्ययोगितादीपकयोः स्व-
पापायकः) कथं प्रतीयेतेत्याद्ययः ।

३ लिप्सा-वित्त्वादयो धर्मिणः (येषु एकधर्मसंबन्धो विवक्षितः), मृत-कृपण-कुल्यदयश्च
तद्विशेषप्रकृतिः । अत्र मृत-कृपण-विम्बप्रतिविम्बभावः । एवं ‘वसु दातुं—’ इत्यत्र केवलप्रकृ-
तानां तुल्ययोगितायाम्, प्रकृताप्रकृतानां दीपके वा दान-भानादिक्रियाः धर्मिणः । तद्विशेष-
णानां वसु-वशोऽरिभर्तनादीनां च विम्बप्रतिविम्बभावो बोध्य इत्याद्ययः ।

दिक्षु दिक्पालवर्गश्च राजपुंगव रंजते ॥'

यदि त्वमित्यत्र भवानिति क्रियते तदा न दोषः । एवं कालभेदेऽप्यु-
ह्यम् । एतेन—

'सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥'

इति प्राचीनानां पद्यं दीपकांशेऽपि सदोपमेव ।

इति रसगङ्गाधरे दीपकप्रकरणम् ।

अथ प्रतिवस्तूपमा—

तत्र तावत्सादृश्यस्य यत्र चमत्कारिता तत्रोपमेत्युक्तम् । तस्यां च साधा-
रणधर्मस्य सर्वेऽपि प्रकारा यथासंभवं निरूपिताः । सादृश्योपस्कृतस्य वस्त्व-
त्तरस्य चमत्कारितायां भेदाभेदान्यंतरप्रधाना अन्येऽलंकाराश्च । तेष्वपि
साधारणधर्माणां यथावसरं यथासंभवं च स्थितिः प्रदर्शितैव । इदानीं वस्तु-
रतिवस्तुर्भावापन्नसाधारणधर्मोत्थापिता वाक्यार्थगता प्रतिवस्तूपमा निरूप्यते ।

रत्न । एवमुक्तप्रकारेण । अन्यांशेऽपि दोषस्य प्रागुक्तत्वादाह—अपीति ॥ इति रस-
गङ्गाधरमर्मप्रकाशे दीपकम् ॥

प्रतिवस्तूपमां निरूपयति—अथेति । अथान्न विशेषं वक्तुं प्रागुक्तं सर्वं संप्रहेणानु-
दत्ति—तत्रेति । निरूपणीयाया तस्यामित्यर्थः । अलंकाराश्चेति । निरूपिता

१ सर्वो राजते, पद्मगाम्भीः राजते, इत्यादन्वयोपपत्तावपि, 'त्वं राजते' इति स्यात् तु
राजते इति । ततश्च धर्मस्य न सर्वेष्वेकरूपेणान्वय इत्याशयः ।

२ सादृश्यस्यसर्वाभावभेद दीपकम्, विन्वेकारलीप्रभेदः, इति 'आस्वादेन रसः' इति
पद्यप्रसङ्गे शोक्तमेव । किन्तु दीपकांशेति नेदं पद्य निर्दोषम्, शराः अरिशिरः भूमण्डलमित्या-
दीनां समासादितमित्यनेन सह वचन विद्वभेदादिपरिणाम विना नाऽन्वयः । विपरिणामे-
नान्वये उपमायालिव स्यादेव दोष इत्याशयः ।

३ भेदप्रधाना दीपकतुल्ययोगितादयः । अभेदप्रधाना रूपरूपरिणामभ्रान्तिमदुल्लेखारयः ।
दीपकादिषु प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मान्वयादय एव चमत्कारकाः, गम्यं सादृश्यं हि उपस्कारकमा-
त्रमित्यर्थः ।

४ आभयभेदाद्भिन्नयोरेव वस्तुत एकधर्मयोर्धर्मयोः पृथक्पदान्यां निर्देशो वस्तुप्रतिवस्तु-
भावः, तदाप्येते साधारणधर्मोत्थापिता । अर्थात् एक एव धर्मः उपमानोपमेयवाक्ययोः
पृथक्पदान्यां निर्दिष्टो यस्मादीदृशी ।

न चास्या वाक्यार्थगतत्वेनैवोपमातो नेद इति अमितव्यम् । 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं आजसे भुवि' इत्यादौ वाक्यार्थेऽप्युपमायाः संभवात् । अत एव भिन्नशब्दोपाचैकधर्मकत्वेनापि न वैलक्षण्यं वक्तुं शक्यम् । प्रकृते भातिभाजतिभ्यां धर्मसैकस्यैव प्रतिपत्तेः । तस्माद्भ्रक्षणानुसारेणालंकारान्तरेभ्यो वैलक्षण्यमस्या बोध्यम् ।

अथ किमस्या लक्षणम्—'वाक्यार्थगतोपमात्वम्' इति चेत्, प्रागुक्त्वा-
वयार्थोपमायामतिव्याप्तेः । न चार्थत्वेन तद्विशेषणीयमिति वाच्यम् । दृष्टा-
न्तालंकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात् । वस्तुप्रतिवस्तुर्भावापन्नसाधारणधर्मकत्वेनापि
तद्विशेषणीयमिति चेत् । तथापि

'तावत्कोकिल विरसान्यापय दिवसान्वनान्तरे निवसत् ।

यावन्मिलदुलिमालः कोऽपि रसालः समुद्रसति ॥'

इत्यमस्तुल्यप्रशंसायामतिप्रसङ्गादिति । नैवम् । अपस्तुल्यप्रशंसायां वस्तुप्रतिव-
स्तुभावस्य भिन्नशब्दोपाचैकप्रतिपाद्यरूपत्वासंभवात् । एवं च—

इत्यनुपज्यते । भिद्येति । अस्या इत्यादिः । अत एवेत्यस्यार्थमाह—प्रकृत इति ।
प्रागुक्ते 'दिवि भाति' इत्यादावित्यर्थः । वत् वाक्यार्थगतोपमात्वम् । एतन्मेऽपि ।
तथापि यथातथाशब्दस्य दृढाचकस्य सत्त्वात्प्र शोभाभावेऽपि । तथा दृष्टान्ते विम्ब-
प्रतिविम्बभावापन्नसाधारणधर्मकत्वेन दोषाभावेऽपि । चापय अतिक्रमय । एवं च

१ अर्थात् आर्षे वाक्यार्थगतोपमात्वं प्रतिवस्तुप्रकारम् । 'दिवि भाति यथा भानुः' इत्या-

दिपूर्वनिदिष्टवाक्यार्थोपमायां यथातथा इत्युपादानात् शब्दनेवोपमात्वमिति आर्षेऽपिदेवने न
तथातिव्याप्तिरिति पूर्वपक्षिणः सङ्घा । 'समुद्रसति' इति दृष्टान्तेऽपि प्रयोर्भावार्थोप-
धर्मस्यैवस्य सत्त्वात्तथातिव्याप्तिः स्यादिति उच्यते ।

२ वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकम् आर्षेर्भौषण्यं दृष्टान्तः, इतिरूपेणैत्यर्थः । इत्यन्ते
वस्तुप्रतिवस्तुभावतो विपरीतः (निम्नपोर्नैवोः सादृश्यव्यतिरेकः) विम्बप्रतिविम्बभावो
भवतीति नातिव्याप्तिः स्यादिति उच्यते ।

३ निम्नविम्बप्रतिविम्बानुपाद्यः एकः प्रतिपाद्यः (शब्दो धर्मः) यस्मिन् स्वरूपस्य ।
अर्थात् एक अस्तुल्यस्य सुदृढः स्वीयेन भवति, यस्तुल्यं तु म्वजनया मवीयेन उल्लस्येक एव
धर्मो निम्नविम्बप्रतिविम्बो न निर्दिष्टं उच्यते, इत्योर्भावारे एव उपनिर्दिष्टस्य सुस्वभावात् ।
एतच्च वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकम् (आर्षेत् भौषण्यम्) इति सिद्धेति अस्तुल्य-
प्रशंसायां नातिव्याप्तिः । एवं सति वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकत्वोपमात्वं—तथा-
सादिना 'वाक्यार्थगतोपमा' इत्यत्र भूते अतिव्याप्तिरुक्तं वस्तुप्रकारेणैवैवैति बोध्यम् ।

वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकवाक्यार्थयोरार्थमौपम्यं प्रतिवस्तूपमा ॥

‘आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् ।

अमङ्गमरसंभारं सरामि सरसीरुद्धम् ॥’

इत्यत्र सरणालंकारेऽतिप्रसङ्गवारणाय वाक्यार्थगतमिति । अत्रौपम्यस्यार्थत्वेऽपि पदार्थगतत्वमेव, न तु वाक्यार्थगतत्वम्, सरणस्य तदसंपर्कात् । पदान्तरकृत्यं तूक्तमेव ।

अप्रस्तुतप्रशंसायास्तेनैव वारणे च । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नेति । तद्विशेषणाना तापचापादीना विम्बप्रतिविम्बभावे ‘तापेन भ्राजते’ इत्यादौ क्वचित्सत्यपि साक्षादुपमानोपमेयवृत्तिधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृश्यन्ते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मस्यापि विम्बप्रतिविम्बभाव इति दृष्टान्ताद्विशेष । अत एव वस्त्विलादिना दृष्टान्तवारणम् । एकस्यैव धर्मस्य पृथक्छब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । ‘दिशि भासि यथा भानुस्तथा त्वं भासि वै भुवि’ इत्यादौ वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणायार्थमिति । तदध्वनयन्वक्ष्यति—पदान्तरेति । सरणस्य तदसंपर्कादिति । यथा वाक्यार्थोपमायां गगनाधिकरणकभानुकर्तृकशोभाविशिष्टभूम्यधिकरणक-त्वत्कर्तृकशोभेति बोधः । वैशिष्ट्यनियामकसंबन्धश्च स्वकर्तृसदृशकर्तृत्वमेव । संबन्धविशेषतात्पर्यप्राहवौ च यथा तथाशब्दौ । नैव प्रकृते सरणान्तर्भावोपमानोपमेयभावः । किं तु तादृशपद्मसदृशं तादृशमाननमित्येव । न च वाक्यार्थोपमायां तादृशशोभाश्रयभानुसदृश ईदृशशोभाश्रयस्त्वमिति बोधः, किदाविशेषणस्य प्रथमान्तार्थस्योपमानत्वेनान्वयायोगात् । प्रतिवस्तूपमायां तु तादृशसंबन्धस्योत्पत्तकपदाभावाद्भ्रम्यतैवौपम्यस्येति विशेषः । यद्वा वाक्यार्थोपमायां तादृशसंबन्धोऽपि यथातथापदयोर्बलत्वान्प्रकार एव । ‘यत्र वाक्यद्वयगताना पदा-

१ सरसीरुद्धं सरामीत्युक्त्वा सरसीरुद्धपदाभेदेन सरणस्य संबन्धे ननु वाक्यार्थेनेत्याशयः । नागेश्वरवचनं तदसंपर्कादितिप्रसङ्गे वाक्यार्थोपमायाम् ‘गगनाधिकरणकभानुकर्तृकशोभासदृशी भूम्यधिकरणकत्वत्कर्तृकशोभा’ इति बोधमनुवत्त्वा यथातथापदयोः संबन्धविशेषान्तरितमुपमानोपमेयभावादिह जल्पन् वक्तव्यविषयं सुपैव स्वनामसदृशं कथयामास । ‘यथा कतायाः स्वकाननायाः’ इत्यत्र यथातथापदयोः उपमानोपमेयभाववाचनत्वस्य पूर्वं स्वयमुक्तीकरणम् ।

२ ‘भासि वै’ इति तु नागेशस्य भ्रम एव । ‘भासि’ इत्युभयदलपाठे पृथक्छब्दाभ्यामुपादानाभावाद्भ्रमप्रतिवस्तुभाव एव न स्यात् । ततश्चात्र पदवारणार्थम् ‘आर्षे’ विशेषणवर्धन्तमनुधावनं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् ‘तवा’पदसंबन्धे उपमेयदले ‘भ्राजते’ इत्येव पठितव्यम् ।

उदाहरणम्—

‘आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती
विस्तारयत्यद्भुतपूर्वमुदारभावम् ।

कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ता-
होकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥’

अत्र विस्तारप्रकटने वस्तुत एकरूप्येणाभिमतम् ।

यथा वा—

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां

रोषोऽपि निर्मलधिषां रमणीय एव ।

लोकंपृणैः परिमलैः परिपूरितस्य

कालागुरोः कठिनतापि नितान्तरम्या ॥’

शानां सर्वेषां परस्परसाम्यं तत्र प्रतिवस्तुत्तमा इति शरदागमकृतः । आपद्गत इति । अत्रोदाहरणे आपद्गतः सत्युत्प्रेषोऽपूर्वकार्यवान् स्वकीर्तिव्यादिव्यर्थविशेषरूपे न कालागुरो-
र्दृष्टान्तता । यथा पर्वत एतद्दहिमान् एतद्भूमात् इत्यत्र महानस्य । तस्मात्कालागुरु-
हपदशान्तेन तद्दृष्टिमात्रान्धर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्ति सिद्धौ ‘यस्मान्वाच्ययोर्व्याप्तिस्तद्वि-
षयो.’ इति न्यायेन पूर्वोक्तविशेषनियमसिद्धिः । उपमा चापद्गतः सत्युत्प्रेषो दहनमध्यग-
तकालागुरुदहदा इति । साधारणधर्मश्च विम्बप्रतिविम्बभावपक्षापूर्वोदावधोत्तरेपरिम-
लविशेषणकं विस्तारणम् । न वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नम् । एवं वैयधिकरण्येऽपि व्यति-
रेक आक्षिप्यते । तत्र च पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य दृष्टान्तत्वाभावात्तद्भूति-
सामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते । सिद्धे च तस्मिन्नाद्विपरीतदृष्टान्तेन तादृशसा-
मान्यावच्छिन्नान्वयनियमसिद्धौ यत्सामान्ययोरिति न्यायेन तादृशविशेषावच्छिन्नवाच्यो-
क्तान्वयनियमसिद्धिरिति बोध्यम् । विश्वाभिरामेति । जगद्भ्रमणीयेत्यर्थः । गुम्फि-

१ अत्र ‘आपद्गतः’ ‘दहनमध्यगतः’ इति उपमेयोपमानविशेषणे । एतद्विशेषणविशेष-
णयोः आपद्गतदहनयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । किन्तु उपमेये (महाशयचक्र०), उपमाने (का-
लागुरौ) च साक्षाद्दर्शनीयौ विस्तारण-प्रकटनात्मकक्रियारूपधर्मौ परस्पर वस्तुप्रतिवस्तु-
भावापन्नौ । तत्र च वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः साधारणधर्मो यत्र ईदृशयोः ‘आपद्गो महाशय-
चक्रः तथा औदार्यं प्रकटयति यथा दग्धः कालागुरुः परिमलं प्रकटयति’ इति वाक्यार्थेशोर्ध-
गम्यनौपम्यमस्तीति प्रतिवस्तुप्रमातृक्षणतमतिः । एवं द्वितीयोदाहरणेऽपि ।

वैधर्म्येणाप्येषा संभवति—

‘वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।

नहि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥’

यथा वा—

‘गीर्भिर्गुरुणां परुषाक्षराभिस्त्रिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।

अलब्धशाणोत्कपणा नृपाणां न जालु मौलौ मणयो वसन्ति ॥’

अत्र शाब्देन दृष्टान्तेन तद्गतः सामान्यावच्छिन्नव्यतिरेकसहचार आक्षिप्यते । तेन च सामान्यावच्छिन्नान्वयनियमसिद्धिद्वारा प्रकृतो विशेषावच्छिन्नान्वयनियमः सिध्यतीति प्रायशः सर्वत्र वैधर्म्ये स्थितिः । एवमन्वयेन प्रतिवस्तूपमायामपि नियमविशेषस्य प्रकृतवाक्यार्थत्वेऽन्वयदृष्टान्तेन सामा-

ताना रचितानाम् । लोकं गृह्ये लोके परुषकै । वंशभव इति । महिमाभावव्याप्यतुम्बीफलरहितवीणादण्डसदृशः सङ्गविशेषाभावव्याप्यपूज्यत्वाभाववान् पुरुष इत्युपमाकारोऽनवोच्य, एवमत्रेऽपि । अत्र उदाहरणद्वये । प्रतिपादितमिदं सर्वमनुपदमेव । भेदेऽत्रै ।

१ अत्र व्यतिरेकप्रदितो दृष्टान्तः ज्ञान्दोस्ति । तेन च प्रकृतकोटी (पूर्वो) अपि सामान्यावच्छिन्नयोर्भवात् ‘पुरुषः’ इत्यादिव्यक्तिविशेषविहाय सामान्यतः सगवियेष-पूजात्वावच्छिन्नयोर्भवात् व्यतिरेकौ (अभावी) तयोः सहचारः (व्याप्तिः) आक्षिप्यते । अर्थात् उच्यते इत्युच्यते च व्यतिरेकदृष्टान्तेन पूर्वार्देगतप्रकृतकोटावपि [यत्र पूजाभावः तत्र सङ्गविशेषाभावः] इति व्यतिरेकः अर्थवलात्प्रतीयते । तेन (सहचारेण) च सामान्यावच्छिन्नयोः [सामान्यतः सङ्गविशेषपूजयोः] अन्वयनियम(व्याप्ति)सिद्धिः [यत्र सङ्गविशेषः तत्र पूजा इति], प्रकृतसिद्धिद्वारा च विशेषावच्छिन्नयोरपि नियमः (व्याप्तिः) सिध्यति । अर्थात् यत्र सामान्यतः सङ्गविशेषेण सह पूजाया व्याप्तिः सिद्धा तदा ‘पुरुषः’ इत्यादिव्यक्तिविशेषेऽपि सङ्गविशेष इष्टा पूजायाः सहचारे न वाचकमित्याशयः ।

२ एवमेव ‘आपद्गतः०’ इत्यादी यत्र अन्वयप्रतिवस्तूपमा तत्रापि सामान्यतः आपद्गतमहाशयेन सह औदार्यप्रकटनस्य व्याप्तिर्गृह्यते । महाशयचक्रवर्तिरूपव्यक्तिविशेष मते तु कालागुरोर्न दृष्टान्तता घटेत [पर्वत एतद्वदिभान् एतद्भूमात् इत्यत्र महानस्य यथा] । इत्थं च सामान्यतः आपद्गतमहाशयस्य औदार्यस्य च व्याप्तिः परिगृह्यते । तत्र ‘आपद्गतः०’ इत्यादिसत्के महाशयचक्रवर्तिरूपप्रकृतव्यक्तिविशेष पक्षशोटी, कालागुरुरूपं चक्रवर्तिव्यक्तिविशेष च दृष्टान्तशोटी विशेष्य सामान्यतः अन्वयव्याप्तिः सिद्धिः—‘आपद्गतोपे महत्प्रकृतयोर्भवात् औदार्यवान् तादृशयोर्दमत्रात्, यथा दहनमध्यगतेषु कालागुरोः अग्निर्जलैर्न्यस्यन् इति । एव सामान्यतोऽन्वयव्याप्तिः सिद्धी सत्ता महाशयव्यक्तिविशेषेण आपद्गतेः तत्रैव गभीरताशयवशात् औदार्यप्रकटनस्य व्याप्तिः सिद्धा अर्थात् अन्वयवेदेऽपि सिद्धा ।

न्यान्वयनियमसिद्धिद्वारा तरिसिद्धिः । नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे त्वप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यम्, न तु नियमः, अप्रयोजकत्वात् । यथा 'भैरभे भासते चन्द्रो भुवि भाति भवान्बुधैः' इत्यादौ ।

ननु कथमस्मिन्नलंकारे सर्वत्रौपम्यं गम्यमित्युच्यते । यावत् प्रागुपदर्शितायां वैधर्म्यप्रतिषेत्तूपमायां वाक्यार्थयोरोपम्यस्य बाधात् । नहि पचतिनपचतीति वाक्यार्थयोः पाकक्रियामात्रसाम्यादौपम्यं गम्यते । निषेधप्रतियोगित्वेनोत्तरवाक्यार्थे तस्या अपरोक्षादिति चेत्, न । अप्रकृतवाक्यार्थाक्षिप्तस्य स्ववैपरीत्यस्यैवौपम्याशयत्वात् । न च वाक्यार्थगौरीपम्यमिति यदुक्तं तत्कथं संगच्छतामिति वाक्यवेद्यस्यैव प्रकृते वाक्यार्थत्वेनेष्टत्वात् । तथा हि—

वाक्यार्थयोर्विधिनियेधयोः । नचेत्यस्य एवमिति शेषः । वेद्यस्यैवेति । यथाकथंवि-

१ वे तु गम्यन्ते यद् 'आपद्गतः' इत्यादिप्रतिबन्धरूपमोदाहरणेषु स्यादिति शेषे न तात्पर्यम्, किन्तु 'यः महासुखो भवति स आपद्गतोपि औदार्यमेव प्रकटयति' इत्यनेनापि तात्पर्यम्, तेषां मते आपद्गतमहासुख-औदार्ययोः नियमः (स्यातिः) न गम्यः, अप्रयोजकत्वात् (तथाशास्त्रपर्यन्तकारे प्रयोजनं नास्ति) । किन्तु मङ्गलाप्रकृतयोरोपम्यमात्रं गम्यम्—'आपद्गतमहासुखः तथा औदार्यं प्रकटयति यथा दग्धोपि काष्ठागुहः सौगन्ध्यम्' । यथा ना-गुहि पुष्येत्वं तथा भाति यथा भजे नक्षत्रैश्चन्द्रः इति । [अथ हि सादृश्ये तात्पर्यं न स्यासी] ।

२ अयंभावः—'गुणवान् संग्रहिषेपेण पूज्यते' इति पूर्ववाक्यार्थो विधिघटितः । 'वीणादण्डो मदिमानं न प्रयाति' इत्युत्तरवाक्यार्थस्यु निषेधघटितः, अनयोर्दौषम्यं कथं स्यात् । नहि पचति न पचतीत्यनयोः केवलां पाकक्रियामेव सामान्यमादाय औपम्यं वक्तुं शक्यम् । प्रत्युत उत्तरवाक्यार्थे न पचतीति निषेध वपात् इति तस्याः (पाकक्रियायाः) प्ररोहो न भवतीति तत्क्रियासाम्येन कथं द्वयोरोपम्यम् ? परमेव 'पुत्रवः पूज्यते' 'वीणादण्डो मदिमानं न प्रयाति (न मदीपते, न पूज्यते)' अतयोर्वाक्यार्थयोर्था उपमा प्रतिक्रित्वासीत्तस्या उत्तरवाक्यार्थधृत्तकारेण निषेधः स्यादिति शङ्का । 'न हि तुम्बीफल' इति वाक्यार्थेन सह पूर्ववाक्यार्थसंगतत्वं 'तुम्बीफलसहितो वीणादण्डो मदिमानं प्रयाति' इति वाक्यार्थे आश्लिष्यते । तेनैव पूर्ववाक्यार्थस्य औपम्यम् 'यथा तुम्बीफलसहितो वीणादण्डो मदिमानं याति तथा सङ्ग्रहिषेपेण पुत्रवः पूज्यते' इति उत्तमाधानम् ।

३ ननु वाक्यार्थयोः औपम्यमिति मतिहास्यते । तदर्थं उत्तरवाक्यार्थेन 'न मदिमानं प्रयाति' इत्यनेन सह दौषम्यम् ? अथ हि 'न मदिमानं प्रयाति' इति वाक्यार्थद्वाराऽऽश्लिष्यते योज्यो वाक्यार्थः [तुम्बीफलसहितकारेण यथा वीणादण्डो मदिमानं प्रयाति इति] तेनैव सह औपम्यं, न प्रत्युत्तरवाक्यार्थेन सहैति शङ्का । वाक्यार्थद्वारा येनः (आश्लिष्यः) अथ नन वाक्यार्थसंगतत्वेन व्यपदिश्यत इति समाधानम् ।

‘तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।

मार्मिकः को मरुन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥’

अत्र विरलो जानातीति विधिमुखोऽपि प्रकृतवाक्यार्थः ‘पुरुषविशेषं विना न सर्वं जानन्ति’ इत्यर्थविशेषमादायैव पर्यवसितो भवतीति निषेधरूपवाक्यार्थस्य तादृशेनैव द्वितीयेवाक्यार्थेन सह गम्यते सादृश्यं स्फुटमेव । यत्र तु ‘वंशभवः’ इत्यादौ प्रागुदाहृते प्रकृतवाक्यार्थो विधिरूपः सङ्गविशेषहेतुकत्वस्य पूजनादौ विधेयत्वादवैसीयते, तत्रापि हेतुताघटकव्यतिरेकस्य गुणतया प्रतीयमानस्यौपम्यं निर्वाधमिति न दोषः । इयं च वाक्यार्थयोः सामान्यविशेषभावाऽनापन्नयोर्भवति, तत्रैवौपम्यस्य गम्यत्वात् । सामान्यविशेषयोस्त्वौपम्याप्रतीतेः समर्थ्यसमर्थकयोरर्थान्तरन्यासो वक्ष्यते ।

यत्तु कुबलयानन्दकृता वैधर्म्यमुदाहृतम्—

‘विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

नहि बन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम् ॥’

द्वाक्यजन्यप्रतीतिविषयस्यैवैतर्थाः । तत्त्वमिति । अत्रापि मधुव्रतातिरेकज्ञानविषय-
तत्त्वकमकरन्दसदृशं साधारणसकलपुरुषज्ञानविषयतत्त्वककाव्यमित्युपमाकारो बोध्यः ।

१ ‘मधुव्रतं विना मरुन्दानां मार्मिकः कोपि नास्ति’ इति निषेधरूपवाक्यार्थस्य ‘काव्यानां तत्त्वं पुरुषविशेषं विना न सर्वं जानन्ति’ इति तादृशेनैव (पर्यवसितनिषेधरूपेणैव) सादृश्यं स्फुटमेव गम्यते इत्याशयः ।

२ ‘गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते’ इति विधिरूपो वाक्यार्थः प्रकृतत्वेन पर्यवसीयते । यतो हि पूजनादौ सङ्गविशेषस्य हेतुत्वं विधेयम् (तारपत्रविषयः), तत्र विधिरूपमेव । एवं च विधिरूपस्यास्य प्रकृतवाक्यार्थस्य ‘न हि महिमानं प्रयाति’ इति निषेधरूपेण अप्रकृतवाक्यार्थेन औपम्यं कवं श्चादिति तदुपायमाह—हेतुताघटकव्यतिरेकस्येत्यादिना । अर्थभावः—पूर्वा प्रति सङ्गविशेषस्य हेतुत्वे प्रधानतया यथा अन्वयो घटकः [यत्र सङ्गविशेषो भवति तत्रैव पूज्यत्वम्, इति], एवं व्यतिरेकोपि [यत्र सङ्गविशेषो न भवति तत्र पूज्यत्वं न भवति इति] गौणतया घटकः । एवं च गौणतया प्रतीयमानेन व्यतिरेकेणैव निषेधरूपस्य अप्रकृतवाक्यार्थस्य औपम्यम् [तुम्बीफलरहितो गीणादण्डो यथा महिमानं न याति तथा सङ्गविशेषेण रहितो न पूज्यते] निर्वाधमिति ।

३ विशेषस्य सामान्याद् भेदाभावेन सामान्यविशेषभावे सति उपमेव न संघटते इत्याशयः ।

रूढसाप्रकृतार्थस्य कथनम् । प्रकृते च यदि सन्ति तदा स्वयमेव प्रकाशन्त इत्यर्थस्य प्रस्तुतस्य व्यतिरेकस्तु असन्त उपायान्तरेणापि न प्रकाशन्त इति । नद्यत्र द्वितीयाधेन तत्सजातीयोऽर्थो निवध्यते । निवध्यते च स्वयं प्रकाशन्ते, न परेणेत्यस्य प्रस्तुतस्यैव सजातीयः । शपथेन न विभाव्यते, किं तु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानात् । नहि वैधर्म्ये प्रकृतानुरूप्यं जातु-चिद्धटते, व्याघातात् । तस्मात्साधर्म्येणैवेदमुदाहरणं संगतम्, न वैधर्म्येण । न चोपायान्तरनिवृत्त्यघटितप्रस्तुतवाक्यार्थेन कथं नाम तद्वदिति उत्तरवाक्यार्थः साधर्म्यमर्हतीति वाच्यम् । स्वयमित्यत्राकृष्टेन एवकारेणैवोपायान्तरनिवृत्तेः प्रस्तुतवाक्यार्थे निवेशितत्वात् । अत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्योत्तरवाक्यार्थाननुगृहीतत्वेन क्रियासमभिव्याहारायोगात् ।

कमिति बोध्यम् । अयुक्त्यमेवोपपादयति—वैधर्म्योदाहरणं हीति । जातुचित् कदाचित् । नन्वेवकारस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वेन कथमाकषेणमत आह—अत्य-

१ न हि शपथेनेत्युत्तरार्थस्य करणिकामोदः शपथेन न विभाव्यते (प्रतीयते), अपि तु स्वयमेव प्रतीयते' इति पर्यवसित्तोऽर्थः । 'स्वयमेव प्रतीयते' इत्यन्वयघटितोयमर्थः अन्वयघटितस्य (गुणाः स्वयं विकसन्त्येव) प्रस्तुतार्थस्यैव सजातीयः, न तु व्यतिरेकसजातीयः । व्यतिरेकसमानजातीयस्तु तदा भवेत् यदा असन्तः उपायान्तरेणापि न प्रतीयन्ते (प्रकाशन्ते), इत्युच्येत । ततश्चनेदं वैधर्म्योदाहरणमिति सर्वस्वाशयः ।

२ अयं भावः—'यदि सन्ति' इत्यादिपूर्व(प्रस्तुत)वाक्यार्थे उपायान्तरनिवृत्तेः (अन्योपायनिषेधस्य) घटना नास्ति । यतो हि 'गुणाः स्वयमेव प्रकाशन्ते' इत्यनेन तेषां प्रकाशने यदन्यत्साधनं तस्य निषेधो न कृतः । उत्तरवाक्ये तु 'शपथेन न विभाव्यते' इति आमोदस्य प्रकाशने शपथरूपस्य उपायान्तरस्य निषेधोपि कृत इति पूर्वोत्तरवाक्यार्थयोर्वैषम्यात् दीक्षितोदाहरणमिदं साधर्म्येणैवेति कथमुच्यते इति शङ्का । 'स्वयं प्रकाशन्ते' अर्थात् 'अन्य उपायो नावश्यकः' इत्युपायान्तरनिवृत्तिः 'विकसन्त्येव' इति पूर्वत आकृष्टात् एवकारा-लभ्यत इति समाधानम् ।

३ 'विकसन्त्येव' अर्थात् विकासेन सह कदाचिदपि गुणानाम् अयोगो न भवतीति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकः क्रियासमभिव्याहृतः सोयमेवकारः पत्राकृष्टः स्वमित्यनेन कथमन्वितः स्यादिति शङ्का । एवकारस्य अत्यन्तायोगव्यवच्छेदेऽर्थेऽङ्गीकृते उत्तरवाक्यार्थस्य संघटिते, अपि तु 'स्वयमेव' इत्यर्थेऽङ्गीकृते एव, आमोदः शपथेन न अनुभाभ्यं अपि तु स्वयमेव' इत्यर्थस्यैवानुकूलत्वात् । तस्मादत्र एवकारस्य क्रियासमभिव्याहारो न घटत इति समाधानम् ।

‘सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।
आमोदो नहि कस्तूर्याः शपथेनानुभाव्यते ॥

अत्र स्वतोऽनुभूयत इत्यत्र पर्यवसितेनोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थस्य यथा साधर्म्यमेव, न वैधर्म्यम्, तथा ‘यदि सन्ति—’ इति पद्येऽपीति नञ्मात्रा-
श्रयणादेव वैधर्म्यं जगदे, न तु निपुणतरं निरीक्षितमायुष्मता । यदि तु
‘यदि सन्ति—’ इति पद्यस्य ‘नहि कस्तूरिका—’ इत्याद्युत्तरार्थं दूरीकृत्य
‘वाचा वाचस्पतेर्व्योम्नि विलसन्ति न वलयः’ इति क्रियते, तदा वैधर्म्यं
प्रकृतविपरीतार्थघटनाद्युक्तम् ।

अथ—

‘खलास्तु कुशलाः स्वीयहितप्रत्यूहकर्मणि ।

निपुणाः फणिनः प्राणानपहर्तुं निरागसाम् ॥’

इत्यत्रासंभुल्लंवाक्यार्थेऽतिप्रसङ्गः, कुशलनिपुणपदाभ्यामेकस्यैव धर्मस्यो-
पादानात् । न चात्रौपम्यं न गम्यमिति वक्तुं शक्यम् । निपुणकुशलपदाभ्यां
प्रतिपादितेन शब्दसामान्यात्मना धर्मेण खलफणिनोरौपम्यस्य प्रत्ययात् ।

न्तेति । साधर्म्येणैवेदमुदाहरणमित्युक्तदृष्टान्तपूर्वं दृढयति—सन्त इति । वियमाना
इत्यर्थः । कथं तर्हि तैस्तयोक्तमत आह—नञिति । जगदे कथितवान् । आयुष्मता
अप्ययदीक्षितेन । वाचेति । वृद्धस्पतेरुक्त्वापीत्यर्थः । स्वतिस्रान्ते आक्षिपति—
अथेति । स्वीयहितेति । स्वीयाना यानि हितानि तत्प्रतिबन्धकर्मणीत्यर्थः । नापी-

१ अर्थं सर्वसाध्यः—‘सन्तः स्वतः०’ इति पाठे योर्धेः भ एव ‘यदि सन्ति०’ अत्र ।
‘सन्तः०’ इत्यादिपाठे च गुणाः स्वतः प्रकाशन्ते परतः (अन्योपायेन) न, कस्तूर्याः
आमोदः शपथेन न अनुभाव्यते अपि तु स्वयमेव अनुभाव्यते’ इति वाक्यार्थे—पूर्वार्थे
अन्यवचयितो यः प्रकृतोर्धो वणिगत्सत्सजातीयस्यैवोपराद्धे महर्षेण न आक्षिप्तव्यतिरेकसजाती-
यस्य । केवलं नञ्शब्दश्रवणादेव वैधर्म्यं (अत्रात्) श्लोक न तु निपुणं विचारितं दीक्षितेनेति ।

२ पूर्वार्थे परिगृहीतात् ‘गुणाः स्वयं विकसन्ति’ इति विधिरूपात्प्रकृतार्थात् ‘वाचस्पतेर्वाचा
व्योम्नि लताः न प्रसरन्ति’ इति निषेधरूपोर्थः स्पष्टं विपरीत इत्याशयः । वाक्ययोर्द्वयोरर्थसा-
म्यस्य तु प्रकृतवाक्यार्थात् आक्षिप्तं व्यतिरेकेण (स्वयं विकसन्ति, परतो न विकसन्ति
इति) पूर्वमुक्तमेवेति बोध्यम् ।

३ अक्षुब्धः मिथोवैधर्म्यादरुचिरः, ‘ऊटपटौंग’ इति भाषा ।

४ ‘स्वजनोपकारप्रतिबन्धने कुशला यथा खलाः, निरपराधप्राणहरणे निपुणस्तथा
इति ।

नापि धर्मिणोरौपम्येऽपि विशिष्टवाक्यार्थयोस्तत्र तथेति वाच्यम्, अवयव-
द्वारा तयोरपि तस्य तथात्वात् । स्वभावसिद्धत्वेनानुपात्तधर्मैणौपम्यस्य गम्य-
त्वाच्चेति चेत्, मैवम् । साधारणधर्मस्य वस्तुप्रतिवस्तुभावोक्त्या तदितर-
पदार्थानां विम्बप्रतिविम्बभावो घटनाया आनुरूप्यं च विवक्षितम् । प्रकृते
च खलफणिनोः प्राणिहितयोश्च सत्यपि विम्बप्रतिविम्बभावे हरणप्रत्युह-
करणयोर्नाश-प्रागभावपर्यवसितयोराननुरूप्यात्त विम्बप्रतिविम्बभाव इति
न दोषः । यद्वा अस्त्वन प्रतिवस्तूपमा । परं त्वसंभ्रुलतारूपस्य वाक्यार्थ-
सामान्यदोषस्य सत्त्वादचमत्कारिणी, दुष्टोपमादिवर्त् । वाक्यार्थो हि
गाढतरज्युत्पत्तिनिपुणीकृतान्तःकरणैर्नानाविधपदार्थरचनोपरिवृत्तिसमर्थरेव क-
विभी रचितः कानपि कमनीयतामाधत्ते, नेतरः ।

स्य वाच्यमित्यत्रान्वयः । तत्र तथेति । औपम्यं गम्यमित्यर्थः । तयोरपि विशिष्ट-
वाक्यार्थयोरपि । तस्येति । औपम्यस्य गम्यत्वादित्यर्थः । स्वभावसिद्धत्वेनानु-
पात्तेति । एतद्गणानुपात्तधर्मणेत्यर्थः । तादृशौपम्यस्यैकधर्मस्य संबन्धिभेदेन द्विधा-
दानरूपवस्तुप्रतिवस्तुभावोपपन्नसाधारणधर्मकत्वाभावात् प्रतिवस्तूपमोपयोगितेति चिन्त्व-
मिदम् । विवक्षितम् अत्रेति शेषः । ननु तयोरभावत्वेनानुरूप्यादस्त्येव विम्बप्रतिविम्ब-
भावोऽत आह—यद्वेति । घटना अनुरूपेति भावः । असंभ्रुलतारूपस्येति ।
पूर्ववाक्यार्थपटङ्कहितप्रत्युहकर्मणीति नामार्थविभक्त्यर्थादीनामुत्तरवाक्यार्थपटङ्के प्राण-

१ ननु धर्मिणोः खलफणिनोरेवाऽत्र औपम्यं गम्यम्, धर्मिविशिष्टयोर्वाक्यार्थयोः तत्
(औपम्यम्) तथा (गम्यम्) न, इति शङ्का । अवयवयोर्ददा औपम्यं सिद्धं तथा अवयवद्वारा
अवयविनोरपि तत् सिद्धमेवेति समाधानम् ।

२ उपात्तेन शब्दरूपसामान्यधर्मैव नात्रौपम्यम्, अपि तु अनुपादेनापि धर्मणेत्याह—
स्वभावसिद्धत्वेनेति० । सर्पाणां निरपराधप्राणहरणं यथा स्वभावसिद्धं तथा खलानां स्वजन-
द्वितप्रतिबन्धनम्, इति ।

३ प्राणापहरणस्य प्राणनाशः (ध्वंसः) प्रत्युहकरणस्य च प्रागभावः [अर्थात् हितस्थो-
त्पत्तेरेव प्रतिबन्धनम्] पूर्ववसानेऽर्थः स्यादिति मिथः सादृश्याभावात्त विम्बप्रतिविम्बभाव
इत्याशयः ।

४ उपमानोपमेययोर्जाला प्रमाणेन सिद्धसंख्याभ्यां चाननुरूप्यादितोषकृतापकषांयथा
उपमा अचमत्कारिणी भवति, तथा वाक्यार्थसंभ्रुलतादोषादियमित्याशयः ।

५ रचनायां तत्परिवृत्तौ च ।

तथा हि—

‘उपासनामेत्य पितुः सा रज्यते दिने दिने सावसरेषु वन्दिनाम् ।

पठस्यु तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥’

अस्मिन्नैपधीयपद्ये (१ । ३४) द्वयोः क्रिययोरुद्देश्यविधेयभावेन गुण-
प्रधानभावमकुर्वता, वन्दिनः पठयन्ततया सप्तम्यन्ततया च द्विः परामृशता
कविना वाक्यार्थः क्रमेलकवदसंमुलतां प्रापितः । यदि च स एव वाक्यार्थः
प्रकारान्तरेण निर्मायते—

‘उपासनार्थं पितुरागतापि सा निविष्टचिचा वचनेषु वन्दिनाम् ।

- प्रशंसतां द्वारि महीपतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥’

इति, तदा ललनान्नसनिवेश इव कीदृशी कमनीयतामावेहेदिति सहृदयैरा-
कलनीयम् ।

एवम्—

‘त्वामृत्वस्वन्दिनि पादपद्मे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।

स्वितेऽरविन्दे मकरन्दनिभरे मधुगतो नेक्षुरकं हि वीक्षते ॥’

इति कुवलयानन्दोदाहृते आलवन्दारुन्मोत्रपद्ये वीक्षणमात्रस्याऽवर्जनीयस्य
प्रतिषेधानर्हत्वादिच्छापूर्वकवीक्षणप्रतिषेधस्य च ‘सविशेषेणे हि—
इति न्यायेनेच्छाप्रतिषेधधर्मपर्यवसायितया यद्यपि धर्मकथं सुसंपादम् ।

मंपदंमिलनाभावात्समुल्लेखेति भावः । क्रमेलकवत् उच्यते । तथेति । त्रिषं प्रति
भर्षेति । इक्षुरकं ‘तालमर्याना’ इति प्रतिज्ञोपधीयुषम् । काशपुष्पमिति पथित् ।
गोपुरमित्यन्वः । आलवन्दारुस्त्विति । भयजनीयेति । अनिशेषि स्थानधी-
पदान्वायमानरूपेतरथः । धातोदिच्छापूर्वकवीक्षणे लक्षणया आह—इच्छापूर्वकेति ।
सुसंपादमिति । तथा च प्रतिरत्नमोदाहरणलोकित्येयं संगतेति भावः ।

१ निविष्टचिचा० इत्यादिपठे—विपुत्रासनापेनापत्रानां द्वारि ललनात्मा-य प्रसंखर्षा
वन्दिनां वचनेषु निविष्टचिचाम् (समवन्दीम्) उरिष्य विनिद्रोमाजं शर्मन्मिति इवोः क्रि-
‘वनेरेरपतिवेषयता गुणप्रधानमात्रः संपन्न इति कवचार्यस्य च विद्विच्छता । मेषधीयपद्ये तु
‘सा वन्दिनामवसरेषु रज्यते’ ‘नत्र शृण्वती विनिद्रोमाजनि’ इति इवोवांशयोः स्वतन्त्र-
त्वात् गोपमुक्यभाव इत्यादिपठे ।

२ सविशेषेणे (विशेष्ये) शब्दे धर्मसंबन्धो विशेषणेऽपि प्रतिज्ञकधीयनुगमात् इच्छापूर्वक-
(निविष्ट) इत्येते संज्ञाः प्रतिषेधः (अभावः) विशेषणभूतापानिच्छायावति पर्यवतिता ।
तथा च ‘न इच्छति’ इति पूर्ववाच्यार्थेन सह ‘न वीक्षते’ इत्युत्तरवाच्यार्थेन संपन्नमित्ये-
कदेशिनः अन्यथावत् ।

अस्तु वा दृष्टान्तालंकारः । तथापि पादपङ्कजे निवेशितात्मेत्याधारस्तप्त्याः
स्थितेऽरविन्दे इति सतिसप्तमी वस्तुप्रतिवस्तुविम्बप्रतिविम्बभावयोरन्यतरे-
णापि प्रकारेण गानुरूपा, इत्यसंशुद्धता स्थितैव । 'स्थितोऽरविन्दे मकरन्द-
निर्भरे' इति चेत्क्रियते तदा तु रमणीयम् ।

तस्मादेवंजातीयक्रेष्वलंकारेषु पूर्ववाक्यार्थघटकानामर्थानुरूपैर्नामार्थैस्त-
द्व्यटकविभक्त्यनुरूपाभिर्विभक्तिभिस्तदन्वयानुरूपेण चान्वयेन भाव्यमिति सह-
दयहृदयं प्रष्टव्यम् ।

'बहति विषधरान्पटीरजन्मा शिरसि मपीपटलं दधाति दीपः ।

विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं पिशुनजनं खलु विभ्रति क्षितीन्द्राः ॥'

अत्र बहनापानैर्भजनभरणानां वस्तुत्त ऐकरूप्यात्वविवस्तूपमेयं माला-
रूपा ।

इति रसगङ्गाधरे प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ।

अथ दृष्टान्तालंकारः—

प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमानादीनां साधारणधर्मस्य च विम्ब-
प्रतिविम्बभावे दृष्टान्तः ॥

उक्तप्रकारेण धर्मवयानादरे त्वाह—अस्तु चेति । इति सतिसप्तमीति । इति
सन्तसप्तमीत्यर्थः । रमणीयमिति । तत्राप्याधारसप्तमीसप्तमेरिति भावः । घटनाया
आनुरूप्यं सर्वथा अपेक्षितमित्युपपहरति—तस्मादिति । मालारूपप्रतिवस्तूपमानुदा-
हरति—घटतीति । पटीरजन्मेति । मालारूपेति । पटीरजन्मेव वीप इत्यादिप्रती-
वेरित्यर्थः । इति रसगङ्गाधरधर्मप्रसादे प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥

दृष्टान्तं निरूपयति—अथेति । विम्बप्रतिविम्बभावोपपत्त्याधारणधर्मादिकं वाक्या-

१ धर्मवयाऽस्तुपादने वस्तुप्रतिवस्तुभावाऽऽभावात् यदि प्रतिवस्तुपमा न स्थापयति दृष्टान्तः
स्यादिति पञ्चान्तराह—अत्र वा० इति ।

२ पूर्ववाक्यार्थस्य अदवभूता ये नामार्थे—विभक्ति—स्मृत्याः, उच्यतेत्यर्थेति वस्तुरूपा
एव नामार्थेभिश्चकनवाः कर्तव्या इति भावः ।

३ बहनादीनां वर्णानां पथा वस्तुप्रतिवस्तुत्वं तथा विषधर—चन्दन, दीप—मपीपटल,
विधु—कलङ्क, क्षितीन्द्र—पिशुनजनानां विम्बप्रतिविम्बवन्निति विवेकः ।

तदुक्तम्—‘दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्’ इति ।

उदाहरणम्—

‘सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्द-

मानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ।

आराधितः कथय केन करैरुदौरै-

रिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ॥’

अत्रानन्दनविकासयोरपि बिम्बप्रतिबिम्बभावः ।

अस्य चालंकारस्य प्रतिवस्तूपमया भेदकमेतदेव यत्तस्यां धर्मो न प्रतिबिम्बितः, किं तु शुद्धसामान्यात्मनैव स्थितः । इह तु प्रतिबिम्बितः ।

विमर्शनीकारस्तु—‘प्रतिवस्तूपमायामप्रकृतार्थोपादानं तेन सह प्रकृतार्थस्य सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थम् । दृष्टान्ते तु तदुपादानमेतादृशोऽर्थोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतिविशदीकरणमात्रार्थम्, न तु सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतः सादृश्यप्रतीत्यप्रतीतिभ्यामनयोरलंकारयोर्भेदः’ इत्याह । तन्न । प्रकृताप्रकृतवाक्यार्थयोरुपादानस्यालंकारद्वयेऽप्यविशिष्टत्वादेकत्र सादृश्यप्रत्ययः, अन्यत्र नेत्यस्याऽऽज्ञामात्रत्वात् । वैपरीत्येऽपि सुवचत्वाच्च । एतादृशोऽर्थोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतिविशदीकरणस्य त्वदभिहितस्य सादृश्यापरपर्यायत्वाच्च । अन-

र्थयोरार्थमौपम्यं दृष्टान्त इति निष्कर्षो बोध्यः । वरैः किरणैः । कुलानि समूहान् । अपिना इन्दुपुरपादिसमूहः । प्रतिबिम्बित इत्यस्य इतीति शेषः । तदुपेति । अप्रकृतार्थोपादानमित्यर्थः । स्थित इति । इत्यस्य विशदीकरणेऽन्वयः । स्वार्थं मात्रपदव्यवच्छेदमाह—न त्विति । अभ्युपेलाप्याह—वैपरीत्येति । इत्यत्रावाह—एतादृश इति । अत एव उच्यतेत्या दृष्टान्ते सादृश्यप्रतीतेरेव । प्रथितदभावेऽपि न क्षतिरि-

१ यथा ‘भाष्यरत्नः’ इत्युदाहरणे उपमेदोपमानोभयदोषोपेति विचारण-प्रकृतयोः शुद्ध-
आधारपरवैतनेव, न बिम्बप्रतिबिम्बत्वम् ।

२ इतिवत्पुत्राणां प्रकृतार्थविशदीकरणार्थं दृष्टान्ते तु सादृश्यप्रतीत्यर्थमित्यपि कर्म वक्तुं
शक्यमित्यर्थः ।

एव प्रायशः सत्कविनिर्मितेषु लक्ष्येषु प्रकृतवाक्यार्थघटकप्रकृतिप्रत्ययार्थानुरूपप्रकृतिप्रत्ययार्थघटित एवाप्रकृतवाक्यार्थो दृश्यते । न च भवदुक्तमपि वैलक्षण्यं नानयोः पृथगलंकारताया प्रयोजकम् । औपम्याख्यसामान्यलक्षणाक्रान्ततया उपमाभेदवदेकालंकारभेदत्वापत्तेरिति वाच्यम् । तवापि दीपकतुल्ययोगितयोरैकभेदत्वापत्तेः । इष्टापत्तिरिति चेत्सैवान्नापि दृश्यताम् । प्राचीनविभागस्य भवतैव शिथिलीकृतत्वात् । औपम्यरूपसायान्यलक्षणसत्त्वाद्बहूनामलंकाराणामुपमाऽवान्तरभेदत्वापत्त्या सकलालंकारिकसिद्धान्तमङ्गप्रसङ्गाच्च । “अब्धिलङ्घित एव वानरभटैः—” इत्यादि-मुरारिपद्ये यद्यपि ज्ञानार्थ एको घर्मो निर्दिष्टस्तथापि नैतन्निबन्धनमौपम्यं विवक्षितम् । यन्निबन्धनं च विवक्षितं तत्राब्धिलङ्घनादावस्त्येव दिव्यवागुपासनादिना प्रतिबिम्बनम्” इति त्वन्मूलग्रन्थविरोधाच्च । न च यन्निबन्धनं च

लाह—प्रायश इति । सविलनेनासत्कविञ्जाहृति । तथा च तत्र तदभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । लक्ष्येऽपि रिति । दृष्टान्तेत्यादि । भवदुक्तमपीति । धर्मस्य प्रतिबिम्बितत्वाप्रतिबिम्बितत्वकृतमिति भावः । एकालंकारेति । उपमालंकारेत्वर्थः । एकभेदत्वेति । एकालंकारेत्वर्थः । अलंकारभेदो न स्यादिति यावत् । सैव इष्टापत्तिरेव । नन्वेव प्राचीनविभागोच्छेदापत्तिरत आह—प्राचीनेति । दीपकतुल्ययोगितास्वल् इति भावः । एव प्रतिबन्धीमुक्त्वा दोषमाह—औपम्येति । बहुना अनन्वयादीनाम् । तत्रापीष्टपत्तावाह—अब्धिरिति । ज्ञानरूपोऽर्थ इत्यर्थः । यद्यप्येकत्र ज्ञानभेदकत्र सरूपं इति भेदस्तथापि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनाभेद इति भावः । यन्निबन्धनमिति । अब्धिलङ्घनादिप्रयुक्तमित्यर्थः । औपम्यमित्यस्यानुपपत्तः । त्वन्मूलेति । अल-

१ तथा च दृष्टान्तेषु स्पष्टा सादृश्यप्रतीतिरिति भावः ।

२ दृष्टान्तेऽपि सादृश्यप्रतीति स्वीकारे साधारणधर्मैक्यमित्येवोपिशेषेऽपि उभयत्र (प्रतिबिम्बितत्वा-उपमा—दृष्टान्तयोः) औपम्यं गम्यमिति समानलक्षणत्वादेकालंकार (उपमा) प्रभेदत्व इयोः स्यात् । यथा साधर्म्यरूपसमानलक्षणत्वात्त्वादुपमाप्रभेदा सर्वे एकालंकारभेदा रवामन्ते, इति शब्दाः । दीपकतुल्ययोगितयोरौपम्यस्य गम्यत्वं स्वयात्प्रभिनतमिति त्वन्मूलेऽप्यनयोरेकालंकारत्वं स्यादिति औपम्यगम्यत्वरूप समानलक्षण नैकालंकारताप्रयोजकमिति समाधानम् ।

३ दृष्टान्ते न सादृश्यप्रतीतिरिति त्वया प्रतिज्ञायते । किन्तु दृष्टान्तोदाहरणे अब्धिलङ्घितः इत्यत्र “ज्ञानार्थ एको घर्मो निर्दिष्ट इति साधर्म्यमादाय न द्वयोरौपम्यम्, किन्तु ‘वाग्देवीं नश्य उवाच’ ‘वानरभटैश्च जिरिर्द्विर्द्वित’ इति द्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बरूप साधारणधर्ममादाय द्वयोरौपम्यम्” इति शब्दात् दृष्टान्तस्थले सादृश्यप्रतीतिस्त्वयापि स्पष्ट स्वीकृतेति तत्रैव स्वमूलग्रन्थस्य विरोधः (पूर्वपरविरोधः) इत्याद्ययः ।

विवक्षितमित्यत्रार्थालंकारत्वं विशेष्यं शेषपूरणेन योज्यम्, न पुनरौपम्यमिति वाच्यम् । औपम्यं न विवक्षितमित्यत्रैकवारं निष्ठया परामृष्टस्यैव पुनस्तथा परामर्शस्य व्युत्पत्तेः 'न चैत्रार्थमोदनः पक्कः, यदर्थं च पक्कः स मैत्रः' इत्यादौ द्वितीयपदादिशब्दानामध्याहृतशाकादिपारत्वे असंगतेः स्फुटत्वात् । तस्मादस्यदुक्तेनैव पथा प्राचीनैर्विहितोऽलंकारयोरनयोर्विभागः संगमनीयः । यदि तु न तेषां दाक्षिण्यं तदैकस्यैवालंकारस्य द्वौ भेदौ—प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्तश्च । यच्चानयोः क्वचिद्वैलक्षण्यं तत्प्रभेदताया एव साधकम्, नालंकारताया इति सुवचम् ।

• वैधर्म्येणायं यथा—

‘जनयन्ति परप्रीतिं नराः सत्कुलसंभवाः ।

नहि कारस्करः कापि तापनिर्वापणक्षमः ॥’

यथा वा—

‘तापत्रयं खलु नृणां हृदि तावदेव

यावत् ते बलति देव कृपाकटाक्षः ।

यारसर्वस्वेलथं । तथा निष्ठया । तत्र हेतुमाह—न चैत्रार्थमिति । असंगतेरिति । कव्यभिप्रायाप्रतिपादनादिति भावः । उपसदिति—तस्मादिति । पथा मार्गणं । तेषां प्राचीनानाम् । एकस्यैवेति । उपमारूपसंबन्धेति । प्रभेदेति । उपमाप्रभेदताया एवेति । परप्रीतिं परेषां प्रीतिम् । कारस्कर [‘कुचला’ इति प्रसिद्धो रथः ।]

• १ अथ भाव—अत्र ‘औपम्यं विवक्षितम्’ इति न अनुपपन्नम् । किन्तु ‘अर्थालंकारत्वे विवक्षितम्’ इत्यन्वयः । ततश्च दृष्टान्ते औपम्यस्वीकाररूपं, पूर्वापरविरोधः कथं स्यादिति पूर्वपक्षिणः समाधानम् । पूर्वत्र न ‘विवक्षितम्’ इति निष्ठया’ (कप्रत्ययेन) यत् ‘औपम्यम्’ परामृष्टम्, अयेति तस्यैव परामर्शं लक्षितो न अर्थालंकारत्वेति सिद्धान्तिना उचिरासः कृतः ।

२ ‘यदर्थं च पक्कः’ इति द्वितीयभागेति पक्कशब्देन पूर्वत्र परामृष्टं, मोदनं पत्रं तत्राप्युच्यते, न तत्राप्यादृतः शाकादिरित्याशयः ।

३ प्रतिवस्तूपमायाशुपमानादीनां विम्बप्रतिविम्बभाषापत्रत्वेऽपि साधारणधर्मैश्च वस्तुप्रतिवस्तुभाषापत्रत्वम् । दृष्टान्ते तु सर्वेषामेव विम्बप्रतिविम्बभाषापत्रत्वमिति ।

४ तेषाम् (प्राचीनानाम्) विभागकरणे यदि न चातुर्यं तदा द्वयोरेव उपमाप्रभेदत्वं बलव्यं स्यादिति भावः ।

प्राचीललाटपरिचुम्बिनि भानुबिम्बे
पङ्केरुहोदरगतानि कुतस्तमांसि ॥'

प्रीतिजनन-तापनिर्वापणाभावयोः, तापत्रयावस्थान-तमोदूरीकरणयोश्च
वैधर्म्येणात्र बिम्बप्रतिबिम्बभावः ।

इति रसगङ्गाधरे दृष्टान्तप्रकरणम् ।

अथ निदर्शना—

उपात्तयोरैर्धयोरार्थाभेद औपम्यपर्यवसायी निदर्शना ॥

अतिशयोक्त्यादीनां ध्वन्यमानरूपकस्य च वारणाय उपात्तयोरिति ।

वाच्यरूपकवारणाय अर्थ इति । आर्थत्वं च प्राथमिकान्वयबोधोपाविपयत्वम् ।
यदि च विशिष्टोपगायां विशेषणयोरभेदः प्रतीयते तदा बिम्बप्रतिबिम्बभा-

तापत्रयमाभ्यातिमन्त्रदिदुःखत्रयम् । अत्यन्ति प्रविशति । वैधर्म्येणेति । उपपादितमिद-
मथस्तात् । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकारो दृष्टान्तप्रकरणम् ॥

अथ निदर्शनां लक्षणमिति—अथेति । औपम्यपर्यवसायी औपम्यमूलः । नन्वतिश-
योक्त्यादीं नार्थद्वयमत आह—ध्वन्यमानेति । नन्वाधोत्वमर्थसंबन्धिभवम् । तथा च
वाच्यरूपके दोषत्वद्वयस्य । अत आह—आर्थत्वं चेति । प्रतीयत इति । तथा च

१ काररुकेतरे अन्ये वृक्षास्तापनिर्वापणम् (प्रीतिम्, सुखम्) कुर्वन्तीति स्वाश्रितेन सह
बिम्बप्रतिबिम्बभावाशौपम्यसंबन्धितिरिति पूर्वम् (प्रतिबल्लुरमावाग्, 'वैधर्म्येणाप्येषा संभवता-
रिणा') उच्यते । नृणां कमलानाम्, हृदयस्य कमलोदरस्य, तापत्रयस्य तमघाम्, जलाशय-
स्य भानुबिम्बस्य तु बिम्बप्रतिबिम्बत्वं विदितमैव सहृदयानाम् ।

२ वातवार्ययोः परार्थयोरेति द्वयोः संग्रहः ।

३ चन्द्रे हृदीवरद्वयम् इत्यतिशयोक्तौ, 'कस्तूरीकाशिककम्' इत्यादिरूपकत्वानी च
मुत्त-चन्द्र-हृदीवरनेवासीनामभेदेऽरदयमर्थतोऽनुसंधीवते, तथाप्यत्र उपमानमात्रं द्युतो-
पात्तम्, उपनेयं तु दृष्टान्तद्वाराऽन्यथेति त्रि-शेषात्तत्रभिल्लभेः ।

४ मुत्तं चन्द्र इत्यादी वाच्ये रूपके परस्परिचिन्तिरेव पराभेद इति च शब्दः ।

५ प्राथमिके अन्वययोरे (शब्दयोरे) तु अनेरो न प्रतीयते एवार्थांशुसंधाने तत्रती-
ष्ठितिल्लभेः । यथा 'स्वानन्तरां' इत्युदाहरणे 'परेऽशौपम्यः गवेपयन्ति' इति कर्त्रोरेव
शब्दोऽभेदः प्रथमतः प्रतीयते, पश्चादर्थानुसंधाने—'कन्तरानामां निक्षय वीथेषु वे परेऽशौ-
पनं कष्टद्वन्द्वद्वया पूर्यन्तु चिन्तामणैर्ध्वेषणरूपम्' इति श्रिययोरैवाभेदे बहुधातस्य कुर्वते ।
निसर्गो निरर्थोऽनेरः पर्यवसाने उपमां व्यनच्छेति लक्षणसंग्रहः ।

वानापन्नत्वमपि प्रधानविशेषणम् । तद्विशेषणानां तु विम्बप्रतिविम्बभावो न निवार्यते । इदं च श्रौत्या निदर्शनाया लक्षणम् । आर्थासाधारणं लक्षणं तु ललितालंकारप्रकरणे वक्ष्यते ।

उदाहरणम्—

‘त्वामन्तरात्मनि लसन्तमनन्तमज्ञा-

स्तीर्थेषु हन्त मदनान्तक शोधयन्तः ।

- विस्तृत्य कण्ठतटमध्यपरिस्फुरन्तं

चिन्तामणिं क्षितिरजसु गवेपयन्ति ॥’

अत्र तवान्धत्र परिशोधनं कण्ठस्थस्य चिन्तामणेर्भूषांसुषु गवेपणं चाभिन्नमिति तत्सादृश्यमूला धीः ।

यथा वा—

‘अन्यैः समानममरैर्जगदन्तरात्म-

न्ये चन्द्रशेखर वदन्ति भवन्तमज्ञाः ।

ते किं न हन्त तुलयन्ति नमो निरन्तं

वातायनोदरगतैर्विवसन्तरालैः ॥’

पूर्वत्रैकैर्वाक्यगतः, इह तु भिन्नवाक्यगतः । पूर्वत्र वस्तुमात्रयोरौपम्यम्-

इत्यादिवाक्येति भावः । प्रधानविशेषणमिति । तद्विशेषणानां तु प्रधानविशेषणानां तु । त्वामिति । ईश्वर प्रति भक्तोक्तिः । एवमग्रेऽपि । कण्ठ एव तटं तन्मध्ये लब्धं तमिल्लभः । तव शिवस्य । विचरेति । तद्रूपैरन्तरालैरिल्लभः । एकवान्येति । किययोरैकवात् । भिन्नेति । तद्वेदात् । भेदान्तरमाह— पूर्वत्रेति । इह त्वौपम्य-

१ ननु उपाधवोरर्थयोः (प्रकृताप्रकृतयोः) आर्थोऽभेदः, ‘सोमलावप शोषाभ०’ इत्यादि-
विशिष्टोपमायामप्यतिप्रसक्तः, यत्र हि सोमलावप-कुङ्कुमादेययोः, शोषाभ-वापायवसन-
योश्च अर्थतोऽभेदः । अत एव हि साम्येन द्वयोःपना तिष्ठति । अत आह विम्बप्रतिविम्ब-
भावानापन्नत्वमिति । अत्र अभेदपूर्ववसानेऽपि प्रधानयोः प्रकृताप्रकृतयोर्विम्बप्रतिविम्बभावा-
पन्नत्वमेवेति नातिप्रसक्तं इत्याशयः ।

२ प्रधानयोः (विशेष्ययोः) विम्बप्रतिविम्बभावोऽत्र बजितः । प्रधानविशेषणानां न सः
(विम्ब०) बजितः । तथा च ‘त्वामन्तरा०’ इत्यादी अन्तरात्म-कण्ठतटयोः, तीर्थ-रजसोः,
शिव-चिन्तामण्योः, इति विशेषणानां त्रयो विम्बप्रतिविम्बभावोपपत्तेरपि प्रधानयोः शोधन-
गवेपणयोः किययोर्विम्बप्रतिविम्बभावाभावात् दोष इत्याशयः ।

३ स्ववहारद्वयवद्वयभेदपक्षिपादजगतिष्ठो स्ववहारद्वयवद्वयभेदो निदर्शयति । अग्रेऽनुपदेशम् ।

४ शोधयन्तो गवेपयन्तीति द्वयोरर्थयोरैकवाक्यवात् ।

५ शोधन-गवेपणयोः ।

लोऽभेदः, इह त्वौपर्ययोरौपम्यमूलः स इति विशेषः । एषा वाक्यार्थनिदर्शनेत्युच्यते । विशिष्टार्थयोः प्रकृतैकधर्मिर्गतयोरार्थाभेदे वाक्यार्थनिदर्शनाया इष्टेः । अस्मां च घटकैपदार्थानां विन्मप्रतिविम्बभाव आवश्यकः ।

पदार्थनिदर्शना यथा—

‘अगण्यैरिन्द्राच्चैरिह परमपुण्यैः परिचितो

जगज्जन्मस्वानमलयरचनाशिष्टपनिपुणः ।

प्रसर्परीयुषाम्बुधिहृदहरिलीलाविलसितो

दृगन्तस्त्रे मन्वं मम कलुषवृन्दं दलयतु ॥’

अत्र दृगन्ताम्बुधिहृदहरिलीलयोराश्रयभेदाद्विन्नयोरेपि सादृश्यमूलस्तादृश्यागिमानः । आरोपो वा दृगन्ते रहरिलीलायाः ।

यथा वा—

‘पाणौ कृतः पाणिरिलासुतायाः सखेदकम्पो रघुनन्दनेन ।

हिमाम्बुमन्दानिलविह्वलस्य प्रभातपद्मस्य वभार शोभाम् ॥’

अत्र हिमाम्बुजनितविह्वलता हिमकणाकीर्णतारूपा वातजनितविह्वलता च

योरिति । तज्जानयोरित्यर्थः । स अभेदः । परिचितोऽनुभूतः । जगदिति । जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारक इत्यर्थः । अत्र दृगन्ताम्बुधीति । दृगन्तसमुद्रलहरीयै स्त्रीले तयोरेत्यर्थः । दृगन्तलीलाप्रतिपादशब्दाभावेन तथा दुर्वचमत आह—आरोपो वेति । पाणौ कृत इति । धीनाविवाहवर्णनम् । श्रीरामचन्द्रेण सहस्त्रे द्युतः खेदकम्पाभ्या युक्तो भूमुताया सीताया पाणिरिमान्बुमन्दवायुभ्या विह्वलस्य कमलस्य शोभा

१ ‘अन्ये समानम्’ अत्र षोपम्ययोः (अन्ये अमरैः समानताया, विवरान्तरालैः सह नभसः तुलनावाध, इति द्वयोरौपम्यज्ञानयोः) अभेदः ।

२ प्रकृताप्रकृतयोर्द्वीरभेदेऽपि प्रकृते धार्मिणि यथा स्वामिन्तरा अत्र शिवे तावत्यलिपयता ।

३ अवयवपदार्थानाम्, यथा त्वामन्तरा० अत्र अन्तरारम—कण्ठतयादीनाम् ।

४ दृगन्तलीला दृगन्तामिता, अम्बुधिहृदहरिलीला अम्बुधिहृदवर्षाशिला इव एव भिन्नयोरेपि उज्ज्वलपङ्क्तौ सादृश्यमादाय द्वयोरभेदः । स चाऽऽर्थः । शब्दतरु दृगन्ताम्बुधिहृदयोः (उपनेयोपमानयोः) यथाभेदः । परन्तु अर्थतत्त्वात्पर्यं लीलयोरभेदे इवेति ।

विधुतिरूपा । एताभ्यां च सस्वेदता-सोत्कम्पितत्वयोः प्रतिबिम्बनमिति पूर्वस्मादुदाहरणाद्भेदः । प्रभातपदसानिध्याच्च पद्मस्येपद्विक्रासमुद्रणयोः प्रत्य-यात्पाणावपि तत्सिद्धिः । अस्यां चोपमानोपमेयगतधर्मयोरार्थाभेदप्रतिपत्तिः । अतः पदार्थनिदर्शनोच्यते । बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तूपमानोपमेययोः सविशेष-णत्वे भवति, अन्यथा तु न इति विवेकः ।

ननु वाक्यार्थनिदर्शनायां विशिष्टवाचकैश्चब्दाभ्यां विशेषणयोरप्युपादा-नात् अस्तु नाम उपात्तयोरार्थोऽभेदः । पदार्थनिदर्शनायां तूपमानशोभादेर-न्यतरस्यैवोपात्तत्वम्, न द्वयोरिति चेत् । शोभाशब्देन शोभात्वेन द्वयोरप्यु-पात्तत्वात् । नद्युपमानोपमेयतावच्छेदकरूपेणोपात्तत्वं विवक्षितं येनाभ्यासिः स्यात् । यद्वा प्रागुक्तलक्षणं वाक्यार्थनिदर्शनाया एव, न पदार्थनिदर्शनायाः । अस्मास्तु उपमानोपमेययोरन्यतरधर्मस्यान्यतरत्रारोपो लक्षणमस्तु । नन्वेवमपि

दभाभिलष्यः । विधुतिरूपा कन्वरूपा । चस्यर्थे । तत्सिद्धिः ईपद्विक्रासमुद्रणयोः सिद्धिः । अस्यां च पदार्थनिदर्शनात्वेनोदाहृतायां च । शोभादेरिति । आदिना लीलापरिम-हः । उपमेयतावच्छेदकेति । तद्विशेषणतयैवार्थः । तथा च विवशावासाद्—यथेति । अस्यास्तु पदार्थनिदर्शनायास्तु । उपमानोपमेयेति । 'आस्ये पूर्णतयाद्भूता'

१ यथा प्रभातपद्म नीहारकणातीर्णं प्राभातिककषायुना चान्दोरित तथा सत्वेदः सोरकम्बस्य लीलापरिमरिति पूर्वोक्तविह्वलशब्दां सह सस्वेदत्वस्य सोरकम्बत्वस्य च बिम्बप्रतिबिम्बत्वम् ।

२ पूर्वत्र (दृगन्तस्ते०) केवलमभेदः, अत्र तु बिम्बप्रतिबिम्बभावसदृशतः स इति ।

३ यथा 'अन्येः समानमभेदः' इति पदे परकपदार्थानाम् अमर-निबन्धन्तरालानाम्, च-न्द्रनेत्र-नमसोश्च बिम्बप्रतिबिम्बत्वम् । यथा वा 'पाणी कृतः' अत्र विह्वलरसोः सस्वेदत्व-सोरकानुवाधानम् ।

४ अत्र भावः—वाक्यार्थनिदर्शनायां कर्तृवाचकत्वयोः अभेदः शब्दोपाधौ भवति । यथा—'शोषदग्गः गणेशपति' अत्र शोषनक्रियाविशिष्टस्य गणेशपतिवाक्यविशिष्टस्य च कर्तृ-दशादानं सम्भूतः । विशिष्टलोपादाने विशेषणभ्योपादानमपि भवति । अत्रः शोषनक्रियायां गणेशपतिवाचा अभेदः उपात्तयोर्भेद इति प्रतीयते । पदार्थनिदर्शनायां तु शोभा-लीला-दिपदार्थयोर्भेदे परस्परलोपादानं भवति । तत्र च विवशावाचकयोर्पादानप्राप्यः अभेदः कथं तत्र स्वपरिवर्तनमिति शङ्का ।

५ अन्यत्रोपादानेति शोभात्वेन लीलात्वेन वा उदनेविह्वलशोभाया लीलाया अप्युपादानं सिद्धयति प्राथमाधानम् ।

६ उपात्तयोरर्थोत्पत्तेरभेद इत्यादिकम् ।

वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकध्वनिना, पदार्थनिदर्शनायां च निगीर्वाध्यवसान-
रूपयातिशयोक्त्या गतार्थतेति चेत्, न । वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकस्य
गुणीभूतत्वेनै तद्भूतिरवायोगात् । अन्यथा गुणीभूतयोपमया रूपकस्यापि
गतार्थतापत्तेः । किं च अस्याश्च शरीरं तादृशपदार्थयोः परस्पराभेदनात्र-
मुभयत्र विश्रान्तम् । रूपकस्य तूपमेयगत उपमानाभेदः, अतिशयोक्तेश्च ।
निगरणानिगरणान्यां च तयोर्विशेष इत्यन्यत् ।

एवं च स्फुटमेवास्या रूपकातिशयोक्तिभ्यां वैलक्षण्यम् । अत एव 'त्वा-
मन्तरात्मनि-' इति पद्ये गवेषयन्तीत्यत्र गवेषयन्त इत्यनूय शोधयन्त इत्यत्र

इति भवहुक्तरूपवोदाहरणे इदमतिव्याप्तमिति चिन्त्यम् । रूपकस्य गुणी-
भूतत्वेनेति । कर्मभेदरूपवाच्यतिज्यत्वेनेत्यर्थः । तद्भूतिरवेति । रूपकध्व-
नित्वेत्यर्थः । द्वितीयशब्दायो समाधत्ते—किं चेति । अस्यास्य पदार्थनिदर्श-
नायाथ । तादृशेति । उपमानोपमेवेत्यर्थः । अतिशयोक्तेश्चेति । उपमेयगत
उपमानाभेदः शरीरमित्यर्थः । जन्वेवं रूपकातिशयोक्त्योरैक्यापत्तिरत आह—
निगरणेति । तयोर्विशेष इति । रूपकातिशयोक्त्योर्विशेष इत्यर्थः । उपसहर-
ति—एवं चेति । अस्यां निदर्शनात्वावच्छिन्नायाम् । अत एव उक्तीत्यां ताभ्यां

१ 'विश्वं विदुषां गणे०' इत्यादिरूपकध्वन्युदाहरणेपु—विद्वत्—इवि—मङ्गलादिषु पुष-
दुक्—भौमादीनामभेदो यथा व्यज्यते, तथाऽत्रापि वाक्यार्थ—निदर्शनायाम्—'त्वामन्तरा०'
इत्यापुदाहरणेपु उपनारी गवेषयन्तरेभ्यः प्रतीयमानोऽस्ति । तत्रश्च रूपकध्वनित्वेव गतार्थत्वे
विभिलयमलकारः पृथक् स्वीकार्यः । एवं पदार्थनिदर्शनायामपि—'पाणौ कृतः०' इत्यापु-
दाहरणेपु प्रभातपद्यरूपस्योपमानस्य शोभया उपमेय (पाणि) शोभा निगीर्णो । उपमान-
गतशोभायामेव उपमेयशोभाया अपि अध्यवसानमिति सेवमतिशयोक्तिरेव । अनया पदार्थ-
निदर्शना गतायां । इति शब्दा ।

२ यथा रूपके उपमा गुणीभूता भवति [मुख चन्द्र इत्यत्र चन्द्रतादृश्यस्य प्रतीयमान-
त्वात्] । एवमत्रापि रूपकं गुणीभूतम् । अयं भावः—'शोधयन्तः गवेषयन्ति' 'समानं
वदन्तः सुखयन्ति' इत्यादिरूपेण दृश्योपासं कत्रोरभेदं द्वाहीहृत्त्व किंवचोः (शोभन-गवेषणाचोः)
अभेदछात्रपर्यन्तयो भवति । अत्र एव द्वाभ्यामभेदनीवान् रूपकं तत्र गुणीभूतं भवतीति
वक्तुं शक्यते । गुणीभूतस्य च ध्वनित्वस्यपदेशो न संभवी । इति प्रथम (वाच्यार्थनिदर्-
शना) उदाहरणमाधानम् ।

३ पदार्थनिदर्शनायाम्—शोभादित्वेन द्वयोरुपादानपूर्वकं परस्परस्वाभेदः परस्परं निभान्तो
भवति । रूपके अतिशयोक्त्यै चापि उपमेये उपमानाभेदः (मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे चन्द्राभेद-
मलकार, चन्द्रे तन्वीचन्द्रस्य भवतिपु सुखापुपमेयनिगरणाय उपमेये उपमानाभेदः], इति
निदर्शकयोः रूपकातिशयोक्त्योश्च परस्परं भेदात्तातिशयोक्त्या गतार्थत्वम् । इति द्वितीयशब्दा-
समाधानम् ।

शोधयन्तीति विधाने, अर्धयोः पौर्धापर्यं च न सौन्दर्यहानिः । रूपकादौ तूच्यमाने व्यङ्ग्यकक्षोद्देश्यविधेयभावस्यापि वाच्यकक्षोद्देश्यविधेयभावानुसारितया उपमाने उपमेयाभेदसिद्धावसामञ्जस्यापत्तेरिति सुधीमिराकलनीयम् ।

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—

‘त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति पद्यं वाक्यार्थनिदर्शनायामुदाहरणम् । आह च—‘यत्र तु प्रकृतवाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र संबन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्ता’ इति । तत्र । वाक्यार्थरूपकस्य दत्तजलाजलित्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । वाक्यार्थनिदर्शनैव निर्वास्यताम्, स्त्रीक्रियतां च वाक्यार्थरूपकमिति पर्यनुयोगस्यापि तुल्यत्वात् । युक्तं चैतत् । पदार्थरूपके मुखं चन्द्र

वैलक्षण्यसत्त्वादेव । अर्धयोः पूर्वोत्तरार्धयोः । रूपकादौ तूच्यमाने इत्यस्य असामञ्जस्यापत्तेरित्यनेनान्वयः । आदिना अतिशयोक्तिपरिमहः । उच्यमाने इत्यस्य तथेत्यादिः । असामञ्जस्यापत्तौ हेतुर्व्यङ्ग्येत्यादि तृतीयान्तम् । उपमेयाभेदसिद्धाविति । निदर्श-

१ ‘चिन्तामणि रजस्तु गवेषयन्तरत्वां लीधेषु शोधयन्ति’ इत्यादिवाक्याभेदापत्तेरिति निदर्शनायां न दोषः । रूपकध्वनौ तु उद्देश्यविधेयभावव्यत्यासे कृते गवेषणे (उपमाने) शोधनस्याभेदो वक्तव्यः स्यात्, यो हि वाच्यरूपकात्पदं विरहः । वाच्ये हि ‘तीर्थेषु शोधयन्ती रजस्तु गवेषयन्ति’ इत्युक्त्या शोधने (उपमेये) गवेषणस्याभेदः प्रतीयते । यतो हि रूपकस्यैव उपमेये (उद्देश्ये) उपमानस्याभेदो भवति । उक्तं च पूर्वम् (रूपकप्रकरणे) ‘अमेदस्य शोधनार्थत्वाभ्यामुद्देश्यविधेयमावालिङ्गनानालिङ्गनाभ्यां च रूपकनिर्देशनयोर्वैलक्षण्येन’ इति । तदर्थं रूपके उद्देश्यविधेयभावो नियतो भवति अत्र तु न स इति व्यत्यासे कृते उपमेयासामञ्जसम् । इति रूपकनिर्देशनयोरयमपि परस्पर विशेष इत्याशयः ।

२ इत आरभ्य प्रपञ्चसमाप्तिपर्यन्तस्वायमाशयः—रूपके मुखं चन्द्र इत्यादौ शाब्दोद्भेदारोपो नियतत्वेन दृष्टः । निदर्शनायां न तथा, प्रत्युत ‘शन्दुशोभाम्’ इत्यादिपदार्थनिदर्शनायाम् उपमानशोभामात्रसौवीपादानात् विषयविषय्युभयोपादानसाधेशुः अभेदारोपो नात्र भूत् इति वक्तुं शक्यम् । तदर्थं ‘निदर्शनायामभेदारोपोपजीवनं नावदपकम्, रूपके त्वभेदारोपो जीवानुः’ इति सिद्धे ‘स्वत्पादनखरत्नानाम्’ इत्यत्र वाक्यार्थे वाक्यार्थस्याभेदारोपदर्शनाद् रूपकमेव वक्तुमर्हम्, न वाक्यार्थनिदर्शनात् । ननु रूपके विम्बनं न भवति, अत्र तु (स्वत्पाद०) विम्बनं दृश्यते इति कथमिदं रूपकमुच्यते इत्याह—रूपके विम्बनं नास्तीत्यादि० । रूपकप्रकरणे ‘रूपके विम्बमतिविम्बभावो नास्तीति, केनाप्यलंकारिकमन्येन प्रचारितोऽसि’ इत्यादिना पूर्वं निराहृतम् । विभक्तिभ्यनुसारम् ‘कंदर्पदिपकगंकम्बु०’ इत्यादि रूपके विम्बमतिविम्बभावोदाहरणमपि दत्तमिति पूर्वोक्तोऽनुसंधेयः ।

इत्यादौ क्लृप्तस्य श्रौतस्वाभेदारोपस्य रूपकजीवातुत्वकक्षणाया औचित्यात् ।
 'इन्दुशोभा वहत्यासं' इत्यादिपदार्थनिदर्शनायामभेदारोपस्वाभावात् तज्जी-
 वातुत्वायोगाच्च । रूपके विम्बनं नास्तीति तु श्लेषमात्रम्, युक्त्यभावात् ।
 अस्सदुक्तोदाहरणे वाक्यार्थनिदर्शनायाः सावकाशत्वाच्च ।

यत्तु तेनैव लक्षणं निर्मितम्—'संभवता असंभवता वा वस्तुसवन्धेन
 गम्यमानमौपम्यं निदर्शना' इति । तदपि न । रूपकातिशयोक्त्यादिष्वति-
 व्यापनात् ।

यत्त्वलंकारसर्वस्वकारानुसारिणा कुशलानन्दकृतोक्तम्—

'वाक्यार्थयो' सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना ।

यदातु सौम्यता सेयं पूर्णेन्द्रोरकलङ्कता ॥' इति ।

तत्तु तन्मतदूषणेनैव निवेदितरहस्यमिति न पुनराकुलीक्रियते ।

नाया तथाभावे तु धीन चिन्त्यम् । पर्यनुयोगम्य आक्षेपस्य । कल्पनाया इति ।
 वाक्यार्थरूपकस्थले इति भावः । ननु तस्य निदर्शनाधीनत्वमेव कृतो न अत आह—
 इन्दुशोभामिति । तज्जीवानुत्वेति । निदर्शनाजीवातुत्वेत्थं । ननु निदर्श-
 नाया विम्बप्रतिविम्बभावः, न रूपके इति कथं तेनास्या निरासोऽत आह—रूपके
 इति । अस्सदुक्तोदेति । त्वामन्तरात्मनीत्यत्रेत्थं । रूपकस्य तत्र विषयाभावात्
 वाक्यार्थद्रयाभावात् । एव च रूपकविषयभूत वाक्यार्थनिदर्शनाया यदुदाहृत शब्दोपपा-
 दित तदसंगतम् । तद्विषयोदाहरणसम्भवादिति भावः । तेनैव अलङ्कारसर्वस्वकारेणैव ।
 अतिव्यापनादिति । प्रागुक्तीत्येति भावः । तत्तु तन्मतदूषणेनैवेति । अत्रदं
 चिन्त्यम्—त्वामन्तरात्मनि लक्षणमिति भवदुदाहृतेऽपि गम्यरूपकेणैव निर्वाहे निदर्श-
 नाया उच्छेदापत्तिः । अन्यथा वाक्यार्थरूपकोच्छेदवद्गम्यवाक्यार्थरूपकोच्छेदापत्तिश्च ।
 न चैव मुखमिव चन्द्र इति वाच्योपमा, मुख चन्द्र इति गम्योपमैव स्यादिति रूपकोच्छेद-
 इति वाच्यम् । तत्राभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैव सत्त्वात् । सादृश्यकृतस्य तस्याभा-
 वाच्च । किञ्च तदुदाहृते कत्रां रूपकमेवास्तु । प्रतीयमानोऽपि कियवोरेभेदो विशिष्ट-
 रूपके विशेषणभेदवज्जालकारान्तरम् । अन्यथा अलङ्कारत्वामिनीमुख भ्रमद्भ्रमरसनाहं
 पद्ममिलादौ अलङ्कारमरयोरभेदस्याप्यलकारान्तरत्वं स्यात् । तस्माद्गम्यज्ञानान्तरा-
 न्तराण्तरतेति ईक वचः । ननु प्राचीनैरलङ्कारान्तरत्वेन परैरुपयनात् गम्यत्वेऽ-
 यम्, वाच्यत्वे रूपकमित्युच्यते तर्हि प्राचीनसेतुविषयत्वं व्यर्थमेवेति बोध्यमिति ।

यदि तु

‘स्वत्पादनखरलानि यो रजयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥’

इति पद्यं निर्मायते तदा निदर्शना युक्ता । न चासर्दुक्ता वाच्या निदर्शना, इयं तु प्रतीयमानेति वाच्यम् । ‘मुखं चन्द्र इव’ इति वाच्योपमा ‘मुखं चन्द्रः’ इति प्रतीयमाना, न त्वलंकारान्तरम् । इत्यस्यापि सुवचत्वात् । एवं चारोपाध्यवसानमार्गबहिर्भूत आर्थ एवामेदो निदर्शनाजीवितम् । स च कर्त्राद्यभेदप्रतिपादनद्वारा प्रतिपाद्यते वाक्यार्थनिदर्शनायाम् । अत एव मम्मटमट्टैरुदाहृतम्—

‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्ति सौगरम् ॥’ इति ।

नन्वत्र निदर्शना नैव संगच्छते । विषयिण उपादानेऽपि विषयस्यानुपात्त्वात् । उभयोपादानं हि तत्रावश्यकम् । अतो ललितालंकार उचित इति चेत्, ललितालंकारनिराकरणावसर एवैतद्व्यक्तमुपपादयिष्यामः ।

यावत्कैरलक्तकैः । प्रतीयमानेति । उपमेत्स्यानुपपन्नः । उपसंहरति—एवं चेति । अत एव अस्मात्सहभयवर्द्धिर्भूतनिमित्तकत्वेन प्रायुक्तभवदीयोदाहरणार्थं भवादेव । तत्र

१ वाक्यार्थयोः सदृशयोरित्याथाकारिका अस्माभिरुक्ता वाच्येत्याशयः ।

२ अर्थात् यत्र शाब्द आरोपः (यथा मुखं चन्द्र इति । यथा वा-पादनखानां यद् अलक्तकमार्थेने तत् शीघ्रघटेन विधोः पाण्डुरीकरणम् । यथा वा-या दातुः सौम्यता, सा पूर्णन्दोरकलङ्कता) तत्र रूपकभेदः । एवमेव यत्र अद्यवसानम् (यथा-चन्द्रे इन्द्रीवरद्वयम्) तत्रातिशयोक्तिरेव । इतो विभिन्नो मार्गः अर्थात् यत्र कर्त्राभेदः शाब्दः । यथा यो यावकै रजयति स चन्दनेन इन्दुं पाण्डुरीकरोति । यथा वा-शोषयन्तः येष्ववन्तीत्यादि । रजन-पाण्डुरीकरणादिक्रिययोरभेदस्तु अर्थात्संबन्धेयः (वाच्यविषयः) भवति, तत्र निदर्शना । उत्तमिदं पूर्वम् (रूपकप्रकरणे ‘विम्बाविक्रिष्टे०’ इत्यादिदीक्षितोक्तलक्षणखण्डने) ।

३ अल्पमला सूर्यवंशवर्णकस्य, उदुपेन सागरतितीर्षोश्चेति कर्त्राभेदः शाब्दः । वंशवर्णन-सागरतरणयोश्चाभेदस्तु अर्थात्संबन्धेयः । अत एवात्र निदर्शनेति मम्मटमनीवितम् । ललितप्रकरणे विस्तरेणैदं द्रष्टव्यम् ।

४ अर्थात् अत्र उदुपकरणकसागरतरणेच्छारूप आरोपस्य विषयी एवोपात्तः । अल्पमतिकरणसंबन्धवर्णनेच्छारूपो विषयो जोपात्त इति शब्दा । एतत्समाधानं ललितप्रकरणे प्रोक्तम्—
—‘अप्रकृतापास्त्यादृशेच्छायाः कथनेन प्रकृताया अपि स्वतो योषो भवतीति संबन्धवर्णनेच्छारूपो निषयोऽनुपात्त एवेति’ वदाशयः ।

परे तु 'त्वत्पादनस्तरत्नानां—' इत्यत्र दृष्टान्तालंकारमाहुः । तदप्यसत् ।
निम्नप्रतिनिम्बभावापन्नपदार्थघटितस्य निरपेक्षवाक्यार्थद्वयस्यैव दृष्टान्तत्वात् ।
तस्मात् 'रत्नपादनस्तरत्नानां—' इत्यत्र वाक्यार्थरूपकमेव, न निदर्शनेति सि-
त्तम् । एवमसंभवद्वैस्तुसंबन्धनिबन्धना पदार्थ-वाक्यार्थनिदर्शना दर्शिता ।

‘चूडामणिपदे घते योऽम्बरे रविभागतम् ।

सतां कार्यातिथेयीति बोधमनृहमेधिनः ॥’

अत्र 'कारीपोऽग्निरध्यापयति' 'भिक्षा वासयन्ति' इतिवदानुसूत्रेण णिचः
प्रयोगात् गिरेश्च सूर्योदयदेशावच्छिन्नशिखरस्करूपस्य गृहमेधिगतसदातिव्य-
करणविषयकबोधानुकूलाचरणस्य सभवात् मया इवान्येनाप्यतिथिसेवा कार्या
इत्यौपम्यसद्भावाच्च संबन्धस्तुसंबन्धमूलापि निदर्शना संभवति ।

निदर्शनायाम् । 'अत्र' इति पाठ उचित । पदे स्थाने । च उदयाचल । अत्रेति ।
बोध्यत्रित्यत्रेति शेष । ननु गिरौ आनुकूत्याचरणं कथमत आह—गिरेश्चेति ।
वेदेति । सूर्योदयप्रदेशावच्छिन्नशिखरतेत्यर्थ । नन्वेवमप्यौपम्याभावोऽत आह—मया

१ शब्दान्वये ययो. परस्पर नापेक्षा, निम्नप्रतिनिम्बभावेनैव ययोयोग ईदृशी वाक्यार्थं
दृष्टान्त इत्यर्थः ।

२ पठदवधिप्रोक्तोदाहरणेषु प्रकृणाप्रकृते स्वतन्त्रे । परस्पर तयोः संबन्धः अमचरणि
विच्छिन्नस्य कविकल्पितोक्ति । यथा तीर्थेषु शिवस्नानवेषणम-यत् । राजस्य चिन्ताननेगेदेयन-
न्यत् । अत्र एकसिन्नन्यस्वारोपः कविकल्पितः ।

३ ननु अचैतनस्योदयपर्वतस्य चैतनसाध्यबीधनकर्तृत्व कथमित्याह—आनुकूत्ये णिचः
इति । शीतकाले अग्निरध्यापने तथा आनुकूत्य सपादयति चेत् 'अग्निरध्यापयति' इति
कृतज्ञतावशात्प्रोच्यते । एवमेवात्रापि गिरिकर्तृक शिखराविकरणक सूर्यस्थापनम् आतिथ्यो-
पदेशने तथा आनुकूत्यं सपादयति यथा उदयाचल. आतिथ्यकरण बोधयतीति वक्तव्यमभूदि-
त्याशयः ।

४ सूर्योदयस्थानसंबन्ध शिखर यस्य (गिरे.) वत्तारूपस्य ।

५ सतान् आतिथ्ये ।

६ 'बोधयन् पठे' इति कर्त्रोरभेदे शब्दत. प्रोक्तेऽपि 'शिरसा रविधारण गृहमेधिकर्मक-
बोधनाभिन्नम् ।' इति किययोरभेद- आर्थः । औपम्ये पर्वतज्ञानं चेति निदर्शना । शिरसा
धारणरूपस्यनिदर्शनेन आतिथ्योपदेशने गिरेः संभवति इष्ट चेति संबन्धस्तुसंबन्धतिरन्धना
सेवमिति ।

न च बोधयन्निव बोधयन्निति प्रतीयमानेयमुत्प्रेक्षा 'व्यालिम्पति तनोऽ-
ज्ञानि नभो वर्षति कज्जलम्' इत्यादाविवेति वाच्यम् । वस्तुनः संभवेनैव
तस्या अप्रसक्तेः इत्याहुः ।

इदं च 'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते' इत्युक्तपथेन धातुपा-
त्तव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति मते सगच्छते । यदि तु कृताकृतविभागा-
नुपपत्तेर्यथार्थकात्कृजस्तृचि सविपर्ययकधातूत्तरकर्तृप्रत्ययस्याश्रयत्वे निरू-
ढलक्षणया यन्नाश्रयः कर्तृपदार्थः, स एव च कर्तृप्रत्ययानां मुख्यार्थः, अचे-
तनस्तु भाक्त इति नयपथेन निरीक्ष्यते तदा बोधयन्नित्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा
संभवत्येव ।

अमुमेव चाशयं मनसिकृत्य मग्गटभट्टैः 'स्वसद्वैत्वन्वयस्योक्तिः-' इत्या-
दिलक्षणं निदर्शनान्तरस्य कृत्वा उदाहृते—

‘उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्लाल्यैव स पतेदिति ध्रुवम् ।

शैलशेखरगतो दृपत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥’

इवेति । तस्या प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया । वैयाकरणमतमाह—इदं चेति । नित्यमित्यस्य
कर्तृतेष्यनाश्रय । कर्तृतेष्येति तदर्थं । कृताकृतेति । नैयायिकमतमिदम् । नन्वेवं रथो
गच्छतीत्यादौ दोषोऽत आह—अचेतनस्त्विति । भाक्तो गौण । बोधयन्नित्यत्र
प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति । मुत्तार्थविषया । तत्रापि मते लाक्षणिकार्थपरत्वे त्वियमेवेति बोध्य-
म् । अमुमेवेति । नैयायिकरीत्या प्रतीयमानोत्प्रेक्षायास्तत्र तत्सत्त्वेन संभवरूपमित्यर्थं ।

१ ध्येके न यस्य संभवः, किन्तु संभावनम् (सयोग्यत्वाभावात्संधानविषयीकरणम् अर्थात्
अमुकपदार्थं अमुकधर्मस्य योग्यता अर्धमविनी नासीति निर्धारणम्) भवति तत्रैवोत्प्रेक्षा ।
अथ तु वस्तुनः स्वत एव संभव इति नोत्प्रेक्षाया विषय इत्याह्वयः ।

२ इदं चेत्सादिना प्रारम्भस्य प्रपञ्चकस्यापिनाशय —धातुगच्छव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति
नैयाकरणानां मते आनुस्यूते णिच. प्रयोगात् पूर्वोक्तविषया बोधनानुकूलव्यापाराश्रयतया
गिरेरपि बोधनकर्तृत्वं संभवतीति शिरसा रविधारणे सतारम् आतिशयकरणविषयकबोधनस्वा-
भेद. आर्यः संपन्न इति 'चूडामणिपदे०' इत्यत्र संभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धना निदर्शना संग-
तैव । वृन्धानोर्ध्वोऽर्धः, कर्तृप्रत्ययस्य (लृच) आश्रयत्वे निरूढा लक्षणा । ततश्च पञ्चा-
मयः कर्तेति नैयायिकानां मते अचेतनस्य गिरे. बोधनानुकूलव्यापाराश्रयत्वं न पटत्र इति 'चूडा-
मणि०' इति पथे बोधयन्निव बोधयन्निति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा संभवत्येव । (बोधनकर्तृत्वं स्वतो न
संभवे इति उत्प्रेक्षाया विषयो जाय इत्याह्वयः.) ।

इति पद्ये इतिपदोत्तरं बोधयन्बोधयितुं वा इत्यस्याभावाद्दुष्प्रक्षया असंभवे
बोधननिदर्शना युक्ता ।

‘हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुम्बिपति प्रकामम् ।
ब्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्वा
यो दुर्जनं वशयितुं कुरुते मनीषाम् ॥’

यथा वा—

‘ध्योमनि बीजाकुरुते चित्रं निर्माति सुन्दरं पवने ।
रचयति रेखाः सलिले यस्तु खले चरति सत्कारम् ॥’

बीजाकरणं बीजप्रक्षेपपूर्वकं कर्षणम् ।

इदं चापरं बोध्यम्—

‘यान्ती गुरुजनैः साकं सयमानाननाम्बुजा ।
तिर्यग्ग्रीवं यदद्राक्षीचनिष्यत्राकरोज्जगत् ॥’

अत्र ‘भावप्रधानमाख्यातं’ इति यास्कोत्करीत्या क्रियाविशेष्यकबोधवा-
दिनां शाब्द एवानेदारोपः क्रिययोरिति मुखं चन्द्र इत्यादाविव रूपकमु-

चितम् । प्रथमान्तविशेष्यकनोधवादिनां स्वार्थः स इति निदर्शनेति भेदः ।
निष्पन्नाकरणं च सपुङ्गशरस्वापरपार्श्वे निर्गमनात्पत्रराहित्यकरणम् ।

इति रसगङ्गाधरे निदर्शनाप्रकरणम् ।

अथ व्यतिरेकः—

उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः ॥

प्रतीपादिवारणाय तृतीयान्तं वैधर्म्यपरम् । तत्र चोपमानतामात्रकृत
एवोत्कर्षः, न वैधर्म्यकृतः, साधर्म्यस्यैव प्रत्ययात् । अधिकगुणवत्त्वमात्रम्,
उपमानगतापकर्षमात्रं वा न व्यतिरेकस्वरूपम्, तयोरुपमेयोत्कर्षाक्षेपमन्तरे-
णासुन्दरत्वात् । अत एव न सादृश्यभावमात्रम् । उपमानादुपमेयस्यापकर्षेऽपि

चेति । स क्रिययोरभेद । पत्रराहित्येति । स्वार्थं ध्वञ् । बहुमोहि । पत्रराहित्यकरण-
मित्यथ । 'सपत्र-' इति डाच्प्रत्यय ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रवाशे निदर्शनाप्रकरणम् ॥

व्यतिरेक निरूपयति—अथेति । ननु गुणविशेषवत्त्वेनेत्युक्तावपि तत्रातिप्रसङ्ग एव ।
उपमेयस्योपमानत्वरूपगुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षस्य उक्तत्वात् । अत आह—वैधर्म्येति । तथा
च तल्लस्य वैधर्म्येणोत्कर्षं स इति लब्धम् । नैवमतिप्रसङ्ग इत्याह—तत्र चेति । प्र-
तीपादौ चेत्पर्यं । उपमेयस्येति क्षेप । मात्रपदेनोत्कर्षव्यावृत्तिः । तयो अभिगुणनत्त्वो-
पमानगतापकर्षयोः । मात्र न व्यतिरेक इत्यनुपपद्यते । अत एवैवास्वार्थमाह—उपमा-

१ प्रपट्टकस्यास्वावमाशयः 'हालाहलम्' इत्यादिषु त्रिष्वपि पद्येषु 'थो दुर्जन बन्धवित्तु-
मिच्छति स हालाहलं पिपासति' इत्यादिरूपेण कर्त्रोरभेदे शब्देऽपि, 'दुर्जनवशीकरणेच्छा,
हालाहलपानेच्छाऽभिप्रा' इत्यादिक्रिययोरभेद आर्थः । प्रतीयते इति निदर्शना समन्वेति, इति
हि प्रथमा-तमुक्तविशेष्यकनोधवादिनां नैयायिकानां मते । यत्सोपा मते हालाहल पिपा-
सतीत्यादौ 'हालाहलमनैकपानेच्छा, अथ. छ.' इत्यादिनोपे कर्त्रोरभेद एव शब्दः । क्रिययोर-
भेदस्त्वर्थावसेय इति निदर्शना पश्यते । न प्रथमाननोधवादिनां नैयायिकानां तु मते क्रिययो-
रभेदस्यैव शब्दबोधवत्त्वेन आर्थाभेदस्यानुपलभ्यया न निदर्शना, अपि तु रूपकमिति ।

२ उपमानापेक्षया वैधर्म्येणोपमेयस्योत्कर्षो व्यतिरेक इति फलितम् । प्रतीपादौ उपमाना-
पेक्षया उपमेयस्य दक्ष्युत्कर्षं प्रतीयते । यथा 'किं जल्पति मुग्धतया इत्य ममाङ्ग सुवर्ण-
वर्णम्' इति । अत्र हि उपमानात्सुवर्णादङ्गस्य वर्णापिपयस्वरूप उत्कर्षः प्राप्यते परं तत्र द्वयोः
साम्यभवेति न उक्तातिप्रसङ्ग इत्यशयः ।

३ उपमेयस्याधिकगुणत्वम्, उपमेयापेक्षया उपमानस्यापकर्षो वा यत्र स्वात्पत्तापि उपमे-
यस्योत्कर्षः । अर्थाभेदेनापिप्यते (अर्थात् उपमेयस्य देवदमधिकगुणत्वमेव न स्वात्पत्तयुक्त उप-
मानापेक्षया तस्य बालबोऽतिशयः स्यात्), तदेव तत्र चामाकारोपलब्धिः ।

तत्संभवात्, तस्य च वास्तवत्वेनामुन्दरत्वात् । उपमेयोत्कर्षविशिष्टत्वेन सादृ-
श्याभावविशेषणे तस्यैवालंकारत्वौचित्यात् ।

उदाहरणम्—

‘अनिशं नयनाभिरामया रमया संमदिनो मुखस्य ते ।

निशि निःसंदिन्दिरं कथं तुलयामः कलयापि पद्मजम् ॥’

अयं चोपमेयोत्कर्षकोपमानापरकर्षकयोर्वैधर्म्ययोर्द्वयोरप्युपादानानुपादाना-
भ्यामेकतरानुपादानेन च तावच्चतुर्था । सोऽप्युपमायाः श्रौतीत्वार्थत्वाक्षिप्ता-
त्वैर्द्वादशविधो भवन्संश्लेषनिःश्लेषत्वाभ्यां चतुर्विंशतिप्रकार इति प्राञ्चः ।

उदाहरणम्—

‘कटु ज्वलति कच्चिदरूपवेदी यदि चेदीदृशमत्र किं विदध्मः ।

कथमिन्दुरिवाननं त्वदीयं सकलङ्कः स कलङ्कहीनमेतत् ॥’

अत्रोपयोरुपादानम् । उपमा च श्रौती । अत्रैव ‘कथमिन्दुरिवाननं तवेदं
द्युतिभेदं न दधाति यत्कदापि’ इति कृते, ‘द्युतिभेदं सख्यो यो दधाति
नित्यम्’ इति वा कृते एकतरानुपादानम् । सा च । ‘कथमिन्दुरिवाननं
मृगाक्ष्या भवितुं युक्तमिदं विदन्तु सन्तः’ इति कृते हेतुसामान्यानुपादानम् ।
सा च । हेतुद्वये हि यस्यैवानुपादानं तस्याक्षेपेणावगतिः । उपयोरप्यनुपा-

नादिति । तत्संभवात् । सादृश्याभावसंभवात् । इष्टापत्ताबाह—तस्य चेति । वास्तव-
त्वेनेति । हीनगुणस्योपमेयत्वादिति भावः । विशेषणे तस्य विशेषत्वाकरणे । तस्यैव उ-
पमेयोत्कर्षस्यैव । अधिकनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । संमदिन इति । सर्वदा
नेत्रयो रमणीयया शोभया हेतुना हृष्येयुक्तस्य तव मुखस्य राज्ञौ निःसोमं कमलं अंशेनपि
कथं तुल्यं कुर्म इत्यर्थः । नायकं प्रति तद्वयस्योक्तिः । अत्र सर्वदा सशोभत्वेन दृष्टत्वं वैध-
र्म्यम् । तत्र रात्रौ तदनाव इति भावः । सोऽपि चतुर्विधोऽपि । कच्चिति । नायिका प्रति
नायकोक्तिः । चेच्छब्दः शङ्कायाम् । ईदृशं तवाननमिन्दुनुत्पत्तित्वेवैक्यम् । अत्र उक्त-
भाषणविषये । विदध्मः कुर्मः । स इन्दुः । एतत् आननम् । उपयोः सकलङ्कत्वतस्वी-
नत्वरूपवैधर्म्ययोस्तादृशयोः । सा च श्रौती च । एवमप्येऽपि । ननुभयाजुग्वारे ज्वरुपा-
यतीत्या कथमयं तद्देशोऽत आह—हेतुद्वये हीति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । हि वतः ।

१ अर्थात् उपमेयोत्कर्षविशिष्टः सादृश्याभावः [उपमेयस्य अधिकगुणवत्त्वं वा स्यात्,
उपमानस्य न्यूनगुणत्वं वा स्यात्, न द्वयोः समता कारित्वाद्यर्थः] व्यतिरेक इति ।

२ मग्गट-विश्वनाथादयः ।

दाने तथैव न त्वनवगतिः, व्यतिरेकस्योत्कर्षापकर्षरूपत्वात् । तयोश्च प्रयोज-
कज्ञानमन्तरेणानवधोधात् । एवम्—

‘नयनानि वहन्तु खड्गनानामिह नावाविषमङ्गभङ्गभाग्यम् ।
सदृशं कथमाननं सुशोभं सुदृशो भङ्गरसंपदाम्बुजेन ॥’

अत्रोभयोपादानम् । आर्था च । ‘वदनं तु कथं समानशोभं सुदृशो भङ्ग-
रसंपदाम्बुजेन’ [इति], ‘शाश्वतसंपदाम्बुजेन’ इति च कृते एकतरानुपादानम् ।
सा च । ‘सदृशं कथमाननं मृगाश्या भविता हन्त निशाधिनायकेन’ इति
कृते उभयानुपादानम् । सा च । पूर्वार्धे तु निदर्शनैव ।

‘कतिपयदिवसविलासं नित्यसुखासङ्गमङ्गलसवित्री ।
स्वर्भवति स्वर्वासं गीर्वाणधुनीतटस्थितिर्निरतराम् ॥’

अत्रेवादेः सादृश्यमात्रशक्तस्य सदृशादेश्च तद्विशिष्टशक्तस्य शब्दस्याभा-
वाच्छ्रुत्यर्थमार्गोत्पत्तिर्नी स्वर्वाकरणेनाक्षिप्तैवोपमा । अत्रैव ‘निःसङ्गैरभिलषिता’
इत्याद्यचरणनिर्माणे ‘सपातदुरन्तचिन्तयाकुलितम्’ इति द्वितीयचरणनिर्माणे
वा एकतरानुपादानम् । सा च । ‘सर्वानर्वाचीनाधिर्वास्य मनोरथाननन्यजु-
षाम्’ इति पूर्वार्धे तदनुपादानमिति ।

तत्रेत्थमव उभयोः पादानेऽपि तथैवेत्यर्थं । सर्वथा अवोधो नेत्याह—न त्विति । उ-
त्कर्षेति । अपकर्षेनेरूपितोत्कर्षरूपत्वादेत्यर्थं । प्रयोजकेति । वैषम्येत्यर्थं । धौती-
सुदाह्वलार्थसुदाहरति—एवमिति । इह भूतलये नाधिकाना नयनानि खड्गरीयानाम-
नेकप्रकारमङ्गसबन्धिभोटनसबन्धिधरवनाप्रकारं वहन्तु, परंतु अस्याः सुदृशो नाधिकयाः
समीचीनशोभं सुखमवियतशोभेन कमलेन कथं सदृशमित्यर्थं । ‘भङ्गो’ इत्युचितः
पाठ इति केचित् । आर्थाति । इवादेरभावादिति भावः । शाश्वतेति । आननवि-
शेषणमिदम् । सा च आर्था च । एवमप्येऽपि । आर्थासुत्वा आक्षिप्तमाह—कृतीति ।
इदं स्वर्वासविशेषणम् । गीर्वाणधुनी देवनदी । गङ्गातीररिभनितिविशेषणमाह—नित्येति ।
श्रुत्यर्थेति । श्रुत्यर्थयोर्गौ मार्गौ तदुत्पत्तिर्नित्यर्थः । अत एवैवोक्तिरेव यथासंख्येनात्र
पूर्वशोरन्वयः । नि सङ्गैर्योगिभिः । संपातेति । स्वर्गाङ्गैरेत्यर्थः । सा च आक्षिप्ता

१ ‘शाश्वतसंपद सुदृशो वदनम् अम्बुजेन कथं समानशोभम्’ इति । अथ हि शाश्वत-
संपदिति संपदोत्कर्षमात्रोपादानम्, उपमायापकर्षस्य अनुपादानमित्यर्थः ।

२ न धौती न वा आर्थात्तथैः ।

‘कूरसत्त्वाकुलो दोषाकरभूस्तोयधिर्यथा ।
न तथा त्वं यतो भूप स्थिरधीरसि निर्मलः ॥’

अत्रोपमा श्रौती । श्लेषस्तु स्फुट एव ।

‘राजन्प्रचण्डमार्तण्डमण्डलोद्दण्डशासन ।

कथमक्रूरसत्त्वस्त्वं पयोधिरिव गीयसे ॥’ इति,

‘कथं वार्धिरिवासि त्वं यतः स विपभागयम्’ इति वा कृते एकतरानु-
पादानम् ।

‘महेन्द्रतुल्य कवयो भवन्तं वदन्तु किं तानिह वारयामः ।

भवान्सहस्रैः समुपास्यमानः कथं समानस्त्रिदशाधिपेन ॥’

अत्रार्थी । त्रिदश त्रिदशास्त्रिंशत्, तेषामधिपः । ‘सख्ययाव्ययासन्ना-
दूराधिकसंख्याः संख्येये’ इति बहुव्रीहौ, ‘बहुव्रीहौ सख्येये-’ इति डचि च
तत्पुरुषः । वृत्तौ गतार्थत्वात्सुचो न प्रयोगः । त्रयो वा दश वा इति बहु-
व्रीहिर्वा । ‘भवान्सदा रक्षितगोत्रपक्षः समानकक्षः कथमस्य युक्तः’ इति,
‘कथं निरस्ताखिलगोत्रपक्षः समानकक्षस्तव युज्यते सः’ इति वा कृते एक-
तरानुपादानम् ।

च । अर्वाचीनात् ऐहिकान् । अनन्यनुपा खान्धासेवकानाम् । पूर्वार्धे कृते इति श्लेषः ।
वदन्तुपेति । उभयानुपादानमित्यर्थं । आक्षिप्ता चेत्पि बोध्यम् । इतिरेतद्भेदसमाप्तौ ।
सश्लेषमुदाहरति—कूरेति । सत्त्वानि जलजन्तव । दोषाकरश्चन्द्र । हे भूप, त्वं
तया दोषस्यान क्रूरप्राणिव्याप्तय न यत इत्याद्यर्थं । ‘अन्त सत्त्वा’ इति पाठ कश्चित् ।
तत्रान्त अभ्यन्तरे सत्त्वैर्मादोभिराकुल । अन्यत्र सत्त्वगुण । तेनाकुलश्चेत्यर्थं ।
श्रौती । तादृशवधाशब्दसत्त्वात् । प्रचण्डसूर्यमण्डलवदप्रतिह्लास्य । यत सोऽय वा-
धिर्विपभागित्यर्थं । यद्य यतोऽय सविप क्रूरत्व भजति तदेत्यर्थं । एकतररेति ।
उपमानेनीत्यादि तु प्राग्वत् । आप्युपमाकसश्लेषमुदाहरति—महेन्द्रेति । परमैश्वर्य-
वस्तुल्यमित्यर्थं । सहस्रैर्जनैः त्रिदशेति । इद्रेणेत्यर्थं । आर्थां, तुल्यशब्दप्रयोगात् ।
त्रिदशा देवाः श्लेषेण द्वितीयार्थमाह—त्रिरिति । तत्पुरुष इति । तेषामधिप
युक्तरूप इति भावः । सुन्यान्तर्भावेण बहुव्रीह्याद्रीकारादाह—वृत्ताविति । तद-
न्तर्भावजन्मपवादाह—त्रयो वा दश चेति । प्रक्रिया पूर्ववत् । अमे तपुरुषोऽपि
भवत् । आवे गोत्रपक्ष स्वशपक्ष । द्वितीये गोत्रपक्षा पर्वतपक्षा । प्राग् इत्यनेन

१ त्रि दश इति विग्रहे त्रिदशादुत्तर भूयमाणो य स्य, सिद्धे बहुव्रीहौ तस्य न धवण-
मेत्यर्थः ।

इदं तु बोध्यम्—इहोभयानुपादानभेदत्रयं दुरुपपादम् । वैधर्म्यानुपादाने हि किमाश्रयः श्लेषः स्यात् १ न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्द-वेद्येपूपमानोपमेयेषु स्वशब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापकस्तत्रैतदुदाहरणं सूत्रोपामिति वाच्यम् । तत्र स्वशब्दवेद्यसैव वैधर्म्यस्य संभवात् । इत्थं च चतुर्विंशतिर्भेदा इति प्राचासुक्तिर्विपुलोदाहरणाभिज्ञैर्यथाकथंचिदुपपादनीया । किं चोपमाप्रभेदाः सर्वे एवात्र संभवन्तीत्यलं चतुर्विंशति-भेदगणनया ।

नन्वस्यालंकारस्य वैधर्म्यमूलस्योपमाप्रतिकूलत्वमेवोचितम्, न तूपमागर्भत्वम् । तस्याः साधर्म्यमूलकत्वात् । अस्य च तन्निषेधरूपेणैव प्रवृत्तेः । न चेष्टापत्तिः । सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । सत्यम् । यद्गुणपुरस्कारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात् । यदि च तत्सादृश्यसामान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात् गुणविशेषपुरस्कारोऽनर्थकः स्यात् । घनेनापमस्मादधिक

सूचितानरुचिमाह—इदं तु बोध्यमिति । इह प्रायुक्तभेदानां मध्ये । अनुपादान-भेदेति । अनुपादानरूपभेदप्रयमित्यर्थः । तन्निषेधेति । साधर्म्यनिषेधेत्यर्थः । गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—‘कथमिन्दुरियाननं स्वरीयं’ इति पद्ये कलङ्कवत्त्वेन तत्राहिलेन वा सादृश्यं न प्रसिद्धमुपपत्तिरिययो वा, यस्य निषेधे कथंशब्देन प्रतिपादिते गुणान्तरसादृश्यं प्रतीतिपयमवतरेत् । किं त्वन्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैवेष्टाधिक्यन्यूनत्वप्रतिपादनद्वाराभावः प्रतिपाद्यते । अप-कर्षो वा । स चाविशेषात्सवैधर्म्यप्रयुक्तस्येति गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्यय इति रिक्तं वचः । ‘कथं तुलनामः कल्प्यापि पद्मजम्’ इत्यादौ सर्वेष्वेव सादृश्यनिषेधप्रतीतेषु ।

१ श्लेषे भौत-आर्धे-आश्लिप्तोपमाकं व्यतिरेक(वैधर्म्य)प्रयोक्तानुपादानरूपं भेदत्रयमित्यर्थः ।

२ अयं भावः—द्वित्रः [पञ्ची, मादनादिषु], दुरालयः [नाका, मद्यगृहं च] इत्यने-
-श्रद्धां दित्रादिशब्दाः । पदानभेदप्रयमप्ये वदेष्टमेकस्रोपमेद्यत्वमन्यस्योपमानत्वम् । अत्र च
पञ्ची-मादनादिति निजालीलायोपस्वापकत्वात् शेषो व्यतिरेकस्रोत्थापक इति शङ्कुं दावयम् । तदस्य
स(उपमाभेदभेदवाचक)उपशोपात्ते श्लेषे ‘किमाश्रयः केवः’ इति वक्तुमनवक्यात् भेदत्रयमिदं
उपपादनंति पूर्वपञ्ची । एवं च ३ वैधर्म्यमिति दित्रादिशब्दोपात्तमेव । तत्रैव वैधर्म्यानुपादानस्यैव
भेदत्रयं कथं उपपदेत्वं स्यादिति सिद्धान्ती ।

इत्युक्ते विद्यया रूपेण कुलेन च सम इति सर्वजनीनमित्ययात् । एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणान्तरकृतनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण हतप्रभमिव बन्दीकृतमिव न चमत्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राचीनाशयः ।

अत्र चालंकारे क्वचिच्छाब्दसादृश्यनिषेधाक्षिप्तानुपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षो, क्वचिच्च शाब्देनोपमेयोत्कर्षेणाक्षिप्तानुपमानापकर्ष—सादृश्याभावौ, क्वचिच्छाब्दोपमानापकर्षेणाक्षिप्तानुपमेयोत्कर्ष—तदभावौ तथा । तत्रार्थः प्राचीनरीत्या समेद उदाहृतः । द्वितीयतृतीयावपि प्रायश्चावद्वेदावेव । तत्र दिग्भात्रमुदाह्रियते—

तस्माद्यथोरेतादृगन्यूनत्वाधिक्यवर्णनाभावे सादृश्यं पर्यवस्यतीत्येतावतैवोपमागर्भत्व-
व्यवहारः, सोऽपि 'पुसुदादतिरिच्यते मुञ्जं' इत्यादौ व्यतिरेकसालंकाररत्नाभावाय । किं च व्यतिरेके गुणान्तरे कविते गुणान्तरसादृश्यमपि चमत्कारे । यथा देवदत्तेन सादृशो यशुदत्तः, धनमस्याधिकमित्यादौ । तत्र विद्याद्विदुत्सादृश्यस्यापि चमत्कारित्वात् । उक्तद्विव्यक्तेन देवदत्तस्य प्रसिद्धत्वात् इति बोध्यम् । गुणान्तरकृतनिषेधोत्थापीति । गुणान्तरकृतसादृश्यनिषेधोत्थापीत्यर्थः । अत्र चालंकारे इति । व्यतिरेकालंकार इत्यर्थः । सादृशेन शाब्देन । तदभावौ सादृश्याभावौ । तथा चमत्कार-
निजनकौ । तत्र तेषां मध्ये । तावद्वेदावेव अतुर्विंशतिवेदावेव । केपाचिदसभवाडुर्णं

- १ नन्वित्यादिप्रबद्धकस्यापमाशयः—वैभर्त्यं हि साधर्म्यात्प्रतिकूलम् । व्यतिरेकश्च वैभर्त्यमूलः । तदर्थं व्यतिरेकः साधर्म्यमूलाया उपमायाः प्रतिफल इति कथमस्यालंकाररत्नोपमागर्भत्वम् ? 'माशु उपमागर्भत्वम्' इति तु न नानर्थं वक्तुम्, सर्वेषामप्यालंकारिकार्थां मते व्यतिरेकस्य औपम्यगर्भत्वस्वीकारात् । इति चक्षुः । यं गुणमादाय वेन सह यस्य सादृश्यनिषेधः उत्कर्षार्थ-
मुपादीयते [यथा—'कथमिन्दुरिवाननम्०' अत्र निष्कलद्रुतस्वमादाय मुखस्य चन्द्रमत्ता सादृश्यं निमित्त्येते] तदर्थं निष्कलद्रुत्वेन द्वयोः सादृश्यं यद्यपि न प्रतीयेत, किन्तु गुणान्तरेण तत्सादृ-
श्यमवश्यं प्रतीयेत [यथा अथैव घोमाविशेष—श्रीमलान—श्रीगन्ध्यादिना रुद्रागनयोः] । तथा च साधर्म्यमूलयोऽन्तरेणैव तत्तमाभानम् । ननु यदि वैभर्त्यमूलोऽप्यमलंकार इति न व्यपदेश्यं स्यात् । भवदुपपत्त्या साधर्म्यस्य प्रत्यक्षात्, इति तु न शङ्काऽवसरः । गुणान्तरेण [निष्कल-
द्रुत्वादिना] सादृश्यस्य निषेधे [चन्द्रः सकलद्रुः, मुखं तु निष्कलद्रुमिति कथं द्वयोः समा-
नता ?] यथमस्कारसदृशे (गुणान्तरेण) साधर्म्यद्रव्यमत्कारस्य सादृश्यद्वयैवप्रतीक्षात् ।
- २ शाब्देन सादृश्यनिषेधेन यत्र आक्षिप्तौ उपमेयोत्कर्ष—उपमानापकर्षौ । यथा—'कथं ब्रह्मयाम् । कलयासि पद्मजम्' 'कथमिन्दुरिवाननं त्वदीयम्०' इत्यादिषु शब्दैः सादृश्यनिषेधः । तेन च उपमेयस्य (मुखस्य) उत्कर्षः, उपमानस्य (पद्मस्य, इन्दोश्च) अपकर्षोत्थापितेते ।
- ३ शाब्देन उपमेयोत्कर्षेण उपमानापकर्षः, द्वयोः सादृश्यभावस्य यत्राक्षिप्यते (द्वितीये) । शाब्देन उपमानापकर्षेण यत्र उपमेयोत्कर्षः सादृश्यभावस्यक्षिप्यते (तृतीये) ।

‘निशाकरादालि कलङ्कपङ्किलाद्रुणाधिकं निर्मलमाननं ते ।

अनल्पमाधुर्यकिरोऽधरादिमा निरोऽधरा गुप्तरसाः कवीनाम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे उपमेयोत्कर्षः शाब्दः । उपमानापकर्ष-सादृश्याभावावाक्षिसौ ।
द्वितीयार्धे उपमानापकर्षः शाब्दः । उपमेयोत्कर्ष-सादृश्याभावावाक्षिसौ । एवं
कचिद्भूयोस्त्रयाणां वा शाब्दत्वं संभवदपि नातीव ह्यधमिति नोदाहृतम् ।
कचिच्च त्रयमप्याक्षिसमेव ।

यथा—

‘अपारे किल संसारे विधिनैकोऽर्जुनः कृतः ।

कीर्त्या निर्मलया भूप त्वया सर्वेऽर्जुनाः कृताः ॥’

‘अशीतलोमश्चण्डांगुरनुमशिशिरः शशी ।

उमशीतस्त्वमेकोऽसि राजन्कोपप्रसादयोः ॥’ **

यथा वा—

‘स तु वर्षति वारि वारिदस्त्वमुदाराशय रत्नवर्षणः ।

स कुहूरजनीमलीमसस्त्वमिहान्तर्बहिरेव निर्मलः ॥’

अत्रोपमान-तद्विशेषणोपादानसामर्थ्यादाक्षिप्त एव व्यतिरेकः, न तु व्यङ्ग्य
इति कदापि अमितव्यम् । सत्यनुपपत्तिलेशे व्यञ्जनाया अप्ररोहात् । इह

प्रायस्त इति । तत्र तयोर्विषये । आलीति सनोधनम् । नायिक्रं प्रति वयस्योक्तिः ।
गुप्तरसाः कवीनामिमा निरस्ते बहुमाधुर्यवर्षकादधरादधराः । अपकृष्ट इत्यर्थः । शाब्द
इति । गुणाधिकमित्युक्तेरिति भावः । शाब्द इति । अधरा इत्युक्तेरिति भावः ।
एवं उक्तप्रकारेण । प्रथमपि उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षसादृश्याभावस्त्वम् । अर्जुनाः
श्रेताः । उमशीत इति । यथासख्यमन्दयः । उदाराशयेति सनोधनम् । कुहूरजनी
अमारादिः । एवव्यावर्त्यमाह—न त्विति । व्यङ्ग्य इति तु कदापि न अमितव्यम्-

१ व्यतिरेकस्य स्वरूपपरकाः ये उपमेयोत्कर्ष-उपमानापकर्ष-सादृश्याभावाः तेषु ‘वारिदः
वारि वर्षति’ इति उपमान-तद्विशेषणभ्याम् रत्नवर्षणस्य (उपमेयस्य) उत्कर्षः, राजानामपि वारिणो
वर्षणस्य (उपमानस्य) अपकर्षः, [अथ एव] इतोः सादृश्याभावः, अर्थसामर्थ्यादाक्षिप्त्यन्ते ।
अत एवात्र आक्षिप्तो व्यतिरेकः, न तु व्यङ्ग्य इति व्यपदेश्य इत्याशयः ।

च राजविशेषणस्य यथाकथंचित्तुल्यर्थत्वेऽप्युपमानतद्विशेषणोपादानस्य नृपो-
त्कर्षमन्तरेणानुपपत्तेर्जागरूकत्वात् । यत्र तूपमानतद्विशेषणोपादानमन्तरेणै-
वोपमेयविशेषणैः 'सुन्दरो देवदत्तः' इत्यादाविव वस्तुस्वितिप्रकाशनेन कृता-
र्थरूप्याकृतविशेषेण स्वविलक्षणविशेषणविशिष्टधर्म्य-तरापेक्षया वर्ण्यस्योत्कर्षः
प्रतीयते स व्यङ्ग्यविषयः । यथा—

‘न मनागपि राहुरोपशङ्का न कलङ्कानुगमो न पाण्डुभावः ।

उपचीयत एव कापि शोभा परितो मामिनि ते मुखसं नित्यम् ॥’

अयं व्यतिरेकध्वनिरर्थशक्तिमूलः ।

यत्त्वलंकारसर्वलकार उपमानानुपमेयस्य न्यूनत्वेऽपि व्यतिरेकमाह ।
वैलक्षण्यमात्रस्यैव व्यतिरेकत्वात् । उदाहरणं च—

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।

विरग प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥’

यच्च तद्योरुपाता विमोक्षनाकारः सपूर्वपक्षसिद्धान्ते व्याचरुषौ, तथा-
हि—‘नन्वत्रोपमानानुपमेयस्य न्यूनत्वं व्यतिरेक इति न युक्तम् । तस्य हि
वास्तवत्वेनाह्वयत्वात् । यौवनस्य चास्थिरत्वे प्रतिपाद्ये चन्द्रापेक्षयाधिकगुणत्व-
मेव विवक्षितम्—यदेतच्चन्द्रवघातं सन्न पुनरायातीति । यतोऽत्र चन्द्रव-
द्गतं सद्यौवनं यदि पुनरागच्छेत्तत्प्रियं प्रति चिरमीर्ष्याद्यनुबन्धो युज्येत ।

व्यर्थः । उपमानतद्विशेषणोपादानस्येति । ‘उपमानतद्विशेषणस्य’ इति पाठे-
ऽप्ययमेवार्थः । नृपोत्यर्थं तद्गोधनम् । आकूनेति । अभिप्रायेत्यर्थः । स्येति । उप-
मेयविशेषणोत्कर्षः । मात्रपदेन विशिष्य प्रतियोग्यतुयोरिति वैलक्षण्यवच्छेदः । यतं गतम् ।
सिद्धान्तमाह—असदिति । अत इति । तत्तदा युज्येतेति । कालान्तरेऽपि

१ अथमाशयः—‘स तु वर्षति०’ पद्ये रत्नवर्षणेति विशेषण वर्ण्यस्य राघवः सुवर्षमुपाच-
मिद्युपपत्तिः । ‘वारिदो वारि वर्षति’ इति तु पुनरुक्तत्वात् स्वप्रेमावमुपमानविशेषण किञ्चित्
कविना उपाद्यम् । इति शङ्कामात्रम्—उपमेयस्य (राघवः) उरुवर्षणम् (स वारि वर्षति, एवं तु
रत्नानि वर्षति, इति) इत्युपमानविशेषणमुपाचमित्येवोपपत्तिरिति । तथा च उपमेयस्योत्कर्षः
(वैपर्म्यकृतः) यो हि व्यतिरेकस्वरूपभूतः स यदाऽऽश्लिष्यते तदैव वाच्यस्य (उपमानविशे-
षणस्य) उपपत्तिरिति कुतो ध्वनितम् । ‘न मनागपि०’ अत्र तु उपमानं चन्द्रः, तद्विशेषणं
वा किञ्चिदुपाद्यम् । राहुमात्राभाव-निष्कलङ्कत्व-कमलसवर्णत्वेन पाण्डुगण्डभावादीनि उप-
मेयस्य (मुद्रस्य) विशेषणान्यपि न तुल्यमुपादानानि, अथि तु यथावत्स्वितिप्रकाशकानीति
राहुमल-सकलङ्क-पाण्डुमात्रान्त-चन्द्रापेक्षया वर्ण्यस्य मुखस्योत्कर्षः स्वतः प्रदीप्तो भवतीत्यत्र
व्यतिरेको व्यवहृत एव ।

इदं पुनर्हंतयौवनं यातं सत्पुनर्नागच्छतीतीर्ष्याद्यन्तरायपरिहारेण निरन्तर-
तयैव प्रियेण सह जनुः सफलयितव्यम् । विगीर्ष्याम् । त्यज प्रियं प्रति
मन्युम् । कुरु प्रसादम् । इति प्रियवयस्योपदेशे प्रियं प्रति कोपोपशमाय
चन्द्रापेक्षया यौवनस्यापुनरागमनं न्यूनगुणत्वेन विवक्षितमिति न्यूनत्वमपि
व्यतिरेकः । रसपोषकतया चास्यापि 'हृद्यत्वम्' इति । तदुभयमप्यसत् ।
अस्मिन्हि प्रियहितकारिण्या वचने चन्द्रादप्यधिकगुणत्वमेव विवक्षितम्, न
न्यूनगुणत्वम् । चन्द्रो हि पुन पुनरागमनेन लोके सुलभः । अत एव न
तादृशमाहात्म्यशाली । इदं च पुनर्यौवनमपुनरागमनेनातिदुर्लभतरत्वादत्यु-
त्कृष्टमिति मानादिभिरन्तरायैः शठजनश्लाघनीयैर्विदग्धया भवत्या मुषा गम-
यितुमसाप्तमिति तावदुपात्तगुणकृतमुत्कृष्टत्वं स्फुटमेव । सकल्पसुखनिदान-
त्वाद्यनुपात्तगुणकृतोऽप्युत्कर्षोऽत्र वाक्यार्थपरिपोषाय सहृदयहृदयसरणिभव-
तरति । अन्यथा किमित्यस्य कदर्ययौवनस्य कृते मया मानाद्विरंस्यते, यातु
नाम यौवनमिति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्वापुष्टतापत्तेः । किं च यत्र कापि
शाब्द उपमेयस्यापकर्षस्तत्रापि स तस्य वाक्यार्थपर्यवसायितयोत्कर्षात्मना
परिणमति । यथा—

यौवनस्य प्रियावलेकनादिना सफलीकार स्यादिति भावः । इत्येति । दुर्भाग्येत्वर्थः ।
उच्छेदोतिरिति भावः । गुणत्वेन तत्त्वेनैव । गमयितुं यौवनमित्यस्यानुपपत्तः । असाप्तम-
सुकम् । निदानत्वाद्यनुपात्तेति । निदानत्वादिरूपो योऽनुपात्तो गुणस्तत्कृत
इत्यर्थः । अन्यथेति । उपात्तानुपात्तगुणकृतोत्वर्थान्नीवार इत्यर्थः । अस्य पुष्टता-
पत्तेरित्यन्वयः । स तस्येति । उपमेयस्योत्कर्ष इत्यर्थः । 'वाक्यार्थपरिपोषकतयो-

१ नन्वित्यादिनाऽऽरम्भनागस्य प्रघट्टकत्वात्सायमाशयः — उपमेयस्य न्यूनगुणत्वमद्वयम् ।
ततश्च यौवनस्य (वर्णस्य) चन्द्रापेक्षया अधिकगुणत्व विवक्षितम्, वक्तुमुचितं च । इह तु
न्यूनगुणत्वमेव वर्णस्य प्रोक्तम्, यतो हि चन्द्र (उपमानम्) क्षीणोपि पुनर्वर्धते । इह तु
क्षीणं न पुनर्वर्धते इति पुनरभिष्टेयभावात्पुनर्न्यूनगुणत्वमेवेति विमर्शनीकारस्य शङ्का । अपु-
नरागमनरूपं गुणकृतमन्यूनतापि रसपरिपोषकतया हृद्येनेति न्यूनत्वेऽपि व्यतिरेक उचितो पदेति
तादृशभाषणम् ।

इदमपुनरागमनं न गुणन्यूनता, अपि तु यौवनं न पुनः परावर्तीति अतिदुर्लभतया अत्यन्त
कामनीयत्वेनाऽऽस्तुत्कृष्टत्वमेव । अत एव न्यूनगुणत्वकथनम्, एकमसत् । परतादृशं न्यूनगुण-
त्वमेव रसपरिपोषाय, इत्यपि न । अनुपात्तेः सुखनिदानत्वादिगुणैरपि यौवनस्योत्कर्षो रसस्य
परिपोषायेति, द्वितीयमसत् । इति पुण्ड्रिकराजाशयः ।

‘द्रोहो निरागसां लोके हीनो हालाहलादपि ।

अयं हन्ति कुलं साम्रं भोकारं केवलं तु सः ॥’

अत्र हीन इत्यपकर्षो दारुणताधिक्यरूपोत्कर्षात्मना परिणमति ।

एवम्

‘इन्दुस्तु परमोत्कृष्टो यः क्षीणो वर्धते गुहुः ।

धिगिदं यौवनं तन्वि क्षीणं न पुनरेति यत् ॥’

इत्यादावुपाचस्यापुनरावर्तितस्य तद्वर्मेस्य मानप्रतिकूलतया द्वेषेणैव धिक्का-
दिकथनम्, न तु वास्तवापकर्षेण, दुर्लभस्य प्रियसमागमोद्धासकत्वस्य
चोत्कर्षस्य स्फुटत्वात् ।

यद्यपि कुनलयानन्दकृतालंकारसर्वस्वोक्तार्थानुवादकेन न्यूनतायामु-
दाहृतम्—

“रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-

स्वामायान्ति शिलीमुखाः सरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्त्रय मुदे तद्वन्नमाप्यावयोः

सर्वं तुश्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥’

अत्र सशोकत्वेनाशोकापेक्षयापकर्षः पर्यवस्यति” इति, तदपि चिन्त्यम् ।
रत्याद्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गाङ्गुपणापसारणं यथा शोभाविशेषाय भवति,
एवं प्रकृते उपमालंकारदूरीकरणमात्रमेव रसानुगुणतया रमणीयम्, न व्यति-

रुणात्मना” इति पाठः । अयं द्रोहः । स हालाहलः । ‘हालाहल्येऽर्क्षः’ इति कोशा-
लुप्तत्वमपि । तद्वर्मेस्य यौवनवर्मेस्य । रक्त इति । शीतापहापेत्तर श्रीरामसाप्तोक्त-
तर्हं प्रतीचमुक्तिः । रक्तो रक्तकर्म अनुरक्तश्च । शिलीमुखा बाणा भ्रमराश्च । कान्ता-
पादेति । कामिनीशारापातेनाशोकस्य पुष्पोद्भन इति प्रसिद्धिः । नायके नु पश्चात्क-
वन्धाभिप्रायेण । तदुक्तम्—‘धृतीकपादा जपने कुर्वन्त्यपदादितिम् । शनैः शनैर्नियु-
क्ते पद्मवन्धस्तदा मतः ॥’ इति । रत्याद्यनुकूलतयेति । अनेदं चिन्त्यम्—उपमा-
नाङ्गुपमेये वर्णनानं वैलक्षण्यमेव गुणान्धिक्यकृतं व्यतिरेकः । तत्र क्वचिदुपमेयोत्कर्ष-
पर्यवसायि, क्वचित्तदपकर्षपर्यवसायि, क्वचित्तदनुभवपर्यवसायि । अत्रिन्त्यमन्यूनतायामु-

रेकः । अत एवासमालंकारं प्राञ्चो न मन्यन्ते । अन्यथा तवालकारान्तर-
तया तत्स्वीकारापत्तेः ।

यथा—

‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णं विबुधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुलापदम् ॥’

अत एव ध्वनिकृता सहृदयधुरन्धरेण ‘सुकविस्तु रसानुसारेण कचिदलं-
कारसंयोगं कचिदलंकारवियोगं च कुर्यात्’ इत्युक्त्वा ‘रक्तस्त्रं—’ इति पद्यं
सादृश्यदूरीकरणे उदाजहे । अत एव च मम्मटभट्टैः ‘आधिक्यमात्र व्यति-
रेकः’ इत्युक्तम् । निरस्यं च न्यूनत्वं व्यतिरेके इति । तस्मादुपमानादुपमेय-
स्योत्कर्ष एव व्यतिरेकालंकारः, नापकर्ष इति स्थितम् । यदि तु न्यूनत्वमपि
व्यतिरेक इत्याग्रहस्तदेदमुदाहार्यम्—

‘जगत्रयत्राणधृतन्नतस्य क्षमातलं केवलमेव रक्षन् ।

कथं समारोहसि हन्त राजन्सहस्रनेत्रस्य तुला द्विनेत्रः ॥’

अत्र धर्मद्वयेनैव न्यूनोऽसि धर्मान्तरेण तु सम इति प्रतीतिकृतविच्छि-
त्तिविशेषादलंकारता । एवं च लक्षणेऽपकर्षोऽप्येवजातीयो देयः ।

यदपि कुवलयानन्दकृतानुभयपर्यवसायिनो व्यतिरेकस्योदाहरणमुक्तम्—

शब्दावप्युत्कर्षापवर्षपरावेव । तत्रापकर्षपर्यवसायि रक्तस्त्रमित्यत्र । अनोपमेये सशो-
कत्वादिगम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिः शोकरहितत्वशोकसहितत्वान्या च तत्तद्गुणाधिक्य-
प्रतीतावपि शोकस्य स्वरूपेणापकृष्टत्वाद्विरहिवाक्यत्वाच्च वरमचेतनत्वमेव सम्यक् । न
पुन प्रियावियोगादिजन्यशोकास्पदचेतन्यादीति प्रतीतिपर्यवसानात् विरहानुगुणक-
विनिबद्धतात्पर्यविषयकोऽपकर्षं पर्यवस्यति । अत एव प्रियावियोगापि तुल्यमित्यर्थक-
भावयो र्त्वं तुल्यमिति वाच्यं चरितार्थम् । एतेन रत्नाद्यनुकूलेत्यादि उदाजहे इत्यन्त-
मपास्तम् । सशोकस्त्ववर्णनेऽपि रक्तत्वादिर्धर्मं सादृश्यस्य विप्रलम्भपरिपोषकतया चम-
त्कारिण सत्त्वेन तदपहवस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा औन्नत्यादिकृतसादृश्यस्यापि
प्रतीत्यनापत्तेः । अलंकारविगोगोदाहरणं तु भुवनत्रितयेऽपीत्यादि बोध्यमिति बोध्यम् ।
अन्यथा । उपमादूरीकरणस्याहवत्वे । एवजातीय धर्मान्तरकृतसाम्यसमानाधिकरण ।

— १ उपमायाः अभावमानेऽपि रक्तस्त्रमित्यत्र यथा व्यतिरेकालंकारस्य स्वीकारस्तथा अतमोपि
स्वीकृतम् । स्यात् । मम तु मये उपमाऽभाव एव शोभायै, न पृथगलंकारत्वमिति ।

‘दृढतरनिबद्धमुष्टेः क्रोपनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥’

तत्र निपुणं निरीक्षितमायुष्मता । तथा हि—किमत्रोपमानादुत्कर्षरूपो व्यतिरेकोऽनुभयपर्यवसायी, आहोस्तिस्ववेत्स्वकाराद्युक्तदिशापकर्षरूपः । नाद्यः । उत्कर्षप्रयोजकधर्मास्मानुपस्थितेः । न च श्लेषेण दीर्घाक्षरस्योपस्थितिरस्येवेति वाच्यम् । तस्योपमानवृत्तित्वेनोपमेयानुत्कर्षकत्वात् । अर्थान्तरेणाकृति-

न तु प्रागुक्तः साधारण इति भावः । दृढतरेति । कृपणस्य दानकथाशून्यस्य । कृपाणस्य च खण्डस्य । आकारतः तद्रूपदीर्घवर्णात् आकृतेश्च केवलं भेदो वैलक्षण्यम् । प्रकारान्तरेण तु साम्यमेव । तदेवाह दृढतरैत्यादिविशेषणत्रयेण । धनव्ययवैमुक्त्येन दृढतरं निबद्धा मुष्टिर्येन मुष्टिमाहो भागो गच्छेति च । कोपो भाण्डाधारः पिधानं च । निषण्णस्योपविष्टस्य स्थितस्य च । सहजेन स्वभावेन मलिनस्य मलिनवैपक्ष्यं, अनुज्वलस्येति यावत् । कृपणवर्णस्य च । अत्रेदं वैलक्षण्यं न न्यूनत्वपर्यवसायि नाभ्याधिक्यपर्यवसायि किं तु स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्तमिति भावः । आयुष्मतेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—श्लेषेऽपि नात्राभेदाध्यवसायः सर्वदोमाधव इतिवत् । किं तु परस्परान्वितये दीर्घाक्षरादव्ययवसंस्थानाच्च भेद इत्यर्थद्वयमितरान्वयि । किं चाभेदाध्यवसायेऽपि नास्य साधारण्यम् । भेदशब्देन तस्य तिरस्कारेणोपमानिष्पादकत्वाभावेन सकलकलमिलादिवैलक्षण्यत्वात् । यद्यपि तस्योपमानवृत्तित्वेनेत्यादि, तद्यपि न । उपमानत्वं हि सादृश्यप्रतियोगित्वम् । तच्च प्रतीपालकारविधया कृपाणस्यैव । दीर्घाक्षरत्वकृपणसाधिवयस्य तदन्यस्मिन्कृपाणे रास्वाच्च । अकलद्रुत्तसदृशो न सकलद्रुत्तश्चन्द्र इत्यादौ व्यतिरेकस्यैवैव निर्वाहत्वात् । यद्यप्यनुभयपर्यवसायिनो व्यतिरेकस्योदाहरणमित्यादि, तद्यपि न । उत्कर्षापकर्षोभवापर्यवसायीत्यर्थकानुभयपर्यवसायीति तद्ब्रह्मपाठान् । अनुभवपर्यवसायित्वेन चैतदेवोच्यते बलकृतानुगुणोत्कर्षापर्यवसायित्वाभावेन विद्यमानस्यापि व्यतिरेकस्य नालंकारत्वम्, किं तु वस्तुतानानमिति । अलंकारध्यात्र गम्योपमेव, कृपणकृपाणयोः श्लेषलब्धाकृतेः दीर्घाक्षराच्च भेदेऽपि इतरत्वं तुल्यमेवेति पर्यवसानात् । तत्कृतचमाकारस्यैव सत्त्वाचेति बोध्यम् । उपमेयानुत्कर्षेति । उपमेयोत्कर्षप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । अर्थान्तरेणेति । तस्यैवस्यानुपपन्नः । स निर्भरः ।

१ श्लेषवशाद् आकृति(अवयवसंस्थान)रूपं द्वितीयार्थं बहवो दीर्घाक्षरस्योपस्थित्या उपमेयस्य (कृपणस्य) उत्कर्षः (अवयवसंस्थानतः कृपाणो भिन्नः अन्यथा सर्वेऽपि खण्डसमानता, इति) स्यादिति पूर्वपत्नी ।

रूपेण सह श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायेन साधारणीकरणञ्च । अन्यथा श्लेषमूल-
कोपमोच्छेदापत्तेः । 'चन्द्रबिम्बमिव नगरं सकलकलम्' इत्यादावपि कलक-
लसहितत्व—कलासाकल्ययोर्वस्तुतो वैधर्म्यरूपत्वात् । न च सकलकलमित्य-
त्रोपमायामेव कवेर्निर्भरः, प्रकृते तु भेदशब्दोक्त्या वैलक्षण्ये स इति अमि-
तत्वम् । यद्यत्रोपमाविघटनरूपो व्यतिरेको निर्भरसहः स्यात् आकारशब्द-
श्लेषोऽनर्थकः स्यात् । कृपाणस्य कृपाणस्य भेदो दीर्घाक्षरादेवेत्येव ज्ञ्यात् । न
ह्यत्र व्यतिरेके श्लेषोऽनुकूलः । प्रत्युत प्रतिकूल एव । उपमायां पुनरनुकूलः ।
प्रतिकूलस्य दीर्घाक्षररूपवैधर्म्यस्य साधारणीकरणात् आकृतिभेदस्य चोपमा-
नोपमेययोरपि सत्त्वात् । एवं हि कवेराशयः—यत्कृपाणकृपाणयोस्तुल्यतैव ।
दृढतरेत्यादिविशेषणसाम्यात् । अक्षरभेदस्त्वाकारभेदत्वादविरुद्ध एवेति
सहदयैराकलनीयम् ।

न द्वितीयः । तस्योक्तिमात्रेणाप्यसंगतेः, अहृद्यत्वाच्च । तस्मादत्र गम्यो-
पमैव सुप्रतिष्ठितेत्यास्तां कूटकार्पापणोद्धाटनम् । प्रकृतमनुसरामः ।

अलंकारान्तरोत्थापितोऽप्ययं संभवति । यथा—

उपमायामिति । अन्येन सानुपपन्नः । कूटेति । मीथ्याद्वार्त्तावनेत्यर्थः । अलंकारा-
न्तरोत्थापीति । श्लेषान्वालयारोत्थापितोऽपीत्यर्थः । अयं व्यतिरेकः । अत्रेति ।

१ ननु 'आनास्त.' इति उत्तरप्रयोजको धर्मः उपमान(सह)वृत्तिः । अतः कथमेतन्न
उपमेयत्वम् इति पूर्वं समाहितम् । किन्तु आकृतिरूपो धर्मस्तु उपमेयवृत्तिरेव । ततश्च स्यादनेन
उपमेयत्वम् इति चेत् । समापत्तेः—श्लेषमूलकाभेद—इत्यादि । अयं भावः—आकारपदेन
श्लेषवत्त्वात् आकृतिः दीर्घाक्षर चोत्पत्त्यर्थं गृह्यते । ततश्च श्लेषमूलकेन अनेदाध्यवसायेन दीर्घा-
क्षररूपोऽर्थः आकृतिरुपायेन सह अभिप्रायेणाध्यवसितः । एवं च उपमेयोपमानधर्मयोः
साधारणतया उत्तरप्रयोजकधर्मस्य उपमेयनिष्ठता क्व वक्तुं शक्या ।

२ यदि श्लेषमूलकोऽभेदाध्यवसायो न स्वीक्रियेत तर्हि 'सकलकलम्' इत्यादी विजातीययो-
रर्थयोः साधारणधर्मत्वं कथं स्यात् ।

३ उपमोर्भेदोपनार्थं देवर्षेण दीर्घाक्षरादित्येव वक्तव्यं पर्याप्तम् । 'आकृतिः दीर्घाक्षरं च'
इति श्लेषस्य उपमायामेवास्तुकूलः । यत्रो दि 'अकारण.' इति पदेन दीर्घाक्षरम्, आकृतिश्चेत्तु-
नयं गृह्यते । तत्र अक्षयवसंस्तानं तु उभय(उपमानोपमेय)निष्ठमस्त्वेव । दीर्घाक्षरं तु श्लेषमूल-
काभेदाध्यवसायेन पूर्वत्रिपया साधारणीकृतमित्युपमाशिक्षिः ।

ईश्वरेण समो ब्रह्मा पिता साक्षान्महेश्वरः ।
 पार्वत्या संदृशी लक्ष्मीर्माता मातुः समा भुवि ॥
 पितास्य कौष्ठसदृशः स्वयं पावकर्तृनिभः ॥'

अत्र रूपकानन्वयोपमा उपमेयोत्कर्षस्योपमा एवोपमानोपकर्षस्य च हेतवः ।

* अस्य चालंकारस्य सादृश्यगर्भत्वात् सादृश्यस्य च त्रिविधधर्मोत्थापितत्वात् अत्रापि तत्पकारानुगमो बोध्यः । तत्रानुगामिनि धर्मे यथा—

‘अरुणमपि विद्रुमद्वुं मृदुलतरं चापि किसलयं बाले ।
 अधरीकरोति नितरां तवाभरो मधुरिमातिशयात् ॥’

अत्रारुण्यप्रदिमानावनुगामिनौ ।

त्रिभ्वप्रतिबिम्बभावापत्ते यथा—‘जडजं ललितविकासं सुन्दरहासं तवाननं हसति’ । अत्र हासविकासयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः, ललित्यसौन्दर्ययोः शुद्धसामान्यता । श्लेषोपात्तं जडजत्वं स्वाश्रयापकर्षहेतुः ।

रूपोपमा आचार्ये उपमेयस्य पितृस्त्वर्षिणा । द्वितीयापेक्षानन्वयोपमा तादृशमा तुलया । तृतीयापेक्षं शुद्धोपमेय तादृशस्य पितु स्वस्य चापकर्षकेत्वर्थं । उपमा पद्येति । एतेन रूपकप्रतिबन्धात्तः । त्रिविधेति । अनुगामिविम्बप्रतिबिम्बभावापत्त-
 शुद्धसामान्यरूपत्वर्थः । तृतीयस्यापीदमेवोदाहरणमित्याह—ललित्येति । स्वाश्र-

१ ब्रह्मा तु ईश्वर(शिव)सादृश्यवासी एव, पिता तु साधारण शिवः । इति वर्षे (निवृत्ते) उत्कर्षः, उपमाने (ब्रह्मणि) चापकर्ष इति संभूय व्यतिरेकः ।

२ लक्ष्मीं तु पार्वत्याः सादृश्यं वर्जिते, माता तु अनुपमेयि बर्णाया मातुस्त्वर्षिः, उप-
 मानस्य (लक्ष्म्याः) अपकर्ष इति व्यतिरेकः ।

३ अत्र पिता कौष्ठसदृशः, स्वयमपि तु पावकसदृशः, अथ उपमेयस्य (पितुः स्वस्य च)
 उत्कर्षः, उपमानस्य (कौष्ठस्य पावकस्य च) अपकर्षः ।

४ उपरीषोक्तस्य समन्वयमाह—अत्र त्रिषु पदाद्येषु अन्तिमेष्वष्टाश्लेषु समरुणमनुगामि-
 रूपकम्, अनन्वयः, उपमा पद्येति (श्लेषा-पाठकाराः) उपमेयोत्कर्षस्य हेतवः । आदिमेष्वष्टा-
 श्लेषेषु पदेष्वुक्तं उपमास्य उपमानोत्कर्षस्य हेतवः, इति । अत्र नानोपमेयस्य तु नूतनवर्तमान-
 दिचर्येव ।

एवं सादृश्यनिषेधालीढो व्यतिरेको निरूपितः । अमेदालीढोऽप्येष
संभवति यथा—

‘निष्कलङ्क निरातङ्क चतुःपष्टिकलाधर ।

सदापूर्णं महीप त्वं चन्द्रोऽसीति मृषा वचः ॥’

इति रसगङ्गाधरे व्यतिरेकप्रकरणम् ।

अथ सहोक्तिः—

गुणप्रधानभावावच्छिन्नसहाय्यसंबन्धः सहोक्तिः ॥

हृद्यत्वं चालंकारसामान्यलक्षणगतं सकलालंकारसाधारणमेवेत्यसकृदु-
क्तम् । तच्चार्थकार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकया श्लेषभिदिकाभेदाध्य-
वसानात्मिकया केवलाभेदाध्यवसानात्मिकया चातिशयोक्त्याऽनुप्राणने भव-
तीति वैदन्ति ।

‘अनुकूलभावंमथवा पराङ्मुखत्वं सहैव नरलोके ।

अन्योन्यविहितमग्नौ विभिदिह्रीवल्लभौ बहवः ॥’

इत्यादावतिप्रसङ्गवारणावच्छिन्नान्तम् ।

उदाहरणम्—

‘केशैर्वपुनामथ सर्वेकोपे प्राणैश्च साकं प्रतिभूयतीनाम् ।

त्वया रणे निष्करुणेन राजंश्चापस्य जीवा चकृभे जनेन ॥’

येति । कनकेत्यर्थं ‘अनेदनिषेधालीढोऽपि’ इति पाठः । यथेति । चन्द्रस्तु सकृदु-
पपाने वानहृ पोऽद्यकल सदा न पूर्णं इति व्यतिरेकः ॥ इति रसगङ्गाधरप्रकरणम् ॥

सहोक्तिं लभयति—अथेति । गुणेति । गुणप्रधानभावावच्छिन्नसहाय्यसंबन्धो सहाय्य-
संबन्ध इत्यर्थः । तत्र हृद्यत्वं च नूतेति । श्लेषनूत्केत्यर्थः । केऽलेति । निर्णयो-
ध्यवसानरूपवेत्यर्थः । अतिशयोक्त्या तत्प्रकारेण । अन्ययानुसोभिना इति श्लेषः । अनु-
प्राणने पोषणे । अन्योन्येति । अन्योन्यं विहितं मन्त्रो पिचाठे याभ्यां ली । अदृदि-
मीशवित्यर्थः । अत्र सादृश्यसंबन्धसदृशेऽपि तयोः समप्रधान्येन गुणप्रधानभावाभाव-
इति भावः । प्रतिभूयतीनामित्यस्य त्रिषु संबन्धः । जीवाः प्रतरयाः । ननु विपर्यय एव

१ पूर्वो उदाहरणेषु (अशोऽपि विद्रुमद्रुप. तत्रापरसदृशो जाधीति) सादृश्यनिषेध-
संबन्धेभ्यः । ‘निष्कलङ्क’ इत्यादी तु निष्कलङ्कनिरातङ्कचतुःपष्टिकलाधरस्यैव उदाहरणस्यैव । अथ
एव तदन्वयव्यतिरेकानिषेधस्यैव अनेदनिषेधोऽपि भवतीत्याशयः ।

२ मार्गं वानानिदमभिमर्शं न मनेत्येव क्रीधमार्गं उच्यते मन्त्रेऽपि ।

३ कृपविशुभे भद्रुदृकधार्जं कृपिच पराङ्मुखत्वं इत्येव सरेव परत इति श्लेषः ।

अत्र चापाकर्षणकार्याणां केशाकर्षणादीनां पौर्वापर्यविपर्ययेणानुपाणितः
सहभावः, निष्कर्षणत्वेन च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

यथा वा—

‘भाग्येन सह रिपूणानुच्छिसि, विष्टराक्षुधाविष्टः ।

सहसैव पतसि तेषु क्षितिशासन मृत्युना साकम् ॥’

पूर्वं तु कर्मणः सहोक्तिः, इह कर्तुरिति भेदः ।

‘त्वयि कुपिते रिपुमण्डलखण्डनपाण्डित्यसंपदुद्दण्डे ।

गिरिगहनेऽरिवधूनां दिवसैः सह लोचनानि वर्षन्ति ॥’

अत्र वर्षण—वर्षवदाचरणयोः श्लेषेणाभेदाध्यवसितिः ।

यथा वा—

‘बहु मन्यामहे राजस्य वयं भवतः कृतिम् ।

विपद्भिः सह दीयन्ते संपदो भवन्त यतः ॥’

पूर्वा कर्तृसहोक्तिः, इयं तु कर्मसहोक्तिर्व्याजस्तुतिसंबलिता ।

‘पद्मपत्रैर्नृणां नेत्रैः सह लोकत्रयश्रिया ।

उन्मीलन्तो निमीलन्तो जयन्ति सवितुः कराः ॥’

अत्रोन्मीलननिमीलनयोः पद्मपत्रायाश्चयभेदेन भिन्नयोरपि प्रकटत्वाप-

कथमत आह—निष्कैति । ‘कुधाविष्ट’ इति पाठः । ‘श्रोधाविष्टः’ इत्यपपाठः । तेषु
रेषु । क्षितिशासनेति । द्वितीयभेदोदाहरणमाह—त्ययीति । कृतिं कियाम् ।
अत्र शत्रूणां विपन्निघ्नाणां संपदिति बोध्यम् । तृतीयभेदोदाहरणमाह—पचैति ।
कराः किरणाः । प्रकटैति । उन्मीलनपदार्थप्रकटत्वादिहैकैकोपाधिकैश्चिदप्येवमिच्छी-

१ पौर्वापर्यविपर्यय इति च निष्कर्षणत्वम् (निर्दयतया तथा शीघ्र प्रलम्बान्नाशवधिव दधा
वैरवधूनां वैषम्यादिभं ससैव जातम्) हेतुविलासः ।

२ राजोत्थानपठनकार्ययोः भाग्योत्थानमृत्युपठनयोः पौर्वापर्यविपर्ययेण सहभावस्यानु-
मानं तु पूर्ववदिति बोध्यम् ।

३ संपदुद्दण्डेति संशोधनान्तः कारीपुस्तकपाठः ।

४ धर्मकिरणानामुन्मीलन-निमीलने विदति प्रसरण-संकुचनरूपे । पद्मपत्र-नेत्रादीनां तु
विकास-संपुटीभानादिरूपे । अत्र एव मिथो भिद्ये । तथापि विरिणोन्मीलन-निमीलनाभ्याम्
(द्युयोपासाभ्याम्) द्योपास्यवच्छिन्नतया पद्मपत्रामुन्मीलन-निमीलने अपि कश्चिन्नयाऽप्य-

कटत्वाद्येकोपाध्यवच्छिन्नतयाऽभिधीकृतयोरुपादानमित्यस्त्येकक्रियासंबन्धः । अत एव न श्लेषः । तस्य प्रतिपाद्यतावच्छेदकभेद एव स्वीकारात् । एषूदाहरणेषु सहयोगतृतीयाप्रयुक्तो गुणप्रधानभावः । प्राधान्येन क्रियान्वये तु यथायथं तुल्ययोगिता दीपक वा भवति ।

सहादिशब्दप्रयोगाभावेऽप्येषा संभवति । 'वृद्धो यूना-' इति निर्देशेन तृतीयायाः साम्राज्यात् । पर त्विवादिशब्दरहितोऽपेक्षादिवद्रम्या । अप्रधानभावस्तु शाब्द एव । ननु कथमप्रधानभावः शाब्द इत्युच्यते ? यावता अर्थः क्रियाघन्यवितारूपः स स्यात् पदार्थान्तररूपो वा । उभयथाप्यस्य वाचकशब्दाभावादशाब्दत्वमेवेति चेत् न । अस्ति तावत्सत्खण्डमखण्डं वा प्रधानत्वम् । यद्वशात् अयमस्मिन्नगरे प्रधान मुख्य इत्यादयो व्यवहारा आ पामरमुल्लसन्ति ।

वृत्तयोरित्यर्थः । आदिना निमीलनपदार्थाऽप्रकृतत्वपरिमह । अत एवैत्यस्यार्थमाह— तस्येति । श्लेषस्येत्यर्थः । एव च निगीदाध्यवसानरूपातिशयोक्त्यस्य विषय इति भावः । प्राधान्येनेति । द्वयोरित्यादि । यथायथमिति । प्रकृतत्वमात्रादौ प्रकृताप्रकृतत्वे वेत्यर्थः । एषा सहोक्तिः । निर्देशेति । अर्थयोगे तृतीया न तु शब्दयोगे इत्यनेन ज्ञापनादिति भावः । गम्येति । सहोक्तिरिति शेषः । शाब्द एवेति । तत्प्रयोगाभावेऽपीति भावः । यावता यस्मात् । स अप्रधानभावः । पदार्थान्तरेति । अखण्डेत्यर्थः । चेत्तेति । तथाऽप्रीकारादिति शेषः । तमेवाह—अस्तीत्यादिना । सखण्डमिति । विशेष्यतास्यविषयतया प्रतीचमानत्वरूपस्येति तस्येत्यर्थः । अप्रधानत्वस्येति तदर्थः । शाब्दक्रियान्वयितरूप वेत्यर्थः । तदभावेऽपि तत्प्रतीतेरह—अखण्ड वेति । अनुभवनगदेव वैपरीत्येनेति भावः । तदाह—यद्वशादिति । 'अप्रधानत्वे सहयुक्ते'

वतिते । अत एव वेदशाब्देदाध्यवसानात्मिकातिशयोक्त्यनुपादानकृतस्य तृतीयभेदसोदाहरणम् । अत्र हि शेषामावात् वेदशब्देदाध्यवसानमिति व्यपदेशः । वेदशाब्देदाध्यवसानस्यैव निगीदाध्यवसानवदेन निगतरविवरणं तु नापेक्षमहोदयस्य प्रमाद एव । 'वईत्युमीलन्तो निमीलन्त इत्यादिभेदेनाऽपरनिगतराभावाप्रातिशयोक्तिशोभि' इत्ययिमम्येन प्रकृततया निगरण्यकरणम् ।

१ अत्र तु अक्षरश्लेषकयो उन्नीलनाह—निमीलनत्वयोः पूर्वविषया भेदे श्रुत्याद्यम् ।

२ क्रियादिभिः सह अत्रये प्रधानत्वात् (विशेष्यत्वात्) [विशेष्यतास्यविषयतया प्रतीचमानत्वम्] प्रधानत्व खण्डम् । पदांतररूपम् अखण्डं वा प्रधानत्वम् । तदभावे अप्रधानत्वमित्युभयव्यापि अर्थगम्य पदाऽप्रधानभावः, न तु शब्दराश्य इति दाहा ।

तदभावरूपे चाप्रधानत्वे 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति शास्त्रेण तृतीयायाः शक्ते-
र्नोपनात्तस्य कथमशब्दत्वम् । न च सहार्थेन युक्ते वस्तुतोऽप्रधाने तृती-
येति तस्यार्थः न त्वप्रधानेऽर्थे वाच्ये इति । तथा च नोकार्थसिद्धिरिति
वाच्यम् । एवं चाप्रधानग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादौ
पित्रादिभ्योऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेरेवौचित्यात् । 'पुत्रेण सह पितुरागमनम्'
इत्यादौ कारकविभक्तेः प्रावरथाच्च । अन्यथा 'षष्ठी शेषे' इत्यत्रापि विशेष-
णग्रहणापत्तेः । तस्माद्यथा 'हेतौ तृतीया' इत्यादिशब्दं हेतुशक्तिप्रादकमेवं

इति पाठः । 'अप्रधानत्वेऽप्राधान्यत्वेन सह' इत्यपपाठः । वक्ष्यमाणप्रत्ययविरोधात् ।
नन्वेवमपि प्रथमाया अविपत्ये दोष एव । अत आह—पुत्रेणेति । कारकैति । पञ्चा
इत्यर्थः । नन्वेवमप्युक्तार्थात्प्रादकत्वेन तदावश्यकमत आह—अन्यथेति । एव-
मपि तदशकारे । आपत्तेरिति । विशेष्ये षष्ठीवारणतात्पर्यप्रादकत्वेनेति भावः ।
उपसंहरति—तस्मादिति । तत्र हेतुतृतीयानाम् । नन्वप्रधाने इत्युक्तेः समप्रधानत्वे

१ मुख्यत्वाभावरूपे अप्रधानत्वे 'सहयुक्ते' इत्यनेन तृतीया विधीयते [तृतीयायाः
शक्तिर्नोपपत्तेः], इत्यप्रधानत्वस्य बोधिका तृतीया विभक्तिरिति अप्रधानत्वं शाब्दम् (शब्द-
बोध्यम्) एव संवन्निति समाधानम् ।

२ अप्रधाने पुत्रादौ [अप्रधान(पुत्रादि)ऽन्वोत्तरम्] तृतीया स्यादित्यर्थः, न त्वप्रधानेऽर्थे
वाच्ये इति । एवं च तृतीया विभक्तिः अप्रधानत्वस्य शक्तेर्बोधितेति न वक्तुं शक्यमिति पूर्वपदः ।

३ यद्यप्यर्थः सापत्तिं सूत्रे अप्रधानग्रहणं व्यर्थम् । ननु 'सहयुक्ते (तृतीया)' एतावन्मा-
त्रोक्तौ सहार्थाऽन्विते पित्रादौ तृतीया मा भूदिति अप्रधानग्रहणम् । किन्तु पित्रादिशब्देभ्यः
अन्तरङ्गत्वात् प्रथमैव स्यात्, न तृतीयेति प्रधाने तृतीयाकारणाय अप्रधानग्रहणं व्यर्थं
स्यात् । तस्मात् 'अप्रधानत्वेऽर्थे वाच्ये तृतीया' इत्येव तदर्थे इति तत्समाधानम् ।

४ ननु प्रधाने पित्रादौ यत्र अन्तरङ्गत्वात्प्रथमाप्राप्तिस्तत्र निर्वाहेऽपि 'पुत्रेण सह पितुराग-
मनम्' अत्र प्रथमाविभक्तिरविपत्त्या अप्रधानग्रहणभावे प्रधाने पित्रादौ तृतीया केन वार्यता-
मिताह—कारकविभक्तेः०—सहार्थतृतीया उपपदविभक्तिः, कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी च कारक-
विभक्तिरिति प्रावरथात् (उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी) पितृशब्दात् कारकविभक्तिः
(षष्ठी) एव स्यादिति तत्राप्यर्थसिद्धिः ।

५ अप्रधानग्रहणस्य वैयर्थ्यमवात् 'अप्रधानत्वे वाच्ये तृतीया' इत्यर्थकतया तावन्न
सिध्येत् । पूर्वोत्तरार्थे तात्पर्यप्रादकत्वेन अप्रधानग्रहणस्य सार्थक्यम्, न तु तदर्थमिति
चेदाह—षष्ठी शेषे० अयं भावः—संबन्धो दिनितो भवति । तदर्थ 'तस्यः पुत्रकः' इत्यादौ
विशेषणात् राजादिपदादेव षष्ठी भवेत्, न तु विशेष्यात् पुरुषादिपदात् इति तात्पर्यप्रादकतया
अत्र सूत्रेण विशेषणग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात्तात्पर्यप्रादकतया 'अप्रधान' अत्रनेति समा-
धानाभासे न फटेमदितित्वाद्युपः ।

‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इत्यप्रधानशक्तिग्राहकम् । यथैव तत्र प्रकृत्यर्थसामेदेन विभक्त्यर्थेऽन्वयस्तथेहापि शक्यो वक्तुम् । धर्मिशेक्तावपि कर्मत्वादीनामिवाप्राधान्यस्यापि शाब्दत्वमव्याहृतमेव । षष्ठीस्थले तु विशेषणशब्दाभावान्नैवमिति स्फुटमेव वैलक्षण्यम् । एतेन ‘अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम्’ इति वदन्तो मनोरमाकाराः परास्ताः । उक्तप्रकारेण सार्थक्यसिद्धौ मुनिवचनस्य वैयर्थ्यकरणाया अन्याय्यत्वात् ।

‘न च पुत्रेण सहागतः पिता’ इत्यादौ पुत्राभिन्नाप्रधानसहित इति बोधस्याप्रामाणिकत्वात्तौकार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । ‘दण्डेन घटः’ इत्यादौ दण्डजन्यतावान् घट इति हि सर्वजनीने बोधे ‘द्वितीया तृतीया’ इति मुनिवचनावलम्बेन दण्डाभिन्नहेतुको घटः इति बोधं वदता भवतैवास्याः सरणेर्दाशितत्वात् । ‘भावप्रधानमाख्यातं’ इत्याद्यनेकैर्मुनिवचनैस्तत्र तत्र त्वत्कृतबोधवैपरीत्यस्यानुपपत्तेश्चेति कृतमप्रसक्तविचारेण ।

शक्तिरिति धर्मिणः शब्दत्वं न तस्येति प्रागुक्तं विरुध्येत अत आह—षष्ठीति । एतेनेत्यस्यार्थमाह—उक्तेति । कृतमिति । अनेद सर्वं चिन्त्यम् । अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः अप्रधानमूलैः सह गतो राज्ञेयत्र तृतीयानापत्तेश्च । राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयापत्तेश्च अन्तरात्त्वस्य दुर्वचत्वेन तयोच्चेरसांगत्याश्च । बोधस्या-

१ तथा च ‘अध्ययनेन वसति’ इत्यादौ ‘अध्ययनाभिग्रहेणुञ्जे वासः’ इत्यादिशेषः । ‘पुत्रेण सहागतः पिता’ अत्र तु ‘पुत्राभिन्नाप्रधानसहितो भूतकालिकागमनानुकुम्भ्यापाराभवः पिता’ इति शेषः ।

२ ननु अप्रधाने तृतीया इत्युक्त्या अप्रधाने (धर्मिणि) तृतीयायाः शक्योपपत्तेः, न तु अप्रधानत्वे (धर्मे) । भवशा च पूर्वमुक्तम्—‘अप्रधानत्वे—‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति शब्देन तृतीयायाः शक्योपपत्तेश्च (अप्रधानत्वेन) कथमसाम्यत्वम्’ इति । चेदाह—धर्मिशेक्तावपि ।

३ ननु अत्र ‘अप्रधाने अर्थे वाच्ये तृतीया’ इति यथा अर्थेऽपि षष्ठीस्थलेऽपि ‘विशेषणे षष्ठी भवती’त्यस्य विशेषणत्वे वाच्ये षष्ठी भवतीत्यर्थेन विशेषणस्य साम्यत्वं स्पष्टीकरणमिति चक्षुषामाह—षष्ठीस्थले ० । अत्र यथा ‘अप्रधाने’ इति शब्दोपास्यताया तत्र विशेषणशब्दो बोधोपास्यः, अत्र तु अर्थोपास्य इति न साम्यमित्याशयः ।

४ अत्रार्थविशेषणस्याप्राणानिग्रहवन्नाऽऽशङ्कते, किन्तु स्थाने स्थाने भवदर्थितोषनेपक्षेऽपि मुनिवचनेभ्य इति प्रतिबन्धविधयाऽऽह—‘भावप्रधानमाख्यातम्’ ।

प्रकृतत्वाप्रकृतत्वे प्रायेणोपमेयतोपमानतयोर्निर्णायके इत्युक्तत्वादिह न ताभ्यां तयोर्निर्णयः, प्रकृतयोरपि साहित्यसंभवात् । किं तु प्राधान्याप्राधान्याभ्यामिति । हृद्यत्वं चास्या अतिशयोक्तिकृतमित्युक्तम् । यत्र तु सा नास्ति तत्र 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादौ न सहोक्तिरलंकारः ।

अत्र विचार्यते—'केशैर्वधूनां' इत्यादौ पौर्वापर्यविपर्ययानुप्राणिता सहोक्तिरलंकार इति न युक्तम् । अतिशयोक्तेरेवात्र चमत्कृत्याधायकत्वेन सहोक्तेर्नाममात्रत्वात् । 'तव कोपोऽरिनाशश्च जायते युगपन्नृप' इत्यसादतिशयोक्त्यलंकारात् 'तव कोपोऽरिनाशेन सहैव नृप जायते' इत्यत्र गुणभावमात्रकृतवैलक्षण्येऽपि विच्छिन्नेरविशेषात्, तस्यैव चालंकारविभाजकत्वात् । न च सादृश्यानुप्राणितस्य रूपकादेरप्यपृथग्भावापत्तिः । 'निशाकरसमानोऽयमयं साक्षान्निशाकरः' इत्यादौ विच्छिन्नवैलक्षण्यस्य जागरूकत्वात् । अन्यथा तत्रमुक्तस्य व्यतिरेकस्यानुत्थानापत्तेः । अपि च सादृश्यप्रयुक्तरूपकादिषु सादृश्यस्य गुणत्वाच्चमत्कृतिविभ्रान्तिधामभ्यो रूपकादिभ्यो यथा न पृथग्व्यपदेश्यत्वं तथा सहभावोक्त्याविर्भूतायाः कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकाया अतिशयोक्तेः सकाशादस्याः सहोक्तेरपृथग्भाव एवोचितः ।

नन्वेवं सति सहोक्तेर्निर्विषयत्वं स्यात् । सहोक्त्यन्तरस्याप्यभेदाध्यवसानरूपतिशयेन कवलीकारादिति चेत्, न । अभेदाध्यवसानमूल्यायां हि

न्यथा इत्यनागतत्वात् । सहोक्तिलक्षणं च यद्यवश्यं शान्द-कियान्वयोऽपरस्य सहागमवला-
क्षर्यः सा सहोक्तिरिति कान्यत्राद्यशरुतामेवमेवेति । स्पष्टं चेदं सर्वं महोपायम् । संभ-
वादिति अत एवप्रायेणेत्युक्तम् । किं तु प्राधान्येति । प्रधानमुपमेयनप्रधानमुपमानमिति
योष्यम् । इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः । अस्याः सहोक्तेः । सा अतिशयोक्तिः । अतिशयो-
क्तेरिति । उक्तरूपेणादिः । एवमप्येऽपि । विच्छिन्नेरुत्थमत्कृतेः । तस्यैव विच्छिन्नि-
विशेषस्यैव । अपृथगिति । उपमात् इत्यादिः । इत्यादाविति । मिथ इति शेषः ।
अन्यथा तद्वैलक्षण्येऽप्यपृथग्भावे । तत्रमुक्तस्य व्यतिरेकस्येति । निशाकरसमान-
त्वेन वर्णितपक्षेणा साक्षान्निशाकरत्वेन वर्णिते भासमानस्य साक्षान्निशाकरत्ववर्णनप्रयु-
क्तस्य व्यतिरेकस्यैवार्थः । सहभावोक्त्याविरिति । अनेनास्या गुणत्वं दर्शितम् । अ-
भेदाध्यवसानेति । इत्युपलक्षणं श्लेषमूलभेदाध्यवसानस्यापि । हि यतः । उपरिक्तवदे

१ सादृश्यप्रयुक्ते रूपकादौ यथा सादृश्यस्य कलकारतया न पृथग्व्यपदेश्यत्वं, एवं सहभावोक्तिरसादृश्यत्वायाः अतिशयोक्तेः सकाशात्सहोक्तेरप्यपृथग्भावनेवोचितमित्याशयः ।

सहोक्तावभेदाध्यवसानेन सहोक्तिरुपस्क्रियत इति न गुणेन प्रधानस्य तिर-
स्कारः । अपि तु प्रधानेन गुणस्येत्युक्तदिशा सावकाशैव सहोक्तिः । गुण-
प्रधानभावश्च निराग्रहैः सूक्ष्मदृशावधानीयः । किं च परस्परभेदाध्यवसान-
मात्रमतिशय एव, नातिशयोक्तिः । तस्य श्लेषावाधपि सत्त्वात् । सा तूपगा-
नेनोपमेयस्य निगरणम् । एवं च 'वर्षन्ति, उन्मीलन्तो निमीलन्तः' इत्या-
दिष्वेकेनापरनिगरणाभावात्नातिशयोक्तिगन्धोऽपि । अतिशयमात्रं तु प्रायशः
साधारणधर्मांशे बहूनामलंकाराणामुपस्कारकम् । नहि 'शोभते चन्द्रवन्मुखं'
इत्यादौ चन्द्रमुखशोभयोर्वस्तुतो भिन्नयोरभेदाध्यवसानमन्तरेणोपमा समुल्ल-
सति । तस्मात् 'कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययमूलः सहोक्तिरेकः प्रकारः' इति
सर्वस्वकारादीनामुक्तिराग्रहमूलैव । अभेदाध्यवसानमूलस्तु प्रकारो भवतु नाम
सहोक्तेर्विपर्ययः । यदि तु दीपके तुल्ययोगितायां चोपमानोपमेययोः प्राधा-
न्येन क्रियादिरूपधर्मान्वयः, इह तु गुणप्रधानभावेनैवेति विशेषः सन्नपि
विच्छिन्नविशेषानाधायकतया नालंकारान्तरतामयोजकः, अपि तु तदवै-
न्तरभेदतायाः इति विभाव्यते, निरस्यते च प्राचीनमुखदौक्षिण्यं तदा निवि-

रुंस्क्रियते । ननु स्वादेव यदि सहोक्तेः प्राधान्यमतिशयोक्तेषु गुणत्वं निश्चितं स्यात् ।
तदेव तु न । वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । अत आह—गुणेति । श्लेषमूलाभेदाध्यवसा-
नमूलप्रयामपि सावकाशत्वमाह—किं चेति । तस्य नियोऽभेदाध्यवसानस्य । या तु
अतिशयोक्तिरु । श्लेषोदाहरणमाह—वर्षन्तीति । फेवलभेदाध्यवसानोदाहरण-
माह—उन्मीलन्त इति । एकेनेति । उपमानेनोरमेयस्येत्वर्थः । गन्धोऽपि लेशो-
ऽपि । नैवमत्रैव किं त्वन्वप्राप्तीलाह—मतीति । ऋषिदनुगामिन्यभावादाह—प्रा-
यश इति । उपसहरति—तस्मादिति । निर्दिश्यत्व परिहरति—अभेदेति । इद-
मुल्लक्षणं प्राग्भवत् । इह तु सहोर्षं तु । तद्वचान्तरेति । अलंकारान्तरत्वार्थः ।

१ 'गिरिगहनेऽरिवपूनां दिवसेः सह श्लेषानि वर्षन्ति' इत्यादी दिवसा अपि वर्षन्ति (वर्ष-
वदाचरन्ति) श्लेषान्यपि वर्षन्ति इति सहभाव एव समरकारकतया विमान्तिधाम । वर्षण-
वर्षवशाचरणयोरभेदाध्यवसाने तु सहोक्तिसाधनीभूततया अन्वधानमिति त्वर्षं स्वृत्तुशामपि ।

२ अस्माभिः पौर्वापर्यविपर्ययमूलायाः सहोक्तिरतिशयोक्तावैशान्तरभावो यथा दक्षिणस्तरमाति-
दृश्येन भवन्नापि सहोक्तेर्दीपके तुल्ययोगितायां वा अग्रान्तरभेदतयाऽन्तर्भावोऽपि कीर्त्यते तर्हि ।

३ प्राचीनानुपेधादेव विषयोऽवमहीरुतः पद्याः । यदि तु प्राचां संकोचः क्षिपिती-
क्रियते तर्हि ।

शतामियमप्युक्तालंकारेष्वेव । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणैवालंकारभेदे वचनभङ्गी-
नामानन्यादलंकारानन्त्यप्रसङ्गादिति । सत्यम्, गुणप्रधानभावलिङ्गितस्य
सहभावस्यालंकारान्तराद्विच्छिन्नविशेषमनुभवन्तः प्राचीना एव सहोक्तेः
पृथगलंकारायां प्रमाणम् । अन्यथा एवंजातीयोपलब्धेन बहु व्याकुली
स्यात् । नैव प्रमाणीकुर्महे वयं मृषा मुकुलितविलोचनान्प्राचः, निवेद्यतां
चेयमलंकारान्तरमवनोदरं वराकी इति तु प्रसृतैव केवला । न सद्दयत्वम् ।

एवं क्रियायाः साधारणधर्मत्वे इयमुदाहृता । गुणस्य तथात्वे यथा—

‘मान्धर्यमात्रं गमनं सह दैशवेन
रक्तं सहैव मनसाधरविन्धमासीत् ।
किं चानवन्मृगकिशोरदृशो नितम्बः
सर्वाधिको गुरुरयं सह मन्मथेन ॥’

अत्र यद्यपि क्रियापि गुणेन सह समानधर्मतामनुभवति तथापि तस्मा
नान्तरीयकत्वेनागुन्दरत्वाद्गुणस्यैव पर्यवसाने समग्रसहस्युत्पत्त्यम् । शोण-
त्वाऽऽसक्तत्वान्ध्यामधिकभारत्वोपदेशकर्तृत्वान्यां च भिन्नयोस्त्वुपमेयोपमान-

निरस्तेव लज्जते । दाक्षिण्य सञ्च । इयमपि अवशिष्टा द्विविधापि । किञ्चिदिति ।
उपरिह्ला अन्वयितेत्यर्थः । वचनभङ्गीनां वचनरचनानाम् । प्राचीना एवेति ।
एवं च एतदनुभवबलेनैव गुणप्रधानभापठतविच्छित्तिविशेषमात्रित्वं सर्वस्वपारायुक्तः
कार्यकारणपूर्वापर्यन्तपर्यन्तमूलोऽपि सहोक्तेः प्रचार आश्रयणीय इति तत्सङ्गर्जनं प्रागुक्तं
चिन्त्यमिति बोध्यम् । अन्यथा तदनुभवप्रामाण्यानुसारे । व्याकुलीति । प्रागुपप-
दितमिदम् । तथात्वे साधारणधर्मत्वे । मान्धर्यं मन्दत्वम् । क्रियापीति । प्रात्यादिरे-
त्यर्थः । एवं च गुणस्य तथात्वोदाहरणत्वोक्तिरयुचेति भावः । नान्तरीयकत्वेनेति ।
तां विना वान्वयार्थासमाप्तेरिति भावः । समप्रेति । विच्छिन्नत्वाधायकत्वेत्यादिः । नन्वे-
वमपि मान्धर्यांशे नन्वात्वेऽपि रक्षायशे धर्मवोर्भेदात्तन्त्रं तत्त्वमत आह—शोणत्वेति ।
अधरे शोणत्वं मनस्यासक्तत्वं नितम्बेऽधिकभारत्वं कामे उपदेशकर्तृत्वमिति बोध्यम् ।

१ पूर्वापर्यन्तपर्यन्तमूला इति निरस्तेव पूर्वम् । अवशिष्टा द्विविधा (क्षिप्यूलकाऽमेदाध्ववसाच-
मूला, केवलाभेदाध्ववसानात्मिका च) इयमपि उक्तालवारेषु (वीपकतुल्ययोगितादिषु एव धवा-
न्तरभेदतया निविशतामिति भावः ।

२ यथा गुणः साधारणधर्मत्वात् प्राप्तादिक्रियापि साधारणधर्म इत्याशयः ।

गतयोर्निरुक्तगुणयोः श्लेषेण पिण्डीकरेणात्सहभावोपपत्तिः । एवं श्लेषाभावेऽपि केवलाध्यवसानेन बोध्यम् ।

यत्रैकमेवोपमेयं विलक्षणसहोक्त्यालम्बनं सा मालासादृश्यान्मालासहोक्तिः । वैलक्षण्यं च सहोक्तेः स्वसमानाधिकरणसहोक्त्यन्तरापेक्षया बोध्यम् । 'केशैर्वधूनां' इत्यत्र केशैः सह कोपैः सह प्राणैः सहेत्युपमानभेदेन साहित्यस्थानेकत्वेऽपि कर्षणैक्यात्सहोक्तेरभेदः । सति वा यथाकथंचिद्भेदे न वैलक्षण्यम्, धर्मैक्यात् । धर्मोपमानोभयकृतवैलक्षण्यस्य चात्र विवक्षणात् । 'उन्मीलन्तो निमीलन्तः' इत्यत्र च धर्मवैलक्षण्येऽप्युन्मीलनधर्मोत्थापितसहोक्तिघटकोपमानानां पद्मपद्मादीनामेव निमीलनधर्मोत्थापितायामपि सहोक्तौ घटकत्वाच्च मालारूपत्वम् । 'भाग्येन सह रिपूणां-' इति तूदाहरणमेव । यथा वा—

‘उन्मूलितः सह मदेन बलाद्बलारे-

रुत्थापितो बलभृतां सह विस्मयेन ।

नीलातपत्रमणिदण्डरुचा सहैव

पाणौ धृतो गिरिचरेण गिरिः पुनातु ॥’

तृतीयभेदेऽप्येवमेव पिण्डीकरणमित्याह—एवमिति । ननु प्रागुक्तसहोक्त्यपेक्षया न वैलक्षण्यमत आह—वैलक्षण्यं चेति । तथा च विलक्षणत्वस्य मिथो भिन्नत्वर्थः सूचितः । नन्वेवं केशैरिवप्रापीयं भवेदत आह—केशैरिति । ननु धर्मैक्येऽपि तद्भेदेनेयं स्यादेनात आह—सतीति । सत्वपीत्वर्थः । यथाकथंचिदिति । धर्मोपमानान्यतररूपेणैवार्थः । प्रकृताभिप्रायेणाह—धर्मैक्यादिति । अत्र मालासहोक्तिविलक्षणे । क्वचिदधर्मवैलक्षण्येऽप्युपमानाभेदाश्रयमित्यभिप्रायेणाह—उन्मीलन्त इति । नन्वेवं ताई किमस्या उदाहरणमत आह—भाग्येनेति । तत्र धर्मोपमानयोर्भेदादिति भावः ।

१ रक्त-गुर्वादिशुभ्रश्लेषवशादुपसिद्धयोः शोणत्वाऽऽसक्तवशोरभेदाध्यवसानादित्यर्थः ।

—२ उन्मीलन्तो निमीलन्त इत्यादी उन्मीलनादिपदार्थभूत-प्रकटत्वादिरूपैकोपाधिभेदित्येनाऽभेदाध्यवसानमित्याशयः ।

३ अयं भावः—उन्मीलनं निमीलनं चेति धर्मभेदे सत्यपि पद्मपत्र-नेत्र-त्रिलोकीश्रियादीनि यानि उन्मीलन्ति तान्येव निमीलन्ति इति अर्थात्सहोक्त्योरमानानामेवशास्त्र मालात्वम् । धर्मोपमानभेदे एव वास्तविकात्तात् ।

अत्र नीलातपत्रमणिदण्डरुचो गिरिधारणोत्तरकालिकत्वादुत्तरार्धगत्य पौ-
र्वापर्यविपर्ययानुप्राणितैव सहोक्तिर्निदर्शनेऽनुप्राणिता च । पूर्वार्धगते तु म-
कारद्वयेनापि संभवतः ।

इति रसगङ्गाधरे सहोक्तिप्रकरणम् ।

अथ विनोक्तिः—

विनार्थसंबन्ध एव विनोक्तिः ॥

हृद्यत्वं चानुवर्तते । तच्च विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीयत्वान्ध्यां
भवति । अरमणीयत्वे यथा—

‘संपदा संपरिप्वक्तो विद्यया चानुवद्यया ।

नरो न शोभते लोके हरिमक्तिरसं विना ॥’

उन्मूलितः समूलं खण्डितः । बल्लारेरिन्द्रस्य । एतेन श्लेषादिप्रकारद्वयव्यावृत्तिः । निन्द-
र्शनेति । सदृशवान्धार्यनोरैक्यारोपादिति भावः । गते तु सहोष्ठी इति शेषः ।
प्रकारद्वयेनेति । श्लेषभिन्नप्रकारद्वयेनेत्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे सहोक्ति-
प्रकरणम् ॥

विनोक्तिं लक्षयति—अथेति । ‘विनार्थसंबन्ध एव’ इति पाठः । तच्च हृद्यत्वं च ।

१ ‘गिरिधरेण मणिदण्डकान्त्या सह गिरिः पाणौ धृतः’ अर्थात् गिरिरपि पाणौ धृतः मणि-
दण्डकान्तरपि पाणौ धृत्वा । अद्वैत्यरपि गिरिधरकाले ऊर्ध्वोक्तः कान्तिशायी बाहुल्यया
शोभते स यथा उपरि विस्तारितस्य उग्रस्य मणिदण्डो भवेदित्याशयः । एव च बाहौ मणिदण्ड-
वान्तरपि स्थिता गिरिभ्यापि । निन्दु मणिदण्डवान्निर्गणितदण्डे तिथेत्, स्यात्कथं पाणौ प्राप्नुया-
दिति अन्य(उपमान)धर्मैश्च अन्यत्र (उपमेये) आरोपात्पदार्थनिदर्शनेति पण्डितराजाशयः ।
सदृशवान्धार्यनोरैक्यारोपाभिददर्शनेति नारेण्डीका तु आलंकारिकैरुपहसनीयत्वात् फल्गु-
पुंकारवत्त्वात् । पदमेवासिन्धुपे ‘उन्मूलितः’ इति पदस्य ‘समूल उल्लासः’ [उत्(उल्लास)मूलं
करोतीति उन्मूलयति, णिच्] इति भ्याख्या उचिता, ‘समूलं खण्डितः’ इति भ्याख्या तु
लोकेश्वर आविष्कारः । गोविन्देन गोवर्धनः खण्डित इति क्वचित् पुराणे वाचयति कृतम् ।
अद्य नक्षत्रायत्नमेवम् ।

२ पूर्वं गिरिस्तत्पाठः ततः पुनरुत्तरार्धपरिहार इति क्रमो लक्षित इति पौर्वापर्यविपर्ययमूला ।
मदस्योन्मूलनं मूलतः प्रबन्धः, गिरिदन्मूलन मूलदेशादुत्थनम् । भिन्नप्रकारद्वयोः सत्त्वा-
नन्त्यागादिना अभिधीकृतयोश्चादानमित्ति केवलाभ्यवसानातिभ्रम् ।

३ ननु शब्दोच्चारणम् । संबन्धेनेति पाठस्तु ‘संबन्धसंबन्धः सहोक्तिः’ इति प्रकृतविरहः ।

यथा वा—

‘वदनं विना मुकवितां सदनं सार्धं विना धनिताम् ।
राज्यं च विना धनितां न नितान्तं भवति कमनीयम् ॥’

रमणीयत्वे यथा—

पङ्केर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।
कटुवर्णैर्विना काव्यं मानस विषयैर्विना ॥’

पूर्वा तु केवला, इयं तु दीपकानुकूला ।

मिश्रिता यथा—

‘राग विना विराजन्ते मुनयो मणयस्तु न ।
कौटिल्येन विना भाति नरो न कबरीभरः ॥’

अत्र प्रतिवस्तूपमानुकूला ।

‘त्रासैर्विना विराजन्ते शूरा, सन्मणयो यथा ।
न दानेन विना मान्ति नृपा लोके द्विपा इव ॥’

अत्र श्लेषमूलोपमानुकूला ।

‘यथा तालं विना रागो यथा मान विना नृपः ।
यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥’

पूर्वं क्रियागुणादिसंबन्ध आवश्यक इह तूपमामाहात्म्यादवगम्यते स इति न तथा ।

उद्देशमवैपरिलेनारमणीयत्वे तावदुदाहरति—यथेति । सदः सभा । मानसमन्त-
करणम् । पूर्वा अरमणीयत्वोदाहृतत्वावच्छिन्ना । तयोर्नरराजयोर्वर्णनेन तदीयत्वेन सर्वेषा
प्रकृतत्वात् । इयं रमणीयत्वोदाहृता । मिश्रिता यथेति । विनाकृतस्य वस्तुनो रम-
णीयत्वारमणीयत्वाभ्यां मिश्रित्वेत्पर्यं । रागमनुराग लौहित्य च । कौटिल्येन वक्रान्त क-
रणेन वक्रवया च । प्राप्नो भय दोषश्च । दानं वितरण मदजत्र च । द्विपा गजा । अत
एवाह—अत्रेति । इह पुरोदाहरणेऽपि बोध्यम् । दीपकाद्यद्य विषय प्रदर्शयन्नरमणी-
यत्वे उदाहरति—यथेति । न शोभते इति सर्वत्र बोध्यम् । तालं सुगीतशास्त्रप्रतिद्वी
भ्वनिभिन्नम् । यति सन्यासी । स क्रियादिसंबन्धः । तथेति । नावश्यक इत्यर्थः ।

१ पृथोचराधोराधयोर्वाक्यार्थदोषस्तुप्रतिवस्तुमायाप्रविराजन-भानरूपमैवरात्र ।

इयं च न केवलं विनाशब्दस्य सत्त्व एव भवति, अपि तु विनाशब्दार्थवाचकनाप्रस्य । तेन नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहित विकल इत्यादि-प्रयोगे इयमेव ।

‘निर्गुणः शोभते नैव विपुलाडम्बरोऽपि ना ।

आपातरम्यपुष्पश्रीशोभितः शास्त्रमलिर्यथा ॥’

अलंकारभाष्यकारस्तु ‘नित्यसंबन्धानामसंबन्धवचनं विनोक्तिः’ इत्याह । तस्य मते तु नैतान्युदाहरणानि । इदं तूदाहरणम्—

‘मृणालमन्दानिलचन्दनानामुशीरशैवालकुशेशयानाम् ।

त्रियोगदूरीकृतचेतनाया विनैव शैत्यं भवति प्रतीतिः ॥’

अत्र शैत्यस्याविनाभावेऽपि विनाभावो निवद्धः ।

यथा वा—

‘शैत्यं विना न चन्द्रश्रीर्न दीप प्रभया विना ।

न सौगन्ध्यं विना भाति मालतीकुसुमोत्कर’ ॥’

अलंकारान्तरसमालिङ्गनाविर्भूतमेवास्या हृद्यत्वम्, न स्वतः । तेनालंकारान्तरस्वमपि शिथिलमेवेत्यपि वदन्ति ।

अथास्या ध्वनि —

यथा—

‘विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां फलमसौ

न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः ।

अयं तु न्यङ्कारः श्रवणयुगलस्य त्रिपथगे

यदन्तर्नायातस्तव लहरिलीलाकलकल ॥’

अत्र त्वद्दर्शनं विना नयनयोः, त्वल्लहरिकोलाहलश्रवणं विना श्रवणयो-

अयमेव पूर्वतो विशेष इत्यर्थः । इयं च विनोक्तिश्च । आदिना जनारिसग्रहः । निर्गुण इति । यहाडम्बरोऽपि ना पुरुष निर्गुण सत्त्वेन शोभत इत्यर्थः । चेतना बुद्धि तस्याः शैत्यं विनैव सेना प्रतीतिर्भवतीत्यर्थः । शैत्यस्येति । मृणालदिभि सहैति शैत्यं । एव रमणीयत्वे उदाहरणं वच्चा अरमणीयत्वे उदाहरति—यथेति । मालीढा दृष्टा । न्यङ्कारस्वरस्कारः । यदन्तरिति । ध्वनयुगलान्तरित्यर्थः । त्वद्दर्शनं भागीरथीदर्शनम् ।

धारमणीयत्वं कुरुप्रश्न-धिकाराम्भ्यां व्यज्यते । तस्य च भावध्वन्यनुमाहक-
त्वेऽपि ध्वनिव्यपदेश्यत्वमव्याहृतम् । अन्यथानुमाहकत्वलक्षणसंकोच्छे-
दापत्तेः । एवं च—

‘निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविन्धम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥’

इति कस्यचित्कवेः पद्यं विनोक्तिध्वनिरिव । परंतु परस्परविनोक्तिवशा-
द्वैलक्षण्यशालि ।

इति रसगज्ञापरे विनोक्तिप्रकरणम् ।

अथ समासोक्तिः—

यत्र प्रस्तुतधर्मिको व्यवहारः साधारणविशेषणमात्रोपस्थापि-
ताप्रस्तुतधर्मिकव्यवहाराभेदेन भासते सा समासोक्तिः ॥

साधारणविशेषणमात्रश्रुत्युपस्थापिताप्रस्तुतधर्मिकव्यवहाराभिन्नत्वेन भास-
मानप्रस्तुतधर्मिकव्यवहारत्वमिति चैकोक्तिः । शब्दशक्तिमूलध्वनिवारणाय
मात्रेति । तत्र विशेष्यस्यापि छिद्यतया प्रकृतेतरधर्म्युपस्थापनद्वारा तादृश-
धर्मिकव्यवहारोपस्थापकत्वात् । एवमपि

तस्य च व्यज्यमानारमणीयत्वस्य च । भावेति । परिनिष्ठान्नाविषयत्वेत्यादि । अन्यथा
अनुमाहकत्वात्तस्यपदेशनशीलमरे । एवं च तस्य तस्यपदेश्यत्वे च । धैलक्षणेति ।
पूर्वाहणरणापेयवेति भावः ॥ इति रसगज्ञापनमंत्रप्रदेशे विनोक्तिप्रकरणम् ॥

• समासोक्तिं निरूपयति—अथेति । काव्येनोपमर्षेणानस्तेनाह—साधारणेति ।
मात्रप्रदानफलमाह—शब्देति । तत्र शब्दसाधिमूलध्वनौ । अपिना विरोधात्सु-

१ अथ भाव—कविनिष्ठगज्ञानिषयकरतिभावध्वनिः प्रधानम् । तस्य शेषशेष विनोक्ति
ध्वनिः । शेषकरत्वेति अस्माः (विनोक्तेः) ध्वनित्वं न स्यादव्यये । यदि शेषकरत्वेन ध्वनित्वं स्या-
दन्वेदं तर्हि एकनोः परस्परमनुमाहानुमाहकभावरूपः संकरः उचित्येव (न वृत्तवरीगण्येव),
भवेदोत्ता अनुमाहकरो सति ध्वनिवाभावात् ध्वन्योः संकरत्वेन स्वपदेशानवस्थापत् ।

२ शब्दध्वनीव्यपदेश्येति । कवेःश्रुतिव्यपदेश्येति श्रेयःप्रधानधर्मिभावध्वनिः प्रधानम् । तस्य
शेषशेषं विनोक्तिध्वनिः । शेषकरत्वेति भावः भावध्वनित्वं न स्यादव्यये । अत्र एव—एवं वेत्या-
दिना उच्यते ॥

३ यथा ‘तस्येति शब्दार्थः’ अत्र स्वप्रज्ञापेनोत्तमार्थमवच्छेदं ध्वनिम् (नृपम्) उप-
स्थापयति एतेति विरोधम् अत्र उपधर्मिक स्वशरणात् [एता (पत्र) ने प्रदृष्टः अत्रपत्र
व्यवहार, (उत्पत्तेः हेतु)] उपस्थापयति विरोधनयेति विरोधित्वम् ।

‘आवघ्नात्सलकान्निरस्यसितमां चोलं रसकाङ्क्षया-
लङ्कायावशतां तनोपि कुरुषे जङ्घाललाटक्षतम् ।
प्रस्यङ्गं परिमर्दनिर्दयमहो चेतः समालम्बते

वामानां विषये नृपेन्द्र भवतः प्रागल्भ्यमत्यद्भुतम् ॥’

इत्यत्र प्रकृतधर्मिकप्रकृताप्रकृतव्यवहारविषयके श्लेषेऽतिव्याप्तेर्वारिण्याय प्रस्तु-
ताप्रस्तुतत्वे धर्मिविशेषणतयोपात्ते । व्यवहारविशेषणत्वेन तयोस्तादाने तु
साधारणविशेषणमात्रश्रुत्युपस्थापिताप्रकृतशृङ्गारवृत्तान्ताभिन्नत्वेन स्थित एवात्र
प्रकृतो वीरवृत्तान्त इति स्वादेवातिप्रसङ्गः । न चात्र राज्ञो वर्णनस्य प्रस्तुत-
त्वाच्चद्रतयोर्द्वयोरपि वृत्तान्तयोः प्रस्तुतत्वमिति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
न स्वादतिप्रसङ्गः, यदि वर्णनमात्रं प्रस्तुतं स्यात् । तत्सङ्ग्रामादौ वीरतामात्रं
वर्णनप्रस्तावे तु स्वादेवातिप्रसङ्गः ।

वच्यः । ताडयेति । अप्रकृतेत्यर्थः । अलकाः केशाः, अलका कुबेरपुरी । चोलः कर्णुः,
देशश्च । साकाङ्क्षेति पूर्वोन्वयि । रसः शृङ्गारः, वीरश्च । अलं कायस्यावशताम्, लङ्काया
वशता च । जङ्घाललाटसमाहारक्षतम्, जङ्घाल-लाटदेसयोर्नाशं चेत्यर्थः । अहो इत्या-
श्चर्यं । हे नृपेन्द्र, भवतः परिमर्दनिर्दयं चेतः प्रसङ्गं प्रत्यवयवं अजनइदेशं च समाल-
म्बते । वामानां सुन्दरीणाम्, वक्राणां शत्रूणां च । प्रकृतेति । राजेत्यर्थः । तयोः
प्रस्तुतत्वाप्रस्तुतत्वयोः । तत्सङ्ग्रामादौ राजसङ्ग्रामादौ । मात्रवर्णनेति । वर्णनमात्रे-

१ प्रसङ्गं प्रत्यवयवं परिमर्दनिर्दयं चेतः बद्धसे (शृङ्गारे), अहम् (अहंदेशम्) प्रति प्रकृत-
प्रतीकननिष्ठं चेतः करोतीति (वीरव्यवहारे) । नागेशकृतोऽर्षेस्तु धारस्वतो मूलपाठतश्च वि-
रुद्धत्वाद्दुर्षय एव ।

२ अत्र धर्मि(नृपेन्द्रः) प्रकृतः । उद्गारा प्रकृतस्य संश्रामविषयकव्यवहारस्य, अप्रकृतस्य
शृङ्गारविषयकव्यवहारस्य च श्लेषेणोपस्थितिः । यदि प्रकृताप्रकृतत्वे व्यवहारविशेषणे स्याताम्
(अर्थात् प्रकृतव्यवहारे साधारणविशेषणमात्रत्वेन उपस्थितस्य अप्रकृतव्यवहारस्य समासोप-
समासोक्तिः इत्यर्थः स्यात्) तर्हि अत्रापि प्रकृतौ वीरताव्यवहारे अप्रकृतस्य शृङ्गारवृत्तान्त-
तस्य अनिप्रतया भ्रष्टमानत्वमस्तीति स्वात्समानोचितेतिप्रसङ्गः । ‘प्रहवधर्मिके व्यवहारे
अप्रकृतधर्मिकस्य व्यवहारस्य समारोपः’ इत्युक्तं तु तत्रभववृत्तान्तयोः प्रकृतधर्मिणैव संबद्धतया
(अप्रकृतधर्मिणोऽनुपस्थित्या) नातिप्रसङ्गसंभव इत्याशयः ।

३ राजवर्णनप्रस्तावे द्वावपीमौ राजवृत्तान्तौ प्रस्तुतौ । ततश्च प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य (व्यव-
हारस्य) अनिप्रतया भासनं वास्तीति शङ्का । राजवर्णनमात्रस्य न प्रस्तुतत्वम्, किन्तु वीर-
तावर्णनमात्रश्लेषेति शास्त्रमाधानम् ।

‘मल्लिनेऽपि रागपूर्णा विकसितवदनामनरूपजरूपेऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसां अमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥’

इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसायामप्रकृतव्यवहारः साक्षादुपात्तत्वाद्द्विशेष्येणाप्युप-
स्थापित एवेति न तत्रातिव्याप्तिः ।

यदि तु जलक्रीडादौ अमरवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा भवत्येवेयं समासोक्तिः ।

लर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । मल्लिनेऽपीत्यादिसप्तम्यन्तानि त्वयीत्वस्य विशेषणानि । उपा-
त्तत्वं विशेष्ये अन्वेति । विशेष्येणापीति । अपिना विशेषणपरिग्रहः । तथा च विशेषे-
षणमात्रोपस्थापितत्वाभावाच्चातिप्रसङ्ग इति मात्रपदस्यैव कृत्यमिति भावः । ननु तर्हि
क्वमिति द्वितीयमिदं दत्तमत आह—यदि त्विति । समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोप
एव चारुताहेतुरिति प्राश्नः । तेषामयमाशय —अयमैन्द्रीत्यादौ छिष्टविशेषणप्रतीतप्रस्तु-
ताप्रस्तुतवृत्तान्तयो ऋपभित्तिकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नयोः प्रस्तुतचन्द्रादिवृत्तता । तत्र
तयोर्वृत्तान्तयोः परस्परं विशेष्यविशेषणभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तान्तौ विशेष्यः । त-
द्बोधकबोध्याप्रस्तुतस्तु अभेदेन तद्विशेषणम् । एवं चाप्रस्तुताभिन्नप्रस्तुतस्य चन्द्रेणान्वयः ।
तत्र यद्यपि प्रस्तुतस्य खासाधारणधर्मेण चन्द्रेऽन्वययोग्यतास्ति तथाप्यप्रस्तुताभेदमाप-
न्नस्य न सास्तीति तद्रूपवृत्तिष्वस्य तस्याप्रकृते धर्मिण्यारोप । एवं चाप्रस्तुतव्यवहारस-
मारोपपदेन प्रस्तुतव्यवहारसमारोपपदेन च प्रस्तुतव्यवहारतादात्म्यापन्नसमारोप उच्यते ।
न च तत्तादात्म्यापन्नत्वेऽपि विशेष्यतायाः प्रस्तुते एव सत्त्वेनारोपं प्रिनाप्यन्वययोग्य-
तेति वाच्यम् । हगञ्जेन वीक्षते इत्यादौ विशेष्यस्य स्वरूपेणैतरान्वयायोग्यस्यैतरतादा-
त्म्यापत्त्या तद्योग्यत्ववत्त्वतोऽन्वययोग्यस्यापीतरतादात्म्यापत्त्या तद्योग्यत्वस्यापि
सत्त्वात् । न च रूपकवत्समासोक्तावपि प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप एव चारुताहे-
तुरस्तु । तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यासंभवात् । न चाक्षिप्तनायकादिना आक्षि-
प्तरूपकं भवतु । ‘निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोद.’ इत्यत्र पयोदे द्रष्टृपुरुषरूपकाक्षेपकनि-
रीक्षणवदाक्षेपकाभावान् । न च विशेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतवृत्तान्त एवाक्षेपकोऽस्तु ।
अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतया तस्य प्राधान्याभावेनानाक्षेपकत्वात् । एतेनाक्षेपासंभवे-
ऽपि परनायिकामुखबुम्बनस्य ऋपमर्त्यादया प्रतीतस्य प्रकृतधर्मिणि चन्द्रे आरोप्यमा-
णस्य जारसाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्यञ्जकता सुवत्ता । न च चन्द्रे जार-
त्वारोपमन्तरेणापि जारव्यवहारारोपसिद्धिरनुपपत्त्यभावाच्च जारत्वं गमयेदिति वाच्यम् ।

१ अप्रस्तुतस्य अमरस्य वर्णनमिदं प्रणयिन्यनुगम्यमानचपलनायकवृत्तान्तपरतया अप्र-
स्तुतमशङ्का ।

२ यदि तु जलक्रीडादौ समुखोपस्थित अमरमालम्ब्य चपलनायकपरतया तदिदम-
न्वधीयत तर्हि तु प्रस्तुतो धर्मो (अमरः) यत्र ईदृशोयं व्यवहारः मल्लिन-रागादिसाधारणवि-
शेषणोपस्थिताप्रस्तुतधर्मिक(नायक)व्यवहारानिब्रतया प्रवीयत इति समासोक्तिरेवेत्याशयः ।

व्यञ्जनाया अनुपपत्तिं विनापि प्रसरात् । 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ तथैव दर्शनात् । अन्यथा अर्थापत्त्या गतार्थत्वेन व्यञ्जनावैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यपास्तम् । किं चैव सति वाच्यार्थ-
बोधोत्तर तद्यज्ञप्रतीति । सापि न केवलव्यवहारमात्रात् । अपि तु तादृशनायक-
नायिकासंबन्धविशिष्टव्यवहारज्ञानात् । एव च वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारबीजमान-
मत्र निरूप्यते इत्यदोष । अपि च तादृशव्यञ्जव्याधिकचमत्कारकारित्वेन ध्वनिव्यव-
हारयोग्यतया नालकारशरीरघटकता । एव च समासोक्तेस्तादृशध्वन्युपस्कारकतयाधिक-
चमत्कारकारित्वमलकारत्व च । न चैव समासोक्तौ रूपकध्वनिनैव निर्वाहे पृथगलकारत्व
न स्यादिति वाच्यम् । वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्वापहोतुमशक्यत्वेनालकारत्वस्य दुर-
ग्रहवत्वात् । विपरीत नायककारोपव्यञ्जनस्य समासोक्त्यन्तर्भावो वदतो ध्वनित्वस्य
दुर्वारत्वाच्च । तद्रूपव्यञ्जसाधिरुचनत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च क्लृप्तशब्दोपस्थापि-
तयोर्दृष्टान्तयो परस्परमभेदेनान्वये मानाभाव । सहृदयहृदयस्यैव प्रमाणत्वात् ।
अत एव 'आगल्य सप्रति वियोगविसमुल्लासो' इत्यत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकादृष्टान्तो
वाच्यरविकमलिनीदृष्टान्ताध्यारोपेणैव स्थित इति प्रवीणकृत । प्राचीनानुभवमपलप्यापि
यथेकत्र द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतदृष्टान्तयोर्विशेष्येणैवान्वय स्वीक्रियते एवमपि
वाक्यार्थबोधकाडै प्रस्तुते धामणि नाप्रस्तुत गारत्वारोपप्रलाशा । तथाहि यद्यप्यनयोभि-
क्षपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयात्समप्राधान्यमस्तीति स्वाक्रियते तथाप्य-
प्रस्तुतदृष्टान्तान्वयानुरोधात् प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतदृष्टान्तारोपे-
णैव तिद्धे । अप्रस्तुतरूपसमारोपेऽपि प्रस्तुतदृष्टान्तान्वयायौमथतान्यास्तदवस्थत्वाच्च ।
न-चैव सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति प्राचीन ऋणासगति ।
अप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनस्य त्वयानपेक्षणादिति चेत्, न । स्वरूपतोऽप्रस्तुतदृष्टान्तारोपस्याच-
मत्कारित्वम् किं त्वप्रस्तुतकामुक्तादिसंबन्धित्वनावगम्यमानस्यैव तस्यारोप । अत श्लेषा-
दिमहिम्ना विशेषणपदै स्वरूपत समर्पितेन चुम्बनादना ऐन्द्री चन्द्र इत्येतद्गतोलिङ्ग
पुलिङ्गसहकृतेन तत्संबन्धिनि कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तद्वीरवानुसंधानात् । विशेषण-
साम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनस्याक्षेपणात् । अप्रस्तुतस्यैवम्याप्रस्तुतव्यवहारस्ये-
त्यर्था वा । एतेन वदनचुम्बनस्य पुनादिसाधारण्यात्कव कामुकाभिव्यञ्जकत्वम् । किं च
'अहर्मुख चुम्बति भागुविम्बम्' इत्यनापि नायकायभिव्यक्त्यापत्तिरित्यपास्तम् ।
यत्तु चन्द्रऐन्द्रीपदगतलिङ्गाभ्यामभिव्यक्तनायकयो स्वव्यञ्जकपदोपस्थापिताभ्यामभेदेनैवा-
न्वय उचित समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तरिति, तन्न । एव हि वदतो व्यवहारावच्छेदकत्वं
तयो स्वाक्रियते न वा । आये एकस्यार्थस्योभयनान्वयोऽभ्युत्पत्तिमस्य । अन्ये रसान-
नुगुणत्वम् । यद्यप्यैन्द्र्यादौ नायिकात्वाभावे केवल व्यवहारावच्छेदकत्वमात्रस्वीकारे वाच ।
नायिकात्वानालोडकेवैन्द्रीमुखचुम्बनरूपस्य व्यवहारस्य नायकासंबन्धित्वात् । नहि
दिकतादात्म्यं विना नायिकाया पृथगुक्त विशेषयितु सामर्थ्यमस्तीति, तदपि न । मुख-
शब्दश्लेषसामर्थ्येन ऐन्द्रीमुखमित्यस्य समत्वत्वेऽपि ऐन्द्र्यश्लेषे मोपेण केवलमुखचुम्बनस्यो-
पस्थितेः । तदेतदुक्तं कृष्णयानदे—श्लेषादिमहिम्ना स्वरूपत समर्पितेन वदनचुम्बना-
दिनेति । नह्यै त्रीपदशब्दार्थेन दिग्भूषण वदनरूपमुत्पदाभस्यान्वयो वक्तुं शक्य सहृदयै ।

तत्र तावत्—

‘त्रिवोधयन्करस्पर्शैः पद्मिनीं मुद्रिताननाम् ।
परिपूर्णानुरागेण प्रातर्जयति भास्करः ॥’

नन्वेतादृशकुसुमिदिकल्पनापेक्षया विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थः । स्त्रीलिङ्गपुं-
लिङ्गाभ्यामभिव्यक्तनायिकाभिन्नचन्द्रादिघटितप्रकृतवाक्यार्थे स्वाक्यवतादात्म्यापन्नतद-
वयवोऽवतिष्ठते इत्येव कल्पयितुं युक्तम् । एवं च नायिकाभिन्नचन्द्रदिशासबन्धिवदनाभिन्न-
प्रारम्भकर्मचुम्बनरूपसबन्धाश्रयो नायकाभिन्नधन्द्र इति बोध इति चेत्, न । एवं हि
ऐन्द्र्यां नायिकाभेदप्रतीतौ मुखचुम्बनादौ वदनचुम्बनाद्यभेदप्रतीतावपि वदनचुम्बने साक्षा-
न्नायिकार्थसबन्धाप्रतीत्या रसोद्बोधानापत्तेः । न च व्यञ्जनया तत्प्रतीतिरस्त्वैव, यस्मिन्
यदभेदः तत्सबन्धिनि तत्सबन्धभेद इति न्यायेन वा मानसिकी तत्प्रतीतिः तत एव चम-
त्वार इति वाच्यम् । तदपेक्षया साक्षात्प्रारम्भारोपपादकवाच्यार्थबोधव्युत्पादनस्यैवापि-
त्वात् । ननु व्यञ्जनया अप्रकृतार्थबोधः । शक्ये प्रकरणादिना नियन्त्रणात् । ततो व्यञ्जन-
माहात्म्यादेव प्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावतिष्ठते इति चेत्, तर्हि वैयञ्जनिकोऽप्रकृतार्थबोधो
नायिकाद्यविशेषितो विशेषितो वाऽनाद्य । रसानुगुणत्वात् । अन्त्ये स्वपदोपस्थापिताभ्यां
लिङ्गाभ्यां नायिकाद्यभेदबोधो व्यर्थोऽसम्भवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोधनेन
कृतार्थत्वात् । अपि च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुखचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रा-
रम्भसयोगाश्रयो जारामिन्नधन्द्र इति बोधकदर्शनमेव स्यात् । तस्माद्यञ्जनया शक्यता वा
उपस्थिताप्रस्तुतवृत्तान्तेन व्यञ्जनयोपस्थितनायकादिसबन्धिरवेन गृहीतेनाभेदमापन्नः प्रस्तु-
तवृत्तान्तारोपः । प्रकृतविशेष्ये नन्वमते श्लेषस्थलेऽप्रकृतोपस्थितेः शक्यैव व्यवस्थापयि-
ष्यमाणत्वेन तन्मते शक्यत्वैवाप्रकृतार्थोपस्थितिः । प्राचां तु व्यञ्जनयेत्येतावान्विशेषः ।
एव च वाच्यार्थबोधोत्तर यदि चन्द्रादौ नायकत्वादिप्रतीतिरपि सद्बदयानुभवसाक्षिकी
तदास्तु इत्युपपादितमेव प्राक् । एतेन ‘निर्लेङ्गीकाभवत्प्राची प्रतीचीं याति भास्करे ।
प्रिये विपक्षरमणीरके का मुदमबति ॥’ इत्यत्र पूर्वार्धगताया समासोक्तौ नायकत्वाप्रतीता-
नुत्तरार्धे प्रियत्वादिना समर्थनायाः सर्वैवानुपपत्तिरिति परात्तम् । प्रस्तुतप्राचीवृत्तान्ते
आरोप्यमाणाप्रस्तुतरागिष्ठतनायिकाविशेषवृत्तान्तसमर्थनाय तस्मावश्यकत्वाच्च । एवं च
सानुरागपरनायिकामुखचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रारम्भसयोगाश्रयधन्द्र इत्येव बोधः । एतेन
अयमन्दीलादौ शक्तिव्यञ्जनाभ्यां प्राचीप्रारम्भसबन्धाश्रयधन्द्रो जारसबन्धिसानुरागपर-
नायिकामुखचुम्बनाश्रय इति बोधः । अप्रस्तुतवृत्तान्ताभिन्नत्वेनाश्ववसितस्य प्रस्तुतवृत्ता-
न्तस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय इति मते तु सानुरागपरनायिका-
मुखचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रारम्भसयोगजारामिन्नधन्द्र इति बोध इत्यपास्तम् । समासोक्तिपुं-
शीभूतव्यञ्जेति व्यवहारस्तु प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारभेदस्य व्यञ्जनया प्रतीतेर्निर्बोध
शक्येति दिक् । तत्र उदाहरणीयसमासोक्तौ । तावत् आदौ । अस्य इत्यनेत्यनेना-

इत्यत्र किरणस्पर्शकरणक-मुकुलितपद्मिनीकर्मक-विकासानुकूलव्यापारवद-
भिन्नो भास्करो जयतीति वाक्यार्थः शक्त्यैव तावत्प्रतीयते । हस्तस्पर्शकरण-
क-नायिकाविशेषकर्मकानुनयानुकूलव्यापारवदभिन्न इत्यादिश्चापरोऽर्थ उभय-
त्रानुपक्त्या तथैव शक्त्या, शक्त्यन्तरेण, व्यवस्था वा सर्वत्रैव प्रतीयत इत्यत्र
सङ्ख्यया एव प्रमाणम् । एवं च द्वाविन्यै वाक्यार्थौ सव्येतरगोविषाणवदल-
न्तासंसृष्टौ यदि स्यातां तदा भगवतो भास्करस्य कामुकत्वं कमलिन्या नायि-
कात्वं च सकलप्रतीतिसिद्धं विरुद्धं स्यात् । द्विप्रधानत्वेन वाक्यभेदश्चाप-
येत । यदि चापरोऽर्थः प्रकृतकर्तारोप्यते तदा कमलिनीविकासकर्ता
नायिकानुनयकर्ता च सूर्य इत्येकत्र द्वयमिति विषयताशाली बोधः स्यात् ।
न तु पूर्वोक्तानुपपत्तिपरिहारः । यदि च श्लेषमूलभेदाध्यवसानेन कमलि-
न्यादीनां नायिकात्वादिप्रत्यय उपपाद्यते तथाप्यश्लिष्टपदोपस्थितो भगवान्नाय-
कत्वान्नाप्राप्त एव । पद्मिनीशब्दस्थाने नलिनीशब्दोपादाने सापि नायिका-
त्वेन कथं नाम प्रतीतिपथमियात् ? तस्माद्विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृ-
तवाक्यार्थः स्वानुगुणं नायिकादिमर्थमाश्लिष्य तेन परिपूर्णविशिष्टशरीरः

न्वयः । नैयायिकमतेनाह—किरणेति । तावत्प्रतीयते आदौ प्रतीयते । नायि-
काविशेषेति । श्लिष्टतेत्यर्थः । आदिना नायकपरिग्रहः । अनुपक्त्या संबद्धया ।
तथैव पूर्वार्थबोधिरूपैव । तस्य नियन्त्रणादाह—शक्त्यन्तरेणेति । अस्मापि दुर्बलत्वा-
दाह—अपत्या वेति । व्यञ्जनयेत्यर्थः । एवं च उभयप्रतीतौ च । वैशाकरणमतेनाह
—द्विप्रधानेति । वाक्यभेदमुद्धरति—यदि चेति । बोधः स्यादिति । तथा च
न वाक्यभेद इति भावः । एवमपि प्रथमदोषानुद्धार एवेत्याह—न त्विति । तन्मु-
द्धरति—यदि चेति । अश्लिष्टेति । भास्करेतीत्यर्थः । भगवान्सूर्यः । शेषान्तर-
माह—पद्मिनीति । पद्मिनीशब्दपद्मिनीशब्दस्थाश्लिष्टयादिति भावः । तेनैति ।
आश्लिष्टनायिकाद्यर्थेन । यतः परिपूर्णमत एव विशिष्टं शरीरं यथेत्यर्थः ।

१ दृषह दृषह दृर्ह—नायकोभयलात्पर्यन्तया वाक्यरूप कल्प्येत्यर्थः ।

२ यदि वाक्यार्थो पररपरमसंसृष्टौ स्यातां तदा दृर्ह—कमलिनीः नायक-नायिकात्वप्रती-
तिर्न स्यादित्येते दोषः । वाक्यभेदोपपत्तिरिति द्वितीयः । 'दृषह दृषह' (दृर्ह पर कमलिनी-
विकासकर्तृत्वम्, नायिकानुनयकर्तृत्वं चापरोप्यते) तदा वाक्यभेदरूपस्य द्वितीयदोषस्य परि-
हारेण दृर्हादिर्नायकत्वावप्रतीतिरूपः प्रथमदोषस्य दृषहस्य एवेत्याशयः ।

सन् प्रकृतवाक्यार्थे स्वावयवतादात्म्यापन्नतदवयवोऽभेदेनावतिष्ठते । स च परिणाम इव प्रकृतात्मनैव कार्योपयोगी, स्वात्मना च रसाद्युपयोगी । अत्र चाप्रकृतार्थस्य पृथक्शब्दानुपादानाद्रूपकाद्वाक्यार्थसंबन्धिनो वैलक्षण्यम्, पदार्थरूपकात्तु स्फुटमेवं । आक्षिप्तार्थघटितत्वाच्च वाक्यार्थश्चेपात् । एवं चात्र शक्यताक्षेपाभ्यां सर्वार्थनिर्वाह इति भामहोद्भटप्रभृतीनां चिरंतनानामाशयः ।

‘निशामुखं चुम्बति चन्द्र एषः’ इत्यादौ निशाचन्द्रशब्दयोरश्लिष्टत्वान्मुख-

स्वेति । अप्रकृतवाक्यार्थत्वर्थः । एवमग्रेऽपि तदिति । प्रकृतवाक्यार्थत्वर्थः । स च अप्रकृतवाक्यार्थश्च । स्वात्मना चेति । चस्त्वर्थः । रूपरुद्धेदकं प्राह—अत्र चेति समासोक्तौ चेत्वर्थः । स्फुटमेवेति । अस्या वाक्यार्थनिष्ठत्वादिति भावः । वैलक्षण्य-मित्यस्यानुपपन्नः । एवमग्रेऽपि । उपसंहरति—एवं चेति । उक्तदोषे चेत्वर्थः । क्वचित् श्लेषाभावेऽपि । प्रकारान्तरेण, न विशेषणसाम्यात्तदर्थप्रतीतिः, तत्राक्षेपाभावेनानिर्वाहो भामहारीनां मते इति सूचयितुमाह—निशेति । वादाचित्कसंभवादाह—नियतेति ।

१ वाक्यार्थसंबन्धिनो रूपकाद्वैलक्षण्यमित्यन्वयः । वाक्यार्थरूपके अप्रकृतार्थः (उपमानम्) एषहृद्यन्वेषात्तो भवति, यथा ‘स्वरपादनखरहानि०’ इत्यादौ ।

२ मुखचन्द्र इत्यादौ एकस्मिन् पदार्थे अपरपदार्थस्वारोप इति पदार्थरूपकं पदार्थनिष्ठम् । समासोक्तित्तु वाक्यार्थनिष्ठेति ।

३ एतन्मतस्यायं सारः—विशेषणं यथा ‘विबोधयन्०’ अत्र विबोधन-कररपरी-नखिनी-मुद्रिताननादि] साम्येन अप्रकृतवाक्यार्थस्य [खण्डितानुनयकर्तृ-नायकवृत्तान्तस्य] प्रतीतिः । प्रतीयमानः अप्रकृतवाक्यार्थश्च रसानुगुण्यानुरोधेन स्वानुकूलं विशेष्यम् (धर्मिणम्, नायकनायिकादिम्) आक्षिपति । ततश्च कररपरीकरणकं बोधनं नायक-नायिकासंबन्धित्वेन गृह्यते । अर्थात् प्रकृतवाक्यार्थोवयवाः [पूर्व-धमिनी-कररपरीः] अप्रकृतवाक्यार्थोवयवाऽभिन्नाः (नायक-नायिका-इत्यादिरूपाः) प्रतीयन्ते । प्रतीयमानः अप्रकृतवाक्यार्थः प्रकृतवाक्यार्थाभिन्नः परिणमतीति निष्कर्षः । अप्रकृतवाक्यार्थश्च प्रकृतवाक्यार्थरूपत्वेन कार्योपयोगी (वाक्यार्थनिर्वाह-कः) । स्वस्वरूपेण (अप्रकृतत्वेन) तु रसादिप्रत्यायकः, नायक-नायिकावृत्तान्तस्यैव शृङ्गारप्रत्यायकत्वात् । एवं च ‘इत्तरपरीकरणक-नायिकाविशेषकर्मकानुनयानुकूलव्यापारवधायकाभिन्नः कररपरीकरणक-मुकुलितधमिनीकर्मकानुनयानुकूलव्यापाराश्रयो भास्करः’ इति बोधः ।

४ अस्मिन् भामहारीनां मते—‘श्लिष्टविशेषणैः अप्रकृतवाक्यार्थस्य प्रतीतिः । अप्रकृतवाक्यार्थः (मुखचुम्बनादिः) च रसानुगुण्येन नायक-नायिके आक्षिपति । ततश्च अप्रकृतवाक्यार्थः प्रकृतवाक्यार्थात्मको भवति’ । किन्तु श्लेषाभावस्य (‘निशामुखम्०’ इत्यादौ) न निर्वाहः । अस्मात् ‘कीर्तव-सुखवाभ्याम् (टाप्-प्रथमाविभक्तिभ्याम्) नायक-नायिकात्वाभि-व्यक्तिर्भवतीति स्पष्टनाम्न्यापारेणैव (न तु आक्षेपेण) अप्रकृतार्थप्रतीतिः । प्रकृतवाक्यार्थश्च अप्रकृतवाक्यार्थात्मको भवति’ इति संशोधनमुपस्थापयति—‘निशामुखं चुम्बति०’ इत्यादिना ।

चुम्बनमात्रस्य च पुत्रादिसाधारण्येन कथं तावन्नियतनायकाक्षेपकत्वम्, कथं वाऽऽक्षिप्तस्यापि नायकादेर्निशाचन्द्रयोरेवाभेदेनान्वयः, न भेदेन चुम्बनादौ । तथात्वे च तयोर्नायकतालाटस्थे रसानुद्धोषापपेः । तस्मात् 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रिकैषा', 'अहर्मुखं चुम्बति चण्डमानु.' इत्यादावप्रतीयमानं नायकत्वं प्रकृते टाप्यथमाभ्यां प्रतिपादितेन प्रकृत्यर्थगतेन स्त्रीत्वेन पुंस्त्वेन च स्वाधिकरण एव अभिव्यज्यते । एवं च निशाचशिनोर्नायकत्वसिद्धिः छिष्ट-विशेषणैः, व्यञ्जनव्यापारेणैवाप्रकृतार्थबोधनम्, शक्तेः प्रकरणादिना निय-ग्रणात् । तदित्थं व्यञ्जनमाहात्म्यादेवाप्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येन प्रकृतवाक्या-र्थोऽप्यतिष्ठते । गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदध्यायमिति तु रमणीयः पन्थाः ।

पञ्चकारसर्वस्कारस्तु—'विशेषणसाम्याद्धि प्रतीयमानमप्रस्तुतं प्रस्तुता-वच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वाच्च ध्यवहारसमारोपः, न तु रूपास-मारोपः । रूपसमारोपे एवच्छेदितत्वेन प्रकृतरूपरूपित्वाद्रूपकमेव स्यात्' इत्याह । तदेतदुक्तिमात्ररमणीयम् । अप्रकृतव्यवहारः प्रकृतकर्तारि नायका-दिकस्वकर्तृविशेषित आरोप्यते तद्विशेषिती वा ? नायः । एवं च सति चन्द्रादेर्नायकव्यवहारश्रयत्वेन नायकसाम्यं सिध्येत् । तच्च छेपादिभित्ति-

ननु वास्तविक एवास्मात् आह—कथं चेति । आक्षिप्तस्याक्षेपकेणैवान्वयनियमादिति भावः । इत्यापत्तिं निराचष्टे—तथात्वे चेति । भेदेन मुत्तमुम्बनादावन्वये चेत्यर्थः । तयो निशाचन्द्रयो । नायकेति । 'स्त्रीपुंसव्य' इत्येकशेषः । एवमपि सर्वत्र । व्यतिरेकं दर्शयति—निशामुखेति । स्याधीति । श्रीलपुस्तवाधिररण एवेत्यर्थः । नन्वेवं षड्विदाक्षेपेण षड्विषयनया निर्वाह इति वैरूप्य स्यादत आह—च्छिष्टेति । वैरसी-त्यर्थः । एवैनाक्षेपव्याप्ति । ननु शनलैव पुनो नात आह—शक्तेरिति । शक्यन्तर्द तु दुर्बलमिति भावः । इदं मतमुपसहरति—तदिति । एव प्रागम् । व्याख्याप्रकृतवा-च्यार्थस्य प्रकृतपरिपोषणत्वादाह—गुणीति । तुर्भामहादिमतवैरुद्धम्यसूचकः ।

स्येति । अप्रकृतव्यवहारैस्त्वर्थः । यो ह्यर्थः । यत् इति तदर्थः । व्यवहाराश्रयत्व-नेति । सनादीयव्यवहारश्रयत्वेनेत्यर्थः । तदाश्रयत्वस्य मद्गणापि दुर्बलत्वादिति भावः । अत एवाह—नायकसाम्यमिति । तच्च साम्यं च । विशेषणत्वे सतीति शेषः । एवं

१ प्रस्तुतस्य असाधारणपर्यस्त्वेण । अर्थात्, अमस्तुतव्यवहारावच्छिन्नं प्रस्तुतम् (नायक-व्यवहारावच्छिन्नो भावः) प्रतीयत इति यावत् ।

२ नायकादिरूपो य स्तस्य (अप्रकृतव्यवहारस्य) वर्तते तेन विशेषितः, विशेषणशुद्धः (कर्तृविशेषणः) ।

३ नायकव्यवहाराश्रयो नायक एव भवेत्, न च-र. । तत्रैव नायकव्यवहारा-श्रयत्वम्. इति वक्ष्ये स्यात् । एव च चन्द्रे नायकसाम्यं संपन्नमित्याशयः ।

काभेदाध्यवसायेन व्यवहाराभेदं प्रतिपिपादयिषतः कवेरनभिप्रेतमेव । अभि-
प्रेतं तु नायकत्वम् । तच्च नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वे न सिध्यति । किं
च 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रे नायकव्यवहारसमारोप एव, न
नायकत्वारोपः । एवमेव निशायामपि न नायिकात्वारोपः, तुल्यन्यायत्वात् ।
एवं च मुखचुम्बनमात्रस्य नायिकानिर्मुक्तस्यामुन्दरत्वाच्चायकासाधारणव्यवहार-
त्वायोगाच्च किमारोपेण ? । यदि च निशायां स्त्रीलिङ्गव्यङ्ग्यं नायिकात्वमिति
निरीक्ष्यते तदा चन्द्रगतपुंलिङ्गव्यङ्ग्यं नायकत्वमपि निरीक्ष्यताम् । न
द्वितीयः । नायकसंबन्धित्वेनाज्ञातस्य मुखचुम्बनमात्रस्याहृद्यत्वात् । 'तिती-
र्षुर्दुस्तरं मोहाद्भुषेनासि सागरम्' इति निदर्शनातो वैलक्षण्यायासदुक्तवै-
धर्म्यस्यैवास्वेयत्वाच्च । शिष्टमनुपदमेव वक्ष्यामः ।

यत्तु सर्वस्वकाराज्ञानुवर्तिना कुवलयानन्दकृता सपूर्वपक्षसिद्धान्तमुक्तम्
—“अत्र च विशेषणसाम्यात्सारूप्याद्वा यदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रत्यायनं

सति व्यवहारसमारोपः कचिदर्थः स्यादित्याह-किं चेति । व्यवहारसमारोप एवे-
ति । त्वया वाच्य इति शेषः । एवव्यावर्त्यमाह—न नायकेति । रूपसमारोपस्य त्वया-
नङ्गीकारादिति भावः । तथा सति दोषमाह—एवं चेति । व्यवहारसमारोपे चेत्यर्थः ।
नायिकेति । नायिकाऽसंबन्धस्येत्यर्थः । नायकासाधारणेति । मुखचुम्बनस्य पुत्रा-
दिमाधारण्यादिति भावः । इमं दोषमुद्धरति—यदि चेति । निरीक्ष्येति । तथा च
रूपसमारोपो नेति त्वदुक्तिरसंगतेति भावः । अस्मदुक्तेति । अत्र चाप्रकृतेत्यादिनोक्ते-
त्यर्थः । अत्र समासोक्तौ च । विशेष्ये चन्द्रादौ । सर्वथैव आरोपानारोपान्यतरविधया ।

१ भवता नायकव्यवहारः समारोप्यते, न नायकत्वम् । नायिकानिर्मुक्तं मुखचुम्बनमात्रं
च नायकस्यासाधारणो धर्मः । ततश्च यावन्नायक-नायिकात्वप्रतीतिर्न भवेत्तावदसंप्रतीतिः
कुतः स्यात् ? ।

२ नायिकात्वारोपवत् नायकत्वमप्यारोप्यतामित्याशयः ।

३ निदर्शनायां शब्दोपात्तबोधोः (पदार्थ-वाक्यार्थयोः) आवर्षोऽभेदः । समासोक्तौ तु
एकः (प्रकृतवाक्यार्थः) शब्दोपात्तः, अन्यो न । अनयोरेभेदः । इति निदर्शना-समासोक्तयो-
र्वैलक्षण्यम् । तथा च समासोक्तौ रूपसमारोपस्वीकारेण 'रूपकं दयोऽपात्तत्वम्, समासोक्तौ
तु प्रकृतस्यैवोपात्तमिति' इत्येवैवमर्थं स्यादित्याशयः ।

तत्प्रकृतौ विशेष्ये तत्समारोपार्थम् । सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरम्भ-
 गोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चाहताहेतुः ।
 न तु रूपकं इव प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोऽस्ति । 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखे
 चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रशब्दसमभिव्याहारवत् 'रक्तशुम्भति चन्द्रमाः' इत्यादौ रा-
 मासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्याभा-
 वात् । न चेह 'निरीक्ष्य विबुधपतेः पयोदो मुखं निद्रायाममिसारिकायाः'
 इत्यत्र निरीक्षणानुगुणनयनोपादानं यथा पयोदस्य द्रष्टृपुरुषत्वस्य गमकं तथा
 किञ्चिज्जारस्त्वस्मात्ति । न वा 'त्वय्यागते किमिति वेपथ एष सिन्धुस्त्वं सेतु-
 नन्धकृदवः किमसौ विनेति' इत्यत्र सेतुमन्धकृत्वं विष्णोः कार्यं यथा राज्ञो
 विष्णुत्वस्य तथा किञ्चिदस्ति । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारो-
 पमात्रमिह चारुताहेतुः । यद्यपि विशेषणसमर्पितयोर्द्वयोरप्यर्थयोरविशिष्टं
 प्राधान्यम्, तथाप्यन्यतरार्थये धर्मिण्यन्यतरारोपस्यावश्यकत्वे, श्रुते प्रकृतव्य-
 वहारधर्मिण्येवामकृतव्यवहारस्यारोप उचितः । तस्य च स्वरूपतो ज्ञातस्मा-
 रोपे चारुताभावात्कामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य रसानुगुण-
 त्वाद्यारोपः । कामुकादेश्च पदादनुपसृतस्यापि चुम्बनादिना व्यञ्जितस्य व्यव-
 हारविशेषणत्वम् । तस्मात् 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तशुम्भति चन्द्रमाः' इत्यत्र
 जारसंबन्धितादृशचुम्बनरूपव्यवहाराश्रयश्चन्द्र इत्येव बोधः" इति ।

कविसंरम्भेति । समस्तानुदेश्यमन्त्रदसंदर्भरूपकभिव्याहारेत्यर्थः । पठितनाह—तत-
 श्चेति । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतसंबन्धिव्यवहारेत्यर्थः । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुत-
 पेल्लयः । तद्वाचकेति । जारत्वाचकेत्यर्थः । एतेन शब्द आरोपो न समवर्तमानुक्तम् ।
 नन्वाशितनायकादिना आशितस्वकं भवत्यत आह—न चेहेति । अस्तीत्यन्वयः ।
 इह रक्त इन्द्राहरणे । जारत्वेत्यस्य गमकमित्यस्यानुपपन्नः । एवमप्येऽपि विनिर्दिष्टनाह
 —श्रुते इति । तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपलक्ष्यरक्तया विशिष्टविशेषणान्वितमेति

१ एतौ विष्णुत्वस्य यथा गमकं तथा न किञ्चिदस्तीत्यनुपपन्नः ।

२ अत्र इन्द्राहरणमात्रे धर्मिणि (अयमुते) प्रकृतव्यवहारात्, इन्द्राहरणमात्रे
 धर्मिणि (प्रस्तुते) अप्रकृतव्यवहारात् वा आरोपे व्यवहरतः । अत्रोक्तं कलाप्यन्वय-
 भावे तु सर्वसंबन्धितानवस्यारोपेऽस्ति ।

कामेदाध्यवसायेन व्यवहारभेदं प्रतिपिपादयिषतः कवेरनभिप्रेतमेव । अभि-
प्रेतं तु नायकत्वम् । तच्च नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वे न सिध्यति । किं
च 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रे नायकव्यवहारसमारोप एव, न
नायकत्वरोपः । एवमेव निशायामपि न नायिकात्वरोपः, तुह्यन्यायत्वात् ।
एवं च मुखचुम्बनमात्रस्य नायिकानिर्मुक्तस्यासुन्दरत्वान्नायकासाधारणव्यवहार-
त्वायोगाच्च किमारोपेण ? । यदि च निशायां स्त्रीलिङ्गव्यङ्ग्यं नायिकात्वमिति
निरीक्ष्यते तदा चन्द्रगतपुंलिङ्गव्यङ्ग्यं नायकत्वमपि निरीक्ष्यताम् । न
द्वितीयः । नायकसंबन्धित्वेनाज्ञातस्य मुखचुम्बनमात्रस्याह्वयत्वात् । 'तिती-
र्षुर्दुस्तरं मोहाद्दुपेनास्मि सागरम्' इति निदर्शनातो वैलक्षण्यायासद्भुक्तवै-
धर्म्यस्यैवास्त्रेयत्वाच्च । शिष्टमनुपदमेव वक्ष्यामः ।

यत्तु सर्वस्वकाराज्ञानुवर्तिना कुवल्यानन्दकृता सपूर्वपक्षसिद्धान्तमुक्तम्
—“अत्र च विशेषणसाम्यात्सारूप्याद्वा यदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रत्यायनं

सति व्यवहारसमारोपः इच्छित्यर्थः स्यादित्याह—किं चेति । व्यवहारसमारोप एवे-
ति । त्वया वाच्य इति शेषः । एवव्यावर्त्यमाह—न नायकेति । रूपसमारोपस्य त्वया-
नङ्गीकारादिति भावः । तथा सति दोषमाह—एवं चेति । व्यवहारसमारोपे चेत्यर्थः ।
नायिकेति । नायिकाऽसंबन्धित्वेत्यर्थः । नायकासाधारणेति । मुखचुम्बनस्य पुत्रा-
दिसाधारण्यादिति भावः । इमं दोषमुद्धरति—यदि चेति । निरीक्ष्येति । तथा च
रूपसमारोपो नेति त्वदुक्तिरसंगतेति भावः । अस्मदुक्तेति । अत्र चाप्रकृतेलादिनोक्ते-
त्यर्थः । अत्र समासोक्तौ च । विशेष्ये चन्द्रादौ । सर्वथैव आरोपानारोपान्यतरविधया ।

१ भवता नायकव्यवहारः समारोप्यते, न नायकत्वम् । नायिकानिर्मुक्तं मुखचुम्बनमात्रं
न नायकस्यासाधारणो धर्मः । ततश्च यावन्नायक-नायिकात्वप्रतीतिर्न भवेत्तावदसप्रतीतिः
वृत्तः स्यात् ? ।

२ नायिकात्वरोपवत् नायकत्वमप्यारोप्यतामित्याशयः ।

३ निदर्शनायां शब्दोपात्तयोर्दोषोः (पदार्थ-वाक्यार्थयोः) आर्थोऽभेदः । समासोक्तौ तु
पक्षः (प्रकृतवाक्यार्थः) शब्दोपात्तः, अर्थो न । जनयोरभेदः । इति निदर्शना-समासोक्तयो-
र्वैलक्षण्यम् । तथा च समासोक्तौ रूपसमारोपस्त्रीकारेण 'रूपके द्वयोर्हपात्तत्वम्, समासोक्तौ
तु प्रकृतस्त्रीयोपात्तमिति' इत्योर्वैधर्म्यं स्यादित्याशयः ।

तत्प्रकृतं विशेष्ये तत्समारोपार्थम् । सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरम्भ-
 गोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः ।
 न तु रूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोऽस्ति । 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखे
 चन्द्रत्वरोपहेतुचन्द्रशब्दसमभिव्याहारवत् 'रक्तधुम्बति चन्द्रमाः' इत्यादौ स-
 मासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचरूपदसमभिव्याहारस्वाभा-
 वात् । न चेह 'निरीक्ष्य विद्युजपनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकाया.'
 इत्यत्र निरीक्षणानुगुणनयनोपादानं यथा पयोदस्य द्रष्टृपुरुषत्वस्य गमकं तथा
 किञ्चिज्जारत्वत्वास्ति । न वा 'त्वय्यागते किमिति वेपथ एष सिन्धुस्त्वं सेतु-
 मन्धकृद्दतः किमसौ विभेति' इत्यत्र सेतुमन्धकृत्त्वं विष्णोः कार्यं यथा राज्ञो
 विष्णुत्वस्य तथा किञ्चिदस्ति । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारो-
 पमात्रमिह चास्ताहेतुः । यद्यपि विशेषणसमर्पितयोर्द्वयोरप्यर्थयोरविशिष्टं
 प्राधान्यम्, तथाप्यन्यतरार्थये धर्मिष्यन्यतरारोपस्यावश्यकत्वे, ध्रुते प्रकृतव्य-
 वहारधर्मिष्येवाप्रकृतव्यवहारस्यारोप उचितः । तस्य च स्वरूपतो ज्ञातस्या-
 रोपे चारुत्वाभावात्कामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य रसानुगुण-
 त्वादारोपः । कामुकादेश्च पदादनुपलितस्यापि चुम्बनादिना व्यञ्जितस्य व्यव-
 हारविशेषणत्वम् । तस्मात् 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तधुम्बति चन्द्रमाः' इत्यत्र
 जारसंबन्धिताद्द्रष्टृचुम्बनरूपव्यवहाराश्रयध्वन्द्व इत्येव बोधः" इति ।

कविसंरम्भेति । सप्रतीतुरेत्प्रकृतशब्दसंभाररूपकभिव्याहारेत्सर्प । फलितनाह—तत्त-
 द्येति । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतसंबन्धित्वव्यवहारेत्सर्प । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतरू-
 पेत्यर्थः । तद्वाचकेति । जारत्वाचकेत्यर्थः । एतेन शब्द आरोपो न सम्भवतीत्युक्तम् ।
 नन्यात्, तनापचादिना आश्रितरूपकं भवत्यत आह—न चेहेति । अस्तीलप्रान्वयः ।
 इह एष इत्यादिहेतुः । जारत्वस्य गमकमित्येत्यनुग्रहः । एवमप्येऽपि विनिगमकनाह
 —ध्रुते इति । तथा च ध्रुतप्रस्तुताभोपसंभारकतया विशिष्टविशेषणशक्तिवन्ति

१ एते ११प्रत्ययस्य यथा गमकं तथा न विविदस्तीत्यनुग्रहः ।

२ अत्र इत्युच्यते तदाप्येव धर्मिणी (अत्र इति) प्रकृतव्यवहारस्य, प्रकृतव्यवहारस्य
 धर्मिणी (अत्र इति) अत्र इत्युच्यते तदाप्येव धर्मिणी (अत्र इति) अत्र इत्युच्यते तदाप्येव धर्मिणी (अत्र इति)
 धर्मिणी (अत्र इति) अत्र इत्युच्यते तदाप्येव धर्मिणी (अत्र इति) अत्र इत्युच्यते तदाप्येव धर्मिणी (अत्र इति)

तदेतत्सर्वमसंगतम् । यत्तावदुच्यते 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वान-
 रोप इति, तन्न । नामार्थयोरभेदेनैवान्वयान्मुखे चन्द्रस्वारोपः, न चन्द्रत्वस्य
 चन्द्रविशेषणस्य । यदप्युच्यते 'जारादिपदसमभिव्याहारस्य, हेतोर्विरहात्
 चन्द्रादौ जारस्वारोप इति । तत्र श्रौतारोपे तादृशसमभिव्याहारस्य
 हेतुत्वम्, न त्वार्थारोपे । अन्यथा रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेः । न च रूप-
 कध्वनावारोप्यमाणासाधारणधर्मोक्तिरारोप्यमाणतादात्म्यव्यञ्जिका, न चेह
 तथा किञ्चिदस्तीति वाच्यम् । इहापि परनायिकामुखचुम्बनस्य श्लेषमर्यादया,
 व्यञ्जनमर्यादया वा प्रतीतस्य प्रकृतधर्मिणि चन्द्रे आरोप्यमाणस्य जारासाधा-
 रणधर्मत्वेन जारत्वव्यञ्जकतायाः स्फुटत्वात् । एतेन 'विशुन्नयनैः' इत्यत्र 'त्वं
 सेतुचन्धनकृत' इत्यत्र च यथा द्रष्टृत्व-विष्णुत्वगमकं तथेह नास्तीति निर्दे-
 स्यम् । न च जारत्वस्य चन्द्रादावारोपमन्तरेणापि जारव्यवहारारोपः सिध्य-
 न्ननुपपत्तेरभावात् जारत्वं गमयेदिति वाच्यम् । गमकं हि द्विविधम्—आ-
 क्षेपकं व्यञ्जकं च । तत्राक्षेपकमनुपपद्यमानमेव गमयति । व्यञ्जकं तु नानु-
 पपत्तिमपेक्षते । 'गतोऽस्तमकः' इत्यादौ तथैव दर्शनात् । अन्यथा अर्थापत्त्या
 गतार्थत्वेन व्यञ्जनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किं च त्वयापि हि जारादेरप्रकृतध-
 र्मिणः प्रतीतिरवश्यं वाच्या आरोप्यमाणव्यवहारविशेषणार्थम् । अन्यथा

भावः । स्वरूपतः अप्रकृतव्यवहारत्वेन । चन्द्रविशेषणस्येति । तादात्म्येन चन्द्रारोपे
 तादात्म्यस्यापि संबन्धविधया आरोपविषयत्वात् तस्य चन्द्रत्वानतिरेकात् चन्द्रस्वारोपे-
 त्युक्तम् । न तु प्रकारतया चन्द्रारोपे । अन्यत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र प्रसारतया
 आरोपायोगादिति तदाशयाच्चिन्त्यमिदम् । भामहादिमतेनाह—'श्लेषेति । समतेनाह—
 व्यञ्जनेति । इदं चर्तं पूर्वमेव दूषितम् । जारेति । शिष्यन् जारव्यवहारारोप इत्यर्थः ।
 दर्शनादिति । अनुपपत्तेः विनापि नानार्थव्यञ्जनदर्शनादित्यर्थः । अन्यथा अनुपपत्तेः-
 देनुन्ये । अन्यथा तदप्रतीत्या तद्विशेषणचानुशीकारे । एवं च तदर्थं तदप्रतीत्या च सन्धि-
 वाच्यं सहितान्नाम् । अन्यथा तान्यां न व्यञ्जनम् किं तु श्रेयस्त्वुम्बनेन तदशीकारे ।

१ रूपकध्वने आरोपे सत्यपि तादृशसमभिव्याहारस्यारोपनिधानम्, (२७२पदवाच्यम्) ।

२ परनायिकामुखचुम्बनं जारजाया गमयतिहाप्यस्तीति भावः ।

३ जारावस्य आरोपे विना यदे जारव्यवहारारोपः न उपपद्येत् तर्हि अनुपपत्तानो जार-
 व्यवहारो जारत्वं गमयेत् । अत्र तु चन्द्रे जारव्यवहारारोपे विनापि जारव्यवहारारोपः (मुख-
 चुम्बनदि.) श्लेषमर्यादया (आदिभागवतश्लेषे श्लेषव्याप्त्युम्बनमेव) उपपद्येत् । अत्र एव अ-
 नुपपत्तिर्नास्ति । अनुपपत्तयान् एव हि गमको धर्मो गमयति । इह तु न गमयेदिति शङ्का ।

स्वरूपतो ह्यप्रकृतव्यवहारारोपे चाल्लानापत्तेः । एवं चावश्योपस्थाप्यस्य
जारादेच्चादृशचुम्बनकर्तरि चन्द्रादावेव तादात्म्येन विशेषणत्वमुचितम्, न
तु व्यवहारे नेदेन । चन्द्रस्य जारमिन्नतावगमे परनायिकावदनचुम्बनत्याहृद्य-
त्वात् ।

अपि च 'निशामुखं चुम्बति चन्द्र एवः' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गाभ्यां
मुखचुम्बनरूपार्थसचिवाभ्यां नायिकात्वं नायकत्वं च व्यञ्जत इति हि निर्वि-
वादम् । अन्यथा 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रिकैषा', 'अहर्मुखं चुम्बति भानु-
विम्बम्' इत्यत्रापि नायकप्रतीत्यापत्तेः । एवं च सामानाधिकरण्येनैव संस-
र्गेण व्यज्यमानं नायकत्वं निशाशशिनोर्नायकत्वारोप एव पर्यवस्यति ।
“अपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नायकतास्यधर्मविशिष्टयोः प्रतीतेः” इति
त्वदुपजीव्यग्रन्थविरोधश्च । 'अविनाभावादप्रकृतव्यवहारेणाश्लिष्टेन धर्मिणैव
प्रस्तुतो धर्म्येवच्छिद्यते' इति तट्टीकाविरोधश्च । किं च “चुम्बनादिव्यवहारे-
णामिव्यक्तस्य नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वमेव, न त्वमेदेन चन्द्रादिविशेष-
यत्वम् । चन्द्रादिपदसमानाधिकरणपदानुपस्थापितत्वात्” इत्युक्तं तत्र तुल्य-

एवं च अतिप्रसन्नभङ्गाय तत्प्रहिताभ्या तदङ्गीकारे च । सामानेति । स्त्रीत्वपुंस्त्वेत्यादिः ।
पर्यवसिनार्थानङ्गीकारे आह—अपरीति । त्वदुपजीव्येति । कुबलवानन्दोपशोब्यालं-
कारसर्वस्वैत्यर्थं । अत एव तदाज्ञानुवर्तिनेति प्रागुक्तम् । अविनाभावाद नियतसंबन्धात् ।
तट्टीकेति । अलंकारसर्वस्वटीका विमर्शिनोत्यर्थं । तदुक्तान्तरं उच्यते—किं चेति ।

१ उक्तं च त्वया पूर्वम्—'तस्य (अप्रकृतव्यवहारस्य) च स्वरूपतो धारस्वारोपे चास्त्वा-
भावात्कामुक्ताप्रस्तुतधर्मिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य रसानुपगतात्' इति ।

२ भवन्नवे व्यवहारस्य विशेषणं कामुकारिः, अर्थात् कामुकसदृशमुखचुम्बनादिव्यव-
हारः । तत्रश्च भेदेनैवान्वयः स्यात् । धर्मिणः (जारादेः) प्रतीतिसीकारे तु चन्द्रेण सह
तस्याऽभेदेनान्वयः स्यात् ।

३ नायिका च नायकश्च नायकौ, तयोः प्रतीतिः ।

४ स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरधिकरणभूतौ यौ निशाशशिनौ तत्रैव यथाकृतं नायिकात्वं नायकत्वं चा-
मिव्यञ्जते । एवविषयाश्चाभिव्यक्तैः निशाशशिनोर्नायकत्वारोपे एव पर्यवस्यन् । तत्रश्च
'स्वव्यवहारसमारोप एव चास्वादेदुः, न तु रूपसमारोपः' इती त्वदुक्तिः स्पष्टनसंशयेत्याशयः ।

५ अलंकारसर्वस्व-तट्टीकानोर्नायकत्वारोपे एव तात्पर्यम् । तत्रैव रसदुपजीव्यविरोधः ।

६ नायकत्वावकपदानुपस्थापितत्वादित्यर्थः ।

न्यायत्वान्निशायामपि न नायिकात्वारोपः, अपि तु नायकवदभिव्यक्ताया नायिकाया अपि व्यवहारसंबन्धित्वेनैवावस्थानमिति वक्तव्यम् । तच्च बाधितम् । नायिकात्वानालीढकेवलरात्रिमुखचुम्बनरूपस्य व्यवहारस्य नायकासंबन्धित्वात् । नहि रात्रितादात्म्यं विना नायिकायाः पृथङ् मुखं विशेषयितुमस्ति सामर्थ्यम् । अपि च ।

‘निर्लक्ष्मीकाऽभवत्प्राची प्रतीचीं याति भास्करे ।

प्रिये विपक्षरमणीरक्ते का मुदमञ्चति ॥’

इत्यत्र पूर्वाधंगतायां समासोक्तौ भास्करादीनां नायकत्वाप्रतीतावुत्तरार्धे प्रियत्वादिना समर्थनायाः सर्वथैवानुपपत्तेः । अन्यच्च अप्रकृतव्यवहारः प्रकृतविशेष्ये प्रकृतव्यवहारं तादस्थेनारोप्यते, तदभिन्नतया वा ! नायः । एवं च प्रकृतविशेष्ये प्रकृताप्रकृतव्यवहारयोरेकत्र द्वयमिति विषयताशाली बोधः स्यात् । स चासिद्ध इत्युक्तमेव । न द्वितीयः । इतोऽपि प्रकृतव्यवहार एवाप्रकृतव्यवहारस्याभेदेनारोपो वरीयान्, न तु भेदसंसर्गेण प्रकृतविशेष्ये, अभेदाद्ये व्यवहाराद्ये चारोपस्वीकारप्रसङ्गात् । मम त्वभेदाशमात्र इति स्फुट एव विशेषः ।

यदपीत्यर्थः । तदनलीढत्वादेव केवलत्वम् । दोषान्तरमाह—अपि चेति । यातीति समन्वयन्तम् । अस्मिन् प्राप्नोति । आदिना प्राच्यादिपरिग्रहः । नायकरूपेति । एकरोपारवः । दोषान्तरमाह—अन्यथेति । एवं चेति । यत एषं सतीत्यर्थः । स चासिद्ध इति । अप्रकृतव्यवहारस्य प्रकृतासंबन्धित्वादिति भावः । प्रकृतव्यवहारमिष्यन्नाप्रकृतव्यवहारस्य भेदसंसर्गेण प्रकृतविशेष्ये समापेयं प्रकृततया अभेदाद्ये, विशेष्यतया व्यवहाराद्ये आरोपे इति गौरवादाह—वरीयानिति । उपसर्गश्च ।

१ अचेतनाया रात्रेऽनुपपत्तिरिति । अत्र एव रात्रितादात्म्यं कृत्वा नायिकाया विशेषण भवेन्ननुपपत्तिरर्थः ।

२ प्रकृतव्यवहाराद्युपभूतस्य अप्रकृतव्यवहारस्यारोप इत्यर्थः । एवं च तदारभ्यस्वीकारे महत्तामप्रकृतव्यवहारसंबन्धित्वेतिवदादर्थं वक्ष्य्य स्वादित्वाद्ययः ।

३ प्रकृते (परिनि) अप्रकृतव्यवहारस्य भेदेनाऽऽरोपो महत्ता स्तीतिवदे । तदर्थं प्रकृततया अभेदाद्ये, विशेष्यतया च व्यवहाराद्ये आरोपो वक्ष्य्यः स्वादिति समवपाऽऽरोपो गौरवस्त्वाद्ययः ।

तस्मादप्रकृताभिन्नतया व्यवसित प्रकृतव्यवहार स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावस्थिते भासते । तत्राप्रकृतार्थ उपस्कारकतया गुण इति प्रकार एव रमणीय । स च न वाक्यार्थरूपके 'त्वत्पादनखरलाना' इत्यत्रेव विशिष्टस्य विशिष्टे । समासोक्तौ तयो पृथक्छब्दवेद्यत्वाभावात् । किं तु प्रकृतवाक्यार्थघटका पदार्थास्तादात्म्येनाप्रकृतघटकपदार्थांलीढा एव वैशिष्ट्यमनुभवन्तो महावाक्यार्थरूपेण परिणमन्तीति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अतिशयोक्ताविवाप्रकृतेन प्रकृतस्य निगरणं तु न वाच्यम् । तस्य शब्दवाच्यत्वात् ।

अथास्या केचन भेदा निगद्यन्ते—

विशेषणसाम्य श्लेषेण भवति शुद्धसाधारण्येन वा, तदपि धर्मान्तरपुरस्का-

तस्मादिति । रमणीय इत्यत्रास्यान्वय । स्वेति । अप्रकृतव्यवहारावशम्ये अप्रकृत इत्यथ । तदिति । प्रकृतव्यवहारावशेष्यप्रकृतेत्यर्थ । तत्र प्रकृते । स च आरोपश्च । वाक्याधरूपकमेवाह—त्वत्पादेति । तयो प्रकृताप्रकृतवाक्याधयो । वैशिष्ट्यस्यैव वाक्यार्थता । तदाह—वैशिष्ट्यमिति । अवान्तरवाक्यार्थयार्थिभिरवादाह—महेति । तस्येति । प्रकृतस्य विशेषणसाम्यप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थ । तदपि द्विधा, तत्साम्यमपि ।

१ यथा- विद्वेषयन्०' अत्र तस्य (प्रकृतव्यवहारस्य) विशेष्यम् (य भारकर) तदभिन्नतया अवस्थिते स्वस्य (अप्रकृतव्यवहारस्य) विशेष्ये (अप्रकृते नायके) [भारकराभिन्नतया प्रतीते खण्डितानुनयवटि नायके इति यावत्], प्रकृत(भारकर)व्यवहार अप्रकृत(नायक)व्यवहाराभिन्नतया भासते ।

२ सर्वस्य वक्तव्यसाधनाद्य — विशिष्टस्य [अप्रकृतवाक्यार्थधर्मि(नायक)विशिष्टस्य व्यवहारस्य] विशिष्टे (प्रकृतवाक्यार्थविशेष्यविशिष्टे प्रकृतवाक्यार्थे) आरोपो न भवति, वाक्यार्थरूपके (त्वत्पाद) इत्यत्र यथा भवति । किं तु प्रकृतवाक्यार्थवयवीभूता पदाया सूत्र-नलिनी-किरणाय अप्रकृतवाक्याधायवयवीभूतपदार्थे(नायक-नायिका-इत्यादि)रूपा सन्तः । तद्विशिष्ट्यमनुभवन्तो महावाक्यार्थरूपा भवति । अथ भाव — समासोक्तौ शब्दतः प्रकृतवाक्यार्थघटकानां पदार्थानां प्रत्ययो यद्यपि भवति परं ते (सूर्यं नलिनादय पदाया) अप्रकृतवाक्यार्थवयवनायक-नायिकादिपदायाभिन्नतया प्रतीयन्ते । एव प्रकृतव्यवहारबोधक प्रकृतवाक्यार्थबोध पृथग् भवति, अप्रकृतव्यवहारबोधक अप्रकृतवाक्यार्थबोधक पृथग् भवति । परं तौ अवान्तरवाक्यार्थपदवाच्यौ । प्रकृताऽप्रकृतवाक्यार्थयो समित्तिबोधस्तु महावाक्याभेरूपेण भवति ।

रेण कार्यपुरस्कारेण वेति प्रत्येकं द्विविधम् । तत्र 'विवोधयन्करस्पर्शः'
इत्यत्र धर्मान्तरपुरस्कारेण श्लेषे समुदाहृतमपि विशेषणसाम्यं पुनरुदाह्रियते—

‘उत्सन्ने तव गन्ने पायं पायं पयोऽतिमपुरतरम् ।

शमिताखिलश्रमभरः कथय कदाहं चिराय शयिताहे ॥’

अत्र शिशुजननीवृत्तान्ताभेदेन स्थितः प्रकृतवृत्तान्तः । छिष्टकार्यपुरस्कारे-
रेणाप्युदाहृतं ‘संगृह्णास्यलकान्निरस्यसि—’ इत्यत्र । शुद्धसाधारण्येन धर्मान्त-
रपुरस्कारेण यथा—

‘अलंकर्तुं कर्णौ भृशमनुभवन्त्या नवरुजं

ससीत्कारं तिर्यग्बलितवदनाया मृगहशः ।

कराब्जव्यापारानतिमुकृतसारान्नरसयतो

जनुः सर्वेच्छाघ्यं जयति ललितोचंस भवतः ॥’

अत्र नवकान्तया क्लेशेन कर्णे क्रियमाणस्योचंसस्य वृत्तान्तः प्रत्यमखण्डि-
ताधरकामुकवृत्तान्ताभेदेन स्थितः । यथा वा—

‘अन्धेन पातभीत्या संचरता विपमविपयेषु ।

दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिशृङ्गादुपागता गज्जा ॥’

अत्र गिरिशृङ्गप्रभवेषुण्यष्टिव्यवहाराभेदेन ।

कार्यसाधारण्येन यथा—

धर्मान्तरेति । कार्यातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणेत्यर्थः । कार्यातिरिक्तधर्मप्रतिपादकविशेष-
णसाम्येनाप्रकृतापौपस्थापनम्, कार्यरूपधर्मप्रतिपादकतत्साम्येन वेति द्विविध्यमिति भावः ।
उत्सन्ने ऊरौ मध्ये च । पाय पाय पीत्वा पीत्वा । पयो जल दुग्ध च । शयिताहे इति
शुद्धतन्पुरस्कारवचनम् । इनाशब्दशयन्त । तिर्यग्बलितेति । अतिवकीकृतत्वर्थः ।
अतिमुकृतेति । अतिपुष्पसारस्मानित्वर्थः । रसयतोऽनुभवतः । हे रमणीकर्मभूय,
सर्वेच्छुल नव जन्म जयतीत्यर्थः । नवरुजन्तया नवोदया । प्रत्यम्रेति । इदानीमेव
यच्छित्तोऽपरो येनेत्यर्थः । अन्धेन चण्डालेन अज्ञानिना च । पात पतनं नरकपातश्च ।
विपयेषु देशेषु नायिकादिषु च । दृढमिति क्रियाविशेषणम् । व्यवहाराभेदेनेति ।
गजावृत्तान्त स्थित इति भावः । कार्येति । कार्यरूपधर्मकृतपुद्गसाधारण्येनेत्यर्थः ।

‘देव त्वां परितः स्तुवन्तु कवयो लोभेन, किं तावता
 स्वयस्त्वं भवितासि, यस्य तरुणैश्चापप्रतापोऽधुना ।
 क्रोडान्तः कुरुतेतरां वसुमतीमाशाः समालिङ्गति
 द्यां चुम्बत्यमरावतीं च सहसा गच्छत्यगम्यामपि ॥’

कार्यधर्मान्तरयोः संकरेण साधारण्यं यथा—

‘उरिक्षिप्ताः कवरीभरं विवलिताः पार्श्वद्वयं न्यकृताः
 पादाभोजयुगं रुषा परिहृता दूरेण चेलाञ्चलम् ।
 गृह्णन्ति त्वरया भवत्प्रतिमटक्ष्मापालवामभ्रुवां
 यान्तीनां गहनेषु कण्टकचिताः के के न भूमीरुहाः ॥’

अत्र कण्टकचित्त्वेन कवरीमहणादि संकीर्णम् । समासोक्तौ व्यज्यमा-
 नस्याप्रकृतव्यवहारसोपस्कारकत्वमेव, न प्राधान्यम् । तदुपस्कृतवाच्यस्यैव
 तु प्राधान्यमित्युक्तम् । तत्र यदि व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यं स्यात्, न वाच्यस्य,
 तदा ‘देव त्वां परितः स्तुवन्तु—’ इति प्रागुदाहृतपद्ये निन्दाव्याजेन स्तुतौ
 पर्यवसानं न स्यात् । स्तुतिनिन्दयोः प्रकृताप्रकृतव्यवहाराश्रयत्वादिति ध्येयम् ।

देवेति । राजानं प्रति कव्युक्तिः । भवितासि^१ अपि तु न । दुराचारसवन्धितत्वात् ।
 तदेवाह—यस्येति । ‘न ना क्रोडो भुजान्तरम्’ । आशा दिश । अगम्यामपि । अम-
 रावतीमपीत्यर्थः । उरिक्षिप्ता इति । ऊर्ध्वं क्षिप्ता इत्यर्थः । विवलिता वकीकृता ।
 न्यकृता अध कृता । के के न गृह्णन्ति । अपि तु सर्वेऽपीत्यर्थः । अत्र कण्टकचित्त्वं
 कार्योऽन्यधर्मः । रोमाञ्चव्यासत्वे कण्टकयुतत्वे च तस्यार्थः । कवरीदिमहण कार्यहपो धर्मः ।
 तस्यैव प्रतिपादत्वात् । आदिना पार्श्वद्वयप्रहणादिचप्रह । एवं पूर्वोदाहरणेष्वपि यथा-

१ लोभेन कवयः स्तुवन्ति, तावता किं त्वं स्रोतव्यो भवितासि ? अपि तु नेत्याशयः ।

२ प्रभावशालितया सर्वदा नवीनः । अप्रकृतपद्ये तु—प्रगाडधीवनतया कामान्धत्वात्सर्व-
 स्त्रीप्रसक्त इति ध्वन्यते ।

३ अथ हि व्यङ्ग्यस्य अप्रकृतव्यवहारस्य निन्दायाम्, वाच्यस्य प्रकृतस्य (राशः) च स्तुतौ
 तात्पर्यम् । अहङ्गपस्य प्राधान्यस्वीकारे निन्दायां पर्यवसानं व्यपदिश्येत, न स्तुतौ । वाच्यस्य
 प्राधान्ये तु स्तुतौ पर्यवसानं सम्पन्नोत्पत्त्याशयः ।

“—‘तन्वी मनोहरा बाल पुष्पाक्षी पुष्पहासिनी ।

विकासमेति सुभग भवद्दर्शनमात्रतः ॥’

अत्र तनुत्वादिविशेषणसाम्याल्लोलाक्ष्यां लताव्यवहारप्रतीतिः । तत्र लतैकगामिविकासाख्यधर्मसमारोपः कारणम् । अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतलताव्यवहारस्याप्रतीतिः । विकासश्च प्रकृते उपचरितो ज्ञेयः” इत्यलंकारसर्वलंकार आह, तत्र विचार्यते—नात्र विशेषणसाम्यमात्रेण लताव्यवहारप्रतीतिः, अपि तु लतारूपाऽप्रकृतासाधारणविकासाऽऽरोपमहिम्नेति भवतैवोक्तम् । तथा च विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वमिति त्वदुक्तसमासोक्तिलक्षणस्य कथमत्र प्रवृत्तिः ? न च लक्षणे विशेषणसाम्यमात्रगम्यत्वं न विवक्षितम्, अपि तु विशेषणसाम्यगम्यत्वम् । प्रकृते च विकासस्याप्यधिकस्य गमकत्वम्, न त्वेतावता विशेषणसाम्यस्य गमकताहानिरिति वाच्यम् । श्लेषेऽतिव्याख्यापत्तेः । न च विशेषणमात्रसाम्यगम्यत्वं विवक्षितम् । एवं च न श्लेषेऽतिव्याप्तिः । नापि ‘तन्वी मनोहरा’ इत्यत्र लक्षणस्यावर्तनमिति वाच्यम् । ‘तन्वी मनोहरा’ इत्यत्र समासोक्तेरेवाभावात् । यत्र साधारणविशेषणमहिम्नाऽप्रकृतस्य स्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिः । यत्र त्वसाधारणमहिम्ना, तत्र व्यङ्ग्यरूपकमिति विषयव्यवस्थापनात् । एवं च प्रकृते साधारणविशेषणसत्त्वेऽपि न तन्महिम्ना लतायाः स्फूर्तिः, अपि तु विकासमहिम्नेति व्यङ्ग्यरूपकमुचितम् । यथा—

‘चक्रोरनयनानन्दि कहाराढादकारणम् ।

तमसां कदनं भाति वदनं सुन्दरं तव ॥’

यत्वं बोध्यम् । तत्र तयोर्मध्ये । तत्र तव्यवहारप्रतीतिः । अन्यथा तदुपमारोपस्याकारणत्वे । विशेषणेति । तेषामन्यसाधारण्यादिति भावः । वादाचित्कस्य संभवादाह—नियतेति । श्लेषेऽतिव्याख्यापत्तेरिति । तत्र विशेष्यस्य श्लिष्टत्वेऽपि विशेषणसाम्यस्याक्षेपेति भावः । विशेषणमात्रेति । मात्रपदेन विशेष्यसाम्यव्यावृत्तिर्न धर्मान्तरमिनासादरति भावः । न श्लेष इति । तत्र विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वादिति भावः । समासोक्तेरेवेति । सर्वस्वग्रन्थसिद्धान्तात्प्रकृतेऽप्रकृतलताप्रतीतावपि क्रियारूपव्यवहारस्य कस्यचिदप्रतीवेनात्र समासोक्तिरित्यपि बोध्यम् । एतेन यदपीत्यायपि सर्वस्वग्रन्थः पराल इति दिङ् । एवं च उक्तव्यवस्थासिद्धरे च । उक्तमेव सदृष्टान्तमाह—यथेति । तत्र हि अन्ये-

१ मात्रपदेन विशेष्यसाम्यस्य व्यावृत्तिः, न धर्मान्तरस्य विकाशादेः । एवं च विशेष्यस्य श्लिष्टत्वात् ‘तन्वी’ अत्र लक्षणस्य समन्वय इत्यर्थः ।

इत्यादौ सुन्दरमिति साधारणविशेषणसत्त्वेऽपि रूपकमेव, तथेहापि । कचिद्गुणीभूत कचित्प्रधानमित्यन्वदेतत् । साधारण्येन विशेषणसाम्यमूलायाः समासोक्तेस्तु 'अन्येन पातभीत्या सचरता—' इत्यादिः प्रागस्मागिरुदाहृतो विषय इति न निरवकाशत्वम् । तत्र ह्यसाधारणधर्मारोपमन्तरेण साधारण-विशेषणमहिम्नैवाप्रकृतप्रतीतिः । एतेन 'तदेवं साधारण्येन समासोक्तेर्विशेषणसाम्येऽप्यप्रकृतसन्निधधर्मकार्यसमारोपमन्तरेण तच्चवहारप्रतीतिर्न भवति' इति विमर्शिनीकृता यदुक्तं तन्निरस्तम् । तस्मादेवं सम्भवति विषयविभागे 'तन्नी मनोहरा—' इत्यत्र समासोक्तिवचनमहृद्यम् ।

यदपि "औपम्यगर्भत्वेनापि विशेषणसाम्यं सम्भवति । यथा—

'दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेश्मणा ॥'

अत्र हरिणेश्मणामात्रवृत्ते सुरेपत्वस्य विशेषणस्य महिम्ना दन्तमभासदृशानि पुष्पाणीत्यादियोजना विहाय दन्तमभा पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासाश्रयेण कृते योजने प्रकृतार्थसिद्धौ सत्या वृत्त्यन्तरेण त्यक्त्वा एव योजनायाः पुनरुज्जीवने पुष्पपल्लवालिबृन्दैरुपमेयैराक्षिप्तया रतायाः प्रत्ययान्न तत्रवर्हारा-

नेत्यत्र हि । धर्मकार्येति । धर्मनार्ययो ममारोपमित्यर्थं । अथ तथीय उपसहारप्रत्यय । उपसहरति—तस्मादिति । प्रकृतार्थेति । सुवेषरूपनेत्यर्थं । वृत्त्यन्तरेण ध्वजनया । योजनाया 'उपमानानि' इति समासरूपाया । तद्व्यवहारेति । एतान्यवहारेत्यर्थं । उपमेति । यथासह्यमन्वय । पूर्वोक्तरीत्येति । इत्यन्तरेणैवापुष्परीत्येत्यर्थं । नन्वेव कथं विशेषणसाम्यनर्भेदादत आह—समासेति । हरिणेश्मणाशो आशिसत्त्वेनाशान्दत्वादाह—एकदेवेति । अत्र उक्तपद । एवमप्येऽपि । तेनैव अन्नारसवस्वकारेणैव । गुत्ययुक्त्वा आह—दन्तप्रभा इति । तथोक्तं तदा समासोक्तिरित्युक्तम् । स्व

१ 'तन्नी०' अत्र व्यङ्ग्य रूपक गुणीभूतम्, 'चकोरनयना०' अत्र प्रधानमित्याशङ्क्यम् ।

२ अथ भाष —हरिणेश्मणामात्रवृत्तिद्वेषत्वविशेषणानुरोधेन 'दन्तप्रभा पुष्पाणीव' इत्यादिसमासाश्रये कृते प्रकृतार्थस्य (नादिकार्थस्य) सिद्धिः । वृत्त्यन्तरेण (ध्वजनया) तु स्वकथा योजनाया ('दन्तप्रभासदृशानि पुष्पाणि' इत्याशाकारिकाया) पुनरुज्जीवनेषु मात्र नायिकाया रतान्ववहारारोप (अर्थात् न समासोक्तिः) । विशेषणसाम्यमात्रेण अप्रकृतस्य रङ्गवचन समासोक्तिः स्वीकार्या । अथ तु उपमेयै अप्रकृतस्य (रताया) शब्देन । इति ।

रोपः । एवं सुवेपेत्यपहाय परीतेति कृते उपमारूपकसाधकवाधकप्रमाणाभा-
वाच्चदुभयसंशयरूपसंकराश्रयेण कृते योजने पश्चात्पूर्वोक्तरीत्या लताप्रतीतेः
समासोक्तिरेव । समासभेदेनार्थभेदेऽपि शब्दवैक्यमादाय छिष्टमूलायामिव
विशेषणसाम्यं बोध्यम् । आदावन्ते वा रूपकाश्रयेण दन्तप्रभा एव पुष्पा-
णीति योजने कृते तु हरिणेक्षणंशो आक्षिप्तलतातादात्म्यकेनैकदेशविवर्ति-
रूपकेणैवाप्रकृतार्थप्रत्ययोपपत्तेर्नार्थः 'समासोक्तेरत्र' इति तेनैवोक्तम्, तदपि
न विचारसहम् । दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेनाप्यादौ योजने कृते
हरिणेक्षणंशो आक्षिप्तलतोपमानिकया एकदेशविवर्तिन्या उपमयैव गतार्थस्या-
समासोक्तेरानर्थक्यादत्राप्राप्तसक्तेः । न चोद्भटमते एकदेशविवर्तिनोरुपमासंकर-
योरस्वीकारात्तथोक्तमिति वाच्यम् । अनुपदमेव स्वयं तेन तस्वीकारात् ।

‘हालाहलसमो मन्युरनुकम्पा सुधोपमा ।

कीर्तिस्ते चन्द्रसदृशी भटास्तु मकरोद्भटाः ॥’

इत्यादौ गत्यन्तराभावात्तेनाप्येकदेशवर्त्युपमाया एव स्वीकरणीयत्वाच्च अवश्य-
कृतेनोपपत्तौ भेदान्तरकरूपनानौचित्यात् । तस्मादौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितः
समासोक्तिप्रकारो न संगच्छते । यत्र छिष्टविशेषणेन शुद्धसाधारणविशेषणेन
वा सहचरितमौपम्यगर्भविशेषणं तत्र यद्यप्यस्ति समासोक्तिस्तथापि नासावौ-
पम्यगर्भविशेषणोत्थापितस्तृतीयः प्रभेदो भवितुमीष्टे, स्वतन्त्रविषयत्वाभावात् ।
यथा—

जलंकाररावंस्त्रकृता । तदिति । उपमासंकरोऽरिर्लथः । हालाहलेति । राजानं
प्रति कन्दुकिः । हे राजन्, तवेति श्रेयः । मकरेति । मत्स्यविशेषेलथः । तेनापि
उद्भटेनापि । रात्रि रत्नान्गाम्यस्वाशान्दत्वादाह—एकेति । ननु हालाहलेत्यत्र तदा-
वश्यकत्वेऽपि तन्वी मनोहरेत्यत्र समासोक्तिरेव तादृश्यास्त्वानत आह—अद्यद्येति ।
उपमाभेदेनेत्यर्थः । भेदान्तरेति । समासोक्तिरित्यादि । कचित्सम्भोऽस्तीत्याह—यत्रेति ।
स्वतन्त्रेति । तथा चोक्तान्तर्भाव एवेति भावः । अम्यरं वस्त्रमाकाशश्च । तारका नक्षत्रा-

१ एकदेशविवर्तिरूपकेण प्रतीयमानस्य अप्रकृतार्थस्य (लतारूपस्य) उपपत्तिः सादेव,
अत्र एव समासोक्तिस्वीकारो नावश्यक इत्यर्थः ।

२ यथा एकदेशविवर्तिरूपकेण प्रतीयमानस्य अप्रकृतार्थस्योपपत्तौ समासोक्तिनिवृत्तः, तथा
अत्रापि एकदेशविवर्त्युपमया तत्रिपत्तय पदोन्वित इत्याशयः ।

‘निर्मलाम्बरम्यश्रीः किञ्चिद्दक्षिततारका ।

हंसावलीहारयुता शरद्विजयतेतराम् ॥’

अत्र पूर्वाधगतछिष्टविशेषणोत्थापितैव समासोक्तिरुत्तरार्धगतेनौपम्यगर्भ-
विशेषणेन विद्वद्दुत्थापिता युक्तिस्तदनुगामिना मूर्खेणैवानुमोद्यते । एवं ‘दत्ता-
नन्दा समस्तानां प्रफुल्लोत्तलमालिनी’ इति पूर्वार्धे कृते शुद्धसाधारणविशेष-
णोत्थापितैव ।

एवं च—

‘परिफुल्लाञ्जनयना चन्द्रिकाचारुहासिनी ।

हंसावलीहारयुता शरद्विजयतेतराम् ॥’

इत्यश्लेषभारूपकयोः साधकस्य बाधकस्य चाभावात्संकरालंकारस्वीकर्तृनये तदु-
भयसंशयात्मक एकदेशविवर्ती संकरालंकार एव । तदस्वीकर्तृनये च यदो-
पमितसमासस्फूर्तिस्तदैकदेशविवर्तिन्युपमा, विशेषणसमासस्फूर्तिं तथाविध-
मेव रूपकमिति प्रथमयोजनयैवाप्रकृतार्थावगतेर्द्वितीययोजनायाः ‘परिफुल्ला-
ञ्जानीव नयनानि’ इत्युपमागर्भाया वैयर्थ्यादिनुत्थानमेव । यदा तु ‘शरद्वर्षा-
सखी बभौ’ इति चतुर्थचरणं निर्मायते तदा तु शरन्मात्रदृष्टेर्वर्षासखी-

प्लक्षिकनीनिकाश्च । एतेनौपम्यगर्भविशेषणव्यवच्छेदः । विशेषणेन हारसदृशहंसपङ्क्तिपुते-
त्यनेन । अनुमोदने दृष्टान्तमाह—विद्वदिति । छिष्टविशेषणोत्थापितामुक्त्वा साधारण-
विशेषणोत्थापितां तामाह—एवं दत्तानन्देति । अत्रापि व्यवहारस्य कस्यचिद्विबन्ध-
नाभावात्कथं समासोक्तिरिति चिन्त्यनिन्दम् । एतादृशस्थले व्याख्यारूपकमुपमा वेति तु युक्त-
मेव प्राग्वत् । एवं च उभयान्तर्भावान् तृतीयमेदान्तरीकारे च । उपमेति । यथासह्य-
गन्धयः । तदिति । संकरालंकारेत्यर्थः । चसवर्थः । विशेषणेति । मयूरव्यंसकेती-
त्यर्थः । तथाविधमेव एकदेशविवर्त्येव । ‘चरणोऽस्त्रियाम्’ इत्युक्तेर्नपुंसकत्वम् । तुरुकवैल-

१ विद्वदुत्थापिता युक्तिः यथा विद्वदनुगामिना मूर्खेणाप्यनुमोद्यते, तदनुमोदनं च मूर्खसद-
न्येव यथा व्यपदिश्यते, तथा छिष्टविशेषणोत्थापिता समासोक्तिः औपम्यगर्भविशेषणेनाप्यनु-
मोदिता । न तन्मात्रोत्थापिता ।

२ श्लेषैः शुद्धसाधारणैर्वा विशेषणैरप्रकृतार्थावगतिरेका योजना । औपम्यगर्भविशेषणैरवग-
तिर्द्वितीया । तत्र प्रथमयैव अप्रकृतार्थप्रत्ययोपपत्तौ सिद्धार्था द्वितीययोजनापर्यन्तमनुपावनमेव
न भवतीति तस्या अनुत्थानमेवेत्याशयः ।

त्वस्योपादानाद्भ्रजचन्द्रिकाहंसमधानस्योपमितसमासस्यावश्यकत्वात्प्रथमप्रादुर्भू-
तया नयनद्वाराक्षिप्तकामिनीरूपोर्पमानिकया अत एवैकदेशविवर्तिन्यो-
पमयैव निर्वाह इति निवेदितमपि सहृदयप्रीतये पुनर्निवेदितम् ।

‘अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृट्त्वयौ शान्ततडित्कटाक्षा ।

कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोपराणाम् ॥’

इति कस्यचित्पथे प्रावृष्ट एकदेशविवर्तिरूपकेणाङ्गनात्वसिद्धिरिति नोचरार्थ-
गतार्थान्तरन्यासानुपपत्तिः । प्रथमचरणे तूपगूहनसाम्यादस्तु नाम समा
सोक्तिः ।

यत्तु कुवलयानन्दे “सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते । यथा—

‘पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥’

अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुम्बिषु घनसंतानादिसमृद्धसमृद्धिवि-
पर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य मामनगरादेवृत्तान्तः प्रतीयते” इत्युक्तम्, तद-
सत् । समासोक्तिर्जीवातोर्विशेषणसाम्यस्यात्राभावेन समासोक्ताया एवानु-
पपत्तेः । न च विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वा यत्रापस्तुतव्यवहारः प्रस्तुतेन
व्यज्यते सा समासोक्तिरिति लक्षणं निर्मास्यत इति वाच्यम् । समासोक्ती
हि प्रकृतवृत्तान्तोऽप्रकृतवृत्तान्ताभेदेन सित इति सर्वसंभवम् । त्वयापि

क्षय्ये । एकदेशविवर्तीति । शान्ततडित्कटाक्षे लज्जनेत्यर्थः । उपगूढनेति ।
आलिङ्गनेत्यर्थः । सारूप्यात् सादृश्यात् । पुरेति । उत्तरापथे घातालागानन्तरं कटा-
क्षिप्तं गतस्य धीरानस्योक्तिरित्यम् । शितिरुहां तरुणाम् । वनवर्णने वनवृत्तान्ते । तत्पार-
रूप्यात् वनसादृश्यात् । आनादी वनसादृश्यात्—कुटुम्बिष्विति । कुटुम्बिगतो यो
घनसंतानादिसमृद्धसमृद्धोर्विरयागर्हं प्राप्तमेत्यर्थः । तत्समाश्रयस्य सादृश्यात्कुटुम्बिसमाश्र-
यस्य । जीवातो रिति । चिन्त्यमिदम् । विशेषणसाम्यसाम्यात्सादृश्यात्त्वैऽपि तद्वानुपा-

१ नयनद्वाराक्षिप्तकामिनीरूपोर्पमानिकया इति, किन्तु अत्रापानानुपपत्तेन कामिनीक
उपरिष्ठे उपमानाभेदेकदेशविवर्तिनी उपमा ।

च 'प्रकृतधर्मिण्यप्रकृतव्यवहार आरोप्यते' इत्युक्तम् । एवं स्थिते नह्यत्र स्रोतोवृक्षादिविपर्यासो धनसंतानविपर्यासाद्यभेदेन प्रतीयते । नापि वनादौ धनसंतानविपर्यास इति समासोक्त्यन्तैरात्सत्यपि वैलक्ष्ये यद्यसौ समासोक्तिरिति शक्यं । क्रियते तदा अलंकारान्तरमपि समासोक्तिकुक्षावेव निक्षिप्यताम् ।

एवं तर्हि 'पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिता' इत्यत्र कोऽलंकारः ? । अप्रकृतेन वाच्येन प्रकृतव्यवहाराभिव्यक्तिरूपाया अप्रस्तुतप्रशंसाया अवत्रासमवात्यकृतस्यैव वाच्यत्वादिति चेत्, साधु पृष्टमायुष्मता । समाधानमस्य तत्र प्रशंस्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरण एव निवेदयिष्याम इति । किं चालंकारसर्वस्वकृता 'साहस्यार्भविशेषणोत्थापिता साहस्यमूला समासोक्तिः' इत्युक्तम् । तत्र हि विशेषणसाम्यसत्त्वादुक्तिसंभवोऽप्यस्ति, न तु त्वदुक्तायामिति मूलमन्धानवबोधस्तद्विरोधो वा स्फुट एवेति दिक् ।

सैयं लौकिके व्यवहारे लौकिकस्य व्यवहारस्य, शास्त्रीये शास्त्रीयस्यारोपेण, एतद्विपर्ययेण च चतुर्था । तत्राद्या प्रागभिहितैव । द्वितीया

यात् । नह्यत्र स्रोतोवृक्षादिविपर्यास इति । न प्रतीयत इत्यत्र शक्यतिरिक्त प्रमाणमन्विष्यतामिति चिन्त्यमिदम् । विपर्यास इति । प्रतीयत इत्यनुपपन्नं । निक्षिप्यतामिति । तथा च बहुव्याजुली सादिति भावः । समाधानमस्येति । अप्रस्तुतप्रशंसैवाप्रालम्बः । अप्रस्तुतस्य प्रशंसेति न तदर्थं, किन्त्वप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रशंसेति । एव च वाच्येन व्यक्तेन वाऽप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र प्रशंसते साहस्यार्भविशेषणसाहस्यप्रस्तुतप्रशंसेति । न तु वाच्येनेव व्यङ्ग्यमेवेतीति भावः । चिन्त्यमिदम् । युक्त्वसहत्वात् । तथा हि प्रशंसनमत्र किमुत्कर्षार्थान् प्रतीतिमात्रं वा । नाथ । प्रतीयमानार्थान् प्रशंसरोपविपर्ययेष्वप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेऽप्युच्यते । नहि तादस्थेनावस्थितोऽप्यर्थ उरवर्षेण इति युक्तम् । नान्यत् । प्रकृतेऽभावात् । नह्यत्राप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः । वाच्यत्वात् । न चान्यतरत्वेनानयो समग्रः । समासोक्तेरेवान्यतरत्वपदितलक्ष्यपरणो वाक्यभावात् । अनिशयोक्त्यादौ कृतत्वाच्च । किंचेत्सादिना संबन्धकारिदिविरोधोद्वाघनमप्यसंगतमेव । तच्छिष्यत्वात् । ईदृशाप्रस्तुतप्रशंसाया अपि तैरनङ्गीकारेण तत्रापि तद्विरोधस्य संशयः, प्राच्यामाशयस्य प्रायुक्तत्वाच्चेति दिक् । सैयं चतुर्थया समासोक्तिः ।

१ प्रकृतव्यवहारे अप्रकृतव्यवहारभेद इति सर्वसमत्वतुल्यारम्भः ।

२ प्रकृतधर्मिणि अप्रकृतव्यवहारस्यारोप इति नङ्ङित्तत्पुन्यारम्भः ।

३ तैस्त्रैतानां यदाह्वयमाणा या वाऽन्या समासोक्तिरप्यपि दृष्टा तस्या अपेक्षया ।

यथा—

‘गुणवृद्धी परे यस्मिन्नैव सः प्रत्ययात्मके ।

बुधेषु सदिति ख्यातं तद्ब्रह्म समुपासहे ॥’

अत्र वेदान्तशास्त्रसिद्धव्यवहारे व्याकरणसिद्धस्य शत्रुशानज्यवहारस्य ।

लौकिके शास्त्रीयस्य यथा—

‘परार्धव्यासज्ञादुपजहदथ स्वार्धपरता-

मभेदैकत्वं यो वहति गुणभूतेषु सततम् ।

स्वभावाद्यस्यान्तः स्फुरति ललितोदात्तमहिमा

समर्थो यो नित्यं स जयतितरां कोऽपि पुरुषः ॥’

अत्र समर्थसूत्रगतमहाभाष्यार्थस्य । तत्र हि ‘अथ ये वृषिं वर्तयन्ति
किं त आहुः’ इत्यादिना जडत्वार्था वृत्तिरजहत्त्वार्था वृत्तिरिति पक्षद्वयं
निरूपितम् । तत्रैवोपसर्जनार्थे अभेदैकत्वसंख्यापि ध्वनिता । प्रकटीकृता च

हरिणा—

‘यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्यः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥’ इति ।

सामर्थ्यमप्येकार्थीभावबोधकरत्वारूपं तत्रैवोक्तम् ।

शास्त्रीये लौकिकस्य यथा—

‘कृत्वा सूत्रैः सुगूढार्थैः प्रकृतेः प्रत्ययं परम् ।

आगमान्भावयन्भाति वैयाकरणपुंगवः ॥’

अत्र राजव्यवहारस्य । एवं शास्त्रान्तरव्यवहारेऽपि बोध्यम् ।

इयं चालंकारान्तरेषु बहुष्वानुगुण्येन स्थिता । यथा—

संमिन् शत्रुशानभूये आनन्दरूपे च । प्रलयमरुते चिरूपे च परत उत्कृष्टे च । अदे-
शरैश्च । सत्त्वादियुग-वर्धने च देवेषु वैयाकरणेषु च । तत्संज्ञकं मूर्ध्नं च ब्रह्म शब्द-
रूपमर्थरूपं चेत्यर्थः । वर्तयन्ति निष्पादयन्ति । एकार्थीभावबोधकरतेति । एका-
र्थीभाववारधार्थबोधकरत्वारूपमित्यर्थः । प्रकृते प्रातिपदिसादिः अविधायकः । परममिदं
मिश्र च । प्रकृतं तत्संज्ञकं शानरूपं च श्रुत्वा । आगमान् तत्संज्ञकान् उपनिषद्भा-

१ गदवप्रबोधनेः शब्दवर्धनेः (वर्धनेः) प्रजापतेः (प्रकृतेः) निष्पादं जनयित्वा धनागमनान्
उपनिषन् भावयति राजव्यवहारेऽपि ।

‘स्वितेऽपि सूर्ये पद्मिन्यो वर्तन्ते मधुपैः सह ।

अद्यं गते तु सुतरां स्त्रीणां कः प्रत्ययो भुवि ॥’

अत्र समर्थ्यत्वेन स्थितार्थान्तरन्यासानुगुण्यमाधत्ते ।

‘उत्तमानामपि स्त्रीणा विश्वासो नैव विद्यते ।

राजप्रियाः कैरविष्यो रमन्ते मधुपैः सह ॥’

इह समर्थकत्वेन ।

‘व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीतानाकर्ण्य स्तुतिमुदयत्रपातिरेकात् ।

आभूमीतहनतकंपसमि मन्येऽरप्येऽस्मिन्नत्रनिरुहां कुटुम्बकानि ॥’

अत्र हि परकृतनिजस्तुत्याकर्णनकंधरानमनादिविशेषणसाम्योत्थापितया समासोक्त्या सज्जनव्यवहाराभिन्नतया स्वित एव तरुव्यवहारे भूशाखासंबन्धाभेदाध्यवसितमत्तकमूलनमननिमिचोत्थापिता त्रपारूपहेतुल्लेखा संभवति । अन्यथा कितवकृतम्रीवानमनस्यापि त्रपोत्थापकतापत्तेः । इत्युल्लेखानुगुणा समासोक्तिः । एवम्—

‘राज्याभिषेकमाज्ञाय शम्बरासुरैरिणः ।

सुधाभिर्जगतीमध्य लिम्पतीव सुधाकरः ।

इत्यत्रापि स्वामिसेवकव्यवहारमूला सुधालेपनोल्लेखा । अमुयैव दिशा अचेतनव्यवहारे प्रकृते चेतनव्यवहारसंबन्धिस्वरूप—हेतु—फलोल्लेक्षायाम्, चेतनव्यवहारे प्रकृते चाचेतनव्यवहारसंबन्धिस्वरूपहेतुफलोल्लेक्षायां च समासोक्तिरेव मूलम् ।

इति रसगङ्गाधरे समासोक्तिप्रकरणम् ।

वर्थ । राजपक्षे त्वर्थ ऊह्य । प्रत्ययो विश्वास । राजप्रियाश्चन्द्रप्रिया । दिशा रीत्या । स्वरूपहेतुफलानां त्रयाणामुल्लेक्षायामित्यर्थः । एवमप्येऽपि ॥ इति रसगङ्गाधरमंत्रप्रकाशे समासोक्तिप्रकरणम् ॥

१ समासोक्तिः ।

२ राजप्रियाः राजादि समासोक्तिः उत्तमानाम् इत्यादे सामान्यस्य समावहेति न्यान्तरन्यासानुगुण्यमाधत्ते ।

३ प्रकृततरुपादयो व्यवहार विशेषणसाम्यवशात् अत्रस्तुतसज्जनपरिष्कारव्यवहाराभिन्नतया भासते इति पूर्वं समासोक्तिनिर्भर्यौ सत्या त्रपारूपहेतुल्लेखा संभवति इत्युल्लेखानुगुणः ।

४ सारसुधाकर(प्रकृत)-व्यवहारे स्वामिसेवकव्यवहाराभेद इत्यर्थः ।

अथ परिकरः—

विशेषणानां साभिप्रायत्वं परिकरः ॥

तच्च प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यङ्गवक्तृत्वम् । अत एवास्य हेत्वलंकारा-
द्वैलक्ष्यम्, तत्र व्यङ्गवस्थानावश्यकत्वात् । उपपादकता चोपस्कारकनि-
ष्पादक—साधारणी । व्यङ्गवस्य गुणत्वाच्च न ध्वनित्वं व्यपदिश्यते ।

यथा—

‘मत्रैर्मांलितमौषधैर्मुकुलितं त्रस्तं सुराणां गणैः

सस्तं सान्द्रसुधारसैर्विदलितं गारुत्मतभावभिः ।

वीचिक्षालितकालियाहितपदे स्वर्लोककल्लोलिनि

त्वं तापं तिरयाधुना भवभयव्यालवलीढात्मनः ॥’

अत्रात्मनो भागीरथीकर्तृकस्य भवव्यालदंशजनिततापदूरीकरणत्वाशंसनं
हि वाक्यार्थः । तत्र भगवत्या भवतापनाशिकात्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्परिणामेन
भवरूपविषयतादात्म्यापत्त्या व्यालजनितसंतापनाशिकात्वं तावत्सूपपादमेव ।
‘साम्नुजङ्गमसंमूतविपहङ्ग्यै नमो नमः’ इत्याद्यागमबलाच्च विषयतादात्म्यं

परिकरे लक्षयति—विशेषणेति । तच्च साभिप्रायत्वं च । अत एवेत्यस्यार्थमाह—
तत्रेति । हेत्वलंकार इत्यर्थः । ध्वनावनिव्याप्तिवारणाय प्रकृतार्थोपपादकेति । परिकराङ्क-
रेऽनिव्याप्तिवारणाय विशेषणेति । मीलितं निर्मांलितम् । त्रस्तं गलितम् । गरुडस्य-
न्धुपले रक्तमणिभिश्च । वीचिभिः क्षालितौ वाळियाख्यसर्पसमुत्पुण्णपादौ यथा तत्संबोध-
नम् । सगन्धे । सद्यारूपमर्षदद्यात्मन इत्यर्थः । ‘प्राथमे लोद’ इत्याद्येनाह—अशंस-
नमिति । तत्र वाक्यार्थः । परिणामेन तदलंकारेण । तथा च मयूरव्यंसकादित्वात्प्रामा-
न्ये । तादात्म्यापरत्वा व्यालरूपविषयिणीति शेषः । आगमेति । पुराणेत्यर्थः । आपा-

१ हेत्वलंकारे भवप्रवृत्त्या नाऽनिवार्यो । परिकरे तु प्रकृतार्थोपपादकस्य स्वरूपस्वावर-
ण्यनेत्याशयः ।

२ ननु रूपके उपापेक्षार्थस्य व्यालस्य प्राधान्ये, संसाररूपव्यालजनिततापनाशकारं
गह्वर्या आशंसनीयं स्वयम् । किन्तु संसारतापनाशिकात्वमेव गह्वराः प्रसिद्धम्, न सर्वताप-
नाशकत्वम् । अथ एवाह—परिणामेन इत्यादि । विषयी व्यालः भवरूपविषयामकः सन्
सापररूपकार्ये कर्मतया उपपन्नं प्राप्नोति । अर्थात् विषयी व्यालः विषयस्य भवमयसंज्ञकताया
प्रायः । भवमपनाशकारं तु गह्वरा उपपन्नमेवेत्याशयः ।

विनापि शुद्धव्यालजनितसंतापनाधिकत्वमपि स्वभावसिद्धमेव । एवं वाच्यार्थस्य सत्यामपि निष्पत्तौ सौन्दर्यविशेषोपाधानाय साकूतं विशेषणं धी-
चिक्षालितेत्यादि । अत्र नामान्तरस्य सर्वेऽपि कालियाहितशब्दो-
पादानसामर्थ्याद्भगवत्श्रवणे कृपागणनृत्यनिःसारीकृतकालिये लोकोत्तर-
विपहरणशक्तिरूपत्तिसिद्धैवासीत् । सा च तयोर्वीचिभिः क्षालनाद्भजायां
स्वाश्रयरेणुद्वारा संक्रान्तेति गम्यते । न च शक्तेः पूर्वमेव क्षालनात्कथं
चरणेनार्वाकालियस्य विपहरणं शक्तिरहितेन संभवतीति वाच्यम् । क्षालि-
तावशिष्टा लेशरूपा शक्तिश्रवणे काचित्स्वितासीत् यया संप्रति कालियस्य
विषमहारीत्यप्याकृतान्तर्गतमेवेति नानुपपत्तिः । एवं हि वाच्योपस्कारकत-
यात्र गुणीभावः, न वाच्यसिद्ध्यङ्गतया ।

यथा वा—

‘मदकामविमोहमत्सरा रिपवस्त्वत्पुर एव तावकम् ।

धृतशार्ङ्गदरिनन्दक प्रतिकर्षन्ति कथं न वीक्षसे ॥’

अत्राप्युपेक्षानौचित्यस्य तावकशब्दप्रतिपादितेन स्वामिभृत्यभावेनैव निष्प-
न्नशरीरस्य प्रकर्षकं धृतशार्ङ्गत्यादिविशेषणममोक्षशस्त्रास्त्रसंपन्नस्य समक्षमेव
रिपुभिः कृप्यमाणं दासमुपेक्षमाणस्वाकीर्तिभवित्री तवेत्याकृतगर्भम् । ननु
निष्प्रयोजनविशेषणोपादानेऽपुष्टार्थदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनविशेषणं दोषाभा-
वमात्रं कष्टत्वाद्यभाववद्भवितुमर्हति, न त्वलंकार इति । अत्र विमर्शिनी-

नाय तरकरणात् । नामान्तरेति । वीचिः शक्तिरित्यादिचरणे इत्यादिरित्यर्थः । सा शक्तिः ।
तयोः पादयोः । स्वशब्देन नामानशक्तिः । पूर्वमेव कृष्णावतारात्प्रथममेव । अर्वाकू कृष्ण-
जन्मानन्तरम् । एवमप्येऽपि । उपसंहरति—एवं हीति । प्रक्रान्तरेण सिद्धावाप्तस्या
विशेषणेन पोषणे हीत्यर्थः । मदेति । विष्णुं प्रति भक्त्येति । त्वत्पुर एव त्वदप्र एव ।
तावकं माम् । अरिशब्देन चरुम् । अपुष्टार्थेति । अपुष्टार्थेत्येत्यर्थः । एवमप्येऽपि ।
कष्टत्वादीति । यथा कष्टत्वाद्यभावो दोषाभावमात्रं न त्वलंकारस्तथेत्यर्थः । अत्र

१ यथा पूर्वं कालियविपहारकस्य चरणप्रक्षालनं कृतमवदत्तं तथा चरणगता विपहरणशक्ति-
रुपलक्ष्या । अत एव भवन्त्यालन्यालीढालनसत्तापहरणे साऽवदत्तं समर्थेति चमत्कारि व्यक्तं
प्रकृतार्थोपपादकमित्याशयः ।

२ निष्प्रयोजनशरीरस्य उपेक्षानौचित्यलक्षणव्ययः । समर्थः स्वामी शत्रुभिः समक्षे प्राप्तमानस्य
निजभूलस्य स्वापमानजनिकामुपेक्षां कथं वा कर्तुमर्हदित्यर्थः ।

कारादय आहुः—‘विशेषणानां बहुत्वमत्र विवक्षितम् । सामिप्रायविशेषणगतवहुत्वकृत एव चात्र वैचित्र्यातिशयः । एकविशेषणं तु दोषाभावमात्रस्यायकाशः’ इति । तदसत् । विशेषणानेकत्वं हि व्यङ्ग्याधिन्यायायकत्वाद्द्वैचित्र्यविशेषाधायकमस्तु नाम, न तु प्रकृतालंकारशरीरमेव तदिति शक्यं वक्तुम् । धीचिक्षाळितकालियाहितपदे इति प्रागुक्ते एकस्यैव विशेषणस्य चमत्कारिताया अनपह्वनीयत्वात् ।

‘अयि लावण्यजलाशय तस्या हा हन्त मीननयनायाः ।

दूरसे लयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥’

अत्रैकैकविशेषणमात्रेणैव सकलभावार्थसंजीवनाद्य ।

यत्तु कुवलयानन्दकार आह—“श्लेषमकादिष्वपुष्टार्थदोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य सामिप्रायस्य विन्यासे विच्छिन्नविशेषणसद्भाववारिकस्तोपपत्तिः । यथा—‘क्षितिभूतैव सदैवतका वयं वनवतानवता किमहिद्रुहा’ इति गोवर्धनपर्वतविषयके नन्दादीन्प्रति भगवद्भावये” इति । तदप्यसत् । यो हीममलंकारं दोषाभावान्तःपातितयालंकारमध्याह्निर्भावयति, स किं तदुक्तश्लेषमकादिशब्दचित्रातिरिक्तस्थले सामिप्रायविशेषणेषु विच्छिन्नि-

परिहरणस्ये । यो हेतो । अत्र परिकरे । द्वि नतः । तत्र विशेषणानेकत्वम् । अर्थोक्ति । नादिशरत्तानं नानकं प्रति कथित्वा—अभावेनेति । तावतीं माय्येन श्लेषदेश्यदपरात्प्रादिति भवः । विशेषाभावादिति । तत्राप्तोरित्यर्थं । जायमानतदर्थं तद्विन्त्यावसावश्यत्वं तत्रैकैकैः श्लेषः । परिकरेति । परिहरन्मालंघ्यस्वोक्तारित्यर्थः । उल्लासालंघ्यस्वोक्तारिता एतदर्थंमुक्तस्तदुक्तारिताभावादिति भावः । ‘सामिप्रायस्य विन्यासे विच्छिन्नविशेषणसद्भावः’ इति कथित्वाः । शितीति । यमघोराहरणमिदम् ।

इ एवं लावण्यम वलाशय इति तन्माः १५२नुनानिउनवनाया उरुगः एवं एव लयिनेक-विशेषणस्य वाक्यार्थस्यैवत्वम् । द्वि—कथयामो (कथम्) अर्थोक्ति (यतो हि संज्ञा-विशेषे संज्ञीकृतस्यैव कथयामोतिशब्दे) । अत्र एव कुलपुत्राणांवाच्यता विरहवेक्यं वलाशयस्य न वलाशयस्यैव इति । त्रि—अर्थोक्तिः इत्युक्तारिता विरहानुसंगस्यैवत्व-वत्त्व इत्युक्तारिता इत्युक्तारिताः । तदुक्तारितायां वाक्यार्थस्य विच्छिन्नः । एवमेव—हीनो यत्र रिता न कथंविदो एवा योऽनुं इत्युक्तारिता एवमेव तदर्थोक्ति न कथंविदो योऽनुं इति इत्येव एवंत्ववत्त्व इत्येवमेव नादिशरत्तमधिकवाङ्मयादिदुर्वता वाच्यमिति कथयामोति ।

विशेषं मन्यते, न वा ? । आद्ये' दोषाभावमात्रेण विच्छिद्विशेषस्यालंकारमन्यो-
ज्यस्यालंकारमन्तरेणानिपत्तेः सिद्धं सर्वत्र परिकरस्यालंकारत्वम् । द्वितीये
अन्यत्रेव यमकादिष्वपि विच्छिद्विशेषो नास्तीति तेन सुवचत्वात् ।
तथा हि—

‘अनापदि विना मार्गमनिशायामनातुरः ।

मृत्तिकाशौचहीनस्तु नरो भवति किल्बिपी ॥’

इत्यत्र पर्युदस्येऽप्यापत्कालादौ यथा केनचिन्मृत्तिकाशौचादि क्रियमाणं न

प्रशस्तवनयुक्तेन गोवर्धनेन । अरक्षकेणेन्द्रेणेत्यर्थः । ‘अहिर्दनासुरे संपं’ इति विध्वः ।
यमकादीति । तद्रूपशब्दचित्रेत्यर्थः । सर्वत्र श्लेषादौ तदन्यत्र च । तेन सुवचत्वा-
दिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—दोषाभावमध्ये एवमन्तर्भावयता एकविशेषणे चमत्कारविशे-
पस्यानङ्गीकारत्वंदुदाहरणासंगतिः । यदि त्वनुभवबलात्तद्दोषाभावकृतचमत्कारादप्यधि-
कचमत्कारोऽस्ति, बाधनङ्गीकारस्त्वप्रयोजक इत्युच्यते, तर्हि सभं प्रकृतेऽपि । किं च—
अपि तु पोषायेति वदता भवतापि श्लेषयमकादियु विशेषणस्य चमत्कारिताभ्युपेतैव ।
चमत्कारातिशयजनकरूपपाया एव पुष्टेः काव्ये स्वीकारात् । यदि तु विवक्षितार्थबोध
एव पोषः विवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानत्वं च पुष्टत्वम्, तथाप्यापत्कालेऽक्रियमाणं
मृत्तिकाशौचादि यथा न दोषाय नापि लोकनिन्दायै, क्रियमाणं चाधिकस्तुतयेऽधिकफ-
लाय च भवति, तथा यमकादिषु पुष्टत्वमक्रियमाणं न दोषाय, क्रियमाणं त्वधिकचमत्का-
रायेति वक्तुं शक्यम् । न च कवेः स्तुतये भवतु, न चमत्कारायेति वाच्यम् । नित्ये
फलस्यापि स्वीकारेण तदतिशयस्य तेन जननवदुपपत्तेः इह तु फलं चमत्कार एव ।
अपि लावण्येत्यत्र तु पुष्टत्वमक्रियमाणं दोषाय, क्रियमाणं तु विवक्षितार्थबाधरूपपोषा-
यैव, नाधिकचमत्काराय । यथाऽनापयक्रियमाणं मृच्छीचादि दोषाय, क्रियमाणं तु
नाधिकफलायैततो यमकरपर्यन्तानुधावनम् । वस्तुतः संप्यायकरणस्य दोषत्वेऽपि तदभावो
न दोषाभावमात्रम्, अपि तु फलायापि, एवं यमकाद्यतिरिक्तेऽपि सामिप्रायैकविशेषणो-
पादाने दोषावाभावध्वमत्कारथैवलंकारत्वम् । किं च यथा तत्र दोषाभावस्यावैकल्ये-
ऽपि सिद्धे साज्ञतत्करणं फलातिशयायैव, एवं दोषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि सभ-

१ आद्ये (श्लेषादिषु सामिप्रायविशेषणनिन्दास्ये विच्छिद्विशेषं चेन्मन्यते तर्हि) विच्छिद्वि-
शेषः अलंकारप्रयोज्यः (अलंकारहेतुकः), अत्र एव अलंकारे विना दोषाभावमात्रेण तस्य
(विच्छिद्विशेषस्य) निम्पतिर्न भवितुमर्हति । अत्र एव सिद्धं सर्वत्र परिकरस्यालंकारत्वम् ।
इति योजना ।

२ भाषाकालादौ मृत्तिकाशौचस्य पर्युदसः (अपवादः) वर्तते, तथापि यदि केनचित्
आपत्कालादौ मृत्तिकाशौचं क्रियते तर्हि न तस्य निषेधः (करणे प्रत्यवायः) इत्यर्थः ।

केनापि प्रतिषिध्यते, कर्तुः सामर्थ्यगमकं च भवति, तथा प्रकृतेऽपि दोष-
निषेधविधौ पर्युदस्तेऽपि यमकादौ पुष्टारूपदोषाभावः कविना संपाद्यमानो
न दोषाय भविष्यति, अपि तु रसपोषायैवेति । यदि च यमकेऽनुमवं
विच्छिद्यविशेषे प्रमाणं ब्रूये, ब्रूहि तदान्यत्रापि तमेव प्रमाणमिति यमकप-
र्यन्तानुधावनं निरर्थकमेव । तस्मात्पुष्टार्थतारूपेण दोषाभावेन परिकरालंका-
रस्य विषयविभागो दुःशक इति प्राप्ते नूमः । सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलं-
कारत्वम् । चमत्कारापकर्षकाभावत्वं च दोषाभावत्वम् । तदेतद्धर्मद्वयं विवि-
क्तविषयं यदि दैवादेकस्मिन्विषयविशेषे समावेशेत्तदा का हानिः स्यात् ? ।
उपधेयसंकरेऽप्युपाध्यसंकरात् । यथा ब्राह्मणस्य मूर्खत्वं दोषः, विद्या तु
दोषाभावश्च भवति गुणश्च, तथेहाप्युपपत्तिः । न च दोषाभावतया प्राप्त-
स्यापि परिकरस्य किमित्यलंकारेषु गणनागौरवमिति वाच्यम् । उभयात्मक-
त्वेनेतरवैलक्षण्यज्ञापनार्थतया गणनोपपत्तेः । यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदतया
सगृहीतापि समासोक्तिरलंकारगणनायां पुनर्गण्यते । यथा वा प्रासादवास्तिषु

वेन साभिप्रायैकविशेषणनिबन्धनोऽपि चमत्कारो दुरपह्वव इति बोध्यम् । तदेतदपि
चैकपदार्थहेतुनमित्वादिना ग्रन्थेन प्रबलयानन्दे स्पष्टमिति दिक् । इत्यत्र मृत्तिकाशौचा-
भावनिषेधविधौ । पर्युदस्तेऽपि दोषाभाववस्त्या प्रतिपादितेऽपि । सामर्थ्यावगमं च साम-
र्थ्यगमकं च । उचितार्थं पाठः । दोषनिषेधेति । अदोषं काव्यमित्यत्र । पुष्टतेति ।
तद्रूपो यो दोषाभाव इत्यर्थः । उपसहरति—तस्मादिति । विधिकेति । परिकरा-
तिरिक्ते यानानाधिहरण्याभावादिति भावः । एकस्मिन् परिकरे । यथेति । विद्यायां
गुणावरोधाभावत्वयोः समावेशेऽपि तयोरेतांकर्यं वधेत्यर्थः । उभयेति । अलंकारदो-
षाभावरूपत्वेनेत्यर्थः । इतरेति । परिकरान्यालंकारत इत्यर्थः । अस्याभेदऽप्यन्यः ।
अत एवाह—यथेति । महाभाष्यकारोऽं ट्यन्तमाह—प्रासादेति । ऊर्ध्वदेशेत्यर्थः ।

१ अपुष्टार्थतारूपस्य दोषस्वामावं इत्या पुष्टैव यदि संपाद्यते तर्हि ।

२ अलंकारस्य दोषाभावरत्वं चेति उपाधिद्वयं पृथक्, जानपोः संकरः । यदत्र स्वळे (परिकरे)
यदि दोषोरनयोः समावेशेच्छर्हि पृथक् सापिठयोश्चाप्येवं संकरः, किन्तु उपधेययोरेव । यथा
विद्यया मूर्खत्व दोषः, विद्या च गुणः । कुत्रचित्स्वळे (अवसरविशेषे) विद्याया दोषाभावर-
मपि, गुण्यमपि च यदि प्रसन्नते तर्हि नोपाध्योः (दोषाभाव-गुणावयोः) संकर इति
सर्वस्मादयः ।

गणितोऽप्युभयवारी भूवासिगणनार्या पुनर्गण्यते तथेहापीति न कश्चिदोषः ।
अन्यथा प्राचां काव्यलिङ्गमप्यलंकारो न स्यात् । तस्यापि निर्हेतुरूपदोषाभा-
वारमकत्वात् ।

‘द्विजराज कलाधार विश्वतापनिवारण ।

कथं मामबलां क्रूरैः करैर्दहसि निर्दय ॥’

इत्यादौ विशेषणाधिक्याद्ब्रह्मवाधिक्ये चमत्काराधिक्यम् ।

अयं च वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यगर्भत्वेनोपस्कारकव्यङ्ग्यगर्भत्वेन द्विधाभवन्
व्यङ्ग्यस्य वाच्यायमानत्व—तद्विपर्ययाभ्यां चतुर्धा ।

आद्यो यथा—

‘विहाय संसारमहामरुखलीमलीकदेहादिमिलन्मरीचिकाम् ।

कृपातरङ्गाकुल मन्मनोमृगो विगाढुभीश त्वयि गाढमीहते ॥’

अत्र गाहनसिद्ध्यङ्गं कृपेत्यादेः समुद्ररूपं व्यङ्ग्यं वाच्यायमानम् ।

द्वितीयो यथा—

‘सर्वाङ्गतेन्द्रगर्वे त्वरया चक्रेण भिन्ननक्रमुख ।

लीलात्तकोलमूर्ते मामुद्धर्तुं कथं न शक्तोऽसि ॥’

अत्र गोवर्धनगजेन्द्रवसुंधराणामुद्धारो वाच्यतास्पर्शशून्य एवोपालम्भसि-

विपक्षे बाधकमप्याह—अन्यथेति । एवं सत्यपि तस्य तत्त्वानङ्गीकार इत्यर्थः । अत
एकापिः प्रयुक्तः । अनेकविशेषणानां साभिप्रायत्वे उदाहरति—द्विजेति । चन्द्रं प्रयु-
क्तिरियम् । परिकरस्य भेदमाह—अयं चेति । कोलेति । वराहेत्यर्थः । वाच्यता-
रूपशैति । वाच्यायमानतेत्यर्थः । अत एव स्पर्शपदसार्थक्यम् । तद्गमकभावात्तस्य
गूढत्वमिति भावः ॥ इति रसगङ्गाधरनमैत्रकाशे परिकरप्रकरणम् ॥

१ वाच्यसिद्ध्यङ्गं व्यङ्ग्यं गर्भे यस्य, तच्चेन ।

२ समुद्ररूपं व्यङ्ग्यं विना गाहनरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिर्न भवति, ततश्च सोयं परिकरो,
वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यगर्भः । व्यङ्ग्य (समुद्ररूपम्) न केवलं कान्यभावनापरिपकमतिभिरेष,
अपि तु साधारणैरपि परिशुद्धं शक्यमिति वाच्यायमानम् ।

३ विशेषणानां व्यङ्ग्यवैवेनां उपालम्भस्य सिद्धिर्न भवति इति वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । किन्तु
रूपदगमकाभावाद् व्यङ्ग्यस्य वाच्यायमानत्वं नास्ति । (तद्विपर्यय इत्यर्थः) ।

च्यङ्गम् । तृतीयस्तु 'धृतशार्ङ्गगदारिनन्दक' इत्यत्र, चतुर्थः 'वीचिक्षालित-
कालियाहितपदे' इत्यत्र च बोध्यः ।

इति रम्यज्ञाधरे परिकरालङ्कारप्रवरणम् ।

अथ श्लेषः—

श्रुत्यैकैयानेकार्यप्रतिपादनं श्लेषः ॥

तत्र द्वेषा । अनेकधर्मपुरस्कारेणैकधर्मपुरस्कारेण च । आद्यं द्वेषा ।
अनेकशब्दप्रतिमानद्वारा एकशब्दप्रतिमानद्वारा चेति त्रिविधः श्लेषः ।
तत्रोच्यतेः समग्रो द्वितीयो खमग्र इति वदन्ति । तृतीयस्तु शुद्धः । एवं
त्रिविधोऽप्ययं प्रकृतमात्राप्रकृतमात्रप्रकृताप्रकृतोभयाश्रितत्वेन पुनस्त्रिविधः ।
अत्राद्ये भेदे द्वितीये च विशेष्यस्य छिष्टतायां कामचारः । तृतीयभेदे तु
विशेषणवाचकस्यैव छिष्टत्वं न विशेष्यवाचकस्य । तथात्वे तु शब्दशक्ति-
मूलध्वनेरुच्छेद एव स्यात् । विशेषणमात्रछिष्टतायामपि प्रकृताप्रकृतधर्मिणो-

श्लेष लक्षयति—अद्येति । तत्र आयमेदयोर्मध्ये । अत्र एषा भेदानां मध्ये ।
आये प्रकृतमात्राश्रिते । द्वितीये अप्रकृतमात्राश्रिते । तृतीयभेदे उभयाश्रिते । तथात्वे
रिप्यति । विशेष्यस्यापि छिष्टत्वे हीलर्थः । अत्र विशेष्यस्य छिष्टत्वेऽपि श्लेषाज्ञाकारे
रान्दशकान्मुत्पन्नुच्छेदापत्तिरित्यवगम्यते । तृतीये विशेषणाह—विशेषणेति ।

१ उपरकारकम्पङ्गपर्ययः, व्यङ्ग्यपर्ययः (अनोपगच्छाखसंपन्नस्य तत्र समग्र रिपुमि कृष्य-
मानं दासगुपेयमानस्य तत्राऽरीतिरित्यस्य) बाष्पायमानस्य च, एतदोपरत्वात् ।

२ उपरकारकम्पङ्गपर्ययः, व्यङ्ग्यपर्ययः न एतदुपरत्वेत्यर्थम् ।

३ एकेन वर्तमानुपूर्वीकरणेन ।

४ अनेकधर्मपुरस्कारेण [अनेकशब्दप्रतिमानद्वारा, एकशब्दप्रतिमानद्वारा चेति] त्रिविधः ।
एकधर्मपुरस्कारेण त्रैविध्य इति संख्य विधि इत्यर्थः ।

५ तत्र द्वितीयभेदो. (अनेकशब्दप्रतिमान—एकशब्दप्रतिमान—द्वारा चेति) मध्ये भाषः
(अनेकशब्दप्रतिमान) समग्रः । एकशब्दप्रतिमानं अग्रपर्यय इत्यर्थः । "आयमेदयो (भाषी
दि भेदे अनेकधर्मपुरः, एकधर्मपुरः) मध्ये" इति नानेकटीका तु भवान्मूर्च्छितः । समहा-
ऽप्यसौ दास्ये अनेकधर्मपुरस्कारेणैव वदन्तः । यथा अमङ्गे—करकतिपयकं इत्यत्र करकतिपयं
एताप्यनुपूर्वी अनेकधर्म (निजनित्रधर्म) पुरस्कारेणैव अनेकधर्मः । असौ धन्वा दीप्तः ॥

६ अर्थेण इति वाक्यः । एकधर्मपुरस्कारेणैकधर्मप्रतिपादनरूपः ।

रुपादान एव श्लेषः । प्रकृतधर्मिनात्रलोपादाने तु समाप्तोक्तेरेव विषयः । तदित्यं प्रकृतमात्रविशेष्यकानेकार्थविशेषणं यत्र त एकः । एवमप्रकृतेत्यादिद्वितीयः । पृथगुपात्तप्रकृताप्रकृतोभयविशेष्यकानार्थविशेषणं तृतीयः । एतदन्यतमत्वं च लक्षणं पर्यवसितम् । क्रमेणोदाहरणानि—

‘संगृह्यर्थं सकलजगतो विष्णुनाभिमपन्नं

यन्नालं स त्रिभुवनगुरुर्वेदनाथो विरिञ्चि ।

ध्येयं धन्यालिगिरितितरां स्वप्रकाशस्वरूपं

यन्नाख्य तत्किमपि उल्लित वस्तु वस्तुष्टयेऽस्तु ॥’

अत्राशी प्रकरणे तुष्टिजननसमर्थत्वेन लक्ष्मीभगवन्नाभिकमलयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात्प्रकृतमात्राश्रितोऽयनेकया श्रुत्या पदद्वयप्रतिमानद्वारा भिन्नधर्मपुरस्कारेणानेकार्थप्रतिपादनात्समर्हः । विशेष्ययोरश्लिष्टत्वेऽप्यर्थ संभवति । यथात्रैव ‘पायादाद्य कमलमधवा योगमायास्वरूपम्’ इति तुरीयचरणनिर्माणे ।

अयमेवामद्गात्मको यथा—

‘करकलितचक्रघटनो नित्यं पीताम्बरस्त्रमोऽरातिः ।

निजसेविजाड्यैनाशनचतुरो हरिस्तु भूतये भवताम् ॥’

विशेषणस्यैव श्लिष्टतावासिष्यर्थं । भेदानुपसर्हरणि—तदित्यमिति । अनुगल वक्ष्य-
माह—एतदिति । संगृह्यर्थमिति । सम्यक्त्वैव च । विष्णुनाभिं
प्राप्तम्, विष्णुना अभिप्रपन्नं प्राप्तं च । स तादृशो ब्रह्मापि यस्य कमलस्य नाळ नाळ-
दण्ड, यस्मादल समर्था न च । धन्यैर्धर्मैः, पतिकपङ्क्तिभिश्च । परमाख्य कमलसंज्ञक
कमलासंज्ञक च । अथ प्रकृतमात्राश्रित । एवमप्येऽपि आद्य भगवन्नाभिसप्तनिध ।
करकलितेत्यादि । नरो हस्त किरणध । चक्र सुदर्शन कालचक्र च । अम्बरमा-
याशो वक्र च । तमो राहुरन्धकारध । जाड्यमज्ञान मूर्खत्व च । हरि सूर्यो विष्णुध ।
अर्थं प्रकृताप्रकृतोभवाश्रित । जाड्येति । निजसेवील्लोकादि । समर्थ इत्यर्थे सेषो

१ ‘विष्णुनाभिमपन्नम्’ इत्यादिर्वर्णानुपूर्वाश्रितिर्येन । किञ्च अर्थानुसारम् ‘विष्णुनाभि-
मपन्नम्’ ‘विष्णुना अभिमपन्नम्’ इति पदद्वयप्रतिमानं तु एवम् । अथ हि लक्ष्मी-भगवन्नाभि-
वमलेसनेकार्थप्रतिपादने धर्मो भिन्ना भिन्ना । यथा-विष्णुनाभिमपन्नम् इति नानिकमलार्थ-
प्रतिपादने भगवन्नाभिविशेषात्तत्त्व धर्मैः । लक्ष्मीरुपार्थप्रतिपादने तु भगवत्पासाव धर्मैः ।
एव धर्मैव एवेऽु शेष्यम् ।

२ निजसेविनां शब्दस्य हिमकुलयावपिष्ठीभापस्य नाशने चतुरं चूर्णं । नाळस्य अज्ञानस्य
नाशने चतुरो विष्णुः । ‘जाड्यमज्ञान मूर्खत्व च’ इति नमोऽस्यहोऽर्थेऽप्यु विशानवेद्य एव ।

भीष्मः' इत्यप्रकृतांशमपि श्लेषमैस्त कृत्वा रूपकं क्रियते, तथापि प्रकृतविशेष्यस्य माधस्याश्लिष्टत्वादखण्डित एव श्लेषः । न चात्र समासोक्तिरिति अमितव्यम्, अप्रकृतधर्मिणोऽपि शब्दवाच्यत्वात् । यत्र त्वप्रकृतव्यवहार एव शब्दशक्तिं सहेतापि, न त्वप्रकृतधर्मा, तत्र समासोक्तेरिष्टेः ।

अत्र विचार्यते—अयं चालंकारः प्रायेणालंकारान्तरस्य विषयमभिनिविशते, तत्र किमस्य बाधकत्वं स्यादाहोखितसकीर्णत्वमुताहो बाध्यत्वमिति । अत्राहु-रुद्भटाचार्याः—“येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधकः' इति न्यायेनालंकारान्तरविषय एवायमारभ्यमाणोऽलंकारान्तरं बाधते । न चास्य विविक्तः कश्चिदस्ति विषयो यत्र सावकाशो नान्यं बाधेत । तथाहि अप्रकृतमात्रयोः प्रकृतमात्रयोर्वा तावत्पुरुषयोगितैव जागर्ति । प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकम् । तदनुमोदितौ उपमादयश्च । न च

‘देव त्वमेव पातालमाशाना त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥’

इत्यादिकाव्यप्रकाशोक्तौ विविक्तो विषय इति वाच्यम् । रूपकस्यैवान्न स्फुट-

लेनाह—यदीति । श्लेषेति । गाङ्गेयवद्भयानकस्यापि प्रतीतिरिति भावः । अखण्डित एव श्लेष इति । शब्दशक्तिमूर्च्छनिना न खण्डित इत्यर्थः । क तर्हि समासोक्तिरत आह—यत्रेति । अपि सभावनायाम् । अत्र श्लेषविषये । अत एवाह—अयं चेति । श्लेष इत्यर्थः । विविक्तविषयस्यापि वक्ष्यमाणत्वादाह—प्रायेणेति । अभीति । व्याप्नोतीत्यर्थः । उताहो अधवा । येनेति । प्राप्त इति भावे क । येनेति वर्तते तृतीया । ननुद्वयस्य प्रकृतद्वार्ष्यबोधकत्वम् । तथा च यत्कर्तृकावश्यप्राप्तौ य आरभ्यमाण स तस्य बाधक इत्यर्थः । तदप्राप्तियोग्येऽच्चारितार्थं हि बाधकताबीजम् । एवव्यवच्छेद एवप्रथममाह—न चेति । नहीत्यर्थः । तावदादौ । अलमत्यन्तम् । पाता रक्षिता, पाताल्लोकश्च । आशाना मनोरथानाम्, दिशां च । अमराणा देवाना मरुद्-

१ माधवर्जने अप्रकृत भीष्मपदं फिष्टम्, अयकरवस्य गाङ्गेयत्वस्य च प्रत्यायकत्वात् ।

२ अत्र तु अप्रकृतो धर्मा (भीष्म.) शब्दशक्तिं सहेतु, अर्थात् अनेकार्थः । इति नात्र समासोक्तिरित्याशयः ।

३ येन दीपकेन अनुमोदिताः । दीपकाभिवा उपमादयो -वहत्या भवन्तीत्याशयः ।

त्वात् । श्लेषोपस्थापितपातालाद्यर्थस्याभेदारोपमन्तरेण लोकत्रयात्मकत्वस्य दुरु-
पपादत्वात् । कथं तर्हि 'नदीनां संपदं विभ्रद्राजायं सागरो यथा' इत्यादा-
दुपमायाः प्रत्ययः ? । कथं वा तत्रैव यथाशब्दस्थाने किमुशब्ददाने उप-
क्षायाः ? । अपर इति कृते च रूपकस्येति चेत्, न । अत्र हि उपमादीनां
प्रतिभानमात्रं न तु वास्तवी स्थितिः । नहि श्वेत्येन शुक्तौ रजतत्वं प्रतीयमा-
नमपि वस्तुतोऽस्ति । तस्मादुपमादिप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव स्वविषये सर्व-
त्रालंकारः" इति ।

एतच्चापरे न क्षमन्ते । तथा हि यथावदुच्यते येन नाप्राप्त इत्यादि,
तत्र प्रागुदाहृते 'पद्माख्ये तत्किमपि ललितं' इत्यसत्पद्ये, 'सर्वदोमाधवः पातु
यो गङ्गां समदीधरत्' इत्यादिपरकीयपद्ये च श्लेषातिरिक्तः कोऽलंकारः ? ।
तुल्ययोगिता तु सादृश्यप्रत्ययनियता कथमत्र शक्यते वक्तुम् ? नहि । लक्ष्मी-
कमल्योर्हरिहरयोर्वा प्रकृते सादृश्यं प्रतिषिपादयिषितम् । नापि चात्रैकश्रुत्या-
र्थद्वयोपादानं विनान्यत्किञ्चिच्चमत्कारजनकं येनालंकारान्तरमभ्युपगच्छेम ।

णाना च भूमिः स्वर्गः, चमरसबन्धिपवनाधयथ । अभेदेति । प्रथमोपस्थितार्थे इति
भावः । तस्माच्छ्लेषस्य सर्वबाधकत्वं सिद्धम् । तत्राक्षिपति—कथं तर्हीति । धीनां
स्वल्पा संपदं न विभ्रत्, नदीनां गङ्गाधीना संपदं विभ्रत् । तत्रैव प्राचोक्तनदीनामित्यत्रैव ।
प्रत्ययपदस्याप्रे उभयनानुपपन्नः । प्रतिभानेति । तथा च प्रातिभासिकत्वं वेपामिति
भावः । तदेवोपपादयति—नहीति । उद्गटाचार्योक्तं खण्डयति—एतच्चेति । तत्रे-
त्यस्य उच्यत इति शेषः । एवमप्रे सर्वत्र बोध्यम् । सर्वदा उमाधवः । सर्वप्रदो माध-
वश्च । गङ्गा अगं गा च । वस्तुतः सादृश्यसर्ववैऽप्याह—प्रत्ययेति । ननु तत्प्रतीतिरपि
कुतो नात आह—नहीति । नन्वलंकारान्तरमस्त्वत आह—नापीति । नन्वैकश्रुत्या-

१ राशि लोकत्रयात्मकतासाधनाय पातालादिरर्थः ('त्वं पाताललोकः' इत्यावाकारकः)
रूपनेपथ्योपपद्ये । तदवस्थायां रूपकमेव आक्रामकं जातम् । एवं च श्लेषस्य न विविक्तो
विषय इति सर्वालंकारबाधकः श्लेषः ।

२ यदि निरवकाशतया श्लेषः सर्वालंकारबाधकस्तर्हि श्लेषस्ते कथमलंकारान्तरस्य प्रतीति-
रित्याह—कथं तर्हीति० ।

३ श्वेत्येवशात् शुक्तौ यथा रजतस्य प्रतिभास एव, न तु वास्तवी स्थितिः, तथा 'नदी-
नाम्०' इत्यादी उपमायुक्तकारणां प्रतिभानमात्रम्, न वास्तवी स्थितिः । वास्तवे तु तत्र
श्लेष इति—समाधानम् ।

एकधृत्यार्थद्वयोपादानं तु श्लेष एव । एवं च सावकाशत्वाच्चेपस्यालंकारान्तरा-
 रापवादकत्वं न युक्तम् । अत एवोपमादीनां प्रतिभानमात्रमिति यदुक्तं तदपि
 न संगतम् । गुणक्रियादेरिव शब्दमात्रस्यापि समानधर्मत्वेनोपमायां तादृहा-
 धकामावात् । एवमेवालंकारान्तरस्यापि श्लेषविषये पारमार्थिक्येव सत्ता न
 प्रातिभासिकी । प्रत्युत श्लेषस्यैव प्रतिभानमात्रमिति वक्तुं युक्तम् । पूर्णोप-
 माया विषयस्य सर्वस्यापि त्रिविधश्लेषेणाक्रान्तत्वाच्चिरवकाशतयास्य सावका-
 शस्य स्वविषये वाच्यचित्यात् । तथा 'समरार्चितोऽप्यमरार्चितः' इत्यादौ
 श्लेषस्य तैमिरिकचन्द्रद्वयवत्प्रतिभानमात्रमेव, न त्वलंकारत्वम् । तज्जीवातो-
 द्विनीयार्थस्याप्रतिष्ठानात् । विरोधस्य त्वाभासरूपस्याप्यलंकारत्वम्, न तु श्लेष-
 सेति स्फुटमेव । तस्मादेवमादौ श्लेषप्रतिभयोत्पाद्यो विरोध एवालंकारः, न

धंद्वयोपादानेऽप्यन्यालंकार युतो नात्र आह—एकेति । उपमहरति—एवं चेति ।
 अलंकारान्तराभावे चेत्यर्थः । क्रियादेरिवेति । तदुपमानधर्मवदित्यर्थः । बाधकाभा-
 वादिति । बाधकतानीजस्य निराशाशब्दस्याभावादित्यर्थः । श्लेषसेति शेष । उत्प्रेक्षा-
 दावाह—एवमेवेति । प्रत्युत वैपरीत्येन । दृष्टोपमाया सर्वत्र तदसम्भवादाह—पूर्णो-
 पमेति । तथा च तद्विषये इदमुच्यते, न तु सर्वत्रेति भावः । त्रिविधेति । प्रकृतत्वा-
 देवेति भावः । तथा पूर्णोपमाया । अन्यत्राप्येवमित्याह—तथेति । समरे सङ्ग्रामे । तेन
 चार्चितोऽप्यमरं दवैरचरत । न मा उपमा यस्य तादृशो रा धन येषा वैरचरत । अनु-
 पमधनार्चितश्चेत्यर्थः । तैमिरिकेति । तिमिराख्यनेत्रयोगवृत्तेत्यर्थः । अप्रतिष्ठाना-
 दिति । संकृततयाऽप्रतीतेरित्यर्थः । नन्वाभासत्वे श्लेषविरोधस्याप्यलंकारत्व न स्यादत
 आह—विरोधस्य स्थितिः । अपिर्वास्तवतन्मनुष्यायक । नन्वेव तर्हि समरार्चितादी-
 नोऽलंकारोऽत्र आह—तस्मादिति । उक्तहेतोरित्यर्थः । एवमादौ समरार्चितादी । एव
 सावकाशत्वेन व्यायाविषयत्वमुक्तत्वा सामान्यचिन्तापक्षेऽसम्भवादिशेषचिन्तापक्षेऽनिव्या-

१ उपमा निरवकाशा, अयम् (श्लेषः) तु सावकाश , अत एव स्वस्य (उपमायाः)
 विषये सावकाशस्य श्लेषस्य वाच्यचित्यमित्यर्थः ।

२ अमरप्रातिदन्द्नेन अमर (मरणेन सहित)स्य द्वितीयार्थस्य (श्लेषजीवनभूतस्य) या उप-
 स्थितिः । सा विरोधे प्रतिष्ठानार्थमापवादप्रतीति भवति । वास्तवे तु समरपदेन संशयारूपश्ले-
 षार्थस्य । एतच्च द्वितीयार्थस्य अप्रतिष्ठानात् श्लेषः । विरोधरूपस्यार्थस्य तु अमरप्रातिदन्त-
 येति प्रतिष्ठानादिविरोध एवैवाशयः ।

तु विरोधप्रतिभयोत्पाद्यः श्लेषः । किं च प्रत्येकं तत्तद्रूपपुरस्कारेण कस्याप्यं-
लंकारस्य नास्ति श्लेषविषये नाप्राप्तत्वम्, अलंकारान्तरत्वपुरस्कारेणेति चेत्,
एवं तर्हि बाध्यसामान्यचिन्तया स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्यापि बाधापचौ छिष्ट-
परम्परितरूपकस्य छिष्टसमासोक्तेश्चोच्छेद एव स्यात् । तस्माच्छ्लेषस्य नापवा-
दकत्वम्, संकीर्णत्वं तु स्यात् इति ।

अन्ये तु—“अलंकारा हि प्राधान्येन चमत्काराधायकाः स्वां स्वामाख्यां
लभन्ते । त एव परोपकारतया वर्तमानास्तां त्यजन्ति । यथा—‘राज
भूमौ वदनं मृगाक्षया नभोविभागे हरिणाङ्गविम्बम्’ इत्यत्र प्रकृताऽप्रकृतात्म-
नामेकधर्मसंबन्धो दीपकाख्यां भजते, त्यजति च ‘राजते वदनं तन्व्या
नभसीव निशाकरः’ इत्यत्र । अत एवोच्यते—‘प्राधान्येन व्यपदेशा
भवन्ति’ इति । एवं चालंकारान्तरोपस्कारकतया स्थितः श्लेषः कथंकारं स्वगृ-^१

श्लेष न न्यायविषय इत्याह—किं चेति । तत्तद्रूपेति । उपमात्वरूपकत्वाधीत्यर्थः ।
विषये तद्विषयत्वावच्छिन्ने । एवं च बाध्यविशेषचिन्तापक्षे तदसंभवः । सामान्यचिन्ता-
पक्षे आह—अलमिति । ननु भास्वस्य तदपवादत्वं परंतु तदभिप्रायोः पक्षयोः नोऽ-
भिमतोऽत आह—संकीर्णत्वमिति । तृतीयप्राधान्येनाह—अन्ये रिविति । हि
यतः । अत एव, तेषामेव तदाख्यात्वादेव । तां स्वीयाख्याम् । नभोविभागे नभःप्रदेशे ।
एकधर्ममिति । राजनरूपेत्यर्थः । नभसीवेति । अनोपमया वर्ण्यपुष्टिः । उक्तार्थं प्राची-
नसमतिमाह—अत एवेति । ईदृशव्यवस्थाद्वीकारादेवेत्यर्थः । जन्वेतापता प्रकृते किं
छिद्रमत आह— एवंचेति । उक्तव्यवस्थाद्वीकारे चेत्यर्थः । कथंकारं कथं कृत्वा ।

१ उद्धृतमश्लेषोपमम् (येन नाप्राप्ते य०) न्यायो बाध्य-बाधकयोः सावकाशवतिरव-
काशत्वे, सामान्यविशेषभावे च प्रवर्तते । तत्र बाधकस्य श्लेषस्य निरवकाशत्वं निरस्यमिति
प्रथमप्रकारेण न्यायाऽविषयत्वं तु साधितमेव । सामान्यविशेषभावेन (द्वितीयप्रकारेण) अप्यस्य
न्यायस्य नार्थ विषय इत्याह—किं च प्रत्येकं तत्तद्रूपेति० । अयं भावः—उपमात्वं रूपक-
इमिति तत्तत्र स्वविशेषरूपं पुररूपत्वं अलंकारान्तराणि श्लेषविषये न मत्तन्वन्ते, संभवाभावात् ।
केषां निदानि अलंकारान्तराणीति बाध्यसामान्यविचारेण यदि अलंकारान्तराणां श्लेषविषये
प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते तर्हि श्लेषविषये श्लेषभिन्नस्य सर्वस्याप्यलंकारसामान्यस्य बाधेन ‘छिष्टपर-
म्परितरूपकस्य’ ‘छिष्टसमासोक्तेः’ च प्रलोचः स्यात् [श्लेषेन बाधे सति तत्तद्वृत्तयोः रूपक-
समासोद्धेयि व्यपदेशाऽसंभवात्] । उद्धृतं बाध्यसामान्यचिन्तापक्षेति दुष्प्रवादः । तस्मात्
सावकाशवतिरवकाश-सामान्यविशेषभावरूपः उद्धृतो न्यायस्य विषयो नास्तीत्यर्थः ।

हंस इव श्लेषालंकारव्यपदेशं बोद्धुमीष्टामिति बाध्यप्राय एव" इत्यप्याहुः ।

तदित्थं संक्षेपेण श्लेषस्य दिक्प्रदर्शिता । यत्र तु प्रकृताप्रकृतोभयविशेष्ययोरपि छिद्यदोषात्त्वं स तु ध्वनेर्विषय इत्युक्तम् । स च यथा—

‘अविरलविगलद्दानोदकधारासारसिक्तधरणितलः ।

धनदाप्रमहितमूर्तिर्जयतितरां सावंभौनोऽयम् ॥’

अत्र राजनि प्रस्तुते उदग्दिग्गजोऽप्रस्तुतोऽपि व्यञ्जनमर्यादया प्रतीयते । तत्राप्रस्तुताभिधानं मा प्रसाह्योदिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुपमानोभयभावे तात्पर्यं कल्प्यते । इमं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपं ध्वनिमाहुः । उदाहृतश्च ध्वनिकारैः—

‘उन्नतः प्रोत्सद्धारः कालागुरुमलीनसः ।

ययोधरभरस्त्रयाः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥’

मम्मटभट्टैश्च—

‘भद्रात्मनो दुरधिरोहृत्तनोर्विशाल-

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंप्रहृत्य ।

व्यतिरेके इष्टान्तः बाध्यप्राय एवेत्यप्याहुरिति । सर्वदो माधव इत्यादावल्ंकारान्तरसंभावनारहिते तावताशस्य श्लेषस्यालंकारान्तरेण स्वविषये बाध्यत्वमेवेत्यर्थः । प्रतिनाम्नाप्रसक्तत्वात्प्राय एव । अपिर्विशेषणसमुच्चारणः । अविरलेति । व्याख्यातमिदं प्राक् । तत्र तत्रप्रचीनौ पलायम् । उन्नत इति । मदानुपैथ । प्रोत्सन्ती धारा यस्य सः । प्रोत्सन्ती धारे यत्र स च । कालागुरुमलीनसः स्वामः, कालागुरुणा स्वामश्च । मेपस-
मूहः, धनभारश्च । मट्टैश्चेति । उदाहृतमित्यस्यानुपपत्तौ । भद्रेति । अत्र यच्छब्दः प्राकरभिरुत्तरात्प्रायः । तत्रज्ञे यस्य प्रकृतस्य राज्ञः करः पाणिर्निरन्तरं दानार्थं शहीताम्बुत्ते-
कशोभनोऽभूत् । भद्रात्मनः । कल्याणरूपस्य । दुरधीति । अनभिभवनीयसरीरस्य । वंशः कुलं तत्रोन्नतितराधिक्यं यस्य । कृतः शिलीमुखानां नारायणानां संप्रदोऽन्यासद्वारा

१ अन्यथाश्लेषालंकारः सन् केनो यथा उपस्कारणभावे वदंते तथा प्रकृतप्रकृतान्तर-
रूपस्य (मलंकारस्य) व्यपदेशं कथं कथयाम् । प्रधानस्वोपस्कारण्ये हि वनाकारे उपस्कारकना-
प्रसादादपधानमेव । सन्गृहे स्तितः अन्यगुरुदुर्वन् न सवनेन प्रधानव्यपदेशं कथये ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसुभगः सतलं करोऽमृत ॥'

कुवलयानन्दकारस्तु—“यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूल-
ध्वनिमिच्छन्ति प्राञ्चस्तु प्रकृताप्रकृताभिधानमूलस्योपमादेरलंकारस्य व्यङ्ग्य-
त्वाभिप्रायं न त्वप्रकृतार्थस्यैव व्यङ्ग्यत्वामिप्रायम् । अप्रकृतार्थस्यापि शक्यता
प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वेन व्यक्त्यनपेक्षत्वात् । यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकरणवशा-
ज्ज्ञातिविति बुद्धिस्थिते सत्येव पश्चान्नृपतितद्वाद्यधनादिवाचिनां राज-करादिप-
दानामन्योन्यसंनिधाननलात्तद्विषयशक्यन्तरोन्मोपपूर्वकमप्रकृतार्थः स्फुरेत्,
नैतावता तस्य व्यङ्ग्यत्वम् । शक्यता प्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यक्त्यनपेक्ष-
णात् । पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने स्फुरति चेत्कामं गूढश्लेषोऽस्तु । अस्ति
चान्यत्रापि गूढः श्लेषः । यथा—

येन । अनुपेति । अवाधितज्ञानस्य अवारितगतेर्वा अदुष्टहितकर्तुर्वा । परेति । शत्रुनिवा-
रकस्य । गजपक्षे भद्रजातीयस्य । अत्युचत्वाद्वा साधिरौघसरीरस्य । विशाला वंशस्य पृष्ठ-
दण्डस्योन्नतिर्धस्य । वृत्तभ्रमरसप्रहस्य अनुद्धतधीरगमनस्य । परस्वोत्कृष्टस्य वारणस्य
गजस्य । करः शुण्डादण्डः । मदजलसेकसुभगोऽभूदित्यर्थः । अत्र राजा वाच्यो हस्ती
प्रतीयमानः । ननु प्रकरणेनाभिधाया नियमनादप्रकृतार्थस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति कथं
श्लेषोऽत आह—यद्वेति । मूलस्य मूलकस्य । अलंकारस्येति । इदमुपलक्षणं वस्तु-
स्वनेरपि । अनिरसनिरिखादौ अनिषिद्धरूपेऽप्रस्तुतेऽस्यनिश्चयेनाभिधायया प्रतीयमानेऽपि
तन्मूलकस्य 'विरुद्धावपि तदनुवर्तनमेकं कार्यं बुद्धम्.' इति वस्तुस्वनेरस्यनिश्चयशक्तिमू-
लस्य समवायः । एतेन शब्दशक्तिमूलकस्य स्वरूपेणैव इत्यपास्तम् । अत एव विवक्षि-
त्यर्थमाह—न त्विति । अभिधेयत्वेति । वाच्यत्वावस्यकत्वेनेत्यर्थः । 'अभिधाया
अवस्यनावेन' इति क्वचित्पाठः । झटिति । एवं च प्रकरणाधीनां प्रायस्किरुबोध-
त्वमेव प्रतिषेधतावच्छेदकमिति भावः । नृपतितद्वाद्येति । नृपतिरुपतिप्रायेत्यर्थः ।
यथासंख्येनास्य राजकरचोरन्वयः । 'अद्यापुदयमास्तुः कान्तिमान्-रफमण्डलः । राजा
हरति सर्वेषां मृदुभिर्नूतने. करे. ॥' इत्यादाविति भावः । अन्योन्यसंनिधानेति ।
परस्परसंबन्धपर्यवसायकशब्दसमन्विताहाररूपस्य शब्दान्तरसमिधीत्यर्थः । तद्विषयेति ।
प्रशुद्धार्थमिषयेत्यर्थः । नैतावतेत्यस्य तथापीत्यादिः । एतावता पूर्वापरभावमानेन तस्य
अप्रकृतार्थस्य पचासिति । अप्रकृतार्थ इत्यनुभवत्वे । काममिति । अप्रकृतस्य द्विती-
यस्य हीमनप्रत्ययवाद्भावम् । तदसंभवत्वात् निरसति—अस्ति चेति । चो द्वयं ।

‘अयमतिजरटाः प्रकामगुर्वारलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपा. परिणतदिक्करिकास्तटीविभर्ति ॥’

अत्र हि समासोक्त्युदाहरणे वृद्धवेश्यावृत्तान्त प्रतीयते । तत्रामङ्ग-
श्लेष इति सर्वेषामभिमतम् । एव चाप्रकृतार्थो न व्यङ्ग्य ।” इत्याह ।

तत्र विचारयाम—यत्तावदुच्यते उपमादेरलंकारस्यैव व्यङ्ग्यत्वं प्राचीना-
नामभिप्रेतं न त्वप्रकृतार्थस्येति । एवं सति

‘अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्यापृतिरङ्गनम् ॥’

इत्यादिश्लेषां ग्रन्थ कथमायुष्मता समर्थितः ? । उपमादेर्व्यङ्ग्यत्वस्य वाचक-
तानियन्त्रणाऽनपेक्षत्वात् । नह्यनेकार्थस्यापि शब्दस्योपमादिवाचकत्वं प्रसक्तं
येन तन्नियन्त्रणाय संयोगाद्यनुसरणमर्थवत्त्वात्, द्वितीयार्थवाचकतायामनि-
यन्त्रितायामप्युपमादेर्व्यङ्ग्यत्वस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । तस्मात्तद्वन्थानाकलननिय-
न्धनं तदभिप्रायवर्णेनमिति स्फुटमेव ।

यदप्युच्यते अप्रकृतार्थस्यापि शक्यता प्रतिपाद्यस्येत्यादि । तत्र कथम-

अन्यप्रापि उदाहरणान्तरेऽपि । अयमतीति । मांषे रैवतकम्पनम् । अय रैवतक-
गिरि कठिना अत्यन्तमहती महाविडम्बमानभेषव्याप्ता निरन्तरं प्राणिनामगम्यस्व-
रूपा परिणतस्त्रियन्दन्तप्रहारिणे दिक्करिणे दिग्गता यासु तास्तटीविभर्तीत्यर्थः ।
‘त्रियन्दन्तप्रहारी यो गज परिणतस्तु स’ इति इत्यायुध । वृद्धवेश्यापक्षे तु—अय राजा
अतिप्रलययो जीर्णा महाविडम्बमानस्तनसबद्धा सतत वद्वापि प्राणिना समायोग्यस्व-
रूपा । गमने प्राणिना मरणमेवेति भावः । परिणते दिग्बर्तुलाकारे दहनधृत करिका
नयधृत च यासां तास्तटीस्तरवेनाप्यवसिता वृद्धवेश्या विभर्तीत्यर्थः । ‘दिरद्वृत्तवर्तुलाकारं
करिवा नरररेखिय’ इति नादव । ननु तत्र श्लेष एव नात आह—तथेति । अयम-
तीत्यश्लेषार्थः । उपसहरति—एव चेति । तेषां प्राचीनानाम् । दोषान्तरमाह—द्विती-

१ उपमाप्रकारस्य यदप्युच्यते तत्र न किञ्चिदप्युच्यते वाचकताविषयप्रणमपेक्षः । शब्दकला-
नियन्त्रणे सति न तच्चाऽनित्यर्थः ।

२ अनेकार्थस्यापि ‘रामकम्पनी’ इति रामपदस्य प्रसक्त- परशुरामादिरथो निषिध्यते,
यादृशबिरेव च यथा निषेधवते तथा अनेकार्थस्य शब्दस्य उपमावाचकत्वं न प्रसक्तत्वासीत्
यस्य निषेधनाय संशयो निषेधयोग्येति निषेधव्यपानामवयव कृतम् । अर्थात् उपमाश्लेष-
श्लेषे अनेकार्थनियन्त्रणप्रसक्तोद्देशस्य तदर्थेव श्लेषकत्वं स्यात् यत्र अनेकार्थस्युद्धानामुप-
माशब्दस्य प्राप्तं स्यात् यदि संयोगादिनिषेधविव स्यात् ।

कृतार्थस्य शक्यत्वा प्रतिपादनम् ! । तद्विषये शक्तेर्नियमप्रणस्य तैरेवोक्तत्वात् ।
 अथ नियमप्रण नाम प्रथम बोधजननमात्र न तु चरममपि । एवं च प्रकृतशक्यत्वा
 प्रकृतार्थबोधे जाते सत्यप्रकृतार्थया द्वितीयशक्यत्वा प्रकृतेतरार्थबोधे न किञ्चिद्वाप-
 क्यमिति चेत् । न । प्रथमं अप्रकृतार्थबोधस्याजननमेव कस्य हेतोः ! । प्रकर-
 णादिज्ञानेन प्रतिबन्धादिति चेत्, प्रकृतार्थबोधोचरं सा प्रतिबन्धकता
 केनापहृता प्रकरणादिज्ञानस्य ! । न च ज्ञानस्याशुचिनाशित्वाद्युदानां प्रकरण-
 ज्ञानमेव नष्टमिति याच्यम् । ज्ञानान्तरस्योत्पत्तौ बाधकाभावात् । सैव ज्ञान-
 व्यक्तिस्य प्रतिबन्धिष्येति तु तच्चयक्तिसदृशगतमतिबन्धकत्वसदृशकरूपनागौर-
 यमस्यमेव । तदपेक्षयान्यत्र कृत्वर्थानामस्य व्यापारत्वेन कल्पयितुं युक्तत्वात् ।
 'जैमिनीयमल धवे रसनार्या महानति.' इत्यादौ बाधितार्थबोधस्य शक्यत्वा
 दुरुपपादत्वाच्च । यदि तु यथाकथञ्चिदुपपत्तिः सादेवमपि तस्य देवदत्तादौ
 तत्पुत्रवानयादपादुर्भास्यच्छपालकापुत्रदासयावयात्प्रादुर्भावश्च न स्यात् ।
 वक्तृबोद्धव्यादिभेदिष्टस्य व्यङ्ग्यमतिभामाप्रभेदुत्वादिति प्राचामाशय । तत्र
 किमुच्यते अप्रकृतार्थस्य शक्यत्वा प्रतिपादनमिति ।

यथेति । तैरेव शक्तेरेव । अहं यथा भवति तथेति । सा पूर्वं विद्यमाना ।
 नास्ति । विज्ञानस्य विज्ञानेति नास्ति । अत्र मेवेति । एष बाधयन्तस्तान्-
 प्रकृतार्थबोधं दुरुच्यति नास्ति । अत्रार्थदह—तदपक्षयेति । अन्यत्र यः अहं-
 मर्ह इत्यने । अत्रार्थदह इत्यने । अत्रार्थदह इत्यने—जैमिनीयेति ।
 बाधितार्थेति । जैमिनीयमल धवे रसनार्या महानति । अत्रार्थदह तत्र अत्रार्थदह-
 तत्र अत्रार्थदह नास्ति । तत्र 'महानति इत्यने जैमिनियमल धवे रसनार्या महानति' इति बाधि-
 तार्थमेव । तत्रार्थदह । तत्र तु यः अहं जैमिनियमल धवे रसनार्या महानति इत्यने-
 ति नास्ति । अत्र अहं अहं इत्यने अत्रार्थदह—यथेति । अत्रार्थदह
 अत्रार्थदह इत्यने । तत्र अत्रार्थदह इत्यने अत्रार्थदह इत्यने । अत्र अत्रार्थदह—
 यत्र किमुच्यते अप्रकृतार्थस्य शक्यत्वा प्रतिपादनमिति । अत्रार्थदह—

१ अत्रार्थदह इत्यने अत्रार्थदह इत्यने अत्रार्थदह इत्यने (अत्रार्थदह) । अत्रार्थदह इत्यने-
 अत्रार्थदह इत्यने अत्रार्थदह इत्यने । अत्रार्थदह इत्यने अत्रार्थदह इत्यने । अत्रार्थदह इत्यने-
 अत्रार्थदह इत्यने अत्रार्थदह इत्यने । अत्रार्थदह इत्यने अत्रार्थदह इत्यने । अत्रार्थदह इत्यने-

‘चाञ्चल्ययोगि नयनं तव जलजानां श्रियं हरतु ।

विपिनेऽतिचञ्चलानामपि च मृगाणां कथं न तां हरति ॥’

अत्र नैवाश्चर्यकारी चाञ्चल्यगुणरहितानां कमलानां चाञ्चल्यगुणाधिकेन तव लोचनेन शोभायास्तिरस्कारः, आश्चर्यकारी तु हरिणानां सद्गुणयुक्तानां तिरस्कार इति वाच्यार्थं पर्यवसन्नेऽपि हृदिनिर्मुक्तकेवलयोगमर्यादया—मूर्त्तपुत्राणां धनहरणं नेत्रुभिश्चौरैः मुसकं न तु गवेः-फाणामिति जलज-नयन-मृग-शब्देभ्यः प्रतीयमानोऽर्थः कथं विना व्यञ्जनाव्यापारमुपपादयितुं शक्यते ! । यतो योगशक्ते रूढ्या हृदिनिगडनियन्त्रिताया नास्ति स्वातन्त्र्यम् । अत एव पङ्कजादिपदेभ्यः पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदशैवलादिवोधो लक्षणयैव । तादृशशक्तिज्ञानानां पद्मत्वप्रकारकबोधस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादित्युक्तं नैयायिकैः । अत एव च ‘ईशानो मृतभव्यस्य स एवाय स उ श्वः’ इति वेदान्तवाक्ये किमैश्वर्यविशिष्टः कश्चिज्जीवः प्रतिपाद्य ईश्वरो वेति संशये प्राप्ते ‘शब्दादेव प्रमितः’ इति सूत्रितमुत्तरीमांसाकारैर्व्यासचरणैः । तस्मात्प्रागुक्तपद्येऽप्रकृतचोरव्यवहारो न शक्येद्यः, अपि तु व्यक्तिवेद्य एव । मुख्यार्थबाधाघनावालक्ष्योऽपि न शक्यो वक्तुम् । तात्पर्यार्थबाधस्तु तात्पर्यार्थबोधोत्तरबोधः । स एव तु कथं स्वार्थिति व्यञ्जनैव शरणीकरणीया । नहि चोरव्यवहारोऽत्र यत्कृत्विक्थित इति ज्ञाने श्रोतुः कश्चिदुपायोऽस्ति ऋते सहृदयतोन्मिषिनादसाद्यापारात् ।

इदं पुनरिहावधेयम्—‘रागावृत्तो बल्युकराभिमृष्टं श्यामामुखं चुम्बति चारु चन्द्रः’ इत्यादौ तावत्समासोक्तिरिति निर्विवादम् । चन्द्रपदस्थाने राजेति कृते तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरिति च । तदत्रोभयत्रापि छिद्यविशेषणमाहात्म्यादप्रकृतव्यवहारस्य प्रतीयमानस्य तुल्यत्वात्कथमेकत्र गुणीभावोऽन्यत्र श्यामान्यं च स्यात् । प्रकृतस्य प्राधान्यादप्रकृतस्य तु उदुपस्कारकत्वेनोभयत्रापि

व्यधिम्यंजना । अस्मात् व्यजनाख्यात् । बल्यु मुन्दरम् । इति च निर्विवादम् । एतच्च

१ निदेश्यतापि विद्यते चन्द्रशक्तिमूलध्वनिरिति इदं सितीकृतत्वात् ।

गुणभावौचित्यात् । नहि विशेष्यस्य श्लिष्टतामात्रेण व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्, अश्लिष्टत्वे चाप्राधान्यं शक्यं संपादयितुम् । नायकावप्रतीतिरपि क्वचिदर्थशक्तिमूलेन व्यङ्ग्येन, क्वचिच्छब्दशक्तिमूलेन तुल्यैव । यैरपि समासोक्तौ प्रकृतधर्मिणि नायकत्वादेः प्रत्ययो नाभ्युपेयते, अपि तु नायकादिव्यवहारस्यैव, ध्वनौ चाभ्युपेयते, तेषामपि व्यङ्ग्यस्यैकत्र गुणत्वमन्यत्र प्राधान्यं च कस्य हेतोः स्यात् ? । प्रकृताप्रकृतयोरौपम्यं गम्यमुच्यतामभेदो वा, सर्वथैव तस्य प्रकृतोपस्कारकत्वाद्गुणीभाव एवोचितो न प्राधान्यम् । अन्यथा समासोक्तावपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यापत्तेः । तस्माच्छ्लिष्टाश्लिष्टविशेष्या समासोक्तिरेवेयम् । पराङ्गरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इत्यपि शक्यते वक्तुं यदि प्राञ्चो न कुप्यन्ति ।

सोऽयं श्लेषः सभङ्गोऽभङ्गश्चार्थालंकार एवेत्यौद्भटाः । उभावप्येतौ शब्दालंकारौ, शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वादन्यव्यतिरेकाभ्यां तदाश्रितत्वावधारणात् । तृतीयैस्त्वर्थालंकारः, अर्थमात्राश्रितत्वात् । इति मुम्मटभङ्गाः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां हि हेतुत्वावगमो घटं प्रति दण्डादेरिवास्तु, न त्वाश्रयत्वावगमः । स तु पुनस्तद्वृत्तित्वज्ञानाधीनः । इह हि सभङ्गश्लेषस्य शब्दद्वयवृत्तित्वं जतुकाष्ठन्यायेन, अभङ्गस्य चार्थद्वयवृत्तित्वमेकवृत्तगतफलद्वयवच्च स्फुटमेवेत्येकस्य शब्दालंकारत्वमपरस्यार्थालंकारत्वम् । यद्यपि द्वितीयस्यापि 'प्रतिप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दभेदः' इति नये शब्दद्वयवृत्तित्वाच्छब्दालंकारत्वमुचितम्, तथापि शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यभेदादभेदाध्यवसानाच्छब्दद्वय-

आये । अन्यत्र अन्वये । एवममेऽपि । कस्य कस्मात् । सर्वस्वधारमतनाह—अन्व-

१ अप्यवधीशिशुदिभिः समासोक्तौ रूपप्रमारोपो नाभ्युपेयते, अपि तु व्यवहारसमारोपः
२ एकधर्मपुरस्कारेण यो भेदः शुद्धास्यः, यः 'अर्जुनस्य गुणनापामनुजः' इत्यादिना पूर्वमुदाहृतः ।

३ अर्थभावः—'करकलितचक्रः' इत्यापभङ्गस्यैव ध्वनौ-निष्पन्नरूपभेदस्य-दोषार्थं 'हरि'-पदस्यैकस्यैव काममाश्रितत्वात्, परम् उभयत्र 'हरिः' इत्यानुपूर्वी एवेति शक्तिः । अतएव अभङ्गस्य शब्दद्वयवृत्तित्वावधानं न तु शक्यम् ।

वृत्तिस्वज्ञानं दुःशकम् । अन्यथा 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः' इति नयेः परामि-
न्तोऽर्थश्लेषोऽपि शब्दालंकार एव स्यात् । इत्यलंकारसर्वस्वकारादयः ।

अयं चोपमेव खतत्रोऽपि तत्र तत्र सकलालंकारानुप्राहकतया स्वितः
सरस्वत्या नयं नवं सौभाग्यमावहजानाविधेषु लक्ष्येषु सहृदयैर्विभावनीय इति ।
इति रसगङ्गाधरे श्लेषप्रकरणम् ।

अप्रस्तुतेन गम्येन वाच्यस्य प्रस्तुतत्वोपस्करणे सनातोक्तिरुक्ता । इदानीं
तद्वैपरीत्येनाप्रस्तुतप्रशंसोच्यते—

अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सादृश्यादिवक्ष्यमाणप्रकारान्यतमप्रका-
रेण प्रस्तुतव्यवहारो यत्र प्रशंसते साप्रस्तुतप्रशंसा ॥

प्रशंसनं च वर्गनमात्रम्, न तु स्तुतिः । 'विवृतालस्योन्नततां यस्य
च्छायापि नोपकाराय ।' इत्यादावव्याप्त्यापत्तेः ।

इयं च पञ्चधा—अप्रस्तुतेन स्वतद्वशं प्रस्तुतं गम्यते यस्यामित्येका ।
कार्येण कारणमित्यपरा । कारणेन कार्यमिति तृतीया । सामान्येन विशेष
इति चतुर्थी । विशेषेण सामान्यमिति पञ्चमी ।

आधा यथा—

'दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः काटिनः

करिष्यः कालम्प्यास्पदमत्तमस्त्रीलाः सल्लु गृणाः ।

इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं

नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥'

येति । एकस्य आद्यस्य । अरस्य द्वितीयस्य । अयं च श्लेषः । इतिः समाप्ती ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रवासे श्लेषप्रकरणम् ॥

अथ वक्ष्यामप्रस्तुतप्रशंसायाः संगतिमाह—अप्रस्तुतेनेति ।

१ अयमाद्यः—अन्वयव्यतिरेकान्यां शब्ददेश्यव्यवस्थं अर्थदेश्यव्यवस्थं वा प्रत्ययः
स्यात् । अयं श्लेषः शब्दाद्यः, अर्थोऽथवा वा । इति तु श्लेषः 'अयं श्लेषः शब्ददेश्यव्यव-
स्थेति' इति इत्येव सत्येव भवेत् । इदानीं इत्येव—सम्यक् शब्ददेश्ये इत्येव ['अन्वयव्यवस्थे']
अन्योदाहरणे 'विष्णुनाभिमपन्नम्' अथ 'विष्णुनाभिमपन्नम्' 'विष्णुना भिमपन्नम्' इति
शब्ददेश्यव्यवस्थेति भवति । एतस्य शब्ददेश्यव्यवस्थेति शब्दात्कारोऽयम् । अयं तु अर्थदेश्य-
व्यवस्थेति श्लेषः, शब्ददेश्ये एव [यथा—कृत्कृत्कृत्कृत् इत्युदाहरणे शब्ददेश्यव्यवस्थेति प्रतिमानम् ।
अर्थेश्ये विष्णु-पदोऽयमर्थः] अथवा अर्थदेश्यव्यवस्थेति शब्ददेश्ये ।

यथा वा—

‘यसिन्खेलति सर्वतः परिचलत्कलोलकोलाहलै-
मन्थाद्रिमणभ्रमं हृदि हरिद्यूथाधियाः पेदिरे ।
सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गिलनव्यापारकौतूहलः
कोडे क्रीडतु कस्य केलिरभसत्यक्तार्णवो रापवः ॥’

यथा वा—

‘पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खल-
त्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पश्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥’

छिष्टविशेषणाप्येषा दृश्यते—

नितरां नीचोऽसीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः ।
अत्यन्तसारसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥

समासोक्तिरनुप्राहिकेति तु न वक्तव्यम् । तस्याः प्रकृतालंकारविरु-
द्धात्मिकात्वेनानुप्राहिकात्वायोगात् । यत्तु “—येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः
क्लान्ति रवौ तत्र ते युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तथैव पादग्रहः” इत्यत्र समा-
सोक्तिरनुप्राहिका” इति मम्मटभट्टैरुक्तं तत्र विचार्यते—अत्र विशेषणसा-
म्यमहिम्ना प्रतीयमानः कापुरुषवृत्तान्तः किं प्रस्तुत आहोसिदप्रस्तुतः ?
आद्ये समासोक्तेर्विषय एव नास्ति । ‘परोक्तिर्भेदकैः छिष्टैः समासोक्तिः’
इति समासोक्तेर्लक्षणस्य तैरेवाभिधानात् । परस्यैप्रकृतस्येति तदर्थात् ।

हरिदिति इन्द्रादय इत्यर्थः । विकचेति । विकवितकमलपङ्किल्यर्थः । मेघो मण्डकः ।

१ लोकावालाः पेदिरे प्रापुः ।

२ गिलनव्यापारः कौतूहलं यस्य ।

३ ‘पेदिरेपेयैः अप्रकृतस्य कथनं समासोक्तिः’ । अत्र तु कापुरुषवृत्तान्तः प्रस्तुत
इति भवता स्वीक्रियते, ततः कथं समासोक्तिः ? ।

द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशंसाया नास्ति विषयः, 'अप्रस्तुतप्रशंसा सा या सैव प्रस्तु-
ताश्रया' इति लक्षणात् । प्रस्तुत आश्रयः प्रधानं यस्या इति तदर्थत् ।
तस्माच्छ्लुष्टविशेषणोपक्षिप्तद्वितीयार्थमात्रं समासोक्तिरित्यभिप्रायेण यथाक-
थंचित्संगमनीयम् ।

इयं च सादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसोच्यते । अस्यां च वाक्यार्थः कचित्प्र-
तीयमानार्थतादृश्येनैवावतिष्ठते—यथोक्तोदाहरणेषु । क्वचिच्च स्वगतविशे-
षणान्वययोग्यतामासादयितुं प्रतीयमानाभेदमपेक्षते । यथा—

‘समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज मधुकरे मा गाः ।
मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामयं महामान्यः ॥’

यथा वा—

‘तावत्कोकिल दिवसान्यापय विरसान्वनान्तरे निवसन् ।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुहसति ॥’

अत्र वृक्षपक्षिणोः संबोधनानुपपत्त्या प्रतीयमानांशतादात्म्यमपेक्ष्यते ।

‘मलिनेऽपि रागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि ।
त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥’

अत्र त्यागानौचित्यहेतुत्वेन कमलिन्याः स्तुतिरूपं विशेषणमुपात्तम् ।
तच्च न संभवति । नहि भ्रमरे श्यामत्वादिदोषः, कमलिन्याः शोणत्वादिर्वा
गुणः, येन स्तुतिः स्यात् । अतो वाच्यार्थस्य प्रतीयमानतादात्म्यं विशे-
ष्यांशे विशेषणांशे चापेक्ष्यते । पूर्वत्रांशेन, इह तु साकल्येनेति विशेषः ।
क्वचिच्च प्रतीयमानमपि किञ्चिदंशे वाच्यतादात्म्यम्, वाच्यं च किञ्चिदंशे
प्रतीयमानतादात्म्यमपेक्षते । यथा—

अलिभ्रमरः । मम्मटोक्तिमाह—समेति । इयं श्लिष्टविशेषणा । अस्यामप्रस्तुतप्रशंसायाम् ।
यथोक्तेति । दिगन्त इत्यादिष्वित्यर्थः । विशेष्यांशे विशेषणांशे चेति । संबोधना-

१ अत्र वापुरुषवृत्तान्तः अप्रस्तुतः अर्थात् न वर्णनीयः [प्राधान्येन वर्णनीयत्वान्द्र द्रवे-
त्वाद्ययः] एवं स्थितौ कथमप्रस्तुतप्रशंसा ? ‘प्रस्तुतापेक्षितपतिपरा अप्रस्तुतवर्णना समा-
सोक्तिः’ इति लक्षणानुसारम् । अप्रस्तुतं वर्णयित्वा प्रस्तुतं बोधयितुमिच्छ्यते तत्राप्रस्तुतप्रशंसा ।
अत्र तु अप्रस्तुतः कापुरुषत्वस्य वर्णनमेव नैष्यते ।

२ विशेष्यस्य भ्रमरशब्देः संबोधनस्योपपत्तिमात्रं प्रयोजनमित्याद्ययः । विशेषणांशे तु सर्वोपि
वाच्यार्थो नोपपद्यत इति साकल्येन ।

‘सरजस्कां पाण्डुवर्णां कण्टकप्रकराङ्किताम् ।

केतकीं सेवसे हन्त कथं रोलम्ब निरूपः ॥’

अत्र यथा सरजस्कत्वं वाच्यप्रतीयमानयोहभयोरपि सेवनानौचित्ये निमित्तम्, न तथा पाण्डुवर्णत्वकण्टकितत्वे । यतः पाण्डुवर्णत्वं केतक्यां न दोषः, प्रस्तुत गुण एवेति पाण्डुस्त्वांशे केतक्यां नायिकातादात्म्यमपेक्ष्यते । नायिकायां च कण्टकितत्वांशे केतकीतादात्म्यम् । पुलकितत्वस्य कामिनी-त्यागानुगुणत्वात्प्रस्तुत तत्सेवनानुगुणत्वात् ।

कार्येण कारणं गम्यं यथा—

‘किं ब्रूमस्तव वीरतां वयममी यस्मिन्धराखण्डल

क्रीडाकुण्डलितभ्रु शोणनयने दोर्मण्डलं पश्यति ।

नानाभूपणरत्नजालजटिलास्तत्कालमेवाभव-

न्विन्ध्यक्षमाधर-गन्धमादनगुहासंबन्धिनो भूरुहाः ॥’

अत्र विन्ध्यारण्यतरुभूपणेनारिपलायनं गम्यते । यदि तु वक्ष्यमाणरीत्या पर्यायोक्तालंकारस्यायं विषय इत्युच्यते, तदेदं विविक्तमुदाहरणम्—

‘नितरां परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि ।

यदि कीमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥’

अत्र पल्लवादितिरस्कारेण कार्येण तदज्ञानां सौकुमार्यातिशयः कारणम् । कार्यकारणभावश्चेह ज्ञानयोः । तेन पारुष्यस्य मृणालगतत्वेन ज्ञायमानस्य स्वरूपतस्तदङ्गसौकुमार्याजन्यत्वेऽपि न क्षतिः ।

कारणेन कार्यं गम्यं यथा—

‘सृष्टिः सृष्टिर्ज्ञता पुरा किल परित्रातुं जगन्मण्डलं

त्वं चण्डोत्प निर्दयं दहसि यज्ज्वालजटालैः क्रौरैः ।

उपपत्त्या विशेष्याद्ये, इयामत्वादेर्विशेषत्वाद्युपपत्तये विशेषण्यद्ये चेत्यर्थः । रोलम्बो धनर ।

१ शोणनयनतया किञ्चिदमर्षोद्बोधार्थम्, उद्दीपितशौर्यतया भुवमण्डलं पश्यति इति ।

२ विन्ध्यमहीशरस गन्धमादनस्य च गुहासंबन्धिनः ।

३ नायिकाङ्गसौकुमार्येण (कारणेन), मणाले पारुष्यम् (स्वर्षपद्) भोत्पाद्ये, भीमं तु ना-
यिकाङ्गसौकुमार्येणानोधर मृणाले पारुष्यस्य ज्ञानं भवतीत्याशयः ।

४ सृष्टिकारक(विधात्)कर्मका सृष्टिः, उद्गारा इत्यर्थः ।

५ प्रचण्डः भातपो यस्य वरसंबुद्धौ हे चण्डकिरण ! ।

संभारुणल्लोचनो रणभुवि प्रस्नातुकामोऽधुना
जानीमो भवता न हन्त विदितो दिल्लीघरावल्लभः ॥^१

अत्र राजवर्णनाङ्गत्वेन रवेर्भयोत्पादने बर्ष्यत्वेन प्रस्तुते साक्षाच्चर्ननुगु-
णत्वादप्रस्तुतेन प्रस्थानेन साक्षाच्चर्ननुगुणं रिपुकर्तृकसूर्यगण्डलनेदनं गम्यते ।
यदि चात्र कारणं यथाकथंचित्प्रस्तुतमेवेत्युच्यते, तदेदमुदाहरणम्—

‘आनम्य वस्त्रवचनैर्विनिवारितेऽपि
रोषाल्मयातुमुदिते मयि दूरदेशम् ।

बाला कराङ्गुलिनिदेशवशंवदेन

क्रीडाविडालशिशुनाशु हरोर्धं मार्गम् ॥’

अत्र प्रवासान्निवृत्तोऽस्तीति प्रस्तुतमप्रस्तुतेन कारणेन गम्यते ।
सामान्येन विशेषो यथा—

‘कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निरातङ्कः ।

प्रसुत हन्तुं यत्ने काकोदरसोदरः सलो जगति ॥’

अत्र सामान्यार्थेन प्रस्तुतो विशेषो गम्यते । उपमाप्यस्या आनुगुण्येन
सिक्ता ।

विशेषेण सामान्यं यथा—

‘पाण्डित्वं परिहृत्य यस्य हि कृते बन्दिदैवमालम्बितं

दुष्प्रापं मनसापि यो गुरुतरैः क्लेशैः पदं प्रापितः ।

१ अत्र सर्वेस्य प्रयोत्पादनं बभितम् [भवता दिल्लीये न हन्तः, अन्यथाऽयं ते गर्भो न भवेदिति] अत्र चर्दं प्रस्तुतम् । अनेन सह राजप्रस्थानस्य साक्षाच्चर्ननुगुणम् (गुणसंबन्धेना-
नुगुण्यम्) नास्तीति राजप्रस्थानमप्रस्तुतम् । अप्रस्तुतेन राजप्रस्थानरूपेण कारणेन [रिपु-
कर्तृकसूर्यगण्डलनेदनं प्रति राजप्रस्थानमेव कारणम् यतो हि युद्धाय प्रसिद्धे एव दिल्लीये
राजसो शिवन्ते] सूर्यगण्डलनेदनं कार्यं प्रस्तुतम् [प्रस्थानेन सह सर्वगण्डलनेदनस्य गुणज्ञानाऽऽ-
नुगुण्यमस्ति] भ्यामवते ।

२ सूर्यगण्डलनेदनं यदि प्रस्तुतं तर्हि तादृशत्वात् प्रस्थानमप्यनुगुणतया प्रस्तुतमेवेत्यर्थः ।

३ यद्वाचनद्वारा प्रस्थानाशिविति रोषकान्त्यपि पुनरपि प्रस्तावस्तुत्ये सति ।

४ मार्गद्वारा मार्गमेवः कृतकृतमित्यादयः ।

५ कविमैत्रं सत्त्वा बन्दिवश्च चाद्रस्तुतिपाठक्यम् ।

रूढक्षत्र स चेन्निगीर्य सकलां पूर्वोपकारावलीं

दुष्टः प्रत्यवतिष्ठते तदधुना कस्मै किमाचक्षमहे ॥'

अत्र दुष्टेषु कृत उपकारः परिणामे न सुखं जनयतीति प्रस्तुतं विशेषेण सागान्यं गम्यते ।

यथा वा—

'हारं वक्षसि केनापि दत्तमज्ञेन मर्कटः ।

लेढि जिप्रति सक्षिप्य करोत्युन्नतमाननम् ॥'

अत्र मर्कटवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतमनभिज्ञेषु रमणीयवस्तुसमर्पणं नाज्ञाय भवतीति सामान्यं गम्यते । एवं पञ्चमकारेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्राचानुसारेण निरूपिता ।

वस्तुतस्तु प्रथमस्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारस्य नानाविधत्वं संभवति । यत्रात्यन्तमप्रस्तुतेन वाच्येन प्रस्तुतं गम्यते स प्रकारो निगदित एव । यत्र च स्वल्पविशेषे वृत्तान्तद्वयमपि प्रस्तुतं सोऽप्येकः । यथा जलक्रीडापकरणे भ्रमरकमलिन्यादिषु पुरःस्वितेषु, नायके च स्वनायिकायामनुरक्ते पार्श्ववर्तिनि, नायिकासङ्घाः कस्याश्चिदुक्तौ 'मलिनेऽपि रागपूर्णा—' इत्यादिप्रागुदाहृते पद्ये । अथात्र कथमप्रस्तुतप्रशंसा ? वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वेनैतल्लक्षणाजालीढत्वादिति चेत् । न । अप्रस्तुतशब्देन हि मुख्यतारपर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो विवक्षितः । स च क्वचिदत्यन्ताप्रस्तुतः, क्वचिर्प्रस्तुतश्चेति न कोऽपि दोषः । न च धनिमात्रं स्याप्रस्तुतप्रशंसात्वापत्तिरिति वाच्यम् । अत एव तत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेणेति विशेषणमुपाचमिति विभावनीयम् ।

१ 'मलिनेति' अत्र मुख्यतारपर्यविषयीभूत. अनुरक्तायामनुरागी नायक [यतो हि नायक एवोपात्मविषयः, न तु मनुष्यभाषाऽनभिज्ञ. लिखेद् भ्रमरः.] भ्रमरस्तु तदतिरिक्त इति अप्रस्तुतपर्यवेदय. । अप्रस्तुतस्यास्य वृत्तान्तेन नायकवृत्तान्तः प्रख्यापयते । सोऽर्थो भ्रमरो मुख्यतारपर्यविषयीभूतार्थातिरिक्ततया अप्रस्तुतोऽपि संमुखोपस्थिततया प्रस्तुतः । इति द्वयोः प्रस्तुतत्वेऽपि पूर्वोक्तविषया अप्रस्तुतप्रशंसेत्याशयः ।

२ मुख्यतारपर्यविषयेण वाच्येन मुख्यतारपर्यविषयोऽर्थो अत्र गम्यते ईदृशस्यले दृष्ट-प्रस्तुताप्रशंस्य स्यात् [पद्य-मलिन्येति-० इत्यत्र प्रतिपत्तिरिति, चर्दि-भ्रमरस्तु व्यक्तपर्यविशेषकं सर्वं धनिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति इति ।

३ परिभाषितपञ्चमकारैः वाच्येन (अप्रस्तुतेन) प्रस्तुतं न प्रशंसत इति नातिप्रसङ्ग इति तत्समाधानम् ।

एतेन 'द्वयोः प्रस्तुतत्वे प्रस्तुताङ्कुरनामान्योऽलंकारः' इति कुवलयानन्दा-
द्युक्तमुपेक्षणीयम् । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणैवालंकारान्तरताकल्पने वाग्भट्टीना-
मानन्त्यादलंकारानन्त्यप्रसङ्ग इत्यसकृदावेदितत्वात् । इदं तु बोध्यम्—
अत्यन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यतायां तस्मिन्नपर्ववसितया अभिधया प्रतीयमानार्थस्य
बलादाकृष्टत्वेन ध्वनित्वं न निर्बाधम् । द्वयोः प्रस्तुतत्वे तु ध्वनित्वं निर्वि-
बादमेव । एवं सादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् । कार्यकारणभाव-सामान्यविशेषभा-
वमूलास्तु चत्वारः प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव भेदाः । अभिधादिस्पर्शलेशशू-
न्यस्य केवलागूर्णैर्भात्रस्य ध्वनित्वप्रयोजकत्वात् । अथ

‘आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतन्ना

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्त ।

मान कात्क्षर्ये । अत एवेत्यस्य यत इत्यादिः । उपेक्षणीयमिति । अत्रेदं
चिन्त्यम्—अप्रस्तुतशब्देन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिचो यत्रते इत्यत्र मुख्यत्वं
नाम यदि प्रस्तुतं तदा तदुभयोरपि तुल्यमर्थोद्देश्यत्वम् । एवमपि प्राचामप्रस्तुतेनेति
पदवैयर्थ्यापत्तिः । एतावता विशेषणालङ्कारान्तरत्वानङ्गीकारे साधारणविशेषणमहिम्ना
प्रस्तुतस्य ह्यूर्णा समायोक्तिः । असाधारणविशेषणमहिम्ना तत्सकृती व्यङ्ग्यरूपकमिति
त्वदुपविषयविभागस्याप्युच्छेदापत्तिः । शीघ्रगुम्फयोर्दृष्टान्तप्रतिस्तरूपमयोध भेदाना-
पत्तिरिति । प्रस्तुतत्वे तु ध्वनित्वमिति । इदमपि चिन्त्यम्—‘मन्त्रिनेऽपि राग-
पूर्ण’ इत्यादौ प्रतीयमानार्थापेक्षान्तरेण भ्रमरमनोधनस्य तस्य तद्वृत्तिरयामत्यादौ दोषा-

१ यथा—‘मिठरं नी-योसि’ इत्यादौ अपेक्षनस्य कृपस्य बाध्य सान्द्रवन मिठरामप्रस्तु-
तम् । अत्र एव अभिधा एव न पर्यवसिता भवतीति तत्पर्यवसानार्थम् अवमानसिद्धस्य सारस-
इवस्य परागुणमाहकस्य गुणनस्य (प्रतीयमानस्य) आकरो भवतीति स्वप्नस्य बाध्यवृत्त्याऽऽ-
दिद्विगवात् ध्वनित्वं न स्वयदेष्टुं शक्यम् । यत्रिनेऽपि रागपूर्णम्० इत्यादौ तु भ्रमरस्याप्युप-
सिद्धत्वात् प्रस्तुतत्वात् अभिधया पर्यवसितायां नापकृष्टान्तस्य (वाच्यत्वेन प्रस्तुतस्य) व्यञ्ज-
नदेव प्रतीतिरिति ध्वनित्वं निर्वाणनेवेत्याशयः । ध्वनित्वे कथमलङ्कारेषु गणना इत्यस्योपदे-
शु समाहो ग्राह्यत्वेन दत्तम् ।

२ असाधारणप्रस्तुतस्य कार्यस्य कारणस्य वा, सामान्यस्य विशेषस्य वा, बाध्यत्वात् प्रतीय-
मानार्थस्य (कारणारे) आकर्षणं विना कार्यकारणोपपत्तिसाध्या अभिधा न पर्यवसिता
भवति । अत्र एव व्यङ्ग्यस्य अभिधाऽऽदिद्विगवात् ध्वनित्वम्, अत्र तु शरीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

३ ध्वननमात्रस्य (रूपनन्वयस्यैव वाच्यम्) ।

संकोचमश्नति सरस्त्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥'

अत्र क्षीणराजादित्तदेकावलम्बपुरुषादिवृत्तान्ते प्रस्तुतेऽप्रस्तुतप्रशंसैवेति निर्विवादम् । यदा तु सरोवृत्तान्तो राजवृत्तान्तश्चेत्युभयं प्रस्तुतं तदापि प्रागुक्तदिशा सैव । यदा तु सरोवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा गुणीभूतराजवृत्तान्तरूपव्यङ्ग्येऽस्मिन्पद्ये कोऽलंकारः ? । न तावदियम् । प्रस्तुतस्यैव प्रशंसनात् । नापि समासोक्तिः । तज्जीवातोर्विशेषणसाम्यस्य सकलालंकारिकसंमतस्यात्राभावात् । न च विशेषणसाम्यप्रकार इव शुद्धसादृश्यमूलोऽपि तस्या एव प्रकारो वाच्यः । एकधर्मालीढत्वमन्तरेणैकालंकारत्वे सर्वेषामेकालंकारत्वा-

देवांच्यस्वानुपपद्यमानतया व्यङ्ग्येनैव तदुपपत्तेश्च गुणीभूतव्यङ्ग्यताया एवौचित्यात् । प्रस्तुताङ्कुरलक्षणं तु मुख्यतापर्यवधिपयीभूतप्रस्तुतसात्तादृशेन प्रस्तुतत्वं प्रापितेन ध्वननमिति बोध्यम् । अथेति दाढ्याम् । इयमप्रस्तुतप्रशंसा । जीवातोस्तस्यान्वाद्दशाप्रस्तुतप्रशंसाया । प्रकारो भेदः । एकधर्मालीढत्वमिति । अप्रेद चिन्त्यम्—अतिशयोक्त्वादिबत, प्रकृते सादृश्याद्यन्यतमप्रकारनिवेशवच्चान्यतरहेतुकाप्रस्तुतवृत्तान्तारोपत्व-रूपैकधर्मालीढत्वसम्भवेन समासोक्तेरेवानाङ्गीकारे बाधकाभावः । किं चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतं प्रशंसत इत्यस्य बोधार्थः ? । अथुत्कर्पाधानं तर्हि प्रतीयमानार्थानध्यायेपविषयेषु दिग्गन्ते श्रूयन्त इत्याद्युदाहरणेष्वन्यासि । नहि तादृश्येन स्थितोऽप्यर्थो वाच्योत्कर्षक इति युक्तं सादृश्यसमत वा । यदि प्रतीतिमात्र तर्हि न प्रकृते । न ह्यत्राप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः । अप्रस्तुतेन प्रस्तुतार्थप्रतीतिमात्रकृत एव चमत्कार इति तन्मतेऽलं

१ सरः इति संशोधनम् ।

२ धनारिशीणो राजादितरेव एकमात्रावलम्बन यस्य पुढपस्य पतरादेवृत्तान्ते ।

३ मलिनोऽपि० इति पद्यवत् ।

४ यत्र विशेषणसाम्येन (साधारणविशेषणै) अप्रस्तुतव्यवहारः प्रस्तुतेन मन्यन्ते तत्र यथा समासोक्तिः स्वीक्रियते, तथैव सादृश्यादपि यत्र अप्रस्तुतव्यवहारः प्रतीयते तत्रापि समासोक्ति-संभवीति स्वीकरिष्यते । तस्य सादृश्यादप्रस्तुतमतीत्याऽत्र समासोक्त्यलंकारव्यपदेश इति गृह्यते ।

५ एकस्य (ससाधारणस्य) धर्मस्य (लक्षणस्य) आलीढत्वे (युक्तत्वे) पञ्चालंकारत्वं तत्तदलंकारत्वं भवति । तत्तदलंकाराणां जीवातुभूतस्य तत्तदसाधारणलक्षणस्य समन्वये एव तत्तदलंकारत्वं भवतीत्यर्थः । अत्रानेव तत्तदलंकारत्वरत्नोकारे सर्वेष्वलंकारान्तर्गतताः स्युः । अत एव विशेषणसाम्यं विना, सादृश्यमात्रेण न स्यात्समासोक्तिरिति सम्यग्भाष्यम् ।

पत्तेः । व्यवस्थापकैस्तद्वेदताया अनुक्तेश्च । अत्र एवालंकारसर्वस्वकारादिभि-
र्विशेषणवाचिशब्दसाम्यं संरक्ष्यैव समासान्तराधयेण सादृश्यमूलत्वं प्रदर्शित-
म्, न तु तदुपेक्षयेति चेत् ।

उच्यते—अप्रस्तुतप्रशंसैवात्रालंकारः । अप्रस्तुतस्य प्रशंसेति न तदर्थः ।
किं स्वप्रस्तुतेनेति । सा चार्थाप्रस्तुतस्यैव । एवं च वाच्येन व्यक्तेन वा
अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते
साऽप्रस्तुतंप्रशंसेति । न तु वाच्येनैव व्यङ्ग्यमेवेति । स्यादेतत् । 'कमलम-
नृभति कमले च कुबलने तानि कनकलतिकायाम्' इत्यादादिवाचापि
निगीर्याध्यवसानेनैवोपपत्तिः शक्या कर्तुम् । तत्र पदार्थेन पदार्थस्य, वाच्या-
र्थेन चार्थार्थस्य वा इत्यन्यदेतत् । अन्वयानुपपत्तिरपि लक्षणावीजम् । एवं
चातिशयोक्त्यैवोपपत्तौ किं सादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसयेति । ननु निगीर्याध्य-
वसानं हि न तावदत्र संभवति । तत्र हि वाच्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य
भतीतिः, इह तु वाच्यतादस्थ्येनार्थान्तरस्येति विशेषात् । यत्र तु खेषादिना

कारान्तरता सूपपादेति । व्यक्तेन । व्यङ्ग्येन तत्र निगीर्याध्यवसानं च । अन्वयानुपप-
त्तेर्लक्षणावीजस्यात्राभावादाह—अन्वयेति । किं सादृश्येति । अत्रायं समाधिः—
वाच्ये शक्यभावेन लक्षणा बहुभक्त्या । किं च लक्षणायां गङ्गायां घोष इत्यादाविव वाच्या-
मेदप्रतीत्यापत्तिः । सा चानिष्टा । तादस्थ्येनैव प्रस्तुतार्थप्रतीतेः सादृश्यानुभवविदित्वात् ।
तृतीयस्य लक्षणाहेतोरभावादिति शङ्का प्रकथितुं साहच्ये—नभिवति । तत्र हि रूपक-
तिशयोक्त्युदाहरणे कमलमित्यादौ हि । इह तु अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणविशेषे प्रागुक्ते ।

१ शुभ्रसादृश्यमूलस्य प्रकारस्य तत्रेदतायाः समासोक्तिभेदताया अनुक्तेरित्यर्थः ।

२ भाषेदितरे० अत्र व्यक्तेन अप्रस्तुतेन राजरूपान्त्वेन वाच्यं मह्यत्वं (सरोवृत्तान्तः)
प्रशंसते इत्यर्थः ।

३ अत्र सरोविषयकवाच्यार्थेन (विषयिणा) राजविषयकवाच्यार्थः (विषयः) निष्कर्षः
अभिप्रेतव्यमित्यवसित इत्यर्थः ।

४ धीणराजैवत्वमनं पुररुपं इति कृत्वा, मुख्यतासर्वविषयत्वात्समुज्ज्वलिततया प्रस्तुतस्य
सतोपाश्रयलक्षणस्य मीनस्य वृत्तान्तोऽयं प्रस्तुतये । ततश्च सारवृत्तान्तस्य सरोवृत्तान्तस्य च
परस्परमन्वयो नोपपद्यत इत्यर्थः ।

५ कमलमनृभति० अत्र कमल-कुबलय-कनकलतादीनि मुत्त-भयन-भाषिकाप्रतिपत्तया
प्रतीच्यन्ते । अत्र तु वाच्यत्वं (सरोवृत्तान्तात्) व्यङ्ग्यस्य (राजरूपार्थान्तरस्य) तादस्थ्यम्,
अर्थात् सरोवृत्तान्तः पृथक्, राजरूपान्तः पृथगिति विशेष इत्यर्थः ।

विशेषणसाम्यं तत्र तन्माहात्म्यादस्तु नामामेदाध्यवसाय इति चेत्, इहापि वाच्यव्यवहाराभिन्नतयैव च प्रस्तुतव्यवहारप्रत्यय इत्यवैलक्षण्यमेवेति सत्यम् । 'यस्मिन्खेलति', 'दिगन्ते श्रूयन्ते' इत्यादौ वाच्यार्थतादृश्येनैव व्यङ्ग्यस्य प्रतीतेः सर्वसद्दृश्यसंमतत्वात् । क्वचिद्बु संबोधनस्य तच्चद्विशेषणस्य चानुपपत्त्या अभेदांशोऽप्यपेक्ष्यते, न तावता सर्वत्राभेदेन प्रतीतिः । किं चाप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतं व्यङ्ग्यमिति निर्विवादम् । निगीर्याध्यवसाने तु लक्ष्यं स्यात् । अपि च यत्र वाच्यस्यात्यन्ताप्रस्तुतत्वं तत्राभिधाया अपर्यवसानात्स्यादपि कदाचिद्व्यङ्ग्याया अवकाशः । यदा तु द्वयोरर्थयोः प्रागुक्तदिशा प्रस्तुतत्वं तदा तु बाधलेशास्फुरणालक्षणागन्धोऽपि नास्ति । कुतः पुनर्निर्गरणं लक्षणैकदेशः ? किं त्वागूरणमेवेति । तत्राप्रस्तुतप्रशंसायाः सादृश्यमूलाया आवश्यकत्वादन्यत्रापि तज्जातीयस्थले सैवोचिता । यदि तु प्रकारस्यास्य ध्वनिप्रभेदत्वात् ध्वनेश्चालंकार्यस्यालंकारत्वानुपपत्तिरिति सूक्ष्मगीक्ष्यते, तदाप्रस्तुतप्रशंसाया भेदान्तरमेव विषय इत्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरेऽप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ।

भेदान्तरमेवेति । सादृश्यमूलातिरिक्तभेदा एवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तमेवेतीदमयुक्तमित्येवचिर्वदन्तीत्यनेन सूचिता ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥

१ यस्मिन्प्रस्तुतप्रशंसाया छिद्यमानि विशेषणानि, यथा नितरा नीचोक्तिः इति परे । अत्र द्वयोरभेदाध्यवसायः सम्भवेत् । यत्र तु न तथा, तत्र तादृश्यमेवेत्यर्थः ।

२ वाच्यो यः सरोभवहारः, तदभिन्नतया प्रस्तुतस्य हृदये मुख्यतात्पर्यविषयीभूततया प्रस्तुतस्य राजव्यवहारस्य प्रत्यय इत्याशयो यथाकथंचिदुपपाद्यः । अन्यथा राजवृत्तान्तः प्रस्तुतपदेन मात्र शक्यो व्यवपेक्षम् । 'यदा तु सरोवृत्तान्त एव प्रस्तुतत्वात्... नोऽलंकारः' इति पूर्वपक्षमुखभागे सरोवृत्तान्तमात्रस्यैव प्रस्तुतत्वोक्तः ।

३ अतिशयोक्त्यैव अपोपपत्तिः, अप्रस्तुतप्रशंसया किं फलमिति पूर्वपक्षः पतावस्यन्तम् ।

४ यथा-मलिनेपि० इत्यादौ ।

५ अतिशयोक्त्यै विषयिवाचकपदस्य विषयार्थे लक्षणेतिस्वीकारात् ।

६ पूर्वपक्षमुखभागे 'यदा तु सरोवृत्तान्त एव प्रस्तुतः' इत्येवकारेण राजवृत्तान्तस्य प्रस्तुतत्वं निरस्तम् । अत्र तु मलिनेऽपि इतिवत् द्वयोरपि प्रस्तुतत्वं स्वीक्रियत इति विशेषः ।

७ 'पुरा यत्र स्रोतः' इत्यादौ । ततश्च 'पुरा यत्र स्रोतः' इत्यत्र कोऽन्वार इत्यस्य अप्रस्तुतप्रशंसामपेक्षे चत्तरदानप्रतिज्ञाऽन निरुद्धेति ध्येयम् ।

८ सादृश्यमूलातः अन्ये कार्यकारणभावमूलादय इत्यर्थः ।

अथ पर्यायोक्तम्—

विवक्षितस्यार्थस्य भङ्गान्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम् ।

येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भङ्गान्तरम् । आक्षेपो वा । यथा—

‘त्वां सुन्दरीनिवहनिष्ठुरधैर्यगर्व-

निर्वासनैकचतुरं समरे निरीक्ष्य ।

केषामरिक्षितिभृतां नवराज्यलक्ष्मीः

स्वामिब्रतात्वमपरिस्वलितं वमार ॥’

अत्र सर्वापि शत्रूणां राज्यसंपत्त्वां प्राप्तेति विवक्षितोऽर्थो न ताद्रूप्येणाभिहितः, अपि तु स्वलितपातिवत्या वभूवेत्याकारेण ।

यथा वा—

‘सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रज्जयतः करैः ।

अङ्गरागं सृजत्यमिच्छं वन्दे परमेश्वरम् ॥’

अत्रापि गगनाम्बर इति सूर्यचन्द्रकररज्जयमानवस्त्र इत्याकारेण, भस्माङ्गराग इत्यमिसृज्यमानाङ्गराग इत्याकारेण च निरूपितः ।

‘अस्यां च गम्यस्य येनाकारेण गम्यता तदतिरिक्ताकारेण वाच्यता । तेन पर्यायेण भङ्गान्तरेणोक्तमहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यत्ववैच्यत्वयोर्विरोधादसंगतमिति नाशङ्कनीयम् । एकस्यैव प्रकारभेदेन

विवक्षितार्थस्य भङ्गान्तरेणेति । केनचिद्रूपेण व्यञ्जनया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतररूपेण यदभिधया प्रतिपादनं तत्पर्यायोक्तमित्यर्थः । मम्मटमतमाह—

१ व्यञ्जनादारा येन रूपेण अर्थो निवक्षितः (प्रतिपादयित्त्वमिष्टः) तस्माद्रूपादतिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण (प्रकारेण) आक्षेपेण वा प्रतिपादनम् (अभिधया कथनम्) पर्यायोक्तम् । यथा सर्वापि शत्रूणां संपत्त्वां प्राप्ता इत्येवंरूपेण व्यञ्जनया प्रतिपादयित्त्वमिष्टोर्थः तथा नोक्तः । भिन्दु तस्मात् (व्यञ्जनापरिशुद्धिवात्) रूपात् अतिरिक्तेन अभिधादारा प्रोक्तम्—‘सुन्दर त्वां वीक्ष्य राव्यलक्ष्मीः रघुलिङ्गपातिवत्या वभूव’ इति ।

२ ‘पर्यायेण उक्तं व्यङ्ग्यं यत्र’ इति हि रघुनसंगतम् । यद्धि उक्तम् (अर्थात् अभिधया प्रतिपादितम्) तद् व्यङ्ग्यं कथम् ? व्यङ्ग्यस्वार्थस्य अभिधया अप्रतिपादनात् । इति शङ्का ।

वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात् । यथा यावकमहारजनदाडिमीजंपाकुसुमादि-
रूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न तु
वाच्यत्वम्, एवमिहापि' इति मम्मटभट्टाः ।

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—'गम्यस्यापि भङ्गन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ।
गम्यस्यैव सतः कथमभिधानमिति चेत्, कार्यादिद्वारेण' इत्याह । तस्याय-
माशयः—

'चक्राभिघातप्रसभान्नैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥'

इति प्राचीनपथे राहुशिरश्लेदकारीति व्यङ्ग्यं राहुवधूजनसंबन्धचुम्बन-
मात्रावशिष्टरतोत्सवनिर्मातृत्वेन रूपेण प्रकारान्तरेणाभिधीयत इत्यस्यापि
विवेचने क्रियमाणे राहुशिरश्लेदकर्तृत्वरूपो धर्मः स्वसमानाधिकरणेन तादृ-
शरूपान्तरेण साक्षादुपात्तेन गम्यत इत्येव पर्यवसति । भगवतस्तु पूर्वप्रका-
न्तत्वाद्यच्छब्देनाभिहितत्वाच्च न व्यङ्ग्यत्वम् ।

एवम्—

'यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥'

१ एव व्यङ्ग्यं एव वाच्यं न भवतीति वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोः परस्परं स्थास्वरूपतो भेदः ।
परन्तु एकस्मैवाशेष एतेन प्रकारेण वाच्यत्वम्, तन्निधेन प्रकारेण व्यङ्ग्यत्वं संभवति ।
यथा—यावक(महाजन(कुसुम)-दाडिमी-जंपाकुसुमानां रूपं रक्तमिति सुभेदेन एवं
वदानः । एत एवैन्द्रिकाया एतेषां रूपे (रक्तमिति) एतद्वैजात्यम् (वादस्यं रक्तं रूपं वाच-
कस्य न तादृशं कुसुमस्य) परपामः । किन्तु एतदपाम एव । रक्तं रूपं नास्तीति वस्तु न
प्रभवामः । एतद्वै ददने एतेषां वैजात्यरूपः प्रकारः । यद्यपि च 'रक्त रूपम्' इति सर्वो-
क्त्येव रूपो भिन्नः प्रकारः । परन्तु एकस्मैव वस्तुनः प्रकारभेदेन वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं च संभव-
तीति दृष्टव्यमाशयः । पूर्वोक्त्याः समाधानम् ।

२ भगवान् राहुशिरश्लेदकारीति राहुशिरश्लेदकर्तृत्वं एव व्यङ्ग्यत्वमेव एव सत्यं (शिर-
श्लेदकर्तृत्वस्य) समावाधिकरणेन (एकाधिकरणवादिना, एतद्वैजात्यं) साक्षादुपात्तेन
(चुम्बनमात्रशेषं प्रकार एतदेव) गम्यते अर्थात् अभिधेया इत्यर्थः ।

अथ पर्यायोक्तम्—

विवक्षितस्यार्थस्य भङ्गान्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम् ।

येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भङ्गान्तरम् । आक्षेपो वा । यथा—

‘त्वां सुन्दरीनिवहनिष्ठुरधैर्यगर्व-
निर्वासनैकचतुरं समरे निरीक्ष्य ।

केषामरिक्षितिभृतां नवराज्यलक्ष्मीः

स्वामिन्नवात्वमपरिस्त्रलितं बभार ॥’

अत्र सर्वापि शत्रूणां राज्यसंपत्त्वां प्राप्तेति विवक्षितोऽर्थो न ताद्रूप्येणाभिहितः, अपि तु स्पलितपातिवत्या बभूवेत्याकारेण ।

यथा वा—

‘सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रजयतः करैः ।

अङ्गरागं सृजत्यमिखं बन्दे परमेधरम् ॥’

अत्रापि गगनाम्बर इति सूर्यचन्द्रकररज्यमानवस्त्र इत्याकारेण, भस्माङ्गराग इत्यमिसृज्यमानाङ्गराग इत्याकारेण च निरूपितः ।

‘अस्यां च गम्यस्य येनाकारेण गम्यता तदतिरिक्ताकारेण वाच्यता । तेन पर्यायेण भङ्गान्तरेणोक्तमहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यत्ववैच्यत्वयोर्विरोधात्संगतमिति नाशङ्कनीयम् । एकस्यैव प्रकारभेदेन

विवक्षितार्थस्य भङ्गान्तरेणेति । केनचिद्रूपेण व्यवहनया उच्यस्यार्थस्य ततोऽपि चादतरूपेण चदभिधया प्रतिपादनं तत्पर्यायोक्तमित्यर्थः । मम्मटमतमाह—

१ व्यङ्ग्यनाशारा येन रूपेण अर्थो विवक्षितः (प्रतिपादविदुमिष्टः) तस्माद्रूपादतिरिक्तेन चादतरेण रूपेण (प्रकारेण) आक्षेपेण वा प्रतिपादनम् (अभिधया कथनम्) पर्यायोक्तम् । यथा सर्वापि शत्रूणां संपत्त्वां प्राप्ता इत्येव रूपेण व्यङ्ग्यनया प्रतिपादविदुमिष्टोपेः तथा नोक्तः । भिन्नु वक्तात् (व्यङ्ग्यनापरिगृह्यतात्) रूपात् अतिरिक्तेन अभिधादारा भोक्तम्—‘सुन्दरं रत्नं कीदृशं राभ्यलक्ष्मीः रक्षतिपातिवत्या बभूव’ इति ।

२ ‘परांयेण उक्तं व्यङ्ग्यं यत्र’ इति द्वि रपदसंज्ञकम् । यद्वि उक्तम् (अर्थात् अभिधया प्रतिपादितम्) तद् व्यङ्ग्यं कथम् ? व्यङ्ग्यस्यार्थस्य अभिधया व्यतिपादकत्वात् । इति शङ्का ।

वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात् । यथा यावत्कमहारजनदाडिमीजंपाकुसुमादि-
रूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न तु
वाच्यत्वम्, एवमिहापि' इति मम्मटभट्टाः ।

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—'गम्यस्यापि भद्रयन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ।
गम्यस्यैव ततः कथमभिधानमिति चेत्, कार्यादिद्वारेण' इत्याह । तस्याय-
माशयः—

'चक्राभिधातप्रसभाज्ञैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥'

इति प्राचीनपद्ये राहुशिरश्छेदकारीति व्यङ्ग्यं राहुवधूजनसंबन्धिचुम्बन-
माश्रावशिष्टरतोत्सवनिर्मातृत्वेन रूपेण प्रकारान्तरेणाभिधीयत इत्यस्यापि
विवेचने क्रियमाणे राहुशिरश्छेदकर्तृस्वरूपो धर्मः स्वप्तेमानाधिकरणेन तादृ-
शरूपान्तरेण साक्षादुपपत्तेन गम्यत इत्येव पर्यवस्यति । भगवतस्तु पूर्वप्रका-
न्तत्वाद्यच्छब्देनाभिहितत्वाच्च न व्यङ्ग्यत्वम् ।

एवम्—

'यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुसे मानेन हृदये हरेः ॥'

१ यद् व्यङ्ग्यं तद् वाच्यं न भवतीति वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोः परस्परं स्वात्मरूपतो भेदः ।
परन्तु एतस्यैवापेक्ष प्रकृतं प्रकारेण वाच्यत्वम्, तद्विधेन प्रकारेण व्यङ्ग्यत्वं संभवति ।
यथा—वाच्यत्व(वच्यत्व)नकारजन(कुसुम)-वाङ्मिनी-वसाकुसुमानां करं रक्तमिति शुभेन एवं
वचनम् । परं यदनेयिदृशा पत्रेषां करं (रक्तमिति) एतद् वैजात्यम् (वादयं रक्तं करं वाच-
यत्य न वादयं कुसुमस्य) परमाणम् । टिप्पण्येन एतदपि एव । रक्तं करं नास्तीति रक्तं न
प्रभवामः । एतच्च दर्शने पत्रेषां वैजात्यरूपः प्रकृतः । यद्यपि च 'रक्त रूपम्' इति सर्वेषा-
मेव रूपो निश्चयः प्रकृतः । यद्यपि च एकस्यैव वस्तुनः प्रकृतभेदेन वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं च संभव-
तीति दृष्टान्तादयः । पूर्वोक्त्याः समाधानम् ।

२ भगवान् राहुशिरश्छेदकारीति राहुशिरश्छेदकारीत्वं यद् व्यङ्ग्यत्वमस्ति तद् सत्यं (टिप्प-
ण्येनैव) समासाधिकरणेन (एकाधिकरणवाशिना, एकादिना) साक्षादुपपत्तेन
(चुम्बनमाश्रावणं चकार इत्यनेन) गम्यते अर्थात् सम्बन्धवा कथ्यते ।

इति प्राचीनपद्येऽपि शक्रेरावणौ मानमदमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि मान-
मदमोकमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे पर्यवस्यति, धर्म्यशस्त्राभिधागोचरत्वात् । एवं च
यो व्यङ्ग्यांशः स न कदापि रूपान्तरपुरस्कारेणाभिधीयते, यश्चाभिधीयते
धर्मी स तु तदानीमभिधाश्रयत्वाव्यञ्जनव्यापारानाश्रय एवेति व्यङ्ग्यस्य प्रका-
रान्तरेणाभिधानमसंगतमेव । तस्मात्कार्यादिमुखेनोक्तमिव पर्यायोक्तम् ।
तेनाक्षिप्तमित्येवार्थः । प्राचीनैर्धर्मिणोऽपि यद्यङ्गत्वमुक्तं तद्वैयञ्जनिकबोधवि-
पयस्य समस्तवाक्यार्थस्यैव व्यङ्ग्यत्वमित्यभिप्रायेण । तत्र च विवेके क्रिय-
माणे केचिदभिधामात्रस्य गोचराः पदार्थाः, केचिच्च व्यक्तिमात्रगोचरा इति ।

अभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु—‘पर्यायेण वाच्यादतिरिक्तप्रकारेण व्यङ्ग्ये-

वस्यां चेति । पर्यायोक्ती चेत्यर्थः । हरिन्द इत्याह—शक्रेरेति । प्रकारा-
न्तरेणाभिधानमसंगतमेवेति । अत्राहुः—औपाधिकमेदेन घटाचाशादियु मेद-
प्रतीतिवत्तद्वर्त्मरूपोपाधिमेदेन धर्मिणोऽपि भेदाव्यङ्ग्यस्याभिधाविपयत्वमस्त्येव ।

१ धर्मिणो यो शक्रेरावणौ तौ तु श्लोके अभिधया प्रोच्येव, अतो धर्मस्य मान-मदमोचन-
मात्रस्य व्यङ्ग्यत्वम् ।

२ राहुशिरदण्डकतृत्वम् (कारणम्) [क्वि व्यङ्ग्यमस्ति], राहुवभूर्भगिनिना जुम्बन-
मात्रावशिष्टरजोत्सवरूपकार्येण गम्यते अभिधया कथ्यते इत्यर्थः । अयं भावः—कारणमत्र
व्यङ्ग्यमेव । परं तस्य कार्यम् अभिधया प्रोच्यमिति स व्यङ्ग्यः कार्यद्वारा उच्यते इत्याशयः ।

३ सर्वस्वकारमतस्याय निष्कर्षः—यो गम्यः (व्यङ्ग्यः) तस्य कथनं कथं संभवति ? तदर्थं
भङ्गपन्तरेण प्रकारान्तरेण धर्मादिद्वारेण तस्याभिधानमिति तस्यार्थः । यथा हि राहुवभूर्शिर-
दण्डकतृत्वम् (कारणम्) व्यङ्ग्यमस्ति परं तस्य विशिष्टं (जुम्बनमात्रशेष) रजोत्सवरूप-
कार्यद्वारा अभिधानं कृतमिति पदार्थोक्तलक्षणस्य समन्वयः । धर्मिणोत्र व्यङ्ग्यार्थं नास्ति, स तु
सर्वत्र वाच्यः [‘वक्राभिधात०’ इत्यत्र ‘यः’ इति पदेन अभिधया प्रोक्तः । ‘यं प्रेक्ष्य०’ इत्यत्र च
‘य इवेरावणौ इति सुभेदेन प्रोक्तः] । प्राचीनैः समस्तस्यापि वाक्यार्थस्य व्यञ्जनानुबोधविपयत्व-
मभिधेयं वाक्यार्थानुगतस्य धर्मिणोपि व्यङ्ग्यत्वंमुच्यते । अन्यथा अस्मिन् वाक्यार्थे धर्मी
पदार्थः अभिधामात्रगोचरः, उदितराणि कार्यादीनि व्यञ्जनमात्रगोचरा इति ।

नोपलक्षितमुक्तमभिहितं पर्यायोक्तम्' इति योगार्थं लक्षणं चाहुः । तेषामय-
माशयः—यदि पर्यायशब्देन प्रकारान्तरं धर्मान्तरमुच्यते तदा विवक्षिता-
र्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणामिहितमिति योगार्थः स्यात् । तथा च
'दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः' इत्यादौ रामत्वातिरिक्तधर्म-
पुरस्कारेण रामस्यैवामिधानात्पर्यायोक्तप्रसङ्गः । न च व्यङ्ग्यं यत्र तेन प्रका-
रेणोक्तं तत्पर्यायोक्तमिति वाच्यम् । व्यङ्ग्यस्य योगार्थानन्तर्गतत्वात् । न च
योगार्थानन्तर्गतत्वेऽपि लक्षणान्तर्गतत्वं तस्येति वाच्यम् । एवं तर्हि व्यङ्ग्यस्य
लक्षणप्रवेशावश्यकत्वे पर्यायशब्देन व्यङ्ग्यस्यैव भ्रष्टीतुमुचितत्वात् । व्यङ्ग्येन

यद्वा व्यङ्ग्यतावच्छेदकापेक्षया वाच्यतावच्छेदकं यत्र चारुतरमिति लक्षणतात्पर्यम् ।
प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तथैव तात्पर्योपयनादिति । अतिरिक्तप्रकारेणेत्यस्य व्याख्या व्यङ्ग्ये-
नेति । न च व्यङ्ग्यं यत्र तेनेति । व्यङ्ग्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेण वाच्य-
मित्यर्थः । प्रकृते च पुण्डरीकाक्षपदस्य भगवति योगरूढत्वेन तस्य न व्यङ्ग्यत्वमिति
भावः । व्यङ्ग्यस्यैव भ्रष्टीतुमुचितत्वादिति । सर्वेष्वहदाशयवर्णनावसरो-

१ पर्यायेण (उपलक्षितं सत्) उक्त पर्यायोक्तम् । पर्यायेण प्रकारान्तरेण [विवक्षित-
प्रकारात् अभिधाव्यापारादन्वेन व्यङ्ग्येन] उपलक्षितम् (विशिष्टम्) सत् यत् उक्तं कृप-
नम् । यथा—दशवदन ० इत्यत्र वाच्योर्थः (रामः) विवक्षितप्रकारात् अभिधाननितात् राम-
त्वरूपात् भिन्नेन व्यङ्ग्येन [रामः पुण्डरीकाक्षः साक्षादिभ्युः इत्यनेन] उपलक्षितः सन्
अभिहितः । व्यङ्ग्योपलक्षितस्य वाच्यस्याभिधानं पर्यायोक्तमिति सारम् । एवं चात्र उक्तम्
(अभिधानम्) वाच्यस्यैव गृह्यते किन्तु तद् व्यङ्ग्योपलक्षितस्यैति निर्गमितार्थः ।

२ ननु पर्यायेण प्रकारान्तरेण [व्यङ्ग्यतावच्छेदकातिरिक्तेन अभिधाव्यापारेण] उक्तम्
[अर्थात् व्यङ्ग्यम्] यत्रेत्यर्थं कृत्वा 'व्यङ्ग्यस्य भङ्ग्यन्तरेण वाच्यता यत्र' इति लक्षणमत्र,
इति शङ्का । 'पर्यायेण [विवक्षितप्रकारादन्वेन प्रकारेण] उक्तम्' इति योगव्ये अर्थे 'उक्त'-
पदेन व्यङ्ग्यस्य अर्थो नोपलभ्यते, अपि तु 'वच'धातुना वाच्यस्यैवार्थः समुचितः इति
समाधानम् ।

३ यदि लक्षणे व्यङ्ग्यस्य प्रवेश इष्टत्वादि पर्यायशब्देन उत्सर्गं कृत्वा 'पर्यायेण [प्रका-
रान्तरेण अर्थात् व्यङ्ग्येन (उपलक्षितम्)] उक्तम्' इत्यस्य शक्तिः पूर्वोक्तार्थे एव समुचित
त्वाशयः ।

रित्वेनैव व्यङ्गात्वमेष्टव्यम्, न स्वासाधारणधर्मरूपेण । न चात्र पर्यायोक्तं नास्तीति कस्यापि संमतम् । यदप्युक्तम् 'सर्वस्वकारस्य लोचनकर्तुश्च सर्वोऽप्ययं क्लेशः किमिति न विद्मः' इति, तत्र यदर्थं तेषां क्लेशस्तु तन्मत-
 • निष्कर्षावसर एव निरूपितम् । यदप्युक्तम् "चक्राभिघातप्रसभान्नया—
 इति प्राचीनोदाहरणे यद्ग्राह्यशिरश्छेदावगमनं तत्र प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुताङ्कुरं
 एव । यत्तु प्रस्तुतेन राहोः शिरोमात्रावशेषेणालिङ्गनबन्ध्यत्वाद्यापादनरूपे
 वाच्ये भगवतो रूपान्तरे उपपादिते भगवद्रूपेणावगमनं तत्पर्यायोक्तस्य
 विषयः" इति, तदपि न । यदि राहुशिरश्छेदावगमनं त्वत्कल्पितस्य प्रस्तु-
 ताङ्कुरस्य विषयः स्यात्तदा किं पर्यायोक्तेन ! भगवद्रूपेणावगमनं तु विशेषण-
 मर्यादाबन्धत्वेनासुन्दरम् 'नमो राहुशिरश्छेदाकारिणे' इत्यादाविव न कस्या-

हरणे तादृशम्यङ्गपत्न्यैव सत्त्वाच्च । न च नहि । चक्राभिघातमिति णमुलन्तम् । चक्रमभि-
 हस्येत्यर्थः । यदिवलस्यावगमनेऽन्वयः । असुन्दरमिति । चिन्त्यमिदम् । इष्टापत्तेः ।
 व्यङ्ग्यसौन्दर्यस्याविवक्षितरथात् व्यङ्ग्यनापेक्षया वाच्यस्वीकृतं चारुतरत्वमिति स्पष्टं तदुक्तेः ।
 अत्रैवात्राहरे व्यङ्ग्य वाच्यपरमिति ध्वनिकृतः । तादृशविशेषणं हि व्यङ्ग्यमादायै-
 बोपपद्यत इति तदाशयः । 'राहुश्रीकुचनैष्कल्पकारिणे हरये नमः' इत्यत्र राहुशिरश्छे-

१ अत्रालङ्कारचन्द्रिकाकृतं समाधानमपि नीक्षणीयम्—'वत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषण-
 मर्यादाबन्धत्वेनासुन्दरं न पर्यायोक्तस्य विषय इति तद्विचारितरमणीयम् । न हि पर्यायोक्ते
 म्यङ्ग्यसौन्दर्यकृतो विच्छिन्निविशेषः किं तु भद्रपत्रराभिधानकृत एव । म्यङ्ग्यं तु भद्रपत्ररा-
 भिधानतोऽसुन्दरमेव प्रायशो दृश्यते । यथा इहागन्तव्यमिति विवक्षिते म्यङ्ग्ये भयं देवो-
 लकरणीयं, सकलप्राप्तपनेतव्यं इत्यादी । अतस्तदसुन्दरतोद्भावनमभिव्यक्तिरमेव । अलङ्कार-
 सर्वस्वकारमन्थविरोधोद्भावनं तु तच्छिन्नाकारिणं प्रति न शोभते । उपजीव्यालोद्भावनमपि
 मन्थस्याभिव्यक्तिरमेव । युक्तिविरोध इति परोरुक्तोत्प्रेक्ष्यत्वमात्रमुद्भावनवितुलवगमयतीत्यल-
 लिख्यते ।'

२ प्रस्तुतेन तादृशरतोत्सवरूपेण कार्येण प्रस्तुतस्य राहुशिरश्छेदारूपकारणस्य बोधनात् ।

३ शिरोमात्रावशेषतया अथ कायाभारादालिङ्गनबन्ध्यत्वं जातमित्यवगमयित्वा 'येन राहु-
 कीचनस्य रतोत्सवः पठादृशः कृतः' इति भगवतो रूपान्तरे वक्षिते, तेन (रूपान्तरेण) च
 भगवत् स्वरूपेण यत् भगवतमनं म्यङ्ग्यं तत्पर्यायोक्तस्य विषयः । अर्थात् म्यङ्ग्यतया गम्यस्य
 भगवत्स्वरूपस्य 'यो राहुश्रीरतोत्सवः जुम्बनमात्रशेषमकार्षीत्' इति म्यङ्ग्यावेद्ययापि चारुतरेण
 म्यङ्ग्यरूपेणाभिधानापर्यायोक्तस्य विषय इति ।

प्यलंकारस्य विषय इत्युक्तमेव । प्रस्तुताङ्कुरस्य प्राचीनैरस्त्रीकाराच्च । स्त्रीकारे वा प्रस्तुतेन स्वसदृशो वाक्यार्थः प्रस्तुत एव यत्र व्यज्यते, स तस्य विषयोऽस्तु । न तु कार्येण प्रस्तुतेन कारणावगमनम् । अन्यथा 'अप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतकारणावगमने अप्रस्तुतप्रशंसैव । प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमनं तु पर्यायोक्तस्य विषयः' इत्यलंकारसर्वस्वकारादिभिः प्राचीनैः कृतो विषयविभाग उच्छिन्न एव स्यात् । 'राहुवधूगतेन विशिष्टेन स्वोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते । एवमन्यत्रापि पर्यायोक्तं ज्ञेयम्' इति त्वदुपजीव्यग्रन्थविरोधाच्च । तस्मादत्र राहुशिरश्छेदकारित्वेनावगमः पर्यायोक्तस्य विषयः, न तु भगवद्रूपेणेति सहृदयैराकलनीयम् ।

अस्मिन्नालंकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम् । तेनायमलंकारो वाच्यसिद्ध्यङ्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिनः ।

यत्तु—

“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥”

इत्युक्तयुक्त्या लक्षणाद्व्याश्रितत्वादनयोरवान्तरोऽपि विषयभेदोऽस्ति” इति

दरूपस्मरणमात्रावगमने प्रस्तुताङ्कुर । राहुशिरश्छेदकारित्वेन भगवतोऽवगमने पर्यायोक्तमपि । एतेन नम इत्याद्यप्रिममपि प्रस्तुताङ्कुराभावप्रतिपादकमपास्तम् । राजाज्ञामाप्तत्वात् । किं च मुख्यार्थतात्पर्यविषयीभूताधेन वाच्येन व्यङ्ग्येन वा वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्वयतमप्रनारेण प्रशस्यते साप्रस्तुतप्रशंसैव प्रस्तुतप्रशंसा लक्षणस्य भवतानुपदोक्तस्य राहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यङ्ग्याशे सत्त्वेनाप्रस्तुतप्रशंसैव निर्वाहे किं पर्यायोक्तेनेति नियोगे उत्तर विभाव्यताम् । न चात्र द्वयोरपि मुख्यतात्पर्यविषयतेति वाच्यम् । एवं तर्हि 'आपेदिरेऽम्बरपथ' इत्यत्रापि यदा द्वयोर्मुद्रयतात्पर्यविषयता तदा कोऽलंकार इत्यत्रोत्तरं विभाव्यताम् । अस्मन्मते तु प्रस्तुताङ्कुर एव । भवतापि तस्त्रीकारे प्रकृते तेनैव गतार्थता स्पष्टैव । न चास्मिन्नलंकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरमप्रस्तुतप्रशंसाया तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरमतः सा नेति वाच्यम् । 'कस्त्वं भो —' इत्यादावप्रस्तुतप्रशं-

स्वमूलग्रन्थाशयं वर्णयता विमर्शिनीकारेणोक्तम्, तत्र । नहि 'चक्राभिधा-
तप्रसभाज्ञयैव—' इति पद्ये चुम्बनमात्रशेपरतोत्सवांशे वाधोऽस्ति, येन
लक्षणा स्यात् । एवमप्रस्तुतप्रशंसायामप्यप्रस्तुतस्य प्रस्तुते न लक्षणा, किं
तु व्यञ्जनैवेति सर्वसंमतम् । अन्यथा पर्यायोक्ते वाच्यस्य प्राधान्यम्, अप्र-
स्तुतप्रशंसायां तु गम्यस्येति सिद्धान्तस्य भङ्गः स्यात् । लक्षणायां हि लक्ष्य-
स्यैव प्राधान्यं स्यात्, न वाच्यस्य । 'यत्र वाच्योऽर्थोऽर्थान्तरं खोपस्कारकत्वे-
नागूरयति तत्र पर्यायोक्तम् । यत्र स्वात्मानमेवाप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति
समर्पयति तत्राप्रस्तुतप्रशंसा' इति तन्मूलग्रन्थविरोधाच्च । नहि लक्षणा
आगूरणं भवति । तस्मात्पर्यायोक्ते वाच्यस्य प्राधान्यम्, अप्रस्तुतप्रशंसायां
तु नैति तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यम् ।

इदं तु बोध्यम्—ध्वनिकारात्प्राचीनैर्भामहोद्भूतप्रभृतिभिः स्वग्रन्थेषु कुत्रापि
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यादिशब्दा न प्रयुक्ता इत्येतावतैव तैर्ध्वन्यादयो न स्वीक्रि-
यन्त इत्याधुनिकानां वाचोयुक्तिरयुक्तैव । यतः समासोक्तिव्याजस्तुत्यप्रस्तु-
तप्रशंसावलंकारनिरूपणेन कियन्तोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदास्त्वरपि निरू-
पिताः । अपरश्च सर्वोऽपि व्यङ्ग्यप्रपञ्चः पर्यायोक्तकुक्षौ निक्षिप्तः । नद्यनु-
भवसिद्धोऽर्थो बालेनाप्यपहोतुं शक्यते । ध्वन्यादिशब्दैः परं व्यवहारो न

मायां व्यङ्ग्यस्य वाच्यात्तत्वेन तस्या भेदकत्वात् । प्राचीनग्रन्थविरोधस्तु तत्र तद्रूप-
प्रवृत्तस्य भूषणमेव । एवं च सर्वस्वलोचनकृतः क्लेशो व्यर्थो दुष्टध्वेषपि सम्यगेवेति ।
अथितु—'यच्छब्दस्य बुद्धिस्थत्वं शक्यतावच्छेदकमिति मते 'नमस्तस्मै—'इत्युदाहरणम्,
तत्तद्रूपेण सर्वनाम्नां शक्तिरिति मते तु 'नियेयता इन्त—' इत्यादि" इत्याह । तैर्भामहा-

१ स्वद्रीत्या लक्षणास्वीकारे इत्यर्थः । भवद्रीत्या अप्रस्तुतप्रशंसायामपि लक्षणा (स्वसमर्पण-
रूपलक्षणलक्षणा) स्वीकारे व्यञ्जनावाक्षाभावे 'गम्यस्य प्राधान्यम्' इति सिद्धान्तस्य स्पष्टो
भङ्ग इत्याशयः ।

२ तस्या (टीकायाः) यो मूलग्रन्थ (अलंकारसर्वस्वम्) तस्य ।

३ अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यस्य न प्राधान्यम् । एतेन 'सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा
अनिर्भेदः' इति पूर्वोक्तविधिं स्वाभिमतं समर्थयति ।

कृतः । नखेतावतानङ्गीकारो भवति । माधान्यादलंकार्यो हि ध्वनिरलंकारस्य पर्यायोक्तस्य कुक्षौ कथंकारं निविशतामिति तु विचारान्तरम् ।

अयं चालंकारः कचित्कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे, कचित्कार्येण कारणस्य, कचिदुभयोदासीनेन संबन्धिमात्रेण संबन्धिमात्रस्य चेति विपुल-
विषयः । तत्र 'त्वां सुन्दरीनिवह—' इति पद्ये पातिघस्यस्खलनेन कारणेन तं प्रति प्राप्तिः कार्यं गम्यते । समासोक्तिरत्रोत्थापिका । एतेन 'कार्या-
स्कारणप्रतीतिवत्कारणात्कार्यप्रतीतेर्वैचित्र्याभावात्' इति टीकाकारोक्तम-
पास्तम् ।

'अपकुर्वद्विरनिशं धृतराष्ट्रं तवात्मजैः ।

उप्यन्ते सृत्युबीजानि पाण्डुपुत्रेषु निश्चितम् ॥

अत्र बीजवापेन कारणेन कुलक्षयः कार्यरूपो गम्यते ।

कार्येण कारणस्य गम्यत्वे यथा—

'त्वद्विपक्षमहीपालाः सर्वालाघरपल्लवम् ।

पीडयन्तितरां तीव्रदारुणैर्दशनक्षतैः ॥'

अत्र वैरिणां सुरवधूसंभोगेन कार्येण मरणं कारणं गम्यते ।

तदुभयोदासीनेन यथा—'सूर्याचन्द्रमसौ यस्य—' इति पूवादाहृत
पद्ये सूर्यचन्द्रकररज्यमानवस्त्वत्वेन न कार्येण, नापि कारणेन, केवलं सहच-
रितेन गगनाम्बरत्वं गम्यते । एवम्—

'यश्चरणत्राणीकृतकमलासनपद्मगेन्द्रलोकयुगः ।

सर्वाङ्गावरणपटीकृतकनकाण्डः स वामनो जयति ॥'

दिभिः । एवमग्रेऽपि । यत इति पाठः । परं केवलम् । तेन तदुत्थापिततत्कृतचमत्कार-
सत्त्वेन । अत्र च 'अयं चालंकारः कचित्' इत्यादिः 'अन्वेष्टव्या' इत्यन्तो ग्रन्थधिन्य

१ प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्येत्यर्थः । अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य गम्यत्वे तु अप्रस्तुतप्रसंगेति पूर्वं इत्ये
भेदस्योक्तत्वात् ।

२ चरणत्राणीकृतम् कमलासन(पद्म)लोकः पद्मगेन्द्रलोकः (पादाङ्गम्) इति युगं वेन ।
उपरि प्रदितस्य चरणस्य पद्मलोकः, अधः प्रदितस्य पादाङ्गम् उपानासत्त्वं वाच्येत्यर्थः ।

३ पटीकृतं हैमं प्रकाण्डं येनेत्यर्थः ।

इत्यत्र च्विप्रत्ययेन तद्वेदावगमाद्भूपकासंभवेन पर्यायोक्तं भवितुमर्हति ।
गम्यं चान्तर्व्याप्तचरणकत्वमन्तर्व्याप्ताङ्गकत्वं च ।

तदेवं सक्षेपतस्त्रिविधः । वाग्महीनां तु पर्यालोचने एकस्मिन्नेव विषये-
ऽनन्तप्रकारः संपद्यते, किमुत विषयभेदे । यथा—‘इह भवद्विरागन्तव्यम्’
इति विषये ‘अयं देशोऽलकर्टव्यः’ इति, ‘पवित्रीकर्तव्यः’ इति, ‘सफल-
जन्मा कर्तव्यः’ इति, ‘प्रकाशनीयः’ इति, ‘देशस्यास्य भाग्यानुज्जीवनी-
यानि’ इति, ‘तमासि तिरस्करणीयानि’ इति, ‘असन्नयनयोः सतापो दर-
णीयः’ इति, ‘मनोरथः पूरणीयः’ इत्यादिः । कार्यादीनां त्वारोपेण निष्प-
त्तिः(न्वेष्टव्या ।

एवं च पर्यायोक्तस्य कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसया विषयापहारमाशङ्क्य कार्य-
कारणयोरपि प्रस्तुतत्वे पर्यायोक्तम्, कार्यस्याप्रस्तुतत्वे कारणस्य च प्रस्तु-
तत्वे कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसेति विषयविवेकः सर्वस्वकृता कृतः । तत्र न्यूनवि-
षयया कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसया बहुविषयस्यास्य विषयापहारो न सङ्गच्छत
एव । परं त्वनेन तस्या विषयापहारमाशङ्क्य विषयविभागः कर्तुमुचितः ।
इति रसगङ्गाधरे पर्यायोचप्रकरणम् ।

अथ व्याजस्तुतिः—

आमुद्यप्रतीताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः क्रमेण पर्य-
वसानं व्याजस्तुतिः ।

तृतीयातत्पुरुष—कर्मधारयाभ्यां योगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वम् ।

इति कुवलयानन्दे ध्वनितं तदीकायां स्पष्टं तत एव बोध्यमिति दिष्ट ॥ इति रसगङ्गाध-
रमर्मप्रसङ्गे पर्यायोचप्रकरणम् ॥

आमुद्येति । धन्वतो वृत्त्या प्रथमप्रतीताभ्यामित्यर्थः । तदाह—आमुद्येत्या-

१ चरन्प्रतीकृतेवादिवाच्येन [न कार्येण, नापि कारणेन] अन्तर्भ्यांश्चरणकत्वम्
(अन्तर्भ्यांश्चि चरन्ती यस्य तदवम्), अन्तर्भ्यांश्चाङ्कस्य च गम्यते, इत्यर्थः ।

२ ‘भ्यावेन स्तुतिः’ इत्यनेन आमुद्यप्रतीतया निन्दया स्तुती, ‘भ्यावः (भ्यावभूता)
स्तुतिः’ इत्यनेन आमुद्यप्रतीतया स्तुत्या निन्दायां पर्यवसानं सूचितमित्यर्थः ।

आमुखेत्यादिविशेषणेन तयोः पर्यवसानाभावं वदन्भावितस्वमभिप्रैति । अत एव नास्या ध्वनित्वम् । ध्वनौ हि निर्वाधेन वाच्येनाऽऽगूरुणमहिम्नार्थान्तर-
मवगम्यते । न चैवं प्रकृते ।

आथा यथा—

‘उर्वी शासति मय्युपद्रवत्वः कस्यापि न स्यादिति
प्रौढं व्याहरतो वचस्तव कथं देव प्रतीमो वयम् ।
प्रत्यक्षं भवतो विपक्षनिवहैर्यामुत्पतद्भिः क्रुधा
यद्युष्मत्कुलकोटिमूलपुरुषो निर्भिद्यते भास्करः ॥’

अत्र राजवर्णनप्रस्तावे निन्दा बाधिता स्तुतौ पर्यवस्यति ।

द्वितीया यथा—

‘किमहं वदामि खल दिव्यमते गुणपक्षपातमभितो भवतः ।
गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्वदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥
अत्र दुश्चरितोत्कीर्तनप्रस्तावे स्तुतिस्तथाभूता निन्दायाम् ।

अत्र चैक एवार्थः केनचिदाकारेणादौ स्तुतेर्निन्दाया वा विषयो भूत्वा प्रकरणादिमहिम्ना प्रकारान्तरेण निन्दायाः स्तुतेर्वा विषयो भवति । तत्र यावानंशो बाधितस्तावानेवाऽन्यथात्वेन पर्यवस्यति । अंशान्तरं तु स्वभावेनै-
वावतिष्ठते । इयं चालंकारान्तरसंकीर्णा यथा—

‘दिव त्वां परितः स्तुवन्तु कवयो लोभेन, किं तावता
स्तव्यस्त्वं भवितासि यस्य तरुणश्यामतापोऽधुना ।

दीप्ति । अस्या व्याजस्तुतेः । न च नहि । राजेति । सूर्यवंशेत्यादिः । तथाभूतशो-
षिता निन्दायां पर्यवस्यति । अत्र च उभयत्र च । प्रकारान्तरेणेति । वस्तुमाहा-
त्म्यादेतद्दृढकपदाना लक्षणया आक्षेपाद्वैल्यर्थः । ताद्यानेवान्यथात्वेनेति । तत्र
च लक्षणैव । एवं च स्तुतेर्लक्ष्यत्वात्तामादाय ध्वनित्वम् । लक्षणायाः प्रयोजनीभूत-स्तुत-

१ आशयेव निन्दानुलोः प्रतीतिः, पर्यवसाने तु न तयोः प्रतीतिः, अस्तुव विपरीता प्रतीतिः । तत्रच पर्यवसानप्रतीतिषा स्तुता सह आमुखप्रतीत्या बाधितत्वम् । एवम् आमुख-
प्रतीत्याः स्तुतापि वेदम् । म्याजस्तुते बाधवशात् पर्यवसाने स्तुतादेः प्रतीतिः । ध्वनौ तु आगूरुण(ध्वनन)महिमेति द्वयोर्भेद इत्याशयः ।

क्रोदान्तः कुरुतेतरां वसुमतीमाशाः समालिङ्गति
यां चुम्बत्यमरावतीं च सहसा गच्छत्यगम्यामपि ॥'

अत्र चापप्रतापस्य समासोक्त्या विटभौरेयं व्यवहाराश्रयत्वप्रतीतिः ।
तन्मूला च निन्दा स्तुतौ पर्यवस्यति ।

यथा वा—

'अये राजन्नाकर्णय कुलुकमाकर्णनयन
स्फुरन्ती हस्ताभोरुहि तव कृपाणी रणमुखे ।
विपक्षाणां वक्षस्यहृद तरुणानां निपतति
प्रगरुभाः श्यामानामनुपरतकामाः प्रकृतयः ॥'

अत्रार्थान्तरन्यासपोषिता । ननु कथमत्र व्याजस्तुतिः । वाच्याभ्यामेव
निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे तस्या अभ्युपगमात् । नक्षत्र चाप-
प्रतापस्य केवलस्य केवलवसुमत्याद्यालिङ्गनं वाच्यभूतं निन्दास्पदं भवति ।
समासोक्त्या त्वाविर्भूतो विटव्यवहारो निन्दास्पदमपि न वाच्यः, अपि तु
गम्य इति चेत्, आमुखप्रतीतपदेन हि प्रतीतावपर्यवसितत्वं मात्रमत्र विव-
क्षितम् । न तु वाच्यस्वपर्यन्तम्, गौरवात् । प्रकृते च किं तावता स्तव्य-

तिशयादिः । व्यङ्ग्यमादाय ध्वनित्वे इत्यपत्तिरेव । एवं च 'उपकृतं बहु नाम—'इत्या-
दावप्ययमेवाङ्कार इत्याहुः । अत्रार्थान्तरेति । समासोक्तिरप्यत्रेति बोध्यम् । एवं

१ तरुणानां विपक्षाणां वक्षसि ।

२ श्यामाना स्त्रीणाम् (श्यामावितहृदां च) धनिवारितमदनाः प्रकृतयः (स्वभावाः)
प्रगरुभा. धृष्टा इति ।

३ मल्लुहराजव्यवहारबोधोत्तरं व्यङ्ग्यस्य विटव्यवहारस्य बोधे सति निन्दा प्रतीयते । प्रती-
यमाना तु सा निन्दा न वाच्या । एवं च वाच्यया निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वाभावात्कथं व्याज-
स्तुतिरिति शङ्का ।

४ कामं स समासोक्तिर्बोधोर्धो वाच्यनर्पादागम्यो न स्वात्तदासि समासोक्तिपर्यन्ते राज-
विषयकेऽर्थे निन्दैव प्रतीयते । प्रतीतिः अपर्यवसानपदेन च निन्दायाः प्रथमं प्रकृत्या विव-
क्ष्यते । एव चात्रापि समासोक्तिपर्यन्तं निन्दायाः प्रथमं प्रतीतिः । स्तुतेश्च पश्चादिति न कोपि
दोष इति तत्समाधानम् ।

स्वमित्यादिना निन्दाया एवोपोद्बलनात्समासोक्तिसाचिन्वेन सैव प्रथमं प्ररूढा पश्चाच्च स्तुतिरिति न कोऽपि दोषः । एवं च

‘भाग्यं ते शास्त्रलितरो वद किं परिकथ्यते ।

द्विजैः फलाशया युक्तैः सेव्यसे यदहर्दिवम् ॥’

इत्यत्रापस्तुतप्रशंसासंकीर्णाप्येषा भवति । एतेन

‘किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः, किं तु नाहं समर्थ-

स्तूर्ण्णां स्यात् प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।

देशे देशे विपणिषु तथा चत्सरे पानगोष्ठ्या-

मुन्मचेव भ्रमति भवसो वल्लभा देव कीर्तिः ॥’

इत्यत्र प्राचीनपद्ये “प्रक्रान्तापि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा कीर्तिरिति भणित्योन्मूलिता, न तु प्ररोहं गमिता” इति यत्सर्वस्वकृतोक्तम् । यद्यापि तस्याख्यायां विमर्शिन्याम् ‘अनुदाहरणमेवैतत्पद्यं व्याजस्तुते.’ इति ध्वन्यालोचनकारोक्तिं कटाक्षेण लक्ष्मीकृत्योक्तं तन्निरस्तम् । ‘किं वृत्तान्तैः’ इत्यादिना निन्दाया एव प्रथममुन्नयनात्समासोक्तेरुद्भूतेर्वाच्यत्वेत्सातन्नत्वात् । अन्वयक्रमेणादौ वल्लभमैवान्वये तस्याश्च कीर्त्यमिन्नत्वेनावस्थाने सति पश्चात्प्रक-

च अस्या समासोक्त्यादिपोषितत्वे च । द्विजैः खने । विपणिषु हृष्टेषु । समयं सवेत ।

१ अत्र अपस्तुतप्रशंसापर्यवस्यम् [यद्यपि अस्तुतप्रशंसापर्यवस्य गम्य. सर्वोप्यर्थो वाच्यो नास्ति, प्रस्तुतार्थस्य गम्यत्वात्, किन्तु आमुद्यपदेन अपर्यवसितत्वंमात्रं विवक्षितम्] स्तुतिः प्रदीयते, पश्चात्निन्देति व्याजस्तुतिः ।

२ ‘इत्त कीर्तिरिति भणित्वा’ इति कारीपुस्तकगतः ।

३ अर्थात् वल्लभापदस्य राजमदिपीरूपार्थेन वा स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा प्रक्रान्तासीत्सा अन्वे कीर्तिरित्यस्यैः रज्ज्वीकृता । अर्थात् कीर्तिरेव सर्वत्र भ्रमतीति प्रथमप्ररूढा सा निन्दा उन्मूलिता, साङ्गैरक्षरैर्न प्ररोहं गमिवेत्सर्वं ।

४ समासोक्त्या उदासि (आविर्भूतिः, रज्ज्वीकृता) तस्या वाच्यत्वं हेतुप्रदा नात्र परिगृह्यते । अर्थात् समासोक्त्यादिपद्ये प्रथमपदीवत्स निन्दापर्यवस्यत्वं नानात्वात्तद्व्यतिरिक्तं नात्र हीयते इत्याशयः ।

रणादिपर्यालोचनवशाद्द्वयुत्क्रमेणान्वयबोधाच्च । तस्माद्बुन्यालोचनकारैरुक्तमु-
दाहरणं संगतमेव ।

इयं च. व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथममुपक्रम्येते तस्यैव
चेन्निन्दास्तुत्योः पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैयधिकरण्ये तु न, इति
प्राचामलंकारशास्त्रप्रवर्तकानां समयः । अत एव यत्र शब्देनाभिधीयमाना
स्तुतिनिन्दा वा बाधितस्वरूपा निन्दायां स्तुतौ च स्वसमर्पणेन पर्यवसतीति
तैस्तत्र तत्र स्वग्रन्थेषूपनिबद्धम् । एवं च

‘परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः ।

अचुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥’

इत्यादिषु सांसारिकजननिन्दापर्यवसायिन्यामपि पादपस्तुतौ न व्याज-
स्तुतित्वम्, प्रथमप्रतीयमानस्तुतेरबाधितत्वात् । एवं निन्दया स्तुतेर्गम्य-
त्वेऽपि । तथा अन्यस्य स्तुत्यान्यस्तुतौ, अन्यनिन्दया वान्यनिन्दायां गम्य-
मानायां नास्या अलंकारोर्विषयः । पूर्वोक्तादेव हेतोः । यथा—

‘ये त्वां ध्यायन्ति सततं त एव कृतिनां वराः ।

मुधा गतं पुराराते भवदन्यधियां जनुः ॥’

अत्र पूर्वोत्तरार्धगताभ्यां ध्यातृस्तुतिनिन्दाभ्यां ध्येयस्तुतिनिन्दयोरव-
गमः । एवं स्थिते कुवलयानन्दकर्त्री स्तुतिनिन्दाभ्यां वैयधिकरण्येन निन्दा-
स्तुत्योः स्तुतिनिन्दयोर्वावगमे प्रकारचतुष्टयं व्याजस्तुतेर्यदधिकमुक्तं तदपा-
स्तम् । यदि तु प्राचीनसकेतसेतुं निर्भिय स्वरुचिरमणीया सरणिराद्रियते

। सर्वस्व-विमोक्षिन्योः एष्टनेन रिधा समर्पणं श्लोचनकारोक्तः । तथाहि—कीर्ति-पदद्वारे
स्तेरिगिन्यवहारामेदप्रतीला (समाप्तोक्त्वा) आमुखप्रतीला निन्दा विस्तार्यत एव, न उन्मू-
ख्यते । समाप्तोक्तेरान्येषु न प्रतिबन्धकमिति पूर्वमुक्तयेत्येकं समर्थनम् । ‘बहुमा देवरीतिः’
अत्र बहुमापदस्य प्रथमं श्रवणेन ‘बहुमा’पदस्य मदिधीरूपायप्रतीला या स्तुतिपर्यवसायिनी
निन्दा प्रकृता, सा अन्ये ‘बहुमा (अभीष्टा) कीर्तिः’ इत्यर्पणपर्या स्तुतिपर्यवसायित्वेति
भ्यावस्तुतिस्त्वं कमत एव, प्रथमप्रकृदिनिन्दात्वस्य व्यावरत्तुतिवीजस्य अद्यतत्वात् । इति
द्वितीयं समर्थनम् ।

— २ प्रथमं प्रतीयमाना वा पादपानौ स्तुतिने सा बाधिता । स्तुतिबोधिता सत्त्वेव व्याज-
स्तुति प्रयोज्यतीत्यर्थः ।

तदा निवेश्यन्तां सर्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा वा अलंकारोदरेषु । निवेश्यतां वा व्याजस्तुतिरपि योगार्थालीढत्वादप्रस्तुतप्रशंसायाम् । निरस्यतां च कार्यकारणादिविषयकत्वदुरामहस्तस्या इति बहुव्याकुली स्यात् । एवं तर्हि पूर्वोक्तं प्रकारचतुष्टयं कुत्रान्तर्भवतु ! इति चेत्, व्यङ्ग्यभेदेऽपि गृहाण । नहि व्यङ्ग्यभेदाः सर्वेऽप्यपरिमिता अलंकारप्रकारगोप्पदे अन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । यच्चापि कुवलयानन्दकृता निन्दाया गम्यत्वे उदाहृतम्—

“—अर्थं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्थं शिवस्याहृतं
देवैतथं जगतीतले सरहराभावे समुन्मीलति ।
गङ्गा सागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्षमातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्वाम्, मां च भिक्षाटनम् ॥”

अत्र सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽसीति राज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदुष्यादि दारिद्र्यादि जानन्नपि बहुप्रदानेन रक्षितुं शक्नो मय्यं किमपि न ददासीति निन्दा व्यज्यते” इत्युक्तं च । तत्र ।

‘साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ।
यन्मदर्थे विद्वन्नासि दन्तैरपि नखैरपि ॥’

इत्यनुपदमेव त्वदुदाहृतपद्येनास्यातितमां वैलक्षण्यात् । तत्र हि साधु किमतःपरं कर्तव्यमिति वर्णरुदीरिवा साधुकारिणीस्वरूपा स्तुतिः श्रुतमात्रैव याधित्वा सती विपरीतेऽर्थे स्वात्मसमर्पणेन पर्यवस्यति । इह तु सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वं च न तथा । राजवर्णनप्रस्तावे राजगताऽज्ञत्वपामरत्वयोरिव वक्षितत्वात् । अत एव सर्वज्ञोऽपि मां न रक्षितवानसि इत्युपालम्भरूपापि निन्दा नात्र विवक्षिता । सर्पज्ञस्य समर्थस्य तव दरिद्रोऽहं रक्षितुं योग्य

ते. प्राचीने. । व्यङ्ग्यभेदेऽपि गृहाणेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—व्यङ्ग्यभेदेऽप्यप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोच्चार्यलकारस्वीकारवदप्राप्यलंकारत्वे बाधकाभावात् । न चाप्रस्तुतप्रशंसास्वाम् । विनिगमकभावात् । नहि लक्ष्य एव व्याजस्तुतिर्न व्यङ्ग्य इत्यनं शप-
थातिरेकं प्रमाणमस्ति । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाच्च न भवित्वम् । प्राचीनग्रन्थविशेषेषु—

इति स्वविज्ञापनाया एव प्रत्युत विवक्षितत्वात् । अस्तु वा त्वदुक्तोपाल-
म्भरूपा निन्दत्र गम्या । तुष्यतु भवानेवमपि । 'साधु दूति पुनः साधु'
इति पद्ये साधुकारिणीत्वमिव नास्मिन्पद्ये सर्वज्ञत्वमधीधरत्वं च विद्युद्ग-
हूर्मतिमिति शक्यं वक्तुम् । उपालम्भरूपाया निन्दाया अनुत्थानापद्येः
प्रतीतिविरोधाच्चेति सहृदयैराकलनीयं किमुक्तं द्रविडपुंगवेनेति ।

इति रसगद्गाधरे व्याजस्तुतिप्रकरणम् ।

अथाक्षेपः—

'उपमेयस्योपमानसंबन्धिसकलप्रयोजननिष्पादनक्षमत्वादुपमानकैमर्ध्यमुप-
मानाधिषेपरूपमाक्षेपः ।'

इति केचिदाहुः । तन्मते येत्यमुदाहरणं निर्माणीयम्—

'अमूदप्रत्यूहः कुमुमशरकोदण्डमहिमा

विलीनो लोकानां सह नयनतापोऽपि तिमिरैः ।

किञ्चित्कर इत्यसृष्टदायेदितम् । द्रविडपुंगवेनेति । अतिचिरञ्चलं कृत्या सेवया
दु गितस्य नतोऽप्राप्तधनस्य भिक्षो राजसेवां त्वत्तुमिच्छत ईदृशयाप्ये यकूबेदिष्णा-
दिगृहकारेणासातप्रतीयमानस्तुतेर्निन्दापर्ययतामितया विद्युद्गहूरप्रतिभयमस्त्वेवेति सम्य-
गेषोक्तं द्रविडप्रियेर्मातया । पूर्वाचरीत्या सस्य भिक्षाटनोपत्ता चकारेण च तरव-
स्यानुभवश्चिन्नात् । साधु इती युदाहरणेऽपि कृत्वा युधरितत्वादिबैशिद्य्यं प्रमाणा-
न्तरेण प्रागेव ज्ञानान् वाच्यार्षे बाधशानं दृश्यते । 'कस्तं वाजर' इत्यप्राप्त्यभिद्य-
चित्रवीरत्वेन प्रथिद्धरत्नतो निन्दा सा नन्यपर्ययस्यन्ती इतरस्तुतिमादायैव पर्ययस्यति ।
इतरस्तुतेर्बलादाक्षित्वात् भ्रान्तित्वमिति दिह ॥ इति रसगद्गाधरमर्मप्रकाशे व्याज-
स्तुतिप्रकरणम् ॥

धिष्णावधानाय प्रतिजानीते—अवेति । उपमेयस्योपमेति । अनुमाक्षेपं प्रतीय

१ साधु दूति ॥ इत्यत्र यथा सर्ववसाने साधुकारिणीत्वमगच्छति 'दूतिराधनेवैरद्वयारिणी
विद्धा कश्चि' इत्येतावत्पदे-नं च पदे-ते इत्यर्थं भवति, तथा सर्ववसनीयत्वं चापि इति
विपुलिभावे लियते इति न इत्यत्र इत्युत् । तथा सति अत्र पामरे च प्रति 'दादिप्यादि
आनयति इत्यत्रेन सति इत्ये न इतिमि ददाति' इत्युपास्यमस्य अनुवादानात् ।

तवास्मिन्पीयूषं किरति परितस्तन्वि वदने
कुतो हेतोः श्वेतो विधुरयमुदेति प्रतिदिनम् ॥'

यथा वा—

‘वसुधावलयपुरंदर विलसति भवतः कराम्भोजे ।
चिन्तामणिकल्पद्रुमकामगवीभिः कृतं जगति ॥’

आद्ये उपमानप्रयोजननिष्पादनं शाब्दम्, द्वितीये त्वार्थमिति श्लेषः ।

अपरे तु—

‘पूर्वोपन्यस्तस्यार्थस्य पक्षान्तरालम्बनप्रयुक्तो निषेध आक्षेपः ।’
इत्याहुः । तेषां मते इदमुदाहरणीयम्—

‘धुराणामारामादिह जगिति ज्ञञ्ज्ञानिलहताः
पतेयुः शाखीन्द्रा यदि तदखिलो नन्दति जनः ।
किमेभिर्वा कार्यं शिव शिव विवेकेन विकलै-
श्विरं जीवन्नास्तामधिधरणि दिङ्घीनरपतिः ॥’

अत्र किमेभिरित्युत्तरार्धेन पूर्वार्धोक्तपक्षप्रतिक्षेपमात्रं पक्षान्तरालम्बनेन
क्रियते । यथा वा—

‘किं निःशङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागतो मृत्युः ।
अथवा सुखं शयीथा जननी जागर्ति जाह्नवी निकटे ॥’

अन्ये तु—

‘—‘निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥’

विशेषं व्यङ्ग्यरूपमर्थविशेषं वक्तुं विवक्षितस्य प्रकृतार्थस्य निषेधो निषे-
धसदृशः कथनादिप्रत्याख्यानरूपः । स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति
द्विविधः’ इत्याहुः । तेषां मते इत्थमुदाहार्यम्—

१ अर्थात् मदनविजृम्भणादिप्रयोजनका गुणास्तु तन्वीवदनप्रयैरेव गतायाः, सप्रति केवल-
मय श्वेतमात्रश्चन्द्र इत्याशयः ।

२ कल्पवृक्षाः ।

‘रीतिं गिराममृतवृष्टिकिरां त्वदीयां
 तां प्राकृतिं कृतिवैरैरभिनन्दनीयाम् ।
 लोकोत्तरामथ कृतिं करुणारसाद्रां

ज्ञातुं न कस्यचिदुदेति मन प्रसारः ॥’

अत्र करिष्यमाणस्य मनःप्रसारस्य निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यता बोध-
 यितुम् ।

‘श्वासोऽनुभानवेद्यः शीतान्यज्ञानि निश्चला दृष्टिः ।

तस्याः सुभग कथेयं तिष्ठतु तावत्कथान्तरं कथय ॥’

अलंकारसर्घस्वकारादयस्तु—

“प्राकरणिकस्यार्थस्य निषेधोऽप्रतिष्ठितत्वादाभासमात्ररूपः कस्यचिदर्थ-
 विशेषस्य विधानं व्यनक्ति स एकः । यश्चाप्राकरणिकस्य विधिस्तादृश एव
 सन्निषेधे पर्यवस्यति सोऽपर इत्युभयविधोऽप्ययमाक्षेपः ।

तत्र निषेधाभासरूप आक्षेपस्तावद्विविधः—उक्तविषयो वक्ष्यमाणविष-
 यश्चेति । उक्तविषयोऽपि द्विविधः—कचिद्वस्तुमात्रनिषेधात्कचिद्वस्तुकथ-
 ननिषेधात् । वक्ष्यमाणविषयस्तु वस्तुकथननिषेधात्मक एव सामान्यधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताक. शब्दात्समर्प्यमाणोऽपि विशेषरूपेष्टनिषेधात्मना स्थितो
 निषिध्यमानगतं विशेषान्तरमाधत्ते । सोऽपि द्विविधः—सामान्याश्रययार्तिक-
 चिद्विशेषनिरूपणानिरूपणाम्याम् । तत्र निरूपितेषु यार्तिकचिद्विशेषेषु प्रयो-
 जनाभावादप्रवर्तमानो निषेधो वक्ष्यमाणेष्टविषय एव सपद्यते । अनिरूपि-
 तेषु तु सुतराम् । चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नाक्षेपे इष्टोऽर्थः, तस्य च निषेधः

केचिदाहुः । सोऽपि द्विविध इति । वक्ष्यमाणविषयोऽपीत्यर्थं । व्यनच्चीलस्याग्रे

१ अमृतवृष्टिश्चेतिणीना गिरां वाणीनाम् । किप् ।

२ तत्र वचनरीत्यादिक वर्णयितुमशक्यमिति वर्णनाय ज्ञातुं न कस्यापि मनः प्रसारतीत्यर्थं ।

‘मन प्रसादः’ इति काशीपुस्तकपाठः ।

३ उक्तविषयस्योदाहरणमिदम् । आस्यदिक सर्वमुक्त्वापि वस्तुमशवपतावचनाय तत्रि-
 वेधात् ।

४ अमतिष्ठितत्वात् आभासरूपः ।

तस्याप्यसत्यत्वम्, अर्थगतविशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यते । तेन
नात्र निषेधविधिः । न वा विहितनिषेधः । अपि तु निषेधेनासत्येन विधे-
राक्षिप्यमाणत्वाद्योगार्थादाक्षेपः । स च प्रागुक्तदिशा चतुर्विधः ।

विधिना स्वसत्येन निषेधस्याक्षेपे अपरोऽयमाक्षेपः । अत्रापि अनिष्टोऽर्थः,
तस्य विधिः, तस्याप्याभासत्वम्, अर्थगतविशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमु-
पयुज्यते ।' इत्याहुः ।

एतेषां भवे चेत्थमुदाहरणं निर्माणीयम्—

‘न वयं कवयस्तव स्तवं नृप कुर्वामहि यन्मृषाक्षरम् ।

रणसीम्नि तवावलोकने तरुणार्को दिनकौशिकायते ॥’

‘मां पाहीति विधिर्विधेयविषयो वाच्यः स्वतन्त्रे कथं

नोपेक्ष्यो भवतास्मि दीन इति गीः श्लाघ्या न संख्यावताम् ।

एवं दोषविचारणाकुलतया देव स्वयि प्रोन्मुखे

वक्तव्यप्रतिभादरिद्रमतयः किञ्चिन्निहि मृमहे ॥’

‘रे खल तव खलु चरितं त्रिदुषामग्रे त्रिविच्य वक्ष्यामि ।

अलमथवा पापात्मन्कृतया कथयापि ते हतया ॥’

‘श्वासोऽनुमानवेद्यः शीतान्यद्भानि निश्चल दृष्टिः ।

तस्याः किं वा पृच्छसि निर्दय तिष्ठत्वसौ हता वार्ता ॥’

१ अयं सर्वस्याशयः—आक्षेपस्तावत् निषेधाभास-विध्याभासरूपत्वेन द्विविधः । निषेधा-
भासः उच्यते विषयो वक्ष्यमाणविषयश्चेति प्रथमं द्विविधः । उच्यते विषयो द्विविधः [वस्तुमात्र-
निषेधात्, वस्तुकथननिषेधात्] । एवं वक्ष्यमाणविषयो द्विविधः [सामान्याभयवत्त्वित्ति-
दोषनिरूपणात्, अनिरूपणात्] । एवं संख्य निषेधाभासरूप आक्षेपश्चतुर्विधः । ‘न वयम् ०’
इत्यादीनि चत्वारि पदानि क्रमशश्चतुर्णांशुदाहरणानि । निष्याभासरत्वेकविधः, वस्तु-
निषेधो’ इत्युदाहरणम् ।

२ ‘मां पाहि’ इति विधेय(अधीन)विषयको विधिः (प्रवर्तनाभावकम्) स्वतन्त्रे स्वयि
कथं वाच्यः । ‘एवं कुह’ इति विधिः वक्ष्यन्ते एव वस्तु योष्यो न स्वतन्त्रे स्वयि भावः । ‘अहं
नोपेक्ष्य’ इति वाणी संख्यावर्ता (विवेकशीलानां पण्डितानाम्) कृते न श्लाघ्या । ते स्वयं
स्वकर्तव्यं विदन्ति, तेभ्य इदं बोधनं नोचितमित्यर्थः । एवं वक्ष्यप्रतिभा(व्युत्पत्ति)व्युत्प-
त्तया वयं न किञ्चिद्दानमः । अत्र हि अभीष्टत्वेति वस्तुकथनत्व निषेधो बाधितः सन् रक्षण-
दानयोः अवश्यानुपेयता व्यनक्ति । ‘मां पाहि’ इति स्थाने ‘मा पाहि’ इति चरणीयुक्तकथादः ।

तत्राद्यप्ये कवेरुक्तौ कवित्वनिषेधो बाधितो मिथ्यावादित्वनिषेधात्मना पर्यवस्यन्नुत्तरार्धगतस्यार्थस्य सत्यत्वरूपं विशेषं व्यनक्ति । एवं द्वितीयपद्ये रक्षणदानयोः कथनस्येष्टत्वान्निषेधो बाधितस्तयोर्विवक्षितत्वे पर्यवस्यन्नवश्यानुष्ठेयताम् । तृतीये खलसंबन्धिवृत्तान्तकथनत्वेन सामान्यरूपेण प्रकृतपैशुन्यादिवृत्तान्तकथनस्य वक्ष्यमाणस्य निषेधः कथ्यमानस्तस्य चिन्तितदुःखप्रदताम् । चतुर्थे कंचन तत्संबन्धिन्या वार्ताया अंशं श्वासतानवादिकं कथयित्वा क्रियुनाणो निषेधो वक्ष्यमाणमरणवार्ताविषयः संस्त्रस्या मुखादनिःसरणीयताम् । एषु निषेधस्याप्रतिष्ठानाज्ज विहितनिषेधः, नापि निषेधविधिः ।

‘तपोनिधे कौशिक रामचन्द्रं निनीषसे चेन्नय कि विकल्पैः ।

निरन्तरालोकनपुण्यधन्या भवन्तु वन्या अपि जीवभाजः ॥’

अत्र पुत्रश्लेहाकुलस्य दशरथस्य वाक्ये नयेति विधिर्बाधितो मा नयेति निषेधे पर्यवसितोऽन्यथा तु मम प्राणवियोगो भविष्यतीत्यर्थं व्यनक्तीति विध्याभासरूपोऽयमाक्षेपः । एवमुदाहरणेषु स्थितेषु प्राचीनमतानुसारीण्याक्षेपोदाहरणान्येतेषां मतेऽनुदाहरणान्येव । इत्थं च प्राथमिकमृतसिद्ध आक्षेपः प्रतीपभेदः । द्वितीयमृतसिद्धस्तु विहितनिषेध एव, न पुनराक्षेपः । तत्र निषेधस्यानाभासरूपत्वात् । इति तदाशयः । इतरे तु—

“निषेधमात्रमाक्षेपः ।”

चमत्कारित्वं चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तमेव । तच्च व्यङ्ग्यार्थे सति संभवतीति सव्यङ्ग्यो निषेधः सर्वोऽप्याक्षेपालंकारः । एवं चोपमेयकृतोपमानकैमर्थक्य-पक्षान्तरालम्बनकृतप्राचीनपक्षकैमर्थक्य-विशेषप्रतिपादनमयोजकोक्तवक्ष्यमाणकथनकैमर्थक्यानामनुपदोक्तनिषेधविध्याभासयोश्च संग्रहः” इत्यप्याहुः ।

अप्याक्षेपध्वनिस्तन्मतानुसारेणोदाह्रियते—

‘त्वामवश्यं सिसृक्षन्त्यः सृजति स्म कलाधरम् ।

किं वाच्यं तस्य वैदुष्यं पुराणस्य महामुनेः ॥’

त्रिष्वनुपपन्नं । वैदुष्य पाण्डित्यम् ।

१ उपमानादिष्वेपरूपम् उपमानकैमर्थ्यमित्यर्थः ।

२ पूर्वोपपन्नस्य पद्यान्तरालम्बनप्रयुक्तो निषेध इत्यर्थः ।

अत्र येषामुपमानकैमर्थ्यमाक्षेपस्तेषां त्वयि सति किं कलाधरेणेत्यंशमा-
दाय, येषां च निषेधमात्रमाक्षेपस्तेषां वृद्धस्य ब्रह्मणो वैदुष्यं नास्तीत्यंशमा-
दाय च ध्वनिः । ननु किं वाच्यं तस्य वैदुष्यमिति वैदुष्योक्तेः सवाधया
श्रुतिरिति वैदुष्याभावे पर्यवसानात्, उपमानकैमर्थ्यस्यापि श्रुतित्वेव प्रतीतेर्वा-
च्यकरूपत्वात्कथं नाम ध्वनित्वं स्यादिति ? । नैप दोषः । ब्रह्मणो हि त्वां
सिद्धतः करणपाटवसंपत्त्यर्थमादौ पाण्डुलेखवदिन्दुं निर्मितवतः किं वैदुष्यं
वाच्यमिति वैदुष्योक्तेर्निर्वाधत्वादादौ सत्यां विश्रान्तौ पश्चादवश्यं पुराणस्ये-
त्येतदर्थपर्यालोचनेन वैदुष्याभाव—चन्द्रकैमर्थ्ययोः पर्यवसानमिति न ध्वनि-
त्वस्वलनम् । येषां त्वाभासरूप एव निषेध आक्षेपस्तेषां न प्रागुक्त आक्षेप-
ध्वनिः, अपि त्वयम्—

‘त्वां गीर्वाणगुरुं सर्वे वदन्तु कवयस्तु ते ।

समानकक्षस्तेनासीत्येषोऽर्थस्तु मतो मम ॥’

अत्र कवेर्वाक्ये वाधितत्वादाभासरूपो नाहं कविरिति निषेधो गम्यमानो
मिथ्यावादित्वाभावरूपेण पर्यवस्यन्नुत्तरार्धार्थस्य सत्यत्वरूपं विशेषं गमयति ।
इत्थं स्वस्वामिमानभेदादाक्षेपाणां भेदात्तद्धनीनां स्थिते विवेके—

‘स वक्तुमस्त्रिलाञ्शक्तो ह्यग्नीवाश्रितान्गुणान् ।

योऽबुक्तुमैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधे ॥’

इति पद्यं ध्वनिकारैराक्षेपध्वनित्वेनोदाहृतं ‘स्वामिमताक्षेपानभिव्यक्तेरनुदाहरण-

१ येन पूर्वं पाण्डुरिति. उक्ता, पश्चादतिवलेन त्वरस्यदिरकारि, अवश्य तस्य ब्रह्मणश्चातुष्य-
मिति ब्रह्मणो वैदुष्योक्तिर्नाशितैव नास्ति, अपि तु सा युञ्जयेऽपि । ततश्च वैदुष्योक्तेःश्रुतिरिति
वैदुष्याभावे न पर्यवसानमिति वाच्यमयमानः च ध्वनेर्नास्ति । एव चन्द्रकैमर्थ्यस्यापि श्रुतिरिति
प्रतीतिर्नास्ति, किन्तु ‘त्वा सिद्धता येन नम्बाधपाटवार्थं पाण्डुरितिरूपेण चन्द्रः कृत इति
पूर्वार्धपर्यालोचनोत्तर पुराणस्येत्येतदर्थपर्यालोचनावसरात्कमद्य. च द्रकैमर्थ्यस्य पर्यवसान-
मिति ध्वनित्वे न शक्य इत्याद्ययः ।

२ स्वामिवदमित्यादिपद्य नाक्षेपध्वनि, एव आभासरूपनिषेधस्वामावाय । अपि तु ‘त्वं
गीर्वाणगुरुम्’ इति वक्ष्यमाणपद्यमाक्षेपध्वनित्वित्याद्ययः ।

३ स्वस्य स्वस्य योऽभिमान. अभिमति. समिक्षिन्नेदार ।

भैवैतत्' इति निर्युक्तिकं वदन्नलंकारसर्वस्वकृत्परस्तः । नद्याभासरूप एव निषेध आक्षेप इत्यस्ति वेदस्याज्ञा । नापि प्राचामानार्याणाम् । न चापि युक्तिः । येन ध्वनिकारोक्तमुपेक्ष्य त्वदुक्तं श्रद्धोमहि । प्रत्युत वैपरीत्यमेवोचितम् । ध्वनिकृतामालंकारिकसरणिव्यवस्थापकत्वात् । नद्यसिन्धुशाखे आक्षेपादिशब्दसंकेतग्राहकं प्रमाणान्तरमस्ति, ऋते प्राचीनवचनेभ्यः । अन्यथा सकलविपर्यासापत्तेः । यत्तु—

‘नरेन्द्रमौले न वयं राजसंदेशहारिणः ।

जगत्कुटुम्बिनस्तेऽद्य न शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते ॥’

इति पद्यमलंकारसर्वस्वकारमतेनोदाहृत्येत्यमुक्तं कुवलयानन्दकृता—‘अत्र संदेशहारिणामुक्तौ न वयं संदेशहारिण इति निषेधोऽनुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किंतु सर्वेऽपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति’ इति । तन्न । त्वदुक्तस्य विशेषस्य निषेधाव्यङ्ग्यत्वात् । नहि न वयं राजसंदेशहारिण इत्युक्ते तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किं तु सर्वेऽपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषोऽवगम्यते । अवगम्यते च जगत्कुटुम्बिन इत्याद्युत्तरार्धे प्रयुक्ते । यो हि निषेधमात्रसामर्थ्याक्षिप्तो विशेषस्तं निषेध आक्षिपतीति युक्तं वक्तुम्, न तु परकीयं विशेषम् । तथा हि राजसंदेशहारिणा प्रयुक्ते न

सर्वस्वकारः परास्त इति । तद्गुणवक्त्रा नास्तीति निषेधस्य गुणापरिमितत्वव्यङ्ग्यसहितस्याक्षेपरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वादिति भावः । अलंकारसर्वस्वकारस्तु—निषेधाभास आक्षेपः । ‘नाहं दूती तनोस्त्वापस्तस्याः कालानलोपनः’ इत्युदाहरणमिति । तस्यार्थं भावः—यो निषेधो बाधितः सन्नर्थान्तरपर्यवसितो विशेषाक्षेपके कसिंधिद्विशेषे आक्षेपस्य साहाय्यकं करोति स आक्षेप इति तदर्थः । नाहं दूतीत्यस्य दूत्या उक्तौ बाधितत्वाद्दूतीपदेन मिथ्यात्वादित्वविशिष्टा लक्ष्यते । तन्निषेधश्च सत्यवादित्वे पर्यवस्यति । एवं च तद्बोध्यसत्यवादित्वसद्वृत्तं तनोस्त्वाप इति वाक्यमिदानीमे-

१ ध्वनिकारादिप्राचीनवचनान्येव आक्षेपादि(अलंकार)शब्दानाम् अवगम्ये इति संकेतग्राहकाणि प्रमाणानि, नान्यत्प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

२ ‘अनुपपन्नो निषेधो यत्र विशेषमाक्षिपति (व्यनक्ति) तत्रैव (सर्वस्वकारमतानुसारम्) आक्षेपः’ इति त्वयैव पूर्वमुक्तम् । अत्र च सोऽयं विशेषो न निषेधेन आक्षेप्यः ।

वयं राजसंदेशहारिण इति वाक्ये स्वस्मिन्स्वनिषेधस्य बाधाद्राजसंदेशहारिप-
 देन लक्षणया राजसंदेशहारिनिष्ठकैतववचनप्रयोक्तृत्वादिधर्मवन्त उपस्था-
 प्यन्ते । प्रयोजनं च तन्निषेधे सति स्वगतस्य सत्यवक्तृत्वादेः, स्ववचनगतस्य
 सत्यत्वादेर्वा प्रत्ययः । अयमेव च विशेषपक्षाक्षेपः । एवं स्थिते किमुच्यते
 तैव न कश्चिदपि शत्रुभावेनेत्यादि । यदि तु पूर्वोक्तादेव बाधाद्राजपदस्य
 शत्रुलक्षणया न वयं शत्रुसंदेशहारिण इति प्राप्तेनार्थेनास्तत्त्वामिनः शत्रव
 एव न भवन्ति किं तु भृत्यभावेन पालनीया इति विशेषोऽवगम्यत इत्यु-
 च्यते, तदा तृतीयकक्ष्यारूढो नास्मैत्त्वामिन इति निषेध आक्षेपः स्यात्, न
 तदुत्थापकस्त्वदुक्तो यथाश्रुतनिषेधः, यदि तु परम्परया यथाकथंचिद्विशेषो-
 त्थापकोऽप्याक्षेप इत्युच्यते, तथापि 'संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण
 यथार्थवादित्वे पर्यवसानम्' इत्यादेस्त्वद्वचनस्यासंगतिरेव । नहि यथार्थवादि-
 त्वेन केवलेन त्वदुक्तो विशेष आक्षेपं शक्यते, किं तूत्तरार्थेनाक्षिप्तः परिपोष्टुम् ।
 तस्माद्यत्र त्वया निषेधस्य पर्यवसानमुक्तं स एव विशेषस्तत्प्राक्षेप्यः, न तु
 विशेषान्तरम् । अत एव "—'वाल्क्य नाहं दूती—' इत्यत्र दूतीत्वस्य वस्तुनो
 निषेधेन वस्तुवादिवादिर्विशेषो व्यज्यते" इत्यलंकारसर्वस्वकृतोक्तं संगच्छते ।
 इति रसगङ्गाधरे आक्षेपप्रकरणम् ।

वागम्योऽजीवयेति विशेषमाक्षिपति । अन्यथा संघटनमात्रप्रयोजनकरवावगम एव तस्य
 स्यादिति तत्त्वालोचितकैतववचनत्वे वाक्यसंभावना स्यादिति । यत्तु सत्यवादित्वरूपवि-
 शेषमादायैवाक्षेपत्वमिति, तत्र । तस्याचमत्वारित्वात् । तनोऽप्य इत्यादिनोक्तविशेषे
 व्यञ्जनीये सहकारित्वं तु तस्यास्तीत्यनुभवविद्मम् । तं विना तेनापि तस्यानाक्षेपात् ।
 एतेन 'नरेन्द्रमौले' इति पुबलमानन्दोचमपि व्याख्यातम् । एवं 'यत्तु नरेन्द्रमौले'
 इत्यादि, 'नतु विशेषान्तरम्' इत्यन्तप्रन्योषि चिन्त्वा एवेत्याहुः । तथेत्यादि पट्टी कर्तुः
 शेषत्वे ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे आक्षेपप्रकरणम् ॥

१ अर्थात् न वयं राजसंदेशहारिणः इत्यस्य 'न वयं कैतववचनप्रयोक्तारः' इति आक्षिप्त-
 कापेक्षोपोच्यते 'वयं सत्यवादिनः सः, असद्वचनं च सत्यम्' इति तत्रप्रयोगनीभूतम्यङ्गवक्तु-
 विशेष एव आक्षेपस्यो यरेत् । 'न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः । सर्वे राजानो भूलभावेन
 संरक्षणीयाः' इति तु विशेषो न निषेधेनाक्षेप्यः । अत्र तु उत्तरार्थे प्रयुक्ते गम्य इत्याद्यर्थः ।

२ एवं स्थिते अस्मात्त्वामिनः शत्रव एव न भवन्ति (अत्र तु भृत्यभावेन पालनीयाः)
 इति निषेधस्य आक्षेपान्तरत्वं जायते । तथा तु 'न वयं राजसंदेशहारिणः' इति निषेधस्य
 आक्षेपवस्तुदाहृतम् । तदेतत्संगतमित्यर्थः ।

अथ विरोधमूलालंकाराः—

एकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादितयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणा-
संबद्धत्वम्, एकाधिकरणासंबद्धत्वभानं वा विरोधः ॥

यद्वा—

एकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपा-
दनं सः ॥

स च प्ररूढोऽप्ररूढश्च । प्ररोहश्च बाधनुच्चनभिर्भूतत्वम् । तद्वैपरीत्यम-
प्ररोहः । तत्राद्यो दोषस्य विषयः, द्वितीयश्चालंकारस्य । अत एवमं विरो-
धाभासमाचक्षते । आ ईषद्रासत इत्याभासः । विरोधश्चासावाभासश्चेति ।
आमुस एव प्रतीयमानो जगिति जायमानाविरोधबुद्धितिरस्कृत इति यावत् ।
तत्रापि कार्यकारणादिवुच्यनालीढो विरोधाभासो विरोधालंकारः । तदाली-
ढस्तु विभाननादिवेक्ष्यमाणः । अस्य च जातिगुणक्रियाद्रव्याणां पदार्थानां
मध्ये जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः, गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः, क्रियायाः क्रियाद्र-
व्याभ्याम्, द्रव्यस्य द्रव्येणेत्यपुनरुक्ता दश भेदाः । क्रिया चात्र न यैया-
करणानामिव शुद्धा भावना । नापि नैयायिकानामिव सन्दरूपा । किं तु
तत्तद्वातुवाच्या विशिष्टन्यापाररूपा ।

प्राग्ग्राह—भवेति । संबद्धत्वेन प्रतीति । अनिरक्षणधेत्तादिसारणावेद-
मिति कथितम् । विनिगमनाभिरहाराह—एकापीति । तयोन्मरवेन भाने भ्रममूलक-
त्वादाह—यद्वेति । विषय इत्यभ्यासेऽप्यनुपपन्नः । कालायसं लोहम् । देव राजम् ।

- १ कपोलितदशर्षोः घटेन भाषारेण सह संवदारे कथिता प्रतिपादितेऽपि तयोः पक्षा-
पारान्तसंबद्धत्वमिति विरोधः । यथा—'कुमुदामि घटाः' इत्युक्त्वा कुमुदास्य घटस्य च कथिता
पक्षस्य प्रतिपादितं किन्तु तयोरेकादवसंबंधविधिर्न न उपचिद् इत्यम् ।

२ विरोधो इति ईहोः दूरीभूतो कोऽपि बाधशुद्धा न विचारितो भवेत् ए बाधविधौ
विरोधो दोषः । भाषाऽऽः प्रतीयमानः, यथाच भविष्योपपन्नो विरहो विरोधरतु अर्थात्
इत्याशयः ।

३ यद्वेत्त पूर्णपूर्वस्य स्थानेन भवतुवच्छर्ष कोऽप्यम् । यथा—एदि गुणस्य विरोधोऽस्यत्वे
यद्वेत्त प्रथमं अत्यन्त-गुणेन एतं जातेर्विरोधो बाधविरोधभेदेन प्रदर्शित एव । यथा—
यत्तद्व्यक्तने बाधायकं वर्णयति । तस्य पूर्णपूर्वस्य अन्वित्ताने पुनरच्छर्षं स्तदित्याह्वयम् ।

उदाहरणम्—

‘कुसुमानि शरा मृणालजालान्यपि कालायसककेशान्यभूवन् ।

सुदृशो दहनायते स राका भवनाकाशमथामवर्त्ययोधिः ॥ १

अत्र पुरः स्फुरन्नपि जात्यादीनां विरोधो विरहिणीदुःखजनकत्वविमर्श-
नान्निवर्तते ।

‘त्वयि दृष्टे त्वया दृष्टे भवन्ति जगतीतले ।

महान्तोऽप्यणवो राजलणवश्च महत्तराः ॥’

‘खलानामुक्तयो हन्त कोमलाः शीतला अपि ।

हृदयानीह साधूनां छिन्दन्त्यथ दहन्ति च ॥’

‘विचारिते महिमनि त्वदीये नित्यनिर्मले ।

परमात्मन्गगनमप्याघचे परमाणुताम् ॥’

‘हर्षयन्ति क्षणादेव क्षणादेव दहन्ति च ।

यूनः सरपराधीनान्निर्दया हन्त योषितः ॥’

‘कान्तारे विलपन्तीनां त्वदरातिमृगीदृशाम् ।

देवनानि समाकर्ण्य हरिद्विरपि चुञ्चुभे ॥’

इत्यादि स्वयमूढम् ।

अत्र जात्यादिरिति धर्ममात्रं विवक्षितम्, उपलक्षणपरत्वात् । तेन ‘यः
किल बालकोऽपि पुराणपुरुषः’, ‘विशुद्धमूर्तिरपि नीलाम्बुदनिभः’, ‘जगद्धि-
तकृद्पि जगदैहितकृत्’, ‘अगोद्वारकोऽपि नागोद्वारकः’, इत्यादौ सखण्डो-

हरिद्विर्दिग्भिः । न च नहि ।

१ पदेऽस्मिन्—कुसुमत्व-शरत्वजालोविरोधः । मृणालजाते कार्बश्येन गुणन । राका-
जातेः दहनवियथा । पयोषिस्वजातेः आकाशमध्येनेति जातेविरोधस्त्वोदाहरणानि । पवमत्रे
एषि दृष्टे० इत्यादीनि गुणादीनां विरोधोदाहरणानि स्व बोध्यानि ।

२ तत्र इतिपाठे सति अमरः (लघुतराः) अपि पदाभां महत्तरा भवन्ति । दृष्टे इति
भावे प्रलयः ।

३ जगदः अद्वैतम् भक्त्याणम्, अद्वैतान् चञ्चून् वा कृणुति सः ।

४ अगस्त्य गोवनेनस्य उद्द्वारकोपि न अगोद्वारक इति विरोधः । नागस्य व्यतिपस्य
दुःखपापीवस्य वा उद्द्वारकत्वं इति तु तापीद्वारः ।

५ राककः, विशुद्धमूर्तिरित्यादिः । अमरः—द्वैतद्वद् अद्वैतकृद् । अगोद्वारकः, न
अगोद्वारकः इति ।

पाधेरभावस्य च परिग्रहः । वस्तुतो जात्यादिभेदानामह्वयत्वाच्छुद्धत्वश्लेषमू-
लत्वाभ्यां द्विविधो ज्ञेयः ।

ननु 'हितकृदप्यहितकृत्', 'अगोद्वारकोऽपि नागोद्वारकः' इत्यादौ विरो-
धस्य प्रतिभामात्रम्, श्लेष एव त्वलंकारः । तस्य स्वविषये प्रायशः सर्वालं-
कारापवादकत्वादिति चेत्, कविः शृणोति । इदं तु बोध्यम्—यत्रापि
शब्दादिविरोधस्य द्योतकस्तत्र विरोधः शाब्दः, अन्यत्र त्वार्थ इति ताव-
त्प्राचां सिद्धान्तः । तत्र शाब्दत्वं शब्दकरणकप्रतीतिगोचरत्वं विरोधस्य न
घटते । 'त्रयोऽप्यत्रयः' इत्यादौ नियतेषु विशेषणविशेष्यसंसर्गेषु विरोधस्य
कुत्राप्यसमावेशात् । न च तदधिकरणावृत्तित्वमिव तत्प्रतियोगिकत्वमपि
विरोधः । तथा च प्रकृते नञर्थोत्तरपदार्थयोः प्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वात्सं-
सर्ग एव विरोधस्य समावेश इति वाच्यम् । 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इत्यादौ तथा-
प्यसमावेशात् । नहि सुप्तः सुप्तत्वविरुद्धप्रबुद्धत्ववदभिन्न इति शाब्दधीरनुभ-
वसिद्धा, येन लक्षणैकादिकुसलैः यतेमहि । अत्राहुः—'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः',
'त्रयोऽप्यत्रयः' इत्यादिषु विरोधोदाहरणेषु शब्दद्वयेन शयितत्वजागरितत्वा-
दिधर्मद्वयस्यादावुपस्वितौ संवन्धिज्ञानादपिशब्दसाचिव्याचक्षते विरोधोऽपि

१ शब्दद्वारा (शब्दश्रवणोत्तरम्) वा प्रतीतिः तदगोचर(विषय)त्वं विरोधस्य नोपपद्यते ।
यदि हि शब्दद्वारा विरोधस्य प्रतीतिः प्रतिषेधेव तर्हि विरोधप्रतीतिविषययोर्द्वयोः (विशेष्य-
विशेषणयोः यथा कुसुम विशेषणं शरा विशेष्यम्) कश्चन मिथः संसर्गोऽनर्थक्यं स्यात् । परं
विशेष्यविशेषणयोः ये ये संसर्गा निदतास्तेषु 'त्रयः अपि अत्रयः' इति विरोधस्य न समावेश
इति शङ्का ।

२ तदधिकरणावृत्तित्वम् [तस्य यत् अधिकरणं तत्र अवर्तमानत्वम् । यथा बालकत्वस्य
अधिकरणं बालकः, तत्र पुराण(शुद्ध)त्वस्य अवृत्तिः इति बालकत्व-वृद्धत्वयोर्विरोधः । एवमेव
सप्तप्रतियोगित्वम् (सप्तप्रतिदिष्टित्वम्, तद्विरुद्धत्वम्) अपि विरोधः ।

३ सुप्तोपि प्रबुद्ध इत्यादौ सुप्तत्वं च प्रबुद्धत्वं च परस्परं प्रतीयते, न तु सुप्तत्वस्य विरुद्धं
यत् प्रबुद्धत्वं तद्वदभिन्न इति बोधः । एवं सति सुप्तत्वविरुद्धस्य प्रबुद्धत्वमात्रस्यैव तत्र प्रतीतिः
स्यात् न तु सुप्तत्वस्यापि । अनुभवसिद्धा चोपयोरेकत्र प्रतीतिः । विरोधालंकारलक्षण्येऽपि च तथैव
व्यचितमित्याशयः ।

४ यदि शाहसी (सुप्तत्वविरुद्धप्रबुद्धत्ववदभिन्न इति) प्रतीतिरनुभवसिद्धा स्यात्तदैव तदुप-
पत्त्यर्थं लक्षण्येऽपि तद्वदभिन्नत्वात् प्रतीतिः ।

५ इमौ व्यापक मिथः प्रतिदिष्टिजासंवन्धिनी इति ज्ञानात्, अपिशब्दस्य च सहाकारणम् ।

स्मर्यते । अनन्तरं च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्या बलवत्त्वाद्विरुद्धाविमौ धर्मा-
विति मानसे वैयञ्जनिके वा विरोधबोधे जाते तेन प्रतिरोधाच्छयितजाग-
रितयोरभेदबुद्धेरनुत्पादाद्वितीयशक्त्या प्रादुर्भावितं द्वितीयार्थमादायान्वय-
बोधः, न तु विरुद्धार्थम् । विरोधधीश्च शिथिलमूला निवर्तमानापि कविसं-
म्भगोचरतया चमत्कारकारणमिति प्राचां निर्देकर्पः ।

नव्यास्तु—‘अर्थद्वयप्रादुर्भावं विना विरोधाभास एव न संभवति ।
तत्रैको विरोधस्योल्लासकः द्वितीयश्चान्वयबोधविषय इति तत्सत्यम् । परं तु
अन्वयबोधविषये द्वितीयार्थे विरोधोल्लासकोऽप्यर्थो भेदेऽपि श्लेषभित्तिकाभे-
दाध्यवसाय इत्युक्तदिशा अभिन्नतया भासते । एवं चाविरुद्धं द्वितीयार्थमा-
दायान्वय-बोधे सत्यपि स्वास्पदीभूतस्य विरुद्धार्थस्य निःशेषतया निवृत्तेरभा-
वादर्थमृतः श्वसन्निव विरोधोऽपि मानसं बोधान्तरमारोहति । अत एव चम-
त्कारीत्युच्यते । नहि निःशेषतया निवृत्तश्चमत्कारं जनयितुमीष्टे । न चान्त-
रेण चमत्कारजनकतामलंकारो भवति । तस्माद्विरोधधियो नातीव शिथिल-
मूलत्वम्, नापि चाल्यन्तिकी निवृत्तिः’ इत्याहुः ।

निवृत्तिरित्याहुरिति । वयं तु ब्रूम.—मुक्तोऽपि प्रबुद्ध इत्यादी समानाधि-
करणविभक्त्यर्थयोरभेदः । अपिशब्देन च समभिव्याहृतैकपदार्थतावच्छेदकविरुद्ध-
त्वमपरपदार्थतावच्छेदके शोचते । तत्र गमकद्वयसत्त्वात्प्रकरणादेर्नयामकस्याभावा-
द्यार्थद्वयमपि युगपदवभासते । तत्राभेदस्य मुख्यवाक्यार्थत्वात्तद्योग्यार्थस्य विरुद्धा-

१ अर्थे सारः—श्रुतितोषि प्रबुद्ध इत्यादी प्रबुद्धपदस्य जागरितार्थप्रादिक्रिया एकया शक्त्या
परस्परविरुद्धार्थस्य बोधे जाते द्वयोरभेदबुद्धिः प्रतिरुच्यते । परन् प्रबुद्धपदस्य ज्ञानवदर्थविष-
यिण्या द्वितीयया शक्त्या ज्ञानवदर्थबोधे जाते सुसत्त्वस्य ज्ञानशालित्वरूपद्वितीयार्थेन समन्वयः
[येकाधिकरण्यम्] सघटते, न तु पूर्वजातेन विरुद्धार्थेन (जागरितत्वरूपेण) समन्वयः ।
उपनिबन्धकस्य कौस्तुभैव चमत्कारकत्रयाऽभिनिवेश इति निवर्तमानापि सा विरोधबुद्धिरेव
चमत्कारिणीत्यलंकारस्वव्यपदेशद्वेषः ।

२ अर्थात् प्रबुद्धपदस्य परस्परसमन्वयकारकेण ज्ञानवदर्थेन सह पदपदोपस्थाप्यत्वरूपस्य
अभेदाध्यवसायस्य बलात् विरोधोलासकः जागरितत्वरूपोऽर्थोऽपि अभिन्नतया भासते [यतो हि
मुक्तोऽपि प्रबुद्ध इत्यत्र द्वयोरप्यर्थयोः प्रबुद्धपदेनैव प्रसीतिः] । समन्वयेन द्वयोरविरोधे जातेऽपि
सहोद्भूता अज्ञतोऽवशिष्टा विरोधबुद्धिरपि स्वकार्यं संपादयत्येव । प्राचां मते—विरोधधीः शिथि-
लमूला निवर्तते । नव्यानां मते—न तस्माः शिथिलमूलत्वम्, न चापि निःशेषं निवृत्तिरिति
भेदः ।

• ननु अपिशब्दादीनां प्रयोगे शाब्दो विरोधो भासत इति तथाप्यसंग-
तम् । निपातानां शाब्दिकनये शक्तेरस्वीकारादिति चेत्, न । निरूढलक्ष-
णाया इव निरूढद्योतनाया अपि शक्तिसमकर्तृत्वात् । अथ जात्योर्द्रव्ययोश्च
विरोधालकारो न भवितुमीष्टे । 'कुसुमानि शराश्चन्द्रो वाडवो दुःखिते हृदि'
इत्यादावारोपमूलस्य रूपकस्यैवोह्लासात् । यदि च सत्यप्यारोपे विरोधाभास
उच्यते, उच्यतां तर्हि 'मुखं चन्द्र' इत्यत्रापि स एव । न च रूपकविप-
यस्य सर्वस्यापि विरोधेनाक्रान्तत्वान्निर्विषयत्वापत्त्या स्वविषये रूपकं विरोधस्य
गुणादौ सावकौशल्यापवाद इति वाच्यम् । 'कुसुमानि शराः', 'मृणालव-
ल्यादि दबदहनराशिः', 'चन्द्रो वाडवः', 'शकरचूडापगा कालिन्दी' इत्यादौ
त्वदभीष्टविरोधस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, सत्यम् । इह हि अलंकारवर्गे यो
यत्र सहृदयचमत्कृतिपथमवतरति स एव तत्रालंकार इति निर्विवादम् । एवं
च रूपके 'मुखं चन्द्र' इत्यादौ यद्यप्यस्ति विरोधस्तथापि न स तत्र प्रति-
पिपादयिषितः । अपि तु चन्द्रनिष्ठाहादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिप-

धैर्यमितिभाभेदाध्ववसायेन विशेषणत्व विरुद्धाथस्य तत्रेति युक्तम् । एव च
स्वापविच्छन्नागरणानिषद्विशिष्टज्ञानाधय इति बोध । यत्र त्वपिशब्दाभावस्तत्र प्रथ-
मतः शाब्दाच्यबोधे जाते सहृदयतावशाद्वितीयावस्थास्थितौ विरहायुद्धोपकसहृदयैक-
संबन्धिज्ञानविधया विरोधोपस्थितौ व्यजनयैव तादृशबोध । अतएवापिशब्दाभावे
विरोधो व्याज इत्याहुः । विरोधस्याभासत्वं चाज्ञानयैवोपविषयत्वात्कार्यनिष्ठादकत्वाभा-

१ अतिसम्बन्धस्य विरोधवाचकत्वं यदि स्वात्तरेव अपिशब्दप्रयोगे विरोधः शाब्द इति
वक्तुं शक्येत । न तथा । निपातानां धोतकत्वात् । इति उक्त्वा । निरूढलक्षणावपि निरूढधोत-
नावशात् अपिशब्दस्य विरोधरोधकत्वं शाब्दनिधि तत्समाधानम् ।

२ 'श्लोकान् शीतलान् अपि यजानामुक्त्वा सापूर्णां हृदयं छिन्दति दहति च' इत्यादी
न रूपकालिप्रसङ्गः [एवस्तिन्न-वसायोपमाभावात्], इति सावकानो विरोध इत्यर्थः ।

३ अथोक्तस्य विशेषणत्वात् । किन्तु पूर्वोक्तयुक्तया अपवादतया रूपक स्वात्तरेव रूपकमन-
धीहोतव्यं ।

च्यर्थं चन्द्राभेद एवेति स चमत्कारी, न विरोधः । प्रत्युत सन्नपि विरोधो विवक्षितार्थाननुगुणत्वानुदूषित इति नालंकारः, विद्यमानताया अकिञ्चित्करत्वात् । 'कुसुमानि शराः' इत्यादौ तु विरहिण्यादीनामवस्थाया अत्यद्भुतत्वस्य विवक्षितत्वात्तदानुगुण्यायान्तर्गमितोऽप्यार्थो विरोधः सगुल्लसतीति स एवालंकारः । न चैवमपि रूपकस्थले विरोधोऽविवक्षितत्वान्मा नामाभूदलंकारः, विरोधस्थले तु 'कुसुमानि शराः' इत्यादौ विरोधोत्थापनार्थमभेदस्यावश्यं विवक्षणीयत्वाद् रूपकापचिरिति वाच्यम् । विरोधविवक्षानालिङ्गितत्स्य रूपकलक्षणे निवेश्यत्वात् ।

यद्वा अभेदस्यात्र विरोधोत्थापनार्थमुपात्तस्याचमत्कारित्वाद् अलंकारत्वमयुक्तम् । तदलंकारलक्षणेपु अलंकारसामान्यलक्षणे वा चमत्कारित्वसोक्तत्वात् । यदि तु विरहिण्याद्यवस्थाया अत्यद्भुतत्वादि न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भाकृतः, किं तु पीडाजनकत्व-श्यामत्वाद्यतिशयमात्रं विवक्षयते, तदात्र रूपकमेव । यदि वा नगरविशेषस्थितेरद्भुतत्वविवक्षया यत्र हि नारीणां मुखं चन्द्र इत्युच्यते, तदा विरोधाभास एवेति ध्येयम् ।

ननु 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इत्यादौ यथैकेनार्थेन विरोधस्योत्थापनमपरेण च निवृत्तिः, एवम् 'गङ्गाया घोषः', 'मञ्चाः क्रोशन्ति', 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादावपि शक्येन तस्योत्थानं लक्ष्येण च निवृत्तिरिति विरोधाभासप्रसङ्गः । न च दृष्टान्ते विरोधोत्थापक-निवर्तकयोरर्थयोः शक्यैवोपस्थितिः,

वेनेति । तदनिवेशजलापवादाह—यद्वेति । अत्र कुसुमानीत्यत्र । ननु तर्हि यौत्वं तत्प्रयुक्तमस्त्वेवात आह—तत्तदिति । इतोऽपि लापवादाह—अलंकारेति । श्याम-
श्वाद्यतिशयेति । शकरचूलापगोस्त्रेत्यर्थः । एवेति ध्येयमिति । एवं च 'वितो-
धानुपत्तिधेदुण्ड्रव्यक्रियादिषु । अमन्दचन्दनस्यन्द स्वच्छन्द दहतीह माम् ॥'

१ प्रतिषिधादयिचित इति पूर्वोक्तानुषङ्गः ।

२ विवक्षितार्थः चन्द्रगुणाना मुखे स्थापनार्थं इयोर्भेदः । तदपेक्षया अननुगुणो विरोधः
पो हि इयोर्विद्वद्धता धृत्ववित्वा चन्द्रनिष्ठगुणप्रतीतिं प्रतिबध्नाति ।

३ विरोधविवक्षानालिङ्गितत्स्य रूपक भवतीत्यर्थः । कुसुमानि शरा इत्यादौ तु विरोध-
विवक्षया नागकृतत्वात् रूपकमित्याशयः ।

४ प्रबुद्धत्वस्यानेकार्थतया इयोर्भेदोः शक्यैवोपस्थितिरित्यर्थः ।

दार्ष्टान्तिके तु 'दृग्भृच्च्येति वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । सत्यपि वैलक्षण्ये
त्वदुक्तविरोधाभासलक्षणातिप्रसङ्गस्यानिवारणात् । नहि लक्षणे विरोधोत्था-
पक—निवर्तकयोरेकवृत्तिवैद्यत्वमेकजातीयवृत्तिवैद्यत्वं वा विवक्षितम् । तथा
सति 'कुसुमानि शराः' इत्यादौ प्राचीनैरीत्याऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति चेत्,
विरोधस्यात्र प्रतिभानेऽपि कविसंरम्भागोचरत्वेनाचमत्कारित्वात् ।

अयं च विरोधालंकारः कुवलयानन्दकृता उत्प्रेक्षाशिरस्कोऽप्युदाहृतः ।

यथा—

'प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेद्यतोऽजिज्ञता ।

• अभिन्नजिन्मिन्नजिदोजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥' इति ।

विरोधप्रतीत्यनन्तरं यत्रार्थान्तरप्रतिपत्त्या विरोधस्य समाधानं तत्र
विरोधाभास इष्यते । यथा—'रिपुराजिगसभावभङ्गनोऽप्यरिपैराविरसभा-
वभङ्गनः' इत्यादौ । इह तुत्प्रेक्षया विरोधसमाधानात्मिकया मुखस्वित्तया
विरोधस्योत्थानमेव भ्रममिति कथमनुत्तिष्ठन्नेव विरोधश्चमत्कारमूलमलंकारभावं
बहेत् ।

इति रसगङ्गाधरे विरोधप्रकरणम् ।

इति जयदेवेशे विरोधो विरोधाभास एवेति बोध्यम् । अलंकारभावं बहेदिति ।
अत्रेदं चिन्त्यम्—प्रतीपभूपैरिव इति विरुद्धधर्मगततया साध्यभेदरन्वत्सागोत्प्रेक्षया
विरुद्धतयावभासमानपदाचार्या श्लेषभित्तिकानेदाध्यवसायेनाविरुद्धतादात्म्यापन्नानां सह-
यासो निर्मितम् । निमित्तप्रतिपादकं चोत्तरार्थम् । विरोधभाननन्तरेण विरुद्धधर्मैरी-
त्ताद्युत्प्रेक्षया अनुष्ठानाय । एवं च निमित्तांशे विरोधालंकारमुपजीव्यैव विरोधलागो-
त्प्रेक्षा जयान्तरानुष्ठीता । पश्चात्समाधानत्वेन स्थितेत्युत्प्रेक्षाऽत्र विरोध इति । इति
रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विरोधप्रकरणम् ॥

१ प्राचीनानां मते रूपकादिषु लक्षणा । अत एव शरत्वरस शरत्तद्वे लाक्षणीकृतया
विरोधनिरवैक्यस्य (शरत्तद्वेकार्थस्य) वृत्त्यन्तरवैक्यत्वात् विरोधप्रकरणस्य अभ्यातिरित्यर्थः ।

२ शिष्यश्रेयः रसभासौ मनसि, रान्यधीशारिषाय ।

३ विरोधप्रकारात्—भेदः दुयप्यन् अभिराणाम् उभासां च अथमप्रन इति ।

अथ विभावना—

कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यमाना कार्योत्पत्ति-
विभावना ॥

तदुक्तम्—‘क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना’ इति । क्रिया-
शब्देनात्र कारणं विवक्षितम् । अत्र कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन
कार्योत्पत्तौ निबध्यमानायामापाततो विरोधः प्रतिभासमानोऽपि तदितरका-
रणरूपनया निवर्तते । यथा—

‘विनैव शस्त्रं हृदयानि यूनां विवेकभाजामपि दारयन्त्यः ।

अनन्तैर्मायामयवल्गुलीला जयन्ति नीलब्जदलार्थताक्ष्यः ॥’

अत्र हि दारणे शस्त्रं कारणम् । तदभावेऽपि दारणमुपनिबध्यमानमा-
पाततो विरुद्धमपि कामिनीविलासरूपहेतुकतया पर्यवस्यति ।

नन्वत्र यस्य कार्यस्योत्पत्तिर्निबध्यते नहि तदीयकारणत्वेनावगतस्य व्य-
तिरेकः प्रतीयते । यदीयकारणव्यतिरेकश्च प्रतीयते नहि तस्य कार्यस्यो-
त्पत्तिर्निबध्यते । दारणं चेह पीडाविशेषो विवक्षितः, न तु द्विधाभावः ।
शस्त्रं च न कामपीडायाः कारणम्, अपि तु द्वैधीकरणस्येति चेत्, न ।

१ कारणाभावसामानाधिकरण्यायाः कार्योत्पत्तेः (कारणभावः स्वात्तथापि कार्योत्पत्तिः
स्यात्) प्रतिपादन विभावनेत्यर्थः ।

२ अर्थात् कारणं विना कार्यस्योत्पत्तिरिति विरोधस्य प्रथमम् आभासो भवति, परम्
तत्कार्यं प्रति प्रसिद्धस्य वस्तुनः कारणत्वाभावेऽपि अन्यस्य वस्तुनः कारणत्वकल्पनात्तस्य
(विरोधस्य) निवृत्तिः । यथा—‘शस्त्रं विनैव यूना हृदयानि दारयन्त्य इन्दीवराक्ष्यो जयन्ति’
अत्र दारणं प्रति शस्त्रं कारणं प्रसिद्धम्, अस्याऽभावेऽपि दारणरूपं कार्यं भवतीति विभावना ।
इह हि कारणं विना कार्योत्पत्तिरिति भाषागतो विरोधस्य प्रतिभास एव । परं तु प्रसिद्धं कार-
णम् (शस्त्रम्) विहाय कामिनीविलासार्थां हृदयदारणे कारणरूपकल्पनात् (कारणसत्तयैव
कार्योत्पत्तिज्ञापनात्) तत्रिवृत्तिरित्याशयः ।

३ अनेकमाया(‘जादू’ इति भाषाप्रसिद्धा)मम्पः मधुराः लीलाः (विलासा) यासां ताः ।

४ इन्दीवरदीर्घाक्ष्यः ।

५ अयं भावः—‘विनैव शस्त्रम्’ अत्र कामजनितपीडाविशेषं प्रति इन्दीवराक्षीणाम्
कारणत्वं साधितम्, तादृशकार्यं प्रति तादृश(स्त्रीरूप)कारणस्य अभावः वास्ति ? अपि तु
इन्दीवरद्वयः स्वयं शस्त्रोपात्ता एव । यादृशस्य शस्त्ररूपकारणस्य च अभावः अत्र प्रतीयते,
न तत्(शस्त्र)हेतुकार्यस्य (द्विधाभावरूपस्य) अत्र उत्पत्तिर्विगिता । अपि तु कामजनितपीडावि-
शेषस्येति कारणभावः कथम् ? इति शङ्का ।

मुख्यं हि दारणं द्विधाभावनम् । गौणं च कामादिजनितपीडाविशेषः । तयो-
र्गौणमुख्ययोर्दारणयोः सादृश्यमूलेनाभेदाध्यवसानरूपेणातिशयेन सति भेद-
स्वरत्ने, द्विधाभावनकारणमपि शस्त्रं कामपीडाकारणं संपद्यते । उदभावे
चात्र कार्याभिन्नतयाध्यवसितस्य पीडाविशेषस्योपनिबन्धनाच्च दोषः । एवं चा-
सिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्याशौ अभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिरनुप्राणकतया
स्थिता । तथा च पायसादिपिण्डवदेकीकृतस्य वस्तुतः सदृशवस्तुद्वयस्यैकावय-
वसंबन्धिकारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येनापरावयवमादाय पर्यवसानं भवति ।

तत्र च कार्याशः कारणाभावरूपविरोधिनी बाध्यतयैव स्थितः, न बाध-
कतया । कार्याशस्य कश्चित्त्वात्कारणाभावस्य च त्वभावसिद्धत्वात् । अत
एव कार्याशो रूपान्तरेण पर्यवस्यति । अत एव च समबलविरोधिद्वयघटि-
ताद्विरोधालंकारादस्य वैलक्षण्यम् । तथा चोक्तम्—

आनन्दह—अथेति । सादृश्यमूलेनेति । श्लेषमूलेनेत्यपि बोध्यम् । कार्या-
भिन्नतयेति । शस्त्रकार्यद्विधाभावेनाभिन्नतयेत्यर्थः । वस्तुतः सदृशवस्तुद्वय-
स्येति । इदं पञ्चमं पर्यवसानमित्यत्रान्वेति । तत्र सामानाधिकरण्येनेत्यन्तं हेतुः ।

१ अर्थात् अभेदाध्यवसानेन गौण-मुख्ययोर्दोषोः कार्ययोः, तात्कारणयोश्च अभेदजुद्धिर्भ-
वति । तस्यैव गौणकारणमपि प्रधानकारणात् (सञ्चात्) अभिन्नमध्यवसितम् । तादृशस्य
(प्रसिद्धस्य) कारणस्याऽभावेति द्विधाभावनादभिन्नस्य कामपीडाविशेषरूपस्य कार्यस्योपनिबन्धन-
मत्र कृतमिति कारणाभावे कार्योत्पत्तिदर्शनादिभावनालक्षणस्य समन्वय एवेति तस्यैव प्रधानम् ।

२ अर्थात् अतिशयोक्तिः गौण कार्यमपि प्रधानाभिन्नं दर्शयति । यथा—‘विनैव शस्त्रम्०’
अत्र कामजनितपीडाविशेषमपि शस्त्रजनितद्विधाभावनरूपं प्रत्याशयति । अत एव विनैव शस्त्रं
दारयन्त्य इत्युक्तिर्बलवती ।

३ अर्थ भाव.—सदृश्ये द्वे बलुनी संयोज्य यथा एतीक्रियेते [यथा पयोनिर्मितं खोभा—
‘मावा’दिविधपिण्डौ एकत्र संयोज्येते] तथा अत्र द्विविधे अपि वाक्ये [गौण-मुख्ये, यथा
विनैव शस्त्रम्० अत्र गौणं कामपीडाविशेषः, प्रधानं द्विधाभावनम्] अभेदाध्यवसानातिश-
योक्तया एतीकृते । तत्र कारणाभावकोटी प्रधानकार्यसंबन्धिकारणभावो गृह्यते । कार्योत्प-
त्तिश्च गौणस्य कार्यस्य । यथा विनैव शस्त्रम्० अत्र कार्यस्य तु कामजनितपीडाविशेषस्य गौण-
स्योत्पत्तिः । कारणाभाववगमनकाले तु मुख्यकार्यस्य (द्विधाभावनस्य) याकारणम् (शस्त्रम्) ।
वक्ष्यामासो बुद्धिसो भवति । अत एव शस्त्रं विनापि दारणं जनयन्त्यः कमललोचना इति
प्रत्ययो भवति ।

‘कारणस्य निषेधेन बाध्यमानः फलोदयः ।

विभावनायामाभाति, विरोधोऽन्योन्याधनम् ॥’ इत्याहुः ।

अथातिशयोक्तिर्न सर्वस्यां विभावनायामनुप्राणिका । किं तु क्वचित् ।

‘निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।

अगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥’

इत्यत्र विभावनायामतिशयोक्तेरध्यवसानमूलाया अननुप्राणकत्वादिति । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तिरसंभवन्ती कविना अभिप्रायविशेषेण निबध्यमाना हि विभावना । न चात्रोपादानान्तराभावे जगत उत्पत्तिः परमेश्वरादसंभवन्ती येन विभावना स्यात् । ‘नासदासीत्’, ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’, ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’, ‘असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत’ इत्यादिश्रुतिभ्यः, ‘अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च सृष्टिकाले भगवदतिरिक्तवस्तुजातप्रतिषेधावगमात् । तस्मादत्र विभावनाया एव संभावना नास्ति क पुनरतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वव्यभिचार इति चेत्, न । अत्र हि भगवतः सकाशात्केवलस्य जगत उत्पत्तिर्न कवेर-

१ ‘तत्र कार्याशः०’ इत्यादेः संशयस्येदं विशदीकरणम्—विभावनायां कारणाभाव—कार्ययोर्विरोधः प्रतीयते (विना कारणं कार्योत्पत्तेर्विद्वत्वात्) । तत्र कार्याशो बाध्यः (दुर्बलः) कारणाभावो बाधकः । यतो हि कार्यमत्र गुणीभूतं गृह्यते (यथा हि विनैव शस्त्रम्० अत्र कामजनितपीडाविशेषः), ततश्च कश्चित्परावादात्पद्यम् । कारणं तु मुख्यं प्रतीतिगम्यं भवति । अतएव कारणकोटिर्बाधिका । एवं च विभावनायां द्वयोर्मध्ये परं बाध्यम् अन्यो बाधकः इति दुर्बल-संबलयोर्विरोधः । विरोधात्कारे तु समबलयोः (अत एव बाध्यबाधकरकाऽभ्युपदे-
दययोः) विरोध इति द्वयोर्वैलक्षण्यम् । विभावनायां कारणस्य निषेधेन अभावेन फलोदयः (कार्योत्पत्तिः) सम्भवमानः आभातीति कारणस्य निषेधेनेति पदेऽन्वयः ।

२ चित्ररूपं कार्यं प्रति उपकरणसंभारस्य भिद्येत् कारणत्वम् । तदिनापि चित्रबननकार्यो-
त्पत्तिरूपायामस्मां विभावनायां कार्याशे (चित्रे) अनेदाध्यवसानस्य नावश्यकत्वेत्यर्थः ।

३ जगदुत्पत्तौ ऋद्धौोपादानम् । ऋद्धौ एव जगद्रूपतया परिणमनात् । एवमुपादानातिरि-
क्तम् अन्यत् उपादानं नास्तीत्यर्थः । एवं च ऋद्धौोपादानकस्य जगदोऽनित्यत्वं बद्धौ विचार्य-
यत् । अमकश्चित्तस्य संसारस्य स्वस्वमनित्यत्वमित्यल मत्तत्त्वमुपसक्तम् ।

भिमेता । येन तस्या उपादानान्तरव्यतिरेकेऽपि भगवतः सकाशात्संभवाद-
संभवमूला विभावना न स्यात् । किं तु जगद्रूपस्य चित्रस्य । चित्रस्य च
केवलस्योपादानानां मयी—हरितालादीनामाधारस्य भिष्यादेश्वाभावे केवला-
काशे जागर्त्येवोत्पत्तेरसंभवः । स च तस्य जगद्रूपतोनुसंधानात्कारणै-
तदाश्रयव्यतिरेकमादाय निवर्तत इति 'निरुपादानसंभारम्' इत्यत्र निष्प-
त्यैव विभावनेति भवत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वव्यभिचारः । एतेन 'विभा-
वनायां 'सर्वत्रातिशयोक्तिरनुप्राणिका' इति सर्वस्वकारोक्तिरुपाद्या । तथा
“-‘निरुपादानसंभारम्’ इत्यत्र विभावनाया एवाभावात्कृतं व्यभिचारः”
इति वदन् विमर्शिनीकारोऽपि प्रयुक्त इति । उच्यते—मा स भूत्सर्वत्र
विभावनायामतिशयोक्तिरनुप्राणिका । आहार्याभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणकम् ।
तथा क्वचिदतिशयोक्त्या, क्वचिच्च रूपैकेणेति न दोषः ।

यत्तु—“कारणं विना कार्योत्पत्तिरेका विभावना । कारणानामसमप्रत्ये
द्वितीया । सत्यपि प्रतिपन्नके कार्योत्पत्तिस्तृतीया । अकारणारकार्योत्प-
त्तिश्चतुर्थी । विरुद्धत्कार्यजन्म पञ्चमी । कार्योत्कारणजन्म षष्ठी । क्रमे-
णोदाहरणानि—

‘अभ्यलाधारसासिक्तं रक्तं तन्व्याः पदाभुवम् ।’

‘अक्षरतीक्ष्णकटिनैर्जगज्जयति मन्मथः ।’

‘सातपथं दहत्यागु प्रतापतपनस्रव ।’

‘सञ्ज्ञादीनिनादोऽयमुदेति मददद्भुतम् ।’

‘शीतांशोः क्षिरजा हन्त दहन्ति सुदशो हंसो ।’

‘यशःपयोपिरभवत्करकरुणरोत्तर ।’

१ कारणेः अर्थभवः जागर्त्येव (१५६ मध्यम १५६) ।

२ तस्य चित्रस्य जगद्रूपं सुप्रधानम् । अर्थात् इदं देवकं चित्रं न, अपि तु जगद्रूपम् ।

३ तस्य अर्थः कारणम् (उपादानसंभारः), तस्य अर्थः कामधः (अर्थ आवाहः),

अवयवेषु अर्थः सुप्तिः इत्येवमेव अर्थेव-गीतस्य अर्थोऽपि अर्थवचनं निरास्य ।

४ चित्रस्य अर्थवचनम् । अथ अर्थवचनेति कथं च आहार्याभेदबुद्धिरिति च ।

५ अर्थवचनम् । अर्थवचनम् । अर्थवचनम् । अर्थवचनम् ।

इति पदप्रकारां विभावनामुदाहरणं कुवलयानन्दकृत् । तत्रैदं वक्तव्यम्—

‘कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके ।’

‘अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ॥’

इत्यादिभिर्विभावनाप्रकारानालक्ष्यता विनापि कारणं कार्योत्पत्तिरित्यप्येको विभावनाप्रकार इत्युक्तं भवति । अन्यथा चतुर्थीत्वाद्यसंगतिः । एवं च यथा—‘सादृश्यमुपमा भेदे’, ‘तद्भूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः’ इत्यादिभिर्लक्षितस्योपमा-रूपकादिसामान्यस्य पूर्णादर्थः सावयवादयश्च भेदा उक्तास्तथेह किं तद्विभावनासामान्यलक्षणम्? यल्लक्षितस्य विभावनासामान्यस्यामी भवतोक्ताः प्रकारा उपपद्येरन् । कारणं विना कार्योत्पत्तेस्तु प्रकारान्तःपातित्वात् । अथातिशयोक्त्यादिष्विव तादृशसकलप्रकारान्यतमत्वं सामान्यलक्षणमुज्ज्वयमिति चेत्, एवमपि प्रथमप्रकाराद्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरुपपादमेव । कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिरित्यत्र कारणतावच्छेदकसंबन्धेन कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात् । प्रकारान्तरस्वीकारापेक्षया तादृशविवक्षाया एव लघुत्वात् । एवं प्रतिबन्धकमपि कारणाभाव एव । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वात् । इति तृतीयोऽपि भेदो न विलक्षणः । चतुर्थेऽपि भेदे कारणाभाव आर्थः । ‘शङ्खाद्दीपानि-

१ अर्थात् ‘विनापि कारणं कार्योत्पत्तिः’ इति यदि ‘प्रथमः प्रकारः’ इति कृत्वा न गण्यते तर्हि अकारणात्कार्यजन्मेति प्रकारस्य चतुर्थेऽपि नोपपन्न इत्यर्थः ।

२ पूर्णो लप्ता इति उपमायाः, सावयव-निरवयववाद्यो रूपस्य भेदा इत्यन्वयः ।

३ अर्थात् पूर्वं विभावनासामान्यस्य लक्षणं वक्तव्यं यस्य हि कारणाभावे कार्योत्पत्त्यादयः प्रकाराः सम्भवन्तुः ।

४ अर्थात् अत्र कारणाभावपदेन तादृशः अभावो विवक्षितः यस्य प्रतियोगिता कारणतावच्छेदकसंबन्धेन (अर्थात् कारणत्वरूपमसाधारण भवेमादाव) कारणतावच्छेदकाऽवच्छिन्नः भवति । यद् यद् हि कारणतावच्छिन्नम् (कारणपदेन व्यपदेश्येण व्यपश्यम्) सर्वविवक्षायित्तस्य कारणताभाव इत्याद्ययः । ततश्च कारणानामसमप्रत्ययम् [समप्रत्यये सत्त्वे कारणमुपपत्तेः, अत एव असमप्रत्यये कारणताभाव एव कलति] प्रतिबन्धकमपि कारणाभाव एव [प्रतिबन्धकाभावे कार्यजन्मेन कारणत्वस्य दर्शनात्] इति ‘कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताभावाने कार्योत्पत्तिविभावना’ इति लक्षणे सर्वेषु प्रकारा एकस्मितेवात्मभेदमतीति सिद्धम् ।

नादोऽयम्' इत्युक्ते वीणां विनैवेति प्रत्ययादवैलक्षण्यम् । तस्मादाद्येन प्रकारेण प्रकारान्तराणामालीढत्वात्प्रकारा इत्यनुपपन्नमेव । यदि तु यथा-कथंचित्कुबलयानन्दोक्तिः समर्थनीयेत्याग्रहस्तदेतत् समर्थयताम्—तथा हि विनापि कारणं कार्यजन्मेति विभावनायाः सामान्यलक्षणम् । इयं च तावद्बेधा—शाब्दी, आर्था च । शाब्दी त्रिविधा—प्रतिबन्धकातिरिक्तकारणव्यक्तिप्रतियोगिकाभावोक्तिपूर्विका, सत्यामपि कारणव्यक्तौ यदवच्छिन्नत्ववैकल्यप्रयुक्तः कार्याभावस्तद्वैकल्योक्तिपूर्विका, स च कारणतावच्छेदकधर्मः क्वचित्कारणतावच्छेदकसबन्धश्च, प्रतिबन्धकोक्तिपूर्विका चेति । आर्थ्यपि त्रिविधा—प्रकृतकार्यसमानैवातीत्यकार्यान्तरस्य कारणात् । प्रकृतकार्यविरुद्धकार्यस्य कारणात् । स्वकार्याद्वा प्रकृतकार्यस्योत्पत्तिरिति । एतदर्थकमेव ह्यकारणादित्यादि ।

इयं च विभावना द्विविधा—उक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ता च । तत्रानुक्तनिमित्ता 'विनैव शस्त्रं' इत्यत्र दर्शिता । विलासानां मन्मथपीडाजनकानामनुपासत्वात् । उक्तनिमित्ता यथा—

'यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः ।

दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दहन्ते ॥'

शाब्दी आर्था चेति । अत्र केचित्—शाब्दत्वे आद्या । आर्थत्वे उत्तराः पद्य । तत्र द्वितीये वारणे कारणतावच्छेदकगुणादिवैतल्यदर्शनेन तदवच्छिन्नकारणभावप्रतीतिरार्था । अस्तु वा शाब्दी । तथापि स्वरूपतः कारणाभावकथनात्कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्विशिष्टकारणभावकथने विच्छित्तिविशेषात् । एतेन प्रथमप्रकाराद्वितीयप्रकारस्य

१ कारणव्यक्ति (कारणपदार्थ) प्रतिशोभिनी यस्य तादृशोऽभाव (अर्थात् कारणाभाव) कीदृशः ? यत्र प्रतिबन्धकोक्तिर्न । 'अनेन अजाधारसात्तिकं चरणं रक्तम्' अत्र अश्वारूपकारणव्यवस्थाभावस्तोक्तिरिति समन्वयः ।

२ अक्षरवीक्षणकठिनैरत्र अक्षरेषु वारणेषु सरस्वति वीक्षणत्वकठिनत्वरूप(कारणतावच्छेदकधर्म)मैवत्ये (अभावे) सति कार्याभावो भवति, अत एव तादृशधर्म(वीक्षणत्वकठिनत्व)-वैकल्योक्तिपूर्विका अत्र विभावना ।

३ प्रकृतकार्यवैधीन्यानिनाद-प्रस्तमानजातीय कार्यान्तरं प्रकृतकार्यं, तादृशकार्यान्तरस्य कारणात् (अभावे) कार्यजन्मेति चतुर्थी अक्षिता समन्विता च ।

अत्र हि उपात्ते यौवने दाहहेतुत्वं पर्यवस्यति । यत्तु—

“असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवास्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमूर्खं बाल्यात्पूरं साऽथ वयः प्रपेदे ॥”

अत्र द्वितीयचरणे आसवामांवेऽपि मदस्य प्रतिपादनाद्यौवनस्य चोक्तत्वादुक्तनिमित्ता विभावना । न तु प्रथमतृतीयचरणयोः, संभरणपुष्पयोर्मण्डनमूर्खं च प्रत्यहेतुत्वात् ।” इत्यलंकारसर्वलकारादिभिरुक्तं तत्र विचार्यते— विरोधमूला हि विभावनाद्यलंकाराः । विरोधस्यैव विद्युत्प्रभावदापाततः प्रतिभासमानस्य चमत्कारधीजत्वात् । अत्र आसवमिन्नत्वविशिष्टं मदकारणत्वं यौवनस्योक्तम् । एवं च यौवनस्य मदकारणतायाः शब्देनैवोपात्तत्वात् यागे व्रीहियवयोरिव मदे यौवनासवयोः परस्परनिरपेक्षकारणत्वावगतेर्विरोधस्य लेशतोऽप्यप्रतिभानाद्विभावनैव नास्ति । कुतः पुनरुक्तनिमित्ता विभावना ? । न चासवस्य प्रसिद्धमदकारणत्वात्तेन विना मदोत्पत्तिवर्णने विरोधप्रतिभा भवत्ये चेति वाच्यम् । भवेत्सा, यदि यौवनस्य मदकारणत्वं कविना साक्षात् प्रतिपाद्येत । प्रतिपादिते तु तस्मिन्प्रसिद्धकारणातिरिक्ततया कविना प्रतिपादितमिदमपि प्रसिद्धकारणमिव कारणान्तरं भविष्यतीति वैकल्पिककारणताप्रतिभानान्न विरोधप्रतिभानं भवितुमर्हति । तस्मादत्र प्रथमतृतीयचरणयोर्न्यूनभागेदरूपकम् । द्वितीयचरणे तु प्रतीयमानोत्पेक्षेति विवेकः । अस्मिन्निर्मिते तूदाहरणे दहनस्यैव प्रसिद्धदाहकारणत्वाद्यौवनस्य दाहकारणताया अक्षुतत्वाद्दहनमन्तरेण दाहोत्पत्तिवर्णने विरोध आपाततः प्रतीयत एवेति सहृदयैराकलनीयम् ।

वैलक्षण्यं नेत्यपास्तम् । तृतीये प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वनये तदभावकथनं शाब्दम् । अभावाभावस्य प्रतियोगित्वनये, तस्मात्कारणत्वनयेऽभावाभावास्तिरिक्तत्वनये, वा इत्यर्थः । आत्ते भानोचति पूर्वस्माद्विशेषः । चतुर्थ्यां प्रकृतसजातीयकार्यान्तरस्य कारणभिन्नात्कथनमिति कारणाभाव आर्थ एव । पञ्चम्या च प्रकृतकार्यविरुद्धकार्यस्य कारणात्कथनमिति स आर्थ एव । षष्ठ्या तु कार्यात्कारणस्येति स एवेत्याहुः ॥ इति रसगङ्गाधरस्यप्रकाशे विभावनाप्रकरणम् ॥

अथ 'लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति' इत्यत्र विभाव-
नापत्तिः ? नन्वस्तु, किं नश्छिन्नमिति चेत् । आलंकारिकैत्र तस्या अन-
ङ्गीकारात् । ननु कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन कारणाभावो
विशेषणीयः । प्रकृते च कारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः प्रसिद्धकारणत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताको वाऽभावो न तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति
चेत्, 'खला विनैवापराधं भवन्ति खलु वैरिणः' इत्यत्र तथाप्यतिव्याप-
नात् । अपराधाभावस्य तथात्वात् । न च कार्याशोऽतिशयोक्त्यालीढत्वेना-
भेदनिश्चयालीढत्वेन वा विशेषणीय इति वाच्यम् । 'खला विनैवापराधं
दहन्ति खलु सज्जनान्' इत्यादौ तथापि दोषानुद्धारादिति चेत् । भैवम् ।

१ अयं भावः—'सृष्टनीनसज्जनानां तृणजलक्षीनोपेक्षितवृक्षीनाम् । लुब्धकधीवरपिशुना
निष्कारणवैरिणो जगति ॥' इति पद्ये 'निष्कारणम्' कारणरूप-कारणाभावेऽपि (कारणपूर्वकत्वेन
वैरस्य प्रसिद्धत्वात्) वैररूपकार्यजननादिभावना स्यादित्यापत्तिः । 'अस्त्वत्र विभावना । काऽ-
स्माकं हानिः' इति तु न वाच्यम् । आलंकारिकैत्र तस्या अननुमतत्वादिति पूर्वपक्षः ।

२ ननु कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्याचार्य्य एनावर्त्यन्तस्येदं
विशदीकरणम्—'निष्कारणम्' इति कारणाभावे प्रतियोगि कारणम् । तत्रश्च प्रतियोगिता
कारणत्वावच्छिन्नाय जाता इति कृत्वा सोपमभावः कारणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तु वक्तुं
शक्यः । किं तु अत्र कारणपदमुच्चार्य्य वारणाभावः प्रोक्त इति अलिन्कारणाभावे कारण-
त्वावच्छेदकं रूपं कारणत्वमेवोच्येत । तथा च कारणतावच्छेदकरूपेण (कारणत्वेन) अवच्छिन्ना
प्रतियोगिता यस्य अभावस्य इत्युच्ये कारणत्वस्य अवच्छेदकं कारणत्वमेव जातमिति स्वस्य
स्वावच्छिन्नत्वाऽस्तीकारादत्र कारणतावच्छेदकं रूपमेव किञ्चिद् न संभवतीति अत्र स्वले
विभावनाशरणेऽपि 'विनैवापराधं वैरिणः' इत्युदाहरणनिमित्ते, वैरे कारणमपराधः प्रसिद्धः ।
तद्व्याऽलिन्कारणाभावे कारणतावच्छेदकं रूपम् अपराधावन्, तेनावच्छिन्ना प्रतियोगिता
यस्य इदंश्लाभादस्य सत्तावामपि वैररूपकार्यजननादिभावना स्यात् । तदारणाय कार्यपदेन
अतिशयोक्त्यालीढम् (अर्थात् अन्याऽभिप्रायेण अप्यवसिद्धम्) गृह्यते । अत्र च वैररूपं कार्यं
साक्षादेवास्ति, न तु अन्याभिप्रायेणाप्यवसिद्धम् । एवं तर्हि 'विनैवापराधं दहन्ति' अत्र पीडा
द्वाराभिप्रायेणाप्यवसिद्धेति 'कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपि कार्यस्य (अति-
शयोक्त्यालीढस्य) उत्पत्तिरत्र जातेति विभावनातिप्रसङ्गः स्यादिति पूर्वपक्षः ।

कार्यांशे यद्विषयितावच्छेदकं तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितायाः कारणताया अवच्छेदकमिह ग्राह्यम् । दाहत्वं चेह विषयितावच्छेदकम् । तदवच्छिन्नाभिन्नत्वेन पीडाया अध्यवसानात् । नहि दाहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अवच्छेदकमपराधत्वम् । अपि तु दाहत्वावच्छिन्नाभिन्नत्वेनाध्यवसिता या पीडा तन्निष्ठकार्यतानिरूपितकारणताया इति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्येन कार्योत्पत्तिवर्णनेऽपि नात्र विभावनाप्रसङ्गः । यदि तु 'खला विनैव दहनं दहन्ति जगतीतलम्' इति क्रियते तदा भवत्येव विभावना । एवम्—

'कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥'

इति परकीयपद्येऽतिशयोक्त्युदाहरणेऽप्यत्येव विभावना । परंतु 'कमलमनम्भसि' इत्यंशे शाब्दी । 'कमले' च' इत्यादौ त्वार्थाति संक्षेपः ।

इति रसगङ्गाधरे विभावनाप्रकरणम् ।

अथ विशेषोक्तिः—

प्रसिद्धकारणकलापसामानाधिकरण्येन वर्ण्यमाना कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥

१ अत्र भावः—अत्र हि पीडारूपे विषये दाहः (विषयी) आरोप्यते । अत एवान् विषयी-दाहः, विषयितावच्छेदक दाहत्वम् । तादृशदाहभावच्छिन्ना या कायता वनिरूपिताया कारणताया अवच्छेदक अपराधत्व नास्ति, अपितु दाहान्निवृत्तेन अध्यवसिता या पीडा (वास्तवे तु दाहो भवत्येव न, अपितु मर्मान्तिकपीडैव दाहत्वेनाध्यवधीयते) तादृशकार्यस्य कारणयोऽपराध तन्निष्ठकारणताया अवच्छेदकम् । एव च अपराधत्वस्य साक्षात्कारकत्व-तानिरूपितकारणतावच्छेदकत्वाभावात् विभावनातिप्रसङ्ग इति समाधानम् ।

२ कमले अर्थात् विनाः कुवलये स्त, इति अर्थात्परावाचार्थी । दोषितादीनां मते तु—कमलरूपात् अकारणकार्योत्पत्तिरूपा चतुर्थी विभावना ।

तत्र सत्यपि कारणसमवधाने कार्यस्यानुत्पत्तौ विरोधः प्रतिभासमानः प्रसिद्धेतरकारणवैकल्प्यधिया निवर्तते । यथा—

‘उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथं नीता ।

तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद्बहिर्याति ॥’

यथा वा—

‘प्रतिपलमखिलांल्लोकान्मृत्युमुखं प्रविशतो निरीक्षयापि ।

हा हतकं चित्तमिदं विरमति नाद्यापि विषयेभ्यः ॥’

अत्रोपनिषदर्थविमर्शे सकललोकानित्यत्वज्ञाने प्रसिद्धविरतिहेतौ सत्यपि विरत्यनुत्पत्तिवर्णनाद्रागाधिक्यरूपं प्रतिबन्धकं प्रतीयते । इयमनुक्तनिमित्ता । विरत्यनुत्पत्तिनिमित्तस्य प्रतिबन्धकस्यानुपात्तत्वात् । अत्रैव ‘रागान्धं चित्तमिदम्’ इति निर्माणे उक्तनिमित्ता । केचिदचिन्त्यनिमित्तां तृतीयामानन्ति । उदाहरन्ति च—

‘स एकलीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शंभुना न धळं हृतेम् ॥’

अनुक्तनिमित्तायां निमित्तं निमित्ततावच्छेदकरूपेण चिन्त्यमानं प्रतीयते । इह तु न तथा । किं तु भविष्यति किञ्चिन्निमित्तमित्याकारेणेत्यनुक्तनिमित्तातोऽचिन्त्यनिमित्ताया भेद इति श्रेयामाशयः । अन्ये तु—

१ कारणसामिध्येषु कार्यस्यानुत्पत्तिरिति व्यापत्तौ विरोधः प्रतिभासते, परंतु प्रतिबन्धककारणस्य समवधाने काम स्यात्, परम् अप्रसिद्धं कारणम् (यद्वा एव कार्यस्योत्पत्तिः संभवति) नास्तीत्युचितैव कार्यानुत्पत्तिरिति विरोधो निवर्तते । यथा—‘उपनिषदः०’ अत्र उपनिषदर्थविमर्शे जन्ममनिलरवज्ञानरूपं प्रसिद्धम् उपरामकारणमस्ति, तथापि विरतिरूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिति विरोधमूलिका विशेषोक्तिः [प्रसिद्धकारणसत्तायामपि अप्रसिद्धं रागाधिक्यरूपप्रतिबन्धकमाधाररूपं नास्ति, अपि तु रागाधिक्यं प्रतिबन्धकमस्तीति उचितैव कार्यानुत्पत्तिरिति विरोधसमाधानम्] ।

२ तनुहरणरूपकारणे सत्यपि बद्धहरणरूपं कार्यं न जातम् । अत्र हि किमिति बद्धहरणं न जातमित्यस्य निमित्तं बुद्धिगम्यमित्यर्थः ।

३ ‘उपनिषदः०’ अत्र अनुक्तमपि रागाधिक्यरूपं निमित्तं निमित्ततावच्छेदकरूपेण चिन्त्यमानं वर्तते । अचिन्त्यनिमित्तायान् (‘स एकलीणि० अत्र) तु निमित्ततावच्छेदकरूपेण निमित्तचिन्त्यमानं न भवति । ‘अपि तु भविष्यति किञ्चिन्निमित्तम्’ इत्याकारेण । इति द्वेषोर्भेद इति तात्पर्यम् ।

‘नानुक्तनिमित्तायां चिन्त्यत्वं निमित्तविशेषणम्, भेदान्तरकल्पनागौरव-
प्रसङ्गात् । किं तु चिन्त्यमचिन्त्यं चेति द्विप्रकारकमपि निमित्तं यत्र नोक्तं
सानुक्तनिमित्ता । तेनाचिन्त्यनिमित्ता अनुक्तनिमित्तातो न पृथग्भावमर्हति’
इत्याहुः ।

अत्र च कारणसमवधानं कार्यानुत्पत्तिरेवाध्यमिति बहवः । वस्तुतस्तु
कार्यानुत्पत्तिरेवासिन्नलंकारे बाध्या ।

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्त्वकार्यवीर्याय तस्मै मकरफेतवे ॥’

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शमुना न बलं हतम् ॥’

इति प्राचीनपसिद्धोदाहरणेषु कारणसमवधानस्य कामशरीरनाशरूपस्य
प्रमाणसिद्धत्वेन बाध्यत्वायोगात् । यतः कामस्य शरीरनाशोऽपि शक्तिमल-
योर्नाशः कुतो न जात इत्येव सर्वजनीनः प्रत्ययः, न तु शक्तिबलयोः
सतोः कथं शरीरनाश इति ।

‘दृश्यतेऽनुदिते यस्मिन्नुदिते नैव दृश्यते ।

जगदेतन्नमस्तस्मै कस्मैचिद्बोधमानवे ॥’

इत्यश्रोदयामावे जगद्दर्शनस्य, उदयसत्त्वे दर्शनाभावस्य वर्णनेऽपि न विना-
वनाविशेषोक्ती । नह्यत्र साहजिकसूर्योदयो वर्ण्यते । येन तयोः प्रसङ्गः
स्यात् । तथात्वे तूक्तिसंभवे एव न स्यात् । किं तु ब्रह्मात्मैक्यबोधसूर्योदयः ।
तस्य च जगद्दर्शनमेव कार्यम् । न तु जगद्दर्शनम् । तथात्वे तु सूर्योदयस्ये-

१ कारणसामिध्यं कार्यानुत्पत्तिरिति पररपरं विरोधिना । अनयोर्मध्ये कारणसमवधानं
दुर्बलत्वात् कार्यानुत्पत्त्या बाध्यत इति बहूनां मतम् । कार्यानुत्पत्तिरेव बाध्या, कारणसमव-
धानं तु प्रबलमिति ग्रन्थकृन्मतम् ।

२ यदि वास्तवसूर्योदयो वर्ण्यः, साक्षाद् ‘अनुदिते दृष्टे जगद् दृश्यते, उदिते तु न
दृश्यते’ इत्युक्तिरेव न संभवतीत्यर्थः ।

३ प्रमाणं आरामनक्ष देवबोध एव यदस्ति उदयः ।

वास्याप्युक्तिर्भवो न स्यात् । अत एव व्यतिरेकोल्लासस्ताद्रूप्यरूपकालीढे संगच्छते ।

कारणाभाव—कार्याभावयोर्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्येन श्रुत्या प्रतिपादनं तत्र विभावनाविशेषोक्तयोः शाब्दत्वम् । यथा—

‘भगवद्भूतनाम्भोजं पश्यन्त्या अप्यहर्निशम् ।

तृष्णाधिकमुदेति स गोपसीमन्तिनीदृशः ॥’

लोके ह्यसन्निकर्षस्तृष्णाकारणम् । तदभावे सन्निकर्षेऽपि तृष्णोपनि-
चद्धा । तथा सन्निकर्षस्तृष्णिकारणम् । तस्मिन्सत्यपि तृष्यभावो बोधितः ।
परंतु कारणाभाव—कार्याभावयोर्न प्रागुक्तप्रकारेण प्रतिपादनमित्यार्थत्वमेव
तदुभयसंशयसंकरस्य । अमुमेव चार्थं मनसिकृत्य मम्मटभट्टैः ‘यः कौमा-
रहरः’ इति पद्यमुदाहृत्योक्तम्—‘अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः’ इति ।
वामनस्तु—‘एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाह्यं विशेषोक्तिः’ इत्याह ।
उदाजहार च—‘घृतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्’ इति । अत्र
हि घृते राज्यं तादात्म्येनारोप्यते । तत्र सिंहासनरहितं हि घृतं सिंहा-
सनसहितराज्यतादात्म्यं कथं बहेदित्यारोपोन्मूलकैयुक्तिनिरासयारोप्यमाणे

प्राग्बदाह—अथेति । ताद्रूप्यरूपकालीढ इति । वैधर्म्यस्य शब्दोपात्तत्वा-
दभेदस्य प्रतीत्यसंभवादचमत्कारित्वाच्च तद्वृत्तिधर्मवत्त्वस्यैव प्रतीतेरस्य ताद्रूप्यरूपकत्व-
व्यवहार इति वित् । न प्रागुक्तप्रकारेणेति । प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्येन श्रुत्या
प्रतिपादनाभावादित्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥

१ अद्यापि सद्यः अत्यन्तैः चरिते ‘जगद् दृश्यते’ इत्युक्तिरेव न संभवतीत्यर्थः ।

२ बोध एव भानुरिति ताद्रूप्यरूपकान्विते पदेऽस्मिन् प्रसिद्धभानोः (उपमानस्य) अपेक्षया
उपमेये सोऽयं विशेष इति व्यतिरेकस्योल्लास इत्यर्थः ।

३ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य (प्रतियोगिनः) वैशिष्ट्येन (अर्थाद् वैशिष्ट्यपूर्वकम्) एव
शब्दतः कारणाभावः कार्याभावश्च प्रतिपाद्यते तत्र तयोः शान्दरत्वमित्यर्थः ।

४ ‘पश्यन्त्या अपि अतृप्तिः’ इत्यादिप्रकारेण यद्युक्तं स्यात्तर्हि तु तृष्यभावः प्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टस्य (स्तेः) वैशिष्ट्यपूर्वकमेव ‘अतृप्तिः’ इति शब्दद्वारा उपाच इति शाब्दी
विभावनाऽत्रामविध्यत् । एवं विशेषोक्तिरपि ।

५ ‘असिंहासनम्’ इति यावन्नोच्यते तावद् घृते सिंहासनस्यारोपे चन्मूलिके भवति ।

राज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते । तेन द्वैदारोपं रूपकमेवेदम्, न विशेषोक्तिः । एवं च—

‘अचतुर्वेदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शंभुर्भगवान्नादरायणः ॥’

इति पौराणपद्येऽपि रूपकमेव । तथा गुणाधिक्यकल्पनायामपि तदेव । यथा—‘धर्मो वपुष्मान्भुवि कार्तवीर्यः’ इत्यादौ । एतेन ‘एकगुणहान्युपचयादिकल्पनायां साम्यदाढ्यं विशेषणम्’ इति विशेषालंकारं लक्षयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः ।

इति रसगङ्गाधरे विशेषोक्तिप्रकरणम् ।

अथासंगतिः—

विरुद्धत्वेनापाततो भासमानं हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यमसंगतिः ॥

‘स्पृशति त्वयि यदि चापं स्वापं प्रापन्न केऽपि नरपालाः ।

शोणे तु नयनकोणे को नेपालेन्द्र तव सुखं स्वपितु ॥’

अत्र चापस्पर्श—नयनशोणिज्ञोर्हेत्वोः स्वापनाशरूपकार्यवैयधिकरण्येऽतिप्रसङ्गवारणाय विरुद्धेत्यादि । इह च विभिन्नदेशस्वयोरेव तयोः कार्यप्रयोजकतया विरोधानवकाशात् । ननु शोणिमाभिव्यक्तस्य रोपस्य कालिकसंबन्धेन हेतुत्वादस्तु नाम कार्यभिन्नदेशत्वम् । चापस्पर्शस्य तु लीलया कृतस्य स्वरूपतो हेतुत्वाभावात्तज्ज्ञानं स्वापनाशे हेतुत्वेनाभ्युपगन्तव्यम् । एवं

प्राग्वदाह—अथेति । वैयधिकरण्यं भिन्नदेशत्वम् । प्रयोजकेति । यत इत्यादिः ।

१ मालारूपोत्प्रेक्षाप्रसङ्गे पूर्वं प्रोक्तम् ।

२ अत्र हि चापस्पर्शः (कारणम्) नेपालेन्द्रे, स्वापनाशरूपं कार्यं वैयधिक्ये भिन्नदेशत्वेऽपि तदिदं भिन्नदेशत्वम् न विरुद्धम्, अपि तु भिन्नदेशतयैवानयोः प्रसिद्धिरिति वैयधिकरण्यस्य विरुद्धत्वेन भासमानत्वाभावात्प्रात्र ‘असंगतेः’ अतिप्रसङ्गसंभवः ।

३ नेपालेन्द्रेण चापस्पर्शो लीलयापि कियते, तादृशान्तु न सर्वं राक्षाम् । अत एव स्वरूपतश्चापस्पर्शो न स्वापमङ्ग प्रति हेतुः, अपि तु चापस्पर्शद्वारा ‘नेपालेन्द्रस्य रोपो जातः’ इति ज्ञान हेतुः । ज्ञानं च राक्षामेवेति कारण-कार्ययोरेकाधिकरणत्वमेवेति शङ्का । हेतुपदेन प्रयोजकमप्युच्यते । अत्र च ‘नेपालेन्द्रस्य रोपो जातः’ इति भ्रमात्मकरोपानुमानं प्रति चापस्पर्शः प्रयोजकः । स च नेपालेन्द्रे, स्वापमङ्गस्य राजस्य, इति वैयधिकरण्यमेवेति समाधानम् ।

च तस्य कथं वैयधिकरण्यमिति चेत्, न । प्रयोजकस्यापि हेतुपदेनात्र महणाददोषः । प्रयोजकत्वं च चापस्पर्शस्य अमात्मकरोपानुमितिलिङ्गत्वात् ।

उदाहरणम्—

‘अत्रैः सुकुमारतरैः सा सुमुगानां श्रियं हरति ।
प्रहरति हि कुमुमवाणो जगतीतलवर्तिनो यूनः ॥’

यथा वा—

‘दृष्टिर्मुग्गीदृशोऽत्यन्तं ध्रुत्यन्तपरिशीळिनी ।
मुच्यन्ते बन्धनारक्तेशा विचित्रा वैषसी गतिः ॥’

अप्राधोदाहरणे शुद्धा, द्वितीये तु श्लेषोपट्टितेति विशेषः । प्रहरतीत्य-
त्राभेदाध्यवसायलक्षणेनातिशयेनारराधनिमित्तरुवाडनरूपतयावस्थिते कामपी-
डने विषयंशमालम्ब्य तं प्रति समानाधिकरणतया प्रसिद्धस्य हेतोरपराध-
रूपस्य वैयधिकरण्यज्ञानात्पुरः स्फुरन्विरोधो विषयांशविमर्शोत्तरं तं प्रति
कुमुमश्रीहरणाभिव्यक्तशोभाविशेषस्य भावनोपनीतस्य उद्भावनाया वा हेतु-
त्वस्य प्रतिसंधानान्निवर्तव इत्यभेदाध्यवसानमनुभाणकम्, विरोधाभासश्चोत्कर्-
षकः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

अस्यां च ‘विभावनायामिव कार्यांशोऽतिशयोक्त्यनुप्राणनमावश्यकम् ।
अन्यथा विरोधो दुष्परिहर एव स्यात्,’ इत्यलंकारसर्वस्वकारादीनां मतम् ।

अमात्मकरोपानुमितीति । लीलया करणात्प्रमात्मकत्वम् । श्लेषोपट्टितेति ।

१ अयं भावः—अत्र यूनं बालकं वाडनं नाभिप्रेतयन्, अपि तु कामपीडारूपोऽप्येः । एतच्च
कामपीडारूपे विषये अपराधनिमित्तरुवाडनरूपविषयिणोऽध्यवसानमत्र भवति । एवं च अमे-
दाध्यवसानमसिद्धलंकारे उक्तव्यम् । यस्यापराधत्वस्य दण्डः, इति कालेकार्ययोः समाना-
धिकरणत्वं प्रसिद्धम् । किन्तु कुमुमश्रीहरणमपराधः अज्ञानम्, वाडनं च यूनानिधि वैय-
धिकरण्यरूपः अमे स्फुरन् विरोधः असिद्धलंकारे चमत्कारोत्कर्षकः । आपाततो विरोधप्रती-
त्यपि पर्यवेत्ते तु वास्तविकः श्रीहरणरूपः अपराध एवात्र नास्ति । अपि तु कुमुमश्रीमातिर-
त्करकः प्रकथावर्णनीतः शोभाविशेष एवाभिप्रेतः । एव च ‘नासिकाहानां शोभाविशेषं
शोषयन्तो युवकाः कामपीडिता भवन्ति’ इत्यर्थानुसंधाने सति स विरोधो निवर्तते ।

तच्च 'दृष्टिर्मृगीदृशः' इत्यसन्निर्मितोदाहरणे व्यभिचारादसंगतम् । नहि 'मुच्यन्ते बन्धनात्केशाः' इत्यत्र केशबन्धनमुक्त्यंशेऽतिशयोक्तिरस्ति । किं तु श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानमात्रम् । तस्माद्येन केनापि प्रकारेण कार्यांशेऽभेदाध्यवसानमावश्यकमिति तु संगतम् । यद्यपि 'दृष्टिर्मृगीदृशः' इत्यादौ कारणान्शेऽपि श्लेषादिनाऽभेदाध्यवसायः संभवति, तथापि नासौ तदंशे नियतः ।

‘खिद्यति सा पथि यान्ती कोमलचरणा नितम्बभारेण ।

खिद्यन्ति हन्त परितस्तद्भ्रूपविलोकिनस्तरुणाः ॥’

इत्यादौ भारजनितखेदांशे तदभावात् । न च तत्रापि जलपूर्णघटादिभारजनितखेदेन सह नितम्बभारजनितखेदस्याभेदाध्यवसायोऽस्त्येवेति वाच्यम् । नितम्बभारजनितखेदस्य स्वस्वरूपेणापि खेदजनकत्वेन भारान्तरजनितखेदाध्यवसायानपेक्षणात् । 'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः' इति प्राचीनानां पद्ये बालात्वस्त्रीत्वाद्यंशे तल्लेशस्याप्यसंभवाच्च ।

यत्तु 'विरोधालंकारे ह्येकस्मिन्नधिकरणे द्वयोः संबन्धाद्विरोधप्रतिभानम्, असंगतौ त्वधिकरणद्वयै इति तस्मादस्य 'वैलक्षण्यम्' इति विमर्शनीकार आह, तदसत् । इहापि तत्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मतत्तत्कारणवैयर्थिकरण्यरूपयोर्धर्मयोरेकस्मिन्कार्यरूपेऽधिकरणे संबन्धादेव विरोधप्रतिभानोत्पत्तेः । तस्माद्विरोधालंकारे उत्पत्तिविमर्शे विनैव विरोधप्रतिभानम् । इह तूत्पत्ति-

१ सुखान्त(कान्त-वेदान्त)परिशीलिनी, अत्र कारणान्शे (यतो हि सुखान्तपरिशीलनं कारणम्, बन्धमुक्तिः कार्यम्) अपि अभेदाध्यवसायोक्ति, किन्तु सोपमत्रैव वदृच्छया संभूतः । अस्मिन्नलंकारे कारणान्शे नियमेनास्मावस्थितिसु नास्तीत्याशयः ।

२ यथा—'कुसुमानि शराः' अत्र एकत्राधिकरणे कुसुमरसं शरत्वं च ।

३ 'अङ्गैः सुकुमारतरैः' अत्र यस्यापराधस्तस्य दण्ड इत्येकस्मिन्नेव अधिकरणे संबन्धे उत्पत्तेःपि अन्यस्यापराधः, अन्यस्य दण्ड इति पृथगधिकरणयोर्द्वयोः संबन्धेन विरोधप्रतिभानम् ।

४ एकस्मिन् वयस्यै कार्यतावच्छेदक कारणसामानाधिकरण्यं च भवति [अर्थात् कार्यरूपे अधिकरणे कार्यतावच्छेदक कारणं च एकत्र भवति] । असंगतौ तु कार्यतावच्छेदकधर्मः कारण-वैयर्थिकरण्यम् [अर्थात् कार्यं तु भवति परं कारणं द्वितीयस्मिन्नधिकरणे भवेत्] इति विरोध-प्रतिसंधानम् ।

विमर्शपूर्विकैव विरोधमतिभोत्वत्तिः इति वैलक्षण्यमिति । वस्तुतस्तु—व्य-
धिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरणत्वेनोपनिबन्धने विरोधालंकारः ।
समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्द्वयोर्वैयधिकरण्येनोपनिबन्धनेऽसंगतिः । प्रागु-
क्तसंगतिलक्षणे हेतुकार्ययोरिति च समानाधिकरणमात्रोपलक्षणम् । तेन
'नेत्रं निरञ्जनं तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यत्र निरञ्जनत्वशून्यत्वयोरु-
त्पादकभावलक्षणसंबन्धानन्तर्भावेण शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरप्य-
संगतिः संगच्छते । यथाश्रुते तु सा न स्यात् । इत्थं च स्फुट एव विरो-
धालंकारादसंगतेर्भेदः ।

यस्तु पुनर्विरोधालंकारादतिरिक्तः शुद्धविरोधांशो विरोधमूलेषु सर्वेष्व-
प्यलंकारेष्वनुस्यूतः, औपम्यांश्च इवोपमामूलेषु, सोऽलंकाराणां कतिपयानां
निर्वर्तकः, नतु स्वयं पृथगलंकारांस्पदम्, अलंकाराणां भणितिविशेषमात्र-
रूपत्वात् । एवं च विमर्शनीकारोक्तमपि पद्यमनयैव दिशा नीयते तदा
न दोषः । यत्तु—

“अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन्द्यां तथाऽकृथाः ।

गोत्रोद्धारमवृत्तोऽपि गोत्रोद्भेदं पुराऽकरोः ॥”

अत्र श्रीकृष्णं प्रति शकस्योपालम्भभावयै भुवि चिकीर्षिततया तत्र

१ अर्थात् ययोः उरपापोरपादकभावसंबन्धो भवति तयोः कार्य-हेतोरिव वैयधिकरण्ये
असंगतिर्भवतीति न, अपि तु ययोः समानाधिकरणत्वं प्रसिद्धं तयोर्वयोः कयोश्चिदपि वैयधि-
करण्ये सति असंगतिर्भवति । तेन निरञ्जनत्व-शून्यत्वयोरपि वैयधिकरण्ये असंगतिः सिध्यति ।
२ यदि हेतु-कार्ययोरित्यस्य उपलक्षणता न स्वीक्रियेत तर्हि उरपापोरपादकसंबन्धाऽनन्व-
भूतयोरसंगतौ समावेशो न स्वादित्यर्थः ।

३ व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरण्येनोपनिबन्धने विरोधः, समानाधिकरण-
त्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधिकरण्येनोपनिबन्धने असंगतिरिति ।

४ द्युदो विरोधांशः [परस्पर विसवारूपः] विरोधालंकारादतिरिक्तः । स हि विरो-
धमूलानां सर्वेषामेवालंकाराणाम् [विरोधविभाजनाऽसंगतिविषमादीनाम्] पदवर्गीकरण-
कारणम्, यथा सादृश्याद्यः उपमापूजालंकाराणाम् [उपमाऽनन्वयाऽसमोदाहरणकारण-
निदर्शनादीनाम्] ।

करणीयमपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येकाऽसंगतिः । पुरा गोत्राया उद्धारे प्रथुचेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुट्टनैः कृतमिति द्वितीया । यथा वा—

‘त्वत्सङ्गसण्डितसपत्नविलासिनीनां
भूपा भवन्त्यभिनवा भुवनैकवीर ।

नेत्रेषु कंकणमथोरुषु पत्रवल्ली
चोलेन्द्रसिंह तिलकं करपल्लवेषु ॥’

‘मोहं जगत्रयमुवामपनेतुमेत-
दादाय रूपमखिलेश्वर देहभाजाम् ।

निःसीमकान्तिरसनीरधिनामुनैव
मोहं प्रवर्धयसि मुग्धविलासिनीनाम् ॥’

अत्राद्योदाहरणे कंकणादीनामन्यत्र करणीयत्वं प्रसिद्धमिति नोपन्य-
स्तम् । भवतिना भावनारूपान्यत्र कृतिराक्षिप्यते इति लक्षणानुगतिः” इति
कुवलयानन्दकृताऽसंगतेरन्यद्भेदद्वयं लक्षयित्वोदाहृतम्, तत्र । तत्र तावत्
‘अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन्त्यां तथाकृथाः’ इत्यत्र पारिजातराहित्यचि-
कीर्षया कारणभूतया सह पारिजातराहित्यस्य कार्यस्य विरुद्धवैयधिकरण्यो-
पनिबन्धात्, ‘विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसंगतिः’ इति प्राथमिकाऽसं-
गतितो वैलक्षण्यानुपपत्तेः । आलम्बनारूपविषयतासंबन्धेन चिकीर्षायाः

बन्धनान्धे श्रेयः । गोत्रायाः पृथिव्याः । गोत्राणां पर्वतानाम् ।

१ व्याख्यादिबलिदोषस्यवशात् नेत्राणि परितः कल्पसदृशः इषानरेजापरिवेशो भवतीत्य-
र्थः । दोषस्य नेत्रयोः परितः प्रसिद्धमायुर्वेदे मण्डलवन् । करेषु च पत्रजुक्त वल्ली, भयादरण्ये
भाबन्तीनां तासां पत्राणि वल्लवथ करेषु विलम्बाः सन्तः पत्ररचनारूपभूषणायिदा भवन्ती-
त्यर्थः । करपल्लवेषु तिलकम्, ममस्तेदमोष्ठने मुपगतं तिलकं हस्तेषु भूषणायितं भवतीत्या-
शयः । ‘नेत्रेषु कदम्बे जलकण्ठे च कंकणं भवति,’ ‘करपल्लवेषु तिलकं शिबुजुक्तं च जलनेत्र
ककारभूषणमिति’ भलकारवन्निश्चयस्तु सहस्येस्तु कनीयः ।

२ कार्यमात्रं प्रति विषयतासंबन्धेन (भालवनापरनाम्ना) चिकीर्षा कारणम् (यत्किञ्चि-
दिच्छन्ति कर्तुमिच्छा यदि भवेत्तदेव तत्कार्यमुत्पदेत्) । एते दे (चिकीर्षां कार्यं च) समान-
विकल्पे भवतः । ‘अपारिजाताम्’ अत्र तु पारिजातराहित्यस्य चिकीर्षा वस्तुषालम्बना, पारि-
जातराहित्यं कार्यं तु दिवि, इति चिकीर्षारूप-हेतोः कार्यस्य च भिन्नदेशत्वात् प्रथमलक्षितत्वा
असंगतेश्च गतासंबन्धत्वात् ।

सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वस्य प्रसिद्धेः । न च पारिज्यतरा-
हित्यस्वाभावरूपस्य नित्यत्वात्कारणाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । आलंकारिकनये
तस्यापि जन्यत्वस्येष्टेः । लक्षणे कार्यकारणपदयोरुपलक्षणत्वस्योक्तत्वाच्च ।
'गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि' इत्यादाहरणे तु 'विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभा-
चना' इति पञ्चमविभावनालक्षणाऽऽक्रान्तत्वाद्विभावनयैव गतार्थत्वादसगति-
भेदान्तररूपनानुचिता । गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्देशरूपकार्ये विरुद्ध-
त्वात् । सिद्धान्तेऽपि विभावनाविशेषोक्तयोः संकर एवात्रोचितः । 'नेत्रेषु
कंकण' इत्यादौ कंकणत्व-नेत्रालंकारत्वयोर्व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः
सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितम् । एवं मोहनिवर्तकत्व-मोह-
जनकत्वयोरपीति । ननु तवापि विरोधाभासेनैवोपपत्तेर्विभावनादिकल्पनान-
र्थक्यमिति चेत्, न । दत्तोत्तरत्वात् ।

इति रसगङ्गाधरेऽसगतिप्रकरणम् ।

जन्यत्वस्येष्टेरिति । जन्यत्वेऽपि चिकीर्षाया इत्याऽन्यथासिद्धतया कार्यजनकत्वे
मानाभाव । अधिकरणान्तर्भवेण चिकीर्षाया अहेतुत्वात् । अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि
प्रमादादिनान्यत्र वरणे व्यभिचायत् । एव च वैयधिकरण्य विरुद्धमेव न । किं चान्न
न तत्कार्यकारणवैयधिकरण्यकृतचमत्कार, अपि त्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्त
एवेत्यर्थस्य सर्वसमतत्वेन ततो भेदोचित्यात् । किं च पूर्वादाहरण इवानयो कार्यकारण-
योर्विरोधस्य तु समाधानत्वेन नात्र स । आपाततो विरुद्धत्वेन भासमानमेवेति तत्पूर्वाव-
गतिरिति चिन्त्यम् । पञ्चमविभावनैति । विरुद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेव चेति केचित् । किं
चोपालम्भरूपेऽस्मिन्वचसि विरुद्धकृतिमानकृत एव चमत्कार, तत्र तु विरोधनिवृत्तिकृ-
तोऽपीति महान्विशेषः । विरोधाभासत्वमुचितमिति । समानविभक्तिभावात्सामा-
नाधिकरण्यस्य शब्दादप्रतीतेरभेदस्यामानाच्च चिन्त्यमिदम् । ययोर्विरोधप्रतीतिस्ययोरर्थान्तर-
मादायापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेश्च ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽसगतिप्रकरणम् ॥

१ अभावो निज इति तस्य कारणप्रसिद्धमिति शङ्का । तस्यापि अनित्यत्वमिति
समाधानम् ।

२ नार्थ-हेतोरिति सामानाधिकरण्यमात्रोपलक्षणमिति पूर्वमुक्तत्वात् अत्र उत्पाद्योत्पादक-
मात्रसंबन्धी विचारो नोचित इत्यर्थः ।

३ कार्य प्रति तद्विषयकप्रवृत्ति, कारणम् । गोत्रोद्धारविषयिवा प्रवृत्ति, (कारणम्) गोत्रो-
द्देशकत्वादिरुद्धा । तदस्य विरुद्धकारणात्कार्यसंपत्तिरिति पञ्चमी विभावनैवेत्यमित्यर्थः ।

४ विरोधे तु समबलदोर्दयोर्विरोधः । विभावनायां तु कारणाभावेन बाध्या कार्योत्पत्ति-
त्वादिवैयर्थ्यं पूर्वमुक्तम् ।

अथ विषमालंकारः—

• अनुरूपसंसर्गो विषमम् ॥

अनुरूपमिति योग्यतायामव्ययीभावः । अनुरूपं यत्र न विद्यत इति विगृहीतेन बहुव्रीहिणा योग्यतारहितमुच्यते । योग्यता च युक्तमिदमिति लौकिकव्यवहारगोचरता । संसर्गश्च तावद्विविधः—उत्पत्तिलक्षणः संयोगादिलक्षणश्च । तत्रोत्पत्तिलक्षणस्य संसर्गस्यायोग्यत्वं कारणात्स्वगुणविलक्षण-गुणकार्योत्पत्त्या । इष्टसाधनतया निश्चितात्कारणादनिष्टकार्योत्पत्तिभिः संयोगादिलक्षणस्यापि । संसर्गिणोरन्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यान्यतरगुणस्वरूपतया अयोग्यत्वम् । एवं चाननुरूपसंसर्गत्वेन सामान्येनोक्ता वक्ष्यमाणाश्च सर्वे प्रभेदाः संगृह्यन्ते । क्रमेणोदाहरणानि—

‘अमृतलहरीचन्द्रज्योत्स्नारमावदनाम्बुजा-

न्यधरितवतो निर्मेयादमसादमहाम्बुधेः ।

उदभवदयं देव त्वत्तः कथं परमोत्त्वण-

प्रलयदहनग्जालजालकुलो महसां गणः ॥’

अत्र माधुर्यसौत्याद्वादकत्वप्रसादाद्यनेकगुणयुक्तात्कारणात्तद्विरुद्धगुणयु-
क्तस्य प्रतापस्योत्पत्तिरित्यनुरूपः कार्यकारणभावः । अभेदाध्यवसानलक्षणे-
नातिशयेन समवायिकारणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे समवेतकार्यरूप-
तया स्थिते निमित्तिकार्ये वा विषयांशमालम्ब्य स्फुरितो विरोधो विपर्यं-
शविमर्शोपरं निवर्तत इतीहाप्यभेदाध्यवसानस्यानुप्राणकत्वम्, तदुत्थापि-

भागवदाह—अथेति । तन्प्रान्तरप्रतिद्वयार्थानिगमायाह—योग्यता चेति । द्विती-

१ सर्वसाधनाशयः—रूपमनु अनुरूपम् । ‘अनुरूपम् (अर्थात् योग्यता, ‘युक्तनेतर’ इति लोदध्यवहारविषयता) यत्र न विद्यते तं अनुरूपम्’ । अनुरूपसंसर्गयोः संसर्गः (कारणा-
देयवा विरुद्धगुणव्याप्तिः कार्यस्योत्पत्तिः उत्पत्तिलक्षणः, रश्मिप्रकाश अनिष्टकार्योत्पत्तिः संयोगादिलक्षणः, इति विधिः) । इत्योः संसर्गिणोरन्ये पदगतस्य गुणार्थं स्वरूपस्य च रश्-
मिस्तस्य स्फुरिः शिरोराननेव संसर्गसाधयोग्यत्वम् ।

तविरोधाभासस्य च परिपोषकत्वम् । अयमेव चांशोऽत्र कविप्रतिभानिर्मित्वादलंकारताबीजम् ।

इष्टसाधनतया ज्ञातात्कारणादनिष्टकार्योत्पत्तिभिरित्यत्रैकशेषघटित एकशेषो बोध्यः । न इष्टमनिष्टं अनर्थः । तादृशकार्योत्पत्तिश्च । न इष्टकार्योत्पत्तिरनिष्टकार्योत्पत्तिः सा चेत्यनिष्टकार्योत्पत्ती । ते च अनिष्टकार्योत्पत्तिश्च अनिष्टकार्योत्पत्तयः ताभिरिति । अनेनेष्टकार्यानुत्पत्त्यनिष्टकार्योत्पत्ती मिलिते^१ एको भेदः । प्रत्येकं च भेदद्वयम् । इति त्रयो भेदाः संगृहीता भवन्ति । इष्टं च—स्वस्य किञ्चित्सुखसाधनवस्तुप्राप्तिर्दुःखसाधनवस्तुनिवृत्तिश्च परस्य दुःखसाधनवस्तुप्रापणं सुखसाधननिवृत्तिश्चेति चतुर्विधम् । तेनेष्टप्राप्तिघटिते भेदद्वयेऽपि चातुर्विध्यम् । अनिष्टं च—स्वस्य दुःख-

यस्य तदाह—इष्टेति । एवं सत्याह—संसर्गिणोरिति । तमेवाह—अनेत्यादि । अनिष्टकार्योत्पत्तिश्चेति । आये नया इष्टकार्योत्पत्तिशब्देन समासः, द्वितीये इष्टा-

१ प्रतापस्य समवायिकारणं हि परे, यत्समवेतम् अभिभवन(दमन)रूप काव्यमुत्पद्यते । किन्त्वथ निमित्तकारणे (राजनि) समवायिकारणेन भेदः अप्यवधीयते । अत्र एव राजैष समवायिकारणम् (राज एव प्रतापस्योत्पत्तिः) इत्यभेदाध्यवसानोत्तरम् विषयस्य (आरोपविषयस्य निमित्तकारणस्य) अंशम् आत्मन्य विरोधस्य रफूर्तिर्भवति, अर्थात् 'राजा तु माधुर्य-प्रसादादिगुणयुक्तः तस्मात् एवं वीर्यः प्रतापः कथमुत्पन्नः ?' इति विरोधो हृदि जायति । अनन्तरं तु आरोपविषयिणः (समवायिकारणस्य, अभिभवनीयपरसमूहस्य) अंशे विचारिते स विरोधो निवर्तते—'समवायिकारणभूताः शशव एवभूता एव । अत्र एव उचितैव एतादृशकार्योत्पत्तिः' इति । एकः पक्षः ।

निमित्तिकाये (निमित्तकारणस्य निमित्तिकाये) समनेतकार्यस्य भेदाध्यवसाने जाते—विषयांशमालम्ब्य स्फुरितो विरोधो विषय्यंशविमर्शे निवर्तते (इति पूर्ववत्), इति द्वितीयः पक्षः । एवं च इहापि (अस्मिन्नलंकारेऽपि) अतिशयोक्तिरुपायिका, विरोधश्च चमत्कारपरिपोषक इति सर्वसाध्यः ।

२ उदपत्तिरुक्षण प्रथमे संसर्गं विविच्य संयोगादिरुक्षणं दिवीयं संसर्गं विवृणोति 'इष्टसाधनतया ज्ञातात्' इत्यादिना ।

३ अनर्थभूतवायोत्पत्तिश्च इष्टकार्यानुत्पत्तिश्चेत्यर्थबोधिके ते (अनिष्टकार्योत्पत्ती) च अनिष्टकार्योत्पत्तिश्च इति अनिष्टकार्योत्पत्तयः इति पूर्वं तिष्ठणाननेकशेष उक्तः । तत्र 'ते च' इति दिवचनेन भिन्नयोरेको भेद इति सूचितम् ।

साधनवस्तुप्राप्तिः, परस्य सुखसाधनवस्तुप्राप्तिः, दुःखसाधनवस्तुनाशश्चेति त्रिविधम् । स्वल्पेष्टाप्राप्तिस्तु गणितेति नानिष्टे गण्यते । तेनानिष्टप्राप्तिघटिते भेदद्वयेऽपि त्रैविध्यम् ।

दिङ्मात्रं तूपदर्श्यते—उदाहरणम्—

‘दूरीकर्तुं प्रियं बाला पद्मेनाताडयद्रुपा ।

स वाणेन हतस्त्रेण तामाशु परिपलजे ॥’

अत्र प्रियदूरीकरणरूपेष्टार्थं प्रयुक्तेन पद्मेनाडनरूपेण कारणेन प्रिय-दूरीकरणं तु दूरापास्तम्, प्रत्युत तत्कर्तृकपरिष्वङ्गरूपानिष्टस्योत्पत्तिः । यथा वा—

‘खड्गनदृशा निकुञ्जं गतवत्या गां गवेपयितुम् ।

अपहारिताः समस्ता गावो हरिवदनपङ्कजालोकात् ॥’

पूर्वोदाहरणे वास्तवमेवानिष्टम्, इह तु सकलेन्द्रियहरणं यद्यपि लोके-ऽनिष्टप्रायमेव तथापि तत्पुरस्कारेणैव चमत्कृतिराहित्याद्गोहरणपुरस्कारेणैव चमत्कारात् श्लेषमूलकाभेदाध्यवसाने सकलसुरभिहरणरूपानिष्टात्मना स्थितं तदिति विशेषः । गवेष्यमाणगवीरूपेष्टाप्राप्तेरनुक्तत्वात्केवलानिष्टप्राप्तेरिदमुदा-हरणम्, पूर्वं तूभयस्येति विशेषो नैवाच्यः । समस्तगवीहरणेन सामान्येन गवेष्यमाणाया अपि गोरपहारस्य प्रत्ययात् ।

चन्देनेति । सुखसाधनवस्तुनाशश्चेतीति । अप्रापि परम्येलेव बोध्यम् । गाव इ-

१ ‘इहकावांनुरपि’गणनायाम् इष्टाप्राप्तिस्तुभूतेवेत्यर्थः ।

२ मदनवाणावितेन तेन (पथेन) इष्टः सः (प्रियः) ।

३ पूर्वोदाहरणे—अथोष्ट प्रियदूरीकरणं तु दूरे, प्रियपरिष्वङ्गस्य अनिष्टत्वात्प्राप्तिरिति वास्तवमेवानिष्टम् । अत्र तु श्लेषमूलाभेदेनाऽनिष्टं यतो हि ‘पदस्ता गोः आनयनार्थं गवासाः सकलगवी(भेजु)हरणं जातम्’ इत्येव काव्यभार्गे चमत्कारकम्, न तु इन्द्रियहरणम् । किन्तु वास्तवे गोप्या न सकलभेनवो हारिताः, अत्र तु इन्द्रियान्येव । अत्र यत्र अत्र श्लेषमूलकाभेदा-ध्यवसानवशात् गोपदेन उभवाभेवोपो भवतीति आरोपितानिष्टप्राप्तिरित्याशयः ।

४ दूरीकर्तुंमिति एवे प्रियदूरीकरणस्य इहस्य अनवाप्तिः, अनिष्टस्य (परिष्वङ्गस्य) प्राप्ति-मेति उभयमुक्तम् । अत्र तु सकलगवीहरणरूपस्य अनिष्टत्वेवाप्तिः, न तु गवेष्यमाणगवीरूपस्य इहस्य अनवाप्तिः प्रतीयते इति द्रव्योक्ताहरणवोमिषो भेद इति पूर्वपक्षः । अत्रानुभवं प्रती-यते इति तासमाधानम् ।

एवमिष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्युभयकृता संसर्गस्याननुरूपता सामान्येनोक्ता । पूर्वोक्तचतुर्भेदाया इष्टाप्राप्तेः पूर्वोक्तत्रिभेदेनानिष्टेन सप्तष्टावियमेव द्वादश-विधा । तत्र स्वस्य सुखसाधनवस्त्वप्राप्ति-दुःखसाधनवस्तुप्राप्तिरूप उभय-भेदस्तावदुदाहृतः । स्वस्य दुःखसाधनवस्त्वनिवृत्ति-दुःखान्तरसाधनावाप्ति-रूपद्वयं यथा—

‘रूपारुचिं निरसितुं रसयन्त्या हरिमुखेन्दुलावण्यम् ।

सुदृशः शिव शिव सकले जाता सकलेवरे जगत्यरुचिः ॥’

अत्र यद्यपि ब्रह्मदर्शनोत्तरं जातायामपि जगति वैराग्यलक्षणायामरुचौ भगवद्बुद्धनलावण्यदर्शनाद्रूपारुचिर्विलक्षणा या काचित्सा निवृत्तैवेति वक्तुं शक्यते, तथापि जगदरुचित्वेन सकलारुचीनामभेदाध्यवसायाद्रूपारुचिनि-वृत्तेरप्रत्यय एव । अन्यथा सुखहेतोर्वैराग्यलक्षणया अरुचेर्दुःखान्तरसाधनत्वं दुरूपपादं स्यादिति भवत्युभयोदाहरणम् ।

परस्य दुःखसाधनानवाप्तिः स्वस्य दुःखान्तरसाधनप्राप्तिरित्युभयं यथा—

‘पुरो गीर्वाणानां पुलकितकपोलं प्रथयतो

भुजप्रौढिं साक्षाद्भगवति शरं संमुखयितुम् ।

सरस्य स्वर्वालनयनसुममालार्चितमहो

वपुः सद्यो भालानलभसितजालास्पदमभूत् ॥’

परस्य सुखसाधनाऽनिवृत्तिः स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिरित्युभयं यथा—

‘न मिश्रयति लोचने सहसितं न संभाषते

कथासु तव किं च सा विरचयत्यरालां भुवम् ।

१ दुःखद्वन्द्वनः अनिवृत्तिः, २ छान्तरसाधनावाप्तिश्चैव उभयस्योदाहरणमिति प्रतिष्ठा । किन्तु यदा वैराग्यरूपाऽरुचिर्बोधा यदा वैराग्यवशाद् रूपाऽरुचिरपि निवृत्तैव । एव च रूपा-ऽरुचिरूपस्य दुःखद्वन्द्वनः अनिवृत्तिः कथमिति शङ्का । ‘जगत्सुखिर्बोधा’ इति वचने अरु-चित्वेन सकलानामरुचीनामुत्पत्तिरेव प्रतीयते, न तु रूपाऽरुचेर्निवृत्तिः । एवं च ‘एव रूपा-ऽरुचिश्च निवृत्तैव न, स्वकृतेनरसदिते सकृते जगति अरुचिः (ततोऽप्यपिज्ञा) जाता’ इति उभयोदाहरणत्र पर्ये इति वक्ष्यमाणम् ।

विपक्षसुदृशः कथामिति निवेदयन्त्या पुरः

प्रियस्य शिथिलीकृतः स्वविषयोऽनुरागग्रहः ॥'

अत्र कयाचित्प्रौढनायिकया सपत्न्यां प्रियेणाज्ञातयौवनात्वेनैव विदितायां तदनुरागप्रतिबन्धार्थं प्रियस्य पुरस्तदीयदुर्गुणानावेदयन्त्या चिकीर्षितोऽर्थो न संपादितः, स्वस्निन्ननुरागक्षतिश्च संपादितेति यद्यपि सुखसाधननिवृत्तेर्दुःखसाधनरूपत्वाच्च पृथग्गणनोचिता, तथापि दुःखसाधननिवृत्तौ सुखस्यैव सुखसाधननिवृत्तौ प्रतिनियतकारणं अन्यत्वेन दुःखस्योनैयत्यात्पृथग्गुणादानम् । एवमष्टावन्त्येऽप्युभयभेदा उक्त्वाः । केवलेष्टमाप्तिर्यथा—

‘प्रभातसमयप्रनां प्रणयिनि हुवाना रसा-

दमुप्य नयनाम्बुजं सपदि पाणिनामीलयत् ।

अनेनै स्वलु पद्मिनीपरिमलालिपाटच्चरैः

समीरशिशुकैश्चिरादनुमितो दिनेशोदयः ॥’

अत्र प्रियतमकर्तृकप्रभातविषयकज्ञानाभावः कामिन्याः सुखसाधनत्वेष्टः । स च तथा साध्यमानोऽपि न सिद्ध इतीष्टाप्तिरेव । यद्वा तादृशज्ञानं तस्या दुःखसाधनम्, तन्निवृत्तिरूपं चेष्टं साध्यमानमपि न तैवेति सैव । एवं च द्विप्रकारापीष्टाप्तिरेवात्र संभवति । प्रकारान्तरं चास्या अप्यूषम् । केवलानिष्टमाप्तिर्यथा—

‘मुकुलितनयनं करिणो गण्डं कण्ठयतो विषदुतटे ।

उदभूदकाण्डदहनज्वालजालकुलो देहः ॥’

१ प्रौढया सपत्न्या अनुरागप्रतिबन्धार्थं दुर्गुणब्रह्म्या ‘न मिथदति लोचने’ इत्यादिक नयो-
दापेष्टिसुकम् । किन्तु नयोदायाः सुखसाधनस्य (प्रियप्रेम्णः) निवृत्तिरु न जातैव, प्रत्युत
ग्रामज्ञातयौवनां शब्दा तस्यां प्रेमप्रकर्षः प्रौढायां चानुरागशैथिल्यं काव्यमिति स्वस्य दुःखसा-
धनमाप्तिरविक्रमतिकृष्ण जावेत्याशयः ।

२ इ सुखसाधननिवृत्तौ यथा मुकुलं विषदन्, तथा सुखसाधननिवृत्तौ दुःखस्य नैयत्यं
नेत्याशयः ।

३ नयनेन्द्रियव्यापारस्वगने अग्रेन्द्रियस्य घ्राणस्य शान्त्यात् अनेन (प्रियेण) समीर-
शिशुकैः बालवचनैः (हृत्पुमिः) समीरितोऽनुमितं इत्यर्थः

४ प्रियस्य प्रभातविषयकम् ।

५ न सिद्धमिति पूर्वानुपपन्नः ।

अत्र नेष्टप्राप्तिः । मुकुलितनयनमित्यनेन कण्डूयनजन्यसुखस्य प्राप्तेः किं त्वनिष्टप्राप्तिरेव । अस्या अपि भेदद्वयं यथायथमूह्यम् । ग्रन्थविस्तरभयान्नेहोदाह्रियते । एते चेष्टसाधनत्वेन निश्चिन्ताकारणादनिष्टकार्योत्पत्तीना सर्वेऽपि प्रभेदावक्ष्यमाणविपादानालकारसकीर्णा एवेति तत्रकरणे निरूपयिष्यामः ।

यत्तु—‘अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्’ इति विषमभेदलक्षणं निर्माय ‘अपिशब्दसंगृहीततया इष्टानवाप्तिश्चेति प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः’ इत्युक्तं कुवलयानन्दकृता, तत्र । अव्युत्पत्ते । अस्मिन्प्रागे देवदत्तस्य द्रव्यस्यापि लाभोऽस्तीत्यादौ द्रव्यशब्दोच्यतेऽपिशब्दसमुच्चितस्य विधादेर्द्रव्यान्वयिन्वेवान्वयाद्द्रव्यस्य लाभो विद्यायाश्च लाभ इति धीरिति निर्विवादम् । प्रकृते त्वनिष्टस्याप्तोतिनान्वयः, इष्टानवाप्तेश्च तच्छब्दपरामृष्टेन विषमेणेति वैषम्यात् । प्रत्युत रक्षणवाक्येऽपिशब्दोऽनिष्टा धियमुत्पादयति । अनिष्टस्यावाप्तिरिष्टस्य चेति प्रतीतिः । चकारसमुच्चितया इष्टानवाप्त्या अनिष्टावाप्तरेकवारं मिलितायास्तत्पदपरामृष्टेन विषमेणान्वयाद्वाक्यावृत्त्या वारान्तरे च प्रत्येकमन्वयाद्देदत्रयसमग्र इति तु स्यादपि । न त्वपिशब्देविकरथनम् । यदपि तेनैवोदाहृतम्—‘भक्ष्याशयाऽहिमज्जूषां

न्द्रियाणि । न त्वपिशब्दविकरथनमिति । अपिशब्दस्यावाप्तिपदोत्तरमुत्कर्षणान्वये

१ सुखस्य प्राप्ते. परिवर्ते अनिष्टप्राप्तिरेवेत्याशयः ।

२ अत्रस्यापि खण्डनप्रयत्नकस्यायमाशयः—‘इष्टार्थसमुद्यमात् अनिष्टस्यापि अवाप्तिः सत् अर्थात् विषमम्’ अत्र अपिना इष्टस्य अनवाप्तिरपि वरसंगृह्यते नेत्रं गुरुरपत्तिलभ्यम् । अपिशब्देन संगृहीतस्य (भाक्षिणस्य) अर्षेस्य तत्रैवान्वयो भवति, वाक्ये अपिशब्दोत्तरं पठितस्य परार्थस्य वचनान्वयो भवति । यथा ‘अत्र देवदत्तस्य द्रव्यस्यापि लाभः’ इति वाक्ये अपिशब्देन विधादे समुच्चयोऽप्यत्र भवति परं तस्यान्वयस्तथैव भवति यदप्येवमपिशब्दं पठितस्तस्य यत्र भवति । अत्र हि ‘द्रव्यस्यापि लाभः’ इति अपिशब्दं द्रव्यशब्दोत्तरं पठितम् । द्रव्यशब्दस्य च देवदत्तेनान्वयः । एतच्च ‘देवदत्तस्य द्रव्यस्य विधादेऽयं लाभः’ इत्यर्थबोधः । प्रकृते तु अपिशब्देन इष्टानवाप्तिः संगृह्यतेऽप्यत्रम् । तत्र ‘प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः’ अर्थात् द्वयोर्वि विषमपदेनान्वयः, त्रियते यो नोचितः । यतो हि अपिशब्दं अनिष्टशब्दोत्तरं पठितम् । एतच्च अपिना इष्टानवाप्तेः संग्रहेऽपि ‘अनिष्टस्य अवाप्तिः इष्टस्य च अवाप्तिः (विषमम्)’ इति प्रतिशब्दोऽर्थः ज्ञाय स्यात् । तस्मात् अपिशब्दविकरथनम् (अपिशब्देन इष्टावाप्तेः संग्रह इति निष्पत्तिरस्यम्) त्यक्त्वा ‘अवाप्तिस्य’ इति प्रकारेण इष्टानवाप्तिः संगृह्य वाक्यभेदेन भाव्योऽर्थः (विषमस्य भेदद्वयपठिपादनम्) संग्रहनीयः । यथा—‘इत्यर्थेऽप्युच्यते अनिष्टस्यावाप्तिरेवम्’ ‘इष्टार्थसमुद्यमात् इष्टानवाप्तिश्च विषमम्’ इति ।

दद्याऽऽखुस्तेन भक्षितः' इति । अत्र क्त्वाप्रकृतिर्क्रियाकर्तृकर्तृकोत्तरकालवर्ति-
क्रियान्तरस्याप्रयुक्तत्वादगम्यमानत्वाच्च प्रविष्ट इति पदाकाङ्क्षितया न्यून-
पदत्वम् । यदपि केवलेष्टानवाप्तौ तेनैषोदाजहे—

‘खिलोऽसि मुञ्च शैलं विभ्रमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।

भरभुमविततबाहुषु गोपेषु हसन्हरिर्जयति ॥’

इति । तदपि न रमणीयम् । अत्र भरभुमविततेत्यादिना बाहुगतास्थिसं-
धिभङ्गरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षाद्बाहुगतत्वात्सर्वाङ्गचूर्णाभावं—गर्वापहाररूपायाश्च
स्फुटं गम्यमानत्वात्कथमिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्यते । एतेन ‘शैलपतनरूपानि-
ष्टावाप्तिस्तु भगवत्करास्पर्शमहिम्ना न ज्ञाता’ इति यदुक्तम्, तदप्यसार-
मेव । अनिष्टानामुक्तत्वात् ।

एवमुत्पत्तिलक्षणसंसर्गस्यानुरूपत्वं निरूपितम् । संयोगादिलक्षणसंसर्ग-
स्यानुरूपत्वं यथा—

‘वनान्तः खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता

भुजप्रान्तं भर्तुः श्रयति भयहर्तुः सपदि या ।

सु न किञ्चिदधिकम् । क्रियान्तरस्याप्रयुक्तत्वादिति । तेन भक्षित इत्यन्वये, त्विदं
चिन्त्यम् । अत्रति । यत् इत्यादि । बाहुगतास्थिसंघीति । तस्याऽधात्वर्थत्वात्,
भगवत्करस्पर्शमहिम्ना तस्याप्यजातत्वाच्च नेदं युक्तम् । यत्तु कुटिलीभवनं तत्रातार्कितोरक-
ट्यर्षतधारणे तस्य संभावितत्वेन तदनीकृतत्वात्, गर्वेण गोपानामप्रवृत्तेश्च । खिलोऽसी-
त्युक्त्वा तथैव लाभाच्च । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रयोगे विषयप्रकरणम् ॥

१ क्त्वाप्रकृतिप्रकृतिभूतायाः क्रियायाः (‘दद्या’ इति दशनक्रियायाः) यः कर्ता आद्युः
दत्तकर्तृकस्य उत्तरकालवर्तिनः क्रियान्तरस्य (दद्या अर्वात् पूर्वं दशनं कृत्वा तदुत्तरकालं
‘प्रविष्टः’) इत्यादेः अप्रयुक्तत्वात्—अस्य गम्यमानत्वापि नास्ति अर्थात् आक्षेपोपि न भवितुं
शक्नोति, ततो न्यूनपदत्वं दोष इत्याशयः । अत्र ‘अनिष्टस्याप्यवाप्तिः’ इत्यत्र अपिभिन्नकर्मः ।
‘अदवाऽऽवाऽहे’ अत्र ‘प्रविष्टः’ इति ‘गम्यमानः’ इत्यलकारचन्द्रिकाया पश्चात्कर्त्तृविद्यमान-
धान सुधीभिरवधेयम् ।

अहो सेयं सीता शिव शिव परीता श्रुतिचल-
त्करोटीकोटीभिर्वसति खलु रक्षोयुवतिभिः ॥'

अत्र सतीशिखामणेर्मगवत्या राघवधर्मपत्न्याः परमप्रभावयुक्तत्वाद्राक्षसी-
भिरनाशयत्वेऽपि रक्षःकर्तृकनाशस्वरूपयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वजातियोगेन
स्वरूपस्य रक्षोदर्शनेन सौन्दर्यसौकुमार्यादीनां गुणानां च नाशयत्वेन विरुद्ध-
त्वात्समानाधिकरणसंयोगरूपः संसर्गोऽननुरूपः । ननु—

‘क शुक्यः क वा मुक्ताः क पङ्कः क च पङ्कजम् ।

क मृगाः क च कस्तूरी धिग्विधातुर्विदग्धताम् ॥’

इत्यादौ वस्तुकथनमात्रे विषमालंकारमसङ्गः । न चेष्टापत्तिः । वस्तुवृत्तस्य
लोकसिद्धत्वेनालंकारत्वायोगात् । यतो बहिरसन्तः कविप्रतिभामात्रकल्पिता
अर्थाः काव्येऽलंकारपदास्पदम् । नच ‘यथा पद्मं तथा मुखम्’ इत्यादौ
सादृश्यस्य लोकसिद्धत्वात्कविप्रतिभानुत्थापितत्वेऽपि कथमलंकारत्वमिति
वाच्यम् । सादृश्यरूपे सादृश्योत्थापके वा अभिन्नधर्मेऽभेदांशस्य कविप्र-
तिभामात्राधीनत्वात् । नहि पद्ममुखयोः शोभारूपो धर्मो जात्यादिवद्वस्तुत
एकोऽस्ति । यो हि जात्यादिरूपो वस्तुत एकस्त्रदुत्थापितं सादृश्यमलंकार-
वहिर्भूतमेव । यथा—‘पद्ममिवास्या मुखं द्रव्यम्’ इत्यादौ । एवं च ‘व-
नान्तः खेलन्ती’ इति पद्यप्रतिपाद्यायाः सीता—राक्षसवधूसंसर्गाननुरूपताया
लौकिकीत्वेन कविप्रतिभानपेक्षत्वान्नालंकारत्वम् । एतेन—

१ श्रुतोः कर्णयोर्मध्ये चलन्त्यः (कम्पमानाः) करोटीकोटयः शिरोऽस्त्रिकोणा पार्श्व
भागिभिः ।

२ रक्ष.कर्तृकनाशस्वरूपयोग्यतावच्छेदकभूता (अर्थात् मनुष्यत्वजाती राक्षसजातिद्वारा
कर्तुं शक्यस्य नाशस्य स्वरूपतो योग्यता वर्तते इति रक्ष.कर्तृकनाशस्य स्वरूपेण योग्यो यः
मनुष्यस्त्वच्छेदकभूता) या मनुष्यत्वजातिः तस्या योगेन घीटायाः स्वरूपं शुभाश्वं नाश-
यितुं शक्या इति सीता—राक्षसीः समानेऽधिकरणे संयोगः अननुरूप इत्याशयः ।

३ सादृश्यपदयोर्वके अभिन्न धर्मे (समाने धर्मे) अभेदांशः अर्थात् द्वयोरभिन्नतास्वापन्नं
कवेः कार्यम् । पद्यशोभा—मुद्यशोभयोर्भिन्नत्वेपि हि कविना अभिन्नत्वं स्थाप्यते । तद्वत् लोके
वाराहहृदयं प्रसिद्धं तन्मूलभूतस्वभिेदांशस्य कविप्रतिभाधीनरसादलंकारत्वे न बाधकमित्याशयः

‘अण्यानी केयं घृतकनकसूत्रः क स मृगः
 क मुक्ताहारोऽयं क च स पतगः केयमबर्ला ।
 क तत्कन्यारत्नं ललितमहिभर्तुः क च वयं
 स्वमाकृतं धाता कमपि निभृतं पल्लववति ॥’

इत्यलंकारसर्वस्वकृतोदाहृतमपि प्रत्युक्तम् । इयमेव च पद्यान्तरेऽपि कविप्र-
 तिभानुत्थापितार्थके सरणिरिति । सत्यम् । एवं तर्हि

‘क सा कुसुमसाराङ्गी सीता चन्द्रकलोपमा ।
 क रक्षःखदिराङ्गारमध्यसंवासवैशसम् ॥’

इति पद्यमुदाहरणं गृह्णाण । अत्र हि केवलसीतायाः केवलराक्षसीनां च संस-
 र्गस्थाननुरूपतायां सत्यामपि न सा कवेर्विवक्षिता । किं तु या कुसुमसार-
 खदिराङ्गारसंसर्गस्थाननुरूपता सेति स्फुटमेवास्यामलौकिकत्वात्कविप्रतिभापे-
 क्षित्वम् ।

इति रसगङ्गाधरे विपमालंकारप्रकरणम् ।

अथ समालंकारः—

अनुरूपसंसर्गः समम् ॥

संसर्गः पूर्ववद्विविधः । तत्रोत्पत्तिलक्षणस्य संसर्गस्थानुरूपत्वं कारणात्स-
 समानगुणकार्योत्पत्त्या, यादृशगुणकवस्तुसंसर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्या, यदिकचि-
 दिष्टप्राप्त्यर्थं प्रयुक्तात् कारणात्तत्राप्या च । उक्तदृष्टान्तरमाप्तौ तु प्रहर्षणं
 वक्ष्यते । संयोगादिलक्षणस्यापि संसर्गिणोरन्यतरगुणस्वरूपानुग्राह्यान्यतरगुण-
 स्वरूपतयाऽनुरूपत्वम् । एवं चानुरूपसंसर्गत्वेन सामान्यलक्षणेन सर्वे भेदाः
 संगृहीता भवन्ति । यथा—

‘कुवलयलक्ष्मीं हरते तव कीर्तिसत्र किं चित्रम् ।
 यस्मान्निदानमस्या लोकनमस्याद्विपद्भजस्तु भवान् ॥’

१ सा विवक्षितैलनुपमः ।

२ इष्टप्राप्तौ समम्, वाञ्छितादभ्यधिकप्राप्तौ प्रहर्षणमित्याशयः ।

यथा वा—

‘मन्त्रार्पितहविर्दासिहुताशनतनुभुवः ।

शिखास्पर्शेन पाद्भ्याः स्थाने दग्धः सुषोषनः ॥’

पूर्व कारणकार्यधर्मयोः श्लेषेणैक्यसंपादनम्, इह तु मरण—दाहयोरभेदाध्यवसानरूपेणातिशयेनेति विशेषः ।

द्वितीयो भेदो यथा—

‘वडवानलकालकूटलक्ष्मीमकरव्यालगणैः सहैधितः ।

रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥’

लक्ष्मीरप्यत्र मारकत्वेनैव कवेर्विवक्षिता ।

तृतीयो यथा—

‘नितरां धनमाप्तुमर्थिभिः क्षितिपत्वां समुपास्य यत्नतः ।

निघनं समलम्भि तावकी खलु सेवा जनवाञ्छितप्रदा ॥’

[अत्र मरण—बहुधनयोः श्लेषेणैक्ये बहुधनरूपेष्टात्मना वाञ्छितार्थाप्तिरूपसमालंकारचमत्कारः ।] अत्र व्याजस्तुतौ मुखे धनप्राप्तिरूपस्तुतिस्फूर्तिदशायां समालंकारस्त्रावदप्रत्युह एव । मरणप्राप्तिप्रतीतिदशायां तु व्याजस्तुतेरेव पूर्णाङ्कितया तया विषमालंकारो बाध्यते ।

प्राग्गदाह—अथेति । स्थाने युक्तम् । मुखे प्रारम्भे । अत्रेति । यत इत्यादिः ।

१ लोकावन्दनीयवर्णकमलाञ्जलिता वीतिः कुबलय(लोक)लक्ष्मी हरिदेव । कुबलयेत्यत्र श्लेषः ।

२ अतिशयेन कारण—कार्यधर्मयोरेक्यसंपादनमित्यनुबन्धः । कारणस्य हुताशनस्य शिखास्पर्शेन यथा दाहः (दाहजनित मरणम्), तथैव ताकार्यस्य (तज्जनितायाः पाद्भ्याः) शिखा(वीणी)स्पर्शेन मरणमिति गुणसाम्यारम्भम् ।

३ ‘अत्र मरण—’ इत्यापेकसिद्धेन पुस्तके समुपलभ्यते ।

४ आमुषे स्तुतेः प्रतीतिः पूर्ववसाने तु नि-दावा इति म्याजस्तुतिर्वेदान् स्वीकृता तदा मरणप्राप्तिप्रतीतिरपि निन्दात्मकतया म्याजस्तुतेरेवाहम् [पूर्ववसाने तस्य अपेक्षितत्वात्] अत्र एवात्र मरणप्रतीत्या पूर्णाङ्कितया म्याजस्तुत्या विषमालंकारो बाध्यते ।

यत्तु कुवलयानन्दकृता—

‘उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव

त्वामाश्रयन्निह चिरादुपितोऽसि राजन् ।

उच्चाटनं त्वमपि लम्भयसे तदेव

मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥’

इत्युदाहृत्य, ‘अत्र व्याजस्तुतौ यद्यपि स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिविक्षायां विष-
मालंकारः, तथापि प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यकक्षायां समालंकारो न निवार्यते’
इत्युक्तम् । तत्रोदाहरणे मामुच्चाटनं लम्भयसे इति द्विकर्मकत्वं कथम् ?
‘गति-’ आदिसूत्रस्य प्राचीनरीत्या नियमविधित्वपक्षे लभेरप्यन्तकर्तुः
कर्मत्वस्य व्यावर्तनात् । यदा तु—

‘परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च ।

प्रयोज्यत्वास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता ॥’

इति नवीनरीत्या अपूर्वेविधित्वमुच्यते, श्रौतं णिजन्तार्थक्रियायाः प्राधान्य-

अपवादस्यैव न्याय्यत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—महता सेवा विफला नेति स्तुतिः ।
ततो दूरनिरसनप्रापणरूपार्थान्तरपरिग्रहेण विषमावस्फूर्तिपूर्वकनिन्दायां पर्यवसानम् ।

१ ‘हरिः शत्रून् स्वर्गमगमयत्’ इत्यादौ प्रयोजककर्तुः (हरः) न्यापारस्य शाब्द प्राधा-
न्यम् (प्रेरणाधेयस्य णिचः श्रवणात्), अन्यानपीनत्वरूपमार्धमप्यस्त्वैवेति तादृशभ्यापारजन्यस्य
फलसाध्यभूतानां शत्रूणां कर्तुरीप्सिततमं कर्मत्वमेवैव कर्मसंज्ञायां सिद्ध्यायां गतिबुद्धीतिस्त्वं
नियमविधायकम्—‘णिजन्तेनाप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तृत्वं हि कर्मत्वं भवति तदि गत्यादीनामेव’ तेन
‘पाचयति देवदेवेन’ इत्यादौ न कर्मत्वम् । ततश्च गत्याधेयत्वाभावात्तत्र पद्ये (मां लम्भयन्
इत्यत्र) कर्मत्वमनुपपन्नमेव । नवीनानां मते—शत्रून्मगमयदित्यादौ कर्तुरीप्सितेति कर्मसंज्ञा
वापिवा परत्वात् अन्तरङ्गत्वात् उपजीव्यत्वात् (कर्तृसंज्ञायां सत्त्वां कर्मत्वं भवति) च शत्रू-
णाम् (प्रयोज्यकर्तृणाम्) कर्तृत्वमेव स्यादिति अप्राज्ञाया द्वितीयायाः तिङ्गणे गतीत्यादिपुत्रस्य
विधायकत्वं स्वीक्रियते । अर्थात् प्रयोजककर्तुः प्रेरणभ्यापारस्य शाब्दमपि प्राधान्यं तिरस्कृत्य
प्रयोज्यकर्तृणां शत्रूणामार्धमपि पूर्वकारं न्यापारप्राधान्यं बहुमन्वते [तदेव न्यापाराश्रयाणां
कर्तृत्वस्य स्यात्, तत्र (गतिस्त्रयस्य विधेयत्वे), ‘उच्चाटनं, मां, लम्भयसे’ इति लभेरप्यन्ताव-
स्थायाः कर्तुः कर्मत्वस्य अप्रसक्तिरेवेत्याशयः ।

अत्रापस्तुतगतत्वेन स्थिता निन्दा तदाक्षिप्ते प्रस्तुते पर्यवस्यति । एवं यथा विषमालंकारस्त्रिभेदस्तथा तद्विपरीतभेदत्रययुक्तः, समालंकारोऽपि प्रपञ्चितः ।

यत्तु—‘विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषमम्’ इति विषमालंकारं लक्षितवता, ‘तद्विपर्ययः समम्’ इति समालंकारं लक्षयित्वा—
“तत्पदेनात्र विषमालंकारसंबन्धी विरूपसंघटनारूपध्वरम एव भेदो गृह्यते । तद्विपर्ययस्यैव चारुत्वात् । न त्वाद्यभेदद्वयम् । तद्विपर्ययस्य कारणादनुरूपकार्योत्पत्तिरूपस्य, वाञ्छितार्थप्राप्तिरूपस्य च वस्तुसिद्धतया चारुताविरहात् । एवं चानुरूपसंघटनात्मक एव समालंकारः । न तु विषमालंकार इव भेदत्रयात्मकः” इत्यलंकारसर्वस्वरूपतोक्तम् । विवेचितं च विमर्शिनीकृता—‘कारणादनुरूपकार्योत्पत्तिर्हि लोकप्रसिद्धा । नहि तस्या उपनिबन्धश्चारुतामावहति’ इति । तदुभयमसत् । वस्तुतोऽनुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वाराऽनुरूपतावर्णने, वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनेष्टैक्यसंपत्ताविष्टप्राप्तिवर्णने, च चारुताया अनुपदमेव दर्शितत्वात् । तस्मात्सममपि त्रिविधमेव ।

इति रसगङ्गाधरे समालंकारप्रकरणम् ।

अथ विचित्रालंकारः—

इष्टसिद्ध्यर्थमिष्टैपिणा क्रियमाणमिष्टविपरीताचरणं विचित्रम् ॥

विपरीतत्वं च प्रतिकूलत्वम् । यथा—

‘बन्धोन्मुवत्यै खलु मखमुखान्कुर्वते कर्मपाशा-

नन्तःशान्त्यै मुनिशतर्भताऽनल्पचिन्ता वहन्ति ।

विचित्राभिर्मालंकारौ स्पष्टौ ।

१ वादृशाः कपयस्तादृशमेव तेषां सत्करणमित्यनुरूपसंसर्गेण भाषातत अपस्तुतानां मर्कटानां निन्दा, किन्तु तेषां ताःपर्यविषयत्वाभावात्प्रस्तुतेषु (‘पञ्चावत्सभायां कलहरेषु महाशयवरेषु’) सा पर्यवस्यति ।

२ अनिष्टस्यापि श्लेषादिना उपायेन यत्र इष्टैक्यम् (इष्टाऽभेदः, इष्टत्वम्) संपाद्यते तत्र चास्तवे अनुरूपयोरपि अनुरूपता अलंकारत्वारपदमिति कृत्वा ‘सम’ मन्वीत्याशयः ।

३ यद्यप्रभृतीन् ।

४ मुनिशतसंभतानाम् अनर्था चिन्ताम् ।

तीर्थे मञ्जन्व्यशुभंजलधेः पारंमस्रोदुक्तानामः

सर्वं प्रामादिकमिहं भवप्रोन्तिभाजां नराणाम् ॥'

अत्र प्रथमत्राणगत, विचित्र रूपकानुपाणितम्, यज्ञादिकर्मकरणस्य यज्ञादीना पाशत्वासिद्धौ बन्धमुक्तिविपरीतत्वासंगतेः । द्वितीयचरणगतं तु शुद्धम्, शान्तौ चिन्तायाः स्वरूपेणैव विपरीतत्वात् ।

•यदि तु इष्टेषिणो भ्रान्तत्वाभिश्चक्रेन्नुक्त्यत्वात्सर्वं' सिद्धे इष्टे तदनुकूल-
भासप्रयोगोऽपीष्टैपि कर्तृको विचित्रमित्युच्यते, लक्षणे च विपरीतपदस्थाने-
ऽनुकूलपदं न्यस्यते तदा इदमप्युदाहरणम् । यथा—

'विष्णुर्दीर्घा भुवनमसिद्धं भासते प्रस्य धासा

सर्वेषामप्यर्द्धमिति प्रत्ययाद्धवन यः ।

तं पृच्छन्ति साहृदयगैतावेदिनो विष्णुमन्या-

नन्यायोऽथ शिव शिव गृणां केन वा वर्णेनीयः ॥'

अत्र जीवरूपेण सकललोकप्रत्यक्षसिद्धस्य परमेश्वरस्य प्रतिपत्त्यर्थं परान्प्रति-
मभोऽनुकूलभासः । मुख्यमनुकूलं तु साहृदयमेव । 'यत्साक्षात्परोक्षत्'
इति वचनात् । न च कारणाननुकूलं कार्यमिति विषमभेदोऽप्य वाच्यः,

१ बह्वनुकूलत्वेण साक्षात्परोक्षे एव साक्षात्परोक्षस्य इत्यन्वयेऽत्र विपरीतवचनेण सुसु-
धकृतक साक्षात्परोक्षं कर्मणामनुकूलं एतत् नराणां कर्मणोरेवाम्बुमित्यर्थः ।

२ सर्वं भासः—इष्टेषिणो भ्रान्तत्वात्परोक्षस्य भासवशात् इत्यत्र साक्षात्परोक्षवचन-
योगेण (साक्षात् एव परोक्ष इत्यत्रानुकूलं भासति, किमवभासकं तदा भासते) 'विचित्रम्'
इति कथं पूर्वं निरिहः । एतानो (सर्वेषां विपरीत) भासाः सिद्धेऽर्द्धे, इष्टेऽनुकूलः एत-
दनुकूलत्वात्परोक्षेऽपि सिद्धिविष्णुत्वते । एते हि स्वयमेव इष्टानुकूलं भ्रान्तत्वात्परोक्षं ध्या-
नम् । एव एतं कथं 'सामान्यानुकूलभासार्थं विचित्रम्' इत्युच्यते ।

३ विष्णुर्दीर्घः, अत्र प्रथमं एव विष्णुत्वं प्रकृत्यैव (एतत् साक्षात्परोक्षं) एव
वचनम् ।

४ अत्र (साक्षात्परोक्षस्य प्रत्ययस्य (दीर्घस्य) एव भासवत्) ।
५ साक्षात्परोक्षं च सिद्धं तत्रैव वचनम् । ६ विष्णुत्वं (साक्षात्परोक्षं) भासवत् इत्युच्यते ।
७ अत्रैव विष्णुत्वं प्रकृत्यैव प्रकृत्यैव वचनम् । ८ इत्युच्यते । ९ इत्युच्यते ।
१० इत्युच्यते । ११ इत्युच्यते । १२ इत्युच्यते । १३ इत्युच्यते । १४ इत्युच्यते ।

विषये पुरुषकृतेरनपेक्षणात् । कार्यकारणगुणवैलक्षण्येनैव तद्भेदनिरूपणाच्च ।

इति रसगङ्गाधरं विचित्रालंकारप्र

अथाधिकालंकारः—

आधाराधेययोरन्यतरस्यातिविस्तृतत्वसिद्धिफलकमितरस्यातिन्यूनत्वफलपनमधिकम् ॥

यथा—

‘लोकानां विषदं धुनोपि, तनुषे संपत्तिमत्युत्कटा-

मित्यल्पेतरजल्पितैर्जडधियां भूपाल मा ग्य मदम् ।

यत्कीर्तिस्तव बल्लभा लघुतरब्रह्माण्डसञ्चोदरे

पिण्डीकृत्य महोन्नतामपि तनुं कष्टेन हा वर्तते ॥’

अत्र ब्रह्माण्डस्यातिसूक्ष्मत्वकल्पनेन कीर्तिराधेयायाः परममहत्त्वं फलितम् । तेन च व्याजस्तुतिः परिपोष्यते ।

‘गिरामविषयो राजन्विस्तारस्तव चेतसः ।

सावकाशतया यत्र शेते विश्वाश्रयो हरिः ॥’

अत्र सावकाशतयेत्यनेन कल्पितया आधेयन्यूनतया आधारस्य महत्त्वं पर्यवस्यति । यदि तु सावकाशतयेति विशेषण विश्वाश्रय इत्यत्रापि योज्यते, तदा शृङ्खलारूपस्याधाराधिकालंकारस्येदमेवोदाहरणम् ।

‘ब्रह्माण्डमण्डले भान्ति न ये पिण्डीकृता अपि ।

परस्परापरिचिता वसन्ति स्वयि ते गुणाः ॥’

१ तत्र कार्यकारणभावः प्राकृतः, न पुरुषसंबन्धजनितः । अत्र तु वदितव्यं । विद्य तत्र कार्यकारणयोर्मध्ये गुणवैलक्षण्यमेव विषयः । अत्र तु वदसाधनाय विपरीता कृतिः ।

२ आधेयो हरिर्हृदयाधेय्या संकुचितः, अत्र एव हृदये भूयान् अवकाशोऽवशिष्टः ।

३ संपूर्णविश्वस्य आश्रयदात्रेण अवकाशोऽवशिष्ट इति इतिरूपसाधारणत्वाधिक्यम् । स हरिर्हृदये सावकाशं शेते इति हृदयसाधिवचनस्य परस्परं संबन्धश्च ।

अत्रोभयविधस्याप्यलेकारस्य सामानाधिकरण्यात् । लक्षणे कल्पनमित्य-
नेन यत्राधाराभेययोरन्यतरस्य न्यूनत्वमधिकत्वं च वास्तवं तत्र नातिमसङ्गः ।
एवं च—

‘कौहं तमोमहदहंसचराभिवार्ष-
संवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकापः ।
केहृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्या-
वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥’

इति श्रीभागवतदशमस्कन्ध (१४।११) गतं ब्रह्मस्तुतिपद्यमस्यार्लकारस्या-
नुदाहरणमेव । दिक्कालनवच्छिन्नस्य पारमेश्वरस्य भूम्नः सर्ववेदसिद्धत्वेन
कविप्रतिभानुल्लिखितत्वात् । एतेन—

‘यौत्र क्वचिदाश्रिता, प्रविततं पातालमत्र क्वचि-
त्काप्यत्रैव घरा घराघरजलाधारावधिर्वर्तते ।
स्त्रीतस्कीतमहो नभः कियद्विदं यस्येत्थमेभिः स्थितै-
र्दूरे पूरणमस्तु शून्यमिति यैन्नामापि नास्तं गतम् ॥’

त्यलंकारसर्वस्कारेण यदुदाहृतं तदपि प्रत्युक्तम् ।

इति रसगङ्गाधरेऽधिकालंकारप्रकरणम् ।

१ पूर्वाभिं आधेयानाम् (गुणानाम्) आधिनयम् । उत्तराभिं आधारस्य (राहः) ।

२ ननु ब्रह्माण्डशरीरस्य तत्र (जलानः) अपि ईश्वरत्वमिति शङ्कायामाह—काहमिति ।
तमः प्रकृतिः । महान् महत्त्वम् । महमहंकारः । खम्, भाकाशः । चरो वायुः । मधिः ।
वाद् जलम् । भूम्नः पृथिः संवेष्टितः अण्डाकारः सोम घट एव सप्तवितस्तिकापिमितः (स्व-
स्ववितस्तिकाभिः) कावो मस्य ईहृष्टः भरम् (नदा) कः । ते महान् च कः । क्वंभूतस्य वे ।
ईश्वरविधानि अविगणिताणि यान्यण्डानि तायेव परमाणवः, तेषां केषां परिभ्रमणम् तदर्थं
वाताध्वानः गवाश्रानि (गवाश्रं यथा वायुरवाश्रितो भ्रमति तथा स्वरोमविवरेषु अगणि-
तानि ब्रह्माण्डानि भ्रमन्ति) रोमविवराणि यस्य । महमेकतमब्रह्माण्डरूपः कदाचिद् स्वो
किन्तु तत्र विष्णुव्यवहितः शरीरस्य अनन्तानां ऐश्वर्यात् अनन्तेषु विवरेषु न जाने कियद्वि-
द्वैश्वर्यानि ब्रह्माण्डानि भ्रमन्ति । तदुदाहरेत्सर्वसामे कोऽहमित्याह्वयः ।

३ आकाशस्वात्. स्थितैः धमिः (पदादिभिः) तावृत्तस्य का कथा, अयापि आकाशं
‘शून्यम्’ इति स्वपदेनो न विरमयीत्याह्वयः ।

अन्योन्यालंकारः—

द्वयोरन्योन्येनान्योन्यस्य विशेषाधानमन्योन्यम् ॥

विशेषश्च क्रियादिरूपः । यथा—

‘सुदृशो जितरत्नजालया सुरत्नान्तश्चमबिन्दुमालया ।

अलिकेन च हेमकान्तिना विदधे कापि रुचिः परस्परम् ॥’

अत्र गुणरूपविशेषाधानम्, रुचेर्गुणत्वात् । न च विधानरूपक्रिया-
त्मकविशेषाधानमिह शङ्क्यम् । भावनासामान्यरूपस्य विधानस्याचमत्कारि-
त्वेनाविशेषत्वात् ।

‘परपूरुषदृष्टिपातवज्राहतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ।

अविशत्परकामिनीभुजगीभयतः सत्वरमेव सोऽपि तस्याः ॥’

अत्र क्रियारूपविशेषाधानम् ।

यत्तु—

“—यथोर्ध्वाक्षः पिवत्यम्बु पथिको विरलाङ्गुलिः ।

तथा प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुम् ॥’

अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासक्त्या पानीयदानव्याजेन बहुकालं
स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या विरलाङ्गुलिकरणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्ति-
संपादनेनोपकारः कृतः । तथा प्रपापालिकयापि स्वमुखावलोकनमभिलषतः
पथिकस्य धारातनूकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः ।”
इति कुवलयानन्दकार आह । तत्र । तावदियं पदरचनेवायुष्मतो ग्रन्थ-
कर्तुर्व्युत्पत्तिशैथिल्यमुद्गिरति । तथा हि—स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या
इत्यत्र खशब्दस्य प्रपापालिकाविशेषणघटकत्वेन प्रपापालिकाबोधकत्वमेव
न्याय्यम्, न पान्यबोधकत्वम् । एवं स्वमुखावलोकनमभिलषत इत्यत्रापि
पान्यबोधकत्वमेव, न त्वदिष्टप्रपापालिकाबोधकत्वम् । एवं स्थितेऽर्थोसंगतिः
स्पष्टैव । न च सर्वनाम्ना बुद्धिस्वपकारावच्छिन्ने शक्तत्वादिष्टबोधोपपत्ति-
रिति वाच्यम् । तदिदमसंयुष्मदादिष्विव तच्चद्विशेषव्युत्पत्तेरपि कल्पनीय-

१ विधान क्रिया । अत एव भावना(क्रिया)सामान्यरूपमिदम् । क्रियाविशेषस्तु (यथा
अग्ने ‘अविच्छद’) चमत्कारकः ।

२ तत्र तदशब्दादिषु यथा विशेषव्युत्पत्तिः कल्पना (न बुद्धिस्वपकारो) तथात्रापि
कल्पनसाधयकत्वेत्यर्थः ।

त्वात् । सा च प्रकृते यद्विशेषणघटकत्वेन स्निजादयः शब्दा उपात्तास्त्र-
 द्दोषका इत्येवंरूपा । तेन 'स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्तः, देवदत्तस्य
 पुत्रः स्वमातृभक्तः' इत्यादौ मदीयदाररतानामिति, देवदत्तमातृभक्त इति
 च न कस्याप्यभ्रान्तस्य स्वरसबाहिनी प्रतीतिः । अत एव—'निजतनुस्व-
 च्छलावप्यवापीसंभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः'
 इत्यत्र 'दण्डपादगता तनुः प्रतीयते । भवानीगता तु सा अपेक्षिता' इति
 व्युत्पन्नशिरोमणिभिर्मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशेऽभिहितम् । न चेदं श्रुतिका-
 टवादिवत्काव्यमात्रविषयं दूषणमिति वाच्यम् । शाब्दव्युत्पत्तौ काव्यस्या-
 नन्तर्भावात् । मदीयदाररतानामिति, देवदत्तमातृभक्त इति च तात्पर्येण
 प्रागुक्तवाक्यप्रयोजनानुपहसनीयतापत्तेश्च । किं च परस्पररोपकारो हि स्वव्य-

प्राग्बदाह—अथेति । अनुपहसनीयतापत्तेश्चेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—स्वश-

१ अत्र हि 'स्व'शब्दस्य न काव्ये प्रयोगः । अपि तु लक्षणसम्बन्धवचनिकायाम् । तथा
 च नात्र दोषप्रसक्तिरिति पूर्वपक्षी । शाब्दव्युत्पत्तौ काव्ये न भ्रान्तभवति अर्थात् शाब्दी
 श्रुतप्राप्तिरिति काव्ये एव अनुरोद्धव्या, तस्या लक्षणमे सति काव्यमात्रे दोषः, अन्यत्र न ।
 इति नायं नियमः । सर्वत्रैव तस्याः अनुरोभत्वादित्येकं समाधानम् । 'स्वदाररतानां विप्रा-
 णामहं भक्तः' इत्यादिवाक्यद्वयं 'मदीयदाररतानाम्' इत्यादितात्पर्येणोच्चारितं स्पष्टानुपहस-
 नीयमेव प्रदानमम् । किन्तु काव्यमात्रदूषणतास्वीकारे तु वाक्यद्वयम् अनुपहसनीयं स्यादिति
 द्वितीयं समाधानम् ।

२ किं चेत्वादेः प्रपञ्चकत्वेन विशदीकरणम्—परस्पररोपकारो हि स्वसात् (उपकारात्)
 अधिकरणः (विश्वे भाषाते स्थितः) यो व्यापारस्तोऽसाध्य एव चमत्कारी । अर्थात् प्रपापा-
 टिकाकृतेन व्यापारेण अधिकस्त्रोपकारो न प्रपापालिकायाः । एवं पथिककृतेन व्यापारेण
 प्रपापालिकाया एव उपकारश्चमत्कारी न पथिकस्य । स्वव्यापारेण स्त्रीपकारस्तु पुंसात्स्य
 विशिरीकरणमिदं स्वसात्किञ्चन नान्यव्यापारमपेक्षते । अत्र तु विरलाहुक्तिता (कृताहुक्तीनां
 परस्परशिक्षिता) संपादनद्वारा पथिकेन प्रपापालिकाया उपकारः कृतः, एव धारातनूकरणेन
 प्रपापालिकाया पथिकस्त्रोपकारः कृत इत्युदाहरिते । किन्तु पानीयपानव्याजेन सुचिरं सुन्दरी-
 सुखावलोचननिच्छत्रा पथिकेन विरलाहुक्तिता आत्मकर्तृकचिरदर्शनं एव उपकारः कृतः, न
 प्रपापालिकाकर्तृके आत्मकर्तृकचिरदर्शने । एवमेव प्रपापालिकाया धारातनूकरणेन व्याप्ता-
 निच्छत्रापान एव उपकारः कृतो नान्यस्य । किन्तु अन्योन्याङ्कारस्य सम्बन्धस्यैव भवेत्
 यदा एकस्य व्यापारेण अर्थात्सोपकारः सात्सारादनुदाहरणमेवोदित्वा ज्ञायः ।

धिकरणव्यापारसाध्य एव चमत्कारित्वाल्लक्षणघटकः, न तु स्वसमानाधिकरण-
तत्साध्योऽपि । तत्र हि तुपारशिशिरीकरणन्यायेनान्यव्यापारस्यानावश्यकतया
चमत्कारिताविरहात् । इह हि धारातनूकरणाल्लुलिविरलीकरणयोः कर्तृभ्या
स्वस्वकर्तृकचिरकालदर्शनार्थं प्रयुक्तयोस्तत्रैवोपयोगश्चमत्कारी, नान्यकर्तृक-
चिरकालदर्शन इत्यनुदाहरणमेवैतदस्यालंकारस्येति सहृदया विचारयन्तु ।

इति रसगङ्गाधरेऽन्योन्यालंकारप्रकरणम् ।

अथ विशेषालंकारः—

प्रसिद्धमाश्रयं विना आधेयं वर्ण्यमानमेको विशेषप्रकारः । यच्चै-
कमाधेयं परिमितयन्किंचिदाधारगतमपि युगपदनेकाधारगततया
वर्ण्यते सोऽपरो विशेषप्रकारः ॥

युगपदिति विशेषणाद्वक्ष्यमाणे पर्याये नातिव्याप्तिः । एवं च ग्रन्थान्तर-
गतानि लक्षणान्यतिप्रसक्तान्येव ।

“यच्च किंचित्कार्यमारभमाणस्यासंभाविताशक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तनं
स तृतीयो विशेषप्रकारः । एवं चैतदन्वयतमत्वं विशेषालंकारसामा-
न्यलक्षणम्”

इति प्राञ्चः ।

तत्र प्रथमः प्रकारो द्विविध — आधारात्तरगतत्वेनाधेयं वर्ण्यमानम्,
निराधारत्वेन च । क्रमेणोदाहरणानि—

ब्दादयो यद्विशेषणघटकास्तद्विशेष्यान्विततद्विशेष्येतराबोधना इति व्युत्पत्ते समभिव्या-
हृतपदार्थं तदोपपन्नव्युत्पत्तेरेव चानुभवबलेन स्वीकारः । नहि पथिकस्तद्विशेष्यान्वित
इति । अनुदाहरणमेवैतदिति । स्वलोपकारत्वेऽपि परस्परपकारोऽप्यस्येव । त-
न चमत्कारिकारिणो तु रिक्तं च । किं च यथातथाशब्दव्यत्यासेन पूर्वोत्तरार्थव्यत्यासेन
चास्य पुन पाठे परस्परपकारस्यैव चमत्कृतस्य प्रतीतेस्तदभिप्रायेणोदाहरणत्वमेव ।
अपि च प्रकरणादिसहायेनापि परस्परपकारप्रतीतिश्चमत्कृतत्वेति चिन्त्यमिति दिक् ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽन्योन्यालंकारप्रकरणम् ॥

प्राग्बदाह—अथेति ।

१ पर्यायेऽपि एकमाधेयमनेकेषु आधारेषु वर्ण्यते । किन्तु न समकालम्, अपि तु क्रमेण ।

२ अर्थात् स्वकीयमाभाट लक्षणा अन्वसिद्धाधारे । यथा चूनाधारा कीर्तिः दिग्गोति-
गतत्वेन ।

'अये रावज्ञाकर्णय कुतुकमाकर्णनयन
 त्वदाधारा कीर्तिर्वसति किल मौलौ दशदिशाम् ।
 त्वदेकालम्बोऽयं गुणगणकदम्बो गुणनिधे
 मुखेषु प्रौढानां विलसति कपीनामचिरतम् ॥'

अत्र दिङ्गौलिगतत्वेन ।

'युक्तं तु याते दिवमासफेन्दौ तदाश्रितानां यदभूद्विनाशः ।
 इदं तु चित्रं भुवनावकाशे निराश्रया रोहति तस्य कीर्तिः ॥'

द्वितीयः प्रश्नरो यथा—

'नयने सुदृशां पुरो रिपूणां वचने यदयगिरां महाकपीनाम् ।
 मिथिल्यपतिनन्दिनीमुजान्तःस्थित एव स्थितिमाप रामचन्द्रः ॥'

तृतीयः प्रश्नरो यथा—

'क्रीदण्डच्युतकाण्डेमण्डलसमाकीर्णप्रिलोकीतलं
 रामं दृष्टवतां रणे दशमुखप्राणापदारोपतम् ।
 दुर्दर्शोऽपि नृणामभूरुर्मरुद्वेगमचण्डीकृत-
 जगत्प्रभिर्जगतीतलं कवलयन्कालानलो गोचरः ॥'

अत्र रामदर्शनं कुर्यतां कालानलदर्शनरूपाद्यवयवस्त्वन्तरनिर्गतनम् ।
 ननु—

'लोभाद्ग्राटिकानां विक्रेतुं तक्रमानिर्गमटन्त्या ।
 लब्धो गोपक्रियोर्था मघोरद्वयं मदेन्द्रनीलमणिः ॥'

इति यद्यमानमदर्पणे विपनालंकारयोगे तृतीयप्रकारस्यातिष्यासिः । दपिवि-
 क्रममारमनापाया नीलमणिप्राप्तिवर्णनादिति चेत्, न । अत्र चाद्यवयवस्त्व-
 न्तरनिर्गतं तद्भेदाद्यवसाननिरन्धनत्वं विशेषणम् । 'कालानलो पीहितः'
 इत्यनुपदमुदाहृते विशेषलंकारे यथा अद्यवयवस्त्वन्तररूपकालानलव्यभिच-
 १ दृष्टानं नवनाशितु लिङ्गमात्रेणत्वत् ।
 २ कालानलं रामचन्द्रः ।
 ३ अत्र अद्यवयवमदेन्द्रेण वापुर्वेदेण अचण्डीकृतमणिः ।
 ४ अत्र अद्यवयवमदेन्द्रेण वापुर्वेदेण अचण्डीकृतमणिः ।
 ५ अत्र अद्यवयवमदेन्द्रेण वापुर्वेदेण अचण्डीकृतमणिः ।

राम—कालानल्योत्तद्दर्शनयोर्वा अभेदाध्यवसानेन निर्वर्तितम्, न तथा 'दधिविक्रेतुमटन्त्या' इत्यत्र महेन्द्रनीलमणिदर्शनमित्यदोषः । न च भगवति नीलमण्यभेदाध्यवसानेन निर्वर्तितमेव तदिति वाच्यम् । किञ्चित्कार्यमारभमाणस्येत्यत्र यत्कार्यं विशेषणतया प्रविष्टं तेन सहाशक्यवस्त्वन्तरस्याभेदस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च तत्कविक्रयेण सह नीलमणेरभेदस्यानध्यवसानात् । न चातिशयोक्त्या विशेषालंकारतृतीयप्रकारस्य गतार्थत्वं वाच्यम् । एतदुदाहरणे रामस्य विषयस्य कालानलेन विषयिणा निगटनाभावात् । नापि रूपकेण । विषयविषयिणोः सामानाधिकरण्याविरहेणारोपासिद्धेः । न च स्मृत्या । कालानलस्य वीक्षणकर्मत्वश्रवणेन स्मृतिकर्मत्वासिद्धेः । तस्मादशक्यवस्त्वन्तरकरणं विशेषालंकारस्यैव प्रभेद इति प्राचामाशयः ।

अत्र विचार्यते—विशेषालंकारस्यायं प्रभेद इति कथं विज्ञायते । नहि रूपकादिवदलंकारस्यास्य किञ्चित्सामान्यलक्षणमस्ति, येन ब्रह्मकान्तत्वेनाशक्यवस्त्वन्तरकरणत्वस्य तत्प्रकारतामभ्युपगच्छेम । न चान्यत्तरमेव तथाविधमस्तीति वाच्यम् । अनेनैव प्रकारेणैतरालंकारभेदत्वस्यापि सुवचत्वात् । अनुगतलक्षणं विना प्राचीनोक्तिराज्ञामात्रमेव राज्ञामिति तद्व्येक्षया पृथगलंकारतोक्तिरेव रमणीया । अपि च 'येन दृष्टोऽसि देव त्वं तेन दृष्टो हुताशनः,' 'तेन दृष्टा वसुंधरा' इत्यादौ वस्त्वन्तरस्य हुताशन—वसुधादर्शनादेरशक्यासंभावितत्वयोरभावात्प्रकृत्यालंकारसंभवेन निदर्शना स्वीक्रियते यदि, तदा 'येन दृष्टोऽसि देव त्वं तेन दृष्टः सुरेश्वरः' इत्यादौ विशेषालंकारेऽपि सैव शरणीक्रियताम् । नहि हुताशन इत्यत्र सुरेश्वर इत्यत्र च विच्छिञ्चिभेदोऽस्ति ।

१ सर्वस्याऽयमाशयः—विशेषालंकारे रामदर्शनमेव कालानलदर्शनाऽभिन्नत्वेनाध्यवस्यतीत्यते । यतो हि अलंकारलक्षणे 'प्रकृतकार्याऽऽरभणे एव अन्यकार्यनिर्वर्तनम्' इत्यनेन प्रकृतकार्ये अशक्यकार्यत्वाऽभेदो विवक्षितः । 'दधिविक्रयं कुर्वन्ता नीलमणिलेम्भाः' अत्र तु दधिविक्रये नीलमणेनाभेदाध्यवसायः । इति न प्रसङ्गरूपतृतीयप्रकारातिप्रसङ्गेः ।

२ प्रकृत-वस्तुत्वमितिवत् प्रतिपक्षिणा उपमा-रूपकान्यत्तरत्वं विशेषत्वमित्युक्तौ वगनादिप्रभेदत्वमस्य सादित्वर्थः ।

३ 'येन दृष्टो हुताशनः' इत्यादौ घर्जनं कृतो योऽतिशयः स एव 'दृष्टः सुरेश्वरः' अत्रापि । उपमनोपमेयभावकृतचमत्कारस्य समानत्वात् ।

एवं च प्राचीनानुसारेण 'कोदण्डच्युत-' इत्यादि यदस्माभिरुदाहृतं तदपि न विशेषसरणिमारोडुमीष्टे । एतेन 'त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम्' इत्यादि कुवलयानन्दोक्तमुदाहरणं गतार्थम् । तस्मादिदमुदाहरणम्—

'किं नाम तेन न कृतं सुकृतं पुरारे

दासीकृता न सल्ल का भुवनेषु लक्ष्मीः ।

भोगा न के बुभुजिरे विबुधैरलभ्या

येनार्चितोऽसि करुणाकर हेलयापि ॥'

अत्र यावन्निर्वाणसि रशय्यकरणम् । नखत्र भगवदर्चनेन सुकृतकरणादीनां सादृश्यं विवक्षितम्, येन निदर्शनादि संभाव्येत । किं तु कार्यकारणभावः । एवं चेदानीमशय्यवस्तुन्तरनिर्वर्तने अभेदाध्यवसाननिबन्धनत्वं न विशेषणम् । न च 'दधि विक्रेतुमटन्त्या' इत्यत्रातिव्याप्तिः । द्वयोः संकरस्य तत्रेष्टेरिति वदन्ति ।

इति रसगन्नाधरे विशेषालंकारप्रकरणम् ।

अथ व्याघातः—

यत्र लोकेन कर्त्रा येन कारणेन कार्यं किञ्चिन्निष्पादितं निष्पिपादयिषितं वा तदन्वयेन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यस्य निष्पादनेन निष्पिपादयिषया वा व्याहन्यते स व्याघातः ॥

अत्र व्याघाते पूर्वकर्त्रपेशया कर्त्रन्तरस्य चैतदक्षय्यप्रत्यपाद्यतिरेकसिद्धिः फलम् । कर्तृत्वं चेद् कार्योद्देशेन प्रवर्तमानत्वम् । प्रयोजनं चास्यां विवक्षया अनुपदमेव वक्ष्यामः । उदाहरणम्—

उदाहरणं गतार्थमिति । अशय्यवस्तुन्तरकरणकृताधिक्यनदकारस्य रसार्थिदं विन्तम् ॥ इति रसगन्नाधरनर्मप्रकाशे विशेषालंकारप्रकरणम् ॥

प्राम्यदाह—अथेति । व्याहन्यते बाध्यते । सुन्धो न विद्यजतीत्युदाहरणे तात्पर्य-

१ 'किं नाम' इति एते विबुधैरेषु यदाकर्म धर्मोपेक्षमानां धर्मेननित्वाद्यपः ।

२ इत्यत्र, अलम्बः । प्रवर्तनेन सद्द्विदिशालंकारस्यापि कार्योद्देशेनानुपपन्नः कृत इत्याद्यपः ।

३ एतत् कार्यम् अथेव व्याहन्यते स व्याघात इत्यर्थः ।

‘दीनदुर्मान्वचोभिः खलनिकरेस्तुदिने दलितान् ।

पल्लवयन्युल्लसिता नित्यं तैरेव सज्जनपुरीणाः ॥’

इह श्रुतिप्रतिपादितवचनस्वरूपैकधर्मपुरस्कारेणाभिन्नीकृतयोः परुषमधु-
रवचनयोरेकत्वाध्यवसानात्पुरः स्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरूपेण तत्कार्यहेतु-
ताविमर्शान्निवर्तत इति विरोधमूलत्वम् । इदं तु नोदाहरणम्—

‘पाण्डित्येन प्रचण्डेन येन माघन्ति दुर्जनाः ।

तेनैव सज्जना रूढा यान्ति शान्तिमनुत्तमाम् ॥’

अत्र दुर्जनसज्जनयोर्मद-शमकर्तृत्वेऽपि न तदुद्देशेन प्रवृत्तिरिति लक्ष-
णगतकर्तृविशेषणेनासंग्रहः । न चास्य व्याघातोदाहरणत्वे को दोष इति
वाच्यम् । आश्रयविशेषसंभावसाचिव्येनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वय-
जनने वाधकविरहाद्याहतेरेवाभावाद्दाहरणत्वासंगतेः । नहि लोकसिद्धो-
ऽर्थः काव्यालंकारास्पदं भवितुमर्हति ।

अपरो व्याघातो यथा—

‘विमुञ्चसि यदि मिय प्रियतमेति मां मन्दिरे

तदा सह नयस्व मां प्रणययत्रणायन्नितः ।

अथ प्रकृतिभीरुरित्यखिलभीतिभङ्गक्षमा-

न्न जातु भुजमण्डलादवहितो बहिर्भावय ॥’

१ दीना एव दुर्मान् । खलधमूहेः (कर्तृभिः) वचोभिः (करणैः) ।

२ परुषवचन-मधुरवचने यद्यपि परपर निम्ने किन्वन्न ‘वचोभिः’ ‘तैरेव’ (वचोभिरेव)
इति उभयत्र वचनस्वरूपस्य एकस्यैव धर्मस्लोपादानादभेदाध्यवसायः । तथा च ‘वचोभिरेव
दलनम्, वचोभिरेव च पल्लवनम्’ इति प्रथम विरोधस्य रक्षतिः । तत्र ‘परुष वचनं भिन्नं
यस्य कार्यं दलनम्, मधुर च भिन्नं यस्य कार्यं पल्लवापुञ्जदलनम्’ इति विमर्शे स निवर्तते ।
इत्यस्याभ्यलंकारस्य विरोधमूलकत्वम् ।

३ स्वभावतो मादन-शयनभनपरत्वेऽपि अत्र तदुद्देशेन न तयोः प्रवृत्तिः । लक्षणे च
‘कर्तृत्वं कारोद्देशेन प्रवृत्तत्वं’ गृह्यते, इति नापालकाररवप्रवृत्तिरित्यर्थः ।

४ एकमेव कारणं स्वामयस्व (एतन्नापारे तत्र कारणं तिष्ठति) स्वभावतद्व्याघात
परपरविरुद्धमपि कार्यद्वयप्रुत्पादयितुं शक्नोतीति वापाऽभावे व्याघातत्वमेव नेशाश्रयः ।

५ पूर्वं निष्पादितस्य व्याहननम्, द्वितीये व्याघाते निष्पादयितुमिच्छते भेदः ।

इदं दण्डकां प्रविविक्षुं भगवन्तं दाशरथिं प्रति भगवत्या जानक्या-
वाक्यम् । उभयविधेऽप्यस्मिन्व्याघाते पूर्वकर्तुरभीष्टव्याहननं तुल्यमिति
प्राचां सिद्धान्तः । तथा च तेषामुदाहरणम्—

‘दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुत्रे वामलोचनाः ॥’ इति ।

अत्र विचार्यते—व्यतिरेक एवात्रालंकारः । जयिनीर्विरूपाक्षस्य वाम-
लोचना इति तस्यैव प्रकाशनात् । न चात्र व्यतिरेकोत्थापकतया व्याघातः
स्थित इति वाच्यम् । एवमपि तस्यालंकारताया असिद्धेः । न ह्यलंकारो-
त्थापकेनालंकारेणैव भवितव्यमित्यस्ति नियमः । ‘आननेनाकलङ्केन जय-
तीनुं कलङ्किनम्’ इत्यादाविव वस्तुमात्रेणापि व्यतिरेकोत्थापनोपपत्तेः ।
नह्यस्योक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्तो विषयोऽस्ति येन स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेम ।
तस्मादलंकारान्तराविनाभूतालंकारान्तरवदिहाप्यवान्तरोऽस्ति विच्छित्तिविशे-
पोऽलंकारभेदेक इति प्राचामुक्तिरेवात्र शरणम् ।

यत्तु—

‘लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।

दातापि विसृजत्यर्थं तस्यैव ननु शङ्कया ॥’

- इति कुवलयानन्द उदाहृतम्, तत्रै ।

१ अभीष्टव्याहननस्य तुल्यत्वात् प्राचां मते निष्पादन-निष्पिपादविषयकतो भेद
इत्याहुवः ।

२ अयं सारंसाद्यः—व्यतिरेक एवात्रालंकारः । व्यतिरेकोत्थापनस्य मूलं व्यापातो भव-
ति नालंकारपदवाच्यः स्यात्, अलङ्कारोत्थापकः अलंकार एव भवेदिति नियमाऽभावात् ।
इति पूर्वपक्षः । व्यापातालंकारस्यैव नियमेन व्यतिरेकः फलभूतो भवेदिति पूर्वपक्षम् ।
उपपत्ति—यथाऽन्ये अलंकाराः अलंकारान्तरसंबन्धा अपि पूर्वविच्छित्तिविशेषवशात् पृथग्यप-
देयभागिनः [यथा अनन्वयाऽऽश्रमौ] तथा अत्रापि उत्थापकस्य व्यापातस्य अवन्तरविच्छित्ति-
वशात् प्राचामभिमतमलंकारत्वम् । इति सिद्धान्तः ।

३ दुष्पस्य ‘मम दारिद्र्यं मा भूदिति’ तात्कालिकदारिद्र्यस्य शङ्का । दातुस्तु ‘अमिम-
जग्मनि दारिद्र्यं मा भूदिति’ जन्मान्तरीयदारिद्र्यस्य शङ्का । इति अरण्येऽद्य व्यापादपक्ष-
विदिति प्रसङ्गः । दोषरति भेदेदास्यवृत्तानात् व्यापादलक्षणस्य समन्वय एवेत्यलंकार-
विदित्युक्तः ।

एवं श्रेयातिशयोक्त्याद्युपायोन्मीलितेन किञ्चिदंशभेदाध्यवसानेनामुल
एव प्रादुर्भावितो यो विरोधो विच्छित्तिमात्रात्मा क्षणप्रभावदननुवर्तमान-
स्तन्मूलका विरोधाभासादयो व्याघातान्ता अलंकारा निरूपिताः । ते च
नानारूपं वैचित्र्यं भजन्तो विरोधाभासस्यैव प्रभेदाः, न तु ततोऽतिरिक्ताः,
काञ्चनस्यैव कङ्कणादय इत्येके । रूपकदीपकादीनामौपम्यगर्भाणामुपमा-
भेदत्वापत्तेर्वहु व्याकुली स्यादिति परस्परच्छायामात्रानुसारिणो भिन्नविच्छि-
तयो भिन्ना एवेत्यपरे ।

इति रसगङ्गाधरे व्याघातप्रकरणम् ।

अथ शृङ्खलामूला अलंकाराः—

तत्र,

पङ्क्तिरूपेण निचद्धानामर्थानां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्, उत्तरो-
त्तरस्य वा पूर्वपूर्वस्मिन्संसृष्टत्वं शृङ्खला ॥

तच्च कार्यकारणता—विशेषणविशेष्यतादिनानारूपम् । इयं च न स्वत-
न्त्रोऽलंकारः, वक्ष्यमाणप्रभेदैर्गतार्थत्वात् । नह्यस्यास्तैर्विना विविक्तो विप-
योऽस्ति । यथा हि रूपकादिष्वनुप्राणकतया स्वितोऽप्यभेदांशः समानध-
र्मांशो वा न पृथगलंकारः एवं प्रकृतेऽपीत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । सावै-
यवादिभेदै रूपकस्य, पूर्णाद्धसादिभिरुपमायाश्च गतार्थत्वात्स्वतन्त्रालंकारता न
स्यात् । नहि विशेषनिर्मुक्तं सामान्यमस्ति येन विविक्तो विषयः स्यात् ।
तस्माच्छृङ्खलाया एव कारणमालादयो भेदा इति । मतयोरनयोस्तच्चव्युप-
रिष्टाद्विचेचयिष्यामः ।

लिकञ्जन्मान्तरीयदारिद्र्यसङ्घोरभेदाभ्यवसानात् लक्षणाऽसमन्वय इत्याहुः ॥ इति रस-
गङ्गाधरमर्मप्रवाशे व्याघातप्रकरणम् ॥

१ अर्थात् भासुखे एव क्षणप्रभावाः (विदुषः) इव भासासितस्य विरोधस्य विच्छित्ति-
(शोभाचमत्कार) विशेष एव स्वरूपमवशिष्यते, न स स्वमयेऽनुवर्तते इत्यर्थः ।

२ सावैयव-निरवयव-परस्परितादिभेदेभ्यो यथा रूपकधामान्यं पृथगुदीगण्यते तथा कार-
णमालादिभेदेभ्यः पृथक् शृङ्खलालंकारस्य गणनेत्यपरेषां मतम् ।

सैव शृङ्खला आनुगुण्यस्य कार्यकारणभावरूपत्वे कारणमाला ॥
तत्र पूर्वं पूर्वं कारणं परं परं कार्यमित्येका । पूर्वं पूर्वं कार्यं परं परं
कारणमित्यपरा । यथाक्रमेण यथा—

‘लभ्येत पुण्यैर्गृहिणी मनोज्ञा तथा सुपुत्राः परितः पवित्राः ।

स्फीतं यशस्रैः समुदेति नूनं तेनास्य नित्यः खलु नाकलोकः ॥’

‘स्वर्गापवर्गौ खलु दानलक्ष्मीर्दानं प्रसूते विपुला समृद्धिः ।

समृद्धिमल्पेतरभागधेयं भाग्यं च शंभो तव पादभक्तिः ॥’

इह च यथादौ कारणोक्तिरेव स्तूयते तदा पुनस्तस्य कारणं तस्यापि
कारणमिति, तत्कस्यचित्कारणं तदपि कस्यचिदिति वा कारणमाला युक्ता ।
यदा तु कार्योक्तिस्तदा तस्य कार्यं तस्यापि कार्यमिति, तत्कस्यचित्कार्यं
तदपि कस्यचिदिति वा युक्ता । सर्वथैव यः शब्दः कार्यकारणतोपस्थापक
आदौ प्रयुक्तः स एव निर्वाह्यः । एवंक्रमेण निबन्धनमाकाङ्क्षानुरूपत्वाद्रम-
णीयम् । अन्यथा तु भग्नप्रक्रमं स्यात् ।

यथा प्राचीनानां पद्यम्—

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभरा हि संपदः ॥’

अत्र जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं श्रुत्वा जितेन्द्रियत्वस्यापि किं कार-
णमिति, विनयः कस्य कारणमिति वा आकाङ्क्षोदेति । कारणस्यैव श्रुतिव-
शात्पूर्वमुपस्थितेः । कारणं तु ज्ञातम्, कार्यं पुनरस्य विमिति क्वचिदाकाङ्क्षा
तु कार्यत्व-कारणत्वयोः संबन्धिपदार्थत्वात्कारणश्रुत्युत्तरमेकसंबन्धिज्ञाना-
धीनकार्यत्वोपस्थित्या संगमनीया । न त्वसौ सार्धत्रिकी । एवं च विनयः
कस्य कारणमित्याकाङ्क्षाया गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यत इति वाक्यं यद्यपि

— कारणमाला स्पष्टा ॥

१ काव्यकारणमाला आनुगुण्य (अनुश्रुत्या) शृङ्खला कारणमालेत्यर्थः ।

२ एकसंबन्धिपदार्थत्वमनुरसंबन्धिपदं । आरभ्यमित्यनुगमानुसारं कारणरूपस्य एकस्य संबन्धिनः
अन्यसंबन्धिनः अथवा संबन्धिनः कार्यस्याप्युपस्थितिरित्यर्थः ।

फलतः परिपूरकं भवति, तथापि न साक्षादित्यहदयंगममेव । तथा गुणप्र-
कर्षात्किमाप्यत इत्याकाङ्क्षायां गुणाधिके पुंसीति च । अत्र च कथितपदत्वं
न दोषः । प्रत्युत पदान्तरेण तस्यार्थस्योक्तौ रूपान्तरेण सितस्य नटस्येव
प्रत्यभिज्ञापतिरोधकत्वाद्विवक्षितार्थसिद्धेरकुण्ठितैलविरहादोषः स्यात् । शब्दा-
दुपस्थितेऽर्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिव शब्दोऽपि विशेषणतया भासते । तथा
चोक्तम्—‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते’ इति । तच्चच्छ-
ब्दस्य विशिष्टार्थः स्वरूपेणाभिन्नोऽपि विशेषणभेदाद्विलक्षणः प्रतीयते
कुण्डगोलकादिवत् । ननु कुण्डगोलकादिपदेषु मृतामृतभर्तृकत्वादिरूपवि-
शेषणघटितं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यस्तु भिन्नाकारः प्रत्ययः । ताम्रः शोणो रक्त
इत्यादौ तु ताम्रादिशब्दानां शक्तत्वेन शक्यतानवच्छेदकत्वाच्छक्यतावच्छे-
दकस्य च गुणगतजातिविशेषस्याभिन्नत्वादभिन्नाकारः प्रत्यय एवोचित इति
चेत्, सत्यम् ।

१ प्रतीतिरूपेण फलेन परिपूरकं भवति, साक्षात्परिपूरकं न, इत्यहदयंगमम् । साक्षात्प-
रिपूरकं हि ‘विनयो गुणप्रकर्षस्य कारणम्’ इति वाक्यम् । ‘गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते’ इति
तु फलवत्परिपूरकमित्याशयः ।

२ गुणाधिके पुंसीति वाक्यं फलतः परिपूरकं भवति, न साक्षादित्यहदयंगममेवेत्यनुपपन्नः ।
साक्षात्परिपूरकं तु ‘गुणप्रकर्षाञ्जनानुरागः (अवाप्यते)’ इति ।

३ प्रत्यभिज्ञायाः ‘इदमेव तत्’ इति परिचयस्य प्रतिरोधवशात् विवक्षितार्थसिद्धेः कुण्ठित-
त्वाभावो न भवति अर्थात् विवक्षितार्थसिद्धिः कुण्ठिता भवतीति दोषः स्यात् ।

४ ‘गो.’ (अस्ति) इत्यस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं गोत्वं यथा विशेषणं तथा गोशब्दोऽपीत्यर्थः ।

५ पदार्थशब्दानां विहितोपे. स्वरूपतः एकः (एकरूपः) प्रतीयतां नाम, किन्तु वि-
शेषणस्य (विशेषणभूतस्य तत्पर्ययोश्च शब्दस्य) भेदाद्विलक्षणः प्रतीयते । यथा कुण्डगोलको
दावपि जारजवाचिनी तथापि कुण्ड-गोलकेति शब्दरूपविशेषणभेदाद् द्वयोरर्थो विलक्षण एव ।

६ नवित्यादेः सदभेदायमाशयः—कुण्डशब्दस्यार्थे ‘जीविते भर्तृरि जारजातत्वम्’ प्र-
वृत्तिनिमित्तम् । गोलकार्थे तु—‘मृते भर्तृरि जारजातत्वम्’ [‘अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तृरि
गोलकः’ इत्यमरः] इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्भिन्नाकारः अर्थबोध उचित एव । ताम्रः शोण
इत्यादौ तु ताम्रादयः शब्दाः शक्याः । अत्र एव शब्दभेदे शक्यतां (शब्दानाम्) भेदः
स्यात् । शक्यतावच्छेदकम् [रज्जुगण्डो जातिविशेषः] तु एकमेव [गण्डं पदम्] अर्थः
शक्यः । प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्तदसाधारणधर्मः गौरवादि शक्यतावच्छेदकम्] इति शक्यताव-
च्छेदकभेदात्तमावात् एक एव अर्थबोध उचित इति पूर्वपक्षः ।

‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च नहतामेकरूपता ॥’

इत्यत्र वैलक्षण्यशून्यतारूपस्यैकरूप्यस्य यथा प्रत्ययः, न तथा ‘उदेति सविता ताम्रो रक्त एवास्तमेति च’ इत्यत्र, इति सकलानुभवसिद्धम् । एवं च प्रवृत्तिनिमित्तभिन्नस्यापि शब्दस्य यदि शक्यविशेषणत्वं वैलक्षण्या-
न्यर्थानुपपत्त्यानुभवबलेन च सिद्धं तदा तदनुगुणैव व्युत्पत्तिः शब्दानां
करूप्यते । सा च वृत्तिसंबन्धेनार्थविशिष्टशब्दज्ञानत्वेन शब्दविशिष्टार्थो-
पस्थितित्वेन च सामान्यकार्यकारणभावरूपा । घटत्वादितत्त्वैवृत्तिनिमित्त-
प्रकारकबोधत्वेन तु वृत्तिसंबन्धेन घटविशिष्टपदज्ञानत्वादिना च विशे-
पतोऽपरः कार्यकारणभावः । विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसा-
मग्र्या जर्नेकतेति न कश्चिद्दोषः । यद्वै वृत्तिसंबन्धेन घटादिविशिष्टपद-

१ ‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च’ इत्यत्र ‘उदेति सविता ताम्रो रक्त एवास्तमेति च’ इत्यत्र च अर्थबोधे निमित्तौ वैलक्षण्यस्य अन्वयेन प्रत्ययेण उपपत्तिर्भवतीति प्रवृत्तिनिमित्तम् (गोत्वादि) तु शून्यस्य विशेषण मन्वत् एव परं प्रवृत्तिनिमित्ताद् भिन्नं शब्दोपि शक्यं प्रति विशेषण भवतीति सिद्धमित्याशयः ।

२ वृत्तिसंबन्धेन अर्थविशिष्ट शब्दज्ञान कारणम्, वृत्तिसंबन्धेन शब्दविशिष्टा अर्थापस्थितिश्च कार्यम् [वृत्तिसंबन्धेनेति विशेषणस्य कारणं तु शब्दाद्यर्थबोधेऽपि वृत्तिः वर्तमानता) संबन्धेन बोध्यमित्यर्थः] । अर्थात् अर्थवृत्ति (अर्थे वर्तमानम्) शब्दज्ञानम्, एव शब्दविशिष्टा अर्थापस्थिति अर्थात् शब्दे वर्तमाना अर्थापस्थितिरेति सामान्यतः शब्दत्वस्य अपेक्षस्य च निवेद्यास्तौव सामान्यकार्यकारणभावः ।

३ घटत्वादि तत्त्वप्रवृत्तिनिमित्त प्रकार (विशेषण) भूतं [शक्यवार्थबोधे शक्यतावच्छेदक घटत्वादिरूप प्रवृत्तिनिमित्तं विशेषण भवति] वन इदं कश्चिद्दोषादिमदन्वयिरूपशून्यस्य (अथस्य) बोधः कार्यम्, वृत्तिसंबन्धेन (अर्थात् घटाद्ये वर्तमान पदज्ञानम्) घटरूपशक्य-
विशिष्ट पदज्ञान कारणम् । इति विशेषतः कार्यकारणभावः ।

४ अर्थात् तत्त्वविशेषसामग्रीबोधे उपयोगाद्यैव सामान्यबोधसामग्र्या उपयोगः ‘निर्विशेष न सामान्यम्’ इत्याशयः ।

५ पूर्वबोधे घटादिपदस्यैव विशेषणतया निवेद्य, न घटत्वादिशक्यतावच्छेदकस्यैवमुपय-
संप्रसाधेमाह । यदेति०—वृत्तिसंबन्धेन घटादिरूपशक्यवार्थविशिष्ट पदज्ञान कारणम् । घटादि-
पदम्, घटरूपम् (प्रवृत्तिनिमित्त शक्यतावच्छेदकम्) चेत्युभय प्रकारभूतं वन, घटरूप श-
क्यस्य विशेषणभूतो वन इदं पदार्थापस्थितिः कार्यम् । इति । पदार्थापस्थितौ यदा घटादिपद
विशेषण तदा शक्यवार्थेऽपि घटादिपदस्य विशेषणत्व स्तीकार्यमवैलम्बः ।

ज्ञानत्वेन घटादिपद—घटत्वोभयप्रकारकघटादिविशेष्यकोपस्थितित्वेन च कार्य-
कारणभावः । पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः समानाकारत्वाच्छाब्दबोधेऽपि
पदभानम् । अनुभववगच्च प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय । एतदभिसर्वायै-
वोक्तम्—‘न सोऽस्ति’ इत्यादि ।

इति रसगङ्गाधरे कारणमालाप्रकरणम् ।

अथैकावली—

सैव शृङ्खला संसर्गस्य विशेष्यविशेषणभावरूपत्वे एकावली ॥

सा च पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति विशेष्यत्वे विशेषणत्वे चेति द्विधा ।
सैत्राद्ये उत्तरोत्तरविशेषणस्य स्थापकत्वापोहकत्वाभ्यां द्वैविध्यम् । स्वसं-
बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकनियामकत्वं स्थापकत्वम् । स्वव्यतिरेकेण विशे-
ष्यतावच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वमपोहकत्वम् । उदाहरणम्—

‘स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं च तद्यत्र परानपक्रियाः ।

परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुता यत्र चक्रास्ति केशवः ॥’

अत्र स्थापकम् ।

‘नार्यः स यो न स्वहितं समीक्षते न तद्धितं यत्र परानुतोपणम् ।

न ते परे यैर्नहि साधुताऽऽश्रिता न साधुता सा नहि यत्र माधवः ॥’

प्राग्बदाह—अथेति । परानपेति । परानपकार इत्यर्थः । तेषां शृङ्खलावयवानां

१ विशेष्यत्वे । पूर्वपूर्वस्य यत्र विशेष्यत्वम्, उत्तरोत्तरस्य च यत्र विशेषणत्वम् तत्र तद्वि-
शेषण स्थापकम् (स्वस्य संयोगे सति विशेष्यतावच्छेदकस्य अपोहत्वात्साधारणधर्मस्य स्थिती-
करण भवति) । यथा—‘स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी’, अत्र पण्डित इति पूर्व विशेष्यम् ।
उत्तरं ‘स्वहितार्थदर्शी’ इति विशेषणम् (स्थापकम्) । यतो हि स्वहितार्थदर्शी इति विशेषणस्य
संबन्धो यदा भवति तदैव विशेष्यतावच्छेदकस्य पाण्डित्यस्य स्थापनम् (हितार्थदर्शी एव
पण्डित, नान्य. इति) । अपोहकं तु—स्वस्य (विशेषणस्य) व्यतिरेके (अभावे) विशेष्य-
तावच्छेदकस्यापि अभावबुद्धेरनकं भवति । यथा—‘नार्यः स यो न स्वहितं समीक्षते’ अत्र
पूर्वस्य नार्यस्य विशेष्यत्वम् । उत्तरं ‘यो न हितं समीक्षते’ इति विशेषणम् (अपोहकम्) ।
यतो हि स्वस्य (स्वहितसमीक्षणरूपविशेषणस्य) अभावे विशेष्यतावच्छेदकस्य नार्यत्वस्यापि
अभावबुद्धिरिति (यो हितसमीक्षते नास्ति स नार्यो नास्तीति) ।

अत्रापोहकं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरम् । यद्यपि स्थापकेऽप्यपोहकत्वं गम्यते यो न स्वहितार्थदर्शा स न पण्डित इत्यादि, तथा अपोहकेऽपि स्थापकत्वम्, यो हितं समीक्षते स आर्य इत्यादि, तथापि शब्देन नोच्यत इत्यदोषः ।

‘धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।

लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥’

इह पूर्वेण पूर्वेण स्वाव्यवहितमुत्तरोत्तरं विशेष्यते । अस्मिन्त्रैकावल्या द्वितीये भेदे पूर्वपूर्वः परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकरूपः स्यात्-दायमेव मालादीपकशब्देन व्यवहियते प्राचीनैः । तथा चोक्तम्—‘माला-दीपकमाद्यं चैद्योत्तरगुणावहम्’ इति । तत्र मालाशब्देन शृङ्खलोच्यते दीपकशब्देन दीप इवेति व्युत्पत्त्या एकदेशस्य सर्वोपकारकमुच्यते । तेनैकदेशस्यसर्वोपकारकक्रियादिशालिनी शृङ्खलेति पदद्वयार्थः । एवं च दीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य लक्षणादीपकविशेषोऽयमिति न अमित-व्यम्, तस्य सादृश्यगर्भतायाः सकलालंकारिकसिद्धत्वात् । इह च शृङ्खलावयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं दीपकतावाचं श्रद्ध-धीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । विवेचितं चेदं सोदाहरणं दीपकप्रकरणेऽस्माभिरिति नेहातीवायस्यते । एतेन ‘दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते’ इति यदुक्तं कुवलयानन्दकृता तद्भ्रान्तिमात्रविलसित-मिति सुधीभिरालोचनीयम् ।

इति रसगङ्गाधर एकावलीप्रकरणम् ।

पदार्थानाम् । तद्भ्रान्तिमात्रेति । तत्रापि दीपकशब्दस्योपकारवपरत्वम् । अत एव तैर्दीपकप्रकरणात्पृथगे मावत्युत्तरमुच्योऽयमित्येतदुक्तिरेव भ्रान्ता ॥ इति रसगङ्गाधरमर्म-प्रकाश एकावलीप्रकरणम् ॥

१ पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वमुदाहरति—धर्मेण बुद्धिरिति ।

२ अर्थात् पूर्वपूर्वम् (विशेषणम्) उत्तरोत्तरस्य (विशेष्यस्य) पदरूपेण उपकारकम् । यथा—संयामाह्वणमागतेनेलादिपथे ‘कोदण्डेन गृह्य भासादिताः, शरैः भरिष्ठिरः भासादि-त्तरं’, इत्यादी पूर्वस्य कोदण्डादिविशेषणस्य उत्तरं गृह्यादि विशेष्यं प्रति भासादनरूपेण एकेन प्रकाशेण उपकारिता ।

३ यथा—कोदण्ड-शर-भरिष्ठिरः-भूमण्डलादीनां न शिथः सादृश्यमित्यर्थः ।

अथ सारः—

सैव संसर्गस्योत्कृष्टापकृष्टभावरूपत्वे सारः ॥

तत्रापि पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षापर्य्यायां द्वैविध्यम् ।

‘संसारे चेतनास्तत्र विद्वांसस्तत्र साधवः ।

साधुष्वपि स्पृहाहीनास्तेषु धन्या निराशयाः ॥’

इमं चालंकारमेकानेकविषयत्वेन पुनर्द्विविधमामनन्ति । एकविषयता-
यामवस्थादिभेदाश्रयणमावश्यकम् । उत्कर्षापर्य्यायोर्भेदनियतत्वात् । नद्य-
वस्थादिभेदकं विना किञ्चिदपि वस्तु स्वापेक्षया स्वयमधिकं न्यूनं वा भवितुं
प्रभवति । एकविषय उत्तरोत्तरोत्कर्षो यथा—

‘जम्बीरशियमतिलङ्घ्य लीलैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।

नीलाम्भोरुहैनयनेऽधुना कुचो ते स्पर्धते खलु कनकाचलेन सार्धम् ॥’

अत्र पूर्वपूर्वावस्थाविशिष्टाभ्यां कुचाभ्यामुत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टयोस्तयो-
रेवोत्कर्ष इत्येकविषयत्वम् । यद्यपि परिमाणभेदेन द्वयभेदोऽपि मतविशेषे
शक्यते वक्तुम्, तथापि कुचत्वेनाभेदाश्रयणेन तत्राप्येकविषयत्वं सूच्यमा-
दम् । यदि च वक्ष्यमाण एकाश्रये क्रमेणानेकाधेयस्वित्तिरूपः पर्यायोऽत्र
प्रतीयते तदा सोऽप्यस्तु । नहि तेन पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्कर्षरूपः सारो-
ऽन्यथासिद्धः शक्यः कर्तुम् ।

अनेकविषयः स एव यथा—

‘गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वा गुर्वा ततोऽपि जगदण्डम् ।

जगदण्डादपि गुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥’

वेदेऽप्ययमलंकारो दृश्यते—

प्राग्बदाह—अथेति । तत्रापि पुरुषेऽपि ॥ इति रसगङ्गाधरसमर्थप्रकाशे सारप्रकरणम् ॥

१ गुरुत्वेव ।

२ संवोधनम् ।

३ पूर्वपूर्वावस्था वैशिष्ट्यवापेक्षया उत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टौ कुचौ परस्परौ स्वार्थः । एक-
स्वैव कुचपर्य्यायश्च अत्राभेदेन उत्तरोत्तरोत्कर्ष इति साराङ्ककारः ।

‘महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं क्वचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥’

पूर्वं तु गुणकृत उत्कर्षः, इदं तु स्वरूपमात्रकृत इति विशेषः । न चात्र गुणकृत उत्कर्षो वाच्यः । पुरुषस्य निर्गुणत्वेनाभ्युपगमात् । न च तत्रापि विनाशरहितत्वादिर्गम्यमानो गुण उत्कर्षक इति वाच्यम् । तस्य तादृशाधिकरणमिन्नत्वे मानाभावात् । अनयैव दिशापकर्षोऽप्युदाहार्यः ।

इदं तु बोध्यम्—एकविषये शृङ्खलाया अचारुत्वाच्चदनुप्राणितः सारो न चारुतां घटे । तस्याः स्वाभाविकभेदापेक्षित्वेनावस्थादिकृतभेदेऽनुत्पत्त्यात् । अत एवास्मिन्निषेधे वर्धमानकालंकारोऽन्यैरङ्गीकृतः । तल्लक्षणं च ‘रूप-धर्माभ्यामाधिक्ये वर्धमानकम्’ इति कृतम् । तस्मात्कारणमालादिर्यथा शृङ्खलैकविषयः, न तथा सारः शक्यो वक्तुम्, एकविषयेऽलंकारान्तराभ्युपगमप्रसङ्गात् । ‘गुणस्वरूपाभ्यां पूर्वपूर्ववैशिष्ये सारः’ इति तु लक्षणं सारस्य युक्तम् । स च क्वचिच्छृङ्खलानुप्राणितः, क्वचित्त्व-तत्र इत्यनेकविषयत्वमेकविषयत्वं च सुखम् । एवं शृङ्खलाविषयाणामलंकाराणां विच्छिन्नचित्तवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वात्पृथगलंकारत्वे सिद्धे शृङ्खलाया विरोधाऽभेदसाधर्म्यादिवदनुप्राणकतैवोचिता, न पृथगलंकारता । तथैवैवमेदादीनामपि पृथगलंकारतापत्तेः । पूर्णालसादी तु न विच्छिन्नचित्तवैलक्षण्यम्, अपि तूपमाविच्छित्तिरेवेति संप्रदायः । ननु केयं विच्छित्तिः ?

१ विनाशरहितत्वं गुणः स्वाधिकरणात्पुरुषाद् मित्रो न । अविनाशिनः पुरुषात् स गुणः (विनाशराहितम्) अमित्रः तद्रूप इत्यर्थः ।

२ अवस्थानेदेन एकत्वोक्तये ।

३ एकस्य अवस्थानेदेन उत्कर्षे वर्धमानक भवति, न शृङ्खला । शृङ्खलाविषयास्वरुलंकाराः सदा शृङ्खलास्वा एव भवन्ति नात्यथेत्याशयः ।

४ एवं लक्षणे कृते शृङ्खलामात्रविषयत्वामारे (वर्धमानकत्वे) स्वनिवारो नाधातीत्यर्थः ।

५ अत्रवेपि यदि पृथगलंकारत्वं स्यात्तदा ।

६ शृङ्खलापेक्षया शृङ्खलाविषयाणामेकावस्थापलंकाराणां विच्छिन्नचित्तवैलक्षण्यत्वात्पृथगलंकारता ।

शृङ्खलापेक्षया पृथगलंकारत्वमात्रम् । पूर्णां दुष्ठा इत्यादीनां तु न विच्छिन्नचित्तवैलक्षण्यमिति न पृथगलंकारत्वम् । अपि तु उपमाकृतविच्छित्तया उपमाभेदत्वमेवेत्याशयः ।

उच्यते—अलंकाराणां परस्परविच्छेदस्य वैलक्षण्यस्य हेतुभूता जन्यतासंस-
र्गेण काव्यनिष्ठा कविप्रतिभा, तज्जन्यत्वंप्रयुक्ता चमत्कारिता वा विच्छिन्निः ।
इति रसगङ्गाधरे सारप्रकरणम् ॥

अथ काव्यलिङ्गम्—

अनुमितिकरणत्वेन सामान्यविशेषभावाभ्यां चानालिङ्गितः प्रकृ-
तार्थोपपादकत्वेन विवक्षितोऽर्थः काव्यलिङ्गम् ॥

उपपादकत्वं च तन्निश्चयजनकज्ञानविषयत्वम् । अनुमानार्थान्तरन्यास-
योर्वारणायानालिङ्गितान्तम् । उपमादिवारणायोपपादकत्वेनेत्यन्तम् । पञ्च-
म्यादिशब्दैः प्रतिपादितहेतुत्वकस्य हेतोरेव वारणायोपपादकत्वेन विवक्षित
इति । न तु शब्दात्तेन रूपेण बोधित इत्येतदर्थफलकम् । तेन 'भयानकत्वा-
त्परिवर्जनीयो दयाश्रयत्वादसि देव सेव्यः' इत्यादौ नायमलंकारः । गम्यमा-
नहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुन्दरत्वेनालंकारिकैः काव्यलिङ्गताभ्युपगमात् । तच्च
सुबन्ततिङन्तार्थत्वाभ्यां तावद्विविधम् । आद्यमपि शब्दान्तरार्थविशेषितश-
रीरम्, शुद्धैकसुबन्तार्थरूपं चेति द्वेषा । अत्राप्याद्यं साक्षात्परम्परया वा
वाक्यार्थविशेषितम्, सुबन्तार्थमात्रविशेषितं चेति द्विभेदम् । तिङन्तार्थभू-
तमपि साक्षात्परम्परया वा वाक्यान्तरार्थविशेषितम्, सुबन्तार्थमात्रविशेषितं
चेति द्विप्रकारम् । शुद्धभेदस्तु तिङन्तार्थस्य न संभवति, क्रियायाः
कारकविशेषितत्वावश्यंभावात् । शिष्टमप्रे निरूपयिष्यते । उदाहरणम्—

प्राग्बदाह—अथेति । तच्च काव्यलिङ्गम् । अत्रापि अनयोरपि । वार्तसमूह ।

१ परस्परविच्छेदहेतु(जन्यतासंसर्गेण)काव्यनिष्ठप्रतिभाजन्यत्वहेतुका चमत्कारित्वर्थः ।

२ प्रकृतार्थोपपादकतया वक्तुमिष्टः (न तु हेतुतया शब्देन प्रतिपादितः) अर्थः (हेतु-
रूपः) काव्यलिङ्गमित्यर्थः ।

३ हेतुत्वलंकारे हेतुत्वं पञ्चम्यादिशब्दैः प्रतिपादितं भवति । अथ तु उपपादकहेतुत्वं गम्य-
मानमेव भवति न तु शब्दप्रतिपाद्यम् । तस्मात् हेतुत्वलंकारवारणाय 'प्रकृतार्थोपपादकत्वेन विव-
क्षितः' (अर्थात् यस्य उपपादकत्वं न शब्देनाभिहितम्, अपि तु स उपपादकतया वक्तुमिष्टः)
इत्युक्तिः । तेन च 'भयानकत्वात्' इत्यादौ हेतुत्वस्य पञ्चम्या उक्तत्वात् न काव्यलिङ्गा-
लंकारत्वमिति सर्वस्वाशयः ।

४ केवलमेकं सुबन्तरूपमेव हेतुत्वं, तत्र अन्यशब्दार्था अपि विशेषणभूताः स्युरिति ।

‘विनिन्द्यान्मुन्मत्तरपि च परिहार्याणि पतितै-
 र्वाच्यानि घ्रात्यैः सपुलकमपास्यानि पिशुनैः ।
 हरन्ती लोकानामनवरतमेनासि कियतां
 कदाप्यश्नन्ता त्वं जगति पुनरेका विजयसे ॥’

अत्र ह्यनन्यसाधारणतया प्रतिपादितस्य भगवत्या भागीरथ्या उत्कर्षस्या-
 पाततोऽघटमानस्योपपादनायानवरतसकललोकपापहरणसमानाधिकरणः श्रमा-
 भावः सुवन्तमात्रार्थविशेषितः सुवन्तार्थो विशेषवपुर्हेतुस्वेनोपात्तः ।

‘त्रपन्ते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिविधौ
 कर कर्णे कुर्वन्त्यपि किल कपालिप्रभृतयः ।
 इमं तं मामग्न्य दमथ करुणाक्रान्तहृदये
 पुनाना सर्वेषामघमथनदर्पं दलयसि ॥’

अत्र सकलदेवतीर्थदर्पदलनस्य सिद्धये स्वात्मपवित्रीकरणं वक्रा निव-
 द्धम् । तच्च शुद्धत्वात्तादृशसिद्ध्यसगर्थं विशेषकान्तरगाकाहुतीति तीर्थकर्तृ-
 कत्रपाकरणम्, कपालिप्रभृतिकर्तृककर्णमुद्रणं चेति वाक्यार्थद्वयं स्वात्मरूप-
 कर्मद्वारा विशेषरूपोपात्तम् । तद्विशिष्टं च तादृशपवित्रीकरणं भागीरथ्यु-
 पारूढं तादृशकार्योपपादनसमर्थमिति भवति हेतुः ।

‘पद्मासनप्रमुखनिर्जरचिर्षुचि-
 दुष्पापदिव्यमहिमन्भवतो गुणौघान् ।
 तुष्टुप्तो मम निवान्तविशृङ्खलस्य
 मन्तुं’ शिशोः शिव न मन्तुमिहासि योग्यः ॥’

१ अत्र ‘अशान्ता’ इति विशेषवपु सर्वापेक्षया विशिष्ट सुवन्तार्थो हेतुस्वेनोपात्तः, यो हि
 ‘एवभूतानि पनासि हरन्ती’ इत्यादिसुवन्तमात्रार्थः । (न तु कुत्रचिद्विद्वन्तार्थो भिद्यते.)
 विशेषितः ।

२ प्रकृमात्रस्य आत्मानः । (जगत्त्रापकर्णे) पवित्रीकरणं तादृश(सकलदेव-तीर्थदर्पदलन)-
 सिद्धये असमर्थम् । अत एव विशेषकान्तरम् (विशेषवपुति विशिनष्टि वा यत् तादृशमन्यत्) ।

३ साक्षात्परम्परया वा वाच्यार्थः (तीर्थत्रपाकरण-कर्ममुद्रण) विशेषितः स्वात्मपवित्री-
 करणरूप सुवन्तार्थः सकलदेव-तीर्थदर्पदलनोपपादकहेतुस्वेनोपात्तः सुवन्तारणम् ।

४ निर्जराया चित्तवृत्त्या दुष्पापो दिव्यमहिमा यस्य तत्समुद्धौ ।

५ मन्तुम् (अपत्तम्) मन्तु योग्यो नाऽसि ।

अत्र शिशुत्वं शुद्धैकसुवन्तार्थोऽपराधक्षमाकरणे हेतुः । तथा दिव्यमहिम-
म्बमचिन्त्यमाहात्म्यं सुवन्तार्थविशेषितसुवन्तार्थरूपं ब्रह्मादिचित्तदुष्प्रापत्वे ।
एवं तादृशपरमेश्वरगुणैकर्मकस्तवो मन्तौ । तादृशत्त्वे च विशृङ्खलत्वमिति
शुद्धसुवन्तार्थोदाहरणे विशिष्टसुवन्तार्थस्याप्युदाहरणम् ।

‘तवात्म्यादम्ब स्फुरदलघुगर्वेण सहसा

मया सर्वेऽवज्ञापुरपथमनीयन्त विबुधाः ।

इदानीमौदास्यं यदि भजसि भागीरथि तदा

निराधारो हा रोदिमि कथय केषामिह पुरः ॥’

अत्र निराधार इत्यादिनाभिव्यक्ते वक्तृनिष्ठसकलकर्तृकद्वेषे आत्मकर्तृका-
वज्ञापुरपथनयनरूपः सुवन्तार्थविशेषितस्तिङ्न्तार्थ उपपादकः ।

‘विश्वास मधुरवचनैः साधून्धे वञ्चयन्ति नम्रतयां ।

तानपि दधासि मातः कारयपि यातस्तवापि च विवेकः ॥’

अत्रापि पृथिवीविवेकनाशोपपादने तिङ्न्तार्थस्य धारणस्य सुवन्तार्थ-
वेशेषितस्य तस्यैव जनधारणात्मनो वा असामर्थ्यात्साधुवञ्चनरूपपूर्ववा-
यार्थविशेषितं धारणं हेतुः । विशेषणत्वं च कर्मणि विशेषणत्वात्परम्प-
या बोध्यम् । एते च भेदाः प्राचीनकल्पितपदार्थ-वाक्यार्थभेदद्वयवचातुर्य-
ज्ञेण कल्पिताः, न तु वैचित्र्यविशेषेण । अथानुमानादस्य को विशेषः ?
तु व्याप्यत्व-पक्षधर्मत्वाभ्यां ज्ञायमानमेवार्थसाधकमनुमानम्, स्वरू-

१ तादृशपरमेश्वरस्य गुणाः कर्मभूता यत्र ईदृशः स्ववो मन्तौ हेतुरित्यर्थः । एवमद्वेषेऽपि
शुद्धसुवन्तार्थविशेषितः बोध्यः ।

२ वक्तृरि (कवी) तिष्ठति एतादृशे सकलदेवकर्तृके द्वेषे ‘तव आत्मन्वात् अवज्ञापथम्’ इत्या-
दसुवन्तार्थविशेषितः ‘भलीयन्त’ इति तिङ्न्तार्थः ।

३ ‘पृथिवि तव विवेको यातः’ इति विवेकनाशोपपत्तौ ‘दधासि’ इति धारणरूपकेतव-
तेट-तापेस, ‘तान् जनान् दधासि’ इति सुवन्तार्थविशेषितस्य तिङ्न्तार्थस्य वा सामर्थ्य-
शक्ति [जनानां धारणे पृथिव्याः स्वभाव एव भूतो जनधारणेन न विवेकदीनार्थं तिङ्न्तार्थः] ।
मतः ‘ये साधून् विश्वास वञ्चयन्ति तान् खलजनान् दधासि’ इति पूर्ववाच्यार्थविशेषितं
तेटन्तार्थरूपं धारणमत्र हेतुरित्यर्थः ।

पेण ज्ञायमानं प्रकृतार्थोपपादकं काव्यलिङ्गमिति विशेष इति चेत्, न उपपादकं हि सत्यां युक्तौ । सा तु सति व्यभिचार-पक्षावृत्तित्वयोरन्यतरस्यापि ज्ञाने न संभवति । यथा 'विनिन्द्यान्युन्नतैः' इत्युदाहृतपद्ये तादृशश्रमाभाव उत्कर्षव्यभिचारितो भागीरथ्यवृत्तिर्वेति ज्ञाने जात्वपि न सर्वोत्कर्षः सेद्दुमीष्टे । सेद्दुमीष्टे च सर्वोत्कर्षव्यभिचारितो भागीरथीवृत्तिश्चेति ज्ञाने । एवं हेतोः सर्वत्राप्युपपादाव्यभिचारितज्ञान एवोपपत्तिः । अन्यथा तु हृदमेवमनेवं वा स्यादिति सदेह एव । तस्मादुपपत्ति-समर्थनादिविलक्षणशब्दप्रयोगा आलंकारिकाणामनुमितिसरणिमेवाभिनिविशन्ते । न च समर्थना दृढपत्ययः, न त्वनुमितिरिति वाच्यम् । स हीन्द्रियसन्निकर्षावाज्ञ प्रात्यक्षिकः । अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात्त शब्दः । अत एव न मानसोऽपीति । सत्यम्, काव्यलिङ्गं प्रकृतार्थोपपादकम् । उपपत्तिश्चानुमितेरेव । व्यभिचारित्वेऽपि हेतोस्तदानीं व्यभिचारास्पृष्टैः । तथापि नानुमानालंकारस्वात्र विषयः । श्रोतुर्व्यलिङ्गकार्णुमितिबुबोधयिषया कविः काव्यं निर्मिमीते तल्लिङ्गमनुमानालंकृतेर्विषयः, काव्यव्यापारगोचरीभूतानुमितिकरणमिति निष्कर्षः । काव्यलिङ्गज्ञानजानुमितित्स्तु न कविना श्रोतुर्वुबोधयिषिता । अत एवासौ न काव्यव्यापारगोचरः । श्रोतुः केवलं कारणवशाज्जायत इति नास्त्येवात्र जायमानायामप्यनुमितावनुमानालंकृतेर्विषयः । 'तस्मिन्मणिर्वातमहान्धकारे' इति वक्ष्यमाणपद्ये तु बुबोधयिषितैवानुमितिरित्यस्त्वनुमानविषयः । अपि च कविनिवद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठा ह्यनुमितिरनुमानालंकृतिं प्रयोजयति । श्रोतृनिष्ठा महावाक्यार्थनिश्चयानुकूला तु काव्य-

१ व्यभिचारः (हेतु-साध्ययोरव्याप्तिः), पक्षे (पर्वतादौ) अवृत्तित्वम्, अनयोर्मध्ये अन्यतरस्य (पक्षस्य) अपि ज्ञाने न संभवति ।

२ हेतुः उपपाद्येन (वस्तुार्थेन उपपादन क्रियते तेन) सह अव्यभिचारित्वज्ञाने अर्थात् उपपादस्य हेतोश्च व्याप्तिः (सहचारः) इति ज्ञाने एव ।

३ शब्दे प्रत्यये शब्दसामग्री प्रबला स्यात् । एवमेव मानसेऽपि आन्तरिकसामग्री ।

४ यत् लिङ्गं प्रकृतम् ईदृशी याऽनुमितिस्य शोधयितुमिच्छया । अर्थात् यं परार्थं काव्यव्यापारकनिर्णयाननुमितौ कविहेतु करोति स हेतुः [काव्यव्यापारगोचरीभूताया अनुमितेः करणम् (असाधारणकारणम्)] अनुमानालंकारस्य विषय इत्यर्थः ।

लिङ्गमिति महान्विशेषः । एवं च काव्यलिङ्गातिप्रसङ्गवारणायानुमानलक्षणप्रविष्टानुमितौ काव्यव्यापारगोचरत्वं विशेषणं देयम् ।

यत्तु 'समर्थनीयस्वार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थकम्' इति कुवलयानन्दकारो लक्षणमकार्षीत्तदपि सामान्यविशेषभावनालिङ्गित्वविशेषणरहितं चेदर्थान्तरन्यासे स्यादेवातिप्रसक्तम् । यदपि,

“यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं

मेधैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी क्षशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्त्रे राजहंसा गता-

स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥'

'मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्त्रवागतिञ्चं समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥'

पूर्वत्र पादत्रयार्थोऽनेकवाक्यार्थरूपश्चतुर्थपादारथे हेतुः । उच्यते तु संबोधने व्यापारयन्त्य इति मृगीविशेषणत्वेनानेकपदार्थो हेतुरुक्तः" इत्यलंकारसर्वस्वरुक्तोक्तम्, अनुमोदितं च कुवलयानन्दकृता । तदुभयमसत् । अनुमानार्थान्तरन्यासविषये हेत्वलंकारो नेति तावत्सर्वसमतम् । अन्यथा तयोरुच्छेदापत्तेः । अयं चानुमानस्यैव विषयः । चतुर्थचरणे दैवरूपे पक्षे नापिकाङ्गसादृश्यदर्शनजन्यमुखासहिष्णुत्वरूपसाध्यस्य चरणत्रयवेद्येन तत्त-

मात्रमवधारणे । उपसंहरति—एवं चेति । अन्विति । यत इत्यादिः । न्यासे स्यादेवातिप्रसक्तमिति । प्राचीनमते समर्थनीयत्वनेनैव वारणात् । मतान्तरे तु सामान्यविशेषभावनालिङ्गित्वं विशेषणं देयमित्यर्थान्तरन्यासप्रकरणे तदन्वय एव स्पष्टम् ।

१ अर्थ सर्वस्वाद्ययः—अनुमानालंकारे अनुमितिः (हेतुद्वारा पक्षे साध्यस्य निश्चयरूपो व्यापारः) कान्दव्यापारगोचरत्वात् (कान्दरचनायां निश्चयत्वात्) कविद्वारा भोक्तृणां बोधयितुमिष्टा भवति । पूर्वविधाया अनुमितेर्लिङ्गम् अनुमानालंकारस्य विषयः । काव्यलिङ्गे तु कारणसामर्थ्यादनुमितिर्यावमानानि न सा कवेः श्रोतव्यो बोधयितुमिष्टा भवति । तादृश्याः (काव्यव्यापारस्य अविषयीभूतायाः, कविना बोधयितुं नाभिकवितायाः) अनुमितेः (व्यपस्ति-समर्थनादिपदवाच्यायाः) हेतुः कान्दलिङ्गस्य विषयः । किय—अनुमाने कान्दभोक्तृभ्यो-इतिरिक्तः अन्वोऽपि प्रमाणा (अनुमानजन्यमानाद्ययः) मध्ये भवति, यथा 'दक्षिणमपि-मास०' इत्यत्र श्लेषः । काव्यलिङ्गे तु भोक्तेर केवलः व्यपसदभेदेना अर्थ समर्थयति ।

दङ्गसादृश्याधारविषयकत्वेन हेतुना सिद्धेः स्फुटत्वात् । दैवं नायिकाङ्गसा-
दृश्यदर्शनजन्य-मदिष्टमुखासहिष्णु, तत्तन्नायिकाङ्गसादृश्याधारविषयक-
त्वात्, मदीयशत्रुमूलयज्ञदत्तादिवदिति च प्रयोगः । शृग्यश्चेति द्वितीयपद्ये
यद्यपि संबोधने वक्तृनिष्ठे शृगीनेत्रव्यापारो ज्ञायमान उत्पादकः, तथापि
नासावुत्पादकता अनुमितिकरणताया अतिशैत इत्यनुमानालंकार एव युक्तः ।
इयांस्तु विशेषः—यत्पूर्वपद्येऽनुमितिर्गम्या, इह पुनर्बुध्यतेर्वाच्या । शृग्यो
दक्षिणानिलसंपर्कवत्यः, दक्षिणाभिमुखविलक्षणनेत्रव्यापारवत्त्वादिति च
प्रयोगः । वैलक्षण्यं चोत्पद्यमेत्यादिनोक्तं बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति—काव्यलिङ्गं नालंकारः । वैचित्र्यात्मनो विच्छिन्नविशिष्टो-
पस्थाभावात् । स हि जन्यतासंसर्गेण कविप्रतिभाविशेषः, तन्निर्मितत्वप्र-
युक्तध्वन्यतिविशेषो वेत्युक्तम् । न चानयोरन्यतरस्याप्यत्र संभवः । हेतु-
हेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वायोगात् । अत एव
चमत्कृतिरपि दुर्लभा । श्लेषादिसमिश्रणेन विच्छिन्नविशेषोऽत्राप्यस्तीति
तु न वाच्यम् । तस्य श्लेषाद्यंशप्रयोज्यत्वेन काव्यलिङ्गस्यालंकारताया-
स्तथाप्यसिद्धेः । यत्र तूपस्कारकवैचित्र्याद्विलक्षणं तदुपस्कार्यवैचित्र्यं तत्रास्तु
नामोपस्कारकादुपस्कार्यस्य पृथगलंकारत्वम् । यथातिशयोक्तेर्हेतुफलोत्प्रे-
र्क्षयोः । यत्र तूपस्कारकवैचित्र्य एव विश्रान्तिसूत्रोपस्कार्यमलंकार

इह पुनर्बुध्यतेर्वाच्येति । अनेव चिन्तनम्—एवं हि काव्यलिङ्गमानं गम्यानुमा-
नस्य उत्पद्ये तदुच्छेदापत्तेः । तस्मादनुमितेर्बोधने गम्यात्वे चेदमिति व्यवस्थाश्रवणात्

१ अर्थ भावः—शृग्यश्चेत्यत्र सहृदयद्वारां क्षापमानो शृगीणा नेत्रव्यापार. रामनिष्ठ-सम्य-
ग्रोधनरूपकार्यस्य (फलस्य) उत्पादकः । उ३अ नालो अनुमानस्य निषयः । अनुमानस्य
विषयो हि क्षाप्य-शापक (साध्यसाधक) भावः । न पुनः कार्यकारणभावः । इति पूर्वपद्यः ।
एव वास्तुविनी उत्पादकता नास्ति, अस्मि तु अनुमापकवैवेति समाधानम् ।

२ अर्थात् समबोधयन्निति 'बुध'शब्दजन्य अभिधीयते ।

३ हेतुप्रेक्षायाः फलोप्रेक्षायाश्च अतिशयोक्तिद्वारांश्च उपस्कारणम् (अहेतुरसि हेतुत्वेना-
प्यवधीयते) । अस्मि उपस्कारक (अतिशयोक्ति) वैचित्र्यापेक्षया उपस्कार्यस्य (उपप्रेक्षायाः)
वैचित्र्यं प्रथमं अनुभवते इति पृथगलंकारत्वमित्यादिपद्यः ।

एव । यथा प्रकृते । एव तर्हि बहूनामलकारत्वेन प्राचीनैरूरीकृतानामन-
लंकारतापत्तिरिति चेत्, अस्तु । किं नश्छिन्नम् । तस्मात् 'निर्हेतुरूपदोषा-
भावः काव्यलिङ्गम्' इत्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरे काव्यलिङ्गप्रकरणम् ।

अथार्थान्तरन्यासः—

सामान्येन विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य वा यत्समर्थनं तद-
र्थान्तरन्यासः ॥

समर्थनं चेदभेवमनेवं वा स्वादिति सशयस्य प्रतिबन्धक इदमित्यभेवेति
दृढप्रत्यय । निश्चय इति यावत् । तत्र प्रकृतयोः सामान्यविशेषयोः सम-
र्थ्यत्वम्, अप्रकृतयोर्विशेषसामान्ययोः समर्थकत्वं प्रायशो दृश्यते । तच्च
तावत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधम् । उदाहरणम्—

'करिकुम्भतुलासुरोजयो. क्रियमाणा कविमिर्विशृङ्खलैः ।

कथमालि शृणोषि सादर विपरीतग्रहणा हि योषित. ॥'

अत्र संबोध्यकर्तृकस्य तदीयकुचवृत्तिकरिकुम्भतुलासादरश्रवणस्यानौ-
चित्यं प्रतिपाद्यते । तच्च तस्यानिष्टसाधनत्वे संगच्छते । अनिष्टसाधनत्व-
मपि तादृशश्रवणमिष्टसाधनमिति बुद्ध्या श्रवणं कुर्वाणायाः कान्ताया भ्रान्तात्व-
विना दुरुपपादमिति स्त्रीत्वेन भ्रान्तात्वं प्रतिपाद्यते । तच्च संबोध्यस्त्रीविशे-
षभ्रान्तत्वरूपस्य विशेषस्य सामान्यं समर्थकं च ।

'उपकारमेव कुरुते विपद्गतं सद्गुणो नितराम् ।

मूर्च्छां गतो मृतो वा रोगानपहरति पारद सकलान् ॥'

दोषः । अत्र ममं अन्तरितं गता इति क्रिया अन्तर्भावित्वात् । तादृशक्रियाकर्त्री
भूतेन्वीचरदशो देवनिष्ठत्वात्तसादृश्यदर्शनं नन्वमुखात्तद्विष्णुत्वोपपादका । मज्जितत्वाद्यु-
पपादकानि त्वच्चेत्समानकान्तात्वादिकानीति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे
काव्यलिङ्गप्रकरणम् ॥

१ समर्थकहेतुविभ्यासीति हि काव्यलिङ्गमुपरकरोति । अत्र हि उपस्कारफलं तादृशहेतुवि-
न्यासस्यैव वैचित्र्यम्, न उपस्कार्यै काव्यलिङ्गे । इत्यनञ्कारतैवाऽसौलभ्यं ।

अत्र विपद्गतसद्गुणकर्तृकोपकारस्य सामान्यस्य प्रकृतस्य मूर्च्छितमृतपा-
रदकर्तृकं रोगापहरणं विशेषः, उदाहरणतया समर्थकं च । पारदवृत्तान्ते
प्रकृते तु पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यत्यासे कृते सामान्यस्य विशेषसमर्थकताप्यत्रैव
संभवति—

‘अहञ्जेको रणे रामो यातुघानाननेकशः ।

असहाया महात्मानो यान्ति कांचन वीरताम् ॥’

अत्र विशेषस्य सामान्यं समर्थकम् । वैपरीत्ये तु सामान्यस्य विशेषः ।
‘असहाया—’ इत्याद्युत्तरार्धमपास्य ‘नूनं सहायसंपत्तिमपेक्षन्ते नलोञ्छिताः’
इति कृते विशेषो वैधर्म्येण सामान्यस्य । अर्धवैपरीत्ये दुर्बलवृत्तान्ते प्रकृते
तु वैपरीत्यम् । अस्मिन्नलंकारे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्थः शाब्दश्चालंकार-
ताप्रयोजकः । न तु काव्यलिङ्गे हेतुहेतुमद्भाव इवार्थ एव । हि यत् यतः
इत्यादेः प्रतिपादकस्याभावे आर्थः । स तु कथितः ‘मूर्च्छां गतो मृतो वा’
इत्यत्र । तत्सत्त्वे शाब्दः । सोऽपि ‘विपरीतग्रहणा हि’ इत्यत्र ।

यथा वा—

‘भवत्या हि मात्यामपतितपास्वण्डपरिप-

त्परित्राणस्नेहः श्रुयितुमशक्यः खलु यथा ।

ममाप्येवं प्रेमा दुरितनिवहेष्वम्ब जगति

समाबोऽयं सर्वैरपि खलु यतो दुष्परिहरः ॥’

अत्र भगवत्या भागीरथ्याः स्त्रोतुश्च वृत्तान्तयोर्विशेषयोः समर्थकस्य चतु-
र्थचरणप्रतिपादस्य सामान्यस्य समर्थकता यत इत्यनेनोच्यते ।

ननु सामान्यार्थो विशेषार्थसमर्थक इत्यस्य सामान्यव्याप्तिज्ञानं विशेषा-

१ अर्थात् पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यत्यासोत्तरं ‘नूनं सहाय०’ इत्यादिपरिवर्तने कृते ‘महाबलास्तु
न अपेक्षन्ते’ इति निषेधामकृतया वैधर्म्येण (पूर्वतो वैपरीत्येन) विशेषः उच्यतेऽतः
(‘पद्मे रामोऽहन्०’ इति), पूर्वार्धगतस्य सामान्यस्य समर्थक इत्यर्थः ।

२ अर्थात् ‘नूनं सहायसंपत्ति०’ इति यथावस्थितमुत्तरार्धे कृते ‘अहञ्जेक०’ इति पूर्वार्धे
स्थापिते तु वैपरीत्यम् अर्थात् प्रकृतस्य विशेषस्य सामान्य वैधर्म्येण समर्थकम् ।

३ अर्थात् सामान्यं श्वालिङ्गान्म् ‘दत्त यत् प्रमत्तम् दत्त वदि.’ इति विशेषभूतया अन्तु-
मिनेः ‘अस्मिन्पर्वते वदि.’ इत्यस्याः प्रयोजकम् ।

नुमितिप्रयोजकमित्येवार्थः पर्यवस्यति । अन्यथा स्वभावादेर्दुष्परिहरत्वादिव्य-
मिचारज्ञानदशायां तादृशार्थस्य समर्थकत्वाप्रतिपत्तेः । प्रतीतिविशदीकरणं
समर्थकेन क्रियते, नानुमानमिति प्राचीनप्रवादस्त्वविचारितरमणीय इति
नायं भेदोऽनुमानादतिशेते । अतिशेते च विशेषार्थेन सामान्यार्थसमर्थनरू-
पोऽधिकरणविशेषारूढसहचारज्ञानाहितव्याप्तिज्ञानदाढ्यात्मेति चेत्, कविः
शृणोति । न चैवमपि विशेषस्य सामान्यसमर्थनं नार्थान्तरन्यासभेदो भवि-
तुमीष्टे । प्रागुक्तोदाहरणालंकारेणैव गतार्थत्वादिति वाच्यम् । इवादिप्रयो-
गाभावस्यैवात्र ततो वैलक्षण्यात् । एवमपि वाचकाभावादार्थोऽयमुदाहर-
णालंकारोऽस्तु, न त्वर्थान्तरन्यासभेद इति चेत्, इदमस्ति वैलक्षण्यम्—
सामान्यार्थसमर्थकस्य विशेषवाक्यार्थस्य द्वयी गतिः । अनुवाचांशमात्रे विशेष-
पत्वम्, विधेयांशस्तु सामान्यगत एवेत्येका । अनुवाद्यविधेयोभयांशोऽपि
विशेषत्वमित्यपरा । तत्राद्या उदाहरणालंकारस्य विषयः, द्वितीया त्वर्था-
न्तरन्यासभेदस्य । एवं च 'मूर्च्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः'
इत्युदाहरणालंकारगते विशेषे उपकारमेव कुरुत इति प्राचीनसामान्यार्थ-

१ अधिकरणविशेषे आरूढ यद् सहचारज्ञानम् [यथा पारदे—'मूर्च्छां-विपद्गतत्वेपि
सदगुणः पारदः उपकारसद्वचरित एव' इति] तेन आदितस्य व्याप्तिज्ञानस्य दाढ्यात्मकः
अर्थाद्य विशेषस्यले सहचार इहा सामान्यस्यले व्याप्तिज्ञानं इदीभवति यथा पारदे (विशेषे)
सदगुणोपकारयोः सहचार इहा (सामान्यस्यले) 'सदगुणशाली विपद्गतोपि उपकारक एव'
अर्थाद्य सदगुणोपकारयोः संकटदशायामपि सद्वचरितत्वम् (व्याप्तत्वम्) एवेति दाढ्यं भवति ।
एवंविध विशेषद्वारा सामान्यस्य समर्थनमेव नवीनम्, यतो हि अनुमाने व्याप्तिज्ञान-
सामान्य भवति । अत्र तु विशेष इति ।

२ विशेषेण सामान्यस्य समर्थनमर्थान्तरन्यासः (सामान्येन विशेषसमर्थनं त्वनुमाना-
लंकारः) इति पूर्वं स्थापिते, न चैवम्० इत्यादिना तस्यापि उदाहरणेऽन्तर्भावं शङ्कते ।
विशेषकर्तृकं सामान्यकर्मकं समर्थनम् (विशेषद्वारा सामान्यत्वेलाशयः) इति तदर्थः ।

३ 'उपकारमेव कुरुते विपद्गतः सदगुणो नितराम् । मूर्च्छां गतो मृतो वा निदर्शनं
पारदोऽत्र रसः' इत्युदाहरणालंकारे मूर्च्छादिगतं पारदमुद्दिश्य उपकारकारकत्वं विधीयते ।
तथा च अनुवाचाशः पारदो विशेषः । उपकारकारकत्वं तु सदगुणशालिनि पुरुषे सामान्ये
यदासीत्तदेव । अर्थान्तरन्यासे तु 'उपकारमेव कुरुते विपद्गतः सदगुणो नितराम् । मूर्च्छां
गतो मृतो वा रोगानपहरति पारदः सकलान् ॥' इत्यत्र मूर्च्छादिगतं पारदमनूय रोगापहार-
कत्वं विधीयते । तत्र पारदः रोगापहरणं चैत्युभयस्यापि विशेषत्वमेवेत्याशयः ।

गतैव यथोक्तरूपेण क्रिया विधेया । 'रोगानपहरति पारदः सकलान्'
इत्यर्थान्तरन्यासगते तु पृथगुपात्तविशेषरूपेणेति । लक्षणे त्वस्य विशेषेणे-
त्यत्रोभयांशविशेषो ब्राह्मः । तेनोदाहरणालंकारो नातिप्रसङ्गः । यदि चाय-
मक्ष्यो विशेषो नास्योदाहरणालंकारात्पृथगालंकारतां साधयितुं प्रभवति, अपि
तु तद्विशेषतामित्युच्यते, तदा उदाहरणालंकारोऽर्थान्तरन्यासस्य, दृष्टान्तस्य
प्रतिवस्तूपमा, रूपकस्यातिशयोक्तिश्च विशेषः । उपमैव चार्था स्मरणभ्रा-
न्तिमत्संदेहा इत्यपि सुवचं स्यात्, तत्रापि विशेषस्यौल्पत्वात् । किं चोदा-
हरणालंकारो न प्राचां मनःसंतोषमावहति, उपमयैव तैस्तस्य निरासात् ।
अतस्तेषां विशेषेण सामान्यस्य समर्थनमर्थान्तरन्यासं विना नान्यत्र प्रवेष्टु-
मीष्ट इति ।

अत्र हि प्रतिज्ञा—हेत्ववयवयोरिवाकाङ्क्षाक्रमप्राप्तं समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः
पौर्वापर्यमिति न गन्तव्यम् । नञ्चत्र समर्थकं समर्थ्यानुपपर्युत्थापितायामा-
काङ्क्षायां सत्यामेवाभिधीयत इत्यस्ति नियमः । अनुपपत्तेरभावेऽपि प्रती-
तिवैशद्यार्थं कविभिस्त्वस्याभिधानात् । एवं च भैषरीत्येऽपि न दोषः ।
यथा—

‘दीनानामथ परिहाय शुष्कसस्यान्योदायं वदति पयोधरो हिमाद्री ।

औक्षत्यं विपुलमवाप्य दुर्मदानां ज्ञातोऽयं शितिप भग्नादशां विवेकः ॥’

प्राग्गदाह—अथेति । कविः शृणोतीति । अग्निवद्भयमायन्तरनिष्ठा अनु-
मितिरनुमानालंकारस्य विषय इत्यादिना कव्यत्रिशांलंकारे दत्तोत्तरन्यासिदिति भावः ।

१ अनुपादे विधेये च उभयत्र यत्र विधेयत्वमेवाप्युक्तत्वात्, तेन उदाहरणे नातिप्रसङ्गः
(विधेयत्वात् यत्र सामान्यस्य समर्थनं तथाप्युक्तत्वात् इति स्थापितमेतदर्थं-उच्यते) ।

२ अर्थात् उदाहरणालंकारस्यैवायम् (अर्थानुपपत्त्यात्) प्रमेय इत्युच्यते ।

३ उच्यते इत्युक्त-यतिशयपुनरुक्तिरुपपत्तेरपि विधेयत्वात्प्रायेति इत्युक्तत्वादेः प्रतीत्यनुपपत्तेरपि
च प्रमेयाः शिष्टपतिरुत्थापयति उदाहरणालंकारस्य अर्थात्-उक्तत्वात् न विधेयः शिष्टपुत्रग-
लंकार इत्युक्तत्वात् ।

४ अनुपपत्तेरपि यथा ‘पर्यतो बहुविधम्’ इति प्रतीकत्वात् पूर्वं, ‘पुनरुक्तिरुत्थापयति’ इत्यादिनां हेतु-
त्वात्प्राग्गदाहनां यथाविदितः यथा अर्थानुपपत्त्यात् प्रतीत्यर्थः ।

अत्र दानेनासंभावितस्य विदुषो राजानं प्रति कोपवचने पूर्वार्धगतो विशेषः उत्तरार्धगते सामान्ये प्रस्तुते समर्थकः । एवमप्रकृतैः प्रकृतस्य समर्थनमुदाहृतम् । प्रकृतेन प्रकृतसमर्थनं यथा—

‘कस्तृप्येन्मार्मिकस्तन्वि स्मणीयेषु वस्तुषु ।

हित्वान्तिकं सरोजिन्याः पश्य याति न षट्पदः ॥’

जलक्रीडायां दूरं गच्छेति वदन्तीं कामिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अस्यां वृत्तान्तद्वयमपि प्रकृतम् । ऋत्विक्प्रकृतेनाप्रकृतस्य समर्थनं संभवति । परंतु तदप्रकृतं प्रान्ते प्रकृतपर्यवसन्नं भवति । आपाततस्तु तस्याप्रकृतत्वम्, सर्वथैवाप्रकृतस्य समर्थनाऽप्रसक्तेः । यथा—

‘प्रमुरपि याचितुकामो भजेत वामोह लघवं सहसा ।

यदहं त्वयाघरार्थं सपदि विमुष्या निराशतां नीतः ॥’

अत्र कामुकयोः प्रकृतेन वृत्तान्तेन विशेषेण दातृयाचकवृत्तान्तोऽप्रस्तुतः सामान्यात्मा समर्थ्यते ।

यत्तु ‘कारणेन कार्यस्य कार्येण वा कारणस्य समर्थनम्’ इत्यपि भेदद्वयमर्थान्तरन्याससालंकारसर्वस्वकारो न्यरूपयत्, तन्न । तस्य काव्यलिङ्गविषयत्वात् । अन्यथा ‘वपुःपादुर्मावात्—’ इति सकलालंकारिकसिद्धं काव्यलिङ्गोदाहरणमसंगतं स्यात् । अपरार्धे वाक्यार्थद्वयस्य कारणत्वेनार्थान्तरन्यासोदाहरणतापत्तेः । यदपि विमर्शिनीकार आह—“विशेषेणापि सामान्यसमर्थने यत्र सामान्यवाक्यार्थस्योपपादनापेक्षत्वं तत्रार्थान्तरन्यासः । यत्र पुनः स्वतःसिद्धस्यैव विशदीकरणार्थं तदेकदेशभूतो विशेष उपादीयते तत्रोदाहरणालंकारः । यथा ‘निमज्जतीन्दोः किरणेऽपिवाङ्कः’ इत्यत्र” इति । तदपि न ।

‘निजदोषावृत्तमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्कमपि पीतम् ॥’

१ अप्रकृतस्यापि दातृ याचकवृत्तान्तस्य ‘बलादपर मदीतु प्रमुरपि त्वदशीकृतत्वात् तथा-
प्रेऽह याचकः’ इति प्रकृते पर्यवसानं भवति, अप्रकृतस्य समर्थनाऽनावश्यकतादिति बोध्यम् ।

२ अपरापद्वयरूपं कार्यं प्रति ‘पूर्वजन्मनि नाह मण्डवान्’ ‘सप्रति नमन् जन्मान्तरेऽशरीर-
तया अनतिमान् स्यात्’ इति वाक्यार्थद्वयं कारणमित्यर्थः ।

इति प्राचीनसंमतोदाहरणे सामान्यवाक्यार्थस्यासंदिग्धत्वेनोपपादनानपेक्ष-
त्वात् । नहि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पामरस्याप्यस्ति संशयः, येनोपपाद-
नापेक्षा स्यात् । अस्त्येव तर्कस्थल इवाहार्योऽत्रापि संशय इति चेत्,
त्वदुक्तोदाहरणालंकारेऽपि तस्य साम्राज्यात् । तस्मादसदुक्तैव व्यवस्था-
नुसर्तव्या ।

कुवल्यानन्दकारस्तु—“यसिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः’
‘अनन्तरत्नप्रभवस्य—’ इत्यादि ।

‘कर्णारुंतुदमन्तरेण रणितं गाहस्य काक स्वयं

माकन्दं मकरन्दशालिनमिह त्वां मन्महे कोकिलम् ।

धन्यानि स्थलसौष्ठवेन कतिचिद्भस्तूनि कस्तूरिकां

नेपालक्षितिपालभालतिलके पङ्के न शङ्केत कः ॥’

पूर्वमुपमारीत्या इह त्वर्थान्तरन्यासरीत्या विकस्वरालंकारः” इत्याह ।
तदपि तुच्छम् । ‘उपकारमेव कुरुते’ इत्युदाहरणालंकारोक्तासदुदाहरणे
प्राथमिकविशेषस्याभावात्त्वदुक्तो विकस्वरालंकारो न संभवतीति कश्चिद-
लंकारस्त्वयापि वाच्यः । एवं चार्थान्तरन्यासस्य तस्य चार्थान्तरन्यासप्रभे-
दयोश्च संसृष्ट्यैवोदाहरणानां त्वदुक्तानां गतार्थत्वे नवीनालंकारस्वीकारा-
नौचित्यात् । अन्यथोपमादिप्रभेदानामनुभाषानुमाहकतया संनिवेशेऽलंका-

प्रभेदयोश्च संसृष्ट्यैवेति । शृङ्खलाकृतचमत्कारस्याधिकस्य सरवाधिन्यमिदम् ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥

१ आहार्यः संशयस्तत्रापि संभवत्येवेत्याशयः ।

२ यत्र अनुशासनात्मके विशेषत्वं तत्रोदाहरणम् । यत्र तुल्यस्य विशेषस्तत्रार्थान्तरन्यास
इति ।

३ अत्र ‘विप्लवः सद्गुणः उपकारमेव कुरुते’ इति प्रथमं सामान्यम्, न विशेष
इत्यर्थः । किन्तु विकसरे कोटिप्रथम-पूर्वं विशेषः, सः सामान्यम्, पुनविशेषः, इति ।
पण्डितोदाहरणे तु—‘उपकारमेव कुरुते’ इति सामान्यम्, ‘अत्र (अस्मिन्नर्थे) मूर्च्छितो
युगे वा पारयो निदर्शनम् (पकदेवः)’ इति विशेषः, इति कोटिद्वयमेवेति विचार्य विशेषकैः ।

४ सत्य उदाहरणम् । अर्थात् अर्थान्तरन्यासस्य उदाहरणस्य च संसृष्ट्या, अर्थान्तरन्या-
सप्रभेदयोः उदाहरणस्य च संसृष्ट्यैव गतार्थत्वे इत्याशयः ।

रान्तरकरूपनापत्तेः । 'वीक्ष्य रामं घनदयामं ननृतुः शिखिनो वने' इत्यत्राप्युपमापोषितायां भ्रान्तावलंकारान्तरत्वप्रसङ्गाच्च ।

इति रसगङ्गाधरेऽर्धान्तरन्यासप्रकरणम् ।

अथानुमानालंकारः—

अनुमितिकरणमनुमानम् ॥

अनुमितिश्चानुमितित्ववती । अनुमितित्वं चानुमिनोमीतिं मानससाक्षात्कारसाक्षिको जातिविशेषः । व्याप्तिप्रकारकैषक्षधर्मतानिश्चयजन्यज्ञानं चानुमितिः । तस्याश्च कर्णं व्याप्तिप्रकारकलिङ्गनिश्चय इत्येके । व्याप्यत्वेन निश्चीयमानं लिङ्गमित्यपरे । इदं च साधारणमनुमानम् । अस्य च कविप्रतिभोल्लिखितत्वेन चमत्कारित्वे काव्यालंकारत्वात् । यथा—

'तस्मिन्मणित्रातहतान्धकारे पुरे निशालोपविधानदक्षे ।

सद्यो वियुक्ता दिवसावसानं कोकाः सशोकाः कथयन्ति नित्यम् ॥'

अत्र कथनं स्फुटबोधः । स चानुमित्यात्मकः कौकवियोगरूपस्य लिङ्गस्य व्याप्यत्वेन निश्चयात्करणादुत्पद्यते । तत्र चान्धकारविशे-

प्राग्वदाह—अथेति । विनिगमनाविरहादाह—व्याप्तीति । साधारणं तन्त्रान्त-

१ 'घन इव दयामः' इत्युपमा । विकस्वरो यथा पुयङ्गु, तथात्रापि पुथङ्गलकारत्वं प्रसज्येत न तु उपमापोषितभ्रान्तिमत्त्वमित्यर्थः ।

२ मनुष्यत्वं यस्मिन् स मनुष्यः, तथा अनुमितित्वं जातिव्यंसां साऽनुमितिरित्यर्थः ।

३ व्याप्तिम् (साध्य-हेत्वोः सद्व्यारम्) विशेषणीकृत्य पक्षस्य (पर्वतादेः) भ्रमोऽवमिति (भ्रमः पर्वतेऽस्ति तत्रस्तद्व्याप्यो बहिरपि साधयितुं शक्यः) निश्चयान्वितं 'बहिमान्' इत्यादि ज्ञानम् ।

४ आसाधारणं कारणम् ।

५ यदा यदा कौकवियोगो भवति तदा तदा दिवसावसानं दृश्यते इति इति कौकवियोगस्य लिङ्गस्य दिवसावसानम्याप्यत्वनिश्चयः । यत्तद्रूपत्वं लिङ्गात् (हेतोः) 'सप्रति दिनावसानम्, कौकयोः सशोकात्वाद (वियोगात्)' इति स्फुटबोधो जात इत्यलंकारः ।

पौमावस्य तत्सामान्याभावत्वेनाध्यवसाने सति निशालोपविधानदक्षतासिद्धौ
दिवसावसानसिद्ध्यभावप्रयुक्ता दिवसावसानानुमितिरित्यस्ति कविप्रतिभो-
ल्लिखितत्वम् । वक्ष्यमाणमुन्मीलितमिति न मन्तव्यम् । तस्याप्यनुमानताया
एव स्थापयिष्यमाणत्वात् । यथा वा—

‘अग्लायन्यदरातिकैरयकुलान्यग्लसिपुः सत्वरं
दैन्यध्वान्तकदम्बकानि परितो नेशुक्लमां तामसौः ।
सन्मार्गाः प्रसरन्ति साधुनलिनान्युल्लासमातन्वते
तन्मन्ये भवतः प्रतापतपनो देव प्रभातोन्मुखः ॥’

पूर्वत्र लिङ्गलिङ्गिनोः शुद्धत्वम्, इह तु रूपकानुप्राणितत्वमिति विशेषः ।
कविप्रतिभोल्लिखितत्वं पुनः स्फुटमेव । इह यत्र लिङ्गलिङ्गिनोः सत्त्वं तत्र
मन्ये ऋद्धे अवैमि जाने इत्यादिपदानामनुमितिबोधकत्वम्, यत्र तु साह-
स्यादिनिमित्तसद्भावस्तत्रोत्प्रेक्षाबोधकतेति विवेकः । तेन

‘मन्मथामात्यमायान्तमहं मन्ये महाभैहम् ।
चक्षुश्चमत्कृतिं धत्ते यदहो किल कोकिलः ॥’

इत्यादावनुमैव, नोत्प्रेक्षा ।

एदिनाधारणम् । शङ्कते—वक्ष्येति । इह अनुमानालंकारे । पुनस्त्वर्थे । उभयनेति

१ गणिनिष्पकारविशेष एवापनीयते न सर्वः, किन्तु गणिनाश्रितान्पकारत्वमेवे सामा-
न्यतोऽन्धकारत्वमप्यवसाय उदभावे अन्धकारसहचरिण्यया निशया अप्यभावेन दिवसाव-
सानज्ञानस्य नास्त्युपायः । तदर्थं कोकयियोगरूपस्य लिङ्गस्य दिवसावसानम्याभ्यन्तनिक्षेपे सति
एतद्रूपात्कारणात् दिवसावसानस्य अनुमितिः (लक्ष्मी, कथयन्तीति लक्ष्मरूपदोषादानात्) ।
अन्यसिन् अन्धस्याभेदाभ्यवसानात् कविप्रतिभाऊतचमत्कृतिरित्यलंकारत्वमस्येत्याशयः ।

२ तम. संवन्धिनः पदार्थो जलकादयः ।

३ अरातिभैरवकुलम्भानतादेः लिङ्गस्य, प्रताप-तपनभ्याभ्यन्तनिक्षेपरूपात्कारणादनुमान-
मिति बोध्यम् ।

४ महान् उत्सवो यत्र । कामामात्यो वसन्तः ।

५ अत्र उपमानोपमेययोः सादृश्यमिति नास्ति । तपु यथा—‘तथा मन्ये तलिततपु ते
पादयोः पद्मलक्ष्मी’, यथा वा—‘अस्या दोहदशालिन्या मुखमापात्तुरयमन् । सर्वं रावेति
मन्वेऽथ यद्गुण भोक्तुमिच्छति ॥’ इत्यादिषु द्वयोः सादृश्यं सूच्यते (पूर्वत्र पद्मस्य पादस्य च,
उत्तरत्र मुखस्य रात्रयर्थायस्य चन्द्रस्य च । द्वितीयादौ सादृश्येन नृपरूपोप्युत्प्रेक्षयोऽर्थः ।
एतां द्वयिणीं युद्धे पाठयन्तेव । गणिन्या मुखमपि युद्धं (वृत्तिकाम्) भोक्तुमिच्छतीति
सादृश्यम्) ।

अत्रेदं बोध्यम्—मन्ये इत्यादिवाचकपदोपादाने वाच्यमनुमानम् । यथानन्तरोक्ते । वक्तिकथयतीत्यादिलक्षकपदोपादाने लक्ष्यम् । यथा 'कोकाः सशोकाः' इत्यादौ । तदन्यतरानुपादाने साध्याक्षिप्तायामनुमितौ प्रतीयमानम् । यथा 'अम्लायन्—' इति पद्ये 'तद्भावी तव देव संप्रति महोमार्तण्डविम्बोदयः' इति चतुर्थचरणनिर्माणे । साध्यस्याप्यनुपादाने लिङ्गमात्रोपादानेन यत्रागूर्थमाणं साध्यं तत्र ध्वन्यमानम् । यथा—

'गुञ्जन्ति मञ्जु परितो गत्वा धावन्ति संमुखम् ।

आवर्तन्ते विवर्तन्ते सरसीषु मधुव्रताः ॥'

अत्र शरदागमस्य साध्यस्यानुमानं ध्वन्यते । एवमेषा व्यवस्था न प्रागुक्ते करणमनुमानमिति नये संगच्छते । करणस्य ज्ञायमानलिङ्गत्वपक्षे वाच्यतायाः केवलाया आपत्तेः । लिङ्गज्ञानत्वपक्षे वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरनापत्तेः । अतोऽनुमितिरेवानुमानम् । तस्याश्च वाच्यत्वलक्ष्यत्वप्रतीयमानत्वध्वन्यमानत्वानां साम्राज्यम्, स्युदश्च करण इव भावेऽपीति ।

इति रसगङ्गाधरेऽनुमानप्रकरणम् ।

अथ यथासंख्यम्—

उपदेशक्रमेणार्थानां संबन्धो यथासंख्यम् ।

पदार्थानतिवृत्तिरूपे यथार्थेऽव्ययीभावः । संख्याया अनतिवृत्तिश्च

भावः । भावेऽपीति । विधिरिति शेषः ॥ इति रसगङ्गाधरसर्गप्रकरणेऽनुमानप्रकरणम् ॥

१ ज्ञायमान लिङ्गम् अनुमितेः करणम् (कारणम्) इति स्वीकारे हेतु(लिङ्ग)वाचकपदोपादाने अनुमानं वाच्यमित्येव व्यवदेशः स्यात्, लक्ष्यत्वादेर्न प्रतीतिः । लिङ्गज्ञानम् अनुमितेः करणम् इति पक्षे ज्ञानं न वाचकं न च लक्षकमिति वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरनापत्तिः । एवं च करणमनुमानमित्युभयथापि न समञ्जसम् । अनुमितिरनुमानमिति स्वीकारे तु मन्ये इत्याद्युपादाने वाच्यत्वम्, वधीत्याद्युपादाने लक्ष्यत्वमित्यादिभ्यवस्थाया अनुमितेरान्यत्व-लक्ष्यत्वादीनि ध्वन्यञ्च संभवन्तीति सर्वस्वाशयः । स्युदश्च यथा करणे (अनुमीयते अनेनेति) साम्राज्यं तथा भावेपीति पूर्वानुपपन्नः । 'विधिः इति शेषः' इति नागेश्वरीकाया तद्वानवशोधादविधिरेव, अग्रसत्काशेषस्य पण्डितराजमार्गे कुत्राप्युपस्थात् ।

२ संख्यामनलिकम् यथासंख्यम् ।

प्रथमस्य प्रथमेनैव द्वितीयस्य द्वितीयेनैवेत्यादिक्रमेण संबन्धे भवतीति योगार्थे एव लक्षणम् । यथा—

‘यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः ।

संकुचन्ति विकसन्ति राघवे जानकीनयननीरजश्रियः ॥’

अत्र यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः संकुचन्ति, शौर्यबलकान्तिलोभिता विकसन्तीति प्रथमद्वितीयक्रिययोः क्रमेण प्रथमद्वितीयविशेषणावच्छिन्नेन कर्तृन्वयः । स च शाब्दः, समासाभावेन शब्दानामध्यन्वयात् । भावसं-
धिश्चात्र प्रधानम् । यथा वा—

‘द्रुमपङ्कजविद्वासः सर्वसंतोषोपकाः ।

मुधैव हन्त हन्यन्ते कुठारहिमदुर्जनैः ॥’

इह दीपकानुपाणकम् । यथा वा—

‘वृन्दापितृगहनचरौ कुसुमायुधजननहननशक्तिधरौ ।

अरिशूललान्छितकरौ भीति मे हरिहरौ हरताम् ॥’

इहोभयत्राऽऽर्थः । पूर्वं समासेन समासान्वयेऽवयवानामन्वयस्य पार्थिक-
त्वात् । इत्यादिरपरिमितोऽस्य विषयः । अथ क्रमेणान्वयबोधे किं निया-
मकम् । अत्र केचित्—“योग्यताज्ञानमेव नियामकम् । तथाहि ‘वृन्दा-
पितृगहनचरौ’ इत्यत्र हरौ श्मशानचरित्वस्य, हरे वृन्दावनचारित्वस्य च
बाधितत्वादन्यबोधामावे हरौ वृन्दावनचारित्वस्य, हरे श्मशानचारित्वस्य
च योग्यत्वादन्यबोधो जायमानः क्रमिकान्वयबोधे पर्यवस्यति । एवमन्य-
त्रापि” इत्याहुः ।

अन्ये तु—“योग्यताज्ञानस्य नियामकत्वे क्रमभङ्गस्य दोषता न स्यात् ।
‘कीर्तिप्रतापौ भातस्ते सूर्याचन्द्रमसाविव’ इत्यादौ कीर्तौ चन्द्रसादृश्यस्य
प्रतापे सूर्यसादृश्यस्य च व्युत्क्रमोक्तस्यापि योग्यतावशादेव प्रतीत्युपपत्तेः ।
नहि क्रमिकमेव योग्यम्, अपक्रममयोग्यम्, येन तव मुख्यार्थहतिः स्यात् ।

प्राम्बदाह—अथेति । संबन्धे सतीति बोधः । पूर्वतो विशेषमाह—इहेति । वृन्दा
तदाख्यं वनम् । पितृगहनं श्मशानम् । अरिः सुदर्शनः । आर्थविषये शङ्कते—अथेति ।

२ शरीरवधभावगोरित्यर्थः । प्रधानस्य तस्य यथासंख्यमिदमलकारकमित्याशयः ।

भवति चानुभवसिद्धा सा । तस्मादन्वयिसमसंख्यपदार्थज्ञानस्य यथासंख्या-
न्वयबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् । एवं च 'कीर्तिप्रतापौ' इत्यत्र च
यथाश्रुतानां यथासंख्यान्वयबोधो वाघनिश्चयपराहत इति मुख्यार्थहृत्सि-
द्धवात्क्रमगङ्गस्य दोषत्वसाम्राज्यम् । नन्वन्वयिसमसंख्यपदार्थानां यदि यथा-
संख्यान्वयबोधो व्युत्पत्तिसिद्धस्तदा 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति सूत्रं
व्यर्थं स्यात् । तदुदाहरणेषु 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इत्या-
दिषु लौकिकसामग्रीबलादेव यथासंख्यान्वयबोधोपपत्तेः । योग्यतामात्रबलात्
तथाबोधोपपादकमते तु शास्त्रमात्रचक्षुष्कैः प्रकृतिविशेषप्रत्ययविशेषसंबन्ध-
रूपाया योग्यताया अज्ञानात्तेषां यथासंख्यान्वयबोधार्थं 'यथासंख्यं' इति सूत्र-
मिति चेत्, न । ममापि प्रागुक्तव्युत्पत्तिरहितानां तादृशबोधार्थं सूत्रसार्थ-
क्यात्' इत्याहुः ।

इदं तु बोध्यम्—यथासंख्यान्वयबोधो यथातथास्तु नाम । नात्रागृहीमः ।
यथासंख्यमलंकारपदवीमेव तावत्कथमारोहुं प्रभवतीति तु विचारणीयम् ।
नह्यसिंहोक्तसिद्धे कविप्रतिमानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवातोर्लेशतोऽप्युपलब्धि-
रस्ति, येनालंकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् । अतोऽऽपक्रमत्वरूपशो-
पामाव एव यथासंख्यम् । एवं चोद्भटमतानुयायिनामुक्तयः कूटकार्पापणवद-

१ ये पदार्थाः जन्वयिनः (अन्यैः सह जन्वयं लभन्ते) परस्पर च समसंख्याः तेषां
पदार्थानां ज्ञानरूपस्य कारणस्य (समसंख्यपदार्थज्ञाने सत्त्वेव यथासंख्यमन्वयो भवति),
यथासंख्यमन्वयबोधः कार्यम् (जन्वयबोधत्वं च कार्यतावच्छेदकम्) ।

२ अर्थात् शास्त्रेणैव येषां शब्दसामुदायद्वारेण मते लोमादीना 'श'प्रत्ययस्यैव योग्यतां
पामादीनां 'न'प्रत्ययस्यैव योग्यतास्तीति ज्ञानस्याभावात् यथासंख्यान्वयार्थं यथासंख्यसूत्र-
मित्यर्थः ।

३ नन्वित्यादेः शंकासमाधानप्रवृत्तस्यापमाद्यः—अन्ये रिति मतानुसारं यदि श्युत्पत्ति-
सिद्ध एव यथाक्रमान्वयसिद्धिं श्युत्पत्त्यनुसारं लोकप्रसिद्धत्वादेव यथासंख्यान्ये सिद्धे प्राणिनि-
सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अस्मत्मतानुसारं तु योग्यताज्ञानमेव यथासंख्यान्वये नियामकमिति
स्वीकारे तु शास्त्रैकचक्षुषां शास्त्रं विना नेदं ज्ञानमुपपद्यते यत् लोमादीनां 'श'प्रत्ययस्यैव
योग्यता इत्यादि । तत्रश्च सूत्रं विना यथासंख्यान्वयस्य ऋणुपप्रवृत्तापचासंख्यसूत्रं चरितार्थ-
मिति 'कैचित्'मतानुसारिणां पूर्वपक्षः । येषां तादृशव्युत्पत्तेरानं नास्ति तदर्थमस्मन्मतेषु
सफलं सूत्रमिति 'अन्व'मतानुयायिनां समाधानम् ।

रमणीया एव । एतेन यथासंख्यमेव क्रमालंकारसंज्ञया व्यवहरतो वामन-
स्यापि गिरो व्याख्याताः इति तु नव्याः ।-

इति रसगद्गाधरे यथासंख्यप्रकरणम् ।

अथ पर्यायः—

क्रमेणानेकाधिकरणमेकमाधेयमेकः पर्यायः । क्रमेणानेकाधेय-
कमेकमधिकरणमपरः ॥

एतदन्यान्यत्वं च सामान्यलक्षणम्, न तु योगार्थमात्रम् । अतिप्र-
सक्तेः । 'परावनुपात्यय इणः' इति पाणिनिस्मृत्या अनुपात्ययमात्रस्य षञ्च-
पाधित्वेनोक्तेः । नान्यन्यत् । अन्यतरत्वाघटितस्य निर्वह्यमशक्यत्वात् ।
अत्रायलक्षणे प्रागुक्तविशेषालंकारद्वितीयभेदेऽतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेणेति ।
तत्र चाधेयस्य युगपदनेकाधारसंबन्धान्नातिप्रसङ्गः । द्वितीयलक्षणे वक्ष्य-
माणसमुच्चयालकारातिव्याप्तिवारणाय तदिति विवेकः । उदाहरणम्—

'आयाता कमलासनस्य भवनाद्रष्टुं त्रिलोकीतलं

गीर्वाणेषु दिनानि कानिचिदथो नीत्वा पुनः कौतुकात् ।

भ्रान्त्वा मूढलये महाकविकुलोपास्या तवास्याम्बुजे

राजन्सप्रति सत्यधामनि गिरां देवी सुखं वर्तते ॥'

स्थाने युक्त । नव्या इति । वस्तुतस्तु यथासंख्यसूत्रबलात्पाणिनीयप्रयोगे पाठिकत-
यान्वयबोधे द्वन्द्वादे साधुत्वेऽपि नान्यत्र साधुत्वम् । किं तु समुदितान्वयबोधमात्र
एवेति तदभिप्रायकास्ते प्रयोगा असाधव एव । अलंकारस्तु द्वितीयरीत्या व्यस्ते चरितार्थ
इति बोध्यम् ॥ इति रसगद्गाधरमर्मप्रकाशे यथासंख्यप्रकरणम् ॥

प्राग्बदाह—अथेति ।

१ एकमाधेय क्रमेण अनेकेष्वधिकरणेषु स्वात्त प्रथम, एकसिद्धधिकरणे क्रमेण अनेकान्या-
धेयानि इति द्वितीयपर्याय इत्याशयः ।

२ अर्थात् परि उपसर्गपूर्वात्, 'इण्'धातो, षञ्चप्रत्ययविधौ निमित्तम् अनुपात्ययः (क्रम-
प्राप्तस्य अनतिक्रमणम्) । तथा च योगार्थमाधे पर्यायलक्षणे स्वीकृते क्रमप्राप्ते सर्वत्रापि पर्या-
यत्व प्रसन्देहेत्यर्थः ।

३ अन्यतरस्य (अनेकेषु एकमाधेय पर्याय इत्यादे,) पर्यायत्व तु न वक्तुं शक्यम्, तदि-
तोऽपरस्य (एकसिद्धधिकरणे क्रमादनेकाधेयानि इत्यादे) अपि पर्यायस्य सत्त्वात्त्याशयः ।

४ अर्थात् क्रमेणेति । समुच्चये हि युगपदेव एकसिद्धनेकक्रियादयो भवन्ति ।

अत्र प्रथमचरणगतमधिकरणमार्थम् । विश्लेषावधिभङ्गम्यां विश्लेषस्यो-
पश्लेषमन्तरेणासिद्ध्या औपश्लेषिकाधिकरणस्याक्षेपगम्यत्वात् । कमलासनस्य
भवने स्थित्वा आयातेति व्यञ्ज्यलोपपञ्चम्यामपि, व्यञ्ज्यन्तार्थक्रियाधिकरणे
पञ्चम्या लाक्षणिकत्वादवाच्यतैव । 'व्यञ्ज्यलोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति
वार्तिकस्य निरूढरक्षणासमर्पकतेति राक्षान्तात् । इतरचरणत्रयगतं तु
शाब्दम् । यथा वा—

‘मकरालयस्य कुक्षौ स्थित्वा सदनेऽमृताशिनां च चिरम् ।

संप्रति निर्देपि ते राजन्वदनाम्बुजे सुधा वसति ॥’

पूर्वमवरोहः, इह त्वारोहः, पूर्वपूर्वत्यागेऽरुचिबीजोपादानं चेति विशेषः ।

अपरः पर्यायो यथा—

‘विदूरादाश्चर्येस्तिमितमथ किञ्चित्परिचया-

दुदञ्चञ्चाश्चर्यं तदनु परितः स्फुरितरुचि ।

गुरुणां संघाते सपदि भयि याते समजनि

त्रपाघूर्णत्तारं नयनयुगमिन्दीवरदशः ॥’

अत्र क्वचिदनपावृते स्थलविशेषे गुरुञ्ज्युश्रूपमाणायाश्चिरप्रोषितमसंभा-
वितागमनं प्रियमकस्मादालोकितवत्याः कस्माश्चिन्नयनयुगरूप एकस्तिन्नधि-
करणे विशेषणीभूतानां, स्तिमितत्वादीनामाधेयानां, युगपदसंभवात्कारणक्रम-
वशाच्च क्रमिकत्वम् । यथा वा—

१ विरूपस्य योऽवधि. (भवनमिति) तस्मात्कृतायां पञ्चम्या 'विभाग संयोग विना नोप-
पद्यते' इति 'पूर्वं कमलासनस्य भवने आसीत्' इति भवनरूप औपश्लेषिक आधार. अर्ध-
बलाहम्य इत्यर्थे ।

२ ननु भवनादिति नापादाने पञ्चमी येन विभागात्संयोग आक्षिप्येत, अपि तु व्यञ्ज्यलोप-
पञ्चमी । तत्रापि अधिकरणस्य आधेयत्वम् अथाद् वाच्यत्वाभावात् । अर्थे भाव — व्यञ्ज्यलोपे
इति वार्तिके “-भवनात्” इत्यादिपञ्चम्या 'भवने स्थित्वा', कर्मणि तु 'भवत दृश' इत्याद्यर्थे
लक्षणा” इत्यर्थबोधक, न पञ्चमीविभावकम् । तथा च भवने इत्यापाठार्थे लक्षणादौ
क्राम इत्यवाच्यत्वमेव तस्य ।

३ अवरोहः उपरितो नीचेरागमनम् । आरोहो नीचेत्त. उपरिगमनम् । अरुचिस्तु—
कूटा मकरा. सन्तीति तस्यागोचर देवानां सनीपे आगमनम् । तेषु अमृताशिन इति स्वस्य
अग्नेन समापनमेव स्यादिति ध्यात्रिदोषे मुखे आगमनम् ।

४ मसारिता रुचि, वान्तिर्पस तद्, विकसितमिति वाच्यत् ।

‘प्रथमं श्रितकञ्जकोरकाभावथ शोभामनुभूय कन्दुकानाम् ।

अधुना श्रयितुं कुचौ यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलीलाम् ॥’

अत्रापि कुचत्वैनेकीकृते कुचरूपेऽधिकरणे परिमाणविशेषाणाम् । यदि च कुचयोः पूर्वपूर्वस्वरूपापेक्षया उत्तरोत्तरस्वरूपस्योत्कर्षः प्रतीयते तदा एकविषयः सारोऽप्यस्तु, विषयभेदाच्च न बाध्यबाधकभावः । यत्तु—

‘बिन्वोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्यमदृश्यत ।

अधुना मृगशावाक्षि हृदयेऽप्येव दृश्यते ॥’

इति कुचलयानन्दकृता विकासपर्यायो निजगदे, तच्चिन्त्यम् । एकसंबन्धनाशोचरमपरसंबन्धे सत्येव पर्यायपदस्य लोके भयोगात्, ‘श्रोणीचन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः’ इति काव्यप्रकाशोदाहृते, ‘प्रागणवस्य हृदये’ इत्यादिसर्वस्वकारोदाहृते च तथैव दृष्टत्वाच्च असिन्नलंकारलक्षणेऽपि क्रमपदेन तादृशविबक्षया औचित्यात् । तस्मादत्रैकविषयः सारालंकार उचितः, ये रत्नाकरादयो वर्धमानकालंकारमामनन्ति स चायुष्मता नोद्विहित एव । इदं तु बोध्यम्—

‘प्रथमं लुम्बितचरणा जडाजानुकनामिहृदयानि ।

आश्लिष्य भावना मे खेलतु त्रिप्णोर्मुस्ताञ्जशोभायाम् ॥’

अत्र न तावत्पर्यायः, उत्तरोत्तरसंबन्धस्य पूर्वपूर्वत्यागपूर्वकत्वाविवक्षणात् । यतोऽत्र सुखविषयकभावनायाः सर्वाङ्गविषयकत्वं वक्तुरभिप्रेतम्, न तु सुखमात्रविषयकत्वम् । अत एव खेलत्वित्युक्तम्, न तु गज्जत्विति । तथा—

‘पूर्वं नयनयोर्लम्भा ततो ममा मनस्यभूत् ।

अथ सैव प्रियस्मासोत्सर्ववेदनगोचरा ॥’

इत्यत्रापि । नापि सारः, उत्तरोत्तरस्योत्कर्षापकर्षयोरभावात् । तस्मादेवमादौ शुद्धकमालंकारोऽतिरिक्त इत्यप्याहुः ।

वस्तुतो द्वित्वादाह—कुचत्वैनेति । विशेषणानामुक्तीला क्रमिकत्वमिति शेषः । सारालंकार उचित इति । अप्रेदं चिन्त्यम्—भेदप्रतीत्यै यस्मामेव सार इत्यस्य शब्देनधमत्त्वेन तद्भावात् । अत्र हि रागयोः श्लेषेणाभेदाप्यवसायात् । वर्धमानरूपाङ्गलंकारान्तरस्वीभरापेक्षया पर्यायपदार्थस्य, साधारण्यमाश्रित्यानेन संग्रहभेदोपिप्राक्वाच । अत एव प्रकाशकृतापीदं पदं पर्याय उदाहृतम् । इत्य-

इहान्यदप्यवधेयम्—यत्राधाराधेयतत्संबन्धक्रमेण कचिदपि कविकल्प-
नापेक्षा तत्रैवायमलंकारः । यत्र तु सर्वांशे लोकसिद्धत्वं न तत्र कश्चिदलं-
कारः । अत एव 'श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्ता-
स्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम्' इति काव्यप्रकाशकृता, 'प्रागर्णवस्य
हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम्' इति सर्व-
स्वकृता च निर्दिशितम् । अत्रोभयत्राप्याधारभेदाद्भिन्न आधेयः कविना एक-
ताध्यवसानेनैकीकृतः । असद्वचोदाहरणेषु तु क्रमोऽपि कल्पितः । नहि
ब्रह्मलोकस्यया देवतया, पयोधिस्थया सुधया च, वाचोवाष्पाधुर्यस्य चाभेदो-
लोकसिद्धस्तादृशः क्रमो वा । एवं स्थिते 'अधुना पुलिनं, तत्र यत्र स्रोतः पुरा-
भवत्' इति कुवलयानन्दगतमुदाहरणं 'यत्र पूर्वं घटस्तत्राधुना पटः' इति
वाक्यबलौकिकोक्तिमात्रमित्यनुदाहार्यमेव ।

इति रसगङ्गाधरे पर्यायप्रकरणम् ।

अथ परिवृत्तिः—

परकीययर्तिकचिद्वस्त्वादानविशिष्टं परसं स्वकीययर्तिकचिद्वस्तु-
समर्पणं परिवृत्तिः ॥

क्रय इति यावत् । सा च तावद्विविधा—समपरिवृत्तिर्विषमपरिवृत्त्येति ।
समपरिवृत्तिरपि द्विविधा—उत्तमैरुत्तमानां न्यूनैर्न्यूनानां चेति । विषमपरिवृ-
त्तिरपि तथा—उत्तमैर्न्यूनानां न्यूनैरुत्तमानां चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

'अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि प्राणान्क्रीणासि चेन्नृणाम् ।

युक्तमेतत्तु पुनर्लोचनाम्बुरुहद्वयम् ॥'

अत्र पूर्वार्धे एव समपरिवृत्तिः, उत्तरार्धे तु विषमैव ।

घ्रापि । नोक्तीला पर्याय इति शेषः । लौकिकोक्तिमात्रमिति । धर्मदं चिन्त्यम्—
गभीरजलस्य स्रोतस्त्वेनाल्पजलविद्यमानतायां सुयुक्तगमनत्वेन कविना पुलिनत्वाद्ये
उदाहरणत्वं सम्यगेव ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे पर्यायप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति । तथा द्विधा ।

१ चरणस्था वरलगतिः (श्रीमत्परिविन्वाड.) मित्रा । धोचनयोस्तरङ्गम्. (कवीरामम्)
२ विप्र तथापि पद्मनादीनामेकसाध्यवसानमित्याद्यवः ।

‘अस्त्रिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् ।
 गृह्णतां त्वत्सुरस्थानां को लाभः सरशासन ॥’
 ‘गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचयुगात्कुरङ्गदृशाम् ।
 स्त्रीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निर्विवेकाय ॥’
 ‘किमहं कथयामि योषितामधैरं विम्बफळं समर्प्य याः ।
 सुरस्थानि हरन्ति हन्त हा विदुषां पुण्यफलानि सत्वरम् ॥’

एषु दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव, न तु वास्तवः । यत्र वास्तवस्तत्र
 नालंकारः । यथा—‘क्रीणन्ति प्रविकचलोचना’ समन्तान्मुक्ताभिर्बदरफलानि
 यत्र बालाः ।’

इदं चापरं बोध्यम्—अत्र परस्मै स्त्रीययार्त्किचिद्वस्तुसमर्पणमित्येता-
 वत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितम्, न तु स्त्रीययार्त्किचिद्वस्तुत्यागमात्रम् । ‘कि-
 शोरभावं परिहाय रामा बभार कामानुगुणां प्रणालीम्’ इत्यत्रातिव्याघा-
 पपेः । न चेदं लक्ष्यमेवेति वाच्यम् । पूर्वावस्थात्यागपूर्वकमुत्तरावस्थाग्रह-
 णस्य वास्तवत्वेनानलंकारत्वात् । एवं स्थिते ‘विनिमयोऽत्र किञ्चित्त्यक्त्वा
 कस्यचिदादानम्’ इत्यलंकारसर्वस्वरूपा यद्दक्षुषं परिवृत्तेः कृतम्, यच्च
 ‘किमित्यपास्यामरणानि यौवने घृतं त्वया वार्षिकशोभि वस्कलम्’ इत्युदा-
 हृतम्, तदुभयमप्यसदेव ।

इति रसगङ्गाधरे परिश्रुतिप्रकरणम् ।

विम्बफळं वत्सदृशम् । प्रविकचोति । प्रविकचितेत्यर्थः । प्रणाली मार्गः । यौवनोद्गम-
 रूपा ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिश्रुतिप्रकरणम् ॥

१ स्वयंपुरं क्यती ।

२ कर्मन्. शेरत्वे षष्ठी ।

३ अथरम् (अपहृतम्) समर्थं सुरस्थानि फलानि, अथवा अथरम् नास्ति यत्र यत्र तादृग्
 रसा घट्टु रसा (भूमि) यत्र तादृशानि पुष्पफलानि हरन्तीति न्यूनैवचमानां परिश्रुतिः ।

४ अर्थात् स्त्रीययार्त्किचिद्वस्तुत्यागोऽत्र परस्मै स्त्रीययार्त्किचिद्वस्तुसमर्पणे सत्वेन परिश्रुतिः ।

५ अत्र परस्मै न दाने न परस्वादानम् ।

अथ परिसंख्या—

सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्यावृत्तिः परिसंख्या ॥

नियमोऽप्यसिन्दर्शने निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैव । पाक्षिकप्राप्ति—युगपत्प्राप्तिरूपस्यावान्तरविशेषस्याविवक्षणात् । अत एव वैयाकरणानां मते परिसंख्यापि नियमशब्देनोच्यते । तथा हि—‘कृत्तद्धितसमासाश्च’ इत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थमिति हि तेषां सिद्धान्तः । तत्र हि समासे पाक्षिक्याः प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्राप्तेरभावात्कथं नाम परामितो नियम उपपद्यते । युगपद्धि समास—समासेतरपदसंघातयोः ‘अर्थवत्’—सूत्रं प्राप्तमिति परिसंख्या भवितुमर्हति । पूर्वतन्त्रे तु नियमपरिसंख्ययोर्भेदेन परिभाषणम् । यदाहुः—

‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते, नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥’

प्राग्बदाह—अथेति । न्यूनतां निराचष्टे—नियमोऽपीति । अस्मिन्नलंकार-
शाले । पूर्वतन्त्रे पूर्वमीमांसायाम् । यदाहुर्वार्तिककाराः ।

१ आरम्भतः प्रथमकस्यास्तेदं विशदीकरणम्—सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषात् (अर्थात् कंविद्विशेषं हेतुकृत्य, तद्विशेषात्) व्यावृत्तिः (निषेधः) परिसंख्या, इति लघुण-
भ्यासत्वात्प्रियमस्यापि ‘परिसंख्या’न्तुल्येकत्वमेवेति पृथक् नियमालंकाराऽपदर्शनकृतं न्यूनत्वं
नाऽऽशङ्कनीयम् । ननु इयोः कथमैक्यम् ? पाक्षिकप्राप्तौ नियमः, युगपत्प्राप्तौ परिसंख्या,
इति पूर्वमीमांसादर्शनम् । तत्रोच्यते—अवान्तरो विशेषो नात्र विवक्षितः । अस्माकमेव न,
वैयाकरणानामपि मते नियम-परिसंख्ययोर्न भेदः । यतो हि कृत्तद्धितेतिशब्दे समासग्रहणं
नियमार्थम् । अयमाशयः—राजपुरुष इति समुदायस्य अर्थवत्त्वात् भाद्रु-मलय-मलयान्त-
मिन्नत्वाच्च अर्थवत्त्वेणैव प्रातिपदिकत्वे षिद्धे नियमार्थं समासग्रहणम्—‘यत्र संघाते पूर्वं
भागः पदं तस्य भेदवति तर्हि समासस्यैव’ । अत एव राजः पुरुष इति वाक्यस्य अर्थवत्त्वेन
प्राप्तवपि समासस्यैवेति नियमात्प्रातिपदिकत्वं नेत्यर्थः । यदि तु मीमांसकस्य पाक्षिकप्राप्तौ
(‘नियमः पाक्षिके सति’) एव नियमत्वं स्थापयित्वा समासे प्रातिपदिकसंज्ञाया न वैकल्पिकी
(पाक्षिकी) प्राप्तिः, ततः कथं समासग्रहणस्य नियमत्वं व्यपदिश्येत । अस्माकमिव वैयाकरणानां
नामपि तत्रे नियमपरिसंख्ययोरेकत्वे तु राजपुरुष इति समासे, राजः पुरुष इति वाक्ये च
सामान्यतः प्राप्तस्य अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञारूपस्यार्थस्य समासग्रहणरूपादिविशेषाद् व्यावृत्तिः
कियते, अत एव सोऽयं नियमः परिसंख्या ।

‘अस्त्रिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् ।
 गृह्णतां त्वत्पुरस्त्रानां को लामः सरशासन ॥’
 ‘गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचयुगात्कुरङ्गदशाम् ।
 स्त्रीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निर्विवेकाय ॥’
 ‘किमहं कथयामि योषितामधैरं बिम्बफलं समर्प्य याः ।
 सुरसानि हरन्ति हन्त हा विदुषां पुण्यफलानि सत्वरम् ॥’

एषु दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव, न तु वास्तवः । यत्र वास्तवस्तत्र
 नालंकारः । यथा—‘क्रीणन्ति मधिकचलोचनाः समन्वान्मुक्ताभिर्वदरफलानि
 यत्र बालाः ।’

इदं चापरं बोध्यम्—अत्र परसौ स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुसमर्पणमित्येता-
 वत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितम्, न तु स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुत्यागमात्रम् । ‘कि-
 शोरभावं परिहाय रामा बभार कामानुगुणां प्रणालीम्’ इत्यत्रातिव्याध्या-
 पत्तेः । न चेदं लक्ष्यमेवेति वाच्यम् । पूर्वावस्थात्यागपूर्वकमुत्तरावस्थामह-
 णस्य वास्तवत्वेनानलंकारत्वात् । एवं स्थिते ‘विनिमयोऽत्र किञ्चित्कृत्वा
 कस्यचिदादानम्’ इत्यलंकारसर्वस्वकृता यल्लक्षणं परिवृत्तेः कृतम्, यच्च
 ‘किमित्यपास्याभरणानि यौवने घृतं त्वया वार्षिकशोभि वरुकलम्’ इत्युदा-
 हृतम्, तदुभयमप्यसदेव ।

इति रसगङ्गाधरे परिवृत्तिप्रकरणम् ।

बिम्बफलं तत्सदृशम् । प्रविकचेति । प्रविकसितेत्यर्थः । प्रणाली मार्गः । यौवनोद्गम-
 रूपा ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिवृत्तिप्रकरणम् ॥

१ त्वत्पुर काशी ।

२ कर्मणः शेषत्वे षष्ठी ।

३ अपरम् (अपकृतम्) समर्प्य सुरसानि फलानि, अथवा अपरम् नास्ति भवा यत्र तादृग्
 वस्ता एतद् रसा (भूमिः) यत्र तादृशानि पुण्यफलानि इरन्तीति न्यूनेरुत्तमानां परिवृत्तिः ।

४ अर्थात् स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुत्यागोऽत्र परसौ स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुसमर्पणे सत्वेव परिवृत्तिः ।

५ अत्र परसौ न दानं न परसादानम् ।

अथ परिसंख्या—

सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्वावृत्तिः परिसंख्या ॥
नियमोऽप्यस्मिन्दर्शने^१ निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैव । पाक्षिकप्रा-
प्ति-युगपत्प्राप्तिरूपस्यावान्तरविशेषत्वाविवक्षणात् । अत एव वैयाकरणानां
मते परिसंख्यापि नियमशब्देनोच्यते । तथा हि—‘कृत्तद्धितसमासाश्च’
इत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थमिति हि तेषां सिद्धान्तः । तत्र हि समासे
पाक्षिक्याः प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्राप्तेरभावात्कथं नाम परामितो नियम
उपपद्यते । युगपद्भिः समास-समासेतरपदसंघातयोः ‘अर्थवत्’-सूत्रं प्राप्त-
मिति परिसंख्या भवितुमर्हति । पूर्वतन्त्रे तु नियमपरिसंख्ययोर्भेदेन परिभा-
षणम् । यदाहुः—

‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते, नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥’

प्राग्बदाह—अथेति । न्यूनतां निराचष्टे—नियमोऽपीति । अस्मिन्नलंकार-
शास्त्रे । पूर्वतन्त्रे पूर्वमीमांसायाम् । यदाहुर्वातिककाराः ।

१ आरम्भतः प्रवृत्तस्वास्तेर्दं विशदीकरणम्—सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्वि-
षयात् (अर्थात् कंचिद्विशेषं हेतुकृत, तद्विशेषात्) व्यावृत्तिः (निषेधः) परिसंख्या, इति लक्षण-
व्यासत्वात्नियमस्यापि ‘परिसंख्या’न्तर्गुत्तत्वेनेति पृथक् नियमालंकाराऽप्रदर्शनेन कृतं न्यूनत्वं
नाऽऽशङ्कनीयम् । ननु द्वयोः कथनेक्यम् ? पाक्षिकप्राप्तिः नियमः, युगपत्प्राप्तिः परिसंख्या,
इति पूर्वमीमांसादर्शयन्म् । तत्रोच्यते—अवान्तरं विशेषो नात्र विवक्षितः । अस्माकनेव न,
वैयाकरणानामपि मते नियम-परिसंख्ययोर्न भेदः । यतो हि कृत्तद्धितेतिघृते समासग्रहणं
नियमार्थम् । अयमार्थः—राजपुरुष इति समुदायस्य अर्थवत्त्वात् भाद्रु-प्रत्यय-प्रत्ययान्त-
भिन्नत्वाच्च अर्थवत्त्वेणैव प्रातिपदिकत्वे सिद्धे नियमार्थं समासग्रहणम्—‘यत्र संघाते पूर्वं
भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव’ । अत एव राजः पुरुष इति वाक्यस्य अर्थवत्त्वेन
प्राप्तावपि समासस्यैवेति नियमात्प्रातिपदिकत्वं नेत्यर्थः । यदि तु मीमांसान् पाक्षिकप्राप्तिः
(‘नियमः पाक्षिके सति’) एव नियमत्वं स्थापयितुं समासे प्रातिपदिकसंज्ञाया न वैकल्पिकी
(पाक्षिकी) प्राप्तिः, ततः कथं समासग्रहणस्य नियमत्वं व्यपदिश्येत । अस्माकमिव वैयाकरणानां
नामपि तत्र नियमपरिसंख्ययोर्वचने तु राजपुरुष इति समासे, राजः पुरुष इति वाक्ये च
सामान्यतः प्राप्तस्य अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वंशरूपस्यार्थस्य समासग्रहणरूपाद्विशेषाद् व्यावृत्तिः
क्रियते, अत एव श्लोकं नियमः परिसंख्या ।

विधिः—‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिः । यागादेः प्रकारान्तरेणाप्राप्तेः । नियमः—‘श्रीहीनवहन्ति, समे देशे यजेत’ इत्यादिः । पुरोडाशनिर्माण-फलोपघायकतावच्छेदककोटिपविष्टाया वितुपतायाः संपादकत्वेनावहन-नस्य प्राप्तेर्नखविदलनसमवधानकालावृत्तित्वेन, यागाधिकरणतया समदे-शप्राप्तेर्विषमदेशसमवधानकालावृत्तित्वेन, च पार्श्विकत्वात् । परिसंख्या—‘इमामगृभ्णन्रक्षनामृतस्येत्यधामिधानीमादधे’, ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यादिः । रक्षनाग्रहणलिङ्गेनाधामिधानीगर्दभाभिधान्योरादानस्य युगपत्प्रा-प्तत्वात् । इत्यलमप्रकृतचिन्तया ।

इयं च तावद्विधिषा—शुद्धा प्रभपूर्विका च । द्विविधाप्यर्था शान्दी चेति चतुर्विधा । यथा—

‘सेवायां यदि सामिलापमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां

चिन्तायामसि सस्पृहं यदि चिरं चक्रायुधश्चिन्त्यताम् ।

आलापं यदि काङ्क्षसे मधुरिपोर्गाथा तदालप्यतां

स्वापं वाञ्छसि चेन्निरर्गलमुखे चेतः सखे सुप्यताम् ॥’

अत्र यदिघटितवाक्यैर्निवेदितस्य रागप्राप्तस्य सेवादेः कर्मतायाः पर-मेश्वरे विषयान्तरे च प्राप्तत्वेन लोडर्थघटितवाक्यार्थवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्विषयान्तरं न सेव्यतामित्यादिरूपा विषयान्तरे तत्तत्क्रियाकर्मत्वव्यावृत्तिस्वात्पर्यविषय-तया कल्प्यमानत्वादार्यां शुद्धौ च ।

द्वितीये जाह—यागेति ।

१ अवरहनेनापि वितुपता संवये नखविदलनेनापि । ‘श्रीहीनवहन्ति’ इत्युक्त्वा अह-हनस्य प्राप्तिः, नखविदलनस्यापि यदा समवधानं तदा तस्या अवृत्तितया पार्श्विकत्वम् । एवं समे देशे इत्यत्रापि बोध्यम् ।

२ अर्थं भावः—सेवनकर्तृता रागप्राप्ता (यतो हि संसारे सर्वमानेन निरर्गतः किञ्चिदा-सेव्यते एव) । एवं च सेवनकर्तृत्वं सामान्यतो लक्ष्मीपतावपि प्राप्तमेव । पुनः ‘लक्ष्मीपतिः सेव्यताम्’ इति लोप्य विधानं किञ्चलकम् । तदर्थ—तद्वैयर्थ्यनिवारणरूपादिशेषात् सामान्यतः प्राप्तस्य विषयादीनां सेवनकर्तृत्वस्य व्यावृत्तिः क्रियते, इति परिसंख्या । एवं द्वितीयचरण-द्विष्यति संगमनीयम् । लक्ष्मीपतिः सेव्यतामित्यनेन विषयान्तरं न सेव्यतामित्यर्थतो बुध्यते, न युक्तः श्लेषवत् । यथा च सा व्यावृत्तिरार्थी । प्रकपूर्विकावापनात् शुद्धा । इत्याद्यपः ।

‘किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
 किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।
 किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्यावबोधः सखे
 कः शत्रुर्वेद खेददानकुशलौ दुर्वासनासंचयः ॥’

अत्र हरिपादभजनादिकमेव तीर्थादिकं नान्यदित्यर्थस्तात्पर्यमर्यादया
 प्रतीयत इत्यार्थी प्रश्नपूर्विका च ।

‘तीर्थं गङ्गा तदितरदपां निर्मलं संघमात्रं
 देवो’ तस्याः प्रसन्निलयौ नाकिनोऽन्ये वराकाः ।
 सा यत्रास्ते स हि जनपदो मृत्तिकामात्रमन्य-
 चां यो नित्यं नमति स बुधो बोधशून्यस्ततोऽन्यः ॥’

अत्र मात्रादिपदैस्तीर्थत्वादिव्यावृत्तिः प्रतीयत इति शाब्दी शुद्धा ।
 ‘किं मित्रमन्ते मुकृतं न लोकाः किं ध्येयमीशस्य पदं न तोकाः ।
 किं काम्यमव्याजसुखं न भोगाः किं जल्पनीयं हरिनाम नान्यत् ॥’

अत्र शाब्दी प्रश्नपूर्विका चेति प्राचां मतम् । अन्ये तु ‘व्यावृत्तेरार्थत्व
 एव परिसंख्यालंकारः, अन्यथा तु शुद्धा परिसंख्यैव । यथा हेतुत्वस्यार्थ-
 त्व एव हेत्वलंकारः, अन्यथा हेतुमात्रम् । अतो भेदद्वयमेवास्याः’
 इत्याहुः ।

अपरे तु “व्यावृत्तेरार्थत्वेऽपि नालंकारत्वम् । ‘पद्म पद्मनैला भक्ष्याः,

एवं सति पूर्वविरोधं परिहरति—प्राचीनेति ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिसंख्या-
 प्रकरणम् ॥

१ देवी च देवश्च देवो । तस्याः (गङ्गायाः) यो प्रभवस्वानभूतो तावेव देवो । अन्ये
 नाकिनो देवाः वराकाः दीनाः ।

२ ‘अपां संघमात्रम्’ इति मात्रपदेन ‘इतरद तीर्थं न’ इति व्यावृत्तिर्नोध्यते । ‘एवम्
 ‘अन्ये वराकाः’ इत्यनेन ‘अन्ये देवा न’ इति व्यावृत्तिः प्रतीयते । ततश्च शत्रुबोधत्वात्सर्वेयं
 शाब्दी । अप्रश्नपूर्वकत्वात् शुद्धा ।

३ पद्मनखाः पद्म (दशकी शङ्की गोधादयः) भक्ष्याः, इत्यनेन अन्ये पद्मनखा न
 भक्ष्याः इति व्यावृत्तिः प्रतीयते इति अत्रापि परिसंख्यालंकारः सात् ।

समे यजेत, रात्सस्य' इत्यादावपि तदापत्तेः । किं तु कविप्रतिभानिर्मिता या तादृशव्यावृत्तिस्तस्याः । यथा—'यस्मिञ्शास्त्रे वसुमतीपाकशासने महानसेषु संतापः, शरधिहृदयेषु सशर्यता, मञ्जीरेषु मौलर्यम्, मेरीषु ताडनम्, कामिनीनां कुन्तलेषु कौटिल्यम्, गतिषु मान्द्यम्' इत्यादौ । अत्र हि प्रथमान्तार्थः कविप्रतिभया एकीकृत इति तद्वारा तत्प्रतियोगिकव्यावृत्तिर्निर्मिता । एवं च 'सेवायां यदि सामिल्लापमसि' इत्यत्र नान्यः सेव्य इत्यर्थस्य प्रतीतेः परिसंख्यास्तु, न तु परिसंख्यालंकारः । व्यावृत्तेर्वास्तवत्वेन कविप्रतिभानपेक्षणात् । 'किं तीर्थं हरिपादपद्ममजनम्' इत्यत्र तु प्रश्नपूर्वकं हृदारोपरूपकम् । अन्यथा 'न विपं विपमित्याहुर्ब्रह्मसं विपमुच्यते' इत्यत्रापि परिसंख्यापत्तेः । 'किं शालं' इत्यंशे तु परिसंख्यामात्रम् । 'तीर्थं गङ्गा तदितरदपां निर्मलं संवमात्रम्' इत्यत्रापि परिसंख्यैव शुद्धा । प्रागुक्ताद्धेतोरनार्थत्वात् । तस्मात् 'महानसेषु संतापः' इत्यादिकमेवास्मा उदाहरणम्" इत्याहुः ।

इति रसगङ्गाधरे परिसंख्याप्रकरणम् ।

अध्यापत्तिः—

केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्धान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिः ॥

न्यायश्च कारणम् । सा च प्रकृतेन प्रकृतस्य, अप्रकृतेनाप्रकृतस्य, प्रकृतेनाप्रकृतस्य, अप्रकृतेन प्रकृतस्येति तावच्चतुर्भेदा प्रत्येकमर्थान्तरस्य साम्यन्यूनाधिक्यैर्द्वादशविधा । ततो भावत्वभावत्वाभ्यां चतुर्विंशतिभेदा । दिव्यात्रेणोदाह्रियते—

'लीलालुण्ठितशारदापुरविषामस्मादृशानां पुरो

विद्यासन्नविनिर्गल्लक्षणमुषो वरुगन्ति चेद्भ्रालिशाः ।

प्राग्बदाह—अथेति ।

१ महानसे तापः पृथक्, मनःस्य च तापोऽन्यः, इति द्वयोः पार्थक्येति लभेदात्प्रवक्ष्यानेन पकीकरणदतिशयकृतश्चमत्कारः । महानसे तापः इत्यनेन मनःस्य न ताप इति बोधादर्थी व्यापत्तिः ।

२ हेतुवत्त्वं आर्थत्वे यदा हेत्वकारस्तथा न्यावृत्तेरापत्तव एव परिसंख्या, अत्र इत्युच्यते । प्रीतिरित्यर्थः ।

३ आपतनम् उपस्थितिरिति पाठः ।

अथ श्वः फणिनां शकुन्तशिशवो दन्तावलानां शशाः

सिंहानां च सुखेन मूर्धनि पदं धास्यन्ति शालवृकाः ॥'

अत्र प्रकृतेनाप्रकृतस्यापाद्यमानस्य साम्यं मालारूपता च ।

'यदि ते चरणाभ्युजं हृदा बहतो मे न हतो विपद्गणः ।

अथ चण्डकरेण मण्डिते दिनमध्येऽपि जितं तमोगणैः ॥'

अत्र न हत इति विद्यमानतारूपात्मकृतार्थाजितमित्यापाद्यमानस्याप्रकृतार्थस्य सर्वोत्कर्षेण वर्तनरूपस्याधिक्यम् । न चात्र विपद्गणस्यावसानमात्रेण तमोगणानामवसानमापादयितुमुचितम्, न तु जयः अनानुरूप्यात्, इति शङ्क्यम् । भगवच्चरणसंनिधाने यद्येकस्य विपद्गणस्य स्वास्थ्यं तदा समुचित एव बहूनां तमोगणानां सूर्यसंनिधाने जय इति न दोषः ।

'सदैव स्नेहार्द्रं सुरतदिनि निर्धिकचनजने

यदि त्वं नाधत्से सुरभिरिव वत्से मयि कृपाम् ।

तदा चिन्तारैत्रिदशपतिभूमीरुहमुखा

ददीरन्नार्थिभ्यः किमिति कणभिक्षामपि जडाः ॥'

अत्राभावेनाभावापादनम् । स्नेहार्द्रजाह्नवीरूपप्रकृतार्थापेक्षया चिन्तारत्नादीनां जडत्वेन न्यूनत्वं चैतेष्वपाद्यमानमप्रकृतम् ।

'भामनुरक्तां हित्वा यदि राजन्पुरुषसिंह यातोऽसि ।

मुक्त्वा वैनमिदमेप्यति वनलक्ष्मीमत्र किं चित्रम् ॥'

१ अज्ञाधारणधियामग्रे बालिशानां चापत्य यदि भवति तर्हि फणिनामग्रे पक्षिशवकानामपि चापत्यमग्रे भविष्यतीति प्रकृतेन दुस्मिदुष्चान्तेन अप्रकृतस्य फण्यादिवृत्तान्तस्य उपस्थितिरिति अर्धापत्तिः । अज्ञामान्यदुस्तीनामग्रे मूर्खानां चापत्यं फणिनामग्रे विदग्धशिशूनामिवेति द्वयोः साम्यम् । अप्रकृतानि बहूनि निर्दिष्टानि (फणि-शकुन्ती, दन्तावल-शशौ, सिंह-शृगालौ) इति मालारूपतेल्लभः ।

२ अयं भावः—प्रकृते तु 'न हतः' अर्थात् विद्यमान एवेति विद्यमानत्वमात्र प्रतिपादने, अपाद्यमाने (तुल्यन्यापवादादुद्घातने) अप्रकृते तु 'जितम्' इत्युच्यते । अत एव अप्रकृते आधिक्यमित्यर्थः ।

३ चिन्तारत्ना-कल्पवृक्षादयः ।

४ वनलक्ष्मी स्वक्त्वा इदं वनम् एष्यति गमिष्यति इत्यर्थः ।

इयं राज्ञा नलेन मुक्ताया अरण्ये दमयन्त्या ध्यानोपनीतं तमेव प्रत्युक्तिः ।
अत्रापाद्यमानो वनवृत्तान्तोऽपि संनिहितत्वात्प्रकृत एवेति द्वयमपि प्रकृतम् ।
पुरुषसिंहापेक्षया वनस्य नपुंसकत्वान्मूढत्वम् । अत एव किं चित्रमित्युक्तम् ।

‘उदुम्बरफलानीव ब्रह्माण्डान्यत्ति यः सदा ।

सर्वगर्वापहः कालस्तस्य के मशका वयम् ॥’

अत्राप्रकृतेन ब्रह्माण्डार्दनेन समस्तभूतानामनित्यत्वं कैमुतिकन्यायेन
प्रकृतं प्रतिपाद्यते ।

‘न भवानिह मे लक्ष्यः क्षत्रवर्णविलोपिनः ।

के वा विटपिनो राम कुलाचलभिदः पवेः ॥’

रामं प्रति आमदश्यस्येयमुक्तिः । अत्र प्रतिवस्तूपमा महावाक्यार्थः ।
तस्याश्च दलद्वयमुपमेयवाक्यार्थ उपमानवाक्यार्थश्च । तत्रोपमेयवाक्यार्थ-
गतायामर्थापत्तावापाद्यमानस्तन्निमित्तमूढत्वोपाप्यर्थो प्रकृतौ । उपमान-
वाक्यार्थगतायां त्वप्रकृताविति । अनया दिशान्यदप्युक्तम् ।

अत्र विचार्यते—नेयं वाक्यवित्समतायामर्थापत्तौ निविशते । आपा-
दकस्यार्थस्यापतितमर्थं विनानुपपत्तेरर्थाभावात् । नाप्यनुमाने । आपततो-
ऽर्थस्यापादकासमानाधिकरणत्वेन व्याप्यरक्ष-पेक्षधर्मत्वयोर्दूरापास्तत्वात् । न

तत्र अर्थापत्यलंकारे ।

१ ब्रह्माण्डानाम् अदनेन भङ्गनेन ।

२ ‘अत्रलोपिनो मे भवान् न लक्ष्यः’ इति प्रकृतवानपार्थः ‘अचलभेदकस्य वज्रसाधे
वृक्षः किम्’ इत्यप्रकृतवाक्यार्थः । अकिञ्चिद्गुणीयत्वरूपस्य एकस्यैव धर्मस्य भिन्नान्द्रान्या
प्रतिपादनादस्तुप्रतिबन्धुभावः, द्वयोश्च अर्थमौपम्यमिति प्रतिवस्तूपमा महावाक्यार्थरूपेत्वाद्यतः ।

३ क्षत्रवर्णस्य विलोपेन भवतोपि विलोपः स्यादित्यथे आपाद्यते । अत्र आपाद्यमानो राम-
विलोपरूपोऽर्थः, तन्निमित्तभूतस्य क्षत्रविलोपरूपः पत्तो दावपि आमदश्योक्तौ प्रकृतौ । अचल-
भेदेन वृक्षभेदनयापाद्यते इति उपमानगता अर्थापत्तिरिति नोपपत् ।

४ यथा रात्रिभोजनं विना पीनत्वस्याऽनुपपत्तिः ।

५ साप्यमानो वदिः साधकस्य भूमस्य रुचरित एव (यत्र भूमस्तत्र वदिः) उपलभ्यते ।
अत्र तु आपाद्यन् (आपाद्यमानः) अर्थः आपादकस्य अपमानाधिकरणो भवतीति नानुमान-
नित्यर्थः ।

च येन कारणेनैकार्थसिद्धिस्तेनैव लिङ्गेनापरार्थानुमानमिति वाच्यम् । अर्थान्तरसिद्धेरनुमित्यात्मकताविरहात् । यतोऽयमर्थोऽपि भवितुमर्हतीति बुद्धेराकारः, न तु भवत्येवेति । नापि यद्यर्थातिशयोक्तौ । तस्या विपरीतार्थ एव द्वयोर्विश्रान्तेः । न चेह तथा, आपादकस्य सिद्धत्वादापततश्च संभाव्यमानत्वाद्यथाश्रुत एव विश्रान्तेः । तस्माद्येन न्यायेनैकोऽर्थः सिद्धस्तेनैव न्यायेनापरोऽप्यर्थः सेद्भुमर्हतीत्येवंरूपेयमर्थापत्तिः । अस्यां चार्थान्तरं लोकेऽविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कदाचित्वा यथापाद्यते तदालंकारत्वम् । यथा 'फणिनां शकुन्तशिशवः' इत्यादौ । अन्यथा तु कैमुतिकन्यायतामात्रम् । यथा 'उदुम्बरफलानीव' इत्यादौ । प्राचीनरीत्या तु प्रागिदमुदाहृतमस्माभिः । अत एव तत्र कैमुतिकन्यायेनेत्युक्तम् । एवं च 'कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः', 'अवस्येयं सागोरपि भवति सर्वांमरगुरोर्विधौ वके मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी' इत्यादि सर्वस्वकृता यदुदाहृतं तन्नातीव हृदयंगमम् ।

यत्तु—'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति कुवलयानन्दकृता अस्या लक्षणं निर्मितं तदसत् । कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः । यथा—

'तत्राप्रे यदि वारिद्यं स्थितं भूय द्विजन्मनाम् ।

शनैः सवितुरप्यप्रे तमः स्यात्सत्यसंशयम् ॥'

१ यथा कंचिदर्थं कारणीकृत्य कश्चिदर्थः साध्यते (आपाद्यते) तथा लिङ्गीकृतेन तेन अन्नोऽर्थोऽनुमीयतेति । अर्थात् एतेन अर्थेन अर्थापादनं अनुमानं च स्यादिति शङ्का । प्रथमार्थसिद्धिः (अर्थापत्तिः) नानुमितिरूपा । यतो हि अर्थापत्तिरूपाया शुद्धेः 'भवमर्थो भवितुमर्हति' इत्याकारः । अनुमितेस्तु 'भवत्येव' इति निश्चयपर्यवसायी आकार इति न द्वयोरैक्यमिति समाधानम् ।

२ मन्मटादिर्भ्रमता यातिशयोक्तिस्तस्माद् द्वयोः (प्रकृताप्रकृतयोः) उक्तविपरीतेऽर्थे एव विश्रान्तिः, यथा—'राकायामकलङ्कं चेदृशतांशोर्भवेदपुः । तस्या मुखं तदा साम्बपराभमवामुयात् ॥' अत्र चन्द्रस्य अकलङ्कं वपुर्न भवति, अत एव तदातुगुण्येन मुखं साम्बपराभं नामोक्ति इत्येव कवेस्त्वात्पर्यम् ।

३ ननु अनुमितिरूपा, तस्या भवत्येवेति निश्चयामकरम् ।

४ कैमुतिकन्यायसिद्धयेन कविप्रतिभाकल्पितत्वानापादित्यर्थः ।

अत्र शनैःशब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्थित्यपेक्षया सूर्याग्नि तमोऽवस्थानं
दुःशकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाग्यादापाद्यते, न तु कैमुतिकन्यायेनेति ।

इति रसगङ्गाधरेऽर्थापत्तिप्रकरणम् ।

अथ विकल्पः—

विरुद्धयोः पाक्षिकी प्राप्तिर्विकल्पः ॥

एकस्मिन्धर्मिणि स्वस्वप्रापकप्रमाणप्राप्तयोरत एव तुल्यबलयोर्विरुद्धयोर्वि-
रुद्धत्वादेव गुणपत्राप्तेरसंभवात्पाक्षिक्येव प्राप्तिः पर्यवसन्ना । अयं च समुच्च-
यस्य प्रतिपक्षभूतो व्यतिरेक इवोपमायाः । अत्र च विकल्प्यमानयोरौपम्य-
मलंकारतावीजम्, तदादायैव चमत्कारस्योद्भासात् । अन्यथा तु विकल्प-
तामात्रम् । यथा 'जीवनं मरणं वास्तु नैव धर्मं त्यजाम्यहम्' इत्यादौ । अत्र
जीवनमरणयोर्नौपम्यस्य प्रतीतिः । उदाहरणम्—

‘प्राणानर्पय सीतां वा गृध्रांस्त्रपय वा द्विजान् ।

यमं भजस्व रामं वा यथेच्छसि तथाचर ॥’

न तु कैमुतिकन्यायेनेति । अत्रेदं चिन्त्यते—तत्राग्रे यदीत्यत्र वक्ष्यमाणसंभावना
नवर्थापत्तिशयोक्तिर्वालंकारः । न च यद्यर्थापत्तिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्विपरीतार्थविधान्त-
त्वम् । इह त्वापादकस्य सिद्धत्वादापाद्यस्य संभाव्यमानत्वमिति विज्ञेय इति वाच्यम् ।
न्यूनत्वाविक्रमादिभिरर्थार्थान्तिभेदस्य त्वया कल्पनवत्तस्या एव तथाविधभेदस्य कल्पने क्षल्य-
भावान् । न च कैमुत्येन सिद्धिरपि तद्भेद एवास्तु । प्राचामसुरेभ्यो भिन्नतदोक्तेः । [न च]
कमुत्प्लवकतश्चमत्कारोऽपि तद्भेदकताया एव साधकोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्कृतचमत्कारसा-
लंकारभेदजनकताया दुरपहवाचेति दिक् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽर्थापत्तिप्रकरणम् ॥

प्राग्यदाह—अथेति । सा च न दाग्वीत्याह—एकस्मिन्निति । भजनेषु त-

१ अस्मत्प्रकरणे ‘न्यायसाग्यादा’ अर्थापत्तिप्रकरणेऽस्त्विति । तथा च ‘तत्राग्रे यदि
द्विजान्मना दारिद्र्यं शिवं तर्हि सूर्यस्याग्रे तमोऽपि स्वास्तु’ इत्यसंभूतमपि तत्राग्रे दारिद्र्यसि-
द्धिरुपपत्तिप्रमाणत्वात् भाषावत्ते । कैमुतिकन्यायेन तु न्यूनमेव (भाषुभिर्पदि दण्डो भक्षित-
स्तर्हि शोमठानामपूतानां मरणं हिम्) इति भाषावत्ते न अधिकम् ।

अत्रार्पणतर्पणभजनेषु मानरक्षणप्रमाणेन यथाक्रमं कर्मतया प्राणगृध्रय-
मानाम्, जीवनरक्षणप्रमाणेन सीताद्विजरामाणां प्राप्तानां यौगपद्यासंभवात्प-
र्यायेण प्राप्तिः । कर्मणोः क्रियाफलेनैव समानधर्मणौपम्यम् । नन्वत्र यथा-
र्पि-तर्प्यादिघात्वर्थफलरूपधर्मैक्यात्कर्मणोरौपम्यं गम्यते, तथा 'जीवनं
मरणं वा' इत्यादौ सत्त्वरूपधर्मैक्याज्जीवनमरणयोः कर्त्रोरपि तद्वन्तुं युज्यत
इति चेत्, युज्यते, न तु गम्यते । अथ तत्कुतो हेतोः ? कवितात्पर्यविर-
हादिति गृहाण । नह्यत्र मरणं जीवनं च समानमिति कवेरभिप्रेतम् । किं
तु 'विपं मुद्गक्ष्व, मा चास्य गृहे मुद्गथाः' इतिवत् धर्माद्वैतोर्मरणमपि
प्यायः, न तु धर्मत्याग इति निषिद्धगतद्वेषाधिक्यम् । तदर्थं च मरणस्यो-
पात्तत्वादविवक्षिताधिकरणकतया औपम्यस्यानिष्पत्तिरेव ।

कचिल्लुप्तं समानधर्ममादायाप्यौपम्यस्य गम्यत्वेऽयमलंकारः । यथा भगवद्गी-
तासु 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' अत्र महीभोग-
स्वर्गप्राप्तयोरुत्तमत्वेनौपम्यं विवक्षितम् । तथा च घात्वर्थयोरथं विकल्प
इत्येके । आख्यातार्थयोरित्यपरे । सर्वथैव न महीस्वर्गयोरिति सितम् ।
तयोः कारकत्वेनैव क्रियान्वयं विना विकल्पासंगतेः । न च घात्वर्थयोरे-
कस्य कर्तृरूपसाधारणधर्मस्योक्तत्वात्कथं लुप्ततेति वाच्यम् । कर्तृरूपसाधा-

१ यदि मानरक्षण वेदनीष्टं तर्हि प्राणान् अर्पय, गृध्रान् तर्पय (स्वमतेन), धर्मं भ-
जस्व । यदि जीवनरक्षणं ते प्रमाणं तर्हि सीतान् अर्पय, द्विजान् तर्पय, रामं भजस्व ।
प्राण-धीतयोः, गृध्र-द्विजयोः, यमरामयोश्च अर्पयेत्तादिक्रियाकर्मभूतयोः परस्परौपम्यम्,
अथ एव चमत्कारादलंकारत्वम् । अर्पण-तर्पणादिभ्यापारजन्यमन्यसात्करणादिक्रियाफलं
दयोः (प्राण-धीतयोः) निधः समानमित्यौपम्यमित्याशयः ।

२ भारतवर्षभूतं पतङ्गम् (कच्छ-भ्यापाटौ भारतवर्षे इति सिद्धान्तात्) उद्भूतस्य धर्मस्यैक्यात् ।

३ तत् औपम्यं गन्तुं प्रदीतिविषयीमभितुं युज्यते ।

४ अर्थात् धर्मत्यागस्य देशाधिक्यसूचनाधेनेव मरणस्योपादानं किन्तु 'मरणं जीवनं वा
अस्तु' इति समानकोटिकतया साम्येन दयोः अधिकरणम् (अधिकृतिः, स्वीकारः) न विक-
ल्पितम् । (न विवक्षितम् अधिकरणं यद्योऽपि अविबक्षिताधिकरणमेव, तत्तथा) ।

५ महीकर्मवद् भोगः, स्वर्गकर्मिका प्राप्तिश्च भारतवर्षः । महीकर्मकभोगादयः स्वर्गकर्म-
कप्राप्त्यामयः इति आख्यातार्थः । स्वर्गमयोः कर्मकारकतया कारकाणां च क्रियान्वयत्वात्-
शक्यत्वात् क्रियान्वये एतेव विकल्पत्वं, न तयोः केवल्योरित्याशयः ।

६ लुप्तं समानधर्ममादाय औपम्यमिति कथमुक्तम् ? इति शङ्का ।

रणधर्ममादायौपम्यस्यात्र सुन्दरस्यानिष्पत्तेः । अन्यथा 'हतो वा नरकं गन्ता जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम्' इत्यत्राप्यौपम्यप्रत्ययापत्तेः ।

यत्तु—

“-भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नातिहितमाप्तये ।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोत्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥”

अत्र विकल्पः । उच्यते च तुल्यप्रमाणश्लिष्टत्वम्^१ इत्यलंकारसर्व-
स्वकृतोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । भवार्तिशमने तनु-नेत्रद्वन्द्वयोर्द्वयोरपि युग-
पत्कर्तृत्वे विरोधाभावाद्विकल्पानुत्थानात् । 'विरोधे विकल्पः' इति हि
तेनैवोक्तम् । न च तनुमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात्पृथगभिधानानौचित्येऽपि
यत्पृथगभिधानं तद्वक्तुस्तनु-नेत्रद्वन्द्वयोर्विरोधमभिप्रेतं गमयतीति वाच्यम् ।
वास्तवस्यैव विरोधस्य विकल्पोत्थापकत्वेन वैवक्षिकस्याप्रयोजकत्वात्, विक-
ल्पस्यात्रासुन्दरत्वाच्च । वस्तुतस्तु 'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुवि-
म्बमिव' इत्यादाविवान्नापि श्लेषमूलोपमैवालंकारः । तनुर्वेति तनुरिवेत्यर्थः ।
'वा स्याद्विकल्पोपमयोः' इति वाशब्दस्येवार्थकत्वाभिधानात् । न च लिङ्ग-
वचनभेद उपमायां दोष इति वाच्यम् ।—साधारणधर्मस्योपमानसामानाधि-
करण्ये उपमेयसामानाधिकरण्ये च यत्र वैरूप्यं तत्रैव लिङ्गवचनभेदस्य
दोषताया अम्युपगतेः । यथा—'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं
नभः' । अत्र हंसी धवला, चन्द्रो धवलः, सरांस्यमलानि, नभो
मलमिति साधारणधर्मस्योपमाने उपमेये च द्वैविध्येनैव प्रतीतेरुप-
मायाः सम्यगनिष्पत्तेः । नन्वेवं सति 'सरांसीव नभः' इत्यादौ लुप्तोपमायां

द्विष्यो मानोऽहंकारः । तत् औपम्यम् । तत् अगमनम् । लुप्तोपेति । धर्मैलादिः ।
दिगर्थोऽन्यतोऽवसेयः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विकल्पप्रकरणम् ॥

१ भवार्तिशमनं प्रति द्वयोः कर्तृत्व वास्तवे तु न निरुद्धम् । द्वयोः पृथगभिधानेन विरोधो
विषयिष्ठः । तथा च विवक्षया कश्चिदस्य विरोधस्य विकल्पोत्थापने न प्रयोजकत्वम् । अर्थात्
कश्चिदप्ये विरोधो निरुद्धं प्रति न कारणमित्याशयः ।

२ मयवशेन एकमात्रस्य शरणीकरणं द्वितीयस्य विरोधोद्भावनं न सुन्दरमित्याशयः ।

कथं वचनभेदो दोष इति चेत्, तत्रापि प्रतीयमानसाधारणधर्मस्य वैरूप्या-
देवेत्यभ्युपगमात् । न च प्रतीयमानस्य धर्मस्य स्वशब्दानालिङ्गिततया सुतरां
लिङ्गानालिङ्गनेन नास्ति वैरूप्यमिति शङ्क्यम् । शब्दालिङ्गितस्यैवार्थस्य प्रती-
तेरिष्टेः । यदाहुः—‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते’ इति ।
यद्वा श्रुतार्थापेक्षावभ्युपगम्यमानायां शब्द एव कल्प्यते, अर्थस्तु तेनाभि-
धीयत इत्यस्ति वैरूप्यम् । एवं स्थिते राजते भासते इत्यादि तिङन्तप्रति-
पाद्ये साधारणधर्मे यथा लिङ्गवचनभेदो न दोषस्तथाप्रापीति । अत एव
‘यस्मिन्नतिसरसो जनो जनपदोश्च’ इति तुल्ययोगितापि संगच्छते । अन्यथा
उपमार्गभेत्वात्तस्या उपमाया दुष्टत्वे दुष्टतापद्येः । श्लिष्टे धर्मलिङ्गसंख्याभे-
दादि नैव दूषणमिति प्रतिप्रसवाच्चेति दिक् ।

इति रसगङ्गाधरे विकल्पप्रकरणम् ।

अथ समुच्चयः—

युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः ॥

प्राग्बदाह—अथेति ।

१ नन्वयः अमलमिति पदम् उपमेयमात्रसंबन्धम् । साधारणधर्मस्तु सुप्तः, नाशेषपदस्य
इत्यर्थः । अतश्च धर्मसामानाधिकरण्ये कर्म वैरूप्यदोष इति शङ्का । आशिसस्यापि धर्मस्य
‘सरासि’ इति बहुवचनेन, ‘नमः’ इति एकवचनेन सह समावेशे वैरूप्यभेदोपपद्येतेति स दोष
एव । इति समाधानम् ।

२ यत्र प्रतीयमानो धर्मस्तत्र प्रतीयमानसाधारणधर्मसामान्या उपमानिष्पत्तिर्भवति, ननु धर्म-
वाचकशब्दस्य साद्यादोगो येन तात्पर्यमिच्छित्कृतवैरूप्यस्यावसरः स्यादिति शङ्का । अपेक्ष
प्रतीतिः (शान्दनोधः) शब्दरूपं विशेषणमादायैव भवति, नान्यथेति समाधानम् ।

३ ह्युक्तं शब्दात् यत्रार्थस्य आपादनं यथा ‘दारम्’ इति शब्दात् ‘पिपेहि’ क्रियापदस्य ।
(शब्दाध्याहार इत्यर्थः) ।

४ नेत्रे, तदुः इत्यत्र ‘भक्तिप्रद्विभोक्तनप्रणयिनी’ इति ननुसकलित्प्रतिवचनं, श्रीलि-
ङ्गवचनमित्यनयोः सामानाधिकरण्यं संपन्न इति लिङ्गवचनभेदो न दोषापेक्षारणः ।

५ अतिशयिवापि सरासि येषु ते अतिसरस इत्यर्थः ।

युगपदिति क्रमव्यावृत्त्वर्थम्, न त्वेकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन किञ्चि-
त्कालभेदेऽपि न समुच्चयभङ्गः । स तावद्वि विषयः—धर्मिभेदधर्म्यैक्याभ्याम् ।
धर्म्यैक्येऽपि द्वैविध्यम्—कारणत्वातिरिक्तसंबन्धेनैकधर्म्यन्वये, कारणतया
एकधर्म्यन्वये चेति । एवं त्रिविधेऽस्मिन्नाद्ययोर्भेदयोर्गुणानां क्रियाणां
गुणक्रियाणां च, तृतीये रमणीयानामरमणीयानां रमणीयारमणी-
यानां समन्वयः । न चास्मिन्वक्ष्यमाणसमाध्यलंकारत्वमाशङ्क्यम् । समाधौ
हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽप्यन्येनाकस्मिन्मापतता कारणेन सौकर्यादि-
रूपोऽतिशयो यत्र संपाद्यते स विषयः । अस्मिन्स्तु समुच्चयप्रभेदे यत्रैककार्यं
संपादयितुं युगपदनेके स्वले कपोता इवाहमहमिकया संपतन्ति, कार्यस्य च
न कोऽप्यतिशयः सः । क्रमेणोदाहरणानि—

‘प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं वभूव नभः ।

रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशः पाण्डुः ॥’

‘उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।

मुदितं च सकलयुवजनचूडामणिशासनेन मदनेन ॥’

अत्राप्ये गुणानां द्वितीये क्रियाणां च यौगपद्येन भिन्नधर्म्यन्वयः ।

‘आताम्रा सिन्धुकन्याधवचरणनखोल्लासिकान्तिच्छटाभि-

ज्योल्लाजालैर्जटानां त्रिपुरविजयिनो जातजाभून्दधीः ।

स्नाभाव्यादच्छमुक्ताफलरचितलसद्गुच्छसच्छायकाया

पायादायासजालादभरसैरिदधमातजातश्रमात्रः ॥’

‘देव त्वां परितः स्तुवन्तु कवयो लोभेन किं तावता

स्वव्यस्तं भवितासि यस्य तरुणश्चापप्रतापोऽधुना ।

क्रोडान्तः कुरुतेतरां वसुमतीमाशाः समालिङ्गति

द्यां सुन्वत्यमरावती च सहसा गच्छत्यगम्यामपि ॥’

सिन्धुकन्याधवो लक्ष्मीपतिः । तयो रकपीतवर्णयोः । प्रति-

१ पदार्थानामन्वये क्रमिकत्वं न स्यादित्येव भ्यावर्तते, न एतेकस्मिन्नेव ध्वने सर्वेषां पदा-
र्थानामन्वयः स्यात्तदेव समुच्चयो भवतीति विवक्ष्यते इत्यर्थः ।

२ धर्मिभेद—कारणत्वातिरिक्तसंबन्धेन एकधर्म्यन्वययोः ।

३ कारणत्वासंबन्धेन एकधर्म्यन्वये ।

४ अमरावतीश्च आयासानां जाडो यस्मिन् ईदृशात् अपमातवात्वात् अमात् नः
पापादिसम्भवः ।

अत्राद्ये शुणानां द्वितीये क्रियाणामेकघर्भ्यन्वयः । यद्यपि हरिचरणनखसं-
सर्गसमये नास्ति हरजटासंसर्ग इति रक्तपीतवर्णयोर्योगपक्षस्यासंभवः, तथापि
साहजिकश्चैत्येन सह तयोः प्रत्येकं तस्य संभवेऽस्त्येवेति न दोषः ।

‘समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलनखा-

निवासः कंदर्पमतिभटजटाजूटभवने ।

अथार्य व्यासङ्गः पतितजननिस्तारणविधे-

र्न कसादुत्कर्षस्तव जननि आगार्ति जगतः ॥’

अत्र त्रिज्वेकेनाप्युत्कर्षजननसंभवे त्रयोऽप्युत्कर्षजननार्थं स्वर्धयेवापतन्तो
रमणीयाः ।

‘पाटीरदुभुजंगुंगवमुखोद्भूता वपुस्तापिनो

वाता वान्ति दहन्ति लोचनममी ताम्राऽसालद्भुनाः ।

श्रोत्रे हन्त किरन्ति कूजितमिमे हालाहलं कोकिला

वाल्वा बालमृणालकोमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु ॥’

अत्रापि त्रयोऽपि जीवनाशार्थमापतन्तोऽरमणीयाः ।

‘जीवितं मृत्युना लीढं संपदः श्वासविभ्रमाः ।

रामाः क्षणप्रभारामाः शल्यान्येतानि देहिनाम् ॥’

अत्र जीवितादयः स्वाभाव्याद्रमणीया इति निःसारयितुमशक्याः, विशेषण-
भावास्त्वाचारमणीया इति दुःखजनकाश्च, अत एव शक्यत्वान्याः । रमणी-
याऽरमणीयशब्दे कर्मधारय आश्रीयते, न इन्द्रः, सहचरभिन्नत्वदोषापत्तेः ।
एवमरमणीयरमणीयानामप्येककार्यजननार्थमापततां समुच्चयः संभवति ।

अटः शत्रुः शिवः । पाटीरदुधन्दनवृक्षः । हालाहलरूपं कूजितम् ।

१ उत्कर्षजननरूपकार्यारम्भके पक्षसिद्धमिति कारणभूतानां पादोत्पत्ति-निवास-व्या-
सङ्गानां युगपदन्वय इति सूचीयः (कारणतासंबन्धभारतकः) नेद इत्यर्थः ।

२ रमणीयाश्च ते अरमणीयाः अथोद रमणीयाः अन्धोऽपि ये अरमणीयाः संपन्नते मया
जीवितादयो निसर्गाद रमणीया अपि मरणमयसंस्पर्शादिविशेषणसंबन्धात् अरमणीयाः
संपन्नते हलायुधः ।

‘शरीरं ज्ञानजननं रोगो विष्णुस्मृतिप्रदः ।

विषद्वैराग्यजननी त्रयं सुखकरं सताम् ॥’

शरीरादयो हि स्वाभाव्यादरमणीया अपि भेदकमाहात्म्याद्रमणीयाः । न च रमणीयानां समुच्चये अरमणीयानां च समालंकारेषु, रमणीयारमणीयानां च विषमालंकारेण च संकीर्णत्वात्प्रैते प्रभेदा युक्ताः समुच्चयस्य । सकस्य प्रभेदताप्रयोजकत्वं विरहात् । अन्यथा सर्वेषामलंकाराणामनन्तभेदत्वापत्तेरिति वाच्यम् । ‘समुत्पत्तिः पद्मारमण-’ इत्यत्र, ‘पाटीरद्रुमुजग-’ इत्यत्र च समालंकारस्याविषक्षितत्वात् । नहि हरिचरणनखसंभूति-हरजटाजूटनिवास-पतितनिस्तारणव्यासजाना परस्परं योगो योग्य इति कवेरभिप्रेतम् । किं तु भगवत्या भागीरथ्या उत्कर्षं जनयितुं त्रयोऽपि जागरूका इति । ‘नापि मलयानिलरसालद्रुमकोकिलकूजितानाम् । किं तु त्रयोऽपि बालायाः प्राणनाशार्थं बद्धपरिकरा इति । अत एव हन्तेति खेद उपपद्यते । समालंकारस्याभिप्रेतत्वे तु त्रयाणां योगस्य युक्त वात्सेदोऽनुपपन्न एव स्यात् । अथ बालाया मारकत्रितययोगोऽननुरूप इति विषमभिप्रायेण खेदोपपत्तिरिति चेत्, एवमपि त्रयाणां योगाशे समालंकारस्यात्यन्तमप्रतीतेर्विषमस्य च वाङ्मयाशमादाय प्रतिष्ठानारसमुच्चयस्यासंकीर्णतैव । एवं ‘जीवितं मृत्युना लीढम्’ इत्यादौ जीवितदे रमणीयस्य मृत्युलीढत्वादिना अरमणीयत्वेपि न मृत्युनालीढत्वादिकमयुक्तमिति कवेरिह विवक्षितम् । रमणीयानामचिरस्या-

भेदकत्वप्रमाणम् । समुच्चये ह्यस्मात्प्रोच्यतुपपन्न ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे समुच्चय-प्रकरणम् ॥

१ एषु सप्त-विषमालंकारयोर्दिशय भवति, तथा च समत्वेन विषमत्वेन चैव न्यपदेशो युक्तः, न तु समुच्चयभेदस्य (रमणीयानां, अरमणीयानां वा जम्बूव्य इत्यादि) पृथक्स्वीकारात्सोदभ्यम् । ननु यत्र समविषमयो संकर समापत्ति स नवीन प्रभेद इति चेत्, एव सक रसनापत्तेन सवज्ञानभेदप्रसक्ति । तस्मात् समो वा विषमालंकारो वाऽस्तु इति पूर्वपक्षः ।

—२-वित्तस्य-बालाकर्मकारणे यदि योगस्यैव त्रयाणामनुरूपसंभवेनादाय समालंकारस्य मपि स्यात्, किन्तु समालंकारो नात्र उद्भवति प्रतीयते । ‘बालाया मारकत्रितययोगोऽननुरूपः’ इति विषमस्य समुच्चयस्य ये वे पदकास्तदभिभूत ‘बाला’-रूपनशमादाय संभवति । अथ भाव-प्राणनाश इति मद्यवातिलक्ष्मीनामेकत्रयभेदे समुच्चयः । तदा च ‘प्राणनाशरूपकार्यं मद्यवातिलक्ष्मीभ्यश्चरणादि’ समुच्चयस्य पदकाः । ‘बालाया मारकत्रितययोगोऽननुरूपः’ इति विषमे ‘बाला’ समुच्चयपरिकेयोऽतिरिक्तैरेव द्वयोर्वचनभेदात्संकराभाव प्रयेत्याद्यर्थः ।

यित्वस्वोत्सर्गतः सिद्धेस्तस्य च स्वाभिलषिताननुगुणत्वाच्छुल्यत्वप्रयोजकत्वम् ।
अतस्त्वृतीयप्रभेदस्यापि न विषमसंकीर्णत्वेनान्यथासिद्धिः । एतेन 'सद्योगा-
सद्योगसदसद्योगैर्न समुच्चयः प्रभेदवान् । समविषमसंकरैर्नैवान्यथासिद्धेः'
इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् ।

इति रसगङ्गाधरे समुच्चयप्रकरणम् ।

अथ समाधिः—

एककारणजन्यस्य कार्यस्याकस्मिककारणान्तरसंभवधानाहित-
सौकर्यं समाधिः ॥

तच्च कार्यस्थानायासेन सिद्ध्या साङ्गसिद्ध्या च । पूर्वापेक्षया विशेषस्तूक्त
एव । उदाहरणम्—

'आयातैव निशा मनो मृगदृश्यामुन्निद्रमातन्वती
मानो मे कथमेव संप्रति निरातङ्गं हृदि स्यास्यति ।
उद्धापोहमिमं सरोजनयना आवद्विषचेतरा
तावत्कामनृपातपत्रसुषमं विम्व्य वभासे विधोः ॥'

अत्र रात्रिसंनिधानादपि सिद्ध्यतो मानविनाशस्य चन्द्रोदयादनायासेन
सिद्धिः । यथा वा—

'सरदीपदीप्तदृष्टेर्धनान्धकारेऽपि पतिगृहं यान्त्याः ।
झदिति प्रादुरभूवन्सख्यादिव चञ्चलः परितः ॥'

इहाकस्मिके निष्प्रत्यूहपतिगृहयानस्य कारणान्तरसंभवधाने हेतोरुत्प्रेक्षणा-
दुत्प्रेक्षालीङः । पूर्वस्तु शुद्धः ।

'नवप्रसङ्गं दयितस्य लोभादङ्गीकरोति सा यदा नताङ्गी ।
शुभं तदालिङ्गनमप्यकस्माद्धनो निनादैर्धनता निनाय ॥'

अत्र धनध्वनिभिरालिङ्गनस्य साङ्गतासिद्धिः । पूर्वपद्यद्वये त्वनायासेन कार्य-
सिद्धिः ।

प्राग्बदाह—अथेति । हुपमा परमा शोभा । चञ्चला विधुत । धनो मेध । धनतं
निविज्जताम् ।

१ रमणीयस्य जीवितस्य मृत्पुलीदरस्य अयुक्तम् इति विवक्षायामेव विषमो भवेदित्यर्थः ।
२ संभवधानेन आदित्य शौकर्यं समाधिरित्यर्थः ।

'कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे
मलयमुज्जगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ।
अयमपि वत गुञ्जत्याळि नाकन्दमौलौ
मनसिजमहिमानं मन्यमानो मिलिन्दः ॥'

अत्र जीवितनाशं प्रति वातवान्-चञ्चरीकगुञ्जितयोरहमहमिकया हेतुत्वादे-
कस्याकस्मिकत्वाभावात् प्रकृतालंकारस्य विषयः । किं तु कर्तृरूपभिन्नधर्मि-
केण वानगुञ्जनक्रिययोः समुच्चयेन जीवितनाशरूपैककार्यात्मकैकधर्मिक-
स्तयोरेव कारणयोः समुच्चयः 'संकीर्णः' ।

इति रसगङ्गाधरे समाधिप्रकरणम् ।

अथ प्रत्यनीकम्—

प्रतिपक्षसंबन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम् ॥

अनीकेन सदृशं प्रत्यनीकम् । सादृश्यस्य यथार्थत्वेनैव संग्रहे पुनः सा-
दृश्यग्रहणाद्गुणीभूतेऽपि सादृश्येऽव्ययीभावः । लोके प्रतिपक्षस्य तिरस्काराया-
नीकं प्रयुज्यते । तददृशकौ प्रतिपक्षसंबन्धिनः कस्यचिच्चिरस्कारः क्रियते ।
स चानीकसदृशतया प्रयुज्यमानत्वात्प्रत्यनीकेमुच्यते । अत्र च प्रतिपक्षगतं

नाकन्दधृतः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे समाधिप्रकरणम् ॥

प्राग्बदाह—अद्येति । अनीकं सैन्यं व्यूहरचनाकारम् । संबन्धी प्रतिपक्षेत्यादिः ।

१ जीवितनाशरूपे कार्यात्मके एकसिन्धर्मिणि वान-गुञ्जनकारणयोर्युगपदन्वय इति (का-
रणतया एकधर्म्यन्वरूपः) एकः समुच्चयः । तेन सह वान-गुञ्जनक्रिययोः एकत्र जीवित-
नाशे अन्वयरूपः समुच्चयः (यस्य हि कर्तृरूपौ धर्मिणौ भिन्नौ सतः) संकीर्णः । भिन्नधर्मिकेण
एकधर्मिकः समुच्चयः संकीर्ण इति द्वयोः समुच्चययोः संकर इत्याशयः ।

२ अनीकेन सैन्येन सदृशं प्रत्यनीकम्, अन्यवीभावः । अनीकेन (सैन्येन) यथा प्रति-
पक्षस्य तिरस्कारः क्रियते तथा इदं साक्षात्प्रतिपक्षतिरस्कारे असमर्थतया प्रतिपक्षसंबन्धिनः
(प्रतिपक्षोपजीव्य-विनादेः) तिरस्कारः प्रत्यनीकमित्याशयः । ननु 'अनीकेन सदृशम्'
इत्यभ्ययीभावः सादृश्ये कथं व्यपदिश्यते ? 'सदृशम्' इत्युच्ये सादृश्यवत्तः प्राधान्यं भवति,
ननु सादृश्यस्य, तस्य गुणीभूतत्वात् । अत्र उच्यते—'गुणीभूतेषु सादृश्येऽव्ययीभावः' इति ।
अयमाशयः—अभ्ययं विभक्त्येतिवृत्ते यथाप्येव सादृश्यस्य संग्रहे जाते, पुनः 'सादृश्य'ग्रहणेन
गुणीभूतेषु सादृश्ये अव्ययीभासो भवति । अत्र एव 'सदृशः सद्यथा सत्तु' इत्युदाह्रियते ।
इति पूर्वोक्तस्य सारः ।

बलवत्त्वम्, आत्मगतं दुर्बलत्वं च गम्यते । संबन्धी च तदुपजीव्योपजीव-
कमिच्चादिभेदादनेकविधः । यथा—

‘रे रे मनो मम मनोभवशासनस्य
पादाभ्युज्ज्वयमनारतमामनन्तम् ।
किं मां निपातयसि संसृतिगर्तमध्ये
नैतावता तत्र गमिष्यति पुत्रशोकः ॥’

‘जितमौक्तिकसंपदां रदानां सहवासेन परां मुदं ददानाम् ।

विरसादघरीकरोति नासामधुना साहसशालि मौक्तिकं ते ॥’

पूर्वोपजीव्यस्य, इह तूपजीवकस्य तिरस्काराद्वैरस्यार्थत्व-शाब्दत्वाभ्यां च
वैलक्षण्यम् । एवमन्यदप्युच्यम् ।

अत्र विचार्यते—हेतुत्प्रेक्ष्यैव गतार्थत्वान्नेदमलंकारान्तरं भवितुमर्हति ।
तत्र द्वितीयोदाहरणे तावद्वेत्वंशः शब्दः उपेक्षांशमात्रमार्थम् । प्रथमो-
दाहरणे तु द्वयमप्यार्थम् । पुत्रमारकसेवकत्वेन कारणेन वैरस्य तस्य स्वात्म-
कर्मकगर्तमध्यनिपातनेन कार्येण हेतुतायाश्च स्फुटं प्रतीतेः । असिन्नलंकारे
हेतुत्वं निश्चीयमानम्, हेतुत्प्रेक्षायां तु संभाव्यमानमित्यस्ति विशेष इति
चेत्, प्रतीयमानहेतुत्प्रेक्षाया अनुत्प्रेक्षात्वापत्तेः । वाचकस्येवादेरभावाद्देतुत्वस्य
निश्चीयमानतायास्तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

‘यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि चाघते ॥’

१ मनोभव (स्वपुत्र) वैरिणि शिवे प्रतिकर्तुमप्रभवद मनः शिवस्वरणकर्तुः (स्वरणोप-
जीव्यस्य) तिरस्कार करोति । अत्र हि ‘मनोभवशासने’लभ्यांनुसधानान्मनसः शिवेन सह
चेद गम्यते इत्यार्थम् । स्व (मौक्तिक) पराजयकारिणां दन्तानां प्रतीकारे असमर्थं मौक्तिकं
इन्द्रशोभोपजीविनीं नासां विरस्करोति । ‘जितमौक्तिके’ति वैर शब्दमिति सर्वसाध्यः ।

२ अर्थात् पूर्वोक्तोदाहरणद्वये ‘पुत्रमारकसर्वाय’मित्यादिना हेतुनैव ‘गर्ते पावयती’त्यादि-
कल्पनास्तीत्याशयः ।

३ अर्थात् यत्र प्रतीयमाना हेतुत्प्रेक्षा भवति तत्र हि संभावनावाचकस्य इवादेरभावः,
हेतुत्वं च निश्चीयमानं भवति । इदानीं वरस्याने (प्रतीयमानहेतुत्प्रेक्षास्थाने) निश्चीयमान-
हेतुत्वात् प्रत्यनीकं सादित्याशयः ।

इत्यलंकारसर्वस्वरुतोदाहृते प्राचीनपद्येऽपि भगवद्वैरानुबन्धादिव भगवद्वक्त्रस-
दशमिन्दुं राहुर्बाधत इति प्रतीतेरुत्प्रेक्षैव गम्यमाना ।

‘मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति ।

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः ॥’

इति कुवलयानन्दकारेणोदाहृते तु पद्ये हेत्वंश उत्प्रेक्षांशश्चेत्युभय-
मपि शाब्दमिति कथंकारमस्यालंकारस्योदाहरणता नीतमिदमायुष्मतेति न
विद्यः । प्रतिपक्षगतबलवच्च—स्वात्मगतदुर्वलवयोः प्रतीतेर्हेतूत्प्रेक्षान्त-
रादस्य वैलक्षण्यम् । नैतावता हेतूत्प्रेक्षाया बहिर्भविषुमिदमीष्टे, तदविना-
भावित्वात् । किं तु तदवान्तरविशेषीभवितुम् । नहि पृथिव्यवान्तरमेदाह-
टास्पतो विलक्षण इति पृथिव्या बहिर्भवतीत्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरे प्रत्यनीकप्रकरणम् ।

अथ प्रतीपम्—

प्रसिद्धौपम्यचैपरीत्येनं वर्ण्यमानमौपम्यमेकं प्रतीपम् ॥

तद्वैपरीत्यं च तदुपमानोपमेययोरुपमेयोपमानत्वकरूपनया, न तु
प्रकारान्तरेण ।

‘तत्प्रतिपक्षशब्दितेऽस्मिन्निति चेत्, न’ इति पाठ । न विद्य इति । मत्सरादिवेति
हेतूत्प्रेक्षासङ्घेऽपि तदेतुकप्रतिपक्षीयबाधेनैतद्विपत्वाच्चिन्त्यमिदम् ॥ इति रसगङ्गाधरम-
नंप्रवासो प्रत्यनीकप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति ।

१ सोमने स्थाने अतिकूल निःशब्दनपहरेषुपि नावेद्यो वां स्वविसंशुलभाषयाऽधरीकरोति
साऽलंकारचन्द्रिका स्वाह—‘अत्र मत्सरादिवेति हेत्वये उत्प्रेक्षासचैपि तद्वैपक्षप्रतिपक्षसन्धि-
बाधन प्रत्यनीकालंकारस्य विविक्तो विषय इति बोध्यम् । अत एव मम्मटभट्टैरपि—‘त्वं
विनिर्दिष्टमनोभवरूप, ता च सुन्दर भवत्यनुसक्तः । पञ्चभित्तुंगपदेव शरिणा तापयलनुशुपादिब
याम ॥’ इत्युदाहरणम् । एव च हेतूत्प्रेक्षैव गद्यार्थनावेदमलखरान्तर भविषुमर्हतीति
वस्तुचिदचनमनादेवम् ।’

२ अथोप उपमानस्य उपमेयत्वम्, उपमेयस्य चोपमानत्वमिति वरूपनपूर्वकं वर्ण्यमानम्
औपम्यम् (सादृश्यम्) प्रथम प्रतीपम् ।

उपमानोपमेययोरन्यतरस्य किञ्चिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयोत्कर्ष परि-
हर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेनोल्लास्यमानं सादृश्यमपरं द्विविधम् ॥

उपमानस्य कैमध्यं चतुर्थम् ॥

सादृश्यविघटनं पञ्चमम् ॥

तत्राद्ये प्रभेदे प्रसिद्धौपम्ये यदुपमेयं तस्यैवोपमानत्वादाधिक्यस्य, यच्चो-
पमानं तस्योपमेयत्वाद्न्यूनत्वस्य च प्रत्ययः फलम् । इदमेव औपम्यस्याविशो-
पेऽप्युपमालंकारादस्य वैलक्षण्ये बीजम् । औपम्यप्रतिष्ठानं च निषिध्यमान-
सादृश्यादातिरेकात् । ननौपम्यस्योपमानोपमेयसाधारण्येऽपि यदेकस्याधि-
क्यमपरस्य न्यूनत्वं च गम्यते तत्कस्य हेतोरिति चेत्, शृणु । उपमाने हि
सौपारण्यधर्मसंबन्धोऽन्योपमेये विधीयत इति तावन्निर्विवादम् । विध्यनु-
वादी च साध्यत्वसिद्धत्वाम्याम् । ते च क्रमेण न्यूनत्वाधिक्ये उपमानो-
पमेययोः प्रयोजयतः । लोकेऽपि निश्चितविद्यो यथा पूज्यते तथा ज्ञानिक्षि-
तविद्य इति स्फुटमेव । ते च साध्यत्वसिद्धत्वे वक्तृविचक्षापीने इति नात्र

ननु ते अप्युपमावदेवात्रात आह—ते च साध्यत्वेति ।

१ सादृश्यं निषिध्य यो व्यतिरेकः (विशेषः) दर्शयते तस्मादेव द्वयोर्दोषं स्मितीभवति ।
यदा हि एकस्मादपरस्य कश्चन विशेषः प्रदर्शयते तदा प्रतीपते यत् अयं विशेष एव विशेषः,
अपरसर्वं साम्यमिति । यथा 'किं जल्पति०' अत्र सुवर्गे अग्निशक्तनरुत परं विशेषः, अन्यत्तु
अह-सुवर्णयोः साम्यमेवेति प्रतीपते ।

२ 'चन्द्र इव मुखं चमत्करोति' इत्यादी यथा चन्द्रक्षमत्करोति तथा मुखं चमत्करोति इति
प्रत्ययेन साधारणधर्मस्य (चमत्कारस्य) संबन्धः पूर्वमुपमाने । अत एवार्थ संबन्धः सिद्ध
इत्युच्यते । ततः 'तथा मुखं चमत्करोति' इति चन्द्राननूतितः स संबन्धो मुखे विधीयते,
अत एव साध्यः । त्रिको यत्र धर्मस्य चमत्कारम्, साध्यो यत्र तस्य तदनेशया अपहृष्ट-
त्वम् इति स्थितिः । प्रथममतीते मुखनिव चन्द्रक्षमत्करोतीत्यत्र मुखे अनूतितधमाकृतिधर्मः
उपमेये चन्द्रे (प्रतीपत्वात्) विधीयते । अत एव ते साध्यत्व-सिद्धत्वे एव क्रमेण अर्थात्
उपमानतया अन्यत्र प्रतिदत्तस्य चन्द्रस्य न्यूनत्वम् उपमेयतया प्रतिदत्तस्य मुखस्य आधिक्यं प्र-
योजयतः (उपवादतः) । साधारणधर्मस्य साध्यत्वं सिद्धत्वं वा वक्ष्यते यदेच्छति तदेव
प्रयुक्ते । तदर्थ-सादृश्यं हि द्वयोः समानं भवति, कथमेकस्याधिक्यमपेक्ष्य न्यूनतेति 'ननु'
इत्यादिना गृह्य । पूर्वोक्तकारणेन साम्यत्व-सिद्धत्वात्प्रयुक्तमित्यं न्यूनत्वनेच्छावशात्सम्भ-
वीति तदसमाधानम् इति प्रयुक्तं गद्यः ।

दोषः । द्वितीयतृतीययोर्भेदयोस्तु फलं स्फुटमेव । चतुर्थस्य तु निपिध्यमान-
वस्तुगतसकलगुणवत्त्वप्रतिपत्तिः । पञ्चमस्य प्रथमवदिति । उदाहरणम्—

‘किं जरूपसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।

तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तवाङ्गवर्णं स्यात् ॥’

अत्र पूर्वार्धोपमागम्यं सुवर्णवर्णाधिक्यं तिरस्कृत्य द्वितीयार्धे प्रतीपं बाल-
ङ्गवर्णस्याधिक्यं गमयति । हुताशपातं विना प्रतीपमपि दुर्लभम्, उपमा तु
स्वप्नेऽपि न संभवतीति मुग्धत्वहताशत्वाभ्यां गम्यते ।

‘माहात्म्यस्य परोऽवधिर्निजगृहं गम्भीरतायाः पिता

रत्नानामहमेक एव भुवने को वापरो मादृशः ।

इत्येवं परिचिन्त्य मा स्र सहसा गर्वान्धकारं गमो

दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दिङ्गीधरावल्लभः ॥’

‘निमाल्य भूयो निजगौरिमाणं मा नाम मानं हृदये विधासीः ।

गृहे गृहे पश्य तवाङ्गवर्णां मुग्धे सुवर्णावल्लयो लुठन्ति ॥’

उपमानकैमर्ध्यस्य तूदाहरणमाक्षेपप्रकरण एव गदितम् ‘अभूदप्रत्यूहः’
इत्यादि । पञ्चमो यथा—

‘करिकुम्भतुलामुरोजयोः क्रियमाणां कविभिर्विशृद्धलैः ।

कथमालि शृणोपि सादरं विपरीतार्थविदो हि योषितः ॥’

अत्र कथं शृणोपीत्यनेन तुल्यैः न संभवतीति गम्यते । अर्थान्तरन्या-
सोऽप्यमुमेवार्थं पुष्पाति ।

तदेवं पञ्चविधं प्रतीपं प्राचामनुरोधान्तिरूपितम् । वस्तुतस्तु—आद्या-
ह्ययोऽप्युपमायामेवान्तर्गता भेदाः । चतुर्थः केषाञ्चिदाक्षेपः । पञ्चमस्त्व-
नुक्तनैधर्म्ये व्यतिरेके । तथाहि—निष्पद्यमानं सुन्दरं वा सादृश्यमुपमा ।

१ अद्वितीयतागवनिवारणपूर्वकं तिरस्कारः ।

२ अर्थात् उपनेयस्याधिक्यम्, उपमानस्य न्यूनत्वमिति प्रत्ययः । अत एव असमानतया
द्वयोः सादृश्यं विपटितमिति वचनावसरः ।

३ अङ्गं सुवर्णवर्णम् अर्थात् सुवर्णसदृशमिति ।

४ व्यतिरेकेषु उपनेयस्तोत्कर्षं, केवलं वैधर्म्यकथनमपिकम् । इत्यादि उपनेयस्य तथा
उत्कर्षो यथा उपनेयस्याऽनुत्कर्षवशात्साम्यमपि विपटितं भवति ।

नद्याद्ये प्रतीपे 'मुखमिव कमलम्' इत्यादौ सादृश्यस्यानिष्पत्तिरसौन्दर्यं वास्ति येनोपमातो बहिर्भावः स्यात्, सौन्दर्यविशेषस्य त्वयाप्यभ्युपगमात् । विशेषस्य सामान्यानिवारकत्वात् । न च प्रसिद्धकमलादिप्रतियोगिकमेव सादृश्यमुपमेति राज्ञामाज्ञास्ति । न चोपमाविरुद्धवाचिनः प्रतीपशब्दस्य माहात्म्यादेव तादृशं सादृश्यमुपमेति शक्यं वक्तुम्, उपमाविशेषविरुद्धवाचकत्वेनापि तदुपपत्तेः । एवं चाद्यं प्रतीपं प्रसिद्धोपमावदुपमाविशेष एव । अत एव द्वितीयतृतीयावपि भेदावुपमाविशेषावेव । उपमानोपमेययोस्तिरस्कारस्तूपमान्तराद्वैलक्षण्यं प्रयोजयेत्, न तूपमासामान्यात्, तदनुस्यूतत्वेनैव तत्प्रतीतेः । नहि द्राक्षा माधुर्यातिशयेन पार्थिवान्तराद्वैलक्षणेत्यपार्थिवी भवति । अपि च यद्युपमानोपमेययोस्तिरस्कारोऽलंकारताप्रयोजकः स्यात्, पुरस्कारोऽपि तथा स्यात् । यथा—

‘एको विश्वसतां हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-

मित्येवं परिचिन्त्य मा स मनसि व्याधानुतापं कृथाः ।

भूपानां भवनेषु किं च विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः

साधूनामरयो वसन्ति कति न त्वत्तुल्यकक्षाः खलाः ॥’

तत्सुवर्णम् । अह्मतेतिन्यायेनाह—प्रतीपेति ।

१ उपमेये मुचे आधिक्यम् (विज्ञितं सौन्दर्यम्) इति त्वयापि प्रतीपे स्वीकृतमित्यर्थः ।

२ अर्थात् कमलादि(उपमान)प्रतियोगिकम् । अयं भावः—उपमाविरुद्धवाची प्रतीपशब्दः असिद्धचरैरेव गृहीतः, अत एव अस्मादलंकारादिपरीतं कमलादि(उपमान)प्रतियोगिकं सादृश्यमेव उपमायां प्राणमिति पूर्वपक्षः । उपमाविशेषस्य (यत्र हि कमलादिप्रतियोगिकमेव सादृश्यं गृह्यते) प्रतिद्विभूतोऽयमलंकार इत्यनेनापि प्रतीपशब्दमहात्म्यं स्वारस्यं सफलीभवति । तथा च प्रतीपशब्दमात्रबलादेवं कल्पना यत् कमलारिप्रतियोगिकं सादृश्यमेव उपमा, न भवितुमर्हति । विवधानुष्ठानं मुख्यप्रतियोगिकं कमलानुपयोगिकं सादृश्यमभ्युपगमा संभवतीति सिद्धान्ते समाधानम् ।

३ ननु द्वितीयतृतीययोः न केवलमुपमेव, अपि तु तिररक्षारोऽन्वयिकः प्रदीयते । अत एव कथमुपमायामन्वयार्थ इति शङ्कायामाह—उपमानोपमेययोस्तिरस्कारस्तु० ।

४ उपमानुस्यूत एव तत्र तिररक्षारः प्रदीयते इत्यर्थः ।

अत्रौपम्यप्रदर्शनस्य नोपमानतिरस्कारः फलम्, तस्य गर्वितत्वेनाविवक्षणात् । किं तु तदनुतापनाशः । एवं च फलवैलक्षण्यमात्रेणालंकारान्तरत्वं भवता अस्याप्यलंकारान्तरत्वमभ्युपेयं स्यात्, प्रतीपपद्यप्रभेदत्वं वा । किं च त्वदुक्तप्रतीपभेदानामपि परस्परवैलक्षण्येन पृथक्पृथगलंकारत्वं स्यात्, न प्रतीपप्रभेदत्वम् । प्रतीपस्य सकलप्रभेदसाधारणसामान्यलक्षणाभावात् । अन्यतमत्वं तु दूषणसहस्रप्रसृत्त्वादलक्षणमेवेत्यसकृदुक्तम् । उपमालक्षणं तु सकलसाधारणम् । चतुर्थः प्रभेदस्तु येषां मते नाक्षेपस्तेषामस्तु नाम प्रतीपालंकारः । पद्यमस्य तु गतिरुक्तैर्बै प्रभेदस्य ।

इति रसगङ्गाधरे प्रतीपप्रकरणम् ।

अथ प्रौढोक्तिः—

कस्मिंश्चिदर्थे^१ किञ्चिद्धर्मकृत्वातिशयप्रतिपिपादयिषया प्रसिद्धतद्धर्मवता संसर्गस्योद्भावनं प्रौढोक्तिः ॥

संसर्गश्च सन्नसन्वा साक्षात्परम्परया वा ।

‘वल्मीकोदरसंभूतकपिकच्छूतहोदराः ।

हा पीडयित्वा निमन्ति सज्जनान्दुष्टदृष्टयः ॥’

अत्र कपिकच्छूतहोदरत्वेन मारकत्वं न प्राप्नोति, अपि तु पीडाजनकत्वमात्रम् । कवेस्तु पीडां जनयित्वा मारयन्तीत्येवंरूपोऽतिशयो विवक्षितः ।

लक्षणाभावादिति । चिन्तयित्वा । निरस्तारफलधेरमानापरुषंभोधानुहूलन्यापारस्य प्रतीपज्ञानान्यलक्षणत्वसंभवात् । स च वाच्यो मन्त्रयो वेत्तव्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकरणे प्रतीपप्रकरणम् ॥

प्रारम्भ—अथेति । कपिकच्छूतार्थिकः ।

१ अथोऽत्र परमेव प्रसिद्धिना उपमात्पदप्रत्ययं प्रतिपत्तयित्वा उपमादयः सर्वेऽस्य प्रभेदाः एतरेत्यादिः ।

२ अनुत्पन्नैर्बन्धो व्यतिरेकेऽप्यर्थोऽस्यार्थः ।

३ यथा कपिकच्छूतान् (‘कौट’ इति कथाभाष्येऽप्याम् । वृद्धिश्च इति नामेऽपि कश्चिद्विवादेऽपि कश्चिन्नां पदार्थज्ञानस्य गुणदर निरर्शनत्वम् । एवं कश्चि ‘एव अत्रोऽत्रे’ इत्येव) मारकत्वात्कथातिशयप्रतिपत्तयेऽप्युक्त्वा मारकत्वात् प्रसिद्धेन सर्वेण सह ‘वल्मीकोदरसंभूत’ इति निवेचनप्रकारेण संसर्गस्योद्भावनम् ।

अतो वल्मीकोदरसंभूतत्वं सर्पाधिकरणवृत्तिरूपं कषिकच्छूविशेषणं मार-
कतावच्छेदकत्वेन स्वप्रतिभया कषिना कल्पितम् । यथा वा—

‘मन्थाचलभ्रमणवेगवशंवदा ये

दुग्धाम्बुधेरुदपतन्नणवः सुधायाः ।

तैरेकतामुपगतैर्विधौषधीभि-

र्घाता ससर्जं तव देव दयाद्दृग्न्तान् ॥’

अत्र दृग्न्तेषु न केवलं संजीवकत्वादयोऽमृतमात्रगुणा एव कवेर्बुधो-
यिषिताः, अपि तु निखिलजनवशीकारकत्वादयोऽन्येऽपीति सुधाकणेष्वौष-
धीसंसर्गो विशेषणतयातिशयार्थमुपात्तः । उत्पाद्योत्पादकभावश्चात्र न लोक-
सिद्धः, अपि तु कविमात्रनिबद्धः । यथा वा—

‘त्वदङ्गणसमुद्भूता सिक्ता कुङ्कुमवारिभिः ।

त्वदङ्गतुलनां याति कदाचिद्धवलीलता ॥’

अत्र केवलाया लवङ्गा उपमानतामरसहनसामर्थ्यस्याभावात्तस्य सिद्धये
नायिकासामानाधिकरण्य—कुङ्कुमजलसंयोगयोरुपादानम् । अत्र च धर्म-
विशेषसंसर्गादतिशयो धर्म्यन्तरगतो यथागूरणविषयस्तदैवायमलंकारः ।
वाच्यवृत्त्या तत्तत्प्रयुक्तत्वेनाभिहितश्चेत्समालंकारस्यैव विषयः । यथा—

‘त्वत्तो जन्म हिमाशुशेखरतनुं ज्योत्स्नानिमग्नात्मनो

दुग्धाम्बोनिधिमुग्धवीचिवलयैः साकं परिक्रीडनम् ।

संवासः सुरलोकसिन्धुपुलिने वादः सुधांशोः करैः

कस्मान्नोज्ज्वलिमानमञ्चतितमा देव त्वदीयं यशः ॥’

अत्र यशसो धवलतातिशयस्तत्तद्धर्मिसबन्धप्रयुक्तत्वेन कथित इति
तदंशे सम एवालंकारः । अंशुकृतश्चन्द्रे चन्द्रकृतश्च भगवति भगवत्कृतो
राजनीत्येवमुत्तरोत्तरमुपवीयमानो राजगतस्त्वंनुक्तत्वाप्रौढोक्तेरेव विषयः ।

लवली ‘रायभांवले’ ‘हरफारेवनी’ । इति प्रसिद्धा । आगूरणं व्यञ्जनम् ।

१ सपैल्य अधिकरणम् (आधार.) यद् वल्मीक तस्मिन् वर्धमानत्वरूपम् ।

२ त्वदङ्गणे समुद्भूतेति ।

३ शिवतनुज्योत्स्नायां निमग्नः आत्मा यस्य तस्मात् ।

पुं व

‘शशशृङ्गधनुर्लसत्करा गगनाभोरुहमालिकाधराः ।

तनयैः सह भाषिजन्मनां त्व खेलन्ति नरेन्द्र वैरिणः ॥’

इत्यादावेकस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यामूतवस्त्वन्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसि-
त्याख्यमलंकारान्तरमिति न वक्तव्यम्, प्रौढोक्त्यैव गतार्थत्वात् । ‘केशाः
कलिन्दजातीरतमालस्रोममेचकाः’ इत्यादौ प्राचीनकृतप्रौढोक्त्युदाहरणे यथा
तमालेषु श्यामत्वातिशयार्थं श्यामत्वाधिकरणीभूतकालिन्दीसंबन्ध उद्भाव्यते’
तथा वैरिष्वपि मिथ्यात्वसिद्ध्ये मिथ्यात्वाधिकरणशशशृङ्गादिसंबन्ध
इत्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र श्यामत्वातिशयः इह तु मिथ्यात्वमात्रं न
तु तस्यातिशयः सिद्ध्यतीति वैलक्षण्यं तु न वाच्यम् । तमालस्रोमे प्रमा-
णान्तरेण सिद्धेऽपि श्यामत्वे कालिन्दीसंसर्गोद्भावनं पुनः श्यामत्वसाधनेना-
तिशयागूरकमेव स्यात् । वैरिषु तु मिथ्यात्वस्यासिद्धत्वाच्छशशृङ्गादिसंबन्धै-
र्मिथ्यात्वस्य सिद्धिरित्यार्थसमाजाधीनेयमतिशयसिद्धिवैलक्षण्यं न प्रयोजयति ।
यत्तु ‘वेश्यां वश्येत्सस्रजं वहन्’ इति कुबलयानन्दकृता मिथ्याध्यवसितेरुदा-
हरणं निर्मितं तत्तु निदर्शनयैव गतार्थम् । निदर्शनागर्भात् मिथ्याध्यवसिति-
रिति तु न युक्तम् । मिथ्याध्यवसितेरेव मिथ्यात्वात् । यदि च मिथ्या-
ध्यवसितिरेवालंकारान्तरं स्यात्, सत्याध्यवसितिरपि तथा स्यात् । यथा—

‘हरिश्चन्द्रेण संज्ञप्ताः प्रगीता धर्मसूनुना ।

खेलन्ति निगमोत्सङ्गे मातर्गङ्गे गुणास्तव ॥’

अत्र हरिश्चन्द्रयुधिष्ठिरनिगमसंबन्धाद्गुणानां सत्यत्वं प्रतीयते । एवम्

शङ्कते—तत्रेति । तमालेति । यत्र इत्यादिः । शङ्कते—निदर्शनेति । अत्र
वेश्यामित्यत्र । कुबलयन्तरमप्याह—यदि चेति । धर्मसूनुयुधिष्ठिरः ।

१ ये इदानीं न जायाः अपि तु वेषां जन्म अपि भविष्यति तेषां पुत्रैः सह ।

२ अत्रामान्यप्रभावकालिनो राज्ञो वैरिण एव न सन्ति इति सिद्धपर्यं शशशृङ्गादिभारणं
धीर्जनं च मिथ्याकल्पनम् ।

३ शिद्धे वसिन् (यथात्र श्यामत्वे) पुनर्यत् साधनं तत् अतिशयव्यञ्जनाय । वैरिषु तु
मिथ्यात्वं प्रमाणान्तरेणासिद्धम्, अत्र एव तत्र मिथ्यात्वमेव साध्यते नातिशय इत्यर्थः ।

४ सस्रजवहन—वेश्यावशीकरणयोर्वाच्यार्थयोः औपम्यपर्यवसायी आर्थोऽनेद इति ।

‘मध्ये सुधासमुद्रस्य सितामयगृहोदरे ।

पूणेन्दुविष्टरे देव स्वातुं योग्यास्तबोक्तयः ॥’

अत्रापि सुधासमुद्रादिसंबन्धादुक्तिषु माधुर्यातिशयः प्रतीयमानः कस्या-
लंकारस्य गोचरः स्यात्? अतोऽलंकारान्तरं स्यात् । मम तु प्रौढोक्त्यैव
गतार्थतेत्याह्लां तावत् ।

इति रसगङ्गाधरे प्रौढोक्तिप्रकरणम् ।

अथ ललितम्—

प्रकृतधर्मिणि प्रकृतव्यवहारानुल्लेखेन निरूप्यमाणोऽप्रकृतव्य-
वहारसंबन्धो ललितालंकारः ॥

‘आददानः परद्रव्यं विषं भक्षयसि ध्रुवम्’ इत्यादिनिदर्शनावारणाय
तृतीयान्तम् । अपस्तुतप्रशंसावारणाय प्रकृतधर्मिणीति । यथा—

‘क वा रामः कामप्रतिभेटललाटंतपचल-

स्तव कामी वीरा रणशिरसि धीरा मल्लधुजाम् ।

दिघञ्जोस्त्रैलोक्यं प्रलयशिखिनः पद्ममर्धन-

प्रगल्भैः प्रालेयैः प्रशममसि कर्तुं व्यवसितः ॥’

अत्र प्रकृते धर्मिणि रावणे परदत्तपुरोडाशादिकमभता देवानामग्रे धीरैः
कुम्भकर्णादिभिर्वीरैर्भगवतो रामस्य पराभवमिच्छन्नित्येवं कण्ठरघेण तादृशो-

आस्तां ताद्यदिति । चिन्तामिदम् । मिथ्यात्वकल्पनकृतचमत्कारस्वानपह्वनीयत्वेन
पृथगलवारतासिद्धे । किं च कविप्रतिभामात्रकल्पिता अर्था काव्येऽलंकारपदभाज
इति तव सिद्धान्तात्सत्यत्वप्रतीत्यर्थं कल्पितस्याप्यर्थस्य तत्कल्पितत्वाभावेन शब्दमाना-
दलंकारत्वाच्चभयादिति विष् । इति रसगङ्गाधरसमर्पकाद्ये प्रौढोक्तिप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति ।

१ अत्र प्रकृतधर्मिणि (वर्धमानपुरुषे) विषमक्षणरूपाऽप्रकृतव्यवहारसंबन्धोऽस्ति परं
स परद्रव्यादानरूपप्रकृतव्यवहारोल्लेखपुरस्सरमिति नातिव्याप्तिः ।

२ कामप्रतिभट. ध्रुवः ।

३ मल्लधुजां रणशिरसि धीरा* तव धीरा. केत्यन्वयः ।

४ पद्मानामेव संहारे समर्थे. प्रालेये दिने. ।

च्छारूपं प्रकृतव्यवहारं विषयमनुस्त्वैव तादृशप्रालेयकरणकतादृशामिप्रश-
मनव्यवसायरूपोऽप्रकृतव्यवहारो विषय्युपाचः । विषयोपादाने तु निदर्श-
नैव । यथा वा—

‘नान्यास्ति किं भूमितले सुरूपा सीतैव वा किं भवतोऽनुरूपा ।

आकर्षता चन्दनशाखिशालां प्रबोधितोऽयं भवता फणीन्द्रः ॥’

अत्रापि राधवसंबन्धिनायिकाहरणप्रयुक्तं तदीयक्रोधोद्धोषमनुस्त्वैव
चन्दनसंबन्धिशालाकर्षणप्रयुक्तं फणीन्द्रप्रबोधनमुपन्यस्तम् । न चात्र
भेदेऽप्यभेद इत्यतिशयोक्त्या गतार्थतेति वाच्यम् । तत्र हि पदार्थेन
पदार्थस्यैवाभेदाध्यवसानं ‘कनकलतायां विराजते चन्द्रः’ इत्यादौ दृष्टम्,
न तु व्यवहारेण व्यवहारस्येत्यविषय एवायमतिशयोक्तेः । नापि साह-
स्र्यमूल्यापस्तुतप्रशंसया । धर्म्यशोऽपस्तुतत्वविरहात् । नापि निदर्शनया ।
एकधर्मिगतव्यवहारद्वयोपादान एव तस्या इष्टेः । अत एव ‘उपाचयोः’
इति तल्लक्षणे विशेषणमुक्तम् । प्रकृते च प्रकृतव्यवहारस्यानुपाचत्वाद-
लंकारान्तरमेव । एवं च

‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनासि सागरम् ॥’

इत्यत्र काव्यप्रकाशकारो यन्निदर्शनामुदाहार्पाच्चद्रसंगतमेव । ललितस्याव-
श्याभ्युपगम्यत्वान्निदर्शनायां अत्राप्राप्तेश्च । तदित्यं ललितस्यालंकारान्तरत्व-
मुतीकुर्वतामाशयः ।

प्रशंसया गतार्थता इत्यस्मानुपपन्नः । एवमभेदपि । एवं पंक्त्यसार्थं शक्यमिति—ललितेति ।
यदं स्थानम् । पुनस्त्वर्थं ।

१ निदर्शनायां उच्यतेऽप्युपाचयोऽर्थव्यवहारोऽर्थव्यवहारे एव कश्चिद्व्यवहारोऽपि । यथा—‘तीर्थेषु (यां शो-
धन-दः कण्ठग विन्तामणि रत्नस्य गदेषकन्ति’ अथ शोधन गदेषकवेदंशोदेवोपाचारवत् । क-
ठिउते तु ‘मालेभे. प्रकवाभेः प्रसन्न मन्त्रिसीर्षि’ इत्यत्रकृतव्यवहार यशोपाचः । ‘दुर्बलानां
देवानामपि श्रीपद्मभोजनैश्चभरैश्छामान्ववीरस्य राधवस्य परामर्शनिष्कृति’ इति प्रकृतव्यवहा-
रस्य नोपाचः । येनच प्रकृतवर्दी (राधवाः) भवद्वयमुपाच इत्याशयः ।

२ ‘यन्मला एवैवमवर्जनम्’ इत्युक्तेन साधारणत्वमेव इति निदर्शनाद्यतीरं स्थासित्यु-
क्तं यन्मला एवैवमवर्जनम्’ इति प्रकृतव्यवहारो नाभोपाच इत्याशयः ।

अन्ये तु "ललितं नालंकारान्तरम्, निदर्शनयैव गतार्थत्वात् । नन्वे-
कधर्मिगतप्रस्तुताप्रस्तुतव्यवहारद्वयोपादानजीविता निदर्शना कथमप्रस्तुतव्य-
वहारमात्रोपादाने पदमाधत्तामिति चेत्, श्रूयतामायुष्मता । इह तावदलं-
काराः प्रायशः श्रौता आर्थाश्च संभवन्ति । तत्र श्रौतेभ्य आर्था न पृथग्-
लंकारत्वेन गण्यन्ते । किं तु पृथग्भेदत्वेन, तदलंकारसामान्यलक्षणेन
क्रोडीकरणात् । इदं पुनर्वाक्यार्थनिदर्शनास्वरूपम्—व्यवहारद्वयवद्भर्म्यभेद-
प्रतिपादनाक्षिप्तो व्यवहारद्वयाभेदः । तत्र व्यवहारद्वयवद्भर्म्यभेदस्य प्रतिपादनं
श्रौतमेवापेक्षितमिति न नियमः । किं तु प्रतिपादनमात्रम् । तेन 'परद्रव्यं हर-
न्मर्त्यां गिलति क्ष्वेडसंचयम्' इत्यत्र व्यवहारद्वयवद्भर्मिणोरभेदस्य श्रुत्या प्रति-
पादन इव 'धिकपरस्वं तथाप्येप गिलति क्ष्वेडसंचयम्' इत्यत्राऽऽर्थप्रकृतव्यव-
हारवद्भर्मि-श्रौताप्रकृतव्यवहारवद्भर्मिणोरार्थाभेदस्य प्रतिपादनेऽपि वाक्यार्थनि-
दर्शनात्वमक्षतम् । एकत्र श्रौतीत्वमपरमार्थात्वमिति तु विशेषो न वार्यते ।
पदार्थनिदर्शनास्वरूपं तूपमानोपमेयधर्मयोर्भेदाध्यवसायमूल उपमेय उपमा-
नधर्मसंबन्ध इति पृथगेव । एतदुभयान्यतरत्वं च प्राचीनरीत्या सामान्यल-
क्षणम् । यदि तु ललितं पृथगलंकारः स्यात् लुप्तोपमादिरेप्युपमादेः पृथ-
क्स्यात्, त्वदुक्तयुक्तेस्तुल्यत्वात् । नन्वतिशयोक्तिरेवं सति रूपक एव चिन्ती-

१ व्यवहारद्वयवन्ती यौ धर्मिणी तत्रभेदप्रतिपादनेन आक्षिप्तो व्यवहारद्वयस्य परस्परभेदः ।
यथा 'श्वामन्तरा०' अत्र धर्मिणी शिव-चिन्तामणी । तयोर्भेदेन 'दीर्घेषु शिवकर्मकशोधनम्'
'रजरत्न विन्नामणिकर्मकगणेषणम्' इति व्यवहारद्वयस्य परस्परम् भेदः आक्षिप्यते इति ।

२ आर्ध(अर्धोवसेय)प्रकृतव्यवहारवान् धर्मी च, श्रौताऽप्रकृतव्यवहारवान् धर्मी चेति
द्वन्द्वः । तयोर्धर्मिणोरार्थस्य भेदस्य । अत्र 'गिलति क्ष्वेडसंचयम्' इत्यप्रकृतो धर्मी पत्र धुला
(शब्देन) प्रतिपादितः । 'परद्रव्यं हरन्' इत्येवरूपेण प्रकृतो धर्मी तु शब्देन नोपात्तः,
अपि तु अर्धोवसेयः । तथापि वाक्यार्थनिदर्शनात् भवतीत्याशयः ।

३ यथा इन्दीवरलीला-नेत्रलीलयोर्मिश्रत्वेति द्वयोरभेदमध्यवसाय उपमेये (नेत्रे) उप-
मानधर्मस्य इन्दीवरलीलायाः संबन्धः । एव च पत्रविषवाक्यार्थ-पदार्थस्वरूपान्यतरशालिनी
निदर्शनेति लक्षण पर्यवसन्नमित्यर्थः ।

४ क एवंप्रथम इत्यादौ प्रकृतव्यवहारस्य अर्धोवसेयत्वमात्रेण यदि निदर्शना न, किन्तु
पृथगलंकारः एव तर्हि 'कमलमिव मुञ्जम्' अत्रापि चणोश्त्वादिर्भेदो न शीघ्रः अपि त्वर्थाव-
सेयः । एवं च नियमप्युपमा स्यात्, अपि तु पृथगलंकार इत्याशयः ।

येत । विषय-विषयिणोर्द्वयोरप्युपादाने श्रौतं रूपकम्, विषयिमात्रोपादाने त्वार्थमित्यस्यापि सुवचत्वात् । सत्यम् । यत्र ह्यलंकारशरीरमुभयत्राप्यविलक्षणं तत्रैकालंकारव्यपदेशो युक्तः । यथा सादृश्यं निष्पाद्यमानमुपमाशरीरं लुप्तोपमादिष्वविलक्षणमेवेति तत्राप्युपमयैव व्यपदेशो न्याय्यः, नालंकारान्तरेण । लुप्तत्वपूर्णं ध्यादिस्तु न तच्छरीरनिविष्ट इति स्वयं व्यावर्तमानोऽपि नोपमात्वव्यावर्तकः, तथान्यत्रापीति स्थितिः । एवं च विषयतावच्छेदकैरूपेण भाते विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नाभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयितावच्छेदकरूपेणाऽऽभासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन द्वयोरेकालंकारत्वं न युक्तम् । निदर्शनाललितयोस्तु स्वरूपावैलक्षण्यं प्रदर्शितमित्येकालंकारत्वमेव" इत्याहुः ।

‘आहार्यनिश्चयविषयीभूतो विषये विषय्यभेदो रूपकस्वरूपमुच्यते । न निवेश्यते च विषयतावच्छेदकादि, गौरवात् । एवं चातिशयोक्तेर्निर्गौर्याध्यवसानरूपाया रूपकभेदत्वमस्तु नाम । का नो हानिः । एवमपहुतेरपि । विषयतावच्छेदकनिह्वानिह्वानिगरणानि रूपकस्यैवावान्तरविशेषाः’ इति तु नव्याः । एतन्मतरित्या तु ठलितस्य निदर्शनातः पृथगलंकारत्वं मनोरथललितमेवेति । एवं च ‘तितीर्षुर्दुस्वरं भोहाडुडुपेनासि सागरम्’

१ निष्पाद्यमान सादृश्यम् (सादृश्यं सुन्दर वाक्याभोरत्कारकमुपमा) उपमायाः शरीरम् । तच्च लुप्तादिष्वपि समानमेवेति पूर्णा-लुप्तादियु न भेदः ।

२ यथा मुखे चन्द्र इत्यत्र विषयो मुखमिति विषयतावच्छेदकरूपेण मुखतावच्छेदकरूपेण (अर्थात् मुखत्वेन) भाते (प्रतीते) मुखे विषयितावच्छेदकं चन्द्रत्वं तदवच्छिन्नस्य चन्द्रस्वामिभेद इति रूपकशरीरम् । विषयितावच्छेदकरूपेण अर्थात् चन्द्रत्वेन आभासमानो विषयो यत्र तदात्मकनतिशयोक्तिशरीरम् । विषयी (चन्द्र) एव विषयत्वेन (मुखत्वेन) भासते इत्यर्थः ।

३ विषये विषयिण आहार्यः अभेदनिश्चयो रूपकम् । विषयतावच्छेदकरूपेण प्रतीते विषये विषयिण, अभेदो रूपकमित्यादिरूपेण विषयतावच्छेदकादिविद्युत्तु गौरवात् कियते इत्यर्थः । रूपकं यथा विषयिणोऽभेदः एवमतिशयोक्त्यापि, इति रूपकस्यैव प्रभेदः अतिशयोक्तिः । एवम् अपहुत्रापि विषये विषय्यभेदः (विषयतावच्छेदकस्य निह्वानादयस्तु ध्वान्तरभेदात्सत्त्वात्) । एवं च अतिशयोक्त्यपहुत्सो रूपकस्यैव प्रभेदात्मिति नव्यानामाशयः ।

इत्यत्र निदर्शना साधु संगच्छते । कः सूर्येत्यादिना स्वमति-सूर्यप्रभववंशयो-
रत्यन्तानुरूपत्वकथनोत्तरमुद्रुपकरणकसागरतरणेच्छाया अप्रकृतायाः कथ-
नेन तादृशमतिकरणवर्णनेच्छायाः प्रकृतायाः प्रतिपत्तेः ।

यत्तु—“अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य’
इति पद्ये कतमो देशस्त्वया परित्यक्त इति प्रस्तुतार्थमनुपन्यस्य वसन्तमु-
क्तस्य वनस्य दशामनायीति तत्प्रतिबिम्बभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालं-
कारः” इति कुवलयानन्दकार आह । तदत्यन्तमसंगतम् । अत्र कथ-
मन्यस्य दशामन्यो नेतुं शक्य इति वसन्तमुक्तवनदशां निःश्रीकत्व-
लक्षणामनायीति हि पर्यवसन्नोऽर्थः । तत्र निःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारा
कारणस्य राजकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याभिधानं पर्यायोक्तेर्विषयः । दशयोरैक-
त्वाध्यवसानं तु पदार्थनिदर्शनाया अतिशयोक्तेर्वेत्यन्यदेतत् । एवं च पदा-
र्थनिदर्शनोपवृंहितस्य पर्यायोक्तस्यैवात्र विषयः, न ललितस्य । किं च
त्वदुक्तं ललितालंकारलक्षणमपि नात्र संभवति । तच्च “-प्रस्तुते वर्ण्य-
वाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्’ प्रस्तुते धर्मिणि वर्णनीयं वाक्यार्थमवर्णयित्वा
कस्यचिदप्रस्तुतस्य वाक्यार्थस्य वर्णनं ललितम्” इत्यादिना ग्रन्थेन भवता
विवेचितम् । इह च प्रस्तुते धर्मिणि देशविशेषे राजकर्तृकत्यागकर्मत्वरू-
पस्य वर्ण्यस्यार्थस्वावर्णनेऽप्यप्रस्तुतस्य वसन्तकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याप्यवर्णना-
त्कथं संगच्छेताम् । यदि पुनः ‘अकारि देशः कतमस्त्वयाद्य निरस्तचन्द्रः
कठिनाशयेन’ इति पद्यं स्यात्तदा स्यादपि तव मनोरथः । न च तादृशव-
नदशाया अप्रस्तुताया देशविशेषे वर्णनमस्त्येवेति वाच्यम् । दशाशब्देन

१ अर्थात् उपात्तया उद्रुपकरणकसागरतरणेच्छया अनुपात्ताया अपि मतिकरणकवृत्त-
र्णनेच्छाया अर्धवलात् प्रत्येयात्वमिति निदर्शनात्वमेवेत्याशयः ।

२ पदार्थनिदर्शनात् एव प्रकृत्याध्यवसानं ग्रन्थकर्तुरपीदम्, अत्र ‘पदार्थनिदर्शनोपवृंहितस्य
पर्यायोक्तस्य’ इति सिद्धान्तितत्वात् ।

३ एवं भावः—राजरूपेण कर्मा स्थायुषितो देशविशेषः (कर्मभूतः) परित्यक्तः इति
प्रकृतमवर्णयित्वा उत्तरित्वे ‘वसन्तेन कतमो देशः परित्यक्तः’ इत्यप्रकृतस्य वर्णनमवधिष्यत्तर्हि
लक्षणसमन्वयोऽभविष्यत् । अत्र तु ‘वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायि’ इति उच्यते । अर्थात्
अप्रकृतस्यापि त्यागविषयकं वर्णनं नोपात्तम् । ततः कथं लक्षणस्यानुगम इत्याशयः ।

तद्दशासदृशस्य दशान्तरस्य लक्ष्यत्वेन तस्याप्रस्तुतत्वाद्योगात् । अन्यथा पदार्थनिदर्शनोच्छेदापत्तेः । एवम्

‘शमो विजयते यस्य क्षणात्सामर्षवीक्षणात् ।

दावामिदम्भकान्तारलीलां लङ्कापुरी दधौ ॥’

इत्यादौ ललितस्यालंकारान्तरतामभ्युपगच्छतामपि मते न तस्य विषयः, किं तु निदर्शनायाः । अत एव

‘उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमषाम्नि याति चास्तम् ।

बहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

इति प्राचां निदर्शनोदाहरणमपि संगच्छते । तत्र तु रश्मिरज्जुनियमितपार्श्वद्वयसल्लमसूर्यचन्द्रोऽयं गिरिरित्येवं प्रकृतधर्म्यारूढतया प्रकृतार्थानुपादानाल्ललितमेव स्यात् । प्रकृतव्यवहारस्य लेशतोऽप्यकीर्तने केवलं प्रकरणादिना गम्यत्वे ललितम्, अन्यथा निदर्शनेति चेत् ‘क सूर्यप्रभवः’ इत्यस्मात्कथं निदर्शना तर्हि निर्वासितेति सर्वमसमञ्जसमेव ।

इति रत्नगङ्गाधरे ललितालंकारप्रकरणम् ।

ललितमेवेति । न तुर (१) सभावितमपीत्यर्थः । कथं निदर्शना तर्हि निर्वासितेति । वसन्तकर्तृकत्वात्कर्मत्वस्यावगनेऽपि तारुववनदशारूपस्याप्रस्तुतत्वावर्णनात् । षट्कतया तस्यापि वर्णनाच्च । निदर्शनायामुभयोरुपादानं नियतम्, अत्र तु मेति भेदः । अत एव क सूर्य इत्यादौ धान्यार्थनिदर्शना चेति दिक् ॥ इति रत्नगङ्गाधरमर्मप्रकाशे ललितालंकारप्रकरणम् ॥

१ देशदशा वनदशा न भवेत्समंलि, इत्येभिर्भारवाद्यः । तत्रश्च अत्र दशापदेन वनदशा-सदृशी दशा (देशगता) लक्षणवा विवक्षिता । पर च सादृश्यवशात् वनदशाऽपि बुद्धिविषया भवतीति न सा अपरप्रवृत्तवाच्येलाद्यवः ।

२ पदार्थनिदर्शनासत्के-प्रकृते धमिनि (नेत्रयुगले) प्रकृतगीलायाः परिवर्ते नीलाम्बु-ज-मनन. अत्रकृतस्य लीला (व्यवहारः) वक्ष्यते इति उक्तिरनस्यथा निदर्शनोच्छेद इत्याद्यवः ।

३ एवो विववते० अत्र यदि निदर्शना, तर्हि अनाविदेवः अत्रापि सा । दशा-लीलापद-मरणेन द्वयोः प्राप्त्यात् । पदेरविषेदु न पदार्थनिदर्शना तर्हि एसा उच्छेद एवेलाद्यवः ।

अथ प्रहर्षणम्—

साक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमन्तरेणाप्यभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणम् ॥

इदं च सामान्यलक्षणं त्रिविधप्रहर्षणसाधारणम् । तत्राकसादभीप्सितार्थलाभ इत्येका विधा । वाञ्छितार्थसिद्ध्यर्थं यत्ने क्रियमाणे ततोऽप्यधिकतरार्थलाभ इत्यपरा । उपायसिद्ध्यर्थं यत्नात्साक्षात्फलस्य लाभ इति तृतीया । अस्यामेवाव्याप्तिनिरासार्थं लक्षणे साक्षादित्युक्तम् । क्रमेणोदाहरणानि—

‘तिरस्कृतो रोषवशात्परिष्वजन्प्रियो मृगाक्षया शयितः पराञ्छुस्तः ।
किं मूर्च्छितोऽसाविति कांदिशीकया कयाचिदाचुम्ब्य चिराय सखजे ॥’

अत्र यत्नसामान्यशून्यस्वापीष्टलाभः ।

‘केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरंपास्येज्जितैः

मुग्धायाः सरुपः सरोरुहदृशः संवीजनं कुर्वतः ।

जानन्त्याप्यनभिज्ञयेव कपटथ्यामीलिताक्षया सखि

श्रान्तासीत्यभिधाय वक्षसि तथा पाणिर्ममाधीयत ॥’

अत्र भामिन्या रोषनिवारणाय यत्ने क्रियमाणे रोषनिवारणादप्यधिकतरसुखप्रदः कामुकस्य भामिनीकर्तृकः स्वकरकर्मफलरुचाधिकरणक आसन्नः । न चात्र तृतीयभेदः शक्यः । व्यजनवीजनसमये कामुकस्य रोषनिवारणस्यैव मुख्योद्देश्यत्वेन तदुपेयकुचस्पर्शादिकलान्तरस्यानुपस्थितेः । यथा वा—

‘लोभाद्वराटिकानां विक्रेतुं तक्रमानिशमटन्त्या ।

लब्धो गोपकिशोर्या मध्येरथ्यं महेन्द्रनीलमणिः ॥’

अत्र प्रहर्षणद्वितीयभेदः स्फुट एव । अननुरूपसंबन्धमादाय विष-

प्राग्बदाह—अधेत्येति । तत्र तयोर्मध्ये । यथासख्येनाह—विधेत्येति । मात्रस्यानु-

१ इज्जितैः आलीः अपास्येत्यन्वयः ।

२ स्वकरः कर्म यस्मिन्, कुची अधिकरणं यत्र, ईदृशः आसन्नः । भामिन्या शिवकरः स्वकुचयोपसञ्चितः (आदितः) इत्यर्थः ।

३ लब्धार्थमादिष्टमाना वरुववृत्तभा कः, महान् इन्द्रनीलमणिश्च हेति ।

मालंकारश्च । तत्र महेन्द्रनीलमणिरित्यतिशयोक्त्यालीढयोर्विपर्ययविपरि-
णोरुभयोरपि प्रहर्षणेऽनुगुणत्वम् । वाञ्छिताधिकार्थत्वस्य मणि-भगवदुन-
यसाधारणत्वात् । विपर्यये तु नीलमणिरूपस्य विपर्ययमात्रस्य । यतो वरा-
टिकार्थिनो यथा महेन्द्रनीलमणेः कोटिमूर्यस्य संसर्गोऽननुरूपो न तथा
भगवत्संसर्गो भवितुं प्रभवति । न चाज्ञानिनां भगवत्संसर्गोऽननुरूप एवेति
वाच्यम् । एवं तर्हि तत्कविक्रयकर्तृत्वेनैवाज्ञानित्वलाभे वराटिकालोभरूप-
हेतूपन्यासस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । बाह्यशवाञ्छितसिद्ध्यर्थं यत्नः क्रियते
तादृशवाञ्छितसिद्धौ तु समालंकार एव ।

‘तद्दर्शनोपायविमर्शनार्थं मया तदालीसद्वनं गतेन ।

तत्रैव सालक्ष्यत पद्मलाक्षी दाक्षायणीमर्चयितुं प्रयाता ॥’

अत्र तद्दर्शनोपायसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तात्सस्त्रीसद्वनगमनयत्नात्साक्षादेव तद्-
दर्शनलाभः । यत्तु—

‘चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचते जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥’

इति पद्यम् ‘वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्’ इति प्रहर्षणद्विती-
यप्रभेदं लक्षयित्वोदाहृतं कुबलयानन्दकृता । तदसत् । वाञ्छितादधिकार्थस्य
संसिद्धिरिति लक्षणे संसिद्धिप्रदेन निष्पत्तिमात्रं न वक्तुं युक्तम् । सत्यामपि
निष्पत्तौ वाञ्छितानुसङ्गमकृतसंतोषानतिशये प्रहर्षणशब्दयोगार्थासंगत्या
तदलंकारत्वायोगात् । किं तु लाभेन कृतः संतोषातिशयः । एवं च प्रकृते
चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थितया जलदकर्तृकजलकरणकविधूप्रणेन हर्षा-
धिक्याभावात्प्रहर्षणं कथंकारं पदमाधत्ताम् । वाञ्छितादधिकप्रदत्त्वेन दातुरु-

गुणत्वम् । विमर्शनं विचारः सिद्धिर्वा । वाञ्छितादिति । यत् इत्यादि । परं

- १ इन्द्रनीलमणिप्रदेन विपर्ययः इन्द्रनीलमणेः, भारोपविषयस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य चोभ-
योरपि बोधोऽनुगुणः, उभयोरपि वाञ्छिताधिकारत्वादित्याशयः ।

- २ दीनतामपि भगवत्संसर्गस्यानुगुणत्वादित्यर्थः ।

३ अर्थात् कविदलाभेन वाञ्छितः संतोषोऽप्यधिकः साक्षादेव द्वितीये प्रहर्षणम् । अत्र तु
चातकस्य न कश्चिदधिकः संतोष उपलभ्यते, तस्य त्रिचतुरकणमात्राविरवादित्याशयः ।

त्कर्पो भवंस्तु न वार्यते । अत एव हन्त हन्तैत्यादिनार्थान्तरन्यासेन स एव पोष्यते । लोभाद्वराटिकानामित्यसदीये तूदाहरणे वाञ्छितुर्वाञ्छितार्थादधि-
कवस्तुलाभेन संतोषाधिक्यात्तद्युक्तम् ।

इति रसगङ्गाधरे ग्रहणप्रकरणम् ।

अथ विपादनम्—

अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विपादनम् ॥

अस्य चाभीष्टार्थलाभार्थं कारणप्रयोगो यत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता
जातश्च विरुद्धार्थलाभः सः, यत्र चेष्टार्थं प्रयुक्तेऽपि कारणे तस्मान्न विरु-
द्धार्थलाभः, अपि तु स्वकारणवशात्त च विविक्तो विषयः । यत्र त्विष्टार्थं
प्रयुक्ताकारणादेव विरुद्धार्थलाभस्तत्र तादृशकारण—विरुद्धार्थयोरुत्पादको-
त्पाद्यभावलक्षणसंसर्गस्यानुरूपत्वाद्विषयम्, इष्यमाणविरुद्धार्थलाभसत्त्वाच्च
विपादनमिति संकीर्णतैव । एवं चास्य विषयमेदैर्गतार्थतेति नाशङ्कनीयम्,
विषयमरहितस्याप्येतद्विषयस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । यथा—

‘सख्यव्यापृतिमममानसतया गर्भो निवृत्ते जने

चञ्चुकोटिनिराकृतागले इतो यास्याम्यहं पञ्जरात् ।

एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमाखादय-

त्यन्तः सप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥’

अत्र हि विषयप्रभेदस्य नास्ति विषयः, इष्टार्थं कारणप्रयोगाभावात् ।

स्थानम् । चिन्त्यमिदम् । चातकवृत्तान्तस्याप्रस्तुतत्वात्तत्त्वज्ञानशान्तिपात्रकवृत्तान्ते पर्यव-
सानेन खतोपातिप्रत्यक्षं दुर्बलत्वात् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे ग्रहणप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति । अस्य चेतस्य विषय इत्यनान्वयः । वारणकपो गजशुण्डा-
दण्डः । एकस्य विपादनस्य ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विपादनप्रकरणम् ॥

१ इष्टार्थं प्रयुक्ताकारणात् विरुद्धार्थलाभः, अपि तु विरुद्धार्थलाभोपयुक्तकारणादेव, तत्र न
विपादनमित्यर्थः ।

२ भरतकाशाह ।

३ निराकृतागले यास्यामि इति विचार एव कृतः, निरस्यमाणं वल्लभयोगस्तु न कृतः,
अत एव न विषयम् । किन्तु अभीष्टार्थविरुद्धलाभ इति विपादनमेवेत्याशयः ।

इष्टार्थप्रयुक्तकारणेन सह विरुद्धार्थस्योत्पाद्योत्पादकभावलक्षणसंसर्गस्याननुरूपत्वं हि तच्छरीरम् । तस्माद्विपादनमेवाप्रस्तुतप्रशंसाघटकतयावस्थितम् ।

‘चैलाञ्चलेनाननशीतरश्मिं संपृण्वतीनां हरिद्वैश्वरीणाम् ।

गोपाञ्जनानां सरजातकम्पादकाण्डसंपातमियाय नीवी ॥’

अत्रेष्टस्याननगोपनस्य विरुद्धोऽर्थो नीविस्खलनम् । कारणीभूतत्रयासंघातपरिपन्थित्वात् । तच्च सात्त्विककम्परूपास्त्रकारणादेवोत्पन्नम्, न तु गोपनानुकूल्यत्वात् । नापीष्टसाधनत्वेन प्रयुक्तात्कारणादिष्टानुत्पत्तिरश्रान्ति । चैलाञ्चलावरणेनाननगोपनरूपस्येष्टस्योत्पत्तेः । अतो विपादनमेवात्र, न विषमम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—इष्टसाधनत्वेन निश्चितादनिष्टोत्पत्तिरिति यो विषमस्य भेदः प्राक्प्रत्ययादि सोऽनेन विपादनेन प्रस्रत्वादस्यैव प्रभेदो भवितुमीष्टे, न तु विषमस्येति कश्चिद्यदि श्रूयात्स प्रष्टव्यः—न विषमस्येति यदुक्तं तत्कस्य हेतोः ? विपादनेनेव विषमेणापि कार्यकारणसंसर्गाननुरूपतालक्षणेन प्रस्रत्वात् । न चात्रैकस्यान्यापवादकत्वं युक्तम् । द्वयोरपि सावकाशत्वात्, भिन्नविषयत्वाच्च । विरुद्धलाभांशो विपादनस्य, विरुद्धलाभेष्टार्थप्रयुक्तकारणयोः संसर्गाननुरूपतांश्च विषमस्य विषय इत्यवोचाम । तस्माच्च किञ्चिदंशे विषमम्, किञ्चिदंशे विपादनमित्युभयोरपि समावेशो बोध्यः ।

इति रसगतापरि विपादनप्रकरणम् ।

अधोऽहसः—

अन्यदीपगुणदोषप्रयुक्तमन्यस्य गुणदोषयोराधानमुद्धासः ॥

तच्च गुणेन गुणस्य, दोषस्य वा । दोषेण गुणस्य, दोषस्य चेति चतुर्धा । आधानं च तद्वत्तावुद्धिः । क्रमेणोदाहरणानि—

प्राम्बदाह—अथेति ।

१ अमकृतेन द्युक्कृतान्तेन प्रकृतस्य भद्राशुपुरुषस्य वृत्तान्तो दुःखोपविहितः अत एव अमकृतप्रसंघाया विपादनमिदं पटकम् (अवयवभूतम्) ।

२ हरेर्देवैरनुकथीणाम् । वचनतात्त्विक्यादीन् ।

३ एतत् ‘अभीष्टार्थविषयकाम’रूपविपादनलक्षणमुपलभ्यते । अतोऽनेन प्रस्रत्वं तदर्थं विपादनस्य च प्रभेद इत्यर्थः ।

‘अलभ्यं सौरभ्यं हरति सततं यः सुमेनसा
क्षणदेव प्राणानपि विरहशस्त्रतद्द्वाम् ।
त्वदीयानां लीलाचलितलहरीणां व्यतिकरा-
त्पुनीते सोऽपि द्रागहह पवमानत्रिभुवनम् ॥’

अत्र लहरीणां पावनत्वातिशयेन पवमानस्य पावनत्वगुणान्तरं वर्णितम् ।

‘विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां खलु फलं
न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः ।
अयं तु न्यक्कारो जननि मनुजस्य श्रवणयो-
र्ययोर्नान्तर्यातस्तव लहरिलीलाकलकलः ॥’

अत्र श्रीभागीरथीरमणीयत्वगुणेन तद्रूपैशब्दविमुखयोर्नयनयोः श्रवण-
योश्च नैष्कल्यधिकाररूपौ दोषौ । यथा वा—

‘ईसाप्रधानैः खलु यातुधानैर्याज्नीयताऽपावनतां सदैव ।
रामाङ्घ्रियोगादथ सापि वन्या विन्ध्यस्य धन्याऽऽस्त मुनेः सतीव ॥’

अत्र दोषेण दोषः पूर्वार्धे, द्वितीयार्धे तु गुणेन गुण इति विशेषः ।
यथा वा—

‘भूपितानि हरेर्भक्तैर्दूषितानि पराङ्मुखैः ।
खकुलं नगरं देशो द्वीपं सर्वा च मेदिनी ॥’
अत्रोचरोचरव्यापकतया त्रैयेति विशेषः ।

व्यतिकरः संवन्धः । पवमानो वायुः । न्यक्कारो धिक्कारः । वन्या वनसमूहः । मुने-
रिति । गौतमस्याहल्येवैत्यर्थः ।

१ पुष्पाणां सौरभ्यं हरति अत एव क्षणादेव विरहरूपेण शस्त्रेण आहतद्वयानां वियो-
गिनां प्राणानपि हरति, ईदृशोपि वायुस्त्वलहरीणां संवन्धात्रिभुवन पुनावीत्यर्थः ।

२ तस्याः भागीरथ्याः रूपे शब्दे च विमुखयोः ।

३ या विन्ध्यस्य वन्या (वनसमूहः) यातुधानैः सदैव अपावनताम् अनीयत सापि
(वन्या) मुनेः सतीव (अहल्येव) रामचरणसंयोगात् धन्या आस्त अभवदिलाशयः ।

४ कुलात् नगरं नगरादेश इत्येवमुचरोचरव्यापकतया तथा अर्धात् हरिभक्तानां गुणैः
भूषणरूपगुणधानम्, पराङ्मुखानां दोषेण च दोषाधानमित्याशयः ।

‘श्रवाकानां श्रुतैरमितविचिकित्साविचलितै-

विमुक्तानामेकं किल सदनमेन.परिपदाम् ।

मुदा मासुद्धर्तुं जननि वटयन्त्याः परिकरं

‘ तव श्लाघां कर्तुं कथमिव समर्थो ऋरपशुः ॥’

अत्र वक्तृगतपापरूपदोषप्रयुक्ततदुद्देश्याः श्रीगङ्गायाः श्लाघ्यत्वं गुणः ।
यथा वा—

‘श्रुतिव्यासङ्गो नियतमथ मिथ्याप्रलपनं

कुतर्केष्वभ्यासः सततपरपैशुन्यमननम् ।

अपि श्रावंश्रावं मम तु पुनरेवंविधगुणा-

नृते त्वत्को नाम क्षणमपि निरीक्षेत वदनम् ॥’

इहापि प्राम्बदेव । किं तु व्यक्तयः स इति विशेषः । ‘काव्यलिङ्गेन
गतार्थोऽयम्, नालंकारान्तरत्वभूमिमारोहति’ इत्येके । लौकिकार्थमयत्वा-
दनलंकार एव’ इत्यपरे ।

इति रसगङ्गाधर उल्लासप्रकरणम् ॥

अथावज्ञा—

तद्विपर्ययोञ्जना ॥

तस्योल्लासस्य विपर्ययोऽभावः । अन्यस्यान्यदीयगुणदोषप्रयुक्तगुणदोषाऽऽ-
धानाभाव इति पर्यवसितोऽर्थः । यथा—

‘निष्पातोऽपि च वेदान्ते वैराग्यं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ ममो मैनाक इव मार्दवम् ॥’

शुभान्तराङ्गमाला । परिकरे कटिबन्धनम् । श्रुति सेवा । त्वत्त्वाम् । भूमिं स्थानम् ॥
इति रसगङ्गाधरसर्वप्रकाश उल्लासप्रकरणम् ॥

प्राम्बदाह—अथेति ।

१ श्रवाकान्देरपि स्वच्छानाम् एन परिपदाम् पापसमोदीनां सदनम् ।

२ वक्तृगतदोषप्रयुक्त तदुद्देश्यां श्लाघ्यत्वगुणाधानम् । अवाङ्मनामिवि पदे ‘श्लाघां कर्तुं
कथं समर्थः’ इति गुणाधानं भाष्यम् । इह तु ‘वटयते को निरीक्षेत’ इत्यनेन ‘दोषपात्रकिम्भवि
दयाश्लेषश्च श्लाघां अशक्या’ इत्यादिरूपेण व्यङ्ग्यमित्यर्थः ।

अत्र पूर्वार्धे प्रपञ्चानित्यत्वबोधकरत्वरूपवेदान्तशास्त्रगुणप्रयुक्तस्य खले
वैराग्यरूपगुणाधानस्य, उत्तरार्धे द्रवत्वरूपजलनिधिगुणप्रयुक्तस्य मैनाके मार्द-
वरूपगुणाधानस्य च विपर्ययो वर्णितः ।

‘मध्येगलं विहरतां गरलं निकामं
नागाधिपः शिरसि, भालतले हुताशः ।
ध्याता भवज्वलनमध्यगतैस्तथापि
तापं तदैव हरते हर ते तनुश्रीः ॥’

अत्र तापकरत्वरूपगरलादिदोषप्रयुक्तस्य भगवन्मूर्तेः क्रूरत्वादिदोषाधानस्या-
भावः । न चात्रातद्गुणो वक्ष्यमाणोऽलंकार इति वाच्यम् । यतो यमुनाजल-
स्वराजहंसादेर्यथा यमुनाजलगतश्यामत्वाग्रहणं न तथा भगवन्मूर्तेर्गौरत्वादि-
गतक्रूरत्वाग्रहणं विवक्षितम् । अपि तु तादृशक्रूरत्वप्रयुक्तस्य क्रूरत्वान्तरस्या-
नाविष्करणमित्यस्ति विशेषः । ‘निष्णातोऽपि—’ इत्यादौ तु तद्गुणस्वा-
प्रसक्तिरेव ।

‘मद्वाणि मा कुरु विषादमनादरेण
मात्सर्यमन्दमनसां सहसा खलानाम् ।
काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-
मास्येषु यास्यसि सतां विपुलं विलासम् ॥’

अत्र पूर्वार्धेऽनादररूपखलदोषप्रयुक्तस्य कविवाण्यां विषादरूपदोषस्य
निषिध्यमानत्वादप्रतिष्ठानेनाभावः शाब्दः, वाणीगतरमणीयत्वरूपगुणप्रयु-
क्तस्य खले संतोषरूपगुणाधानस्याभावः पुनरार्थ इत्युभयविधाप्यवज्ञा । उत्त-
रार्धे तु सहृदयगुणेन सरसत्वरूपेण वाण्या उल्लासरूपगुणाधानमित्युल्लास
एव । विशेषोक्त्यैव गतार्थत्वादवज्ञा नालंकारान्तरमित्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरेऽवज्ञाप्रकरणम् ।

विहरतामित्यस्याप्रेऽपि यथायथमनुपपन्नः । भवेति । सञ्चारामिदम्भैरित्यर्थः । पुन-
स्त्वर्थे ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽवज्ञाप्रकरणम् ।

१ विहरतः, खेद ।

२ दयया अद्रवीभावस्य ।

अथानुज्ञा—

उत्कटगुणविशेषलालसया दोषत्वेन प्रसिद्धस्यापि वस्तुनः प्रार्थ-
नमनुज्ञा ॥

यथा—

‘प्रणिपत्य विधे भवन्तमद्वा विनिबद्धाञ्जलिरेकमेव याचे ।

जनुरस्तु कुले कृषीवलानामपि गोविन्दपदारविन्दमाजाम् ॥’

अत्र हरिभक्तिलालसया कृषीवलकुलजन्मनः प्रार्थनम् ।

[इति रसगङ्गाधरेऽनुज्ञाप्रकरणम् ।]

अथ तिरस्कारः—

एवम्—

दोषविशेषानुबन्धाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषतिरस्कारः ॥

यथा—

‘श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माघद्भ्रजघटा-

मदभ्राभ्यद्भ्रजावलिमधुरसंगीतमुभगाः ।

निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां

सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥’

अत्र हरिचरणभजनच्युतिभयाद्वाज्यमुत्सस्य तिरस्कारः ।

अमुं च तिरस्कारमलक्षयित्वाऽनुज्ञां लक्षयतः कुवलयानन्दकृतो विसरण-
मेव शरणम् । अन्यथा ‘भवद्भवनदेहली-’ इति तदुदाहृतपद्ये ‘किमत्यमर-
संपदां’ इत्यंशे तिरस्कारस्य स्फुरणानापत्तेः । ननु कथमनयोरलंकारयोः
संभयः ? यावता प्रार्थनमिच्छा तिरस्कारश्च द्वेषः । तत्र दोषे इष्टसाधनता-
ज्ञानरूपकारणाभावादिच्छा न युक्ता । गुणे च द्विष्टसाधनताज्ञानाभावा-

प्रत्यदाह—अयेति । अदेति स्फुटावधारणयोः । तत्रवातिशययोरित्येके ॥ [इति
रसगङ्गाधरनेत्रकाशेऽनुज्ञाप्रकरणम् ॥]

१ यत्रकृषीणु निमग्नानां चरकप्रचलितविज्ञानां जनानाम् ।

२ धानप्रत्यामाशाऽप्यधिरेव नास्तीत्यर्थः ।

द्वेषोऽपि तथा । वैपरीत्यं तु कारणसत्त्वादुचितमिति चेत्, मैवम् । दोषगुण-
योर्गुणदोषाशमादायेष्ट-द्विष्टसाधनताज्ञानयोः सत्त्वाच्चदुक्तं कारण तावदव्या-
हृतम् । उत्कटद्विष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छा प्रति, उत्कटेष्टाननु-
बन्धिद्विष्टसाधनताज्ञानस्य चोपायद्वेष प्रति कारणत्वस्य वाच्यत्वाद्वैपरीत्यमपि
नोचितम् । अन्यथा सुखदुःखोभयसाधनेषु चान्द्रायणकलज्जभक्षणादिषु
हरीतकी-दधिप्रपुसभक्षणादिषु चेच्छाद्वेषयोरनियम एव स्यात् । अत्र च
पुरुषकालप्रवेश आवश्यकः । उत्कटतत्पुरुषीयतात्कालिकद्विष्टाननुबन्धि-

तथा न युक्त । शङ्कते—वैपेति । दोषेति । यत् इत्यादि । यथासख्यमत्र ।
दधियुक्त नपुंस 'कूट' इति प्रसिद्धम् । 'दधिप्रपुस प्रलक्षो ज्वर' इति महाभाष्योक्ते ।
अत्र चेति । उक्तकार्यकारणभावे पुरुषकालयोरित्यर्थः ।

१ अथात् दोषे अनिष्टसाधनताज्ञानसत्त्वाद् द्वेष (त्याग), गुणे च इष्टसाधनताज्ञान-
सत्त्वात्प्रार्थनमुचितमित्याशयः ।

२ अथ भाव —ससारे न किमपि वस्तु सवथा दुष्टम्, नापि सर्वथा गुणविशिष्टम् ।
अपि तु सवथा कश्चन गुण कश्चन दोषस्त्वनव भवति । तदनुपात्त दोषेति यो गुणाद्य,
गुणेति च यो दोषाद्यसमादाय दोषे इष्टसाधनताज्ञानस्य, गुणे च द्विष्ट(अनिष्ट)साधनताज्ञानस्य
सत्त्वात् प्रार्थनादे कारणमव्याहृतमित्याशयः ।

३ वैपरीत्यम् (दोषस्य तिरस्कारो गुणस्य प्रार्थनमिति) तु उचितमिति सापेक्षं खण्डयति,
उत्कटद्विष्टेत्यादि० । उत्कटद्विष्ट पदार्थं न अनुवर्ध्नाति अर्थात् उत्कटद्विष्ट अवर्धमानस्य इष्ट-
साधनताज्ञानस्य । अथ भाव —चान्द्रायणप्रतापं सुखमपि (परिणामे) भवति, दुःखमपि
(अनुष्ठानवेष्टायाम्) । एव कलज्ज (विशाखहस्तगृणादिमांस) भक्षणात् सुखमपि (भारी)
भवति, दुःखमपि (परिणामे) । एवमेव हरीतकीभक्षणात् सुखमपि (परिणामे), दुःखमपि
(भारी) । दधिप्रपुसभक्षणात् सुखमपि (भारी), दुःखमपि (परिणामे) । किन्तु चान्द्रा-
यण हरीतकीभक्षणादिषु इच्छैव, कलज्ज-दधिप्रपुसादिषु द्वेष एव नियतः । यतो हि चान्द्रा-
यणादीनामुपायेच्छा प्रति इष्टसाधनताज्ञान कारणम् । एव कलज्जभक्षणादीनामुपाये
प्रति अनिष्टसाधनताज्ञान कारणम् । एवमेव दोषे यो गुणसख्यमादाय इष्टसाधनताज्ञानसत्त्वा-
त्प्रार्थनम्, गुणे यो दोषाद्यसमादाय द्विष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात्तिरस्कार उपपद्यते । अतो वैप-
रीत्यं नोचितमित्याशयः ।

४ ननु समयानुरोधेन इच्छादेशो भवति । यस्मिंश्चित्तमये इष्टव्यमिति, कस्मिंश्च
समये अनिष्टमदीष्टं भवति । एव साहक्यवादिति । कस्मिंश्चित्प्रतिद्विष्टम्, कस्मिंश्च तदेष्ट-
मिति । अत एव इच्छादेशो. कारणताविषये कालानुरोधेन आवश्यक इत्याह — अत्र
च पुरुष-कालप्रवेश आवश्यकः' इति ।

तत्पुरुषीयतात्कालिकेच्छाविषयफलसाधनताज्ञानं तत्पुरुषीयोपायेच्छां प्रति कारणम् । एवमुक्तदत्तत्पुरुषीयतात्कालिकेष्टानुबन्धितत्पुरुषीयतात्कालिकद्वे-
पविषयफलसाधनताज्ञानं तत्पुरुषीयोपायद्वेषं प्रति । तेन पुरुषान्तरीयं कारा-
न्तरीयं च द्विष्टमिष्टमादाय न दोषः ।

इदं तु बोध्यम्—फले उत्कटेच्छया उपायेऽप्युत्कटेच्छैव जायते । एवं
फले उत्कटेद्वेषेणोपायेऽपि द्वेष एव । एवं च मुखदुःखोभयसाधनेषु चान्द्रा-
यणादिषु यदि स्वसामग्रीवशात्पथमं सुरो उत्कटेच्छा तदा तत्साधनेषु चा-
न्द्रायणादिष्वपि सैव । अथ स्वसामग्रीवशात्पथमं दुःखे उत्कटेद्वेषस्तदा चा-
न्द्रायणादिषु स एव, उत्कटसामग्र्या बलवत्प्रकल्पनात् । उत्कटत्वं च प्रकृते
इच्छाद्वेषगतो विषयिताविशेषः । एकसाधनजन्ये इष्टानिष्टरूपे फलद्वये एक-
कालावच्छेदेनैकत्रोत्कटेच्छा अपरत्रोत्कटेद्वेषश्च न संभवति । तथा सति
चान्द्रायणादिष्वेकस्मिन्नेव समये इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरप्यापत्तेः । एवं च बलव-
दनिष्टाननुबन्धित्वं बलवदिष्टाननुबन्धित्वं चोपायेच्छाद्वेषयोः कारणत्वावच्छे-
दके न देयमेवेत्याहुः ।

अन्ये तु फलेच्छा-फलसाधनताज्ञानयोर्द्वयोरुपायेच्छां प्रति, फलद्वेष-
फलसाधनताज्ञानयोरुपायद्वेषं प्रति च कारणत्वम् । उत्कटसामग्र्या बलवत्प्र-
कल्पेष्टानिष्टोनयसाधने न दोष इत्यपि वदन्ति । एवं चोष्टानिष्टोभयसाधने दोषे

प्रति कारणमित्यस्मानुपपन्नं ॥ इति रसगन्ताभरतमन्त्राद्यं निररुष्टात्प्रकरणम् ॥

१ अथ सर्वस्याद्यः—केचन इच्छां प्रति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् (अर्थात् इष्टतापक-
त्वम्), एव द्वेषं प्रति बलवदिष्टाननुबन्धित्वम् (अनिष्टमापकारत्वम्) कारणमाहुः । इदं न
यत् । चान्द्रायणादिषु मुख्यजनकतया अनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य, दुःखसाधनतया इष्टाननु-
बन्धित्वज्ञानस्य च असादेककालावच्छेदेन इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरेव संभवः स्यात् । न च यत्र ।
तथात्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादि न कारणत्वावच्छेदकम् । किन्तु सामग्र्या उत्कटत्वम् इच्छां
देषं प्रति च कारणम् । यदि मुख्यरूपे फले उत्कटेच्छा तदा तदुपायेषु चान्द्रायणादिषु उत्कटे-
च्छा । यदि च दुःखरूपे फले उत्कटेद्वेषस्तदा तदुपायेषु चान्द्रायणादिषु उत्कटेद्वेष इति ।

गुणे च गुणेन दोषेण च मिश्रिते सहृदयानामिच्छाद्वेषयोरुचितैवोत्तिः,
हरीतकीकदलमक्षणयोरिवेति ।

[इति रसगङ्गाधरे तिरस्कारप्रकरणम् ।]

[अथ लेशः—]

गुणस्वानिष्टसाधनतया दोषत्वेन, दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन
च वर्णनं लेशः ॥

यथा—

‘अपि बत गुरुगर्वं मा स्म कस्तूरि यासी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।
गिरिगहनगुहाया लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोपि ॥’

‘नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।
शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥’

पूर्वत्र गुणस्य दोषत्वेन वर्णनमात्रम्, उत्तरत्र तु दोषस्य गुणत्वेन
वर्णनमर्थान्तरन्यासानुविद्धम् ।

‘स्खलन्ती खल्लोकाद्वनितलशोकापहृतये
जटाजूटमन्थौ यदसि विनिबद्धा पुरभिदा ।
अये निर्दोषानामपि मनसि लोभ जनयतां
गुणानामेवायं तव जनति दोषः परिणतः ॥’

अत्र दोषोऽपराधः । तथा चापराधत्वेन गुणानां दोषत्वमुक्तं भवति ।
न चानमलेकारो व्याजस्तुत्या उभयरूपया गतायं इति शङ्क्यम् । उक्त
तिपादितार्थवैपरीत्येनात्र सर्वत्र पर्यवसानाभावात् । नेहि ‘अपि कस्तूरः’

प्राग्बदाह—अथेति । उभयेति । स्तुतिनिन्दारूपयोरपि । इति ॥

१ हरीतकीवृक्षमिन्द्रादणारूपे दोषे सत्यपि श्लेषदोषनगुणसम्बन्धे । एवं क
स्तादुत्तररूपगुणे सत्यपि विषमकङ्करीणात् देव उपपन्न इत्यत्र ।

इत्यत्र कस्तूर्याः स्तुतौ कवेस्नात्पर्यम्, अपि तु जनकप्राणापहारित्वेन निन्दा-
यामेव । अत एवाप्रस्तुतकस्तूरीवृत्तान्ताभिव्यक्ते प्रस्तुतवृत्तान्तेऽपि तस्या-
मेव विश्रान्तिः । एवं 'नैर्गुण्यमेव साधीयः' इत्यत्र शास्त्र्यन्तराणां निन्दा न
विवक्षिता, किं तु सुखावस्थानम् । गुणिनः स्वगुणैर्दुःखितस्य वाक्येऽस्मिन्नि-
र्गुणानां निन्दाया अवक्तव्यत्वात्, प्रस्युत स्तुतेरेव वाच्यत्वात् । 'स्खलन्ती
स्वर्लोकात्' इति पद्ये भागीरथीस्तुतिप्रकरणपठिते यद्यस्ति भागीरथीस्तुतौ
तात्पर्यं तदा व्याजस्तुतिरप्यस्तु । तस्याः सावकाशत्वेनैतद्वाचकत्वायोगात् ।

रवितुरगैदिग्गजेषु स्वर्णाचलजलधिधनदकोपेषु ।

सत्स्वेव राजपुंगव किं दातासीति गर्वमावहसि ॥'

अत्र पर्यन्ते प्रतीयमानस्य रवितुरगादिपरिसंख्यातपदार्थातिरिक्तसकल-
वस्तुदानरूपस्य गुणस्य दोषत्वेनावर्णनात्, तत्त्वेन वर्ण्यमानस्य च रवितुर-
गाद्यदानस्यागुणत्वाद्गुणदोषयोर्भिन्नविषयत्वेनावस्थानेन लेशस्पर्शलेशरहिता
व्याजस्तुतिरिति स्फुटमेव सावकाशत्वम् । अत एव लेशोऽपि न व्याजस्तुते-
र्वाचक इति प्रागुक्तजाह्नवीस्तुतौ द्वयोरपि समावेशः ।

इति रसगद्गाधरं लेशप्रकरणम् ।

वकाशत्वमेवाह—रवीति । अत एव भिन्नविषयत्ववदेव ॥ इति रसगद्गाधरममप्रकाशे
लेशप्रकरणम् ॥

१ अप्रस्तुत(कस्तूरी)वृत्तान्ते तु निन्दायां पर्यवसानमस्त्वेव । किन्तु प्रस्तुतेषु (यत्र
हि स्वगुणेन स्वोपनीव्यस्य दानिजांयते यत्रापि) निन्दायामेव पर्यवसानमित्यर्थः ।

२ स्वर्णाचलेन (शुमेरुणा) रधिः प्रकटित इति रवेः शेषः, जलधिः दुरगस्य (उधेःश्रव-
सः), धनदः दिग्गजस्येति स्वर्णाचल-जलधि-धनदाः कोषाः (उपादाकाः) येषाम् ईदृशेषु
रवितुरगदिग्गजेषु सत्स्वेव 'अहं दातासि' इति गर्वं किं वदसि । स्वर्णाचलादिभी रवितुरगा-
दयः पदार्था लोकाय वितीर्णा इति पश्यतोपि तत्र गर्वो घृष्येति वाच्यया निन्दाया 'रवि-भुर-
गातिरिक्ताः अन्ये सर्वेपि पदार्थास्त्वया लोकाय दत्ताः स्वर्णाचलादिभिस्तु केवलं रव्यादय एव
पदार्था इति राजप्रशंसार्थां पर्यवसानाव्याजस्तुतिः । अत्र लेशस्पर्शेव स्यात् यदा राजकर्तृकस्य
सकलवस्तु(रवितुरगातिरिक्त)वितरणस्य दोषत्वम्, स्यात्तैःश्रवःप्रभृतीनामदानरूपदोषस्य
गुणत्वं कथितं स्यात् । किन्त्वत्र न तथा । अत एव लेशालंकाररहिता शुद्धा व्याजस्तुतिः ।
ततश्च अन्यत्राप्यत्र लम्भावकाशया व्याजस्तुतेः लेशसहिते स्खलन्ती० इति पद्ये यदि संभव-
स्तदा द्वयोः समावेश एव न तु वाच्यवाचकभाव इति सर्वसाध्यः ।

अथ तद्गुणः—

स्वगुणत्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुणग्रहणं तद्गुणः ॥

यथा—

‘नीतो नासान्तिकं तन्व्या मालत्याः कुसुमोत्करः ।

बन्धूकभावमानिन्ये रागेणाधरवर्तिना ॥’

यथा वा—

‘अधरेण समागमाद्बदानामरुणिज्ञा पिहितोऽपि शुद्धभावः ।

दृसितेन सितेन पक्षमलक्ष्याः पुनरुल्लासमवाप जातपक्षः ॥’

अत्राद्ये मालतीकुसुमोत्करस्याधररागरक्ततया बन्धूकभावोपपत्तेस्तद्गुणः । द्वितीयेऽपि पूर्वार्धे स्पष्ट एव तद्गुणः । परं तूत्तरार्धगतेन प्रतिप्रसवतुल्येन हासेनापोह्यमानत्वाद्वहुरः । यदि तु हासेनाधरसितीकरणद्वारा तदरुणिज्ञो बाधस्तदा तत्राप्यपरस्तद्गुणः । इमं केचित्पूर्वरूपमामनन्ति । यद्यप्युल्लासेऽप्यन्यदीयगुणेनान्यस्य गुणाधानमस्ति, तथापि तत्रान्यदीयैर्गुणमयुक्तं गुणान्तरं चूर्णादिक्षारतामयुक्तं हरिद्रादेः शोणत्वमिवाधीयते । प्रकृते तु अपाकुसुम-लौहित्यं स्फटिक इवान्यदीयगुण एवान्यत्रेति ततोऽस्य भेदः ।

इति रसगङ्गाधरे तद्गुणप्रकरणम् ।

प्राग्बदाह—अथेति । पूर्वरूपं तदाख्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे तद्गुणप्रकरणम् ॥

१ जाता पक्षपुष्टिः (उपोद्बलनम्) यस्य सः ।

२ दावाकाष्ठम् अग्निमजनकस्य अधरस्त शैल्यं न भवेत्प्रवण रदानां शुद्धमात्रे न संभवी । अत्र एव अधरस्यापि शैल्यं जनयित्वा हासेन रदानां शैल्यमुरवाहितम् । उपस्थात्रापि अधरेण (अरुणीभूतैर्-तैश्च) स्वगुण स्वस्वरा बाधस्य शैल्यगुणे गृहीत इति तद्गुण एवेत्याशयः ।

३ उल्लासे अन्यदीयगुणसंबन्धेन गुणान्तरसाधानम्, यथा क्षारसंबन्धेन हरिद्रायांमास्त्वम् । तद्गुणे तु पूर्ववस्तुनो गुण एव वस्तुवन्तरे संक्रामति यथा अशालीक्षित स्फटिके । इति पण्डितरावाशयः । उल्लासावहालंकारबोर्मेभ्ये गुणसन्धौ दोषप्रतिपक्षवाची । तद्गुणावद्गुणयोस्तु गुणसन्धौ रूपसंगत्यादिगुणवाचीति अन्यदीयधिकारिभिरपरीति दक्षेनेदो दर्शितः ।

अथातद्गुणः—

तद्विपर्ययोऽतद्गुणः ॥

यथा—

‘कुचाभ्यामालीढं सहजकठिनाभ्यामपि रमे
न काठिन्यं धत्ते तव हृदयमत्यन्तमृदुलम् ।
मृगाङ्गानामन्तर्जननि निवसन्ती खलु चिरं
न कस्तूरी दूरीभवति निजसौरभ्यविभवात् ॥’

अत्र पूर्वार्धे परगुणामहणं शब्दम्, स्वगुणत्यागाभावस्त्वार्थः । उत्तरार्ध-
गते दृष्टान्ते तु स्वगुणत्यागाभावः शब्दः, परगुणामहणं त्वार्थम् । न चाय-
मवज्ञाया नातिरिच्यते । उल्लासविपर्ययो ह्यवज्ञा । तद्गुणविपर्ययश्चातद्गुण
इति प्रतियोगिभेदादेव भेदस्य सिद्धेः । ‘अत्र गुणामाहकौपेक्षया संनिहि-
तस्य गुणवत् उत्कृष्टत्व-समत्वाम्बां द्वैविध्यम्’ इति सर्वस्वकारः । तस्याय-
माशयः—अपकृष्टसंबन्धिगुणामहणस्य साहजिकत्वेन वैचित्र्यानाधायकत्वा-
दनलंकारवैवेत्यपकृष्टत्वेन तृतीयविधा तु न संभवतीति । अन्ये तु—‘अ-
वान्तरचमत्कारविशेषस्याभावाद्द्वैविध्यमपि न’ इति वदन्ति । अन्ये तु—
‘सति गुणमहणदेतापुकृष्टगुणवस्तुसंनिधाने तद्गुणमहणरूपकार्याभावात्तको-
ऽयमतद्गुणो विशेषोक्तवान्तरभेदः, न त्वलंकारान्तरम् । कार्यकारणभावो
नात्र विवक्षितः । किं तु संनिधानेऽपि तद्गुणमहणाभाव इत्येवावन्मात्रम् ।

शङ्कदाह—अवेति । उक्तस्वरूपात्स्वरूपान्तरभावे—सतीति । चद्वये—का-
येति ।

१ अज्ञानां श्लेषाभावात् स्वगुणस्य महणमित्यर्थः ।

२ येन (वस्तुना) परीषद्युक्तो न गृहीतः तदपेक्षया यस्य गुणो न गृहीतस्तस्य उत्कृ-
ष्टत्व-समत्वभेदेन अत्राप्युक्तोऽपि भेदवदमित्याशयः ।

३ उत्कृष्टत्व-समत्वभेदः अवान्तरचमत्कारविशेषो नीपकृष्टत्व इत्याशयः ।

अतो विशेषोक्तेरतद्गुणो भिन्न इति तु न युक्तम् । संनिधानेऽपीत्यपिना विरोधोऽपि विवक्षित इति गम्यते । अन्यथा जीवातीरभावादलंकारतैव न स्यात् । स च कार्यकारणभावविवक्षणे न भवतीति कथमुच्यते न विवक्षित इति' इत्यप्याहुः ।

इति रसगङ्गाधरेऽतद्गुणप्रकरणम् ।

अथ मीलितम्—

स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिङ्गैरतिसाम्याद्भिन्नत्वेना-
गृह्यमाणानां वस्त्वन्तरलिङ्गानां स्वकारणाननुभापकत्वं मीलितम् ॥

संग्रह—

'भेदाग्रहेण लिङ्गानां लिङ्गैः प्रत्यक्षवस्तुनः ।

अप्रकाशो ह्यनध्यक्षवस्तुनस्तन्निमीलितम् ॥'

सामान्यवारणाय अनध्यक्षेति । तत्राध्यक्षस्यैव वस्त्वन्तरस्याग्रहणम् । तद्गुणे वस्त्वन्तरगुणानां भिन्नत्वेनाग्रहणेऽपि वस्त्वन्तरस्य ग्रहणमस्त्येवेति न तत्र प्रसङ्गः । उदाहरणम्—

सतीत्यस्य यत इत्यादि । स च विरोधश्च ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽतद्गुणप्र-
करणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति । लिङ्गानामन्यरीयलिङ्गानाम् । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे
मीलितप्रकरणम् ॥

१ अतद्गुणे कार्यकारणभावो न विवक्षितः, किन्तु संनिहितस्य गुणग्रहणभावः । अतः कार्यकारणभावतापेक्षायां विशेषोक्तौ नास्मान्तर्भावः, अपि तु अतद्गुणः पृथक् इति पूर्ववची । अतिसां बोधो विशेषः कार्यकारणभावस्वीकारे एव (उक्तगुणस्य वस्तुनः संनिधानं कारण-
मसि एवापि गुणग्रहणरूपं कार्यं न जायते) संपद्यते, नाभ्यवेति 'अपरे'षां समाधानम् ।

२ स्फुटप्रतीकमानस्य वस्तुनो लिङ्गेषु (अनुभापकत्वलिङ्गेषु) अस्फुटवस्तुनो लिङ्गैरतिसाम्य-
वशाजिहीनानीव, अतस्तानि लिङ्गानि स्वकारणाननुभापयन्ति । यथा अमचक्षुस्य सुरतस्य
सूचकानि स्नेहशास्त्रादीनि लिङ्गानि प्रलयस्य अस्फुटमानवजनधमस्य लिङ्गेषु (स्नेहादिषु)
मिलितानि, अतः सुरतलिङ्गानि स्नेहादीनि स्वकारणं सुरतं नानुभापयन्तीत्याहः ।

३ मीलिने अप्रत्यक्षवस्तुनो लिङ्गैर्न ग्रहणम्, सामान्ये तु (अतस्त्यपरातीपनिर्गणेन) प्रत्यक्ष-
स्यापि वस्तुनो न ग्रहणमिति भेदः ।

‘जलकुम्भमुम्भितरंसं सपदि सरस्वाः समानयन्त्यास्ते ।

तटकुञ्जगूढसुरतं भगवानेको मनोभवो वेद ॥’

अत्र सुरतगमकानां स्नेहकम्पनिःश्र्वासानां जलकुम्भानयनत्तराजनितैस्त्रैभे-
दस्याप्रहात्सुरतस्याप्रकाशः । यथा वा—

‘सरसिरुहोदरसुरभावधरितविम्बोधरे मृगाक्षि तव ।

वद वदने मणिरदने ताम्बूलं केन लक्षयेम वयम् ॥’

अत्र प्रियेण ताम्बूलं कुतो न गृह्णासीत्युक्ते एतावन्तं समयं ताम्बूलानि
सुवत्सैव समागतास्मीत्युक्तवतीं प्रति तस्येयमुक्तिः । पूर्वोदाहरणे प्रत्यक्षव-
स्तुलिङ्गान्यागन्तुकानि, अत्र तु साहजिकानीति विशेषः ।

इति रसगन्नाधरे भीलितालंसारप्रकरणम् ।

अथ सामान्यम्—

प्रत्यक्षविषयस्यापि वस्तुनो बलवत्सजातीयग्रहणकृतं तद्भिन्नत्वे-
नाग्रहणं सामान्यम् ॥

भीलिते तु निगूह्यमानवस्तु न प्रत्यक्षविषय इति न तत्रातिव्याप्तिः ।

उदाहरणम्—

‘यस्मिन्दिनानीनिकरावदाते चन्द्रांशुकैवल्लयमिव प्रयाते ।

पुच्छाश्रयाभ्यां विकला इवात्रौ चरन्ति राकालु चिरं चमर्यः ॥’

शश्वदाह—अथेति । निलयनं गोपनम् । तासां निलयनं च । विरिच्छतिध्वम-

१ पूरितत्रलमित्यर्थः ।

२ अधरितविम्बः (अलक्षणः) अधरो यस्मिन्नीहये (वदने) ।

३ पूर्वत्र कुम्भानयनकाले श्वासीनि आदानि, अत्र तु अवररागः स्वाभाविक एतेता-
दयः ।

४ चन्द्रांशुभिः सह अद्वैतभावं प्रयाते यस्मिन् एवंते (दिनालये) पुच्छेन आश्रयेण
(आश्रयेण एवतेन) च रक्षिता इव चरन्ति । दिमाचल-चमरीपुच्छे प्रत्यक्षभूते तथापि
वस्तुना सजातीयेन चन्द्रिकारूपेण ते स्वप्नशृङ्गीवे इति चन्द्रिकामिदमेव तयोपग्रहणमित्यर्थः ।
एतावन्वस्तुत्वेद्याथा अद्वैतिति द्वयोरक्षाङ्गिभाव इत्यर्थः ।

अत्र चन्द्रिकान्तः पृथक्त्वेन हिमाचलचमरीपुच्छयोरदर्शनादुत्प्रेक्षोत्प-
चिरिति तस्यां सामान्यं गुणः ।

केचित्तु—“प्रागुक्तलक्षणे ‘भिन्नत्वेनाग्रहणं’ इत्यपहाय ‘भिन्नजातीयत्वे-
नाग्रहणं’ इति वक्तव्यम् । तेन व्यक्तिभेदग्रहेऽपि सामान्यमेवालंकारः । यथा—

‘स्तवकभरैर्लेलिताभिश्चलिताभिर्मारुतैर्नृप लताभिः ।

‘वृतमुपवनमेवासीदरिमहिलानां महावनं भवतः ॥’

अत्र महावनमिति महावनकार्यस्य निलयनस्य संपादनात् । तच्च तासां
प्रत्यक्षेण त्वदीयैर्भटैर्लताभिः सह तत्तद्यक्तिर्तया भिन्नत्वेन ग्रहेऽपि भिन्न-
जातीयत्वेनाग्रहणान्निप्यद्यते । पूर्वमते त्वत्रालंकारान्तरमभ्युपेयं स्यात्”
इत्याहुः ।

ननु भेदाग्रह एव मीलित-सामान्य-तद्गुण-साधारण एकोऽलंकारोऽस्तु ।
किमलंकारत्रयेण ? मीलिते तावत्प्रकृताप्रकृतपरिभिर्गुणानां भेदाग्रह उपपादित
एव । सामान्ये केषांचिद्गुणगुणिभेदाग्रहः, केषांचित्कचिर्दयं कचिज्जातिमात्र-
भेदाग्रहश्च । तद्गुणेऽपि रक्तैर्गुणे रत्नकगुणभेदाग्रहः । न चावान्तरभेदस-
त्त्वात्कैकालंकारत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । लुप्तोपमादितः पूर्णोपमादेः पृथग-
लंकारतापत्तेः । तस्माद्भेदाग्रहस्य त्रयो मीलितादयोऽवान्तरभेदा इति युक्तम्,
न तु पृथगलंकारा इति चेत्, उच्यते—एवं तर्कभेदोऽप्येकोऽलंकारः ।
तदवान्तरभेदा रूपकपरिणामाद्यतिशयोक्तिप्रमुखा इत्यपि शक्यते वक्तुम् ।
विच्छिन्नभेदस्तु प्रकृतेऽपि तुल्यः ।

१ लताहु महिलाह च पृथग्व्यक्तित्वस्य भानं भवति, परन्तु इमा अपि उक्ता एवेति
लताभिन्नजातीयत्वेनाग्रहणमित्यर्थः ।

२ अग्रह्य अर्थाद् गुणगुणिभेदाग्रहः । कचिच्च व्यक्तिभेदग्रहेऽपि भिन्नजातीयत्वेनाग्रहणं एव
लताहु महिलाह च ।

३ यो रञ्जितो भवति तस्य गुणेषु रञ्जकारिणो गुणानामभेदः । यथा—नीलो नासान्तिक्म् ॥
अत्र मालत्याः शुद्धगुणेन सह अथरस रक्तिमगुणस्य भेदमहाद्य रत्नत्वमपि माद्यन्म् ।

४ यदा पूर्ण-द्वययोरेकाव्यकरणं तथा अवान्तरभेदेन पृथगलंकारत्वं न भवतीति सिध्यति,
इत्याद्यपः ।

यत्तु—“मीलितरीत्या भेदाग्रहे प्राप्ते केनचिद्धेतुना भेदज्ञाने सति मीलितप्रतिद्वन्द्वि उन्मीलितम् । सामान्यरीत्या जातिभेदाग्रहे प्राप्ते केनचिद्धेतुना सति वैजात्यग्रहे सामान्यप्रतिद्वन्द्वि विशेषकं चेत्यलंकारद्वयम् । यथा—

‘हिमाद्रिं त्वद्यशोर्भृष्टं सुराः शीतेन जानते ।’

लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥’—”

इति कुवलयानन्दकृदाह । तत्र । अनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वादनयोरलंकारान्तरत्वायोगात् । न चात्र प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेनानुमितेरनुदयाच्चानुमानालंक्रुतिः शक्यनिरूपणेति वाच्यम् । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानस्यैवानुमानालंकारलक्षणवाक्यगतेनानुमितिपदेन ग्रहणात् । अत एव तत्रास्माभिः पक्षान्तरमुक्तम् । प्रकृते च विशेषदर्शनहेतुकस्य प्रत्यक्षस्यैव तैथात्वात् । नहि प्रमाणविभाजकानां नैयायिकानामिवालंकारिकाणामपि सरणिः, येन प्रत्यक्षत्वानालिङ्गितामनुमितिं परिभाषेमहि । न चैवंविधे विषये नानुमितिपदप्रयोगोऽभ्यर्हितानामिति वाच्यम् । तथाप्युन्मीलितादिवत्परिभाषाया अनिर्धारणात् । अस्तु वानुमितित्वजातियुक्तेवानुमितिः । तथापि

त्कारः । गतार्थत्वादिति । चिन्त्यमिदम् । नैयायिकादिसंमतानुमितित्वत्वात्प्रान्तस्यैव निबन्धनेऽनुमानालंकारस्वीकारात् । प्रकृते च भेदविशेषसकृत्लोकांशेषदर्शनहेतुप्रत्य-

१ ‘मद्यमिति कुवलयानन्दस्यः पाठः ।

२ साध्य-हेतोः सहचारत्वात्नेन सह पक्षधर्मेत्यायाः (अयं पक्षस्य पर्वतादेरपि धर्मोऽस्तीति) ज्ञानात् जातं यद् यद्विपर्ययस्य ज्ञानं तदेव अनुमानालंकारलक्षण्ये अनुमितिपदेन प्राकृतमित्यर्थः ।

३ अनुमानत्वात् । शीतगुणरूपविशेषदर्शनहेतुत्वात् (भर्षात् शीतगुणरूपं विशेषं दृष्ट्वा) पक्षस्य सकाशात् हिमादेर्यत्र अतिरिक्तज्ञानं (पक्षधर्म) तदेवात्र अनुमानपदेन गृह्यते, न तु नैयायिकपरिभाषितनिर्णयानुमानम् । नैयायिकस्तीकृते परानुमाने प्रत्यक्षसामग्री प्रसिद्धिश्च । अतिरिक्तप्रत्यक्षरूपे अनापदिभाषिते अनुमाने तु प्रत्यक्षं न प्रसिद्धिश्चकमिति अनुमानेनेन गतार्थत्वमित्याह्वयः ।

४ ‘उन्मीलितम्’ इत्यादयः परिभाषाः (संज्ञाविशेषाः) यथा क्रियन्ते तथा अनुमानमित्यपि व्याख्यातव्याप्यं परिभाषेत्यर्थः । तथा च नात्र नैयायिकानामपिदृक्ता अनुदयित्वित्याह्वयः ।

प्रकृते प्रतिबन्धकवशात्तस्या अनुदयेऽपि तत्करणं स्यात्प्रत्यूहस्वेनानुमानत्वम-
व्याहृतम् । नहि सत्यप्यग्नौ मणिमन्नादिभिः प्रतिबद्धो दाहो न भवतीति
दाहकरणमग्निर्नेति वक्तुं शक्यम् । फलायोगव्यवच्छेदस्तु न करणतायाः
प्रयोजकः अपि तु व्यापार एवेति । एतेन 'विशेषदर्शनस्य कोट्यन्तरभान-
प्रतिबन्धकत्वेन चक्षुःसयोगादिरूपस्वप्नानुभवावशादेवोत्पन्ने तादृशप्रत्यक्षे
हेतुतायां गानाभावात्सारिभाषिक्यप्यत्र नानुमितिः । अतस्तत्करणमनुमानं
कथं नाम स्यात्' इति परास्तम् । यदप्युक्तम्—“तद्गुणरीत्यापि भेदानध्य-
वसायमात्तावुन्मीलितं दृश्यते । यथा—

‘नृत्यद्वर्गाद्दृष्टासप्रसरसहचरैस्तावन्नीनैर्यशोभि-

र्धावस्थं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ।

नेर्हृग्यद्येप नाभीकमलपरिमलप्रौढिमासादयिष्य-

द्वेषानां नाभविष्यत्कथमपि कमलाकामुकस्य प्रबोधः ॥” इति ।

१ अनुमितिकरणमनुमानमिति स्वीक्रियते । अनुमितेरनुदयेऽपि अनुमितेः करणस्य (बधा-
णकारणस्य शीतादेः) अक्षतत्वदनुमान स्यादेवेत्यर्थः ।

२ अर्थात् फलेन नित्यसंबन्धता यदा भवति तदैव करणता भवति, एव च दाहरूपं फलं
न भवति तत्र अग्नेः करणतापि न भवतीति तु न शक्यते वक्तुम् । व्यापार एव (अर्थात्
लज्जनकव्यापारवत्त्वेन) करणस्य प्रयोजकति । व्यापारवत्त्वं तु अत्रादेररत्वेति 'करण'त्वसिद्धौ
प्रतिबन्धक किञ्चिदित्यर्थः ।

३ अयं भावः—मुखे पद्मापेक्षया चन्द्रोदयेऽप्यमुद्रणरूप विशेष चक्षुःसयोगेन दृष्टा कोट्य-
तरस्य (पद्मस्य) प्रतिबन्धन भवति । तदथ तादृशचक्षुःसयोगादिरूपप्रत्यक्षसाम्येव मुख-
वत्प्रत्यक्षं धातम्, अमुद्रणरूपेण हेतुना नानुमानं साधितम् । यदा चाऽनुमानं न,
तदा तत्करणमनुमानं कथं स्यादिति पूर्वपक्ष । पूर्वविषया फलस्याऽजननेऽपि व्यापारवत्तरस्य
हेतुमानत्वेन करणत्वं यदा अक्षतं तदा अनुमानमपि स्यादेवेति तस्योत्तरम् ।

४ ईदृक् अर्थात् कीर्तिवत् शुक एव कमलावतः (श्रीकृष्णः) नाभिकमलगतस्य परिमलस्य
मौढिम् अलग्नसृष्टिं यदि न मात्तादयिष्यत् तर्हि देवानां मध्ये कथं भावैः परिष्कारं ताऽभ-
विष्यत्, सर्वदेवेषु सोपि संमिलितोऽयमिष्यत् इत्यर्थः । अत्र स्वस्य नीलगुणं लरत्ना सन्ने-
हितस्य वज्रसो धारत्पुण्यः श्रीकृष्णेन गृहीत इति तद्गुणेन द्रव्यो. (पद्म.धीकृष्णयो.)
भेदाऽस्फूर्तां जातयां परिमलेन वज्रसोऽपेक्षया श्रीकृष्णस्य वैशिष्ट्यवानादुन्मीलितमिति अय-
यदीक्षितमवगमम् । तद्गुणवेषमा नीलगुणस्य धारत्पुणेन सह योऽभेदे जातः (गुणयोर्भेदाऽ-
निश्चयः तद्गुणः) स परिमलेन कथं निवार्येत (परिमलेन गन्धकृत्तौ विज्ञेयः स्यात्वेव न तु
यर्गनिश्चयः) एतथ तरप्रतिद्विदिता अर्थात् तद्गुणप्रतिद्विदिता उन्मीलितस्वात् कथमिति परिद-
तपत्रकृतं तास्वच्छनम् ।

तदपि न । तद्गुणे हि गुणयोर्भेदानप्यवसायः, न तु वस्तुनोरिति निर्वाहदम् ।
अत्र नामीकमलपरिमलेन भगवत्त्वेन भगवज्ज्ञाने जातेऽपि तदीयगुणे नीलि-
मनि यशोगुणधावस्त्यभेदानध्यवसायरूपस्य तद्गुणस्य निर्वापत्वारकथंकारं
तत्प्रतिद्वन्द्वता उन्मीलितस्योच्यते । यदि वैकल्पिकस्तुनि संनिहितवस्त्वन्त-
रगुणवद्भेदानध्यवसायस्तद्गुणजीवितमित्युच्यते, तथाप्यत्र तद्गुणो निर्वाधः ।
भगवत्तः श्वेतभिन्नत्वेन ज्ञानस्योपायशून्यत्वेनायोगात् । न च नीलरङ्गवाप्य-
भगवत्त्वज्ञानमेवोपायः । प्राङ्गनीलोऽपि कारणविशेषमहिम्ना संप्रति श्वेतो
जात इति बुद्धेः प्रत्यक्षानुगृहीतायास्तथाप्यनपायात् । अत एव त्वदुपजी-
व्येनालंकारसर्वस्वरूपा उन्मीलितविशेषकयोर्ध्वंशं न कृता । अतः प्राचीनैः
कृतविभागेऽप्यलंकारेष्विदंमध्यमोत्प्रेक्षितं स यावदलंकारस्य शक्योऽन्तर्भावः
कर्तुम् । न तावत्प्रथमंलंकारत्ववाच्योक्त्या विगलितशृङ्खलरमामनो नाटयितुं
सांभवं मर्यादाव्ययैर्सांभरिति ।

यत्ते—

‘वेत्सवा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।

मृद्गाः सहेलं यदि भापतिभ्यन्कोऽनेदप्यलवचम्पकानि ॥’

एतत्कालात्प्रत्यक्षस्य चतुःसंयोगादिरूपस्य गानश्रीदशादेवोत्पत्तेश्च व्यतिरिचिष्ठ-
पक्षपर्यन्तानवन्त्यताभावात् । चतुःसंयोगैर्यं रिति । नम्रत्वं तद्गुणोत्पत्त्यनेन तद्गुणी
नाशोऽनुभवतः । इति तु तर्जिता देशान्तरेभ्यो विष्णोर्भेदानप्यवसायात् । केनापि निमित्-
तेन भेदाप्यवसाय इत्येवमन्मानमिति न कथितोः ॥ इति रसगङ्गाधरनर्मप्रकाशे
शानान्वाहंकारप्रकरणम् ॥

१ अर्थात् तुल्यरुचेः तरुणो न, अरि तु एवम् चतुःसंयोगैः तुल्यता (तरुणा) स्र-
भेत्, (अर्थात् तुल्यरुचेत्तरुणा) । अथ तु तुल्यरुचेः, न तु तुल्येन एव पूर्वपक्षी ।
वदन्तं श्रेयसि १-३ शानम् अर्थात् अर्थात् श्रेयसि श्रेयसि श्रेयसि श्रेयसि इति
तुल्यरुचेःस्य तरुणत्वात्करीः न अर्थस्य इति श्रेयस्ये ।

२ अथ अर्थात् श्रेयस्ये न तु न नीलत्वं इति भगवत्त्वज्ञाने एति शीतवन्त्यवगम्ये-
देति इति । नीलत्वे काव्येनैव इति नात्र इति परस्परविभवादिषु शक्यतानम् ।

३ नदीवत्त्वा कथितः सर्वेऽवच्छेदाः प्राचीनादीहतेष्वलंकारेषु अत्यन्तं रिति शक्य-
तः ।

४ सर्वेऽवच्छेदाः अर्थः अन्तर्गतो विगलितश्च न नापितुं न साध्यं न तुल्यं इत्यर्थः ।

५ अत्यन्तं श्रेयस्येन तरिष्ये अत्यन्तं श्रेयस्ये चतुर्हतेषु इति रचना ।

इत्यत्र सामान्यमुदाहृत्य काव्यप्रकाशे 'निमित्तान्तरवनितापि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते । प्रतीतस्य त्यागायोगात्' इत्युक्तम् । अत्रोत्तरप्रतिपत्त्या तिरस्कृतत्वात्पूर्वप्रतीतेर्न चमत्कारित्वम्, किं तृत्तरप्रतीतेरेवेति तथैव व्यपदेशो न्याय्यः । अन्यथा व्यतिरेकेऽप्युपमापत्तेः । विरोधाभासस्तु पूर्वोत्तरप्रतीतिद्वयात्मक इति भवति चमत्कारी ।

इति रसगङ्गाधरे सामान्यालंकारप्रकरणम् ।

अथोत्तरालंकारः—

प्रश्नप्रतिबन्धकज्ञानविषयीभूतोऽर्थ उत्तरम् ॥

प्रश्नश्च ज्ञीप्सा । भावे नञो विधानात् । सा ज्ञानविषयेच्छा । सा चोत्तरवाक्याद्विषयीभूते ज्ञाने जाते निवर्तते । ननु जिज्ञासा ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानसाध्या । जाते हि ज्ञानेष्टसाधनताज्ञाने तत्रत्यस्यैव विषयीभूतज्ञानस्य सिद्धत्वात्कथमुत्पत्तुमर्हतीति । नैवम् । 'किमेकं दैवतं लोके' इत्यादिप्रश्न-

१ वेत्तरस्वर्गसदृशगौरवर्गेन सर चम्पकपुष्पस्य वर्गोऽभिज्ञो जातः, इदानीं शृङ्गवातस्ते भेदनिमित्ते च त्वपि अभेदो न निवृत्तः । अपि तु भृङ्गवातजनितः सप्रतिको भेद एव द्रव्यति यापूर्वमभेदो जात इति । पूर्वमुत्पन्नस्य (अभेदस्य) इदानीमतुरपादः कथं स्यात् ? अत एव भेदनिमित्ते उपस्थितेपि अभेदो न श्युदस्यते । इति काव्यप्रकाशाशयः । उत्तरकालिकाया भेदप्रतीत्या पूर्ववृत्तिलिखितोद्दिता । अत एव पूर्ववृत्तेर्न चमत्कारिता । चमत्कारेण च व्यपदेशः । अत एव भेदप्रतीतिरेव न्याय्येति पण्डितराजाशयः ।

२ कैला इवोन्नता इत्यादौ सम्बन्ध-शेषयोरन्यथेन सादृश्यबुद्धिः प्राकालिनी । सम्बन्धेण न्योनस्वरूपा भेदबुद्धिस्तु परकालिनी । यदि उत्तरप्रतीत्या पूर्वप्रतीतिनां परीयेत तर्हि उपम-वैव व्यपदेशः स्यादित्यर्थः । विरोधाम सेतु द्वे अपि प्रतीती स्वीक्रियेते यथा "विनापि तन्दि०" अत्र द्वारद्विदत्व-द्वारित्वबुद्धौ । अतस्तत्र परबुद्ध्या पूर्ववृत्तेऽतिरसकारावपर एव नैत्याशयः ।

३ ज्ञान विषयो यसा. ईदृशी इच्छा, जिज्ञासेति यावत् ।

४ ज्ञानस्य इष्टसाधनताज्ञानेन (इदं ज्ञान मे इष्टसाधनमिति) ज्ञानेन साध्या । ज्ञानस्य इष्टसाधनताज्ञाने जाते जिज्ञासाविषयीभूतस्य ज्ञानस्यैव सिद्धिर्जाता, अतः जिज्ञासा (प्रश्न) एव नीरयेत् । अथ भावः—जिज्ञासा कल्पनन विषयस्य सादृश्यविषया । असा जिज्ञासायाम् (प्रश्ने) प्रवृत्तित्वेन भवेत् यदा रूप जिज्ञासो विषयो मे इष्टसाधनमिति ज्ञानं भवेत् (यत्र हि इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवृत्तौ प्रवोचकम्) । जिज्ञासस्य परेष्टसाधनेन च 'इदमिष्टसाधन न वा' इति ज्ञान भवति । तथा च यदा ज्ञानमेष्टसाधनताज्ञान संपन्नं तदा विषयीभूतस्य ज्ञानस्यापि सिद्धिर्जाता इति स्वीकृतव्यं स्यात् । एवं च प्रश्नविषयीभूतस्य ज्ञानस्य सिद्धौ सत्यां प्रश्न एव प्रतिबन्ध इति उच्यते ।

वाक्यादेकदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकं ज्ञानमिदृसाधनमिति ज्ञानजन्या प्रयो-
क्तृगता तादृशं ज्ञानं मे जायतामितीच्छानुमीयते । सा च प्रपुः कुतश्चिद्दे-
वतत्वप्रकारकौपस्थितावेकसंबन्धिज्ञानाधीनार्या दैवतत्वव्याप्यधर्मत्वेन रूपेण
तादृशधर्मोपस्थितौ च सत्यां तस्यां गृहीतेन दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञान-
त्वेन सामान्येन भाविन्युत्तरवाक्यजन्यज्ञाने इदृसाधनताज्ञानादुत्पद्यते ।
तस्याश्च तादृशप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यरूपेण विष्णुर्देवतमित्यादीनि ज्ञाना-

भाग्यदाह—अथेति । तादृशेति । तस्याप्येयः । इतीति । व्यङ्ग्यमित्यस्या-

१ एकदैवतत्वव्याप्यो धर्मः (शिवत्व-विष्णुत्वादिविशेषधर्मः) प्रकारो यत्र [अर्थात् एकं
दैवतं किम् इति प्रश्नात्मकबोधे एकदैवतत्वव्याप्यो धर्मः (विष्णुत्वादिः) प्रकारः दैवतज्ञानं च
विशेष्यम्] इदृशं ज्ञानं मे इदृसाधनमिति ज्ञानेन जन्या (अर्थात् एतादृशज्ञानोत्तरम्) तादृशम्
(एकदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकम्) ज्ञानं मे जायतामितीच्छा 'किमेकं दैवतं कोके' इति प्रश्न-
वाक्यादनुमीयते [यदीदृशीच्छा नाऽभविष्यत्तर्हि किमित्यमुं प्रश्नकरिष्यत् ?] । सा चेच्छा
(एकदैवतविज्ञासा) कुतश्चिद् अर्थात् कसाचिदासात् एकसंबन्धिनानाधीनार्याम् [एकसंबन्धि-
ज्ञानमपरसंबन्धिसारकमिति संबन्धिज्ञानात् दैवतत्वप्रकारिकायाम् उपस्थितौ (सृष्टौ)
जातायाम् अर्थात् दैवतविषयके ज्ञाने जाते], परमेव दैवतत्वव्याप्याः शिवत्व-विष्णुत्वादि-
कोऽपि सन्तीति दैवतत्वव्याप्यधर्मत्वेन रूपेण व्याप्यधर्मोपस्थितौ (सृष्टौ) जातायाम्,
एतादृशम् उपस्थितेर्मेवैव विज्ञानं यत् दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन रूपेण सामान्यज्ञानं
(यदि उत्तरभूतवाक्यात् 'विष्णुर्देवतम्' इत्याद्याकारेण जलित्येते) तस्मिन् इदृसाधनताबुद्धौ
सत्यां सा उपपद्यते इत्यर्थः । अयमाशयः—एक दैवतं किम् इति प्रश्ने दैवतत्वव्याप्यस्य एकस्य
(प्रधानस्य) धर्मस्य (विष्णुत्वादेः) ज्ञानं मे इदृसाधनमिति सामान्यतो दैवतत्वव्याप्यधर्म-
प्रकारकज्ञाने इदृसाधनताबुद्धौ सत्यामपि जिज्ञासा उत्पद्यते शक्नोति । अर्थात्—सामान्यतो
दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञाने इदृसाधनताबुद्धौ जिज्ञासाया उपपत्तिः । 'विष्णुर्देवतम्' इति
दैवतत्वव्याप्यविशेषधर्मप्रकारकज्ञाने जाते च सा निश्चते इति निष्पत्त्यर्थः ।

२ ननु यदिप्रयकः प्रश्नः तदिदमेवोत्तरमुचितम् । अत्र तु दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकं
सामान्यज्ञानं विषयीकृत्य प्रश्नः । विष्णुर्देवतमिदं विशेषधर्मज्ञानं विषयीकृत्य उत्तरमिति चङ्क-
यामाह—तस्मोश्चेत्यादि । तस्याः (जिज्ञासायाः) विष्णुर्देवतम् शिवो देवतम् इत्यादीनि ज्ञाना-
न्वेव [येषां ज्ञानानां दैवतत्वव्याप्यधर्मादि प्रकारता अवच्छिन्ना नास्ति (अर्थात् विष्णुत्वं
शिवत्वं वा प्रकार इति धर्माद्ये परिमाणं न व्यवहते कर्तुं यतो हि दैवतत्वव्याप्यधर्मो अनन्ताः)]
तादृश(दैवतत्वव्याप्यधर्म)प्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यरूपेण विषयः (विषयभूतानि) भवन्ति ।
तद्वत् तदेव (विष्णुर्देवमित्यादिभिर्ज्ञानैरेव) सा जिज्ञासा प्रतीक्यते । अयं भावः—एकं दैवतं
किम् इति जिज्ञासायां विष्णुर्देवतम्, शिवो देवतम्, इत्यादीनि विशेषज्ञानान्यन्तर्भूतानि
यत्तल्लक्षाः सा-न्वेव विषयाः । अतः उत्तरवाक्यगतैस्त्रैरेव तस्याः ज्ञानिर्भावये । तत्र च एक
एव जिज्ञासा—उत्तरबोधविषयो जात्र इति पूर्वशङ्कायाः समाधानम् ।

न्येव दैवतत्वव्याप्यधर्मांशे निरवच्छिन्नप्रकारताभाञ्जि विषय इति तैरेवो-
त्तरवाक्यादुत्पन्नैः सा प्रतिबध्यते । जनकीभूतज्ञानं विषय एव तस्या न
भवतीति न तत्सिद्धिः प्रतिबन्धिकेति न दोषः । तच्चोत्तरं द्विविधम्—उन्नी-
तप्रश्नम्, निबद्धप्रश्नं च ।

कमेणोदाहरणानि—

‘त्वमिव पथिकः प्रियो मे विटपिस्तोमेपु गमयति क्लेशान् ।

किमितोऽन्यत्कुशलं मे संमति यत्पान्थ जीवामि ॥’

अत्र कस्यचित्पान्थस्य पुरंध्याः कंचित्पथिकान्तरं प्रत्युत्तरेण तत्कर्तृकः
कुशलप्रश्नोऽनुमीयते कुशलमपृष्टायाः कुशलोक्तेरयोगत् ।

‘किमिति कृशासि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तान्तैः ।

कथय तथापि मुदे मम कथयिष्यति याहि पान्थ तव जाया ॥’

अत्राद्यप्रश्नस्य हेतु चेद्ददसि तदा प्रतिकरिष्यामीति व्यक्रयम् । उत्तरस्य
सु—न भया पतिव्रतया हेतुर्वक्तुं परपुरुषं प्रति योग्यः, न च त्वया प्रति-
कर्तुं शक्य इति । द्वितीयप्रश्नस्य त्वलं पातिव्रतेनाविदग्धजनहठमात्रनिष्-
सितेन । स्वपरसतोप एव संसारसार इति । द्वितीयोत्तरस्य तु—या मम
दशा सैव तव जायाया अपि दशास्त्रि । सैव प्रतिक्रियताम् । नहि स्वकीयं
सद्बन् ददमानमुपेक्ष्य कश्चित्परसदनाभिं प्रतिकरोति । अथ यदि परोपकारः
स्वकीयां क्षतिमपि सोऽङ्गा करणीय इत्यस्ति मनीषा, तदा तवैवंविधोपकारे
प्रवृत्तस्य जायायाः केनचिदन्येन भवादृशेनोपकारः करणीय इति एवैव
तस्या ममेव परपुरुषपराश्रुत्या विरहो दूरीकर्तव्य इति ।

१ ‘विषयीभूतज्ञानस्य सिद्धत्वाजिज्ञासैव नोपपद्येत्’ इति शङ्क्या निष्कृष्टउत्तरमाह—
जनकीभूतज्ञानमित्यादि० । जिज्ञासाया जनकीभूत ज्ञानम् (एष्टापनज्ञानम्) तस्याः
(जिज्ञासाया) विषय एव न, अपि तु विष्णुर्देवतमित्यादीनि ज्ञानानि तस्या विषयः । अत्र
अत्र तेषां ज्ञानानां सिद्धिरेव तस्याः प्रतिबन्धिकेन्द्रं ।

२ प्रवातिनः कस्यचित् साध्याः क्रिया इत्यर्थः ।

३ कथय तथापि मुदे ममेत्यर्थः ।

४ याहि, तव जाया कथयिष्यतीत्यर्थः ।

५ स्वःसदृशोऽन्यः पान्थस्तव जायायाः सलोप करिष्यतीत्यर्थः ।

उन्नीतप्रश्ने सकृदुत्तरस्य चारुत्वम्, निषद्वप्रश्ने तु प्रश्नोत्तरयोरसकृदुप-
न्यासे तदिति प्राञ्जः । अयं चोत्तरालंकारो द्विविधोऽपि प्रश्नोत्तरयोरन्यत-
रस्योभयोश्च साभिप्रायत्वेन निरभिप्रायत्वेन च चतुर्विध इत्यष्टधा ।

‘प्रियो हृदयवर्ती मे न मां मुञ्चति जातुचित् ।

उत्तरे नावकाशोऽस्ति दूरतस्ते मनोरथः ॥’

अत्र केनचित्पान्येन कांचित्साध्वीं प्रति कुत्र तव प्रियोऽस्तीति कृतः
प्रश्न उन्नीतः प्रियनैकत्वे तद्व्यञ्जनेन तदनैकत्वे च स्वाच्छन्द्येनावयोर्विलासो
मान्मथो भविष्यतीत्यभिप्रायगर्भितः । अन्यथा ‘दूरतस्ते मनोरथः’ इत्यस्मा-
संगत्यापत्तेः । उत्तरं तु स्फुटत्वात्तदगर्भितम् ।

‘सुवर्णस्य कृते तन्नि देशं देशमप्यहम् ।

तस्य दुष्प्रापताहेतोश्चिन्ताक्रान्तं मनो मम ॥’

अत्र कस्य हेतोश्चिन्ताक्रान्तं ते मन इति कस्याश्चित्स्फुटार्थं प्राप्ती-
पायाः प्रश्ने कस्यचिन्नागरिकस्योत्तरं ‘रूपं यदि ददासि तदा मम चिन्ता
गमिष्यती’त्यभिप्रायगर्भम् ।

‘रोगस्य ते चिकित्सां निदानमालोच्य सुन्दरि करिष्ये ।

मा हन्त कातरा मूरसक्रियायां नितान्तनिपुणोऽसि ॥’

अत्र ‘नाष्टः कस्यचिद्रूपात्’ इत्यादिनीत्या वैषकर्तृकप्रतिज्ञोन्नीतः प्रश्नो-
‘वैष, रोगस्य मे चिकित्सां करिष्यसि !’ इत्याकारो विदग्धनायिकारूपाया
चक्रेया वैशिष्ट्यात्संभोगरूपेणाभिप्रायेण गर्भितः । उत्तरमपि तेनैवाभिप्रायेण
गर्भितम् । प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरपि निरभिप्रायत्वे ‘रामिग पथिकः’ इति कथि-
तमेवोदाहरणम् । एते गुन्नीतप्रश्नभेदाः । एवं निषद्वप्रश्नभेदा अप्युदा-
हार्याः । ‘किमिति ह्यसि’ इति पद्यमपि चतुर्णां निषद्वप्रश्नभेदानामुदा-
हरणभावमर्हति वक्तृवैदग्ध्यापैदाध्यन्वयस्येति ।

अत्राहुः—अलंकारे यस्मिन्प्रश्नोत्तरगतनसकृदुपनिषद्वत्वं जीमानुः ।
उभय चमत्कारोदयात् । तेन सकृद्वप्रश्नस्य सकृदुत्तरं नालंकारस्य भूमिः ।

न चोन्नीतप्रश्नोत्तरेऽव्याप्तिः, उन्नीतस्य प्रश्नस्यैकत्वादनुरूपनिबन्धाच्चोत्तरस्याप्येकत्वादिति वाच्यम् । प्रश्नगतमुन्नीतत्वमत्रोत्तरेणाऽऽक्षिप्तत्वं न विवक्षितम् । किं तु प्रश्नोत्तरपरम्परायां प्राचीनोत्तरश्रवणजन्यत्वमात्रम् । यथा—

‘श्यामं यज्ञोपवीतं तव किमिति मयीसंगमात्कुत्र जातः

सोऽयं शीतांशुकन्यापयसि कथममृतज्वलं कज्जलाक्तम् ।

व्याकुलवर्द्धरूदीनक्षितिरमणरिपुक्षोणिभृत्पक्ष्मलाक्षी-

लक्ष्मीणाशुभारासमुदितसरितां सर्वतः संगमेन ॥’

अत्र ‘कुत्र जातः’ इत्यादिप्रश्नो ‘मयीसंगमात्’ इत्याद्युत्तरश्रवणादुद्गत इत्युन्नीत उच्यते । आद्यप्रश्नस्त्वनुन्नीतोऽप्युत्तरोत्थापनार्थं निबद्ध इति । एवं चास्मिन्मते प्राग्दर्शितान्युन्नीतप्रश्नोदाहरणान्यनुदाहरणान्येव । अलंकारस्यास्य द्वैविध्यमपि न प्रश्नस्योन्नीतत्व-निबद्धत्वाभ्याम् । किं तु उन्नीतत्वानुन्नीतत्वाभ्यां ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु—प्रश्नोत्तरयोराकृतगर्भत्वे तावतैव चमत्कारान्नासकृदुपादानापेक्षा । आकृतविरहे स्वसकृदुपादानकृतश्चमत्कारोऽपेक्ष्यते निबद्धप्रश्ने । आक्षिप्तप्रश्ने तु प्रश्नाक्षेपकृतं चमत्कारं यदि मन्यन्ते सहृदयास्तदा सकृदुपादानेऽप्यलंकारस्त्वमस्तु ।

प्रकारान्तरेणाप्यस्य भेदाः संभवन्ति । पद्यान्तर्धर्तृत्वेन पद्यबहिर्धर्तृत्वेन तावद्वैविध्यम् । तत्राद्यस्याभिन्नवाक्योद्गीर्णत्व-भिन्नवाक्योद्गीर्णत्वाभ्यां पुनर्द्वै-

नुपज्ञः । एवमग्रेऽपि । कृते तत्प्राप्त्यर्थम् । सुवर्णपदार्थमाह—रूपमिति । कातरादीनां प्रश्नगतमिति मत इत्यादि । आकृतमभिप्रायः । इति शिचम् ॥

१ अर्थात्प्रश्नस्य उपनिबन्धो न भवति, अत्र तु द्वैविध्यः । उन्नीतोपि च स पद्यः इति प्रश्नस्य अणुत्तराभावात् उपनिबन्धाभावाच्च नायमलंकारः स्यादिति शङ्का ।

२ उत्तरेण प्रश्नकारतुभावरूपमुन्नीतत्व ज्ञेयत्वे (यथा स्वमिव पथिदः० इत्यत्र) । अपि तु पूर्वप्रश्नोत्तरयोरेवन्तरम् उत्तरं कृत्वा यो द्वितीयः प्रश्न उपनिबन्धो भवति च उन्नीत उच्यते (यथा अयमं यज्ञोपवीतम्०) अत्र । ततश्च बहुषु प्रश्नोत्तरेष्वेव अस्मालंकारस्य प्रवृत्तिरित्याशयः ।

३ नर्मदा ।

४ ‘भूरुदीन’ इत्युत्तरपद्योर्नर्दांगीरसादस्य नामान्तरम् ।

५ पक्ष्मलाक्षीणां बहवो तस्य वा अक्षीणा अशुभारा ।

विष्यम् । पद्यान्तर्वर्ति—पद्यवहिवर्तिनोर्द्वयोरप्युत्तरयोः सकृच्छब्देदधुतिपर्याप्त-
त्वेन शब्दावृत्तिपर्याप्तत्वेन, अनेकेषां प्रश्नानामेकपदनिवेदितोत्तरत्वेन प्रका-
रान्तरैश्च बहुप्रभेदत्वम् । दिष्मात्रेणोदाह्रियते—

किं कुर्वते दरिद्राः कासारवैती धरा मनोज्ञतरा ।

कौपावनस्त्रिलोपयां..... ॥

१ पद्यवारं शब्दवृत्तरेषु पर्याप्ता यत्र ।

२ 'दरिद्राः किं कुर्वते ?' इति प्रश्नः । तस्य पद्यान्तर्वर्ति अनिप्रकारवोदुतीर्णम् (प्रथवा-
न्येनेरोरपद्यम्) च उत्तरम्—“-किम्' (भवशाब्दस्य किं कार्यं करोमि ?) इति कुर्वते” अर्थात्
किंकरतां कुर्वते इति ।

३ का साारवती ? इति प्रश्नः । कासार(सरः)वतीत्युत्तरम् ।

४ कः अपावनः ? इति प्रश्नः । अपावनः अपेपरथक इत्युत्तरम् ।

५ इन्द्र ! पञ्चाशानेकार्यं प्रत्यः समुपलभ्यते नापेक्षतीत्याप्येतावती प्रत्यस्यैव प्राप्यते ।

दोर्नाम्पादयमल्लोऽपि प्रसल्लोऽयं प्रथमधराद ।

एषु गवशापदेषोपि सांकेतो रमयेन्मनः ॥ १ ॥

रतो यत्र उपस्थो विलम्बनि विविक्तो गुणगगो

लभन्तेऽलंकारा अपि च विकलद्वामिह दयम् ।

पटु-मौड-स्कीवाक्षरभरपरीता प्रतिपदं

विमर्शव्यामद्वाप्रयनि रमगद्वाभरगिता ॥ २ ॥

पुरा प्रविष्ट्वाऽत्र निजप्रमद्वाद्भवे स्वद्भूमन्तु पुषाः कराधिन् ।

अद्याऽनया पण्डितराजनाक्षया त्रय्यापि साहित्यमभेद्युगम् ॥ ३ ॥

यत्र प्रमद्वाभरिताम्यनि माम्यैवस्या-

न्यालोचनामिहप्रमाप्य भवन्त्यामन्ति ।

न ज्ञायते यदिह दोषनिरूपणे तु

काः काः कर्षोन्मूढयोऽपुत्रयोऽभविष्यन् ॥ ४ ॥

प्रागेव तिल-जटिलोऽप्यथ मुग्धादि-

दोषैर्गो विरलविद्वुत्पुत्रामितोऽभूत् ।

अद्याऽनया सरलया तु निवेद्यमागो

विद्याधिनामपि भवेद्वचोपगम्यः ॥ ५ ॥

१ नेवदीक्षयैतद्व्यप्ये अलोचनाया 'अलंकार'तां मायुगिता । वरि तु दोषवद्वरण-
मप्येव दूरीकरोतिभ्येति न ज्ञायते काः काः करिहृत्तवः ? अद्युतवः (मज्जोभताः) अयदि-
भवत् । इत्यादि ।

सरलामिमांतुः परिचयः ।

सैलङ्गपुङ्गवानामाङ्गिरसाऽऽवाख्यगौतमेति सध्रवरः ।
 देवर्ष्यवदङ्गवहो बंदो भूपालपूजितो जयति ॥ ६ ॥
 लक्ष्मिन्वंशे श्रीमान् श्रीकृष्णः कविकलाधिजांतः ।
 बुधासिंहबुन्दिभर्तुर्निकटाद्योऽनीयताऽम्बरेक्षणे ॥ ७ ॥
 'वाणी'-'भारति'-विहदस्तत्तनयो द्वारकानाथः ।
 माधवसिंहमहीन्द्रादेव कवीन्द्राधिपो ययौ मानम् ॥ ८ ॥
 तत्तनयो मजपालः प्रतापभूपाळमाननीयो यः ।
 नवसंगीतग्रन्थं विधाय समियाय भूरिसंमानम् ॥ ९ ॥
 तत्तनयानां ज्येष्ठो मण्डनमिव मण्डनो बभूव विद्वाम् ।
 कवितातोपिनरेन्द्रा भूरिगजेन्द्रान्दुयुंस्त्रै ॥ १० ॥
 प्रज्ञाचक्षुर्लक्ष्मणभट्टोऽभूत्तत्तुनः सुदक्षतमः ।
 रामनरेन्द्राङ्गुन्दीभर्तुर्योऽबिन्दत मामम् ॥ ११ ॥
 जनितः श्रीमहदमीनाथमुल-द्वारकानाथैः ।
 मथुरानाथः सौर्यं दत्तकर्णौऽभवत्तस्य ॥ १२ ॥
 येन हि 'जयपुरवैभव'मथ किल 'साहित्यवैभव' सृजता ।
 'कवितानिकुञ्ज'महिता नवछन्दोबन्धरीतिराकलिता ॥ १३ ॥
 येन 'प्राकृतनाथासप्तशती' शुभिकता निलिम्पयिता ।
 तटीकापि च रचिता, सृजता 'संस्कृतनुबोधिनी'मभृवीत् ॥ १४ ॥
 जयपुरसंस्कृतविद्यालये महाभ्यापकत्वमावहता ।
 मुकविशिरोमणिपदकं दधता सन्मञ्जुनाथपरनाम्ना ॥ १५ ॥

१ अंबेराधीशेन जयसिंहभूपाळेन ।

२ श्रीकृष्णभट्टप्रभृतीनामेषां कवितादिपरिचयस्तु 'साहित्यवैभव'तः प्राप्यः ।

३ कवितानिकुञ्जस्य त्रिविध भागद्वयम् । प्रथमे-जयपुरराजवश-नगर-उद्यान-वाणिक-महोरसवादिषणंन सरस्वतकविचादिछन्दस्य तथैवतीला सचित्रमस्ति । द्वितीये-वैरेव छन्दोभिः कर्तु-नवरस-अन्योक्ति-समीक्षा-नीति-उर्ध्वप्रभृति सर्वभाषाच्छन्दो-वर्तमानभारत-संस्कृत-कविचारिसप्तशतीप्रभृतयो नानाविधयाः सन्ति । तृतीयमिदं 'निर्णयसागर' सुदिग्म् । 'मथुरानाथशास्त्री' रचितेऽन्वीरोड, जयपुर'तः प्राप्यमिदम् ।

४ स्वहस्तसर्वकथासकन्द्याख्यया संहिता संस्कृतनाथासप्तशती 'निर्णयसागर, सुंवर' तः प्राप्यम् ।

५ भागद्वयतमकं प्रारम्भिकसंस्कृतशिक्षापुस्तकमिदं जयपुरे मन्वत्कारतः प्राप्यम् ।

निगमनिधिनन्दचन्द्र (१९९४) प्रमिते निक्रममहीपतेर्वर्षे ।

रसगङ्गाधरटीका मकटीकायांऽभवत्तेन ॥ १९ ॥

मुद्रणदोषैर्दुर्ग्रहमथ मूलं यत्नतः सुपरिशोध्य ।

निजविसृत्तटीकातद्दीक्षा संक्षिप्य संकलिता ॥ १७ ॥

देवपुंयाद्भट्टभट्टश्रीमथुरानाथशर्मनिर्मितिषु ।

रसगङ्गाधरटीका सरला परिलान्यता विदुषैः ॥ १८ ॥

इति श्रीजयपुरमहाराजाधिराजसंमानित तैलङ्गभट्टान्ववायसंभूत-मञ्जु-
नायोपनामक-कविशिरोमणिदेवर्षि-भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिसाहि-
त्याचार्यनिर्मिता रसगङ्गाधरटीका सरला समाप्तिमगात् ।

रसगङ्गाधर उदाहृतश्लोकानां सूची ।

अकरण सृष्टाभाषा	१०५	अपारिजातां वसुधां	५९२	अलं हिमानी परि	५२४
अकरणहृदय उच्यते	१, ३५३	अपारे किल संघारे	४७२	अलंकर्तुं कर्णौ सृष्ट	५०६
अगणैरिन्द्रायैरिह	४५७	अपारे संघारे विष	३२९	अलक्षः फणिसान	८६
अगाधं परितः पूर्ण	२९५	अपि सुरससमीपा	२८७	अलक्ष्यं सौरभ्यं	६८३
अज्ञायमानमलिके	२२६	अपि वत ग्रहर्ष	६२९	अलिर्गुणो वा ३५०, ३६७	
अद्वितान्यक्षसं. १९३, ४०४		अपि बहलदहनजालं	५५०	अवधौ दिव्योपधान	९४
अद्विताम्यक्षसंधा	३२४	अपि वकि निरा	५०१, ५४९	अवाप्य भङ्गं यत्न	१०८
अद्भानि दला हेमा	६४७	अवधानां शिथं दला	१४३	अविनिन्द्यशक्तिवि	३२२
अग्नेः सुकुमारतरैः	५९०	अभिरामतासदन	१६३	अविरतचिन्तो लोके	२६३
अचतुर्वेदनो ब्रह्मा	५८९	अभूदप्रत्यूहः कुसुम	५६२	अविरतपरोपकरण	२२५
अतिमात्रबलेषु	२८१	अमितगुणोऽपि	२८१	अविरतं परकार्यं	३२४
अत्युच्चाः परितः	२८९	अमृतप्रपमाधुरी	२२६	अविरलविगत ३४४, ५२९	
अत्रागुर्दं सृगया	२९०	अमृतलहरीचन्द्र	५९५	अविरलविगत	३२६
अथ वकिमतासुपे	३३२	अमृतस्य चन्द्रिका	४३०	अशीतलोमथर्णाद्यु	४७२
अथोपगुडे धारदा	५१२	अम्बरलम्बरं	२७२	असंमृतं मण्डन	५०३
अथ या मम यो	२७५	अम्बा शोतेऽद्य वृद्धा	३४८	अस्थिमालमयी	६४८
अद्वितीयं रुचा २३६, २४५		अम्भोजिनीगन्धव	३७७	अस्थाः सर्गविधौ	२४३
अधरेण सुतिरस्वपाहवा	१००	अम्भायन्यदराति	६४०	अहं लतायाः सहशी	३६५
अधरेण शिम्बमाहाय	३५७	अयं सञ्जनकार्पास	३१५	अहञ्जेको रणे रामो	६३४
अधरेण धमागमा	६९१	अयमतिजरटाः	५३१	अहितव्रतपाषा	११६
अधिरोच्य हरस्य	३३९	अयाचितः सुखं उच्यते	७६	अहितापकरण	३०८
अनन्तरप्रभवस्य	२८४	अयि पवनरसाणां	१११	अहीनचन्द्रा लक्ष्म	३२९
अनल्पजाम्बूनद	३६९	अयि मन्दस्मितः	२७	आच्छन्दलेन नाकः	४३६
अनल्पतापाः कृत	३६४	अयि आवण्यजला	५१८	आगत. पतिरिती	२५६
अनाथः जेहार्द्रा	६०६	अये राजस्यकर्णय	५५८	आज्ञा सुमेधोरवि	३४५
अनापदि विना मार्ग	५१९	अये राजस्यकर्णय	६१४	आताप्रा सिन्धु	६६०
अनिर्घं नयनाभि	४६७	अये लोत्यभम	४२९	आत्मनोऽस्य तपो	३१६
अनुकूलभावमथ	४८०	अरण्यानी केषं	६०३	आननं सृष्टयावा	४४१
अन्धेन पातभीला	५०६	अहनमपि सिद्धमहुं	४७९	आनन्दनेन लोकाना	३१४
अन्धैः जगद्वितमनी	४१४	अजुनस्य प्रुर्माया	५२४	आनन्दभूषदावा	३१५
अन्धैः समानममरे	४५६	अर्धिनो दाहुमेवेति	३६०	आनम्य कमुत्तर	५४०
अपकुर्वेद्विरनिर्घं	५५५	अर्थिभिर्दिडयमानो	२८३	आपन्नतः खलु महा	४४२
अपहाय सकल ४२५	४२	अर्थं दानववेरिणा	५६१	आपेद्विरेऽम्बरपरं	५४२

आवध्रास्यलका	४९३	उपकारस्य साधो	२९२	कलिन्दगिरिनन्द	४१०
आ मूलाद्रजधानो	१०३	उपकारमेव कुरुते	२८१	कलिन्दजा नीरभरे	३७८
आयाता कमला	६४४	उपकारमेव कुरुते	६३३	कलिन्दशैलदियमा	३८०
आयातैव निशा निशा	८९	उपनिषदः परि	५८६	कलेव सूर्यादमला	२३९
आयातैव निशा मनो	४३४	उपरि करवाल	३६२	कस्तुरीघातिलक	८९,३२६
आलिङ्गितुं शशिमुखी	४३४	उपासनामेव पितुः	४५०	कस्तुर्येनार्मिक	६३७
आलिङ्गितो जलधि	२२८	उपासनार्थं पितु	४५०	कस्य हन्त फलाय	१७०
आलीपु केडीरभसेन	१०४	उर्ध्वं शासति मद्यु	५५७	काचित्काञ्चनगौरा	३४६
आलोक्य सुन्दरि	३५८	उहासः कुल्लरहे	२४,३२५	कातराः परदुःखेषु	३६१
आविर्भूता यदवधि	४९	उपति प्रतिपक्ष	१२७	कान्तारे विलगन्ती	५७१
आ सायं चलिलभरे	८७	ऋगुराजं भ्रमरदितं	२९५	कान्ता चन्द्रं विदुः	३५९
आस्वादेन रसो	४३७	एकीभवत्प्रलय	२८६	काश्यकुसुमाकाशः	३१५
आकादिनी नयनयो	२३९	एको विश्वसता हरा	६६९	काल्यगुरुदर्यं सा	९२
इत एव निजालयं	२८७	एतावति प्रपञ्चे सुन्द	२७३	कान्यं सुधा रस	३१०
इदं कृताभिः स्वयका	२९२	एतावति प्रपञ्चेऽस्मि	२७२	किं वृत्तान्तैः परशु	५५९
इदमप्रतिभं पश्य	२९३	एतावति महीपाल	२५७	किं कुर्वते दरिद्राः	७०४
इन्दुदधेच्छरं वा	३४९	एवंवादिनि देवर्षी	१२९	किं जल्पति सुगधत	६६८
इन्दुना परसौन्दर्य	३३८	श्रीणिहं दोब्धतं	१६	किं तीर्थं हरिपाद	६५१
इन्दुस्तु परमोत्कृष्टो	४७५	कद्दु जल्पति क	४६७	किं नाम तेन न	६१६
इयति प्रणयवियय	२७०	कतिपयदिवसनि	४६८	किं निःशङ्कं शोषे	५६३
इयमुद्रपिता मुद्यस्य	८७	कथय कथमिच्छया	६६४	किं भ्रूमख्य वीरतां	५३९
ईश्वरेण समो ब्रह्मा	४७९	कंदर्पद्विपकर्णकम्पु	३००	किं भ्रूमख्य वीरतां	६९
उपैर्गजैरटनमर्थ	६०५	कनकद्वयकान्ति	३५३	किं मिश्रमन्त्रे सुकृतं	६५१
उर्ध्वक्षताः कवरीभ	५९,५०७	कपाळे मार्जारः पय	३५९	किमहं वदामि खल	५५७
उत्तमानामपि श्री	५१५	कमलति वदनं	२४०	किमहं कथयामि	६४८
उत्सन्ने तव गन्धे	५०६	कमलमनम्भसि	५८५	किमिति कृशासि	७०१
उद्यति विततो	६७८	कमलावासकासारः	३०८	क्रियदिदमधिकं	४५
उरितं मण्डलमि	१७०,६९०	करकलितचक्र	५२३	कुङ्कुमद्रवलिताङ्ग	३१७
उज्ज्वरकन्दनीय	६५४	करतलनिर्गलद	१५६	कुचकलघुयुगान्त	९७
उदेति धवित्या	६२३	करिभुम्भतुला	६३३,६६८	कुचकलघुष्वबला	३१८
उषवः श्रेष्ठघट्टारः	५२९	कणांश्चन्द्रमन्तरेण	६३८	कुचाभ्यामाजीर्णं	६९२
उषवत् पदमवाप्य	४६४	कर्पूर इव दग्धो	५८७	कुण्डलीकृतघ्नेदण्ड	५७
उन्मुक्तः सद्	४८८	कथ्यपरस्त्रेव कला	३१५	कुत्र शैवं धनुरिदं	११४
उन्मेषं यो मम	३९०	कठितकुलितपाताः	८६	कुडिपमिव कठिन	२९२

कुवलयलक्ष्मीं हरते	६०३	खलानामुकवो	५७१	चराचरजगज्वाल	५१
कुसुमानि शरा	५७१	खलास्तु कुचलाः	४४८	चरानरोभयाकार	२९१
कृतधुदापौषानथ	२७०	खिद्यति सा पति	५९१	चलद्गुहमिदाम्भोज	२२८
कृतं त्वयोद्धतं कृत	१७४	खिन्नोऽपि मुन	६०१	चाद्यल्ययोगिन १४४, ५३४	
कृतमपि महोपकारं	५४०	गगनचरं जलनिम्बं	४१९	चातकक्षिचतुरान्ध	६८०
कृत्वा सृष्टः सुगुहा	५१४	गगनाद्दलितो गभस्ति	३५१	चित्रं महानेप तवा	५१
कृपया सुधया तिष्ठ	३२०	गगने चन्द्रिकायन्ते	३६२	चिन्तामीलितमानसो	८१
कृष्णपक्षाधिकरुचिः	१६१	गङ्गा हया यथा	२७१	चिराद्विपहसे तापं	३३७
केऽपि स्मरन्त्यनुष्ठ	४२१	गणिकाजामिलमु	७६	चूडामणि पद्मे धत्ते	४६३
केलीमन्दिरमागतस	६७९	गन्धेन सिन्धुर	२७३	चेलाबलेनानन	६८२
केसैर्वधूनमथ	४८०	गरिमाणमर्षयित्रा	६४८	चोलस्य यद्रीतिपला	३९१
केसोरे वयसि क्रमेण	३२१	गाढमाडिज्ञय सकला	१०७	जगज्जालं ज्योत्स्ना	४१२
कोदण्डच्युतकाण्ड	६१४	गाम्भीर्यपातिमात्रे	२६८	जगति नरजन्म	४३८
कोपेऽपि बदनं तन्नि	२१६	गाहितमखिलं निपिनं	२१७	जगत्प्रयत्नापृष्ट	४७६
कोमलातपसोणा २०६, २५२		गिरेः समाकर्णयितुं	४१५	जगदन्तरममृत	४०८
कौमुदीव भवती	२६२	गिरयो गुरवस्तेभ्यो	६२५	जगानन्धात्पशून्प्रकृ	३३३
कूत्सरवाकुलो दोषा	४६९	गिरामविषयो राज	६०९	जनमोहकरं तयाति	३८५
कृत्विपि बाधे मृदुलं	२९५	गीर्भीशुर्हर्णा पक	४४३	जनयन्ति परप्रीति	४५४
क वा रामः कस	६७३	गीपतिरभ्याहितो	१७९	जम्भीरिभयमति	६२५
क शुक्रयः क वा	६०२	गुञ्जित मधु १६३, ६४३		जलकुम्भमुग्धित	६९४
क सा सुमुमशाश्री	६०३	गुणशुद्धी परे कलि	५१४	जितमौक्तिकसंपदा	६६५
क सूर्यप्रभयो ४६२, ६७४		गुहजबभयमदिलो	२०८	जितेन्द्रिवलं विन	६२०
कादं तमोमददहं	६१०	गुहमप्यमता मया	१२	जीवितं मृत्युना	६६१
क्षमापणेकपदयोः	१२७	गुरमप्ये कसलाधी	७४	ज्योत्स्नाभयशुद्धिता	२४०
क्षीणः क्षीणोऽपि क्षीर ४७३		क्षीप्नन्वदरमण्डल	२१३	कुण्डलन्तो द्वी मरीदि	२१५
क्षेत्रदरासि मित्र	५१७	क्षोरेनमनानदि	५०८	कुण्डलन्तो मरीद्वि	२७८
क्षिप्रानेपकमालि	७५	क्षत्राभिषातप्रय	५४७	सर्वं किनरि वा	४४५
क्षीकृतेऽग्रयं	५२१	क्षत्राग्रनिर्मलं	४२६	सर्वपि सुखी	१७०
क्षत्रः क्षाप्यहोषेक	२११	क्षत्रज जलराशुता	३४१	सर्वयोगमविनाशं	६८०

सद्रूपकमभेदोय	२९७	त्वत्तो जन्म हिमांशु	६७१	दीनभाते दयार्द्रा	३६१
तद्बल्लुना युगपद्	२६६	त्वत्पादनखरजा	२९८,४६२	दीनानामथ परि	६३६
तं दृष्टवान्प्रथम	३४१	त्वत्पादनखरजा	३००,४६०	दूरीकरोति कुमति	४२०
तन्मधु मन्ददक्षितं	९४	त्वरप्रतापमहासीप	३८३	दूरीकृतुं प्रियं बाला	५९७
तन्वी मनोहरा बाला	५०८	त्वदङ्गणसमुद्भूता	६७१	दृढतरनिबद्धमुष्टेः	४७७
तपस्यतो मुनेर्वका	७६	त्वदाखिल्ये कौतूहल	३७०	दृशा दग्धं मनसिजं	६१८
तपोनिधे कौशिक रा	५६६	त्वद्विपक्षमहीपालाः	५५५	दृश्यतेऽनुदिते	५८७
तया तिलोत्तमीश्वर्या	२१९	त्वमिव पथिकः	७०१	दृष्टः सदसि चेतुग्रा	४२८
तरणितनया किं	३४१	त्वयि कुपिते रिपु	४८१	दृष्टिः संभृतमङ्गला	४०५
तल्लगतापि च सुतनुः	१४	त्वयि दृष्टे त्वया	५७१	दृष्टिर्भृगीदशो	५९०
तवाग्रे यदि द्वारि	६५५	त्वयि पाकशासन	४२४	देव त्वद्दर्शनदेव	४२१
तवाग्रतस्सन्दिनि	४५०	त्वरया याति पा	७४	देव त्वमेव पाताल	५२५
तबालम्बादम्ब	६२९	त्वां सुन्दरीनिवह	५४६	देव त्वां परितः ५०७,५५७	६६०
तस्मिन्मणिनात	६३९	त्वां गीर्वाणगुहं सुर्वे	५६७	देवाः के पूर्वदे १७१,३०८	
तां तमालतच्छान्ति	७९	त्वामन्तरात्मनि	४५६	दोदण्डद्वयकुण्डली	२८५
तापत्रयं खलु नृणां	४५४	त्वामवश्यं विघ्नश्चन्यः	५६६	घोरजनकलीभि	३८१
तारानायकनेखराय	३३०	दधीन्विलिकर्णे	४२७	घोरत्र घञ्चिदाभिता	६१०
तावत्लोकिल ४४०,५३८		दन्तप्रभापुष्पधिता	५०९	दाक्षेव मधुरं वाक्यं	२५५
तिमिरं हरन्ति	३२७	दधितस्य गुणा ननु	१०९	द्वमपद्मजविद्वासः	६४२
तिमिरश्चारदचन्द्र	४१५	दधिते रदनदिव १७२,३६९		द्रोहो निरागर्वा	४७५
तिरस्कृतो रोपवशा	६७९	दद्यानमलंभर १६,२८७		द्रा सुपर्णा सधुजा	४२०
तीरे तरुण्या वदनं	३४४	दर्पणे च परिभोग	३४६	द्विजराज कलाधार	५२१
तीर्थं गङ्गा तदितर	६५१	दद्याननेन दत्तेन	२२९	द्विनेत्र इव वासवः	३८२
तुल्यमनालोक्य निजा	८७	दासे कृतागच्छि भव	३३२	द्विर्भावः पुण्यकेतो	३३०
तुषारस्त्रापसवाते	३६१	दिगन्ते धूयन्ते	५३६	धनुर्विदलनध्वनि	४४
सृष्णालोलविलोचने	११४	दिवानिशं वारिणि	३८६	धर्मस्यात्मा भाग	३०७
श्रपन्ते तीर्थानि	६२८	दिव्यानामपि	२८८	धर्मेण मुदिस्त्व	६२४
श्रावैर्विना विराजन्ते	४९०	दिवि सूर्धो भुवि	४३८	धीरध्वनिभिरलं	४१५
स्वरसङ्गखण्डित	५९३	दीनदृमान्वचोभिः	६१७		

न कपोतकपोतकं	४८	नाद्यस्वयोगो वच	४०६	नीतो नासान्त्रिकं	६९१
न. कपोत भवन्त	४८	निःसीमशोभासौभाग्यं	३८५	नीलशलेन चंद्रल	२५८
नखकिरणपरम्परा	२६९	निखिलजगन्मह	२१४	नीवीं निदम्य शि	२३५
नरैर्विदारिताच्चाणां	५४	निखिलं जगदेव	१०४	नृणां यं सेवमानानां	२३३
नगरान्तर्महीन्द्रस्व	२४१	निखिलं रजनीं	११३	नृशस्वदाजिराजि	३५७
नगोभ्यो बान्तीनां	२७७	निखिले निगम	२६२	नृसङ्गार्द्धद्वारप्रखर	६९७
नदन्ति नदद	१६८, २३५	निजदोषावृतमन	६३७	नेत्राभिरमं रामाया	३४९
न धनं न च राज्य	११७	नितरां हितयाव	१०६	नैर्मुष्यमेव साधीयो	६८९
न नयाः कानन	३८६	नितरां धनमाप्तु	६०४	न्यसति बाल्ये	४२४
न भवानिह मे लक्ष्यः	६५४	नितरां नीचोऽस्मी	५३७	न्यसति वयसि	४२३
न भाति रमणीयोऽपि	४३६	नितरां पश्य	७०, ५३९	पट्टैर्विना सरो भाति	४९०
न मनागपि राहु	१६८, ४७३	निरान्तं यौवनेनमला	६१	पद्मशाखः प्रभो	३२४
न मिश्रयति लोचने	५९८	नितान्तरमणीयावि	३८५	पद्मपद्मैर्दृष्टं नेत्रैः	४८१
नयनाश्रलावमशै	४२	निधिं त्यक्त्वानां	३८८	पदासनप्रमुखनिर्जर	६२८
नयनानन्दसंदोह	४११	निपतद्वाप्यसंरोध	११२	पररूपदृष्टिपात	६११
नयनानि पदन्तु	४६८	निभाल्य भूयो निज	६९८	परस्परसङ्गसुखा	३८४
नयनेन्द्रिन्दिरानन्द	४०४	निरपायं सुधापायं	२१७	परार्थन्यासज्ञानुप	५१४
नयने सुहृशां पुरो	६१४	निरर्थकं जन्म गतं	४९२	परिफुल्लवदनयना	५११
नरसिंह धरनाथ	३३६	निरुध्य यान्तीं	९७	परिहरतु धरां फलि	५०
नरेन्द्रमौलि न वचं	५६८	निरुपादानसंभा	१६१, ५७९	परोपसर्पगानन्त	५६०
नरैर्वैरगतिप्रदे	३५८	निर्गुणः शोभते नैव	४९१	पादोरुद्रशुभंगपुंज	६६१
नवप्रसन्नं दयितस्य	६६३	निर्मिथं क्षमारदाणा	१९९	पापौ कृतः पाणि	४५७
न वयं कवयस्तव	५६५	निर्मलम्बररम्यधीः	५११	पाण्डित्यं परिद्वल्य	५४०
नवाहनेवाङ्गजोऽपि	३६०	निर्माणे यदि मासिको	७८	पाण्डित्येन प्रचण्डेन	६१७
नबोच्छलितवोचन	४४	निर्लक्ष्मीकामवत्प्राची	५०४	पान्य मन्दमते किं वा	३३८
नष्टो मोहः स्मृतिर्लक्ष्णा	१०६	निर्वासयन्तीं भृति	१२८	पापं हन्त मया	१२५
नान्यास्ति किं भू	६७४	निशाकरदाहिक	४७३	पायूपयूपकृपाय	४१५
नारिकेलजल्लीर	१२६	निष्कलङ्क निरातङ्क	४८०	पुरः पुरस्वादि	४१६
नार्यः स यो न	६२३	निष्पातोऽपि च वेदा	६८४	पुर यत्र क्षोतः	५१२

पुरा खरवि मानसे	५३७	बाहुजानां समस्ता	३८१	मदकामविमोह	५१७
पुरो गीर्वाणानां	५९८	विम्बोष्ठ एव राग	६४६	मद्वाणि मा कुह	६८५
पूर्णमसुरै रसातल	२८०	बुद्धिरन्धिर्महीपाल	३२८	मधुरतरं स्वयमानः	१०१
पूर्वं नयनयोर्लमा	६४६	बुद्धिर्दीपकला लोके	३०७	मधुरसान्मधुरं हि	१०२
पृष्ठाः खलु परपृष्ठाः	२७६	ब्रह्मन्नध्ययनस्य	६५	मध्येगलं विहरतां	६८५
प्रणिपत्य विधे भव	६८६	ब्रह्माण्डमण्डले	६०९	मध्ये सुधासमुद्रस्य	६७३
प्रतिपत्तमखिलां	५८६	भक्तिप्रद्विलोकन	६५८	मनुष्य इति मूढेन	३६९
प्रतीपभूपैरिव	५७६	भगवद्बदनाम्भोजं	५८८	मन्त्रार्पितहविर्दीप्त	६०४
प्रत्युद्रता सपिनयं	५९	भद्रात्मनो दुरधि	५२९	मन्त्रैर्माळितमौषधै	५१६
प्रथमं बुम्बितच	६४६	भम धम्मिअ वीसत्थो	१५	मन्थाचलभ्रमण	६७१
प्रथमं ध्रितकञ्ज	६४६	भवभीष्मप्रौढातप	३०६	मन्मथामाल्यमा	६४०
प्रफुल्लकङ्कारनिभा	२५५	भवत्या हि माला	६३४	मम रूपक्रीर्तिमह	६६६
प्रभातसमयप्रभां	५९९	भवद्गारि कुज्यज्वय	११७	मयि त्वदुपमाविधौ	२७९
प्रभुरपि याचितु	६३७	भवनं करुणावती	१२०	मरकतमणिमेदिनी	३४१
प्रमोदभरनुन्दिल	७१	भाग्यं ते शाल्मलि	५५९	मलयानिलकाल	४२
प्रसङ्गे गोपानां	१०८	भाग्येन सह रिपूणा	४८१	मलयानिलमनली	२१६
प्रहरविरतां मध्ये	२१	भानुरमिर्यमो वायं	३६०	मलिनेऽपि राग ४९४, ५३८	
प्राचीसध्या समुद्य	३०९	भासयति व्योमगता	३६४	महतः परमव्यक्त	६२६
प्राणानर्पय सीतां	६५६	भास्करसूनावस्त्रं	१११	मह्यैर्व्यासपुत्रस्य	३२९
प्राणापहरणेनासि	२१३	भुजगाहितप्रकृतयो	८४	महीमृतां खलु गणे	२४२
प्राणेश्विरहृत्कान्तः	३२४	भुजपञ्चरे गृहीता	१२१	महेन्द्रतुल्यं कवयो	४६९
प्रादुर्भवति पयोदे	६६०	भुजभ्रमितपट्टिद्यो	२८५	मा कुह कशां कराञ्जे	१०५
प्राप्तश्रीरेप कस्मा	३२७	भुजो भगवतो भाति	२०७	माधुर्यपरमसीमा	४०७
प्रायः पतेस्त्रौः शकली	३७५	भुवनत्रितयेऽ	२७८, ४७६	मत्पथ्यमाप यमनं	४८७
प्रिये विषादं जहि	४२३	भूषण इव मत्तेभा	२४४	मामनुरक्षां हित्वा	६५३
प्रियो हृदयवती	७०२	भूमीनाथ शहाव	२७७	मां पाहीति विधि	५६५
ब्रह्मण द्रागेव द्रडिम	१७५	भूषितानि हरेर्भक्तै	६८३	महात्म्यस्य परे	६६८
बन्धोन्मुखौ खलु मय	६०७	मकरप्रतिमेमंहा	२४१	मिप्राश्रिपुरनेत्राय	२३
महु मन्थामहे राज	४८१	मकरालयस्य कुशौ	६४५	मीनवती नयनाभ्यां	३२२

मुकुलितनयनं	५९९	यक्षरणद्राणीकृत	५५५	रामं शिरोधतरस्यामं	३७४
मुक्ताणि नादापि कथं	१२३	यस्मिन्खेलति रावेतः	५३७	रामायमाणः श्रीरामः	२७१
मुनिः श्ववदयं भाति	२५५	यस्मिन्निहमानीनि	६९४	रामो विजयते नस्य	६७८
मृगतां हरयन्मध्ये	२४२	यस किञ्चिदप	६६५	रीति गिराममृत	५६४
मृग्यथ दर्भाङ्कुर	६३१	यस्य तुलामधि	२१४	रूपजला चलनयला	३०६
मृगालमन्दानिल	४९१	यस्योद्दामदिवानि	४६	रुमयीवनल्यवप्य	२२४
मृतस्य लिप्सा कृप	४३०	या निशा सर्वभूतानां	४२०	रुमवत्यपि च क्रूरा	२३२
मृदोद्या रसिता सिता	१६५	यान्ती गुरुजनैः	४६५	रुमारुचिं निरखितुं	५९८
मोहं जगन्मयमुवा	५९३	युक्तं सभायां खलु	६०६	रे खल तव खलु	५६५
यक्षोरणामस्य च	२२०	युक्तं तु याते दिव	६१४	रे रे मनो मम मनो	६६५
यश्चभेनसमान	६३१	ये त्वां ध्यायन्ति	५६०	रोगस्य ते चिकित्सां	७०२
यथा तवाननं चन्द्र	२३४	यौवनीद्रुमनिता	१२४, ६४२	लङ्कापुरादतितरां	२७२
यथा सालं विना रामो	४९०	रक्षास्त्वं नवपल्लवै	४७५	लता कुसुमभारेण	४३७
यथा यथा तामरसा	८२	रजोभिः स्वप्नो	२६७	लभ्येत पुण्यैर्दृष्टिणी	६२०
यथा उतायाः स्तनका	२३२	रणाङ्गे रावण	२५६	लावप्येन प्रमदा	४३६
ययोर्षासः पिव	६११	रणे दीनान्देवान्दत्ता	४८	लीलया विदितविन्धु	११३
ययौपधिरस्य सर्वे	५१४	रमणीयस्त्रवकयुता	२६२	लीलाकुण्डितशा	६५२
यदवधि दयितो विले	११३	रम्यहासा रसोल्लासा	१७३	लुब्धो न विद्वजस्य	६१८
यदवधि विलास	५८२	रराज राजराजस्य	२५६	लोकानां विषदं	६०९
यदि ते करणाम्बुजे	६५३	रवितुरगदिग्गजे	६९०	लोभाद्गरादि	६१४, ६७९
यदि लक्ष्मण सा	११७	रणं विना विराजन्ते	४९०	लोलालकायलिवल	८५
यदि सन्ति गुणाः	४४६	राघवविरहज्वाला	२०	लोहितपीतैः सुशुभैः	२६९
यदि सा मिथिलेन्द्र	११०	राजन्प्रचण्डभार्तण्ड	४६९	वंशभवो गुणवान	४४३
यद्गच्छानां सुखमयः	२२४	राजा दुर्बोधो	२४३	वधोजात्रं पाणिना	१०७
यद्यतुणो भयेद्वदिः	१९६	राजा युविष्ठिरो	२४३	वचने तव यत्र	८६
यमा प्रतिमहीचूर्ता	३६२	राजेव समृतं योयं	२५७	वचनानलकालकूट	६०४
यं प्रेक्ष्य विररुण	५४७	रातो मत्प्रतीकूल्यन्ते	१६३	वदयं विना सुकवि	४९०
यन्मत्तोरम्बलगुणः	३२५	राज्यामिवेकमा	३८०, ५१५	वदतक्यलेन बाढे	३७४
यथ निम्नं परछुना	४२६	रामं शिरोधतरस्यामं	३५७	वदने विनिवेशित	३६६

वनान्तः खेलन्ती	६०१	विमलतरमतिगभीरं	२४४	त्रिशिरेण यथा सरो	२२७
वनितेति वदन्त्येतां	३५९	विमुञ्चसि यदि प्रिय	६१७	शीलभारवती कान्ता	४३७
वराका यं राका	३८४	वियोगवद्धि०	३८७	शुष्कादण्डं कुण्डली	९७
बल्मीकोदरसभूत	६७०	विरहेण विकलहृदया	९७	शून्यं वासपृष्ठं	९०
वसु दातुं यशो धातुं	४२८	विलसत्याननं तस्या	२०५	शैल्यं विना न चन्द्र	४९१
वसु दातुं यशो धातुं	४३१	विशालाभ्यामा	४९१, ६८३	शोणाधरांशुसभिद्या	२१८
वसुधावल्यपुरंदर	५६३	विश्वामिरामगुण	४४२	श्यामं यज्ञोपवीत	७०३
वहति विषधरान्य	४५१	विश्वाम्य मधुर	६२९	श्यामं तितं च सुद	३६५
वाग्वि मधुरा	२४४	विष्णुवक्षःस्थितो	२५५	श्यामलेनाद्धितं भा	२३१
वाचा निर्मलदा सुधा	८१	विश्वश्रीचा भुवन	६०८	श्येनमम्बरतलाद्	५४
वाचो मात्रालिकी.	४१	विहाय संसारमहा	५२१	श्रियो मे मा सन्तु	६८६
वामाकल्पितवामाज्ञो	२५५	वीक्ष्य वक्षसि विपक्ष	१२४	श्रीतातपादैर्विहिते	५२
वारिधिरासदासभो	२६३	वृन्दापितृगहनच	६४२	श्वपाकाना मातै	६८४
वासयति हीनसत्त्वा	४३२	वेप्रत्वचा तुल्यक	६९८	श्वश्रुतिव्यासज्ञो निय	६८४
विचारिते महिम	५७१	व्यखर्खं लपति क्षणं	१२२	श्वसोऽनुमानवेद्यः	५६४
विस्तृत विदुषां गणे	३२६	व्यागुञ्जन्मधु	३८४, ५१५	श्वसोऽनुमानवेद्यः	५६५
विद्वरदाधर्य	६४५	व्यानघ्रापलिताधैव	१२१	ससारे चेतनास्त्रन	६२५
विद्वा मर्मणि वाग्वाणै	३३४	व्योमनि वीजात्रुघते	४६५	स एम्त्रीणि	५८६, ५८७
विद्वसु विमलज्ञाना	३६२	व्योमाङ्गणे सरसि	३०६	सकेतकालनलसं	३४७
विद्वरैन्यतमस्त्रिभूर्ति	३५१	सतमोटिकटिनचि	२३०	सद्गमाङ्गणमागते	४३९
विद्वानेव द्वि जानाति	४४५	सतेनोपायानां कथ	११९	सद्गमाङ्गणसमुप्या	३६६
विधत्ता नि शङ्क	७४	सथिता शैबलदायने	९८	स तु वर्षति वारि	४७२
विधाय सा मद्ददना	१०२	सथिता सविषेऽप्वनी	१२	सत्पूष्य* सलु हिता	४५२
विधिरलन्तमभाते	६४९	सरदिन्दुरिवाडाद	२२८	सद्वद्विषेकरसिके	२८०
विधिश्चिन्तना मया	९८	सरीरं ज्ञानजननं	६६२	सदा जयाशुप्रज्ञाणा	८३
विनिन्द्यानुन्मंतं	६२८	ससद्यत्रपनुर्लेस	६७२	सदधी तव तन्पि	२६१
विनेव सखं हृदया	५७७	सान्तिमिच्छति चेदा	३३४	सदैव श्रेद्वाद्रैं सुर	६५३
विषोयसन्करस्पर्शः	४९६	शापति त्वयि हे	४२५	सन्तः स्वतः प्रकाश	४४८
विभ्रति यस्मि लजिता	४०५	विज्ञानैर्नक्षरीति	३५५	संतापयामि हृदयं	९

सन्नेवासिञ्जगति	२९२	सिन्दूरारुणवपुषो	२३१	स्मितं नैतच्छिवु	३६५
स पण्डितो यः स्वहि	६२३	सिन्दूरैः परिपूरितं	३४२	स्वर्गनिर्गतनिरर्गल	७२
सपदि विलयमेतु	४९	सुजनाः परोपकारे	४३१	स्वर्गोपवर्गो खलु	६२०
सपद्मवा किं नु	३४९	सुदशो जितरत्नजाल	६११	स्वस्वव्याश्रुतिमम	६८१
समुत्पत्तिः पथा	६६१	सुधासमुद्रं तव	२६८	स्वियाप्ति कृणति	४३२
समुपागतवति	५३८	सुधायाश्चन्द्रिका	४३०	स्वेदान्मुसान्द्रकण	७०
समृद्धं सौभाग्यं	३२३	सुधेव वाणी वसु	२१६	स्वेदान्मुसान्द्रकण	८०
संपदा सपरिष्वको	४८९	सुरस्रोतस्त्रिन्याः	४३	हतकैः मया वनान्तरे	९९
संपश्यतां तामवि	३४९	सुराङ्गनाभिराश्रिता	५८	हरिः पिता हरिर्माता	७३
सभूत्यर्थं सकल	५२३	सुराणामारामा	५६३	हरिकरसहादधि	५२४
सरजस्कां पाण्डु	५३९	सुवर्णस्य कृते तन्त्रि	७०२	हरिचरणकमल	२१४
सरसिञ्जवनबन्धु	७५	सुविमलभौजि	३०५, ३१२	हरिचरणनखर०	३६०
सरसि लवदाभाति	२५५	सूर्याचन्द्रमसौ यस्य	५४६	हरिणीप्रेक्षणा वन	८३
सरसिहहोदरसुर	६९४	सृष्टिः सृष्टिकृता	५३९	हरिभागतमाकर्ण्य	११५
सरोजतामय सतां	२४३	सेवाया यदि साभि	६५०	हरिश्चन्द्रेण संज्ञ	६७२
सर्ष इव शान्तमूर्तिः	२३४	सेवा स्थली यत्र	३९७	हर्षयन्ति क्षणादेव	५७१
सर्वेऽपि विस्मृतिपर्यं	१२२	सौमित्रे ननु सेव्यतां	२८८	हारं वक्षसि के	५४१
स वक्तुमखिला	५६७	स्मरन्ती स्वर्लोक	६८९	हालाहलचक्रानल	३८७
सविता विधवति	२६७	स्नानान्तर्गतमाणि	४०६	हालाहलं खलु	४६५
साधु दूति पुनः	५६१	स्नानाभोगे २०५, २१०, २७०		हालाहलयमो मन्नु	५१०
सानुसम्भ. सानुसम्भ	८५	स्नानैर्भरललिता	६९५	हालाहलयमो मन्नु	५१०
सान्धिपदोपकलाचला	४६	स्थितेऽपि सर्वे पद्मिन्यो	५१५	हालाहलयमो मन्नु	५१०
सा मदानमनश्चेदितं	१०३	सृष्टावति त्वयि०	५८९	हालाहलयमो मन्नु	५१०
साम्राज्यलक्ष्मीरिय	३४४	सनमानाननां तत्र	३६४	हालाहलयमो मन्नु	५१०
साहंभरसुधयुता	७२, १७१	सरदीपदीपस्टे	६६३	हालाहलयमो मन्नु	५१०